

Հ. Գ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ, Ա. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ,
Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, Ս. Պ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿՋՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

Թույլատրված է ՀՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մի-
նիստրության կողմից որպես դասագիրք բու-
հերի ուսանողների համար:

Խմբագրությամբ պրոֆ. Ս. Տ. ՄԵԼԻԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆԻ

ժ $\frac{0662-04}{704(02)-75}$ 11-75

© Երևանի համալսարանի
հրատարակչություն, 1975

А. Г. ЖАМКОЧЯН, А. Г. АБРАМЯН,
С. Т. МЕЛИК-БАХШЯН, С. П. ПОГОСЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

С начала до конца XVIII века

Учебник для вузов

На армянском языке

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1975

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱՓԱՆՈՒՄԸ

Հայ ժողովուրդն ասյրել ու իր բազմադարյան սլատմութիւնը կերտել է այն տերիտորիայում, որը հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհ անունով:

Հայկական լեռնաշխարհը հրաբխային և լեռնակազմական ուժերի գործողութեան հետևանքով առաջացած երկիր է, ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ուրույն մեծ շրջան: Նա հարևան երկրներից ավելի բարձրադիր է և երբեմն անվանվում է «լեռնային կղզի»: Հյուսիսում նրա սահմանը հասնում է մինչև Փոքր Կովկասի ծայրաշղթաները, հարավում՝ Կորդվաց և Մասիուս լեռները, արևելքում՝ Ուրմիա լճի մոտերքը, իսկ արևմուտքում՝ Անտիտավրոս, զբաղեցնելով ավելի քան 300000 քառ. կմ տարածություն:

Լեռնաշխարհի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1500—1800 մ է: Տարբեր ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթաները իրար հետ հատվելով՝ երկիրը վեր են ածել բազմաթիվ փակ շրջանների, Լեռնաշղթաների միջև ձգված են ձորեր, հովիտներ և դաշտեր: Երկրում հիմնականում տարածված են հրաբխային սարահարթեր և առանձին լեռնազանգվածներ, բեկորային ու ծալքավոր լեռներ, տեկտոնական իջվածքներ, գետահովիտներ ու դաշտեր:

Հայկական լեռնաշխարհը մտնում է երկրաշարժերի գոտու մեջ: Հայկական լեռնաշխարհում է գտնվում Առաջավոր Ասիայի միակ գործող հրաբուխը՝ Ռոնդուրեկը (Մասսից հարավ-արևմուտք), որի խառնարանից գուրս են գալիս ջրային գոլորշիներ, ծծմբային ու ածխածնային գազեր և մանր քարակտորներ, իսկ ստորոտից բխում են հանքային տաք աղբյուրներ:

Երկրում հսկայական տարածութեան վրա ձգվում են Փոքր Կովկաս, Հայկական պար և Հայկական Տավրոս լեռնասխտեմները: Դրանցից առաջինը, որն ունի ծալքավոր կառուցվածք, սկսվում է Բաթումի մոտից և հարավ-արևելյան ուղղությամբ ձգվում մինչև Արաքս՝ Մեղրու մոտ: Փոքր Կովկասը բարդ լեռնասխտեմ է, բաղկացած՝ խոնավ, Վիրահայոց, Փամբակի, Սյունյաց և այլ լեռնաշղթաներից, որոնց միջև տարածվում են մեծ ու փոքր բարձրադիր շրջաններ: Փոքր Կովկասի ամենաբարձր լեռնագագաթը Կապուտջուղն է (3906 մ): Փոքր Կովկասին կից են Գեղամա հրաբխային լեռնաշղթան և Արագած լեռնագագաթը 4096 մ բարձրությամբ:

Հայկական պարը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռնաշղթան է: Այն ձգվում է զուգահեռական ուղղությամբ: Լեռնաշղթայի արևելյան ծայրակետում է գտնվում երկրի ամենաբարձր լեռը՝ Մեծ Մասիսը (Արարատ՝ 5165 մ), որի գագաթը պատած է հավերժական ձյան ծածկույթով: Հայկական պարի լեռնագագաթներից հայտնի են նաև Սինակը, Բարդոզը, Սուկափետը (կամ Զրաբաշխ) և Այծպտկունքը:

Լեռնաշղթայի արևելյան հատվածին զուգահեռ, նրա հարավային մասով ձգվում են Մաղկանց լեռները, որոնց լավաները արևելքում հասնում են մինչև Թոնգուրեկ: Հայկական Տավրոսը կազմում է Տավրոսյան լեռնասխտեմի արևելյան՝ ամենաերկար հատվածը: Նա ձգվում է Զահան գետի ակունքներից (Կիլիկիայում) մինչև Ուրմիա լճի մոտերքը: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ են հիշատակվում Հայկական Տավրոսի երեք գագաթները՝ Արտոնն ու Ընձաքիարսը (Կապուտկող)՝ Վանա լճի հարավային ափին, և Անդոկը՝ լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածում:

Հայկական Տավրոսին են միանում գեղադիր Նեմրութ լեռնագագաթի (3050 մ) լավաները, իսկ Նեմրութից հյուսիս-արևելք՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր լեռը՝ Սիփանը (4434 մ), որի գագաթից անկրկնելի տեսարան է ներկայացնում Վանա լիճն իր շրջակայքով: Լճի արևելյան կողմում՝ Վան բաղաբից ոչ հեռու՝ Վարագա լեռն է իր համանուն վանքով: Նշվածներից բացի հայտնի են Վասպուրականի կամ Կոտուր-Զաքրոշյան լեռնաշղթան, որը ձգվում է հյուսիսից հարավ՝ Մասսից գետի Միջագետք, Անտիպոնտական պարը, որը ձորոխի ավազանը բաժանում է Արևմտյան Եփրատի ավազանից, Պոնտական լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը, Մեծրաց և Միրանաց լեռները ձորոխ, Կուր

և Արաքս գետերի ջրբաժան շրջանում, լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանը կազմող Անտիտավրոսյան լեռնաշղթան՝ Եփրատից արևմուտք, և Չորրորդ Հայքի (Բյուրակն-Մնձուրյան, Ներքին Տավրոս) լեռնաշղթան, որը ձգվում է Բյուրակն ջրառատ բարձրավանդակից (արևելքում) մինչև Եփրատ:

Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի մեծագույն մասը կազմում են Արաքս, Արածանի (Արևելյան Եփրատ), Արևմրտյան Եփրատ (Եփրատ) և Ճորոխ գետերի ավազանները: Արաքսի և նրա վտակների հովիտներում են տարածվում Տվարածատափի, Բասենի, Կարսի (կամ Վանանդ), Շիրակի, Արարատյան, Սուրմալուի, Կոգովիտի (Բայազետ), Մակուի (որի մի մասը հայտնի էր Ավարայր անունով), Կարմիր գետի և Նախճավանի ագրավանդ դաշտերը: Նույնպիսի արգավանդություն ունեն Արածանիի հովտում սփռված Ալաշկերտի, Դութաղի, Մանազկերտի, Մուշի, Բալահովիտի (Բալու) ու հարբերդի և Կարինի (էրզրումի), Դերջանի (Աշկալայի և Մամախաթունի), Երզնկայի ու Կամախի դաշտերը: Աշխարհագրական առանձին շրջաններ են կազմում Վանա լճի եռանկյունաձև ավազանը, որում հայտնի են Հայոց ձորի, Սև ջրի ու Աբաղայի գաշտերը, Կուր գետի վերնագավառը՝ Արգահանի ու Եավախքի սարահարթերով, Ճորոխ գետի անտառապատ հովիտը և Արածանիի ու Արևմտյան Եփրատի ստորին հոսանքների միջև ընկած լեռնային ու անտառաշատ Դերսիմը:

Երկրի լեռնային ուղեծրի և արտաքին ազդակների հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները՝ կլիման, հողերը, բույսերը, կենդանիները բազմազան են: Դրանք բոլորը ենթարկված են ուղղաձիգ գոտևորման օրենքին: Այստեղ առկա են կիսանապատներից մինչև լեռնային «տունդրան» և նույնիսկ լեռնային-ալպեոսային» բնական բոլոր գոտիները: Եվ այդ բոլորը իրար հաջորդում են ընդամենը 15—20 կմ վրա: Բնական պայմանների այդպիսի տարատեսակությունն էլ պայմանավորել է երկրի առանձին շրջաններում տարբեր զբաղմունքների առաջացումն ու զարգացումը:

Հայաստանն ամբողջապես գտնվում է տաք բարեխառն գոտում: Նրա կլիման ցամաքային է, տեղումներով սակավ և ունի ջերմաստիճանների մեծ տատանումներ: Համեմատաբար բավարար տեղումներ են ստանում երկրի միայն հյուսիս-արևելյան, հյուսիսային, հյուսիս-արևմտյան և մասամբ հարավային լեռնային ծայրաշրջանները:

Երկրի կենտրոնական մասում համեմատաբար բավարար

տեղումներ են ստանում միայն Հայկական պարի, Սաղկանց լեռների, Սիփանի և այլ լեռների բարձրագիր լանջերը: Երկրում անհամաչափ է տեղաբաշխված նաև ջերմությունը: Ամռանը լինում են խիստ շոգ օրեր, իսկ ձմռանը՝ ցրտեր: Երկրի ամենաշոգ շերտերը Արարատյան դաշտն ու Արևմտյան Տիգրիսի հովիտն են, որտեղ ամռանը ստվերում ջերմաստիճանը երբեմն անցնում է 41 աստիճանից: Յրտության կենտրոնը Կարսի շրջանն է: Այստեղ արձանագրվել է մինչև —42 աստիճան սառնամանիք: Հայաստանի ցրտության այդ բևեռը իր հերթին սառեցնում է և հարևան շրջանների օդը:

Հայկական լեռնաշխարհը ջրառատ երկիր է: Նրա քարտեղը զարդարում են մի քանի խոշոր լճեր և բազմաթիվ լճակներ: Նա ունի բավական զարգացած գետային ցանց և հայտնի է իր սառնորակ, հորդաբուխ աղբյուրներով ու հանքային բազմապիսի ջրերով:

Հայկական լեռնաշխարհի լճերից հայտնի են՝ Վանա լիճը (Բզնունյանց ծով, Աղթամարի լիճ), Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիներով, Սևանա լիճը (Գեղամա ծով) և Ուրմիա լիճը (կամ Կապուտան ծով): Վանա լիճը իր մեծությամբ Ուրմիայից հետո զբաղում է երկրորդ տեղը (3674 քառ. կմ): Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մ է, փակ լիճ է, ջրերը աղի են՝ բորակով հարուստ: Հայտնի է իր տառեխ ձկան տեսակով: Լճի մեջ թափվող գետերից են Խոշաբը, Սև ջուրը և Բերկրին: Սևանա լիճը աշխարհի լեռնային ամենամեծ և ամենաբարձր լճերից է (մինչև մակարդակի իջեցումը բարձրությունը 1916 մ էր, իսկ մակերեվույթը՝ 1416 քառ կմ): Նրա ջրերը քաղցրահամ են և զարմանալի վճիտ: Նրա մեջ թափվում են Գավառագետը, Բախտակը, Վարդենիսը, Մասրիկը, Զինագետը և այլն: Լճի հյուսիս-արևմտյան կողմում դսնվում է Սևանա կղզին, որը լճի մակարդակի իջեցման հետևանքով վեր է ածվել թերակղզու: Սևանը հայտնի է իր իշխան ձկնով: Սևանը մեր օրերում հանդիսանում է ՀՍՍՀ-ի էլեկտրաէներգիայի և ոռոգման ամենահիմնական աղբյուրը: Նըշվածներից բացի, տնտեսական որոշակի նշանակություն ունեն նաև Արճակ (Վանա լճից արևելք), Նաղիկ (Վանա լճից արևմուտք), Մովք (Արևմտյան Տիգրիսի ակունքի շրջանում), Մեծամոր (Սև ջուր գետի ակունքում) և մի շարք այլ փոքրիկ լճակներ:

Հայկական լեռնաշխարհից են սկիզբ առնում Տիգրիս, Եփրատ, Ճորոխ, Կուր և Արաքս գետերը: Կուրը սկիզբ է առնում պատմական Տայք աշխարհի Կող զավառից: Հայկական լեռնաշ-

խարհի մեջ են մտնում Կուրի վերնագավառն ու նրա մեջ աչ կողմից թափվող (Գեբեզ, Աղստև՝ հնում Ձորագետ և այլն) մի շարք վտակների ավազանները:

Արաքսը Հայաստանի մայր գետն է: Նա աշխարհի ամենատղմոտ գետն է: Սկիզբ է առնում Բյուրական բարձրավանդակի Սրմանց դագաթի լանջերից և թափվում է Կուրի մեջ Կասպից ծովի մոտակայքում: Ձկնառատ է և արագահոս: Վարարումների և հունի փոփոխման պատճառով պատմության ընթացքում նրա վրա կառուցված կամուրջներից միայն Հովվի կամուրջն է (Բասենում) պահպանվել մինչև մեր օրերը: Արաքսի ձախակողմյան վտակներից հայտնի են Ախուրյանը, Մեծամորը (Սև ջուր), Հրազդանը, Աղստը, Նախիջևանը (Նախճավան), Երնջակը, Ողջին, Որոտանը, Հագարին (կամ Աղավնոգետ), իսկ աջակողմյաններից՝ Գեղին ու Կոտուր (Կարմիր) գետերը:

Եփրատը Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերի մեջ ամենաերկարն է, իսկ Տիգրիսը՝ ամենաջրառատը: Այդ երկուսն էլ կազմավորվում են երկուական ճյուղերից, Եփրատը՝ Արածանից (Արևելյան Եփրատ) և Արևմտյան Եփրատից (Եփրատ), իսկ Տիգրիսը՝ Արևմտյան Տիգրիսից (Տիգրիս, Տգլա՝) և Արևելյան Տիգրիսից (նաև՝ Զերմ, այժմ՝ Բոհտանսու): Արևմտյան Եփրատը սկիզբ է առնում էրզրումի սարահարթից, իսկ Արածանին՝ Մաղկանց լեռներից: Երկու Եփրատներն իրար են միանում և կազմում Եփրատ գետը Նարբերդի դաշտի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Արևմտյան Տիգրիսը սկիզբ է առնում Մովթ լճից: Նրա մեջ թափվող վտակներից ամենահայտնին Քաղրիդն է (կամ Նիմֆիոս, այժմ՝ Բաթմանսու), որի աջակողմյան փոքրիկ օժանդակներից մեկի՝ Ֆարկինի (կամ Ֆարկինսու) ափին գտնվում են Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի ավերակները: Արևելյան Տիգրիսի ակունքը գտնվում է Կորդվաց լեռների և Հայկական Տավրոսի կազմած անկյունում: Նրա աջակողմյան վտակներից հայտնի են Մոկս և Իճաղեշ (Բիթլիս) գետերը: Երկու Տիգրիսները՝ Սղերդ քաղաքի մոտ իրար միանալով կազմում են Տիգրիսը:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերը լեռնային բնույթ ունեն, արագահոս են և փրփրալից: Դրանց անկման ուժը հին և միջին դարերում օգտագործվել է շատ շնչին չափով՝ ջրաղացներ գործի դնելու համար: Գետերը արագահոսության և մեծ անկման պատճառով նավարկության համար պիտանի չեն: Գետերի նշանակությունը առանձնապես մեծ է եղել ոռոգման և ձկնորսության համար:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեռնաշխարհի հողն արգավանդ է: Երկիրը հավասարապես նպաստավոր է գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար: Հողն ու բուսականությունը աչտեղ, կլիմայական պայմաններին համապատասխան, բազմազան են. դրանք ուղղաձիգ ուղղությամբ կազմում են մի քանի գոտիներ: Ցածրադիր մասերում՝ ծովի մակերևույթից 500—1000 մ բարձրության վրա գտնվող հարթություններում (Արարատյան դաշտ, Մեղրու և Ղափանի հովիտներ, Արևտյան Տիգրիսի հովիտ և այլն) արհեստական ոռոգման դեպքում հաջողությամբ աճում են շոր մերձարևադարձային մշակույթներ՝ բամբակ, նուռ, թուզ և այլն: Այս գոտում հացահատիկային կուլտուրաների հետ միասին մշակում են բրինձ:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանը մեծ համբավ ունի իր խաղողով, դեղձով, ծիրանով և պտուղների այլ տեսակներով: Ցածրադիր այգ գոտու բնական աղքատ բուսածածկը հիմնականում բաղկացած է օշինդրից և ճահճաբույսերից: Ցածրադիր գոտուց վեր՝ ծովի մակերևույթից 1100—1500 մ բարձրության վրա ընկած է նախալեռնային գոտին, որի համար բնորոշ մշակույթները հացահատիկներն են, ցորենը, գարին, տարեկանը, հաճարը, կորեկը, իսկ ցածրադիր մասերում՝ մինչև 1300 մ բարձրության վրա խաղողի ու կորիզավոր պտուղների մշակույթը: Հացահատիկներով առանձնապես աչքի են ընկել Շիրակը, Ալաշկերտը և Մուշը: Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային գոտում տարածված են վայրի հացաբույսերի մի քանի տեսակներ: Հայաստանը վայրի ցորենի նախահայրենիքներից մեկն է:

Երկրում լայն տարածում ունեցող նախալեռնային գոտուց վերև տարածվում է լեռնային գոտին, որը ծովի մակերևույթից ունի 1500—2000 մ բարձրություն: Այստեղ նույնպես տարածված են հացահատիկները, միայն այն տարբերությամբ, որ ցորենի փոխարեն դերիշխում են գարին և տարեկանը: Հացահատիկների ցանքերը այս գոտում երբեմն վնասվում են կարկուտից և ցրտերից: Լեռնային գոտու բարձր շերտերում՝ 1900—2000 մետրից վեր տարածվում են ալպյան փարթամ ու հյութեղ մարդագետինները, որոնք զրավում են ընդարձակ տարածություններ: Ալպյան մարդագետիններով առանձնապես հարուստ են Բյուրակնյան, Խոնավ, Սևանի (Սեանա լճից արևելք), Գեղամա և Սյունաց լեռների բարձրադիր լանջերը:

Անտառները Հայկական լեռնաշխարհում համեմատաբար

քիչ տարածութիւն են գրավում: Նրա կենտրոնական շրջանները, Եթե շհաշվենք տեղ-տեղ երևացող առանձին պուրակները գրեթե անտառազուրկ են: Մեծ զանգվածներով անտառներ գտնվում են Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում, Տայքում, Չորրորդ Հայքում, Արևելյան Տիգրիսի ավազանում: Հնում անտառներն ավելի ընդարձակ տարածութիւններ են զրավել, քան այժմ: Հայկական լեռնաշխարհի անտառներում առանձնապես տարածված են՝ կաղնին, հաճարին, բոխին, թխկին, հացենին և կեչին: Սյունիքի, Արցախի և Գուգարքի անտառներում կան մեծ քանակութայմբ վայրի պղտատու ծառեր ու թփեր՝ տանձենիներ, խնձորենիներ, սալորենիներ և այլ ծառատեսակներ: Սյունիքի հարավային մասում, Կանա լճի ավազանում և մի քանի տեղերում անտառային պուրակներ են կազմում ընկուզենիները:

Հին Հայաստանում տնկվել են մի քանի անտառապուրակներ: Դրանցից առանձնապես նշանավոր են եղել «Սոսյաց անտառը» (Արմավիր մայրաքաղաքի մոտ), «Մենդոց անտառը» (Ախուրյան գետի աջ ափին Բագարան քաղաքի շրջակայքում) և, մանավանդ, «Խոսրովակիրտ» անտառը, որը տարածվում էր Ազատ և Վեդի գետերի ջրբաժան շրջանում՝ Գառնիի բերդի մոտից մինչև Դվին, այսպէ՛ս Արտաշատ: Վերջինիս մնացորդները մինչև օրս չէլ մնում են ՀՍՍՀ Արարատի շրջանում Խոսրովի անտառ անունով և որպէս պետական արգելանոց պահպանվում են հատուկ խնամքով:

Բազմազան է նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենդանաշխարհի աշխարհը: Ընտանի կենդանիներից այստեղ տարածված են ոչխարը, այծը, կովն ու եղջ, ձին, գոմեշը, ջորին, էջը, և բազմազան թռչուններ: Վայրի կենդանիներից՝ աղվեսը, նապաստակը, կզաքիսը, գայլը, արջը, բորենին, քարայծն ու վայրի ոչխարը, եղնիկը, վարազը, ծայր հարավային մասերում նաև առյուծ: Հին և միջնադարյան Հայաստանի համար տնտեսական մեծ նշանակութիւն է ունեցել կենդանական աշխարհի մի փոքր ներկայացուցիչը, միջատի մի տեսակը, որն աճում էր Արարատյան դաշտի Արաքսին հարող ճահճուտներում: Այդ միջատից պատրաստում էին արտաքին շուկայում մեծ համբավ ձեռք բերած հայկական շոունաթափովող վառ կարմիր ներկ՝ «որդան կարմիր»-ը:

Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում իր բնական հարստութիւններով՝ ամենից առաջ սեղանի աղով: Աղի երեք նըշանավոր հանքավայրերը՝ Կողբը, Նախիջևանը և Կաղզվանը հայտնի էին վաղագույն ժամանակներից:

Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է նաև պղնձի, կապարի ու

ցինկի հանքերով: Պղնձի հանքավայրեր կան երկրի շատ մասերում: Առանձնապես հայտնի են եղել Գուգարքի Տաշիրք գավառը, Սյունիքի Վայոց ձոր, Բաղք և Չորք գավառները, Այրարատի Վարածնունիք գավառը և Չորրորդ Հայքի՝ Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների վրա ընկած շրջանը՝ Արղնին (Արղանա-մաղեն): Պղնձի և դրան ուղեկցող մետաղների համեմատությամբ երկաթն ավելի լայն տարածում ունի: Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ի (VII դար) մեջ հիշատակվում է, որ երկաթով հարուստ են Աղձնիք (Արևմտյան Տիգրիսի հովտում), Տուրուբերան (միջին Արածանիի ավազան և Արաքսի վերնագավառ) և Ուտիք (Կուրի միջին հոսանքի և Փոքր Կովկասի միջև) «աշխարհ»-ները: Առանձնապես նշանավոր էին Վանա լճի հարավային ափին գրտնրվող «Երկաթահատ» կամ «Երկաթահանք» կոչված հանքերը՝ Ընձաքիրաս (Կապուտկող) լեռան մոտ: Այս նույն հանքավայրից արդյունահանվում էր նաև կապար և այդ պատճառով էլ հանքավայրը հաճախ կոչված է «Կապարահատ»: Նավթը նույնպես հիշատակվում է Աղձնիք և Տուրուբերան «աշխարհ»-ներում: Նավթային ավազաններ կան նաև Վանից հարավ, Բերկրի քաղաքի շրջանում և Կարինում (էրզրում): Քարածխով աչքի են ընկնում Արևմտյան Տիգրիսի և Արևմտյան Եփրատի ավազանները:

Ազնիվ մետաղներից հիշատակվում են ոսկին և արծաթը: Արծաթի հայտնի հանքավայրը գտնվում էր հին Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, իսկ ոսկու հանքեր ու ոսկեքեր ավազներ հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի հինդ մասերում՝ Սպեր գավառում (Ճորոխ գետի վերնագավառում), Արարատյան դաշտում, Չորրորդ Հայք «աշխարհ»-ի Պաղնատուն գավառում (Խարբերդից հյուսիս-արևելք), Հայկական Տավրոսի Վանա լճին հարող հատվածում և Սյունիքում (Սոսք գավառում): Դրանցից առանձնապես նշանավոր էին Սպերի ոսկու հանքերը, որոնք հայտնի են եղել և մշակվել են շատ հին ժամանակներից: Ոսկին և արծաթն իբրև ուղեկցող մետաղներ հանգես են գալիս նաև սղնձի ու գունավոր այլ մետաղների գրեթե բոլոր հանքերում: Երկրի հրաբխային շրջաններում և գունավոր մետաղների հանքավայրերում մեծ տարածում ունի ծծումբը: Լեռնաշխարհի տարբեր մասերում հանգիպում են տորֆ, գառիկ, բրոմիտ:

Հայկական լեռնաշխարհը իրավամբ կարող է հպարտանալ իր բազմատեսակ շինանյութերով: Երկրում ավազը, կավը և կրքաքարերը տարածված են գրեթե ամենուրեք: Կան տարբեր տեսակի ու գույնի մարմարներ (Երևանի մոտ, Արզականում, Խոր-

վիրապում, Արարատ կայարանի մոտ և այլ տեղերում): Հրաբխային շատ շրջաններում հզոր շերտերով տարածված են բազմազույն (սև, դորշ, վարգագույն և այլն) տուֆերը, որոնցից այժմ առանձնապես մեծ հռչակ է վայելում Արթիկի վարդագույն տուֆը: Տուֆերով (Երևանում, Շիրակում և այլուր), մարմարներով, ինչպես և պեմզայով (Շիրակում) ու գիպսով (Արարատյան դաշտում) հայտնի է եղել մանավանդ Այրարատյան «աշխարհ»-ը: Պակաս տարածում չունեն նաև գրանիտը, բազալտը, ֆիլզիտները: Շինանյութերի բարձր որակն ու առատությունը բնականաբար նպաստել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների շինարարական արվեստի զարգացմանը, մի արվեստ, որի ամենատարբեր ժամանակներին վերաբերող կոթողներն այսօր էլ պահպանում են իրենց հմայքը:

Հրաբուխների տարածվածության շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր կողմերում բխում են բազմատեսակ ու բազմաթիվ հանքային տաք ու սառն աղբյուրներ: Դրանք հիմնականում ունեն ածխածնովային, երկաթային, ծծմբային և ածխածնովա-ալկալիական բաղադրություն: Հրազդան գետի ավազանում բխում են հանքային մի շարք սառն աղբյուրներ, որոնց մեջ պատմական շատ հին ժամանակներից ի վեր բուժիչ հատկություններով հայտնի է Արզնիի ջուրը: Այժմ այդտեղ գործում է համամիութենական տիպի առողջարան: Տաք աղբյուրներից հայտնի են «Վարշակի ջերմուկը» (Բայազետ քաղաքից ոչ հեռու, Դիադիսի շրջանում), Ջերմուկը (Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում), Կարինի (էրզրում) և Երզնկայի ջերմուկները: Մեր օրերում լայնորեն օգտագործվում է Վայոց ձորի ջերմուկը, ուր կառուցվել են հիանալի առողջարաններ: Հանքային բազմաթիվ աղբյուրներ կան Փամբակ ու Աղստև գետերի ձորերում, Որոտան ու Ողջի գետերի ավազաններում և այլուր:

Հայկական լեռնաշխարհի այն մասում, որը մտնում է Սովետական Միության տերիտորիայի մեջ, հայտնաբերվել են մի շարք նոր հանքեր՝ մոլիբդեն, սիենիտներ, երկաթ և այլն: Սովետական իշխանության տարիներին գտնավոր մետաղների մշակումը արագ թափով զարգացավ հատկապես Ալավերդում և Ղափանում:

Հին ու միջին դարերում շահագործման է ենթարկվել նշված հանքերի միայն մի մասը: Երկրի համեմատաբար խոր շերտերում գտնվող մետաղները անմատչելի են եղել մարդու համար,

իսկ մի քանի հանքատեսակներ (օրինակ՝ քարածուխը) հին և միջին դարերում կարևոր նշանակություն չեն ունեցել:

Անկախ այդ բոլորից բնական պայմանների համառոտ նկարագրությունից երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհն իր կլիմայական ու հողային բարենպաստ պայմաններով, ձկնառատ լճերով ու արագահոս գետերով, հարուստ բուսական ու կենդանական աշխարհով, հանքային բաղմատեսակ հարստություններով մեծ հնարավորություններ է տվել տնտեսության զարգացմանը:

Հայաստանը քաղաքակրթված հին աշխարհի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր, և, իբրև այդպիսին, նա հայտնի էր պատմության վաղագույն ժամանակներից: Բուն Հայաստանի մասին իսկական հիշատակություններն սկսվում են Ուրարտական պետության անկումից անմիջապես հետո: Հայաստանի հնագույն շրջանի տերիտորիայի և վարչական բաժանման վերաբերյալ հիշատակություններ են կատարել Հերոդոտը, Քսենոֆոնը, Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Պտղոմեոսը և հայտնի այլ հեղինակներ: Սելվկյան տիրապետության ժամանակներից սկսած (IV—II դար մ. թ. ա.) հայաբնակ բոլոր շրջանները բաժանված էին երեք խոշոր վարչական միավորների՝ Փոքր Հայք, Մոփս և Մեծ Հայք, որոնք II դարում (մ. թ. ա.) դարձան առանձին-առանձին անկախ պետություններ: Դրանց մեջ ամենից զորեղը Մեծ Հայքի պետությունն էր, որտեղ II դարից (մ. թ. ա.) մինչև V դարը (մ. թ.) թագավորում էին նախ Արտաշեսյանները, ապա Արշակունիները:

Արտաշեսյանների օրոք, մանավանդ Արտաշես I-ի և Տիգրան II-ի թագավորության շրջանում, Մեծ Հայքի տերիտորիան՝ հարևան հայկական ու մասամբ ոչ հայկական շրջանների, ինչպես նաև Մոփսի ու Փոքր Հայքի հաշվին ընդարձակվելով, հասավ իր առավելագույն սահմաններին: Նրա սահմանները, որ գրեթե առանց էական փոփոխության մնացին նաև I—IV դարերում, Տիգրան II-ի օրոք հասնում էին արևելքում Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Եփրատ, հյուսիսում՝ Կուր գետը, իսկ հարավում՝ Կորդվաց լեռների հարավային վերջավորությունները: Նշված սահմանների միջև ամփոփված երկիրը, որը, եթե բացառելու լինենք արևելյան մի քանի շրջաններ, հիմնականում համընկնում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, պատմությանը հայտնի է Մեծ Հայք կամ ուղղակի Հայաստան անունով, անկախ ժամանակի ընթացքում նրա կրած տերիտորիալ ու վարչական-քաղաքական փոփոխություններից:

Մեծ Հայքն իր մեջ լիովին չէր ընդգրկում հայաբնակ բոլոր

շրջանները, ինչպես նաև նրա մեջ մտնող որոշ տերիտորիաներ (Փայտակարանը, Պարսկահայքի ու Կորճեքի որոշ մասերը) հայաբնակ չէին: Մեծ Հայքը վարչական առումով Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում բաժանվում էր զորավարությունների (վարչատերիտորիալ ու զինվորական միավորներ) ու բզեշխությունների, իսկ Արշակունիների օրոք՝ նախարարությունների ու բղեշխությունների: Հետագայում Սասանյանների, Արաբական խալիֆայության, Բագրատունիների թագավորության, սելջուկների տիրապետության շրջանում և հետագա դարերում երկրի ներքին վարչատերիտորիալ բաժանումներն ըստ էության բազմաթիվ անգամ ենթարկվում են փոփոխությունների: Սակայն դարեր շարունակ պատմագիրների ու աշխարհագիրների մոտ գործածության մեջ է մնում Մեծ Հայքի տերիտորիալ այն բաժանումը, որը տրվում է VII դարի «Աշխարհացույց»-ում: Անանիա Շիրակացին, որին այժմ վերագրում են այդ «Աշխարհացույց»-ը, Մեծ Հայքը «աշխարհների» (նահանգ, կողմ, տուն) ու գավառների է բաժանել՝ ելնելով երկրի ներքին վարչական և բնա-աշխարհագրական սյուսմաններից:

Ըստ «Աշխարհացույց»-ի Մեծ Հայքը բաղկացած էր 15 աշխարհներից, որոնք բոլորը միասին ունեին 191 գավառ: Այդ աշխարհները հետևյալներն էին. Տայք (Ճորոխ գետի միջին հոսանքի շրջանում), Բարձր Հայք կամ Կարինի աշխարհ (Արևմտյան Եփրատի վերին ու միջին հոսանքների ավազանում և Ճորոխի վերնագավառում), Չորրորդ Հայք (Արածանիի ստորին և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում), Աղձնիք (Հայկական Տավրոսի և Արևմտյան Տիգրիսի միջև), Կորճեք կամ Կորդվաց «աշխարհ» (Արևելյան Տիգրիսից հարավ), Մոկք (Արևելյան Տիգրիսի աջ կողմում), Պարսկահայք (Ուրմիա լճի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան կողմում), Փայտակարան (Կուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքից հարավ՝ Ատրպատականի հյուսիսային շրջաններում), Արցախ (Կուր և Արաքս գետերի միջև՝ այժմյան Լեռնային Ղարաբաղն ու Միլլիի տափաստանը միասին վերցրած), Ուտի կամ Ուտիք (Սևանա ու Արեգունի լեռների և Կուրի միջև), Գուգարք (Աղստեկից մինչև Ճորոխի ավազան), Տուրուբերան կամ Տարոնի երկիր (Արածանիի միջին հոսանքի շրջանում և Արաքսի ծայր վերնագավառում), Վասպուրական (Վանա ու Ուրմիա լճերի և Արաքսի ու Հայկական Տավրոսի արևելյան հատվածի միջև) և Այրարատ, որն իր մեջ ընդգրկում էր Արաքսի միջին հոսանքի ավազանը և Արածանիի վերնագավառը:

Հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ առանձնապէս կարևոր դեր են խաղացել Բարձր Հայքը, Չորրորդ Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Գուդարքը և, հատկապէս Այրարատը: Բարձր Հայքի գավառներից նշանավոր էին՝ Դարանաղի գավառն իր Անի ամրոցով, Եկեղյաց գավառը՝ Երիզա ավանով (Երզնկա), Մանանաղի գավառը, որն առանձնապէս հայտնի դարձավ Թորդրակյան շարժման ժամանակ, Կարինը Կարին քաղաքով և Սպեր գավառը Սպեր (այժմ՝ Իսպիր) գյուղաքաղաքով: Չորրորդ Հայքը հնում հայտնի էր Մոփք անունով, IV դարի երկրորդ կեսից այն կոչվում է Նախարարական Հայաստան, իսկ 6-րդ դարից՝ Հուստինիանոսի ռեֆորմից հետո, արդեն կոչվեց Չորրորդ Հայք: Այս աշխարհի գավառներից նշանավոր էին Հանձիթը՝ հարբերդ քաղաքով և Հոանդեա վայրով, Մեծ Մոփքը, Անդեղ տունը՝ Կավառը՝ Անդղ ամրոցով և այլն: Տուրուբերան աշխարհի ամենանշանավոր գավառը Տարոնն էր՝ Աշտիշատ ու Գլակա վանքերով, Ողական ամրոցով, Մուշ գյուղաքաղաքով և նշանավոր Հացեկաց ու Խորնի գյուղերով: Նրա մյուս գավառներից էին Բզնունիքը, Խոռխոռունիքը, Խոփթը և այլն:

Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաբաղմագավառ «աշխարհըն» էր, նրա գավառների թիվը հասնում էր մինչև 37-ի: Հայտնի էին հատկապէս Ռշտունիքը՝ Ոստան գյուղաքաղաքով, Նարեկա վանքով և Աղթամար կղզով, Տոսպը՝ Վան քաղաքով և Արտամեշ գյուղաքաղաքով, Արտագը՝ Ավարայրի դաշտով և Եղինդ գյուղով, Աղբակը՝ Արծրունիների Ադամակերտ ոստանով, Նախճավանը՝ Նախճավան քաղաքով և գուսաններով հայտնի գինեվետ Գողթըն գավառը: Սյունիքի նշանավոր գավառներից էին Արևիքը (այժմյան Մեղրու շրջանը), Բաղքը (Ղափանը), Մղուկը (Սիսիանը և Գորիսի մի մասը), Վայոց ձորը (Եղեգնաձոր և Ազիզբեկով շրջանները միասին վերցրած) և Գեղարքունիք գավառը (Մարտունի, Կամո և Սևան շրջանները միասին վերցրած):

Մեծ Հայքի ամենահայտնի «աշխարհ»-ը Այրարատն էր, հայ պետականութեան, կուլտուրական ու տնտեսական կյանքի ամենանշանավոր կենտրոնը: Բավական է ասել, որ հայկական պետութեան մայրաքաղաքների մեծագույն մասը գտնվում էր Այրարատում: Այրարատյան «աշխարհ»-ի գավառներից հայտնի էին՝ Բասենը՝ Վաղարշավան քաղաքով, Արշարունիքը՝ Երվանդաշատ ու Բագարան քաղաքներով, Երվանդավան դղյակով և Արտաղբերտ ամրոցով, Վանանդը՝ Կարս բերդով, Շիրակը՝ Անի բերդով, Արագածոտնը՝ Արմավիր ու Վաղարշապատ քաղաքներով, Կոտայքը՝

Երևան գյուղաքաղաքով, Մազազը՝ Գառնի բերդաքաղաքով, Բագրե-
վանդը՝ Վաղարշակերտ գյուղաքաղաքով, Մաղկոտնը՝ Շահապիվան
վանքով, Կոզովիտը՝ Բագրատունիների ոստան Դարոյնքով (Բա-
յազետ), Ոստանը՝ Արտաշատ և Դվին քաղաքներով: Հայ մատենա-
գիրները, հատկապես Ղազար Փարպեցին, մեծ գովեստով են խո-
սում Այրարատի արգավանդության մասին:

Մեծ Հայքից բացի հայ ժողովուրդը զանգվածներով բնակ-
չության մեծամասնություն է կազմել նաև Փոքր Հայքում, որն
սկզբում գրավում էր միայն Իրիս (Եջիլ-իրմակ) գետի և նրա աջա-
կողմյան Գայլ (Կելկիդ) գետերի վերին ու միջին հոսանքների ա-
վազանները, բայց հետագայում, IV դարից սկսած, հրբ այն բա-
ժանվեց Առաջին և Երկրորդ Հայք պրովինցիաների (առաջինը
Սեբաստիա, երկրորդը՝ Մալաթիա կենտրոնով), նրա տերիտո-
րիան զգալի չափով մեծացրին հարևան շրջանների հաշվին: Ավե-
լի ուշ Մեծ Հայքից եկող բնակիչները Փոքր Հայքից բացի բնա-
կություն հաստատեցին նաև նրա հարավային հարևան՝ նախկին
Կապադովկիայի տերիտորիայում, իսկ X դարից՝ Կիլիկիայում,
որտեղ XI դարում նրանք ստեղծեցին իրենց պետականությունը:

Արաբական պետության ժամանակներից սկսած՝ մեկը մյուս-
սին փոխարինող արտաքին նվաճողները միշտ ցանկացել են ա-
ղավաղել, փոխել Հայաստանի աշխարհագրական անունները:
Այդ պատճառով էլ մենք Հայաստանում հանդիպում ենք ամենա-
տարբեր օտարածին աշխարհագրական անունների: Սակայն նրա
բնակչության հիմնական զանգվածները և աշխարհագրական ա-
նունների մեծ մասը, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային
պատերազմը, մնացին հայերն ու հայկական անունները:

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԿԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՊԱՆԵՈՒԹԸ ԵՎ ՆԵՈՒԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**Նախնադարյան
հասարակության
զարգացման
շրջանները**

Մարդկային հասարակության կազմավորումն ու զարգացումը հարյուր հազարավոր տարիների պատմությունն ունի:

Հայտնի է, որ մարդը հանդես է եկել երկրի պատմության շորորդական ժամանակաշրջանի սկզբում, ավելի քան մեկ միլիոն տարի առաջ երկրագնդի այն մասերում, որտեղ գոյություն են ունեցել առավել նպաստավոր պայմաններ:

Մարդը՝ կենդանական աշխարհից բաժանվելու և հասարակական էակ դառնալու մեջ վճռական դեր է կատարել աշխատանքը: Նախամարդը աշխատանքային գործունեությամբ ոչ միայն զարգացնում է իր ֆիզիկական կառուցվածքը, այլև ընդարձակում մտահորիզոնը, ստեղծում հաղորդակցության միջոցը՝ հողաբաժան լեզուն:

Ի տարբերություն կենդանիների, մարդն իր սնունդն ու կենսապայմանները հայթայթելու համար բնության դեմ մղվող պայքարում հանդես է գալիս արտադրության գործիքներով: Աշխատանքային կամ արտադրության գործիքների պատրաստումը մարդու առաջին և հիմնական առանձնահատկությունն է: Նրա կարևոր առանձնահատկություններն են նաև գիտակցությունը, մտածողությունը և նպատակադրումը:

Մարդն իր առաջին գործիքները պատրաստել է փայտից, քարից և ոսկրից: Քարե գործիքների պատրաստման համար իբրև շինանյութ ծառայել են կայծքարը, օբսիդիանը (սատանի եղունգ), կվարցիտը և այլն: Միայն հարյուր հազարավոր տարիներ հետո,

մարդը, տիրապետելով մետաղների մշակման արվեստին, սկը-
սում է գործիքներ պատրաստել նաև մետաղներից:

Նախնադարյան հասարակության պատմությունը ըստ աշ-
խատանքային գործիքների, բաժանվում է քարե դարի, պղնձե-
քարե դարի (էնեոլիթ), բրոնզե դարի և երկաթե դարի: Քարե դա-
րը իր հերթին բաժանվում է երկու խոշոր շրջանների՝ պալեոլիթ
և նեոլիթ, այսինքն՝ հին քարե դար և նոր քարե դար:

Նյութական բարիքներ արտադրելու համար, բնության դեմ
մղվող պայքարում, մարդիկ հանդես են գալիս միասին, խմբերով
կամ հասարակություններով:

Նախնադարյան հասարակության սկզբում մարդիկ ապրել
են թափառող խմբերով, իսկ հետագայում միավորվել են տոհմա-
յին համայնքներում: Նախնադարյան հասարակության արտադ-
րական հարաբերությունների հիմքը հանդիսացել է արտադրու-
թյան միջոցների հանրային սեփականությունը: Այստեղ թե՛ աշ-
խատանքը և թե՛ ձեռք բերված նյութական բարիքների բաշխումն
ու յուրացումը ունեցել են կոլեկտիվ, հասարակական բնույթ:
Այստեղ չեն եղել ոչ շահագործում և ոչ էլ դասակարգեր: Քարե
գործիքներով զինված մարդը միայն երկարատև աշխատանքի մի-
ջոցով էր հազիվ կարողանում պահպանել իր և իր սերնդի գոյու-
թյունը: Հասարակության ներսում հավելյալ կենսամթերքների
արտադրության անհնարինությունը բացառում էր շահագործման
և դասակարգերի գոյության հնարավորությունը:

**Պալեոլիթը
Հայաստանում**

Պալեոլիթը կամ հին քարե դարը տևել է մի
քանի հարյուր հազար տարի:
Վերջին տասնամյակներում կատարված հնա-
գիտական բազմաթիվ հայտնագործումներն
ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է մարդ-
կային հասարակության հնագույն բնակավայրերից մեկը, որտեղ
բնակության համար գոյություն են ունեցել աշխարհագրական, կլի-
մայական նպաստավոր պայմաններ: Հայաստանը ծածկված է եղել
մերձարևադարձային կոսսական խիտ անտառներով, ունեցել է
մեղմ ու խոնավ կլիմա:

Արտին լեռան լանջերում, Հրազդան գետի միջին հոսանքի
շրջանում, ինչպես և Կարս, Մալաթիա, Բուլանխ քաղաքների շրը-
ջակայքում հայտնաբերված նախնադարյան մարդու կայաններից
հայտնաբերվել են հազարավոր քարե գործիքներ, որոնք պատկա-
նում են պալեոլիթի տարբեր շրջաններին: Այս կայաններից շա-

տերը հանդիսացել են քարե գործիքների պատրաստման յուրասեռակ արհեստանոցներ:

Այժմ համաշխարհային մեծ համբավ ու ճանաչում են ստացել Արտին լեռան սիստեմի մեջ մտնող Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային կոչվող բլուրների լանջերին հայտնաբերված պալեոլիթյան կայանները: Այս կայաններից գտնված քարե գործիքները պատկանում են պալեոլիթի ամենավաղ շրջաններին՝ շելյան և աշելյան մշակույթներին, կամ, այլ կերպ ասած, դրանք նախնադարյան մարդու ամենահին քարե գործիքներից են: Հայաստանում գտնված շելյան քարե գործիքները, որոնք միակն են Սովետական Միության մեջ, ունեն ավելի քան 800.000 տարվա հնութուն:

Ստորին պալեոլիթի գործիքների կոպիտ ու անմշակ վիճակը ցույց է տալիս ոչ միայն աշխատանքի ու արտադրության ձևերի, այլև մարդկային հնագույն խմբերի զարգացման ցածր աստիճանը: Այդ ժամանակ մարդիկ՝ ապրում էին թափառող փոքրաթիվ խմբերով, սնվում էին բույսեր և պտուղներ հավաքելով, մասամբ էլ վայրի կենդանիներ որսալու միջոցով:

Ստորին պալեոլիթի վերջում երկրաբանական փոփոխությունների հետևանքով Եվրոպայի և Կովկասի, այդ թվում և Հայաստանի կլիման խիստ կերպով ցրտում է, գոյանում են սառցադաշտային կենտրոններ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով առաջացած սննդի հայթայթման դժվարությունները Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդուն ստիպում են բարելավել իր աշխատանքի գործիքները և բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը: Այժմ գործիքները նախկինների համեմատությամբ ոչ միայն լավ էին մշակվում, այլև ունեին ավելի սուր և կտրող ծայրեր, որովհետև այժմ մամոնտի, ոնգեղջյուրի, հսկա եղջերուի, քարանձավային արջի կողկտիվ որսորդությունը դարձել էր նախնադարյան մարդու սննդի գլխավոր աղբյուրներից մեկը:

Կլիմայի խստացումը ստիպում է միջին պալեոլիթի մարդուն ցրտից պատսպարվելու համար ապաստարան-կացարան գտնել: Հայաստանում նույնպես նախնադարյան մարդու առաջին մշտական ապաստարան-կացարանները դառնում են քարայրները, որոնք նա նվաճում էր գիշատիչ կենդանիների դեմ մղվող համառ պայքարում: Երևանյան լճի աջ ափին գտնվող մի մեծ քարանձավից հայտնաբերվել են միջին և վերին պալեոլիթին պատկանող հազարավոր քարե գործիքներ ու մեծ քանակությամբ խոհանո-

ցային մնացորդներ, որոնք ունեն 100.000-ից մինչև 25.000 սարվա հնություն: Նման բազմաթիվ կացարան-քարայրներ գտնվել են նաև այլ վայրերում:

Ստորին և միջին պալեոլիթում մարդը ղեռնա լրիվ կերպով անջատված չէր կենդանական աշխարհից, ժամանակակից մարդու տիպը՝ մտածող, բանական մարդը (Homo Sapiens) հանդես է գալիս միայն պալեոլիթում:

Միջին և վերին պալեոլիթի սահմանադժում մարդը կատարում է ամենամեծ գյուտերից մեկը՝ արհեստական կերպով կրակ ստանալու գյուտը, որը Ֆ. Էնգելսի բնորոշմամբ «բնության դեմ մարդու տարած առաջին մեծ հաղթանակն էր»: Կրակը նախնադարյան մարդուն ոչ միայն պաշտպանում է ցրտից ու հնարավորություն տալիս նրան հում մսից անցնելու խորոված-եփած մսի գործածություն, ոչ միայն հեշտացնում է նրա աշխատանքը, գործիքների պատրաստումն ու սննդի հայթայթումը, այլև մի ահեղ զենք է դառնում բնության և գիշատիչ կենդանիների դեմ սպաքարելու համար: Կրակը մարդուն հնարավորություն է տալիս տարածվելու ավելի ընդարձակ տերիտորիայում:

Մայրական տոհմի ձևավորումը

Համատեղ աշխատանքային գործունեությունը, ընդհանուր բնակարանում միասին ապրելը ոչ միայն բնական անհրաժեշտությամբ համախմբում

միավորում է մարդկանց, այլև նսրաստում նրանց միջև ամուսնական հարաբերությունների կարգավորմանը, արենակցական կապերի առաջացմանն ու ամրապնդմանը: Մարդկային հասարակությունը նախնադարյան հոտից անցում է կատարում դեպի նախնադարյան տոհմային համայնքը: Այդ համայնքների մեծ մասում առաջ է գալիս նաև խմբակցական ամուսնության էկզոգամ, այսինքն՝ այլացեղ ձևը, որի ժամանակ արդելվում էր ներտոհմային ամուսնությունը և այն թույլատրվում էր միայն տարբեր, ոչ արենակից տոհմերի տղամարդկանց ու կանանց միջև: Էկզոգամայի զարգացումը նպաստում է թշնամաբար տրամադրված մարդկային տարբեր խմբերին մոտենալ իրար:

Վերին պալեոլիթում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, զբաղմունքի նոր բնագավառների հանդես գալը նախնադարյան հասարակության ներսում առաջ են բերում աշխատանքի բնական բաժանում տղամարդկանց և կանանց միջև: Եթե տղամարդը առավելապես զբաղվում էր որսորդությամբ և գործիքներ ու զենքեր պատրաստելով, ապա կինը հավաքում էր

բույսեր, պատրաստում հագուստներ ու տնային իրեր, խնամում երեխաներին ու ծերերին, պահպանում օջախ-կրակարանը և այլն: Բացառիկ կերպով մեծ էր կնոջ դերը հասարակական-ընդհանուր բնակարանում: Տոհմային համայնքներում գոյութուն ունեցող խմբակցական ամուսնության պայմաններում երեխայի հայրը որոշակի կերպով հայտնի չէր, ուստի երեխաները պատկանում էին մորը և արենակցությունը որոշվում էր կնոջ գծով: Այս հանգամանքը մեծացնում է կնոջ-մոր դերն ու ազդեցությունը նախնադարյան հասարակության կյանքում: Վերին պալեոլիթում առաջանում է մայրական տոհմային համայնքը, հաստատվում է մայրիշխանությունը: Մայրական տոհմային համայնքում մարդիկ, բացի բնության ու գիշատիչ կենդանիների դեմ համատեղ պայքարելու, համատեղ սնունդ հայթայթելու անհրաժեշտությունից, իրար էին միացած նաև արենակցական կապերով: Տոհմային համայնքում թե՛ աշխատանքը և թե՛ նյութական բարիքների բաշխումն ու յուրացումը ունեին բացառապես կոլեկտիվ բնույթ:

Նեոլիթը Հայաստանում

Նեոլիթը կամ նոր քարե դարը կարևոր դեր է կատարել նախնադարյան հասարակության զարգացման պատմության մեջ: Նա տեղ է մոտ ութ հազար տարի: Հայաստանում ապրող նոր քարեդարյան մարդը նախ խոշոր առաջադիմություն է կատարում աշխատանքի գործիքների պատրաստման ասպարեզում: Պալեոլիթի կոպիտ, ծանր, պարզունակ քարե գործիքների փոխարեն հանդես են գալիս մշակված, ավելի նպատակահարմար ձև ունեցող մասնագիտացված գործիքներ ու զենքեր: Թալինի շրջանի Զաղաներ, Բառոժ, Արարատյան դաշտի Կղզյակ-բլուր, Տերտերի-ձոր, Մաշտոց-բլուր, Սև-բլուր կոչվող նեոլիթյան բնակատեղիներից, ինչպես և Անի-Պեմզայի, Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ դյուղի շրջակայքից և այլ վայրերից հայտնաբերված գործիքների ու զենքերի մեջ կան կայծքարից, օբսիդիանից ու կրաքարից պատրաստված դանակներ, կացիններ, մուրճեր, ուրագներ, բրիչներ, գուրդեր, իլիկի գլուխներ և այլն:

Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, մարդը նոր քարե դարի հենց սկզբում կատարում է իր ժամանակի ամենահեռաձիգ զենքի՝ նետ ու աղեղի գյուտը, որը նրա ձեռքին մի կարևոր գործիք ու զենք է դառնում որսը հետևից սպանելու, վիրավորելու, ինչպես և գիշատիչ կենդանիներից ու թշնամիներից պաշտպանվելու համար: Հայաստանի նեոլիթյան

բնակատեղերից գտնվել են կայծքարից ու օբսիդիանից պատրաստված, երկու կողմից մշակված, սուր ու հռանկյունաձև նետի սլաքներ:

Նոր քարեզարյան մարդու խոշոր նվաճումներից մեկը հանդիսացավ վայրի կենդանիների ընտելացումը և անասնապահության սկզբնավորումը: Մարդը ոչ միայն օգտագործում էր կենդանու միսը, կաթը, կաշին ու մորթին, այլև նրա բուրդը և մազը: Հայաստանի նեոլիթյան բնակատեղերում, բացի բնտանի ոչխարի, այծի, եզան, խոզի ու շան ոսկորներից, գտնվել են նաև քարից ու ոսկրից պատրաստված իլիկի գլուխներ, հերուններ ու ասեղներ: Այս իրերը ասպացուցում են, որ Հայաստանում ասլորդ նեոլիթյան մարդը բուրդն ու մազը մանում էր թել ստանալու համար, որը նա օգտագործում էր հագուստներ հյուսելու և մորթե հագուստեղենի առանձին մասերն իրար միացնելու համար:

Նեոլիթի վերջում հատկապես կնոջ ջանքերով հանդես է դալիս նաև ձեռքի բրիչով մշակվող պրիմիտիվ երկրագործությունը: Վերևում նշված բնակատեղերում գտնված ցորենի ու գարու մնացորդները, քարե ու ոսկրե բրիչները, մանգաղները, սանդեբն ու աղորիքները հաստատում են, որ Հայաստանում երկրագործությունը առաջացել է մ. թ. ա. վեցերորդ հազարամյակում և նրա առաջին կենտրոններն են դարձել Արարատյան դաշտը, Արածանի գետի ստորին հովիտը, Հայոց ձորը Վասպուրականում և այլն:

Անասնապահությունը և երկրագործությունը հեղաշրջող դեր են կատարում նախնադարյան հասարակության կյանքում: Մարդիկ հավաքչության և որսորդության միջոցով ձեռք բերվող պատահական, անկայուն սննդի աղբյուրներից, ստեղծում են իրենց համար սննդի համեմատաբար մշտական ու կայուն աղբյուրներ: Անասնապահությունը և երկրագործությունը մեծ չափով նպաստում են նաև նստակեցությանը, մշտական բնակարանների կառուցմանը, մարդկանց ասլրելակերպի, նրանց աշխարհայեցողության, հոգեբանության փոփոխմանը:

Նախնադարյան հասարակության տնտեսության և մշակույթի վարդապման մեջ հսկայական դեր է կատարում նաև նեոլիթի շրջանում կավագործության կամ խեցեգործության առաջացումը: Կավե ամանների հանդես գալը բարելավում է մարդկանց սնունդը և սննդամթերքների պահպանման գործը: Հայաստանի նեոլիթյան բնակատեղերից գտնվել են կտվի, ավաղի ու հարդի խառնուրդից ձեռքով կոպիտ կերպով պատրաստված, վատ թրծ-

ված գորշ ու կավագույն թասեր, կճուճներ, գավեր և այլ աման-
ների բեկորներ:

Նեոլիթի վերջում առաջանում է նաև մթերքների միջտոհմա-
յին պարզ փոխանակությունը: Հայաստանում միջտոհմային պարզ
փոխանակության հիմնական նյութերից մեկը դառնում է աղը, քա-
նի որ այն գոյություն շունեթ բոլոր տոհմերի ասրած տերիտո-
րիայում:

Հայաստանում փոխանակության կարևոր նյութեր էին նաև
օբսիդիանը ու նրանից պատրաստված գործիքները: Հատկապես
Արագածի օբսիդիանը իր ծխագույն, երբեմն նաև կարմրավուն
գույներով տարբերվում է այլ երկրների նույնանման քարատե-
սակներից, որը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա
տարածման սահմանները: Ոչ լրիվ տվյալներով, Արագածի օբսի-
դիանից պատրաստված գործիքներ են գտնվել Անդրկովկասի,
Պարսկաստանի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում:

Մայրական տոհ- մային համայնքի գարգացումը

Տնտեսության նոր բնագավառների հանդեպ
գալը ավելի է խորացնում աշխատանքի բնա-
կան բաժանումը տղամարդկանց և կանանց
միջև: Կինը, բացի տնային աշխատանքնե-
րից, զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ,
անասնապահությամբ, բրդի մշակմամբ և այլն: Սննդի մշտա-
կան և հիմնական միջոցներն արտադրվում էին կնոջ աշխատան-
քով, որովհետև որսորդությունը, որով հիմնականում զբաղվում
էին տղամարդիկ, կախված էր պատահական հաջողությունից:

Նախնադարյան հասարակության ներսում ավելի է բարձրա-
նում կնոջ դերը: Վերին պալեոլիթում առաջացած մայրական
տոհմային համայնքը լրիվ զարգացման է հասնում նեոլիթի շրջ-
ջանում: Արտադրության բոլոր միջոցները՝ հողը, անասունները,
աշխատանքի գործիքները և այլն հանդիսանում էին տոհմի սե-
փականությունը:

Տոհմի ղեկավարման գերագույն մարմինը տոհմի ժողովն էր,
որտեղ հավասար իրավունքներ ունեին տղամարդիկ և կանայք:
Տոհմի ժողովը վճռում էր տոհմի ներքին և արտաքին բոլոր կա-
րևոր հարցերը, ընտրում և հրաժարեցնում էր տոհմի ավագին և
ազգական առաջնորդին:

Ուշ նեոլիթում առաջանում է դույզային ամուսնությունը և
դույզային ընտանիքը, որի ժամանակ նույնպես ամուսնությունը
թույլատրվում էր տարբեր, ոչ արյունակից տոհմերի, անդամների
միջև:

Ներդիթի շրջանում արտագրողական ուժերի դարգացման հետևանքով զգալի չափով աճում է ազգաբնակչության թիվը: Բազմամարդ տոհմերի անդամների մի մասը պարբերաբար բաժանվելով ստեղծում են նոր տոհմեր, որոնք բնակություն են հաստատում մայր տոհմից որոշ հեռավորության վրա գտնվող սակավաբնակ կամ անմարդաբնակ շրջաններում: Տնտեսական ու մշակութային փոխադարձ կապերի, հարևան թշնամի տոհմերից համատեղ կերպով պաշտպանվելու, փոխադարձաբար իրար օգնելու անհրաժեշտությունները արյունակից տոհմերը, ինչպես և էկզոգամ ամուսնությունները իրար հետ կապված ոչ արյունակից տոհմերը միանալով կազմում են ցեղեր, իսկ ցեղերն իրենց հերթին երբեմն կազմակերպում են նաև դեռևս անկայուն ցեղային միություններ:

Ցեղերի առաջացումը մեծ չափով նպաստում է տնտեսական, ու մշակութային գյուտերի, նորությունների արագ տարածմանը և յուրացմանը: Առաջանում են նաև ցեղային լեզուները, որոնք հատկանշալի էին ավելի շատ թվով մարդկանց:

Նախնադարյան մարդու բնության, բուսական և կենդանական աշխարհի նկատմամբ ունեցած միամիտ աշխարհայեցողությունից դեռևս պակերդիթի շրջանում առաջանում և զարգանում է տոտեմիզմը, որը իր գոյությունը պահպանում է նաև ներդիթի ժամանակ: Ամեն մի տոհմ ուներ իր բուսական կամ կենդանական տոտեմը և կոչվում էր նրա անունով: Նրա անդամները հավատում էին, որ իրենց տոհմը առաջացել է այս կամ այն բույսից կամ կենդանուց: Ազգագրական և այլ տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ապրող տոհմերի մոտ հիմնականում գոյություն են ունեցել կենդանական տոտեմներ, ինչպես ցուլը, եզը, ձին, վարազը, խոյը, այծը, շունը, եղջերուն, արծիվը, անդղը, աղավնին, արագիլը, կոունկը, ծիծեռնակը, օձը և այլն:

Այդ ժամանակ մարդը, շկարողանալով բացատրել մահվան, բնի և բնության երևույթների պատճառները, սկսում է պաշտամունքի առարկա դարձնել բարի և չար ոգիներին: Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդը ևս հավատում էր, որ մեռելիս մարդու հոգին մարմնի հետ չի մահանում, այլ փոխադրվում է մի այլ աշխարհ: Դրա համար հանգուցյալի հետ թաղում էին նրա զենքերը, զարդերը, ձին, գործիքներ, ամաններ, անասուններ, ուտելիք, ջուր և այլն:

**ԷՆԵՈՒԻԹԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Հայաստանը հանդիսացել է մետաղամշակույթյան հնագույն վայրերից մեկը: Դրան մեծ շահով նպաստել են պղնձի, կապարի, երկաթի, անագի հարուստ հանքերը:

Մետաղի մշակույթի իրացման առաջին ժամանակաշրջանը հանդիսանում է էնեոլիթը, այսինքն՝ պղնձե-քարե դարը: Այն Հայկական լեռնաշխարհում տեղ է մ. թ. ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև III հազարամյակի վերջը:

Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդը նույնպես իր առաջին մետաղե գործիքները պատրաստել է մաքուր պղնձից: Սակայն մաքուր պղնձից պատրաստված գործիքներն իրենց փափկույթյան պատճառով չեն կարողանում արտագրույթյան բնագավառից լրիվ դուրս մղել քարե գործիքներին: Այդ պատճառով էլ էնեոլիթի ժամանակ ևս քարե գործիքները շարունակում են կարևոր դեր կատարել:

Հնագիտական պեղումների ընթացքում թե՛ Սովետական Հայաստանում և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերվել են մեծ թվով էնեոլիթյան բնակավայրեր: Հատկապես բացառիկ նշանակություն ունեն Շենգավիթի, Աբովյանի, էջմիածնի շրջանի Մոխրաբլուրի, Սև բլուրի, Թագավորանիստի (Կիրովական), Վանի, Կարինի, Բագրևանդի շրջաններում գտնվող բնակատեղերը: Այդ վայրերում գտնվել են պղնձից պատրաստված կացիներ, ուրագներ, դանակներ, մանգաղներ, գնդասեղներ, ձուկ որսալու կարթեր, տեգի տերևաձև ծայրեր, ապարանջաններ, օղեր և այլն: Մեծ արժեք ունեն Շենգավիթում և Քյուլթափայում գտնված պղնձե հարթ, կոթի անցքով կացինը, իսկ Փառնիի էնեոլիթյան շերտում՝ ականջավոր կացին ձուլելու քարե կաղապարները: Այս գյուտերն ապացուցում են, որ Հայաստանում գտնված պղնձե իրերը ձուլվել ու պատրաստվել են տեղում:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Շենգավիթում հայտնաբերված սոհմային բնակարանները: Դրանք բաղկացած են 6—8 մետր տրամագիծ ունեցող կլոր կացարաններից և հարակից բառանկյունի, իրար հետ կապված շինություններից, որոնց հիմքերը շարված են անմշակ քարով, պատերը՝ հում ալյուսով, իսկ տանիքները ծեփված են ցեխով: Կլոր կացարանի կենտրոնում գտնվում է մի մեծ քար, որը հենարան է հանդիսացել կոնաձև տանիքի վերջավորությունն ամփոփող և նրա ծան-

րությունը պահպանող սյան համար: Այս սյան մոտ գտնվում է պաշտամունքային օջախը, որն ունի իւրար հետ կապված երեք բաժանմունք: Էնեոլիթյան ալսպիսի բնակարաններ գտնվել են նաև այլ վայրերում:

Պղնձե գործիքների հանդես գալը և քարե գործիքների հետագա կատարելագործումը նպաստում են Հայաստանի նախնադարյան հասարակութայն տնտեսական զարգացմանը:

Հայաստանի էնեոլիթյան գրեթե բոլոր բնակավայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ոչխարի, այծի, կովի, շան, խոզի, ձիու և այլ ընտանի կենդանիների ոսկորներ: Նույն բնակավայրերից հայտնաբերվել են նաև վայրի կենդանիների, հատկապես վայրի այծի, եղջերուի և ձկան ոսկորներ, որոնք ցույց են տալիս, որ էնեոլիթյան մարդը անասնապահության հետ միաժամանակ զբաղվում էր նաև որսորդությամբ ու ձկնորսությամբ:

Էնեոլիթի շրջանում գոյություն ունեցող երկրագործության մասին մեզ արժեքավոր տվյալներ են հասել Շենգավիթի սյեղումներից: Կլոր կացարանների հատակին և կավե մեծ ամանների մեջ գտնվել են ցորենի, գարու տարբեր տեսակների հատիկներ ու հասկեր, որոնք մոտ են տեղական վայրի տեսակներին: Էնեոլիթյան տարբեր բնակատեղերից դտնվել են նաև զգալի թվով քարե մանգաղներ, կտրիչներ, սանդեր և աղորիքներ, որոնք օգտագործվել են հասկերը թաղելու, ձեծելու միջոցով հասկերից հատիկներն անջատելու, մանրացնելու և կոպիտ ալյուր ստանալու համար:

Սակայն եղած տվյալները ցույց են տալիս նաև, որ էնեոլիթի ժամանակ Հայաստանում երկրագործությունը գտնվում էր դեռևս զարգացման ցածր աստիճանի վրա: Ցանքը կատարվում էր բնակավայրերին մոտիկ գտնվող դետերի ափերի նեղ շերտերում, հողը մշակվում էր բրիչի ու փայտատի միջոցով, հացահատիկային սերմերը դեռևս վայրի տեսակներից էին:

Համեմատաբար ավելի բարձր զարգացման է հասնում կավագործությունը: Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերում գտնվել են մեծ քանակությամբ լավ փայլեցված սև և բաց կարմրաավուն գույնի կավե ամաններ և ամանների բեկորներ, որոնց վրա հաճախ կան երկրաչափական, բուսական և կենդանական զարդարանքներ ու նկարներ: Հայտնաբերվել են նաև կավից պատրաստված կնոջ, եղան, ոչխարի, շան և թռչունների արձանիկներ:

**Բրոնզե դարը
Հայաստանում**

Էնեոլիթին հաջորդում է բրոնզե դարը, որը Հայաստանում տևել է մեր թվականությունից առաջ II հազարամյակի ըսկրդբից մինչև X դարը: Մաքուր պղինձը իր փափկության պատճառով երկար չի մնում գործածության մեջ: Հետագայում մարդը պղնձի և անագի համաձուլվածքից ըստանալով ավելի ամուր մի այլ մետաղ՝ անագպղինձը կամ բրոնզը, սկսում է իր գործիքները պատրաստել դրանից:

Պատմական Հայաստանի տերիտորիայում չկա մի շրջան, որտեղ գտնված չլինեն բրոնզեդարյան հուշարձաններ:

Բրոնզե դարում սկսում են լայնորեն օգտագործման ենթարկվել Հայաստանի պղնձի, կապարի, ոսկու, արծաթի, անագի հանքերը: Իր ժամանակի տեխնիկայի ուսումնասիրման տեսակետից բացառիկ արժեք ունեն պեղումների միջոցով հայտնաբերված Մեծամորի սարքեր մետաղների և Զոդի ոսկու հանքանյութի մշակման արտադրական համալիրները՝ հանքաքարի մանրացման, հարստացման հարմարանքներով, մետաղներ հալելու բազմաթիվ մեծ ու փոքր հնոց-ձուլարաններով:

Շատ հարուստ և լավ պահպանված բրոնզեդարյան իրեր են գտնվել հատկապես Լճաշենի, Արթիկ տուֆի քարհանքի, Հառիճի և այլ վայրերի դամբարանադաշտերի պեղումներից:

Հայաստանում գտնված բրոնզե իրերի մեջ կան տարբեր տեսակի կացիներ, դրեր, դանակներ, ձուլածո սղոց, մանգաղներ, եղաններ, սանձեր, ասեղներ, հերուններ և տնտեսական գործածության այլ մանր առարկաներ: Շատ են հատկապես զենքի տեսակները՝ սրերը, դաշույնները, սակրերը, նիզակի ծայրերը, նետասլաքները, գուրզերը, վահանները, սաղավարտները և այլն: Հարուստ և բազմազան են նաև տղամարդկանց ու կանանց զարդարանքի առարկաները:

Մեղ են հասել նաև բրոնզից ու ոսկուց պատրաստված զգալի թվով գեղարվեստական իրեր: Գեղարվեստական բացառիկ մեծ վարպետությանը են պատրաստված Լճաշենից գտնված եղջերուի, թռչունների, ցլի, քարայծի, առյուծի բրոնզե արձանիկները: Բրոնզե լայն գոտիները հաճախ գեղազարդված են որսի, ռազմական ու կրոնական երթերի խմբային տեսարաններով, տարբեր կենդանիների, թռչունների, երկնային մարմինների, ռազմակառքերի նկարներով: Ոսկերչական արվեստի նուրբ ու գեղեցիկ նրմուշներ են Լճաշենի ու Տոլորսի դամբարաններից գտնված ոսկե ցանցկեն պատյանիկները, հատիկավոր ուլունքները, գրողմազարդ

գորտուկը, զլանաձև փորագիր կնիքը, շղթայիկով զարդերը: Կիրովականի գամբարանից հայտնաբերված ոսկե թասը նուրբ փորագրութեամբ զարդարված է երեք զույգ առուծններով:

Հայտնաբերված բրոնզե իրերը հիմնականում պատրաստված են քարե, կավե և այլ կաղապարներով ձուլելու եղանակով: Բրոնզե սակրի, կացինի ու զարդարանքի առարկաների կաղապարներ են գտնվել Մեծամորում, Լենինականում, Կարմիր-բլուրում, Մուխանաթ-թափայում, Գլխում և այլ վայրերում:

Բրոնզե գործիքների հանդես գալը մեծ չափով բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը և նպաստում Հայաստանի նախնադարյան հասարակության տնտեսության բոլոր բնագավառների արագ զարգացմանը:

Զգալի չափով զարգանում է նաև երկրագործությունը: Ընդարձակվում են ցանքատարածությունները, հատկապես հացահատիկային կուլտուրաների տարածությունները, բարելավվում են երկրագործության հետ կապված աշխատանքի պրոցեսները: Բացի ցորենի, գարու և հաճարի մշակությունից, առաջանում է նաև խաղողի և պտղատու ծառերի մշակությունը: Հայաստանը համարվում է խաղողի մշակության հնագույն հայրենիքներից մեկը:

Ցանքները և արոտավայրերը ոռոգելու, անասունները ջրելու համար Հայաստանի բրոնզեդարյան մարդը Արարատյան դաշտում, Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերում կառուցում է ջրանցքների և առուների ամբողջական ցանցեր, որոնք սկիզբ էին առնում լեռնային աղբյուրներից: Այդ աղբյուրների մոտ հայտնաբերվել են հսկա ձկան տեսք ունեցող քարակոթողներ՝ «վիշապներ», որոնք համարվել են ջրի պահպաններ:

Բրոնզե դարում մարդը հնարում է նաև լծկան անասունների ուժով գործող արորը և կամը, որով բարելավվում և ընդարձակվում է հերկը և հեշտացվում ու արագացվում է հացահատիկի կալսումը: Նույն այս ժամանակ մարդը հնարում է նաև երկանիվ ու քառանիվ սայլը, ճամփորդական կառքը և ուղմակառքը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Լճաշենի ու Գետաշենի դամբարաններից հայտնաբերված բարձրակող, ցածրակող, կամարակապ ծածկով, թանկարժեք կարմիր փայտից շինված երկանիվ, քառանիվ ամբողջական սայլերն ու կառքերը: Արվեստի հիմնալի նմուշներ են նաև Լճաշենից գտնված թեթև ռազմակառքերի բրոնզե մոդելները, որոնց քաշող զույգ ձիերի առջևից փախչում են եղնիկներ, իսկ թափքի վրա կանգնած են սպառազեն մարտիկներ:

Անասնապահության և երկրագործության զարգացման շնոր-

հիվ Հայաստանի լեռնային շրջաններում ապրող տոհմերն ու ցեղերը առավելապես սկսում են զբաղվել անասնապահությամբ, իսկ դաշտավայրերում բնակվողները՝ երկրագործությամբ: Այս պատճառով անասնապահությունը և երկրագործությունը բաժանվում են իրարից, և տեղի է ունենում աշխատանքի առաջին խոշոր հասարակական բաժանումը:

Դամբարաններում և բնակավայրերում հայտնաբերված հավարավոր կավե ամաններն ու իրերը ցույց են տալիս, որ բրոնզե դարում Հայաստանում մեծ զարգացման էր հասել նաև կավագործությունը: Հայտնաբերված իրերի մեջ կան բրուտի դրդի վրա պատրաստված, լավ թրծված, փայլարկված, նախշերով հարուստ թասեր, կճուճներ, սափորներ, գավեր, քամիչներ, ամաններ, խնոցիներ և այլն: Այս անոթների մի մասը գեղազարդված է որսի, զոհաբերության խմբային տեսարաններով, տարբեր կենդանիների ու թռչունների նկարներով, բուսական ու երկրաչափական զարդերով:

Զգալի չափով զարգանում է նաև փայտամշակությունը, քարագործությունը, կաշեգործությունը, ջուլհակագործությունը և այլն:

Բրոնզե դարում զարգանում է նաև փոխանակությունը, որը տեղի է ունենում հեռավոր տոհմերի ու ցեղերի և նույնիսկ հեռավոր երկրների միջև: Այս ժամանակ աղի հետ միասին փոխանակության կարևոր առարկաներ են դառնում նաև անասունը, բրոնզե դրոժիքները և զենքերը: Փոխանակային կապի գլխավոր նյութը Հայաստանի համար անագն էր:

Հայրական տոհմը

Անասնապահության քոչվորային և կիսաքոչվորային բնույթը, հոտերը թշնամի ցեղերից և դիշատիչ կենդանիներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը, երկրագործության մեջ արորի կիրառումը և ֆիզիկական ավելի մեծ ուժ պահանջող աշխատանքների հանդես գալը պահանջում են տնտեսության այս բնագավառներում կնոջ աշխատանքը փոխարինել տղամարդու աշխատանքով: Տղամարդը, տնտեսության բոլոր ճյուղերում դառնալով հիմնական արտադրողը, միաժամանակ հանդիսանում է հասարակարկության կենտրոնական դեմքը:

Մայրական տոհմը և մայրական իրավունքը, որոնք արդեն չէին համապատասխանում արտադրական նոր հարաբերություններին, վաղ բրոնզե դարում անհրաժեշտաբար փոխարինվում են հայրական տոհմով և հայրական իրավունքով, որի ժամանակ երեխաների արենակցությունը արդեն հաշվվում էր հոր գծով, և հայրը ի-

րավունք էր ստանում իր ժառանգությունը թողնել երեխաներին: Այնուհետև սահմանվում է, որ տոհմի արական անգամները պետք է մնան նույն տոհմում, իսկ իգական անգամները ամուսնանալուց հետո պետք է հետանան տոհմից, իսկ նրանց երեխաները պետք է մտնեն իրենց հոր տոհմի մեջ:

Զույգային ամուսնության հիման վրա առաջանում է նահապետական ընտանիքը կամ գերդաստանը, որն իր մեջ ընդգրկում էր մոտիկ արյունակիցների մի քանի սերունդներ՝ ընտանիքի ավագը համարվող տղամարդու կամ նահապետի գլխավորութամբ: Տոհմային ընտանիքներում աշխատանքը և արտադրված նյութական բարիքների յուրացումը ունեւր կոլեկտիվ բնույթ, և շահագործումը միայն պատահական երևույթ էր:

Ցեղային կազմակերպությունը, որն առաջացել էր մայրական տոհմի ժամանակ, մեծ շահով ամրապնդվում և ուժեղանում է: Արտաքին թշնամու դեմ համատեղ կերպով պաշտպանվելու անհրաժեշտութամբ ցեղերը միանալով կազմում են ավելի կայուն ցեղային միություններ:

Արոտավայրերի, անասունների և կողոպուտի համար մղվող միջցեղային կռիվներն ու ընդհարումները այս շրջանում սովորական երևույթ են դառնում: Այդ կապակցութամբ էլ Հայաստանում ապրող ցեղերը ոչ միայն պարսպապատում են իրենց բնակավայրերը, այլև այդ բնակավայրերին մոտիկ բլուրների վրա և անառիկ վայրերում կառուցում են բերդաշեներ կամ կիկլոպյան ամրոցներ: Նման ամրոցների պարիսպները, որոնք ունեն շորս և ավելի մետր հաստություն, շարված են միաշար կամ երկշար, անտաշ խոշոր քարերով և առանց շաղախի: Նրանք ունեն նաև պաշտպանական աշտարակներ: Ամրոցների ներսում կան բնակարանային բաժանումներ, երբեմն նաև թաքստարաններ, գետնուղիներ, ջրամատակարարման ավազաններ: Նման հարյուրավոր ամրոցներ կան Սևանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում, Շիրակում, Սյունիքում և այլ շրջաններում:

Անասնապահության և հատկապես երկրագործության զարգացման հետևանքով, երբ փոխվում է նախնադարյան հասարակության տնտեսության հիմքը, դրա հետ միասին փոխվում են նաև նախնադարյան մարդու կրոնական հավատալիքները: Բացի հնում գոյություն ունեցող կրակի, կենդանական ու բուսական տոտեմների պաշտպամունքից, առաջանում է նաև արեգակի ու երկնային լուսատուների, հողի, ջրի, նախնիների «հոգու» պաշտամունքը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մեծամորում հայտնաբերված

մեհչյանը իր ատրուշանով և բազմաթիվ կուռքերի արձաններով:

Հայաստանի նախնադարյան հասարակության կրոնական հավատալիքների ու արվեստի ուսումնասիրման տեսակետից շատ արժեքավոր են Արագածի, Գեղամա լեռների, Սյունիքի լեռնալանջերում գտնված ժայռապատկերները, որտեղ պատկերված են ընտելացած շների մասնակցությամբ, դինված մարդկանց կողմից վայրի ու գիշատիչ գազանների կոնկրետ շուրջկալով կատարվող որսորդական տեսարաններ, պաշտամունքային, ծիսական շուրջպարեր և այլն: Ուշագրավ է, որ պատկերների մեջ կան նաև եզներով լծված երկանիվ և քառանիվ սայլեր: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ ժայռապատկերներից հենքը, հավանաբար, ստեղծվել են նոր քարե դարում, իսկ նորերը՝ բրոնզե դարում:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ապրող տոհմերը ունեցել են իրենց տոհմային գերեզմանատները: Դամբարանների պեղումներից երևում է, որ թաղումը կատարվել է ննջեցյալներին կարասների, քարաբկղների և մեծ սալաքարերից պատրաստված տնականման դոմենների մեջ տեղավորելով: Կիրառվել է նաև դիակիզում:

3. ԵՐԿԱԹԵ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ ԵՎ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Երկաթե դարի սկիզբը Հայաստանում

Երկաթի մշակությունը Հայաստանում սկսվել է մեր թվականությունից առաջ X դարից: Հայաստանի շատ շրջաններում պեղված հին բնակավայրերից և դամբարաններից հայտնաբերվել են ղզալի քանակությամբ երկաթե զանազան իրեր՝ բահեր, քլունգներ, կացիներ, եղաններ, մանգաղներ, դանակներ և այլն: Շատ են նաև զենքերը, որոնց մեջ վրան քրոնզե երախակալներով դաշույններ, սրեր, թրեր, տապարներ, նիզակի և նետի ծայրեր: Զենքերի մի մասը իր վրա ունի պարզաբանդակներ:

Երկաթի մշակությունը մարդկային հասարակության պատմության մեջ հեղաշրջող դեր է կատարում: Երկաթե գործիքները մինչ այդ չտեսնված չափով բարձրացնում են աշխատանքի արտադրողականությունը և ընդլայնում արտադրության բոլոր ճյուղերը:

Համեմատաբար արագ է զարգանում երկրագործությունը: Եթե երկաթե սուր կացինը հնարավորություն է տալիս անտառները կտրատելու միջոցով մեծ չափով ավելացնել ցանքատարածությունները, ապա երկաթե խոփով գործող արորը հեղաշրջում է առաջ

բերում երկրագործութեան մեջ: Բացի ցորենի, գարու և հաճարի մշակութունից, Հայաստանում սկսվում է նաև կորեկի, ոսպի, սիսեռի, յուղատու հատիկներից՝ կտավատի, քնջութի մշակութունը: Զգալի չափով զարգանում է նաև այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը: Գրավոր և հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ապրող ցեղերը արդեն այս ժամանակ ժանոթ են նշել գինու և բուսական յուղի պատրաստմանը:

Այս շրջանում զարգանում են նաև արհեստագործության ճյուղերը: Արհեստները ավելի նեղ մասնագիտացման են ենթարկվում, կատարելագործվում են շինարարության, կառուցողական գործի տեխնիկան ու արվեստը: Գեռևս ուշ բրոնզե դարում արհեստավորները մասնագիտանալով մի որևէ արհեստի մեջ, աստիճանաբար կտրվում են գյուղատնտեսությունից: Երկաթե դարի սկզբում տեղի է ունենում աշխատանքի հասարակական երկրորդ խոշոր բաժանումը՝ արհեստագործությունը բաժանվում է երկրագործությունից:

**Նախնադարյան
համայնական
կարգերի
քայքայումը**

Բրոնզե և երկաթե դարերում արտադրողական ուժերի զարգացումը և դրա հիման վրա առաջացած աշխատանքի հասարակական առաջին և երկրորդ բաժանումները սկսում են քայքայել նախնադարյան-համայնական հասարակությունը:

Անասունների հոտերը, որոնք սկզբում պատկանում էին տոհմերին, հավանաբար միջին բրոնզե դարից դառնում են ընտանիքների ավագների մասնավոր սեփականությունը: Սրանց մասնավոր սեփականությունն են դառնում նաև անասունների փոխանակության միջոցով ձեռք բերված իրերը: Աշխատանքի հասարակական երկրորդ բաժանումից հետո մասնավոր սեփականության զարգացումը ավելի մեծ չափեր է ընդունում. անձնական ղենքերի, դսրդարանքների և անասունների հետ միասին մասնավոր սեփականություն են դառնում նաև աշխատանքի գործիքները և նյութական բարիքները:

Տնտեսության բոլոր ճյուղերի ընդլայնումը և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման շնորհիվ հավելյալ կենսամթերքների ստացման հնարավորությունը, պայմաններ են ստեղծում շահագործման և ստրկության առաջացման համար: Եթե առաջ պարտված և գերեվարված թշնամուն սպանում կամ որդեգրում էին հաղթողների տոհմում, ապա այժմ նրան ստրկացնում են: Ստրկատիրությունը, որն սկզբում միայն պատահական երևույթ էր

և ունեւր նահապետական բնույթ, ուշ բրոնզե դարում և երկաթե դարի սկզբում ավելի է տարածվում: Սրանով մարդկային հասարակութեան ներսում առաջանում է դասակարգային առաջին խոշոր բաժանումը. առաջ են գալիս ստրկատերեր և ստրուկներ, շահագործողներ և շահագործվողներ:

Պեղված դամբարանները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզե դարում Հայաստանում ևս ստրկութիւնը որոշ չափով տարածված երևույթ է եղել: Մարտունու շրջանի մի դամբարանում սալի վրա պատկած տոհմապետի կամ ռազմական առաջնորդի դիակի ոտքերի տակ շարված ձեռով գտնվել են զլխատված 5 մարդկանց զուխներ ու կմախքներ: Սպանված կամ առանց սպանելու իրենց տերերի հետ թաղված մարդկանց կմախքներ են գտնվել նաև Սյունիքում, Դուգարքում:

Մասնավոր սեփականութեան տոաջացման հետևանքով աստիճանաբար հարստութիւնը սկսում է կուտակվել տոհմի ազդեցիկ անդամներին՝ ավադներին և ռազմական առաջնորդներին, ձեռքում: Կողոպուտի նպատակով մղված միջցեղային կռիվները ավելի ևս ուժեղանում և ամրապնդում են տոհմական ավազանու տնտեսական կարողութիւնը և իշխանութիւնը: Տոհմի ներսում առաջանում են հարուստներ և աղքատներ: Նահապետական ընտանեկան համայնքը քայքայվելով առաջանում են ավելի փոքր ընտանիքներ:

Մասնավոր սեփականութեան վրա հիմնված ընտանիքի հանդես գալը, բնակչութեան աճող խտութիւնը և տարբեր տոհմերի անդամների մեջընդմեջ իրար խառնվելը, տոհմի տերիտորիայում ստրուկների շատանալը վերացնում են տոհմային համայնական հողատիրութիւնը, հողի կուկտիվ մշակումը և տոհմական համայնքը վերածվում է դյուդական համայնքի:

Փոխադարձ տնտեսական-մշակութային կապերի և արտաքին թշնամու դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտութեամբ սկզբում առաջանում են ցեղային միութիւնները, իսկ հետագայում սրանց ձուլումից կազմավորվում է ժողովուրդը՝ մի միասնական տերիտորիայով ու լեզվով: Ժողովուրդների մեծ մասի կազմավորումը տեղի է ունեցել տոհմատիրական կարգերից դասակարգային հասարակութեան անցման շրջանում: Այս ժամանակաշրջանում առաջ են գալիս ժողովրդական հանրաժողովը, խորհուրդը և ժողովրդի զորահամախառնութեան պաշտոնը: Աստիճանաբար ձևավորվում է նաև պետութիւնը, որը մի գործիք է դառնում իշխող դասակարգերի ձեռքին՝ շահագործվող դասակարգերին ճնշելու և հպատակութեան մեջ պահելու համար:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Նաիրի երկիրը

XIII—XIV դարերում մ. թ. ա. Վանա լճի շրջափակում և նրանից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ընգարձակ տարածությունների վրա ապրում էին խուրրիտական-ուրարտական բազմաթիվ ցեղեր, որոնց զբաղեցրած տերիտորիան ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ անվանվում է Նաիրի երկիր:

Նաիրին առաջին անգամ հիշատակված է Ասորեստանի Սալմանասար I (1280—1261) թագավորի մի արձանագրության մեջ, որտեղ նա հայտնում է, որ դեպի հյուսիս կատարած իր արշավանքի ժամանակ, ի թիվս այլ երկրների, նվաճել է նաև Նաիրի երկիրը:

Հետևելով իր հորը, Թուկուլթի-Նինուրտան (1261—1239) նույնպես մի արշավանք է կատարում Նաիրի երկրի վրա, որտեղ նրա դեմ դուրս են գալիս 40 ցեղերի առաջնորդներ կամ ցեղապետեր, որոնք ասորեստանյան արձանագրության մեջ անվանված են «թագավորներ»:

Նաիրի երկրի մասին ավելի մանրամասն և հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Թիգլաթպալասար II-ը (1115—1077), որը երեք արշավանք է կատարել այս երկրի վրա: 1111 թվականին Թիգլաթպալասարը մեծ զորքով ու ռազմականոքերով մտնում է Նաիրի երկիրը, որը նա անվանում է «ընդարձակ, հպատակություն չի մատուցող և անծանոթ երկիր»: Թիգլաթպալասարը հայտնում է, որ ճակատամարտում հաղթել է Նաիրի երկրի 23 և նրանց օգնության եկած 60 «թագավորների», այսինքն՝ ցեղային առաջնորդների, ջարդել է նրանց 120 ռազմականոքերը, զրավել, ավերել ու այրել է նրանց բնակավայրերը, կողոպտել ու տարել է նրանց անասունները:

երամակաները և երկրագործական անթիվ ունեցվածքը: Նա հայտնում է նաև, որ ցեղային առաջնորդների որդիներին պատանդ է վերցրել և նրանց վրա տարեկան 12000 ձի և 2000 խոշոր եղջերավոր անասուն հարկ է նշանակել:

Ի հիշատակ նախրյան ցեղերի դեմ տարած իր հաղթանակի՝ Թիզլաթպալասարը ճակատամարտի վայրում՝ Մանազկերտի դաշտում՝ մի արձանագրություն է թողել, որը Հայաստանի տերիտորիայում մինչև այժմ հայտնաբերված ամենահին արձանագրությունն է:

Դատելով ասորեստանյան արձանագրությունների տվյալներից, XIV—X դարերում մ. թ. ա. Նախրի երկրի ցեղերը գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության անցման շրջանում: Թեև այդ ցեղերի մոտ ցեղապետի պաշտոնը արդեն ժառանգական էր, բայց և նրանց մոտ դեռևս գոյություն չուներ միասնական ցեղային միություն: Նախրի երկրում այս ժամանակ ավելի շուտ գոյություն ունեին ցեղերի համադաշնակցություն, որի կազմի մեջ մտնում էին բազմաթիվ ցեղեր, հրեմն նաև փոքր ցեղային միություններ:

Նախրի երկրի մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ է տալիս նաև Ասսուրնազիրպալ II (883—859) թագավորի տարեգրությունը:

Իրար հաջորդող չորս արշավանքների ընթացքում Ասսուրնազիրպալը, դաժան կերպով ճնշելով նախրյան ցեղերի դիմադրությունը, գրավում և ավերում է նրանց քաղաքներն ու բնակավայրերը և ծանր հարկեր նշանակում: Նա հայտնում է. «Նախրի երկրում 250 քաղաք իրենց զորավոր պարիսպներով ավերեցի, քանդեցի, ավերված ու խոպան երկրի վերածեցի»:

Ասսուրնազիրպալը սահմանամերձ քաղաքներում բնակեցնում է ասորեստանյան գաղթականներ, թողնում է պահակազորք և իր զրաված առանձին երկրամասերում տեղական ցեղային առաջնորդների փոխարեն նշանակում է ասորեստանցի կառավարիչներ:

Իր տարեգրության մեջ Ասսուրնազիրպալը շատ հաճախ հիշատակում է, որ Նախրի երկրից ինքը տարել է մեծ քանակությամբ գերիներ, ձիեր, ջորիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, հացահատիկ, գինի, սղիինձ, բրոնզ, կապար, անագ, ոսկի, արծաթ, սղինձ և բրոնզե ամաններ, կաթսաներ, գործված հագուստներ և այլն:

Արտագրողական ուժերի զարգացման և նրա հետ կապված առանձին ցեղերի միջև տնտեսական-կուլտուրական սերտ կապերի առաջացման, ինչպես և Ասորեստանի դեմ համատեղ կերպով պայ-

քարեկու անհրաժեշտության հետևանքով XI—X դարերում նաիրի երկրում նախկին ցեղային դաշնակցության կամ փոքր ու թույլ ցեղային միությունների փոխարեն առաջանում են մի քանի ուժեղ, աստիճանաբար պետական միավորումների վերածվող ցեղային միություններ, ինչպես, օրինակ, Ուրարտուի, Դայանիի, Մուսասիրի, Խուբուշկիայի ցեղային միությունները:

Ասորեստանի դեմ մղվող պատերազմներն ու միջցեղային կռուիվները ոչ միայն մեծ չափով ամրապնդում են ցեղային միության և ռազմական առաջնորդների ժառանգական իշխանությունը, այլև նպաստում հարստության կուտակմանը նրանց ձեռքում: Մասնավոր սեփականության և զույգբային անհատականության հիման վրա ցեղի ներսում առաջացած շերտավորման, ինչպես և ստրկատիրության և շահագործման առաջացման հետևանքով նաիրյան ցեղերի մոտ շատ ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մյուս ցեղերի, քայքայվում են տոհմատիրական կարգերը և առաջանում է դասակարգային հասարակությունը, որի հիման վրա էլ կամուզվորվում է պետութայունը:

**Ուրարտական
պետության
առաջացումը**

IX դարի կեսին (մ. թ. ա.) Վանա լճի շրջանում կազմավորվում և պատմության թատերաբեմ է իջնում Հայկական լեռնաշխարհի ամենահնագույն պետութայունը, որը ասորեստանյան արձանագրութայունների մեջ անվան-

վում է Ուրարտու, իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատի երկիր:

Ուրարտացիները իրենց պետության կենտրոնական մասը անվանում էին Բիաինիլի: Նրանց մայրաքաղաքն էր այժմյան Վանը, որը կոչվում էր Տուշպա: Պատմության մեջ ընդունված է այս պետութայունը ասորեստանյան ձևով անվանել Ուրարտու:

Ուրարտական պետության մասին մեզ կարևոր տեղեկութայուններ են տալիս ասորեստանյան և, հատկապես, ուրարտական սեպագիր արձանագրութայունները: Մինչև այժմ հայտնաբերվել է ավելի քան 400 ուրարտական արձանագրութայուն:

Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրության համար շատ կարևոր աղբյուր են նաև Վանի, Թուրիակ-կալայի, Արմավիրի, Կարմիր բլուրի և Արին-բերդի պեղումների ժամանակ գտնված հնագիտական նյութերը:

Ուրարտական պետութիւնը հզորութեան ժամանակ իր սահմաններին մեջ հիմնականում ընդգրկել է պատմական Հայաստանի տերիտորիան: Նրա բնական սահմաններն են եղել արևելքից Ուրմիտ լիճը, արևմուտքից՝ Եփրատ գետը, հյուսիսից՝ Փոքր Կովկասը և հարավից՝ Հայկական Տավրոսը:

Ուրարտուն «Ուրուատրի» ձևով առաջին անգամ հիշատակված է XIII դարի սկզբում՝ Սալմանասար I-ի մի արձանագրութեան մեջ: Սալմանասարը հայտնում է, որ երեք օրում նվաճել է Ուրարտուն իր ութ երկրով և 51 բնակավայրով, և որ նա այնտեղից տարել է գերիններ ու հարուստ ավար:

Ուսումնասիրութիւններից երևում է, որ XIII—X դարերում (մ. թ. ա.) Ուրարտուն եղել է նաիրյան ցեղային դաշնակցութեան մեջ մտած փոքր ցեղային միութիւններից մեկը:

«Ուրարտու» անվանումը, հին «Ուրուատրի» ձևի փոխարեն, առաջին անգամ հիշատակված է Ասսուրնաղիբայալ II-ի արձանագրութեան մեջ: Այնտեղ նշված է, որ ասորեստանցիք նվաճել են բոլոր երկրները՝ «Սուբնատ դետի (Ջերենն-սու) ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիրը»:

Այս վկայութիւնից հետևում է, որ IX դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) Ասսուրնաղիբայալի դեպի Նաիրի երկիրը կատարած շորս ավերիչ ու կողոպտիչ արշավանքներից զերծ էր մնացել Ուրարտուի տերիտորիան: Այս հանգամանքը, մի կողմից, ապահովում է ուրարտական ցեղային միութեան տնտեսական-հասարակական կյանքի բնական զարգացումը, մյուս կողմից, ուրարտական ռազմա-ստրկատիրական ավագանու համար ստեղծում է տնտեսական-քաղաքական խոշոր գերակշռութիւն՝ նաիրյան ցեղային դաշնակցութեան մեջ: Ասորեստանցիների կողմից խիստ կերպով կողոպտված և ծանր հարկերի տակ ընկած նաիրյան ցեղերը, որոնք վաղուց իրար հետ կապված էին տնտեսական, լեզվական, կուլտուրական և ռազմա-քաղաքական կապերով, իրենց ուժերը արագ կերպով համախմբում են Ուրարտուի շուրջը: Ուրարտական ռազմա-ստրկատիրական ավագանին, գլխավորելով նաիրյան ցեղերի միավորումը, IX դարի առաջին կեսին (մ. թ. ա.) ստեղծում է կենտրոնական պետութիւն:

Ուրարտական պետութեան հիմնադիրը և նրա առաջին թագավորը դառնում է Արամը (մոտ 860—843):

Ասորեստանը հենց սկզբից փորձում է վճռական հարված հասցնել նորաստեղծ Ուրարտական պետութեանը: Իր թագավորութեան առաջին տարում Սալմանասար III-ը (859—825) մեծ ուժե-

րով հարավից մի արշավանք է կատարում Ուրարտուի վրա և գրավում, կողոպտում ու ավերում է սահմանամերձ Սուգունիա բերդաքաղաքը, 14 այլ բնակավայրեր և հասնում «Նախրի ծովը» (Վանա լիճը): Երկու տարի հետո Սալմանասարը հյուսիս-արևմուտքից հարձակվելով Ուրարտուի վրա, մոտենում և պաշարում է թագավորանիստ քաղաք Արզասկուն, որի մոտ տեղի ունեցած ուժեղ ճակատամարտում ուրարտացիները պարտվում են: Դրանից հետո ասորեստանցիները զրավում ու ավերում են Արզասկու քաղաքը և Արամալի երկրամասի բազմաթիվ բնակավայրեր:

848 թվականին Սալմանասարը մի երրորդ արշավանք է կատարում Ուրարտուի վրա, որի մասին նա իր արձանագրության մեջ նշում է շատ համառոտ կերպով. «Ուրարտացի Արամի քաղաքները մինչև Եփրատ գետի (Արածանիի) ակունքը ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի»:

Սալմանասարը Ուրարտուի վրա կատարած արշավանքներին շատ կարևոր նշանակություն տալով Սուգունիա, Արզասկու քաղաքների գրավման տեսարանները քանդակել է սլեյվ Բալավաթի իր պալատի բրոնզե դռների վրա, որոնք այժմ գտնվում են Բրիտանական թանգարանում: Այդ բարձրաքանդակները կարևոր պատմական և ազգագրական հուշարձաններ են, որովհետև դրանք որոշ դադափար են տալիս ուրարտացիների մարդաբանական տիպի և նրանց քաղաքների ու ռազմական տեխնիկայի մասին: Բարձրաքանդակներից երևում է, որ Սուգունիան և Արզասկուն կառուցված էն եղել բլուրների վրա, ունեցել են պարիսպներ ու աշտարակներ:

Ուրարտական պետության ամրապնդումը

833 թվականի շրրորդ արշավանքի ժամանակ ասորեստանցիների դեմ դուրս է գալիս Արամին հաջորդած Սարգուր I-ը (835—825), որին ասորեստանցիք կոչում էին Սիդուր: «Ուրարտուի կառավարող Սիդուրը, — ասված է Սալմանասարի արձանագրության մեջ, — երբ այդ մասին լուր ստացավ, իր մեծաթիվ զորքերի ուժին վստահեց և շարժվեց իմ դեմ ճակատամարտ տալու համար: Ես պատերազմեցի նրա դեմ և հաղթեցի նրան»:

Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է Սարգուր I-ի ասորեստանյան լեզվով թողած և բովանդակությամբ միանման երեք արձանագրություն, որոնց մեջ նա հայտնում է, որ այստեղ բերդ է կառուցել: Այս արձանագրությունների հիման վրա ուսումնասիրողների մեծ մասը գտնում է, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշլայի (Վանի) հիմնադիրը եղել է Սարգուրը:

Նշված արձանագրությունների մեջ Սարգուրը իրեն անվանում է «Մեծ արքա, հզոր արքա, բազմությունների արքա, Նաիրի երկրների արքա, արքա, որին ոչ մի թշնամի չի հաղթել», և այլ նման տիտղոսներով: Նույն տեղում նա հայտնում է նաև, որ «բոլոր թագավորներից հարկեր ստացա»:

Սարգուրին տրվող վերոհիշյալ տիտղոսները, նրա մեծաթիվ զորք ունենալը և «բոլոր թագավորներից» հարկեր գանձելը ցույց են տալիս, որ IX դարի երկրորդ կեսում Ուրարտական պետությունը զգալի չափով ուժեղացել էր և իրեն ապահով էր զգում Ասորեստանի հնարավոր արշավանքներից:

Ուրարտական պետությունը ավելի մեծ չափով ամրապնդվում, ուժեղանում և ընդարձակվում է Իշպուհինի թագավորի (825—810) ժամանակ:

Ուրարտական զորքերը, Իշպուհինիի և նրա որդու՝ Մենուայի ղեկավարությամբ նախ նվաճում և իրենց պետությանն են միացնում Վանա և Ուրմիայի լճերի միջև ընկած երկրամասերը և Մուսասիր քաղաքը: Այս քաղաքը, որը գտնվում էր Վանա լճից դեպի հարավ-արևելք և իր բնական դիրքով շատ լավ էր պաշտպանված, դառնում է Ուրարտուի վարչական, կրոնական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Ուրարտացիները, այստեղից հաղթականորեն շարժվելով դեպի հարավ, նվաճում են նաև Ուրմիա լճի հարավային ափին դրսևնըվող, Ասորեստանին սահմանակից և նրա գերիշխանությունը հնթարկված Մանա երկրի մի մասը: Նույն այս ժամանակ ուրարտացիները, նվաճելով նաև Վանա լճից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած տերիտորիաները, Ալաշկերտի դաշտը և նրա շուրջը գտնվող ցեղային երկրները, իրենց պետության հյուսիսային սահմանները հասցնում են գրեթե Հայկական պարը:

Իշպուհինին ղբաղվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Նա Տուշպայում և նրա շրջակայքում կառուցում է ամրոցներ, տաճարներ, սրբատեղիներ և այլն:

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԻՐԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍՄԱՅԻ ԷԶՈՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

**Մենուաց և
Ուրարտական
պետության
հզորացումը**

IX դարի վերջից (մ. թ. ա.) Ուրարտուն դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը: Այդ հզորությունն սկսվում է Մենուայի (810—786) թագավորության սկզբից և տևում է մոտ 70 տարի: Դա մի կողմից

Ուրարտուի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման, իսկ

մյուս կողմից հզոր ու աշխարհակալ Ասորեստանի ժամանակավոր թուլացման հետևանք էր:

Մենուայի թագավորության ժամանակ ուրարտացիները բոլոր ուղղություններով խոշոր նվաճումներ են կատարում և ընդարձակում իրենց պետության սահմանները:

Մենուան նախ մի քանի արշավանքներով նվաճում է Ասորեստանին ենթակա և նրան սահմանակից Մաննա, Բուշուու, Պարսուա երկրները:

Մենուան իր հաջորդ ռազմական արշավանքներն ուղղում է դեպի հարավ-արևմուտք, Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում գրտնըվող Ասորեստանի տիրապետությունների դեմ: Ուրարտացիք Տարոնը, Արածանիի հովիտը, Մոփքը գրավելուց հետո հասնում են Եփրատ գետին և անցնելով այն, նրա արևմտյան ափին նվաճում են նաև Մելիտինեի (այժմյան Մալաթիա) խեթական փոքրիկ թագավորությունը:

Մենուայի ժամանակ ուրարտացիները անցնելով Հայկական պարը, հասնում են Արաքս գետին և նվաճում Արարատյան դաշտի մեծ մասը, որտեղ բնակվում էին բազմաթիվ ցեղեր: Մենուան առաջինն էր, որը զնահատեց Արարատյան դաշտի տնտեսական խոշոր նշանակությունը՝ Ուրարտական պետության հետագա հզորացման համար: Արարատյան դաշտում իր նվաճումներն ամրապնդելու և հենակետ ստեղծելու նպատակով Մենուան Արաքսի աջ ափին, այժմյան Դաշբուռուն գյուղի մոտ կառուցում է մի քաղաք—ամրոց, որը նրա անունով կոչում է Մենուախինիլի: Նա այստեղ ոչ միայն նշանակում է կառավարիչ, թողնում է կայազոր և փոխադրում զգալի թվով ուրարտացի գաղթականներ, այլև նրանց համար կառուցում է տաճար, զորանոցներ և բնակարաններ:

Մենուան իր թագավորության վերջում մի քանի արշավանքներ է կատարում նաև դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Դիաուեխի (ասորեստանյան Դայանի, հայկական Տայք) երկրի կամ ցեղային միության դեմ: Մենուան իր արշավանքների ժամանակ հաղթելով Դիաուեխի երկրի «թագավորին», գրավում է նրա մայրաքաղաք Շաշիլուն և հասնում մինչև Օլթի գետը: Դիաուեխի երկրի «թագավորը» ստիպված է լինում ընդունել Մենուայի գերիշխանությունը, նրան հարկ վճարել և վերագարձնել Ուրարտուից փախած ստրուկներին:

Մենուան իր պետության սահմաններն ընդարձակելու հետ միասին խոշոր աշխատանք է կատարում նաև երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման ուղղությամբ: Նա Ուրարտական պետության

տարբեր մասերում և, հատկապես, նրա կենտրոնական մասում կառուցում է բազմաթիվ ջրանցքներ, քաղաքներ, բերդեր, պալատներ, տաճարներ, սրբատեղիներ, տնկում է խաղողի և պտղատու ծառերի այգիներ և այլն:

Մենուայի շինարարական գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Վանում նրա կառուցած նշանավոր ու հոյակապ ջրանցքը, որը հետագայում հայերը վերագրել են Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին և կոչել «Շամիրամի ջրանցք», որը այժմ էլ գործում է և ոռոգելու ու խմելու ջուր է մատակարարում Վան քաղաքին ու նրա շրջակայքի գյուղերին: Ջրանցքը սկիզբ է առնում հողաբ գետից 5 կիլոմետր հարավ գտնվող լեռան ստորոտից բխող աղբյուրներից: Նա ունի 70 կիլոմետր երկարություն: Ջրանցքը տեղտեղ անցնում է լեռնալանջերով, փորված ժայռերի միջով, ցածրագիր հատվածներում՝ հսկայական քարերից կառուցված և 15—20 մետր բարձրություն ունեցող լայն ու անշաղախ պատերի վրայով:

Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի Գվաճումները

Մենուային հաջորդում է նրա որդին՝ Արգիշտի I-ը (786—764), որի ժամանակ Ուրարտական պետությունը հասնում է իր քաղաքական և ուզմական հզորության ամենաբարձր աստիճանին:

Արգիշտի I-ը իր թագավորության տարիների մեծ մասը անց է կացնում ռազմական արշավանքների մեջ, որոնց ամփոփումը նա տվել է Վանի ժայռի վրա փորագրված «Խոռխոռայան» կոչվող նշանավոր տարբերության մեջ:

Արգիշտին իր գահակալության սկզբում մի խոշոր արշավանք է կատարում Դիառեսիս երկրի վրա, որը, հավանաբար Մենուայի մահվանից հետո դուրս էր եկել Ուրարտուի գերիշխանությունից: Ուրարտական զորքը ճանապարհին ընկած ամրոցները, բնակավայրեր կողոպտելով ու ավերելով, հասնում է մինչև Զլգըր լճի փերը և հարկագրում երկրի «թագավորին» կրկին ընդունելու Ուրարտուի գերիշխանությունը: Արգիշտին նվաճում է նաև էրիախի երկիրը (Շիրակ), և այնտեղից տանում ավար ու գերիներ:

Հետևելով հոր քաղաքականությանը, Արգիշտին մեծ ուշադրություն էր տալիս զարգացնելու Ուրարտուի տիրապետությունը Արարատյան դաշտում և տարածվել դեպի հյուսիս: Իր թագավորության երրորդ և հինգերորդ տարիներին կատարած երկու արշավանքների ընթացքում նա անցնելով Արաքս գետը գրավում է Արարատյան դաշտի մնացած մասը և շարունակելով

նվաճումները, հասնում է մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևելյան ափը:

Արգիշտին իր թագավորության շրրերդ տարում արշավում է դեպի հարավ-արևմուտք՝ վերանվաճում Մոփքը և Մելիտինեի խեթական թագավորությունը, իսկ այնուհետև գրավում Հյուսիսային Ասորիքի մի շարք շրջաններ:

Արգիշտի I-ի գահակալության ժամանակ գերիշխանության համար ուժեղ պայքար է սկսվում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև, որը ի վերջո ավարտվում է Ուրարտուի հաղթանակով: Բազմաթիվ արշավանքներից ու ճակատամարտերից հետո Արգիշտին ոչ միայն վերանվաճում է Ասորեստանի օգնությամբ ապստամբած Մաննա, Բուշտու, Պարսուա երկրները և հասնում Դիալա գետի միջին հոսանքին, այլև, հաղթելով ասորեստանյան զորքին, ներխուժում է բուն Ասորեստան և այնտեղից տաճում հարուստ ավար ու տասնյակ հազարավոր գերիներ:

Արգիշտին զբաղվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Նա իր գահակալության հինգերորդ տարում, այսինքն՝ 782 թ. մ. թ. ա. Երևանի հարավ-արևելյան շրջանում, Արին-բերդ կոչվող բլրի վրա կառուցում է մի հզոր քաղաք—ամրոց և այն անվանում էրեբունի: Պեղումների ժամանակ այստեղ հայտնաբերված, գրեթե միանման, երկու արձանագրություններով Արգիշտին ազդարարում է.

«Նալդ աստծո մեծությամբ Արգիշտի, որդի Մենուայի, այս հզոր քաղաք—ամրոցը կառուցեցի. նրա համար անուն սահմանեցի էրեբունի, Բիաինիլի երկրի հզորության և թշնամական երկրների սարսափեցման ու խաղաղեցման համար»:

Գիտականորեն ապացուցված է, որ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի անունը առաջացել է այս ամրոցի էրեբունի անունից:

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին Արգիշտի I-ը իր անունով կառուցում է նաև մի այլ քաղաք—ամրոց՝ Արգիշտիխինիլին, որին հետագայում հայերը վերանվանում են Արմավիր: Նա այս և էրեբունի քաղաք-ամրոցներում և նրանց շրջակայքում կառուցում է նաև հոյակապ պալատական շենքեր, տաճարներ, զորանոցներ, պահեստներ, հանում է ջրանցքներ, տնկում խաղողի և մրրդատու ծառերի այգիներ:

Շուտով թե՛ էրեբունին և թե՛ Արգիշտիխինիլին գանում են Ուրարտական պետության հյուսիսային մարզերի վարչական, ռազմական ու տնտեսական խոշոր կենտրոնները:

764 թ. (մ. թ. ա.) գահ է բարձրանում Արգիշտիի որդին՝ Սարգուր II-ը (764—735):

Սարգուրը II-ը նախ մի շարք արշավանքներ է կատարում դեպի էրիֆախի երկիրը, որը ըստ երևույթին նրա հայրը՝ Արգիշտին, վերջնականապես շեր կարողացել նվաճել: Նա արևելյան բոնապետին հատուկ դաժանություններ ճնշում է տեղական ցեղերի դիմադրությունը, նվաճում նրանց երկիրը և այն միացնում իր պետությունը: Սարգուրը շուտով իր տիրապետությունը տարածում է նաև Սևանա լճի արևմտյան և հարավային շրջանների վրա:

Տարբեր ժամանակներում կատարված երկու արշավանքների ընթացքում նա իր զորքի հետ, անցնելով Չրղըր լիճը, հյուսիս-արևմուտքից հասնում է Կուլխա կամ Կուլխա երկրին, որը ուսումնասիրողները համապատասխան են համարում Կուլխիդային: Ուրարտացիները ճնշելով այստեղ բնակվող ցեղերի դիմադրությունը, ավերում, այրում են նրանց բնակավայրերը և տանում մեծ թվով զերիներ ու ավար:

Իր թագավորության առաջին շրջանում Սարգուր II-ը երկու մեծ արշավանք է կատարում Ուրմիա լճից հարավ ընկած շրջանների վրա և հասնում Բարիլու, այսինքն՝ Բարեկոնիա, 753 կամ 752 թ. նա հարձակվում է նաև Ասորեստանի վրա և հաղթում Ասսուրնիբարի IV թագավորին (753—746):

Սարգուրի առավել կարևոր արշավանքներն ուղղված էին դեպի հարավ-արևմուտք, դեպի Կումմուխ երկիրը (Կումմադեն), որը գրավվում է հավանաբար 746 թվականին: Այս երկրի թագավորը ստիպված է լինում հպատակություն հայտնել Սարգուր II-ին և հարկ վճարել նրան:

Կումմուխի նվաճումով Սարգուր II-ը արևմուտքից թևանցրւմ և մեկուսացնում է Ասորեստանին: Դրանից հետո Սարգուր II-ը Ուրարտուի, Մելիտոնեի, Կումմուխի, Գուրգամի (Մարաշ) և Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի այլ մասեր երկրների մասնակցությամբ ստեղծում է հակասորեստանյան մի ռազմական դաշնակցություն:

Այսպիսով Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի թագավորության առաջին շրջանում Ուրարտուն դարձել էր Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը:

Հաղթական նվաճումների հետ միասին Սարգուրը ղեկավարում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Վանում, Արճեշում, Արգիշտիխինիլիում, էրբոնի ամրոցում և այլ վայրերում նա կառուցում է բերդեր, տաճարներ, հացահատիկի, մթերքի ու զենքի պահեստներ, անցկացնում է ջրանցքներ, տնկում այգիներ:

**Ուրարտական Էյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից ըս-
բանակի պարտու- սլառնացող ու անընդհատ ուժեղացող ուրար-
թյունը և Թիգլաթ- տական վտանգը ստիպում է Ասորեստանի
պալասար III-ի իշխող դասակարգի առանձին խմբերին, որ-
արշավանքը պեսզի սրանք վերջ տան ներքին կռիվնե-
րին, համախմբեն իրենց ուժերը՝ այդ վտանգի դեմ պայքարելու հա-
մար:**

745 թ. (մ. թ. ա.) Ասորեստանում գահ է բարձրանում Թիգ-
լաթպալասար III-ը: Վարչական մի շարք ռեֆորմներով պետու-
թյունն ամրապնդելուց, ասորեստանյան բանակը վերակազմելուց
և զորքի մարտունակությունը բարձրացնելուց հետո Թիգլաթպալա-
սարը վճռական պայքարի է դուրս գալիս Ուրարտուի դեմ:

743 թ. (մ. թ. ա.) Թիգլաթպալասարը մեծ ուժերով հարձակ-
վում է Ուրարտուի դաշնակից Արսաղ քաղաքի վրա, որը գտնվում
էր Հյուսիսային Ասորիքում: Ուրարտուն և նրա մյուս դաշնակից-
ները անմիջապես օգնություն են շտապում Արսաղի իշխանու-
թյանը: Ճակատամարտը տեղի է ունենում այս քաղաքի մոտ, որը
տևում է մի օր և վերջանում Ուրարտուի ու նրա դաշնակիցների
ծանր պարտությունով: Սարգուր II-ը, կորցնելով իր զորքի մեծ մա-
սը և ռազմակառքերը, ստիպված է լինում հեռանալ մարտի դաշ-
տից: Ասորեստանցիները վերցնում են մեծ թվով զերիններ և հա-
րուտ ափար, որոնց մեջ նաև Սարգուրի վրանը, որտեղ գտնվում
էին նրա թանկագին զարդերը, մահճակալը, շարժական գահը և
այլն: Ութ տարի հետո՝ 735 թ. (մ. թ. ա.), Կումմուխի երկրի Կիշ-
տան և Խալսու քաղաքների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում
ասորեստանցիները ուրարտական բանակի դեմ տանում են երկրորդ
վճռական հաղթանակը: Այս անգամ Թիգլաթպալասարը, հետապըն-
դելով Սարգուրին, մեծ ուժերով ներխուժում է Ուրարտու, հասնում
և պաշարում է նրա մայրաքաղաք Տուշպան, սակայն զրավել չի
կարողանում և կողոպտելով մի շարք բնակավայրեր ևս է վերա-
դառնում:

Ուրարտական բանակի պարտությունը ծանր հետևանքներ է
ունենում պետության համար: Ուրարտուն ոչ միայն կորցնում է իր
քաղաքական, գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և
իր տիրապետությունները՝ Ասորիքում, Միջագետքում և Ուրմիայի
լճից դեպի հարավ գտնվող երկրներում, այլև ծայրամասային և
նույնիսկ կենտրոնական մի շարք մարզեր, որոնք միայն թույլ կա-

պերով ու զենքի ուժով էին միացած Ուրարտական պետութիւնը, անշատովում են նրանից:

Սարգուրի մահից հետո դահ է բարձրանում Ուրարտուի վերամիավորումը և նրա հզորութեան գերակազրջան էր: Սակայն, Ռուսան կարճ ժամանակից հետո, ճնշելով տեղերում առաջագած ապստամբութիւնները, կրկին Ուրարտուին է միացնում անշատված երկրամասերը: Ուրարտուի տիրապետութիւնը տեղերում ամրապնդելու և կենտրոնախույս ուժերին սանձահարելու նպատակով նա բարեփոխում ու փոքրացնում է երկրամասային կամ մարզային կառավարչութիւնները, տեղական թագավորներին, ցեղապետերի կողքին կամ նրանց փոխարեն ուրարտական ավագանուց նշանակում է կառավարիչներ:

Առաջին շրջանում Ռուսան, խուսափելով Ասորեստանի հետ ընդհարվելու առիթներ ստեղծելուց, աշխատում է իր տիրապետութիւնն ամրապնդել և ընդարձակել Սևանա լճի ավազանում: Նա այստեղ վերանվաճում է լճի արևմտյան, հարավային շրջանները և գրավում ու իր պետութիւնն է միացնում նաև լճի արևելյան շրջանները:

Հավանաբար, փոքր-ինչ ավելի ուշ Ռուսա I-ը ընդարձակ նվաճումներ է կատարում նաև Ուրմիա լճի հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում և հյուսիս-արևելքից հասնում է Մաննայի պետութիւն սահմաններին, որը Սարգուր II-ի պարտութիւնից հետո դուրս էր եկել Ուրարտուի տիրապետութիւնն և լինել էր Ասորեստանի գերիշխանութիւնն և իր գրաված նոր շրջանում նա կառուցում է քաղաք-ամրոցներ, հացահատիկի և գինու պահեստներ, անց է կացնում ջրանցքներ, տնկում խաղողի այգիներ և այլն:

Ռուսան խոշոր շինարարական աշխատանքներ է կատարում նաև մայրաքաղաքում: Նա նախ մեծ շափով ավերված Վանի միջնաբերդից արքունիքը տեղափոխում է Ջրմղըմ լեռան շրջանում կառուցված Թոփրակ-կալայի ամրոցը: Մայրաքաղաքում կառուցում է մի նոր թաղամաս, որը նրա անունով կոչվում է Ռուսախինիլի: Նոր թաղամասը խմելու և ոռոգելու ջրով ապահովելու նպատակով նա կառուցում է նաև արհեստական մի լիճ:

Ուրարտական պետութիւնն հզորութիւնն վերականգնումը մեծ անհանգստութիւն էր առաջ բերում Ասորեստանում: 722 թվականին (մ. թ. ա.) Ասորեստանում դահ բարձրացած Սարգոն I-ը

(722—705) ուշի-ուշով հետևում էր Ուրարտուում տեղի ունեցող դեպքերին:

**Շնորհարումը
Կիմմերների հետ
և Գերքից
պայքարը**

Ռուսան նոր էր վերականգնել Ուրարտուի հզորությունը և պատրաստվում էր վճռական պայքար սկսել Ասորեստանի դեմ, երբ ըստիպված է լինում ընդհարվել մի նոր վտանգավոր թշնամու՝ կիմմերների հետ:

Կիմմերները քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղեր էին, որոնք վաղ ժամանակներից բնակվում էին Սև ծովից դեպի հյուսիս ընկած տափաստաններում: VIII դարի երկրորդ կեսին (մ. թ. ա.) կիմմերները Կովկասի վրայով ներխուժում են Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա:

Կիմմերները, հաստատվելով Ուրարտուի հյուսիսային սահմաններում, այստեղից սկսում են ասպատակություններ կատարել ու կողոպտել սահմանամերձ շրջանները: Ռուսան իր զորքով շարժվում է կիմմերների դեմ, սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն է կրում:

Ուրարտական զորքի անհաջող արշավանքը կիմմերների դեմ ու նրա պարտությունը երկրում առաջ են բերում ապստամբություններ ու ներքին խռովություններ: Օգտվելով առիթից ծայրամասային և կենտրոնական մի քանի մարզեր ապստամբություն են բարձրացնում և անջատվում Ուրարտուից: Խռովություն է բարձրացնում նաև զորքի մի մասը, որի գլուխ կանգնում է բանակի սպարապետը:

Ռուսան հավատարիմ մնացած զորագնդերով արագ կերպով շարժվելով խռովարարների դեմ, վանա լճից հարավ-արևմուտք գտնվող Ուասի մարզում ջախջախում է խռովարարներին և ձերբակալում նրանց պարագլուխ սպարապետին:

Ռուսան այնուհետև ճնշում է նաև Տուշպայում, ուրարտական բանակի 21 այլ հրամանատարների խռովությունը, որոնց ղեկավարում էր զորքի երկրորդ սպարապետը:

Չնայած կիմմերների դեմ մղած ճակատամարտում ուրարտական բանակի կրած պարտությանը և երկրի ներսում առաջացած ապստամբություններին, Ռուսային հաջողվում է պահպանել իր պետության ամբողջությունը:

Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ընդհարումը գնալով դառնում է անխուսափելի: Դրա համար Ռուսան արևմուտքում և հարավ-արևելքում գտնվող փոքր երկրներից հակասորեստանյան մի դաշնակ-

**Սարգոն II-ի 714 թ.
արշավանքը**

ցությունն է կազմակերպում, որին միանում է նաև Մաննայի պետութայունը:

Իր գերիշխանութայունը Մաննայում վերահաստատելու և պահպանելու նպատակով, Սարգոն II-ը 714 թ. մի խոշոր պատժիչ արշավանք է կատարում դեպի Ուրմիայի լճի արևելյան շրջանները: Ռուսան և նրա դաշնակիցները որոշում են վճռական ճակատամարտ տալ Ասորեստանի դեմ: Դրա համար նրանք իրենց զորքերով գալիս ճամբար են գնում Սարգոնի թիկունքում, լճի արևելյան ափին գտնվող Ուառու լեռան կիրճում: Ասորեստանյան լրտեսներից ճիշտ ժամանակին տեղեկությունը ստանալով, Սարգոնը անմիջապես փոխում է իր բանակի ընթացքը և արագ կերպով շարժվում դաշնակիցների դեմ: Ասորեստանցիները գիշերը հանկարծակի հարձակվում են ուրարտական և դաշնակից զորքերի վրա և պարտություն մատնում նրանց: Ռուսան հեռանում և ապաստանում է Տուրպայում:

Դրանից հետո Սարգոնը ներխուժում է Ուրարտու: Նա իր անցած ամբողջ ճանապարհին քանդում, այրում ու կողոպտում է բնակավայրերը, ոչնչացնում ջրանցքները, այգիները, ցանքսերը, բռնագրավում կամ այրում է սննդամթերքների պաշարները, տանում անասունները և այլն:

Այս արշավանքի ժամանակ Սարգոնը գրավում է նաև Մուսասիր քաղաքը: Ասորեստանցիները թագավորի պալատից և Մուսասիրի տաճարից կողոպտում և տանում են հսկայական քանակությամբ ոսկի, արծաթ, սլդինձ, բրոնզ, երկաթ, կապար, ոսկե և արծաթե բաժակներ, դեկորատիվ վահաններ, սրեր, դաշույններ, թանկագին քարեր, փղոսկրե իրեր, հագուստներ և այլն: Նրանք Մուսասիրի տաճարից տանում են նաև Խալդ աստծու, Արուբանի աստվածուհու, Սարգուր քրմապետի, Արգիշտի I-ի և Ռուսա I-ի արձանները:

Ասորեստանցիների կողմից Մուսասիրի տաճարի գրավման և կողոպտման տեսարանը Սարգոնը քանդակել է տվել Դուր-Շարրուկինի իր պալատի դահլիճներից մեկում: Դժբախտաբար այդ քանդակի միայն նկարն է մեզ հասել, որովհետև 1842—1843 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված բուն հուշարձանը Ֆրանսիա տեղափոխելու ժամանակ ընկղմվել է Տիգրիս գետը:

Ռուսան, լուր ստանալով Մուսասիրի տաճարի գրավման ու կողոպտման մասին, ինքնասպան է լինում:

4. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԸ

Երկրագործությունը
և անասնապահությունը

Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին դեռևս վաղուց էին հայտնի երկրագործությունն ու այգեգործությունը, սակայն դրանք առավել մեծ շափով զարգանում և բնակչության տնտեսական հիմնական զբաղմունքն են դառնում ուրարտական դարաշրջանում:

Ուրարտական պետության ներսում բնակչության աճը և նվաճված երկրներից հարյուր հազարավոր տրոուկների փոխադրումը դեպի պետության կենտրոնական շրջանները անհրաժեշտաբար պահանջում էին մեծ շափերով ընդարձակել մշակվող հողային տարածությունները: Սակայն աշխարհագրական տեսակետից լեռնային անհարթ մակերևույթ և չոր կլիմա ունեցող Հայկական լեռնաշխարհում մշակվող հողային տարածությունները հնարավոր չէր ընդարձակել առանց արհեստական ոռոգման: Արևելքի երկրներում, այդ թվում և Հայկական լեռնաշխարհում, երկրագործության համար միշտ էլ շատ կենսական նշանակություն է ունեցել և գյուղատնտեսության հիմքն է կազմել արհեստական ոռոգումը: Ֆ. Էնգելսը նըշում է, որ Արևելքի երկրներում արհեստական ոռոգումը «հանդիսանում էր համայնքների, երկրամասերի կամ կենտրոնական իշխանությունների գործը»: Ուրարտում ևս արհեստական ոռոգման գործը իր ձեռքն է վերցնում պետությունը: Ուրարտական գրեթե բոլոր թագավորները եռանդուն գործունեություն են ծավալում ջրանցքաշինության ասպարեզում: Բացի Մենուայի նշանավոր ջրանցքից, ուրարտական թագավորները արհեստական ոռոգման ընդարձակ ու ճյուղավորված ցանցեր են ստեղծում Վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում, Արածանիի հովտում, Ուրմիայի լճի հյուսիսային շրջանում և այլուր:

Երկրագործության զարգացումը Ուրարտում պայմանավորված էր նաև գյուղատնտեսության մեջ երկաթե գործիքների մտնորով: Թոփրակ-կալայում, Կարմիր-բլուրում և այլ վայրերում գտնվել են երկաթե ծանր արորի թիակաման խոփեր, բահեր, մանգաղներ, հղաններ և այլն: Հատկապես երկաթե խոփ ունեցող ծանր արորի կիրառումը երկրագործության մեջ հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու ցանքսերի տարածությունը, բարելավելու հողի մշակությունը:

Արձանագրություններից և հնագիտական տվյալներից երևում

է, որ ուրարտացիները մշակում էին գարի, ցորեն, կորեկ, հաճար, սիսեռ, ոսպ, քնջութ և այլն: Կարմիր-բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են դարու, ցորենի, կորեկի ու սիսեռի ածխացած մեծաքանակ մնացորդներ, կորեկից պատրաստված հաց, ոսպի հատիկներ, աղորիքներ, սանդեր:

Ուրարտացիները մեծ չափով զբաղվում էին նաև խաղողի և պտղատու ծառերի այգիների մշակութայամբ: Ուրարտական թագավորները իրենց թողած արձանագրությունների մեջ շատ հաճախ են հիշատակում վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում խաղողի ու պտղատու ծառերի այգիներ տնկելու մասին: Ուշագրավ է, որ ուրարտացիները պտղատու ծառերն անվանել են «գարի» կամ «գառի», որը համապատասխանում է հայերեն «ծառ» բառին:

Ուրարտացիները վաղուց ծանոթ էին նաև դինի, գարեջուր և ձեթ պատրաստելու արհեստին:

Ուրարտական պետութայն նախալեռնային ու լեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահությունը: Ուրարտացիները և մյուս ցեղերը պահում էին խոշոր եղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, ձի, ջորի, էջ, խոզ և ուլու:

Արհեստները

Ուրարտացիները բարձր զարգացման էին հասցրել մետաղների մշակությունը: Նրանք արդյունահանում էին պղինձ, երկաթ, անագ, կապար, ոսկի, արծաթ և այլն: Ուրարտական բնակավայրերից պեղումների ժամանակ գտնվել են մեծ քանակութայամբ գյուղատնտեսական գործիքներ, կացիներ, մուրճեր, ուրագներ, սղոցներ, ամաններ, կաթսաներ, թասեր, աշտանակներ, սանձեր, սրեր, դաշույններ, դանակներ, վահաններ, սաղավարտներ, դոտիներ, ապարանջաններ, ճարմանդներ, օղեր, արձաններ և այլն:

VIII—VII դարերում (մ. թ. ա.) Ուրարտում մետաղագործութայն մեջ գերիշխող է եղել երկաթի մշակությունը: Ուրարտացիները աշխատանքային գործիքներ ու ղենքեր պատրաստելու համար հիմնականում օգտագործել են երկաթը, իսկ ամաններ, դարգարանքի իրեր ու արձաններ պատրաստելու համար՝ բրոնզն ու պղինձը:

Մեզ հասած մետաղի իրերի մեծ մասը ձուլված է քարե ու կավե կաղապարներով, որոնց վրա հաճախ դրոշմվել են նաև արտագրող արհեստավորների կամ արհեստանոցների նշանները: Զգալի քանակութայամբ առարկաներ էլ պատրաստված են ձեռքի աշխատանքով, տեխնիկական մեծ հմտութայամբ: Մեծ հիացմունք է պատճառում Կարմիր-բլուրում գտնված 70 դուլլ տարողություն և երկու

բունակ ունեցող պղնձե հսկայական կաթսան, որի պուունկները ագուցված են բրոնզե շերտով: Նուրբ ճաշակով են պատրաստված բրոնզե աշտանակները, թասերը, ամանները, ինչպես և զենքերի ու զարդարանքի առարկաների մի մասը:

Երկաթե գործիքների հանդես գալը մեծ շափով նպաստում է նաև քարի մշակությանը և նրա հետ կապված արհեստների զարգացմանը: Երկաթե գործիքները բարելավում ու հեշտացնում են քարի տաշումը, հնարավորություն են ընձեռում անցնելու ավելի կարծր քարատեսակների մշակությանը:

Ուրարտացիների տնտեսական կյանքում ու կենցաղում քարը կարևոր գեղ է կատարել: Բացի շինարարությունից, ուրարտացիները քարը լայնորեն օգտագործել են տնային գործածություն իրեր, զարդարանքի առարկաներ, արձաններ, կնիքներ պատրաստելու և սեպագիր արձանագրություններ փորագրելու համար: Բրոնզե-կալայում, կարմիր-բլուրում, Արին-բերդում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ քարե աղորիքներ, սանդեր, տնային գործածություն մանր իրեր, արձաններ, փորագրության միջոցով զանազան կենդանիների, թռչունների նկարներով գեղազարդված կնիքներ, կիսաթանկագին քարերից՝ ազատից ու սարդիոնից պատրաստված և հիանալի կերպով հղկված ուլունքներ:

Ուրարտացիները զարգացման նոր աստիճանի են հասցնում կավագործությունը: Ուրարտական պետության տարբեր վայրերում կատարված հնագիտական պեղումներից հայտնաբերվել են մարուր կավից պատրաստված, լավ թրծված, սև, կարմիր և դեղնավուն գույնի մեծ քանակությամբ կաթսաներ, կճուճներ, սափորներ, կժեր, զավաթներ, ամաններ, արձանագրություններ գրելու աղյուսներ և այլն: Մեզ հասած իրերը հիմնականում պատրաստված են բրուտի դրգի վրա և բարձր որակով: Սրանց մեջ կան փայլեցված, չարուտ նախշերով, կենդանիների և այլ նկարներով զեղազարդված բազմաթիվ իրեր:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուրարտացի բյուտադործ վարպետների պատրաստած և ուրարտական պետության սահմաններում լայնորեն տարածված կարասները, որոնք երբեմն ունեն մինչև 1000 լիտր տարողություն: Կարասների մի մասի վրա կան հիանալի զարդանկարներ և տարողության չափը նշող սեպագիր նշաններ: Ուրարտացիները կարասներն օգտագործել են ոչ միայն պինի, գարեջուր և հեղուկներ, այլև հացահատիկ, զանազան մթերքներ ու իրեր պահելու համար:

Ուրարտուում զարգացած էին նաև մանածագործությունը,

փայտամշակութիւնը, կաշեգործութիւնը և այլն: Սարգոն 11-ը հայտնում է, որ Ուրարտուից և Մուսասիրից տարել է նաև բազմաթիւ գունդգուն գործվածքներ, բրդե ու վուշե զգեստներ: Կարմիր-բլուրում գտնվել են թավշանման խավոտ բրդե գործվածքի մնացորդներ, բրդի և վուշի թելերից գործված ուզեկարպետ, բրդե թիկի կծիկներ: Նույն տեղում գտնվել են նաև կճուճանման փայտե միաման, եղջյուրով ներդարդված տնային կահույքի մասեր, ոչխարի գլուխ ներկայացնող բռնակ, փորագրված փայտե առարկաների բեկորներ, փայտե շերեփ, գդալ, կաշվով ծածկված փայտե կապարճ և այլն: Ուրարտական բանակում մասսայաբար գործածվող ռազմականքերը, ինչպես և սովորական կառքերն ու սայլերը, որոնց հիմնական մասերը պատրաստված էին փայտից, նույնպես ապացուցում են, որ փայտամշակութիւնը և նրա հետ կապված արհեստները զգալի չափով զարգացած էին:

Ապրանքափոխանակութիւնը

Ուրարտուի ներքին ապրանքափոխանակութիւնը մասին մեզ գրավոր ուղղակի վկայութիւններ չեն հասել: Սակայն հնագիտական տվյալները և գրավոր անուղղակի վկայութիւնները ցույց են տալիս, որ Ուրարտուում որոշ չափով զարգացած է եղել ապրանքափոխանակութիւնը, որը պայմանավորված էր մասնագիտացված արհեստը երկրագործութիւնից բաժանվելու հետ:

Թոփրակ-կալայում, Կարմիր-բլուրում և Արին-բերդում գտնվել են ոսկուց, արծաթից, երկաթից, պղնձից, բրոնզից, անագից, արճրճից, սուրմայից, ագատից, սարդիոնից, լեռնային բյուրեղներից պատրաստված բազմաթիւ իրեր: Սակայն հայտնի է, որ նշված վայրերի անմիջական շրջապատում վերոհիշյալ մետաղների և կիսաթանկագին քարերի հանքավայրեր գոյութիւն չունեն: Այստեղից հետևում է, որ նման իրերի մեծամասնութիւնը, եթե ոչ պատրաստի վիճակում, գոնե նրանց հումքը, ձեռք է բերվել փոխանակութիւն միջոցով: Հիմնականում ապրանքափոխանակութիւն հետեւանքը պետք է համարել նաև այն, որ աշխարհագրականորեն իրարից շատ հեռու գտնվող ուրարտական բերդերից, բնակավայրերից ու դամբարաններից գտնվել են արհեստագործական բազմաթիւ միանման իրեր: Աշխատանքային գործիքների, զենքերի, տնային ու միատիպ կազապարներով ձուլված լինելու էրևույթը ևս ապացուցում է, որ ուրարտացի արհեստավորները հիշյալ իրերը արտադրում էին փոխանակութիւն համար:

Ներքին ապրանքափոխանակութիւն հետ միասին Ուրարտուն

սերտ տնտեսական կապեր է ստեղծում նաև արտաքին աշխարհի հետ: Կարմիր-բլուրից հայտնաբերվել են հախճապակուց պատրաստված եղիպտական Սոխամեո դիցուհու արձանիկը, հիերոգլիֆագիր եղիպտական հմայիլներ, Ասորեստանում շինված կնիքներ, ուլունքներ, մետաղե իրեր, էգեյան մշակույթին պատկանող ոսկե օղեր, կնիքներ, սկյութական ձիասարքի մասեր, բրոնզե նետապլաներ, եղջյուրից պատրաստված զարդեր և այլն: Հնագիտական այս տվյալները մասամբ հաստատվում են նաև դրավոր վկայություններով: Մուսասիրից իր տարած ավարի ցուցակում Սարգսնը հիշատակում է նաև փղոսկրից պատրաստված բազմաթիվ իրեր, Ասորեստանում ու Տաբալում (Փոքր Ասիայի արևելյան մասում) շինված արժաթե բաժակներ:

Ուրարտուն իր հերթին նույնպես արտահանում էր զանազան ապրանքներ: Առաջավոր Ասիայում հատկապես մեծ հռչակ ունեին ուրարտական մետաղագործական իրերը: Ուրարտական մետաղե իրեր հայտնաբերվել են Ասորեստանում, Միջագետքում, Իրանում, Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր:

Ուրարտական հասարակութունը հին արևելյան տիպի վաղ ստրկատիրական հասարակութունն էր, սակայն Ուրարտուի տարբեր մասերը գտնվում էին հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա: Եթե պետության բուն կենտրոնում՝ Բիաինիլիում, Մուսասիրում և Արարատյան դաշտում իշխում էին ստրկատիրական հարաբերությունները, ապա պետության ծայրամասերում և լեռնային շրջաններում ապրող ցեղերը գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության անցման շրջանում: Տեղ-տեղ պահպանվել էին նաև տոհմատիրական-համայնական կարգերը:

Ուրարտուում իշխող ու շահագործող հիմնական դասակարգը ստրկատերերի դասակարգն էր, որը կազմված էր ինչպես ուրարտական, նույնպես և նվաճված երկրների ստրկատերերից:

Ուրարտուում հողերի մի ղգալի մասը, հատկապես արհեստական ոռոգմամբ չուրացվող հողերը, պատկանում էին պետությանը և անմիջականորեն գտնվում թագավորի տնօրինության տակ: Գետտությանը կամ թագավորին էին պատկանում նաև ջրանցքները, քաղաքների մեծ մասը և հանքերը: Արձանագրությունների մեջ հաճախ է հիշատակվում, թե այս կամ այն քաղաքը «կառուցված է թագավորի կողմից» կամ «պատկանում է թագավորին»: Նման

քաղաքները, որոնք շրջապատված էին պետական ընդարձակ այգիներով և մշակելի հողային տարածություններով, մեծ մասամբ ոչ միայն ռազմա-վարչական, այլև պետական տնտեսության խոշոր կենտրոններ էին: Այստեղ էին մշակվում և պահպանվում պետական այգիներից ու հողերից, ինչպես և շրջապատի հարկատու քնակչութունից հարկի դիմաց ստացված դյուղատնտեսական մթերքները: Նման քաղաքներում կային նաև պետական խոշոր արհեստանոցներ:

Պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարի մեջ տասնյակ հազարներ, իսկ երբեմն նաև հարյուր հազարներ էին հասնում անասունները, որոնցից մի խոշոր մասը բաժին էր ընկնում թագավորին: Արձանագրություններից երևում է, որ պետությունը ուներ նաև ընդարձակ արոտներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հոտեր, ձիերի հրամակներ:

Պետական տնտեսության տարբեր ճյուղերից ստացվող արտադրանքը թեև դսնվում էր թագավորի անմիջական տնօրինության տակ, սակայն այն միայն թագավորի և նրա ընտանիքի կողմից չէր յուրացվում: Եթե արտադրանքի մի մասը ծախսվում էր ստրուկներին և արհեստավորներին կերակրելու համար, ապա մյուս մասը, որը արտադրողների ստեղծած հավելյալ արգելանքն էր, որպես ոռճիկ բաժանվում էր պետական և զինվորական ծառայության մեջ գտնվող ստրկատերերի միջև: Հին Արևելքի ստրկատիրական մյուս պետությունների նման Ուրարտական պետությունը ևս հանգի էր գայիս ստրուկներին և ազատ արտադրողներին կենտրոնացված ու կոլեկտիվ կերպով շահագործողի դերում:

Ընդարձակ հողային շարածություններ, արոտավայրեր և անասունների հոտեր ունեին նաև թագավորական ազգատոհմի անդամները և խոշոր ստրկատերերը: Սարգոն II-ի մի վկայությունից երևում է, որ թագավորի եղբայրները նույնիսկ ունեին իրենց քաղաքները:

Քրմական դասը կազմում էր իշխող ստրկատիրական դասակարգի անբաժանելի մասը: Պետության մեջ թագավորից հետո երկրորդ դեմքը քրմապետն էր: Դրա համար էլ շատ հաճախ քրմապետ էր նշանակվում թագավորի եղբայրներից կամ մոտիկ ազգականներից մեկը:

Ուրարտական տաճարները ոչ միայն կուտակել էին հսկայական հարստություններ, այլև ունեին ընդարձակ հողային տարածություններ, արոտներ, տասնյակ հազարավոր անասուններ, ըստըրկական աշխատանքի վրա հիմնված խոշոր արհեստանոցներ:

Տաճարական տնտեսությունները իրենց մեծությամբ զիջում էին միայն պետական տնտեսությունը: Նվաճված երկրներից վերցված ավարի և ստրուկների մի մասը նույնպես տրվում էր տաճարներին:

Գյուղական համայնականացրը և ազատ համայնականները

Ուրարտական հասարակության ազատ բընակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր հողագործներից, որոնք միավորված էին գյուղական համայնքներում և ապրում էին մեծ ընտանիքներով կամ դերդաստաններով:

Ուրարտում շահագործվում էին ոչ միայն ստրուկները, այլև ազատ համայնականները: Նրանք բնամթերքներով հարկեր էին վճարում պետությանը, ձրի ու պարտադիր կերպով մասնակցում էին ջրանցքների, ճանապարհների, քաղաքների ու բերդերի կառուցմանը, զինվորական ծառայություն էին կատարում և այլն: Նրանք որոշ պարտավորություններ ունեին նաև տաճարների նկատմամբ:

Ստրուկները

Ուրարտական հասարակության շահագործվող հիմնական դասակարգը ստրուկների դասակարգն էր:

Ստրուկների հայթայթման հիմնական աղբյուրը պատերազմն էր: Ուրարտական թագավորները իրենց մղած նվաճողական ու կողոպտիչ պատերազմների ժամանակ նվաճված երկրներից ղեպի Բիախնիլի էին քշում և ստրկացնում տասնյակ հազարավոր, երբեմն նաև հարյուր հազարավոր զերիներ: Ոչ լրիվ տվյալներով Արգիշտի I-ը ռազմական արշավանքների ընթացքում զերեվարել է 280.512, իսկ Սարգուր II-ը՝ 197.521 տղամարդ, կին և պատանի:

Երկրում ամենամեծ ստրկատերը թագավորն էր, որովհետև ստրուկների մեծ մասը բաժին էր ընկնում նրան: Ստրկական աշխատանքը կիրառվում էր պետական այգիների, հողերի, հանքերի մշակման, քաղաքների, բերդերի, ջրանցքների, ճանապարհների կառուցման և այլ բնագավառներում: Պետական ստրուկները մեծ չափով օգտագործվում էին նաև հանքերում ու արհեստանոցներում:

Մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ռազմաստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները:

Ուրարտական մի բանի արձանագրություններ վկայում են, որ թագավորները գերեվարված ստրուկներ են բաժանել կամ նվիրել ոչ միայն զինվորներին, այլև առանձին տոհմերին, ցեղերին կամ համայնքներին:

Չնայած ստրկատիրական հարաբերությունների որոշակի զարգացմանը, այնուամենայնիվ, արտադրողական ուժերի զարգացման

տվյալ մակարդակի պայմաններում Ուրարտուում ստրկական աշխատանքի կիրառման հնարավորությունները սահմանափակ էին: Ուրարտական բանակը նվաճված երկրներից վերցնում էր շատ ավելի մեծ թվով գերիներ, ըստ պետության կենտրոնական շրջանները կարող էին այդ գերիներին որպես ստրուկներ օգտագործել: Դրա համար էլ ուրարտացիներն իրենց վերցրած գերիների որոշ մասին սպանում էին տեղում:

Պետական կարգը

Ուրարտուն հին արևելյան տիպի ռազմատրկատիրական պետություն էր: Նա ստրկատերերի դիկտատուրա էր, որն ուղղված էր ստրուկների, ազատ համայնականների և նվաճված երկրների ցեղերի դեմ:

Ուրարտական պետությունը այժմյան իմաստով ազգային պետություն չէր, այլ տնտեսական-հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող, էթնիկական տարբեր ծագում ունեցող և տարբեր լեզուներով խոսող, բռնի ուժով իրար միացած ցեղերի մի միություն էր: Տերիտորիալ և քաղաքական իմաստով պետությունը բաժանված էր երկու մասի: Առաջինը Բիաինիլին էր (Վանա լճի ավազանը), որը ուրարտացիների բուն հայրենիքը և պետության կենտրոնն էր: Երկրորդը ցեղային այն երկրներն էին, որոնք բռնի ուժով միացվել էին Ուրարտուին:

Պետական կառավարման ձևը հին արևելյան տիպի բացարձակ միապետությունն էր՝ թագավորի անսահմանափակ իշխանությունը: Թագավորը երկրի գերագույն կառավարողն էր, զորքի գերագույն հրամանատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Թագավորական իշխանությունը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր ավագ Երզուն:

Պետական կառավարման կարևոր օրգաններից մեկը ավագների խորհուրդն էր, որը կազմված էր թագավորական տան անդամներից, թագավորի խորհրդականներից, պետական ու զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներից և տարբեր ցեղերից ծագող խոշոր ստրկատերերից: Ավագների խորհուրդը քննարկում էր համապետական նշանակություն ունեցող հարցեր:

Ուրարտական պետությունը, անկասկած, ունեցել է հարկային-ֆինանսական, պետական տնտեսության ղեկավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների կազմակերպման և այլ գերատեսչություններ:

Վարչական տեսակետից ամբողջ պետությունը բաժանված էր մեծ ու փոքր մարզերի կամ ավելի ճիշտ՝ «երկրների», որի բաժան-

ման հիմքում ընկած էր ցեղային հստկանիչը: Ամեն մի ցեղի զբաղեցրած տերիտորիան իրենից ներկայացնում էր վարչական մի մարզ կամ մի «երկիր»:

Թե՛ բուն ուրարտական և թե՛ նվաճված ցեղային երկրները կամ մարզերը կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված փոխարքաների կամ կառավարիչների միջոցով: Այս պաշտոնյաներում մեծ մասամբ նշանակվում էին ուրարտական, իսկ երբեմն նաև տեղական ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները: Սկզբնաղբյուրների վկայություններից երևում է, որ նվաճված երկրներում իրենց գոյությունը պահպանում էին նաև տեղակա՛ն թագավորները և ցեղային առաջնորդները:

Պետական ֆինանսական միջոցները հիմնականում գոյանում էին պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարից, պետական տնտեսություններից ու արհեստանոցներից ստացվող եկամուտներից, ինքնուրույն տնտեսություն վարող պետական ստրուկներից, նվաճված ցեղերից և ազատ համայնականներից գանձվող հարկերից:

Բանակը

Ուրարտական պետությունը հաճախակի պատերազմներ էր մղում նոր ցեղեր նվաճելու, ավար և ստրուկներ ձեռք բերելու համար: Դրա հետևանքով էլ պետական ու հասարակական կյանքում բանակը առաջնակարգ տեղ էր զբաղում:

Ուրարտական բանակը մշտական բանակ չէր: Թեև ուրարտական թագավորները ունեին իրենց սեփական մշտական ղորքը, որը հանգիստանում էր բանակի կորիզը, սակայն ուրարտական բանակի ճնշող մասը կազմված էր մարզերի ազատ բնակչությունից՝ աշխարհազորային հիմունքներով: Ամեն մի մարզ ուներ իր զորամասը, որի հրամանատարը տվյալ մարզի կառավարիչն էր: Պատերազմի ժամանակ մարզերի զորամասերը, իրենց հրամանատարների ղխավորությամբ, պարտավոր էին անմիջապես միանալ թագավորական զորքին:

Բուն ուրարտացիները համեմատաբար թվով քիչ էին: Նրանք շատ ավելի մեծ թվով ցեղեր էին նվաճել, քան կարող էին միայն իրենց սեփական ուժերով դրանք պահել մշտական հնազանդության մեջ: Մի կողմից՝ այդ ցեղերին հնազանդության մեջ պահելու, իսկ մյուս կողմից՝ Ասորեստանի դեմ հաջող պայքար մղելու համար ուրարտացիները ստիպված էին զորամասեր ստեղծել նաև հայտատակեցված ցեղերից: Նման զորամասերը ուրարտացիները մեծ մասամբ օգտագործում էին կայազորային ծառայության համար, այն

էլ ոչ թե տվյալ ցեղի, այլ էթնիկական տարբեր ժագում ունեցող ցեղերի տերիտորիաներում:

Ուրարտական բանակի և սպառազինութեան հիմնական տեսակներն էին ռազմականքերը, հեծելազորը և հետևակը:

Բանակի գերագույն հրամանատարը, ինչպես ասվեց, թագա-վորն էր: Սակայն բանակը ուներ նաև իր առաջին և երկրորդ զլխավոր զորահրամանատարը, որը հավանաբար ասորեստանյան ձևով կոչվում էր «տուրտան»:

Ուրարտական բանակում զենքի հիմնական տեսակներն էին նետ ու աղեղը, սուրը, դաշույնը, տապարը, նիզակը, վահանը և սաղավարտը:

5. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ուրարտուն VII դարի կեսին մ. թ. ա.

Սարգոն II-ի 714 թ. արշավանքից հետո Ուրարտական պետությունը զգալի շափով թուլանում է, Ռուսա I-ին հաջորդած Արգիշտի II-ը (714—685), հաշվի առնելով Ասորեստանի հետզհետե աճող հզորությունը, խուսափում է նրա հետ ընդհարվելուց և առավելապես զբաղվում է խաղաղ շինարարական աշխատանքներով:

Ուրարտական պետությունը ժամանակավորապես որոշ շափով ուժեղանում է Արգիշտիի որդու՝ Ռուսա II-ի (685—645) ժամանակ:

Կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերող ուրարտական ռազմաստրկատիրական ավագանու՝ բանակում ունեցած դիրքերը խախտելու և Ասորեստանի դեմ հակակշիռ ուժ ստեղծելու նպատակով Ռուսա II-ը դաշինք է կնքում իր պետության հյուսիսային սահմանների մոտ հաստատված կիմմերների հետ: Նա իր բանակում սկսում է զգալի շափերով օգտագործել կիմմերներին:

672 թ. Ռուսա II-ը, կիմմերների հետ դաշնակցած, մի խոշոր արշավանք է կատարում դեպի արևմուտք: Նա զբաղվում ու կողոպտում է Փոքր Ասիայի արևելյան մասում գտնվող Մուշկինին (այսինքն՝ մուշկերի երկիրը՝ Փոյուգիան), Խաթթին (խեթերի երկիրը) և Խալտուն:

Ռուսա II-ը պետության հյուսիսային շրջաններում, հատկապես Արարատյան դաշտում, կատարում է խոշոր շինարարական աշխատանքներ:

Զվարթնոցի տաճարի ավերակների տերիտորիայում հայտնաբերված արձանագրության մեջ Ռուսա II-ը հայտնում է, որ նա

Կուտուրլիների դաշտում (հավանաբար Հրազդանի հովտում) տնկել է խաղողի այգիներ և պտղատու ծառեր, կատարել ցանքս, Իլդարունի (Հրազդան) գետից հանել է ջրանցք և այլն: Ռուսա II-ի հանած ջրանցքը (Երևանում), որն այժմ էլ գործում է, իր ժայռափոր թունելով ուրարտական նշանավոր կառույցներից է:

Ռուսայի շինարարական գործունեությունը մեջ ամենանշանավորը Երևանի մոտ գտնվող Թեյշեբաինի քաղաքի (Կարմիր-բլուր) և նրա միջնաբերդի կառուցումն է: Այս քաղաքը VII դարի առաջին կեսում դառնում է Ուրարտական պետության ռազմա-վարչական և տնտեսական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Սկյութների արշավանքը

Ուրարտուն, որն իր կենսական ուժերը ըսպառել ու ջլատել էր Ասորեստանի, կիմմերների և տեղական ցեղերի դեմ մղվող երկարատև պայքարում, VII դարի կեսից կանգ-

նում է սկյութական ցեղերի ներխուժման վտանգի առաջ: VII դարի 80-ական թվականներին սկյութները Հյուսիսային Կովկասից Գերբենդի լեռնանցքով ներխուժում են Արևելյան Անդրկովկաս և այստեղ հաստատում իրենց թագավորությունը: Այստեղից նրանք ըսկրսում են արշավանքներ կատարել դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրները, որոնց թվում և Ասորեստան: Սակայն Ասորեստանին շուտով հաջողվում է դաշնիք կնքել սկյութների հետ և նրանց ուժերը օգտագործել իր թշնամիների դեմ:

Ուրարտուն Ասորեստանի և նրա դաշնակից սկյութների հարվածից խուսափելու համար աշխատում է բարեկամություն հաստատել Ասորեստանի հետ: Այդ նպատակով էլ Ռուսա II-ը 654 թվականին մի դեսպանություն է ուղարկում Ասորեստան՝ Բաբելոնիայի և էլամի դեմ հաղթանակ տարած Ասսուրբանիպալին (668—633) ողջունելու համար:

Սակայն սկյութների հարվածից խուսափելու ուղղությամբ Ռուսա II-ի գործադրած ջանքերը հավանաբար առանձին արդյունք չեն տալիս: VII դարի կեսին, Ասորեստանի դրդումով, սկյութները հարձակվում են կիմմերների վրա և ջախջախում նրանց: Հավանաբար, այս ժամանակ էլ սկյութները ներխուժում են նաև Ուրարտուի հյուսիս-արևելյան շրջանները և սոսկալի ավերածություններ գործում:

Սկյութների այս հարվածից խիստ թուլացած՝ Ուրարտուն այժմ աշխատում է իր գլխավոր հակառակորդի՝ Ասորեստանի, հովանավորության տակ մտնել և նրանից օժանդակություն ստանալ: Դրանով պետք է բացատրել, որ Ռուսա II-ին հաջորդած Սարգուր III-ը

(645—625) նվերներ է ուղարկում Աստուրբանիպալին և իր գրած նամակներում փոխանակ իր նախորդների նման նրան «եղբայր» անվանելու, անվանում է «իմ տեր»:

**Մարաստանը և
Ուրարտուի կոր-
ծանումը**

Դեռևս երկրորդ հազարամյակի վերջից (մ. թ. ա.) մարերը ապրում էին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան մասում, իսկ նրանց ցեղակից պարսիկները՝ նույն բարձրավանդակի հարավային մասում: Մարական և պարսկական ցեղերը մասամբ նստակյաց և մասամբ կիսաքոչվոր հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնց հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Մարական ցեղերը VII դարի վերջում միավորվում և կազմակերպում են մի ուժեղ ցեղային միություն, որը հետագայում վերածվում է ստրկատիրական պետության: Մարաստանի (Մեդիա) մայրաքաղաքն է դառնում էկբատանը (այժմ՝ Համադան):

Մարաստանը մեծ շափով ուժեղանում և Ասորեստանի վտանգավոր ախոյանն է դառնում Կիաքսար թագավորի (625—585) ժամանակ: Մարերը Բաբելոնիայի և տեղական ցեղերի հետ դաշնակցած՝ 612 թ. գրավում և կործանում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, իսկ 605 թ.՝ նրա վերջին հենակետը հանդիսացող Կարբեմիշ քաղաքը: Այսպիսով, երբեմնի հզոր ու աշխարհակալ Ասորեստանը կործանվում և դուրս է դալիս պատմությունից թատերաբեմից. նրա տերիտորիան բաժանվում է Մարաստանի և Բաբելոնիայի միջև:

Ուրարտուն, որն Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցող այս խոշոր անցքերի ժամանակ հանդես էր եկել որպես Ասորեստանի դաշնակիցը, նույնպես զերծ չի մնում մարերի և նրանց դաշնակիցների հարվածից: Բաբելոնյան տարեգրությունից մի վկայություն համաձայն 610 կամ 609 թ. (մ. թ. ա.) մարերը գրավում և ավերում են Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան: Սակայն Աստվածաշնչի մի վկայությունից երևում է, որ այս դեպքից հետո էլ Ուրարտուն շարունակել է պահպանել իր գոյությունը մինչև VI դարի 90-ական թվականները (մ. թ. ա.), Ուրարտուի վերջին թագավորն էր էրիմենայի որդի Ռուսա III-ը (605—590):

Մոտավորապես 590 թ. (մ. թ. ա.) մարերը մտնում են Արարատյան դաշտ և տեղական ցեղերի օժանդակությամբ կործանում Ուրարտուի վարչական կենտրոնները, որոնց թվում և Թեյշեբաինի քաղաք-ամրոցը: Հավանաբար, նույն այս ժամանակ է, որ Ուրար-

տական պետութիւնը վերջնականապէս կործանվում և պատմութեան թատերաբեմից դուրս է գալիս:

Ուրարտուի կործանումից քիչ առաջ մարերը ոչնչացնում են նաև Մաննայի պետութիւնն ու Անդրկովկասում սկյութների հիմնած թագավորութիւնը: Այդ դեպքերից հետո սկյութական ցեղերը մեծ մասամբ վերադառնում են Սև ծովի հյուսիսային ափերը և Հյուսիսային Կովկաս, իսկ տեղում մնացածները՝ ձուլվում նոր կազմավորվող ժողովուրդների հետ:

Իրանից հետո մարերը շարժվում են դեպի արևմուտք և մըտնում Փոքր Ասիա: Սակայն այստեղ նրանց ուժեղ դիմադրութիւն է ցույց տալիս կողիական պետութիւնը: Մարերի և լյուդիացիների միջև տեղի ունեցած կռիւներից հետո Մարաստանի և կողիայի սահմանը դառնում է Ալիս գետը:

Այսպիսով, Կիւքսարի թագավորութեան վերջում Մարաստանը դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետութիւնը, որի սահմանների մեջ մտնում էին Իրանական բարձրավանդակի մեծ մասը, Արևելյան Անդրկովկասը, բուն Ասորեստանը և Փոքր Ասիայի արևելեյան շրջանները:

6. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Գիրը

IX դարի վերջում (մ. թ. ա.) ուրարտացիները վերցնելով ասորեստանյան սեպագիրը և այն հարմարեցնելով ուրարտերենին, ստեղծում են իրենց սեփական գիրն ու գրականութիւնը:

Գեղարվեստական ու գիտական բնույթի ուրարտական գրավւր տեքստեր մեզ չեն հասել: Այդ պատճառով էլ մենք տեղեկութիւններ չունենք Ուրարտուում գոյութիւն ունեցող գեղարվեստական գրականութեան, գիտութեան և հոգևոր մշակույթի մյուս բնագավառների մասին:

Մեզ են հասել միայն ռազմական, շինարարական, տնտեսական ու կրոնական բնույթի ավելի քան 400 մեծ ու փոքր արձանագրութիւններ, որոնք փորագրված են ժայռերի, բազալտի սրբատաշ քարակոթողների, շենքերի պատերի, կավե աղյուսների, կավե ու մետաղե իրերի վրա: Այդ արձանագրութիւնները գրեթե բացառապէս պետական կամ թագավորական վավերագրեր են, որոնք գրված են պաշտոնական շոր լեզվով և միանման ոճով:

Ուրարտական սեպագրերը գրված են ձախից աչ, առանց բառանշատման և տողադարձի: Նրանք բաղկացած են մոտ հարյուր

վանկագրերից, նույնքան գաղափարագրերից և քիչ թվով դետորմինատիվ, այսինքն՝ բառի բնույթը բացահայտող նշաններից:

Եթե գաղափարագրերը, մի կողմից, ուսումնասիրողներին հնարավորութուն են տալիս հեշտությամբ վերծանելու ուրարտական արձանագրությունների իմաստը, ապա մյուս կողմից՝ մեզ զրկում են ու անհնարին են դարձնում իմանալու, թե այդ գաղափարագրերի տակ թաքնված բառերը ուրարտացիները ինչպես են արտասանել կամ անվանել:

Ուրարտացիների մոտ թվական հաշվումները հիմնված են տասնորդական սիստեմի վրա:

Բացի սեպագրերից, ուրարտացիները օգտագործել են նաև հիերոգլիֆներ:

Մեզ հասած ուրարտական բառապաշարի և քերականական ձևերի սահմաններում դժվար է որոշակիորեն նշել ուրարտերենի ցեղակցական կապը հին կամ ժամանակակից լեզուների հետ:

Ուրարտական պետության կազմավորմանը

Պաշտամունքը

զուգընթաց ձևավորվում և առաջանում է նաև ուրարտական պաշտամունքը: Վանի մոտ գտնվող «Մհերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա Իշպուլինի թագավորը և նրա որդի Մենուան թողել են մի արձանագրություն, որտեղ նշել են ուրարտական պանթեոնի բոլոր աստվածներին և նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվելիք զոհերի քանակը: Այդ արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական պանթեոնի մեջ մտնում էին բուն ուրարտական և նվաճված ցեղային երկրների մեծ ու փոքր 79 աստված:

Ուրարտացիների զլխավոր աստվածը կոչվում էր Խալդ, որը պատկերացվում էր առյուծի վրա կանգնած մարդու կերպարանքով: Նա համարվում էր երկնքի, բարության, քաջության և պատերազմի աստվածը: Ուրարտական թագավորները Խալդ աստծու անունով էին կովի գնում և նրան էին վերագրում տարած հաղթանակները: Խալդ աստծու զլխավոր տաճարը գտնվում էր Մուսասիր քաղաքում: Բոլոր աստվածներից ամենից շատ զոհ մատուցվում էր Խալդ աստծուն: Խալդ աստծու կիսը Արուբանի աստվածուհին էր:

Ուրարտական պանթեոնի երկրորդ զլխավոր աստվածը Փեյշեբան էր: Սա համարվում էր ջրի, անձրևի, հեղեղի, փոթորկի աստվածը: Սրա կիսն էր Խուբա աստվածուհին: Թեյշեբա աստծու զլխավոր տաճարը գտնվում էր Կումենու քաղաքում, որի տեղը մինչև այժմ հայտնի չէ:

Երրորդ տեղը ուրարտական պանթեոնում զբաղում էր արևի

աստիճան Շիվինին, որի խորհրդանիշը պատկերվում էր ճառագայթող արևի սկավառակով կամ հրե գնդով: Սրա կիսին էր Ուրարտուի մայրաքաղաքի՝ Տուշպայի, աստվածուհի Տուշպեյան: Շիվինի աստծու և նրա կնոջ գլխավոր տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաքում:

Բացի երրորդություն կազմող վերոհիշյալ գլխավոր աստվածներից, ուրարտական պանթեոնում գոյություն ունեին նաև տարբեր քաղաքների, ցեղային երկրների, հողի, ջրի, ծովի, լեռան, քարայրի, ճանապարհի, լուսնի, աստղերի և այլ աստվածներ: Ուրարտացիների մոտ մեծ շահով տարածված էր նաև սրբազան ծառերի պաշտամունքը:

Ճարտարապետությունը

Ուրարտում զարգացման բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում ճարտարապետությունը և շինարարական տեխնիկան: Ուրարտացիները կառուցել են քաղաքներ, ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, բնակելի շենքեր, ջրանցքներ, արհեստական լճեր և այլ շինություններ, որոնց ավերակները ցրված են պատմական Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում:

Ուրարտական ճարտարապետական հուշարձաններից համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված էրեբունի և Թեյշեբաինի քաղաքների միջնաբերդերը:

Էրեբունիի եռանկյունաձև միջնաբերդը շրջապատված է եղել բազալտե հիմքի վրա հում աղյուսով շարված, 3 մետր լայնությոն և մոտ 15—20 մետր բարձրությոն ունեցող աստամնավոր հզոր պարսպով: Պեղումների միջոցով միջնաբերդում հայտնաբերվել են Արգիշտի I-ի կառուցած պալատական համալիրը՝ իր աշխարհիկ և պաշտամունքային շենքերով, ցորենի մի խոշոր պահեստ, գինու մոռան և բնակելի թաղամասի հետքեր: Հայտնաբերված բոլոր շենքերը միհարկանի են, հում աղյուսով շարված, առանց պատուհանների, երթիկով: Ճարտարապետական արվեստի արժեքավոր ու հետաքրքիր կոթողներ են պալատական սյունազարդ, հանդիսավոր ընդունելություն հոյակապ դահլիճը, խալդ աստծուն նվիրված տաճարը, որոնց պատերը գեղազարդված են որսի, կենաց ծառերի, սպիտակապարզ կառուցված երթիկի խմբային հիանալի որմնակարներով:

Համարման շինարարական նյութերով ու տեխնիկայով, բայց պաշտպանական ավելի թույլ հզորությամբ է կառուցված նաև Թեյշեբաինի քաղաքի միջնաբերդը: Նրա պարիսպը ըստ տեղեկանքի ունեցել է 6-ից մինչև 12 մետր բարձրություն: Միջնաբերդի ներսի հսկայական տարածությունը բաղկացած է 120—150 կից

սենյակներին: Շենքը հիմնականում եղել է միհարկանի, բացի նրա կենտրոնական մասից, որն ունեցել է երկու հարկ: Առաջին հարկի սենյակներում տեղավորված են ցորենի, գարու և դուրդատնտեսական այլ մթերքների պահեստները, դինու մառանները, ձիթահանքը, մթերքների վերամշակման ցեխերը, արհեստանոցները և այլն:

Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) միջնաբերդը շրջապատված է մշակված ու լավ շարված հսկայական մեծութուն ունեցող քարերից, իսկ Թոփրակ-կալայում հայտնաբերված տաճարը՝ տարբեր դույնի սրբատաշ քարերից:

Ճարտարապետության տեսակետից բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մուսասիրի տաճարը, որն ունեցել է երկթեք տանիք, քանդակներով և հոնիական ոճի վեց սյուներով գեղազարդված ճակատ: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս տաճարը հունական դասական ճարտարապետության նախատիպերից է:

Ուրարտացիները վանում, և այլ վայրերում կառուցել են նաև ժայռափոր ընդարձակ բնակարաններ, դահլիճներ, որմնախորշեր, հարթակներ, սանդուղքներ, շրանցքի թունելներ և այլն: Ժայռափոր այս շինությունները ցույց են տալիս ուրարտական շինարարական արվեստի ու տեխնիկայի բարձր զարգացումը և վարպետների բացառիկ հմտությունը:

Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը

կավից և ոսկրից:

Քանդակագործական արվեստի ակնառու և նուրբ ճաշակով պատրաստված ստեղծագործությունն է ուրարտական աստվածուհիներից մեկի բրոնզե արձանիկը, որ գտնվել է Վանի շրջակայքի Գարաբեյ բերդի ավերակներում և այժմ պահվում է Հայկական ՍՍՀ պատմության թանգարանում: Որոշ չափով այս արձանիկի հետ է առնչվում Թոփրակ-կալայում գտնված ոսկե մեղալիոնը, որի վրա ռեալիստական մեծ վարպետության մեջ քանդակված են գահին բազմած վերոհիշյալ աստվածուհին և նրա առաջ կանգնած բազկատարած թագուհին: Արվեստի հիանալի և ուշագրավ նմուշներ են կարմիր-բլուրում ու Թոփրակ-կալայում գտնված Թեյլերա ալտարը, դահի մասեր հանդիսացող թևավոր առյուծների ու ցուլերի, ձիու գլխի բրոնզե արձանիկները: Արվեստի մի արժեքավոր նմուշ

է նաև Կարմիր-բլուրում գտնված քարե տուփը, որի կողերը գեղազարդված են որսի տեսարաններով, իսկ կալարիչի վրա քանդակված է նստած առյուծ:

Ուրարտացի վարպետները հիանալի կերպով տիրապետում էին բրոնզե արձաններն ու գեղարվեստական իրերը ոսկու բարակ շերտով պատելու կամ ոսկեզօծելու, քարը մետաղի հետ զուգակցելու տեխնիկային: Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բեռլինի թանգարանում գտնվող ուրարտական արձանիկը, որի իրանը շինված է ոսկեզօծված բրոնզից, իսկ գլուխը՝ սպիտակ քարից: Ուշագրավ է նաև լենինգրադի էրմիտաժում պահվող արձանիկներից մեկը, որը գահի մաս է կազմել և ունի մարդու գլխով թևավոր առյուծի տեսք: Սրա իրանն ու գլուխը պատրաստված են ոսկեզօծված բրոնզից, դեմքը՝ սպիտակ քարից, իսկ աչքերն ու հոնքերը դրվագազարդված են: Հար և նման ձևով է շինված նաև Բրիտանական թանգարանում գտնվող գիշատչի գլխով վիշապի արձանիկը:

Արվեստի բարձրարժեք հուշարձաններ են նաև գեղազարդված վահանները, սաղավարտները, կապարճները, գոտիները, ամանները և այլն: Կարմիր-բլուրում գտնված Արգիշտի I-ի սաղավարտը գեղազարդված է սրբազան ծառերի, նրանց երկու կողմերը կանգնած աստվածների, ռազմականոքների, իսկ Սարգուր II-ի վահանը՝ առյուծների ու ցլերի հոյակապ քանդակներով: Սրբնթաց արշավող հեծյալ մարտիկների, ռազմականոքների ու կառավարների նույնպիսի հիանալի քանդակներով են գեղազարդված նաև Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի կապարճները:

Ոսկերչական հմտալի և նուրբ աշխատանքի արգասիք են Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված ոսկե ականջօղերը, ոսկե ապարանջանը, որի երկու ծայրերը առյուծի գլխի տեսք ունեն:

Ուրարտացիները պալատների և տաճարների պատերը զարդարել են որմնանկարներով, գորգերով, դեկորատիվ վահաններով, զենքերով և գեղարվեստական այլ իրերով: Բացի էրբեունիի միջնաբերդից, որմնանկարների բեկորներ են գտնվել նաև Կարմիր-բլուրում, Թուրակ-կալայում, Երզնկայի մոտ գտնվող Ալթին-թափայում և այլուր:

Ուրարտուի մշակույթի ժառանգությունը

Ուրարտուն իր գոյության ավելի քան երկու և կես դարի ընթացքում ստեղծեց Հին Արևելքի ամենազարգացած մշակույթներից մեկը, որը հանդիսանում է համաշխարհային

մշակույթի անբաժանելի մասը:

Ուրարտացիները խոր ազդեցություն թողեցին Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի ու իրենց հարևան ցեղային երկրների վրա և մեծ չափով նպաստեցին, այդ երկրների ցեղերի տնտեսական, հասարակական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Ուրարտացիները ավելի քան խոր ազդեցություն թողեցին նաև սկզբում հայկական ցեղերի, իսկ այնուհետև նոր կազմավորվող հայ ժողովրդի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիներին փոխարինեցին հայերը, հայկական պետականությունը առաջացավ ու զարգացավ նախկին Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, իսկ ուրարտական ցեղերը ձուլվեցին հայերի հետ և հանդիսացան կազմավորված հայ ժողովրդի հիմնական նախնիներից մեկը: Այս առումով էլ ուրարտական մշակույթի անմիջական ժառանգորդը հայ ժողովուրդն է:

Ուրարտացիները հայերին փոխանցեցին իրենց պետական ու հասարակական կյանքի ավելի զարգացած ձևերը և տնտեսության ու մշակույթի տարբեր բնագավառներում իրենց ձեռք բերած նվաճումները:

Բացի հայոց լեզվի բառային ֆոնդում պահպանված ուրարտերեն բազմաթիվ բառերից, հայերը ժառանգել են նաև ուրարտական ժամանակաշրջանի տեղանուններից ու հատուկ անուններից շատերը. ուրարտական ծագում ունեն ուրարտերեն «նի» հոգնակիով և ուրարտերեն ու հայերեն «նիք» կրկնակի հոգնակիներով վերջացող Հայաստանի աշխարհագրական գրեթե բոլոր տեղանունները և նախարարական տների անունները. օրինակ՝ Սյունիք, Աղձընիք, Գեղարքունիք, Ռշտունիք, գետերից ու բնակավայրերից՝ Արածանի, Գառնի, Արզնի, Բջնի, իսկ նախարարական տներից՝ Արծրունի, Գնունի, Գնթունի, Խոռխոռունի և այլ անուններ: Ուրարտական ծագում ունեն նաև Արարատ-Այրարատ, Տոսպ, Տարոն, Վան, Առճեշ. Ախուրյան և բազմաթիվ այլ տեղանուններ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպավանը և Արզիշտիխիխիլի-Արմավիրը դարձան Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքները, հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի առաջին կենտրոնները: Հայկական ՄՄՀ-ի մայրաքաղաք Երևանը ևս մեզանից ավելի քան 2750 տարի առաջ հիմնադրել են ուրարտացիները:

Գ Լ Ո Ւ Խ III

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ուրարտուի կործանումից հետո, VII դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում (մ. թ. ա.), Հայկական լեռնաշխարհում հանդես է գալիս հայ ժողովուրդը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Ուրարտական պետության նախկին տերիտորիան՝ Հայկական լեռնաշխարհը, դառնում է հայ ժողովրդի հայրենիքը:

Հայերը իրենց անվանում են «հայ», իսկ երկիրը՝ «Հայաստան» կամ «Հայք»: Մինչդեռ բոլոր մյուս ժողովուրդները, բացի վրացիներից, հայերին անվանում են «արմեն», իսկ նրանց երկիրը՝ «Արմենիա»: Վրացիները հայերին անվանում են «սոմեխի», երկիրը՝ «Սոմխեթի»:

Հայ ժողովրդի էթնիկական ծագման և կազմավորման հարցը մեր ժողովրդի պատմության տակավին չպարզաբանված, շատ կողմերով մութ ու վիճելի հարցերից մեկն է:

Ո՞չ հայկական և ո՞չ էլ օտար սկզբնաղբյուրներում հայ ժողովրդի ծագման ու նրա կազմավորման մասին պատմական ճշգրիտ ու որոշակի վկայություններ չեն պահպանվել: Մեզ են հասել միայն հայկական, վրացական ու հունական առասպելախառն ավանդություններ:

1. ԱՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ժողովրդական ավանդությունը

Առասպելախառն ավանդությունների մեջ ամենահինը և արժեքավորը հայկական ժողովրդական ավանդությունն է, որը հայտնի է նաև «Հայկի ու Բեի առասպել» անունով:

Այս ավանդությունը մեզ է հասել երկու տարբեր սկզբնաղբյուրնե-

րից՝ հորենացու և Սեբեոսի պատմական աշխատություններից։ Ավանդության բովանդակությունը հետևյալն է.

Առաջին աստվածներից առաջացած հաղթանդամ ու վիթխարի հսկաներից մեկը Թորգոմի որդի Հսպետոսթյան Հայկն էր։

Գեղապատշաճ ու քաջազանգուր, խայտալին ու հաստաբազուկ Հայկը, ընդդիմանում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում էին իշխանություն ձեռք բերել հսկաների և դյուցազունների վրա։ Բաբելոնում աշտարակաշինություն անհաջող փորձից հետո հսկաներից մեկը՝ Տիտանյան Բելը, բռնանում է բոլորի վրա և իրեն արքա է հայտարարում։ Հայկը չի կամենում հնազանդվել Բելին և իր որդիների, դուստրերի ու թոռների հետ, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, Բաբելոնից հեռանում, գնում է Ալբարատի երկիրը և փնակվում է մի լեռնադաշտում, ու այդ դաշտը այնուհետև կոչվում է Հայք։

Կսելով Հայկի անհնազանդության մասին, Բելը պահանջում է նրանից ետ վերադառնալ և հնազանդվել իրեն։ Սակայն Հայկը մերժում է կատարել այդ պահանջը։

Բելը զայրացած հետևակ զորքերի բազմությամբ գալիս հասնում է Արարատի երկիրը։ Հայկը, Բելի հարձակման լուրն առնելով, անմիջապես հավաքում է իր քաջ և աղեղնավոր որդիներին ու թրուներին և շարժվում Բելի դեմ։ Աղի ջուր և մանր ձկներ ունեցող ծովակի (Վանա լճի) մոտ, բարձր լեռների միջև գտնվող մի դաշտաձև տեղում Հայկը և նրա ուղեկիցները հանդիպում են Բելի զորքին։ Ինքը Բելը, հսկաներով շրջապատված, գտնվում էր մի բլրի վրա։

Երկու կողմի հսկաները իրար են զարնվում և այդ ընդհարումից ահագին դղրդյուն է բարձրանում։ Մարտի ընթացքից զորհուրած Բելը որոշում է իջնել բլրից և ամրանալ զորքի մեջ։ Աղեղնավոր Հայկը այդ բանը նկատելով, առաջ է անցնում և մոտենում Բելին։ Այինդ քաշում է իր լայնալիճ աղեղը և երեքթևյան նետի սլաքը դիպցնում նրա կրծքի զրահատախտակին։ սլաքը, թափով անցնելով և թիկունքից դուրս գալով, ընկնում է գետնին։ Եվ այսպես, հուարտ Բելը տապալվում է, իսկ նրա զորքը փախուստի է դիմում։

Հայկը հաղթանակի առթիվ ճակատամարտի տեղում շինում է դաստակերտ և անվանում է Հայք, նույն պատճառով դավառն էլ անվանվում է Հայոց ձոր, իսկ մեր աշխարհն էլ մեր նախահոր Հայկի անունով կոչվում է Հայք։

Ավանդության մեջ այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես Հայկի որդին՝ Արմենակը, և նրա հաջորդ սերունդները շարժվելով դե.

պի հյուսիս, բնակութիւն են հաստատում Արարատյան դաշտում և Հյուսիսային Հայաստանի տարբեր մասերում, որտեղ և նրանց անունով են կոչվում առանձին գավառների ու բնակավայրերի անունները: Այսպէս, օրինակ՝ Արմենակի անունով է կոչվում Արագած լեւոյր և Արագածոտն գավառը, Արամայիսի անունով՝ Արմավիրը, Շարայի անունով՝ Շիրակը, Գեղամի անունով՝ Գեղարքունիքը, Սիսակի անունով՝ Սիսականը, Արայի անունով՝ Այրարատը և այլն:

Ըստ ավանդութեան, Հայկի սերնդից էր նաև Արամը, որը բաղմաթիւ քաջագործութիւններ է կատարում և Հայոց աշխարհի սահմանները ընդարձակում: Այդ պատճառով էլ օտարները Արամի անունով հայերին սկսում են անվանել արմեն, իսկ նրանց երկիրը՝ Արմենիա:

Հայագիտութեան մեջ տիրել է այն կարծիքը, թե այս ավանդութիւնը նախահայկական ծագում ունի, և որ նրա մեջ արտացոլվել են Ասորեստանի դեմ ուրարտացիների մղած դարավոր պայքարի միայն արձագանքներն ու կրոնական առասպելները: Սակայն այս կարծիքը, մասամբ միայն ճիշտ լինելով, թերի է և անընդունելի: Իրականն ու ճիշտն այն է, որ ավանդութեան մեջ իրենց արտացոլումն են գտել նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, այդ պրոցեսին տարբեր ցեղերի ունեցած մասնակցութիւնը, հայկական ցեղերի աստիճանական տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում, հայկական հնագույն դիցաբանական զրույցները և այլն: Ճիշտ է, որ ավանդութեան առանձին մասերը (Արամի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի մասին և այլն) ունեն նախահայկական ծագում, սակայն ինքը ավանդութիւնը ստեղծվել է հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, հավանաբար մ. թ. ա. VI—V դարերում, երբ հայկական ցեղերը դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակութեան անցման շրջանում:

Ինչպէս արդեն ճիշտ կերպով ցույց են տվել ուսումնասիրողներին շատերը, ավանդութեան մեջ հիշատակվող հերոսների մեծ մասը ոչ թե պատմական անձնավորութիւններ են, այլ հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին մասնակցած և նրա կազմի մեջ մտած տարբեր ցեղերի հերոսականացված ու անհատականացված էպոնիմներ: Այսպէս, օրինակ՝ ավանդութեան մեջ Հայկը հանդես է գալիս որպէս հայ ցեղի էպոնիմը, Արմենակը՝ արմեն ցեղի, Արամ՝ ուրարտական ցեղի և այլն: Տարբեր ցեղերի էպոնիմները հաճախ միաժամանակ հանդիսացել են նաև նույն այդ ցեղերի աստվածները: Հին Արևելքում ստեղծված շատ ավանդութիւնների նման, այս-

տեղ ևս տարբեր ցեղերի գործողութիւնները վերագրված են ճրանց աստվածներին:

Վրացական ավանդությունը

Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել նաև վրացական մի ավանդություն:

Այդ ավանդության համաձայն հայերի նախահայր Հայկը, վրացիների նախահայր Քարթլոսը, աղվանների նախահայր Ռանոսը, եգերների նախահայր Եգրեսը և վրացական ու կովկասյան մի քանի այլ ցեղերի նախահայրերը հարազատ եղբայրներ են եղել և սերել են մի հորից՝ Թորգոմից:

Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից և լեզուների բաժանումից հետո Թորգոմը, որդիներով և իր ամբողջ ժողովրդով դուրս գալով Բաբելոնից, բնակութիւն է հաստատում Մասիս և Արագած լեռների միջև:

Սակայն շուտով Թորգոմի ժողովուրդը բազմանում է, և Մասիսի ու Արագածի երկիրը ի վիճակի չի լինում տեղավորել նրանց, որի պատճառով էլ նրանք տարածվում են և ընդարձակում իրենց բնակութիւնը սահմանները Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ու Կովկասյան լեռները:

Թորգոմի որդիները իրենց հոր մահից մի քանի տարի անց ապստամբութիւն են բարձրացնում աշխարհի առաջին բռնակալ Նեբրովթի դեմ և մարտում սպանում նրան: Նեբրովթին հաղթելուց հետո դուրսգալն եղբայրները սկսում են հանգիստ և անկախ կերպով իշխել իրենց երկրներում: Ավանդութիւնը ավելացնում է նաև, որ «Քարթլոսը և Հայկը, ինչպես և նրանց եղբայրները, իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադարձաբար սեր էին տածում իրար նկատմամբ և իրար օգնում ամեն տեսակ կարիքի ժամանակ»:

Վրացագետները հիմնավոր փաստերով արդեն ցույց են տվել, որ այս ավանդութիւնը ստեղծվել է շատ ուշ ժամանակաշրջանում, հավանաբար IX—X դարերում, հայկական ժողովրդական ավանդության անմիջական ազդեցության տակ և նրա նմանութամբ ու հետևութիւնով: Սրանից հետևում է, որ վրացական այս ավանդութիւնը հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին դիտական արժեք չի կարող ունենալ:

Այս ավանդության հիմնական արժեքն այն է, որ այնտեղ շատ հիանալի կերպով ու վառ դուրսերով արտահայտված է առաջին հերթին հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամութիւնը,

նրանց փոխադարձ օգնութիւնը ու համատեղ պայքարը օտարեղ-
կըրյա նվաճողներին գեմ:

**Հունական
առասպելը**

Հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել
նաև հունական մի առասպել, որը բերված է
հույն նշանավոր աշխարհագիր Ստրաբոնի

աշխատութեան մեջ:

«Պատմում են,— գրում է Ստրաբոնը,— որ դեպի Կողքիս նա-
վարկման ժամանակ Յասոնը, թեսալացի Արմենոսի հետ, գնացել էր
մինչև Կասպից ծովը և անցել Իբերիան, Ալբանիան (Աղվանքը) և
Արմենիայի ու Մարաստանի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վկա-
յում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը և բազմաթիվ հիշատա-
կարաններ: Պատմում են նաև, որ Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից
էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյբեյիս լճի
շուրջը, Փերեի և Լարիսայի միջև, և որ նրա ուղեկիցները բնակվել
էին Ակիլիսսենում և Միսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն:
Եվ պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել
Արմենոսի անունով»:

Եթե ընդունենք, որ այս առասպելի մեջ հիշատակվող Արմենո-
սը արմեն ցեղի էստոնյան է, ապա ստացվում է, որ հին հունական
արգոնավորդների առասպելի ստեղծման ժամանակ, այսինքն՝
XI—X դարերում (մ. թ. ա.), արմենները, դուրս գալով Թեսալիա-
յից, եկել ու հաստատվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-
արևմտյան շրջաններում և Հյուսիսային Միջագետքում: Սակայն
նման ենթադրութիւններ անելու համար պատմական հիմք չկա:

Ստրաբոնը իր աշխատութեան մեջ մի այլ տեղում կրկին, գրեթե
բառացիորեն, մեջբերելով այս առասպելը, ավելացնում է. «Կիր-
սիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին ու նրանց հետ ելողնե-
րը, որ մասնակցում էին Ալեքսանդրի արշավանքին», ասում են, որ
երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

Այս վկայութիւնից ոչ միայն երևում է, որ Ստրաբոնը այս ա-
ռասպելը վերցրել է Կիրսիլոս Փարսալացուց և Մեդիոս Լարիսա-
ցուց, այլև, հավանաբար, առասպելը հորինվել է IV դարի վերջում
(մ. թ. ա.), Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ,
երբ հույները նման առասպելներ հորինել էին նաև պարսիկների ու
մարերի Բալկանյան թերակղզուց զաղթած լինելու մասին:

Վերոհիշյալ դիտողութիւնից և պատմական այլ փաստերից
երևում է, որ այս առասպելը ևս հայ ժողովրդի կազմավորման
հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին դիտական արժեք
չի կարող ունենալ:

Կղերա-ֆեոդա-լակաճ տեսությունը Մինչև XIX դարի սկիզբը մարդկության, առանձին ժողովուրդների ու լեզուների առաջացումը գրեթե բացառապես բացատրվում էր Աստվածաշնչի առասպելներով: Ըստ այդ առասպելների՝ երկրագնդի վրա մարդկությունը առաջին անգամ առաջացել է աստծու կողմից ստեղծված նախամարդու՝ Ադամի, իսկ երկրորդ անգամ՝ իր տապանով Արարատ լեռան վրա հանգչած և ջրհեղեղից փրկված Նոյ նահապետի սերնդից: Մի այլ առասպելի համաձայն՝ աշխարհի տարբեր ժողովուրդները և նրանց լեզուներն առաջացել են բաբելոնյան աշտարակաշինության ժամանակ, երբ իբր թե աստված խառնել է մարդկանց լեզուները, որսիսզի նրանք չհասկանան իրար և չկարողանան կառուցել դեպի երկինք, աստծու մոտ բարձրացվող աշտարակը:

Միջնադարյան պատմագրության մեջ տիրում էր այն տեսակետը, որ աշխարհի ամենահին, Ադամի և Նոյ նահապետի սերնդից սերած ժողովուրդը եղել են հրեաները, իսկ մինչև բաբելոնյան աշտարակաշինությունը գոյություն ունեցող միակ լեզուն՝ եբրայերենը: Միջնադարյան հայ մատենագիրները ևս պաշտպանում էին այս տեսակետը: Նրանք միաժամանակ գտնում էին, որ հայոց լեզուն բաբելոնյան լեզվախառնման ժամանակ առաջացած լեզունեից մեկն է, որը հայերի նախահայր Հայկը և նրա տոհմի անդամները Բաբելոնից բերել են Հայաստան:

XVIII դարում և XIX դարի սկզբում մասամբ եվրոպական, իսկ հիմնականում հայ կղերա-ֆեոդալական պատմագրության ու լեզվաբանության ներկայացուցիչները, հիմք ընդունելով Աստվածաշնչի առասպելները, հայ ժողովուրդի և հայոց լեզվի ծագման մասին ստեղծում են մի տեսություն, ըստ որի մարդկությունը երկու անգամ էլ, այսինքն՝ թե՛ Ադամի և թե՛ Նոյի սերնդից, առաջացել է Հայաստանում, որով և Հայաստանը եղել է մարդկության օրրանը կամ նրա նախահայրենիքը, հայ ժողովուրդը հանդիսացել է աշխարհի ամենահին ժողովուրդը, իսկ հայերենը՝ մարդկության Կախամայր լեզուն: Այս կապակցությամբ էլ հիշյալ տեսության հեղինակները, մի շարք բռնազբոսիկ, շինծու ու մտացածին փաստարկներ բերելով և դրանք համադրելով իրար ճգնել են «ասպացուցել», որ Աստվածաշնչում նկարագրված դրախտը գտնվել է Հայաստանում: Նրանք աշխատել են «հիմնավորել», որ ջրհեղեղից հետո Արարատից իջնելով, Նոյը և իր հաջորդները մնացել են Հայաստանում:

նում և խոսել են հայերեն: Ըստ նրանց՝ այս իրողությունը «հաս-
տատում են» Հայաստանի մի շարք տեղանուններ. այսպես, օրի-
նակ՝ այն տեղը, ուր Նոյը ուռի է տնկել, կոչվել է «Ակոռի» («արկ
ուռի»), Նոյի իջևանած առաջին վայրը անվանվել է «Նախճավան»
(«Նախ իջևան»), իսկ Նոյի՝ հեռվից տեսած առաջին բնակավայրը՝
«Երևան» («երեալ» բառից):

Հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի ծագման մասին գոյություն ու-
նեցող կղերա-ֆեոդալական այս տեսությունը գիտական ոչ մի ար-
ժեք չի կարող ունենալ:

**Պատմա-համեմա-
տական կամ
հնդեվրոպական
տեսությունը**

XIX դարի սկզբում հայ ժողովրդի ու հայոց
լեզվի ծագման ու ցեղակցության մասին ա-
ռաջացավ մի նոր տեսություն: Դա պատմա-
համեմատական կամ հնդեվրոպական լեզվա-
բանության առաջ քաշած տեսությունն էր:

1837 թ. առաջին անգամ Հ. Պետերմանը, իսկ այնուհետև նաև
Ֆ. Վինդիշմանը, Ֆ. Բոսպլը և ուրիշներ ապացուցեցին, որ հայերե-
նը ևս հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուներից է: Սկզբում
սիրում էր այն կարծիքը, որ հայերենը պատկանում է իրանական
կամ արիական ճյուղին: Սակայն հետագայում Հ. Հյուբշմանը և նրա
հետևորդները վերջնականապես և հիմնավոր կերպով հաստատե-
ցին, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մի անկախ ու
ինքնուրույն ճյուղն է կազմում:

Հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը հաստատելուց հետո
բնական է, որ այս տեսությանը հետևող լեզվաբաններն ու պատ-
մաբանները պետք է զբաղվեին նաև հայ ժողովրդի ծագման հար-
ցով: Նրանք պետք է աշխատեին պարզել, թե ովքեր են եղել ներկա
հայերի հնդեվրոպական անմիջական նախնիները և սրանք երբ, որ-
տեղից ու ինչ ճանապարհներով են եկել ու հաստատվել իրենց նոր
հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Հենվելով հայ ժողովրդի ծագման մասին Ստրաբոնի մոտ բեր-
ված առասպելի և հույն պատմիչների մի քանի վկայությունների
վրա, հնդեվրոպաբանները գտան, որ ներկա հայերի հնդեվրոպացի
նախնիները հանդիսացել են արմենները, որոնք հետագայում միայն
տեղական ոչ հնդեվրոպական մի ցեղից վերցրել կամ ժառանգել են
իրենց «հայ» անունը: Հենվելով նույն այդ վկայությունների վրա,
նրանք արմենների գաղթի մասին զարգացրին հետևյալ տեսությու-
նը. պատմական շատ հեռավոր անցյալում արմենները հնդեվրո-
պական մյուս ցեղերի կամ ժողովուրդների հետ միասին, դուրս
գալով նախահայրենիքից, նախ եկել բնակություն են հաստատել:

Բալկանյան թերակղզում՝ Թեսալիայում: Այնուհետև արմենները լեզվական ու արենակցական տեսակետից իրենց անմիջականորեն ցեղակից թրակա-փոլոսիական ցեղերի հետ, մոտ XIII—XII դարերում (մ. թ. ա.), դուրս գալով նաև Բալկանյան թերակղզուց և անցնելով Հելլեսպոնտոսը, ներխուժել են Փոքր Ասիա, որտեղից էլ 500—600 տարվա ընթացքում, դանդաղ կերպով առաջ շարժվելով դեպի արևելք, VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) մտել են Հայկական լեռնաշխարհ և հաստատվել իրենց նոր հայրենիքում: Ըստ հնդեվրոպաբանների՝ արմեններն են գլխավորել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը և իրենց հետ ձուլել Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերին:

Հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ծագման մասին հնդեվրոպական այս տեսությունը շուտով տարածվեց և ընդունելություն գտավ թե՛ հայ և թե՛ օտար լեզվաբանների ու պատմաբանների կողմից:

Այս տեսության մեջ գիտականորեն ճիշտ է այն, որ հայոց լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին և կազմում է նրա ճյուղերից մեկը: Ծիշտ է նաև այն, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջավոր դեր են կատարել ներկա հայերի՝ հրե-եվրոպական նախնիները:

Սակայն այն պնդումները, թե հայերի հնդեվրոպական միակ նախնիները հանդիսացել են արմենները և նրանք դաբժել են Բալկաններից ու անմիջապես ցեղակից են եղել թրակա-փոլոսիական ցեղերի՝ հետ՝ պատմական հաստատուն փաստերով ապացուցված չեն:

Հաբեթական և ասիական տեսությունները

Այսպես կոչված հաբեթական լեզվաբանությունն տեսության հիմնադիրն Մաուր հայոց լեզվի ծագման մասին առաջ է քաշում այլ տեսակետ: Բազմաթիվ բառերի անհիմն, ոչ գիտական մեկնություններով, նա սկզբում փորձում էր ասպացուցել, որ հայերենը խառնածին լեզու է՝ կազմավորված հաբեթական (կովկասյան) և հնդեվրոպական երկրնուլթի համադրը շերտերից: Հետագայում նա, երբ ստեղծում է լեզուների աստիճանական զարգացման իր տեսությունը, դուռնում է, որ հայերենը հաբեթական աստիճանից՝ հնդեվրոպական աստիճանին փոխանցվող լեզվի դասական օրինակ է:

Հետևելով այս տեսությանը, հատկապես ն. Մաուրի, հալ հետևորդները աշխատեցին ոչ միայն ժխտել հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, այլև ասպացուցել, որ հայ ժողովուրդը և հայոց լե-

զուն կազմավորվել են բացառապես տեղաբնիկ ցեղերի ու նրանց լեզուների միաձուլման, խաչավորման միջոցով:

Գ. Ղափանցյանի տեսակետի հիմքում ևս փաստորեն ընկած է հայոց լեզվի խառնածին լինելու տեսությունը: Ի տարբերություն Ն. Մառի և նրա հետևորդների, նա գտնում է, որ հայերենը հին փոքրասիական ծագում ունի և պատկանում է ասիանիկ կոշվող լեզվախմբին, որը «կազմվել է հայասցիների, խեթերենի, խուրրիտա-ուրարտական լեզուների, ինչպես և հնդեվրոպական մի (կամ մի քանի) լեզվի խառնուրդով»: Գ. Ղափանցյանը ճիշտ է նշում, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար, գլխավորող դերը կատարել են հայ (հայասցիներ) և արմեն կոշվող ցեղերը: Սակայն նա գտնում է նաև, որ հայասցիներն ու արմենները ոչ թե հնդեվրոպական, այլ տեղաբնիկ ցեղեր են, որոնցից առաջինը ազգակից է եղել խեթական, բալայական, վրացական, բայց հատկապես մենգրելական ու ճանական, իսկ երկրորդը՝ խուրրիտա-ուրարտական ցեղերին:

Ն. Մառի, նրա հետևորդների և Գ. Ղափանցյանի վերոհիշյալ տեսակետները հիմնավոր չեն: Գիտականորեն ապացուցված է, որ խառնածին կամ խառն լեզուներ դոյություն չունեն, և որ հայերենը առաջացել է ոչ թե տարբեր բնույթի ցեղային լեզուների միաձուլման, միախառնման, այլ առաջատար հայ-արմեն ցեղախմբի հնդեվրոպական լեզուն ցեղային մյուս լեզուների նկատմամբ հաղթանակող դուրս գալու, ամբողջությամբ իր քերականական ձևերն ու բառային հիմնական ֆոնդը պահպանելու, մասամբ պարտված լեզուների հաշվին հարստանալու, ցեղային լեզվից աստիճանաբար համաժողովրդական լեզվի վերածվելու ճանապարհով: Հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը, որն այժմ լեզաբանության մեջ ոչ մի կասկած չի հարուցում, ինքնին ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար դեր են կատարել ոչ թե խուրրիտա-ուրարտական կամ կովկասյան, այլ հնդեվրոպական ցեղերը:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԵՐՆ ՈՒ ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայկական ցեղերը

Աստուրա-բարելական և խեթական արձանագրությունների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ հայ ժողովրդի կորիզը և նրա անմիջական նախնիները հանդիսացող հայկական ցեղերը շատ վաղ ժամանակներից ապրել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Մեզ հայտնի չեն Փոքր Ասիայում շատ վաղ ժամանակներից ապրող

հնդեվրոպական մյուս՝ նեսիտ-խեթական, բալայական, լուվիական և այլ ցեղերի, ինչպես և հայկական ցեղերի որսեղից գաղթած լինելը, նրանց գաղթի ժամանակն ու ուղիները:

Հին հունական, հռոմեական, սլավոնական, վրացական կամ գերմանական ցեղերի նման հայկական ցեղերը ևս անշուշտ բաղկացած են եղել տարբեր անուններ կրող արյունակից ցեղերից: Սակայն հայկական բոլոր ցեղերի մասին մեզ գրավոր վկայություններ չեն հասել, այլ առավելապես տեղեկություններ են հասել «հայ» և «արմեն» կոչվող ցեղախմբերի մասին, որոնցից առաջինի անունը պահպանել են իրենք՝ հայերը, իսկ երկրորդինը՝ օտարները:

Դժբախտաբար հայկական ցեղերի հին լեզվից կամ բարբառներից մեզ գրավոր հիշատակարաններ չեն հասել: Սակայն պետք է կարծել, որ հայ, արմեն և այլ անուններ կրող հայկական ցեղերը ոչ թե խոսել են տարբեր լեզուներով, այլ իրար հասկանալի, մի միասնական լեզվի՝ հայերենի ցեղային բարբառներով:

Հայկական ցեղերը, ապրելով Հին Արևելքի վաղ ստրկատիրական հզոր պետությունների միջև ընկած տարածքներում, երկրորդ հազարամյակի սկզբից պարբերաբար ենթարկվում են խեթերի, ասորեստանցիների, միտանի-սուբարիների կողպատիչ արշավանքներին: Արտաքին հզոր թշնամիների դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունից ելնելով, հայկական ցեղերը աստիճանաբար միավորվում են և, հավանաբար XV—XVI դարերում (մ. թ. ա.), ստեղծում մի քանի ցեղային միություններ:

«Հայ» անվան բացատրման ուղղությամբ Հայ անվան բացատրվել են բազմաթիվ փորձեր ու ենթադրուտըրման փորձերը թյուններ:

Միջնադարից սկսած մինչև XIX դարի կեսը ոչ միայն հայ ժողովրդի ծագումը, այլև «հայ» և «Հայք» անունները բացառապես կապվում էին Հայկի հետ:

Հայ հին մատենագրություն մեզ Հայկ է անվանված Օրիոնի—Երևակի համաստեղությունը, և այն գործածված է «հսկա» իմաստով:

«Հայկ» անվան ծագումը, ինչպես և «հայ» և «Հայք» բառերի միջև գոյություն ունեցող լեզվաբանական կապը մեզ անհայտ է: Սակայն անկասկած է, որ եթե նույնիսկ լեզվաբանական կապ գոյություն ունեցած լիներ այդ բառերի միջև, ապա «հայ» անունից միայն կարող էր առաջանալ «Հայկ» անունը և ոչ թե ընդհակառակն, որովհետև տվյալ դեպքում բառի արմատը պետք է լիներ

«հայ»-ը: «Հայք» բառը, որը պարզապես «հայ» բառի հոգնակի ձևն է և նշանակում է «հայեր» կամ «Հայաստան», նույնպես «Հայկ» անունից չէր կարող առաջացած լինել, որովհետև «Հայկ» բառի վերջին «կ» մասնիկը այստեղ հոգնակիի իմաստ չունի:

Գերմանացի դիտնական Պ. Ենսենը փորձել է ապացուցել, որ «հայ» անունը առաջացել է խեթերի «հաթ» կամ «հաթիո» էթնիկական անունից, և որ լեզվական ստուգաբանությամբ «հաթ» և «հայ» բառերը, որպես էթնիկական անուններ, նույնն են:

Ուսումնասիրողներից շատերը ապացուցել են, որ «հաթ» և «հայ» անունների նույնանիշ լինելու վերոհիշյալ տեսակետը սխալ է և անհիմն, որովհետև խեթերը նույն հայերը կամ հայերի անմիջական նախնիները չեն եղել, և ոչ էլ «հայ» անունը կարող է առաջացած լինել «հաթ» անունից:

Փորձեր են եղել նաև «հայ» անունը ուրարտացիների գլխավոր աստված Խալդի անունով բացատրելու ուղղությամբ:

«Հայ» անունը բացատրելու վերոհիշյալ փորձերը, սլատմական ու փաստական հիմքից զուրկ լով ենթադրություններ լինելով, գիտական ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում և անընդունելի են:

Դեռևս XV դարում (մ. թ. ա.), գուցե և ավելի

Հայասա երկիրը վաղ շրջանում Փոքր Հայքում ու Բարձր Հայքում կազմակերպվում է մի ուժեղ ցեղային միություն, որի զբաղեցրած տերիտորիան խեթերը անվանում էին Հայասա կամ Հայասա-Ազգի երկիր:

Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ Հայասա երկիրը լեզվական առումով նույնն է, ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը: Պ. Կրեչմեռը ապացուցել է, որ Հայասա անվան վերջին «սա» մասնիկը փոքր-ասիական ածանց է, որը ցույց է տալիս այս կամ այն ցեղի, ժողովրդի բնակություն տեղը, որով «Հայասա» նշանակում է «հայասների», «հայոների» կամ «հայերի երկիր»: Այժմ գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները համամիտ են, որ մեր ժողովրդի ազգային «հայ» անունը առաջացել է Հայասա երկրում բնակվող «հայ» կամ «հայա» ցեղի անունից:

Հայասա երկիրը առաջին անգամ հիշատակված է խեթական թագավոր Սուպլիլուլիումի (1380—1346) տարեգրության մեջ: Այլ տարեգրությունից իմանում ենք, որ Տուգխալիա III-ը (1410—1390), իր որդու՝ Սուպլիլուլիումի մասնակցությամբ, երկու արշավանք է կատարել Հայասա երկրի դեմ՝ այն իրեն ենթարկելու համար: Երկրորդ արշավանքի ժամանակ Տուգխալիա III-ի դեմ դուրս է գալիս Հայասայի Կարաննի «թագավորը»: Ճակատամարտը

տեղի է ունենում Կոմմախա քաղաքի մոտ, որը, հավանաբար, վերջանում է Կարաննիի պարտությամբ:

է. Յորերը, Ն. Ազոնցը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ ճիշտ կերպով Կոմմախա քաղաքը, համապատասխան համարելով Եփրատի ափին գտնվող Կամախ քաղաքի հետ, դտնում են, որ այն հանդիսացել է Հայաստանի մայրաքաղաքը: Այս քաղաքը հետագայում հայերը անվանել են նաև Կամախ-Անի կամ պարզապես Դարանաղյաց Անի:

Վերոհիշյալ արշավանքից որոշ ժամանակ անց Սուպպիլուլիումի և Հայաստանի «թագավոր» Հուզգաննայի միջև կնքվում է մի դաշնագիր, որով կողմերը պարտավորվում են վերացնել թշնամութունը, չկռվել և փոխադարձաբար օգնել ու պաշտպանել միմյանց: Դաշնագիրը ավելի հաստատուն դարձնելու նպատակով Սուպպիլուլիումը իր քրոջը կնուծյան է տալիս Հուզգաննային, պայմանով, որ իր քույրը լինի Հուզգաննայի առաջին կինը:

Խեթերի և հայասների միջև տեղի ունեցած հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են հասել Մուրշիլ II-ի (1346—1320) տարեգրությունից, որից երևում է, որ խեթերի և Հայաստանի միջև կնքված բարեկամությունից դաշնագիրը իր ուժը պահպանել է մինչև Հուզգաննայի մահը: Սրան հաջորդած Անիա «թագավորը», հավանաբար 1338 թ. (մ. թ. ա.), հարձակվում է սահմանակից խեթական Դանկուվա քաղաքի վրա, ավերում ու կողոպտում է այն, բերում է մեծ թվով գերիներ, անասուններ և այլ հարստություններ:

Մուրշիլ II-ը մի դեսպանություն է ուղարկում Հայասա-Ազդիի «թագավոր» Անիայի մոտ և պահանջում վերադարձնել փախած խեթական ստրուկներին, ինչպես և այն գերիներին, որոնց նա տարել էր Դանկուվայից: Սակայն Անիան հրաժարվում է կատարել Մուրշիլի պահանջը և նրան խիստ պատասխան է տալիս:

Մոտ երեք տարի տևող անհաջող բանակցություններից հետո 1335 թ. (մ. թ. ա.) Մուրշիլը մեծ զորքով և ուղմակառքերով հարձակվում է Հայաստանի վրա և իրար հետևից զրավում նրա քաղաքներն ու բերդերը: Հայաստանի ավազները, տեսնելով, որ իրենց ամրացված քաղաքները չեն կարողանում դիմադրել թշնամուն, գալիս են Մուրշիլի մոտ և հայտնում, որ երկիրը ենթարկվում է նրան: Նրանք խոստանում են նաև վերադարձնել իրենց մոտ գտնվող խեթական ստրուկներին ու գերիներին:

Հայասա երկիրը վերջին անգամ հիշատակվում է XIII դ. մի

արձանագրութեան մեջ որպէս խեթերին սահմանակից և թշնամական երկիր:

Ելնելով խեթական արձանագրութիւնների հաղորդած տեղեկութիւններից, հայասցիները XV—XIII դարերում ապրում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակութեան անցման շրջանում: Նրանց տնտեսական զբաղմունքը անասնապահութիւնն ու երկրագործութիւնն էր: Զարգացած էր նաև մետաղամշակութիւնը և արհեստագործութիւնը:

Հայաստում ստրկատիրութիւնը շատ քիչ էր զարգացած և ստրուկների շահագործումը դեռ թույլ էր: Դրա համար էլ շատ հաճախ խեթական թագավորութիւնից ստրուկները փախչում, գալիս էին Հայաստ:

Թեև խեթական արձանագրութիւններում Կարաննին, Հուգ-գաննան և Անիան անվանվում են թագավորներ, սակայն իրականում նրանք լոկ ցեղային միութեան առաջնորդներ էին: Յեղային առաջնորդի կողքին գոյութիւն է ունեցել նաև ցեղային միութեան խորհուրդ, որը կազմված է եղել ցեղերի ավագներից կամ ցեղապետներից:

Տոհմատիրական կարգերի քայքայման շրջանում գտնվող բոլոր ցեղերի նման հայասցիները ևս եղել են խիստ մարտունակ: Սրանք զօրքը կազմված է եղել հետևակազորից ու հեծելազորից: Նրանք սպարապետել և կռիվներում օգտագործել են նաև ուղմակառքեր:

Արմենի-Շուպրիա երկիրը

Հայկական «արմեն» կոչվող ցեղախմբերը վաղ ժամանակներից ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան և Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Հայկական լեռնաշխարհում, հավանաբար, նրանց հնագույն բնակավայրերն էին Մոփք, Հանձիթ, Մնձուր, Անգեղտուն զավառները և Թոգարմա երկիրը (հետագայի Երրորդ Հայքը):

Ասորեստանյան արձանագրութիւններում արմենները հիշատակված են «ուրումե», ուրարտական արձանագրութիւններում «ուրմե» կամ «արմե», իսկ Հոմերոսի «Իլիականում»՝ «արիմ» անուններով: Հայագետ բոլոր լեզվաբաններն ու պատմաբանները համամիտ են, որ «Արմենի», «Արմենիա» կամ հին պարսկերեն «Արմինա» անվան վերջին «նի», «նիա» կամ «ինա» մասնիկը ոչ թե հնդեվրոպական, այլ խուրրիտա-ուրարտական ծագում ունի, որը հայերենի «ք» կամ նոր պարսկերեն «ստան» մասնիկի նման մատնանշում է այս կամ այն ցեղի բնակութեան վայրը: Բ. Պիտտրովսկու

իրավացի դիտողութեամբ՝ «Արմենի» անունը, կազմված լինելով «արմեն» կամ «արմե» ցեղանունից և խուրրիտա-ուրարտական «նի» ածանցից, նշանակում է, «արմենների երկիր» կամ «արմե ցեղի երկիր»: Այս անունը բացառապէս օտարների մոտ տարածված ու պահպանված լինելու երևույթը ինքնին ապացուցում է, որ ոչ թէ արմեններն են իրենք իրենց երկիրը անվանել «Արմենի-Արմենիա», այլ նրանց հարևան խուրրիտա-ուրարտական ցեղերը:

«Արմենի-Արմենիա» անվան կազմութունը ցույց է տալիս, որ այն իբրև ցեղային երկիր գոյութիւն է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական պետութեան անկումից շատ առաջ, և նրա անունով էլ հետագայում Հայաստանը օտարներն անվանել են «Արմինա», «Արմենի» կամ «Արմենիա»:

Մի հին արձանագրութեան հաղորդած տեղեկութեան համաձայն՝ XXXIII դարում (մ. թ. ա.) տասնյոթ «թագավորներ» կամ ավելի ճիշտ՝ ցեղային երկրների առաջնորդներ Ակկադի Նարամսին թագավորի դեմ դաշինք են կազմակերպում, որտեղ հինգերորդը հիշատակված է Հաթթիի, այսինքն՝ Նեթթիի երկրի Պամբա թագավորը, վեցերորդը՝ այժմյան Կեսարիայի մոտ գտնվող Կանեշ երկրի Զիպանի թագավորը, իսկ տասնմեկերորդը՝ Արմանի երկրի Մանդակինա թագավորը: Երկրորդ անգամ Արմենի երկիրը հիշատակված է Սարգոն I-ի (1980—1948) մի արձանագրութեան մեջ, որտեղ նա հայտնում է, որ իր ժամանակ Ասորեստանի տիրապետութեան տակ, ի թիվս այլ երկրների, գտնվել է նաև Արմանի երկիրը:

Դժբախտաբար նշված արձանագրութունները հնարավորութիւն չեն տալիս ճիշտ կերպով որոշելու Արմանի երկրի տեղը: Եթէ հետագայում նոր փաստերի հիման վրա հնարավոր լինի Արմանի երկիրը տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում, ապա հիշյալ արձանագրութունները կլինեն արմենների և նրանց ցեղային երկրի մասին մեզ հայտնի ամենահնագույն վավերագրերը:

«Ուրումե» ձևով արմեններին իր տարեգրութեան մեջ առաջին անգամ հիշատակում է Թիզլաթպալասար I-ը: Նա հայտնում է, որ իր գահակալութեանից հիսուն տարի առաջ, մոտ 1170—1165 թթ. (մ. թ. ա.) ուրումեացիները, որոնք Հաթթիի երկրի անհնազանդ մարդիկ էին, ուժով զրավել էին Շուպրիա երկրի Ալզի և Պուրուլումզի շրջանները, այսինքն՝ Աղձնիքը, որի թվում և Սասունը, և որ ինքը հաղթել ու իրեն է հպատակեցրել նրանց:

Սակայն Աղձնիքն ու Սասունը զրաված ուրումե-արմենները երկար չեն մնում Ասորեստանի տիրապետութեան տակ: Նրանք ոչ միայն անկախութիւն են ձեռք բերում և ստեղծում մի ուժեղ ցեղա-

յին միություն, այլև տեղական ցեղերին աստիճանաբար ձուլում են իրենց հետ և իրենց ցեղային Արմե-Արմենի անունն են տալիս ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ հիշատակվող Շուպրիա երկրին:

X—IX դարերում Ասորեստանի թագավորները մի քանի նոր փոքրձեր են կատարում Արմենի-Շուպրիան նվաճելու համար, սակայն առանձին հաջողության չեն հասնում:

Ուրարտական թագավորներից առաջինը Մենուան է արշավում Արմենի-Շուպրիա երկրի վրա, այն անվանելով «Ուրմե երկիր» կամ «Ուրմեուխի»: Նա Մուշ քաղաքի և Դրմերտ գյուղի մոտ թողած արձանագրությունների մեջ հայտնում է, որ նվաճել է Ուրմե երկիրը, նրա Կուլիմարի քաղաքը և 400 բնակավայր: Այս քաղաքը, որը ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ ևս նշվում է Արմենի-Շուպրիայում, համապատասխանում է հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Քաղիրթ գետի ձախ ափին գտնվող Քղիմար քաղաքին:

Ուրարտական թագավորները սովորաբար արձանագրություններ էին թողնում այն երկրներում, որ նրանք նվաճում էին: Մուշի և Դրմերտի մոտ Մենուայի թողած արձանագրություններից հետևում է, որ դեռևս IX դարում (մ. թ. ա.) Տարոնի դաշտի մեծ մասը ևս անցել էր հայ-արմենական ցեղերի, Արմենի-Շուպրիայի տիրապետության տակ:

773 թ. մ. թ. ա. Արգիշտի I-ը նույնպես մի խոշոր արշավանք է կատարում Ուրմե երկրի վրա, նվաճում այդ երկիրը, ավերում, այրում է նրա քաղաքներն ու բնակավայրերը և Բիախինիլի է տանում 24,813 գերի, տասնյակ հազարավոր խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Այս երկիրը «Արմե» ձևով առաջին անգամ հիշատակում է Սարգուր II-ը: Նրա տարեգրությունից տեղեկանում ենք, որ նա 751 թ. (մ. թ. ա.) երեք արշավանք է կատարել գեպի Արմե երկիրը, նվաճել ու ավերել է 11 բերդ, տարել 8500 գերի, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և այլն:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ մինչև VIII դարի կեսը (մ. թ. ա.) արմե կամ արմեն կոչվող հայկական ցեղերը ևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերից զստակարգային հասարակության անցման շրջանում: Այդ ցեղերի տնտեսական հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն ու երկրագործությունն էր: Նրանց մոտ որոշ չափով զարգացած էին նաև մետաղամշակությունը և արհեստները:

Հայկական ցե- Պետևս Ուրարտական պետությանը զոյսություն- դերի գերիշխանու- նից առաջ Փոքր Հայքի, Բարձր Հայքի, Մոսի- յոյան հաստատու- քի, Երկրորդ Հայքի կամ Թոգարմա երկրի, մը Հայկական լեռ- Աղձնիքի և Տարոնի մի զգալի մասի բնակիչ- նաշխարհում ները հիմնականում հայ, արմեն գուցե և այլ անուններ կրող հայկական ցեղերն էին: Ուրարտական թագավորների կողմից այս երկրամասերից տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերեվարելու և նրանց պետության տարբեր մասերում վերաբնակեցնելու հետևանքով VIII—VII դարերում (մ. թ. ա.) զոգալի շափով աճում է նաև հայկական էթնիկական ծագում ունեցող բնակչության թիվը: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում և Արարատյան դաշտում:

VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) մի կողմից՝ Մարաստանի ու Բաբելոնիայի, իսկ մյուս կողմից Ասորեստանի ու Ուրարտուի միջև մղվող պայքարի ժամանակ հայերը հանդես են գալիս իբրև մարերի դաշնակից: Հստ Մովսեսը հորենացու բերած ավանդական պատմության՝ հայերը ակտիվ կերպով մասնակցում էին 612 թ. (մ. թ. ա.) Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավմանն ու կործանմանը: Հայկի ու Բելի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպային մոտիկ գտնվելու և այն Հայոց ձոր վերանվանվելու փաստերը ցույց են տալիս, որ հայկական ցեղերը մարերի հետ միասին ակտիվ կերպով մասնակցել են նաև Ուրարտական պետության կործանմանը:

Օգտվելով ստեղծված դրությունից, ինչպես և ի փոխհատուցումն իրենց ցույց տված օժանդակության, մարերի համաձայնությունամբ, հայկական ցեղերը նվաճում և իրենց տիրապետությանն են ենթարկում ոչ միայն Տարոնի մնացած մասը, Հարբը, Մոկաց աշխարհը և Ուրարտուի կենտրոնական շրջանները, այլև Կորճեքն ու Հյուսիսային Միջագետքը: Որ իրոք հայկական ցեղերը գրավել էին նաև Կորճեքն ու Հյուսիսային Միջագետքը, հաստատվում է Ստրաբոնի այն վկայությամբ, որ Սիսպիրիտիսը, Կալաբենը և Ադիսբենը գտնվում էին հայ-արմենների հնագույն բնակավայրերի թվում: Ուսումնասիրողներն արդեն ցույց են տվել, որ Սիսպիրիտիսը, Շուսպիրա երկրի անվան հունարեն աղավաղված ձևն է, Կալաբենը գտնվում էր Խաբուր և Մեծ Զաք գետերի միջև, այսինքն՝ պատմական Կորճեք նահանգի տեղում, իսկ Ադիսբենը՝ Հյուսիսային Միջագետքում:

Հայկական ցեղերի վերոհիշյալ նվաճումները ոչ թե ունեցել են

զուտ ուղիղ և անկողնուկ արշավանքների, այլ ավելի շուտ՝ ցեղային տեղաշարժերի կամ դադարների բնույթով:

Այսպիսով, արդեն VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում հաստատվում է հայկական ցեղերի գերիշխանությունը: Ժողովրդական ավանդությունից երևում է. որ մի քիչ ավելի ուշ հայերը, շարժվելով դեպի հյուսիս և անցնելով Հայկական սարավանդ, նվաճում են նաև Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Այուրիքը, Արցախը և Ուտիքը:

Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ և եկվոր ցեղերի ձուլումը հայերի հետ և հայ ժողովրդի կազմավորումը

Հայկական ցեղերի նվաճումների ժամանակ մեծ շափով մեծանում է ցեղային և ուղիղական առաջնորդների դերն ու կշիռը, ուժեղանում նրանց տնտեսական կարողությունը և քաղաքական իշխանությունը: Տոհմա-ցեղային ավագանին աստիճանաբար վերածվում է ստրկատիրական ավագանու: VI դարից (մ. թ. ա.) սկսում են որոշակիորեն քայքայվել տոհմատիրական կարգերը և ձևավորվել ստրկատիրական հարաբերությունները: Տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության առաջացման հետևանքով VI դարի սկզբում (մ. թ. ա.) կազմավորվում է հայկական պետականությունը:

Թե՛ հայկական և թե՛ տեղաբնիկ այլ ցեղերի մոտ տոհմատիրական կարգերի քայքայումը և մասնավոր սեփականության առաջացումը, էթնիկական տարբեր ծագում ունեցող ցեղերի գաղթը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, բնակչության բնական աճը, սկզբում ուրարտացիների, իսկ այնուհետև հայերի կողմից կատարված արշավանքների ժամանակ մեծ թվով ցեղերի բռնագաղթեցումները և նրանց խառն կամ ցեղընդմեջ բնակեցումները, նույն տոհմի կամ ցեղի սահմաններում ազատ բնակչության կողքին մեծ թվով օտարածին ստրուկների հանդես գալը անխուսափելիորեն խիստ կերպով թուլացնում և աստիճանաբար քայքայում են տոհմա-ցեղային, արենակցական կապերը: Տոհմային համայնքը գյուղական համայնքի վերածվելուն զուգընթաց տոհմա-ցեղային կապերը փոխարինվում են տերիտորիալ-տնտեսական կապերով:

Տոհմա-ցեղային կապերի քայքայումը, էթնիկական տարբեր խմբերի միջև տերիտորիալ-տնտեսական կապերի առաջացումը և այդ խմբերի միավորված լինելը մի պետության կազմի մեջ անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծում Հայկական լեռնաշխարհում մի միասնական լեզվով խոսող ժողովրդի կազմավորման համար: Սակայն նման ժողովրդի կազմավորումը կարող էր տեղի ունենալ մի-

այն ցեղախմբերից մեկի գլխավորութեամբ և մնացած ցեղերը այդ ցեղախմբի հետ ձուլվելու, ինչպես և այդ ցեղախմբի լեզուն ժողովրդական լեզվի վերածվելու ճանապարհով: Թե՛ ուրարտացիները և թե՛ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում ապրող ցեղերը արդեն անընդունակ էին և չէին կարող գլխավորել կազմավորվող ժողովրդի պրոցեսը, որովհետև այդ ցեղերը ոչ միայն գտնվում էին նվաճվողի դրութեան մեջ, այլև իրար դեմ մղվող դարավոր պայքարում սպառել ու ջլատել էին իրենց կենսական ուժերը: Կազմավորվող ժողովրդի պրոցեսը կարող էին գլխավորել և մնացած ցեղերին իրենց հետ կարող էին ձուլել միայն հայկական ցեղերը, որոնք ավելի կենսունակ էին, մարտունակ և ավելի համախմբված: Մնացած ցեղերի նկատմամբ հայկական ցեղերի խոշոր առավելութուններից մեկն էլ այն էր, որ նրանք օգտւրվում էին նվաճողի բոլոր արտոնութուններից, և նրանց ձեռքում էր գտնվում քաղաքական իշխանութունն ու նորաստեղծ հայկական պետական ապարատը:

Գծբախտաբար հայ ժողովրդի կազմավորման մանրամասնութունները մեղ հայտնի չեն, սակայն անկասկած է, որ այդ կազմավորումը տեղի է ունեցել հայկական ցեղերի կողմից մյուս ցեղերին աստիճանաբար իրենց մեջ համաձուլելու ճանապարհով:

Հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած կամ համաձուլված բոլոր ցեղերի մասին մենք գրավոր տեղեկութուններ չունենք: Նրանցից մի մասը լսկ իրենց անուններն են թողել Հայաստանի նահանգների, գավառների և այլ տեղանունների, ինչպես և շատ հաճախ այդ տեղանուններին համապատասխանող հայ նախարարական տների վրա: Գրավոր վկայութունները և տեղանունների ուսումնասիրութունները ցույց են տալիս, որ հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել, նրա բաղադրիչ մասերը և նախնիներն են հանդիսացել ոչ միայն հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայկական ցեղախմբերը՝ հայասները և արմենները, այլև ուրարտական, խուրիտական և կովկասյան ծագում ունեցող տեղաբնիկ ցեղախմբերը: Ուրարտացիները, որոնք իրենց հասարակական, տնտեսական և մշակութային զարգացման աստիճանով ավելի բարձր մակարդակի վրա էին կանգնած, քան հայկական ցեղերը, բնականաբար, ուժեղ ազդեցութուն պետք է թողնեին նոր կազմավորվող հայ ժողովրդի վրա և նրան պետք է փոխանցեին իրենց հասարակական, տնտեսական կյանքի ավելի զարգացած ձևերն ու մշակութային մի մասը: Բացի ուրարտական, խուրիտական և կովկասյան տեղաբնիկ ցեղախմբերից, հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել նաև խեթական, փոքրասիական, փոյուզիական,

կիմմերական, սկյութական, սարմատական և իրանական մի շարք եկվոր ցեղեր:

Հայ ժողովրդի կազմավորմանը զուգընթաց հայ-արմենների ցեղային լեզուն, հաղթանակող զուրս գալով և որոշ շափով հարըստանալով պարսկաժ մյուս ցեղային լեզուների հաշվին, սկզբում վերածվում է միջցեղային խոսակցական, իսկ հետո՝ համաժողովրդական լեզվի:

Տերիտորիալ-տնտեսական փոխադարձ կապերը, պետական, լեզվական քնդհանրությունները անհրաժեշտորեն առաջ են բերում նաև միայն հայ ժողովրդին հատուկ, նրան մյուս ժողովուրդներից տարբերող քիչ թե շատ կայուն սովորույթներ, բարքեր, բնավորությունների և այլն:

Հայ ժողովրդի կազմավորումը իրենից ներկայացրել է մի երկարատև պրոցես: Նա սկսվել է VII դարի վերջից և հիմնականում ավարտվել է II դարի սկզբում (մ. թ. ա.): Ստրաբոնը վկայում է, որ արդեն II դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Հայաստանում բնակվող բնակչությունը խոսում էր մի լեզվով, այն է՝ հայերեն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Հայկական հնագույն պետության առաջացումը

Հայկական ցեղերի նվաճումների, տոհմատիրական կարգերի քայքայմանը և ստրկատիրական հարաբերությունների առաջացմանը զուգընթաց, VII դարի վերջում կազմավորվում են հայկական մի քանի պետական միավորումներ, որոնցից միայն Երկուսի մասին են մեզ տեղեկություններ հասել:

Ըստ Մ. Խորենացու բերած ավանդական պատմության՝ հայոց նահապետ Պարույր Սկայորդին զաշնակցում է մարերի թագավոր Կիաքսարի հետ և իր ջոկատներով ակտիվ կերպով մասնակցում Ասուրեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավմանն ու կործանմանը: Ի փոխհատուցումն այս օգնության, Կիաքսարը սրան ճանաչում է իբրև Հայից թագավոր: Ըստ ավանդության Պարույր Սկայորդին զանում է «առաջին պսակաւորն Հայոց»: Ենթադրվում է, որ սա եղել է Արմենի-Շուպրիա երկրի ցեղային միության առաջնորդը և հիմնել է հայկական առաջին պետական միավորումներից մեկը:

609 թ. (մ. թ. ա.) հայկական ցեղերը մարերի հետ զաշնակցած Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշայան գրավելուց հետո, այնտեղ հիմնում են երկրորդ պետական միավորումը կամ թագավորությունը, որի գահն են բարձրանում Երվանդունիների ռազմա-ստրկատիրական տոհմի ներկայացուցիչները: Նվաճման իրավունքով այս տոհմի ձեռքն է անցնում ոչ միայն Ուրարտական պետության հարրստության մի զգալի մասը, այլև ուրարտական թագավորների բուն տիրույթը հանդիսացող Տուշպա-Վանի քաղաքային տերիտորիան, որը այնուհետև վերանվանվում է Երվանդունիք:

Կազմավորված պետական միավորումների մեջ ավելի կենսու-

նակ ու ուժեղ էր Երվանդունիների թագավորութունը: Հենվելով իրենց ունեցած տնտեսական ու ռազմական գերազանցությունների վրա, Երվանդունիները շուտով նվաճում և իրենց թագավորությանն են միացնում նաև Արմենի-Շուպրիայի թագավորութունը և հայկական մյուս պետական միավորումները: Այսպիսով, VI դարի առաջին կեսին (մ. թ. ա.) առաջանում է հայկական միացյալ հնագույն պետությունը:

Մովսես Խորենացին Երվանդունիների գինաստիան անվանում է «Հայկազանց»:

Պարսից Դարեհ I թագավորի (522—486) Բիհիսթունյան սրձանագրության մեջ հին պարսկական քննարում գրված «Արմենիա-Արմենիայի» փոխարեն բաբելական բնագրում գրված է «Ուրարտու»: Այս ուշագրավ փաստը ոչ միայն ցույց է տալիս որ Ուրարտու հին անունը փոխարինվել էր Արմենիա նոր անունով, այլև Հայկական հնագույն պետությունը կամ Արմենիան արդեն իր սահմանների մեջ էր ընդգրկում նախկին Ուրարտական պետության հիմնական տերիտորիան: Նորաստեղծ այս պետության սահմանների մեջ էին մտնում սկզբում Վասպուրականը, Աղձնիքը, Կորճեքը, Մոկրը, Տարոնը, Մոփքը, Բարձր Հայքն ու Փոքր Հայքը, իսկ մի քիչ ավելի ուշ նաև Այրարատը, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը:

Հայկական հնագույն պետության մայրաքաղաքը Տուշպավանն էր, իսկ երկրորդ կարևոր կենտրոնը՝ Անի-Կամախը:

Հայերի պատմական հնագույն անցյալի,

Հայերի պայքարը հատկապես VI դարի առաջին կեսում՝ Դա-

Մարաստանի դեմ րաստանի դեմ մղած պայքարի մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել հույն պատմիչ Քսենոֆոնի «Կյուրուպեդիա» («Կյուրոսի վարքը») և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունների մեջ:

Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ մղվող պայքարի ժամանակ հայերը հանդես են եկել ոչ միայն իբրև մարերի դաշնակից, այլև հայերի ու մարերի միջև զոյություն են ունեցել բարեկամական, դաշնակցային իրավահավասար հարաբերություններ, որոնք հաճախ ամրապնդվել են նաև խնամիական կապերով: Սակայն դաշնակցային իրավահավասար այս հարաբերությունները երկար չեն պահպանվում: Շուտով Հայաստանը ընդունում է Մարաստանի գերիշխանությունը և պարտավորվում նրան հարկ վճարել և պատերազմի դեպքում զորք տալ:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, պատմում է Քսենոֆոնը, հայոց թագավորը, օգտվելով Մարաստանի և Բաբելոնիայի միջև առաջացած պատերազմից, ապստամբում է Մարաստանի դեմ: Քսենոֆոնը չի հայտնում հայոց թագավորի անունը, սակայն հորհրդանունը վկայությունների համեմատությունից երևում է, որ դա եղել է Երվանդ Սակավակյացը: Մարաց թագավոր Աթահակը (585—550) իր զորահրամանատար Կյուրոսին հեծյալ ու հետևակ զորքով ուղարկում է Հայաստան՝ ապստամբությունը ճնշելու համար: Հայոց թագավորը, երբ լուր է ստանում Կյուրոսի մոտենալու մասին, շտապ զորք է հավաքում և մարտակարգ կազմում՝ թշնամու դեմ: Սակայն Կյուրոսը խորամանկությամբ գերեվարում ու ձերբակալում է հայոց թագավորին և նրա ընտանիքի անդամներին: Զերբակալված հայոց թագավորին ուղղված՝ Կյուրոսի այն հարցին, թե «Արդ, ինչու՞ այժմ ոչ տուրք ես վճարում, ոչ զորք ես ուղարկում և սկսել ես ամբույթություններ շինել», նա պատասխանում է. «Ես ազատություն էի ձգտում, որովհետև գերադասում էի, որսլեսդի թե ինքս ազատ լինեմ և թե որդիներիս ազատություն թողնեմ»: Թագաժառանգ Տիգրանի միջնորդությամբ, որը Կյուրոսի մոտիկ ընկերն էր ու որսակիցը, նախկին հիմունքներով, բայց վճարվելիք հարկը ավելացնելու պայմանով, հաշտություն է կնքվում Կյուրոսի և հայոց թագավորի միջև:

Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկությունն համաձայն՝ հայկական զորքը բաղկացած էր 8 հազար հեծելազորից և 40000 հետևազորից, իսկ հայոց թագավորի ունեցած կարողությունը, այն հարստությունների հետ միասին, որ թողել էր նրա հայրը, կազմում էր ավելի քան 3000 արծաթ տաղանդ (մոտ 12 միլիոն ոսկի ուրբի): Կյուրոսը պատերազմում մարերին օգնելու համար վերցնում է հայկական զորքի կեսը՝ 4 հազար հեծելազոր և 20 հազար հետևազոր:

«Կյուրոսպեղիա»-ում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայերի և նրանց հարևան խալդայների փոխհարամբությունների մասին: Խալդայները Փոքր Հայքի և Պոնտոսի միջև գտնվող Խաղտիթ-Խաղտիկա կոչվող լեռնալիս երկրում բնակվող, մշակելի հողերից զուրկ, աղքատ, ծառերի ճյուղերից հյուսված կաշվեպատ վահաններով ու նիզակներով զինված, խաշնարած ցեղեր էին, որոնք կողոպուտի նպատակով մշտապես հարձակվում էին դաշտավայրերի երկրագործ հայերի վրա: Խալդայների ու հայերի միջև մղվող մշտական կռիվների պատճառով Հայոց երկրի մի մասը մնացել էր անմշակ ու անմարդաբնակ:

Խալդայները, ինչպես երևում է Քսենոֆոնի պատմածից, ձրգ-

տում էին ձեռք բերել և մշակել այն անմշակ ու արգավանդ հողերը, որոնք գտնվում էին դաշտավայրում, իսկ հայերը շահագրգռված էին, որպեսզի խալդայները թույլ տան նրանց օգտվելու լեռնային արոտներից:

Կյուրոսը, հայկական զորքի օժանդակությամբ խալդայներին հարթելուց և նրանց լեռնային կարևոր բարձունքները զրավելուց հետո, հաշտություն է կայացնում հայոց թագավորի և խալդայների միջև: Այդ հաշտությամբ, մի կողմից, խալդայները, հայոց թագավորին սահմանված հողային հարկը վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում տիրել ու մշակել դաշտավայրի հողերը, իսկ մյուս կողմից՝ հայերը, խալդայներին որոշ տուրք վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում օգտվել արոտավայրերից:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Աքեմենյան դինաստիայի հիմնադրումը և Հայաստանը

Մարտի տիրապետությունը Առաջավոր Ասիայում երկար չի տևում: 553 թ. (մ. թ. ա.) պարսիկները, օգտվելով մարական իշխող վերնախավի ներսում առաջացած պայքարից և Աժդահակի դեմ գոյություն ունեցող դժգոհություններից, ազդատամբություն են բարձրացնում: Աստատամբության գլուխ է կանգնում Աժդահակի՝ վերը հիշված զորավար Կյուրոսը, որը ծագումով պարսկական Աքեմենյան տոհմից էր: Երեք տարի տևող կռիվներից հետո Կյուրոսը 550 թ. (մ. թ. ա.) հաղթում է մարերին և գրավում նրանց մայրաքաղաք Էկբատանը: Կյուրոսը (550—529) գրավելով մարական դաշը, հիմնադրում է հին պարսկական կամ Աքեմենյան պետությունը, որով և մարական գերիշխանությունը փոխարինվում է պարսկական գերիշխանությամբ:

Այդ պայքարի ժամանակ հայերը անցնում են պարսիկների կողմը: Ըստ խորենացու բերած ավանդական պատմության՝ Երվանդ Սահավակյացին հաջորդած հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանի և Կյուրոսի միջև կնքվում է բարեկամական դաշինք: Այդ դաշինքը, որ պղալի վտանգ էր ներկայացնում մարերի համար, խիստ մտահոգություն է պատճառում Աժդահակին: Աժդահակը նեղ միջոցներով աշխատում է քանդել այդ դաշինքը և ձեռնադրել ու սպանել Տիգրանին. սակայն դա նրան չի հաջողվում: Հավանաբար, Աժդահակի դեմ Կյուրոսի ձեռնարկած վճռական զործողությունների ժամանակ, Տիգրանը իր հերթին ապստամբություն է բարձրացնում Աժդահակի դեմ և իր զորքերով հարձակվում նրա վրա: Ըստ ավանդության՝ հայ-մարական պատերազմը տևում է բավական երկար և վերջանում հայերի հաղթությամբ: Նույնիսկ հայկական ժողովրդական ա-

վանդութիւնը Աժդահակի պարտութիւնը և սպանութիւնը վերագրում է հայոց թագավոր Տիգրանին, որը, անշուշտ, պատմական իրականութեանը չի համապատասխանում: Սակայն միանգամայն պատմական իրողութիւն է ժողովրդական ավանդութեան այն վկայութիւնը, որ Տիգրանը աջակցել է Կյուրոսին:

Հայերը աջակցելով Կյուրոսին, անշուշտ հույսեր էին տա՞ում, որ կաղատագրվեն օտարերկրյա գերիշխանութիւնից և լիովին կվերականգնեն իրենց պետական ինքնուրույնութիւնը: Սակայն այդ հույսերը չեն արդարանում: Շուտով, ինչպես Մարաստանի գերիշխանութեան տակ գտնվող մյուս երկրները, նույնպես և Հայաստանը, հարկ վճարելու և պատերազմի դեպքում զորք տալու պայմանով, ստիպված են լինում ընդունել Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանութիւնը:

Կյուրոսի և նրա որդու՝ Կամբիզի (529—522) ժամանակ պարսիկները խոշոր նվաճումներ են կատարում և մեծ շարժումներ են անում իրենց պետութեան սահմանները: Նրանք 546 թ. նվաճում են ամբողջ Փոքր Ասիան և հասնում մինչև Էգեյան ծով, 538 թ. գրավում են Բաբելոնը, իսկ 525 թ. Եգիպտոսը: Քսենոֆոնի վկայութիւնների համաձայն, հայկական հեծելազորը և հետևազորը, Տիգրանի ու Էմբասի առաջնորդութեամբ, մասնակցել են Բաբելոնի գրավմանը: Հաստատ կերպով կարելի է ենթադրել, որ հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև Կյուրոսի և Կամբիզի մղած մյուս պատերազմներին:

Ինչպես Մարական, նույնպես հին Պարսկական պետութիւնը իր բնութիւնով ազգային պետութիւն չէր, այլ բուն ուժով իրար միացած ժողովուրդների ու ցեղերի մի միավորում, որտեղ հպատակված երկրները պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույնութիւնը: Հայաստանը ևս, չնայած սկզբում Մարաստանի, իսկ այնուհետև Աքեմենյան Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած իր հարկային ու զինվորական պարտավորութիւններին, պահպանում էր իր պետական-կառավարչական, տնտեսական, լեզվական ու կրօնական ներքին ինքնուրույնութիւնը:

Հայերի 521—520

թթ. (մ. թ. ա.)

ապստամբությունը

Աքեմենյան

Պարսկաստանի դէմ

Կամբիզի մահից և յոթ ամիս տևող ներքին կռիվներից հետո Պարսկաստանում գահ է բարձրանում Դարեհ I-ը (522—486): Մրա գահակալութեան հենց առաջին տարում 521 թ., մի շարք երկրներ ապստամբութիւն են բարձրացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետութեան դէմ: Այդ երկրների թվում էր նաև Հայաստանը:

Հայերի ապստամբութիւնը և նրանց մղած կռիւները հիշատակված են Քիրմանշահ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բիհիսթունի ժայռի վրա Դարեհ I-ի թողած սեպագիր արձանագրութեան մեջ, որը գրված է երեք լեզուով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և բարեւոնաակկադերեն։ Այդ արձանագրութեան մեջ Հայաստանը հին պարսկական ձևով անվանված է Արմինա։

Իր դեմ առաջացած ապստամբութիւնը ճնշելու համար, Դարեհ I-ը Արմինա (Հայաստան) է ուղարկում Դադարշիս անունով իր հայ զորավարին։ Դադարշիսը Հայաստանում երեք ճակատամարտ է տալիս ապստամբների դեմ։ Յուրաքանչյուր ճակատամարտից հետո Դարեհ I-ը արձանագրութեան մեջ միաձև կերպով ավելացնում է. «Արամազդն ինձ օգնեց։ Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց ապստամբների բանակից»։

Հակառակ Դարեհի պարծենկոտ հայտարարութիւններին, առաջին երեք ճակատամարտերում հաղթող էին հանդիսացել ոչ թե պարսիկները, այլ հայերը։ Հատկապես երրորդ ճակատամարտում, ինչպես երևում է արձանագրութեան հետագա վկայութիւններին, հայերը ոչ միայն զլխովին ջախջախել էին պարսկական բանակը և նրան դուրս քշել Հայաստանի սահմաններից, այլև, հետագանդելով թշնամուն, ներխուժել էին Ասորեստանի հյուսիսային շրջանները։

Պարսկական բանակի կրած անհաջողութեան պատճառով Դարեհը ստիպված է լինում փոխել իր զորահրամանատարին։ Վեց ամիս հետո նա մի նոր բանակ է ուղարկում Հայաստան, Վահամիսա անունով պարսիկ զորավարի ղեկավարութեամբ։ Պարսկական բանակի և ապստամբների միջև մղվում են ևս երկու նոր ճակատամարտեր։

Չնայած արձանագրութեան միաձև ոճին և միակողմանի բնույթին, դժվար չէ նկատել, որ հայերը երկարատև, համառ ու հերոսական կռիւներ են մղել պարսկական զավթիչների դեմ։

Դարեհ I-ը իր դեմ առաջացած ապստամբութիւնները ճնշելուց հետո տիրութեան ներսում կատարում է մի շարք ռեֆորմներ, որոնց նպատակն էր ուժեղացնել ու ամրապնդել կենտրոնական իշխանութիւնը։

Դարեհը նախ ամբողջ Պարսկական պետութիւնը բաժանում է վարչական 20 առանձին մարզերի կամ սատրապութիւններին։ Սրանց կառավարումը նա հանձնում է բարձրաստիճան կառավարիչների, որոնք կոչվում էին «սատրապ»։ Սատրապներն իրենց են-

թակա մարզերի քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ ունեին վարչական և դատական անսահմանափակ իշխանություն: Նրանց պարտականությունների մեջ էին մտնում նաև պետական հարկերի հավաքումը, պարհակների կազմակերպումը, ճանապարհների անվտանգության ապահովումը և այլն:

Պատմական Հայաստանը, ինչպես հետևում է Հերոդոտի վկայություններից, մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների կազմի մեջ: Այստեղ ապրող ցեղերը հետագայում մեծ մասամբ ձուլվում են հայ ժողովրդի հետ: Ենթադրում են, որ 13-րդ սատրապության կենտրոնը եղել է Վանը, իսկ 18-րդ սատրապության կենտրոնը՝ էրեբունի-Ծրևանը: Հերոդոտի վկայության համաձայն, 13-րդ սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանին որպես հարկ տարեկան վճարում էր 400 արծաթ տաղանդ, իսկ 18-րդ սատրապությունը՝ 200 արծաթ տաղանդ: Բացի դրամական հարկից, Հայաստանը Պարսկաստանին տալիս էր նաև 20000 ձի, Դարեհ I-ը կառուցում է նաև «Արքայական» կոշվող մեծ ճանապարհը, որը դուրս գալով Պարսկաստանի մայրաքաղաք Շուշից կամ Սուզայից, հասնում էր մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափին գտնվող Սարդես քաղաքը: Մոտ 2400 կիլոմետր տարածություն ունեցող այս ճանապարհը իր ապահովություն և բարեկարգության պատճառով դառնում է միջազգային քարավանային առևտրի հիմնական մայրուղին: Ապրանքափոխանակության և առևտրի զարգացմանը զգալի շափով նպաստում են նաև Դարեհի կողմից՝ ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամները գործածության մեջ մտցնելը և միասնական շափ ու կշռի սահմանումը:

«Արքայական ճանապարհի» մի որոշ հատվածը, որն ուներ 56½ փարսախ, այսինքն՝ մոտ 330 կիլոմետր երկարություն և 15 կայարան, անցնում էր Հայաստանի հարավային նահանգների՝ Աղձնիքի և Ծոփքի վրայով:

3 401 թ. (մ. թ. ա.) Կյուրոս Կրտսերը գահը Հայաստանը Քսե- գրավելու համար ապստամբություն է բարձրացնում իր եղբոր՝ Արտաքսերքսես II-ի յոյամբ (404—358) դեմ: Հույները, հաղթանակի դեպքում նոր թագավորից պիշումներ ստանալու հույսով, ընդառաջում են Կյուրոսի խնդրանքին և նրան օգնելու համար ուղարկում են վարձկաններից կազմված տասը հազարանոց մի զորաբանակ: Սակայն Կյուրոս Կրտսերը իր եղբոր դեմ մղած կռիվներում պարտվում և սպանվում է: Հույները ստիպված են յի-

նում Բարեկոնի մոտից Միջագետքի, Կորդվաց աշխարհի և Հայաստանի վրայով վերադառնալ Հունաստան:

Հունական տասը հազար զինվորների նահանջը նկարագրել է նույն բանակում գտնվող հույն պատմագիր Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» կոչվող աշխատության մեջ: Քսենոֆոնը, իբրև ականատես, այս աշխատության մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նաև Հայաստանի ու հայերի մասին:

Ըստ Քսենոֆոնի Հայաստանը մեծ, ընդարձակ, հարուստ ու բարեկեցիկ երկիր էր, որտեղ իշխում էր Օրոնտասը, որն ամուսնացած էր Արտաքսերքսես II-ի դստեր հետ և իր զորքով մասնակցել էր Կյուրոս Կրտսերի դեմ մղված ճակատամարտին:

Նահանջող հույները, Կորդուխների երկրի վրայով անցնելուց հետո, հասնում են Կենտրիտես գետին, այժմյան Բոհտան-սուլին կամ Արևելյան Տիգրիսին, որը Հայաստանը և Կորդուխների երկիրը բաժանում էր իրարից: Այստեղ նրանք գետի հակադիր ափին տեսնում են զինված ձիավորներ և նրանցից վերև՝ բլուրների վրա, շարքերով կանգնած հետևակ զորքեր, որոնք նպատակ ունեին թույլ շտալ հույներին անցնելու գետը և մտնելու Հայաստան: Մեծ վահաններով ու երկար նիզակներով զինված այս զորքերը Օրոնտաս-Յրվանդի զորքերն էին, որոնք կազմված էին հայերից և վարձկան մարդերից ու խալդայներից:

Սակայն հույները կարողանում են անցնել գետը և մտնել Հայաստան, իսկ Օրոնտաս-Յրվանդի զորքերը, ըստ երուլթին, հաշվի առնելով իրենց ուժերի փոքրաթիվ լինելը, խուսափում են ընդհարվել նրանց հետ:

Շարժվելով դեպի Նյուսիս, հույները իջնում են Մուշի դաշտը և հասնում Տելեբոսա գետին, կամ այժմյան Մեղրագետին (Կարասու), որի շուրջը կային բազմաթիվ գյուղեր: Այս գետից սկսած՝ երկիրը կոչվում էր Արևմտյան Հայաստան, որի հյուսիսարևոտը, այսինքն՝ փոխկառավարիչն էր պարսից թագավորի բարեկամ Տիրիբազը: Սա բանակցություններ է վարում նահանջող հույն զորքի շրամանատարության հետ և պայման է կապում, որ հույները չպետք է այրեն հայկական գյուղերը, իսկ կենսամթերքներ կարող են վերցնել այնքան, որքան անհրաժեշտ է իրենց:

Հետո հույները հասնում են մի ապարանք-ամրոցի, որի շուրջը նույնպես եղել են բազմաթիվ գյուղեր, որտեղ նրանք գտնում են առատ մթերքներ՝ մաացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ զինիներ, շամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն, խոզի ճարպ, քնշոթի,

դառն նշի և բեկկնի յուղ, ինչպես և դրանից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Մի ընդհարումից հետո հուլյները, վախենալով, որ Տիրիբազի զորքը կարող է գրավել լեռնանցքը, որոշում են անմիջապես նապարհ ընկնել: Հուլյները, անմարդաբնակ վայրերով երեք օր առաջ շարժվելուց հետո, հասնում են Եփրատ, այսինքն՝ Արածանի գետին և անցնում այն:

Եփրատ-Արածանիի ափից սկսած՝ շորս օր տևող շատ ծանր հրթից և զինվորների, դերինների ու գրաստների մի մասին ցրտի պատճառով կորցնելուց հետո, նահանջող զորքի առաջապահ զորամասը հասնում է ամբություն ունեցող մի գյուղի: Առաջապահ զորամասը մնում է այդ գյուղում, իսկ մնացած զորամասերը տեղավորվում են շրջակայքի իրար մոտիկ գտնվող մյուս բնակավայրերում:

Քսենոֆոնը իր զորամասով գնում է շրջակա գյուղերից մեկը և իջևանում գյուղապետի տանը: Քսենոֆոնը տեղեկացնում է, որ այստեղ գյուղական տները գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերանի նման, որից մարդիկ ցած էին իջնում սանդուղքներով: Տներում մարդկանց հետ ապրում էին նաև ընտանի կենդանիներ, որոնց համար ներքևից հատուկ մուտք էր շինված:

Բացի ցորենից, գարուց, այլ ընդեղեններից և զինուց, այս տներում կար նաև կարասների մեջ պատրաստված գարեջուր, որին Քսենոֆոնը անվանում է «գարուց պատրաստված գինի»: Գարեջուրը խմում էին կարասների մեջ գրված եղեգներից՝ ծծելու միջոցով:

Հուլյները հայկական այս գյուղերում յոթ օր հանգստանալուց և պարենավորվելուց հետո շարժվում են Ֆասիս, հասնում Տրապիզոն, իսկ այստեղից էլ վերադառնում հայրենիք:

Քսենոֆոնի նկարագրությունից երևում է, որ արդեն V դարի վերջում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերի մեծ մասը ձուլվել էր կազմավորվող հայ ժողովրդի հետ: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ նահանջող հուլյները Կենտրիտես-Բոհտանսուից սկսած մինչև տաոխների երկրի՝ Տայքի սահմանները, անցել էին Հայաստանի վրայով և բացառապես հանդիպել էին հայկական գյուղերի: Սակայն այս ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի առանձին մասերում գոյություն են ունեցել նաև դեռևս իրենց ինքնուրույնությունը պահպանած այնպիսի ցեղեր, որոնք հետագայում են միայն ձուլվել հայ ժողովրդի հետ:

Քսենոֆոնի վկայություններից հետևում է, որ այս ժամանակ

Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ Արևելյան և Արևմտյան։ Սակայն դրանք Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող ինքնուրույն, իրարից անկախ երկու տարբեր սատրապություններ չէին, այլ Հայաստանի վարչական տեսակետից բաժանված երկու երկրամասեր։ Նման վարչական բաժանման անհրաժեշտությունը, անկասկած, առաջացել էր նրանից, որ բազմաթիվ ցեղերի և հատկապես նախկին 18-րդ սատրապությունում բնակվող ցեղերի հայացման և նրանց երկրների միացման հետևանքով մեծ չափով ընդարձակվել էր Հայաստանի տերիտորիան։

Հայաստանի թագավոր-սատրապը Օրոնտաս-Երվանդ II-ն էր, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս-փոխկառավարիչը կամ կուսակալը՝ Տիրիբազը։ Այս վերջինը Օրոնտաս-Երվանդի ենթական էր, գուցե և նրա օգնականը։

3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ VI—IV դդ.

(Մ. Թ. Ա.)

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները

Քիչիսթունի արձանագրության, Հերոդոտի և Քսենոֆոնի աշխատությունների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ հայերը վաղուց նստակյաց էին և նրանց հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր։

Քսենոֆոնի այն վկայությունները, որ հայկական գյուղերում «պաշարեղենը շատ առատ էր», գյուղերը «լի էին բազում պաշարեղենով», «լիառատ էին» և այլն, ինքնին ապացուցում են, որ Հայաստանում երկրագործությունը գտնվում էր զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա։ Հայերը մշակում էին ցորեն, գարի, բնջով, կտավատ և այլ ընդեղեններ։

Հայաստանում զարգացած էին նաև այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը։ Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ հասանելի հույները հայկական գյուղերի մեծ մասում գտել էին կարաւների մեջ պահվող մեծ քանակությամբ սովորական, հին ու անուշահոտ դիսիններ, շամիչ և այլ շոր մրգեր։ Բացի դիսիններից, հայերը դիտեին պատրաստել նաև զարեջուր, քնջովի և կտավատի ձեթ, զառը նշի և բեկկնի յուղ, օժանելիք, անուշահոտ յուղեր։

Հայաստանում, հատկապես նրա լեռնային և նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահությունը։ Հայերը պահում էին խոշոր եղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, խոզ,

ձի, ջորի, էջ, ուղտ և տնային թռչուններ: Հայաստանը հատկապես հարուստ և հռչակված էր ազնվացեղ ձիերով:

VI—V դարերում (մ. թ. ա.) Հայաստանում գոյութուն ունեցող արհեստների մասին մեղ հասել են ոչ բավարար տվյալներ: Սակայն այդ տեղեկութուններն անգամ ցույց են տալիս, որ հայերի մոտ ևս շատ վաղուց կատարվել էր աշխատանքի երկրորդ մեծ հասարակական բաժանումը. մասնագիտացված արհեստը բաժանվել է երկրագործութունից: Հերոդոտի և Քսենոֆոնի տարբեր վկայութուններից հայտնի է, որ հայերը իբրև զենք օգտագործել են սրեր, դաշույններ, նետ ու աղեղ, կարճ ու երկար նիզակներ, երկսայր տապալներ, տեգեր, մեծ ու փոքր վահաններ, երկաթե կամ պղնձե լարերով հյուսված սաղավարտներ, զրահներ և այլն: Քսենոֆոնը վկայում է, որ հայոց թագավորը ունեցել է թանկարժեք զարդեր և տնային կարասիներ, իսկ հույները Տիրիբազի վրանում գտել էին արծաթե ոտքերով գահույքներ և ըմպանակներ: Բացի գրավոր այս տեղեկութուններից, էրեբունի ամրոցի շրջակայքում, Սրզնկայում, Կարինում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են արծաթից ու բրոնզից շինված, նախշերով, տարբեր կենդանիների՝ ձիու և հեծյալի, ցլի գլխի, թևավոր առյուծի, արծվի, քարայծի բարձրաքանդակներով զեղազարդված եղջերաբաժակներ, թասեր, գավաթներ, ամանների բռնակներ և այլն: Ոսկուց շինված զարդերից Հասան-կալայում գտնվել է ծայրերը առյուծակերպ մի մանյակ, իսկ Արմավիրում՝ մահիկաձև, գեղազարդված և շատ նուրբ կրծքազարդ: Նըշված փաստերը ապացուցում են, որ VI—V դդ. Հայաստանում զգալի չափով զարգացած էին մետաղամշակութունը և նրա հետ կապված արհեստները, և որ հայերը ժառանգել և հիմնականում պահպանել էին մետաղամշակության այն խոշոր նվաճումները, որ ձեռք էին բերել ուրարտացիները:

Պեղումների ժամանակ էրեբունի քաղաք-ամրոցում հայտնաբերվել է սյունազարդ մի դահլիճ, որը նման է Աքեմենյան Պարսկաստանի մայրաքաղաքների Սուզայում, Պերսեպոլսում և այլ վայրերում հայտնաբերված ընդունասրահներին: Հնագետները գտնում են. որ այս դահլիճը կառուցվել է V դարում (մ. թ. ա.), ուրարտական պալատական շենքի մի մասը վերափոխելու միջոցով: Նորահայտ այս դահլիճը, ինչպես և բերդերի ու ամպարանք-ամրոցների գոյութունը Հայաստանում ցույց են տալիս, որ հայերը պահպանել ու զարգացրել էին նաև ուրարտացիներից ժառանգած շինարարական արվեստը:

Ինչպես վկայում են հույն պատմիչները, հայկական ավագա-

նին և զինվորները հագնում էին կարճ վերնազգեստներ, ճտքավոր կոշիկներ, իսկ գլուզացիները՝ տարբեր գույնի երկար զգեստներ և տրեխներ: Հին հայերը կրում էին նաև սրածայր, սաղավարտանման և այլ ձևի գլխարկներ: Էրեբունի քաղաք-ամրոցի, Զրաշատ գյուղի, Դվինի և այլ վայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև V—IV դարերին պատկանող կավե ամաններ, կարասներ, կժեր, կճուճներ, տարբեր նյութերից պատրաստված զանազան գույնի ուլունքներ, քարե տնային իրեր և այլն: Վերոհիշյալ գրավոր վկայությունները և նյութական մշակույթի մնացորդները հաստատում են, որ Հայաստանում VI—IV դարերում որոշ չափով զարգացած են եղել նաև մանածագործությունը, կաշեգործությունը, կավագործությունը և մյուս արհեստները:

«Հայաստանը,—ասում է Քսենոֆոնը,—մեծ է, հարուստ և բարեկեցիկ»: Հույն պատմիչի այս բնութագրումը պարզ մի ապացույց է, որ իրոք VI—IV դարերում Հայաստանը գտնվել է տնտեսական զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Այդ զարգացման ցուցանիշ է հանդիսանում նաև Հայաստանի երկու սուրապուլթյունների՝ Աքեմենյան Պարսկաստանին տարեկան վճարած 600 արծաթ տաղանդի հարկագումարը, որի կշիռը հավասար էր մոտ 19,534 կիլոգրամ արծաթի, իսկ արժեքով՝ մոտ 2,400,000 ռուկի ուրբու: Իր ժամանակի համար այս մեծ հարկագումարը կարող էր վճարել միայն տնտեսապես զարգացած երկիրը, մանավանդ, եթե համեմատության համար նշենք, որ Հին Արևելքի ամենաբարուստ, ամենազարգացած երկրներից Եգիպտոսը տարեկան վճարում էր 700, Բաբելոնիան՝ 1000, իսկ Փոքր Ասիան, իր երեք սուրապուլթյունների հետ միասին, 1760 արծաթ տաղանդ:

Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տարածված, որ Հայաստանում VI—IV դարերում Փոխանակու- թյունը և առևտուրը քաղաքներ գոյություն չեն ունեցել: Այս էությունակացության համար հիմք է հանդիսացել այն, որ հույները իրենց նահանջի ճանապարհին Հայաստանում ոչ մի քաղաքի չէին հանդիպել: Սակայն նման եզրակացությունը հիմնավոր չէ: Հավանաբար, հույները իրենք էին խուսափել Հայաստանում քաղաքների հանդիպելուց և նահանջել էին ոչ թե բանուկ, այլ գյուղական ճանապարհներով:

Իհարկե անտրամաբանական է կարծել, որ մարերը և հայերը կործանել ու մոխրակույտերի էին վերածել ուրարտական բուրք նշանավոր քաղաքներն ու վարչական կենտրոնները: Մեզ հասած պատահական ու կցկտուր տվյալները հակառակն են ապացուցում:

Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է պարսից թագավոր Քսերքսես I-ի (486—465) պարսկերեն լեզվով գրված սեպագիր մի արձանագրությունը, որտեղ նա խոսում է իր կատարած շինարարական աշխատանքների մասին: Ուրարտական էրբուռնի քաղաք-ամրոցում, ինչպես արդեն նշվել է, հայտնաբերվել են աքեմենյան դարձրջանին պատկանող նյութական մշակույթի զգալի մնացորդներ: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը և էրբուռնի քաղաք-ամրոցը իրենց գոյությունն ու քաղաքային-վարչական նշանակությունը այս կամ այն կերպ պահպանել էին VI—IV դարերում: Պետք է կարծել, որ իրենց գոյությունը և նշանակությունը պահպանել էին նաև Արգիշտիխինիլի-Արմավիրը և ուրարտական քաղաք-ամրոցներից շատերը:

Մասնավոր սեփականության առաջացումը և աշխատանքի երկրորդ մեծ հասարակական բաժանումը, բնականորեն հայկական հասարակության ներսում նույնպես պետք է նպաստեին ապրանքափոխանակության և առևտրի առաջացմանն ու հետագա զարգացմանը:

Հայաստանի և Բաբելոնի միջև Եփրատ գետի վրայով տեղի ունեցող առևտրի մասին մի հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանվել Հերոդոտի մոտ: Նա հայտնում է, որ Բաբելոնից առևտրականները գալիս էին Հայերի երկիրը և այնտեղ դնում էին մեծ քանակությամբ գինի: Այնուհետև նրանք տիկերով շրջապատված լաստանավեր էին պատրաստում, կարմիր կարասներով լցված գինին բռնում էին նրանց վրա և Եփրատ գետի հոսանքով գալիս էին Բաբելոն: Այստեղ գինին և լաստանավերի կմախքը վաճառելուց հետո, տիկերը բռնում էին դրաստներին և ցամաքային ճանապարհով, Եփրատ գետի ափով կրկին գալիս էին Հայերի երկիրը:

Ա. Գարագաշյանը, Գ. Խալաթյանցը և ուրիշներ կարծել են, որ Հայաստանի և Բաբելոնի միջև տեղի ունեցող այս առևտրի միջնորդ առևտրականները եղել են հայերը: Սրան հակառակ Հ. Մանանդյանը ցույց է տվել, որ այդ միջնորդ առևտրականները ոչ թե եղել են հայերը, այլ ասորեստանցիները: Սակայն, անկախ նրանից, թե ովքեր են եղել միջնորդ առևտրականները, կարևորն ու էականն այն է, որ V դարում (մ. թ. ա.) Հայաստանը Եփրատ գետի վրայով առևտրական կապեր է ունեցել Բաբելոնի հետ և արտահանել է մեծ քանակությամբ գինի, հավանաբար նաև գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ: Հերոդոտի հաղորդած տեղեկությունները և առավել ուշագրավ է այն, որ միջնորդ առևտրականները Հայաստանում գինի և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ ձեռք բերելու համար Բա-

բելոնից, իրենց հետ ապրանքներ չեն բերել: Այստեղից հետևում է, որ առևտրականները Հայաստանում իրենց գնումները կատարել են ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով:

Էրեբունի ամրոցի շրջակայքում գտնված արծաթե եղջերաբաժակներից մեկը բացահայտ կերպով հին հունական ծագում ունի: Այս եղջերաբաժակը, ինչպես և հին աթենական ու միլեթական դրամները ապացուցում են, որ Հայաստանը աքեմենյան դարաշրջանում փոխանակային-առևտրական կապեր է ունեցել նաև Փոքր Ասիայի և հունական աշխարհի հետ:

Առևտրի և արհեստագործության առաջին կենտրոնները հասնողիսացի են Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաք-ամրոցները, թեև ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները դեռևս մեծ մասամբ ռազմա-վարչական կենտրոններ էին:

Հայաստանում գոյություն ունեցող առևտրի, առուծախի մասին կողմնակի վկայություններ կան նաև Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ: «Զինվորներին նա (Կյուրոսը) հրամայեց, — վկայում է Քսենոֆոնը, — որ ոչ ոքի հետ անարդար չվարվեն, և եթե հայերից որևէ մեկը հանդիպի՝ հայտնեն, որ անհանգիստ չլինեն, և ասեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքներ բերեն ուր որ իրենք են գտնվելու, եթե նրանք կամենում են ծախել ուտելիք և կամ խմիչք»:

Մեջբերված այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Քսենոֆոնը ևս ականատես կամ տեղյակ է եղել, որ Հայաստանի առանձին մասերում առևտուրը կատարվել է ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով, իսկ բնակիչները մթերքներ ու խմիչքներ են վաճառել զինվորներին:

Հայոց թագավորի ունեցած 3000 արծաթ տաղանդի կարողությունը և Հայաստանի երկու սատրապությունների տարեկան վճարած 600 տաղանդի հարկագումարը նույնպես կողմնակի կերպով ապացուցում են, որ Հայաստանը անծանոթ չի եղել այս դարաշրջանում դրամական տնտեսությանը:

Սակայն Հայաստանում VI—IV դարերում գոյություն ունեցող ներքին ու արտաքին առևտրի, դրամական տնտեսության ու շրջանառության դերը չի կարելի գերազնահատել: Պետք է կարծել, որ Հայաստանի հեռավոր շրջանները ոչ միայն դեռ անծանոթ էին գրամական տնտեսությանը, այլև այս տեղերում առևտուրը կատարվում էր սլարզ ասորանքափոխանակության ձևով: Աքեմենյան դա-

րաշրջանում Հայաստանը դեռևս գտնվում էր փակ, բնատնտեսու-
թյան շրջանակներում:

**Հասարակական
հարաբերություն-
ները**

VI—IV դարերում հայ ժողովուրդը գտնվում էր տոհմատիրական կարգերի քայքայման, տնտեսապես ու սոցիալապես շերտավորված և աստիճանաբար արևելյան տիպի ստրկատիրության վերածվող հասարակության շրջանում, որտեղ ուժեղ էին նաև տոհմա-ցեղային հարաբերությունների մնացորդները:

Հասարակության իշխող ու շահագործող խավը կազմված էր հայկական ու տեղական այլ ցեղերից առաջացած ռազմա-ստրկատիրական և տոհմա-ցեղային ավագանու մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներից, որոնք հետզհետե վերածվում էին ստրկատիրական դասակարգի: Քսենոֆոնը սրանց անվանում է «երևելի հայեր», «պատվավոր հայեր» կամ «իշխանավորներ»:

Ինչպես Աքեմենյան Պարսկաստանում և Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հողը պետության սեփականությունն էր: Իսկ հողային ռենտան և պետական հարկը հանդես են եկել միաձուլված տեսքով:

Բացի հողից, Հայաստանում պետությանը կամ թագավորին են պատկանել նաև քաղաքները, բերդերը, հանքերը, ջրանցքները, ճանապարհները:

Օգտագործման իրավունքով, գուցե և գանձվող պետական հարկի մի մասը յուրացնելու պայմանով ընդարձակ հողային տիրույթներ: Ին ունեցել թագավորական և ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ազգատոհմերը:

Հայկական գյուղերի բնակչությունը, ինչպես երևում է Քսենոֆոնի վկայություններից, կազմված էր տոհմա-ցեղային կապերից կտրված, մենամուսնության և հայրական իրավունքի հիման վրա կազմված առանձին ընտանիքներից կամ ծխերից, որոնք միավորված էին տերիտորիալ գյուղական համայնքներում: Գյուղական տները, նրանց մեջ պահվող անասունները, կենսամթերքները, խմիչքները, տնային իրերը և այլն ընտանիքների կամ ազատ հասնականների մասնավոր սեփականությունն էին:

Հայաստանում ազատ համայնականները շահագործվում էին կրկնակի կերպով: Նրանք բնամթերքներով հարկեր ու տուրքեր էին վճարում ոչ միայն հայկական, այլև պարսկական պետությանը: Բացի հարկերից ու տուրքերից, նրանք կատարում էին նաև շինարարական, փոխադրական և մի շարք այլ պարհակներ: Համայնքի

անդամներից հարկերի գանձումը կատարվում էր գյուղապետի կողմից:

Հնագույն հայկական պետությունը իր բնույթով արևելյան տիպի միապետություն էր, որի զուգահեռ կանգնած էր թագավորը կամ թագավոր-սատրապը: Թագավորական իշխանությունը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր անդրանիկ որդուն:

ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Խ V

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IV—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(Մ. Թ. Ա.)

1. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Ալեքսանդր Մա- IV դարի առաջին կեսից (մ. թ. ա.) Աքեմեն-
կեղոնացու Ավա- յան Պարսկաստանը խիստ թուլանում է և
ճումները և Սե- կանգնում կործանման առաջ:
լնկյան պետության Հունա-մակեդոնական ստրկատերերը, օգտը-
հիմնադրումը վելյով Պարսկաստանի թուլությանից, ծրա-
գրում են նվաճել Փոքր Ասիան և Արևելքի

մյուս երկրները:

Հունական զորքերը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ղեկավարու-
թյամբ, 334 թ. (մ. թ. ա.) ներխուժում են Փոքր Ասիա և պատե-
րազմ սկսում Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ: 331 թ. սեպտեմբե-
րին Նինվեի ավերակներից ոչ այնքան հեռու գտնվող Գավգամելա
բնակավայրի մոտ վճռական ճակատամարտ է տեղի ունենում աքե-
մենյան վերջին թագավոր Դարեհ III Կոդոմանի (336—331) և
Ալեքսանդր Մակեդոնացու միջև: Չնայած Դարեհի ունեցած ուժերի
մեծ գերակշռությանը, Ալեքսանդր Մակեդոնացին լիակատար հաղ-
թանակ է տանում և վերջնականապես կործանում Աքեմենյան
պետությունը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին ստեղծում է ընդարձակածավալ ու
աշխարհակալ մի պետություն, որի սահմանները տարածվում էին
Դանուբի ափերից մինչև Գանգես գետի ու Հնդկական օվկիանոսի
ափերը, Սև ծովից և Միջին Ասիայից մինչև Եթովպիայի սահման-
ները: Նորաստեղծ այս տերության մայրաքաղաքն է դառնում Բա-
բելոնը:

Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացին երկար չի ապրում: Նա մու-
հանում է 323 թ. և նրա ստեղծած պետությունը արագ քայքայվում

է: Նրա զորավարները, արյունալի կռիւներից հետո պետութիւնը բաժանում են իրար մեջ և հիմնադրում ինքնուրույն երեք խոշոր հելլենիստական թագավորութիւններ: Մակեդոնիայի և Հունաստանի տերիտորիայում ստեղծվում է մի առանձին պետութիւն. Պտղոմեոս զորավարը Եգիպտոսում հիմնադրում է Պտղոմեական, իսկ Սելևկոս Նիկատորը Առաջավոր Ասիայում՝ Սելևկյան պետութիւնը:

Սկզբում այս պետութիւնի հիմնական տերիտորիան հանդիսանում էր Բաբելոնիան: Մակայն այդ պետութիւնը մեծ շահով ընդարձակվում և հզորանում է 301 թվականի Իպսոսի ճակատամարտից հետո: Արդեն IV դարի վերջում (մ. թ. ա.) Սելևկյան պետութիւն կազմի մեջ էին մտնում Բաբելոնիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը, Մարաստանը, Պարսկաստանը, Էլամը, Միջին Ասիան և Փոքր Ասիայի մեծ մասը: Սելևկյան պետութիւն մայրաքաղաքն էր սկզբում Բաբելոնը, հետո Տիգրիս գետի ափին կառուցված Սելևկիա քաղաքը, իսկ ապա՝ Ասորիքում հիմնադրված Անտիոքը:

Հելլենիզմը Արևելքում

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները և հելլենիստական պետութիւնների առաջացումը մեծապես նպաստեցին Արևելքի երկրների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային

կյանքի զարգացմանը:

Հունա-մակեդոնական տիրապետութիւնի ժամանակ մեծ թվով հույն գաղթականներ, զինվորներ, արհեստավորներ ու առևտրականներ են գալիս Արևելք: Սրանք Արևելք են բերում իրենց ավելի կատարելագործված արտադրութիւնի գործիքները, արտադրական հարուստ կենսափորձը, բարձր մշակույթը, լեզուն, սովորութիւնները, պետական-վարչական ձևերը և այլն:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հետևորդները նպաստում են Արևմուտքի և Արևելքի մերձեցմանը: Այս քաղաքականութիւնի հետևանքով Արևմուտքի և Արևելքի սոցիալ-տնտեսական նույնատիպ, բայց առանձնահատուկ, ինքնուրույն գծեր ունեցող հարաբերութիւնները միաձուլվում են և դրանց սինթեզից Արևելքում առաջանում է ստրկատիրութիւնի նոր և ավելի բարձր աստիճանը, որը հայտնի է հելլենիզմ անունով:

Հույն գաղթականները Արևելքի երկրներում հիմնում են հելլենիստական տիպի ինքնավար, բայց թագավորական իշխանութիւնը ենթարկվող մեծ թվով քաղաքներ ու գաղթավայրեր, որոնք դառնում են արհեստագործութիւնի և առևտրի կենտրոններ: Արևելքի

քաղաքներից շատերը վերածվում են հիլլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքների:

Արևելքում պետական, տաճարական և տնային ստրկատիրության կողքին զգալի չափով զարգանում է նաև մասնավոր, անտիկ ստրկատիրությունը, և ստրկական աշխատանքը ավելի մեծ չափերով կիրառվում է արտադրության բոլոր ճյուղերում:

Արևելքի հիլլենիստական երկրներում, հնուց գոյություն ունեւցող հողի պետական սեփականության պահպանմամբ հանդերձ, առաջանում ու զարգանում է նաև հողի մասնավոր սեփականությունը: Գյուղական համայնքների կողքին հանգես են գալիս մասնավոր սեփականատիրական տնտեսություններ:

Հողի մասնավոր սեփականության առաջացման, ստրկական աշխատանքի ինտենսիվ շահագործման, ավելի կատարելագործված գործիքների և եռադաշտային սիստեմի կիրառման, առանձին անասունների ցեղի բարելավման, քաղաքային բնակչության կենսամթերքների նկատմամբ ունեցած պահանջի աճման հետևանքով ըզգալի վերելք են ապրում երկրագործությունն ու անասնապահությունը:

Հիլլենիստական քաղաքներում զարգացման ավելի բարձր աստիճանի են հասնում մետաղամշակությունը, մանածագործությունը, կավագործությունը, ապակեգործությունը և արհեստագործության մյուս ճյուղերը: Զարգանում են նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառությունը: Հիլլենիզմի դարաշրջանում առևտուրը ստանում է միջազգային բնույթ:

Արևելքի հիլլենիստական երկրների տնտեսական կյանքի ու առևտրի այս աննախընթաց զարգացումն իր ոլորտի մեջ է առնում նաև հարևան երկրներին, որոնք չէին նվաճվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կամ նրա հետևորդների կողմից:

Սակայն չի կարելի գերազնահատել հիլլենիստական քաղաքների, տնտեսության ու առևտրի զարգացման դերն ու նշանակությունը: Ինչպես ստրկատիրական բոլոր հասարակությունների, նույնպես և հիլլենիզմի, որպես անտիկ հասարակության զարգացման նոր աստիճանի համար խիստ բնորոշ էին արտադրության բազայի ներդրությունը, ստրկական աշխատանքի արտադրողականության սահմանափակությունը, արտադրության տեխնիկայի համեմատաբար ցածր մակարդակը: Հիլլենիզմը առաջագիմական մի խոշոր քայլ էր միայն Արևելքում գոյություն ունեցող նախորդ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, տնտեսական կյանքի լճացման ու դանդաղաշարժության նկատմամբ: Հիլլենիզմը ոչ միայն չկարո-

դացալ լրիվ քայքայել Արևելքի հետամնացության ու դանդաղաշարժության հիմքը հանդիսացող գյուղական համայնքը, այլև ինքը ընդօրինակեց ու պահպանեց գյուղական համայնքի շահագործման Արևելքում գոյություն ունեցող ձևը: Հելլենիստական պետությունները Արևելքից ընդօրինակեցին նաև կառավարման միապետական բռնապետական ձևը՝ որոշ փոփոխություններով, հողի պետական սեփականության իրավունքը, վարչական բաժանման ու կառավարման սիստեմը և այլն:

Զարգացող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների բազայի հիման վրա հունական և Արևելքի տեղական մշակույթների համաձուլման և նրանց սինթեզի հետևանքով առաջանում և զարգանում է մշակույթի մի նոր տիպ, որը հայտնի է հելլենիստական մշակույթ անունով: Զարգացման նոր, ավելի բարձր աստիճանի են հասնում գիտության, մշակույթի և արվեստի այն ժամանակվա հայտնի բոլոր ճյուղերը: Նորաստեղծ այս մշակույթը, հունարեն լեզուն, հունական աստվածների պաշտամունքը և նրանց նույնացումը տեղական աստվածների հետ մեծ տարածում են ստանում Արևելքի երկրների տեղական հելլենականացած ստրկատիրական վերնախավի շրջանում:

Հելլենիստական մշակույթի ստեղծման մեջ կարևոր դեր են կատարում ոչ միայն իրենք՝ հույները, այլև եգիպտացիները, ասորիները, բաբելացիները, հրեաները, պարսիկները, հայերը և Արևելքի մյուս ժողովուրդները: Այդ իմաստով էլ հելլենիստական մշակույթը ոչ միայն պատկանում է հույն ժողովուրդին, այլև այն ստեղծած բոլոր ժողովուրդներին:

2. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IV—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայաստանի ան- Հայաստանի IV—III դարերի (մ. թ. ա.) կախության վերականգնումը պատմության վերաբերյալ մեզ են հասել միայն պատահական, կցկտոր և աղոտ տեղեկություններ:

Գավգամելայի նշանավոր ճակատամարտում, ինչպես վկայում են հույն և հռոմեացի պատմագիրները, Դարեհ Կողոմանի բանակում հայերը նույնպես կռվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ և Օրոնտաս-Երվանդ III-ի (մոտ 336—300) և Միթրատտեսի դեկավարությունը, դուրս բերել 40000 հտեկազոր և 7000 հեծելազոր:

Այս ճակատամարտում պարսկական բանակի պարտությունից

հետո հայկական զորքի մնացորդները իրենց առաջնորդների հետ միասին վերադառնում են Հայաստան:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին, որն իր արշավանքը կատարել էր Փոքր Ասիայի հարավային շրջանների, Կիլիկիայի, Ասորիքի և Քաբելոնիայի Վրայով դեպի Պարսկաստան, անձամբ Հայաստանում չէր եղել և այն չէր նվաճել: Սակայն Գավգամելայի ճակատամարտից անմիջապես հետո, նա Հայաստանի սատրապ է նշանակում Միթրեն կամ ավելի ճիշտը Միհրտան անունով մի պարսիկի: Այս նշանակումը, սակայն, բացառապես ձևական ու անվանական էր մնացել, որովհետև Միթրեն-Միհրանը չէր կարողացել մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատվել սատրապի պաշտոնում:

Որ իրոք Հայաստանը չէր նվաճվել՝ պարզ կերպով երևում է նրանից, որ այս նշանակումից առնվազն երեք տարի անց Ալեքսանդրը Մակեդոնացին, Մենոն զորավարի առաջնորդությամբ, մի հատուկ զորամաս է ուղարկում Հայաստան՝ Սպեր գավառում գտնվող ոսկու հանքերը գրավելու համար, սակայն հայերը ջարդում են հունա-մակեդոնական զորքերին և ճակատամարտում սպանում Մենոնին:

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո այն երկրները, որոնք չէին նվաճվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, ձեռք են բերում ինքնուրույնություն և անկախություն: Երվանդ III-ը և Միթրատուտեսը, օգտվելով Աքեմենյան տերության կործանումից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Միջին Ասիայում ու Հնդկաստանում զբաղված լինելու հանգամանքից, վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը և այնտեղ հիմնում երկու ինքնուրույն թագավորություն: Երվանդ III-ը իրեն անկախ թագավոր է հայտարարում Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատուտեսը՝ Փոքր Հայքում:

Մեծ Հայքի
թագավորությունը

Մեծ Հայքի թագավորությունն իր կազմի մեջ ընդգրկում էր Հայաստանի տերիտորիայի մեծագույն մասը: Նրա սահմանների մեջ էին մտնում Աղձնիքի ու Կորճեքի նահանգները, վանա լճի ավազանը, Տարոնը, Մոկքը, Այրարատը, Սյունիքը, Շուփը և Մելիտինեի շրջանը:

Սկզբում Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարների, իսկ այնուհետև հելլենիստական պետությունների միջև մղվող երկարատև ու արյունալի պատերազմները հնարավորություն չեն տալիս հունա-մակեդոնական նվաճողներին միջամտելու հատկապես Մեծ Հայքի ներքին գործերին, որը և մեծ չափով նպաստում է Մեծ Հայ-

քի թագավորութւան անկախութւան ամրապնդմանն ու հզորացմանը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո պետութւան խնամակալ ընտրված Պերտիկկաս զորավարը 322 թ. (մ. թ. ա.) նվաճում է Հայաստանի հարևան Կապադոկիան, Պաֆլագոնիան ու Սև ծովի շրջանները՝ մինչև Տրապիզոն, և այդ երկրները իբրև առանձին սատրապութիւն հանձնում է իրեն կողմնակից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսին:

IV դարի վերջում կամ III դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ՝ ուրարտական նախկին Արգիշտիխիսիլի տեղում կառուցված Արմավիր քաղաքը: Այս ժամանակից սկսած Արարատյան դաշտը դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը: Այդ պատճառով էլ հնում Մեծ Հայքի թագավորութիւնը սկսում են անվանել նաև «Արարատյան» կամ «Այրարատյան թագավորութիւն»:

III դարում (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի տնտեսական, հասարակական և սոցիալական կյանքում զգալի տեղաշարժեր ու փոփոխութիւններ են կատարվում, որոնք հիմնականում երկրի ներքին օրինաչափ զարգացման, մասամբ նաև Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների ունեցած ազդեցութւան հետևանք էին:

Մեծ Հայքում, բացի Արմավիրից և հնուց գոյութիւն ունեցող Վանից, առաջանում են նաև մի շարք նոր քաղաքներ, քաղաքատիպ ավաններ: Քաղաքաշինութիւնը, հատկապես Այրարատ նահանգում, մեծ ծավալ է ստանում Երվանդ IV-ի (մոտ 230—201) ժամանակ: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդ IV-ը Արաքս և Ախուրյան գետերի խառնարանի մոտ իր անունով կառուցում է մի նոր քաղաք՝ Երվանդաշատը և Արմավիրից այնտեղ է տեղափոխում արքունիքը: Նա նոր մայրաքաղաքի միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ դնում պղնձե դռներ և ներքևից մինչև վեր բարձրացող երկաթե սանդուղքներ: Նա Ախուրյան գետի ձախ ափին կառուցում է նաև ղեղեցիկ ու շքնաղ շինվածքներով Երվանդակերտ դաստակերտն ու Բազարան փոքր քաղաքը: Արմավիրից նա Բաղարան է փոխադրում հեթանոս աստվածների արձանները և իր եղբորը՝ Երվազին, նշանակում քրմապետ: III դարում են առաջանում նաև Երվանդավան, Նախճավան, Վարդգեսավան (հետագայում Վաղարշապատ), Երազավորս և այլ քաղաքատիպ բնակավայրերը:

Զգալի թվով քաղաքների ու քաղաքատիպ ավանների առաջա-

ցումն ու զարգացումը Մեծ Հայքում առաջին հերթին պայմանավորված էին աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացման, ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած՝ գյուղատնտեսության ու արհեստագործության ավելի բարձր զարգացման և, դրանց հիման վրա, առևտրի ու դրամական շրջանառության ծավալման հետ: Առևտրի և քաղաքների զարգացմանը որոշ չափով նպաստում է նաև միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհներից մեկը, որը սելևկյանների նախկին մայրաքաղաք Սելևկիայից Միջագետքի, Մարաստանի ու Արարատյան դաշտի վրայով, գնում էր Կոլխիդա և Սև ծովի նավահանգիստները, իսկ այնտեղից էլ Բոսպոր (Ղրիմ) և մերձագոլթյան երկրները: Այս ճանապարհի շնորհիվ Մեծ Հայքը ևս ներգրավվում է միջազգային առևտրի մեջ:

Մեծ Հայքում առևտրի ու դրամական շրջանառության զարգացման բնագավառում կատարված խոշոր բեկումը պարզ կերպով երևում է հայտնաբերված հին դրամներից: Մեծ Հայքի տերիտորիայի մեծ մասում, այդ թվում՝ Երևանում ու նրա շրջակայքում և Միսիանում, Օրդուբադում, Լեռնային Ղարաբաղում և այլուր հայտնաբերվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու, ինչպես և III դարում և II դարի առաջին կեսում իշխած սելևկյան, պարթևական, պոնտական, կապադոկյան թագավորների արծաթե ու պղնձե դրամներ:

Արմավիրում գտնվել են III դարի վերջին պատկանող հունարեն արձանագրություններ, որոնցից մեկի մեջ Մեծ Հայքը անվանված է «գեղեցիկ երկիր Արմենիա»:

Փոքր Հայքի թագավորությունը 330 թ. (մ. թ. ա.) Միթրաոստեսի կողմից հիմնադրված Փոքր Հայքի թագավորությունը իր սահմանների մեջ ընդգրկում էր Եփրատ և Դալլ գետերի վերին հոսանքների միջև ընկած տերիտորիան: II դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Փոքր Հայքը իրեն է հպատակեցնում նաև խաղայներին ու տիբարեններին և հյուսիսից տարածվում է մինչև Սև ծովի ափերը:

322 թվականին Կապադոկիայի, Պաֆլագոնիայի և Սև ծովի մուտակա շրջանները նվաճելու ժամանակ հունա-մակեդոնական զորքերը գրավում են նաև Փոքր Հայքը և այն միացնում Ալեքսանդր Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսին հանձնված սատրապությունը: Այստեղ կառավարիչ է նշանակվում Նեոպոլոմեոսը, որի վարած դաժան քաղաքականության պատճառով Փոքր Հայքի հայերը խիստ զրգուլում և ապստամբություն են բարձրացնում զավթիչների

դեմ, Միայն Եվմենեսի միջամտութեան շնորհիվ, որը վարում էր համեմատաբար մեղմ քաղաքականութիւն, հնարավոր է լինում առժամանակ հանգստացնել ու հնազանդեցնել ապստամբ հայերին:

Սակայն Փոքր Հայքը երկար չի մնում հունա-մակեդոնական տիրապետութեան տակ, Իպսոսի ճակատամարտից հետո, 301—300 թթ. Փոքր Հայքը ևս ապստամբութիւն է բարձրացնում և վերականգնում իր անկախութիւնը:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած կցկտուր և պատահական տեղեկութիւններէից երևում է, որ 1V—III դարում Փոքր Հայքում ևս զգալի շափով զարգանում են երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը. անասնապահութիւնը, մետաղամշակութիւնը և արհեստագործութեան մյուս ճյուղերը: Մեծ զարկ են ստանում նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառութիւնը: Սրանց զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարում Միջադեմքից ու Ասորիքից, Մեծ Հայքի ու Մոփքի վրայով եկող և Փոքր Հայքում խաշավորվող առևտրական ճանապարհները, որոնք գնում էին դեպի Պոնտոս և Սև ծովի հարավային նավահանգիստները:

Փոքր Հայքը իր անկախութիւնն ու ինքնուրույնութիւնը պահպանում է համարյա երկու հարյուր տարի:

Մոփքը կամ Մոփաց աշխարհը գտնվում է Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասում: Երաթագավորությունը տերիտորիան տարածվում է Արածանի գետի ստորին հոսանքի շատ բարեբեր հովտում, որին Պոլիբիոսը անվանում է «գեղեցիկ դաշտ»:

Կոմմագենը և Մոփքը իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով դեռևս արքեմենյան դարաշրջանից սկսած՝ տնտեսական, մասամբ նաև մշակութային ավելի սերտ կապերի մեջ էին գրտնրվում Ասորիքի, Միջագետքի ու Կասպագոլկիայի, քան Մեծ Հայքի հետ:

Դրա համար էլ III դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) այդ երկրամասերն անջատվում են Մեծ Հայքից և դառնում ինքնուրույն թագավորութիւն:

Հայկական այս նորաստեղծ թագավորութեան հիմնադիրը, հավանաբար, հանդիսացիլ է Սամոսը (մոտ 260—240), որը Մեծ Հայքի երվանդունիների տոհմից էր և մինչև իրեն թագավոր հռոչակելը եղել էր այս երկրամասերի կառավարիչը: Սա Կոմմագենում, Նիփրատ գետի ափին իր անունով կառուցում է Սամոսատ մայրաքաղաքը:

Սամոսին հաջորդում է նրա որդին՝ Արշամը (մոտ 240—220),

Սա իր անունով Մոսկօում կառուցում է Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենում՝ Արսամեյա կամ Արշամեյա անունով քաղաքները:

Հավանաբար, Արշամի մահից հետո Մոսկօը և Կոմմագենը բաժանվում են իրարից անկախ երկու ինքնուրույն թագավորութայինների, որոնցում շարունակում են իշխել Երվանդունի թագավորակույն տան ներկայացուցիչները:

Մոսկօը ինչպես հնում, նույնպես և այս դարաշրջանում միջագային տարանցիկ առևտրի կարևոր հանգույցներից էր: Մոսկօի վրայով էր անցնում ոչ միայն հին աշխարհի տարանցիկ առևտրի գլխավոր մայրուղին, նրա զարկերակը հանդիսացող «Արքայական ճանապարհը», այլև հարավից դեպի Սև ծովի ափերը տանող բանուկ ու կարճ ճանապարհը: Այստեղ էր գտնվում նաև Եփրատի կարևոր գետանցներից մեկը և նրա մոտ կառուցված Տոմիսա ամրոցը, որը կայան էր Փոքր Ասիայից, Սև ծովի ափերից, Միջագետքից և Ասորիքից եկած քարավանների համար:

Մոսկօի նշանավոր քաղաքներն էին Արշամաշատը և Արկաթիակերտը, որոնցից առաջինը գտնվում է Արածանի գետի մոտ, իսկ երկրորդը՝ Տիգրիսի աղբյուրագետակ Արղանայի վրա: Արշամաշատը Մոսկօի մայրաքաղաքն էր: Այս երկու քաղաքներն էլ ոչ միայն վարչական, այլև արհեստագործության ու առևտրի կարևոր կենտրոններ էին:

Հայ թագավորներից Մոսկօի թագավորները առաջինն են իրենց անունով սեփական դրամներ կտրել: Մինչև այժմ հայտնաբերվել են Արշամ, Արգիսարես, Քսերքսես և Զարեհ թագավորների կտրած արծաթե և պղնձե դրամները, որոնք պահվում են եվրոպական տարբեր թանգարաններում:

220 թ. (մ. թ. ա.) Սելևկյան պետությունը, Աելևկյան գերիշխանության հաստատումը Մեծ Հայքում և Մոսկօում որը զգալի չափով ուժեղացել էր Անտիոքոս III-ի (223—187) գահակալության ժամանակ, իր գերիշխանությունն է ենթարկում Մոսկօը և Մեծ Հայքը: Սակայն այդ գերիշխանությունը շատ անկայուն էր: Հավանաբար Մոսկօի Արգիսարես թագավորը, օգտվելով սելևկյանների 217 թ. Եգիպտոսի պտղոմեականներից կրած ծանր պարտությունից, հրաժարվում է ճանաչել Անտիոքոս III-ի գերիշխանությունը և նրան հարկ վճարել:

Անտիոքոս III-ը, իր ուժերը վերականգնելուց հետո, որոշում է կրկին Մոսկօը ենթարկել իրեն: Այդ նպատակով նա 212 թ. զգալի ուժերով ներխուժում է Մոսկօ և բանակ է դնում Արշամաշատ մայ-

րաբաղաքի մոտ: Մոփքի Քսերքսես թագավորը, նկատի ունենալով թշնամու ուժերի գերազանցությունը, դեսպաններ է ուղարկում Անտիոքոսի մոտ և հայտնում, որ ցանկանում է բանակցության մեջ մտնել նրա հետ: Անտիոքոսը իր մոտ է կանչում Քսերքսեսին, հաշտվում նրա հետ և նույնիսկ նրան է զիջում հարկի մեծագույն մասը, որ մերժել էր իրեն վճարել Քսերքսեսի հայրը: Այնուհետև, Անտիոքոսը վերցնում է Քսերքսեսից 300 տաղանդ, 100 ձի և նույնքան ջորի, իրենց լծասարքերով, վերադարձնում է նրան ամբողջ իշխանությունը և ամուսնացնում նրան իր քրոջ հետ: Սակայն անհնազանդության համար Անտիոքոսը 201 թ. սպանել է տալիս Քսերքսեսին և Մոփքում ստրատեգ, այսինքն՝ զորավար-կառավարիչ է նշանակում Ջարեհին, որը, ըստ երևույթին, Մոփքի թագավորական նույն տոհմից էր:

Նույն այս ժամանակ հայկական ավագանու ընդդիմադիր հոսանքի ղեկավար Արտաշեսը, Անտիոքոս III-ի օգնությամբ, պայքար է սկսում Մեծ Հայքի թագավոր Երվանդ IV-ի դեմ: Արտաշեսը, ինչպես հաղորդում է հորենացին, զգալի ուժերով հարձակվում է Երվանդի վրա, հաղթում է նրան, պաշարում և գրավում Երվանդաշատը: Մայրաքաղաքի գրավման խառնաշփոթության ժամանակ զինվորներից մեկը վաղրով սպանում է Երվանդին: Դրանից հետո Արտաշեսը, գրավելով նաև Բագարանն ու սպանելով Երվանդի հղբորը՝ քրմապետ Երվազին, վերացնում է Երվանդունիների դինաստիան: Օրոնտաս-Երվանդ IV-ի տապալումից ու սպանությունից հետո, Անտիոքոս III-ը Արտաշեսին Մեծ Հայքում նշանակում է ստրատեգ: Դրանից հետո ավելի քան տասը տարի Մեծ Հայքը և Մոփքը իբրև սելևկյան տիրապետության տակ գտնվող երկրներ կառավարվում են Արտաշեսի ու Ջարեհի կողմից:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ

**Մեծ Հայքի և
Ծոփքի անկախու-
թյան վերականգ-
նումը**

Իրկրորդ դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Արեւելքում հանդես է դալիս մի նոր հզոր ուժ: Դա ստրկատիրական Հռոմն էր: 200—197 թթ. Հռոմը, իր իշխանությանը ենթարկելով Հուսաստանը, անմիջական սպառնալիք է ստեղծում նաև Փոքր Ասիայի համար: Հռոմը իր նվաճումները քողարկում էր հույներին և մյուս ժողովուրդներին «հովանավորողի» դիմակով:

Հռոմի կողմից Փոքր Ասիայի նկատմամբ ստեղծած անմիջական սպառնալիքը անխուսափելի է դարձնում սելևկյանների և հոմեհացիների ընդհարումը: 190 թ. Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Անտիոքոս III-ը սոսկալի պարտություն է կրում և գլխովին ջախջախվում:

Մազնեսիայի մոտ Անտիոքոսի պարտությունը ոչ միայն դառնում է Սելևկյան պետության քայքայման և անկման սկիզբը, այլև աղղառնյան հանդիսանում նրա տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրական շարժման համար: Հայերը ևս 189 թ., օգտվելով ստեղծված դրությունից, Մեծ Հայքում Արտաշեսի և Ծոփքում Զարեհի գլխավորությամբ, ապստամբություն են բարձրացնում սելևկյան տիրապետության դեմ և վերականգնում իրենց անկախությունը: Մեծ Հայքում թագավոր է հռչակվում Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը:

Արտաշես I-ը (189—160) հելլենիստական կրթություն ստացած, վարչական ու ռազմական մեծ ընդունակություններ ունեցող, իր ժամանակի նշանավոր պետական գործիչներից էր: Նա Հայաստ-

տանում հիմնադրում է Արտաշեսյան դինաստիան, որը շատ կարե-
վոր դեր է կատարում հայկական հողերի միավորման, Հայաստա-
նի քաղաքական հզորացման, նրա տնտեսական և մշակութային
կյանքի զարգացման ասպարեզում:

Արտաշեսի տոհմային ծագման մասին մեզ հաստատուն տե-
ղեկություններ չեն հասել: Հայաստանում սահմանաքարերի վրա
թողած արամեական արձանագրությունների մեջ Արտաշես I-ը իրեն
անվանում է «որդի Զարեհի Երվանդական», որից կարելի է են-
թադրել, որ Արտաշեսը ևս պատկանել է Երվանդունիների տոհմին
կամ, իրեն «Երվանդական» անվանելով, ցանկացել է նշել, որ ինքը
Երվանդունիների թագավորության օրինական ժառանգորդն է և նրա
ավանդույթների շարունակողը:

Հայկական առաջին միասնական պետու-
Հայկական հողերի թյունը ստեղծում են Երվանդունիները, որն
միավորումը իր գոյության ընթացքում շատ կարևոր դեր
է կատարում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղա-
յին երկրները միավորելու և հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը
խթանելու գործում: Սակայն այս պետությունը արտաքին ուժերի
միջամտության պատճառով ոչ միայն չի կարողանում ստեղծել
կենտրոնացված ուժեղ իշխանություն, այլև ինքը տրոհվում ու բա-
ժանվում է առանձին մասերի:

III դարում Հայաստանի տնտեսության բոլոր ճյուղերի, առև-
տրի և քաղաքների աննախընթաց զարգացումը, դասակարգային
հարաբերությունների խորացումը, II դարի սկզբում հայ ժողո-
վրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտվելը անհրաժեշտ նախա-
դրյալներ են ստեղծում նոր հիմքերի վրա հայկական հողերը միա-
վորելու և ավելի կայուն ու կենսունակ, կենտրոնացված, միասնա-
կան պետություն ստեղծելու համար:

Հայկական հողերի միավորման և կենտրոնացված միասնական
պետականության ստեղծման նախաձեռնությունը վերցնում է Ար-
տաշես I-ը:

Ստրաբոնի վկայությամբ Արտաշես I-ը գրավում է Կասպիանի
կամ Կասպից երկիրը, որին հայերը կոչում էին Փայտակարան,
Փավնիտիսը ու Պարսպատունիքը, Գուգարքը, Տայքը և հորձյան
գավառը, Կարինը, Դերջանը, Տմորիքը: Սյունիքը, Արցախը և Ուտի-
քը նույնպես այդ ժամանակ Հայաստանի անբաժանելի մասն էին
կազմում:

Զարեհի թագավորության ժամանակ Մոփքը ևս իր տերիտո-
րիան զգալի չափով ընդարձակում է Անտիտավրոսի կողմերում

գտնվող երկրամասերի հաշվին: «Պատմում են,—գրում է Ստրաբոնը,—որ Հայաստանը առաջ եղել է փոքր և մեծացել է Արտաշեսի ու Զարեհի ձեռքով»:

Զարեհի մահից հետո Արտաշեսը փորձում է Մուկըը նույնպես միացնել Մեծ Հայքի թագավորությանը: Սակայն Արտաշեսին չի հաջողվում հայկական այս կարևոր երկրամասը միավորել իր թագավորության հետ:

Չնայած դրան, Արտաշես I-ը կարողացավ ստեղծել հայկական մի ընդարձակ և հզոր թագավորություն, որի սահմանները տարածվում էին Կասպից ծովի արևմտյան ափերից մինչև Եփրատ գետը, Վիրահայոց լեռներից մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթան: Մեծ Հայքի թագավորությունն արդեն իր սահմանների մեջ ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, պատմական Հայաստանի 15 նահանգներից 14-ը. Այրարատը, Սյունիքը, Գուդարքը, Տայքը, Արցախը, Ուտիքը, Վասպուրականը, Մոկքը, Բարձր Հայքը, Տարոնը, Աղձնիքը, Կորճեքի մեծ մասը, Փայտակարանը և Պարսկահայքը: Անշուշտ, դրա համար էլ Պոլիբիոսը Արտաշեսին անվանում է «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:

Մեծ Հայքի թագավորության ընդարձակվելն ու հզորանալը առաջին հերթին հետևանք էր այն բանի, որ Արտաշեսի գրաված նահանգների բնակչության մեծ մասը, բացի Կասպիանե երկրամասից, հայեր էին: Արտաշեսը, իրոք, ոչ միայն գրավում էր այս կամ այն երկրամասը, այլև միավորում հայկական հողերը մի միասնական պետության մեջ և հիմնական գծերով իր ավարտին էր հասցնում վաղուց սկսված հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը և քաղաքական իշխանության մարապնդում այն: Այս տեսանկյունից էլ իրավամբ Արտաշես I-ը հանդիսացել է ոչ միայն հայկական կենտրոնացված պետության հիմնադիրը, այլև հայկական հողերի միավորողը:

Արտաշես I-ի ներքին քաղաքականությունը

Արտաշես I-ի ներքին քաղաքականության ու պետական գործունեության մասին մեզ որոշ տեղեկություններ հաղորդում է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին:

Արտաշես I-ը ստեղծելով մի ընդարձակ պետություն, բնականաբար, պետք է մտածեր նաև նրա կառավարման ու ամրապնդման մասին: Նա նախ Հայաստանը, ըստ աշխարհագրական կողմերի, բաժանում է չորս զինվորական շրջանների: Կենտրոնական իշխանությունը, երկրի պաշտպանությունը ամրապնդելու նպատակով նա պետական, զինվորական կարևոր պաշտոնները կենտրոնացնում է

իր որդիներին ու մերձավորներին ձեռքում: Նա իր անդրանիկ որդուն՝ Արտավազդին, հանձնում է արևելյան նահանգների կառավարումն ու հայկական բանակի սպարապետութիւնը: Իր երկրորդ որդուն՝ Վրույրին, որը իմաստուն և բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդ էր, նշանակում է հարկային, շինարարական և արքունի գործերի կառավարիչ, մյուս որդուն՝ Տիրանին, հանձնարարում է արևմտյան, հինգերորդին՝ Ջարեհին, հյուսիսային, իսկ իր դայակ Սմբատին՝ հարավային զինվորական շրջանների կառավարումն ու զորքերի հրամանատարութիւնը: Կարևոր պաշտոններից մեկը նաև քրմապետութիւնն էր, որը վարում էր Արտաշեսի Մաժան անունով որդին:

Արտաշեսի թագավորութիւնն ժամանակ զգալի չափով ընդարձակվում և զարգանում են պետական, տաճարական ու մասնավոր ստրկատիրական դաստակերտային և ազարակային տնտեսութիւնները: Սրանց զարգացմանը նպաստում են մեծ թվով գերեզմանավաճ ստրուկները, որոնց Արտաշեսը և Մեծ Հայքի ստրկատերերը ձեռք էին բերել իրենց արշավանքների ժամանակ: Խորենացին վկայում է, որ Արտաշեսը հողերի վերաբաժանում է կատարում և իր անունով հատուկ սահմանաքարեր է դնում գյուղերի ու ազարակների միջև: Պատմահոր նշած այս սահմանաքարերից հինգը հայտնաբերվել են Հայաստանի տարբեր մասերում:

Բնական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և հայ ժողովրդի հընշող մեծամասնութիւնն միավորումը մի միասնական պետութիւն կազմի մեջ պետք է նպաստեր Հայաստանի նաև տնտեսական ու մշակութային-կյանքի նոր վերելքին:

«Բայց ասում են,—վկայում է Մովսես Խորենացին,—որ Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ոչ լեռնային և ոչ դաշտային մասերում՝ երկրի շինութիւնն պատճառով»: Պատմահայրը մի այլ տեղ վկայում է, որ որոշ ժամանակ հայերի մոտ ունայնացել էին մեծամեծ արվեստներն ու գիտութիւնները, մոռացվել էին նավագնացութիւնը, արհեստները, մասամբ նաև երկրագործութիւնը. սակայն այդ բոլորը վերստին ստեղծվում և զարգանում են Արտաշեսի օրոք: Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնութիւնն կապակցութեամբ ժողովրդական երգի մեջ ասված է.

«Տեղ ոսկի տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ
Ի ճարտութեան Սարենկանն»:

Հին ժողովրդական վեպի մեջ Արտաշեսի մահվան առթիվ ասված է, որ նրա դագաղը, թագը և զենքերը ոսկեղեն էին, գահույթը, անկողինը և պատմունճանը՝ ոսկեթէլ բեհեզից:

Չնայած վերոհիշյալ վկայությունների մեջ եղած չափազանցություններին, այնուամենայնիվ, դրանք մասամբ ցույց են տալիս, որ իրոք Արտաշեսի թագավորության տարիները Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի աննախընթաց զարգացման տարիներ են եղել:

Արտաշատի կառուցումը

Հայաստանում արհեստագործության, առևտրի և դրամական շրջանառության հետագա զարգացումը անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում նոր քաղաքների և քաղաքատիպ ավանների առաջացման համար: Արտաշեսը 180—160 թթ. ընթացքում Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին իր անունով կառուցում է Արտաշատ մայրաքաղաքը:

«Արտաշեսը,—վկայում է հորենացին,—գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը իրար էին խառնվում, և հավանելով բլրի վրա շինում է քաղաք և իր անունով կոչում Արտաշատ»:

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը,—Արտաշատը (որն անվանում են նաև Արտաշաշատ և որը հիմնել էր Հաննիբալը Արտաշեսի համար) և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի վրա, Արքսատան՝ Ատրպատականի մոտ, իսկ Արտաշատը՝ Արաքսյան դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ քաղաք է և երկրի մայրաքաղաքն է: Նա շինված է գետի թև ձևացրած թերակղզու վրա, որի պարիսպները շուրջանակի պատում են գետը, բացի պարանոցից, որը փակված է խրամով և պատնեշով»:

Հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսի և Ագաթանգեղոսի վկայություններից հայտնի է նաև, որ Արտաշատը Արաքս գետի հսկադիր ափի հետ կապված է եղել կամուրջներով:

Արտաշատի ավերակները գտնվում են ՀՍՍՀ Արարատի շրջանում, հոր-Վիրապի շրջակայքում, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը վկայում են, որ Արտաշատը կառուցվել է Կարթագենի նշանավոր զորավար Հաննիբալի խորհրդով, և իբր սա է Արտաշեսին ցույց տվել քաղաքի կառուցման տեղը և ուրվագծել նրա հատակագիծը:

Արտաշատի տեղը շատ հաջող էր ընտրված: Նա կառուցված էր ոչ միայն տնտեսապես ավելի զարգացած, քաղաքային կյանքի մեծ ավանդույթ ունեցող և հարձակումներից ավելի ապահով Արա-

րատչան դաշտում, այլև Զինաստանից, Միջին Ասիայից, Միջագետքից ու Մարաստանից եկող և դեպի Սև ծովի նավահանգիստները գնացող միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների հանգուցակետում:

Արտաշեսը իր մայրաքաղաքը արագ կերպով բնակեցնելու և զարգացնելու նպատակով Երվանդաշատից, Արմավիրից և այլ վայրերից այնտեղ է տեղափոխում մեծ թվով բնակիչներ: Նա Բագարանից Արտաշատ է տեղափոխում նաև հայկական աստվածների և հունական Արտեմիս ու Ապոլլոն աստվածների արձանները:

Արտաշատը սկսում է արագ կերպով զարգանալ և կարճ ժամանակից հետո դառնում է Հայաստանի պետական, քաղաքակրթական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոնը: Առևտուր անելու համար այստեղ էին գալիս ոչ միայն մոտիկ ու հարևան, այլև հեռավոր երկրների վաճառականները:

Պատահական չէ, որ Ստրաբոնը Արտաշատը անվանում է «գեղեցիկ քաղաք», իսկ Պլուտարքոսը՝ «մեծ և շատ գեղեցիկ քաղաք» կամ «Հայաստանի Կարթագեն»:

Արտաշեսի թագավորության ժամանակ են առաջանում նաև Զարիշատը և Զարեհավանը: Հավանաբար, այդ ժամանակ է առաջանում նաև Արքսատա քաղաքը, որի մասին հաղորդում է Ստրաբոնը:

Հայաստանում քաղաքների, առևտրի ու դրամական շրջանառության հետագա զարգացման կարևոր ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ Արտաշատում հիմնադրվում է փողերանոց, որտեղ ըսկըսում են կտրել տեղական դրամներ: Հայտնաբերվել են պղնձե երկու դրամներ, որոնց վրա հունարեն գրված է Արտաքսատա, այսինքն՝ Արտաշատ:

Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականությունը

Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության մասին մեղ հասել են կցկտուր տեղեկություններ:

Ստրաբոնը վկայում է, որ Մագնեսիայի ճակատամարտում Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Արտաշեսը և Զարեհը հարել ու անցել էին հաղթող հռոմեացիների կողմը: Արտաշեսը, իրեն արտաքուստ հռոմեացիների կողմնակից հայտարարելով և գուցե նրանց մոտ դեսպաններ ուղարկելով, անշուշտ, հետապնդել էր մի հիմնական նպատակ, այն է՝ իր երկիրը զերծ պահել պարտված, բայց դեռ զգալի ուժեր ունեցող Սելևկյան պետության հարձակումներից:

180 թ. պատերազմ է առաջանում մի կողմից՝ Պոնտոսի ու

Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի, Պերգամոնի ու Բյուժանիայի թագավորների միջև: Սակայն հռոմեացիների միջամտության պատճառով շուտով պատերազմը դադարեցվում և կողմերի միջև հաշտության պայմանագիր է կնքվում: Պոլիբիոսը, որն իր աշխատության մեջ ամբողջությամբ բերել է այդ դաշինքը, ավելացնում է, որ պայմանագրին մասնակից էր արվել նաև «Արտաշեսը, որը Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչն էր»: Այս փաստն ինքնին ցույց է տալիս, որ արդեն այս ժամանակ Հայաստանը այնքան էր ուժեղացել և նրա հեղինակությունն ու դերը միջպետական հարաբերություններում այնքան էր բարձրացել, որ նույնիսկ Փոքր Ասիայի իրար դեմ կռվող թագավորները դիմել էին Արտաշեսի հաշտարար միջնորդությանը:

161 թ. սելևկյան կուսակալ Տիմարքոսը Մարաստանում ապրտամբություն է բարձրացնում և իրեն հայտարարում թագավոր: Արտաշեսը, որի համար խիստ ցանկալի էր Սելևկյան թագավորության հետագա թուլացումը և Հայաստանի համար նրա անվտանգ դարձնելը, ընդառաջում է Տիմարքոսի ցանկությանը և դաշն կնքում նրա հետ: Արտաշեսի ցույց տված ռազմական օգնությամբ Տիմարքոսը ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Մարաստանում, այլև սելևկյաններից գրավում է նաև Հյուսիսային Միջագետքը:

Արտաշեսի արտաքին պատերազմների և քաղաքականության մասին մեզ որոշ տվյալներ են հասել նաև ժողովրդական վեպից, որն իր պատմության մեջ բերել է խորհնացին: Ըստ այդ վեպի Արտաշեսը կռիվներ է մղում նաև ալանների և նրանց միացած լիոնական ցեղերի դեմ, որոնք Վրաստանի կողմերից ներխուժել էին Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվում են և ստիպված են լինում բարեկամական դաշինք կնքել Արտաշեսի հետ:

Հայկական և վրացական ժողովրդական վեպի կամ զրույցների համաձայն Արտաշեսը բարեկամական դաշն է կնքել նաև վրաց թագավորի հետ: Ըստ վրացական ավանդության, վրացիները պարտավորվում են Հայաստանի վրա արտաքին թշնամիների հարձակման դեպքում իրենց ամբողջ ռազմական ուժով օգնել Արտաշեսին, իսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Արտաշեսի մղած պատերազմների ժամանակ նրան տրամադրել տասը հազար զորք:

Հայաստանը Ար- Արտաշեսի մահից հետո Հայաստանում գահ
տաշես I-ի հաջորդ- է բարձրանում նրա անդրանիկ որդին՝ Արտա-
նքի ժամանակ վազդ I-ը (մոտ 160—115):

II դարի կեսից սկսած մեծ չափով ուժեղա-
նում է Պարթևական թագավորությունը: Գրավելով Պարսկաստա-
նը, Ատրպատականը և Միջագետքը, պարթևները Արտավազդի
գահակալության ժամանակ դառնում են Հայաստանի վտանգավոր
հարևանը:

Արտավազդ I-ի մասին արտաքին սկզբնաղբյուրներից մեզ է
հասել միայն մի փոքր տեղեկություն: Յուստինիոսը խոսելով պար-
թևական Միհրդատ II թագավորի (123—88) մղած պատերազմների
ու նվաճումների մասին, ավելացնում է. «Վերջը կովից հայոց թա-
գավոր Արտավազդի դեմ»: Այս պատերազմում թեև Հայաստանը չէր
նվաճվել պարթևների կողմից, բայց և Արտավազդը ստիպված էր
եղել ընդունել պարթևների գերիշխանությունը և ժառանգ շունենա-
լու պատճառով իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին, պատանդ տալ պար-
թևների մոտ:

Արտավազդին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Տիրանը, որին Ապ-
պիանոսը և վրաց տարեգրությունը անվանում են նաև Տիգրան: Սա
պարթևների մոտ պատանդ տրված և հետագայում Հայաստանում
գահ բարձրացած Տիգրան II-ի հայրն էր:

Տիրան-Տիգրան I-ի (մոտ 115—95) գործունեության մասին
մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Միայն խորենացին հայտնում է,
որ սա մեծամեծ գործեր չի կատարել, ապրել է խաղաղությամբ,
զբաղվել որսորդությամբ ու զբոսանքներով և թագավորել է
քսանմեկ տարի:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻԲՐԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀՁՈՐ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՁՈՐԱՅՈՒՄԸ

Տիգրան II-ի գահակալությունը 95 թ. (մ. թ.ա.) հայկական գահն է բարձրասում հին Հայաստանի ամենանշանավոր պատմական դեմքերից մեկը՝ Տիգրան II-ը, որին պատմագրության մեջ անվանում են Տիգրան Մեծ (95—56):

Տիգրան II-ը, ինչպես արդեն նշվել է, մինչև դահ բարձրանալը պարթևների մոտ պատանդ էր: Նա իր հոր մահից հետո, սահմանակից գավառներից 70 հովիտ պարթևներին զիջելով, ազատվում է պատանդությունից, վերադառնում Հայաստան և ժառանգում իր հոր գահը: Այս ժամանակ նա արդեն 45 տարեկան էր:

Տիգրան II-ը պետական-վարչական ու ռազմական բացառիկ ունակություններ ունեցող, դիվանագիտական հմտությամբ օժտված, տաղանդավոր և եռանդուն ղորավար-միապետներից մեկն էր:

Հայաստանը Տիգրան II-ի ժամանակ հասնում է իր քաղաքական հզորության ամենաբարձր կետին և դառնում Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը:

Հայաստանի հզորացման գերքին և արտաքին պայմանները

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի հզորացումը նախ սերտորեն կապված էր երկրի ներքին արտադրողական ուժերի, տնտեսության զարգացման հետ: Աքեմենյան դարաշրջանից սկսած՝ Հայաստանի տնտեսությունը անշեղ կերպով զարգանում և վերելք էր ապրում: Այդ վերելքը մեծ շահով ուժեղանում է հելլենիզմի դարաշրջանում և առանձնապես հայկական հողերի միավորումից հետո:

Տիգրան II-ը և հայ ստրկատիրական ավագանին, օգտագործելով երկրի տնտեսական հնարավորությունները, կարողանում են

կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել ժամանակի մեծ և ուժեղ բանակներինց մեկը: «Հետևակ կովոդները,—վկայում է Խորենացին,— ձիավոր դարձան, պարսավորները՝ հաջող աղեղնավորներ, շերտավորները զինվեցին սրերով ու տեղավորները՝ նիզակներով, մերկերը պատսպարվեցին վահաններով և երկաթե զենստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլատակումը բավական էին [թշնամուն] հալածելու և վանելու համար»:

Հայաստանի հզորացման մեջ շատ կարևոր դեր են կատարում նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտումը և հայկական հողերի միավորումը մի միասնական պետության կազմի մեջ: Այս նշանակալից իրողությունները ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ավելի սերտ կապեր են հաստատում երկրի տարբեր մասերի միջև, ոչ միայն համախմբում են ժողովրդի ուժերը և միավորում նրա ջանքերը, այլև ամրապնդում ու հզորացնում են կենտրոնական իշխանությունը: Նրանք հնարավորություն են ընձեռում նաև կազմակերպելու նույն լեզվով խոսող մարտիկներից համալրված, ավելի վստահելի, համախմբված, կայուն ու մարտունակ բանակ:

II դարի կեսից (մ. թ. ա.) Արևելքի շատ երկրներին, որոնց թվում և Հայաստանի արտաքին դրությունը զգալի շափով ծանրանում է, մի կողմից՝ Պարթևական թագավորության, իսկ մյուս կողմից՝ Հռոմի նվաճողական քաղաքականության պատճառով:

Այդ ժամանակ պարթևները, ինչպես արդեն նշվել է, իրենց մի շարք հարձակումներով սպառնալիք են ստեղծում Հայաստանի անկախության համար: Պարթևական թագավորության հետ գրեթե միաժամանակ Արևելքում իր ազդեցիվ նվաճումներն է սկսում նաև ստրկատիրական Հռոմը: Հռոմեացիները, որպես նվաճողներ առաջին անգամ ոտք դնելով Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում, 133 թ. դրավում են Պերգամոնի ընդարձակ թագավորությունը, իսկ 102 թ.՝ Արևմտյան լեռնային Կիլիկիան: Շուտով Հռոմը ակտիվ կերպով միջամտում է նաև Գալատիայի, Բյութանիայի և Կապադովկիայի ներքին գործերին և այդ երկրները դրոմ իր ազդեցության տակ: Հռոմեական զենքի ուժով գահ բարձրացած կամ իրենց գահը այդ ուժով պահպանող հիշյալ երկրների թագավորները վասալական կախման մեջ են ընկնում Հռոմից, նրա ձեռքին դառնում են խաղալիք: Իրեն ենթարկելով սահմանակից Կապադովկիան, Հռոմը անմիջական սպառնալիք է ստեղծում նաև Հայաստանի համար:

Սակայն դրությունը փոխվում է Տիգրան II-ի գահ բարձրանա-

լու ժամանակ: I դարի սկզբից (մ. թ. ա.) Հռոմում սկսված ներքին քաղաքացիական կռիվները և ստրկական խռշոր ապստամբությունները, իսկ Պարթևական թագավորության ներսում Միհրդատ II-ի մահվանից հետո առաջացած գահակալական կռիվներն ու խռովությունները, առժամանակ վերացնում են Հայաստանին սպառնացող վատնգր:

Տիգրան II-ը, օգտագործելով ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմանները, եռանդուն կերպով աշխատում է ամրապնդել ու հզորացնել հայկական պետությունը, ավարտել հայկական հողերի միավորումը, նոր երկրներ ու ժողովուրդներ նվաճելու հաշվին ընդարձակել հայ ստրկատերերի շահագործման բազան, ձեռք բերել նոր հարստություններ և ստրուկներ:

Տիգրան II-ը նախ որոշում է Մեծ Հայքին **Մոփքի միացումը** միացնել Մոփքը: 94 թ. (մ. թ. ա.) նա հարձակվում է Մոփքի Արտանես թագավորի վրա, հաղթում նրան և Մոփքը, ապա նաև Եկեղյաց ու Դարանաղյաց դավառները միացնում իր թագավորությանը:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—վկայում է Ստրաբոնը,—Տիգրանը նա իշխում էր այսպես կոչված բուն Հայաստանում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իբերիային՝ մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապադովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդից էր Արտանես Մոփացին, որն իշխում էր Հայաստանի հարավային և մանավանդ հարավ-արևմտյան մասերում: Տիգրանը հաղթեց սրան և ինքը տեղ դառավ բոլոր այդ երկրներին»:

Գրավելով Մոփքը, Տիգրանը ոչ միայն իր թագավորությանն է միացնում հայկական զարգացած ու հարուստ երկրամասերից մեկը, ոչ միայն տիրում է միջազգային տարանցիկ առևտրի հիմնական մայրուղուն՝ «Արքայական ճանապարհին» այստեղից անցնող հատվածին և Տոմիսիա ամրոցին, այլև ռազմա-ստրատեգիական կարևոր դիրք է գրավում Հյուսիսային Ասորիքի և Կապադովկիայի նկատմամբ:

Մոփքի միավորումը Մեծ Հայքի հետ կարևոր նշանակություն ուներ, քանի որ այն գրեթե իր ավարտին էր հասցնում հայկական հողերի ու հայ ժողովրդի միավորումը և ուժեղացնում կենտրոնական իշխանությունը:

Մի քիչ ավելի ուշ Տիգրան II-ը ետ է խլում նաև այն 70 հոփտները, որ ինքը զիջել էր պարթևներին: Նա հայկական հողերից միայն Փոքր Հայքը ամբողջովին չի կարողանում միացնել Մեծ Հայ-

քին, որովհետև նրա անդրեփրատյան գավառները դեռևս 111 թ. (մ. թ. ա.) նվաճվել ու միացվել էին Պոնտոսին:

Հայ-պոնտական դաշինքը

II դարի առաջին կեսից զգալի չափով ուժեղանում է հյուսիս-արևմուտքից Հայաստանին սահմանակից Պոնտական թագավորությունը: Պոնտոսը իր հզորությունն արձանակեց և հասնում էին աշխարհի հռչակավոր զորավարներից և պետական գործիչներից մեկի՝ Միհրդատ Պոնտացու կամ Միհրդատ VI Եվպատորի (111—63) թագավորության ժամանակ: Իր գահակալության առաջին տարիներին Միհրդատ Եվպատորը, նվաճելով և իր գեղիշխանությունը ենթարկելով Փոքր Հայքը, Կոլխիդան, Տավրիկյան Նեբսոնեսը, Բոսպորը (Ղրիմ) և սկյութական երկրները, Պոնտոսը դարձնում է Փոքր Ասիայի ամենաընդարձակ և հզոր պետությունը:

99 թ. Միհրդատ Պոնտացին գրավում է նաև Կապադովկիան, որի բնակչությունը ցեղական, մշակութային և կրոնական ընդհանուր կապերով կապված էր Պոնտոսի բնակչության հետ: Սակայն շուտով, 95 թ. հռոմեացիների միջամտության պատճառով պոնտական զորքերը հարկադրված են լինում հեռանալ Կապադովկիայից:

Միհրդատ Պոնտացին, շնայած իր կրած անհաջողությանը, ոչ միայն աշխատում է կրկին գրավել Կապադովկիան, այլև ծրագրում է հռոմեացիներին Փոքր Ասիայից, Հունաստանից և Մակեդոնիայից դուրս քշելով ստեղծել հելլենիստական մի ընդարձակ պետություն:

Հռոմի դեմ վճռական գոտեմարտի դուրս գալուց առաջ Միհրդատը, իր թիկունքը արևելքից ապահովելու և հայկական զորքի օժանդակությունը ստանալու նպատակով, աշխատում է դաշինք կնքել Տիգրանի հետ: Միհրդատի այս ձգտումը համընկնում էր Տիգրանի ցանկության հետ, որն իր հերթին ծրագրում էր գրավել Հյուսիսային Միջագետքն ու Ասորիքը և դուրս գալ Միջերկրական ծով:

Փոխադարձաբար իրար օգնելու և միմյանց թիկունքն ապահովելու, ինչպես և Հռոմի դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով, 94 թ. Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան II-ը ռազմա-քաղաքական դաշինք են կնքում: Այս դաշինքը ավելի ևս ամրապնդելու նպատակով Միհրդատը իր աղջկանը՝ Կլեոպատրային կնության է տալիս Տիգրանին:

Պայքար Կապադովկիայի համար

Հայաստանին ու Պոնտոսին սպառնացող հռոմեական վտանգը կանխելու և Հռոմի դեմ ռազմագիտական ավելի հարմար դիրքեր գրավելու համար Միհրդատը և Տիգրան II-ը որոշում են գրավել Կապադովկիան: 93 թ. հայկական և պոնտոս-

կան բանակները հարձակվում են Կապադովկիայի վրա և առանց մեծ դժվարութեան գրավում այն: Կապադովկիայի Արիոքարզան թագավորը պարտվելով, փախչում է Հոռմ:

Հոռմեական սենատի կարգադրութեամբ Կիլիկիայի փոխպրետոր Սուլլան 92 թ. զգալի ուժերով գալիս է Կապադովկիա, պարտութեան մատնում հայկական ու պոնտական զորքերին և կրկին Կապադովկիայի գահի վրա է հաստատում Արիոքարզանին:

Սակայն Սուլլան երկար չի մնում Կապադովկիայում: Նա 91 թ. իր բանակով վերադառնում է Հոռմ: Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո հայկական զորքերը Տիգրան II-ի զորավարներ Միթրաատի և Բագոատի (Բագրատ) ղեկավարութեամբ կրկին հարձակվում և գրավում են Կապադովկիան: Նույն այս ժամանակ պոնտական զորքերը գրավում են նաև Հոռմի վասալ Բյութանիան:

Հոռմեական սենատը այս անգամ Արեևիք է ուղարկում կոնսուլ Մանիոս Ակվիլիոսին, որը 89 թ. վերականգնում է նախկին դրությունը Կապադովկիայում և Բյութանիայում: Միհրդատը և Տեգրանը առանձին դիմադրութիւն ցույց չեն տալիս, որովհետև նրանք այդ պահին չէին ցանկանում պատերազմել Հոռմի դեմ:

Տիգրան II-ի Ավաճումները

89 թ. աշնանը, հոռմեացիների զրդումով և նախաձեռնութեամբ սկսվում է պատմութեան մեջ հայտնի Միհրդատյան առաջին պատերազմը: Պատերազմի սկզբում Միհրդատը, չախջախելով հոռմեացիներին ու նրանց դաշնակիցներին, նվաճում է ամբողջ Փոքր Ասիան և հաղթականորեն մտնում Հունաստան: Հունական քաղաքները բաց են անում իրենց դռները Միհրդատի առաջ և նրան դիմավորում մեծ ցնծութեամբ, իբրև ազատարարի:

Հոռմեական սենատի որոշմամբ մեծ ուժերով Միհրդատի դեմ է ուղարկվում Սուլլան: Սա, գալով Հունաստան, երկու տարվա արյունահեղ ու համառ կռիվներից հետո 84 թ. հաղթում է Միհրդատին, որը ստիպված է լինում հրաժարվել Պոնտոսից դուրս կատարած իր բոլոր նվաճումներից:

Միհրդատյան առաջին պատերազմի զրեթե սկզբից նվաճումներ է սկսում կատարել նաև Տիգրան II-ը: Նա իր առաջին հարվածը ուղղում է արևելքից Հայաստանի անկախութեանը ստառնացող Պարթևական թագավորութեան դեմ: 88 թ. հայկական զորքերը, հարձակվելով Պարթևական թագավորութեան վրա, նախ ետ են գրավում այն 70 հովիտները, որ Տիգրանը զիջել էր պարթևներին՝ պատանդութիւնից ազատվելու համար: 88—85 թթ. ընթացքում հայկական բանակը, հաղթական կերպով առաջ շաժվելով, իրար հ-

տեից գրավում է հարավ-արևելքում՝ Ատրպատականը, Մարաստանը, իսկ Հյուսիսային Միջագետքում՝ Կորդուքը, Ադիաբենը, Միգդոնիան, Օսրոյենը: Հայկական բանակը Միջագետքում հասնում է մինչև Նինվեի և Արբելայի շրջանները, իսկ հարավ-արևելքից՝ մինչև պարթև Արշակունիների ամառային մայրաքաղաք էկբատան:

Պարթևները, պարտութուն կրելով հայկական բանակից, ըստիպված են լինում հաշտութուն խնդրել Տիգրանից: 85 թ. կնքված հայ-պարթևական հաշտության դաշնագրով պարթևները ոչ միայն հրաժարվում են Տիգրանի նվաճած երկրներից, ոչ միայն ընդունում են Տիգրանի գերիշխանությունը, այլև պարթևական թագավորները հրաժարվում են նաև իրենց «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև կրելու էին Տիգրանը և նրա հաջորդները:

Այս նվաճումների հետևանքով Տիգրան II-ի տիրապետության տակ են ընկնում զգալի թվով հարուստ քաղաքներ ու երկրամասեր, նրա ձեռքն են անցնում Հյուսիսային Միջագետքի, Մարաստանի ու Ատրպատականի վրայով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհները և Եփրատի բոլոր կարևոր գետանցները:

Նվաճված երկրների թագավորները թեև պահպանում էին իրենց գոյությունը, և նույնիսկ Ատրպատականի թագավորը ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ, սակայն նրանք որպես վասալներ հպատակեցված էին Տիգրանին և պարտավոր էին նրան հարկ վճարել և օգնել զորքով:

Հայ պարթևական դաշնագրից անմիջապես հետո Տիգրանը, գրավելով և իրեն ենթարկելով նաև Ասորիքի հյուսիսային մասում գտնվող Կոմագենը, զենքն ուղղում է Սելևկյան թագավորության դեմ: Տիգրանի այս նվաճողական քաղաքականության նպատակն էր՝ գրավել Ասորիքի ու Փյունիկիայի հելլենիստական հարուստ քաղաքները և դուրս գալ Միջերկրական ծով:

Սելևկյան երեսմնի հզոր ու աշխարհակալ թագավորությունն արգեն այս ժամանակ ամփոփված էր միայն Ասորիքի ու Փյունիկիայի սահմաններում և գտնվում էր կործանման եզրին: Անտիոքի ստրկատիրական ու առևտրա-վաշխառուական խավերը ձգտում էին արտաքին ուժի միջոցով պահպանել իրենց ունեցվածքը, ճնշել ու հնազանդության մեջ պահել շահագործվող մասսաներին և դուրս բերել երկիրն ու մայրաքաղաքը ծանր վիճակից:

Տիգրան II-ի հարձակումը Սելևկյան թագավորության վրա համընկնում էր Անտիոքի տիրող խավերի ցանկությանը: Ուստի նրանք 84 թ. (մ. թ. ա.), առանց գիմադրութուն ցույց տալու, Անտիոքի դռները բաց են անում Տիգրանի հաղթական բանակի առաջ:

84—83 թթ. հայկական բանակը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու գրավում է նաև ամբողջ Ասորիքն ու Դաշտային Կիլիկիան: Անտիոքի և Ասորիքի վաճառաշահ շատ քաղաքների՝ կամավոր կերպով Տիգրան II-ին անձնատուր լինելը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ արդեն այս ժամանակ Ասորիքը Փոքր Ասիայի ու Հյուսիսային Միջագետքի հետ կապող առևտրական բոլոր ճանապարհները գտնվում էին Տիգրանի տիրապետութեան տակ: Սելևկյանների հռչակավոր, հարուստ և մոտ կես միլիոն բնակչութուն ունեցող մայրաքաղաքը այսուհետև դառնում է Տիգրանի մայրաքաղաքներից մեկը, որտեղ նրա անունով ու պատկերով սկսում են կտրել ոսկե և արծաթե գրամներ:

Ի տարբերութուն Ասորիքի, Փյունիկիայի ծովափնյա անառիկ քաղաքները, որոնք առանձին շահագրգռվածութուն չունեին ցամաքային առևտրի մեջ և կապված էին ծովային առևտրի հետ, սկսում են համառ դիմադրութուն ցույց տալ Տիգրան II-ին: Հայկական բանակը երկարատև կռիվներից հետո միայն կարողանում է գրավել այդ քաղաքները: 71 թ. Տիգրանը մեծ զորքով գալիս և պաշարում է Փյունիկիայի հարավում գտնվող Պտղոմայիդ քաղաքը, որտեղ ամրացել էր սելևկյան Սելենե-Կլեոպատրա թագուհին: Հակառակ ցույց տրված համառ դիմադրութեանը, Տիգրանը գրավում է քաղաքը և գերի է վերցնում թագուհուն, որը հետագայում Տիգրանի հրամանով մահապատժի է ենթարկվում:

Տիգրանի մեծաթիվ զորքի երևալը Փյունիկիայի հարավում սարսափ է տարածում նաև սահմանակից Պաղեստինում: Հրեաստանի թագուհին, վախենալով հայկական զորքի ներխուժումից, մեծաքանակ ու արժանավայել ընծաներ է ուղարկում Տիգրանին և ընդունում նրա գերիշխանութունը:

Տիգրան II-ի նվաճումները ավարտվում են 70 թ. (մ. թ. ա.):

Տիգրան II-ի տերությունը

Տիգրան II-ը մոտ 25 տարի տևող իր հաղթական առաջխաղացման և նվաճումների ընթացքում ստեղծում է մի լայնածավալ տերութուն, որի սահմանները տարածվում էին Կասպից ծովից մինչև Եգիպտոսի սահմաններն ու Միջերկրական ծովը, Մարաստանի լեռներից մինչև Արևմտյան Եփրատի ավերը: Հայաստանը վերածվում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերութեան:

Իր դասակարգային բնույթով Տիգրան II-ի ստեղծած տերութունը հելլենիստական տիպի ստրկատիրական միապետութուն էր, որի գլխավոր հենարաններն էին հայ ստրկատիրական դասակարգը

և հայկական զորքը: Սակայն ինչպես Արևելքի բոլոր մեծ նվաճողներին, նույնպես և Տիգրան II-ի ստեղծած տերութիւնը ազգային պետութիւն չէր, այլ բազմացեղ ու բազմալեզու, տնտեսական-հասարակական կյանքի զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների ու ժողովուրդների խառնուրդ էր:

Տիգրան II-ի տերութիւնի գոյութիւնը և պահպանութիւնը առավելապես հիմնված էր ռազմական ուժի վրա: Մեծ նվաճումներ կատարելու և հպատակեցված երկրները հնազանդութիւն մեջ պահելու համար Տիգրանը ստեղծում է խոշոր բանակ, որի մի մասը կազմվում էր հպատակ երկրների օժանդակ ուժերից և վարձկան զորքերից:

Նվաճված երկրները կառավարելու, այդ երկրներում իր տիրապետութիւնն ամրապնդելու և առաջացած ապստամբութիւնները ճնշելու նպատակով Տիգրանը Հյուսիսային Միջագետքում, Ասորիքում, հավանաբար նաև այլ երկրամասերում հիմնում է փոխարքայութիւններ: Նա Հյուսիսային Միջագետքում փոխարքա է նշանակում իր Գուրաս անունով եղբորը, իսկ Ասորիքում՝ Բադրատ զորավարին:

Նվաճված երկրներից Տիգրանը և հայ ստրկատերերը ձեռք են բերում հսկայական հարստութիւններ և տասնյակ հազարավոր ստրուկներ: Այդ երկրները այնուհետև հարկատու են դառնում Տիգրանին:

Հայաստան տեղափոխված հսկայական հարստութիւնները, նյութական արժեքները և բազմահազար գերիներն ու ստրուկները չէին կարող շնչապատել Հայաստանի տնտեսական կյանքի հետագա ընդհանուր վերելքին: Տիգրան II-ը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական տիպի խոշոր միապետներից մեկը, իր քաղաքականութիւնը նույնպես մեծ չափով նպաստում է Հայաստանի տնտեսական կյանքի, բայց հատկապես քաղաքների, արհեստագործութիւն և առևտրի զարգացմանը: Նա զգալի չափով նպաստում է նաև Հայաստանում հելլենիստական մշակույթի տարածմանն ու զարգացմանը:

Տիգրանակերտի կառուցումը

Տիգրան II-ի տերութիւնը առավելապես ընդարձակվել էր հարավից: Արտաշատը և Անտիոքը, որոնք գտնվում էին նրա տերութիւնի հյուսիսային ու հարավային ծայրամասերում, չէին կարող լրիվ կերպով մայրաքաղաքի դեր կատարել:

Նվաճված երկրները ավելի հեշտ կառավարելու, այդ երկրները Հայաստանի հետ կապելու և Հայաստանում քաղաքային կյանքը

աՎելի զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 80—70 թթ. ընթացքում Աղձնիք նահանգում, հետագայի նվիրկերտ-Ֆարկին քաղաքի շրջակայքում հիմնադրում ու կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Տիգրանակերտ: Ըստ Ապպիանոսի վկայության, Տիգրանը իր նոր մայրաքաղաքը հիմնադրել է Հայաստանի այն վայրում, որտեղ նա պատանդութունից ազատվելուց հետո եկել և թագավոր էր հռչակվել:

Տիգրանակերտի կառուցման տեղը հաջող էր ընտրված: Նա ոչ միայն գտնվում էր նորաստեղծ տերութւյան կենտրոնում, այլև Հյուսիսային Միջագետքից գեպի Փոքր Ասիա, Արարատյան դաշտը և Սև ծովի նավահանգիստները տանող գլխավոր ճանապարհների հանգուցակետում:

Տիգրանը ոչ մի միջոց ու ջանք չի խնայում իր մայրաքաղաքը շքեղ և փառահեղ կառուցելու համար: Տիգրանակերտը շրջապատված էր բարձրաբերձ պարիսպներով, որոնք ունեին 50 կանգուն բարձրություն: Այդ պարիսպները այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ Տիգրանը շինել էր տվել ձիերի ախոռներ ու պահեստներ: Քաղաքը ուներ ամուր և անմատչելի միջնաբերդ: Միջնաբերդի պարիսպներից դուրս կառուցված էր Տիգրանի փառահեղ պալատը, որը շրջապատված էր պարտեզներով, զրոսարաններով, որսատեղիներով ու ձկնավազաններով:

Իր նոր մայրաքաղաքը և Հայաստանի մյուս քաղաքները արագ կերպով շինացնելու և զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 78 թվականին մի արշավանք է կազմակերպում գեպի Կապադոկիա, Դաշտային Կիլիկիա և Ասորիք: Այդ արշավանքի ժամանակ նա, գրավելով Կապադոկիայի մայրաքաղաք Մաժաքը և ամայացնելով տասներկու հելլենիստական քաղաքներ, սրանց բնակիչներին (մոտ 300000 հոգի) բռնութւյամբ գաղթեցնում և բնակեցնում է Տիգրանակերտում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում: Նա Հայաստան է գաղթեցնում նաև զգալի թվով բնակիչներ Կորդուբից, Ադիաբենից և այլ վայրերից: Հայաստան գաղթեցված մոտ կես միլիոն բնակչության մեջ, բացի բազմահազար ստրուկներից և քաղաքներում բրնակվող կիսակախյալ ու ազատ հողագործներից, կային նաև մեծ թվով հույն, հրեա և ասորի արհեստավորներ ու առևտրականներ:

Տիգրանը իր նորակառույց մայրաքաղաքում է բնակեցնում հատկապես Մաժաքից, Դաշտային Կիլիկիայի ծովափնյա Սուլի և այլ քաղաքներից բերված բնակիչներին: Ուսումնասիրողներից շատերը ենթադրում են, որ Տիգրանակերտը այդ ժամանակ ուներ մոտ 300 000 բնակչություն:

Մայրաքաղաքում հայկական տարրը ավելացնելու և այնտեղ իր ու արքունիքի համար ամուր հենարան ստեղծելու նպատակով Տիգրանը հարկադրում է հայ ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչներին՝ թողնել իրենց բնակության նախկին վայրերը և հաստատվել Տիգրանակերտում:

Կարճ ժամանակում Տիգրանակերտը դառնում է Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի շքեղ, բազմամարդ ու հարուստ քաղաքներից մեկը:

2. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՆԵՐԸ

Լուկուլլոսի ար- շավանքը Հայաստան

73 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) սկսվում է Միհրդատյան երրորդ պատերազմը: Այս պատերազմի սկզբում ևս հաջողութունը գտնվում էր Միհրդատի կողմը: Նա, մի քանի ճակատամարտերում ծանր պարտության ենթարկելով հռոմեական զորքերին ու նավատորմիդին և գրավելով հռոմեական պրովինցիա դարձած Բյութանիան, գալիս պաշարում է Մարմարա ծովի ափին, Դարդանելի նեղուցից ոչ այնքան հեռու գտնվող Կիզիկ քաղաքը: Սակայն այստեղ, 73—72 թթ. ձմռանը Միհրդատը պարտութուն է կրում հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսից և իր բանակի մնացորդներով նահանջում Պոնտոս:

Հռոմեացիների դեմ պայքարը շարունակելու համար Միհրդատը օգնութուն է խնդրում իր որդուց՝ Բոսպորի փոխարքա Մաքարեսից, պարթևներից և սկյութներից: Սակայն ոչ ոք օգնության ձեռք չի մեկնում նրան:

Միհրդատը օգնութուն է խնդրում նաև Տիգրանից, նրա մոտ իբրև դեսպան ուղարկելով հայտնի հույն փիլիսոփա և պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացուն: Սակայն սա, որը թշնամացել էր Միհրդատի հետ, Տիգրանին խորհուրդ չի տալիս օգնել նրան:

Տիգրանը, որը ձգտում էր ամրանալ իր նոր նվաճված երկրներում և չէր ցանկանում ընդհարվել Հռոմի հետ, որոշում է չօգնել իր աներոջը: Տիգրանի այս որոշման մեջ, անկասկած, որոշակի դեր են կատարել նաև հռոմեացիների այն կեղծ հավաստիացումները, որ իրենք Հայաստանի նկատմամբ թշնամական մտադրութուններ չունեն: Դա երևում է նրանից, որ այս դեպքերի ժամանակ Տիգրանը և հայկական զորքը գտնվում էին Ասորիքում և զբաղված էին Փյունիկիայի հարավային քաղաքները նվաճելով: Ինչ էլ որ լինի, իր անհեռատես այս որոշումով Տիգրանը քաղաքական մեծ

սխալ է գործում: Նա, չօգնելով Միհրդատին, ոչ միայն հոռմեացի-
նեբրին հնարավորութիւնն է տալիս պարտութեան ենթարկելու նրան
և գրավելու Պոնտոսը, այլև հոռմեական զորքը կանգնեցնում է իր
խսկ պետութեան սահմանագլխին, իր տերութեան բախտն ու ապա-
գան դնելով մեծ վտանգի տակ:

Դրսից ոչ մի օգնութիւն չստանալով, Միհրդատը 71 թ. Կարի-
րայի մոտ տեղի ունեցած անհավասար ճակատամարտում հոռմեա-
ցիներից ծանր պարտութիւն է կրում, և իր փոքրաթիվ զորքով
անցնում Հայաստան, Տիգրանը հոռմեացիների հետ շեզոքութիւն
պահպանելու հույսով, Միհրդատին չի հրավիրում իր մոտ և չի տե-
սակցում նրա հետ, այլ միայն թույլ է տալիս նրան ապրել իր պե-
տութեան հեռավոր ու սահմանային երկրամասերից մեկում:

Սակայն իզուր էին Տիգրանի գործադրած բոլոր զգուշութիւն-
ները: Լուկուլլոսը Պոնտոսը նվաճելուց հետո, նույնիսկ առանց հոռ-
մեական սենատի թույլտվութիւնն ստանալու, որոշում է նվաճել
նաև Հայաստանը:

Պատմագրութեան մեջ հաճախ Լուկուլլոսի այս որոշումը աշ-
խատել են բացատրել միայն հոռմեացի զորավարի փառամոլու-
թյամբ ու մեծամտութեամբ: Սակայն իրականութեան մեջ այդ
որոշումը բխում էր Հոռմի նվաճողական քաղաքականութիւնից և
եղնում էր հոռմեական ստրկատերերի շահերից: Լուկուլլոսը և հոռ-
մեական ստրկատերերը, ծրագրելով Հայաստանի նվաճումը, ձրգ-
տում էին իրենց տիրապետութիւնը հաստատել Հայաստանում,
Միջագետքում և Ասորիքում, ձեռք բերել կողոպուտի, շահագործ-
ման և ստրուկներ հայթայթելու նոր աղբյուրներ: Լուկուլլոսը հա-
րըստանալու հետ մեկտեղ ցանկանում էր Միհրդատ Պոնտացուն
հաղթողի իր փառքի վրա ավելացնել նաև Տիգրան II-ին հաղթողի
փառքը:

71 թ. Լուկուլլոսը մի դեսպանութիւն է ուղարկում Տիգրանի
մոտ և պահանջում, որպեսզի նա Հայաստանում ապաստանած Մի-
հրդատին հանձնի հոռմեացիներին: Սակայն Տիգրանը իրավացի
կերպով մերժում է հոռմեացի զորավարի անօրինական և Հայաս-
տանի ու Տիգրանի համար անպատվաբեր այդ պահանջը:

Լուկուլլոսի դեսպանութեան անդամները, օգտուելով առիթից,
իրենց շրջագայութիւնների ժամանակ անհրաժեշտ ռազմական ու
լրտեսական տեղեկութիւններ են հավաքում Հայաստանի մասին,
Ասորիքի հելլենիստական քաղաքներին ու նվաճված երկրների ա-
ռանձին իշխանավորներին ապստամբութեան կոչ անում և զրգոտ
Տիգրանի դեմ:

Ոգտվելով նրանից, որ Տիգրանը իր բանակով դեռևս գտնվում էր Փյունիկիայի հարավում, 69 թ. հռոմեական զորքերը առանց նախօրոք պատերազմ հայտարարելու, հանկարծակի Մելիտինե քաղաքի մոտից անցնում են Եփրատ գետը և ներխուժում Մոփք: Մոփքի հայ ստրկատիրական ավագանին, որը դժգոհ էր Տիգրանից՝ իր երբեմնի ունեցած մի քանի արտոնություններից զրկված լինելու պատճառով, ոչ մի դիմադրություն չի կազմակերպում թշնամու դեմ:

Հռոմեական զորքերը Մոփքից արագ շարժվում են դեպի Տիգրանակերտ: Լուկուլլոսը ձգտում էր՝ արագ ու անակնկալ հարվածով գրավել Տիգրանակերտը և անջատել Տիգրանի՝ հարավում նվաճած երկրները Հայաստանից, թույլ չտալ այդ երկրներին՝ օգնություն ուղարկելու Տիգրանին:

Հայաստանում անհրաժեշտ քանակությամբ պատրաստի զորք չկար: Այդ պատճառով միայն 3000 հոգուց բաղկացած հեծելազորային մի զորամաս է ուղարկվում թշնամու դեմ, Մերուժան զորավարի ղեկավարությամբ, որպեսզի սա կասեցնի հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի մայրաքաղաք:

Մերուժանի հեծելազորը կռվի է բռնվում թշնամու հետ և պարտվում է: Հանդուգն ու խիզախ անհավասար այս կռվում ընկնում են հայ զինվորներից շատերը, որոնց թվում և նրանց հրամանատար Մերուժանը:

Հայկական այս փոքրաթիվ զորամասի դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո, հռոմեական զորքերը գալիս ու պաշարում են Տիգրանակերտը: Հռոմեացիները, պարիսպներ քանդող մեքենաների օգնությամբ, բազմաթիվ գրոհներ են կատարում քաղաքի վրա: Սակայն ամեն անգամ մայրաքաղաքի կայազորի մարտիկները, նետերի տարափ տեղալով և պատերազմական մեքենաները այրելով, հտ են քշում թշնամուն: Մոտ հինգ ամիս Տիգրանակերտի կայազորը և բնակչությունը, Մանկայոս զորավարի գլխավորությամբ, համառ ու հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս քաղաքը պաշարած հռոմեական զորքերին:

Պաշարման սկզբում հայկական հեծյալ ղնդերից մեկը, ճեղքելով հռոմեացիների պաշտպանողական շղթան, մտնում է քաղաք և այնտեղից դուրս բերում Տիգրանի կանանոցը և պետական գանձերը:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը

Լուր ստանալով հոռմեացիների հարձակման մասին, Տիգրան II-ը իր բանակով Փյունիկիայից շտապ վերադառնում է Հայաստան: Նա իր մոտ է հրավիրում Միհրդատին և խորհրդակցում նրա հետ: Որոշվում է, որ Միհրդատը 10000 հայկական զորքով մեկնի Պոնտոս և այնտեղ նոր կռիվներ սկսի հոռմեացիների դեմ, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն իրենց ուժերը բաժանել հրկու մասի և հնարավորություն չունենան նոր ուժեր ուղարկել Հայաստան:

Նույն այդ ժամանակ Տիգրանը նոր ուժեր է հավաքում: Բացի Հայաստանում զորակոչվածներից, նրան օգնության են գալիս Ատրպատականի և Ադիաբենի թագավորները, ինչպես և օժանդակ զորամասեր են ուղարկում Վրաստանը, Աղվանքը և Միջագետքի արաբները:

Տիգրանն իր բանակով, Մուշի դաշտի ու Տավրոսյան լեռների վրայով 69 թ. հոկտեմբերի սկզբին գալիս է և բանակ դնում Տիգրանակերտի մոտից հոսող Նիկեֆորիոն-Ֆարկին գետակի ափին: Սակայն, անհեռատեսությոն հանդես բերելով, նա չի գրավում իր բանակի թիկունքում դանվող ցածրադիր բլուրը:

69 թ. հոկտեմբերի 6-ին Տիգրանակերտի մոտ հայկական և հոռմեական բանակների միջև տեղի է ունենում մի մեծ ճակատամարտ: Ճակատամարտի սկզբում թշնամու հեծելազորը հարձակվում է հայկական բանակի կենտրոնի վրա և ապա կեղծ փախուստի դիմում: Հայկական զորքերը հետապնդելով փախուստի դիմած թշնամուն, զգալի չափով բացազատվում և ցրվում են: Նույն այդ ժամանակ թշնամու հետևակ զորքերը, սրոնք մինչ այդ գաղտնաբար գրավել էին հայկական բանակի ետևում դանվող բլուրը, ըսկըսում են թիկունքից հարձակվել զրահավոր հեծելազորի և գրաստագումակի վրա: Այս հանկարծակի հարձակումը առաջ է բերում խուճապ և հայկական բանակը պարտվում է:

Պլուտարքոսը սեղեկացնում է, որ իբր թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայկական հեռազորից կոտորվել է ավելի քան 100 000 մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն են ազատվել: զորանց դիմաց հոռմեացիներից վիրավորվել է 100 և սպանվել ընդամենը 5 մարդ: Այս թվերը այնքան շինծու են, որ ոչ մի արժանահավատ տալիս չեն ներշնչում: Ավելի արժանահավատ է Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, ըստ որի հայկական զորքի կորուստը կազմում էր մոտ 5000 մարդ:

Հայկական բանակի պարտութիւնից հետո Լուկուլլոսը շարունակում և ուժեղացնում է Տիգրանակերտի պաշարումը: Մինչև ճակատամարտի սկսվելը մայրաքաղաքի օտար ու բռնի կերպով այստեղ գաղթեցված բնակիչները և նրանցից կազմված կայազորի առանձին ղորամասերը հավատարիմ էին մնացել և նույնիսկ կովում էին մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար: Սակայն ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց նրանք ապստամբութիւն են բարձրացնում և դավաճանաբար մայրաքաղաքը հանձնում թշնամու ձեռքը:

Հոռմեացիները անխնա կերպով կողոպտում և ավերում են Տիգրանակերտը: Այդ կողոպուտից Լուկուլլոսին անձնապես բաժին է ընկնում 8000 արծաթ տաղանդ (մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլի), իսկ հոռմեական ամեն մի ղինվորին՝ 800 դրաքմե (մոտ 280 ոսկի ռուբլի), չհաշված մյուս թանկագին իրերն ու հարստութիւնները:

Ի փոխհատուցումն իրենց ապստամբութեան և դավաճանութեան, Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի հուլն և օտար բնակիչներին ետ է ուղարկում իրենց նախկին քաղաքներն ու երկրները:

Հայկական ղորքի պարտութիւնը ծանր ու բացասական հետևանք է ունենում նաև Տիգրան II-ի տերութեան համար: Ասորիքը, Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան և Կոմմագենը անջատվում են Հայաստանից: Այդ երկրներից առաջին երեքը կարճ ժամանակից հետո վերածվում են հոռմեական պրովինցիաների, իսկ Կոմմագենը, իր տեղական թագավորութիւնը պահպանելով հանդերձ, դառնում է Հռոմի հլու-հնազանդ վասալ երկրներից մեկը:

Ժամանակավորապես Հայաստանից անջատվում է նաև Կորդոբը կամ Կորգվաց աշխարհը: Այս երկրի Զարբիենոս թագավորը դեռ մինչև Լուկուլլոսի արշավանքը, դավաճանելով Տիգրանին, գազտնարար անցել էր հոռմեացիների կողմը: Սակայն Տիգրանը, լուր ստանալով սրա դավաճանութեան մասին, հրամայել էր՝ նրան և նրա ընտանիքին սրի բաշել:

Լուկուլլոսի հետագա արշավանքը և նրա պարտութիւնը

Տիգրանակերտի անկումից հետո, ձմեռվա սկսվող ցրտերի պատճառով, նրկու կողմերն էլ դադարեցնում են պատերազմական գործողութիւնները և նախապատրաստվում էր ընդհարումների:

Լուկուլլոսը, վախենալով թշնամաբար տրամադրված շրջապատից և հոռմեացիների համար անսովոր ձմեռվա ընթացքում հայկական բանակի հարձակումներից, իր ղորքը ռուրս է բերում Տիգրանակերտից ու Հայաստանից և գնում ձմեռում է հայերի հետ

թշնամացած Կորդվաց աշխարհում, որտեղ կային նաև հացի առատ պաշարներ:

Միհրդատը դեռ Պոնտոս չհասած, լուր ստանալով Տիգրանի պարտության մասին, ետ է վերադառնում: Տիգրանը և Միհրդատը անմիջապես եռանդուն կերպով ձեռնամուխ են լինում նոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նրանք նոր զորք են հավաքում, հոռմեականի նման վերակառուցում և վարժեցնում են հայկական բանակը, ստեղծում են ավելի մարտունակ ու մեծաթիվ հեծելազոր: Տիգրանի նոր բանակում կային նաև վրացական ու մարական զորամասեր: Մարական զորամասերին, ինչպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի ժամանակ, առաջնորդում էր Ատրպատականի Միհրդատ թագավորը, որը Տիգրանի փեսան էր:

Չմեռվա ընթացքում թե՛ Տիգրանն ու Միհրդատը, թե՛ Լուկուլլոսը ծավալում են նաև դիվանագիտական աշխույժ գործունեություն: Պատերազմող երկու կողմերի համար էլ շատ կարևոր ու էական նշանակություն ունեւր Պարթևական թագավորության դիրքը: Եթե պարթևները միանային կովոդ կողմերից մեկին, ապա այդ կողմը կստանար բացարձակ գերակշռություն:

Տիգրանն ու Միհրդատը իրենց դեսպանների միջոցով, նվաճված անդրեփրատյան երկրները պարթևներին վերադարձնելու պայմանով, աշխատում էին համոզել պարթևների Հրահատ III թագավորին (70—57), որպեսզի նա միանար իրենց հետ և համատեղ պայքար սկսեր Արևելքի ընդհանուր և վտանգավոր թշնամու՝ Հոռմի դեմ: Նրանք միաժամանակ զգուշացնում էին Հրահատին, որ եթե Հայաստանը պարտվի ու նվաճվի, ապա այնուհետև հոռմեացիները կհարձակվեն պարթևների վրա:

Իր հերթին Լուկուլլոսը դեսպանների միջոցով, օգտագործելով հայերի ու պարթևների միջև գոյություն ունեցող թշնամությունը, աշխատում էր Հրահատին գրավել իր կողմը և նրան դուրս բերել Հայաստանի դեմ:

Սակայն պարթևները որոշում են չեզոքություն պահպանել: Նրանք հույս ունեին, որ պատերազմում երկու կողմերն էլ խիստ կերպով կթուլանան, գրանով իսկ կապահովվի իրենց տերության անվտանգությունը, և իրենք Արևելքում կգրավեն գերիշխող դիրք:

68 թ. գարնան վերջին վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները: Լուկուլլոսը, տեսնելով որ Տիգրանը ո՛չ նախահարձակ է լինում և ո՛չ էլ հաշտություն խնդրում, իր զորքերով դուրս է գալիս Կորդվաց աշխարհից և Տիգրանակերտի մոտով ու

Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում դեպի Մուշի դաշտը և Արածանիի հովիտը, դեպի Հայաստանի խորքերը: Լուկուլլոսի նպատակն էր բաց ճակատամարտում հաղթել հայկական բանակին կամ դրավել Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արտաշատը և ստիպել Տիգրանին վերջնական հաշտութուն կնքել հռոմեացիների առաջարկած պայմաններով:

Հայկական բանակը այս նոր կռիվներին ժամանակ գործադրում է ակտիվ պաշտպանական նահանջի, թշնամուն դեպի երկրի խորքերը քաշելու, մանր ու անկանոն կռիվներում նրա ուժերը հյուժնու և բարոյալքելու տակտիկա:

Միհրդատի ղեկավարութամբ գործող հայկական բանակի հետևակային զորամասերը և հեծելազորի մի մասը, որոշ հեռավորութունից թշնամուն ճակատից անընդհատ նետահարելով կամ նրա հետ փոքր ընգհարումներ ունենալով, բայց և խուսափելով կանոնավոր ճակատամարտից, սկսում են աստիճանաբար նահանջել և թշնամուն քաշել դեպի երկրի խորքերը: Մյուս կողմից, Տիգրանի հրամանատարութամբ գործող հեծելազորային զորամասերը, շարժվելով թշնամու բանակի թևերից ու թիկունքից, հեռվից նետահարում և զիշեր ու ցերեկ լարված ու անհանգիստ վիճակի մեջ էին պահում հակառակորդին, շրջապատում ու ոչնչացնում էին նրա փոքր խմբերին ու գումակը, կտրում հաղորդակցութայն ճանապարհները և դժվարացնում պարենավորումը:

Երբ հռոմեացիները խորանում են երկրում և անմիջական ըսպառնալիք ստեղծում հայկական պետականության գոյությանը, հայ ժողովուրդը նույնպես ոտքի է կանգնում իր հայրենիքը, անկախությունն ու պետականութունը օտարերկրյա նվաճողներից պաշտպանելու համար: Ժողովրդական մասսաների ցասումն ու վրեժխնդրութունը ավելի է բորբոքվում, երբ հռոմեացիները, Լուկուլլոսի հրամանով սկսում են ավերել ու այրել հայկական գյուղերը:

Հայկական զորքերի հասցրած հարվածների, ժողովրդական մասսաների ծավալած պայքարի, ատելութայն և թշնամանքի հետևանքով հռոմեական բանակը ընկնում է ծանր դրության մեջ: Դժվարանում է նրա պարենավորումը, անընդհատ աճում է սպանված և ծանր վիրավորված զինվորների թիվը:

Հռոմեացիները իրենց ուժերը լարելով, ճիշտ է, շատ դանդաղ կերպով, բայց առաջ շարժվելով, հասնում են Արածանիի գետնանցին, որտեղից ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Արտաշատ: Տիգրանը և Միհրդատը, նկատի ունենալով Հայաստանի մայրաքա-

ղափին սպառնացող վտանգը, որոշում են թշնամու դեմ վճռական ճակատամարտ տալ:

68 թ. սեպտեմբերին Արածանի գետի ափին տեղի է ունենում երկրորդ խոշոր ճակատամարտը:

Հոռմեացի զորավարներին, այդ թվում և Լուկուլլոսի, փառքը գովերգող Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ իբր թե Արածանիի ճակատամարտում ևս հաղթել են հոռմեացիները և ոչնչացրել հայկական բանակը: Սակայն նա միտժամանակ հայտնում է, որ ճակատամարտից մի քանի օր հետո, Լուկուլլոսի հրամանով, հոռմեական բանակը սկսում է ետ նահանջել, որովհետև զորքը ապստամբել և պահանջում էր ետ վերադառնալ: Պլուտարքոսը հոռմեական զորքի ապստամբությունը և նահանջը պատճառաբանում է Հայաստանում սկսված անժամանակ ցրտերով, իսկ Յիցերոնը նրանով, որ իբր թե հոռմեացի զինվորները կարոտել էին իրենց հայրենիքը:

Հակառակ Պլուտարքոսի, հուլյն պատմագիր Դիոն Կասիուսը վկայում է, որ այս ճակատամարտում հայկական հեծելազորը շատ նեղն էր գցել հոռմեացիներին և շատերին սպանել ու վիրավորել էր: Նույն հեղինակը վկայում է նաև, որ հայերի նետերի սլաքները թունավոր էին և ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կըցված, որ թե՛ վերքի մեջ մնալով և թե՛ դուրս հանելով՝ արագ մահ էին պատճառում:

Հուլյն պատմիչի այս վկայություններից դժվար չէ նկատել, որ հոռմեական զորքի ապստամբությունը և նահանջը ոչ թե ցրտի և հայրենիքի կարոտի, այլ այդ զորքի տված մեծ կորուստների ու պարտության հետևանքն էր:

Արածանիի ճակատամարտում պարտված և ծանր կորուստներ կրած հոռմեական բանակը սկսում է ետ նահանջել դեպի հարավ: Սակայն Տիգրանը և Միհրդատը այս նահանջի ժամանակ թույլ են տալիս ռազմագիտական խոշոր սխալ: Նրանք, հետևելով իրենց առաջվա տակտիկային, խուսափում են թշնամու դեմ կանոնավոր ու վճռական ճակատամարտ տալուց, չեն հետապնդում նրան: Ընդհակառակն, այժմ Տիգրանի և Միհրդատի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ անսպաժման կանոնավոր ճակատամարտ տալ բարոյալքված, հուսալքված ու հյուծված թշնամու դեմ և թույլ չտալ, որպեսզի ոչ մի հոռմեացի նվաճող կենդանի դուրս գար հայկական հողից:

Լուկուլլոսը, օգտվելով Տիգրանի և Միհրդատի թույլ տված սխալից, կարողանում է իր զորքի մնացորդները դուրս բերել Հայաստանից և տանել Հյուսիսային Միջագետք: Այստեղ հոռմեական

զորքը պաշարում է հայկական փոխարքայության կենտրոնը հանդիսացող Մծբին քաղաքը, որը ռազմական կարևոր նշանակություն ուներ և շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով: Մծբինի հայկական փոքրաթիվ կայազորը, Տիգրանի եղբոր՝ Գուրասի գլխավորությամբ, համառ ու երկարատև դիմադրություն է ցույց տալիս: Միայն երկու կամ երեք ամսից հետո հռոմեացիները, օգտվելով գիշերային տեղատարափ անձրեցից ու փոթորկից, կարողանում են գրավել քաղաքը: 68—67 թթ. ամբողջ ձմեռը հռոմեացիները մնում են Հյուսիսային Միջագետքի տաք և պաշարներով լի կայաններում:

Հռոմեական զորքի նահանջից հետո Միհրդատը, 8000 զինվոր ստանալով Տիգրանից, մեկնում է Պոնտոս և կարճ ժամանակամիջոցում ազատագրում իր թագավորության արևելյան շրջանները: Ժողովուրդը ցնծությամբ է ընդունում և օգնում Միհրդատին, որովհետև ցասումով և ատելությամբ էր լցված դեպի հռոմեացի կեղեքիչները: 67 թ. գարնանը Ջեղայի մոտ հայ-պոնտական զորքերը գլխավին ջախջախում են այստեղ գտնվող հռոմեական ուժերին և ազատագրում ամբողջ Պոնտոսը:

Նույն այս ժամանակ հայ-մարական զորքերը, Տիգրանի և նրա փեսա Միհրդատի գլխավորությամբ, անցնում են Սփրատ գետը և հարձակվում Հռոմի «դաշնակից» Կապադովկիայի վրա: Հայ-մարական զորքերը, անխնա կերպով կոտորելով հռոմեացիներին, ավերում և նվաճում են Կապադովկիան:

67 թ. գարնանը Լուկուլլոսը իր զորքով, դուրս գալով Միջագետքից և շարժվելով դեպի արևմուտք, գնում է Փոքր Ասիա: Նրա հեռանալուց հետո Տիգրան II-ը կրկին գրավում և իր տերությունը է միացնում Կորդուաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքը:

Այսպիսով, Լուկուլլոսի յոթ տարի առաջ սկսած պոնտակսն և հայկական արշավանքները վերջանում են անփառունակ կերպով: Լուկուլլոսը, որը չէր բավականացել Միհրդատ Պոնտացուն հաղթողի իր փառքով, այժմ զրկվել էր նաև դրանից: Տիգրանը և Միհրդատը ոչ միայն վերականգնել էին իրենց թագավորությունները, այլև Հռոմի փոքրասիական պրովինցիաները գտնվում էին հայկական և պոնտական զորքերի ներխուժման վտանգի առաջ:

Քերքին հակասությունների սրումը

Հայ-պոնտական դաշինքն ու համագործակցությունը երբեք այնքան ամուր չէին թվում, որքան Լուկուլլոսի պարտությունից հետո:

Սակայն այդ դաշինքը շուտով քայքայվում և նույնիսկ թշնամություն է փոխարինվում Հայաստանում առաջացած ներքին դաժա-

կալական կոիվների և իշխող վերնախավի ներսում հակասութուններին սրման հետևանքով:

Հայ ստրկատիրական ավագանու մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք հավանաբար դժգոհ էին ներքին ու արտաքին քաղաքականութունից, պայքար են սկսում Տիգրան II-ի իշխանության դեմ: Տիգրանի դեմ կազմակերպում են խռովություններ ու դավադրություններ, որոնց գլուխ կանգնում են հայկական գահի ամենամոտիկ հավակնորդները՝ նրա հարազատ որդիները:

Տիգրանի անդրանիկ որդին՝ Ջարեհը, հայ ավագանու դժգոհ ներկայացուցիչների հետ, գաղտնի դավեր լարելով՝ խռովություն է բարձրացնում իր հոր դեմ: Սակայն խռովությունը ճնշվում է. Ջարեհն ու նրա կողմնակիցները կոկում հաղթվում և սպանվում են: Նրա երկրորդ որդին, որի անունը մեզ չի հասել, նույնպես աշխատում է գահը խլել:

Սակայն շուտով իշխող վերնախավի ընդդիմադիր ու դժգոհ տարրերի պարագլուխը և նրանց շահերի արտահայտիչն է դառնում Տիգրանի երրորդ որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր: 67 թ. վերջին, Տիգրան Կրտսերը, օգտվելով այն քանից, որ հայրը արշավանքի մեջ էր գտնվում Կապադովկիայում, իր կողմնակիցների հետ ապստամբում և փորձում է գրավել գահը: Տիգրան Մեծը, լսելով այս մասին, զորքով վերադառնում է հայրստան և ճնշում է ապստամբությունը: Տիգրան Կրտսերը իր կողմնակից դավադիր հայ ավագանու ներկայացուցիչների հետ փախչում է սյարթենների մոտ և այնտեղ ամուսնանում Հրահատ III-ի դստեր հետ:

Իրար ետևից առաջացած այս դավադրություններն ու խռովությունները ոչ միայն ծանրացնում և անկայուն են դարձնում Հայաստանի ներքին դրությունը, այլև խիստ կերպով վատացնում են դաշնակից թագավորներին՝ Տիգրանի և Միհրդատի բարեկամական հարաբերությունները: Տիգրան Մեծը իրավացի հիմքով կասկածում էր, որ իր որդիներին դավադրության հրահրողը Միհրդատն է: Հայկական ռազմական ուժերը օգտագործելու տեսակետից, անշուշտ, Միհրդատի համար ավելի ցանկալի էր հայկական գահի վրա տնսնել իր երիտասարդ թոռանը, քան ինքնուրույն քաղաքականություն վարող Տիգրան Մեծին: Բացառված չէ նաև այն ենթադրությունը, որ այս խռովությունները կարող էին հրահրված լինել նաև հռոմեացիների և սյարթենների կողմից:

**Պոմպեոսի արշա-
վանքը և հայ-
հոռմեակաճ
հաշտությունը**

67 թ. վերջին (մ. թ. ա.) հռոմեական սենատի որոշմամբ Լուկուլլոսի փոխարեն Արևելքում հռոմեական զորքերի ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում Պոմպեոսը, որը մինչ այդ հռչակվել էր Իսպանիայում Սերտորիոսի, իսկ Միջերկրական ծովում ծովահենների դեմ մղված պատերազմներում: Նրան տրվում են պատերազմ վարելու, հաշտություն կնքելու, պրովինցիաները կառավարելու ու նրանց եկամուտները տնօրինելու արտակարգ լիազորություններ և անսահմանափակ իշխանություն:

Պոմպեոսը իր նշանակման մասին լուրը ստանալով Կիլիկիայում, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում Միհրդատի և Տիգրանի դեմ նոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նա կարճ ժամանակամիջոցում իր, Լուկուլլոսի և Հռոմին ենթակա ու վասալ երկրների ուժերից ստեղծում է մի խոշոր բանակ: Նախքան պատերազմական գործողություններ սկսելը Պոմպեոսը կարողանում է, Միջագետքում Տիգրանի գրաված երկրները պարթևներին վերագրաձևելու խոստումով, իր կողմը գրավել Հրահատ III-ին և սրան դարձնել Հայաստանի վտանգավոր հակառակորդը՝ թիկունքից: Հայաստանի և Պոմպեոսի դեմ ուղղված պարթևա-հռոմեական այս դաշինքի կնքման, մեջ որոշ դեր է կատարում նաև Տիգրան Կրտսերը:

66 թ. գարնանը Պոմպեոսը ավելի քան 60 000 զորքով հարձակվում է Պոնտոսի վրա: Հռոմեական ուժերի դեմ Միհրդատը իր քայքայված և ուժասպառ եղած երկրից կարողանում է դուրս բերել միայն 33 հազար զորք: Նկատի ունենալով հակառակորդի գերակշռությունը, Միհրդատը խուսափում է կանոնավոր ճակատամարտից և սկսում է մղել պարտիզանական մանր կռիվներ: Սակայն Պոմպեոսը Գայլ գետից դեպի հարավ, Փոքր Հայքի Դաստիր բնակավայրի մոտ գտնվող նեղ կիրճում շրջապատում է Միհրդատի բանակն ու վերջնական պարտություն մատնում նրան: Միհրդատը փոքրաթիվ ուժերով փախչում է սկզբում Կողքիս, իսկ հետո՝ Բոսպոր (Ղրիմ), որտեղ և 63 թ. (մ. թ. ա.) ինքնասպանությունը վերջ է տալիս իր խռովահույզ ու փոթորկալից կյանքին: Պոնտոսը և Փոքր Հայքը նվաճվում ու վերածվում են հռոմեական պրովինցիայի:

66 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) Հայաստանը իր հերթին ենթարկվում է պարթևների հարձակմանը: Հրահատ III-ը, պարթևների կողքից հողերը վերագրվելու և իր փեսա Տիգրան Կրտսերին հայկական գահի վրա բարձրացնելու նպատակով, ներխուժում է: Հա-

յաստան և գալիս պաշարում Արտաշատը: Տիգրան Մեծը, մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը կայազորին հանձնարարելով, ինքը հեռանում է երկրի լեռնային շրջանները զորք հավաքելու համար: Արտաշատի կայազորը և բնակչութիւնը երկարատև ու համառ ումամբ դրուձիւն են ցույց տալիս թշնամուն:

Երբ Հրահատը տեսնում է, որ Արտաշատի պաշարումը երկարում է, հետագա պաշարումը հանձնարարելով Տիգրան կրտսերին, ինքը զորքի մի մասով վերադառնում է իր երկիրը: Սրա հեռանալուց անմիջապէս հետո, Տիգրան Մեծը հարձակվում և զլխովին ջախջախում է դավաճան որդուն. որը մազապուրծ փախչում և գնում է Պոմպեոսի մոտ:

Միհրդատին վերջնական պարտութիւն ենթարկելուց հետո, 66 թ. աշնանը Պոմպեոսը հարձակվում է նաև Հայաստանի վրա և շարժվում դեպի Արտաշատ:

Տիգրան Մեծի համար ստեղծվում է շատ ծանր դրութիւն: Նա միայն իր ուժերով, առանց դաշնակիցների չէր կարող միաժամանակ պատերազմել թե՛ հզոր Հռոմի և թե՛ Պարթևական թագավորութիւն դեմ, մանավանդ, որ Հայաստանի ներքին դրութիւնն էլ կայուն չէր: Հայաստանի պարտութիւնը դառնում է անխուսափելի: Ենթելով ստեղծված իրավիճակից, երկիրը անտեղի ու անօգուտ ավերածութիւններից զերծ պահելու և ժամանակ շահելու նպատակով, Տիգրանը հաշտութիւն է առաջարկում Պոմպեոսին, որը ընդունում է: Երկու կողմերի միջև տեղի ունեցած բանակցութիւններից հետո, 66 թ. աշնանը Արտաշատում հաշտութիւն պայմանագիր է կնքվում Հռոմի և Հայաստանի միջև:

Այդ պայմանագրով նախատեսվում է հետևյալը: Բացի պարթևներից գրաված հողերի մի մասից, Տիգրանը հրաժարվում էր Հայաստանից դուրս կատարած իր բոլոր նվաճումներից: Մոյնքը ժամանակավորապէս անջատվելու էր Հայաստանից, և յստեղ թագավոր էր դառնալու Տիգրան կրտսերը: Սա իր հոր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը: Տիգրանը պարտավորվում էր՝ իբրև պատերազմական տուգանք Պոմպեոսին վճարել 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր հռոմեացի զինվորին՝ 50 դրաքմե, յուրաքանչյուր հարյուրապետին՝ 100 դրաքմե, իսկ յուրաքանչյուր զինվորական տրիբունին՝ մեկ տաղանդ: Ընդհանուր տոմամբ Տիգրանը պետք է վճարեր մոտ 12000 տաղանդ (մոտ 25 միլիոն ոսկի ուրբի): Այս դումարները մեծ մասամբ պետք է տրվեին Մոփրում պահվող պետական գանձերից: Այսուհետև Տիգրանը հռչակվում էր «հռոմեական ժողովրդի բարեկամը և դաշնակիցը»:

Այսպիսով, նեոքրին հակասությունների և հոռմեական նվաճողական քաղաքականության հետևանքով քայքայվում է Տիգրան II-ի տերությունը: Հայաստանը դադարում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություն լինելուց և ամփոփվում Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում:

Պոմպեոսը շատ մեղմ և ընդունելի պայմաններով հաշտություն էր կնքել Տիգրան Մեծի հետ: Դրանով հոռմեացի զորավարը պարզապես աշխատել էր շատ չզրգոել հայերին և ապագա պատերազմում նրանց չմղել պարթևների կողմը: Անշուշտ, հայ-պարթևական հետագա դաշնակցությունը խափանելու նպատակով էր նաև, որ Պոմպեոսը հայկական գահը չէր տվել Տիգրան Կրտսերին, որովհետև Տիգրան Մեծը, լինելով պարթևների հակառակորդը, ավելի ցանկալի դաշնակից էր հոռմեացիների համար, քան պարթևների կողմը թեքված և նրանց հետ բարեկամական կապերով կասկած Տիգրան Կրտսերը:

Կնքված հաշտությունից խիստ դժգոհ է մնում Տիգրան Կրտսերը, որը հույս ուներ ստանալու հայկական գահը: Սա անարգում ու վիրավորում է Պոմպեոսին, ըմբոստանում և նոր դավեր է նյութում հոր գեմ: Պոմպեոսը ձերբակալում է Տիգրան Կրտսերին, սրա ընտանիքին ու որդիներին և, հակառակ Հրահատ III-ի բողոքներին, ուղարկում Հռոմ:

Հայաստանից Պոմպեոսը 65 թ. արշավում է դեպի Իբերիա (Վրաստան), իսկ ապա՝ Աղվանք: Իբերները և աղվանները ուժեղ ու համառ դիմադրություն են ցույց տալիս հոռմեական զավթիչներին: Սակայն Հայաստանի հարևան այս երկրների թագավորները նույնպես ստիպված են լինում ընդունել Հռոմի գերիշխանությունը և իրենց հռչակել «հոռմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից»: Շուտով Հռոմի գերիշխանությունը ընդունում է նաև Հայաստանի հարևան ու դաշնակից Ատրպատականը:

Նույն 65 թ. Հրահատ III-ը գրավում է Միջագետքն ու Կորզվաց աշխարհը, որոնք Պոմպեոսի հետ կնքված դաշինքի համաձայն պետք է պատկանեին պարթևներին: Սակայն Պոմպեոսը պահանջում է Հրահատից ազատել Կորզվաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Նա, նույնիսկ շսպասելով Հրահատի պատասխանին, հրամայում է հոռմեական զորքերին՝ գրավել այդ երկրները և հանձնել Տիգրան II-ին: Այժմ, անշուշտ, հոռմեացիների համար ավելի ձեռնտու էր, որ ռազմա-ստրատեգիական կարևոր դիրք ու-

նեցող Կորդուքը և Հյուսիսային Միջագետքը գտնվեին դաշնակից հայերի, քան թե ուժեղացող պարթևների ձեռքում:

Հրահատ III-ը ստիպված է լինում լուսթյամբ տանել հռոմեացի զորավարի այս անարգանքը: Այժմ արդեն Հրահատը պետք է հասկացած լինեիր, թե ինչպիսի խոշոր ու ճակատագրական սխալ էր գործել:

Հաշտության դաշնագրից հետո Տիգրան II-ը թագավորում է ևս տասը տարի: Նա մահանում է 56 թ. (մ. թ.-ա.), 85 տարեկան հասակում:

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՋՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ**

Արտավազդ II Տիրաւան II-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Արտավազդ II-ը (56—34), որը, հավանաբար, դեռևս հոր կենդանութեան վերջին տարիներին դարձել էր նրա աթոռակիցը: Արտավազդը քաղաքական բարդ իրադրութիւններին մեջ կողմնորոշվող, շրջահայաց ու հեռատես, միաժամանակ հայկական արքունիքում հելլենիստական բարձր կրթութիւն ստացած պետական գործիչներից էր:

Մեզ են հասել Արտաշատի դրամատանը կտրված Արտավազդի գեղեցիկ արծաթյա դրամները, որոնց առաջին երեսին դրոշմված է արքայական թագով նրա պատկերը, իսկ երկրորդ երեսին՝ քառաձի ոսկամակառք: Դրամների վրա, հունարեն, Արտավազդն իրեն անվանում է «արքայից արքա»:

Չնայած Լուկուլոսի և Պոմպեոսի արշավանքների հետևանքով Հայաստանի կրած տերիտորիալ մեծ կորուստներին, ավերումնորին ու կողոպուտին, Արտավազդի ժամանակ դեռևս Հայաստանը բավական ընդարձակ և ուժեղ պետութիւն էր: Նա ուներ ոսկամական մեծ ուժեր և նյութական միջոցներ: Այդ հանգամանքը իրենց պայքարի ժամանակ հաշվի են առնում թե՛ հռոմեացիները և թե՛ պարթևները: Եթե հռոմեացիները, հենվելով իրենց կնքած հաշտութեան պայմանագրի վրա, առանց Հայաստանի բուն շահերը նկատի ունենալու, աշխատում էին հայկական ուժերն շարժողով բացառապես իրենց նվաճողական քաղաքականութեան իրականացման համար, ապա պարթևները, ուղղելով իրենց սխալը, ձգտում էին դաշնակցել հայերի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի: Այդ պատճառով էր, որ պարթևները

լռելյայն համաձայնվել էին, որպեսզի Կորդուքը և Հյուսիսային Միջազգետքը մնային Հայաստանի կազմում:

Արտավազդ II-ը գահ բարձրանալուց հետո, հենվելով երկրի ռազմական ուժերի վրա և օգտագործելով հռոմ-պարթևական հակասությունները, աշխատում է Հայաստանը դուրս բերել Հռոմի նկատմամբ ունեցած կախումից և վերականգնել նրա ինքնուրույնությունը:

Կրասուսի պարթևական արշավանքը և հայպարթևական դաշինքը

60 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում կազմվում է առաջին տրիումվիրատը կամ եռապետությունը, որի մեջ մտնում էին Գնոս Պոմպեոսը, Հուլիոս Կեսարը և Մարկոս Կրասոսը: Արևելքի երկրների կառավարումը հանձնարարվում է Կրասոսին, որը Հռոմի ամենահարուստ, ընչաքաղց ստրկատեր վաշխառուներից էր: Նա հայտնի էր նաև Սպարտակի ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ իր դործադրած վայրագությունները ու դաժանությունները:

54 թ. Կրասոսը գալով Ասորիք, նախապատրաստվում է Միջազգետքի վրայով մեծ արշավանք կատարել պարթևների դեմ: Այդ արշավանքով նա ձգտում էր ձեռք բերել նոր հարստություններ և ռազմական փառք:

Նույն այս թվականին Արտավազդ II-ը գալիս է Ասորիք, ծանոթանում է պարթևական արշավանքի ծրագրի հետ և Կրասոսի պահանջով խոստանում նրան 10000 հեծելազոր և 30 հազար հետևազոր: Միաժամանակ, հաշվի առնելով, որ հայկական զորքը երկրից դուրս դալու դեպքում՝ պարթևները կարող են հարձակվել ու ավերել Հայաստանը, նա խորհուրդ է տալիս Կրասոսին իր արշավանքը կատարել ոչ թե Միջազգետքի անապատային հարթավայրերով, այլ Հայաստանի լեռնային շրջաններով, որտեղ հռոմեացիները կշարժվեին ասպհով կելպով և շէին ենթարկվի պարթևական հեծելազորի վտանգավոր հարձակումներին: Սակայն Կրասոսը մերժում է այդ խորհուրդը, որից հետո Արտավազդը վերադառնում է Հայաստան:

53 թ. գարնանը Կրասոսը ավելի քան 45000 զորքով, անցնելով Եփրատ գետը, Միջազգետքի տափաստաններով շարժվում է պարթևների դեմ: Պարթևների Օրոգես թագավորը (56—37) իր զորքի մի մասը տաղանդավոր զորավար Սուրենի առաջնորդությամբ, ուղարկում է Կրասոսի դեմ, իսկ ինքը զորքի մյուս մասով շարժվում է Հայաստան:

Արտավազդը սուրհանդակներ է ուղարկում Կրասոսի մոտ և

հայտնում, որ ինքը չի կարող օժանդակ զորք տալ նրան, որովհետև պարթևները հարձակվել են Հայաստանի վրա: «Կրասոսը,—ասում է Պլուտարքոսը,—բարկացած լինելով և անքաղաքավարի գտնվելով, Արտավազդին զրավոր պատասխան չուղարկեց, այլ ասաց բերանացի, որ այժմ նա ժամանակ չունի զբաղվելու հայերով, բայց կվերադառնա և կպատժի Արտավազդին՝ դավաճանության համար»:

Արտավազդը և հայկական զորքը ոչ մի շահագրգռվածություն չունեին պարթևների դեմ մղվող պատերազմում: Դեռ ավելին. նրանք շատ լավ էին գիտակցում, որ հռոմեացիները պարթևներին հաղթելուց հետո անպայման կվերացնեն հայկական պետականությունը և Հայաստանը կդարձնեն հռոմեական սովորական մի սյրովիցիա: Կրասոսի վերոհիշյալ սպառնալիքից հետո Հայաստանի շահերը պահանջում էին անհապաղ դաշինք կնքել պարթևների հետ և համատեղ կերպով պայքարել հռոմեական նվաճողների դեմ, մանավանդ որ պարթևներն էլ ձգտում էին դրան: Շուտով Օրոդեսի և Արտավազդի միջև կնքվում է բարեկամական գաշինք: Այդ գաշինքն ամրապնդելու նպատակով Արտավազդը իր քրոջը կնույթյան է տալիս Օրոդեսի որդուն՝ Թագաժառանգ Բակուրին:

Մինչ այդ, Կրասոսը, շարունակելով արշավանքը, աշխատում է շիման մեջ մտնել պարթևական զորքի հետ, որը հիմնականում կազմված էր հեծելազորից: Սկզբում պարթևները խուսափելով ճակատամարտից թշնամուն քաշում են Միջագետքի անապատները: 53 թ. մայիսի 6-ին պարթևները հանկարծակի խառան քաղաքի մոտ շրջապատում, անխնա կոտորում ու զլխովին ջախջախում են հռոմեացիներին: Պարթևների հաղթությունը կատարյալ էր ու փառավոր: Հռոմեացիները տալիս են 20000 սպանված և 10000 գերի: Սպանվում են Կրասոսը և նրա որդին: Բացի հարուստ ավարից, պարթևների ձեռքն են ընկնում նաև հռոմեական արծվանիշ դրոշներ:

Սուրեն զորավարը ճակատամարտում սպանված Կրասոսի գլուխը ուղարկում է Արտաշատ, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էին պարթևների Օրոդես Թագավորը և պարթև մեծամեծներից շատերը: Այստեղ հռոմեացիների դեմ տարված հաղթանակի և Թագաժառանգ Բակուրի ու Արտավազդի քրոջ ամուսնույթյան կապակցությամբ տեղի էին ունենում տոնահանդեսներ: Կրասոսի գլուխը բերում են այն ժամանակ, երբ արքունի Թատրոնում հույն դերասանների խումբը ներկայացնում էր էվրիպիդեսի «Բաբոսուհիներ» ողբերգությունը: անդիսատեսները բուռն ցնծություն են ապրում, երբ գլխավոր ներկատար Յասոնը ցուցադրում է Կրասոսի կտրված գլուխը և

արտասանում ողբերգութեան հետևյալ տողերը. «Տուն վերադառնալով, մենք բերում ենք լեռներից նոր սպանված եղջերուն, բախտավոր մի որս»: Այս տեսարանը հանդիսատեսները ընդունում են բուռն ծափահարութիւններով և մեծ ցնծութեամբ:

51—40 թթ. ընթացքում հայ-պարթևական լորքերը բազմաթիվ արշավանքներ են կատարում դեպի Ասորիք, Փյունիկիա և Պաղեստին: Հռոմեացիների կողմից կեղեքված ու հարստահարված այս երկրների բնակչությունը համակրանքով է ընդունում և ոչ մի դիմադրություն ցույց չի տալիս հայ-պարթևական զորքերին: Այս արշավանքների ընթացքում, բացի հարուստ ավարից, Արտավազդ II-ը բերում է նաև զգալի թվով հուլին, ասորի և հրեա գերիներ, որոնց բնակեցնում է Հայաստանի քաղաքներում:

Հավանաբար 52 կամ 51 թ. (մ. թ. ա.) Արտավազդը դրավում և կրկին Հայաստանին է միացնում Մոփքը, որը դեռևս 63 թ. Պոմպեոսը հանձնել էր Կապադովկիային:

Այսպիսով, Արտավազդ II-ը, օգտվելով հռոմեացիների պարտութիւնից, վերականգնում է Հայաստանի պետական ինքնորոշումը:

Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը

43 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում կազմվում է երկրորդ եռապետությունը, որի կազմի մեջ մըտնում են Օկտավիանոսը, Անտոնիոսը և Լեպիդոսը:

Արևելքը բաժին է ընկնում Մարկոս Անտոնիոսին, որը 38 թ. (մ. թ. ա.) մեծ ուժերով դալիս է Արևելք: Հաշվի առնելով Կրասոսի արշավանքի տխուր փորձը, նա ծրագրում է պարթևների դեմ արշավել Հայաստանի և Ատրպատականի վրայով: Եվ Անտոնիոսի հրամանով՝ 37 թ. արևելյան սլրովինցիաների կառավարիչ Պուբլիոս Կանիդիոսը զգալի ուժերով ներխուժում է Հայաստան: Դաշնակից պարթևները ոչ մի օգնություն չեն կարողանում ցույց տալ Հայաստանին, որովհետև հենց նոր գահ բարձրացած Հրահատ IV-ը (37—2) վտանգավոր մրցակիցներից ազատվելու համար կոտորել էր տվել իր հորը՝ Օրոգեսին, եղբայրներին ու պարթև մեծամեծներից շատերին և երկրում ստեղծել խառն ու անկայուն վիճակ: Արտավազդը դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով և մենակ մնալով հռոմեացիների դեմ, ստիպված է լինում կրկին ընդունել Հռոմի գերիշխանությունը և ճանաչել «հռոմեական ժողովրդի դաշնակցի ու բարեկամի» պարտավորությունները:

36 թ. Անտոնիոսը սկսում է իր պարթևական արշավանքը: Նա խոշոր ուժերով դուրս գալով Եգիպտոսից, գալիս է Հայաստան և

բանակ է դնում Կարնո դաշտում, որտեղ հավաքվել էին նաև «դաշնակից» թագավորների զորքերը: Այստեղից Անտոնիոսի բանակը, որը կազմված էր ավելի քան 100 000 զորքից և 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական մեքենաներից, հունիսին շարժվում է դեպի Ատրպատական՝ աջնտեղից պարթևների վրա հարձակվելու համար: Անտոնիոսը, դանդաղ կերպով տեղափոխվող պաշարողական մեքենաների պաշտպանությունը և ուղեկցումը հանձնարարելով երկու լեգեոն զորքի, ինքը գլխավոր ուժերով արագ գալիս և պաշարում է Ուլմիա լճի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Ատրպատականի մայրաքաղաք Փարաասպան կամ Գանձակը: Ատրպատականի մայրաքաղաքը ուժեղ և համառ դիմադրություն է ցույց տալիս, վիժեցնելով թշնամու հետագա մտադրությունները:

Շուտով Ատրպատականին 50000 հծծելազորով օգնության են գալիս պարթևները: Պարթևական խոշոր զորամասերից մեկը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը, պաշարում և ոչնչացնում է դեռևս գլխավոր բանակին չհասած պաշարողական մեքենաները և գլխավին կոտորում նրանց ուղեկցող հոռմեական զինվորներին:

Հայկական հծծելազորը, որին, ըստ երևույթին, նույնպես հանձնարարված էր պատերազմական մեքենաների պաշտպանությունը, ոչ մի օգնություն ցույց չի տալիս հոռմեացիներին և չի ցանկանում կովել պարթևների դեմ: Արտավազը կանխատեսելով հոռմեացիների պարտությունը և հույս ունենալով վերանորոգելու պարթևների հետ բարեկամական դաշինքը, չի մասնակցում կռիվներին և իր զորքով ետ է վերադառնում:

Ատրպատականում տեղի ունեցած կռիվների ընթացքում Անտոնիոսի բանակը ծանր կորուստներ է կրում: Վրա հասնող աշնան ցրտերը և սննդամթերքների պակասությունը ավելի ևս ծանրացնում են հոռմեական զորքի վիճակը: Անտոնիոսը ոչ մի էական հաջողություն չհասած և նույնիսկ պարթևների երկիրը շմտած, ստիպված է լինում Ատրպատականից նահանջել Հայաստան:

Անտոնիոսը Հայաստան գալուց հետո Արտավազգին ցույց է տալիս կեղծ հարգանք և բարեկամություն, որսյսզի իր զորքի համար նրանից վերցնի կենսամթերք, փող և շրգոռի հացերի թշնամությունը: Անտոնիոսը, վախենալով, որ պարթևները, մարերը և հայերը միացած՝ կարող են ձմեռվա պայմաններում հարձակվել ու գլխավին ոչնչացնել իր բարոյալքված ու հուսաբեկված բանակը, զորքի հետ դուրս է գալիս Հայաստանից և գնում Ասորիք ճանապարհին ցրտից կորցնելով ևս 8000 մարդ:

**Անտոնիոսը և նրա հրամանատարները պար-
Հայաստանի Գվա- Թևական արշավանքում իրենց խայտառակ
ճուղը Աճառնիոսի պարտութիւնը հետադայում սկսում են վե-
կողմից րագրել Արտավազդի իբրև թե կատարած դա-
վաճանութիւնը: Սա ոչ միայն մի միջոց էր**

ծեծված ու պախարակված հռոմեացի զորավարին արդարացնելու,
այլև հնարված մի պատրվակ՝ Հայաստանը նվաճելու ու կողոպտե-
լու համար:

34 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) Անտոնիոսը զբոսով, գաղտագողի
Փոքր Հայքի վրայով ներխուժում է Հայաստան և արագ կերպով
շարժվում դեպի Արտաշատ: Արտավազդը իր երկիրը ավերածու-
թիւններից փրկելու, գուցե և անձնական բանակցութիւնների մի-
ջոցով հաշտութիւն եզր գտնելու հույսով գնում և ներկայանում է
Անտոնիոսին, իսկ սա դրժելով իր խոստումները, անմիջապէս ձեր-
բակալում և շղթայում է նրան:

Սկզբում Անտոնիոսը ձերբակալված հայոց թագավորին իր հետ
ման է ածում Հայաստանի բերդերը, որպէսզի առանց կռիւ կարո-
ղանա բռնագրավել արքունի գանձերը: Նա ամէն տեղ անամոթա-
բար հայտարարում է, որ ինքը Արտավազդին ձերբակալել է միայն
նրա համար, որպէսզի փրկագին վերցնի նրա անձի և թագավորու-
թիւն համար: Սակայն բերդերի կայազորները նրան չեն լսում և չեն
բավարարում նրա ընչաքաղցութիւնը:

Ձայրույթով լցված ժողովուրդն ու զորքը թագավոր են հռչա-
կում ձերբակալութիւնից զերծ մնացած Արտավազդի անդրանի՜,
որդուն՝ Արտաշեսին և պատերազմի են դուրս գալիս հռոմեական
նվաճողների դէմ: Սակայն հայկական զորքերը, որոնք լավ չէին
նախապատրաստված, պարտւում են, իսկ Արտաշես II-ը (34—20)
անցնում է պարթևների մոտ:

Հայկական զորքի պարտութիւնից հետո հռոմեացիները նվա-
ճում են Հայաստանը և սկսում անխնա կողոպտել այն: Նրանք այն
աստիճանի են ստորանում, որ նույնիսկ կողոպտում են Հայաստա-
նի տաճարները: Ինքը՝ Անտոնիոսը հալիչտակում է Եկեղյաց գա-
վառի Երիզա ավանի տաճարում գտնվող Անահիտ աստվածուհու
ոսկեծույլ արձանը:

34 թ. ամառվա վերջին Անտոնիոսը զորքի մի մասի հետ և կո-
ղոպտած հսկայական հարստութիւններով վերադառնում է Եգիպ-
տոս, իր հետ տանելով նաև ձերբակալված Արտավազդին, նրա կնո-
ջը, որդիներին՝ Տիգրանին ու Արտավազդին: Նա Հայաստանում տա-
րած իր «հաղթանակի» առթիւ Ալեքսանդրիայում կազմակերպում է

շքերթ: Ոսկե շղթաներով կապված Արտավազդը, նրա ընտանիքի անդամները և մյուս գերիները տարվում էին առջևից: Հռոմեացիները Արտավազդին և նրա ընտանիքի անդամներին ազատութուն էին խոստանում, եթե նրանք Կլեոպատրայի առջևից անցնելիս նրան անվանեին «Թագուհիների թագուհի»: Սակայն հալոց Թագավորն ու նրա ընտանիքը, մահը գերադասելով ստրկական աղերսանքով ձեռք բերված ազատութունից, արհամարհանքով ու հայարտությամբ անցնում են Կլեոպատրայի առջևից: «Հայերը,—ասում է Դիոն Կասիուսը,—ցույց տվին իրենց հոգու վեհությունը, ուստի և փառավոր անվան արժանացան»:

Բացի հաղթական շքերթից, Անտոնիոսը Հայաստանի նվաճման առթիվ կտրել է տալիս նաև իր ու Կլեոպատրայի նկարներով դրոշմված և «Անտոնիոսը Հայաստանը նվաճած» մակագրությամբ դրամներ:

Այս դեպքերից հետո Անտոնիոսը Կլեոպատրային հանդիսավոր կերպով հայտարարում է խորթյան վերականգնումը

Այս դեպքերից հետո Անտոնիոսը Կլեոպատրային հանդիսավոր կերպով հայտարարում է «Թագուհիների թագուհի», նրա և իր որդիներին տալիս է առանձին երկրներ, որոնք հռոմեական պրովինցիաների մեջ էին մտնում կամ ինքնուրույն թագավորություններ էին:

Անտոնիոսի պարթևական անհաջող արշավանքը դժգոհություն է առաջ բերում Հռոմում և գցում նրա հեղինակությունը: Օկտավիանոսը, օգտվելով առիթից, պայքարի է դուրս գալիս Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի դեմ: Կողմերի միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակտիում հրվանդանի մոտ, որը վերջանում է Անտոնիոսի պարտությամբ:

Ակտիումի ճակատամարտից առաջ՝ Կլեոպատրայի հրամանով Արտավազդ II-ը մահապատժի է ենթարկվում, իսկ նրա կնոջը և որդիներին Օկտավիանոսը տանում է Հռոմ:

31 թ. աշնանը (մ. թ. ա.) պարթևների մոտ ապաստանած Արտաշես II-ը, օգտվելով ստեղծված նպաստավոր դրությունից, պարթևական զորքերով վերադառնում է Հայաստան: Նա ջախջախելով այստեղ գտնվող հռոմեական ուժերին, լրիվ կերպով վերականգնում է Հայաստանի պետական անկախութունն ու ինքնուրույնությունը և վերագրվում իր հայրենի գահը: Մեզ են հասել Արտաշես II-ի կտրած պղնձե դրամները, որոնց վրա նա իրեն անվանում է «արքայից արքա»:

Նույն այս ժամանակ Արտաշես II-ը հայ-պարթևական ուժերով հարձակվում է Ատրպատականի վրա: Ատրպատականի Արտավազդ

թագավորը, որի հեծելազորը Անտոնիոսը տարել էր Ակտիումի ճակատամարտում կռվելու համար, չի կարողանում դիմադրություն ցույց տալ, պարտվում է և գերի ընկնում, իսկ Ատրպատականը միացվում է Հայաստանին:

Արտաշեսը, դանշակցած պարթևների հետ, վարում է միանգամայն ինքնուրույն և հակահռոմեական քաղաքականություն: «Արտաշեսը,—վկայում է հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը,—որն իր հոր հետ կապ ունեցող հիշողության պատճառով մեզ թշնամացած էր, պահպանեց իր անձը և իր թագավորությունը Արշակունիների ուժով»:

Արտաշեսյան թագավորության անկումը

Սակայն Հռոմը երկար չէր կարող հանդուրժել անկախ Հայաստանի հզորացումը, մասնավանդ նրա դաշնակցությունը պարթևների հետ: Հայ-պարթևական դաշնակցությունը ոչ միայն գերակշռություն էր ստեղծում Արևելքում ընդդեմ Հռոմի, այլև անմիջական ըսպառնալիք՝ Հռոմի տիրանպետության տակ գտնվող Ասորիքի, Փյունիկիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և մյուս երկրների համար:

27 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում հաստատվում են միապետական կարգեր: Օկտավիանոսը դառնում է Հռոմի առաջին կայսրը և հռոմեական սենատից ստանում ու իրեն վերանվանում է «Օգոստոս», այսինքն՝ «սրբազան» կամ «աստվածների կողմից բարձրացյալ»:

Օգոստոսը իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատում է Հայաստանը կրկին ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանը:

20 թ. մեծ ուժերով Օգոստոսը գալիս է Ասորիք: Հրահատ IV-ը, նկատի ունենալով իր երկրի անկայուն վիճակը, ինչպես և վախենալով հռոմեացիների ներխուժումից, ստիպված է լինում համաձայնություն կնքել Օգոստոսի հետ: Այդ համաձայնությամբ պարթևները ոչ միայն ետ են վերադարձնում իրենց մոտ գտնվող հռոմեացի գերիներին, այլև հարկադրված են լինում ճանաչել Հռոմի գերիշխանությունը Հայաստանի նկատմամբ: Այս համաձայնությունից հետո Օգոստոսը իր որդեգիր Տիբերիոս Կլավդիոսին մեծ զորքով ուղարկում է Հայաստան և հրամայում գահընկեց անել Արտաշես II-ին ու գահ բարձրացնել նրա եղբորը՝ Տիգրանին:

Նույն այս ժամանակ հռոմեական գործակալների զրդումով, գուցե և կաշառքով, Հայաստանի ստրկատիրական իշխող շերտերում ևս առաջանում են երկպառակություններ: Երբ դեռ հռոմեական զորքերը Հայաստան չէին մտել, Հռոմի կողմնակիցները դավադրաբար սպանում են Արտաշեսին և կազմալուծում երկրի պաշտ-

պանութիւնը: Հռոմեացիները, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, մտնում են Հայաստան և գրավում նրա մայրաքաղաք Արտաշատը: Այստեղ Տիբերիոս Կլավդիոսը 20 թ. (մ. թ. ա.) Արտավազդ II-ի միջնակ որդուն՝ Տիգրան III-ին հանդիսավոր կերպով հայտարարում է Հայաստանի թագավոր: Սա, ավելի քան տասը տարի ապրած ու դաստիարակված լինելով Հռոմում, դարձել էր նրա ջատագովներէց և հլու-հնազանդ կամակատարներէից մեկը:

Տիգրան III-ի գահ բարձրացվելը և Հռոմի գերիշխանութեան վերահաստատումը Հայաստանում հռոմեացիները սկսում են մեծ աղմուկով ցուցադրել որպէս իրենց խոշոր հաղթանակներէից մեկը Արևելքում: Այս առթիվ Օգոստոսը կտրել է տալիս «Հայաստանը նվաճված» կամ «Հյաստանը վերանվաճված» մակագրութիւններով և Հայաստանի խորհրդանիշը պատկերող տարբեր նկարներով ոսկե ու արծաթե դրամներ: Հռոմեական նշանավոր բանաստեղծներից Հորացիոսը գրում է. «Հային ցած է գցել Տիբերիոս Կլավդիոսի ահռելի ուժը», իսկ Օվիդիոսը նշում՝ «Հայն այժմ աղբսում է խաղաղութիւն»:

Օգոստոսը իր կտակի մեջ Տիգրան III-ի նման մի ողորմելի թագավորի Հայաստանում գահ բարձրացնելը համարում է նույնիսկ հայերին տրված մի շնորհ. «Մեծ Հայաստանը,—ասում է Օգոստոսը,—թեև ես կարող էի նրա՝ Արտաշես թագավորի սպանութիւնից հետո դարձնել պրովինցիա, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին, այլ թագավորութիւնը տալ Տիգրանին, որ Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»:

Հակառակ Օգոստոսի պարծենկոտ հայտարարութեանը և հայ իշխող դասակարգի առանձին շերտերի դավաճանութեանը, հայ ժողովուրդը երբեք մտադիր չէր կորցնել իր պետական անկախութիւնը և ղենքը ցած դնել հռոմեական նվաճողների առաջ: Հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վիրգիլիոսը, որը ավելի լավ էր հասկացել հայերին, քան իր գրչակիցները, փոխաբերաբար գրում էր. «Արաքսը զայրույթով լի է ղեպի կամուրջը», այսինքն՝ Հայաստանը զայրույթով է լցված ղեպի հռոմեական լուծը: Եվ, իսկապէս, հայ ժողովուրդը հետագայում ևս, մեծ մասամբ մենակ, իսկ երբեմն էլ պարթևների հետ դաշնակցած, իշխում ու ոշնացնում է հռոմեական «կամուրջը»:

Տիգրան III-ի գործունեութեան մասին մեզ տեղեկութիւններ չեն հասել: Սակայն, անկասկած, նա վարել է հռոմեասեր քաղաքակառուցիչներ: Նրա մահից հետո 6 թ. (մ. թ. ա.) հայերը ապստամ-

բում են Հոռմի դեմ և դահ բարձրացնում թագաժառանգ Տիգրան IV-ին, Տիգրան IV-ը Հայաստանն ազատագրում է Հոռմի գերիշխանութիւնից, վերսկանգնում նրա անկախութիւնը և վարում միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականութիւն:

Հոռմը, որը այս ժամանակ հասել էր իր հզորութեան գագաթնակետին, իհարկե, չէր կարող հաշտվել Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխութեան հետ:

Տիգրան IV-ը, հաշվի առնելով ստեղծված անբարենպաստ դրութիւնը, հաշտութիւն է կնքում հոռմեացիների հետ: Սակայն շուտով, մեր թվականութեան 1 թ. նա սպանվում է կովկասյան լեռնականների դեմ մղվող պատերազմում, իսկ նրա քույրը՝ էրատոն, հրաժարվում է դահից:

Տիգրան IV-ի և էրատոն թագուհու անունով մեզ է հասել մի գեղեցիկ դրամ, որն այժմ պահվում է Փարիզի ազգային գրադարանում: Այս դրամի տարբեր երեսներին դրոշմված են Տիգրանի և էրատոնի նկարները, որոնց շուրջը հունարեն մակագրված են. «Տիգրան՝ արքայից արքա» և «էրատոն՝ քույրը Տիգրան թագավորի»:

Տիգրան IV-ի մահով վերջանում է Արտաշեսյան դինաստիան Հայաստանում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ**

1. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԾՅՈՒՂԵՐԸ

**Գյուղատնտեսու-
թյունը** Կտրկատիրական շրջանում Հայաստանի բը-
նակչության ճնշող մեծամասնության հիմնա-
կան զբաղմունքը երկրագործությունը և ա-
նասնապահությունն էր:

IV դարի երկրորդ կեսում (մ. թ. ա.) Հայաստանի անկախու-
թյան վերականգնումը, իսկ այնուհետև II—I դարերում հայկական
հողերի միավորումը և Հայաստանի հզորացումը, բազմահազար
բաղաքային բնակչության և զորքի կենսամթերքների նկատմամբ
ունեցած պահանջը, մասնավոր սեփականատիրական տնտեսու-
թյունների առաջացումը, ավելի կատարելագործված երկաթե գոր-
ծիքների մասսայական կիրառումը նպաստավոր պայմաններ են
ստեղծում գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար:
Հատկապես Արտաշեսյան թագավորության շրջանում ընդարձակ-
վում է ցանքերի տարածությունը, բարելավվում հողի մշակու-
թյունը:

Երկրագործության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում ոչ միայն
հացահատիկային, այլև յուղատու և թելատու տեխնիկական բույ-
սերի մշակությունը: III—I դարերում Հայաստանում մշակում էին
ցորեն, գարի, հաճար, սիսեռ, ոսպ, կորեկ, բրինձ, քնջութ, կտա-
վատ, կանեփ, հավանաբար նաև բամբակ:

Ինչպես հնում, նույնպես և ստրկատիրության շրջանում, Արա-
րատյան գաղտում, Արցախում, Սյունիքի հարավային շրջաններում,
Արածնիի հովտում, Կանա լճի շրջակայքում, Մոփսքում և այլ վայ-
րերում զարգացած էր այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը:
Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանը «մեծ մասամբ այգեշատ ու

գինեվետ է»։ Մի այլ տեղ նա, խոսելով Հայաստանի մասին, ասում է. «Ամբողջ այս երկիրը լիքն է հացահատիկներով, պտղատու և մշտադալար ծառերով»։ Քննութի, կտավատի, կանեփի հատիկներից, ընկուզից, կաղիներից, նշից և յուղատու կորիզների միջուկներից հանում էին ձեթ, խաղողից պատրաստում էին գինի, օդի և շամիչ, զանազան պտուղներից՝ շորացրած մրգեր և օշարակներ, իսկ վարդից ու ծաղիկներից՝ անուշահոտ յուղեր։

Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում առաջվա նման զարգացած էր նաև անասնապահությունը։ Երկրի մի շարք նահանգների հռչակված էին ձիաբուծությունը։

Ժողովրդական ավանդությունը վկայում է, որ «Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային մասերում, երկրի շենություն պատճառով»։

Հանքամշակությունը և արհեստները

Հելլենիզմի դարաշրջանում մետաղահանքերի և օգտակար հանածոների շահագործումը ավելի ուժեղանում ու ինտենսիվ է դառնում։ Հայաստանում արդյունահանվում էր ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ, կապար, անագ, սուրճա, ծծումբ և այլն։

Ինչպես հնում, այս շրջանում ևս շահագործվում էին նախճավանի, Կողբի, Կաղզվանի և այլ վայրերի հարուստ աղահանքերը։ Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանում կար և արդյունահանվում էր ծիրանի դուրյն տվող սանդիքս անունով հանքային ներկը. որը կոչվում էր նաև «հայկական ներկ»։ Սակայն հին աշխարհում ավելի մեծ չափով հռչակված էր Արարատյան դաշտում բույսերի վրա բազմացող որդերից ստացվող հայկական «որդան կարմիր» կոչվող ներկը։

Արդյունահանվող մետաղների ու օգտակար հանածոների, ինչպես և գյուղատնտեսական արտադրանքի՝ կաշվի, բրդի, թելատու կուլտուրաների, փայտի և բուսական ներկերի հումքային հարուստ բազայի վրա զարգանում է նաև արհեստագործությունը։ Հնագիտական, մատենագրական և լեզվական տվյալները ցույց են տալիս, որ հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում ևս ավելի բարելավվում ու կատարելագործվում են արհեստավորական գործիքները, արհեստագործության գլխավոր ու հիմնական ճյուղերը զգալի շափով տրոհվում են և առաջանում նոր ու ավելի նեղ մասնագիտացված արհեստներ, բարձրանում է արհեստավորների հմտությունն ու վարպետությունը։ Բացի հնուց գոյություն ունեցող բրուտի դրգից արհեստագործական մի շարք ճյուղերում հանդես են գալիս նաև

ուտքի կամ ձեռքի ուժով պտտվող ճախարակներ, գալլիկոններ, ժակոդ, կտրող, տաշող և հարթող գործիքներ:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացումը, արհեստների ավելի նեղ մասնագիտացումը, արտադրանքը սպառողների ավելի լայն շուկայում վաճառելու անհրաժեշտությունը, քաղաքային բնակչությանը տրվող արտոնությունները խթանում են գյուղերում ասլոդ արհեստավորների զգալի մասին՝ կենտրոնանալու քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում: Մեծ մասամբ նվաճված երկրներից, իսկ երբեմն նույնիսկ Հայաստանի տարբեր շրջաններից արհեստավորների կենտրոնացումը քաղաքներում տեղի էր ունենում նաև պետական բռնի ուժով: Այսպիսով, արհեստագործության հիմնական կենտրոններ են դառնում քաղաքներն ու քաղաքատիպ ավանները:

Կենտրոնանալով քաղաքներում, մասնագիտացված արհեստները հասնում են դարգացման ավելի բարձր աստիճանի: Ընդլայնվում է արհեստագործական արտադրությունը և նկատելի չափով աճում է շուկայի համար նրանց բաց թողած ապրանքային արտադրանքի քանակը:

Քաղաքի արհեստավորները բավարարում էին պետության, ստրկատերերի, քաղաքային բնակչության, արտաքին շուկաների, մասամբ նաև գյուղական բնակչության պահանջները: Հայաստանի գյուղական շրջանները դեռևս հիմնականում ինքնամոփոփ կյանք էին վարում: Գյուղերում ասլոդ արհեստավորները պատրաստում էին այն բոլոր գործիքները և տնային գործածությունների բերքը, որոնք անհրաժեշտ էին գյուղացու համար:

Հին Հայաստանում զարգացման բավականին բարձր աստիճանի էին հասել երկաթի ու պղնձի մշակման հետ կապված արհեստները: Երկաթագործները և դարբինները շինում էին գյուղատնտեսական ու արհեստագործական աշխատանքային բազմազան գործիքներ՝ երկաթե խոփեր, դերանդիներ, մանդաղներ, բահեր, եղաններ, մուրճեր, ունելիներ, սղոցներ, կացիներ, դանակներ, սանձեր, շղթաներ և այլն, իսկ պղնձագործները՝ պղնձե և բրոնզե մեծ ու փոքր կաթսաներ, ամաններ, ջահեր և տնային ու կենցաղային գործածության այլ առարկաներ:

Իր ժամանակի ռազմական տեխնիկայի բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում զինագործությունը: Զենքերի արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր քաղաքներում ու ամրոցներում գտնվող արքունի մեծ արհեստանոցներում կամ «գործոց տներում», որտեղ աշխատում էին նաև ստրուկներ: Զինագործական արհեստա-

նոցներում պատրաստում էին սրեր, թրեր, դաշույններ, պատերազմական կացիներ, նիզակներ, նետ ու աղեղներ, վահաններ, զրահներ, սաղավարտներ, ռազմականքեր, հավանաբար նաև պարիսպներ քանդող մեքենաներ:

Այս դարաշրջանում գործածվող մետաղների մեջ ամենամասսայականը դառնում է երկաթը: Աշխատանքային գործիքները և հարձակողական կտրող զենքերը գրեթե բացառապես պատրաստվում էին երկաթից, իսկ մի մասն էլ պողպատից:

Ձգալի շափով զարգացած էր նաև ոսկերչությունը: Ոսկերիչ վարպետները արքունիքի և ստրկատիրական ավագանու համար ոսկուց ու արծաթից պատրաստում էին ականակուռ և քանդակազարդ թագեր, խուլբեր, մանյակներ, գոտիներ, օղեր, մատանիներ, ճարմանդներ, գեղազարդված բաժակներ, բաժակակալներ, թասեր, ճաշասեղանի սպասեղեններ և այլ իրեր: Հասարակ քաղաքացիների զարգարանքի առարկաները մեծ մասամբ պատրաստվել են արծաթից, բրոնզից ու պղնձից, իսկ քիչ դեպքերում՝ նաև ոսկեց: Գառնիի և վաղարշապատի I—II դարերին պատկա՞ռող հասարակ քաղաքացիների դամբարաններից գտնվել են ոսկու հատիկներից շինված ու քարեր ունեցող, ինչպես և արծաթե օղեր, արծաթից, բրոնզից և պղնձից պատրաստված մատանիներ, ճարմանդներ, ապարանջաններ և զարդարանքի այլ առարկաներ: Այս իրերից մի քանիսի վրա կան նաև քանդակներ ու նախշեր: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Գառնիի դամբարաններից հայտնաբերված արծաթագույն մետաղե հայելիները:

Նախորդ դարաշրջանի հետ համեմատած՝ խոշոր առաջադիմություն էր տեղի ունեցել նաև մանածագործության և նրա հետ կապված արհեստների բնագավառում: Բացի բրդից, վուշից, կանեփից և բամբակից պատրաստվող սովորական կտորեղեններից, Հայաստանում արտադրվում էին նաև «դիպակ», «սնդուս», «ծիրանի» և «բեհեղ» կոշիկող մետաքսե և բամբակե նուրբ ու ծաղկավոր կերպասներ: Սրանից էին կարվում թագավորական և ստրկատիրական ավագանու տան անդամների զգեստները, որոնք հաճախ գեղազարդվում էին ոսկե, արծաթե թելերով ու թանկարժեք քարերով: Հայաստանում արտադրվում էին նաև դորգեր, կարպետներ, բաղմոցներ ու բարձերի երեսներ և այլն:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում նոր առաջացած և բարձր աստիճանի հասած արհեստագործության ճյուղերից էր պակեղործությունը: Գառնիի և վաղարշապատի նշված դամբարաններից հայտնաբերվել են դեղնավուն, կապտավուն, մուգ կարմրա-

վուն, մանուշակագույն, արծաթագույն և այլ գույներով բազմաթիվ սրվակներ, փոքր շշեր, ջրամաններ, թասիկներ, ինչպես և հասլ-ճապակու և սովորական ապակու բեկորներ: Այս իրերից շատերը իրենց վրա ունեն նախշեր ու զարդարանքներ:

Ջարդացած էին նաև կավագործությունը, փայտամշակությունը, քարամշակությունը, կաշեգործությունը և նրանց հետ կապված արհեստները:

Ներքին և արտաքին առևտուրը քաղաքները արհեստները և արտադրանքները քաղաքներում կենտրոնանալուն զուգընթաց աճում և ընդլայնվում է ներքին շուկան: Եթե առաջ արհեստավորները գրեթե բացառապես արտադրում էին պատվիրատուի սլատվերով և նրա նյութով, ապա այժմ նրանք իրենց արտադրանքի զգալի մասը սկսում են արտադրել շուկայի, անձանոթ սպառողի համար:

Իհն քաղաքացիներից շատերը միաժամանակ զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, բայց նրանց արտադրանքը չէր կարող բավարարել քաղաքային բազմահազար բնակչության և արհեստագործական մի շարք ճյուղերի գյուղատնտեսական մթերքների ու հումքի նկատմամբ ունեցած պահանջները: Այս պատճառով էլ հատկապես քաղաքամերձ գյուղական շրջանները իրենց արտադրանքի մի մասը գուրս են բերում շուկա:

Ներքին առևտրի հետ միաժամանակ զարգանում է նաև արտաքին առևտուրը: Դեռևս Երվանդունիների ժամանակ ընդգրկվելով հելլենիստական երկրների տնտեսական հարաբերությունների ոլորտի մեջ, Հայաստանը առևտրական կապեր է ստեղծում Միջագետքի, Ասորիքի, Պարթևստանի, Պոնտոսի, Կապադոկիայի, Ատրպատականի, Վրաստանի և այլ երկրների հետ:

Տնտեսական կապերի ստեղծման և արտաքին առևտրի զարգացման մեջ կարևոր դեր է կատարում միջազգային տարանցիկ առևտուրը, որի երկու հիմնական մայրուղիները անցնում էին Հասստանի վրայով:

Վաղ հելլենիզմի շրջանից սկսած կարևոր նշանակություն է ըստանում Միջագետքից դեպի Կոլխիդա գնացող ւանապարհը: Դուրս գալով Սելևկիա քաղաքից, այս ճանապարհը Մադաստանի, Ատրպատականի և Արարատյան դաշտի վրայով գնում էր Կոլխիդա, իսկ այնտեղից էլ՝ Բոսպոր (Ղրիմ) և մերձագոլվյան շրջանները: Այս հիմնական մայրուղուն էին միանում նաև էկրատան բաղաբում՝ Հնդկաստանից ու Պարսից ծոցից, իսկ Ատրպատականի Գանձակ մայրաքաղաքում՝ Զինաստանից, Հեռավոր Արևելքից, Բակտրիայից

և Քուչանաց թագավորութունից եկող ճանապարհները:

Արարատյան դաշտում այս ճանապարհի ղլխավոր հանգուցա-
յին կայանն էր սկզբում Արմավիրը, իսկ հետագայում՝ Արտաշատը:
II գարում (մ. թ. ա.) Արտաշատը առանձին ճանապարհներով ևս,
Վրաստանի մայրաքաղաք Արմազի—Մցխեթի վրայով կապված էր
Կոլխիդայի, իսկ Փոքր Հայքի վրայով՝ Սև ծովի պոնտական նավա-
հանգիստների և Փոքր Ասիայի հետ:

Հելլենիզմի դարաշրջնում ևս միջազգային առևտրի մեջ բա-
ցառիկ դեր է կատարում «Արքայական ճանապարհը»:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի տնտեսական-առևտրա-
կան կապերը հելլենիստական աշխարհի հետ ավելի են ուժեղանում:
Հայաստանը կարճ ժամանակով իր վերահսկողության տակ է պո-
նում ոչ միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիները,
այլև Եփրատի հիմնական՝ Զեզմայի, Սամոսատի և Տոմիսայի գե-
տանցները, որոնք մաքսային մեծ եկամուտ էին բերում:

Ռազմական ու տնտեսական նկատառումներով Տիգրան II-ը
կառուցում է նաև Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող «Արքունի
ճանապարհը»:

Առևտրական ճանապարհներով Հնդկաստանից Հայաստան էին
ներմուծվում համեմունքներ, թանկագին քարեր, փղոսկր, Զինաս-
տանից՝ հում մետաքս և մետաքսե կտորեղեն, Ասորքից՝ նուրբ ա-
պակյա ամաններ, գեղարվեստական իրեր և պերճանքի առարկա-
ներ, մերձազովյան շրջանից՝ թանկագին մորթիներ և այլն: Հայաս-
տանը իր գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանք-
ներով նույնպես ակտիվ կերպով մասնակցում էր միջազգային
առևտրին: Հայաստանից տարբեր երկրներ էին արտահանվում բու-
սական ու հանքային ներկեր, «որդան կարմիր», գինի, դեղաբույ-
սեր, զանազան քարեր, ձիեր, ջորիներ, մետաղներ և այլն:

Ներքին ու արտաքին առևտրի զարգացման հետևանքով Հա-
յաստանում մեծանում ու ուժեղանում է նաև դրամական շրջանա-
ռությունը: Վաղ հելլենիզմի դարաշրջանից սկսած՝ գրեթե ամբողջ
Հայաստանում հատված դրամը դառնում է վաճառվող ապրանքնե-
րի ընդհանուր արժեքաչափ, շրջանառության և հարստության կու-
տակման միջոց: Բացի Մոփքից, սեփական դրամներ հատելու ան-
հրաժեշտութուն է առաջանում նաև Մեծ Հայքում: Մեղ են հասել
Տիգրան II-ի, Արտավազ II-ի, Արտաշես II-ի, Տիգրան III-ի, Տիգ-
րան IV-ի և էրատո թագուհու՝ իրենց պատկերներով կտրած դրամ-
ները: Հայաստանում հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ
սելեկյան, պարթևական, պոնտական, հռոմեական և այլ դրամներ:

Չնայած ապրանքափոխանակության, առևտրի և դրամական շրջանառության զգալի շափով զարգանալուն, հելլենիզմի դարաշրջանում ևս Հայաստանի տնտեսությունը նատուրալ և փակ բնույթ ուներ:

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հասարակարգը և իշխող դասակարգը

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում տիրում էին ստրկատիրական կարգեր: Սակայն այդ կարգերը նման շէին հին Հունաստանում և հին Հռոմում գոյություն ունեցող կլասիկ ստրկատիրական կարգերին: Հայկական հասարակությունը իր բնույթով արևելյան հելլենիստական տիպի, բայց համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ստրկատիրական հասարակություն էր: Երկրի տարբեր շրջանները հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից գտնվում էին տարբեր աստիճանների վրա: Եթե քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում և քաղաքամերձ շրջաններում տիրում էին ստրկատիրական հարաբերությունները, ապա գյուղական շրջաններում տիրապետող էր գյուղական համայնքը: Մայրամասային և լեռնային շրջաններում դեռևս ուժեղ էին նաև տոհմա-ցեղային հարաբերությունների մրնացուկները և ցեղային կապերը: Ի տարբերություն կլասիկ ըստրկատիրական երկրների, Հայաստանում ստրկական աշխատանքը ոչ միայն չի կարողանում ազատ քաղաքացու աշխատանքը դուրս մղել արտադրության բոլոր ճյուղերից և փոխարինել նրան, այլև ստրուկները շեն կազմում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

Իշխող դասակարգը ստրկատերերի դասակարգն էր, որի նյութական բարեկեցությունն ու հարստությունը պայմանավորված էր ստրուկների և գյուղական համայնքի անդամների աշխատանքի շահագործմամբ:

Երկրում իշխանությունը գտնվում էր թագավորական ազատոհմի անդամների և հայկական տարբեր տոհմերից ծագող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ձեռքում: Սրանցից էին նշանավւում պալատական և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, նահանգների ու գավառների կառավարիչները, զինվորական հրամանատարները: Իշխող դասակարգի անբաժանելի մասն էին կազմում նաև քրմական դասը, միջին ու ստորին պետական պաշտոնյաները, քաղաքների և գյուղական վայրերի մեծ ու փոքր ստրկատերերը:

Երկրի քաղաքական ու ռազմական կյանքում կարևոր դեր էին

կատարում նաև ծայրամասային ու լեռնային շրջանների ցեղային առաջնորդները: Սրանք ոչ միայն իրենց երկրամասերի կիսանկախ իշխաններն էին, այլև ցեղային սկզբունքով կաղմակերպված իրենց զորամասերի հրամանատարները:

Պետական և մասնավոր ստրկատիրական տնտեսությունները

Ինչպես Արևելքի բոլոր երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հողի սեփականության գերադուրյն իրավունքը պատկանում էր պետությանը, թեև հելլենիզմի դարաշրջանում այդ իրավունքը զգալի չափով խախտվել էր և զուտ իրավական ու ձևական բնույթ էր ստացել: Երկրի բոլոր հողերը կոչվում էին «արքունի երկիր»: Պետությանը կամ թագավորին էին պատկանում նաև երկրագործության համար կենսական նշանակություն ունեցող արհեստական ոռոգման սիսեմները և ջրօգտագործման իրավունքը: Բացի հողային ընդարձակ տիրույթներից, պետությանը Հայաստանի գյուղական գրեթե բոլոր շրջաններում ունեւր նաև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված մեծ թվով տնտեսություններ, իսկ քաղաքներում ու ամրոցներում՝ խոշոր արհեստանոցներ, որոնք կոչվում էին «գործող տներ»: Պետության մենաշնորհային սեփականությունն էին նաև երկրի բոլոր հանքերը, լճերի օրհրիս գտնվող «արքունի ձկնորսարանները»:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում հողի պետական սեփականության կողքին առաջանում և որոշ չափով զարգանում է նաև հողի մասնավոր ու ժառանգական ստրկատիրական սեփականությունը: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ են Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից երկուսը, որոնց մեջ արդեն դատապարտվում է մոտիկ ազգականների միջև ժառանգական գույքի անարդարացի բաժանումը և Արտեմիս-Անահիտ աստվածուհու անունից պահանջվում է ժառանգական գույքի և հողային կալվածքների բաժանումն ու սահմանազատումը կատարել արդարացի կերպով:

Նորենացին տարբեր աուիթներով տեղեկացնում է, որ հայ թագավորները և ալագանու ներկայացուցիչները դրսից բերված դերի ստրուկներին բնակեցնելու միջոցով հիմնում էին նոր ավաններ և զյուզեր, որոնք կոչվում էին «դաստակերս» կամ «ձեռակերտ»: Առաջանում են նաև անմիջականորեն ստրկատերերի կողմից վարվող և ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին «ազարակ»:

Իբրև կանոն դաստակերտները և ազարակները հիմնվում էին գյուղական համայնքներին չպատկանող ազատ հողերի վրա: Սա-

կայն ստրկատերերը, հաճախ խախտելով այս կարգը, սկսում են բռնադրավել դյուղական համայնքներին պատկանող հողերը և նրանց հաշվին ընդարձակել իրենց դաստակերտների ու ագարակների սահմանները: Այս երևույթը արդեն II դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) խոր դժգոհություններ է առաջ բերում գյուղական համայնքների ներսում: Արտաշես I-ը ստիպված է լինում հողերի վերաբաժանում կատարել և գյուղական համայնքներին պատկանող ու ստրկատիրական տնտեսությունների միջև իր անունով հատուկ սահմանաքարեր դնել, որոնք կոչվում էին «Արտաշիսական»:

Սկզբնաղբյուրների վկայություններից երևում է, որ թե՛ ագարակները և թե՛ դաստակերտները ստրկատիրական կալվածքներ էին: Սակայն ագարակները զուտ ստրկատիրական տնտեսություններ էին, իսկ դաստակերտները գյուղերի ձևով կառուցված ստրկատիրական տիրույթներ:

Քրմական դասը իշխող ստրկատիրական դա-
**Քրմական դասը և ագարակի անբաժանելի մասն էր: Նա կարևոր տաճարական տրդ-
տեսությունը** դաբական կյանքում և խոշոր ազդեցություն ուներ բնակչության գիտակցության վրա:

Երկրում թագավորից հետո երկրորդ դեմքը քրմապետն էր: Այդ պատճառով էլ, ինչպես Ուրարտուում և Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և հին Հայաստանում քրմապետ էր նշանակվում թագավորի հղբայրներից կամ որդիներից մեկը: Քրմապետը երկրի հոգևոր պետն էր, թագավորի առաջին խորհրդականը: Նրա ձեռքում էր գտնվում գերագույն դատավորի պաշտոնը:

Բացի քրմապետի պաշտոնից, մնացած ամբողջ քրմությունը տոհմա-ժառանգական ու կաստայական բնույթ ուներ: Խորհնացին վկայում է, որ քրմական բարձր պաշտոնները ժառանգաբար սյառականում էին հաշիական հին ազգատոհմերից մեկին՝ Վահունիներին:

Հայաստանի հեթանոսական տաճարները իրենց շրջակայքում ունեին ավաններ, գյուղեր, դաստակերտներ, ագարակներ, արտավայրեր, «գործոց տներ» և այլն: Երիզա ավանում գտնվող Անահիտ աստվածուհու տաճարի հողային տիրույթները և նրա շաղաքական կշիռը այնքան մեծ էին, որ նույնիսկ Եկեղյաց գավառը նրա անունով կոչվում էր նաև Անահտական: Ձենոբ Գլակը վկայում է, որ Տարոն գավառի մեհյաններից մեկը ուներ 12 մեծամեծ ավաններ և դաստակերտներ: Նման բնակավայրերի հողի սեփականությունը պատկանում էր տաճարներին և տնօրինվում նրանց կողմից:

Ինչպես Փոքր Ասիայում և Իրանում, նույնպես և Հայաստանում

հեթանոսական տաճարները իրենց պատկանող բնակավայրերի հետ միասին քաղաքական-տնտեսական ինքնուրույն միավորումներ կամ համայնքներ էին: Այդ միավորումները հելլենիստական քաղաքների կամ պոլիսների նման ունեին ներքին ինքնավարութուն և որոշ արտոնութուններ, որոնցից օգտվում էին միմիայն տվյալ համայնքի քրմերը, ստրկատերերը, արտոնյալ և ազատ բնակչութունը: Տաճարները ունեին նաև իրենց զորքը, որը կազմված էր տվյալ համայնքի մեջ մտնող ավանների և գյուղերի ազատ բնակչութունից:

Տաճարական հողերը գյուղական համայնքի, վարձակալման և այլ հիմունքներով մշակող ազատ համայնականները, վարձակալները, կիսակախյալ և կախյալ գյուղացիները տաճարներին վճարում էին հարկեր ու տուրքեր, ինչպես և նրանց օգտին կատարում էին պարհակներ: Անմիջականորեն տաճարների կողմից շահագործվող տնտեսութուններում, «գործոց տներում», տաճարներում և քրմերի տնային տնտեսության մեջ աշխատում էին ստրուկ-սպասավորները, որոնց հույն մատենագիրները անվանում են հիերո-դոլներ:

Մեհյանները հարստանում էին նաև թագավորների, ստրկատերերի ու հասարակ ժողովրդի նվիրատվութուններով: Ազաթանգեղոսը, խոսելով Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում գտնվող Վահագն աստծու մեհյանի մասին, վկայում է, որ սա մեծագանձ էր, լի էր ոսկով, արծաթով և թագավորների տված բազմաթիվ նվերներով: Պատերազմների միջոցով ձեռք բերված ստրուկների ու ավարի մի մասը ևս բաժին էր հանվում տաճարներին:

Անձնական ունեցվածքներ, հարստութուններ և ստրուկներ ունեին նաև քրմապետներն ու բարձրաստիճան քրմերը: Խորենացին վկայում է, որ Բագարանի գրավման ժամանակ Արտաշեսի դայակ ու զորավար Սմբատի ձեռքն են ընկնում ոչ միայն քրմապետ Երվադի անձնական գանձերը, այլև նրա 500 ստրուկները, որոնց Սմբատը տանում բնակեցնում է Մասիս լեռան թիկունքում՝ իր նոր կառուցած նույնանուն Բագարան դաստակերտում:

Քաղաքները և քաղաքային բնակչությունը

Արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքի, առևտրի ու գրամական շրջանառության զարգացման և ստրկատիրական հարաբերութունների հետագա խորացման իբրև բնական հետևանք՝ հելլենիզմի դարաշրջանում

Հայաստանում առաջանում և զարգանում են քաղաքները: Քաղաքների զարգացմանը որոշ շափով նպաստում է նաև միջազգային տարանցիկ առևտուրը: Հայաստանի տերիտորիայի վրայով անց-

նող հյուսիսային ճանապարհի վրա առաջանում են Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Նախճավան ու Վաղարշապատ, հարավային ճանապարհի վրա՝ Արշամաշատ, Արկաթիակերտ ու Տիգրանակերտ, իսկ Տիգրան II-ի կառուցած «Արքունի ճանապարհի» վրա՝ Վան, Զարեհավան, Զարիշատ և Մծուրն խոշոր քաղաքները։ Նույն ալս ճանապարհների և նրանց ճյուղավորումների վրա առաջանում են նաև մոտ երկու տասնյակ քաղաքատիպ ավաններ։

Մեծ թվով քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը ստրկատիրական կարգերին հատուկ ու բնորոշ երևույթներից էր։ Քաղաքները ոչ միայն արհեստագործության, առևտրի և հայկական հելլենիստական մշակույթի, այլև ստրկատիրության հիմնական կենտրոններ էին։ «Կլասիկ հնության պատմությունը,—ասում է Կ. Մարքսը,—դա քաղաքների պատմությունն է, բայց քաղաքների պատմությունը, հիմնված հողային սեփականության և երկրագործության վրա»։

Ինչպես Արևելքի հելլենիստական մյուս երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները մեծ մասամբ հիմնադրվում և կառուցվում էին թագավորների կողմից։ Այգ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն կոչվում էին իրենց հիմնադիրների անունով, այլև համարվում էին պետության սեփականությունը և արքունի դաստակերտներ էին։ Հայ թագավորները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քաղաքների զարգացմանը, որովհետև նրանք խոշոր եկամուտներ էին տալիս պետական գանձարանին և կենտրոնական իշխանության համար ամուր հենարան էին։

Ստրկատիրական Հայաստանի քաղաքները ևս հիմնված էին հողային սեփականության և երկրագործության վրա։ Ավելին, այստեղ քաղաքները շատ ավելի ուժեղ կերպով էին կապված գյուղի հետ, քան հին Հունաստանի ու հին Հռոմի քաղաքները։ Քաղաքային բնակչությունը արհեստագործության, առևտրի կամ վաշխառության հետ միաժամանակ զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ։ Յուրաքանչյուր քաղաք իր շրջակայքում ուներ թագավորի կողմից հատկացված ընդարձակ հողային տարածություններ, որոնք հաճախ հավասար էին մի ամբողջ գավառի։ Վան քաղաքին պատկանող տերիտորիան կազմում էր մի առանձին գավառ և այդ քաղաքի ուրարտական շրջանի անունով կոչվում էր Տոսպ, Նախճավան քաղաքինը կրում էր նույն քաղաքի անունը՝ Նախճավան, իսկ Վաղարշապատ քաղաքինը կոչվում էր Քաղաքադաշտ։ Քաղաքներին պատկանող հողերը բաժանվում էին ազատ քաղաքացիների միջև։ Արհեստավորները և հասարակ քաղաքացիները իրենց հողաբաժինները մշա-

կում էին իրենք, իսկ ստրկատերերը և հարուստ քաղաքացիները՝ ստրուկների, կախյալ գյուղացիների ու վարձկան մշակների միջոցով:

Հայաստանի քաղաքներն իրենց կառուցվածքով նման էին Արև-վելքի հելլենիստական քաղաքներին: Նրանք մի կողմից ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանութայնը և համարվում էին արքունի դաստակերտներ, իսկ մյուս կողմից՝ ունեին ներքին ինքնավարութուն:

Քաղաքային ինքնավարութայն բարձրագույն մարմինը քաղաքի խորհուրդն էր, որի անդամները ընտրվում էին ազատ քաղաքացիների կողմից: Քաղաքային ինքնավարութայն մարմիններն էին կառավարում ու կարգավորում քաղաքի ներքին վարչական, դատական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը:

Քաղաքները իրրև կանոն ենթարկվում էին միայն կենտրոնական իշխանութայնը կամ թագավորին: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ թագավորի կողմից նշանակված իր կառավարիչը, որը կոչվում էր «շահապ» կամ «վերակացու քաղաքի»: Սրա հիմնական պարտականութուններն էին՝ հետևել ու հսկել թագավորի կարգադրութունների պետական պարտավորութունների կատարմանը, հարկերի հավաքմանը և այլն:

Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ նաև իր սեփական զորամասը: Խաղաղ ժամանակ, բացի մայրաքաղաքից, մյուս քաղաքներում թագավորական զորքերը մշտական մնալու իրավունք չունեին: Միայն պատերազմի կամ կենտրոնական իշխանութայն դեմ այս կամ այն քաղաքի ապստամբութայն դեպքում թագավորը կարող էր իր զորքերը մտցնել քաղաք:

Հայաստանի քաղաքները ունեին խայտաբղետ բնակչութուն: Հայերից բացի քաղաքներում ապրում էին նաև հրեաներ, ասորիներ և հույներ, որոնց Տիգրան II-ն ու Արտավազդ II-ը իրենց արշավանքների ժամանակ բերել էին Արևելք: տարբեր երկրներից:

Խոշոր քաղաքներում հատկապես մեծ էր հրեաների թիվը: Ուշագրավ է, որ հայերենում առևտրի հետ կապված շատ բառեր, ինչպես, օրինակ՝ «շուկա», «խանութ», «հաշիվ», «պաղտիթ» և այլն ունեն սեմական ծագում և փոխառութուններ են ասորերենից:

Քաղաքային բնակչության էթնիկական-կրոնական տարբեր խմբերն ապրում էին համայնքներով՝ քաղաքի առանձին թաղամասերում, որոնք ունեին իրենց ներքին վարչական մարմինները, դատարանները և մշակութային, կրոնական հիմնարկները: Քրեական ծանր հանցագործութունները և տարբեր համայնքների ան-

դամների միջև առաջացած դատական գործերը քննվում էին համաքաղաքային դատարաններում:

Քաղաքային բնակչության իշխող վերնախավի մեջ էին մտնում ստրկատերերը, խոշոր առևտրականներն ու վաշխատուները: Սրանք ունեին մեծ արհեստանոցներ կամ «գործոց տներ», ազարակներ, դաստակերտներ, խանութներ և տներ: Սրանց ձեռքում էր գտնվում քաղաքային ինքնավարության վարչական ու դատական մարմինների ղեկավարությունը:

Քաղաքներում մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները, որոնք աշխատում էին իրենց սեփական մանր արհեստանոցներում կամ արքունի ու մասնավոր ստրկատիրական «գործոց տներում»: Քաղաքներում կային նաև մեծ թվով հողագործներ օրավարձով աշխատողներ և լյումպեն պրոլետարներ: Վերևում հիշատակված սոցիալական բոլոր խավերը կազմում էին քաղաքի ազատ բնակչությունը և կոչվում էին «քաղաքացիներ»:

Բացի անձնական ազատությունից և քաղաքային ինքնավարության իրավունքից, ազատ քաղաքացիները օգտվում էին նաև հարկային, պարհակային զինվորական և այլ արտոնություններից, որոնք շնորհվում էին թագավորների կողմից: Սրանք ենթարկվում էին ոչ թե համապետական, այլ քաղաքային ինքնավարության օրենքներին, թեև նրանք միաժամանակ հարկատու էին կենտրոնական իշխանությանը: Քաղաքացիները իրենց իրավական ու սոցիալական դրությունը ավելի բարձր էին կանգնած, քան ազատ գյուղացիները կամ համայնականները: Խորենացին վկայում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորը «հրամայեց, որպեսզի քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, և որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին»:

Քաղաքների ազատագրված, իրավազուրկ և ընչազուրկ բնակիչները ստրուկներն էին:

Գյուղական համայնքը

Հելլենիզմի դարաշրջանում ևս Հայաստանի ազատ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր շեններում, գյուղերում ու ավաններում և միավորված էր գյուղական համայնքներում:

Գյուղական համայնքի հիմքը և նրա տնտեսական միավորը հանդիսացող գյուղացիական ընտանիքը կոչվում էր «երդ» կամ «ծուխ», իսկ համայնքի անդամը կամ համայնականը՝ «շինական»: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք ուներ իր որոշակի տերիտո-

րիան, որի մեջ մտնում էին բնակատեղը, վարելահողերը, արոտավայրերը, գետերն ու առուները:

Գյուղական համայնքում տները, գոմերը, բակերը, տնամերձ հողամասերը, անասունները, աշխատանքային գործիքները և տնային գործածության իրերը ընտանիքների, այսինքն՝ երգերի կամ ազատ շինականների մասնավոր, ժառանգական սեփականությունն էին:

Թեև գյուղական համայնքների հողերի գերագույն սեփականություն իրավունքը պատկանում էր պետությանը, սակայն այդ իրավունքը մեծ մասամբ ձևական նշանակություն ուներ, քանի որ գյուղական համայնքները շարունակում էին իրենցը համարել հողերի կոլեկտիվ սեփականությունը, և նրանց ձեռքում էր գտնվում հողերի օգտագործման ու վերաբաժանման տնօրինումը: Յուրաքանչյուր համայնքի սահմանների մեջ գտնվող արոտավայրերը, անտառները, լճերը, գետերը համայնքի անդամների կողմից օգտագործվում էին համահավասար իրավունքով և ըստ կարիքի: Հակառակ սրան, վարելահողը պարբերաբար, ըստ ընտանիքի անդամների թվի, վերաբաժանվում էր անհատական օգտագործման համար, բայց առանց օտարելու և վաճառելու իրավունքի: Շինականը իրեն բաժին հասած վարելահողը, որը կոչվում էր «հող երգոյ», հիմնականում մշակում էր իր ընտանիքի անդամների ուժերով և սեփական արտադրության միջոցներով, արդյունքն էլ յուրաքանչյուր մասնավոր կարգով: Շինականները, բացի հողից, արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության հիմքի վրա հիմնված անհատական տնտեսություն վարող ազատ և մանր արտադրողներ էին:

Գյուղական համայնքի գերագույն մարմինը համայնքի ընդհանուր ժողովն էր, որը որոշում էր հողաբաշխման, ջրօգտագործման և համայնքի ներքին ու արտաքին կյանքին վերաբերող կարևոր հարցերը: Ընդհանուր ժողովը համայնքի ընթացիկ գործերը վարելու, վեճերը կարգավորելու համար ընտրում էր նաև ավագների խորհուրդը, գեղջավազ կամ գյուղապետ, իսկ ջրօգտագործումը կանոնավորելու համար՝ ջրպետ կամ ջրաբաշխ:

Շինականները իրենց օգտագործած հողաբաժինների համար բնամթերային և դրամական հարկեր ու տուրքեր էին վճարում պետությանը, կատարում էին շինարարական, փոխադրական և այլ պարհակներ, որոնք կոչվում էին «մարդահարկ», «հարկ բեռնակրաց», «հարկ քարահատաց», «խաշար» և այլն: Պատերազմի ժամանակ նրանք կատարում էին նաև զինվորական ծառայություն:

Գյուղական համայնքում գոյություն ունեցող արտադրության

մասնավոր սեփականատիրական բնույթը և արտադրված արդյունքի մասնավոր յուրացումը համայնքի երդերի կամ ծխերի միջև անխուսափելիորեն առաջ է բերում տնտեսական, ունեցվածքային տարբերություն: Դեռևս Քսենոֆոնի ժամանակ Հայաստանում գյուղական համայնքի ծխերի միջև նկատվող տնտեսական, գույքային տարբերությունը հելլենիզմի դարաշրջանում ավելի է խորանում: Համայնքի ներսում առաջանում են մի կողմից տնտեսապես հարուստ, իսկ մյուս կողմից՝ աղքատ ու շքավոր ընտանիքներ:

Աղքատ շինականների մի մասը աստիճանաբար ընչազրկվում և հողազրկվում է: Դրան զգալի շահով նպաստում է քաղաքներում ու գյուղերում զարգացող վաշխառությունը: Մանր պարտքերի տակ ընկած ազատ համայնականը հարկադրված է լինում ոչ միայն իր շարժական գույքը, այլև իր հողաբաժնի օգտագործման իրավունքը, բայց ոչ հողը, վաճառել կամ գրավ դնել պարտատիրոջ կամ հարուստ համագյուղացու մոտ: Այս ճանապարհով հողազրկված շինականը դառնում է հարուստ գյուղացիների վարձկան մշակը:

Սակայն գյուղական համայնքի առկայությունն պայմաններում ունևոր գյուղացու շահագործման հնարավորությունները սահմանափակ էին, որովհետև նա չէր կարող անընդհատ ընդարձակել իր հողային տարածությունները և դրա հիման վրա շահագործել մեծ թվով վարձկան մշակների և ստրուկների աշխատանքը: Նա չէր կարող նաև դուրս գալ գյուղական համայնքից, որովհետև այդ դեպքում կզրկվեր համայնքի տնօրինության տակ գտնվող հողից ու ջրից օգտվելու իրավունքից: Համայնքի կաշկանգիչ այս պայմաններից դուրս գալու նպատակով տնտեսապես հարուստ ու քաղաքականապես ազդեցիկ ընտանիքները աստիճանաբար ձգտում են մասնավոր սեփականության վերածել համայնքին պատկանող կամ նրա տնօրինության տակ գտնվող վարելահողը, արոտավայրերն ու ջրանցքները: Մի կողմից՝ հարուստ գյուղացիների այս ձգտման, իսկ մյուս կողմից՝ շքավոր համայնականների մի մասի ընչազրկման ու հողազրկման հետևանքով ոչ միայն սրվում է պայքարը համայնքի ներսում, այլևս գյուղական համայնքը սկսում է աստիճանաբար քայքայվել:

Սակայն, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ստրկատիրական ու ապրանքա-գրամական հարաբերությունների համեմատաբար թույլ զարգացման, համայնքի ներսում առաջացած անբավարար շերտավորման և հողի պետական սեփականության հետևանքով գյուղական համայնքների քայքայումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ կերպով: Հելլենիզմի դարաշրջ-

շանում ևս գյուղական համայնքները դեռ զգալի չափով ուժեղ էին և համեմատաբար կայուն:

4. Մարքսը գյուղական կամ երկրագործական համայնքը համարում է «արխաիկ հասարակական ֆորմացիայի նոր տիպը»: Գյուղական համայնքում արտադրողական ուժերի զարգացումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ: Նրա ներսում գերիշխում էր ոչ թե ընդլայնված, այլ պարզ վերարտադրությունը: Գյուղական համայնքը իր գոյությունմբ ոչ միայն արգելակում էր երկրի արտադրողական ուժերի հետագա վերելքը, այլև Արևելքի, այդ թվում և Հայաստանի, տնտեսական հետամնացություն, դանդաղաշարժություն պատճառն էր: Արևելյան դեսպոտիզմը ևս, ինչպես նշել է Ց. էնգելսը, հիմնրված էր համայնական հողատիրության վրա:

II—I դարերում (մ. թ. ա.) Հայաստանում

Ստրուկները ստրկատիրությունը տարածված և ընդհանուր երևույթ է դառնում: Հնում գոյություն ունեցող պետական և տաճարական ստրկատիրության կողքին առաջանում ու զարգանում է նաև մասնավոր ստրկատիրությունը:

Ստրկության հիմնական աղբյուրը պատերազմն էր: Հայկական ու հունա-հռոմեական պատմիչները վկայում են, որ Արտաշես I-ը, Տիգրան II-ը և Արտավազդ II-ը իրենց կատարած նվաճումների և արշավանքների ժամանակ տարբեր երկրներից Հայաստան են բերել ու ստրկացրել հարյուր հազարավոր գերիներ: Ըստ Ապպիանոսի վկայության՝ Տիգրան II-ը միայն Կապադովկիայից Հայաստան է բերել մոտ 300000 մարդ: Մշակված և սահմանված կարգի համաձայն՝ ռազմական ավարը և գերիները բաշխվում էին թագավորի, ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչների և տաճարների միջև: Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված ստրուկները կոչվում էին «տարածին ստրուկներ»:

Ստրկության երկրորդ կարևոր աղբյուրը ստրուկների բնական աճն էր: Այս կամ այն ստրկատիրոջ տանը ստրուկներից ծնված երեխաները նույնպես համարվում էին նրա ստրուկները: Այս կարգի ստրուկները, ի տարբերություն գերեվարույթամբ ձեռք բերված ստրուկների, կոչվում էին «ընդոժին»:

Ստրկության երրորդ կարևոր աղբյուրը պարտային ստրկությունն էր: Հայաստանի ստորին դասերին պատկանող ազատ քաղաքացիները՝ շինականները և ռամիկները, հաճախ ընկնելով ծանր պարտքերի տակ և չկարողանալով վճարել դրանք, գոյություն ունեցող օրենքի համաձայն, պարտատիրոջ կողմից ստրկացվում և վաճառվում էին: Անվճարունակ շինականներն ու ռամիկները հա-

Ճախ նաև իրենք էին ստիպված լինում իրենց երեխաներին ստրկութ-
թյան վաճառել: Գնման ու վաճառքի միջոցով ձեռք բերված ստրուկ-
ները կոչվում էին «արծաթագին» կամ «դրամագին»: Շինականները
և ուսմիկները ստրկացվում էին նաև պետական ու կրոնական ծա-
նրը հանցանքներ գործելու դեպքում:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայս ստանում ստրուկ-
ներն ամբողջովին ընչազրկված, ազատազրկված ու իրավազրկված
էին: Նրանք համարվում էին իրենց տիրոջ սեփականությունը:
Ստրկատերը կարող էր ստրուկին ոչ միայն նվիրաբերել, վաճառել,
ծծծել, քանտարկել և խեղանդամ դարձնել, այլև սպանել: Ստրուկը
կարող էր ազատվել միայն տիրոջ կամքով և փրկազնամամբ:

Երկրի ամենամեծ ստրկատերը պետությունն էր կամ թագա-
վորը: Պետությունը պատկանող ստրուկները կոչվում էին «արքունի
ստրուկներ»: Մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ա-
վագանու ներկայացուցիչները: Տաճարներին պատկանող ստրուկ-
ները կոչվում էին «սպասավոր» կամ հունական տերմինով՝ «հիե-
րոդոլ»:

Հելլենիզմի դարաշրջանում ստրուկների աշխատանքը կիրառ-
վում էր պետական, տաճարական և մասնավոր ստրկատիրական
ազաքականներում, արհեստանոցներում, հանքերում, ձկնորսարաննե-
րում, քաղաքների, բերդերի, ջրանցքների և ճանապարհների շինա-
րարություններում և այլն: Ստրուկների աշխատանքը առաջվա նման
մեծ շահով կիրառվում էր նաև տնային ծառայությունների մեջ: Արա-
կան սեռին պատկանող տնային ստրուկները կոչվում էին «ծառա»
կամ «սպասավոր», իսկ իգական սեռին պատկանողները՝ «աղա-
խին» կամ «սպասուհի»:

Սրանք իրենց տնտեսական ու սոցիալական դրությունը նման
էին հելլենիզմի դարաշրջանում Եգիպտոսում և Մերձավոր Արևելքի
մյուս երկրներում գոյություն ունեցող «լաոյ» կոչված կախյալ հո-
ղագործներին կամ Հռոմի ուշ շրջանի պատմությունից հայտնի «կո-
լոն» կոչվող կիսաստրուկներին:

Հայկական պետությունը իր բնույթով հելլե-
նիստական տիպի կենտրոնացած ստրկատի-
րական պետություն էր: Նա ստրկատերերի
գրկատարության էր, որն ուղղված էր ստրուկների և շահագործվող
շինականների դեմ:

Պետական կառավարման ձևը բացարձակ միապետությունն էր՝
թագավորի անսահմանափակ իրավունքով: Թագավորը ոչ միայն
երկրի գերագույն կառավարողն էր, այլև զորքի գերագույն հրամա-

նատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Նրա իրավունքի մեջ էին մտնում պատերազմ հայտարարելը, խաղաղության դաշնագիր կընքելը, պետական և զինվորական բարձր պաշտոնյաների նշանակումը, պետական հարկերի սահմանումը և այլն: Դրամ կտրելու իրավունք ունեւր միայն թագավորը: Հայ թագավորները կրում էին «Մեծ Հայքի թագավոր» կամ «թագավոր Հայոց մեծայն», իսկ Տիգրան II-ից սկսած՝ նաև «արքայից արքա» տիտղոսը:

Երկրի կառավարման մեջ կարևոր դեր էին կատարում թագավորի խորհրդականները: Սրանք բացառապես նշանակվում էին թագավորական տան անդամներից, ավագանու ներկայացուցիչներից և բարձրաստիճան քրմերից: Թագավորի առաջին խորհրդականներից մեկը քրմապետն էր:

Պետական կենտրոնական կարևոր գործադիր գերատեսչություններից էին հարկային-ֆինանսական, արքունի տնտեսության կառավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների, շինարարությունների կազմակերպման, ռազմական, դատական գերատեսչությունները, որոնք գտնվում էին ստրկատիրական ավագանու ձեռքում: Պետական ներքին ու արտաքին գրագրությունը, օրենքների ու կարգադրությունների հրատարակումը, հարկաժին ցուցակները և այլն կենտրոնացված էին արքունի գրասենյակում, որը կոչվում էր «դիվան»: Այս գրասենյակում աշխատող գրագիրները կոչվում էին «դպիր», իսկ նրանց պետը՝ «դպրապետ» կամ «դիվանապետ»:

Վարչական տեսակետից Հայաստանը բաժանված էր տասնհինգ նահանգների կամ «աշխարհների» և նրանց կազմի մեջ մտնող մեծ ու փոքր գավառների: Նահանգների վարչական բաժանման հիմքում մեծ մասամբ ընկած էին նախկին ցեղային մեծ միությունների կամ պետական միավորումների տերիտորիաները, իսկ գավառների հիմքում՝ նախկին ցեղային երկրները: I դարի հեղինակ Պլինիոսը տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր 120 ստրատեգիաների, այսինքն՝ ռազմա-վարչական շրջանների կամ գորավարությունների:

Թե՛ նահանգները և թե՛ գավառները կառավարում էին թագավորի նշանակած կառավարիչները: Այս պաշտոններում մեծ մասամբ նշանակվում էին թագավորի ազգականները, մերձավորներն ու զինվորական հրամանատարները, իսկ երբեմն՝ նաև տեղական ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչներն ու ցեղային առաջնորդները: Նահանգների կառավարիչները կոչվում էին «աշխարհակալ» կամ «կուսակալ», իսկ գավառներինը՝ «գավառակալ»:

Արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար Հայաստանը, ըստ աշխարհագրական կողմերի, բաժանված էր սահմանապահ շրջան խոշոր զինվորական իշխանությունների կամ շրջանների, որոնք կոչվում էին «բղեշխություն», իսկ այդ շրջանների զորահրամանատարը՝ «բղեշխ»: Հայկական սկզբնաղբյուրների վկայություններից հայտնի են Մոսիքի, Աղձնիքի, Նոշիրականի և Գուգարքի բղեշխությունները:

Տիգրան II-ի ժամանակ նվաճված երկրները վերածված էին առանձին փոխարքայությունների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից նշանակված փոխարքաների միջոցով:

«Շատ թագավորներ,—վկայում է Պլուտարքոսը,—սպասավորում էին Տիգրանին: Բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ, և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից, իսկ երբ նըստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»:

Պետական տնտեսական-ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հիմնականում պետական տնտեսություններից, արհեստանոցներից, հանքերից ու ձկնորսարաններից ստացվող եկամուտներից, քաղաքային և գյուղական բնակչությունից դանձվող հարկերից, տուրքերից ու մաքսից: II—I դարերում (մ. թ. ա.) հայկական պետության եկամտի կարևոր աղբյուրներն էին նաև պատերազմի միջոցով ձեռք բերվող ավարը և նվաճված երկրներից դանձվող հարկերը:

Բանակը

Հայկական բանակը պարտադիր զինվորական ծառայության հիման վրա ազատ բնակչությունից բաղկացած էր: Բանակի կորիզը կազմում էր արքունի մշտական զորքը, որի կազմը համալրվում էր ստրկատիրական խավերից: Պատերազմի դեպքում բանակը համալրվում էր նաև աշխարհագրային, իսկ երբեմն նաև զորակոչային հիմունքով քաղաքային ռամիկներից ու շինականներից կազմված զորամասերով:

Հայկական բանակը բաժանվում էր գնդերի, գումարտակների, վաշտերի և ավելի մանր ստորաբաժանումների. թեև զինվորական այդ ստորաբաժանումների թվական կազմի և նրանց ներքին կառուցվածքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Բանակը կազմված էր թեթևազեն և զրահավորված հեծյալ ու հետևակ զորամասերից, պարիսպներ քանդող սակրավոր ջոկատներից, օժանդակ սլոններից և գումակից: Իր մարտունակությամբ Արևելքում հատկա-

պես հուշակված էր հայկական հեծելազորը կամ «հայոց այրուձին»:

Հունա-հոտմեական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Տիգրան II-ի ժամանակ հայկական բանակը բաղկացած էր 300 հազար մարդուց: Այդ բանակի մեջ անշուշտ մտնում էին նաև հպատակեցված ու դաշնակից երկրների օժանդակ զորամասերը: Բուն հայկական զորքի թիվը հավանաբար հասնում էր մոտ 120 հազարի:

Բանակի գերագույն հրամանատարը, մեծ մասամբ զորքին առաջնորդողը պատերազմում թագավորն էր: Սակայն բանակը ուներ նաև իր գլխավոր հրամանատարը, որ կոչվում էր «սպարապետ»:

Հայկական բանակում մարտիկները զինված էին երկար նիզակներով, տեգերով, սրերով, թրերով, դաշույններով, վաղը ու սակր կոչվող տապարներով, նետ ու աղեղով: Թշնամու հարվածներից իրենց պաշտպանելու համար մարտիկները կրում էին վահաններ, իսկ գլուխն ու իրանը պաշտպանելու համար հագնում էին մետաղե լարերից կամ թերթերից պատրաստված սաղավարտներ ու զրահներ: Հայերը թշնամու դեմ օգտագործում էին նաև կեռ ճանկերով, թունավորված նիւթի սլաքներ:

**ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

**Հայ ժողովրդի
պայքարը Հռոմի
և Գրա կողմից
ճշմանակված օտար-
ազգի թագավոր-
ների դեմ**

Առաջին դարի սկզբից Հայաստանը, իր պետականությունը պահպանելով հանդերձ, գտնում է Հռոմին ենթակա երկրներից մեկը: Իրենց տիրապետությունն ամրապնդելու և Հայաստանը աստիճանաբար պրովինցիալի վերածելու նպատակով հռոմեացիները ըսկըսում են այնտեղ նշանակել ժագումով օտար թագավորներ: Հռոմի դրածո այս թագավորները, հայկական գահի վրա իրենց զգալով ժամանակավոր և անապահով, ոչ միայն շէին պաշտպանում երկրի շահերը, այլև, որքան կարելի է, կողոպտում էին այն: Սրանք մեծ մասամբ իրենց տիրապետությունը պահպանում էին հռոմեական ռազմական ուժի միջոցով:

Ի պատասխան Հռոմի այդ քաղաքականության, հայ ժողովուրդը նոր ապստամբություններ է բարձրացնում: Նա Հռոմի դեմ անհավասար, բայց հերոսական պայքար է մղում, համառ ջանքեր է դործադրում իր պետականությունը և անկախությունը վերականգնելու համար:

Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո Գայոս Կեսարը, որը դեռ գտնվում էր Արևելքում, հայկական գահը հանձնում է Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանին:

Հայ ժողովուրդը, վրդովված սրանից, ապստամբություն է բարձրացնում, բայց Գայոս Կեսարը հռոմեական ուժերով ճնշում է այն: Միայն Արտագերս ամրոցը շարունակում է համառ դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն: Որոշ ժամանակ հետո բերդապահ

զորքի հրամանատար Ադդոնը կեղծ բանակցութիւններ է սկսում Գայոս Կեսարի հետ և նրան է հանձնում ամբողջում պահվող արքունի գանձերի ցուցակը: Երբ ընչաքաղց հոռմեացի զորավարը ուշադիր կերպով ծանոթանում էր այդ ցուցակի հետ, Ադդոնը դաշույնով մահացու հարվածներ է տալիս նրան և թաքնվում բերդում: Ստացած վերքերից էլ Գայոս Կեսարը հետագայում մահանում է: Գաղազած հոռմեացիները երկարատե պաշարումից հետո հրդեհում և գրավում են Արտադերսը և քանդում նրա պարիսպները: Ադդոնը թշնամիների ձեռքը կենդանի չընկնելու համար ամբողջի աշտարակից իրեն գցում է խարոյկի մեջ:

Արիոբարզանի գահակալութիւնը Հայաստանում երկար չի տևում: 4 թ. սա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, մահանում է պատահական մահով: Պետք է կարծել, որ հայերը սրան թունավորելու կամ այլ միջոցով սպանել ու վերացրել են մեջտեղից:

Հալաստանի գահը Օգոստոսը հանձնում է Արիոբարզանի որդուն՝ Արտավազդին: Սակայն հայերը, հավանաբար մեկ տարի հետո, 5 թ. նոր ապստամբութիւն են բարձրացնում և սպանում են նաև հոռմեական այս նոր դրածոյին:

Հայ ժողովրդի համառ դիմադրութիւնը, Արիոբարզանի կասկածելի պատահական մահը և Արտավազդ IV-ի սպանութիւնը հարկադրում են Հռոմին հրաժարվելու Հայաստանը Ատրպատականի հետ միացնելու իր ծրագրից: 6 թ. Օգոստոսը Հայաստանում թագավոր է նշանակում Տիգրան V-ին: Իր կտակի մեջ Օգոստոսը հայտնում է, որ սա «հայոց արքունի տոհմից էր»: Սակայն իրականում նա ծագումով հրեա էր և միայն մոր կողմից հեռավոր ազգակցական կապ ունեւր Արտաշեսյան թագավորական տան հետ:

Նույն 6 թ. հայերը նոր ապստամբութիւն են բարձրացնում: Նրանք, հոռմեացիներին և Տիգրան V-ին դուրս վտարելով Հայաստանից, կրկին գահ են բարձրացնում Արտաշեսյան թագավորական տոհմի վերջին ներկայացուցչին՝ էրատո թագուհուն: Սակայն սա արդեն ձեռացած լինելով, չի կարողանում երկիրը կառավարել, որի պատճառով էլ կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է գահից:

11 թ. պարթևական գահը գրավում է Արտավան III-ը (11—40), ճակատամարտում հաղթելով և երկրից դուրս վտարելով Հռոմի կողմնակից ու կամակատար Վոնոն թագավորին:

Պարտված և գահնկեց արված Վոնոնը, գալով Հայաստան, հոռմեացիներին օգնութիւն տիրում է հակակական գահին և կարճ ժամանակով դառնում Հայաստանի թագավոր:

Իհարկե, Արտավան III-ը երկար չէր կարող հանդուրժել իր

հակառակորդի գահակալությունը Հայաստանում: Նա, երկրում իր իշխանությունը ամրապնդելուց հետո, պատերազմի սպառնալիքով Հռոմից պահանջում է իր ախոյանին հեռացնել Հայաստանից: Խուսափելով Արևելքում վտանգավոր պատերազմից, Հռոմը բավարարում է Արտավանի պահանջը, մանավանդ որ, ինչպես վկայում է Հովսեփի Ֆլավիոսը, «Հայաստանի մեծամեծները, որոնք Նպատ լեռան շուրջն էին բնակվում, հարել էին Արտավանին»: Տիբերիոս կայսեր (14—37) կարգադրությամբ Ասորիքի հռոմեական կուսակալը 16 թ. իր մոտ է հրավիրում Վոնոնին և ձերբակալում:

Տիբերիոսը շուտով Արևելք է ուղարկում իր որդեգիր Գերմանիկոսին: Սա 18 թ. հռոմեական զորքերով գալիս է Արտաշատ և հայերի համաձայնությամբ Հայաստանի թագավոր է հռչակում Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի որդուն՝ Զենոնին, որը մանկությունից ապրել էր հայկական միջավայրում և յուրացրել էր հայերի սովորույթներն ու բարքերը: Հայերը փոխում են սրա օտար ու խորթ անունը և վերանվանում են Արտաշես:

Զենոն-Արտաշեսը (18—34) Հռոմի կողմից Հայաստանում նշանակված օտարազգի թագավորներից միակն է, որ թագավորել է բավական երկար, մոտ 17 տարի և մահացել իր բնական մահով:

Զենոն-Արտաշեսի մահից հետո, 34 թ. Արտավան III-ը հայկական ավագանու համաձայնությամբ իր անդրանիկ որդուն՝ Արշակին դարձնում է Հայաստանի թագավոր: Հայերը համակրանքով են ընդունում Արշակ I-ի գահակալությունը, որովհետև նրանք, թեկուզ և Հայաստանը Արշակունիների դինաստիայի պետական սիստեմի մեջ մտցնելու պայմանով, ձգտում էին վերականգնել երկրի պետական անկախությունն ու ինքնուրույնությունը:

Սակայն Հռոմեական կայսրությունը, Հայաստանի հարևան իր «բարեկամ ու դաշնակից» երկրների, բայց հատկապես Իբերիայի Փարսման թագավորի օգնությամբ, կարողանում է կրկին վերականգնել իր գերիշխանությունը Հայաստանում:

Հռոմեացիների թելադրանքով 35 թ. Փարսմանը և նրա եղբայրը՝ Միհրգատը, կաշառքի ու դավադրության միջոցով պալատական ծառայողների ձեռքով Արշակին թունավորել տալուց հետո, մեծ զորքով հարձակվում են Հայաստանի վրա և գրավում Արտաշատը: Արտավան III-ի փորձերը Հայաստանը կրկին գրավելու և իբերներից վրեժ լուծելու ուղղությամբ ապարդյուն են անցնում: 35 թ. հռոմեացիների համաձայնությամբ հայկական գահին տիրում և Հայաստանի թագավոր է դառնում: Փարսմանի եղբայրը՝ Միհրգատը:

Միհրդատը զոհ է գնում իր հարազատ եղբոր՝ Փարսմանի և սրա որդու՝ Հոադամիզդի կազմակերպած դավադրությանը:

Հոադամիզդը Միհրդատին և նրա կնոջը խեղդել է տալիս ծանր գորգերի տակ, որովհետև խոստացել էր նրանց շսպանել ո՛չ սրով և ո՛չ էլ թույնով: Ապա սպանել է տալիս նաև Միհրդատի որդիներին:

51 թ. Կապադովկիայի հոռմեական կաշառված կուսակալի ներկայութեամբ Հոադամիզդը Արտաշատում հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր:

Տրդատ I-ի գահակալությունը

Նույն 51 թ. իր եղբայրների համաձայնութեամբ գահ է բարձրանում պարթևական ամենանշանավոր թագավորներից մեկը՝ Վաղարշ I-ը (51—75): Սա որոշում է հոռմեացիներին ու նրանց կամակատար Հոադամիզդին դուրս քշել Հայաստանից և հայկական գահը տալ իր եղբորը՝ Տրդատին, իսկ Հայաստանը դարձնել Արշակունյաց տոհմի երկրորդ ինքնուրույն թագավորութունը:

Հայաստանում գերիշխանութուն հաստատելու համար Հոռմի և Պարթևական թագավորության միջև մղվող պայքարի ընթացքում հայկական ավագանու ճնշող մեծամասնությունը թեքված էր պարթևների կողմը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ պարթևները չէին սպառնում Հայաստանի ինքնուրույնությանը և նրա տերիտորիալ ամբողջականությանը, մինչդեռ հոռմեացիները ձգտում էին Հայաստանը վերածել հոռմեական պրովինցիայի: Բացի այդ, հայերը ոչ միայն իրենց երկրի դիրքով, բարբերով ու նիստուկացով շատ մոտ էին պարթևներին, այլև նրանց հետ կապված էին մշակութային, կրոնական և ամուսնական փոխադարձ կապերով: Մինչդեռ, «հայերը,—ինչպես վկայում է Տակիտոսը,—լի էին ատելութեամբ դեպի հոռմեացիները»:

Երկիրը հոռմեացիների տիրապետութունից դուրս բերելու և կայուն պետականութուն ստեղծելու նպատակով հայկական ավագանին, ընդառաջելով Վաղարշ I-ի ցանկությանը, համաձայնության է գալիս նրա հետ, որպեսզի հայերն ու պարթևները համատեղ կերպով պայքարեն Հոռմի դեմ, և Տրդատը դառնա Հայաստանի թագավոր:

52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքերով մտնում են Հայաստան: Արտաշատը և Տիգրանակերտը հոժարակամ կերպով իրենց դռները բացում են պարթևական զորքի առաջ: Պարթևները և ապստամբութուն բաղձարցրած հայերը երկրից դուրս են քշում հոռմեացիներին և նրանց «դաշնակից» իբերներին: Հոադամիզդը

առանց դիմադրութիւն ցուցց տալու փախչում է իր հոր մոտ՝ Իրե-
րիա, իսկ Տրդատը հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր: Տըր-
դատ I-ի զահակայութեամբ ոչ միայն Հայաստանում փաստորեն
հիմնադրվում է հայ Արշակունյաց դինաստիան, այլև վերանում է
հռոմեական տիրապետութիւնը, որի հաստատման ու պահպանման
համար Հռոմը մոտ հարյուր տարվա ընթացքում պարզդուին կեր-
պով հսկայական ուժեր և նյութական միջոցներ էր ծախսել: Հա-
յաստանում հռոմեական տիրապետութեան ալպիսի անկալուն
վիճակը առաջին հերթին իր հայրենիքի անկախութեան համար
պայքարող հայ ժողովրդի, իսկ այնուհետև՝ պարթևների համառ ու
երկարատև դիմադրութեան հետևանք էր:

Կորբուլոնի արշավանքը

Արշակունյաց դինաստիայի և պարթևական
գերիշխանութեան հաստատումը Հայաստա-
նում առաջ է բերում նոր պատերազմ Հռո-
մեական կայսրութեան և Պարթևական թագա-
վորութեան ու նրա դաշնակից Հայաստանի միջև, որը տևում է տա-
սը տարի (54—64):

Հռոմեական տիրապետութիւնը Հայաստանում վերականգնելու
նպատակով նոր գահ բարձրացած ներոն կայսրը (54—68) Արևելք է
ուղարկում հռոմեացի հայտնի զորավար Կորբուլոնին:

Տասնամյա պատերազմի առաջին շրջ տարիների ընթացքում
կողմերի միջև փոփոխակի հաջողութիւններով տեղի են ունենում
միայն փոքր ու սահմանային ընդհարումներ:

58 թ. զարնանը Կորբուլոնը, օգտվելով Վրկանաց աշխարհում
պարթևների դեմ առաջացած ապստամբութիւնից և պարթևական
զորքի այնտեղ զբաղված լինելուց, մեծ ուժերով ներխուժում է
Հայաստան և շարժվում դեպի Արտաշատ:

Արտաշատին սպառնացող վտանգի պահին Տրդատը իր զորքե-
րով մայրաքաղաքի մատուցների մոտ հարձակվում է հռոմեական
բանակի վրա, բայց առանձին հաջողութիւն չի ունենում: Այս ընդ-
հարումից հետո Տրդատը ստիպված է լինում իր զորքերով Հայաս-
տանից նահանջել Ատրպատական:

Տրդատի հեռանալուց հետո Կորբուլոնը առանց կռվի գրավում
է Արտաշատը և իր բանակի հետ 58—59 թթ. ձմեռը անցկացնում է
այնտեղ: 59 թ. զարնանը հռոմեական զորքը, դուրս գալով Արտա-
շատից, շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Նախքան հեռանալը հռո-
մեացիները, Կորբուլոնի հրամանով, հրդեհում, քարուքանդ են ա-
նում ու հողին հավասարեցնում Արտաշատը: Կորբուլոնը այս
վայրագութիւնը արդարացնում էր նրանով, որ Հայաստանի մայ-

րաքաղաքը իր պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահպանել, իսկ ինքը այնքան ուժ չուներ թե՛ Արտաշատը պահպանելու և թե՛ պատերազմ մղելու համար: Իրապես, Արտաշատի կործանման հիմնական պատճառը ոչ այնքան Կորբուլոնի ուժեր շունենալն էր, որքան այն, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը հակահռոմեական շարժումների ու պայքարի, հետևապես և Հայաստանի անկախության ձգտող ուժերի միավորման հիմնական կենտրոնն էր:

Արտաշատի կործանումը ավելի ևս ուժեղացնում է հայ ժողովրդի մեջ ատելությունը հռոմեական զավթիչների նկատմամբ: Վրեժխնդրությունը լցված հայերը Արտաշատից դեպի Տիգրանակերտ շարժվող հռոմեական բանակի դեմ մղում են ուժեղ պարտիզանական կռիվներ: Թշնամու զորքերը հատկապես հանդուգն և խիզախ հարձակումների են ենթարկվում Արածանիի հովտի լեռնալին շրջաններում:

Զնայած հայերի ցույց տված դիմադրությունը, այնուամենայնիվ, Կորբուլոնին հաջողվում է Տարոնի վրայով մտնելու Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքին: Տիգրանակերտի մեծ մասամբ օտար ու հելլենականացած բնակիչները քաղաքի դռները բաց են անում հռոմեական զորքի առաջ: Միայն անվախ երիտասարդությունը ամրանում է միջնաբերդում և համառ մարտեր է մղում թըշնամու դեմ: Սակայն հռոմեացիներին վերջ ի վերջո հաջողվում է գրավել նաև միջնաբերդը:

Հայաստանի վերանվաճման առթիվ շոտում կազմակերպվում են տոնահանդեսներ, կտրվում են պղնձե, արծաթե ու ոսկե դրամներ՝ «Հայաստանը նվաճված» և այլ մակագրություններով:

Ներոնի կողմից հայկական գահի համար նոր թեկնածու է ընտրվում Կապադովկիայի Արքեղայոս թագավորի ժոռը՝ Տիգրանը, որը 60 թ. գալիս է Հայաստան և Տիգրանակերտում գահ բարձրանում: Տիգրանը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, երկար ժամանակ շոտում պատանգ լինելով, ձեռք էր բերել ստրուկներին հատուկ համբերություն ու ստորաքարշություն: Հակառակ հռոմեական զորքի ներկայությունը, սրա թեկնածությունը Հայաստանում ընդունվում է բացահայտ դժգոհությամբ:

Կորբուլոնը, Տիգրան VI-ի տրամադրությունն սակ մոտ 5000 զինվոր թողնելուց հետո, ինքը մնացած ուժերով հեռանում է Ասորիք:

61 թ. գարնանը հռոմեացիների թեղադրանքով Տիգրան VI-ը հարձակվում է պարթևների գերիշխանության տակ գտնվող Ադիա-

բենի վրա: Նա Հայաստանի սահմանակից այս երկիրը, ինչպես վկայում է Տակիրտոսը, «ավերել էր լայն շահով և ավելի երկարատև, քան լինում է ավազակության ժամանակ»: Հավանաբար, այս հարձակման նպատակն էր եղել ստիպել պարթևներին ընդունելու Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխությունը:

Տրդատի արտաքսվելը Հայաստանից և նրա փոխարեն Տիգրան VI-ի գահ բարձրանալը, ինչպես և այս վերջինի հարձակումը Ադիաբենի վրա պարթևական ավազանու շրջանում խիստ դժգոհություններ են առաջ բերում Վաղարշ I-ի դեմ: Իր եղբորից դժգոհ էր նաև Տրդատը:

Վաղարշ I-ը, հաշվի առնելով այս բոլորը, անմիջապես հաշտություն է կնքում Վրկանաց աշխարհի հետ, շտապ նոր, խոշոր ուժեր է հավաքում և 61 թ. պատերազմ է սկսում Հռոմի և նրա կամակատար Տիգրան VI-ի դեմ: Պարթևական բանակը բաժանվում է երկու մասի: Զորքի մի մասը, Տրդատի հրամանատարությամբ, մտնում է Հայաստան և գալիս պաշարում է Տիգրանակերտը, որտեղ, ճակատամարտից խույս տալով, ամրացել էին Տիգրան VI-ը և հռոմեական լեգեոնները: Պարթևական զորքի մյուս մասը, Վաղարշի ղեկավարությամբ, Միջագետքի կողմից շարժվում է դեպի Ասորիք:

Կորբուլոնը, համոզված լինելով, որ այժմ արդեն չի կարող կռվել ու հաղթել հայ-պարթևական միացյալ ուժերին, ինչպես և վախենալով, որ վտանգավոր այս պատերազմում կարող է կորցնել նաև նախկինում հեշտությամբ ձեռք բերած իր փառքը, խնդրում է Ներոնից նոր զորավար ուղարկել Հայաստան:

Կորբուլոնը, մինչև նոր հրամանատարի գալը ժամանակ շահելու, պատերազմի սլատասխանատվությունից խուսափելու և Տիգրանակերտում սլաշարված հռոմեական լեգեոններին փրկելու նպատակով, Մծբին քաղաքում պարթևների առաջադեմ պայմաններով, զինադադար է կնքում Վաղարշ I-ի հետ: Ըստ զինադադարի պայմանների՝ Կորբուլոնը Տրդատին ճանաչում է իբրև Հայաստանի թագավոր: Միաժամանակ թե՛ Վաղարշ I-ը և թե՛ Կորբուլոնը Հայաստանից դուրս են բերում պարթևական ու հռոմեական զորքերը, ինչպես և Տիգրան VI-ին: Այսպիսով, կողմերի միջև կնքված համաձայնությունով, Տրդատի գահակալության պայմանով Հայաստանը ճանաչվում է իբրև անկախ ու ինքնուրույն պետություն:

Պետոսի արշավանքը և նրա պարտությունը

Վաղարշ I-ը զինադադարի պայմանների հիման վրա վերջնական հաշտություն կնքելու նպատակով դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ: Սակայն ներոն կայսրը մերժում է այդ պայմանները և դեսպաններին ետ է ուղարկում ձեռնունայն:

Պատերազմը շարունակելու համար ներոնը նոր բանակով Արևելք է ուղարկում Պետոս զորավարին: Սա, գալով Կապադովկիա, հայտարարում է, թե ինքը հաղթված հայերի վրա հարկ է դնելու, նրանց ենթարկելու հռոմեական օրենքներին և Հայաստանում թագավորի ստվերի փոխարեն հաստատելու է հռոմեական իշխանություն:

62 թ. ամռանը Պետոսը իր զորքերով, Մելիտինեի մոտից անցնելով Նփրատ գետը, ներխուժում է Հայաստան և Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Սակայն հայերը ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, որի պատճառով էլ նրան հազիվ է հաջողվում գրավել սահմանամերձ մի քանի ամրություններ: Պետոսը, նկատի ունենալով վրա հասնող ձմեռվա ցրտերը, շուտով իր զորքերը ետ է տանում և բանակ է դնում Խարբերդի դաշտում, Արածանիի ափին, Հռանդեա կոչվող վայրում:

62 թ. աշնանը պարթևական և հայկական զորքերը շարժվում են Սոփք՝ Պետոսի դեմ: Հայ-պարթևական զորքերը, Տավրոսի լեռնանցքները պաշտպանող և դաշտավայրի տարբեր մասերում գրտնըվող հռոմեական բոլոր զորամասերին գլխովին շախչախելուց հետո, գալիս են ու շրջապատում Պետոսի ամրացված ճամբարը: Նրանք սկսում են ուժեղ ճնշում գործադրել և զգալի կորուստներ պատճառել պաշարված հռոմեացիներին:

Պետոսը իր բանակի մնացած մասը վերջնական կործանումից փրկելու համար հաշտություն է խնդրում: Վաղարշ I-ը բանակցություններ վարելու և զինադադար կնքելու համար Պետոսի մոտ է ուղարկում հայ զորավար Վասակին: Սա պահանջում է հռոմեացիներից անվերապահ կերպով անձնատուր լինել, հայտարարելով, որ Հայաստանը գրավելու կամ պահելու միայն պատրանքն է մնացել հռոմեացիների մոտ, իսկ իրական ուժը հայերի ու պարթևների ձեռքումն է:

Հալ զինվորները, շրջափակելով ելքի բոլոր ճանապարհները և մտնելով հռոմեական ամրացված ճամբարը, սկսում են զինաթափել հռոմեացիներին, ետ խլել նրանցից գերիներին և այն ամբողջ ավարը, որ նրանք վերցրել էին Հայաստանից: Հռոմեական «անպարտելի» համարվող բանակը ենթարկվում է ստորացման, ծաղր

ու ծանակի: Հայերը զինաթափված հոռմեացի զինվորներին ու հրամանատարներին ծնկաչոք կերպով անց են կացնում նիզակներով պատրաստված «լծի» տակով, որը այդ ժամանակ համարվում էր ամենամեծ ստորացումը պարտվողների համար:

Պետոսի և նրա բանակի մնացորդների հեռանալը Հայաստանից վերածվում է ամոթալի փախուստի: Նրանք մի օրվա ընթացքում, առանց ետ նայելու, փախչում են ավելի քան 60 կիլոմետր, ճանապարհին թողնելով վիրավորներին:

Հոռմեացի դաշնագիրը և հայկական թագավորության վերականգնումը

Վաղարշ I-ը նոր դեսպաններ է ուղարկում Հոռմ, որոնք այնտեղ են ժամանում 63 թ. գարնանը: Սրանք ներոնին են հանձնում Վաղարշի նամակը, որտեղ նա հայտնում էր, որ թեև պարթևները հաղթել են հոռմեացիներին և ունեն զինվորական գերակշռություն, բայց առաջարկվում է Տրդատին Հայաստանում թագավոր ճանաչելու պայմանով հաշտություն կնքել: Ներոնը մերժում է հաշտության առաջարկը, որովհետև այն համարում է Հոռմի համար նվաստացուցիչ ու անպատվաբեր: Սակայն այս անգամ Վաղարշի դեսպաններին նվերներ են տալիս և նրանց հասկացնում, որ պարթևների առաջարկած պայմաններով հաշտություն կկնքվի, եթե Տրդատը անձամբ գա Հոռմ և իր թագը ստանա ներոնի ձեռքից: Սրանով Հոռմը ցանկանում էր մեղմացնել իր զորքերի ծանր պարտության տպավորությունը և պահպանել իր վարկը Արևելքում:

Ներոնը հայերի ու պարթևների դեմ պատերազմը շարունակելու հրամանատարությունը կրկին հանձնարարում է Կորբուլոնին, տալով նրան պատերազմ վարելու, հաշտություն կնքելու արտակարգ լիազորություններ: 64 թ. Կորբուլոնը խոշոր ուժերով մտնում է Մոփք: Սակայն նա, ելնելով Հոռմից ստացած իր հրահանգներից, խուսափում է պատերազմից և աշխատում է հաշտություն կնքել: Այդ նպատակով նա բանակցություններ է սկսում Վաղարշի և Տրդատի հետ:

Վաղարշը և Տրդատը, Հայաստանը հետագա ավերումից ազատելու և Հոռմի հետ կայուն խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ընդունում են Կորբուլոնի առաջարկությունը: Տրդատը պահանջում է, որ կողմերի հանդիպումը և հաշտության դաշնագրի կնքումը տեղի ունենա հոռմեական բանակի պարտության վայրում, որպեսզի ընդգծված լինի, որ ինքը հայկական գահը ներոնից ստանում է ոչ թե իբրև պարզև, այլ հայ-պարթևական բանակների դեմ տարած

հաղթանակի շնորհիվ: Կորբուլունը ստիպված է լինում համաձայնել
Հոռմի համար ոչ պատվաբեր այդ առաջարկության հետ:

64 թ. Հոանդեայում կողմերի միջև կնքվում է հաշտության
դաշնագիր: Այդ դաշնագրով Տրդատը ճանաչվում է Հայաստանի
թագավոր, միայն նա պետք է անձամբ գնար Հոռմ և թագը ստանար
Ներոնի ձեռքից: Հաշտությունից հետո հռոմեական և պարթևական
զորքերը հեռանում են Հայաստանից: Վերականգնվում են Հայաս-
տանի նախկին սահմաններն ու ինքնուրույնությունը:

65 թ. Տրդատը կնոջ ու երեխաների, իր կըրորորդիների հետ,
ինչպես և 3000 հայ ու պարթև հեծյալներից բաղկացած շքախմբի և
հոռմեական մի հատուկ զորամասի ուղեկցությամբ ցամաքային
ճանապարհով ուղևորվում է Հոռմ: Նրա ուղևորությունը տևում է
մոտ ինը ամիս: Տրդատին և սրա ուղեկիցներին բոլոր քաղաքնե-
րում հանդիսավոր ու փառահեղ ընդունելություն են ցույց տալիս:
Ուղևորության ամբողջ ծախսը, որը կազմում էր օրական մոտ
200 000 դինար-դրաքմե, այսինքն՝ մոտ 160 000 ոսկի ուրբի, վճա-
րում էր Հոռմեական կայսրությունը:

Ներոն կայսրը Տրդատին ընդունում է սիրալիր կերպով: Հոռ-
մում Տրդատի պատվին կազմակերպում են հանդեսներ: Ներոնը
Հոռմի հրապարակում հանդիսավոր կերպով բազմահազար բնակ-
չության և զորքի ներկայությամբ թագադրում է Տրդատին:

Կորբուլունի կողմից ավերված Արտաշատը վերաշինելու համար
Ներոնը՝ Տրդատին նվիրում է 50 միլիոն դինար-դրաքմե, այսինքն՝
մոտ 40 միլիոն ոսկի ուրբի, ինչպես և նրան է տալիս հոռմեացի
բազմաթիվ արհեստավորներ: Հոռմեական կայսրի այս առատա-
ձեռնության նպատակն էր, անշուշտ, սիրաշահել Տրդատին և մեղ-
մացնել հայերի ատելությունն ու զայրույթը հոռմեացիների նկատ-
մամբ:

66 թ. Տրդատը իր ուղեկիցներով վերադառնում է Հայաստան:
Այսպիսով, իրավական տեսակետից վերջնականապես վերականգ-
նվում է հայ ժողովրդի պետական անկախությունը, և Հայաստա-
նում հաստատվում է Արշակունյաց թագավորությունը:

Հայաստանում թագավորող առաջին Արշակունի թագավորները
ծագումով պարթևներ էին: Սակայն հետագայում նրանք աստիճա-
նաբար, խնամիական կապեր ստեղծելով տեղական իշխանական
տնեերի հետ, լրիվ կերպով հայանում են, և այդ դինաստիան ազ-
գայանալով ստանում է հայկական բնույթ:

Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում
խոշոր դրական դեր է կատարում, որովհետև նա ոչ միայն երկրում

ատեղծում է քիչ թե շատ կայուն ու կենտրոնացված պետականու-
թյուն, այլև նպաստում է երկրի հասարակական-տնտեսական կյան-
քի և հայկական մշակույթի հետագա զարգացմանը:

**Տրդատ I-ի հետա-
գա գործունեու-
թյունը** Հռանդեայի դաշնագրից հետո Արևելքում հաստատվում է խաղաղություն, որը տևում է հիսուն տարի (84—114): Խաղաղության այս շրջանը զգալի շափով նպաստում է Հայաստանում քաղաքների, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը:

Տրդատ I-ը Հռոմից վերադառնալուց հետո վերաշինում է ավերված Արտաշատը, որը, ի պատիվ Ներոն կայսրի, վերանվանվում է Ներոնեա: Սակայն այս նոր անունը ժողովրդականություն չի ըստանում և չի տարածվում:

Տրդատ I-ը, ինչպես երևում է Գառնիում հայտնաբերված նրա հունարեն արձանագրությունից, 77 թ. վերակառուցում է նաև Գառնիի բերդը և նրա ներսում կառուցում նոր շենքեր: Նրա կառուցած հռչակապ շենքերից մեկն է Գառնիի սյունազարդ և սքանչելի քանդակներով զարդարված հեթանոսական տաճարը, որը այժմ էլ մեծ հիացմունք է պատճառում դիտողներին:

Այս ժամանակ Հայաստանի հատկապես հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան շրջանների հանգստությունը որչա շափով խանգարում են ալանները, որոնք կովկասյան մյուս ցեղերի ու իրերների հետ միասին 72 թ. կողոպուտի նպատակով արշավում են դեպի Ատրպատական ու Հայաստան: Տրդատը հայկական ուժերով ռազմերթի ելնելով, ճակատամարտ է տալիս նրանց դեմ: Ալանների արշավանքը կրկնվում է նաև 75 թ.:

Տրդատի կյանքի վերջին տարիները և նրա մահվան ճիշտ թվականը հայտնի չեն: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ նա թագավորել է մինչև 78 թ.:

**Հայաստանը Սա-
նատրուկի ժամա-
նակ** Տրդատ I-ին հաջորդում է Սանատրուկը (78—110), որը ծագումով Արշակունի էր: «Հայոց թագավոր Սանատրուկը,—վկայում է հույն մատենագիր Սուիդասը,—ունեւր միջին հասակ, բայց հակում ունեւր ամեն մի մեծ բանի և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարագատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև շափավոր և ուղղամիտ, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»:

Սանատրուկի ժամանակ Հայաստանում շարունակում է զար-

գանալ քաղաքաշինութիւնը: Նա Արածանի գետի և Մեղրագետի միախառնման տեղում, Մուշի դաշտի արևմտյան կողմում կառուցում է Մծուրն կամ Մծուրք քաղաքը:

Սոս 110 թվականին մահանում է Սանատրուկը և թաղվում Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում գտնվող հայ թագավորների, այդ թվում և Արշակունի թագավորների տոհմային գերեզմանատանը: Սրա դամբարանը, ինչպես վկայում է Փավստոս Բուզանդը, հրակայաչեն, ամրապինդ և ճարտարագործ մի կառուցվածք էր, որը նույնիսկ չէին կարողացել բանալ պարսիկները, երբ նրանք 365 թ., գրավելով Անի ամրոցը, քանդել էին հայ թագավորների գերեզմանները և նրանց մեջ եղած ոսկորները տարել իրենց հետ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ II—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Տրայանոս կայսեր արշավանքը

Չնայած Արշակունյաց դինաստիայի հաստատմանը, մինչև II դարի վերջը հայկական գահը ժառանգաբար չէր անցնում Հայաստանի Արշակունի թագավորների որդիներին: Հռոմեացի դաշնագրի հիման վրա՝ յուրաքանչյուր թագավորի մահից հետո պարթև Արշակունիները հայկական գահի համար իրենց տոհմից առաջարկում էին նոր թեկնածու, որը կարող էր թագավորել Հռոմեական կայսրության հավանությունը և հաստատությունը ստանալուց հետո միայն:

Սանատրուկի մահից հետո, պարթև Արշակունիների առաջարկով թյամբ և Հռոմեական կայսրության համաձայնությամբ, Հայաստանում գահ է բարձրանում պարթևաց Բակուր II թագավորի (77—110) որդին՝ Աշխագարը:

113 թ. պարթևաց նոր թագավոր Խոսրովը, իր պետության շահերի տեսակետից անհամապատասխան համարելով Աշխագարին, ինքնադուրս կերպով առանց Հռոմեական կայսրության համաձայնության, Աշխագարին հեռացնում է հայկական գահից և նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր է նշանակում Բակուր II-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին:

Տրայանոս կայսրը (98—117), Հայաստանում կատարված այս փոփոխությունը համարելով Հռոմեացի դաշնագրի խախտում և հռոմեական շահերի ոտնահարում, մի խոշոր արշավանք է կատարում դեպի Արևելք: Այս արշավանքի անմիջական շարժառիթը թեև Հայաստանում կատարված փոփոխությունն էր, սակայն իրական-

նում այս արշավանքով Տրայանոսը ձգտում էր Արևելքում վերականգնել Հռոմի խախտված դիրքերը:

114 թ. գարնանը Տրայանոսը իր զորքերով մտնում է Հայաստան և, Մոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատը գրավելուց հետո, գալիս բանակ է դնում Եկեղյաց գավառում: Այստեղ Տրայանոսին է ներկայանում Հայաստանի թագավոր Պարթամասիրը և իր թագը դնում նրա ոտքերի մոտ, այն հույսով, որ այդ թագը կրկին ետ կըստանա կայսեր ձեռքից: Սակայն Տրայանոսը մերժում է հայկական դաճը վերադարձնել Պարթամասիրին և հայտարարում է, որ ինքը որոշել է Հայաստանը դարձնել հռոմեական պրովինցիա:

Տրայանոսը Պարթամասիրին և նրան ուղեկցող պարթևներին թույլ է տալիս հեծյալ մի պահակախմբի հսկողությունը հեռանալ հռոմեական բանակից: Սակայն ճանապարհին ուղեկցող պարթևների և հռոմեական պահակախմբի միջև տեղի է ունենում ընդհարում, որտեղ և սպանվում է Պարթամասիրը:

Շուտով Տրայանոսը նվաճում է Հայաստանը և այն վերածում հռոմեական պրովինցիայի:

Տրայանոս կայսրը իր հետագա արշավանքի ընթացքում 114—116 թթ. գրավում է նաև Մծբինը, Եդեսիան, պարթևների մայրաքաղաք Տիգրոնը, Սելևկիան և հասնում մինչև Պարսից ծոց:

116 թ. Հայաստանում, Միջագետքում և Ադիաբենում ուժեղ ապստամբություններ են առաջանում հռոմեացիների դեմ: Այս ապստամբությունները ոգևորում են նաև պարթև: Արշակունիներին, որոնք, մի կողմ թողնելով իրենց ներքին տարաձայնությունները, ամբողջ ուժերը համախմբում են՝ արտաքին թշնամու դեմ: Ապստամբներն ու պարթևական զորքերը շատ տեղերում ջարդում կամ դուրս են վտարում հռոմեական պահապան զորքերին:

Տրայանոսը իր թիկունքը վտանգված տեսնելով, շտապ վերադառնում է Միջագետք և դաժան կերպով ճնշում այստեղ առաջացած ապստամբությունները: Սակայն դրանից հետո Տրայանոս կայսրը երկար չի ապրում: Նա մահանում է 117 թ. Կիլիկիայում:

Հռոմեա-պարթևական հետագա մրցակցությունը և Հայաստանը
Տրայանոսի մահից հետո Ասորիքում գտնվող հռոմեական զորքերը կայսր են հռչակում նրա ազգական Ադրիանոսին (117—138): Սահրաժարվում է Տրայանոսի բոլոր նվաճումներից և նոր նվաճված երկրամասերը վերադարձնում է պարթևական թագավորությանը, որովհետև կայսրությունը առանց ուժերի ծայրահեղ լարման ու նշույթական մեծ միջոցների չէր կարող պահել դեռևս տեղ-տեղ ապստամբություններով

բռնկված, շխաղաղեցված և հռոմեացիների դեմ թշնամաբար տրամադրված այդ էրկրամասերը:

Հայ ժողովրդի բարձրացրած ապստամբության և ցույց տված համառ դիմադրության, ինչպես և պարթևների հետ ընդհարվելու վտանգի հետևանքով Ադրիանոսը ստիպված է լինում հռոմեական զորքերը դուրս բերել նաև Հայաստանից: 117 թ. կրկին վերականգնելով են Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ու թագավորությունը և գահ է բարձրանում Սանատրուկ թագավորի որդին՝ Վաղարշ I-ը (117—140):

Հայաստանում կրկին հաստատվում է համեմատաբար երկարատև խաղաղություն: Տնտեսական կյանքի զարգացման հետևանքով Արարատյան դաշտում, Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից ոչ այնքան հեռու, առաջանում է մի նոր մեծ քաղաք: Դեռևս նրվանդունիների ժամանակ գյուղաքաղաք հանդիսացող Վարդգեսավանը աստիճանաբար մեծանում, բազմամարդանում և առևտրաշահ քաղաքի է վերածվում: Հայոց Վաղարշ I թագավորը ամուր պարիսպներով ու պատվարով շրջապատում է Վարդգեսավանը և այն իր անունով վերանվանում Վաղարշապատ, որը հայկական և հունա-հռոմեական սկզբնաղբյուրներում կոչվում է նյաև նոր քաղաք կամ Կայնեպոլիս:

Վաղարշ I-ի մահից հետո, մեզ անհայտ պատճառներով, Հայաստանում կրկին հաստատվում է հռոմեական գերիշխանությունը: 140 թ. Անտոնիոս Պիոս կայսրը (138—161) Հայաստանում թագավոր է նշանակում հռոմեական սենատի անդամ Սոհեմոսին (առաջին անգամ՝ 140—161), որին հորենացին անվանում է Տիգրան: Սա ծագումով Արշակունի շէր, այլ նմեայի (այժմ՝ Հոմս) իշխանական տոհմից:

Սոհեմոս-Տիգրանին գահ բարձրացնելը Հայաստանում, որը բացահայտ կերպով հռոմեացիների կողմից Հռոմեայի դաշնագրի խախտումն էր, իհարկե, երկար շէր կարող հանդուրժելի լինել պարթևների համար: 161 թ. պարթևական զորքերը մտնում են Հայաստան, գլխովին ջախջախում հռոմեական լեգեոններին և Սոհեմոսին դուրս են վտարում Հայաստանից: Պարթևները Հայաստանի թագավոր են հռչակում Արշակունի Բակուրին:

Հռոմեացիները Կապադովկիայից նոր ուժեր են ուղարկում Հայաստան, որոնք շարաշար պարտվում են հայ-պարթևական զորքերի կողմից:

Պարթևներին հտ մղելու և Հայաստանում Հռոմի գերիշխանությունը վերականգնելու համար Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161—

180) խոշոր ուժերով Արևելք է ուղարկում իր գահակից եղբորը՝ Լուկիոս Վերոսին (161—169)։

163 թ. ամռանը հռոմեական զորաբանակներից մեկը, Ստատիոս Պրիսկոս զորավարի գլխավորությամբ, Կապադովկիայի վրայով ներխուժում է Հայաստան և համառ կռիվներից հետո նվաճում այն։ 163 թ. վերջին հռոմեացիները նվաճում են նաև Արտաշատը և այն կրկին ավերում։ Հայաստանի թագավոր Բակուրը գերի ընկնելով, ուղարկվում է Հռոմ, որտեղ և որդեգրվում է արքայական Ավրելյան ազգատոհմում և այնտեղ էլ մահանում։

164 թ. հռոմեացիները Հայաստանում նորից գահ են բարձրացնում Հռոմից վերադարձած Սոհեմոս-Տիգրանին։ Դրանից վերջովված հայերը, Տրդատ հայ իշխանի գլխավորությամբ, հուժկու ապստամբություն են բարձրացնում։ Սակայն հռոմեական զորքերը դաժան կերպով ճնշում են ապստամբությունը և ձերբակալում Տրդատին։

Հռոմեացիները զգալի չափով ավերված Արտաշատի փոխարեն Վաղարշապատը հայտարարում են Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և այն դարձնում են հռոմեական զորքերի կայան, հետագայում պարհակների միջոցով ավելի ևս ամրացնելով նրա պարիսպները։ 164 թ. սկսած մինչև V դարի երկրորդ կեսը Վաղարշապատը դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաքը, թեև Արտաշատը ևս հետագա դարերում շարունակում է մնալ երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոններից մեկը։

Մեզ հայտնի չէ, թե երկրորդ անգամ Սոհեմոս-Տիգրանը մինչև ի՞նչ է թագավորել։ Ենթադրում են, որ նա մահացել է 185 թ.։

Սոհեմոս-Տիգրանի մահից հետո հայկական Հայ Արշակունցի զահր գրավում է պարթևաց թագավորի եղբայր Վաղարշ II-ը (185—198)։ Հռոմեական կայսրությունը, որն այս ժամանակ ներքին խռնակ և անկայուն վիճակ էր ապրում, պարթևների հետ ընդհարումներից խուսափելու նպատակով համաձայնվում է Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխության հետ։

193 թ. Հռոմում կայսր է հռչակվում Սեպտիմիոս Սևերոսը (193—211)։ Սա 194 թ. աշնանը, մեծ ուժերով գալով Արևելք, ցանկանում է ներխուժել նաև Հայաստան։ Սակայն հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը կանխում է այդ, ուղարկելով նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, ինչպես և խոստանալով զինակցություն ու բարեկամություն։

197 թ. հոռմեացիները ոչ միայն վերանվաճում են Միջագետքը, այլև գրավում են պարթևների մայրաքաղաք Տիզբոնը և Բաբելոնը: 199 թ. պարթևները ստիպված են լինում հաշտության դաշնագիր կնքել Սևերոսի հետ: Այդ դաշնագրով Միջագետքը անցնում է Հռոմեական կայսրությանը:

Հռոմեացիները գրավելով և պրովինցիայի վերածելով Միջագետքը, փաստորեն սեպ են խրում Հայաստանի և Պարթևստանի միջև և այդ երկրները բաժանում իրարից:

Հայ Արշակունիները, որոնք վաղուց ձգտում էին ազատվել պարթև Արշակունիների վերահսկողությունից և Հայաստանում հիմնել իրենց սեփական ժառանգական դինաստիան, աշխատում են դաշինք կնքել հողթական Հռոմեական կայսրության հետ, մանավանդ որ այժմ կայսրությունը այն շահով չէր սպառնում երկրի անկախությանն ու ինքնուրույնությանը, որքան առաջ:

Սեպտիմիոս Սևերոսը հայերին սիրաշահելու, հայ-պարթևական հետագա հնարավոր դաշնակցությունը խափանելու նպատակով ընդառաջում է Վաղարշ II-ի ցանկությունը և բարեկամական դաշնագիր է կնքում նրա հետ: Ըստ այդ դաշնագրի՝ կայսրը դուրս է բերում Հայաստանում գտնվող հռոմեական զորքերը, թույլ է տալիս մեծացնել հայկական հեծելազորի թիվը և ամեն տարի զգալի գումար է բաց թողնում նրա պահպանման համար. սակայն, պայմանով, որ այդ զորքը պետք է մասնակցեր հռոմեական արշավանքներին:

Հայաստանում հիմնվում է հայ Արշակունիների սեփական ժառանգական դինաստիան, որի հիմնադիրը, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Հ. Մանանդյանը, դառնում է Վաղարշ II-ը, և որ այս Վաղարշը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Խորենացու մոտ հիշատակված հայոց թագավոր Վաղարշակը:

1961 թ. պեղումների ժամանակ Գառնիում հայտնաբերվել է պահպանված մի արձանագրություն, որի նախնական ընթերցումից պարզվում է, որ այն թողել է հայոց Վաղարշ թագավորի որդին: Այս փաստը ևս ասպարեցում է, որ Վաղարշ II-ի ժամանակ հայ Արշակունիների Բազավորությունը դարձել էր ժառանգական:

198 թ. փոկկասյան լեռնակառնները նոր արշավանք են կատարում դեպի Հայաստան: Թեև Վաղարշ II-ը հաղթում և դուրս է բերում նրանց Հայաստանից, սակայն տեղի ունեցած կռիվներից մեկում սպանվում է նաև ինքը:

**Կարակալլա
կայսեր արշավաճքը
Հայաստան**

Վաղարշ II-ին հաջորդում է նրա որդին **Խոսրով I-ը (198—215)**: Նա, ինչպես վկայում է **Խորենացին**, իր հոր վրեժը լուծելու նպատակով մի արշավանք է կատարում **Կովկասի լեռնականների դեմ** և հաղթում նրանց:

Սեպտիմիոս Ա երոսից հետո կայսր է դառնում նրա որդին՝ **Անտոնինոս Կարակալլան (211—217)**: Սա անգուժ, նենգամիտ, վրիժառու և փոքրոգի մի բռնակալ էր: Նա երազում էր նմանվել իր ամենասիրելի հերոսին՝ **Ալեքսանդր Մակեդոնացուն** և նվաճել ամբողջ **Առաջավոր Ասիան**:

Այդ նպատակով էլ Կարակալլան 215 թ. գալիս է Ասորիք: Նա նախ որոշում է գրավել **Հայաստանը** և այն դարձնել հռոմեական պրովինցիա: **Հենց այդ ժամանակ հայոց խոսրով I թագավորի** և **նրա որդիների միջև ներքին տարածայնություններ** ու **վեճեր էին առաջացել**: **Կարակալլան, օգտվելով դրանից, հայոց թագավորին և նրա որդիներին հաշտեցնելու պատրվակով, կեղծ բարեկամական նամակներով իր մոտ՝ Անտիոք է կանչում խոսրովին ու նրա ընտանիքի անդամներին**: Երբ խոսրովը և նրա կինը միամտաբար գալիս են **Անտիոք**, **Կարակալլան ձերբակալում է վերջիններիս և ուղարկում Հռոմ**:

Հռոմեական կայսեր այս նենգ ու տմարդի արարքն ընդհանուր զայրույթ է առաջ բերում Հայաստանում: **Հայերը զենք են բարձրացնում և շեն ուզում հպատակվել Կարակալլային**: Նրանք **Հայաստանի թագավոր են հռչակում խոսրով I-ի որդիներից մեկին՝ Տրդատ II-ին (215—252)**:

Կարակալլան աշխատում է զենքի ուժով հնազանդեցնել հայերին, բայց հաջողություն չի ունենում: **Հայերը նրա ուղարկած զորքերին ջախջախում և դուրս են քշում երկրի սահմաններից**:

216 թ. Կարակալլան սպտերազմ է սկսում պարթևների դեմ: Նա **Մարաստանի շուրջը գտնվող երկրները ավերելուց և Ադիաբենը գրավելուց հետո վերադառնում և ձմեռում է Ծղեխայում**: **217 թ. գարնանը նա նոր արշավանքի է դուրս գալիս պարթևների դեմ, բայց հենց այդ ժամանակ էլ սպանվում է իր զինվորների ձեռքով**:

Նոր կայսր Մակրինոսը (217—218) թեև շարունակում է պատերազմը, սակայն Մծբինի մոտ երկու անգամ պարտություն կրելով, ստիպված է լինում հաշտություն կնքել Արտավան V թագավորի (216—224) հետ: **Մակրինոսը ստիպված է լինում դադարեցնել նաև թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ**: Եվ որովհետև **խոսրով I-ը մահացել էր բանտում, ուստի Մակրինոսը նրա որդուն՝**

Տրդատ II-ին, ճանաչում է Հայաստանի թագավոր և նրան ուղարկում է թագ: Մակրինոսը բանտից ազատում ու էտ է դարձնում նաև Տրդատի մորը: Բացի այդ, նա Տրդատին է վերադարձնում նաև Հայաստանից տարված ավարը և նրա հոր ունեցած կալվածքները կապադովկիայում:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում և Հայաստանը

Սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների սրման, ապստամբությունների, անվերջ գահակալական կռիվների և Հռոմեական կայսրության դեմ մղված անհաջող երկարատև պատերազմների հետևանքով պարթև Արշակունիների դինաստիան հեղինակազրկվում, թուլանում և կանգնում է անկման առաջ:

Պարթև Արշակունիների դեմ շարժումն սկսվում է բուն պարսկական նահանգից՝ Ֆարսից կամ Պարսքից, որը հանդիսանում էր Աքեմենյանների հայրենիքը և զրադաշտական կրոնի կենտրոնը: Շարժման գլուխն է կանգնում Պարսքի Ստահր քաղաքի արքայիկ Արտաշիրը, որը նույն քաղաքի քրմապետ Սասանի թոռն էր:

224 թվականի գարնանը տեղի ունեցած ճակատամարտում Արտավանը պարտվում և սպանվում է: Շուտով Արտաշիրը գրավում է ամբողջ Պարթևական թագավորությունը և նրա մայրաքաղաք Տիզբոնը: 226 թվականին նա Տիզբոնում հանդիսավոր կերպով թագադրվում և իրեն հայտարարում է «Իրանի արքայից արքա» կամ «Իրանի շահնշահ»: Այսպիսով, Արտաշիր I-ը (226—241) Պարսկաստանում հիմք է դնում մի նոր դինաստիայի, որը նրա պապ Սասանի անունով կոչվում է Սասանյան:

Սասանյանները, հենվելով իրանում նոր ձևավորված ֆեոդալական դասակարգի ու քրմական դասի վրա, ինչպես և համախումբելով իրանական ժողովրդի ուժերը, ստեղծում են ավելի կենտրոնացված և ուժեղ պետություն, քան Պարթևական թագավորությունն էր: Նրանք, իրենց համարելով Աքեմենյանների ժառանգորդները և նրանց ավանդույթների շարունակողները, սկզբից ևեթ ձգտում են վերականգնել հին պարսկական աշխարհակալ պետությունը և նրա հզորությունը: Այդ նպատակով էլ Սասանյանները, ի տարբերություն պարթև Արշակունիների, Հռոմեական կայսրության դեմ ըսկրսում են վարել ակտիվ հարձակողական քաղաքականություն և և աշխատում են նրան դուրս քշել Արևելքից:

Սասանյանները խիստ ու անհաշտ թշնամական դիրք են գրավում նաև Հայաստանի նկատմամբ, այնտեղ իշխող Արշակունիներ-

րին համարելով իրենց դինաստիական հակառակորդները: Նրանք ոչ միայն ձգտում են Հայաստանում ևս վերացնել Արշակունիներին, այլև նվաճել Հայաստանը և այն դարձնել Պարսկաստանին ենթակա մարզերից մեկը:

Հայ ժողովուրդը իր պետականութունը և ինքնուրույնութունը պահպանելու համար ստիպված է լինում համառ ու անհավասար պայքար մղել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Այդ պայքարում Հայաստանը հպրկադրված է լինում հակվել դեպի Հռոմեական կայսրութունը, յանավանդ որ վայրէջքի ու անկման երկարատև ճգնաժամի մեջ մտած կայսրութունը այժմ արդեն Հայաստանի համար այնքան վտանգավոր չէր, որքան առաջ:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում ունենում է նաև այն հետևանքը, որ հայերը, աղվաններն ու վրացիները քաղաքականապես ու մշակույթով ավելի սերտ կերպով մերձենում են իրար, քանի որ Սասանյանները սպառնում էին նաև Աղվանից աշխարհի ու Վրաստանի անկախությանը:

Հայաստանի պայքարը Սասանյան V-ի որդիները և Սասանյանների հակառակադաստանի դեմ կորդ պարթևական ավագանու ներկայացուցիչները իրենց զորքերով գալիս են Հայաստան և ապաստան գտնում Հայոց թագավորի մոտ: Հայաստանը փաստորեն դառնում է հակասասանյան ուժերի համախմբման հիմնական կենտրոնը:

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը տասնմեկ տարի հայկական, Հայաստանում ապաստանած պարթևական, ինչպես և դաշնակից վրացական, աղվանական ու կովկասյան լեռնալեռնների միացյալ ուժերով բազմաթիվ արշավանքներ է կատարում, որպեսզի Պարսկաստանում տալիս Սասանյանների տիրապետութունը և վերահաստատի պարթև Արշակունիների դինաստիան: Սակայն նրա այդ ջանքերը ոչ մի արդյունք չեն տալիս:

Իհարկե, Սասանյանները իրենց հերթին չէին կարող հաշվի չառնել և անտեսել Հայաստանից իրենց սպառնացող այս վտանգը: Արտաշիր I-ը, Իրանում իր իշխանութունն ամբապնդելուց հետո, որոշում է նվաճել Հայաստանը և ոչնչացնել այստեղ համախմբված հակասասանյան ուժերին: Այդ նպատակով էլ Արտաշիր I-ը 228 թվականին հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սակայն հայկական բանակը և Հայաստանում ապաստանած պարթևական զորքերը

ժանր պարտության են մատնում Արտաշիրին և նրան դուրս բշում երկրից:

Սասանյան Պարսկաստանը մեծ շափով ուժեղանում է Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ I-ի ժամանակ (241—272):

Երրորդ դարի կեսից Հայաստանի արտաքին դրուձյունը խիստ ծանրանում է, որովհետև այդ ժամանակ Հռոմը առավելապես զբաղված լինելով ներքին գահակալական կռիվներով և Եվրոպայում գոթերի, ֆրանկների ու ալամանների, իսկ Աֆրիկայում՝ մավրիտանական ցեղերի հարձակումները ետ մղելով, ոչ միայն չէր կարող օգնել իր դաշնակցին՝ Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր արևելյան սահմանները:

Հայաստանը, ղրկված լինելով Հռոմի օգնությունից, շուտով մենակ է մնում և 252 թվականին նվաճվում Պարսկաստանի կողմից: Տրդատ II-ը փախչում է հռոմեացիների մոտ:

Շապուհ I-ը Հայաստանը նվաճելուց հետո այնտեղ թագավոր է նշանակում Արտավազդ անունով մեկին, որի մասին մեզ թիչ բան է հայտնի:

Հայաստանը վերջնականապես Պարսկաստանին ենթարկելու նպատակով Շապուհ I-ը որոշ ժամանակ անց Արտավազդի փոխարեն հայկական գահի վրա է բարձրացնում իր անդրանիկ որդուն՝ Որմիզդ-Արտաշիրին, որը Հայաստան գալով, վարում է մեղմ քաղաքականություն, աշխատում է սիրաշահել գահից զրկված Արշակունիներին ու հայ նախարարական տներին, կարգավորում է պետական հարկերը: Սա, ինչպես վկայում է Խորենացին, գեղեցկապես կարգավորում է Հայոց աշխարհը և այնտեղ հաստատում նախկինում գոյություն ունեցող կարգ ու կանոնը: Միաժամանակ Որմիզդ-Արտաշիրը խիստ պայքար է սկսում Արևմուտքի ազդեցության ու հելլենիստական մշակույթի դեմ, ինչպես և աշխատում է Հայաստանում տարածել իրանական մշակույթը և զրագաշտական կրոնը:

III դարի 70-ական թ. սկզբին Հռոմեական կայսրությունը կտրողանում է ժամանակավորապես վերականգնել իր քաղաքական հզորությունը և ուշադրություն դարձնել Արևելքի վրա: Մի քանի հաղթական ճակատամարտերից հետո, Ավրելիանոս կայսրը 271—273 թթ. վերադարձվում է արևելյան նախկին պրովինցիոնները և վերականգնում իր տիրապետությունը:

Ավրելիանոս կայսրի արևելյան այս արշավանքի ժամանակ, հավանաբար 273 թվականին, Հայաստանը ևս հռոմեացիների օգնությամբ ազատագրվում է Սասանյան Պարսկաստանի տիրա-

պետութիւնից և վերականգնում իր ինքնուրույնութիւնը: Հայաստանում թագավոր է հռչակվում Հայ Արշակունիների տոհմից Խոսրով II-ը (273—287), որը, հավանաբար, Տրդատ II-ի որդիներից մեկն էր: Սասանյան Պարսկաստանը, որտեղ Շապուհ I-ի մահից (272 թ.) հետո քաղաքական անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, չի կարողանում դիմադրութիւն ցույց տալ և լռելյայն համաձայնվում է Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխութեան հետ:

Խոսրով II-ը, հաճախ դաշնակցելով հարևան վրացիների և աղվանների իսկ երբեմն էլ հռոմեացիների հետ, պայքար է մղում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Սակայն այդ պայքարը առանձին արդյունք չի տալիս:

Խոսրով II-ի հակասասանյան քաղաքականութիւնը, բնականաբար, չէր կարող առաջ չբերել նրա դեմ պարսից իշխող վերնախավի թշնամութիւնն ու վրեժխնդրութիւնը: Ըստ ավանդական պատմութեան՝ Խոսրովը սպանվում է Վաղարշապատում, պարսից թագավորի կողմից ուղարկված վարձկան Անակ Պարթևի ձեռքով, հավանաբար 287 թվականին: Խոսրովի սպանութիւնից հետո Հայաստանը կրկին նվաճվում է պարսիկների կողմից, իսկ թագաժառանգ պատանի Տրդատը փախչում և ապաստանում է հռոմեացիների մոտ:

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ, ԹԱՏՐՈՆ

**Հելլենիստական
մշակույթը
Հայաստանում**

III դարից (մ. թ. ա.) հունական մշակույթը, դիցաբանությունը և հունարեն լեզուն զգալի շափով տարածվում են նաև Հայաստանում: Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, բայց հատկապես քաղաքների զարգացման, տեղական ու հունական մշակույթների սինթեզի, փոխազդեցության հիման վրա առաջանում է հայկական հելլենիստական մշակույթը: Հայաստանում ստեղծված լայն հայկական հելլենիստական մշակույթը զարգանում էր ինքնուրույն ուղիով, տեղական ավանդույթի ինքնատիպ հատկանիշների պահպանումով ու դրոշմով, թեև նա միաժամանակ Արևելքի երկրներում ստեղծված հելլենիստական ընդհանուր մշակույթի մի մասն էր:

Ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հելլենիստական մշակույթը առավելապես ստրկատիրական վերնախավի ու քաղաքային բնակչության մշակույթն էր և տարածված էր սրանց շրջանում: Այդ պատճառով էլ հայկական հելլենիստական մշակույթը գրեթե բացառապես զարգանում էր արքունիքում, ըստըրկատերերի ապարանքներում և քաղաքներում:

Հակառակ սրան, գյուղական բնակչությունը, այսինքն՝ բուն ժողովուրդը ոչ միայն պահպանում էր իր լեզուն, կենցաղը, սովորույթներն ու հավատալիքները, այլև շարունակում էր զարգացնել օտարամուտ ազդեցություններից զերծ հայկական մշակույթը: Որոշ շափով բուն հայկական մշակույթը պահպանվում և զարգացվում էր նաև մեհյաններում:

II—I դարերում Հայաստանի միավորման, նրա տնտեսական

ու քաղաքական հզորութեան զուգընթաց վերելք է ապրում նաև հայկական մշակույթը. Հայաստանը դառնում է Արևելքի մշակույթով զարգացած առաջավոր երկրներից մեկը:

Գրականությունը և պատմագրու- թյունը

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ հայկական մեհյաններում, բայց հատկապես Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում, եղել են մեհհենական տարեգրություններ, հավանաբար, նաև ուրիշ կրոնական գրքեր: Սակայն Նա, դժբախտաբար, չի նշում, թե այդ գրքերը ինչ լեզվով և ինչպիսի նշանագրերով էին գրված: Արաքս գետի ափին գտնվող Դաշրուտուն գյուղի մոտ ժայռերի վրա հայտնաբերվել են գիտությունը անճանոթ նշանագրեր, որոնք որոշ նմանություն ունեն հայկական ձեռագրերում պահպանվող դադափարագրերի հետ: Առանձին ուսումնասիրողներ, հիմնվելով այս նշանագրերի և Խորենացու վկայությունների վրա, ենթադրում են, որ դեռևս մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ Հայաստանում գոյություն են ունեցել հայկական մեհհենական նշանագրեր: Եթե իրոք գոյություն են ունեցել հայկական մեհհենական նշանագրեր, ապա պետք է կարծել, որ դրանք մասսայական գործածության համար չեն եղել, այլ, ինչպես Եգիպտոսում և այլ երկրներում, ունեցել են կաստայական բնույթ, դրանց ծանոթ են եղել միայն քրմերը և դրանցով գրվել են բացառապես կրոնական գրքեր և մեհհենական տարեգրություններ:

Հայերեն լեզվով աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող երկեր, բանաստեղծություններ, երգեր, նամակներ և զանազան գրություններ գրելու համար հայերը օգտագործել են արամեական, պարսկական և հունական տառերը:

Սակայն նույն այս ժամանակ հայկական արքունիքում, ստրկատիրական արիստոկրատիայի և քաղաքային բնակչության շրջանում գրականությունը, գիտությունը և մշակույթի մյուս ճյուղերը զարգանում էին սկզբում արամեերեն, իսկ հետագայում՝ հունարեն լեզուներով: Պետական գրագրությունները և դիվանը նույնպես վարում էին այդ լեզուներով:

Առաջին հայ հեղինակը, որի մասին մեզ տեղեկություն է հասել, հայոց Արտաշես I թագավորի որդի Վրույրն է: Խորենացին, օգտվելով մեհհենական պատմությունից և այլ աղբյուրներից, Վրույրին անվանում է «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Սակայն դժբախտաբար պատմահայրը չի նշում նրա գրվածքներից կամ բանաստեղծություններից որևէ մեկը:

Հնագույն հայ հեղինակներից ու պատմագիրներից էր Դարա-

նաղյաց գավառի Անի ամրոցի Ողյումպ քուրմը, որը, հավանաբար, ապրել և ստեղծագործել է I դարում մ. թ. ա.: Սա գրել է «Մեհենական պատմություն», որի մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ են եղել Երվանդ IV-ի և Արտաշես I-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի, քաղաքաշինարարության և մեհայանների մասին: Խորենացին, որը զգալի շափով օգտվել է Ողյումպ քրմի աշխատությունից, սրան անվանում է «ստուգապես պատմող» և «գրող մեհենական պատմության»:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները դառնում են հելլենիստական մշակույթի կարևոր կենտրոններ: Մի շարք հույն գիտնականներ, հալածվելով կամ փախչելով հռոմեացիներից, գալիս և հաստատվում են Հայաստանում:

Պլուտարքոսը վկայում է, որ հայկական արքունիքում էր ապրում իր հայրենի քաղաքից արտաքսված հույն նշանավոր հեծոր ու պատմագիր Ամֆիկրատես Աթենացին: Հայաստանում եղած ժամանակ սա գրել է «Մեծ մարդկանց մասին» վերնագրով մի աշխատություն, որտեղ, հավանաբար, շարադրված է եղել նաև Տիգրան II-ի կյանքն ու գործունեությունը:

71 թ. (մ. թ. ա.) Հայաստան է գալիս և արքունիքում է ապրում նաև հույն հայտնի փիլիսոփա, հեծոր և պատմագիր Մետրոգորոս Սկեպսացին, որը մինչ այդ եղել էր Պոնտոսի պետական գործիչներից և Միհրդատ Պոնտացու խորհրդականներից մեկը: Պլուտարքոսը սրան անվանում է «բազմագիտուն մարդ», իսկ Պլինիոսը՝ «հռոմատյաց»:¹ Սա գրել է Տիգրան II-ի ընդարձակ պատմությունը: Թե՛ Ամֆիկրատես Աթենացու և թե՛ Մետրոգորոս Սկեպսացու վերոհիշյալ աշխատությունները մեզ չեն հասել:

Այս ժամանակ Հայաստանում եղել են նաև հայ նշանավոր գիտնականներ և մտածողներ: Հայաստանում հելլենիստական լավագույն և բազմակողմանի կրթություն ստացած հայ գիտնականներից մեկն էր Տիրանը, որին Լուկուլլոսը գերեվարել և տարել էր Հռոմ: Սա Հռոմում հռչակված էր իբրև նշանավոր հեծոր և քերականագետ: Նա հռոմեացի նշանավոր պետական գործիչ և հեծոր Ցիցերոնի անձնական բարեկամն էր և նրա դպրոցի հայտնի ուսուցիչներից մեկը: Տիրանը Հռոմում հիմնել էր նաև մի գրադարան, ուր հավաքել էր հազարավոր ձեռագիր գրքեր:

Հայկական Հելլենիստական մշակույթի նշանավոր դեմքերից էր հայոց Արտավազդ II թագավորը: Սա ոչ միայն հայկական արքունիքում հելլենիստական փայլուն կրթություն ստացած, հելլենիստա-

կան մշակույթը մեծապես զնահատող ու հովանավորող պետական դործիչ էր, այլև հունարեն լեզվով գրված բազմաթիվ երկերի հեղինակ: «Արտավազըր,—վկայում է Պլուտարքոսը,—գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ», որոնք, ցավոք, մեզ չեն հասել: Սակայն նրանցից մի քանիսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, պահպանվել էին մինչև մեր թվականության II դարը:

I—III դարերում հայ Արշակունի թագավորները ևս Հայաստան են հրավիրել ու հովանավորել հելլենիստական մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչներին: Այսպես, օրինակ՝ հայտնի է, որ հայոց թագավոր Սոհեմոս-Տիրգրանի հրավերով Հայաստան է գալիս և երկար ժամանակ Արտաշատում ապրում II դարի հայտնի հոետոր, գրող և մանկավարժ Յամբլիքոս Բաբելոնացին: Սա Արտաշատում զբաղվում է հայ արքայազների դաստիարակությանը և այնտեղ գրում 35 հատորանոց «Բաբելոնիկա» պատմավիպական երկը, որից միայն առանձին հատվածներ են հասել մեզ՝ հետագա հեղինակների միջոցով:

II դարի վերջից հայ Արշակունի թագավորները առանձին հետաքրքրություն են հանգես բերում Հայաստանի պատմության նրկատմամբ: Հայոց վաղարշ II թագավորի հանձնարարությամբ ասորի փիլիսոփա և պատմագիր Մար Աբաս Կատինան, օգտվելով հայկական արքունի ղեկավանում պահվող ժողովրդական ավանդությունների, առասպելների ու երգերի ժողովածուներից, հունարեն և ասորերեն լեզուներով գրում է Հայաստանի նախնական պատմությունը: Խորճնացին և Սեբեոսը իրենց աշխատությունների առաջին մասը գրելիս մեծապես օգտվել են նրա աշխատությունից: Սեբեոսը նրան անվանում է «Մծուրնացի»: Այս անվանումը ցույց է տալիս, որ նա ծնվել կամ երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի Մծուրն քաղաքում: Անկասկած է, որ նա իմացել է նաև հայոց լեզուն:

Մար Աբաս Կատինա Մծուրնացու ժամանակակիցն էր ասորի նշանավոր գրող ու պատմագիր Բարդաժան Եդեսացին (154—222): Ըստ Խորենացու վկայության՝ սա Հայաստան եկած առաջին քրիստոնյա քարոզիչներից էր: Իր քարոզչության մեջ հայերի շրջանում հաջողություն չունենալով, Բարդաժանը գալիս է Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցը և իրեն նվիրում գիտական աշխատանքի: Այնտեղ նա գտնում, ընթերցում և հայերենից ասորերեն է թարգմանում «Մեհենական պատմությունը», որտեղ կղել են նաև տեղեկություններ հայ թագավորների գործունեության մասին: Նա այնուհետև այս

աշխատութեան և նոր ժամանակների վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկութիւնների հիման վրա գրում է Հայաստանի պատմութիւնը, որը հետագայում թարգմանվել է նաև հունարեն: Նրա աշխատութիւնը ևս, որից խորենացին օգտվել է, դժբախտաբար, մեզ չի հասնի:

Բացի Ողյուստ պրմի և Բարգածանի թարգմանած մեհենական պատմութիւններից, հայերեն լեզվով գոյութիւն է ունեցել նաև Հայկազանց և Տիգրան Երվանդյանին նվիրված և շորս «հագնեբգութիւնից», այսինքն՝ մասերից բաղկացած չափածո մի երկ, որը կոչվել է «Հիւստամ Պիտոյից»: Մովսես խորենացին, որ անձամբ կարդացել և օգտվել է այս գրքից, թեև հեղինակի անունը չի տալիս, սակայն նրան անվանում է «իմաստունների մեջ իմաստնագույն»:

Ժողովրդական վեպը

IV—I (մ. թ. ա.) դարերում, ինչպես և հետագա շրջանում, հարստանում է նաև հայկական ժողովրդական վեպը կամ էպոսը: Հայ վիպասանները և գուսանները ստեղծում են Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի և հայ թագավորների շուրջը պատմա-ավանդական բնույթի գեղարվեստական բարձրարժեք բազմաթիվ վեպեր և զրույցներ: Նրանք այդ ըստ-ստեղծագործութիւնների մեջ մեծ շափով արտացոլել են հայ ժողովրդի ներքին կյանքը, նրա կենցաղը, սովորույթներն ու հավատալիքները:

Ժողովրդական պատմա-ավանդական վեպերի մեջ առաջնակարգ տեղ է դրավում Արտաշես I-ի անվան շուրջը հյուսված վեպը, որը հավանաբար ստեղծվել է մեր թվականութիւնից առաջ II—I դարերում: Այդ վեպի մեջ գովերգվել են հայկական հողերի միավորման և հայկական միասնական կենտրոնացված պետականութեան ստեղծման համար Արտաշեսի մղած կռիվները Սելևկյանների (ըստ վեպի՝ հռոմեացիների), Երվանդ IV-ի և կովկասյան ցեղերի դեմ, Արտաշեսի կատարած շինարարական գործերը, Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը, նրա ժամանակ Հայաստանում տրեսեսական կյանքի, արհեստների և մշակութի զարգացումը և այլն:

Վեպում առանձին տեղ է գրավում Արտաշեսի կռիվը ալանների դեմ և այդ կապակցութեամբ նրա ամուսնութիւնը ալանաց թագավորի դստեր՝ Սաթենիկի հետ: Ըստ վեպի՝ ալանները, միացած կովկասյան այլ ցեղերի հետ, ներխուժում են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Արտաշեսը իր զորքով շարժվում է նրանց դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվելով, քաշվում են Կուր գետի հյուսիսային ափը և բանակ դնում այնտեղ, իսկ Արտաշեսը

բանակ է դնում նույն գետի հարավային ավիին: Ալանաց թագավորը հաշտութիւն է առաջարկում Արտաշեսին և խնդրում ազատել իր որդուն, որը գերի էր ընկել հայերի ձեռքը: Սակայն Արտաշեսը մերժում է կատարել նրա խնդիրքը: Դրանից հետո ալանաց թագավորի գուստր Սաթենիկը, մոտենալով գետին, դիմում է Արտաշեսին.

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
Ե՛կ հաւանեա՛ց բանից աշագեղո՛ւ դստեր Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ.
Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն հաւիտենական
Ի մեջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:

Արտաշեսը լսելով Սաթենիկի իմաստուն խոսքերը և տեսնելով նրա գեղեցկութիւնը, հաշտվում է և ամուսնանում նրա հետ:

Այս վեպի անմիջական շարունակութիւնն է՝ Արտաշեսի և Սաթենիկի որդու՝ Արտավազդի անվան շուրջը հլուսված պատմա-առասպելական վեպը:

Քացի վերահիշյալ վեպերից, գոյութիւն է ունեցել նաև Տիգրան II-ին նվիրված մի առանձին վեպ, որը, զժբախտաբար ամբողջապես և ինքնուրույն կերպով մեզ չի հասել:

Ժողովրդական վեպի մեջ հայ թագավորներն ու զորավարները հանդես են բերված իդեալականացված և հերոսականացված տիպերով: Նրանց վերագրված են հողեկան լավագոյն այնպիսի հատկութիւններ, որոնք գնահատված, հարգված ու սիրված են եղել հին հայերի մոտ: Ժողովրդական երգիչները հայ թագավորներին ու զորավարներին գունազարդելով դրական հատկութիւններով և առաքինութիւններով, իրապես ոչ թե նրանց ներկայացրել են այնպես, ինչպես նրանք եղել են կյանքում, այլ այնպես, ինչպես ժողովրդի պատկերացմամբ պետք է լինեին:

Հին հայերի մոտ գնահատվել ու գովերգվել են նաև հերոսների մարմնական գեղեցկութիւնը, նրանց ֆիզիկական ուժը: Երվանդը սրտոտ է և հաղթանդամ: Արտաշեսի զորավար և դայակ Սմբատը մեծամարմին է՝ իր քաջության համեմատ, Տիգրանը դեմքով գեղեցիկ է, խարոյաշ, թիկնեղ, բարձրահասակ, գեղեցկատոն, մարմնի մասերով համաչափ և ուժեղ: Իսկ կանայք գեղեցիկ են, վայելչագեղ, գեղաչյա, իմաստուն և խորագետ:

Բացի պատմա-ավանդական վեպերից և դիցաբանական առասպելներից, անշուշտ, գոյություն են ունեցել նաև աշխատանքի, սիրո, ուրախության, հարսանիքի, տխրության, վշտի, թաղման և այլ ժողովրդական երգեր: Սակայն, դժբախտաբար, հայ ժողովրդի առօրյան արտահայտող այդ երգերը մեզ չեն հասել:

Այս դարաշրջանում ևս ժողովրդական վեպերը, առասպելները և երգերը հորինում, մշակում և հարստացնում էին վիպասաններն ու գուսանները: Հայաստանում հատկապես հռչակված էին Գողթն գինեվետ գավառի երգիչները: Շրջելով ամեն տեղ, գուսանները քաղաքների ու գյուղերի հրապարակներում, իշխանական պալատներում, քաղաքացիների տներում, շինականների խրճիթներում տոնական հանդեսների, հարսանիքների ու խնջույքների ժամանակ պատմում էին դյուցազնական վեպեր և առասպելներ: Նվագակցությամբ կատարում էին ժողովրդական երգեր ու պարեր: Նրանք հորինում էին նաև երգերի երաժշտությունը: Նրանց երաժշտական գործիքներն էին փանգիռը, տավիղը, քնարը, վիճը, սրինգը և փոքր թըմբուկը: Գառնիի հին դամբարաններից մեկում գտնվել է ոսկրից պատրաստված մի սրինգ, որը մեզ հասած ամենահին երաժշտական գործիքն է:

Թատրոնը

Հայաստանի քաղաքներում զարգացման բավականին բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում հայկական հելլենիստական թատրոնը: Պլուտարքոսը վկայում է, որ Տիգրանակերտում գտնվում էին մեծ թվով հույն դերասաններ, որոնց Տիգրան II-ը հրավիրել էր զանազան տեղերից: Նույն պատմիչի մի այլ վկայությունից հայտնի է, որ Արտաշատը նույնպես ունեցել է իր թատրոնը, որտեղ 53 թ. մ. թ. ա. Կրասոսի դեմ տարված հաղթանակի տոնախմբությունների ժամանակ, հայ և սյարթև մեծամեծների ներկայությամբ, ներկայացվել է վրիպիդեոսի «Բաբսուհիներ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոսի վկայություններից երևում է, որ հատկապես Տիգրանակերտի թատրոնը կառուցված է եղել ոչ թե ստրկատիրական վերնախավի, այլ մասսայական հանդիսատեսի համար: Նա, հավանաբար, նման է եղել հելլենիստական քաղաքների ամֆիթատրոններին: Թատրոն հաճախելը հելլենիստական քաղաքների բնակչության կենցաղի անբաժանելի մասն էր կազմում: Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը (473—490) վկայում է, որ թատրոն էին հաճախում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի թատրոնների խաղացանկը մեզ հայտնի չէ: Սակայն, անկասկած է, որ այդ թատրոններում, բացի

հին Հունաստանի մեծագույն ողբերգակների երկերից, ներկայացվել են նաև Արտավազդ II-ի գրած ողբերգությունները:

Հայկական հելլենիստական թատրոնն իր գոյությունը պահպանում և զարգանում էր նաև մեր թվականության I—III դարերում: Հունական մատենագրության մեջ տեղեկություններ են պահպանվել, որ Տրդատ I-ի խնդրանքով Ներոն կայսրը նրան է նվիրում իր ամենահայտնի միմոսներից մեկին: Թատերական ճաշակը այնքան տարածված ու հարգված էր Հայաստանում, որ նույնիսկ թատերական տեսարանները գեղազարդման նյութ են դառնում կիրառական արվեստի համար: Մայկոպ քաղաքի մոտ պեղված հին դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է հայոց Բակուր թագավորի ոսկեղօծված արծաթե թասը, որի կողմերը գեղազարդված են թատերական տեսարաններով, դիմակներով, պարող դերասանուհու նկարով և այլն:

Հելլենիստական թատրոնի կողքին գոյություն ունեւ հայկական ժողովրդական թատրոնը: Այս թատրոնի դերասանները նույն գուսաններն էին: Որ իրոք գուսանները միաժամանակ եղել են դերասաններ, երևում է նրանից, որ հունարեն «միմոս» բառը հին հայերեն թարգմանվել է «գուսան»:

Գուսանական խմբերը քաղաքների փայտաշեն թատրոններում, իջևանատներում, հրապարակներում, գյուղերում, տոնական հանդեսներում և այլուր ներկայացրել են ողբերգություններ, կատակերգություններ և խեղկատակություններ: Վերջին երկու ժանրերի ներկայացումների նյութը մեծ մասամբ վերցվում էր ժամանակակից և առօրյա կյանքից: Այդ տիպի ներկայացումների ժամանակ կատակագուսանները կամ ծաղրագուսանները, նպատակահարմար դիմակներ հագած, ծաղրում էին ոչ միայն մարդկային վատ արարքները, այլև հանդիսատեսին լավ ծանոթ ժամանակակից իշխանների ու հոգևորականների ազահությունը, ընչաքաղցւթյունը, շատակերությունը, սնապարծությունը, դաժանությունը, տգիտությունը, ժլատությունը և այլն: Հովհան Մանդակունին ժողովրդական թատրոնի ղեկ ուղղված հիմնական մեղադրանքներից մեկը համարում է այն, որ այդ թատրոնը «որդիներին թշնամացնում է հայրերի, իսկ ստրուկներին՝ տներին հետ»:

Ժողովրդական թատրոնի ներկայացումները տեղի էին ունենում նվազի, երգերի ու պարերի ուղեկցությամբ: Գուսանական խմբերի հետ ներկայացումների ու խնջույքների ժամանակ հանդես եկող դերասանուհի-պարուհիները կոչվում էին «վարձակ»: Նշանավոր վարձակ դերասանուհիներից մեկն էր Նազենիկը, որը «շատ գե-

պեցիկ էր և երգում էր ձեռքերով», այսինքն՝ ելույթ էր ունենում և պարում մնջախաղով:

Չորրորդ դարից սկսած՝ քրիստոնեական եկեղեցու հայրերը խիստ հալածանքներ են հարուցում թատրոնի դեմ, այն համարելով «հեթանոսական, դիվական և պիղծ»: Ժողովրդական թատրոնը իր գոյութունը թեև պահպանում է նաև հետագա դարերում, բայց նա մեծ անկում է ապրում:

2. ՊԱԾՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ

Հայկական հնագույն աստվածները և կրոնական հավատալիքները Հայկական առասպելները սերտորեն կապված են հայոց հնագույն դիցաբանության և կրոնական հավատալիքների հետ: Ուսումնասիրողները հիմնավոր կերպով ապացուցել են, որ Հայկը, Արան, Տորքը, գուցե և Արամը ոչ միայն հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած ցեղերի հավաքական ներկայացուցիչները կամ էպոնիմներն են, այլև նույն այդ ցեղերի աստվածները:

Հայ ժողովրդի կազմավորմանը զուգընթաց սկսում է ձևավորվել նաև հայկական հնագույն կրոնական պանթեոնը: Նրա գլխավոր աստվածը Հայկն էր, որին հայերը համարում էին իրենց նախահայրը: Նա քաջ աղեղնավոր էր, որսորդ և հսկա: Նրա անունով էր կոչվում երկնքի ամենապայծառ ու գեղեցիկ աստղերից մեկը՝ Օրիոն-Երևակի աստղը և նրա համաստեղությունը: Հայկը երկնքի, լույսի, Հայոց երկրին կյանք պարգևող և նրա՛ն արտաքին թշնամիներից պաշտպանող աստվածն էր:

Հայոց հին աստվածներից էր Արան, որի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում: Նա գեղեցիկության, ողջախոհության, երկրագործության, մեռնող ու հարույթուն առնող բնության աստվածն էր: Ըստ առասպելի Շամիրամը Արայի արձանն էր կանգնեցրել:

Ուժի ու քաջության, արհեստների ու արվեստների աստվածն էր Տորքը կամ Տուրքը: Սա համարվում էր Հայկի թոռներից մեկը: Առասպելում սրան տրված «Անգեղեյա» կոչումը խորենացին մեկնել է իբրև «տգեղ»: Սակայն իրականության մեջ նշանակում է, որ Տորքը Անգեղի սերնդից կամ տոհմից է:

Անգեղը նույնպես եղել է հայոց հնագույն աստվածներից: Դա երևում է նրանից, որ Աստվածաշնչի մեջ նշված սեմական անդրերկրյա Ներգալ աստծու անունը հայերենում թարգմանված է Անգեղ:

Նրա անունով է կոչվել Անգեղ տուն գավառը, նույն գավառի կենտրոն Անգեղ ավանը և Պաղկոտն գավառի Անգեղ գյուղաքաղաքը:

Ասորեստանի ազդեցութեամբ Հայաստանում տարածված էր նաև պտղաբերութեան ու սիրո աստվածուհի Շամիրամի պաշտամունքը: Պա հաստատում են ոչ միայն հայկական առասպելի տրվյալները և Հայաստանի տարբեր վայրերում զտնվող Շամիրամի անվան հետ առնչվող տեղանունները, այլև երկրորդ դարի հեղինակ Լուկիանոս Սամոսատցու այն վկայությունը, որ Շամիրամի փրկչությունը Հայաստանից նվերներ էին ուղարկում նրա տաճարին:

Հին հայերի մոտ շատ ուժեղ էր ջրի պաշտամունքը: Ջրի, ծովի ու անձրևի աստվածուհին էր Մովինարը: Սրա պաշտամունքը երկար ժամանակ պահպանվել էր ժողովրդի մեջ: Պաշտամունքի առարկա են հանդիսացել նաև առանձին աղբյուրները, որոնց ժողովուրդը անվանել է «լուսաղբյուր» կամ «կաթնաղբյուր»: Հայերը հավատում էին, որ այս աղբյուրները ունեն հիվանդություններ և վերքեր բուժելու հատկություն:

Ուժեղ է եղել նաև արևի, լուսնի ու աստղերի պաշտամունքը: Հայաստանում գոյություն են ունեցել արևին զոհաբերելու համար նվիրատված հատուկ նծույզներ: Այդպիսի նծույզներից մեկն է եղել Քսենոֆոնի ձին, որը վերջինս նվիրել է գյուղապետին, որ կերակրի ու զոհ բերի արևին: Արևին ու լուսնին նվիրված հատուկ սրբատեղի է գոյություն ունեցել Արմավիրում:

«Սրբազան» կամ «կենաց ծառերի» պաշտամունքը, որը գոյություն է ունեցել դեռևս ուրարտական շրջանում, շարունակվել է նաև հայերի մոտ:

Հատուկ պաշտամունքի առարկա էին շան կերպարանքով պատկերացվող «արալեզները», որոնք իբր թե պատերազմում զոհված հերոսների վերքերը լիզելով՝ առողջացնում ու վերակենդանացնում էին նրանց: Ըստ առասպելի՝ Շամիրամը հրամայել էր իր աստվածներին՝ լիզել պատերազմում զոհված Արա Գեղեցիկի վերքերը և վերակենդանացնել նրան:

Հայկական կրոնական մասամբ իրանական պաշտամունքի ազդեցությամբ առաջանում և ձևավորվում է հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնը: Հայկական հին աստվածներից շատերը՝ Հայկը, Արան, Տորքը, Մովինարը և այլք իրենց տեղը զիջում են նոր աստվածներին, թեև նրանց պաշտամունքը դրանից հետո էլ երկար ժամանակ պահպանվում է ժողովրդի մեջ:

Հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնի գլխավոր

աստվածը Արամազդն էր, որը հին պարսկերենում նշանակում է «տեր գերագույն իմաստության»։ Արամազդը համարվում էր աստվածների հայրը, երկնքի ու երկրի ստեղծողը, մարդկանց բարօրություն ու արիություն շնորհողը, երկրին լիություն ու պարարտություն պարգևողը։ Հայերը նրան անվանում էին «Մեծն ու արին Արամազդ»։ Սրա զլխավոր մեհյանը գտնվում էր Դարանադյաց գավառի Անի ամրոցում, որը, հավանաբար, նաև հայոց քրմապետի կենտրոնատեղին էր։

Արամազդի ղուտտրն էր աստվածուհի Անահիտը, որը հին պարսկերեն նշանակում է «անբիծ, անարատ»։ Անահիտ աստվածուհուն պաշտամունքը տարածված էր Արևելքի շատ ժողովուրդների, բայց ամենից շատ՝ հայերի մեջ։ «Պարսից բոլոր աստվածությունները, — վկայում է Ստրաբոնը, — պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից»։ Անահիտը հայկական պանթեոնում առաջնակարգ և ամենասիրելի աստվածուհին էր։ Նա համարվում էր Հայոց աշխարհի խնամակալը, ամենայն զգաստության մայրը, մարդկանց բարեբարը։ Հայերի կրոնական պատկերացմամբ Հայոց աշխարհը գոյություն ուներ և կենդանություն էր առնում Անահիտ աստվածուհու շնորհիվ։ Հեթանոս աստվածներից միայն Անահիտը ուներ ոսկեծուլ արծան, որի համար իջ նա կոչվում էր նաև «Ոսկեամայր», «Ոսկեծին» և «Ոսկեհատ»։

Անահիտի ամենանշանավոր մեհյանը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Երիզա (այժմ՝ Երզնկա) ավանում։ Նրա մյուս նշանավոր մեհյանները գտնվում էին Արտաշատ մայրաքաղաքում և Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում։ Այս վերջինը հայտնի էր նաև «Անահտայ յթոռ» անունով։ Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից երևում է, որ Հայաստանի այս հնագույն մայրաքաղաքում ևս գտնվում էր Անահիտ-Արտեմիս աստվածուհու նշանավոր մեհյաններից մեկը։

Անահիտ աստվածուհուն նվիրված էր երկու տոն, որոնք նշվում էին գարնանն ու աշնանը։ Այս տոները տեղի էին ունենում մեծ հանդիսավորությամբ և ուղեկցվում ժողովրդական հրգեորով, պարերով ու խաղերով։

Հայկական նոր պանթեոնի մեջ մտած, տեղական ծագում ունեցող, հայերի սիրելի աստվածներից էր Վահագնը։ Նա համարվում էր քաջության, ուժի, հերոսության, ռազմի և ամպրոպի աստվածը։ Նա կոչվում էր «Քաջն Վահագն»։ Հայ թագավորները և ռազմիկները նրանից էին քաջություն խնդրում։

Հայ դուստանները Վահագնի և նրա կատարած քաջագործությունների մասին առասպելական բազմաթիվ երգեր ու զրույցներ էին հորինել: Այդպիսի հին երգերից էր Վահագնի ծննդին նվիրված երգը, որը պատմահայր Խորենացին լսել էր գուսաններից և քաղվածք բերել իր «Հայոց պատմութեան» մեջ: Հեթանոսական շրջանի ժողովրդական այս հին երգի մեջ Վահագնի ծնունդը նկարագրված է այսպես.

Երկնէր երկին, հրկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ձիւրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Ասլա թէ բոց ունէր մօրուս,
Եւ աշկունքն էին արեղակունք:

Առասպելական մի այլ հին երգի մեջ նկարագրված է եղել, թե ինչպես Վահագնը կռվել և վիրապների դեմ և հաղթել նրանց: Այս պատճառով էլ նա կոչվել է նաև «Վիրապաքաղ»: Ըստ մի այլ առասպելի՝ Վահագնը ձմեռվա մի ցուրտ գիշեր զողացել է ասորաց Բարշամ աստծու հարդը, սակայն հարդը ճանապարհին թափվել է, որից և երկնքում առաջացել է Հարդագողի ճանապարհը, այսինքն՝ Ծիր կաթինը: Վահագնի նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում և կոչվում էր «Վահէվանեան»:

Հայերի հին ու սիրելի աստվածուհիներից էր Աստղիկը: Նա երկնային լույսի, ջրի, սիրո և գեղեցկութեան աստվածուհին էր: Աստղիկը քաջութեան աստված Վահագնի սիրուհին էր կամ ամուսինը: Այդ պատճառով էլ Աշտիշատ ավանում գտնվող նրա մեհյանը կոչվում էր «Սենեակ Վահագնի»:

Աստղիկին էր նվիրված հեթոնասական շրջանի ամենաժողովրդական տոներից մեկը՝ վարդավառի տոնը: Այս տոնը նույնպես նշվել է հանդիսավորութեամբ, ժողովրդական երգերով, պարերով, սպորտային խաղերով և այլն: Տոնի օրը մարդիկ իրար վրա անուշահոտ կամ սովորական ջուր են ցանել, իբրև խաղաղութեան և անմեղոթեան նշան՝ աղավաղներ թուցրել: Տոնը վարդավառ է կոչվել, որովհետև այդ օրը սիրո և գեղեցկութեան աստվածուհուն, գոցե և իրար, մարդիկ վարդ են նվիրել: Այս պատճառով էլ Աստղիկ դիցուհին կոչվել է նաև «Վարդամատն»: Վարդավառը հանդիսացել

է սիրո, գեղեցկութեան, շրի պաշտամունքի, վարդի ու ծաղկի տոնն։
Հայկական պանթեոնի աստվածներից էր Նաև Արամազդի որդին՝ Միհրը։ Նա արեգակի, լուսի և կրակի աստվածն էր, արդարութեան ու ճշմարտութեան պաշտպանը, կեղծիքի ու խարդախութեան մերկացնողը։

Միհր աստծու անունով է կոչվել հայկական ամիսների ութերորդ օրը։ Նրա տունը կատարվել է մեհական ամսին։ Միհր աստծու նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագառիճ ավաչում։ Ընթացրում են, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միհր աստծուն։

Արամազդի երկրորդ դուստրը, Անահիտի և Միհրի քույրն էր Նանե աստվածուհին։ Սա համարվում էր մայրութեան, սնուցիչ, տան օջախը պահպանող աստվածուհին։ Սրա մեհյանը գտնվում էր Գարանաղյաց գավառի Թիլ ավանում։

Հայերի հարգված աստվածներից էր Տիրը։ Նա աստվածահոր՝ Արամազդի քաղաքապետն էր, գրի։ գրականութեան, գիտութեան ու արվեստի հովանավորողը։ Նա իբրև «գրող» հաշվի էր առնում մարդկանց բարի ու չար գործերը, մեկնում էր երգաները։ Տիր աստծու անունով է կոչվել հայկական տոմարի Տրե ամիսը։ Տիր աստծու մեհյանը գտնվել է Արտաշատ մայրաքաղաքի մոտ, Երագաձույն կոչված տեղում։

Հայերի սիրելի աստվածներից էր նաև Ամանորը, որի մականունն էր Վանատուր։ Ամանոր նշանակում է «նոր տարի», իսկ Վանատուր՝ «հարսնակալ»։ Նա պտղաբերութեան, բերքի, աչգեկութի, խաղողի, գինու և ուրախութեան աստվածն էր։ Նրա նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանում։ Ամանոր-Վանատուրին էր նվիրված բերքի տոնը, որը տեղի էր ունենում ամեն տարի, հայկական տոմարի առաջին ամսի՝ Նավասարդի մեկից մինչև վեցը։ Ինչպես բոլոր հին ժողովուրդների, նույնպես և հայերի մոտ բերքի տոնը նշվում էր մեծ հանդիսավորությամբ։

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայ ստրկատիրական վերնախավում և մասամբ քաղաքային բնակչության մեջ տարածվում է նաև հունական դիցաբանությունը։ Իշխող շերտերի միջավայրում հայկական պանթեոնը ստանում է հելլենիստական տեսք։ Հայկական պանթեոնի աստվածները նույնացվում են հունական համաստատասխան ֆունկցիա ունեցող աստվածների հետ և անվանվում նաև նրանց անունով։ Այսպես, Արամազդը նույնացվում է Զևսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտի, Տիրը՝ Ապոլլոնի, Վա-

հագնը՝ Հերակլեսի հետ: Սակայն օտարամուտ այս աստվածների ո՛չ սլաշտամունքը և ո՛չ էլ նրանց անունները ժողովրդի մեջ չեն տարածվում և շուտով մոռացվում են:

Գյուղատնտեսությունը սնրտորեն կապված է **Հայկական տոմարը** տարվա եղանակների, ժամանակի հետ: Ցանքսի, բերքահավաքի և գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքների ճիշտ ժամանակը որոշելու համար, բնական է, որ հայերը վաղ ժամանակներից պետք է ստեղծեին նաև իրենց տոմարը՝ կամ օրացույցը:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, նույնպես և հայկական տոմարը ստեղծվել է երկնային լուսատուների շարժման հիման վրա: Հատուկ մարդիկ են եղել, որոնք դիտել են երկնային լուսատուների շարժումը, կադմել են օրացույց և գուշակություններ արել:

Հայկական արեգակնային տոմարով տարին ուներ 365 օր և բաժանված էր տասներկու լրիվ ամիսների և մեկ փոքր ամսի: Ամիսների անուններն էին՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգի, Ահեկան, Մարբրի, Մարգաց, Հրոտից և Ավելյաց: Առաջին տասներկու ամիսները ուներին 30 օր, իսկ Ավելյաց ամիսը ուներ ընդամենը 5 օր: Այս հինգ օրյա փոքր ամիսը հայկական տոմարում ավելացվել է հետագայում: Այդ 5 օրվա տարբերությունը նախկինում գոյություն ունեցող տասներկու ամիսների վրա չի ավելացվել, այլ առանձին ամիս է դարձվել, հավանաբար առաջուց սահմանված կրոնական տոների կարգը շխախտելու համար:

Հայկական ամիսների անունները հայոց լեզվով մեծ մասամբ անբացատրելի են ու անհասկանալի: Նավասարդ անունը համարում են իրանական փոխառություն, որ նշանակում է «նոր տարի»: Հոռի և Սահմի ամիսները կապվում են վրացերեն «օրի» և «սամի», այսինքն՝ «երկու» և «երեք» բառերի հետ, որով այդ ամիսները նշանակում են «երկրորդ» և «երրորդ»: Ենթադրում են նաև, որ Հոռի անունը առաջացել է եգիպտական «Օրուս» և հունա-հռոմեական «Հոռա» անուններից: Տրե և Մեհեկան ամիսների անունները առաջացել են Տիր և Միհր աստվածների անուններից և նվիրված են եղել սրանց: Քաղոց և Մարգաց ամիսները կապված են եղել բերքահավաքի և մարգեր կապելու գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Արեգ ամիսը, ինչպես ցույց է տալիս նրա անունը, նվիրված է եղել արեգակին:

Անանիա Շիրակացու հաղորդած մի ավանդության համաձայն՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Մեհեկան, Արեգ և Մարբրի ամիսները

եղել են հայոց նախահոր՝ Հայկի դուստրերի, իսկ Տրե, Քաղոց, Արաց և Հրոտից ամիսները՝ նրա որդիների անունները:

Ամսվա յուրաքանչյուր օրը և օրվա ժամերը ևս ունենին իրենց հատուկ անունները:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

Ճարտարապետու- թյունը

Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող հայկական ճարտարապետությունը հելլենիզմի դարաշրջանում ստեղծագործաբար յուրացնելով հունական և փոքրասիական երկրների շինարարական արվեստի առաջավոր տարրերը, բայց և պահպանելով իր ինքնատիպ բնույթը և տեղական հատկանիշները, հասնում է զարգացման նոր ու բարձր աստիճանի:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում կառուցվում են մի քանի տասնյակ բաղաքներ ու քաղաքատիպ ավաններ, բազմաթիվ անառիկ ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, թատրոններ, պարիսպներ, կամուրջներ, հյուրանոցներ, բաղնիքներ և այլն: Սկզբնաղբյուրները մեծ գուլբետով ու հիացմունքով են խոսում Հայաստանի հին մայրաքաղաքներ Արմավիրի, Երվանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի և Վաղարշապատի ճարտարապետական հուշարձանների մասին:

Այդ հուշարձաններից միայն հազվագյուտ նմուշներ են հասել մեզ: Տիգրանակերտի ավերակներում պահպանվել են սև սրբատաշ քարերից կառուցված, պաշտպանական հզոր աշտարակներ ունեցող, թաղաղարդ արծիվներով քանդակազարդված քաղաքի լայն ու բարձր պարիսպների մնացորդները: Պահպանվել է նաև տեղական և հունական ճառարապետական ոճերի համակցությամբ կառուցված, սլաքածև աղեղներ ու կամարներ ունեցող, սյունազարդ երկհարկանի մի շենքի կիսականգուն ճակատը: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ այս շենքը եղել է պալատական շենքերից մեկը կամ Տիգրանակերտի արքունի թատրոնը: Վերջերս ամրակուռ պարիսպների և մոնումենտալ շենքերի բեկորներ են հայտնաբերվել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքում:

Ճարտարապետական հուշարձանների մի մասի ավերակները պահպանումով երջանիկ բացառություն է կազմում Գառնիի թագավորական ամրոցը: Հին հայկական ճարտարապետության մոնումենտալ կոթողներից, հին Հայաստանի ռազմա-պաշտպանական հզոր ու առաջնակարգ կառուցումներից մեկն է այս ամրոցի կիսականգուն պարիսպը՝ իր աշտարակներով, որը, հավանաբար, կա-

տուցվել է III դարում մ. թ. ա, իսկ վերակառուցվել՝ I դարում մ. թ.: Պարիսպը ունի ավելի քան 314 մետր երկարություն և 2 մետր հաստություն: Ենթադրվում է, որ նրա սկզբնական բարձրությունը եղել է մոտ 25 մետր, որից այժմ մնացել է միայն 6—8 մետր: Պարիսպը կառուցված է մինչև 5—6 տոննա կշռող բազալտե սրբափաշ քարերից: Այդ խոշոր ու ծանր քարերը իրար վրա բարձրացված և հարթ ու մաքուր կերպով շարված են առանց շաղախի: Նրանք իրար են միացված՝ երկու ծայրերը կոացրած և հատուկ փոսերի մեջ արճճե ձուլված քոփ ամրացված երկաթե հաստ կապերով:

Այլեցուցիչ հզորություն ունեն պարսպից դուրս ցցված ու ուղղանկյան ձև ունեցող 14 աշտարակները: Այս աշտարակները, որոնք նույնպես կառուցված են բազալտե քարերից և իրարից հեռու են դրվում 10—12 մետր տարածությամբ, ամրոցի պաշտպանական սիստեմի մեջ վճռական դեր են կատարել: Գառնիի բերդը, իր հզոր պաշտպանական սիստեմով, անառիկ ու անմատչելի է եղել ժամանակի տեխնիկայի համար:

Հայկական հելլենիստական ճարտարապետության գլուխգործոցը, նրա պսակը և անկրկնելի մարգարիտն է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որի այժմ վերականգնված պատկերը գերող տպավորություն է թողնում դիտողների վրա: Այս հազվագյուտ, փառահեղ ու շքեղ տաճարը կառուցվել է I դարում (մ. թ.): Նա ունեցել է երկթեք տանիք, շորս կողմից 24 սյուններից բաղկացած սյունաշար: Պարսպի նման տաճարը ևս կառուցված է կարծր բազալտե հսկայական քարերից և ամրացված երկաթե կապերով ու արճճե ձուլվածքով: Սակայն տաճարի քարերը անհամեմատ ավելի լավ են սրբատաշված ու հեղկված, քան պարսպի քարերը: Տաճարի ճակատը, խոյակները, եզրերը, քարե առաստաղը և այլ մասերը գեղազարդված են բուսական ու երկրաչափական ճոխ, կատարելության հասնող նուրբ քանդակներով, որոնք մեծ հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

Տաճարը կանգուն է եղել մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը: Նա կործանվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ: Կործանման հիմնական պատճառներից մեկը եղել է այն, որ հրազենի գործածությունից հետո շատ բախտախնդիրներ բարբարոսաբար հանել են շենքի քարերն ու մասերը իրար ամրացնող արճիճը:

Հնագիտական պեղումների միջոցով հայտնաբերվել է նաև Գառնիի պալատական բաղնիքի շենքը, որը կառուցվել է II կամ III դարում: Իր հինգ սենյակներով կամ բաժանմունքներով, տաքացման սիստեմով այս բաղնիքը շինարարական արվեստի տեսու-

կետից մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Այս բաղնիքը հին-
Հայաստանի առաջին մեզ հասած միակ քաղաքացիական կոմունար-
շինութիւնն է:

Այս բոլորը մեզ մոտավոր գաղափար են տալիս Հայաստանի
հին մայրաքաղաքներում, քաղաքներում, ամրոցներում և սրբավայ-
րերում գոյութիւն ունեցած ճարտարապետական կոթողների մա-
սին:

**Քանդակագործու-
թիւնը և կիրա-
ռական արվեստը**   Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև քան-
դակագործութիւնը և կիրառական արվեստը:
Հայ և օտար սկզբնաղբյուրներից հայտնի է,
որ հայկական հեթանոսական տաճարներում
եղել են մարմարից, քարից, փղոսկրից,
ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, պղնձից և այլ նյութերից շինված
աստվածների և թագավորների մեծ ու փոքր բազմաթիւ արձաններ:
Անկասկած է, որ զանազան արձաններ եղել են նաև քաղաքներում,
քաղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում, թագավորական պալատ-
ներում, հարուստ ստրկատերերի ու քաղաքացիների տներում:

Սակայն այդ արձաններից մեզ միայն մի քանի նմուշներ ու
բեկորներ են հասել: Քրիստոնեութիւնը գրեթե իսպառ ոչնչացրել է
արվեստի այդ հուշարձանները:

Փոքր Հայքի Սասաղ քաղաքում գտնվել է բրոնզից շինված
Անահիտ աստվածուհու արձանի զլուխը, որը այժմ պահվում է Բրի-
տանական թանգարանում: Հայկական հելլենիստական արվեստի ո-
ճով պատրաստված այս արձանը մեզ հասած արձանների մեջ ամե-
նալավագույնն է: Նա կերտված է գեղարվեստական բարձր ճշա-
կով և մեծ վարպետութեամբ: Նույն ոճի ուղագրով ու արժեքավոր
նմուշներ են նաև Վաղարշապատում գտնված կավե արձանիկների
զլուխները: Գտնիում հայտնաբերվել են մարմարից պատրաստ-
ված մի կնոջ արձանիկի իրանն ու պատվանդանը, որտեղ շատ գե-
ղեցիկ ու բնական կերպով տրված են կնոջ կեցվածքը և հարուստ
շրջագծեստի ծալքերը: Քանդակագործական արվեստի ակնառու և
արժեքավոր նմուշ է նաև Արտաշատի պեղումների ժամանակ զտ-
նրված կնոջ մարմարյա փոքր արձանը, որի զլուխն ու թևերը նույն-
պես ջարդված են և մեզ չեն հասել: Պետք է ենթադրել, որ սրանք
եղել են աստվածուհիների կամ թագուհիների արձաններ:

Հայաստանում զարգացած էր նաև կոպարիչստը: Տաճարները
և պալատները ոչ միայն զարդարվում էին դրսից՝ բուսական ու
երկրաչափական ճոխ զարդաքանդակներով, ինչպիսին Գառնիի հե-

թանոսական տաճարն է, այլև ներսից՝ որմնանկարներով ու խճանկարներով (մոզաիկա):

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Գառնիի պալատական բաղնիքի հանդերձասրահի խճանկար հաստակը: Նրա սյուսթեն կամ թեման վերցված է հունական դիցաբանությունից: Ամբողջ խճանկարը պատրաստված է ծով ներկայացնող բաց կանաչավուն ֆոնի վրա. կենտրոնում, գեղեցիկ շրջանակի մեջ կոտոշավոր տղամարդու պատկերով ներկայացված է օվկիանոսը, իսկ կնոջ պատկերով՝ ծովը: Այս շրջանակի շորս կողմում պատկերված են նաև հունական ծովային, սիրո և այլ աստվածների, գեղեցկություն աստվածուհի Աֆրոդիտի, ծովում պարող նրա քույրերի՝ ներեիդների (ծովահարսերի), մարդկանց գլխով, ձիու ոտքերով ու ձկան պոչով էակներ, ձկնորսների և ձկների բազմաթիվ նկարներ:

Խճանկարի վրա կան նաև հունարեն արձանագրություններ, որոնք լուի պատկերված աստվածների ու ներեիդների անունների հիշատակագրություններ են: Բացի այդ, ամենաաչքի ընկնող տեղում, կենտրոնական շրջանակի վերևում խճանկարը պատրաստող արվեստագետ վարպետները ևս թողել են մի արձանագրություն, որտեղ ասված է. «Աշխատեցինք ոչինչ շատանալով»:

Խճանկարը ամբողջապես պատրաստված է Գառնիի մոտից հոսող Ազատ գետից հավաքված և նրա ջրերով հղկված գունավոր խճաքարերից: Թեև խճանկարի բոլոր նկարները միանման բարձր վարպետությունը ու համաչափությունը չեն կատարված, թեև ամբողջ խճանկարը իր վրա կրում է հելլենիստական արվեստի անկման շրջանի նշանները, բայց և այնպես, հանդիսանալով տեղում զարգացող հելլենիստական արվեստի այդ բնագավառի մեզ հասած միակ ու հազվագյուտ նմուշը, մշակութային ու պատմական տեսակետից այն մեծ արժեք է ներկայացնում:

Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել գոհարազարդ թագեր, խույրեր, թանկագին մետաղներից ու քարերից պատրաստված զանազան զարդեր, գորգեր և այլն: Կիրառական արվեստի լավագույն նմուշներ են Մոփբի և Մեծ Հայքի հայ թագավորների, բայց հատկապես Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի՝ իրենց պատկերներով ու զանազան տեսարաններով կտրած դրամները, Բակուր թագավորի՝ վերևում հիշատակված արծաթե թասը, մի կնոջ կամ դերասանուհու դեմքի տարբեր ար-

տահայտութիւններով գեղազարդված, Արմավիրում հայտնաբեր-
ված շորս ոսկե մեղալիոնները, թանկագին քարերի վրա տարբեր
նկարներ փորագրած կնիքները և այլն, Կիրառական արվեստի հիա-
նալի նմուշներ են նաև վերջերս Սիսիանի դամբարան-գոհարանում
գտնված վիշապագլուխ ոսկյա ապարանջանները, գավազանի գլուխ-
ները, արծաթյա գեղազարդված թասերը, որոնք պատկանում են I
դարին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱՂ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Խ XII

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՂ
ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՂՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

**Ֆեոդալիզմի
ձևավորումը**

Մեր դարաշրջանի սկզբներում քայքայվող ստրկատիրական հասարակության ընդերքում աստիճանաբար զարգանում և ձևավորվում է արտադրության ֆեոդալական եղանակը: Հասարակության հիմնական արտադրողի դերում նախկին ստրուկների փոխարեն հանդես է գալիս գյուղացին, իսկ ռազմա-ստրկական ավագանու փոխարեն իշխող գիրք է դրավում հայ նախարարական դասը:

65 թվականից մինչև երկրորդ դարի կեսերը Հայաստանը ապրում էր խաղաղության շրջան, որը նպաստեց երկրի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանն ու արտադրողական ուժերի զարգացմանը: Հնագիտական պեղումներից երևում է, որ այս շրջանում արոթի փոխարեն սկսում են լայն չափով օգտագործել երկաթե խոփ ունեցող փայտե գուլթանը և կատարելագործված գյուղատնտեսական այլ գործիքներ, որոնք բարելավում են հողի մշակությունը և ընդարձակում ցանքատարածությունները: Այս շրջանում նկատվում է նաև ոռոգման ցանցի ընդարձակում, որը կարևոր նշանակություն ուներ ցամաքային կլիմա ունեցող Հայաստանի բերքատրվության բարձրացման համար: Անցյալում տարանցիկ առևտրի հետ կապված Հայաստանի քաղաքները I—II դարերում ճգնաժամ են ապրում և դադարում են էական դեր կատարելուց: Այժմ առաջատար դեր է սկսում խաղալ գյուղը: Ստրկատիրական նախկին հարաբերությունները մեր դարաշրջանի սկզբներում ոչ միայն չէին նպաստում, չէին խթանում արտադրական ուժերի զարգացմանը, այլև արգելակում էին նրան: Բացի այդ, նորաստեղծ հայ Արշակու-

Ճիհների պետությունն ի վիճակի չէր այլևս նվաճողական պատերազմները միջոցով տնտեսությունները ապահովել գերի ստրուկներով: Ստրկական աշխատանքն ինքն այլևս անշահաբեր էր դարձել: Եվ ահա իր դարն ապրած ստրկատիրությունը փոխարինելու է գալիս արտադրության ֆեոդալական եզանակը, որը նախկինի համեմատությամբ ավելի առաջադիմական էր:

Անշուշտ, ֆեոդալիզմի սկզբնավորության մասին որոշակի ժամանակ սահմանելը դժվար է, որովհետև ստրկատիրական հասարակությունից ֆեոդալիզմին անցնելը տեղի չի ունեցել անմիջապես, այլ այն երկարատև մի պրոցես է և ընդգրկել է մեծ ժամանակաշրջան: Ֆեոդալական կացութաձևը ստրկատիրական հասարակության ընդերքում գոյություն ունեւր շատ վաղուց, սակայն այն նոր որակ ստացավ, արտադրության հիմնական եղանակ դարձավ միայն երկրորդ-երրորդ դարում: Խորենացու մի տեղեկությունն այն մասին, որ հայոց Վաղարշ թագավորը բարեփոխություններ է կատարում պետական ապարատում, կարգ ու կանոն է սահմանում նախարարական տները, քաղաքների, ավանների միջև և այլն, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է նոր ձևավորված ֆեոդալական հասարակական կարգ ու կանոնին: Արտադրության ֆեոդալական եղանակի այս երկարատև ձևավորման ժամանակը նկատի ունենալով, առաջին դարը և երկրորդ դարի կեսը պայմանականորեն կարելի է համարել ստրկատիրական հասարակությունից ֆեոդալիզմին անցնելու ժամանակաշրջան:

Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորումը տեղի է ունեցել առանձնահատուկ պայմաններում: Ֆեոդալիզմն այստեղ ձևավորվել է ո՛չ միայն ստրկատիրական տնտեսությունների, այլև ցեղատոհմային կացութաձևի և գյուղական համայնքների քայքայման, նրանց փլատակների վրա: Հին հայկական մատենադրության մեջ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, որ Արշակունի հայ թագավորները «իշխանազուն անձանց» տիրույթներ են նվիրել Հայաստանի գլխավորապես լեռնային շրջաններում, որոնց բնակչությունը, հիմնականում շէր անցել ստրկատիրության ոլորտով:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել մի այլ հանգամանք ևս. այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին լեռնոտ Հայաստանն է, նրա բոլոր վայրերում միաժամանակ չէ, որ տեղի են ունենում տնտեսական կյանքի փոփոխություններ. այն ժամանակ, երբ արդեն ձևավորվել էին ֆեոդալական հարաբերությունները, առանձին տեղերում դեռ պահ-

պանվում էին տոհմատիրության և ստրկատիրության մնացորդները:

Հողատիրության ձևերը

Ֆեոդալական հասարակության ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկը, ինչպես հայտնի է, ավատական խոշոր հողատիրությունն է: Ի՞նչ ձևով է այն հանդես եկել Հայաստանում:

Հին հայկական մատենագրության մեջ պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գոյություն է ունեցել հողատիրության երեք ձև՝ «հայրենական», «պարզականք» և «գանձագին»: «Հայրենական» էին կոչվում այն հողերը, որոնք որպես ժառանգական սեփականություն հորից անցնում էին որդուն: «Պարզականք»-ը այն հողերն էին, որ զինվորականները և պետական պաշտոնյաները ստանում էին իբրև պարզև իրենց աչքի ընկնող ծառայության համար, իսկ «գանձագին» հողերը դրամատեր աշխարհիկ կամ եկեղեցական մեծահարուստ մարդկանց կողմից զնված հողերն էին:

Ամենախոշոր հողատերը երկրում հանդիսացել է արքունիքը: Արքունական ընդարձակ կալվածքներ են եղել Հայաստանի բոլոր նահանգներում, սակայն նրանց հիմնական մասը կենտրոնացված էր Այրարատ «աշխարհում», որտեղ գտնվում էր նաև մայրաքաղաքը: Խորենացին Այրարատը կոչում է «կալուածք արքայի»:

Արքունական հողերը, որպես կանոն երկրի բերքատու լավագույն հողերն էին: Նրանց որոշ մասը, որպես «պարզականք», տրվում էր մանր ազնվականությանը՝ զինվորական, վարչական և այլ կարգի ծառայությունների համար: Ըստ որում, «պարզականք» հողերը տրվում էին պայմանական կարգով. մանր ազնվականը կարող էր դրանցից օգտվել այնքան ժամանակ, ինչքան ժամանակ նա կատարում էր իր վասալական պարտավորությունը արքունիքի առջև, բայց երբ դադարում էր նրա ծառայությունը, հողամասը նորից արքունիքի տրամադրության տակ էր անցնում: Սակայն, քանի որ սովորաբար որդին ժառանգում էր հոր պաշտոնը, ապա նախկին իրավունքով նա օգտագործում էր նաև հոր տիրույթը:

Հին մատենագրության մեջ բազմաթիվ հիշատակություններ կան այն մասին, որ արքունիքն աշխատում էր թուլացնել կամ ամբողջապես լուծարքի ենթարկել ռազմական մեծ ուժ ունեցող նախարարությունները և «յարքունիս զրաւել» նրանց կալվածքները: Այստեղից էլ սկիզբ է առնում ֆեոդալիզմի ներքին հակասություններից բխող ներդասային այն երկարատև, արյունոտ պայքարը,

որ տեղի է ունենում թագավորի ու նախարարների միջև՝ IV դարում Բուրդ դեպքերում այդ պայքարը զգալի շափով խախտում էր իշխող խավերի քաղաքական միասնությունը, թագավորական իշխանություն հզորությունը և դուռ բացում օտարերկրյա նվաճողների առաջ։

Իրենց ծավալով արքունական կալվածքներին չէին զիջում բլր-դեշխական կալվածքները։ Բդեշխները՝ Հայաստանի «գահեցեց» կամ «աշխարհակալ», «կողմնապահ» կոչվող մեծ իշխաններն էին, որոնք խոշոր նահանգների տիրակալներ էին և իրենց վարչական իրավունքներով, թագավորից հետո, երկրորդ տեղն էին զրավում։

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում խոշոր կալվածքներ ունեին նախարարները։ Արշակունյաց Հայաստանի շուրջ 90 «գավառառներ» խոշոր իշխաններ ունեցել են իրենց կալվածքները, գյուղերը, ագարակները, դաստակերտները և այլն։ Այդ նախարարներից առանձնապես աչքի են ընկել Բագրատունիները, Արծրունիները, Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Ամատունիները և ուրիշներ։

Նախարարի իրավունքները իր նահանգում կամ գավառում՝ որևէ անխախտ օրենքով սահմանափակված չեն եղել։ Հայ մատենադրություն մեջ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, թե ինչպես նախարարներն իրենց տիրույթների մեջ գտնվող գյուղերը կամ ավանները նվիրաբերում են եկեղեցիներին, վանքերին և աչքի ընկնող զինվորականներին։

Նախարարությունների միջև, ինչպես կտեսնենք, հաճախ են տեղի ունեցել սուր ընդհարումներ. ուժ ունեցողն աշխատել է ընդարձակել իր տիրույթի սահմանները ի հաշիվ թույլ հարևանի։ Այս հողի վրա հաճախ են տեղի ունեցել միջֆեոդալական կռիվներ, որոնք նույնպես կազմալուծել, թուլացրել են հայ ֆեոդալական պետությունը։ Մանր ազնվականը որոշ հողամաս ստանալով իր սյուզերենից պարտավորվում էր կռվի դեպքում իր ձիով, զենքով և զրահով ներկայանալ նրան։ Իրենց պարտավորությունների նկատմամբ անպարտաճանաչ լինելու դեպքում ֆեոդալն իրավասու էր ետ խլել տրված հողաբաժինը։

Հայաստանում որբշակի տեղ էր զրավում նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը։ Ինչպես հայտնի է, իր կազմակերպման առաջին իսկ օրից, երբ քրիստոնեությունը պաշտոնապես ճանաչվեց, եկեղեցուն հատկացվեցին նախկին մեհենական կալվածքները։ Տրդատ III-ի հրամանով եկեղեցականները դառնեցին ազատանուշարքը։ Հետագայում, հայ թագավորների և նախարարների գործոն

աշակցությամբ, եկեղեցին ավելի ընդարձակեց իր կալվածքների սահմանները և սոցիալական հզոր ուժ դարձավ:

IV դարի երկրորդ կեսին, երբ Հայաստանում հիմնադրվեցին եկեղեցական միաբանությունները, վանքերը շուտով դարձան կալվածատիրական խոշոր տնտեսություններ: Այդ ժամանակ միայն կաթողիկոսը խոշոր կալվածքներ ուներ Հայաստանի 15 նահանգներում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման և խորացման զուգընթաց, ընդարձակվում էր նաև վանական-եկեղեցական կալվածատիրությունը: Եկեղեցիները և վանքերը նոր կալվածքներ էին ձեռք բերում նվիրատվության, գնումների և բռնագրավումների ճանապարհով: Նրանք հետագայում տնտեսական այնպիսի վիթխարի ուժ են դառնում, որ քաղաքական իշխանությունները հարկադրված են լինում սահմանափակել նրանց իրավունքները:

Ֆեոդալական հիերարխիան

Ֆեոդալական հասարակության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը ավատական իշխող դասակարգի աստիճանակարգությունն է: Ֆեոդալական հասարակության այս առանձնահատկությունը, ընդհանուր գծերով, հատուկ է եղել նաև Հայաստանի վաղ ֆեոդալական հասարակությանը:

Հայաստանում ֆեոդալական պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը կամ արքան: Նա համարվում էր «Գլուխ երկրին Հայոց» և ուներ անսահմանափակ իրավունքներ: Թագավորն էր հայտարարում պատերազմ կամ հաշտություն կնքում, նա էր բանակցելու համար պատգամավորներ ուղարկում ուրիշ երկրներ և այլն: Բոլոր նախարարները գտնվում էին վասալական կախման մեջ թագավորից և պարտավոր էին վճարել սահմանված հարկն ու պատերազմի ժամանակ զորք տալ:

Թագավորը մեծ մասամբ զործում էր ինքնուրույն, բայց պետական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերում խորհրդակցում էր «զահերեց» իշխանների և կաթողիկոսի հետ: Հարկավոր դեպքերում հրավիրվում էին նախարարների և բարձրաստիճան հոգևորականների «աշխարհաժողովներ», որոնք կարևոր դեր էին կատարում հալ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Թագավորից անմիջապես վասալական կախվածության մեջ էին գտնվում բղջիխները, որոնք հանդիսանում էին «բյուրավորներ» (այսպես են կոչվել այն բոլոր նախարարները, որոնց զորքը «բյուրից», այսինքն՝ տասը հազարից ավելի է եղել): Բղջիխներն ունեցել են իրենց դահանիստ խոշոր կենտրոնները: Բղջիխներին էր

Հանձնարարված հսկելու երկրի սահմանների պաշտպանությունը օտարերկրյա թշնամական ուժերի ներխուժումից: Իդեոլոգիաները թագավորին ներկայանալիս հազնում էին իրենց տոհմական տարազներանք իրավունք ունեին՝ մի ոտքին կարմիր, իսկ մյուս ոտքին կանաչ կոշիկ հազնելու (միայն թագավորի իրավասությունն էր պատկանում երկու ոտքերին կարմիր կոշիկ հազնելը):

Թագավորից վասալական կախման մեջ էին գտնվում երկրի բոլոր աշխարհատեր նախարարները, որոնք նույնպես վճարում էին հարկ և պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին ներկայանալ թագավորին՝ իրենց զորամասերով: Այդ պարտավորությունը հին հայկական մատենագրություն մեջ կոչվել է «ի սպասու ծառայութիւն»: Նախարարներից յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ դրոշակը և զինանշանը:

Նախարարներն իրենց տիրույթների սահմաններում անձնիշխան էին: Նրանք, բացի նախարարական զորքի հրամանատարը լինելուց, վարում էին նաև իրենց երկրամասի վարչական և դատատանական գործերը: Նախարարներն ունեին ամրոց-նստավայր, ուր սովորաբար պահում էին զանձերը, իսկ կովիւժամանակ դրանք ապաստան էին ծառայում նախարարական տան և շրջակայքի բնակչության համար:

Ավելի մեծ տիրույթ և ռազմական ուժ ունեցող նախարարներն ավելի մեծ հեղինակություն ունեին, քան թույլերը: Արքունիքում նախապես սահմանված էին նախարարների համապատասխան տեղերը՝ ըստ բարձրի. հեղինակավոր նախարարները թագավորին ավելի մոտիկ բարձրի վրա էին բաղմում: Արքունիքում հանդեսների ժամանակ սահմանված էր 400 բարձ, որոնք շարվում էին թագավորի աջ և ձախ կողքերում՝ ըստ աստիճանների: Մեզ է հասել «Գահնամակ» անունով մի վավերագիր, ուր սահմանված է նախարարներից յուրաքանչյուրի տեղը արքունիքում:

Թագավորից անմիջական վասալական կախման մեջ էին զբաղվում նաև ոստանիկները: Ոստանիկ էին կոչվում արքունիքի հետ անմիջապես կապված և մեծ մասամբ թագավորի հետ հեռավոր կամ մոտիկ ազգակցություն մեջ գտնվող ու թագավորի ոստանում՝ Այրարատյան նահանգում, տիրույթներ ունեցող մանր ազնվականները:

Ոստանիկներն արքունիքին ավելի մոտիկ կանգնած և ամենից վստահելի ազնվականներն էին. մեծ մասամբ նրանցից էր կազմված լինում թագավորական հեծելազորը, նրանց էին վստահվում արքունիքի պաշտպանությունը և այլ պատասխանատու պաշտոն-

Տներ: Իրենց այդ ծառայութեան համար ոստանիկները արքունի կալ-
վածքներէից ստանում էին տիրույթներ՝ որպէս «պարզեականք»:

Վաղ ֆեոդալական հասարակութեան մեջ իրենց հատուկ տեղն
ունեին նաև սեպուհները: Այսպէս էին կոչվում նախարարական
տան անդամները՝ նախարարների եղբայրները, որդիները և այլն:
Հայ մատենագրութեան մեջ հիշվում են երկու կարգի սեպուհներ՝
«ավագ» և «կրտսեր», այսինքն՝ նախարարական տան ավագ ան-
դամներ և կրտսեր անդամներ: Սեպուհները զինվորական ծառա-
յություններ էին կատարում իրենց ազգակից նախարարի զորամա-
տում: Հետագա դարերում «սեպուհ» տերմինը կորցնում է իր նախ-
կին սոցիալական իմաստը և ստանում է պետական ու զինվորական
պաշտոնի նշանակութուն:

Կայն առումով՝ «ազատ» են կոչվել հասարակութեան արտոնյալ
թուր խավերը՝ ի հակադրութեան «անազատներին»՝ աշխատավո-
րութեան: Իսկ նեղ, դասային առումով «ազատ» են կոչվել մանր և
միջին այն բոլոր ազնվականները, որոնք ունեցել են մեծ կամ փոքր
կալվածքներ և վարել ռազմական ու պետական պաշտոններ: Ա-
զատները վասալական կախման մեջ են գտնվել կամ արքունիքից,
կամ «գահերեց» և «գավառատեր» նախարարներից:

Քաղաքական իշխանութեանը նմանվող հիերարխիա դոյութուն
ունեն նաև հոգևորականութեան մեջ: «Միջին դարերում, — գրում է
էնդելսը, — հենց այն շափով, ինչ շափով ֆեոդալիզմն էր զարգա-
նում, քրիստոնեութունն ընդունում էր նրան համապատասխան
կրոնի կերպարանք՝ համապատասխան ֆեոդալական հիերար-
խիայով»:

Պետական կարգը

Թագավորը երկիրը կառավարում էր արքու-
նիքի միջոցով, որը գտնվում էր մայրաքա-
ղաքում: Արքունիքի հետ անմիջապէս կապված էին բազմաթիվ
վարչական, զինվորական, տնտեսական և դիվանագիտական այլ և
այլ աշխատողներ: Թագավորը երկիրը կառավարում էր գործա-
կալութեան միջոցով, որոնցից կարևորները հետևյալներն էին:

Հաղարարութեան գործակալութեան խնդիրն էր սահմանել
պետական հարկերը և հսկել նրանց հաւաքմանը, ղեկավարել պե-
տական նշանակութուն ունեցող հասարակական աշխատանքները
(ճանապարհներ կառուցել, ջրանցքներ փորել, անտառներ տնկել և
այլն): Հաղարարութեան ենթարկվում էին հարկահաւաքները: Հա-
ղարարութեան պաշտոնը ժառանգաբար գտնվում վեր Ամատունի
Նախարարական տան ձեռքում:

Սպարապետություն: Զինված ուժերի զլխավոր հրամանատարությունը սրատկանում էր սպարապետին, որն անմիջապես ենթարկվում էր թագավորին և գործում նրա հրամանով: Կովի ժամանակ սպարապետին էին ենթարկվում վասսալական պարտավորություն կատարող բոլոր նախարարների զորամասերը: Սպարապետությունը IV—V դարերում Մամիկոնյան տան ժառանգական պարտականությունն էր:

Մարդպետություն: Այս գործակալության պարտականությունն էր անձամբ հսկել թագավորի կալվածքներին, գանձերին և արքունական բերդերին: Սրա հսկողությունն էր ենթարկվում նաև թագավորի կանանոցը: Մարդպետը թագավորի մշտական խորհրդատուն էր և արքունիքում ուներ մեծ հեղինակություն: Նա կրում էր նաև «Հայր» մականունը: Մարդպետը պատերազմի ժամանակ զբաղվում էր սեպուհների գունդը:

Մաղխագությունը արքունական պահակազորի պարտականությունը կատարող գործակալությունն էր: Մաղխազը թագավորի թիկնապահ՝ զորքի հրամանատարն էր: Նրա պարտականության մեջ էր մտնում նաև արքունիքի պաշտպանությունը: Մաղխագությունը հոռիստույնների տան ժառանգական պաշտոնն էր:

Թագակապ ասպետությունը թագավորին թագադրելու պատվավոր պաշտոնը վարող գործակալությունն էր: Այդ պաշտոնը զբաղվող նախարարը կոչվում էր «թագադիր» կամ «թագակապ»: Թագադիր ասպետների պարտականությունն էր հետևել սահմանված ֆեոդալական կարգի ճշգրիտ կատարմանն արքունիքում: Այս պաշտոնը ժառանգաբար գտնվում էր Բագրատունիների տան ձեռքին:

Մեծ դատավարությունը գերագույն դատավորի պարտականություն կատարող գործակալությունն էր, որը գտնվում էր հայոց կաթողիկոսի իրավասության տակ: Կաթողիկոսը եկեղեցական ժողովների միջոցով օրենքներ էր սահմանում և հետևում նրանց անշեղ կատարմանը: Նախարարների կամ նախարարների ու թագավորի միջև որևէ գծաճեղքություն լինելու դեպքում կաթողիկոսը միջամտում և իր վճռական խոսքն էր ասում:

Արհունի սենեկապետության գործակալությունը արքունի զբաղմունքների կառավարությունն էր: Սենեկապետը հսկում էր գրագրության վրա: Նա միաժամանակ թագավորի անձնական քարտուղարն էր. պետական արխիվի պահպանությունը նրա վրա էր զբաղված:

Արքունիքին ենթակա հիմնարկություններից էր դիվանը, որը վարում էր արքունիքի զրագրությունը: Հատուկ պաշտոնյաներ կա-

յին, որոնք ծառայում էին թագավորի ախոռապետի, տակառապետի, որսապետի, զինակրի, դրոշակակրի և այլ պաշտոններում:

Հայկական բանակը կազմված էր կադրային զորքերից և պատերազմի սպառնալիքի դեպքում նախարարներից հավաքագրվող ռազմական ուժերից, որոնք կազմ ու պատրաստ պահվում էին ռազմական ճամբարներում: Կադրային զորքերի մի մասը դտնվում էր բղեշխների հրամանատարություն տակ և հսկում սահմանների անվտանգությունը, իսկ մյուս մասը դտնվում էր թագավորի ոստանում և պարտավոր էր պահպանել արքունիքը, գանձարանը, կանոնոցը, պաշտպանական նշանակություն ունեցող զլյակներն ու ամրոցները:

Պատերազմի սպառնալիքի ժամանակ նախարարները, կատարելով իրենց վասալական պարտականությունները, սեփական զորամասերով օգնություն էին զալիս արքունական ուժերին, իսկ պատերազմը վերջանալիս՝ ցրվում էին: Նախարարների զորքերը տարբեր քանակի էին: Այսպես, Սյունյաց նախարարը պարտավոր էր ներկայանալ 19400, Գուգարքինը՝ 4500, Աղձնիքինը՝ 4500 զինվորներով և այլն: Տասը հազարից ավելի զինվոր ունեցող նախարարները կոչվում էին «բյուրավորք», իսկ մեկ հազարից մինչև ինը հազարը՝ «հազարավորք»: Կային «հարյուրավորք» կոչվող փոքր նախարարներ, որոնք ունեին 400-ից մինչև 1000 զինվոր: Այրուծին մեծ մասամբ կազմված էր լինում ազատներից, իսկ հեռակալը՝ շինականներից: Պետք է նշել, որ հայկական այրուծին, որպես մարտական միավոր, մեծ հուշակ ունեւր Արևելքում և պատերազմում հաճախ վճռական դեր էր կատարում:

Հայաստանի ռազմական ուժերի թիվը եղել է 120000:

Հայկական բանակը բաժանվում էր գնդերի և վաշտերի, որոնցից ամեն մեկն ուներ իր դրոշը: Բանակը զինված էր ժամանակի բոլոր տեսակի զենքերով՝ աղեղով ու նետով, սլաքատիկով, սրով, նիզակով, վահանով, քաբաններով և այլն: Հեծյալներն իրենց մարմինը սովորաբար ծածկում էին մետաղյա զրահով և գլուխներին զնում սաղավարտ: Ծակատամարտերի ժամանակ, կռիվ հայտարարելուց առաջ, զորքը դասավորվում էր ըստ թևերի՝ աջ, ձախ և միջին: Հայկական զորքերն ունեին առաջապահ, վերջապահ և կողմնապահ զորամասեր:

Շահագործվող դասակարգը

Ձեռողական հասարակության շահագործվող բոլոր խավերը հայտնի են եղել մի ընդհանուր անունով՝ ռամիկ: «Թամիկ» են կոչվել հիմնականում գյուղացիները: Բայց ռամիկ են կոչվել նաև ար-

հետազոտողները, մանր առևտրականները, քաղաքի աշխատավորու-
թյունը, ստրուկները և այլն:

Ռամիկների հիմնական մասը կազմել են գյուղացիները, որոնք
հին մատենագրության մեջ կոչվել են «շինական»:

Հայ գյուղացիության հիմնական ղեկավարները վաղ ֆեոդալիզ-
մի շրջանում եղել է հողագործությունը և անասնապահությունը:
Դաշտային մասերում տնտեսության կարևոր ճյուղն է հանդիսացել
նաև այգեգործությունը: Մշակվող հիմնական կուլտուրաներն են
եղևի ցորենը, գարին, վարսակը և կտավատը:

Հայաստանում գյուղական համայնքը այս շրջանում ևս տըն-
տեսական կայուն օջախ էր, որի բոլոր անդամները կամ «ծխեր»-ը
հավասար իրավունքներ ունեին: Ազաթանգեղոսի տեղեկությունը՝
ավաններում յոթական, իսկ ազարականներում շորսական կտոր հո-
ղամաս եկեղեցիներին հատկացնելու մասին, վերաբերում է հա-
մայնքի ներսում բաժանվող այն հողակտորներին, որոնք կոչվելիս
են եղել «հող երդոյ»:

Շինականները պետությունը վճարում էին «գլխահարկ» կամ
«շնչահարկ» (ընտանիքի անդամների թվի համեմատ վճարվող
հարկ), «ծխահարկ» (յուրաքանչյուր տան կամ ծխի վրա դրված
հարկ) և «անասնահարկ» (խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների
համար գանձվող հարկ):

Գյուղացիները հարկերից բացի, իրենց նախարարի կամ ար-
քունիքի հանձնարարություններով, պարտավոր են եղել մասնակցել պե-
տական նշանակություն ունեցող հասարակական աշխատանքների՝
ճանապարհների անցկացմանը, բերդերի ամրացմանը, կամուրջնե-
րի և վանքերի կառուցումներին և այլն: Գյուղացիները պատերազմի
ժամանակ ենթարկվել են զորահավաքի և ծառայել հետևակ զորա-
մասերում կամ գումակում:

Շինականները որոշ պարտավորություն են ունեցել նաև եկե-
ղեցու հանդեպ: Նրանք եկեղեցուն վճարել են իրենց եկամուտի մեկ
տասներորդ մասը, որը կոչվել է «տասներորդ»:

Գյուղացիներն ունեցել են սեփական տուն, անասուններ և
գյուղատնտեսական գործիքներ: Նրանք կախման տարբեր աստի-
ճաններում են գտնվել հողատեր-ֆեոդալից: Եղել են գյուղացիներ
և գյուղական համայնքներ, որոնք մեծ կամ փոքր չափով կախված
են եղել ֆեոդալից, եղել են նաև գյուղացիներ կիսազատ վիճակում,
որոնք կոչվել են «կարճագատներ» և վերջապես հողագործ գյուղա-
ցիներ՝ «մշակներ», որոնք ծառայել են ֆեոդալի տնտեսության մեջ
ու շինարարական աշխատանքներում:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին հետ կապված կարևոր հարցը՝ ճորտատիրության հարցն է. վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում համատարած ճորտություն եղե՞լ է Հայաստանում, թե ոչ: Չպետք է շփոթել ճորտությունը գյուղացիների ֆեոդալական կախվածության հետ: Ֆեոդալը գյուղացուց կարող է վերցնել ավել կամ պակաս քանակի ունեւտա, կարող է պարտադրել նրան, որ կոռուպիւն աշխատանք կատարի, բայց այդ գյուղացին դեռևս ճորտ չէ: Ճորտ է այն գյուղացին, որն աշխատում է ֆեոդալի կալվածքում և իրավունք չունի առանց կալվածատիրոջ կամքի հեռանալ նրա կալվածքից, իսկ ճորտատիրության այդպիսի մասսայական երևույթ Հայաստանում մենք չենք տեսնում վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում: Գյուղատնտեսական արտադրությունը ապրանքային նշանակություն դեռ չէր ստացել: Ապրանքը դեռ չէր արտադրվում շուկայի համար, ուստի հայ ֆեոդալները շահագրգռված չէին սեփական կալվածատիրական տնտեսություններ ստեղծելու մեջ և անհրաժեշտություն չունեին ճորտեր ունենալ և նախապատվություն սալ ճորտական աշխատանքին:

Հայագիտության մեջ վեճեր են եղել այն մասին, թե վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ունեւտաների որ տեսակն է իշխել Հայաստանում: Եվրոպայի մի շարք երկրներում, ինչպես հայտնի է, վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գերիշխող է հանդիսացել աշխատավճար ունեւտան, ֆեոդալական հարաբերությունների բարձր շրջանում՝ բնավճար, իսկ ֆեոդալիզմի վերջին, քայքայման շրջանում՝ դրամավճար ունեւտան:

Սակայն ունեւտաների այս հաջորդականությունը պարտադիր չէր բոլոր երկրներին համար: Մարքսը խոսելով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հատուկ ունեւտաների հաջորդականության մասին, նըշել է, որ, տարբեր հանգամանքների, պայմանների և ազդեցության հետևանքով, տարբեր երկրներում այս օրինաչափությունը կարող է տարբեր փոփոխակներով և աստիճաններով դրսևորվել: Ընդամիս, ունեւտան վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում հանդես է եկել տարբեր ձևով. այստեղ ունեւտաներից իշխողը բնավճարն էր:

Հասարակության շահագործվող խավերից է հանդիսացել արհեստավորութունը, որը ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց սկսում է կենտրոնանալ ֆեոդալական ամբողջներում, դոլակներում և քաղաքներում: Արհեստավորներից հիշվում են՝ դարբինները, զինագործները, որմնադիրները, հյուաները, օսկերիչները և այլն: Բայց պետք է նշել, որ արհեստավորությունը

դեռ շարունակում էր կապված մնալ հողի հետ և էական դեր չէր կատարում հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Վաղ ֆեոդալական շրջանում Հայաստանում եղել են նաև ստրուկներ: Փափստոսի, հորենացու, Անանիա Շիրակացու և այլ հեղինակների տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանում պատերազմների ժամանակ վերցված գերիների մի մասին դեռ շարունակում էին ստրկացնել և օգտագործել շինարարական աշխատանքներում, արհեստագործության մեջ և այլն: Ստրուկներ են ունեցել հայ թագավորները, նախարարներն ու վանքերը: Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ստրուկներին սովորաբար հող ու արտադրության միջոցներ էին տալիս և կապում հողի հետ:

Պետք է նշել, սակայն, որ ստրկությունը երկրի տնտեսական կյանքում չունեիր առաջատար դեր, նա կրում էր միայն տնային ստրկության բնույթ: Սակայն ստրուկները շարունակում էին մնալ իրավազուրկ վիճակում. ստրուկի տերն իրավասու էր նրան վաճառել, փոխել, գրավ դնել, ցանկացած դեպքում՝ նույնիսկ սպանել:

Քաղաքները և առևտուրը

Հայաստանի քաղաքները վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում շնայած կորցրել էին իրենց նախկին իշխող դիրքը երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, սակայն շարունակում էին դեռ վճռական դեր խաղալ առևտրի բնագավառում: Հայաստանի քաղաքների առևտրի աշխուժացմանը զգալի շափով խթանեց Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Մծբինում 298 թվականին կնքած քառասնամյա խաղաղության պայմանագիրը. կողմերը համաձայնության էին եկել, որպեսզի իրենց վաճառականներն ապրանքները փոխանակեն Հայաստանում:

Ըստ IV դարի 60-ական թվականներին կազմված հռոմեական մի քարտեզի, որը կոչվում էր «Պետինգերյան քարտեզ», Արտաշատը առևտրական ուղիներով կապված էր Պարսկաստանի, Վրաստանի, Միջագետքի և այլ երկրների առևտրական կենտրոնների հետ: Պետինգերյան քարտեզում մատնացույց են արված Արտաշատում խաչաձևվող ուղիները: Պետք է նկատի ունենալ, որ Արտաշատում խաչաձևվող ուղիները ունեին նաև ռազմական կարևորագույն նշանակություն:

Հնագիտական ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Հայաստանի քաղաքները ունեցել են միջնաբերդ, շահաստան և արվարձաններ: Քաղաքի կենտրոնում է գտնվել միջնաբերդը, ուր տեղավորված էին վարչական, կառավարական և ռազմական հաստատությունները: Միջնաբերդի շուրջը տարածված է եղել շահաստան

տանը՝ քաղաքի առևտրական մասը՝ իր շուկաներով, խանութներով, արհեստանոցներով և պահեստներով: Շահաստանը գտնվել է քաղաքի պարիսպների ներսում: Քաղաքի պարիսպներից դուրս սըփրուված էին բնակելի արվարձանները, ուր ապրում էին գլխավորապես հասարակ մարդիկ, աշխատավորները:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքներն էին՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Տիգրանակերտը, Վանք, Նախիջևանը, Զարիշատը, Զարեհավանը, Երվանդաշատը և 'իվինը: Թվարկած քաղաքները, ինչպես երևում է Փավստոս Բուզանդի տեղեկություններից, ստվար բնակչություն են ունեցել: Քաղաքներում հայերից բացի ապրում էին նաև մեծ թվով հրեաներ և ասորիներ:

Հայկական քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմում ամենից մեծ թիվը կազմել են մանր առևտրականները, արհեստավորները, մշակները և շահագործվող այլ խավերը, որոնք հայ մատենագրության մեջ հիշվում են հավաքական մի անունով՝ քաղաքային ռավիկ: Ֆեոդալական իշխող խավերը քաղաքների բնակչության մեջ մեծ թիվ չեն կազմել: Քաղաքներն ունեցել են իրենց ինքնավարությունը, որի գլուխ կանգնած էր քաղաքագլուխը՝ շահապր:

Քաղաքային բնակչությունից գործուն դեր են ունեցել մասնավորապես արհեստավորները: Սկզբնաղբյուրներում հիշվում են պղնձի, երկաթի, ոսկու, թանկարժեք քարերի, փայտի և այլ նյութերի վրա աշխատող արհեստավորներ: Քաղաքային արհեստավորությունը, ինչպես և քաղաքի ողջ բնակչությունը, կապված է եղել հողի հետ: Բոլոր քաղաքների մերձակա վայրերում գտնվող հողամասերը մշակվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից: Այդ հողամասերը կոչվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից: Այդ հողամասերը կոչվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից: Այդ հողամասերը կոչվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից: Այդ հողամասերը կոչվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից:

Առևտրականները իրենց վաճառած ապրանքների համար մաքս էին վճարում, որը կոչվում էր քաժ: Մաքսի մոտավոր չափը կազմել է վաճառված ապրանքի արժեքի մեկ տասներորդ մասը: Առևտրի մեջ, ինչպես երևում է, մասնակցել են ավատական որոշ խավեր, նույնիսկ՝ հոգևորականներ: Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնելից եպիսկոպոսի կանոններում դատապարտվում են առևտուր անող և վաշխառությամբ զբաղվող հոգևորականները:

Հայաստանի քաղաքներն անչափ ծանր հարված ստացան 363—369 թվականներին, երբ պարսկական Շապուհ թագավորը, նվաճելով Հայաստանը, զգալի թվով քաղաքային բնակչություն բռնազաղթեցրեց Պարսկաստան:

**Տրդատ III-ի գու-
հակալությունը**

Հայաստանի նվաճման համար Հոռմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև I դարում սկսված մրցույթյունը չթուլացուլ ուժով շարունակվում է ամբողջ II—III դարերում:

Պատերազմը հոռմեական և պարսկական բանակների միջև սկզբում ընթանում էր հոռմեացիների համար անհաջողությամբ, բայց երբ հոռմեական բանակը համարվեց նոր ուժերով, և Պարսկաստանի դեմ բռնկվեցին փոքրասիական ժողովուրդների ազատագրական նոր և հզոր շարժումները, պատերազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց հօգուտ Հռոմի: 297 թվին հոռմեական բանակը, հայկական զորամասերի գործոն օժանդակությամբ, սոսկալի ջարդ տվեց պարսիկներին և փախուստի մատնեց նրանց: Կռվում վիրավորվեց ներսեհ թագավորը, գերի ընկան նրա կինը, քույրերը, աղջիկները, որդիները և բավական թվով բարձրաստիճան զինվորականներ: Հպարտ Սասանյանը հարկադրված եղավ հրաժարվել իր անիրագործելի ծրագրերից և հաշտություն խնդրել: 298 թ. Մծբինում հաշտության պայմանագիր կնքվեց:

Մծբինի պայմանագրով Հայաստանը ճանաչվեց իբրև անկախ պետություն, հոռմեացիները համարվեցին նրա հովանավորները, և պարսկական զորքերը դուրս հանվեցին Հայաստանից: Պարսկական արքունիքը պարտավորվեց այլևս չմիջամտել Հայաստանի գործերին: Այդ պայմանագրով, հոռմեացիներին անցան Հայաստանի շորս նահանգները՝ Անդեղ տունը, Մոփքը, Աղձնիքը և Մավղեից գավառը, որոնք ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեին: Հռոմը Հայաստանին սիրաշահելու համար նրա սահմաններն ընդարձակեց մինչև Զինթա ամրոցը (Մարաստանում):

Հոռմեացիները Հայաստանի թագավոր ճանաչեցին Տրդատին, որը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է Տրդատ III անունով (298—330):

ժամանակակից պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ Տրդատը ընայած գահ բարձրացավ հոռմեացիների աջակցությամբ, բայց չդարձավ նրանց հյու կամակատարը: Նա աշխատեց բարեկամական հարաբերություններ հաստատել ինչպես Հռոմի, այնպես և Պարսկաստանի հետ:

Տրդատը ռազմական դաշինք կնքեց հոռմեացիների հետ: Ըստ այդ դաշինքի, հոռմեացիները ճանաչում էին Հայաստանի անկախությունը և խոստանում օգնել նրան, եթե պարսիկները փորձեին հարձակվել Հայաստանի վրա:

Տրդատն աշխատեց բարեկամական հարաբերություններ հաստատել նաև հարևան Վրաստանի, Աղվանքի և Հյուսիսային Կովկասի պլանական պետության հետ: Ի հաստատումն այդ բարեկամության, նա ամուսնացավ պլանների թագավորի աղջկա՝ Աշխենի հետ:

**Քրիստոնեության
մուտքը Հայաստան
և Արա ճանաչումը
որպես պաշտո-
նական կրոն**

Հայաստանում ձևավորված ֆեոդալական նոր հարաբերությունները պահանջում էին նաև համապատասխան նոր գաղափարախոսություն: Նման գաղափարախոսության դերով հանդես եկավ քրիստոնեությունը:

Քրիստոնեությունը Հայաստան է թափանցել գեղևս I—II դարերում Ասորիքից և Կապադովկիայից: Նրա առաջին տարածողներն ու քարոզիչները հույներն ու ասորիներն էին: Քրիստոնեական համայնքներ ստեղծվել էին գլխավորապես Հայաստանի այն քաղաքներում, որոնք կապված էին առևտրական հարավային մայրուղու հետ: Քրիստոնեությունը նախնական շրջանում սոցիալական նպաստավոր հող կարողացավ գտնել ցածր խավերի՝ արհեստավորների, ստրուկների և մանր առևտրականների մեջ: Սկզբում նոր կրոնի հետևողները Հայաստանում ևս ենթարկվեցին կատաղի հալածանքների և խոշտանգումների, որոնց մասին բաղձաթիվ հիշատակություններ կան Ագաթանգեղոսի «Պատմություն» և վարքագրական գրականության մեջ (Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությունը, Գրիգոր Լուսավորչի շարժարանները և այլն): Ստակյն հետադայում, ինչպես ուրիշ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, քրիստոնեությունը փոխեց իր ներքին էությունը և դարձավ շահագործող դասակարգի գաղափարախոսությունը, կոշանկով աշխատավորությանը՝ հնազանդ լինել իրենց տերերին:

Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ քրիստոնեությունը Տրդատի կողմից պաշտոնական կրոն հայտարարվելուց հետո այն բռնությունամբ սկսում են տարածել նաև ժողովրդի մեջ: Տրդատը և Գրիգոր Լուսավորիչը հատուկ զորաբանակներով շրջում էին Հայաստանում, քանդում մեհյանները և նրանց տեղում հեղեղեցիներ կառուցում: Ագաթանգեղոսը պատմում է, որ Տրդատը և իր համախոհները Արտաշատի ճանապարհի վրա նախ Տիր աստծու տաճարը «Քակեալ աւերեալ քանդեցին», այնուհետև Արտաշատում «Ամենայն շինուածք ի հիմանց գրգեալ տապալեցան», Թորդանում «Սպիտակափառ» կոչվող Վահագնի տաճարը «Կործանելին և զպատկեր նորին փշրէին», Սրիդայում ոչնչացնում են Անահիտի արձանը և քանդում նրա մեհյանը և այլն:

Զենոբ Գլալը նկարագրում է այն արյունոտ ընդհարումները, որոնք տեղի են ունեցել Տարոնում հեթանոսների և քրիստոնյաների միջև: Հեթանոսները, Արձան քրմապետի գլխավորությամբ, կոչում էին Տրդատի բանակի դեմ, և մեծ դժվարությամբ է հաջողվում Տրդատին հաղթանակ տանել: Այդ ընդհարումների ժամանակ սպանվել են ավելի քան հազար հոգի: Ծակատամարտում ընկել է նաև Արձան քրմապետը:

Հեթանոսներին հաղթելուց հետո, ամենուրեք ստիպել են ժողովրդին քրիստոնեություն ընդունել և մկրտվել: Ծթե հավատալու լինեք Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությանը, պապ Հայաստանում այդ ժամանակ նոր կրոնն ընդունել են շուրջ «չորս հարիւր բիւր», այսինքն՝ չորս միլիոն մարդ, որ շափազանցություն է:

Վաղ քրիստոնեությունը Հայաստանում ենթարկվեց զգալի փոփոխությունների. նոր կրոնը ժողովրդական լայն շրջաններին գրավիչ և ընդունելի դարձնելու նպատակով սրբագործվեցին հեթանոսական շատ ծեսեր և սովորություններ: Այդպիսի ծեսերից էին, օրինակ, ղոհաբերությունը, ուխտագնացությունը, ննջեցյալների սաշտամունքը, տյառնընդառաջը (տրնդեղը), վարդավառը և այլն: Քրմական դասի դիմադրությունը մեղմելու նպատակով նրանցից ումանց սաշտոններ հատկացրին քրիստոնեական եկեղեցիներում: Քրմերի որդիների համար բաց արեցին հատուկ դպրոցներ, ուր նըրանց դաստիարակում էին քրիստոնեական ոգով և դարձնում եկեղեցականներ:

Իշխող ֆեոդալական շրջանները մեծ ուշադրություն էին դարձնում եկեղեցու տնտեսական վիճակի վրա և նրա տրամադրություն տակ դնում նախկին մեհյանների տղջ կալվածքներն ու ունեցվածքը, որոնք ժամանակի ընթացքում է՛լ ավելի էին բազմապատկվում:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում մուտք գործեց որպես ֆեոդալական իշխող դասակարգի կրոն: Նա հանդիսացավ իշխող դասակարգի գաղափարական ղենքը՝ շահագործող դասակարգին մշտապես հնազանդության մեջ սլահելու համար: Հայկական եկեղեցին հեթանոսությունից ժառանգում է նաև դատավարության և օրենսդրության իրավունքը: Եկեղեցին գաղափարապես ամրապլնդեղել է ֆեոդալական միապետության տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը և ֆեոդալական իրավունքի անձեռնմխելիությունը:

Հայագիտության մեջ քրիստոնեության սաշտոնական կրոն հոչակվելու թվականի վերաբերյալ շատ վեճեր են եղել: Այժմ հիմնավորապես հաստատված է, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական, սաշտոնական կրոն է ճանաչվել 301 թ., այսինքն՝

ող միայն Հոռմեական կայսրութիւնից ավելի քան մեկ տասնամյակ առաջ, այլև ընդհանրապես աշխարհում առաջինը Հայաստանն էր այդ նոր ուսմունքը պաշտոնապես ճանաչել:

Քրիստոնեութեան ընդունման հետ միասին Հայաստանում ձևավորվել է սկսում նաև հայկական եկեղեցական դասը, որի գլուխը կանգնած էր կաթողիկոսը: Չորրորդ դարում կաթողիկոսութիւնը գտնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի և Աղբիանոսների տոհմերի ներկայացուցիչների ձեռքում: Կաթողիկոսութեան ենթակայութեան մեջ էին գտնվում առանձին խոշոր նախարարութիւններում պաշտոնավարող եպիսկոպոսները, որոնցից հետո գալիս էին ստորադաս հոգևորականները: Եվ այսպես, աշխարհիկ ֆեոդալական հիերարխիայի նմանութեամբ, սկսում էր ձևավորվել նաև հայկական հոգևոր հիերարխիան:

Քրիստոնեութիւնը Հայաստանում հանդես է եկել որպես ֆեոդալական կրոն, որպես տիրապետող դասակարգի տիրապետող գաղափարախոսութիւն: Նա հանդիսացել է ֆեոդալական իշխող դասակարգի գաղափարական գենքը:

Տրդատի և Կոստանդիանոսի դաշինքը
Քրիստոնեութեան մուտքը էական նշանակութիւն ունեցավ Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման խնդրում. եթե նա անցյալում իր կրոնով, կուլտուրայով և սովորութիւններով որոշ շափով կապված էր Իրանի հետ, ապա քրիստոնեութիւնը ընդունելուց հետո կողմնորոշվեց դեպի քրիստոնեական Հռոմը:

Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի տեղեկութիւններից երևում է, որ Տրդատը դաշինք է կնքել Կոստանդիանոս Մեծի հետ, ըստ որի Հռոմեական կայսրութիւնը հանձն էր առնում անհրաժեշտութեան դեպքում օգնել Հայաստանին ռազմական ուժով:

Խոսրովի գահակալությունը և շինարարական աշխատանքները
Մծբինի դաշնագրութիւնից հետո Մերձավոր Արևելքում խաղաղութիւն հաստատվեց: Հայաստանը, որ մինչ այդ ոտնակոխ էր լինում պարսկահռոմեական անվերջ պատերազմներից, հնարավորութիւն ունեցավ բուժել իր վերքերը և տնտեսական աշխույժ զարգացման ուղու վրա կանգնել: Խաղաղութեան այս շրջանին են զուգահիստում Տրդատի որդու՝ Խոսրով III-ի կամ Կոզակի (կարճահասակ) գահակալութեան տարիները (331—338):

Փավստոս Բուզանդը Խոսրովի թագավորութեան շրջանը բնորոշում է որպես «խաղաղութեան» շրջան, թեպետ, իրականում, նրա

գահակալութեան վերջին տարիներին արյունահեղ քիչ պատերազմներ շինեցի:

Խոսքովի գահակալութեան առաջին տարիներին կատարված շինարարական աշքի ընկնող գործերից մեկը Դվին քաղաքի հիմնումն է: Ըստ պատմիչների տեղեկությունների, այդ ժամանակ Արաքս դետը փոխել էր իր նախկին հունը և հեռացել Արտաշատի մոտից, որի պատճառով խախտվել էր մայրաքաղաքի ռազմական պաշտպանությունը: Անցյալում Արաքսը ծնկաձև պտույտ էր տալիս մայրաքաղաքի շուրջը և երեք կողմից ջրային արդեակով պաշտպանում էր այն, իսկ այժմ քաղաքը զրկվել էր այդ պաշտպանությունից: Բացի այդ, Արաքսի ընթացքը փոխվելու հետևանքով, ջրերը դուրս էին եկել հունից և ճահճուտներ ստեղծել մայրաքաղաքի շուրջը, օդը դարձել էր վատառողջ, «օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանգահոտութեամբ փշէին», — գրում է Խորենացին: Ահա այս նկատառումով արքունիքը որոշում է մայրաքաղաքը տեղափոխել առողջ կլիմայով բարձրադիր մի վայր: Նոր մայրաքաղաքի համար հարմար տեղ են ընտրում Արտաշատից ոչ շատ հեռու գտնվող Դվին կոչվող բլուրը, որտեղ հիմնում են քաղաքը և բլրի անունով կոչում Դվին:

Նոր հիմնադրված մայրաքաղաքում կառուցում են արքունական սպարանքներ և զեղեցիկ այլ շենքեր: Դվինը փոխարինում է Արտաշատին և շուտով դառնում տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններից մեկը Մերձավոր Արևելքում:

Խոսքովի ժամանակ կատարված շինարարական մյուս աշխատանքներից ուշադրության արժանի է Խոսքովի անտառի տնկումը: Խոսքովը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, որպես արևելյան տիպի բուսակետ, ցանկանում էր արքունիքին մոտիկ վայրում ունենալ իր անտառը՝ լիքը որսի կենդանիներով, որպեսզի կարողանար որսորդություն անել և իր հաճույքը բավարարել: Այդ նպատակով նա կարգադրում է Վաչե սպարապետին՝ աշխատող ձեռքեր հավաքագրել բնակչությունից, կաղնու տնկիներ բերել տալ և հսկայական մի սարածություն վրա՝ Գեղարդից մինչև Մեծամորի դաշտը, Ազատ գետի երկու կողմերում՝ ծառատնկում կատարել: Խագավորի կարգադրությունը կատարվում է տնկվում է անտառը: Հետագայում բերվում և այդ անտառն են բաց թողնվում վայրի կենդանիներ:

Ազատ գետի երկու կողմերում տնկած անտառը մատենագրություն մեջ հայտնի է Խոսքովային կամ Խոսքովակերտ անտառ անունով: Նրա մի մասը մնացել է մինչև մեր ժամանակները և արհեստական տնկված անտառների մեջ հնագույններից մեկն է համար-

վում ամբողջ աշխարհում: Պատմաբաններից ոմանց կարծիքով, նման անտառները ոչ միայն անհրաժեշտ են եղել որսորդության, այլև հարմար վայր են հանդիսացել զինավարժության համար:

Մազկութների արշավանքը

Շուտով, սակայն, խախտվում է Հայաստանի խաղաղությունը: Մազկութների Սանեսանի թագավորը, Շապուհի թելադրանքով, արաններից, մազկութներից, հոններից և Հյուսիսային Կովկասի այլ ժողովուրդներից կազմված խառնիճաղանջ մեծ բանակով 335 թվականին հարձակվում է Հայաստանի վրա: Ըստ Փավստոսի տեղեկության, Սանեսանի բանակը այնքան բազմամարդ էր, որ «զինքեան զիւրեանց զօրսն թուիլ ոչ կարէին»: և երբ նրանց զինվորները ճանապարհների կողքին մեկական քար էին նետում, քարրնկեց տեղում քարակույտի հսկայական մի շեղջ էր գոյանում:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական զորաբանակը ցրված էր երկրի զանազան մասերում և սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը բացակայում էր, մազկութներին հաջողվում է առանց լուրջ դիմադրության, Սեանա լճի ափով ներթափանցել Այրարատյան նահանգը և վերցնել Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների մեծ մասը՝ մինչև Արաքս գետը: Խոսքով ի վիճակի չի լինում կազմակերպելու դիմադրությունը և ամրանում է Դարույնքի բերդում: Մի ամբողջ տարի մազկութներն անարգել ասպատակում են Հայաստանի արևելյան նահանգները, ավերում երկիրը, կոզոպտում բնակչությանը և հազարներով գերի տանում: «Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առհասարակ աւերեցին»,— գրում է Փավստոսը: Վերջապես՝ Բյուզանդիայից վերադառնում է Վաչե Մամիկոնյանը, հավաքում է Հայաստանի ռազմական ուժերը, կազմակերպում հայկական բանակը և կովում մազկութների դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Օշականին մոտիկ Առապար վայրում 336 թ. գարնանը: Հայկական զորքը զլխովին ջարդում է մազկութներին և խլում նրանցից Հայաստանից տարվող դերիները և ավարը: Կովում սպանվում է նաև Սանեսանի թագավորը, և նրա բանակը խուճապահար փախչում է Հայաստանից:

Պալքար ընդդեմ կենտրոնախույս ճախարարություն- ների

III դարում ֆեոդալական հարաբերություններն արդեն հաստատվել ու տիրապետող էին դարձել Հայաստանում որպես արտադրության իշխող եղանակ: Երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում շուտով սկսում են գրսևորվել մասնատվածության բնորոշ այն երևույթները, որոնք

հատուկ են ֆեոդալիզմին ընդհանրապես: Խոշոր ֆեոդալները, որոնք իրենց տիրույթների անձնիշխան տերերն էին և իրենց շուրջն էին համախմբել բավական թվով միջին և մանր ազնվականներ, ձգտում էին քաղաքական անկախության: Այստեղից էլ ծայր է առնում այն երկարատև ու լարված պայքարը, որ տեղի էր ունենում թագավորի և կենտրոնախույս նախարարների միջև: Հայկական արքունիքն ամեն կերպ աշխատում էր ճնշել ֆեոդալական, պառակտողական կենտրոնախույս ուժերին և ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ պետություն:

Թե ինչպիսի մեծ վտանգ էին ներկայացնում կենտրոնական իշխանության համար ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերը, և արքունիքում որքան մեծ վախ կար նրանց նկատմամբ, կարելի է պատկերացնել այն փաստից, որ Խոսրովը հատուկ կարգ էր սահմանել, որ «բյուրավոր» նախարարները պարտավոր էին մշտապես լինել արքունիքում, որպեսզի հնարավորություն չունենային դավադրություններ կազմակերպելու կենտրոնական իշխանության դեմ:

Հայաստանի պետական հզորությունը խարխլվում էր նաև նախարարական երկպառակությունների, միջֆեոդալական կռիվների հետևանքով: Հայ պատմիչներն առանձնապես զայրույթով են խոսում Մանավազյան և Որդունի նախարարական տների միջև տեղի ունեցող կռիվների մասին, որոնց հետևանքով, ինչպես Փավստոսն է վկայում, կոտորվում են «բազում մարդիկ»:

Կովոզ նախարարներին պատժելու համար ուղարկվում է արքունական բանակը՝ Վաչե Մամիկոնյանի ղլխավորությամբ: Մանավազյան և Որդունի նախարարները փորձում են դիմադրություն ցույց տալ, բայց պարտվում են: Անհնազանդ ֆեոդալներին պատժելու համար սպարապետը ֆեոդալական այս երկու տոհմերի արուզավակներին ոչնչացնում է և նրանց կալվածքները «յարքունիս» գրավում կամ տալիս է եկեղեցուն:

Պարսկա-հռոմեական մրցակցությունը և Շապուհի արշավանքները

Մծբինի դաշնագրությունից հետո ևս ավելի քան երկու տասնամյակ շարունակվում է Հռոմի և Պարսկաստանի մրցությունը Հայաստանին տիրելու համար: Մրցող կողմերը այժմ ավելի քան առաջ օգտագործում են Հայաստանի կենտրոնախույս ուժերը: Նրանք աշխատում են իրենց կողմը գրավել որոշ նախարարների, հրահրել երկպառակություններ, որպեսզի թուլացնեն Հայաստանի քաղաքական հզորությունը և հեշտացնեն նրա գրավումը:

Պարսկաստանի և Հռոմի այս մրցակցությունը Հայաստանի

համար ավելի սուր բնույթ է ստանում առանձնապես այն ժամանակ, երբ Կոստանդիանոս Մեծի ջանքերով ստեղծվում է Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը:

Կոստանդիանոս Մեծը, ինչպես և նրա հաջորդ կայսրերը, այսուհետև հանդես են գալիս քրիստոնյա Հայաստանի հովանավորողի կեղծ դիմակի տակ, բայց իրականում վարում են նվաճողական որոշակի քաղաքականություն: Հայկական արքունիքը, քաղաքական ծանր դրություն մեջ ընկնելով, հաճախ է դիմում Բյուզանդական կայսրին, որպես «դաշնակցի» ու քրիստոնյա պետության, և օգնություն խնդրում, բայց միշտ էլ նրա ակնկալությունները հուսախաբույթյամբ են վերջանում:

IV դարում ռազմա-քաղաքական իր վերելքի շրջանում էր գրտնրվում Պարսկաստանը: Սասանյան գահակալներին հաջողվել էր ստեղծել ֆեոդալական բավական ուժեղ պետություն: Նրանք ձգտում էին վերականգնել Աքեմենյանների երբեմնի լայնածավալ պետությունն ու նրա փառքը: Այդ քաղաքականությունն առանձնապես նկատելի է Պարսից Շապուհ II-ի ժամանակ (310—379), որն իր երկարատև գահակալության ընթացքում վիթխարի ջանքեր էր գործադրում գրավելու Հայաստանն ու հարևան երկրները: Նա օգտագործում էր ամեն մի առիթ՝ իր զորքերը Հայաստան մտցնելու համար:

Սկսած 335 թվականից Պարսկաստանի և Հռոմի հարաբերությունները նորից սրվում են: Նրանց միջև սահմանային մանր միջադեպեր հաճախ էին տեղի ունենում: Բայց երբ Շապուհը լսում է Կոստանդիանոս Մեծի մահը (337 թ.) և գահակալության համար նրա որդիների միջև սկսված պայքարը, անմիջապես շարժում է իր բանակը դեպի անդրեփրատյան երկրները: Պարսկական զորքերը շրջապատում են Մծբինը:

Պարսկական մի այլ բանակ հարձակվում է Հայաստանի վրա՝ շարժվելով Հեր և Զարևանդ գավառների ուղղությամբ: Պարսկական զորքին դիմադրելու համար Հայաստանում շտապ զորահավաք է կատարվում և Բղնունյաց նախարար Դատաբեհի գլխավորությամբ ուղարկվում թշնամու դեմ: Բայց Դատաբեն, թշնամու հետ կռվելու փոխարեն, ինքնագլուխ կերպով հաշտություն է կնքում Շապուհի հետ: Հայկական արքունիքը հարկադրված է լինում երեսուն հազարանոց նոր բանակ ուղարկել սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Վանալճի մոտ գտնվող Առեստ ավանի մոտ: Հայկական զորքը ցուցաբե-

րում է բացառիկ արհուլթյուն: Նրան հաջողվում է հաղթել թշնամուն, վերցնել բավականաչափ ավար, այդ թվում՝ ռազմական փղեր: Կրուվում բռնում են նաև Դատաբեհին և քարկոծում՝ որպես հայրենիքի դավաճանի:

Փավստոսի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ թագավորի դեմ ապստամբում է նաև Աղծնիքի Բակուր բզեշխը, որը օգնական զորք ստանալով Շապուհից, կռիվ է սկսում կեՆտրոնական իշխանության դեմ: Սակայն արքունիքի բանակը ճնշում է Բակուր իշխանի ապստամբությունը և սպանում նրան:

Շապուհն իր կրած պարտության վրեժն առնելու համար նոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայաստան: Այս անգամ կռիվներում շնայած հաղթում են հայերը, սակայն հայկական բանակը մեծ կորուստներ է ունենում. մարտերում զոհվում են բարձրաստիճան զինվորականներ, այդ թվում նաև՝ Վաչե Մամիկոնյանը: Ժողովուրդը, ըստ Փավստոսի տեղեկության, սիրելի սպարապետի մահվան լուրը ընդունում է «արտասուակաթ ողբովք և ծանրաթախիժ հոգով»: Հայրենիքի համար զոհված հերոսների հիշատակը վառ պահելու համար կարգ է սահմանվում, որպեսզի նրանց հիշատակը նշվի ամեն տարի («ամ յամէ»):

Վաչեից հետո հայկական զորքերի սպարապետությունը հանձնելովում է նրա որդուն՝ Արտավազդ Մամիկոնյանին: Հավանական է հայ-պարսկական այս պատերազմից առաջ մահացել էր խոսքով թագավորը, որովհետև նրա անունը պատմիչների մոտ այլևս չի հիշվում: Գուցե և խոսքովի մահն է առիթ տվել Շապուհին կազմակերպելու հայկական արշավանքը և դահ բարձրացնելու իր դրածոներից մեկին:

Պարսկական արքունիքը օգտագործելով ստեղծված քաղաքական բարենպաստ պայմանները 338 թ. աշնանը ավելի խոշոր բանակ է ուղարկում Հայաստան: Շապուհի բանակին միանում են դավաճան որոշ հայ իշխաններ ևս: Հայկական փոքաթիվ զորաբանակը ի վիճակի չի լինում դիմադրել պարսիկներին և պարտություն է կրում: Արտավազդ Մամիկոնյանը և նրան համակիր հայ նախարարները հարկադրված հեռանում են Հայաստանից և ապաստանում բյուզանդացիների մոտ:

Հայաստանը Տիրանի գահակալության տարիներին

պատերազմը կազմակերպելու համար:

338 թվականի աշնանը Հռոմը կտրուկ միջոցների է դիմում պարսկական արշավանքի առաջն առնելու համար: Կոստանդինոսը անձամբ գալիս է Արևելք՝ Պարսկաստանի դեմ

339 թվականին կայսրը խոշոր բանակով մտնում է Հայաստան և գահ բարձրացնում Խոսրովի որդուն՝ Տիրանին (339—350):

Տիրանի գահակալության շրջանում ձեռնարկված պետության կենտրոնացման քաղաքականությանը դիմագրում էին որոշ ֆեոդալներ և կաթողիկոսը: Եվ այժմ, երբ սրվել էին արքունիքի և նախարարների փոխհարաբերությունները, հայ հոգևորականությունը հանդես էր գալիս արքունիքի քաղաքականության հակառակորդների շարքում:

Ըստ Փավստոսի տեղեկության, Տիրանի ժամանակ քրիստոնեությունը ջերմեռանդ հավատքով չէին պաշտում շատերը և դեռ շարունակվում էր կուռքերի երկրպագությունը:

Տիրանի ժամանակ կաթողիկոսական գահի վրա էր Հուսիկը՝ Լուսավորչի տոհմից, որի փոխհարաբերությունը Տիրանի հետ գրեթե անախտ է սրվում, որ կաթողիկոսն արգելում է թագավորին եկեղեցի մտնել որպես անհավատի: Տիրանը, վիրավորված Հուսիկի այս վարմունքից, կարգադրում է բրածեծ անել և սպանել նրան: Թագավորի կարգադրությունն ի կատար է ածվում:

Հայ պետականության և եկեղեցու միջև սկսված պայքարը, սակայն, Հուսիկի սպանության մեջ չի վերջանում. Հուսիկին հաջորդող կաթողիկոսը՝ Դանիել Ասորին, ևս Հուսիկի բախտին է արժանանում: Երբ վերջինս փորձում է ընդդիմանալ Տիրանի քաղաքականությանը, թագավորը կարգադրում է պարանը գցել նրա վիղը և խեղդամահ անել: Նրանց հաջորդող Փառեն և Շահակ կաթողիկոսները, ահամա, ստիպված են լինում համակերպվել Տիրանի քաղաքականության հետ և դառնալ նրա հլու կամակատարները:

Նախարարական տների ներքին պայքարն ու պառակտումը նպաստավոր հող են ստեղծում մրցակից Պարսկաստանի և Հռոմի համար, որոնք լաշխատում էին օգտագործել ստեղծված քաղաքական նպաստավոր իրադրությունը:

Տիրանը իր գահակալության առաջին տարիներին փորձում է բարեկամական հարաբերություններ ձեռնարկել Շապուհ II-ի հետ, սակայն, իրականության մեջ, Տիրանի և Շապուհի բարեկամությունը կեղծ էր, որովհետև Շապուհը երբեք չէր հրաժարվել իր մտադրությունից՝ նվաճելու Հայաստանը, իսկ Տիրանը դաշինք ուներ կնքած Բյուզանդիայի հետ:

Ահա այդ բարդ իրադրությունների մեջ Հայաստանի վիճակը բավական վտանգվում է:

Տիրանի գահակալության առաջին տարիներն անցնում են համեմատաբար խաղաղ, որովհետև Շապուհը զբաղված էր Պարս-

կատանին հյուսիս-արևելքից սպառնացող վտանգով, իսկ հոռմեացիները՝ հյուսիսային արշավանքով. Հայաստանը դեռ դուրս էր նրանց տեսագաշտից: Իսկ հետագա տարիներին, երբ ազատվում են նրանց ձեռքերը, նրանք երկուստեք իրենց ուշադրութունը բեռնում են Հայաստանի վրա, զորքեր կենտրոնացնում նրա սահմաններում և պատրաստվում կռվի: Պարսկական և հոռմեական բանակների միջև տեղի են ունենում մի շարք կռիվներ, որոնց մասնակցում են նաև հայկական զորքերը՝ իբրև հոռմեացիների դաշնակիցներ: 346 թվականին Շապուհը խոշոր բանակով մտնում է հոռմեական տերիտորիան և շրջապատում Մծբինը: Քաղաքը հերոսաբար պաշտպանվում է ավելի քան երեք ամիս, մինչև Կոստանդիոսը գալիս և ազատում է այն: 347 թվականին կռվող կողմերը համաձայնության են գալիս և զինադադար կնքում:

350 թվականին խոռվություն է սկսվում հոռմեական կայսրության մեջ: Օգտվելով այդ դրությունից Շապուհը անմիջապես շարժվում է Մծբինի վրա և նորից շրջապատում քաղաքը: Պարսկական զորքերը ճնշում են զործ դնում նաև Հայաստանի վրա, որը միայնակ էր մնացել պարսկական խոշոր բանակների դեմ: Պարսկական զորքերին հաշտվում է մտնել Հայաստան, ձերբակալել Տիրանին և տանել Տիգրոն: Շապուհը Տիրանի աչքերը հանել է տալիս շիկացած երկաթով և Հայաստանի թագավոր նշանակում իր որդի Ներսեսին:

Փավստոս Բուզանդը փոքր-ինչ այլ ձևով է ներկայացնում Տիրանի դերի ընկնելն ու կուրացումը: Ըստ նրա տեղեկության Ատրուպատականի կողմնակալ Վարազ Շապուհը պարսիկ արքունիքի անունից բանակցություններ է սկսում Տիրանի հետ: Այդ բանակցությունների ընթացքում քսու դեր է կատարում Տիրանի սենեկապետ Փրսակը, որը նշանակված էր Տիրանի ներկայացուցիչը՝ բանակցությունների ընթացքում: Սա դավաճանելով Տիրանին, Վարազ Շապուհին խորհուրդ է տալիս Տիրանից նվեր պահանջել նրա լավագույն նժույգը: Ընչաքաղց պարսիկը մարդ է ուղարկում Տիրանի մոտ և պահանջում այն: Տիրանը շկամենալով իր այդ նժույգը տալ և միաժամանակ շցանկանալով մի ձիու համար փչացնել հարաբերությունները, իր ձիու նմանությամբ մի այլ ձի է ուղարկում պարսիկ կողմնակալին: Փրսակն իսկույն իրազեկ է դարձնում Վարազ Շապուհին Տիրանի կատարած կեղծիքը: Պարսիկ կողմնակալը զայրացած, 3000 հոգով, դալիս է Հայաստան և բանակցելու պատրվակով խաբեությամբ բռնում Տիրանին, կուրացնում նրան և գերի տանում Պարսկաստան:

Տիրանի ձեռքակալման և պարսկական զորամասերի Հայաստանում ունեցած հաջողութիւնը նպաստել են կենտրոնախույս ձգտում ունեցող որոշ նախարարներ: Այդ որոշակի երևում է մեզ հասած Հուլիանոս կայսեր (361—363) մի ճառից, ուր ասված է, թե «բավական թվով հայեր հարել են պարսիկներին»:

Տիրանի ձեռքակալութիւնից ու կուրացումից հետո Շապուհը գործուն աշխատանք է սկսում՝ Հայաստանը գրավելու և Պարսկաստանին միացնելու համար:

Երկրին սպառնացող վտանգի այս ծանր պահին, ըստ Փավստոսի վկայութիւն, սոցիալական բոլոր խավերը՝ իշխանները, հոգևորականները, շինականները և ռամիկ մարդիկ «ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն»՝ կազմակերպելու հայրենիքի պաշտպանութիւնը:

Հայ քաղաքական ղեկավար շրջանը, ստեղծված այս ծանր դրութիւն մեջ, անհրաժեշտ է համարում հատուկ պատգամավորութիւն ուղարկել Բյուզանդիա և «թիկունք օգնականութեան» խնդրել Կոստանդինոս կայսրից: Կայսրը, որ վերջացրել էր արևմուտքում իր սկսած պատերազմը և այժմ մտահոգված էր Արևելքով, մանավանդ Շապուհի ստեղծած սպառնական վիճակով, դրական պատասխան է տալիս հայ պատգամավորներին: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողութիւնները սկսվում են 350 թվականի գարնանը:

Շապուհն իր բանակը կենտրոնացնում է Հայաստանի հարավային սահմանում՝ Սինգարայում, Սատաղ-Բասեն ուղղութիւնով՝ հարձակում սկսելու համար: Շապուհը Հայաստան է շարժում իր ողջ բանակը՝ պատերազմական փղերի հետ միասին:

Մինչև Շապուհի հարձակում սկսելը հասնում է նաև հռոմեական բանակը՝ Կոստանդինոս կայսեր ղլխավորութիւնով: Կայսրը, Արշավիր և Անդովի իշխանների հետ միասին, կաղամբավաճառի շորեր հագած մտնում է թշնամու բանակը, հետախուզում ու վերադառնալուց հետո սկսում հարձակումը: Ծակատամարտ տեղի է ունենում Բասենում: Հայ-հռոմեական միացյալ զորքերը շարաշար պարտութիւն են մատնում պարսիկներին, վերցնում բաղամթիվ գերիներ ու ավար, այդ թվում նաև՝ Շապուհի կանանոցը: Շապուհը հազիվ է կարողանում փախչել և ազատվել դերութիւնից:

Շապուհը՝ Բասենում կռած իր այդ պարտութիւնից հետո, համաձայնվում է գերութիւնից բաց թողնել Տիրանին և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը: Բայց քանի որ Տիրանը կույր էր և այլևս

չէր կարող կառավարել երկիրը, ուստի և գահակալում է նրա որդին՝ Արշակ II-ը (350—367)։

3. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԱՐՇԱԿ II-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ

Արշակ II-ի գահակալությունը և նրա ջանքերը պետության ամրացման ուղղությամբ

Հայաստանը Արշակի գահակալության առաջին շրջանում (350—358) գտնվում էր համեմատաբար խաղաղության մեջ։ Այդ տարիներին կռիվներ չեն եղել, եթե չհաշվենք սահմանային մանր միջադեպերը, որոնց մասին հիշատակություն ունի Ամիանոսը։ Շապուհը պատերազմ էր վարում հյուսիս-արևելքում քուշանների ու այլ ցեղերի դեմ և Հայաստանը առայժմ դուրս էր մնում նրա տեսադաշտից։ Ինչ վերաբերում է Կոստանդինոսին, ապա նա նոր էր վերջացրել գահակալական կռիվները և Հայաստանի վրա նայում էր իբրև դաշնակից երկրի, մանավանդ, որ հայկական մի զորագունդ օգնել էր նրան գահակալական կռիվների ժամանակ։ Խաղաղության այդ տարիները որոշ չափով նպաստում են հայ քաղաքական ցրված ուժերը համախմբելու, քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու և երկրի պաշտպանությունն ամրապնդելու համար։ «Եւ եղև խաղաղութիւն մեծ ի ժամանակին յայնմիկ։ Ժողովեցան ամենայն թագուցեալքն, փախուցեալք, կորուսեալք երկրին Հայոց», — գրում է Փավստոսը։

Արշակի գահակալությունից անմիջապես հետո հայկական արքունիքը տասը հոգուց բաղկացած պատգամավորություն է ուղարկում Բյուզանդիա՝ նպատակ ունենալով, ինչպես Փավստոսն է նշում, նորոգելու Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև գոյություն ունեցող դաշինքը։ Սխալվում են այն պատմաբանները, որոնք հայբյուզանդական այդ դաշնադրության մեջ ուզում են Հայաստանի վասալական կախվածությունը տեսնել Բյուզանդիայից։ Իրականում, պատմական աղբյուրներում չկա որևէ ակնարկ, որ Հայաստանը վասալական բնույթի պարտավորություն է ունեցել Բյուզանդիայի հանդեպ։ Հայաստանը Բյուզանդիայի հետ դաշնակցության մեջ է գտնվել որպես հավասար կողմ։ Ոչ միայն հայկական, այլև հունական պատմիչները խոսելով հայբյուզանդական հարաբերություններին մասին, Հայաստանը համարում են Բյուզանդիայի «հին բարեկամը և նիզակակիցը» (Ծվսեբիոս), «հին մարտակիցը» (Հուլիանոս) և այլն։

Կոստանդիոսը սիրով է ընդունում հայ պատգամավորությանը և խոստանում հավատարիմ մնալ այն դաշնակցությանը, որը կընթաված է եղել Կոստանդիանոս Մեծի և Տրդատի միջև: Ի նշան անկեղծության կայսրը պատանդությունից ազատում և պատգամավորության հետ Հայաստան է ուղարկում Արշակի եղբոր որդիներին՝ Գնելին և Տիրիթին:

Պատգամավորությունը վերադառնալիս իր հետ բերում է նաև Արշակի հարսնացուին՝ Օլիմպիային: Սա Կոստանդիոս կայսեր մահացած եղբոր՝ Կոստասի նշանածն էր, պրետորյանների պրեֆեկտ Աբլաբիոսի ազգիկը: Կայսրը համաձայնել էր Օլիմպիային կնություն տալ Արշակին, հավանական է հայ-բյուզանդական դաշինքը ամրապնդելու դիտավորությամբ: Ըստ երևույթին, Օլիմպիայի հարսնախոսության բանակցությունները տեղի էին ունեցել պատգամավորության գալուց առաջ, և դրա հետևանքով էր, որ պատգամավորությունը ղեկավարում էր Ներսեսը՝ թագավորի սենսկապետը:

Պատմագրիտության մեջ հայ պատգամավորության Բյուզանդիա գնալու ժամանակը համարվում է 353 թվականը: Սակայն ավելի հավանականը գուցե Արշակի գահակալության հենց առաջին տարին լինի՝ 350 թվականը: Ներսեսը պատգամավորության կազմում է եղել ոչ թե որպես կաթողիկոս, այլ սենսկապետ. նրա պարտականությունների մեջ էր մտնում հարսնացուին ուղեկցելը, իսկ այդ 353 թվականին լինել չէր կարող, որովհետև այդ տարին Ներսեսն արդեն կաթողիկոս էր:

Ներքին քաղաքականության մեջ Արշակն աշխատում է առաջին հերթին համախմբել պառակտված ֆեոդալներին: Նա պաշտոնի է կանչում Տայքի և Սպերի Մամիկոնյաններին, որոնք իր դայակներն էին եղել. Վասակ Մամիկոնյանին նշանակում է զորքի սպարապետ, իսկ նրա ավագ եղբորը՝ Վարդանին, նահապետ: Գրնունյաց նախարարական տանն է հանձնվում հազարապետությունը: Արքունիքի մյուս կարևոր պաշտոններում ևս նշանակվում են աչքի ընկնող նախարարներ: Արշակին հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում համախմբել գրեթե բոլոր զմտոճ իշխաններին գահի շուրջը:

Արշակը կազմակերպում և ուժեղացնում է բանակը՝ համալրելով այն թարմ ուժերով: Նա ուշադրություն է դարձնում հատկապես ծանր զրահավոր հեծելազորի վրա, որը հայկական բանակի կորիզն էր հանդիսանում: Արշակն իր բանակը բաժանում է չորս մասի և նրանցից յուրաքանչյուրը տեղադրում է երկրի չորս ծայրամասե-

րում՝ ցանկանալով ամրացնել նրա պաշտպանութունը հանկարծակի հարձակումներից:

Արշակն ուշադրութուն է դարձնում նաև հայ նախարարների ունեցած իրավունքների ամրացման վրա և սահմանում է նրանց յուրաքանչյուրի արքունիքի հանդեպ ունեցած վասալական կախվածության աստիճանը: Ըստ հին հայկական անվավեր մի բնագրի տեղեկություն, Արշակը «Նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց, բարձս շորեք հարիր»: Ամենից մեծ աշխարհատեր նախարարների համար, անշուշտ, սահմանվում են թագավորական գահին ավելի մոտիկ բարձեր:

Փավստոսը Արշակի ներքին քաղաքականության մասին խոսելուց և նրա գործունեությունը դրվատելուց հետո ոգևորված ամփոփում է. «Նորոգեցաւ, զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանըն Հայաստան երկրին որպէս և զառանջինսն. մեծամեծքն յիրաքանչիւր գահու, և զործակալքն յիրաքանչիւր շափու»:

Արշակը մեծ ուշադրութուն է դարձնում կաթողիկոսի ընտրության վրա: Ցանկանալով եկեղեցական ղեկավար պաշտոնում ունենալ իրեն վստահելի մեկին նա այդ պաշտոնին հրավիրում է սենեկապետ Ներսեսին, որը նախկին զինվորական էր և որոշ բարեկամություն ուներ իր հետ: Արշակի պատվերով, 353 թ., Ներսեսին եկեղեցական կոչում են տալիս և մեծ շուքով ուղարկում Կեսարիա՝ ձեռնադրության (հայ կաթողիկոսներն այդ ժամանակ ձեռնադրվում էին Կեսարիայի պատրիարքների կողմից):

Ներսեսը, ինչպես ներկայացնում են նրան ժամանակակից պատմիչները, ինքնատիպ անձնավորություն է եղել:

Աշտիշատի ժողովը Ներսես կաթողիկոսն իր աթոռակալության ընթացքում աշխատանք է տանում հայ եկեղեցու, որպես իշխող ֆեոդալական գաղափարախոսության հաստատության, ամրացման ուղղությամբ: 354 թ. նրա նախաձեռնությամբ Աշտիշատում հրավիրվում է ընդհանուր եկեղեցական ժողով, ուր քննվում են մի շարք հարցեր, որոնք այդ ժամանակ հասարակական խոշոր նշանակություն ունեին:

Ժողովի հիմնական նպատակն էր, առաջին հերթին, մեղմել դասակարգային այն սուր պայքարը, որ շինականներն ու քաղաքային ուսմիկները մղում էին իրենց հարստահարող աշխարհիկ և հոգևոր շահագործողների դեմ: Մշակված կանոններում ժողովը հանձնարարում է աշխատավոր խավերին՝ հնազանդ լինել իրենց տերերին, իսկ շահագործողներին պատվիրում է՝ չափից ավելի չհեղել շինականներին: Այդ որոշումը ցույց է տալիս, որ աշխատավոր

ըուծյունը իրապես նեղվում էր ֆեոդալների շահագործումից, այլապես՝ եկեղեցական ժողովում նման որոշումն անիմաստ կլիներ:

Եկեղեցական կալվածատիրությունը շտրոհելու նպատակով ժողովը որոշում է, փոքրասիական մի շարք քրիստոնյա երկրների օրինակով, վանքեր հիմնել կուսակրոն միաբանների համար: Կարգ է սահմանվում նաև, որ կուսակրոն միաբանը մահանալիս նրա հողը և ունեցվածքը մնում է վանքերին: Այդ որոշումից առաջ բոլոր բարձրաստիճան հոգևորականները, այդ թվում նաև կաթողիկոսները, իրավունք ունեին ամուսնանալու և ընտանիք կազմելու. իսկ դրա հետևանքով մասնատվում էին եկեղեցական կալվածքները:

Եկեղեցական ժողովը որոշում է վերացնել հեթանոսության ժամանակ Հայաստանում գործող մի շարք սովորություններ: Դըրանցից էին՝ մահացածի վրա անվայել ձևով լաց ու կոծ անելը, նվազելը, երեսները պատառոտելը, գերեզմանի վրա մարդկանց սպանությունը և այլն: Եկեղեցական ժողովը որոշում է մահացածի համար սգալ ավելի մեղմ և «վայելուչ ձևերով»:

Առանձնապես կարևոր է դպրոցների բացման մասին որոշումը: Այդ ձեռնարկությունները եկեղեցական ժողովը, անշուշտ, նպատակ էր դնում մատաղ սերնդին դաստիարակել իշխող գաղափարախոսության՝ քրիստոնեության ոգով, որն այդ ժամանակ կարևոր զենք էր հեթանոսության դեմ պայքարելու համար:

Աշտիշատի ժողովը որոշում է ընդունում նաև հասարակական օգտակար բարեգործական հաստատություններ հիմնելու մասին: Հայաստանում բացվում են հիվանդանոցներ, ուրկանոցներ (բժրոսների ասպատարան), որբանոցներ, իջևանատներ՝ զլխավոր ճանապարհների վրա, անապատանոցներ և այլն, որը, անշուշտ, շտրոգ դարձում առաջադիմական խոշոր քայլ էր հայ իրականության մեջ: Ժողովն արգելում է բազմակնությունը և անշարժահասների ու արյունակիցների ամուսնությունը:

Արշակի դահակալության տարիներին նկատելիորեն սրվում են աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների փոխհարաբերությունները: Աշխարհիկ ֆեոդալներն այլևս չէին հանդուրժում եկեղեցու և հոգևորականության հարստացումն ու հսկայական կալվածքների տեր դառնալը և ձգտում էին խլել նրանց հողերը: Թեպետ մենք չունենք հաստատուն տվյալներ IV դարի վանքերի ու եկեղեցական կալվածքների ծավալի մասին, բայց Փավստոսի նկարագրած մի իրադեպ մեզ որոշ պատկերացում տալիս է: Հայր Մարգարետը, որը հայկական արքունիքում խոշոր դեր ուներ, սլտուլտի և դուրս գալիս Տարոնի գավառը: Աշտիշատում գտնված ժամանակ նա ներսեսի

կողմից հրավիրվում է ճաշի, որից հետո բարձրանում է տանիք և, հիացած վանքապետական ընդարձակածավալ կալվածքներով, իր վրդովմունքն է հայտնում, թե ինչու այդ բոլորը «կանացիահանդերձ» (այսինքն երկար շոր հագած) եկեղեցականներին է պատկանում: Ապա նա սպառնում է ներսեսին, որ երբ ինքը վերադառնա արքունիք, պետք է Արշակին համողի, որպեսզի նա այդ կալվածքները հարքունիս բռնագրավի: Կաթողիկոսը հույս է հայտնում, որ նման շար դիտավորությունն ունեցողը կենդանի չի հասնի արքունիք: Եվ այդպես էլ լինում է: Հայր Մարդպետը տեղ չի հասնում և ճանապարհին սպանվում է:

Այդ միջադեպը մեզ համար կարևոր է այն տեսակետից, որ որոշ պատկերացում է տալիս աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների միջև ծավալված պայքարի մասին, որն ավելի սուր բնույթ է ստանում հետագայում՝ Պապ թագավորի ժամանակ:

Արշակավանհի իրադարձությունը ներք

Արշակ II-ի գահակալության տարիներին տեղի ունեցած պատմական կարևոր իրադարձություններից մեկն էլ Արշակավանհի կառուցումն ու կործանումն է, որի մասին տեղեկություններ են պահպանվել հայկական աղբյուրներում:

Արշակ թագավորը Մասիս լեռան հարավային լանջի վրա, Կոգովիտ գավառում (ներկայիս հին Բայազետ) սկսում է նոր մայրաքաղաքի կառուցումը: Նա այդ վայրն է ընտրում կառուցվող քաղաքի համար, որովհետև այդտեղ էին խաչաձևվում հյուսիսից դեպի Միջագետք և Հայաստանից դեպի Սև ծովի ափերը տանող առևտրական մայրուղիները:

Նման քաղաքի կառուցումը Արշակի համար օգտակար էր երկու տեսակետից. իր հիմնած քաղաքը կդառնար առևտրական խոշոր կենտրոն և մեծ շահույթ կբերեր իրեն և ապա՝ հարևան նախարարություններից այնտեղ կհավաքեր մեծ թվով բնակչություն, որը ռազմական վստահելի ուժ կհանդիսանար կենտրոնախույս նախարարների դեմ մղած պայքարում:

Արշակի համար գծվար էր, իհարկե, միանգամից մեծ թվով բնակչություն հավաքել շինարարության վայրը, ուստի նա հրովարտակ է գրում և ազդարարում, որ նորակառույց քաղաքի մուտքըն ազատ է բոլոր տեսակի եկվորների համար: Նույնիսկ եթե հանցագործներ լինեն, նրանք կարող են ապաստան գտնել այնտեղ և ազատվել իրենց հանցանքը կրելու պատասխանատվությունից: «Ետ (Արշակ) հրաման,— գրում է Խորենացին,— որ ոք անկեալ

անդր բնականացէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի»:

Ըստ ավատական գործող օրենսդրութեան, մեծագուշակ հանցանք էր գլուղացու համար լքել իր տիրոջ տիրույթը, հրաժարվել պարտավորութիւններին և կամայականորեն հեռանալ մի այլ վայր: Ուստի զարմանալի չէ, որ ժամանակակից պատմիչներն արտակարգ վրդովմունքով են խոսում Արշակի այս «անմիտ» արարքի և Արշակական հավաքված «հանցագործ» բնակիչների մասին, ներկայացնելով նրանց որպէս «ավաղակաբարո ծառաներ»:

Արշակավանի իրադարձութիւնների նկատմամբ հին հայկական պատմիչների ունեցած միակողմանի դիրքը պատկերացնելու համար բավական է ծանոթանալ Փավստոս Բուզանդի հետևյալ տեղեկութեան հետ: Դատակերտը կառուցող բնակչութեան մասին Արշակի հրամանը հրապարակվելուց հետո, Հայաստանի բոլոր շրջաններին շինարարութեան վայր են գալիս ամեն տեսակ «հանցագործներ»: «Ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն գողք և աւազակք, արինահանք, սպանողք, սուտք և մարդելոյղք (մարդագողեր), վնասակարք, դանձահատք (զանձ հափշտակողներ), զրկողք, ստադատք (դատարանին սուտ վկայութիւն տվողներ), զրախօսք (զրպարտիչներ), գերիողք, յափշտակողք, ժլատք»: Եկողները, շարունակում է Փավստոսը, մեծ անօրինականութիւններ էին կատարում և վնասներ պատճառում. շատ կանայք բաց էին թողնում իրենց ամուսիններին և այստեղ փախչում, շատ տղամարդիկ թողնում էին իրենց կանանց և այլ կանայք վերցրած գալիս էին այստեղ, շատ ավանդառուներ վերցնում էին իրենց ավանդը, փախչում այստեղ և այլն:

Անհավանական չէ, իհարկե, որ Արշակական փախչող տասնյակ հազարավոր բնակչութեան մեջ եղել են նաև գողեր, մարդասպաններ և այլ հանցագործներ, որոնք աշխատել են օգտվել առիթից: Սակայն, նրանց մեծ մասը, ինչպէս ցույց է տվել ակադ. Հ. Մանանդյանը, եղել են ազատագուրկ գլուղացիներ, որոնք փորձել են ազատվել իրենց տերերի ծանր շահագործումից և ազատութիւն ձեռք բերել:

Արշակավանում հաստատված բնակչութեան մեջ գտնվել են նաև որոշ թվով առևտրականներ և արհեստավորներ: Այս որշակի երևում է շճրատարակված անվավեր մի բնագրից, ուր Արշակավանի բնակչութեան սոցիալական կազմի մասին խոսելիս ասվում է, որ բնակչութեան մեջ կային այնպիսի խավեր, որոնք «տային շահս բազումս Արշակայ»:

Եվ, վերջապէս, Արշակի դատակերտում գտնվել են նաև ազ-

ներվականներ: Ըստ Փավստոսի տեղեկութեան՝ այնտեղ կառուցվել են արքունական ապարանքներ և եկեղեցիներ:

Կարճ ժամանակամիջոցում այլևայլ նախարարութիւններու փախչող դյուղացիութեան հսկայական բազմութիւնն է հավաքվում Արշակի դաստակերտում: Շուտով ավանը դառնում է խոշոր մի քաղաք: «Իսկ բնակատեղին (այսինքն կառուցվող դաստակերտը), — գրում է Փավստոսը, — ավան, քաղաք դարձավ, մեծացավ, ժողովուրդով լցվեց ողջ հովիտը»:

Գյուղական բնակչութեան մասսայական այս փախուստը դեպի Արշակավան, բնական է, չէր կարող շռաջացնել «գաղառատներ» նախարարների և եկեղեցականների զայրույթը, մանավանդ որ, ըստ մատենագիրների, փախչողները ոչ մի իրավունք չէին ճանաչում և նրանց նկատմամբ այլևս դատ ու դատաստան չէր կիրառվում:

Խազ եպիսկոպոսը, որը փոխարինում էր Ներսես կաթողիկոսին (Ներսես կաթողիկոսն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայում), պաշտոնապես ներկայանում է արքային և կշտամբում նրան այդ «անմիտ ձեռնարկի» համար և հորդորում ետ կանգնել իր մտադրութիւնից: Սակայն Արշակը ոչ մի ուշադրութիւն չի դարձնում և անխափան շարունակում է քաղաքի շինարարութիւնը:

Շուտով Բյուզանդիայից վերադառնում է Ներսես կաթողիկոսը: Նա ևս Արշակի մոտ է գալիս և հանդիմանում, որ «անմիտ գործ» է ձեռնարկել և պահանջում է քանդել քաղաքը և ստիպել փախչող բնակչութեանը՝ վերադառնալ նախկին բնակավայրերը՝ խոստանալով Արշակին նրա համար քաղաք կառուցել «օրինական ճանապարհով»: Սակայն Արշակը կտրականապես հրաժարվում է կատարել կաթողիկոսի պահանջը:

Թագավորի և նախարարների փոխհարաբերութիւնները, այդ հողի վրա, գնալով սրվում են: Թշնամութիւնը նրանց մեջ հասնում է այն աստիճանի, որ արքունիքից դժգոհ հայ նախարարները դիմում են պարսից Շապուհ թագավորին և նրանից օգնութիւն խնդրում: Եվ Շապուհը, որ առիթ էր փնտրում միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին, հաճույքով ընդառաջում է և դժգոհ նախարարների տրամադրութեան տակ է դնում իր զորամասերից մեկը՝ պարսիկ զորավարի հրամանատարութեամբ:

Դժգոհ նախարարները, Ներսես Կամսարականի զլխավորութեամբ, դիմում են ռազմական գործողութիւնների և օգտվելով Արշակի բացակայութիւնից (նա գտնվում էր Վրաստանում), իրենց կազմակերպած բանակներով հարձակվում են Արշակավանի վրա,

չըջապատում քաղաքը, հիմնովին կործանում են այն և կոտորում բնակչությանը: «Իսկ Հայոց նախարարները ժողովվելով դիմեցին թագավորական դաստակերտի՝ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ»:

Փավստոս Բուզանդը ցանկանալով Արշակավան քաղաքի կործանմանը հրաշտպատում ձև տալու և հայ աշխարհիկ ու հոգեվոր ֆեոդալների կատարած ոճրագործությունը թեթևացնելու նկատառումով, Արշակավանի բնակչության ոչնչացումը կապում է համաճարակի («ամհտարաժամի») հետ, որը իբր թե սկսվել էր քաղաքում և մի քանի օրվա մեջ ոչնչացրել բնակչությանը: Անհավանական չէ, իհարկե, որ քաղաքի շրջապատման՝ ժամանակ պաշտպանվող բնակչության մեջ իր հունձը կատարած լինի նաև համաճարակը: Հայտնվել են կարծիքներ, որ Արշակավանը կարող էր կործանված լինել նաև երկրաշարժից:

Արշակավանում կոտորված բնակչության թիվը շատ մեծ է եղել: Ըստ Փավստոսի վկայության, Արշակավանում կոտորվել են «քսան հազար երդ մարդկան»: Ներսես Պարթևի վարքագիրն այդ թիվը փոքր-ինչ պակասեցնում է, հաշվելով «18 000 ծուխ»: Եթե ընդունենք, որ այդ թվերը չափազանցված են կրկնակի անգամ, և ամեն մի ընտանիք հաշվենք 4—5 հոգի (իսկ ընտանիքները հնում ավելի մեծ էին լինում), ապա Արշակավանում նախարարները կոտորել են ավելի քան 30—40 հազար բնակչություն:

Խորենացու տեղեկությունից երևում է, որ Ներսեսը նախապես տեղյակ էր, որ նախարարները սլատրաստվում են կոտորել քաղաքի բնակչությանը, սակայն չի միջամտել: Նա այնքան է դայրացած եղել այդ «անհնազանդ» բնակչության վրա, որ թողել է, որ կոտորեն, և կոտորածից հետո միայն զալիս է Արշակավան, կողովների մեջ լցնել տալիս կենդանի մնացած ծծկեր երեխաներին և տեղափոխում զոմերը: Եվ պատմիչը չի թաքցնում, որ Արշակավանում կոտորված բնակչության երեխաների վրա Ներսես կաթողիկոսը նայել է որպես «բշնամիների երեխաների»:

Արշակավանի կործանումից հետո Արշակ թագավորը Քարթլիի (Իբերիայի) թագավոր Միրիանից օգնական ուժեր ստանալով, գալիս է անհնազանդ նախարարներին սլատեղու: Սակայն Ներսես կաթողիկոսը միջամտում և հաշտեցնում է թագավորին նախարարների հետ: Շատ շանցած՝ նորից վերանորոգվում է թագավորի և կենտրոնախույս նախարարների միջև սկսված պայքարը. արքունա-

կան բանակը հանկարծակի հարձակվում է դժգոհ նախարարների խմբի ղեկավար Կամսարական իշխանի վրա, գրավում նրա ամրությունները և կոստորում Կամսարականների ողջ տոհմը: Արշակը ոչնչացնում է նաև կենտրոնախույս ձգտում ունեցող այլ նախարարներին:

Արշակավանի կործանումը տեղի է ունեցել Ներսես կաթողիկոսի Բյուզանդիայից վերադառնալուց՝ 356 թվականից հետո, հավանաբար 358 թվականին:

Արշակավանի բնակչության կոտորածը դասակարգային սոցիալական արյունոտ էջերից մեկն է: Այստեղ սոցիալական ընդվզումների նկարագրության մեջ անսքող դրսևորված է շահագործող դասակարգի ատելությունը հայ աշխատավորության նկատմամբ: Արշակավանը կործանելու և «անհնազանդ բնակչությունը» կոտորելու համար միավորվել են տեղի շահագործող խավերը. նրանք դիմել են նաև դրսի թշնամական ուժերի օգնությանը:

Փավստոս Բուզանդը, որը մոտիկից ծանոթ է եղել հայկական արքունիքում տեղի ունեցող անց ու դարձին, նկարագրել է Արշակի ընտանեկան կյանքի հետ կապված որոշ դրվագներ, որոնք սլառաբան են դարձել մեծ գծտություն Արշակի և Ներսես կաթողիկոսի միջև: Ըստ այդ նկարագրության, Տիրիթը սիրահարված է եղել իր եղբայր Գնելի կնոջ՝ գեղեցկուհի Փառանձեմին, որը Սյունիքի Անդովկ իշխանի աղջիկն էր: Ցանկանալով տիրանալ Փառանձեմին, նա ամբաստանել է Գնելին Արշակի մոտ, որ իբրև թե նա ցանկանում է ապստամբել և թագավոր դառնալ: Արշակը հավատալով Տիրիթի ամբաստանությանը, հրամայել է մահվան դատապարտել Գնելին: Գնելի սպանությունից հետո պարզվել է, որ նա զոհ է Տիրիթի ամբաստանության, ուստի Արշակը հրամայել է Տիրիթին ևս մահվան դատապարտել: Արշակը, Տիրիթին սպանել տալուց հետո, ամուսնացել է Փառանձեմի հետ:

Արշակը, ինչպես ասել ենք, ամուսնացել էր Կոստանդիոս կայսեր մահացած եղբոր նշանածի՝ Օլիմպիայի հետ: Քրիստոնեական օրենքով չէր թույլատրվում նրան երկրորդ կին ունենալ, ուստի Արշակի արածը քրիստոնեական օրինականության բացահայտ խախտում էր, որի նկատմամբ աչք չէր կարող փակել Ներսես կաթողիկոսը: Նա զալիս է Արշակի մոտ, հանդիմանում նրան թույլ տված անվայել արարքի համար: Տեսնելով իր հորդորների անօգուտ լինելը, որ ինքն ի վիճակի չէ գսպել Արշակին, Ներսեսը հրաժարվում է կաթողիկոսական աթոռից:

Հայտնի է սակայն, որ շուտով Օլիմպիան մահանում է: Ըստ Փափստոսի տեղեկության, նա արքունիքի սովորական խարդավանքի զոհ է դառնում, նրան թունավորում են: Պետք է ենթադրել, որ բացի Օլիմպիայից և Փառանձեմից, նրանցից առաջ, Արշակը ունեցել էր մի այլ կին ևս, որը մահացած է եղել Օլիմպիայի հետ ամուսնանալուց առաջ: Այդ մասին խոսք կլինի առջևում Պապի կապակցությամբ:

**Արշակ II-ի պալա-
տը քաղաքական
անկախության
պահպանման
համար**

Արշակի գահակալության առաջին տարիներին ստեղծված խաղաղությունը անկալուն էր և ամեն բոլոր կարող էր խախտվել: Բյուզանդական և պարսկական բանակները հարմար ժամանակ ու առիթ էին փնտրում իրար վրա հարձակվելու համար: Կովպիսնձորը դարձյալ Հայաստանն էր և Միջագետքը: Իսկ Շապուհն օրակարգից չէր հանել Հայաստանը նվաճելու իր ծրագիրը: Հռոմը նույնպես հարմար առիթ էր փնտրում Հայաստանը գրավելու և իր կայսրության պրովինցիան դարձնելու համար: Միջագետքում և Արևմտյան Հայաստանում իրար դեմ կանգնած բյուզանդական և պարսկական զորքերի միջև երբեմն տեղի էին ունենում սահմանային միջադեպեր. պարսկական զորքերը ժամանակ առ ժամանակ խուժում էին Հայաստանի այս կամ այն շրջանը, ասպատակում և ետ վերադառնում, բայց պատերազմը երկու մեծ պետությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև դեռ չէր սկսվել:

Հայաստանի նվաճման համար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի մրցության մասին մեզ պարզ պատկերացում է տալիս Շապուհի և Կոստանդինոսի միջև տեղի ունեցած այն նամակագրությունը, որն իր պատմության մեջ բերել է Ամիանոս Մարկելիանոսը: Շապուհը 358 թ. Կոստանդինոսին ուղղած իր նամակում գրում է. «Իմ սրբտուն, ամենից առաջ, ճշմարտության զգացմունքն է: Այդ ունենալով՝ ես երբեք չեմ արել այնպիսի բան, որ հետո զղջամ: Ըստի ես պիտի ետ վերադարձնեմ Հայաստանը և Միջագետքը, որ անիրավաբար խլել են իմ պապերից... Եթե դու ցանկանում ես լսել իմ բանական խորհուրդը, հրաժարվիր փոքրիկ նահանգից, որը շտական պայքարի և նենդ վեճի առարկա է հանդիսանում, որպեսզի հանգիստ կարողանաս կառավարել մնացած բոլոր թագավորությունը: Գիտցիր, որ բժիշկները ևս որոշ դեպքում այրում, կտրում, մարմնից հեռացնում են մարմնի առանձին մասերը, որպեսզի կարելի լինի օգտվել առողջ անդամներից»:

Կոստանդինոս կայսրն այդ նամակին հետևյալ պատասխանն է

տալիս. «Դու պահանջում ես ինչպես Միջագետքը, այնպես և Հայաստանը որպես քո սեփականություն և խորհուրդ ես տալիս ինձ կտրել կենդանի մարմնի որոշ մասերը, որպեսզի դրանով ավելի լավ բարեկամություն անենք հետագայում: Այդ խորհուրդը լավ է անմիջապես մեկ կողմ դնել, քան հավանություն տալ նրան որևէ ձևով: Ուստի՝ հասկացիր ճշմարտությունը, առանց խորամանկ ծածկոցի, նրա թափանցիկ պարզության մեջ, ճշմարտություն, որ չի կարելի վախեցնել ոչ մի դատարկ սպառնալիքով»:

Կռանի և սալի վիճակում գտնվող Հայաստանի համար ստեղծվում է բավական ծանր մի վիճակ: Այս իրադրության մեջ Արշակը վարում է կողմերին սիրաշահելու շրջահայաց մի քաղաքականություն. նա գաշն է կնքում և՛ Պարսկաստանի, և՛ Բյուզանդիայի հետ, թեպետև գործնականում իր քաղաքականության մեջ ավելի հակված էր դեպի Արևելյան հոռմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան, քան Պարսկաստանը:

Հոռմի և Պարսկաստանի հարաբերությունները գնալով սրվում են, և 359 թ. բռնկվում է պատերազմը: Շապուհը հարյուր հազարանոց բանակի զուլս անցած, հարձակվում է Միջագետքի ուղղությամբ և պաշարում Ամիդ (Դիարբեքիր) քաղաքը: 73 օր տևած պաշարումից հետո, 30 հազար մարդ կորցնելու գնով, Շապուհին հաջողվում է վերցնել այդ ամուր բերդաքաղաքը:

Կոստանդիոսը, որ Արևմուտքում զբաղված էր ալամանների դեմ կռիվներով, շտապ գալիս է Կեսարիա՝ Շապուհի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար:

Մրցակցող կողմերից ամեն մեկն աշխատում էր իր կողմը թեքել Արշակին, որը խոշոր բանակ ուներ և պատերազմի ժամանակ վճռական դեր կարող էր կատարել: Ըստ Ամիանոսի տեղեկության, Շապուհը Արշակին իրեն գաշնակից դարձնելու նպատակով, դիմում է «խաբեության, սպառնալիքների և նենգության»: Արշակին սիրաշահելու համար աշխատում է, իհարկե, նաև Կոստանդիոսը:

Ամիանոսի տեղեկությունից երևում է, որ Կոստանդիոսը 360 թ. գարնանը, Կեսարիա քաղաքում գտնված ժամանակ, հանդիպում է ունեցել Արշակի հետ և ցանկացել ճշտել Հայաստանի դիրքը այդ պատերազմում: Արշակը հավաստիացրել է կայսրին, որ «ինքն ավելի շտտ կհրաժարվի կյանքից, քան թե կործի կնքված դաշնագրությունը»:

Հետևյալ տարվա գարնանը, բանակն ուժեղացնելու նպատակով կայսրը Հուլիանոս զորավարին Թրակիայից իր լեգեոններով տեղափոխում է Արևելք: Սակայն Հուլիանոսը ապստամբում է

Կոստանդիոսի դեմ և իրեն հայտարարում կայսր: Գործը մինչև ար-
յունահեղության շի հասնում, որովհետև Կոստանդիոսը մահանում
է 361 թ. նոյեմբերի 3-ին Կիլիկիայում, իսկ Հուլիանոսն առանց
դժվարությունների հռչակվում է կայսր:

Հուլիանոսը վճռականությամբ շարունակում է սլատերազմա-
կան գործողությունները Շապուհի դեմ: Նա իր զորամասի մի մա-
սը, Պրոկոպիոսի և Սեբաստիանոս կոմսի հրամանատարությամբ,
ուղարկում է Արշակի զորքին միանալու և նրա հետ միասին արշա-
վելու Մարաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով Շապուհին հարվա-
ծելու թիկունքից, իսկ մյուս մասը, իր հրամանատարությամբ,
շարժում է ուղիղ Տիգրեոնի վրա, բայց հաջողություն չի ունենում և
363 թ. մի ընդհարման ժամանակ սպանվում է:

Հռոմեական զորքը Հուլիանոսի փոխարեն կայսր է հռչակում
Հովիանոսին: Վերջինս, որն օգտակար չի համարում պատերազմը
շարունակելը, բանակցությունների մեջ է մտնում Շապուհի հետ և
խաղաղության դաշինք կնքում 363 թ.:

Հովիանոսի կնքած այդ դաշինքը պատմության մեջ հայտնի է
«ամոթալի դաշինք» անունով: «Ամոթալի» է կոչվում այն պատճա-
ռով, որ այս պայմանագրով Հովիանոսը ոչ միայն պարսիկներին է
զիջում հռոմեական տիրապետության տակ գտնվող մի շարք նա-
հանգներ, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից՝
Աղձնիքը, Մոկքը և ուրիշներ, այլև խոստանում է ռազմական օգ-
նություն ցույց շտալ իր վաղեմի դաշնակցին՝ Հայաստանին: Ամիա-
նոսը, որը հռոմեական բանակի ղինվորական էր և դեպքերին ակա-
նատես պատմիչ, արտահայտելով ժամանակակիցների զայրույթը
հետևյալն է գրում. «Պայմանագրում արված էր նույնպես շատ ծանր
և ուխտադրուժ հավելում, այսինքն՝ այդ համաձայնությունից հե-
տո մեր մշտական հավատարիմ բարեկամ Արշակին ցույց շտրվի
որևէ օգնություն ընդդեմ պարսիկների, եթե նա նման օգնություն
խնդրելիս լինի»:

363 թվականի «ամոթալի դաշինք»-ից հետո, Հայաստանի հա-
մար ստեղծվում է ծանր մի շրջան. նա միայնակ կանգնում է
պարսկական հսկայական ուժի դեմ:

Շապուհը սկզբում փորձում է Հայաստանը նվաճել տեղի ներ-
քին ուժերի պառակտման ճանապարհով. նա կաշառքով, խոստում-
ներով իր կողմն է թեքում հայ մի քանի նախարարների և կույր
գործիչ դարձնում նրանց ընդդեմ Հայաստանի կենտրոնական իշ-
խանության: Այդպիսիներից էին Մերուժան Արծրունին և Վահան
Մամիկոնյանը:

Երբ Շապուհը երկպառակության միջոցով առանձին հաշտ-
ողությունների չի հասնում, դիմում է բացահայտ ուղղմական գոր-
ծողությունների: Պարսկական հսկայական մի բանակ 364 թվակա-
նի գարնանը, դավաճան Մերուժան Արծրունու ուղեկցութեամբ, խու-
ժում է Հայաստան Աղձնիքի ուղղութեամբ: Առաջին հարվածը նը-
րանք հասցնում են Տիգրանակերտին: Տեղի բնակչությունը սակայն
հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս: Տիգրանակերտից հետո
պարսկական զորքանակն ուղղվում է դեպի Բարձր Հայք: Այստեղ
պարսկական բանակը գրավում է Դարանաղյաց գավառի Անի ամ-
րոցը, քանդում հայ թագավորների գերեզմանները, վերցնում թա-
գավորների ոսկորները՝ Պարսկաստան փոխադրելու նպատակով:
Դրանից հետո պարսկական զորքերը շարժվում են դեպի Արա-
րատյան նահանգը:

Հայկական բանակը, սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլու-
խավորութեամբ, պարսկական հարձակումը սպասում էր Ատրպա-
տականից, բայց երբ հայտնի է դառնում, որ պարսիկներն այլ ճա-
նապարհով արդեն ներխուժել են Հայաստան, անմիջապես վերա-
դառնում է Այրարատյան նահանգը՝ արքունական ոստանը պաշտ-
պանելու համար: Պարսկական և հայկական զորքերն իրար են հան-
դիպում Այրարատյան նահանգում: Վասակի բանակը, քաղկացած էր
60 հազար հայրենասեր մարտիկներից, որոնք, ինչպես վկայում
է Փավստոսը, պատրաստ էին «ի վերայ որդուց և կանանց իւրեանց
և ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչև ի մահ»: Տե-
ղի է ունենում վճռական ճակատամարտը: Հայկական զորքերը փայ-
լուն հաղթանակ են տանում պարսիկների դեմ և թշնամուն դուրս
քշում երկրից: Նրանք ազատում են պարսիկների վերցրած գերի-
ներին և խլում տարվող ավարն ու թագավորական աճյունները:

Այնուհետև Շապուհը ձեռնարկում է մի շարք այլ հարձակում-
ներ ևս, որոնք բոլորն էլ վերջանում են անհաջող:

Արշակի բանառա- կությունը և մահը

Շապուհը շկարողանալով Հայաստանը դրա-
վել զենքի ուժով, դիմում է խորամանկու-
թյան. նա աշխատում է բարեկամ ձևանալ
Արշակին և այնպիսի տպավորություն ստեղծել, որ իբր թե ցանկու-
թյուն ունի բանակցել նրա հետ և վերջ դնել Հայաստանի և Պարս-
կաստանի միջև եղած թշնամանքին: Երդմնագրով նա հավատաց-
նում է Արշակին, որ ինքը թշնամանք չունի նրա նկատմամբ և
հրավիրում իր մոտ՝ բանակցելու: Արշակը սկզբում չի վստահում,
բայց երբ Շապուհը կնքված աղ է ուղարկում նրան, որը պարսիկ-
ների ամենասրբազան երդումն էր, Արշակը հավատում է և իր սպա-

րապետ Վասակի հետ մեկնում Պարսկաստան և ընկնում խորամանկ Շապուհի թակարդը: Տիզբոն հասնելուն պես նրան ստորաբար ձերբակալում են և շղթայակապ բանտ նետում:

Հայկական ժողովրդական ավանդույթունը հայ թագավորի վախճանը համեմել է ուշագրավ էպիկական դրվագով: Շապուհն ըսկըզբում ցանկանում է Արշակին բաց թողնել, բայց կասկածում է, որ վերջինս կարող է դավաճանել իրեն: Այդ կապակցությամբ նա դիմում է իր աստղաբաշխ, հմայող մոգերին: Վերջիններս խորհուրդ են տալիս Շապուհին՝ մարդ ուղարկել Հայաստան և բերել տալ այնտեղից հող և ջուր, փոել վրանի հատակի մի մասի վրա և Արշակին խոսեցնել այդ հողի վրա: Շապուհը կատարում է այդ խորհուրդը: Ապա Արշակին կանչել է տալիս իր վրանը: Երբ Արշակի հետ սկսում են խոսել հատակի այն մասի վրա, ուր հայկական հող ու ջուր էր ցանված, Արշակն ըմբոստանում է, սկսում է անվախ հանդգնությամբ խոսել Շապուհի հետ, սպառնում է վրեժխնդիր լինել նրանից: Բայց երբ Շապուհն Արշակին տանում է պարսկական հողի վրա և խոսեցնում, Արշակը խեղճանում է, ընդունում, որ ինքը հանցավոր է և խոստանում է հավատարիմ մընաբ: Շապուհը վերջնականապես համոզվում է, որ Արշակին բաց թողնելը վտանգավոր է, ուստի պատժում է նրան:

Հայկական հողի մասին ստեղծված ժողովրդական էպիկական այս աննման դրվագի մեջ, որը հիշեցնում է Անթեյի մասին հունական առասպելը, խտացված ձևով արտահայտված է հայ ժողովրդի դարավոր պատկերացումը՝ հայրենի հողի և ջրի աննկուն ուժի նըկատմամբ:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է նաև Վասակ սպարապետի հետ կապված դրվագը, որը ժողովրդական զրույցներից քաղելով բերում է Փավստոսը: Շապուհի առջև են բերում Վասակին: Շապուհը հարցընում է նրան. «Աղվես, այդ դո՞ւ էիր այն խանգարիչը, որ այսքան տարի մեզ և քաջերին շարշարեցիր, դո՞ւ էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին. հիմա ինչպե՞ս պետք է իմ ձեռքից ազատվես. ես քեզ աղվեսի մահով պիտի սատկեցնեմ»: Վասակն անվախ պատասխանում է. «Այժմ ինձ տեսնում ես փոքր մարմնով և սուրս էլ վրաս չէ՞ իմ մեծության շափը շիմացար, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ աղվես դարձա: Բայց ես երբ դեռ Վասակ էի, ես հսկա էի. մի ոտս մի լեռան վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան վրա. երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ կողմի լեռը գետին էի կոխում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում՝ ձախ կողմի լեռն էի գետին կոխում»: Շապուհը հարցնում է, թե երկու լեռներ

ասելով նա ո՞ւմ նկատի ունի: Վասակը համարձակ պատասխանում է. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը Հունաց թագավորը»:

Վասակի այլաբանական այս պատասխանի մեջ արտահայտված է հոռմեական և պարսկական նվաճողների դեմ պայքարող հայ հայրենասերի անհողողող կամքը:

Շապուհի կարգադրությամբ Արշակին բանտարկում են Անհուշ բերդում, իսկ Վասակին մորթազերծ են անում, մորթու մեջ հարդ լցնում և դնում Արշակի առջև, որ նա, որքան կենդանի է, իր սիրելի զորավարի խրտվիլակի վրա նայելով, միշտ խոցոսովի վշտից ու տառապանքից:

Արշակը մահանում է բանտում:

Պարսկական զորքերի Աերխուժումը Հայաստան և Արտագերսի հերոսական պաշտպանությունը

Արշակի և Վասակի ուխտադրուժ ձերբակալությունից հետո՝ պարսկական զորքերը, Զիկ և Կարեն զորավարների հրամանատարությամբ, մտնում են Հայաստան և ասպատակում երկիրը: Արշակի փոխարեն պետության գլուխ է կանգնում Արշակի այրին՝ Փառանձեմը:

Պարսկական նվաճումների սպառնալիքի տակ, Փառանձեմի կոչով, հայ հայրենասերները ոտքի են կանգնում՝ դիմագրավելու երկիր խուժած թշնամուն: Իսկ թագուհին, իր համակիր նախարարներով 11 000 զորքով, ամրանում է Արշարունիքի Արտագերս բերդում (ներկայիս Կաղզվանի մոտակայքում):

368 թվականի աշնանը Արտագերսը շրջապատում են պարսկական զորքերը: Նրանք մեծ ջանք են դորձադրում գրավելու անառիկ բերդը, բայց հաջողություն չեն ունենում: Պարսկական հրամանատարությունը՝ դավաճան հայ նախարարներ Գլալին և Արտավանին պատգամավոր է ուղարկում բերդ՝ բանակցելու Փառանձեմի հետ և համոզելու նրան՝ ղենքը ցած դնել: Երբ հայ նախարարները մտնում են բերդ, տեսնում թագուհու հուսահատական վիճակը և հայ զինվորականության ծանր դրությունը, բորբոքվում է նրանց հայրենասիրական զգացմունքը, ուստի որսում են միանալ հայրենիքի պաշտպաններին:

Գլալը և Արտավանը, որոնք լավ գիտեին շրջապատող պարսկական զորքերի տեղադրությունը, գիշերը հայկական զորքով հարձակվում են թշնամու վրա, ջարդում և փախցնում նրանց: Պարսկական բանակը հարկադրված է լինում ձմեռը հանդիստ թողնել Հայաստանը, որի լեռնոտ աշխարհն այնքան էլ հեշտ չէր նվաճել

տեղի բնակչութեան ցույց տված հերոսական դիմադրութեան պայ-
մաններում:

Այս ծանր օրերին Փառանձեմը պատգամավորութիւն է ուղար-
կում Վաղես կայսեր մոտ՝ խնդրելով Արշակի որդուն՝ Պապին, ճա-
նաչել Հայաստանի թաղավոր և օղնական զորքեր ուղարկել Հայաս-
տան: Վաղեսը համաձայնվում է և 369 թ. գարնանը Պապին, Տերեն-
տիոս զորավարի հետ, առանց զորքի, ուղարկում է Հայաստան:

Շապուհը, որ զազանային կատաղութեամբ էր լցվել Արտագեր-
սում իր զորքերի անհաջողութեան առթիւ, հենց որ լսում է Պապի
և Տերենտիոսի Հայաստան գալը, հավաքում է իր ուժերը և շարժվում
Հայաստանի վրա: Շապուհը նորից շրջապատում է Արտագերսը:
Փառանձեմը իր համախոհներով փորձում է պաշտպանվել: Բայց
բերդում համաճարակ է սկսվում, կոլտղ զինվորների մեծ մասը մա-
հանում է և Փառանձեմը հարկադրված է լինում բերդի դռները բա-
ցել թշնամու առաջ: Շապուհը գերի է վերցնում Փառանձեմին, կո-
ղոպտում թագավորական զանձատուներ և տանջամահ անում հայոց
թագուհուն:

Արտագերսի անկումից հետո պարսկական զորամասերը ցըր-
վում են Հայաստանի զանազան մասերը և սկսում ասպատակել եր-
կիրը: Նրանք քարուքանդ են անում գրեթե բոլոր առևտրաշահ բա-
ղաքները, կողոպտում բնակչությանը և հազարներով թշում գերու-
թյուն: Ըստ Փավստոսի տեղեկութեան, Արտաշատից նրանք գերու-
թյան են թշում 49 000 ընտանիք, Վաղարշապատից՝ 19 000, Եր-
վանդաշատից՝ 50 000, Զարեհավանից՝ 13 000, Զարիշատից՝ 24 000,
Վանից՝ 13 000 ընտանիք և այլն: Փավստոսի հաղորդած այս թվե-
րը անշուշտ չափազանցված են: Բայց անվիճելի է, որ Շապուհը
մեծ ավերածութիւններ է կատարել Հայաստանում և բավական թը-
վով գերիներ տարել: Տարված գերիները տեղավորվել են Խուժիս-
տանի բաղաքներում և օգտագործվել արդշունագործութեան և ար-
հեստագործութեան մեջ: Այս՝ հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ
բռնազաղթի առաջին խոշոր դեպքն է, որը ծանր հարված էր հաս-
ցրնում Հայաստանին:

Ըստ տեղեկութիւնների, Հայաստանից գերի տարված բնակ-
չութեան մեջ եղել են նաև մեծ թվով հրեաներ, որոնք վաղուց հաս-
տատված են եղել Հայաստանում և զբաղվել են առևտրով և արհես-
տագործութեամբ:

Նվաճելով Հայաստանը, պարսիկները վարում են բացահայտ
միաձուլման քաղաքականութիւն. նրանք Հայաստանում կառու-
ցում են մեհյաններ, հետապնդում հոգևորականներին, պարտադ-

րում են դպրոցներում դասավանդել պարսկերեն լեզուն, խրախուսում են հավատափոխներին և այլն:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՊԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պապի գահակալությունը

Հովհաննոսի կնքած պայմանագրով շնայած Բյուզանդիան պարտավորություն էր վերցրել չմիջամտել հայկական գործերին, բայց այդ չէր նշանակում, որ նա համաձայնվել էր Հայաստանը հանձնելու Պարսկաստանին, ուստի նա չէր կարող հանդուրժել պարսկական նվաճումները Հայաստանում, մանավանդ որ վերջացել էր գոթերի հետ ունեցած պատերազմը: Ահա թե ինչու բյուզանդական արքունիքը Հայաստան է ուղարկում մի խոշոր բանակ Արինթնոսի հրամանատարությամբ:

Մինչև Հռոմեական բանակի Հայաստան հասնելը Շապուհը փորձում էր բանակցությունների մեջ մտնել Պապի հետ: Նա Պապի մոտ ուղարկած իր պատգամավորների միջոցով կշտամբում է նրան, որ Հռոմեական կայսրության ձեռքին կույր խաղալիք է դարձել, լքսում է Գլակին ու Արտավանին և առաջնորդվում նրանց խորհուրդներով:

Պապը հինգ ամսից ավելի կազիկայի անտառներում թաքնվելուց հետո, շտանալով Հռոմի օգնությունը, որոշում է բանակցությունների մեջ մտնել Շապուհի հետ: Բայց այդ տեղի չի ունենում, որովհետև շտաբով օգնության են գալիս հռոմեական զորքերը:

Պապը և իր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում հայկական բանակի կազմակերպմանը: Նրանց հաջողվում է հավաքել 10 000 հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ, և պայքար սկսել օտար նվաճողների և ներքին խռովարարների դեմ:

Պապի առաջին կարևոր զործերից մեկն է լինում Հայաստանին միացնել նրանից անջատված նախարարությունները: Նրան հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում երկրին միացնել նրանից բաժանված Ատրպատականը, Նոր-Շիրականը, Հեր և Կարևանդ գավառները, Արցախը, Ուտիքը, Շակաշենը, Փայտակարանը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը: Պապն այդ հանգանի նախարարներից ոմանց պատժում է, ոմանց սիրաշահելով՝ հավատարմության պատանդներ է վերցնում նրանց հպատակություն մեջ պահելու համար:

Հռոմեական օգնական զորքերի Հայաստան ժամանելն ավե-

լի է սրում Հոռմի և Պարսկաստանի փոխհարաբերությունները և պատերազմը այս պետությունների միջև անխուսափելի է դառնում: Վաղեսը 370 թվականին ինքն անձամբ գալիս է Անտիոք՝ մոտիկից ղեկավարելու ռազմական գործողությունները:

Ըստ Փավստոսի, Շապուհն իր արշավանքն սկսում է 370 թվականի աշնանը: Պարսկական բանակը Հայաստան է խուժում Ատրուպատականից: Հայկական զորքերը Մուշեղ սպարապետի ղրխավորութամբ, ոչ միայն կարողանում են դիմադրել նրան, այլև ծանր հակահարված են տալիս՝ վերցնելով մեծ քանակի ավար և գերիներ: Գերիների թվում էին նաև Շապուհի «տիկնանց տիկինը» և այլ ազնւրական կանայք, որոնց Մուշեղ սպարապետը շուտով ազատում և ետ է ուղարկում:

371 թ. գարնանը Շապուհը ձեռնարկում է նոր արշավանք, այս անգամ հարավից: Հայկական և հոռմեական զորքերը պատրաստվում են դիմադրության: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Նպատ լեռան մոտ՝ Զիրավի դաշտում, ուստի այդ ճակատամարտը պատմության մեջ հայտնի է Զիրավի ճակատամարտ անունով: Ճակատամարտը վճռական նշանակութուն ուներ Հայաստանի հետագա բախտի համար, ուստի և հայերը, Մուշեղ Մամիկոնյանի ղրխավորութամբ, կռվում են արտակարգ քաջությամբ և հնարամտությամբ: Շապուհի զորքերը նահանջում են, ճակատամարտում մեծ կորուստներ տալով: Այսպիսով, Հայաստանը նվաճելու Շապուհի նոր փորձը ձախողվում է: Նոր զինադադար է կնքվում պարսից արքունիքի և Բյուզանդիայի միջև:

Զիրավի ճակատամարտում Շապուհի բանակում մասնակցում էր դավաճան Մերուժան Արծրունին: Խորենացին պատմում է, որ Զիրավի ճակատամարտում հայ հայրենասերները բռնում են նրան և դաժան դատաստանի ենթարկում. նրանք շիկացած երկաթից պսակ են դնում Մերուժանի ղրխին, ասելով, «Քաղաղրում ենք քեզ, Մերուժան, որովհետև դու երազում էիր հայոց թագաւոր լինել»:

Նման վախճան է ունենում նաև մյուս դավաճանը՝ Վահան Մամիկոնյանը: Վերջինիս որդին, Սամվելը, հայրենասեր մի երիտասարդ, չկարողանալով այլևս տանել հոր անպատիվ ընթացքը, բուսւյանում է իր դավաճան հորը և ուրացող մորը ու միանում հայ հայրենասերների բանակին:

Եվ այսպես, մեծ դժվարություններից ու փորձություններից հետո, Պապը վերջապես իր ձեռքն է վերցնում երկրի կառավարումը և ձեռնամուխ լինում պետական նշանակութուն ունեցող խոշոր վերափոխությունների իրականացման:

Պապի Գերբից և արտաքին քաղաքականությունը

Պապը գահակալում է Հայաստանում, կարելի է ասել, ավերակների վրա. քանզի քանզի քանզի, ահագին թվով ժողովուրդ գերի էր տարված, երկրում մոլեգնում էր սուլը և համաճարակը:

Պապի առաջին գործն է լինում համախմբել արքունիքի շուրջը «գավառատեր» նախարարներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությունը և երկիրը դուրս բերել քայքայված վիճակից: Նրա ջանքերն այդ ուղղությամբ դրական արդյունքներ են տալիս. անցյալում արքունիքի հետ գծտուված և նրա գեմ գործող աչքի ընկնող նախարարները նորից մտնում են «ի հարկի ծառայություն» և աշակցում արքունիքի ձեռնարկած միջոցառումներին: Ներսես Պարթևը, որ Արշակի ժամանակ վշտացել էր և թողել կաթողիկոսությունը, նորից գործի է անցնում: Պապը մեծ ուշադրություն է դարձնում երկրի պաշտպանության գործին: Նա, իր եռանդուն սպարապետի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի գործուն աշակցությամբ, ստեղծում է խոշոր և մարտունակ բանակ՝ բաղկացած 90 000 մարդուց:

Ներքին տնտեսական կյանքում Պապի ձեռնարկած միջոցառումներից ուշագրավը՝ եկեղեցական կալվածատիրությունից սահմանափակման քաղաքականությունն է: Եկեղեցական կալվածատիրությունը այդ շրջանում լայն չափեր էր ընդունել: Հեծեւազորը, որը կազմված էր գլխավորապես մանր ազնվականությունից, իր զինվորական ծառայության համար սետք է սահմանված քանակով հողամասեր ստանար: Անհրաժեշտ էր, որ արքունիքն այդ հողամասերը հատկացներ կամ իր կալվածքներից և կամ բռնագրավեր որևէ մեկից: Բռնագրավել նախարարական կալվածքներից, ինչպես վարվում էին նախորդ թագավորները, նոր գծտուվյունների տեղիք կարող էր տալ: Եվ քանի որ ամենախոշոր կալվածքները կենտրոնացված էին եկեղեցու և վանքերի ձեռքին, ուստի արքունիքը որոշում է այդ հողերը վերցնել եկեղեցուց:

Եկեղեցական հողատիրությունը սահմանափակելու հարցը առաջացել էր դեռևս Տիրանի ժամանակ: Նրա լուծումն առաջնահերթ հարց դարձավ Արշակի օրոք, բայց չիրագործվեց: Իսկ այժմ երիտասարդ Պապն էր, որ վճռականություն ունեցավ իրագործել այդ քաղաքականությունը: Նա եկեղեցականների 7 կտոր հողամասերից 5-ը գրավեց հօգուտ արքունիքի: Գրաված հողերը նա բաժանում էր ազատներին, որոնք բանակի հիմնական կորիզն էին կազմում: Պապը խստորեն կրճատում է նաև հոգևորականության թիվը, որը հսկայական չափերի էր հասել: Նա փակում է նաև կուսանոցների

մեծ մասը՝ ցանկանալով՝ որ բոլորն էլ ամուսնանան և ավելացնեն բնակչութեան թիվը:

Պապի այս ձեռնարկումները, բնական է, չէին կարող շառաջացնել հոգևորականութեան դժգոհութիւնը, ուստի և զարմանալի չէ, որ հայ քրիստոնյա պատմիչներն արտակարգ բացասական գծերով են ներկայացնում Պապին, որը իրականում ամենից ձեռնեց և ինքնատիպ հայ գահակալներից մեկն էր:

Հայ հոգևորականութիւնը կատաղի պայքար է սկսում Պապի դեմ: Հոգևորականները ճարպկորեն օգտագործում են Ներսեսի մահը, որը տեղի է ունենում 372 թ. և մեղադրում Պապին, որ իբր թե սրա թելադրանքով է թունավորվել Ներսեսը:

Նախարարների որոշ շրջանում ևս Պապի նկատմամբ դժգոհութիւններ են սկսում առաջանալ արտաքին քաղաքականութեան հարցերում: Պապը այն գահակալներից չէր, որ խաղալիք լիներ հռոմեացիների ձեռքին: Նա արտաքին քաղաքականութեան ասպարեզում, հատկապես իր գահակալութեան վերջին տարիներին, աշխատել է միանգամայն ինքնուրույն լինել: Փաշտոտսի մոտ ակնարկներ կան այն մասին, որ Պապը փորձել է նույնիսկ բանակցութիւնների մեջ մտնել Շապուհի հետ: Պապն աշխատել է նաև երկրից դուրս հանել հռոմեական կայսրորդները, որոնց հրամանատարը՝ Տերենտիոսը, միջամտում էր Հայաստանի ներքին գործերին և աշխատում իր շուրջը համախմբել Պապի քաղաքականութիւնից դժգոհ եկեղեցականներին և կենտրոնախույս ընթացք ունեցող նախարարներին:

Պապի ինքնուրույն քաղաքականութիւնը նկատվում է նաև կաթողիկոսութեան նկատմամբ: Երբ մահանում է Ներսես կաթողիկոսը, և առաջադրվում է նորի՝ Հուսիկի թեկնածութիւնը, նա կաթողիկոսին այլևս չի ուղարկում Կեսարիա ձեռնադրութեան, ինչպես սովորութիւն էր առաջներում, այլ ձեռնադրել է տալիս տեղում: Նա չի ցանկանում, որ հայ եկեղեցին վասալական կախվածութիւն ունենա Կեսարիայից և ղեկավարվի հույն պատրիարքի թելադրանքներով:

Պապի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնից դժգոհ տարրերը անվերջ ամբաստանագրեր են ուղարկում Հռոմ և պահանջում նրան գահընկեց անել: Այդ գործում քսու դեր է կատարում առանձնապէս Տերենտիոսը, որը ըստ Ամիանոսի բնութագրութեան, թեպետ արտաքինից հեզ և խոնարհ մեկն էր երևում, բայց գործունեութեան մեջ, իր ողջ կյանքում, նրա ամենասիրած զբաղմունքը դավեր սարքելն է եղել: Նա ամբաստանում է Պապին կայսեր մոտ, որ նա սպանել է իր հորեղբոր տղաներ՝ Գլակին և Արտավանին, որ

բունութիւնն է գործ դնում հոգևորականութեան վրա, գաղտնի բանակցութիւններն է վարում Շապուհի հետ և այլն:

Վաղես կայսրը Պապին մեջտեղից վերացնելու նպատակով հրավիրում է նրան Տարսոն, այն պատրվակով, որ իբր թէ ցանկանում է կարևոր հարցով խորհրդակցել նրա հետ: Պապը 300 թիկնապահ հեծելազորով անհապաղ գնում է Տարսոն: Սակայն այստեղ կայսրը հրաժարվում է տեսակցել Պապի հետ և նրան գաղտնի հսկողութեան տակ է առնում:

Պապը, հոռմեական արքունիքում աշխատող հայ պաշտոնյաներից գաղտնի իմանում է, որ ինքն ամբաստանված է, և իրեն թույլ չլիտի տան վերադառնալ հայրենիք: Երեկոյան, մութն ընկնելիս, նա վերցնում է իր թիկնապահ զորամասը, ճեղքում է քաղաքի պաշտպանութիւնը և փախչում դեպի հայրենիք: Վաղեսը հազար հոգուց բաղկացած մի հեծելազոր է ուղարկում բռնելու Պապին և ետ վերադարձնելու, բայց հաջողութիւն չի ունենում: Պապի՝ Հայաստան փախչելու ողիսականի մանրամասնութիւնները շատ պատկերավոր նկարագրված են Ամիանոսի մոտ:

Վաղեսի՝ Պապի դեմ սարքած դավադրութեան առաջին փորձը խափանվելուց հետո, այլևս անհարմար էր Տերենտիոսին Հայաստանում թողնելը, ուստի նա կանչվում է Հոռմ, իսկ նրա փոխարեն բյուզանդական զորքերի հրամանատար է նշանակվում Տրայանոսը՝ Պապի դավադրութիւնը տեղում կազմակերպելու առաջադրանքով:

Տրայանոսը, գալով Հայաստան, ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել Պապին և զլուի բերել դավադրութիւնը: Անհրաժեշտ ենք համարում Ամիանոսի պատմութիւնից բերել Պապի դեմ բյուզանդիացիների կազմակերպած դավադրութեան մասին եղած հատվածը. «Որպէս բարեկամութեան ասպտույց նա (այսինքն՝ Տրայանոսը) մեկ ցույց էր տալիս Վաղեսի բարեկամական նամանը, մեկ ինքն էր գնում նրա մոտ հյուրասիրութեան: Եվ, վերջապէս, դավադրութիւնը վերջնականապէս կազմակերպելուց հետո, նա ամենաքաղաքավարի ձևով հրավիրում է իր մոտ: Պապը չկասկածելով ոչ մի բանից, գալիս, նստում է իր համար նշանակված պատվավոր տեղում: Մատուցվում են ամենարհուտի կերակուրները. ընդարձակ դահլիճը դրդում է լարային և փողային զործիքների նվագից և երգեցողութիւնից: Երբ գինին սկսում է իր ներգործութիւնը ունենալ և մարդիկ տաքանում են, խնջուքի կազմակերպողը ինչոր պատրվակով դուրս է գալիս և իր հետ բերում ահեղ տեսքով մի բարբարոսի՝ այն զինվորներից, որոնք կոչվում են սուպրեր: Վայրենին, գազանային հայացքով, սուրը պատյանից հանած, առաջանում

է՛ սպանելու երիտասարդ թագավորին, որի համար կտրված էին դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Թագավորը, որը թեքվել էր օթյակում, տեսնելով նրան, կանգնում, հանում է դաշույնը, պաշտպանելու իր կյանքը, բայց ընկնում է խոցված կրծքով, որպես խայտառակ զոհ՝ ամոթաբար խփված երկրորդ հարվածից: Այդ անազնիվ գործի հետևանքով խախտվեց վստահությունը (հոռմեացիների նկատմամբ): Օտարերկրացու արյունը ցրիվ եկավ աստծու առջև՝ հյուրասիրության շքեղ սփռոցի վրա...»:

Պապի սպանությունը տեղի է ունեցել 375 թվականին:

5. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վարազդատի գահակալությունը

Պապի տմարդի սպանությունը մեծ զայրույթ է առաջացնում Հայաստանում: Արքունիքին մոտիկ կանգնած նախարարները հավաքվում են խորհրդակցության՝ որոշելու իրենց բռնելիք դիրքը հոռմեական մարդասպանների նկատմամբ: Նրանք նպատակահարմար են դրսնում խուսափել կտրուկ միջոցառումներից և շարել հարաբերությունները Հոռմի հետ, հաշվի առնելով Պարսկաստանի՝ Հայաստանի նկատմամբ ունեցած թշնամական դիրքը:

Վաղես կայսրը Հայաստանի թագավոր է նշանակում Պապի ազգակիցներից՝ Վարազդատին (375—378): Փավստոսի վկայությամբ, սա ըմբշական ուժի տեր և օլիմպիական խաղերի դյուցազն երիտասարդ էր: Վարազդատի դահակալության առաջին տարիներին սպարապետության պաշտոնը շարունակում է վարել Մուշեղ Մամիկոնյանը:

Վարազդատը իր կարճատև գահակալության շրջանում ոչ միայն չի փորձում միավորել պառակտված ուժերը, այլև իր թեթեւվամիտ վարքով ու քսու խորհրդականներով՝ ավելի է խորացնում նախարարների պառակտումը: Գործիք դառնալով Բատ Սահառունի նախարարի ձեռքին, որը սպարապետ դառնալու մոլուցքով էր տարված, նրա խորհրդով արքունի գործակալություններից հեռացնում է Արշակունի թագավորներին մոտ կանգնած ազդեցիկ մի շարք նախարարների և նոր դժգոհությունների տեղիք տալիս:

Ստեղծված իրադրության մեջ հայ պետականությունը գահավեժ արագություն դիմում է ղեպի կործանում: Հայաստանի կենտրոնաձիգ ուժերի պայքարը, որն ուղղված էր ներքին և արտաքին պառակտիչ ուժերի դեմ՝ երկրի քաղաքական անկախությունը պահպանելու համար, վերջանում է անհաջողությամբ:

Հեղինակավոր հայ որոշ նախարարների կողմից փորձեր են արվում կանխելու այդ կործանումը: Հայաստանը վերահաս վտանգից ազատելու համար Մուշեղ Մամիկոնյանը առաջարկում է ամրացնել Հայաստանի բոլոր բերդերն ու ամրությունները և նոր զորամասեր տեղադրել այնտեղ: Նա առաջարկում է նաև հոռմեական զինվորական մասերի փոխարեն վարձու զինվորներ հավաքագրել հայերից:

Մուշեղի այս ծրագիրը, իհարկե, չէր կարող իրագործվել և չիրագործվեց, բայց նա մեզ համար հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ ցույց է տալիս, թե իր ժամանակի հայ զինվորականների մեջ եղել են մարդիկ, որոնք կռահել են Հայաստանի թագավորության մոտալուտ կործանումը և փորձել են միջոցներ փնտրել և կանխել այն:

Սակայն Վարազդատը ոչ միայն չընդառաջեց Մուշեղ Մամիկոնյանի առաջարկած ծրագրին, այլև Բատ Սահառունու ամբաստանությունամբ սպանել տվեց նրան: Մուշեղ Մամիկոնյանին մեղադրում էին, որ իբր թե նա մասնակից է եղել Պապի սպանությունը և ցանկացել ք Հայաստանը հոռմեական նահանգ դարձնել:

Մուշեղի սրբանությունը, կազմակերպչական իր ձևով, շատ նրման է եղել Պապի սպանությունը: Վարազդատը Մուշեղին հրավիրում է հյուրասիրություն. կերուխումից հետո հյուրասենյակ են մտնում 12 հոգի, որոնցից վեցը բռնում են Մուշեղի մի ձեռքից, վեցը՝ մյուս: Մուշեղը հանկարծակիի եկած, երբ խմանում է, որ ինքն ամբաստանվել է, ցավ է հայտնում, որ հայ Արշակունի թագավորն այդքան ստոր ձևով է վարվում մի մարդու հետ, որը նրանց իրավունքը պաշտպանելու համար իր «ճակատից քրտինք սրբելու փոխարեն սլաքով արյուն է սրբել»: Բատ Սահառունին հանում է սուրը և կտրում հայրենասեր սպարապետի գլուխը:

Այդ ժամանակ, երբ միջֆեոդալական ներքին պայքար ու արքունական դավեր էին տեղի ունենում Հայաստանում, հոռմեացիների և պարսիկների մեջ գաղտնի բանակցություններ էին վարվում Հայաստանի բաժանման համար: Այդ ծրագրի նախաձեռնողը Շապուհն էր. նա պատգամավորություն էր ուղարկել Վաղեսի մոտ և առաջարկել իր ծրագիրը: Սկզբում Վաղեսը մերժում է այդ առաջարկը այն պատճառաբանությամբ, որ Հովհաննոսի կնքած պայմանագրով որոշված է հայերին «թույլ տալ ապրելու ըստ իրենց հայեցողություն», իսկ ինքը չի ցանկանում խախտել այդ պայմանագիրը: Հոռմեական կայսրությունն այդ ժամանակ ի վիճակի չէր միջամտելու Հայաստանի գործերին, որովհետև 377 թ. վեստգոթե-

ըր ներխուժել էին Քրակիա, ուստի նպատակահարմար էր Հայաստանի բաժանման հարցը դեռ ձգձգել:

Քաղաքական այս իրադրության մեջ պարսկական գերությունն ից ազդեցություն և Հայաստան է վերադառնում Մանվել Մամիկոնյանը: Նա հաստատվում է Տարոնում և իր վրա վերցնում տոհմի նահապետությունը: Այնուհետև Մանվել Մամիկոնյանը մարդ է ուղարկում Վարազդատի մոտ և հանգիմանում նրան՝ Մամիկոնյանների նկատմամբ ցույց տված ապերախտության համար: Մանվելը, Փավստոսի ստելով, շի քաշվում անգամ հայտարարելու, որ Մամիկոնյանները Արշակունիներին հավասար իրավունք ունեն. «Մենք ձեր ծառաները չենք եղել, — գրում է Մանվելը Վարազդատին, — այլ ձեր ընկերները»:

Գործը վերջանում է պատերազմով: 377 թ. Վարազդատի և Մանվելի զորքերը ընդհարվում են Կարնո դաշտում: Հաղթում է Մանվել Մամիկոնյանը: Վարազդատը փախչում է Արևմտյան Հայաստան և հաստատվում այնտեղ: Մանվել Մամիկոնյանը սպանում է Վարազդատի կուսակիցներին, այդ թվում նաև՝ Բատ Սահառունուն:

Նոր ջանքեր Հայաստանի անկախությունը պահպանելու համար

Վարազդատին երկրից դուրս քշելուց հետո Մանվելը գահ է բարձրացնում Պապի երիտասարդ որդուն՝ Արշակին (378—386), իսկ ինքը խնամակալ դառնում թագավորի ընտանիքին: Արշակի եղբայրը՝ Վաղարշակը, դառնում է իր ավագ եղբոր գահակից օգնականը:

Շապուհը, որ ուշի-ուշով հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, աշխատում է օգտվել առիթից և իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում: Նա իր որդու՝ Սուրենի միջոցով հարուստ նվերներ է ուղարկում Զարմանդուխտ թագուհուն, նրա որդիներին և սպարապետին ու աշխատում սիրաշահել նրանց: Այնուհետև, Հայաստանի անկախությունը պաշտպանելու պատրվակի տակ, նա Հայաստան է ուղարկում 10 000 հողուց բաղկացած մի հեծելազոր: Սուրենը Հայաստանում իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը և պարտագրում ճարկ վճարել անգամ պարսից արքունիքին: Սա մեծ վրդովմունքի տեղիք է տալիս. նախարարները միավորում են իրենց ռազմական ուժերը և դուրս վտարում պարսկական զորքերը Հայաստանից:

Պարսկաստանում 379 թվականին մահացել էր Շապուհ II-ը և գահակալության համար սկսվել էին ներքին խռովությունները, ուստի հայ նախարարների վարմունքը մնում է անպատիժ: Հետագա-

յում, երբ Արաաշիրի (379—384 թթ.) կարճատև թագավորութունից հետո գահ է բարձրանում Շապուհ III-ը (384—388), վերջինս զորք է ուղարկում Հայաստան՝ պատժելու հայ նախարարներին: Հայ-պարսկական զորքերը, ըստ Փավստոսի տեղեկության, հանդիպում են Բագրևանդի Բագավան դաշտում: Պարսիկները պարտություն են կրում և դիմում փախուստի:

Մանվել Մամիկոնյանը հայ միասնական պետականության պահպանման շնորհալի կազմակերպիչներից մեկն էր: Նա մեծ ջանքեր է գործ դրել համախմբելու հայ ֆեոդալական ուժերը և վերացնելու պետության և եկեղեցու միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը: Սակայն Մանվել Մամիկոնյանը, ինչքան էլ հանճարեղ լիներ, հասկանալի է, ի վիճակի չէր փոխելու Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և վերացնելու ֆեոդալական հասարակությանը հատուկ տնտեսական և քաղաքական մասնատվածությունը:

Մանվելի խնամակալության շրջանը տևում է 7 տարի և անցնում է, համեմատաբար, խաղաղության մեջ:

Ուշագրավ է Փավստոսի պատմության մի դրվագը, ուր նկարագրված է Մանվել Մամիկոնյանի մահը. Մանվելը գտնվում է մահվան մահճում. նա հանում է իր շորերը և ներկաներին ցույց տալիս պատերազմում ստացած բազմաթիվ վերքերի սպիները, որոնք ծածկել էին ողջ մարմինը: Ապա լաց է լինում, թե ինչու չի մեռնում ձիու վրա, պատերազմում, հայրենիքի պաշտպանության դիրքում, չի զոհվում «ի վերայ կանանց և որդուց մերոց»:

Հայաստանի բաժանումը

Շապուհ II-ին հաջորդող պարսիկ թագավորները շարունակում են Հայաստանի նվաճման իրենց վաղեմի քաղաքականությունը: 385 թ. Շապուհ III-ը պարսկական ազդեցության տակ գտնվող հայ նախարարությունների համար թագավոր է նշանակում հոտսրով անունով մի երիտասարդ Արշակունու: Արշակը հարկադրված է լինում տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան և կառավարել հռոմեական ազդեցության տակ գտնվող նախարարությունները: Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն բաժանվում է երկու ազդեցության շրջանների՝ պարսկական և հռոմեական՝ մրցակից երկու հայ թագավորներով՝ Արշակ III և հոտսրով IV:

Թեոդորոս կայսրը (379—395) վեստգոթերի դեմ սկսված պատերազմը հաջողությամբ վերջացնելուց հետո, իր ուշադրությունը դարձնում է արևելքի վրա: Նա 383 թվականին խոշոր մի զորաբանակ է ուղարկում արևելք՝ պաշտպանելու կայսրության իրավունք:

ները և բարձրացնելու Հոռմի ընկած հեղինակությունը: Բանակի հրամանատարութեանը նա հանձնարարում է պաշտպան կանգնել Արշակի իրավունքներին և աշխատել նրա իշխանությունը տարածել ողջ Հայաստանի վրա:

Երբ պարսկական արքունիքը տեղեկանում է հոռմեացիների դիտավորութեանը, ինքը ևս պատրաստվում է պատերազմի: Պարսիկները զորք են մտցնում Այրարատյան նահանգը՝ պաշտպանելու իրենց դրածո թագավորին՝ Խոսրովին, իսկ հոռմեացիները Եկեղյաց դավաճը՝ պաշտպանելու Արշակին:

Հոռմեական և պարսկական բանակների մեջ, սակայն, կոիվ տեղի չի ունենում. նրանք բանակցությունների մեջ են մտնում, համաձայնութեան գալիս և զորքերը քաշում Հայաստանից և սկսում նոր բանակցություններ՝ երկիրն իրար մեջ բաժանելու համար: 384 և 386 թվականներին կողմերը նախնական համաձայնութեան են դալիս և 387 թվականին վերջնականապես կնքում Հայաստանի բաժանման պայմանագիրը:

Ըստ այդ պայմանագրի, Հայաստանի արևելյան նահանգները, այսինքն՝ երկրի մեծ մասն անցնում է Պարսկաստանին, իսկ արևմտյան նահանգները՝ Բյուզանդիային: Բաժանման գիծ է սահմանվում հյուսիսում՝ Կարինը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանութեան տակ, միջին մասում՝ Սրմանց կամ Բյուրակնյան լեռնաշղթան, հարավում՝ Մծբինը՝ երկու երկրների սահմանագծում: Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ են ընկնում Եկեղյաց դավաճը, Դերջանը, Խորձենը, Կարինը, Ծովքը և Անդեղ տունը: Արևելյան Հայագոտանի բոլոր նահանգները մնում էին պարսկական գերիշխանութեան տակ: Երկու մասում էլ ժամանակավորապես թողնելով են հայ թագավորները՝ Արշակը բյուզանդական մասում, իսկ Խոսրովը՝ պարսկական, իհարկե, երկուսն էլ որպես վասալներ:

Հայաստանի համար աղետալի այս իրադարձությունը շատ լավ ըմբռնել են ժամանակակից պատմիչները: Այսպես, Փավստոսը խոսելով պարսկա-հոռմեական դիվանագիտութեան այս նենգադավ համաձայնութեան մասին, նշում է, որ կողմերն այդպիսի բաժանումով ցանկանում էին խորտակել Հայաստանի «հզոր և հարուստ թագավորությունը», «խեղճացնել», այն աստիճան, որ Հայաստանն այլևս չկարողանա «բարձրացնել իր գլուխը»: Հայաստանի բաժանումից հետո, վշտով նկատում է Փավստոսը, «նուզեաց բաժանեցաւ, զրուեցաւ թագատրութիւնն Հայոց, պակասեաց յւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յսպայ»:

Արշակունիների աճկումը

Հայաստանի երկու քաղաքական մասերի հայ նախարարները ոչ միայն լուրջ փորձեր շննանում վերացնելու քաղաքական պառակտումը, այլև եղբայրասպան քաղաքացիական նոր կռվի դուռ են բաց անում: Հռոմեական կայսրութունը 391 թ., Արշակի մահանալուց հետո, վերացնում է Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական անկախութունը և երկիրը վերածում հռոմեական պրովինցիաների՝ նշանակելով իր կառավարիչները, որոնք համարվում էին կայսեր փոխանորդները և կոչվում կոմեսներ:

Արևելյան Հայաստանում պարսիկները որոշ ժամանակ դեռ հանդուրժեցին քաղաքական անկախության պահպանումը, իրենց հավանությամբ դահ բարձրացած թագավորների միջոցով: Պարսկական արքունիքի այս հանդուրժողական վերաբերմունքը պետք է բացատրել ոչ թե նրա՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած ինչոր սիրալիրությամբ, այլ այն հանգամանքով, որ Արևելյան Հայաստանի նախարարական շրջանները բավականին ուժեղ էին, կարող էին դիմադրութուն ցույց տալ, իսկ Պարսկաստանի համար սվյալ շրջանում ցանկալի շէր նոր կռվի դուռ բաց անել:

391 թ. սյարսից արքունիքում խոսրովն ամբաստանվում է հայ միասնական պետութունը վերականգնելու ձեռնարկման մեջ, կանչվում է Տիրգրոն և բանտարկվում Անհուշ բերդում: Խոսրովից հետո հայկական դահը մնում է թափուր վիճակում: Հայաստանի վարչական իրավունքը, մոտ ութ տարի, հաղարպետի իրավունքով, հանձնարարվում է Առավան անունով մի սյարսիկի: Այնուհետև, նախարարների պահանջով, Հայաստանի թագավոր է նշանակվում խոսրով թագավորի եղբայրը՝ Վասմշապուհը (400—414 թթ.), որի գահակալության խաղաղ շրջանը բարեբար ազդեցութուն է ունենում Հայաստանի ինչպես տնտեսական, այնպես և կուլտուրական կյանքի համար: Վասմշապուհի ժամանակ է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է հայկական գիրը:

Վասմշապուհի մահվանից հետո, Սահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ՝ սյարսից արքունիքը բանտից ազատում և Հայաստան է ուղարկում խոսրովին: Սակայն նա ապրում է միայն մի տարի: Սրա մահվանից հետո Հազկերտ I-ը Հայաստանի թագավոր է նշանակում իր որդուն՝ Շապուհին (415—419):

Շապուհի գահակալութունը հայ նախարարների շրջանում խոր դժգոհութուն է առաջացնում:

419 թ., երբ մահանում է Հազկերտ I-ը, Շապուհը շտապում է Պարսկաստան՝ ժառանգելու հոր գահը, բայց սպանվում է ճանա-

պարհին: Երեք տարի հայկական գահը թափուր մնալուց հետո, պարսկական Վոամ թագավորը Հայաստանի թագավոր է նշանակում Արտաշես III-ին (422—428), որը վերջին Արշակունին էր հայկական գահի վրա: Սա, ըստ հորենացու վկայության, ավելի շատ զբաղված էր իր անձնական, հաճույքներով, քան երկիրը կառավարելու հոգսերով: Հայաստանի ազդեցիկ նախարարները բողոքում են Վոամին: Վերջինս, օգտագործելով առիթը, 428 թ. գահընկեց է անում Արտաշեսին, վերացնում է հայկական թագավորությունը, Հայաստանը դարձնում մարգպանություն:

Այսպիսով, IV դարի հայ Արշակունի թագավորների և նրանց համակիր նախարարների ջանքերը՝ միասնական պետության պահպանման ուղղությամբ, անհաջողությամբ են վերջանում: Այդ անհաջողությունը, իհարկե, պայմանավորված չէր հայ առանձին գահակալների ինչ-որ անկարողություններով, ինչպես կարծում են որոշ պատմաբաններ: Ընդհակառակն, IV դարի հայ թագավորների շարքում հանդես են գալիս ինքնատիպ և եռանդուն այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք Արշակ II-ն ու Պապևն էին: Սակայն առանձին անձինք, որքան էլ ցանկանային, ի վիճակի չէին տնօրինել երկրի սեփական ճակատագիրը: Ֆեոդալական, տնտեսական և քաղաքական մասնատվածության պայմաններում Հայկական լեռնաշխարհում շատեղծվեցին անհրաժեշտ պայմաններ, որպեսզի հրեշտարավոր լինեիր համախմբել տեղի ռազմական ուժերը և պահպանել երկրի քաղաքական անկախությունը:

Հայ Արշակունիների մղած պայքարը կենտրոնախույս ուժերի դեմ՝ Հայաստանի անկախության պահպանման և միասնական հզոր պետություն ստեղծելու համար, անկասկած, առաջադիմական երևույթ էր:

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
V—VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ աշխատավորության ծանր վիճակը

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը և խորացմանը զուգընթաց ծանրանում է նաև շինականների դրությունը: Ֆեոդալները սկսում են ավելացնել շինականների հողային ունեւտան և պետական պարտավորությունները:

Աշխատավորության դրությունն ավելի է վատթարանում առանձնապես V դարում պարսկա-բյուզանդական տիրապետության դաժան լծի տակ: Շինականներն այժմ ենթարկվում են կրկնակի հարստահարության. նրանք պարտավորություններ էին կատարում ոչ միայն իրենց տեղական աշխարհիկ և հողևոր ֆեոդալների հանդեպ, այլև հարկ էին վճարում պարսկա-բյուզանդական նվաճողներին:

Ստեղծված այս նոր իրադրության մեջ գյուղական համայնքները կամ անհատ գյուղացիները աստիճանաբար կախման մեջ են ընկնում իրենց ֆեոդալ տերերից: Համայնքի երբեմնի ազատ անդամները, ելք փնտրելու համար, հաճախ հարկազրկված են լինում թողնել իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել այլ վայրեր, ուր, համեմատաբար, ազատ վիճակ դոյություն ունենր:

Այդ ժամանակ խորանում են դասակարգային ներհակությունները և սրվում դասակարգային պայքարը: Շինականները և քաղաքի ռամիկները ոտքի են կանգնում և պայքարում իրենց շահագործողների դեմ: Այդ պայքարը Հայաստանում հանդես է եկել տարբեր ձևերով՝ պասսիվ՝ ֆեոդալների մոտից փախչելու, վարագուրված՝ աղանդավորական քողի տակ և բացահայտ՝ գյուղացիական ընդվզումների ձևով:

էնգեւը, խոսելով միջին դարերում ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված սոցիալական շարժումների մասին, գտնում է, որ ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված հեղափոխական օպոզիցիան նկատվում է ամբողջ միջնադարի ընթացքում. նայած ժամանակի պայմաններին, նա հանդես է դալիս մերթ իրրև միստիկա, մերթ որպես բացորոշ հերետիկոսութուն և մերթ իրրև զինված ապստամբութուն:

Ինչպես մշուս շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում ֆեոդալական իրավունքի ձևավորողի և ջերմ պաշտպանի դերում հանդես է գալիս եկեղեցին: Քրիստոնեութունը իր քարոզչութան հիմնական շեշտը դնում էր ծառաների հնազանդութան վրա: Պատահական չէ, որ հենց նույն ծառաները պայքարի սլաքն առաջին հերթին ուղղում էին ընդդեմ եկեղեցու՝ խոշոր ֆեոդալական այդ հաստատութան, որը միաժամանակ ֆեոդալական իրավունքի ձևավորողն ու ջերմ պաշտպանն էր:

Թե ինչպիսի ջանասիրութեամբ է պաշտպանել եկեղեցին ֆեոդալական իրավունքն ու սեփականութունը, պարզ կարելի է պատկերացնել Աթանաս Ալեքսանդրացու այն կանոնից, որը նախատեսում է անհնազանդ ծառաների սպանութունը. «Եթե լինի այնպիսի ծառա, որ անհնազանդ գտնվի, — կարգում ենք նրա կանոններում, — և տերը շատ զայրանալով խփի ու սպանի իր ծառային... անպարա է»: Այդ կանոնը մարդասպան տիրոջը միայն պարտավորիցնում է՝ ծառային սպանելուց հետո եկեղեցի զնալ և «ապաշխարել»:

Անապատական- ճերի շարժումը

IV—V դարերում Հայաստանում հանդես եկող կարևոր սոցիալական շարժումներից մեկը «անապատականների» շարժումն էր: Այդ շարժումն առաջին անգամ հանդես է եկել Ասորիքի, Պաղեստինի և Կասպսոսի կիսախորհրդանոցի քրիստոնեյա համայնքների շրջանում և այնտեղից լայն ալիքով անցել Հայաստան և սոցիալական նպաստավոր հող գտել Հայաստանում: Բազմաթիվ հավատացյալներ, դժգոհ իրենց գոյավիճակից, մասսայաբար թողել են ընտանիք և բնակավայր, մեկուսացել հասարակութունից, միարանութուններ հիմնել և ապրել անապատականի կյանքով: «Անապատականների» այդ խումբերը կոչվել են նաև «եղբայրանոցներ», որովհետև այդ «անապատներում» միարանութան անդամներն աշխատել և ապրել են համայնական հավատար կյանքով: Նրանք իրենց ձևով և ապրելակերպով նմանվել են վաղ քրիստոնեական համայնքների և տարբերվել հետագայի կալվածատիրական խոշոր օջախներ դարձած և սե-

տական հովանավորութիւնը վայելող վանական միաբանութիւններից:

«Անապատականներին» հարել և նրանց շարքերն են մտել գըլխավորապես նյութական կարիքի տակ ընկած ընչազուրկ հավատացյալները՝ մարդիկ, որոնք հիասթափված են եղել պաշտոնական եկեղեցուց և լավ ոչինչ չեն ակնկալել ասպագայում:

«Անապատականներին» այդ շարժումը պայքարի պատսիւվ ձև էր և ուղղված էր, առաջին հերթին, ֆեոդալական հասարակութեան մոտ պաշտոնական ծառայութեան մտած եկեղեցական նվիրապետութեան դեմ. ի վիճակի շինելով բացահայտ պայքարի դուրս գալ ֆեոդալական դաժան իրականութեան դեմ, այդ շարժման հետևողները դիմում էին պայքարի պատսիւվ ձևի՝ հիասթափված լքում, հեռանում էին աշխարհիկ կյանքից և հողեկան միսիթարութիւն փնտրում մենավոր կյանքի մեջ:

«Անապատականներին» իրենց «եղբայրանոցներն» ունեին Սյունիքում, Տարոնում, Վասպուրականում և Հայաստանի լեռնային մի շարք այլ շրջաններում: Այդ շարժումը IV դարի վերջին քառորդում այնպիսի սպառնական բնույթ է ստանում, որ պետութիւնն անհրաժեշտ է համարում միջոցներ ձեռք առնել սահմանափակելու նրանց թիւը:

Բորբորիտները

V դարում Հայաստանում հանդես եկող սոցիալական շարժումներից մասսայական բրնույթ է ունեցել նաև բորբորիտների շարժումը: Բորբորիտ բառը հունարեն է (բորբորոս), որ նշանակում է աղբ, կեղտ, գարշելի: Այդ անունը շարժման հետևողներին տվել են անշուշտ եկեղեցական պաշտոնական շրջանները՝ նսպատակ ունենալով անվանարկել, վարկաբեկել նրանց:

Բորբորիտների մասին մեզ տեղեկութիւններ են հաղորդում Մովսես և Նորենացին և Կորյունը: Պատմահայրը հայտնում է, որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս պատրիարքը (404—425) գրութիւն է ուղարկել Սահակ Պարթև կաթողիկոսին և հայտնել նրան քարոզիչներ ուղարկելու Արևմտյան Հայաստան բորբորիտ կոչվող աղանդավորներին կարգի բերելու համար:

Հայ եկեղեցու պայքարը բորբորիտների դեմ չի սահմանափակվել միայն Արևմտյան Հայաստանում. պատմիչների տեղեկութիւններից երևում է, որ բորբորիտների գաղափարները տարածված են եղել նաև Գողթն գավառում և այլ վայրերում: Բորբորիտների շարժումը Հայաստանում լայն տարածում է գտել և լուրջ մըտահոգութիւն պատճառել ինչպես պետական, այնպես էլ եկեղե-

ցական պաշտոնական շրջաններին: Այն փաստը, որ այդ շարժումով անձամբ գրադվել են բյուզանդական Թեոդորոս կայսրը, Պոլսի Ատտիկոս պատրիարքը, իսկ Հայաստանում՝ Սահակ կաթողիկոսը և աչքի ընկնող այլ եկեղեցականներ ու իշխաններ, ցույց է տալիս, թե ինչպիսի մեծ վտանգ է ներկայացրել այն՝ իշխող ֆեոդալական դասակարգի համար:

Հայոց եկեղեցին ըստ տեղեկությունների, ստանալով աշխարհիկ ֆեոդալների գործուն աջակցությունը և գործի դնելով իր «Թըշ-վառացուցիչ գավազանը», վճռական միջոցների է դիմում՝ բանտարկում, հալածում, տանջում է նրանց և ճնշում շարժումը:

Մծղնեականների շարժումը

Հայաստանում հանդես եկած սոցիալական շարժումներից ավատական իշխող շրջաններին առանձնապես մեծ սարսափ է պատճառել մծղնեական շարժումը, որի մասին կցկտուր տեղեկություն է պահվել միայն 443 թվականի Շահապիվանի ժողովի կանոնների մեջ:

Ժողովի ներածական մասում եղած մի ակնարկից երևում է, որ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից հետո, խախտված է եղել եկեղեցական կարգն ու կանոնը («լինէր եղծումն և քայքայումն կարգաց և օրինաց և եկեղեցւոյ»), գլուխ էին բարձրացրել մծղնեության հետևորդները, ուստի և նրանց նկատմամբ անհրաժեշտ է եղել վճռական միջոցներ ձեռք առնել:

Թե ովքե՞ր էին մծղնեականները, ո՞ր շրջաններում էին տարածված նրանք և ինչի՞ համար էին պայքարում պաշտոնական եկեղեցու դեմ, ոչինչ չգիտենք. հայ պատմագրությունը այդ մասին խորնամքով լռում է: Բայց դատելով Շահապիվանի ժողովի՝ մծղնեության դեմ ընդունած պատժի խստության աստիճանից, պետք է ենթադրել, որ այդ շարժման հետևորդները հայ եկեղեցու կատաղի հակառակորդներն են եղել, այլապես անիմաստ կլիներ նման որոշման կարիքը «անօրէն աղանդաւորների» դեմ:

Շահապիվանի ժողովի 19-րդ կանոնով սահմանվել է հետևյալ խստագույն պատիժը. մծղնեությանը հարող մտորու կամ կնոջ ձեռքերի և ոտքերի ջլերը պետք է՝ կտրել, աղվեսաղորշմ դնել նրա ճակատին և բորտոնների մոտ տանել՝ ասպաշխարության համար:

Մծղնեության հարած ծնողների երեխաները, եթե դիտակցական հասակ ունեն, ենթակա են ծնողների ճակատագրին, իսկ եթե մանկահասակ են, ապա երեխաներին պետք է վերցնել ծնողներից և տալ եկեղեցուն՝ դաստիարակության:

Նթե եկեղեցականն է մեղադրվում մծղնեության մեջ և այդ

առաջին անգամն է, ապա նրան կարգալույծ պիտի անել իր սլաշտոնից, ճակատին աղվեսադրոշմ դնել և ուղարկել ճգնելու, իսկ ԼԲԻ ԵԿԵՂԵՑԿԱԿԱՆՐ ԵՐԿՐՈՐԴ անգամ է մեղադրվում այդ նույն հանցանքում, կտրվում են նաև նրա ոտքերի և ձեռքերի ջլերը:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գուցե չէր կարելի մտածել պատժի ավելի սարսափազգու մի ձև, քան մարդկանց ոտքերի և ձեռքերի ջլերը կտրելն էր, այսինքն՝ հաշմանդամ դարձնելը: Դաժան պատիժ էր նաև մարդկանց ճակատին աղվեսադրոշմ խարանելը. հալատացյալ մարդը տեսնելով «նզովված մարդու» ճակատի դրոշմը, ոչ միայն պետք է խուսափեր փոխհարաբերություն ունենալ նրա հետ, այլև պարտավոր էր նրան հալածել որպես «հասարակության թշնամու»:

Շահապիվանի ժողովը, սակայն, պատիժներ է սահմանել ոչ միայն մծղնեից շարժման հարողներին, այլև այն քաղաքացիներին նկատմամբ, ովքեր մծղնեից շարժման հարողներին կթաքցնեն իշխանությունից և տեղեկություն չեն հայտնի նրանց մասին: Ըստ որում, ԵԲԵ մծղնեականին թաքցնողը հասարակ քահանա է, օրենքով պետք է կտրել նրա ոտքի և ձեռքի ջլերը, ԵԹԵ բարձրաստիճան ԵԿԵՂԵՑԿԱԿԱՆ է, նզովվում և պաշտոնից է հեռացվում, իսկ ԵԹԵ աղնվական ծագում ունեցող մարդ է, միայն նզովվում է:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական կանոններում նույն հանցանքի համար տարբեր դասակարգի ներկայացուցիչներին համար տարբեր պատիժ է սահմանվել. բոլոր դեպքերում ամենաարտոնված խավերին ամենափոքր պատիժն է տրվել:

Հաղովե՞ց արդյոք հայոց ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱԳՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ Շահապիվանի ժողովի այդ դաժան կանոններով արժատախիլ անել սոցիալական շարժումները Հայաստանում: Ո՛չ: Այդ ցույց կտան հետագա դարերի իրադարձությունները, որոնց կժանոթանանք պավլիկյան շարժման առիթով, մի շարժում, որը ցնցեց ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի, այլև ողջ Իսլամագրիսյի ֆեոդալական հասարակության իշխող վերնաշինքը:

2. ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՌԺՈՒՄՆԵՐԸ V դարի ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Հայաստանի քաղաքական դրությունը

Վրենելյան Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, թևայետ հայ նախարարները վասալական կախման մեջ էին սլաքսիկ թագավորից և վճարում էին նրան սահմանված հարկը և կռվի ժամանակ նրա

տրամագրութեան տակ դնում իրենց այրուծին, սակայն պահպանում էին ներքին անկախութիւնը:

Հայաստանի ղեկավար կարևոր պաշտոնները դեռ շարունակում էին վարել հայ իշխանները: Այսպես, հազարապետութիւնը գրտնըվում էր Ամատունիների, սպարապետութիւնը՝ Մամիկոնյանների, դատավարութիւնը՝ կաթողիկոսի ձեռքին և այլն:

Սասանյան արքունիքի հանդուրժողական այս վերաբերմունքը պայմանավորված էր Իրանի այդ ժամանակվա քաղաքական անկայաստ վիճակով: Սասանյան Պարսկաստանին V դարի 30—40-ական թթ. արևմուտքից սպառնում էր Բյուզանդիան, իսկ հյուսիսից՝ նա ենթակա էր քուշանների և հոնների հարձակմանը:

Հազկերտ II-ը (438—457), գահ բարձրանալով, իր առջև խնդիր է դնում ապահովել երկիրը արտաքին հարձակումներից և հետո միայն դրադվել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև Հայաստանի ներքին անկախութիւնը վերացնելու և նրանց ասիմիլյացիայի ենթարկելու խնդրով: Քաղաքական այս իրադրութեան մեջ Հայաստանը դուրս էր մնում Սասանյան արքունիքի ուշադրութեան տեսադաշտից և շարունակում էր պահպանել իր ներքին անկախութիւնը:

Հազկերտ II-ը իր գահակալութեան առաջին տարիներին Բյուզանդիայի հետ ունեցած սահմանային թեթև կռիվներից հետո, որի մասին հիշատակութիւն ունի Խորենացին, բանակցութիւնների մեջ է մտնում Թևոդորոս կայսեր հետ և վերահաստատում 422 թ. կնքած 50-ամյա խաղաղութեան պայմանագիրը: Ըստ այդ պայմանագրի, Բյուզանդիան իրավասու չէր միջամտելու Արևելյան Հայաստանի ներքին գործերին և չպիտի հովանավորեր Պարսկաստանի դեմ դործող թշնամական ուժերին:

Հայաստանը ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակութիւն ունեցող մի երկիր էր, և այդ շատ լավ գիտակցում էր Բյուզանդիան: Սակայն պայմանագրի կնքման ժամանակ նա հարկադրված էր տեղի տալ, որովհետև Դանուբի կողմից սկսել էին խուժել Աթիլայի հրոսակները, և Բյուզանդական կայսրութիւնը գտնվում էր մեծ վտանգի առջև: Ստեղծված քաղաքական աննպաստ այս դրութեան մեջ Բյուզանդիայի համար, իհարկե, անմտութիւն կլիներ նոր պատերազմական դործողութիւններ սկսել արևելքում:

Հազկերտը, Բյուզանդիայի հետ խաղաղութեան դաշնագրութիւնը վերահաստատելուց հետո, զբաղվում է Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանից սպառնացող քուշանների հարցով: Նա իր զորաբանակները տեղափոխում է սրանց դեմ և սկսում կռիվը: Պարս-

կական զորաբանակների մեջ գտնվում էին նաև հայկական, վրացական և աղվանական զորաբաժիններ: Հազկերտը հաջողությամբ վերջացնում է քուշանական պատերազմը և հեռացնում քուշաններին Պարսկաստանի սահմաններից:

**Հազկերտի քաղաքականությունը
Հայաստանի
նկատմամբ**

Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանից ըստ պատնացող վտանգը վերացնելուց հետո Հազկերտը այնուհետև սկսում է զբաղվել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի ասիմիլյացիայի հարցով:

Տիգրանի վաղեմի ծրագիրն էր, ինչպես ասացինք, վերացնել հայ ժողովրդի ներքին անկախությունը, պարտադրել զբաղաչտությունը և աստիճանաբար ասիմիլյացիայի ենթարկել նրան: Ըստ որում, Տիգրանն իր այդ քաղաքականությունը վարում էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրա դրացի Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի նկատմամբ:

Եղիշեն, խոսելով Սասանյանների՝ Անդրկովկասի և Հայաստանի ժողովուրդների նկատմամբ վարած այս քաղաքականության մասին, նշում է, թե պարսից արքունիքում իշխում էր այն կարծիքը, որ եթե իրենց հաջողվի վերացնել Հայաստանի ներքին անկախությունը, ապա զժվար շի լինի այնուհետև նույնը կատարել նաև Վրաստանում և Աղվանից աշխարհում:

Պարսկական արքունիքն իր նախագծած ծրագրի իրագործումը Հայաստանում վարում է հայ իշխանների միասնությունը պառակտելու քաղաքականության միջոցով: 447 թ. արտակարգ լիազորություններով Հայաստան է ուղարկվում Դենշապուհ անունով խորամանկ մի պաշտոնյա:

Դենշապուհը, ըստ պատմիչների տեղեկության, «խաղաղասերի կեղծավորությունը»՝ աշխատում է իրար դեմ լարել հայ նախարարներին և կամազուրկ ու փառասեր տարրերին զբաղել իր կողմը. «Նրանցից ոմանց.— գրում է Եղիշեն,— որսում էր ոսկով և արծաթով, շատերին առատ պարգևներ էր բաշխում, ոմանց տալիս էր ազարակներ և մեծամեծ պտուղեր, ոմանց մեծամեծ աստիճաններ և իշխանություն էր շնորհում, անտոի հույս էր ներշնչում նրանց և այսպիսի մշտապես հրապուրում էր և թեյազրում»:

Եղիշեի այս տեղեկությունը ուշագրավ է ոչ միայն Սասանյանների՝ Հայաստանում վարած պառակտողական քաղաքականությունը հասկանալու համար, այլև պատկերացնելու այն կամայականությունները, որ պարսիկ պաշտոնյան թույլ էր տալիս ֆեոդալական սեփականության և իրավունքի նկատմամբ: Փաստորեն ոչ մի

նախարար Հայաստանում ապահով չէր, որ վաղը չի ամբաստանվի պարսից արքունիքի առջև, և նրա կալվածքը չի բռնագրավվի ու չի տրվի մեկ ուրիշի: Նման քաղաքականության հետևանքները, բնական է, չէին կարող խոր դժգոհություն շառաջացնել տոհմիկ «գավառտեր» նախարարների շրջանում:

Սասանյանների այս քաղաքականությունը շուտով տալիս է իր շոշափելի արդյունքները: Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ պարսից արքունիքը «նախարարներին քսությունաբ իրար դեմ հանեց և խուսվություն ստեղծեց ամենուրեք»:

Դենշապուհն այնուհետև ձեռնարկում է Հայաստանը տնտեսապես քայքայելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով նա կատարում է աշխարհագիր (մարդահամար)՝ Հայաստանի հարկերը թեթևացնելու պատրվակի տակ, բայց իրականում ցանկանում է ծանրացնել հարկերը կրկնակի ու եռակի շափով:

Եղիշեն խոսելով Դենշապուհի աշխարհագրից հետո պարսիկ հարկահավաքների՝ ժողովրդից հավաքած հարկերի մասին, վրդովված բացականչում է. «Բայց ով կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր և սակեր, բաժեր և հասեր (էին նշանակում լեռների, դաշտերի և անտառների վրա): Հարկատու այն համայնքից, գրում է նա, որ առաջ պարսիկ հարկահավաքները վերցնում էին հարյուր դահեկան, այժմ վերցնում են երկու հարյուր: Նրանք ծանրացնում են առանձնապես վարելահողերից և արոտավայրերից գանձվող հարկերը: «Դնէին հարկս,—գրում է Եղիշեն,— ոչ միայն շինաց, այլ և աեբակաց»: Ըստ որում, հարկերը դանձում էին ամենավայրագ բռնության և հափշտակության ճանապարհով, հավաքում էին նրանք ծանր և բազմատեսակ այս հարկերը և զարմանում՝ «թէ ուստի» այս ամենայն գանձս ելանէ»:

Սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանում վարած հարկային այս քաղաքականությունից տուժող հասարակական հիմնական խավերը, հասկանալի է, որ շինականն էր և քաղաքային ուսմիկը. սրանց ուսերին էր ծանրանում առաջին հերթին պարսկական հարկային լուծը:

Այս քաղաքականությունը, բնականաբար, պետք է առաջացնեի և առաջացնում է խոր դժգոհություն աշխատավորության լայն շրջաններում և ոտքի հանում նրանց: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ շինականները և քաղաքային ուսմիկները ոտքի են կանգնում ոչ միայն նրա համար, որ պարսիկները վիրավորում էին նրանց կրոնական զգացմունքները, հարկադրում կրոնափոխության, ինչպես կարծում են կղերական պատմագրության ներկայացուցիչներից

ումանք, այլև այն պատճառով, որ նրանք բացահայտ կեղեքվում էին ու հարստահարվում:

Պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ 'Իենշապուհը հարկ էր դրել նաև հայ հողերակառնությունների վրա, որը որպես սոցիալական արտոնյալ խավ, մինչ այդ ազատ էր ամեն տեսակ հարկատվությունից: «Ջազատութիւն եկեղեցւոյն, արկանէր ընդ ծառայութեան», — գրում է Եղիշեն: Պարսից արքունիքն իր այդ քաղաքականությունը նպատակ ուներ, անշուշտ, զրկել հայ հողերակառնությունն արտոնությունից, քայքայել նրանց տնտեսապես և նախապատրաստվել վճռական հարվածի՝ զրադաշտությունը Հայաստանին պարտադրելու համար: Պարսկական արքունիքի այս քաղաքականությունը առաջացնում է նաև հողերակառնություն խոր դժգոհությունը:

Դենշապուհը ծանրացնում է նաև Հայաստանի առևտրականներից դանձվող մաքը՝ «բաժը»: Այսպիսով, հայ առևտրականները, սոցիալական մյուս խավերի նման, նույնպես ենթարկվում են Սասանյան արքունիքի բռնություններին:

Պատմիչների տեղեկություններից պարզ երևում է, որ Սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանում վարած քաղաքականությունն իր սուր ծայրով ուղղված էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերի դեմ: Հայ նախարարները դժգոհ էին, որովհետև նրանց սպառնում էր քաղաքական իրավունքից և տիրությունից զրկվելու վտանգը, հայ եկեղեցականները դժգոհ էին, որովհետև կանգնել էին լինել-չլինելու սպառնալիքի առաջ, առևտրականները դժգոհ էին, որովհետև սահմանափակվել էր նրանց գործունեության ասպարեզը, հայ շինականները դժգոհ էին, որովհետև ենթակա էին աննախընթաց կեղեքումներին:

Ժողովրդի դժգոհությունն պատճառները, սակայն, միայն դրանք չէին. պարսկական արքունիքը սկսել էր վարել կրոնափոխություն հարկադրանքի քաղաքականությունը, որը վիրավորում էր ժողովրդի կրոնական զգացմունքները: Պետք է նկատի ունենալ, որ V—VI դարերի ազատագրական շարժումների մեջ կրոնական ուղղակի շատ խոշոր դեր է կատարել:

Պարսից արքունիքը իր քաղաքականությունը Հայաստանում իրադրածելու նպատակով, նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից հետո, պատասխանատու պաշտոններից սկսում է հեռացնել հայերին և հանձնում դրանք պարսիկների: Հազարավեցություն պաշտոնից Դենշապուհը հեռացնում է Վահան Ամատունուն և տեղը նշանակում մի պարսիկի: Մեծ դատավարությունը,

որը հնուց ի վեր պատկանում էր կաթողիկոսի իրավասությանը, վերցվում է նրանից և հանձնվում պարսիկ պաշտոնյայի:

Նոր նշանակված հաղարասետը և մեծ դատավորը պարսկական արքունիքից հանձնարարություն ունեին ոչ թե հետևել օրինականություններ, պահպանել երկրի կարգ ու կանոնը, այլ դավեր սարքել, պառակտել հայ նախարարների միասնությունը, և Հայաստանը բայցայել տնտեսապես և քաղաքականապես:

Պարսից արքունիքը տեղյակ էր Հայաստանում ծայր առած հեղուկներին, ուստի հայկական այրուձին՝ իր զինվորական դեկավերներին հետ, նախապես դուրս էր հանվել Հայաստանից և ուղարկվել քուշանների դեմ:

Հայաստանի նախարարական շրջանում Պարսկաստանի վարած պառակտողական քաղաքականությունը որոշ ժամանակ հետո տալիս է իր արդյունքները. գտնվում են իշխաններ, որոնք Սասանյան քաղաքականության հլու հենակներն են դառնում Հայաստանում, իսկ ընդդիմադիր նախարարները, հայրենասիրական դրոշկ տակ, համախմբվում են և պատրաստվում ապստամբություն:

Նախարարների այս խմբավորման կապակցությունը պետք է ասել, որ սխալ է որոշ պատմաբանների այն տեսակետը, ոչ իբր թե նշված խմբավորումը կատարվել է պարսկական և բյուզանդական օրինատացիաների շուրջը. դավաճաններն ունեցել են պարսկական օրինատացիա, իսկ հայրենասերները՝ բյուզանդական: Նման զնահատականը բացահայտ սխալ է:

Նախարարների այն խումբը, որը հարել է բյուզանդական օրինատացիային, իրականության մեջ պետական անկախության ձգտող նախարարների խումբն է եղել: Այդ նախարարները Բյուզանդիայի հետ փոխհարաբերության մեջ են մտել ոչ թե նրան ծառայելու, այլ նրա օգնությամբ իրենց ծրագիրն իրագործելու համար: Այլ բան է, որ Բյուզանդիայի խորամանկ գիվանագետները խաբել են և շեն կատարել իրենց խոստումները: Հակապարսկական նախարարներին է հարել նաև ժամանակակից Հուսեյի կաթողիկոս Վաչոցձորեցին:

Թուվմա Արծրունու բերած թանկարժեք մի հիշատակությունից երևում է, որ հայ հայրենասերները նպատակ են ունեցել վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախ իրավունքը և անգամ թեկնածունք է փնտրել հայկական դահի համար: Թուվմա Արծրունին վկայում է, որ Ալարայրի ճակատամարտի նախօրյակին նախարարները ցանկացել են Վահան Ամատունուն «թագաւորացուցանել ի վերայ Հայոց», բայց հետո համաձայնության չեն եկել և

կանգ են առել Կարդան Մամիկոնյանի վրա: Այդ մասին վկայում է նաև Եղիշեն:

Հայ նախարարների այդ նպատակադրումը և ձգտումը լիովին հասկանալի կդառնա, եթե մենք հիշենք, որ շատ ժամանակ չէր, որ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր քաղաքական անկախությունը. հայ նախարարական շրջանը դեռ չէր հաշտվել ստեղծված դրությամբ: Հետ, վերքը թարմ էր, և բնական է, որ փորձեր պիտի կատարեին քաղաքական անկախության վերականգնման ուղղությամբ:

Կրոնափոխության առաջարկը

Պարսից արքունիքը նախապատրաստական աշխատանքները Հայաստանում ավարտելուց հետո անցնում է վճռական գործողության. հրովարտակ է ուղարկում Հայաստան և առաջարկում կրոնափոխություն:

Կրոնափոխությունը Տիղբոնի համար, իհարկե, ինքնանպատակ չէր, այլ՝ իր հիմնական նպատակին հասնելու միջոց, իսկ նրա հիմնական ցանկությունն էր՝ վերացնել Հայաստանի ներքին քաղաքական անկախությունը և ասիմիլյացիայի ենթարկել հայ ժողովուրդին: Հրովարտակը ստորագրված է եղել Հաղկերտի անմիջական խորհրդակցանք՝ հաղարապետ Միհրնեբսեհը:

Եղիշեն բերել է հրովարտակի համառոտ բովանդակությունը. հրովարտակում ասվում է, որ հայերը մոլորված են կրոնական ճիշտ ուղուց, իսկ այդ մոլորվածության համար աստվածների առաջ պատասխանատու է ինքը՝ թագավորը, ուստի անհրաժեշտ է, որ հայերը «ուղիղ հավատի դան»՝ ընդունեն զրադաշտությունը և հետևեն պարսիկներին: Հրովարտակի վերջում առաջարկվում է հայ նախարարներին պատասխանել արքայից արքայի վերջնազրին կամ անձամբ ներկայանալ նրան: Պարսից արքունիքը համանման հրովարտակներ է ուղարկում նաև Վրաստան և Աղվանից աշխարհ:

Ղազար Փարսեցին պարսից արքունիքին հայերի գեմ գրգռելու հարցում մեղադրում է Վասակ Սյունեցու փեսային՝ Վարազվաղանին: Նա գտնում է, որ վերջինս զրադաշտությունը ընդունելով, ամբաստանել է հայ նախարարներին ու հոգևորականությունը և խորհուրդ տվել արքունիքին՝ կրոնափոխություն անելու:

Անհավանական չէ, որ Վասակ Սյունու փեսան և նրա նման մի քանի այլ հայ բախտախնդիրներ հրահրած լինեն պարսից արքունիքին, սակայն հարևան երեք ժողովուրդներին կրոնափոխ անելու քաղաքականությունը Տիղբոնի որդեգրած վաղմթի ծրագրից էր բխում, որն այժմ նա ուզում էր իրագործել կյանքում:

Արքայից-արքայի Հայաստան ուղարկած հրովարտակը քննութեան առնելու համար Արտաշատում հրավիրվում է նախարարներին և աշքի ընկնող եկեղեցականների աշխարհածոզով: Ժողովը ղեկավարում է կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփի Վայոցձորեցին:

Ժողովականները միաձայն որոշում են մերժել արքունիքի առաջարկը: Նրանք իրենց պատասխան նամակում հայտնում են, որ իրենք արքայից արքայի «հնազանդ ծառաներն են», կկատարեն նրա բոլոր առաջարկությունները, բայց կրոնական հարցերում չեն ենթարկվում նրան և ազատ են իրենց հավատը տնօրինելու ըստ իրենց խղճի: Վերջում վճռականորեն հայտարարում են, որ ոչ մի բան չի կարող շեղել իրենց հավատքից՝ «ոչ հրեշտակք, ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ հուր, ոչ ջուր և ամենայն զինչ և գառն հարուածք»:

Հայերի պատասխանը մեծ դայրույթ է առաջացնում Տիզբոնում: Պարսից արքունիքի մոգերը, օգտվելով առիթից, սկսում են զրդոել Հազկերտին հայերի դեմ, հավատացնելով նրան, որ հայերը ոման հանդգնութեան շէին դիմի, եթե մտադիր չլինեին աստամբութեան և նախապես շունենային Բյուզանդիայի օգնութեան խոստումը: Գազազած Հազկերտը հրամայում է՝ նորից հրովարտակ գրել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ավագանուն և առաջարկել նրանց՝ անմիջապես ներկայանալ արքունիք:

Երեք երկրների ֆեոդալական վերնախավը քննութեան է առնում Հազկերտի այս առաջարկը և որոշում արքայից արքայի մոտ ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին: Պարսկաստան մեկնած նախարարները 449 թ. գարնանը ներկայանում են Հազկերտին: Վերջինս նրանց սառը ընդունելութուն է ցույց տալիս, հանդիմանում իրենց հանդուգն պատասխանի համար և առաջարկում հավատալիստեթյուն՝ սպառնալով, որ եթե նրանք չընդունեն իր առաջարկը, ապա զորք կուղարկի և քանդել կտա նրանց երկիրը և բնակչութեանը կքշի գերութուն: Նախարարներին ոմանք փորձում են համոզել Հազկերտին, որ այդպիսի խոստութեան շղիմի, մատնացուց անելով իրենց՝ հավատարիմ քաղաքացի լինելու և պատերազմների ժամանակ հայ, վրացի և աղվան զինվորականների ցուցաբերած քաջագործութեան փաստերը, սակայն արքայից-արքան անհողոզդ է մնում իր որոշման մեջ:

Գտնվելով անելանելի վիճակում, նախարարները խնդրում են ժամանակ տալ իրենց՝ խորհրդակցելու և պատասխանելու Առանձին քննութեան առնելով Հազկերտի առաջարկը, նրանք հարմար են գտնում հիմել կեղծ ուրացութեան, որպեսզի կարողանան դուրս գալ

ծուղակից, վերադառնալ հայրենիք և ապա որոշել իրենց հետագա անելիքները: Նրանք հայտնում են արքունիքին, որ իրենք ընդունում են Հազկերտի առաջարկը:

Նախարարների հավատափոխության մասին տված համաձայնությունն արքայից-արքան ընդունում է մեծագույն գոհունակությամբ: Հաջորդ օրը կատարվում է ղրադաշտական կրոնի հատուկ ծիսակատարություն: Այնուհետև՝ հավատուրացյններին տալիս են թանկարժեք նվերներ և յոթ հարյուր մոզերի հետ ուղարկում Հայաստան: Հնարավոր անպատեհությունից խուսափելու համար, Հազկերտը պատանդ է պահում Վասակ Սյունու երկու որդիներին և վրաց Աշուշա բղեշխին: Եղիշեի վկայությունից երևում է, որ Հազկերտը հանձնարարած է եղել նախարարներին՝ մի տարվա ընթացքում հավատափոխ անել Հայաստանի և Անդրկովկասի բոլոր բնակիչներին, եկեղեցիները վերածել կրակատների և երիտասարդությունը դաստիարակել զրադաշտական ոգով:

700 հոգուց բաղկացած քրմական բանակը, «անշեջ կրակը» վերցրած, ճանապարհ է ընկնում՝ իր միսիան կատարելու համար: Քրմիքը տարված էին մեծ հարստության տիրանալու ակնկալություներով: Ըստ Եղիշեի տեղեկության, նրանք անգամ կոչում էին իրար հետ՝ թե ո՞վ որ շրջանի առաջնորդն է լինելու: 449 թ. սեպտեմբերի վերջին նախարարները և մոզերը հասնում են Բաղրանդի Անգղ կոչված գյուղաքաղաքը:

Անգղի միջադեպը և ապստամբության նախապատրաստու- թյունը

Նախարարների ուրացության լուրն անմիջապես հասնում է Հայաստան: Հայ հոգևորականությունը, մինչև նախարարների ժամանումը, մեծ աշխատանք է տանում ժողովրդի մեջ: Փաստորեն մինչև նախարարների գալը, Հայաստանում արդեն սկսվել էին մասսայական հուզումները:

Պատմիչները, դժբախտաբար, այս հուզումների մասին խոսում են ընդհանուր ձևով: Սակայն Անգղ ավանում տեղի ունեցած դեպքերին վերաբերող տեղեկությունները որոշակի պատկերացում են տալիս ժողովրդական հուզումների մասին: Անգղ ավանը ժամանած քրմերը, «անթիւ բազմութեամբ», փորձում են եկեղեցին վերածել ատրուշանի: Տեղի շինականները բահերով ու բրիչներով զինված, Ղևոնդ երեցի գլխավորությամբ, հարձակվում են քրմերի վրա, ջարդում նրանց և դուրս անում գյուղից: Այդպես էն վարվում նաև Զարեհավանում: Այստեղ «ոամիկ զօրացն բազմութիւնն» հարձակվում է նոր հիմնած մեհյանի վրա (բնագրում՝ մոխրանոցի) և ըըրմերին կոտորում:

Հայ ժողովուրդը պատրաստվում է վճռական դոտեմարտի Եղիշեն, խոսելով բնակչության մարտական տրամադրությունների մասին, հետևյալն է գրում: «Եւ իբրև այսպէս հաստատեցաւ կազմեցաւ, երևեցան ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վաճան ի ձեռին, ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց»:

Պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ ապստամբության սկզբում նախարարների մեջ որոշ անհամաձայնություն է եղել: Եվ Վարդան Մամիկոնյանը, որ ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկն էր, տեսնելով նախարարներից ոմանց տատանումները, որոշել է հրաժարվել ղեկավարությունից և հեռանալ Հայաստանից: Սակայն, երբ նախարարները և մարզպան Վասակը, հավաքվել են խորհրդակցության և հայտնել իրենց անհողողող կամքը՝ հավատարիմ մնալու իրենց որոշմանը և ապստամբել, Վարդանը նորից ստանձնել է ապստամբության ղեկավարությունը:

Ապստամբության կազմակերպչական աշխատանքները ըսկըզբում տարվել են գաղտնի: Այս շրջանում մարզպան Վասակ Սյունին մի կողմից աշխատել է հանգստացնել Հայաստանում գտնված սլարսիկ մոգայետին՝ սլարսկական արքունիքը չզրգուխելու նպատակով, իսկ մյուս կողմից՝ մասնակցել է ապստամբության կազմակերպչական աշխատանքներին:

450 թ. դարնանից ապստամբության ղեկավարները սկսում են համալրել հայկական զորամասերը և ղինել նրանց: Այդ միջոցառումներն այլևս թաքցնել հնարավոր չէր, ուստի և որոշում են հանդես գալ բացահայտ ձևով: Մարզպանը սկզբում դիմադրում է, բայց հետո, նախարարների թախանձանքի տակ, նորից համաձայնվում է: Նախարարներն ուխտում են չգաւլաճանել իրար և կովել մինչև վերջ: Պատմիչների տեղեկությունից երևում է, որ այդ ժամանակ սլարսկական բռնակալության դեմ ապստամբել էր նաև զրացի ազվան ժողովուրդը և սլարսից արքունիքը տասը հազարանոց մի բանակ է ուղարկել Աղվանք՝ ճնշելու ապստամբությունը: Ռազմական գործողությունների հապաղումը Հայաստանում արգեն կարող էր վնասակար լինել, ուստի հայկական զորաբանակը, որի ձամբարը գտնվում էր Մաղկանց լեռներում, սկսում է իր ռազմական գործողությունները: Նա հարձակվում է Հայաստանում գրանրված սլարսիկ կայսերների վրա, ոչնչացնում նրանց և զրավում ռազմական կարևոր հենակետեր:

Ապստամբության ղեկավարները դիտակցում էին, որ փոքրիկ այլ ժողովուրդի համար դժվար է կովել ռազմական աշխատի խոշոր և կազմակերպված ուժի դեմ, ինչպիսին Սասանյան Պարսկաս-

տանն էր, ուստի և անհրաժեշտ են համարում պատգամավորութ-
յուն ուղարկել Բյուզանդիա, Թիոդորոս կայսեր մոտ և նրանից
ռազմական օգնություն խնդրել: Պատգամավորության մեջ մտնում
են երեք հեղինակավոր նախարարները՝ Վահան Ամատունին, Մե-
րուժան Արծրունին և Հմայակ Մամիկոնյանը: Հայերը միաժամա-
նակ ռազմական դաշինք են կնքում աղվանական և վրացական ժո-
ղովուրդների հետ:

Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս, հայերի՝ բյուզանդացիների վրա
դրած հույսերը խաբուսիկ են դուրս գալիս: Մինչև պատգամավո-
րության Բյուզանդիա հասնելը Թիոդորոս կայսրը մահանում է, իսկ
նրան փոխարինող Մարկիանոսը, (450—457) ընդունելով հայկա-
կան պատգամավորությանը, խորհրդակցում է Արևելքի բյուզան-
դական զորքերի հրամանատար Անատոլիոս զորավարի հետ և կրտ-
րականապես մերժում հայերի խնդրանքը, հայտարարելով, որ չի
ցանկանում խախտել պարսկա-բյուզանդական 422 թ. 50-ամյա
հաշտության պայմանագիրը: Դեռ ավելին. Անատոլիոս զորավարի
միջոցով նա զաղտնի հայտնում է սյարսից արքունիքին, որ հայերը
պատրաստվում են ասպատամբության և դիմել են իրեն օգնությա-
նը և ինքը մերժել է:

Այսպիսով, հայ ասպտամբներին մնում էր գործել իրենց սե-
փական ուժերով և կտրել հույսերը Բյուզանդիայից: Հաջակական զո-
րաբանակը, պարսկական կայսրերները ոչնչացնելուց և վարևեր
ամրությունները գրավելուց հետո, շարունակում է համարել իր
շարքերը և դիմել:

Պարսկական զորքերն իրենց ռազմական
Հայերի օգնությունն գործողությունները Աղվանքում՝ ասպտամբ-
աղվան ժողովրդին ների դեմ սկսում են 450 թ. ամռանը: Ապրս-
տամբության նախօրյակին պարսկական մի
զորաբանակ, Սերուխտի հրամանատարությամբ, որը գտնվում էր
Թիֆլիսում, շարժվում է Աղվանք՝ առաջադրանք ունենալով նախ
ճնշել Աղվանքի ասպտամբությունը, իսկ այնտեղից շարժվել Հա-
յաստան: Պարսկական մի այլ զորաբանակ, Միհրնբոսեհի զլխավո-
րությամբ, շարժվում է Փայտակարան՝ Հայաստանի վրա հարձակ-
վելու համար: Այդ ժամանակ աղվանները պատգամավորություն
են ուղարկում Հայաստան և օգնություն խնդրում:

Հայերը որոշում են կատարել իրենց դաշնակցային պարտա-
կանությունը և օգնել մոտիկ հարևանին: Նրանք հայկական բանա-
կը բաժանում են երեք մասի, որոնցից մեկը ներշապուհ Արծրունու
հրամանատարությամբ շարժվում է հարավ՝ Հեր և Կարևանդ դա-

ձևաները, պաշտպանելու հարավային սահմանը պարսկական անակնկալ հարձակումներից, երկրորդ զորամասը, Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարութեամբ, շարժվում է Աղվանք՝ օգնութեան, իսկ երրորդ զորամասը, Վասակ Սյունու գլխավորութեամբ, մնում է Այրարատյան սահմանում: Վասակ Սյունին, որպես դիվանագետ անձնավորություն, ընտրում է քաղաքականության նոր ընթացք. մի կողմից՝ թելադրել պարսկական սուբունիքին հրաժարվելու իր բռնության քաղաքականությունից, իսկ մյուս կողմից՝ մեղմացնել տեղում ժողովրդի հուզումները և թույլ շտալ նրան անհավասար զոտեմարտի բռնվել պարսկական հզոր զորաբանակների հետ:

Աղվանից աշխարհին օգնություն գնացած հայկական բանակը թշնամուն հանդիպում է հաղխաղ կոչվող քաղաքի մոտ (ներկայիս Ղազախը), որը նախկին աղվանական թագավորների ձմեռանոցն էր: Հայկական զորաբանակին են միանում աղվանական զորքերն ու պարտիդանական ջոկատները:

Զնայած նրան, որ պարսկական բանակը թվական մեծամասնություն ուներ և լավ էր զինված, այնուամենայնիվ, Վարդան Մամիկոնյանը որոշում է ճակատամարտ տալ հաղխաղի դաշտավայրում: Նա հարմար դասավորում է իր և դաշնակից աղվանական զորամասերը, երեք կողմից վճռական հարվածներ տալիս թշնամուն, հաղթում նրան և փախուստի մատնում:

Խաղիտաղի ճակատամարտը շահելուց հետո հայկական բանակը շարժվում է դեպի Ճորա պահակը (Արանաց դուռը), ուր գրտնրվում էին պարսկական խոշոր կայազորներ: Նա ջարդում է պարսկական աջ զորամասերը և ազատում աշտեղ գտնվող գերիներին: Ճորա պահակի վերակացությունը Վարդանը հանձնում է Վահան անունով մի աղվան իշխանի: Նա բանակցություններ է վարում և փոխօգնություն դաշինք կնքում հոների հետ, որոնք խուստանում են կույել Պարսկաստանի դեմ:

Շուտով սուրհանդակ է գալիս Հայաստանից Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և հայտնում նրան Վասակ Սյունու որդեգրած նոր քաղաքականության մասին: Վարդանը իր բանակով անմիջապես վերադառնում է Հայաստան 450 թվականի աշնանը: Մոտենում է ձմեռը, պահեստներում անհրաժեշտ քանակությամբ հաց և սնունդամթերք շլինելու պատճառով, Վարդանը հարկադրված է լինում գինվորներին բաց թողնել իբևնց տները՝ դարնանը նորից հավաքելու նպատակով:

Վարդանի վերադառնալուց հետո պարսկական իշխանության

դեմ պայքարող նախարարները հավաքվում են խորհրդակցութեան և որոշում չհետեւել Վասակ Սյունու քաղաքականութեանը: Կազմվում է կառավարութիւն: Վարդանին է հանձնվում սպարապետութեան պաշտոնը, Վահան Ամատունուն նշանակում են հազարապետ, Խորեն Խոխոտունուն՝ մաղխազ, Իսկ Հովսեփ կաթողիկոս Վայոց-ձորեցուն՝ մեծ դատավոր:

Ավարայրի ճակատամարտը

Պարսից արքունիքը ուշադիր հետևում էր Հայաստանում ծավալված իրադարձութիւններին: Ստեղծված լարված դրութիւնը փոքրինչ մեղմելու դիտավորութեամբ, արքունիքը հրովարտակ է ուղարկում Հայաստան և հայտարարում, որ հավատարմութեան պարտադրանքը վերանում է, հերկերը պիտի թեթևացվեն և այլն: Սակայն ժողովրդական հուզումներն այնպիսի լայն շարժում էին ընդունել և ապստամբութեան գաղափարն այնքան էր մասսայականացել, որ անհնարին էր ժողովրդին կանգնեցնել կես ճանապարհին: Ապստամբներն ամբողջ ձմռանը նախապատրաստվում էին վճռական գոտեմարտի:

Գարունը բացվելուն պես սլարսկական մի խոշոր բանակ, Մուշկան Նյուսալավուրտի հրամանատարութեամբ, շարժվում է դեպի Հայաստան: Պարսկական զորքերը հասնում են Հեր և Զարեվանդ գավառները, իսկ այնտեղից ասպատակելով՝ մտնում Արտազ և ճամբարում Տղմուտ գետի ափին, Ավարայրի դաշտավայրում:

Հայկական այրուծին, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ, Նախիջևանի վրայով շտապ շարժվում է Արտազ և միանում հայկական հարավային բանակին: Կազմվում է 66 000 հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ՝ մեծ մասամբ շինականներից և քաղաքային ռամիկներից: Պետք է ասել, որ Վարդանի բանակն այնքան էլ լավ զինված չի եղել: շինականները վերցրել էին այն, ինչ ճարել էին, Զորքի մի մասը ձիավոր էր, մյուս մասը՝ հետևակ:

Հայ ժողովրդի լայն խավերը լցված էին թշնամուն հաղթելու հաստատուն վճռականութեամբ: Զենք էին վերցրել և կռվի գուրս եկել ազնվականները, շինականները, արհեստավորները, քաղաքային ռամիկները և նույնիսկ՝ հոգևորականութիւնը: Ապստամբութիւնը համաժողովրդական, համազգային բնույթ ուներ: Առանձին նախարարների շարժմանը շմասնակցելն ամենևին չի բացառում աղատագրական պայքարի համաժողովրդական, մասսայական բնույթը: Ծակատամարտի նախօրյակին Վարդան Մամիկոնյանը, իսկ հայ եկեղեցականներից՝ Հովսեփ կաթողիկոսը, 'Կեոնդ երեցն'

խրենց քարոզներով աշխատում են ողորկել բանակը, ներշնչել նրան՝ անվախ գիմադրավելու թշնամուն:

Եղիշեն բերել է Հովսեփ Վայոցձորեցու, Աստուծոյ և Վարդան Մամիկոնյանի՝ հայ զինվորութեանն ուղղած ճառերը: Վարդանը, գիմելով իր զինվորներին, հիշեցնում է նախ նրանց փառավոր անցյալը, նրանց սխարագործութեանները: «Մենք իրար հետ շատ հակատամարտեր ենք տվել, եղել է, որ մենք քաջապետ հաղթել ենք թշնամիներին և եղել է, որ սխարավել ենք, սակայն շատն այն է, որ մենք հաղթող ենք եղել, քան սխարավող»: Ապա նա անձնվեր հայրենասիրութեան և մարտական անվեհերութեան է հրավիրում իր զինվորներին, որի բարոյական իմաստը խտացված կերպով ձևակերպված է՝ «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն» նշանաբանի մեջ: Փախչողը, ասում է Վարդանն իր ճառում, անողորմ մահվան է ենթակա, իսկ քաջութեամբ ընկնողը՝ հավիտենական անուն է վաստակում: Նա կոչ է անում զինվորներին՝ կռվել անձնուրաց արիութեամբ:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում Ավարայրի դաշտում: 451 թ. մայիսի 26-ին: Վարդան Մամիկոնյանը հայկական բանակը բաժանում է շորս զնդի. կենտրոնական զնդի հրամանատար է նշանակում Ներշապուհ Արծրունուն, աջ թևինը՝ Խորեն Խոթստունուն, ձախ թևը ինքն է վերցնում, իսկ վերջապահ զորամասի հրամանատար է նշանակում իր եղբորը՝ Համազասպին: Յուրաքանչյուրի կողքին նշանակում է մի քանի օգնականներ:

Պարսից զորքն ընդունում է մարտը՝ դասավորվելով դաշտի լայնութեամբ, Տղմուտի մյուս ափին: Հարձակումն սկսում է հայկական զորքը, որն անցնում է Տղմուտ գետը և գրոհում թշնամու վրա: Վարդանն իր զլխավոր հարվածն ուղղում է մատյան (արքունական) զնդի վրա, որը պարսից բանակի ամենից մարտական զորամասն էր:

Եղիշեն, որպէս ճակատամարտի ականատես, ղեկարկեստական բացատրիկ վարպետութեամբ և զգացմունքով է նկատարել Ավարայրի ճակատամարտը: «Եվ այսպէս պատրաստվելուց հետո երկու կողմերն էլ սրտմտութեամբ և մեծ բարկութեամբ լցված, զազանային զորութեամբ հարձակվեցին իրար վրա: Կողմերի բարձրացրած աղմուկն ու աղաղակը լսվում էր ինչպէս խուն ամպերի ճայթմունք: Զայների պղրդունից շարժվում էին լեռների բարանձավները: Բազմաթիվ սազավարտների և զրահի փայլը կտրում էր արեգակի ճառագայթների շողը: Բազմաթիվ սրերի շողշողունիքն ու բազմախուրն նիզակների ճոճանքից կարծես կրակ էր փայլվում: Մ'վ կա-

րող է նկարագրել ահազդու ձայների այս մեծ տաղնապը, իրար զարկող վահանավորների թնդյունը և աղեղների լարերի ճայթյունը, որոնք առհասարակ խլացնում էին բոլորին»:

Հայկական զորքի հարվածների տակ պարսից գունդը սկզբում նահանջում է: Թվում է, թե հայերի հաղթանակը անվիճելի է: Բայց շուտով պարսկական զորքերը արքանի մեջ են առնում Վարդան Մամիկոնյանի զորամասը: Սկսվում է կատաղի կռիվ. երկու կողմներից ընկնում են բազմաթիվ զինվորներ: Մարտը տևում է մինչև երեկո: Այստեղ հերոսի մահով ընկնում է Վարդան Մամիկոնյանը: Հայկական զորքերը, կորցնելով իրենց հրամանատարին, մութն ընկնելիս թողնում են պատերազմի դաշտը և նահանջում:

Ճակատամարտից հետո Ավարայրի դաշտավայրը սրտամորմոք մի տեսարան էր ներկայացնում. «ժամանակը գարնանային էր,— գրում է Նղիշեն,— ծաղկալից դաշտը արշուճով ծածկվեց: Մարդու սիրտը կտրատվում, աղիքները գալարվում էին, երբ, մանավանդ, տեսնում էր սպանվածների բազմաթիվ կույտերը, խոցվածների մոճոցը, ջարդվածների մոնչյունը, վիրավորների թավալղոթ սողալն ու շարժվելը... սիրելիների ողբը, մերձավորների սուզը և բարեկամների վայնասունը»:

Ըստ պատմիչների տեղեկության, Ավարայրի ճակատամարտում պարսկական բանակից սպանվում են 3544, իսկ հայկականից՝ 1036 հոգի: Հավանական է, որ հայրենասեր պատմիչները պարսիկ սպանվածների թիվը չափազանցել են:

Հայագիտության մեջ վեճի առարկա է դարձել այն հարցը, թե Ավարայրի ճակատամարտը հայերին հաղթանակ, թե պարտություն բերեց: Հայագետներից ոմանք Ավարայրի ճակատամարտը հաղթություն են համարում, ոմանք պարտություն: Ծակատամարտի ճիշտ գնահատականը տվել է ժամանակակից պատմիչ Նղիշեն. «Ոչ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուսը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով, երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին: Բայց որովհետև հայոց զորավարը ընկել էր մեծ պատերազմում, չկար զլխավորեղ մեկը, որի շուրջը համախմբվեին մնացած զնգերը... ուստի ցրվեցին»:

Ավարայրը հայերի համար ուզմական պարտություն էր, սակայն քարոչական հաղթանակ: Ավարայրի ճակատամարտով պատերազմը չվերջացավ: Ապստամբ հայկական դորամասերը, վերահասավորելով իրենց ուժերը, փոքրիկ ջոկատներով շարունակեցին պարտիզանական կռիվներ մղել պարսկական զորքերի դեմ և խորտակիչ հարվածներ հասցրին նրանց: Պարտիզանական ուժեղ կռիվ-

ներ ծավալվեցին Տայքում, Արցախում, Տմորիքում և այլ վայրերում: Պարտիզանական կռիվների ընթացքում հայ ժողովուրդը ցուցաբերեց անձնագոհության և հերոսության օրինակներ: Հիշենք նրանցից մի քանիսը: Պարսկական խոշոր մի զորամաս շրջաւլատում է Կապույտ բերդը: Բերդում ամրացած է լինում նաև հայ պարտիզանական մի ջոկատ: Պարտիզանները դուրս են դալիս բերդից, հարձակվում պարսիկների վրա, կոտորում նրանցից շատերին, իսկ «զմնացեալսն փախստական ի բանափն արկանէին»: Տմորիքում ամրացած պարտիզանական մի զորամաս, երբ լսում է պարսից զորքերի՝ տեղում կատարած վայրագությունները, հարձակվում է նրանց վրա և «յանխնա կոտորելով նախճիրս արեան գործէին»: Խաղտյաց լեռներում ամրացած պարտիզանական ջոկատները, երբ տեղեկանում են, որ պարսիկները քանդում են հայկական գյուղերը, հարձակվում են Տայքի դավառում գտնվող պարսկական զորքերի վրա և կոտորում նրանց: Այդ դավառի երկու գյուղում պարսիկները այրել էին տեղի եկեղեցիները: Պարտիզանները, վրեժխոզությամբ լցված, հարձակվում են պարսկական զինվորների վրա, կոտորում «զբազումս ի նոցանէ և զմնացեալսն փախստական հանին յաշխարհէն»:

Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ Ավարայրի ճակատամարտում, Վարդանի զորաբանակի կազմում, գտնվել է նաև Արցախի հայկական զորամասը և կռվել թըշնամու դեմ: Ճակատամարտից հետո Արցախի զինվորականները ցանկացել են վերադառնալ իրենց բնակավայրը Վայոց ձորի վրայով: Պարսկական խոշոր մի հեծյալ զորագունդ, Աթաշխուդա անունով մեկի հրամանատարության տակ, հետապնդել է վերադարձող արցախցիներին և շրջապատման մեջ առել «մերձ ի բլուրն, որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամբուլեան ի գետամիջին նդեղեաց և Մոզանի»: Մատնացույց արված ամբուլյունը, ինչպես պարզված է, հանդիսանում է ներկայիս Եղեգնաձորի կենտրոնում գտնվող բլուրը: Արցախի հայ հայրենասերները կռվում են պարսկական զերազանց ուժերի դեմ և ընկնում հերոսի մահով: Հետագայում զոհված հայ մարտիկների աճյունները թաղելու մ գալիս Գյուտ կաթողիկոսը և հողին հանձնում այն վայրում, ուր նրանք ընկել էին: Եղեգնաձորի կենտրոնում գտնվող բլուր-ամբուլյունը փաստորեն Վարդանաց նահատակների աճյունն ամփոփող միակ ճանաչված հուշարձանն է հայրենի հողի վրա:

Պարսիկ հրամանատարությունը ճակատամարտից անմիջապես հետո ձերբակալում է Հայաստանի աչքի ընկնող մի շարք իշխաններ:

րի ու եկեղեցականների և ուղարկում Պարսկաստան՝ իբրև քաղաքական հանցագործներ: Որպես պատանդ, նա Պարսկաստան է ուղարկում Մամիկոնյան, Կամսարական և այստամբության մասնակցած մյուս նախարարների երեխաներին, այդ թվում նաև Վարդանի հղբայր Հմայակի երեք որդիներին՝ Վահանին, Վասակին ու Արտաշեսին:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո Մուշկան նյութալավուրտը արքունիքին տեղեկացնում է պատերազմի արդյունքների և նոր սկսած պարտիզանական կռիվների մասին: Ստեղծված այս ծանր իրադրություն մեջ, արքունիքը հարկադրված է լինում իր բանակը ետ կանչել Հայաստանից և սիրաշահելու քաղաքականություն ըսկրսել:

Պարսից արքունիքը մարզպանության պաշտոնից հեռացնում է Վասակ Սյունուն և նրա փոխարեն նշանակում Ատրոմիդղ անունով մի պարսիկի, թույլատրում է բռնությամբ մոզուսթյուն ընդունած հայերին նորից վերադառնալ իրենց նախկին հավատին, որոշ չափով թեթևացնում է հարկային լուծը, տնտեսությունը լքած, հեռացած մարդկանց թույլ է տալիս վերադառնալ իրենց տները, և, վերջապես, հայկական այրուծին, որ դառնում էր Պարսկաստանում, վերադարձնում է Հայաստան:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսիկ իշխանությունները դատում են ձերբակալված և Տիզրոն տարված ապստամբության ղեկավարներին: Տիզրոնում ձերբակալվում է նաև Վասակ Սյունին, որը կանչվել էր սրպես վկա: Վախենալով, որ եթե նրանց թույլ տրվի վերադառնալ Հայաստան, նորից կարող են հրահրվել ժողովրդական հուզումները, որոշում են անպատիժ բաց չթողնել: 13 նախարարներ և 8 եկեղեցականներ դատապարտվում են ցմահ բանտարկության և քստրվում Վրկանից աշխարհը: Այստեղ էլ նրանք մնում են մինչև 454 թվականի պարսկահռոմական պատերազմը: Այդ պատերազմի ընթացքում քստրականներին նրանք տեղափոխում են Ասյար աշխարհը, ուր եկեղեցականներին կոտորում են, իսկ աշխարհականներին՝ թույլ տալիս վերադառնալ հայրենիք:

Ավարայրի ճակատամարտի Աշխարհկոթյունը

Ավարայրի ճակատամարտը հայ ազատագրական պայքարի պատմության փայլուն էջերից մեկն է: Ազատասեր հայ ժողովուրդն այդ պայքարում ցուցաբերել է անձնուրաց պայքարի ու հերոսության օրինակներ: Հայ ժողովուրդն Ավարայրում վճռական մարտի դուրս եկավ օտարերկրյա բռնակալի դեմ և հերոսաբար կռվեց իր ազատության ու անկախության համար:

Ազատագրութեան համար թշնամու դեմ կռիւնցին հասարակութեան բոլոր խավերը՝ շինականները, իշխանները, հոգևորականութիւնը և այլն: Ժողովուրդն ապստամբութեան ղեկավար Վարդան Մամիկոնեանին ու նրա զինակիցներին դասեց հայրենիքի համար զոհված հերոսների շարքը և հատուկ տոն սահմանեց նրանց հիշատակին:

Ժամանակակից պատմիչները՝ Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին, իրենց պատմութիւնների մեջ արձանագրեցին այն զորավարների անունները, որոնք ընկան Ավարայրում: Պատերազմում ընկած հարյուրավոր հայրենասեր շինականների անունները մնացին հավաքական մի անվան տակ՝ «Հայրենիքի նահատակներ»:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Ավարայրի ճակատամարտից շատ չանցած, մի հայ ուխտավոր, Երուսաղեմի հայ վանքերին պատկանող շենքերից մեկում իր ծախսով պատրաստել է տվել խճանկար մի հատակ և բոլորածև երկաթագրով գրել տվել, որ իր հուշարձանը նվիրում է այն հերոսների հիշատակին, որոնք ընկել են պատերազմի դաշտում և անուններով հայտնի չեն:

Վասակի կապակցութեամբ հայագիտութեան մեջ սուր վեճեր են առաջացել: Ն. Ադունց իր «Վասակ մարզպանը պատմաբանների դատաստանի առաջ» խորագրով ուսերեն ուսումնասիրութեան մեջ աշխատել է արդարացին նրան այն հիման վրա, որ Վասակը շրջաջայաց դիվանադէստ լինելով, նախապես իմացել է Բյուզանդիայի բացասական դիրքը հայերի ապստամբութեան նկատմամբ և ուղեցել է խույս տալ արյունահեղութիւնից: Հայագետներուց ոմանք էլ, հիմնվելով Եղիշենի և Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւնների վրա, Վասակին համարում են զավաճան: Կան նաև պատմաբաններ, որոնք գտնում են, որ Վասակ Սյունին որպէս խոշոր դիվանագետ համոզված էր, որ հայկական փոքրաթիւ զորքերն առանց ուրիշի օգնութեան ի վիճակի չեն լինի զիմադրելու պարսկական խոշոր զորաբանակին, անտեղի էր համարում ապստամբութիւնը:

Յ. ԱՋԱՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ 481—484 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Տիգրանի քաղաքականութիւնը և Վահագն Մամիկոնեանը

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ևս պարսից արքունիքը շարունակում էր Հայաստանի ներքին քաղաքական անկախութիւնը վերացնելու իր նախկին քաղաքականութիւնը:

Պարսկական արքունիքն ամեն կերպ աշխատում էր թշնամանք սերմանել հայ նախարարների շրջանում, պառակտել ու իրար դեմ լարել նրանց:

Պարսկական օրիենտալիստիկ ունեցող մի քանի հայ իշխաններ, որոնց հայ պատմիչները «դասք ուրացող» անունն են տալիս, այժմ համախմբվում են Գաղղշո Մաղխազի և Գղիհոն Սյունի խախտանների շուրջը։ Սակայն երկրում ստվար թիվ էին կազմում երկրի անկախությունից համար մաքառող հայ իշխանները, որոնք քաղաքական հարմար ժամանակի էին սպասում՝ պարսկական բռնակալության դեմ ապստամբության դրոշմ նորից բարձրացնելու համար։ Այդ խմբի մեջ մտնում էին գլխավորապես Ավարայրում մասնակցած նախարարական տների զինվորականությունը՝ Մամիկոնյանների և Կամսարականների գլխավորությամբ, նախարարների այս խմբին հարում էր նաև Գյուտ կաթողիկոսը (461—478)։

Ղազար Փարպեցու մի տեղեկությունից երևում է, որ հակապարսկական այս խումբը գաղտնի բանակցություններ է վարելիս եղել բյուզանդական կայսր Լևոնի հետ և նրանից զինվորական օժանդակություն խնդրել։ Բյուզանդիան այս անգամ խոստացել է օգնել հայերին, բայց սովորականի նման խաբել է ու ձգձգել։

Ժողովրդա-ազատագրական շարժման ղեկավարի դերում այժմ հանդես են գալիս Վահան Մամիկոնյանը՝ Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի որդին և Սահակ Բագրատունին։ Վահան Մամիկոնյանը փոքր հասակում իր երկու եղբայրների հետ երկար տարիներ գտնվում էր պատանդության մեջ, պարսկական արքունիքում։ Պատանդությունից նա ազատվում է վրաց Աշուշա բղեշխի միջնորդությամբ, որը Վահանի մորաքրոջ՝ Անուշվուամի ամուսինն էր։ Վահանը, վերադառնալով Տիգրանից, բնակվում էր Աշուշա բղեշխի տանը, ուր և դաստիարակվում էր իր մոր՝ Զվիկի անմիջական հսկողության տակ։ Հասուն տարիքում Վահանը մտնում է քաղաքական ասպարեզ և մեծ հեղինակություն ստեղծում իր շուրջը։ Փարպեցին նրան համարում է «այր մտացի, առողջախորհուրդ և բարեսէր»։

Վահան Մամիկոնյանը, պատանդության տարիներին, իր մասին բավական լավ կարծիք է ստեղծում պարսկական արքունիքում։ Պատանդությունից վերադառնալուց հետո, սակայն, որոշ հայ դավաճաններ, աշխատելով խախտել նրա դիրքը պարսկական արքունիքում, սկսում են ամբաստանել նրան արքունիքի առջև։ Վահանն իր շուրջը ստեղծված կասկածները փարատելու նպատակով անձամբ գնում է Տիգրան Պերոզ թագավորի մոտ, տանելով իր հետ մեծարժեք նվերներ։ Պերոզը Վահանին սիրալիք ընդունելություն է ցույց տալիս և նշանակում Հայաստանի հարկահավաքի պաշտոնում՝ նրան օղնական տալով Վրիկ անունով մի ասորու։

Հայաստան վերադառնալուց հետո Վրիկը ամբաստանում է

նրան այն բանում, որ իբր Վահանը հավաքած ոսկի դրամը մտա-
դիր է բյուզանդացիներին տալ և դադունի ապստամբութունն է
պատրաստում Պարսկաստանի դեմ: Այդ ամբաստանութունը հեր-
քելու համար Վահանը հարկադրված է լինում կրկին անգամ դնալ
Տիզբոն՝ իր հետ տանելով նաև հավաքած ոսկին: Նա աշխատում է
Պերոզին համոզել, որ ինքն այնքան անհեռատես չէ, որ շտեմնի
Պարսկաստանի մեծ ուժը և համարձակվի ապստամբել այդ աշխար-
հակալ երկրի դեմ: Այսպիսով, Վահանը նորից շահում է Պերոզի
վստահութունն ու վերադառնում Հայաստան՝ իր նախկին պաշ-
տոնին:

V դարի 60-ական թվականներին պարսկական արքունիքը նո-
րից որոշում է սկսել Հազկերտի ձեռնարկած կրոնափոխության և
ձուլման քաղաքականութունը Հայաստանում և Անդրկովկասում:
Նորից նա ծանրացնում է հարկերը Վրաստանում ու Հայաստանում
և ղեկավար պաշտոններից հեռացնում հայրենասեր անձանց: Հայ-
կական և վրացական քաղաքական ղեկավար շրջանները այս ծանր
խրադրության մեջ ավելի են մոտենում իրար և ապստամբելու հաս-
տատ որոշում ընդունում: Ղազար Փարպեցու վկայութունից երևում
է, որ հայերի և վրացիների մեջ կնքված է եղել ուղղմական դաշինք:
Կողմերը երգվել են՝ «չդրժել իրենց ուխտը»:

Պարսից արքունիքը շուտով գաղտնի տեղեկութուն է ստա-
նում, որ Հայաստանում ծայր են առել ժողովրդական հուզումներ:
Արքունիքի առջև ամբաստանվում է Գյուտ կաթողիկոսը, որն իբր
թե գաղտնի բանակցութուններ է վարում Բյուզանդիայի հետ և
ժողովրդին դրդում ապստամբության: Պերոզը Գյուտ կաթողիկո-
սին կանչում է Տիզբոն և բացատրութուն պահանջում նրանից: Կա-
թողիկոսը չի ժխտում Բյուզանդիայի հետ ունեցած իր հարաբերու-
թյունները, սակայն աշխատում է հավատացնել, որ դրանք քաղա-
քական բնույթ չունեն: Այնուամենայնիվ, Պերոզը Գյուտին զրկում
է կաթողիկոսական պաշտոնից և պահում Տիզբոնում:

Սասանյան Պարսկաստանի դեմ շուտով ապստամբութուն է
բռնկվում Վրաստանում. վրաց Վախթանգ թագավորը սպանում է
պարսից Վազգեն իշխանին և երկրից դուրս անում պարսիկ կայա-
զորները: Պարսից արքունիքը՝ այս լուրն առնելուն պես, հրամա-
յում է Հայաստանի և Աղվանից աշխարհի իր զորամասերի հրամա-
նատարներին՝ շարժվելու Վրաստան և ճնշելու ապստամբութունը:

Հայաստանում այդ ժամանակ մարզպան էր նշանակված
Ատրվշնասպ անունով մի պարսիկ, իսկ զորահրամանատարն էր
Վենզվեհնամը՝ դարձյալ պարսիկ: Սրանք հավաքում են Հայաստա-

նում իրենց ունեցած զորամասերը և Շիրակի վրայով շարժվում
Վրաստան:

Հայաստանի պարսկական զորամասերը կազմված էին գլխա-
վորապես հայ զինվորներից, որոնք, ըստ Փարպեցու տեղեկության,
որոշում են շենթարկվել պարսից հրամանատարությունը, շնչալ
հարևան Վրաստանի վրա և ապստամբել: Նրանք դիմում են Վա-
հան Մամիկոնյանին և խնդրում իր վրա վերցնել ապստամբության
ղեկավարությունը: Վահան Մամիկոնյանը սկզբում հրաժարվում է
այն պատճառաբանությամբ, որ իրենք փոքր ուժ ունեն և զժվար
է դուրս գալ պարսից խոշոր պետության դեմ, մանավանդ, որ ոչ
մի հույս չի կարելի դնել բյուզանդացիների վրա, որոնք «հարանց
մերոց ուխտեցին երզմամբ և ստեցին»՝ ակնարկելով, անշուշտ
Վարդանանց պատերազմը: Նա նշում է նաև այն մասին, որ Վրաս-
տանը փոքրիկ մի երկիր է, փոքր թվով այրուձի ունի և չի կարող
էական դեր խաղալ: Բայց երբ ապստամբության կողմնակից հայ
զինվորականները պնդում են, Վահանը համաձայնում է: Որոշվում
է, լույսը բացվելիս, ձեռքակալել պարսիկ մարզպանին և զորա-
հրամանատարին, և սկսել ռազմական դործողությունները պարսից
դեմ:

Ապստամբության որոշումը կայացնող հայ զինվորականների
մեջ գտնվում է դավաճան մեկը՝ Գաղիշո խոռխոռունին, որը պար-
սիկ մարզպանին և զորահրամանատարին գաղտնի հայտնում է
պատրաստվող ապստամբության մասին: Մարզպանը և պարսիկ
զորահրամանատարը, համոզված լինելով, որ Շիրակի պարսից
բանակի մեջ չկան իրենց հավատարիմ կողմնակիցներ, ղիշերով
փախչում են Անի ամրոցը՝ իսկ այնտեղից դեպի Ատրպատական:
Ապստամբ հայ զինվորականները հետապնդում են փախչողներին,
բայց չեն կարողանում հասնել նրանց: Բռնում են միայն Գաղիշո
խոռխոռունուն և նրա նետ դատաստան տեսնում՝ որպես հայրենի-
քի դավաճանի:

Ապստամբները կազմում են կառավարություն: Մարզպան է
նշանակվում Սահակ Բագրատունին, իսկ սպարապետ՝ Վահան Մա-
միկոնյանը: Կառավարության մյուս անդամների մասին տեղեկու-
թյուններ մեզ չեն հասել: Մայրաքաղաք են ընտրում 'Իվինը, որը
Այրարատյան նահանգի խոշոր կենտրոններից մեկն էր այդ ժամա-
նակ:

Ակոռի ճակատամարտը և պարսկական բանակի ջախջախումը

Հայաստանի նախկին մարզպան Ատրվշնասպը, Ատրպատականի պարսկական զորամասի գլուխ անցած, շարժվում է Հայաստանի վրա, ցանկանալով ապստամբությունն արագ խեղդել իր սկզբնավորությունն մեջ և թույլ չտալ նրան ծավալվել:

Դիվինում լուր է ստացվում, որ թշնամու զորամասերը մոտենում են Արաքսին: Անմիջապես հավաքվում է հայկական փոքրիկ մի զորամաս և շարժվում պարսկական բանակի դեմ: Հայոց զորքի հրամանատարներ են նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանը, Արշավիր և Ներսես՝ Կամսարականները և Ատոմ ու Առաստոմ Գնունիները:

Հայկական զորքը թշնամուն հանդիպում է Արաքսի ափին՝ նախիջևանի Վարազկերտ գյուղի մոտ: Հայկական առաջապահ զորամասի հրամանատար էր նշանակված Վասակ Մամիկոնյանը, որը խիզախ ու ճարպիկ մի զինվորական էր: Նա հետախուզություն նպատակով դիմում է համարձակ մի քայլի՝ մի քանի հոգով գնում է պարսկական բանակի ճամբարը՝ իբրև բանակցող պատգամավորություն: Ատրվշնասպը սկզբում չի ընդունում Վասակի պատգամավորությունն այն պատճառաբանությամբ, թե՛ «Աշխարհ մի ապստամբ առ իս զի՞նչ պատգամ չգեն», բայց հետո բանակցում է: Վասակը, պարսկական բանակում եղած ժամանակ, մոտիկից ուսումնասիրում է բանակի կազմը, զինվածությունը և ռազմական այլ տեղեկություններ հավաքելուց հետո, ճարպկորեն դուրս է փախչում պարսկական ճամբարից և վերադառնում յուրայինների մոտ: Հայկական զորքի հրամանատարությունը խորհրդակցում է և խուսափում բաց ճակատամարտ տալուց Արարատյան դաշտում և խնդիր գնում կռիվը տեղափոխել Մասիսի լեռնոտ փեղերը: Նրանց հաջողվում է փոքրիկ կռիվներով պարսիկներին քաշել Մասիսի լանջերը և այստեղ, Ակոռի գյուղի մոտ, ճակատամարտ տալ:

Ճակատամարտից առաջ հայկական զորքը բաժանվում է չորս զորաբաժնի: Ըստ Փարպեցու տեղեկություն, պարսիկ մարզպանը, տեսնելով հայկական փոքրիկ զորագունդը, ծիծաղելով՝ նրանց «դեպի մա՛հը գնացող խեղադարձներ» է անվանում: Պարսկական մեծամիտ հրամանատարը, սակայն, շարաշար սխալվում էր: Հայկական զորքն այնպիսի շեշտակի հարձակում է գործում պարսկական բանակի վրա և խուճապ առաջացնում նրա շարքերում, որ թշնամու զորքը դիմում է փախուստի: Հայոց զորամասերը հետապնդում են

պարսիկներին և կոտորում նրանց: Սպանում են նաև մարզպան Ատրվշնասպին:

Մինչև հաղթող հայ զինվորութեան Դվին վերադառնալը, նախապես կովի դաշտից Դվին փախած հայ զինվորներից ոմանք ըուր էին տարածել, որ իբր հայկական ողջ զորամասը ոչնչացել է կրուվում, իսկ հրամանատարները՝ սպանվել: Մեծ է լինում բոլորի ուրախութունը, երբ հաղթանակով մայրաքաղաք է վերադառնում հայ զինվորութունը. «Օրն այն լինէր ուրախութիւն մեծ», — ասում է Փարպեցին:

Հաջողութեամբ են վերջանում ռազմական գործողութիւնները նաև հարևան Վրաստանում: Վրաց հայրենասերները, Վախթանգի գլխավորութեամբ, կարողանում են հաղթել պարսից զորքերին և ազատագրել երկիրը: Սերտ կասկ է հաստատվում հայերի և դրացի վրացիների միջև: Վախթանգը 300 հոգուց բաղկացած հոնական մի զորամաս է ուղարկում հայերին օգնութեան, սակայն այդ զորամասը երկար չի մնում Հայաստանում և ռազմական գործողութիւնները չսկսած, վերադառնում է Վրաստան: Դրանից հետո մարզպանը և սպարապետը մեծ աշխատանք են կատարում համախմբելու ցրված հայ ֆեոդալական ուժերը: Այդ նպատակով նրանք հատուկ պատգամավորութիւն են ուղարկում Արծրունյաց, Անձևացյաց, Ռշտունյաց և մյուս իշխանների մոտ և առաջարկում միանալ իրենց և կովել ընդհանուր թշնամու դեմ: Հայ իշխաններից ոմանք համաձայնվում են միանալ ապստամբութեանը: Ամբողջ 481 թ. ամառը և աշունը, ինչպես և 481—482 թթ. ձմեռն անցնում է կազմակերպչական եռուզեռով:

482 թվականի գարնանը, ինչպես սպասվում էր, պարսկական խոշոր բանակներից մեկը շարժվում է Հայաստանի վրա: Զորքը գլխավորում էր Սալար անունով մի զորավար:

Հայկական փոքրաթիվ բանակը շարժվում է թշնամուն ընդառաջ: Հայերը պարսկական բանակին հանդիպում են 482 թ. մայիս ամսին Արտազ քաղաքի ներսահայատ գյուղի մոտ, Ավարայրի պատմական վայրից ոչ շատ հեռու, որտեղ անդի է ունենում ճակատամարտը: Հայկական զորքերին միացել էին մեծ թվով կամավորներ՝ հայ աշխատավորութիւնից: Հայկական զորքի մեջ էր գտնւրվում ժամանակակից Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը և հայոց մարզպան Սահակ Բագրատունին: Զորքը ղեկավարում էր ըստ պարապետ Վահան Մամիկոնյանը:

Վահան Մամիկոնյանը հայկական զորաբանակը բաժանում է երեք խմբի. միջին մասում գործող զորախմբի ղեկավար է նշա-

նակում Սահակ Բագրատունուն, աջ թևը հանձնում է Վահեունուն, ձախը՝ Կամսարական եղբայրներին, իսկ ինքը վերցնում է ընդհանուր հրամանատարությունը: Կովից առաջ հայ հրամանատարները զինվորներին ոգեշնչում էին հայրենասիրական ոգով, որպեսզի նրանք թշնամու բազմությունից «չղարհուրեն»:

Հայկական զորաբանակը մեծ քաջագործություններով կարողանում է հաղթել պարսիկներին և խայտառակ փախուստի մատնել նրանց: Այսպիսով, Ներսեհապատի ճակատամարտը վերջանում է հայերի կատարյալ հաղթանակով: Պարսիկների կորուստը, ըստ պատմիչի, շատ մեծ է եղել, ավելի շատ, քան փախչող-աղատվողներն էին:

Օգնություն Վրաստանին

Վահան Մամիկոնյանն իր հոգևած բանակը ներսեհապատից տեղափոխում է Օաղկոտն գավառի Վարշակի ջերմուկների շրջանը, որը հնուց ի վեր հայկական բանակի հանգստի ճամբարավայրերից էր:

Հայոց բանակին, սակայն, չի հաջողվում երկար մնալ և հանգրստանալ այստեղ, որովհետև Վրաստանից, Վախթանգ թագավորի մոտից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ Աղվանից աշխարհի վրայով պարսկական մի խոշոր զորաբանակ է մտել Վրաստան և Վախթանգը օգնություն է խնդրում հայերից: Վահան Մամիկոնյանը խորհրդակցելով նախարարների հետ, որոշում է կատարել իրենց դաշնակցային պարտավորությունը և օգնական զորք ուղարկել: Հայկական զորքը շարժվում է Վրաստան անձամբ Վահան Մամիկոնյանի ղեխավորությամբ:

Վրացական սուրհանդակի տված տեղեկության համաձայն, մի քանի օրից հետո Վախթանգին հյուսիսից պիտի օգնության գային նաև հոները՝ խոշոր բանակով: Բայց երբ հայկական զորքը հասնում է Վրաստան, կանգնում է միանգամայն այլ իրողություն առաջ. պարզվում է, որ հոները չեն կատարել իրենց խոստումը, չեն եկել, և հայերը, վրացական փոքրաթիվ ուժերի հետ, կռահոնած էին պարսկական հսկայական մի բանակի առջև: Հայ-վրացական զորքերի հրամանատարությունը, այնուամենայնիվ, որոշում է ընդունել մարտը: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Ճարմանայի դաշտում 482 թ.:

Ճակատամարտը վերջանում է վրացիների և հայերի պարտությունով: Այս անհաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ հայ-վրացական զորքերը, պարսկականի համեմատությամբ փոքրաթիվ էին, հայկական զորքը հոգնած էր և տեղանքին ծանոթ չլինելով, վատ կողմնորշվեց մարտի ժամանակ:

Հայերը և վրացիները, մարդկային ուժի մեծ կորուստ տալով, քաշվում են լեռները: Կոլում սպանվում են Սահակ Բաղդատունին և Վասակ Մամիկոնյանը՝ Վահան Մամիկոնյանի եղբայրը: Կերի է ընկնում Հրահատ Կամսարականը: Վահան Մամիկոնյանը մնացած հայկական ուժերով տեղափոխվում է Տայք: Նրան հետապնդում է պարսից զորքը՝ Միհրանի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով վերջնականապես ջախջախել հայկական բանակը:

Հետագայում պարսկական և հայկական զորքերն իրար են հանդիպում Բասենի Դու կոչվող գյուղի մոտ: Միհրանը նախ փորձում է բանակցությունների մեջ մտնել Վահանի հետ և համոզել նրան, որ վերջ տա իր թշնամությանը պարսկական արքունիքի նրկատմամբ և հնադանդվի նրան՝ խոստանալով բարձր պաշտոններ ու պատիվներ: Սակայն Վահան Մամիկոնյանը հրաժարվում է այն պատճառաբանությամբ, որ պարսկական արքունիքը Հայաստանում հենվում է ոչ թե ազնիվ և քաջ, այլ «անպիտան և բախտախնդիր» մարդկանց վրա, նրանց է լսում, նրանց միջոցով պառակտիչ քաղաքականություն վարում հայ նախարարների շրջանում:

Միհրանի և Վահանի միջև, սակայն, կոհիվ տեղի չի ունենում: Տիգրանում արդեն հայտնի էին դարձել Վրաստանի իրադարձությունները, և Միհրանը շտապ կանչվել էր հեփթաղների դեմ ուղարկվելու համար:

Պարսկաստան վերադարձող դորամասերն իրենց հետ շղթայակապ գերի էին տանում նաև Հրահատ Կամսարականին: Սրա եղբայրը՝ Ներսես Կամսարականը, կրնկակոխ հետապնդելով պարսկական զորքին, Բաղբեվանդ գյուղի մոտ հարմար առիթ է ստեղծում, հարձակվում է պարսիկների վրա և ազատում եղբորը: Պարսից զորքի հեռանալուց հետո, Վահանը 482 թվականի աշնանը վերադառնում է Դվին, սկսում կարգի բերել իր ռազմական քայքայված ուժերը և պատրաստվել դիմադրելու պարսկական զորքի հարձակմանը:

Հաջորդ տարին, դարունը դեռ չբացված, Դվինում սուտ լուրեր են տարածում, որ իբր թե Սահակ Բաղդատունին և Վասակ Մամիկոնյանը ճարմանայում չեն սպանվել, այլ վիրավորվել են, մի կուսակրոն գտել է նրանց վիրավորված վիճակում, տարել է իր մոտ և բուժել: Այժմ նրանք կենդանի են, բայց չեն ուզում դուրս գալ իրենց թաքստոցից՝ վախենալով ընկնել թշնամու ձեռքը: Մարդիկ են գալիս Վահանի մոտ, հավատացնում են, որ նրանց տեսել են: Բարեկամների թախանձանքի տակ, Վահանը ստիպված է լինում Դվինի հայկական իր փոքրիկ դորամասի մոտ կեսն ուղարկել Վրաստան՝ Սահակին և Վասակին բերելու համար: Սակայն շուտով պարզ-

վում է, որ լուրը թշնամին է տարածել այն դիտավորությամբ, որ հայկական զորքերի մի մասը դուրս հանի Դվինից, թուլացնի հայկական բանակը և հնարավորություն ունենա դյուրությամբ վերցնել քաղաքը:

Պարսկական զորքը Հայաստան է մտնում Հազարավուխտի հրամանատարությամբ 483 թ. գարնանը: Հազարավուխտին հայտնի էր «զերթն կիսոյ գնդին Հայոց ի Վիրս»: Պարսիկներն աշխատում են Դվինին մոտենալ Կաղտագողի և դերի վերցնել Վահան Մամիկոնյանին: Պարսկական զորամասերն անցնում են Արտաշատի կամուրջով և պաշարում Դվինը: Սակայն պարսիկ հրամանատարին չի հաջողվում հասնել իր նպատակին: Վահան Մամիկոնյանը հայկական փոքրիկ զորամասով կարողանում է ճեղքել թշնամու շղթան և հեռանալ լեռները:

Հազարավուխտն արքունիքից առաջադրու-
թյուն ուներ՝ անհապաղ ճնշել ապստամբու-
թյունը Հայաստանում և ոչնչացնել Վահանի
փոքրիկ զորամասը: Ուստի գալով Հայաս-
տան, նա ջանք և միջոց չի խնայում Վահան
Մամիկոնյանին ու նրա զորամասերին ծու-
ղակի մեջ գցելու համար:

Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարած պարտի-
զանական ջոկատները 483 թվականին ցուցաբերում են արտակարգ հերոսութուն: Վահանի պարտիզանական ջոկատները կազմված են եղել գլխավորապես աշխատավորներից՝ շինականներից և քաղաքային ռամիկներից, որոնք հայրենասիրական վառ զգացմունքով տոգորված, մաս առ մաս ոչնչացնում են պարսկական կայսրոր-
նները:

Պարտիզանները ջերմ աջակցություն են գտնում ժողովրդի կողմից: Սրանք մատակարարում են պարտիզանների սննդամր-
թերքը, տեղեկություններ հազորդում պարսկական զորքերի շար-
ժումների մասին, իսկ հարկավոր դեպքում՝ նաև կռվում նրանց դեմ: Փարպեցու վկայությամբ, Հազարավուխտը, հայերի ըմբոս-
տությունից և պատճառած վնասներից գազազած, «զբազում տե-
ղիս ամրոցացն Հայոց ընդ երթալն առեալ հարկանէր, քակէր, աւե-
րէր և անցանէր և զբազումս կոտորեալ՝ հանէր արեանց ճապաղիս»: Ըստ որում, վերջինս արտակարգ զայրույթով էր լցվել աշխատավո-
րության նկատմամբ և «զբազումս ի ռամիկ մարդկանէն Հայոց սպանանէին»:

Փարպեցու պատմության մեջ ուշագրավ դրվագներ են արձա-

նագրված հայ շինականների՝ պարսիկ նվաճողների դեմ մղած անձնազոհ պայքարի մասին: Այսպես, Փարպեցիին պատմում է, որ պարսից զորավարներից մեկը՝ Շապուհը, ցանկանում է պատժել Կարինի շրջանի Արծաթ գյուղի հնձվորներին այն բանի համար, որ սրանք ապաստան են տվել Վահան Մամիկոնյանի պարտիզանական խմբին: Եվ երբ տեղեկանում է, որ պարտիզանները հեռացել են այդտեղից և նրանց հետևից հասնել չի կարող, «կամեցան մշակացն տեղեացն վնասել», թե՛ «ընդէ՞ր բնաւ ծառայից արքայից արքայի տայք շրջել յաշխարհի ձերում»: Եվ երբ պարսիկ զինվորներից մեկը ցանկանում է սպանել հուրս անունով կարնեցի մի մշակի, նրա ընկերները հարձակվում են պարսիկի վրա և տեղն ու տեղը սպանում: Այնուհետև՝ գյուղացիները հարձակվում են պարսկական ջոկատի վրա, շատերին կոտորում, իսկ մյուսներին «փախստականս արարեալ՝ դարձուցանէին ընդ կրունկն ամօթով»: Հայ շինականները այդ օրն սպանում են 72 պարսից զինվոր:

Մի այլ անգամ Վահան Մամիկոնյանը, Երիզա գյուղի գյուղացիներին վերցրած («առեալ ընդ իւր զարս զօրուն իւրոյ զշինականս զերիզացիսն») հարձակվում է պարսից մի ջոկատի վրա և «առաթուր հարեալ կոտորէին, և լիներ ձայն լալոյ և ձայն զուծի ի բանակէ անօրինացն»: Վահանն իր հետևողներով միշտ փոխադրվում էր մի տեղից մյուսը և գյուղացիների օգնությամբ, զխավորապես գիշերները, հարձակվում թշնամու վրա և կոտորում նրանց:

Պարսիկները որպես ուղեկիցներ օգտագործում էին դավաճան հայ ազնվականներին, որոնցից մեկը Գդիհոն Սյունին էր: Վահանի կողմնակիցներին հաջողվում է Հաշտյանք գավառի Շտեա գյուղի մոտ պարսիկների հետ տեղի ունեցող մի կռվում բռնել դավաճան Գդիհոն Սյունուն և սպանել նրան:

Վահան Մամիկոնյանը թշնամու աչքում դառնում է առասպելական մի հերոս, նրա անունը լսելիս սարսափահար փախչում էին պարսիկները: Ժողովրդի մեջ Վահանի մասին առասպելներ էին հորինվում, նրա քաջագործությունների մասին, ասում է Փարպեցին, «ի վէպս պատմեն»: Յուլյց տարու համար, թե Վահանից և նրա պարտիզաններից ինչպիսի ահ ու սարսափի մեջ էր գտնվում թըշնամին, Փարպեցին պատմում է հետևյալ միջադեպը. Վահան Մամիկոնյանը 30 հոգով հանդիպում է թշնամու մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած ջոկատի: Թշնամին, երբ իմանում է, որ իրեն հանդեպ Վահանն է կանգնած՝ իր զինվորներով, խուճապահար փախչում է: Ինչպես արժիվը սլանում է կաքավների երամի ետևից, ոգե-

վորված պատմում է Փարպեցին, ոմանց սպանում է, իսկ մյուսները ցրվում, թաքնվում են ծերպերի մեջ և քարի ճեղքերում, «ըստ նմին օրինակի այսր անդր զայնչափ բազմութիւն զօրացն արկեալ է վեր ի վայր ցրուեցան»:

Նվարսակի դաշ- նագրութիւնը

ժողովրդա-ազատագրական հերոսական այս պայքարը շարունակվում է մինչև 484 թվականի ամռան վերջերը: Շուտով մի իրադարձութիւն գալիս է հիմնովին փոխելու պայքարի ընթացքը: Հեփթաղների հետ տեղի ունեցող կռվում խայտառակ պարտութիւն են կրում պարսիկները. կռվում սպանվում է գոռոզ Պերոզ թագավորը: Նոր թագավոր է նշանակվում Պերոզի եղբայր Բայաշը, որին հայկական պատմիչները Վաղարշ անունն են տալիս: Ստեղծված պայմաններում պարսկական արքունիքը հարկադրված է լինում մեղմ քաղաքականութիւն վարել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայաստանից շտապ Տիրզոն է կանչվում Շապուհը իր զորամասերով:

Վաղարշ թագավորը խորհրդակցում է Հազարավուխտի ու Շապուհի հետ և որոշում փոխել Հազկերտի և Պերոզի վարած քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ և սկսել սիրաշահելու քաղաքականութիւն: Պարսկական արքունիքը, հսկայական նյութական և մարդկային կորուստներից հետո, լիովին համոզվում է, որ նրա բռնութիւնները Հայաստանում ասպարեցուն են անցնում: Այսպիսով, պարսկական արքունիքը հայ ժողովրդի ազատագրական համառ պայքարի առջև հարկադրված է լինում տեղի տալ և վերցնել զիջման ճանապարհը:

Պարսկաստանից Հայաստան է ուղարկվում մի մեծ պատգամավորութիւն՝ Նիխոր Վշնասպդատի գլխավորութիւնով, հայերի հետ բանակցութիւն վարելու համար: Բանակցութիւնները վարում են Վահան Մամիկոնյանի հետ: Նիխորը ցուցաբերում է որոշ զգուշավորութիւն. նա անմիջապէս չի գալիս Դիլին, այլ կանգ է առնում Հեր գավառի նվարսակ գյուղում և պատգամախոսներ ուղարկում Վահանի մոտ: Վահանը համաձայնում է նվարսակ գնալ և բանակցութիւններ սկսել այն պայմանով, եթէ Նիխորը նախապէս վրստահութիւն պատանդներ տա իրեն: Նիխորը համաձայնում է և տալիս իր պատանդները: Վահանն այնուհետև գնում է նվարսակ և ըսկըսում բանակցութիւնները: Վահան Մամիկոնյանը առաջադրում է հետևյալ երեք հիմնական խնդիրները, որոնք և ընդունվում են պարսիկների կողմից՝ առանց առարկութիւն:

1. Վերջ դնել կրոնափոխության հարկադրանքին և շտիպել հայերին զրադաշտութուն ընդունել, քանդել Հայաստանում շինված կրակատները և դժվարություն շատեղծել եկեղեցականների համար՝ իրենց ժխտակատարությունների ժամանակ:

2. Պետական պաշտոնյաներին մեծարել և զնահատել ոչ թե քմահաճույքով, այլ արդարամտությամբ: Պետք է նրանցից առաջ քաշել, զնահատել ազնիվ, գործունյա և վաստակավոր մարդկանց և ատել անազնիվ, անվաստակ և քսու դավաճաններին: Արքունիքը պետք է լսի ուղղամիտ մարդկանց խորհուրդները:

3. Պարսկական արքունիքը չպիտի մեջամտի հայ նախարարների ներքին գործերին և չպիտի հավատա երկերեսանի անձնավորությունների զրպարտություններին:

Նիխորը ընդունում է Վահանի այս առաջարկությունները, միայն նրանից խնդրում է կազմակերպել հայոց այրուձին և ուղարկել Տիգրան:

Պարսից արքունիքը հաստատում է Նիխորի՝ Վահան Մամիկոնյանի հետ նվարակում 484 թ. կնքված պայմանագիրը: Վահան Մամիկոնյանը, իր հերթին կատարում է տրված խոստումը. Կրիզոր Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ կազմակերպում է մի հեծելազունդ և ուղարկում Տիգրան՝ օգնելու Վաղարշ թագավորին:

485 թ. Վահան Մամիկոնյանն անձամբ գնում և ներկայանում է Վաղարշ թագավորին, որը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով: Վահանին տրվում է հայկական զորաբանակի սպարապետության պաշտոնը:

Պարսկական արքունիքը Հայաստանի մարզպան է նշանակում Անդեկան անունով մի պարսիկի: Սակայն շուտով վերաբերմունքը փոխվում է: Պարսից արքունիքը, ցանկանալով շահել հայ ֆեոդալների համակրանքը, հեռացնում է Անդեկանին և մարզպանության պարտականությունը նույնպես հանձնում է Վահան Մամիկոնյանին:

Վահան Մամիկոնյանի մարզպանությունը Հայաստանում ընդունվում է բացառիկ ցնծությամբ: Այդ առթիվ 'իվին բաղաբուժ կազմակերպվում են շքեղ հանդեսներ և տոնախմբություններ:

Թե քանի տարի է Վահան Մամիկոնյանը մնացել մարզպանի պաշտոնում, հայտնի չէ, միայն 506 թ. նախարարների՝ մեզ հասած ցանկում այլևս չենք գտնում նրա անունը, այդ հիման վրա ենթադրվում է, որ դրանից առաջ նա մահացել էր:

V դարի ազատագրական շարժումների նշանակությունը

V դարի ազատագրական շարժումները հայ ժողովրդի ազատության և անկախության համար մղված պայքարի պատմության հիասուրբանը գրվագներինց են: Ազատասեր հայ ժողովուրդը կյանքի և մահվան կովի դուրս եկավ Սասանյան աշխարհակալ պետության դեմ և իր ազատությունն ու պատիվը փրկելու համար կատարեց անօրինակ սխրագործություններ: V դարի ազատագրական շարժումները ազատագրության և հայրենասիրության անշնչելի նշանակ են հանդիսացել հայ ժողովրդի՝ օտարերկրյա թշնամու դեմ մղած պատերազմներում:

Հայ կղերական պատմագրությունը V դարի ազատագրական պատերազմները ներկայացրել է որպես կրոնական պատերազմներ: Այսպես, Օրմանյանը, խոսելով Ավարայրի ճակատամարտի և նրա նշանակության մասին, գրում է. «...Նղելությունը (Ավարայրում) քաղաքական են ավելի կրոնական կերպարանք ունեւր և ուղղակի եկեղեցական գործունեության ձև էր առած: Ուրչափ աւ Վարդանն էր շարժման հոգին, սակայն անոր կազմակերպողները եկեղեցականներ էին և Հովսեփ կաթողիկոս առաջին դեր ունեւր ամեն պարագայի մեջ»:

Զի կարելի, իհարկե, ժխտել կրոնականների կազմակերպչական գործուն աշխատանքը, մանավանդ շարժման առաջին փուլում, սակայն V դարի շարժումներն ունեին բացահայտ ժողովրդա-ազատագրական բնույթ: Հայ ժողովուրդն ուզում էր ազատ լինել ոչ միայն կրոնական հարկադրանքից, այլև ցանկանում էր թոթափել օտարերկրյա լուծն ընդհանրապես և ձեռք բերել կորցրած քաղաքական անկախությունը: Ըստ որում, դրան ձգտում էին հասարակության բոլոր խավերը՝ շինականները, առևտրականները, արհեստավորները, նախարարները, եկեղեցականները, բացի դավաճան միջանի նախարարներից, որոնք առաջնորդվում էին անձնական նեղ շահերով:

Սխալ է նույնպես V դարի պատերազմները ներկայացնել որպես նախարարական պատերազմներ, հիմնական շեշտը դնելով նախարարների վրա, ինչպես վարվում են պատմաբաններից ոմանք: Անշուշտ, նախարարներն ազատագրական շարժման կազմակերպողներն ու ղեկավարներն են եղել, սակայն այդ պայքարի շարժիչ ուժը ժողովուրդն է հանդիսացել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՌԵՖՈՐՄԱՆԵՐԸ

**Բյուզանդիայի
նազմա-վարչական
ռեֆորմները**

Հայաստանը երկու մասի բաժանվելուց հե-
տո, ճիշտ է, վերացվեց հայ պետականությու-
նը, սակայն նա Պարսկաստանի և Բյուզան-
դիայի կցորդը չդարձավ: Հայ նախարարները
շարունակեցին պահպանել իրենց ներքին անկախությունը և՛ Արևել-
յան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում: Հայ իշխաններն ունեին իրենց
զորամասերը, իրենք էին հավաքում ժողովրդից հարկը և հանդի-
սանում տեղի վարչական, զինվորական պետը, միայն թե կատա-
րում էին իրենց վասալական պարտավորությունը տիրոջ ների
հանդեպ՝ վճարում էին հավաքված հարկի մի մասը և անհրաժեշտու-
թյան դեպքում զորք տալիս նրանց:

Հայ նախարարների այդ կիտաանկախ վիճակը ձեռնտու չէր ո՛չ
Պարսկաստանին և ո՛չ էլ Բյուզանդիային, որոնք իրենց դիրքերը
Հայաստանում ամրացնելու համար որոշակիորեն վարում էին ասի-
միլյատորական քաղաքականություն: Նրանք աշխատում էին վե-
րացնել ներքին անկախությունը, պարտադրել իրենց կարգերը, կը-
րոնա-դավանական հավատալիքները, լեզուն և աստիճանաբար ձու-
լել հայ ժողովրդին:

Ազատասեր հայ ժողովուրդը, հասկանալի է, չէր կարող հան-
դուրժել այս քաղաքականությունը, ուստի հաճախ ընդվզում էր իր
տիրակալների դեմ և ոտքի կանգնում՝ պայքարելու իր ազատու-
թյան և անկախության համար:

Բյուզանդական կայսրությունը, Արևմտյան Հայաստանին տի-
րելուց հետո, նրան պարտադրեց վարչական այն կարգը, որը գո-
յություն ուներ իր մոտ:

Մինչև VI դարի առաջին քառորդը Հայաստանը բաժանված էր երեք մասի՝ Փոքր Հայք, Սատրապական Հայաստան կամ ինքնավար իշխանություններ և Ներքին Հայք կամ Մեծ Հայք:

Փոքր Հայքն ընդգրկում էր Կապադոկիային սահմանակից Անդրեփրատյան մարզը: Թեոդորոս Մեծի օրոք նա կազմված էր երկու պրովինցիաներից՝ Առաջին Հայք՝ Սեբաստիա կենտրոնով և Երկրորդ Հայք՝ Մելիտինե կենտրոնով: Այս երկու հայկական պրովինցիաները մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ:

Սատրապական Հայաստանի կամ ինքնավար իշխանությունների տերիտորիան ընդգրկում էր Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան մասը և հայկական հինգ նախարարությունների՝ Հաշտենի, Մոփքի, Հանձիթի, Անգեղ տան և Բալահովտի տերիտորիան: Հայկական այս հինգ նախարարություններն այդ ժամանակ կոչվելիս են եղել սատրապություններ: Սատրապներին իրենց պաշտոնում նշանակում էր կայսրը՝ ցմահ: Նրանց իրավունք էր տրված հագնել ծիրանի քղամիդ, մինչև ծնկները հասնող կարմիր կոշիկներ և կրել փետուրներով զարդարված մետաքսե վերարկու, որոնք հագնում էին միայն կայսրերը և պարսից թագավորները: Բյուզանդիան զորք չէր ուղարկում սատրապությունները՝ սատրապներն իրենք էին ռազմական ուժով պահում իրենց կառավարած շրջանները: Իրենց իրավական վիճակով նրանք, փաստորեն, փոքրիկ թագավորներ էին:

Ներքին Հայաստանի կամ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան տերիտորիան ընդգրկում էր Բարձր Հայքի հայ նախարարությունները՝ Սպերի, Մանանազի, Դարանազի, Եկեղյաց, Կարինի, Մարգաղի, Խորձենի և Դերջանի: Ի տարբերություն Սատրապական Հայաստանի, այստեղ հայ նախարարների իրավունքները սահմանափակված էին: Բյուզանդիան վարչական ղեկավար պաշտոններում նշանակում էր իր լիազոր ներկայացուցիչը՝ կոմես անունով: Ներքին Հայաստանի ռազմական իշխանությունը ենթարկվում էր բյուզանդական մագիստրոսին: Հայ նախարարները, իրենց զորամասերով, գտնվում էին մագիստրոսի բարձրագույն հրամանատարության տակ:

Արևմտյան Հայաստանի ռազմավարչական այս բաժանումը, բնականաբար, չէր համապատասխանում Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությանը, որը ցանկանում էր արևելյան սահմանում կազմակերպել միասնական ամրակուռ պաշտպանություն: Լիազմավարչական այն սիստեմը, որ գոյություն ուներ Արևմտյան Հայաստանում, Բյուզանդիայի համար կայուն վիճակ չէր ստեղծում և

լայն հնարավորութիւն էր ընձեռում հայ նախարարներին ցանկացած ժամանակ շահագանգելու Բյուզանդիային և հանդես գալու թշնամական ուժերի հետ համագործակցած: Հայտնի է, որ 749 թվականին՝ Զենոն կայսեր դեմ տեղի ունեցած ապստամբության ժամանակ, ապստամբներին հարեցին և զործոն մասնակցութիւն ունեցան Սատրապական Հայաստանի նախարարները: Ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո Զենոնը, ճիշտ է, զրկեց սատրապներին ժառանգական իրավունքներից, սակայն վարչական կարգը մնաց անփոփոխ:

Բյուզանդական առաջին կայսրը, որն անմիջականորեն զբաղվել է Արևմտյան Հայաստանի ռազմա-վարչական կարգերի վերափոխման հարցով, Հուստինիանոսն էր (527—565): Նա 529 թ. հատուկ հրովարտակով բյուզանդական գերիշխանութիւնը տակ գտնելված Մեծ Հայքի, Սատրապական Հայաստանի և Փոքր Հայքի իշխանութիւնները միավորելով, կազմեց զինվորական մի շրջան՝ գլխավոր հրամանատար նշանակելով մագիստրոսին: Արևմտյան Հայաստանի մագիստրոսը, որ կոչվում էր Արևելքի մագիստրոս, իր տրամադրութիւնը տակ ուներ բավական խոշոր մի բանակ՝ կազմելված բյուզանդական լեգեոններից: Հայերն այդ բանակում ունեին միայն նետաձիգ զնդեր:

Այդ վերակազմութիւնը հետևանքով վերացավ կոմեսների պաշտոնը, և հայ նախարարները զրկվեցին սեփական զորք ունենալու ժառանգական իրավունքից: Սահմանափակվեցին նաև նախարարների վարչական իրավունքները, որովհետև Հուստինիանոսի այդ նույն հրովարտակով քաղաքական իշխանութիւնները ևս ենթարկվում էին մագիստրոսին: Բյուզանդական ռազմական ուժերի կենտրոն և մագիստրոսի ռեզիդենցիան դարձավ արևելյան սահմանի վրա գտնվող Թեոդոպոլիս (Կարին) քաղաքը:

Հուստինիանոս կայսեր առաջին ռեֆորմին հետևեց երկրորդը՝ 536 թ. քաղաքացիական վերակառուցման ռեֆորմը: Նոր օրենսդրութեամբ՝ Բյուզանդիայի գերիշխանութիւնը տակ գտնվող հայկական հողերից կազմվում էր շորս նոր վարչական միավոր՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք: Առաջին Հայքի մեջ մտնում էին Մեծ Հայքը, Պոնտոսի որոշ շրջաններ և նախկին Առաջին Հայքի մի մասը: Երկրորդ Հայքի մեջ էր նախկին Առաջին Հայքի մնացած մասը: Երրորդ Հայքը վերանվում էր նախկին Երրորդ Հայքից, գրեթե առանց փոփոխութիւն: Չորրորդ Հայքն ընդգրկում էր ամբողջ Սատրապական Հայաստանը: Այս փոփոխութիւնը վերջնական նպատակն այն էր, որ «փշովի երկրի յու-

յրահատուկ քաղաքական-հասարակական կարգը և հոռմեականաց-
վի», — ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ն. Ադոնցը «Հայաստանը
Հուստինիանոսի ժամանակ» աշխատութեան մեջ:

Նույն թվականին Հուստինիանոսը հրատարակեց երկու նոր
օրենք ևս, որոնք վերաբերում էին հայ ընտանիքի ժառանգական
իրավունքին: Այդ օրենքների ներածական մասում կայսրը որոշակի
նշել է, որ իր հրապարակած օրենսդրութեան նպատակն այն է եղել,
որ «հայերը ամեն ինչում հետևեն հռոմեական օրենսդրութեանը, և
Հայաստանը ոչնչով չտարբերվի կայսրութունից»: Ծվ ահա այդ
օրենքներով Հուստինիանոսը կանանց և տղամարդկանց հավասար
ժառանգական իրավունք էր տալիս: Հուստինիանոսի այդ օրենս-
դրութեամբ փաստորեն մասնատվում էին հայ ֆեոդալների տի-
րույթները, նրանց կալվածատիրական ամբողջականութունը, իսկ
այդ ինքնին ծանր հարված էր հասցնում ֆեոդալական սեփականա-
տիրական իրավունքին:

Բյուզանդիան Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ
իր վարած ասիմիլյատորական քաղաքականութեան ընթացքում
մեծ չափով օգտագործում էր նաև քրիստոնեական եկեղեցին:

Դեռևս 451 թվականին Քաղկեդոն քաղաքում գումարվել էր
համաքրիստոնեական տիեզերական մի ժողով, որը օրակարգի հարց
դարձրեց թե քանի՞ բնություն է ունեցել Քրիստոսը: Ժողովի մաս-
նակիցների մեծ մասը, բյուզանդական արքունական և պատրիար-
քական շրջանների թեալդարանքով, ընդունել էր Քրիստոսի երկու
բնություն ունենալու (մարդկային և աստվածային) տեսակետը:
Հետագայում այս տեսակետին հարողները կոչվեցին երկաբնակներ
(դիոֆիզիտներ) կամ քաղկեդոնականներ, այսինքն՝ քաղկեդոնա-
կան ժողովի որոշման կողմնակիցներ: Իսկ ժողովի որոշումից դժ-
գոհ, նրա տեսակետը շեղանդ քրիստոնյաները կոչվեցին միա-
բնակներ (մոնոֆիզիտներ)՝ Քրիստոսին մի բնություն, միայն աստ-
վածայինը վերագրողներ կամ հակաքաղկեդոնականներ: Քրիստո-
նեական այս երկու խմբերի միջև տեղի ունեցող վեճը, ըստ էու-
թյան, սխուլաստիկ վեճ էր, սակայն հետագայում ընդունեց շատ
սուր քաղաքական բնույթ և մեծ շարաշահութեան նյութ դարձավ և՛
Բյուզանդիայի, և՛ Պարսկաստանի կողմից: Բյուզանդիան ամեն
չանք գործ էր դնում, որ հայերը անվերապահ ենթարկվեին Քաղկե-
դոնի ժողովի որոշումներին և կատարեին նրա դրամաները: Դրա-
նում շահագորգոված էր Բյուզանդիան, որովհետև եկեղեցու միաս-
նությունը նպաստավոր այն հողն էր, որն ուժեղացնում էր Բյու-
զանդիայի քաղաքական և գաղափարական ազդեցությունը՝ նվաճ-

ված քրիստոնյա երկրներում և օգնում էր փոքր ժողովուրդների ասիմիլյացիային:

Հայերը չէին մասնակցել Քաղկեդոնի ժողովին 451 թվականի խառը իրադրությունների պատճառով: Այդ վեճերի նկատմամբ հայերն առանձին հետաքրքրություն չեն ցուցաբերել մինչև VI դարի սկզբները: Սակայն, երբ քաղկեդոնական դավանանքը Բյուզանդական կայսրության ջերմ պաշտպանության տակ այնքան ուժեղացավ, որ սկսեց լուրջ վտանգ դառնալ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության համար, հայ եկեղեցին հարկադրված եղավ կողմնորոշվել և վերցնել որոշակի հակաքաղկեդոնական ուղղություն: Այդ որոշումն իր վերջնական ձևավորումն ստացավ 506 թվականի Դվինի առաջին և 554 թվականի Երկորդ ժողովներում: Այդ ժողովների որոշումներով հայ եկեղեցին վերջնականապես խզեց իր կապերը բյուզանդական եկեղեցուց:

Դվինի երկորդ ժողովը, քաղկեդոնականությունից բացի, քննության առավ նաև նեստորական աղանդավորների հարցը, որը նույնպես վտանգավոր էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև նրանց ջերմ պաշտպանության տակ էին առել և օգտագործում էին պարսկական իշխանությունները: Դվինի ժողովը, իր հակաքաղկեդոնական և հականեստորական որոշումներով, ցանկանում էր դռները փակել ինչպես բյուզանդական, այնպես և պարսկական դադափարական ազդեցությունների առջև:

Աշխատավորության իրությունը

Արևմտյան Հայաստանում առանձնապես ծանր էր աշխատավորության՝ շինականների և քաղաքային ստորին խավերի դրությունը: Բյուզանդական կայսրությունը իր արևելյան սահմանը պարսիկների անավանդաբար հարձակումից պաշտպանելու համար հսկայական բանակ էր կենտրոնացրել Արևմտյան Հայաստանում. հայկական սահմանամերձ շրջանները փաստորեն վեր էին ածվել ռազմական ճամբարների և բյուզանդական արևելյան բանակի ողջ ծանրությունը ընկել էր նրա ուսերի վրա: Նրանց պարտականությունն էր սննդամթերքով բավարարել բանակին: Բանակի ծախսերի մի մասը ևս ժողովրդի վրա էր դրված:

Բյուզանդական այդ բանակը Արևմտյան Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում կառուցում էր ամրությունների մի ամբողջ շարք: Այդ ամրությունների վրա բյուզանդացիները, մեծ մասամբ պարհակային պարտավորության կարգով, աշխատեցնում էին հայ աշխատավորությունը:

Հայ աշխատավորության հարկային պարտավորություններն

առանձնապես մեծացան Հուստինիանոսի փոփոխման հետո: Բյուզանդիան իր բանակը Հայաստանում պահելու համար մեծ ծախսերի պետք ուներ, որոնք ծածկելու համար ավելացնում էին ժողովրդից գանձվող հարկերը: Բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոսը հայտնում է, որ Առաջին Հայքի պրոկոնսուլ Ակակիոսը սովորական գանձվող հարկերից զատ, ազգաբնակչության վրա դրեց նոր տեսակի մի հարկ՝ յուրաքանչյուրից վերցնելով 4 կենդինար:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական նոր բաժանումից հետո պաշտոնները մեծ մասամբ տրվում էին հռոմեացիներին: Վերացել էր պաշտոնավարութայն նախկին կարգը, երբ պաշտոնյայի որդին տվյալ պաշտոնի թեկնածու էր. այժմ պաշտոնները սպեկուլյացիայի առարկա էին դարձել. մեծահարուստ մարդիկ վճարում էին պահանջվող կաշառքը և պաշտոն ձեռք բերում: Նրանք իրենց տված այդ կաշառքը ժողովրդից գանձում էին քաղմասպատիկ շահով: Պատահում էր անգամ, որ որոշ մարդիկ պահանջվող կաշառքի շահով փող չէին ունենում և դիմում էին վաշխառուի օգնությանը. սրանից տոկոսով վերցնում էին պահանջվող գումարը, ապա պաշտոնի անցնելուց հետո բնակչությանից հավաքում էին այնքան գումար, որ կարողանում էին պարտքերը վճարել և իրենք էլ հարստանալ:

Անմխիթար վիճակի մեջ էին նաև Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները: Պարսկա-բյուզանդական լարված հարաբերությունների պատճառով քաղաքների մեծ մասը զրկվել էր տարանցիկ առևտրի մեջ ունեցած նախկին դերից և վեր ածվել ուղմական ճամբարների: Միայն Արևմտյան Հայաստանի հարավում գտնվող որոշ քաղաքներ դեռ շարունակում էին իրենց նախկին դերը տարանցիկ առևտրի ասպարեզում:

VI դարում Արևմտյան Հայաստանում աստիճանաբար սկսում էր մուտք գործել և քաղաքացիական իրավունք ստանալ կոլոնատի սիստեմը՝ իր երկու տարբերակով՝ ազատ և ամրացած: Ընչազուրկ դյուրացիները, նյութական կարիքից հարկադրված, սկսում էին աշխատել կալվածատիրոջ մոտ՝ այն պայմանով, որ նշանակված ժամանակը լրանալուց հետո կարողանան հեռանալ որպես հողի ազատ վարձակալներ: Բայց պատահում էր, որ ազատ կոլոնը, երկար մնալով մի տեղում, ամրացվում էր վարձակալած հողին: Իրան նպաստում էր հռոմեական օրենսդրությունը: Անաստաս կայսեր (491—518) հրովարտակով 30 տարուց ավելի վարձակալվող կոլոնը ամրացվում էր հողին և այլևս իրավունք չունեի հեռանալու կալվածքից: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բյուզանդական տիրապե-

տության մասում հայ հասարակութեան բոլոր սոցիալական խավերի համար ստեղծվում էր բավական ծանր դրութիւն։ Կայսրութեան ռազմա-վարչական ռեֆորմներից հետո հայ ազատանին զրկվում է իր նախկին կիսանկախ վիճակից, հայ եկեղեցու անկախութեանը սպառնում էր բյուզանդական երկարնակ եկեղեցին, հայ աշխատավորութիւնից զանձվող հարկերը ծանրանում էին, ընչազուրկ բընակչութիւնն սկսում էր ամրացվել հողին որպէս կողոն, քաղաքային արդունագործութեան սահմանափակման հետեանքով ծանրանում էր քաղաքային ռամիկի վիճակը։ Ստեղծված այս դրութեան հետեանքով Արեւմտեան Հայաստանում սկսում են բորբոքվել հակաբյուզանդական մասսայական շարժումներ, որոնք և վեր են ածվում ապստամբութեան։

Ապստամբութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում

Հակաբյուզանդական շարժումները Արեւմտեան Հայաստանում սկսում են Հուստինիանոսի ռեֆորմներից անմիջապէս հետո և ավելի ծավալվում VI դարի 50-ական թվականներին։

Բյուզանդական կայսրութեան դեմ առաջին խոշոր ընդվզումը տեղի է ունեցել Առաջին Հայքում 536 թվականին։ Ակակիոս անունով այլասերված մի հայ ազնվականի խորդախ ճանապարհով հաշողվում է սպանել տալ Առաջին Հայքի պրոկոնսուլ Համազասպին և ինքը նշանակվել այդ պաշտոնում։

Հայ քաղաքական շրջաններում զայրույթը Հուստինիանոսի դեմ խորանում է այն աստիճան, որ Բյուզանդիայում հաստատված հայ որոշ իշխաններ 548 թվականին փորձում են կազմակերպել կայսեր սպանութիւնը. նախաձեռնութիւնը վերցնում է Արշակ Արշակունի իշխանը, որի հայրը՝ Հովհաննէս Արշակունին, սպանվել էր Հուստինիանոսի կողմից։ Նա համոզում է Արտավան Արշակունուն համագործակցել իրեն հետ. դավադիրները որոշում են կայսերին սպանել իր պալատում, այն ժամին, երբ նա մի ծերունի քահանայի հետ միասին ընթերցանութեամբ էր սլարապում։ Արշակը և Արտավանը սակայն միամտութիւն են ունենում իրենց ծրագիրը հայտնելու արքունի հույն երիտասարդներից մեկին՝ Հուստինոսին, որի հայրը թշնամական փոխհարաբերութեան մեջ էր կայսեր հետ։ Սակայն սա, ապստամբների հետ գործակցելու փոխարեն մատնում է իր հայ ընկերներին և բաց անում դավադրութիւնը։ Արշակն ու Արտավանը ձերբակալվում են։ Այսպիսով, Հուստինիանոսին սպանելու հայ իշխանների փորձն անհաջողութեամբ է վերջանում։

Պրոկոնսուլի պաշտոնը ստանձնելուց հետո Ակակիոսը, բյուզանդական իշխանությունների առջև ուղղափառ երևալու համար, ավելի է ծանրացնում ժողովրդի հարկերը և հայ իշխանների նկատմամբ ամեն տեսակ անիրավություններ կատարում: Իրությունը ծանրանում է այն աստիճան, որ որոշ հայ իշխաններ հարկադրված թողնում են իրենց հայրենի տիրույթները և հեռանում Արևելյան Հայաստան: Շուտով, սակայն, ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ապստամբություն է բռնկում: Ապստամբության գլուխ է կանգնում Հովհաննես Արշակունին: Ապստամբները հարձակվում են տեղի բյուզանդական պաշտոնյաների վրա, սպանում պրոկոնսուլ Ակակիոսին և Առաջին Հայքն անկախ հայտարարում:

Հուստինիանոսը ապստամբների դեմ է ուղարկում մի խոշոր բանակ՝ Սիտտա անունով զորավարի ղիսավորությամբ: Վերջինս դալիս է Առաջին Հայք, բայց ռազմական գործողություններ չի սկսում, այլ շղիսատում է խաղաղ ճանապարհով հնազանդեցնել ապստամբներին՝ խոստանալով միջնորդել արքունիքի առջև՝ ներողամիտ գտնվելու նրանց նկատմամբ: Սակայն կայսրը հրաման է ուղարկում Սիտտային՝ անհապաղ ճնշել ապստամբությունը և պատժել մեղավորներին:

Բյուզանդական բանակը սկսում է իր ռազմական գործողությունները: Վտանգավոր այդ պահին տեղի հայ քաղաքական շրջանները միավորում են իրենց ուժերը և դիմադրում բյուզանդական բանակին: Ապստամբներին հաջողվում է զլխովին ջարդել բյուզանդացիներին և փախուստի մատնել նրանց: Սպանվում է նաև բյուզանդական բանակի հրամանատար Սիտտան: Ապստամբները մաքրում են Առաջին Հայքը բյուզանդական զորքերից, իսկ իրենք ամրանում բերդերում ու ամրոցներում:

Առաջին Հայքի հայ հայրենասերներին պատժելու համար Հուստինիանոսն անմիջապես նոր ուժեր է ուղարկում՝ Բուզ զորավարի ղիսավորությամբ: Սա, որ վերին աստիճանի խորամանկ անձնավորություն էր, գալով Առաջին Հայք, նույնպես ռազմական գործողություններ չի սկսում, այլ փորձում է ապստամբներին հնազանդեցնել խաղաղ ճանապարհով: Սակայն, նախարարներից շատերը, որ քանիցս փորձվել էին և ծանոթ էին բյուզանդական նեղ քաղաքականությանը, հրաժարվում են գալ բյուզանդական զորահրամանատարի մոտ բանակցության: Միամիտ է գտնվում միայն ապստամբների ղեկավարը՝ Հովհաննես Արշակունին, որը հավատալով Բուզին, մեկնում է նրա մոտ որպես նրա անձնական բարեկամը: Հովհաննես Արշակունու հետ է լինում նաև նրա փեսան՝ Վասակը:

Նրեկոյան՝ կերուխումի թեժ պահին, բյուզանդական զորքերը շրջապատում են այն տունը, ուր գտնվում էին Հովհաննեսն աւ իր փեսան: Հովհաննեսն սպանվում է նենգադավ բարեկամի ձեռքով, իսկ վասակին հաջողվում է մեծ ճարպկությամբ դուրս գալ որոգայթից, փախչել ու ազատվել:

Ապստամբներին այլևս դժվար էր շարունակել պայքարը բյուզանդական կազմակերպած բանակների դեմ, ուստի նրանց ղեկավարները հարկադրված են լինում տեղափոխվել Արևելյան Հայաստան, որից հետո բյուզանդացիներն արյան մեջ խեղդում են Առաջին Հայքի ապստամբությունը:

Ապստամբության ճնշումից հետո Արևելյան Հայաստան փախած հայ նախարարները պատգամավորություն են ուղարկում պարսկական խոսրով նուշիրվան թագավորի մոտ և օգնություն խնդրում նրանից: Խոսրովը, որ անհանգստացած էր Բյուզանդիայի՝ Արևելքում վարած քաղաքականությունից և վաղուց էր առիթ փնտրում նրա հետ պատերազմելու, օգտվում է հանգամանքից և ռազմական գործողություններ սկսում Բյուզանդիայի դեմ: Բյուզանդիայից դժգոհ ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովրդի գործունե աջակցությունը՝ նրան հաջողվում է հաղթանակ տանել Բյուզանդիայի դեմ և հասնել մինչև Անտիոք ու գրավել այն:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև պատերազմական գործողությունները Հայաստանում շարունակվում են մինչև 562 թվականը, երբ կողմերը համաձայնության են գալիս և կնքում հաշտության պայմանագիր՝ 50 տարի ժամանակով: Ըստ այդ պայմանագրի, երկու երկրների սահմանը մնում էր հինը: Բացի այդ, Բյուզանդիան պարտավորվում էր տարեկան 30 000 ոսկի վճարել Ճորա պահակի պաշտպանության համար: Պարսկա-բյուզանդական այս պատերազմի ժամանակ ամենից շատ տուժողը Հայաստանն էր:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ VI ԴԱՐՈՒՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը VI դարում

VI դարում հայ ժողովրդի դրությունը մխիթարական վիճակում չէր նաև Արևելյան մարդսյանական Հայաստանում: Իր ասիմիլյատորական քաղաքականության մեջ պարսկական արքունիքը հետ շէր մնում Բյուզանդիայից: Հայաստանի ներքին անկախությունը վերացնելու ուղղու-

թյամբ առանձնապես լուրջ քայլեր կատարվեցին խոսրով Նուշիր-վան թագավորի երկարատև գահակալության շրջանում (531—578)։

Պարսկական տիրապետության տակ Հայաստանը, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի հետ միասին, մտնում էր Պարսկաստանի Հյուսիսային երկրամասի կամ քուստակի մեջ (Պարսկաստանը բաժանված էր նման շորս քուստակների)։ Հյուսիսային քուստակի վարչական կենտրոնը Գանձակն էր՝ Ուրմիայի լճի հարավ-արևելքում։ Ըստ սահմանված կարգի ամեն մի քուստակ ուներ իր վարչական և ղինվորական բարձրատիճան պաշտոնյան. առաջինը կոչվում էր «պատգոսպան», իսկ երկրորդը՝ «սպարապետ»։ Պատգոսպանի պարտավորության մեջ էին մտնում հարկեր հավաքելը, պետական ջինարարությունը և ալն, իսկ սպարապետի՝ ղինվորական հրամանատարությունը։ Երկրամասերն իրենց հերթին բաժանվում էին սլարշական ալբերի մասերի՝ «մարզերի» և «շահրյարներին»։

Արևելյան Հայաստանը կազմում էր առանձին մարզպանություն։ 571 թվականից նրա կազմից առանձնացվեց Սյունիքը և Հայաստանից անկախ «շահրյարություն» ճանաչվեց։ Հայաստանի մարզպանները ենթարկվում էին երկրամասերի պատգոսպանին և սպարապետին ու պարտավոր էին վճարել արքունիքի կողմից նախապես սահմանված հարկը։ Նրանց պարտքն էր նաև կուլի ժամանակ սպարապետի տրամադրության տակ դնել իրենց զինված ուժերը և կատարել այն բոլոր հրամանները, որը կտրվեին նրանց։

Հայաստանի տնտեսական կյանքը VI դարում, նախորդ շրջանի համեմատությամբ, նշանակալի տեղաշարժեր է կատարում։ 'Իրան զգալի չափով նպաստում է այդ դարաշրջանի աշխույժ տարանցիկ առևտուրը, որի մեջ խոշոր դեր է ունեցել առանձնապես Արևելյան Հայաստանը։ VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու «Մըղոնաչափը» վերնագրով աշխատությունից երևում է, որ VI—VII դարերում Հայաստանի վրայով անցնելիս են եղել զանազան ուղղություններով 6 մայրուղիներ՝ 1) Դվին—Կարին—Կոլոնիա՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, 2) Դվին—Խլաթ—Ուռհա՝ դեպի Երուսաղեմ, 3) Դվին—Բերդկունք—Պարտավ՝ դեպի Կասպից ծով, 4) Դվին—Նախիջևան՝ դեպի Գանձակ—Շահաստան, 5) Նախիջևան—Սյունիք—Վարդանակերտ—Փայտակարան՝ դեպի Կասպից ծով և, վերջապես, 6) Դվին—Կոլոնիա՝ դեպի Թիֆլիս։ Պատմական տեղեկությունները երևում է, որ Հայաստան էին բերվում ապրանքներ հեռավոր շրջան-

Այաստանից, Չիրաստանից, Միշին Ասիայից, Բյուզանդիայից և այլ
ժողովուրդներից:

Առևտրական այդ մայրուղիները վրա Հայաստանում զարգա-
նում են մի շարք քաղաքներ, որոնցից առանձնապես խոշոր դեր է
կատարում Դվինը: VI դարի հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարա-
ցին հետևյալ տեղեկությունն է տալիս Դվինի մասին. «Դվինը շատ
բերրի երկիր է: Նա ունի քարեխառն օդ և լավ ջուր: Թեոդոսիոս-
ից գտնվում է ութ օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Այս-
տեղ դաշտերը հարթ են և հարմար, Իրար մոտիկ բազմաթիվ
գյուղեր կան, որոնք զբաղեցված են առևտրականներով, որովհետև
Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից, Պարսկաստանից և Հռոմի
գերիշխանության տակ գտնված գրեթե բոլոր ժողովուրդներից
այստեղ են բերվում ապրանքներ, որոնցով և առևտուր են անում»:

Հայաստանը տարանցիկ առևտրի մեջ գործունե մասնակցություն
է ունեցել: Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ից երևում է, որ Հայաս-
տանը արտադրել է հետևյալ ապրանքները. Բարձր Հայքում նշվում
է աղը, Չորրորդ Հայքում՝ «բյուրեղ» կոչվող թանկագին քարը.
Աղձնիքում՝ երկաթն ու գիւթորը, Տուրուբերանում՝ պղինձը, նավթը,
երկաթը և մեղրը, Կորճեքում՝ զառիկը և շահանգակը, Վասպուրա-
կանում՝ ձուկը, Արցախում՝ քարախունկը, Փայտակարանում՝ բամ-
բակը, Այրարատում՝ որդան կարմիր ներկը և այլն: Չենք խոսում
դեռ դեղարույանների և այլ ապրանքների մասին, որոնք հիշված են
նաև այլ աղբյուրներում:

Հայաստանի քաղաքների և առևտրական կյանքի նման աշ-
խուժացումը, հասկանալի է, չէր կարող չունենալ իր անդրադարձու-
մը սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Մատենագրական տեղեկու-
թյուններից իրևում է, որ հայ որոշ իշխաններ և հոգևորականներ
սկսում են առևտրով զբաղվել: Քաղաքներում ուժեղանում է վաշ-
խառությունը: Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնյան
Եպիսկոպոսի 554 թվականին գրած կանոններում՝ բացասական
երևույթների շարքում նշվում է նաև վաշխառությունը: Կենտրոն
ավելի ու ավելի են սրվում ու խորանում հակասությունները երկու հիմ-
նական դասակարգերի միջև:

Հայ նախարարները, չնայած վասալական կախման մեջ էին,
իրենց տիրույթների սահմաններում շարունակում էին պահպանել
նախկին կիսանկախ վիճակը. իրենք էին ժողովրդից հարկ հավա-
քողները, իրենց նախարարության գերագույն իրավատերը, նրանց
անմիջական տրամադրության տակ էր գտնվում տվյալ շրջանի զո-

րամասը, իրենք էին իրենց բերդերի և ամրությունների տերերը և այլն:

Պարսկական արքունիքը, Վահան Մամիկոնյանից հետո ևս, որոշ ժամանակ շարունակում էր Հայաստանի մարզպան նշանակել հայ նախարարներից: VI դարում որպես մարզպան պաշտոնավարել են Վարդ Պատրիկը (506—509), իսկ հետագայում՝ ՄԺԵԺ Գնունին (521—555): Սակայն ՄԺԵԺ Գնունուց հետո նախկին կարգը փոխվեց և մարզպանության պաշտոնը նորից սկսեցին տալ պարսիկներին:

Պարսից արքունիքը իր լուծը Հայաստանում ծանրացնելու նըպատակով առաջին հերթին ավելացնում էր ժողովրդից գանձվող հարկերը: Թագավորի հանձնարարությամբ կատարվում է մարդահամար, շափագրվում էին Հայաստանի պիտանի վարելահողերն ու մարգագետինները և ժողովրդից գլխահարկն ու հողահարկը սկսում էին գանձել նոր ցուցակներով: Հարկերը հավաքում էին երեք նվագով: Ըստ որում, գլխահարկը վերցվում էր միայն շինականներից և ռամիկներից (ազատանին և հոգևորականներն ազատ էին հարկերից), իսկ հողային հարկը գանձում էին բոլորից: Չափահաս յուրաքանչյուր մարդուց գանձում էին 4-ից մինչև 12 դրամ, որը բավական խոշոր մի գումար էր: Հարկերի մի մասը պահանջում էին դրամով, իսկ այն ժամանակվա պայմաններում այնքան էլ հեշտ չէր դրամ ճարելը:

Հայ շինականը և քաղաքային ռամիկը, պարսկական արքունիքին վճարած հարկից բացի, ծանր պարտավորություն ունեին նաև իրենց աշխարհիկ և հոգևոր տիրակալների հանդեպ. նրանք պարտավոր էին իրենց եկամտից բավական խոշոր բաժին հանել նաև նրանց:

Ըստ եկեղեցական ժողովներից մեկի սահմանած կարգի, գյուղացիները գյուղի երեցին պարտավոր էին «պտղի» տալ հետևյալ կարգով. թվանիկը (հարուստ գյուղացին) պարտավոր էր վճարել 4 գրիվ ցորեն (մոտ 40 կիլոգրամ), 6 գրիվ (մոտ 60 կիլոգրամ) դարի և 16 բաժակ մեղր: Չքավոր գյուղացին պարտավոր էր տալ դրա կեսը և գինի՝ որքան կամենա, իսկ վարելահող և այգի չունեցողը՝ ոչինչ: Բացի այդ, ոչխար ունեցողը պետք է տար մեկ ոչխար, 3 ոչխարի բուրդ՝ և մեկ գլուխ պանիր, ձիեր ունեցողը՝ մեկ ավանակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուններ ունեցողը՝ մեկ հորթ:

Ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով չքավոր գյուղացիներին ու մանք հարկադրված էին լինում իրենց հողամասերը վաճառել միջակ կամ հարուստ հողատիրոջը, զրկվել սեփական հողամասից և ընկնել ստրկական վիճակի մեջ:

VII դարի հայ եկեղեցական գործիչներից մեկը՝ Լուվհան Մայրավանեցին, իր քարոզներից մեկի մեջ ահազանգում է քարիքներ ստեղծող հասարակական խավի անմխիթար վիճակը և առաջարկում լուրջ ուշադրություն դարձնել ընչազուրկ գյուղացիների վրա և բարելավել նրանց դրությունը:

Նույն հեղինակը ժամանակակիցների ուշադրությունն է հրավիրում նաև հասարակական մի այլ արատավոր խավի՝ վաշխառուների վրա: Գյուղացիները, ասում է նա, հաճախ հարկադրված են լինում հարկ վճարելու համար դիմել վաշխառուներին և նրանցից տոկոսով փող խնդրել, իսկ վաշխառուներն օգտվելով առիթից դրամ են տալիս անխիղճ տոկոսներով, և երբ գյուղացիները ի վիճակի չեն լինում վճարելու վերցրած դրամն իր տոկոսներով, ապա ստրկական վիճակի մեջ են դցում նրանց: Վաշխառուն, ասում է Մայրավանեցին, «անխիղճ ձեռով ծծում է շքավորների արյունը... ցանք չարած՝ բերք է հավաքում... այն ժամանակ, երբ երկրագործը անձրև, առատություն և լիութուն է ցանկանում. վաշխառուն երազում է սով և հարածուն շահույթ»:

Այսպիսով, մարգպանական Հայաստանում ևս աշխատավոր բնակչության դրությունը մխիթարական չէր: Նա գտնվում էր և՛ պարսկական նվաճողների, և՛ տեղական աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների կրկնակի հարստահարության տակ:

VI դարի կեսերից սկսած պարսկական արքունիքը նորից ասպարեզ է բերում անցյալ դարում Հայաստանում հաջողություն չգրտած իր կրոնափոխության ծրագիրը: Սկզբում նա ամեն կերպ քաջալերում է հայ եկեղեցու՝ բյուզանդական երկաթնակության դեմ՝ մղած պայքարը, ցանկանալով թույլ չտալ երկու եկեղեցիների միասնությունը: Հետագայում, սակայն, երբ ստեղծվում են քաղաքական նպաստավոր պայմաններ, նա նորից փորձեր է անում զրադաշտությունը հիմնավորել Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանից աշխարհում:

Պարսկական արքունիքի՝ Հայաստանում վարած տնտեսական, վարչական և գաղափարական այս քաղաքականության հետևանքով առաջանում են դժգոհություններ հայ ժողովրդի գրեթե բոլոր խավերի մեջ. հայ իշխանները դժգոհ էին իրենց իրավունքներին ըսպառնացող վտանգը տեսնելով, հայ շինականները դժգոհ էին կրկրկրնակի և դաժան հարստահարության ենթարկվելու համար, հայ հոգևորականները դժգոհ էին կրոնափոխության վտանգի պատճառով: Շուտով այդ դժգոհությունները խորանում և փոխվում են ազատագրական հզոր շարժումների և ապստամբություն:

571—572 թվա-
կանների ապստամ-
բությունը

Պարսկական բռնապետության դեմ Արևել-
յան Հայաստանում նոր ապստամբությունը
բռնկվում է 571—572 թ.: Այդ ապստամբու-
թյան մասին հայկական պատմիչներից տե-
ղեկություններ են հաղորդում Սեբեոսը (VII դար) և Ստեփանոս
Ասողիկը (X—XI դար): Օտար պատմիչների տեղեկություններից
արժանահավատ է VI դարի դեպքերի ժամանակակից, ասորի մա-
տենագիր Հովհաննես Եփեսացու վկայությունը. նա անձամբ հան-
դիսվում է ունեցել ապստամբության մասնակիցների հետ և արձա-
նագրել նրանց պատմածները: Պատմիչները ապստամբության
պատճառները հիմնականում երեքն են համարում՝ 1) հարկերի
աննախընթաց ժանրացումը, 2) հայ իշխանների իրավունքների
ոտնահարումը և 3) կրոնափոխության հարկադրանքը:

Ըստ պատմական տեղեկությունների, հոսորով Նուշիրվանը
արտակարգ լիազորություններով Հայաստանի մարզպան է նշա-
նակում իր ազգական Սուրեն՝ Վշնասպին: Սա, դալով Հայաստան,
առաջին հերթին ծանրացնում է ժողովրդից զանձվող հարկերը, հա-
լածում, հետապնդում է հայ իշխաններից ումանց, դրադաշտու-
նը Հայաստանում տարածելու համար ակսում է ատրուշաններ կա-
ռուցել: Հովհաննես Եփեսացու մի տեղեկությունից երևում է, որ
Սուրեն մարզպանը այդ ամենն արել է ոչ թե իր անձնական նա-
խաձեռնությամբ, այլ նախապես ունեցել է պարսկական արքու-
նիքի հրահանգը:

Այդ ժամանակ հայկական զորքերի հրամանատարն էր Վար-
դան Մամիկոնյանը, որը, ի տարբերություն V դարի Վարդան Մա-
միկոնյանի, պատմության մեջ կոչվում է Կարմիր Վարդան: Վար-
դանը, պարսկական արքունիքի նկատմամբ ընդհանուր դժգոհու-
թյուն ունենալուց բացի, ուներ նաև անձնական թշնամանք Սու-
րեն մարզպանի դեմ, որովհետև վերջինս սպանել էր իր եղբորը՝
Մանվելին: Ապստամբությունը կազմակերպելու գործում մեծ դեր
է կատարում նաև կաթողիկոս Հովհաննես II Գաբեղենեցին:

Մատենագիրների հաջորդած տեղեկություններից երևում է, որ
ապստամբությունը ևս նախապես մտածված և կազմակերպված է
եղել: Վարդան Մամիկոնյանը և կաթողիկոսը նախապես հատուկ
պատգամավորություն են ուղարկում Կոստանդնուպոլիս, Հուստի-
նոս կայսրից օգնություն խնդրելու: Կայսրը հաստատապես խոս-
տանում է օգնել հայերին: Նա հայտարարում է, որ ինքն ամեն ջանք
գործ կդնի ազատագրելու և իր գերիշխանության տակ վերցնելու

Արևելյան Հայաստանը, և եթե ռազմական դործողություններն անհաջող դասավորվեն, ապա ինքը ապաստան կտա ապստամբության ղեկավարներին և նրանց շի հանձնի պարսկական իշխանություններին:

Արևելյան Հայաստանի ապստամբության ղեկավարները միաժամանակ պատգամավորություն են ուղարկում Վրաստան և Աղվանից աշխարհը և օգնություն խնդրում նրանցից: Նրանք ևս խոստանում են աջակցել հայ ապստամբներին: Վրաստանում ապստամբությունը ղեկավարում էր Գուրգենը, իսկ Աղվանից աշխարհում՝ Ծիրոն:

Հայաստանում ապստամբներն սկսում են կազմակերպել իրենց զորամասերը՝ հասցնելով տասը հազար հոգու: Ապստամբության ղեկավար է նշանակվում Վարդան Մամիկոնյանը: Ապահովության համար կաթողիկոսարանի գանձարանը, արժեքավոր իրերը և դիվանը տեղափոխում են Թեոդոսյուխա:

Հայ ապստամբների այս նախապատրաստությունը, իհարկե, չէր կարող վրիպել պարսկական մարզպանի աչքից, որը հնազանդության էր հրավիրում ժողովրդին: Վարդան Մամիկոնյանը և կաթողիկոսը պահանջում են դադարեցնել ատրուշանների շինարարությունը, պարսկական զորքերը դուրս հանել երկրից և կարգավորել ժողովրդից գանձվող հարկերը: Մարզպանը մեկնում է Տիգրան՝ գեկուցման:

Խոսքով թագավորը, երբ իմանում է հայերի մտադրությունը, դազազում է, զորք է տալիս Սուրենին և կարգադրում շտապ վերահանալ Հայաստան՝ ճնշելու ապստամբությունը և բնաջինջ անելու հայերին: Նա միաժամանակ ցանկանում է իմանալ, թե ի՞նչ դիրքորոշում ունի ապստամբների նկատմամբ բյուզանդական արքունիքը: Այդ նպատակով նա պատգամավորություն է ուղարկում Կոստանդնուպոլիս՝ պահանջելով այդ տարվա 30 000 ոսկու ռազմատուգանքը: Կայսրը հրաժարվում է վճարել ռազմատուգանքը, իսկ հայ ապստամբների մասին հայտարարում է, որ եթե նրանք ապստամբեն, ապա ինքը պաշտպանության տակ է առնելու նրանց:

Դրանից հետո պարսիկ մարզպանը, 15 000-անոց զորաբանակի գլուխ անցած, շարժվում է Արևելյան Հայաստան՝ ճնշելու ապստամբությունը:

VII դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանն իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության մեջ գրի է առել ժողովրդական առասպելախառն այն զրույցները, որոնք հյուսվել են ազատագրական այս պայքարի շուրջը և դեռ թարմ են եղել ժողովրդի հիշողության

մեջ: Ըստ այդ գրույցների, Սուրենն իր զորքով գալիս է Հայաստան և բանտարկված տեսնում իր եղբայր Վախթանգին և նրա կնոջն ու որդուն: Նա պահանջում է ապստամբներից, ի հաշիվ Հայաստանի վճարելիք հարկի, բանտից ազատել իր եղբորն ու նրա ընտանիքին: Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի, նա դիմել է ապստամբների ղեկավարներից մեկին՝ Սմբատին, հետևյալ խոսքերով. «Թշխան հօօր աշխարհիս Հայոց, տուր զայս կին և զորդի (ձեռբարկաված Վախթանգի կինը և որդին) պարսից արքայի տուրս»: Սմբատը պատասխանել է. «...Մեռեալ շուն մի որ դայն ճաշ ուտէ առանց գնոյ ոչ տամ, թող թե զգոսա»:

Պարսկական բանակը, մարզպանի գլխավորությամբ, գալիս հասնում է Դվին: Նրանց դալուստն ավելի է զայրացնում հայ հայրենասերներին: Նրանք վերջնականապես համոզվում են, որ պարսկական արքունիքը նպատակ չունի փոխել իր քաղաքականությունը Հայաստանում: Սպասելն արդեն անիմաստ էր: Եվ ահա հայկական բանակը, որ մինչև մարզպանի գալն ավելացել էր և հասել 20000-ի, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, 572 թվականի փետրրվարի 2-ին, երեքշաբթի օրը, հարձակվում է Դվինում գտնվող պարսկական զորքերի վրա: Պարսիկները, անակնկալի եկած, չեն կարողանում կազմակերպել պաշտպանությունը և դիմում են փախուստի: Սակայն դյուրին չի լինում Հայաստանից փախչել ազատվելը. նրանց մեծ մասն սպանվում է: Սպանվում է նաև պարսկական մարզպան Սուրենը: Ըստ Շիրակացու թվաբանական մի խաղճորի մեջ բերված տեղեկության, մարզպան Սուրենին տպանողը եղել է Զորակ Կամսարականը:

Խոսքով, պարսկական զորքերի՝ Հայաստանում կոտորվելու լուրն առնելով, կարգադրում է անմիջապես նոր զորաբանակ ուղարկել Հայաստան՝ ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելու համար: Բայց իր խորհրդականները համոզում են նրան սուր միջոցների չդիմել և փորձել ապստամբներին հնազանդեցնել համոզելով: Այդ նպատակով, պարսկական արքունիքը պատգամավորություն է ուղարկում Հայաստան՝ Սեբուխտ անունով մի պաշտոնյայի գլխավորությամբ: Ապստամբները, սակայն, արգելում են պատգամավորությանը մտնել Հայաստան և հրաժարվում են բանակցել նրա հետ:

Պարսկական արքունիքը Հայաստան է ուղարկում նոր բանակ՝ Միհրան Մեհեվանդակի գլխավորությամբ: Հայկական և պարսկական զորքերի միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում Խաղամախյա դաշտում: Այստեղ պարսկական զորքը խայտառակ պարտություն է

կրում. հրամանատարը հազիվ է կարողանում փախչել և ազատվել:

Հայաստանը և իր զորացիներ վրաստանն ու Աղվանքը դուրս են գալիս պարսկական գերիշխանությունից և մտնում Քյուզանդիայի գերիշխանությունից տակ: Սակայն պարսկական արքունիքը չէր կարող այդքան հեշտություն վրաստանի գրգռել Հայաստանըն ու Անդրկովկասը, որի պատճառով երկու խոշոր պետությունների՝ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բռնկվում է պատերազմ, որը որոշ բնահատումներով տևում է ավելի քան 20 տարի:

Հայաստանում բռնկված ապստամբությունը ճնշելու նպատակով Պարսկաստանը կազմակերպում է բազմաթիվ արշավանքներ, որոնք բոլորն էլ անհաջողությունից են վերջանում: Հայ հայրենասերներն անօրինակ քաջություն և հնարամտություն պաշտպանում են Հայաստանն օտարերկրյա նվաճողներից:

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմները և Հայաստանի երկրորդ բաժանումը

575 թվականին պարսիկներն ու բյուզանդացիները համաձայնություն են գալիս և զինադադար կնքում: Պարսից արքունիքը օգտվելով առիթից, աշխատում է բռնի ուժով հնազանդեցնել հայ ապստամբներին: Հայերն իրենց փոքրաթիվ ուժերով հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս պարսկական զորաբանակին:

Պարսիկների և բյուզանդացիների միջև ռազմական գործողությունները նորից սկսվում են 576 թվականին: Նոր փորձեր են լինում հաշտություն կնքելու, սակայն կողմերը համաձայնություն չեն գալիս: Պարսկական արքունիքը ցանկանում էր ստանալ նախկինում սահմանված տարեկան 30 000 ոսկի ռազմատուգանքը, նա պահանջում էր նաև Արևելյան Հայաստանի գործերին շահագրավել, իսկ Բյուզանդիան հրաժարվում է: 580 թվականին բյուզանդական փառաբանակի հրամանատարներն են նշանակվում Մորիկը (որը հետագայում կայսր դարձավ և դահակալեց 582--602) և ծագումով հայ ներսես զորավարը, որոնք մի շարք ճակատամարտերում խորտակել հարվածներ են հասցնում պարսիկներին և դրանով որոշում պատերազմի ելքը:

Պարսկա-բյուզանդական այս պատերազմի հետևանքներն առանձնապես ծանր են լինում Հայաստանի համար, որը տրորվում էր կովոզ բանակների ոտքերի տակ: Երկու կողմից Հայաստան խուժած օտար բանակներն ավերում էին երկիրը և անարգել կոզոպտում բնակչությանը: Հայ երիտասարդության զգալի մասը, առան-

ձին զորամասեր կազմած մասնակցում էր պատերազմական գործողություններին՝ բյուզանդացիների կողմում:

Երկարամյա պատերազմի հետևանքները ծանր են լինում նաև Պարսկաստանի համար, որի բանակում 589 թվականին ապստամբություն է բռնկվում Որմիզդ թագավորի դեմ: Ապստամբությունը գլխավորում էր Վահրամ Չուբինը՝ պարսկական զորքի հրամանատարը: Ապստամբները կուրացնում են Որմիզդ թագավորին և նոր թագավոր հռչակում նրա փոքրահասակ որդուն՝ Խոսրովին: Սակայն վերջինս վստահություն չի ունենում ապստամբների նկատմամբ և ապստամբների հետ ունեցած անհաջող մի ընդհարումից հետո փախչում է Բյուզանդիա և խնդրում Մորիկի օգնությունը: Խոսրովը խոստանում է՝ գահի վրա հաստատվելուց հետո՝ Բյուզանդիային զիջել Միջագետքի և Անդրկովկասի մի շարք եփկրամասեր ու Արևելյան Հայաստանը:

Մորիկն ընդունում է Խոսրովի առաջարկը և նոր զորամասեր ուղարկում արևելք: Հայաստանում ևս հայկական զորազնդերը, թվով 15 000 հոգի, Տարոնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ, պատրաստվում են կռվի: Վահրամ Չուբինը փորձում է հայերին զրավել իր կողմը և խոստանում նրանց անկախություն շնորհել, եթե օգնեն իրեն՝ հաղթելու Խոսրովին: Սեբեոսն իր Պատմության մեջ բերել է Վահրամ Չուբինի՝ հայերին ուղարկած նամակի պատճենը: Հայերը, ըստ երևույթի, հույս չունենալով, որ Չուբինը կարող է հաջողություն ունենալ, հրաժարվում են նրան օգնելուց:

Չուբինի և Խոսրովին օգնող բյուզանդական զորքերի միջև կռիվը տեղի է ունենում Ատրպատականում: Չուբինը պարտվում է և դիմում փախուստի: Բյուզանդական զորքերը Խոսրովին հաստատում են Պարսկաստանի գահի վրա: Դրանով վերջանում են պարսկա-բյուզանդական արյունոտ կռիվները:

Երկարամյա այդ կռիվները, որոնց մասնակցում էին հայերը՝ Բյուզանդիայի կողմում, ոչ միայն չեն գնահատվում կայսրության կողմից, այլև վերջնական հաղթանակից հետո Մորիկն սկսում է իրագործել Հայաստանը՝ առանց հայերի, իր որդեգրած քաղաքականությունը: Նա աշխատում է առաջին հերթին Հայաստանից դուրս հանել հայկական ռազմական ուժերը:

Սեբեոսը բերել է հայերի մասին Մորիկ կայսեր մի նամակը՝ ուղղված պարսից Խոսրով թագավորին: Նամակում Մորիկը հետևյալն է գրել. «Մեր երկուսի մեջ խոտոր և անհնազանդ մի ժողովուրդ կա... Եկ, ասում է նա, ևս իմ մասում գտնված (հայերին)

հավաքեմ և տեղափոխեմ Թրակիա, իսկ դու քո մասի հայերին հավաքիր և տեղափոխիր Արևելք. եթե կմեռնեն՝ մեր թշնամիները կմեռնեն, իսկ եթե կմեռցնեն՝ մեր թշնամիներին կմեռցնեն»:

Բյուզանդիայի քրիստոնյա կայսրը ոչ միայն հայերին արտաքսելու ծրագիր էր կազմում, այլև աշխատում էր այն իրագործել կյանքում: Նրա կարգադրությամբ Հայաստանում կազմվում է երկու հազար հոգուց կազմված երկու դունդ՝ Սմբատ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու զխավորությամբ՝ Թրակիա ուղարկելու նրպատակով: Սմբատ Մամիկոնյանն իր գունդը տանում է Կոստանդնուպոլիս՝ Սեբաստիայի վրայով, իսկ մյուս գունդը, շքանկանալով հայրենիքից հեռանալ, ճանապարհին ապստամբում և ամրանում է լեռներում: Ապստամբության դուրս է կանգնում Սմբատ Բագրատունին: Նրանց միանում են Բյուզանդիայի քաղաքականությունից դժգոհ մյուս հայ նախարարները ևս: Նրանց բոլորին, ըստ Սեբեոսի վկայության, մի ցանկություն էր համակում՝ «զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս թրակացուց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»:

Շուտով բյուզանդացիներին հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը և Սմբատ իշխանին բռնել ու շղթայակալ տանել Կոստանդնուպոլիս: Սմբատին դատապարտում են մահվան՝ կրկեսում գիշատիչ գազանների առջև նետելու միջոցով: Սակայն հայ իշխանը, որը բարձրահասակ, թիկնեզ և մեծ ուժի տեր էր, կարողանում է հաջողությամբ կռվել գազանների դեմ, սպանել իրեն հոշոտելու նետված գազաններին և արժանանալ հանդիսականների, այդ թրվում նաև կայսեր հիացմունքին և ներմանը:

Երկար բանակցություններից հետո 591 թվականին Բյուզանդիան և Պարսկաստանը վերջնական համաձայնության են գալիս և երկրորդ անգամ Հայաստանը բաժանում իրար մեջ: Լ'ստ նոր բաժանման, Բյուզանդիային են անցնում Տուրուբերան նահանգը և Այրարատյան նահանգի մեծ մասը: Բաժանման սահմանադիժ է դառնում Աղատ գետը, Կոզովիտ գավառը, Մակուն՝ մինչև Վանա լիճը:

Հայաստանի նոր բաժանումը ավելի է խորացնում նրա քաղաքական անջատվածությունը: Գտնվում են հայ եկեղեցականներ, որոնք հարում են քաղկեդոնականությանը և կայսրության կամակատարները դառնում:

Հայաստանում ստեղծվում է երկու կաթողիկոսություն. մեկի կաթողիկոսն է դառնում հակաքաղկեդոնական Մովսես II Նզվառգեցին, որի գահանիստ կենտրոնը Դվինն էր, իսկ մյուսինը՝ քաղկեդոնական Հովհաննես Բագրևանդցին, որի գահանիստ կենտրո-

նը Ավան գյուղաքաղաքն էր: Եվ այս երկու կաթողիկոսները պայ-
քարում են իրար դեմ՝ ավելի խորացնելով հայ հասարակական
կյանքի քաղաքական մասնատվածությունը:

591 թվականի բաժանումից հետո, մինչև Մորիկի մահը՝ 602
թվականը, Մերձավոր Արևելքը, այդ թվում նաև Հայաստանը, հա-
մեմատաբար գտնվում էր խաղաղ շրջանում: Այդ խաղաղությունն
այնքան ակնառու է եղել VI դարի 70—80-ական թվականների ան-
ընդմեջ պատերազմների փոթորիկներից հետո, որ ժողովրդի մեջ
առածի կարգն է անցել. «Անհոգ այնպես ես նստել, որ կարծես Մո-
րիկի ժամանակ լինի»:

Մերձավոր Արևելքի խաղաղությունը, սակայն, նորից խախտ-
վում է Մորիկի սպանությունից հետո, Փոկասի գահակալության
տարիներին (602—610): Պարսկաստանը, ցանկանալով օգտվել
Բյուզանդիայում տեղի ունեցող գահակալական կռիվներից, ինքը ևս
առաջարկում է իր թեկնածուն՝ Թեոդորոսին՝ Մորիկի կարծեցյալ
որդուն: Իր բարեկամի և բարերարի վրեժն առնելու նպատակով
Խոսրովը 605 թվականին անցնում է բյուզանդական սահմանը և
վերցնում Դարան: Հետագայում, զարգացնելով պատերազմական
գործողությունները, նա հաջողությամբ առաջ է շարժվում և 609
թվականին հասնում մինչև Քաղկեդոն և սպանում Կոստանդնու-
պոլսին: Ճակատագրական այդ սրահին Կոստանդնուպոլսում տեղի
է ունենում գահակալական մի նոր հեղաշրջում. գահընկեց են ա-
նում Փոկասին և գահ բարձրացնում Հերակլին (610—641):

Հերակլը փորձում է խաղաղություն կնքել Խոսրովի հետ, սա-
կայն վերջինս վճռականապես հրաժարվում է: Ընդհարումները նո-
րից են վերսկսվում և փոփոխակի հաջողություններով շարունակ-
վում մինչև 622 թ.: Պատերազմական գործողությունների ըն-
թացքը փոխվում է այն ժամանակ, երբ կայսրը բյուզանդական բա-
նակը համալրում է նոր լեգեոններով: Հերակլին օգնում էր Մժեժ
Կնուսի իշխանը՝ հայկական զնդով:

Պարսկական և բյուզանդական բանակների վճռական ճակա-
տամարտը տեղի է ունենում հին Նինվեի մոտերքում՝ 627 թվակա-
նին: Բյուզանդական բանակը վճռական հաղթանակ է տանում և
հետապնդելով թշնամուն, շարժվում է Տիզբոնի վրա: Այդ ժամա-
նակ խռովություն է առաջանում պարսկական բանակում, և սպան-
վում է Խոսրովը: Պարսկական գահն է բարձրանում Կավաարը, որը
628 թվականին Բյուզանդիայի հետ կնքում է հաշտության նոր պայ-
մանագիր:

Հերակլը Հայաստանի կյուրոպաղատ է նշանակում 'Իավիթ
Սահառունուն:

Հայաստանին, սակայն, վիճակված չէր խաղաղ ապրել, շու-
տով պատմութեան ասպարեզ է իջնում Արարական խալիֆայու-
թյունը և սկսում բախել երկու ախոյան երկրներին՝ Պարսկաստանի
և Բյուզանդիայի խարրիված դռները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ IV—VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ գրի և գրականության ստեղծման շարժառիթը

Դժվար է բազմադարյան հայ մատենագրություն մեջ մատնացույց անել մշակութային մի այլ ահնառու ու կարևոր երևույթ, որը կարելի լինի համեմատության մեջ դնել հայկական գրի և գրականության ստեղծման հետ: Հայկական գրի ըստեղծումը դարագլուխ կազմեց միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ և պաշտպանողական հզոր վահան հանդիսացավ օտարերկրյա նվաճողների վարած քաղաքականության դեմ: Հայ գիրը կապի հզոր միջոց հանդիսացավ ցրված հայության համար, այն բարձրացրեց ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցությունը՝ նախապատրաստելով նրան գալիք փորձություններին:

Հայ գրի և գրականության ստեղծումը, իհարկե, պատահականության արդյունք չէր, այլ պայմանավորված էր իր ժամանակի հայ հասարակական և քաղաքական կյանքում առաջացած կենսական անհրաժեշտությամբ: Պատահական չէ, որ հայ գրի և գրականության անհրաժեշտությունը առաջացավ ո՛չ թե շուրթորդ դարում, երբ գոյություն ունեին հայ անկախ պետականություն, այլ հինգերորդ դարում, երբ հայ ժողովուրդը ընկավ օտարի լծի տակ և սկսեց մաքառել իր ֆիզիկական գոյության պահպանման համար:

387 թվականին, Հայաստանի բաժանումից հետո, ինչպես ասվել է, Հայաստանն ընկավ պարսկական և բյուզանդական տիրապետության տակ: Հայ պետականության կորուստը, սակայն, ներքին անկախության կորուստ չէր նշանակում. հայ նախարարները ինչպես բյուզանդական, այնպես և պարսկական մասերում շարունակում էին պահպանել իրենց ներքին անկախությունը: Իրենց տի-

րութենքի սահմաններում նրանք փոքրիկ թագավորներ էին. ունե-
ին սեփական զորք, և իրենց ձեռքում էին պահում վարչական մի
շարք իրավունքներ: Նախարարների վասալական կախվածությու-
նը պարսկական կամ բյուզանդական իշխանավորների հանդեպ ար-
տահայտվում էր նրանով, որ նրանք պարտավոր էին վճարել նա-
խապես սահմանված հարկը և պատերազմներին մասնակցել իրենց
զորքերով:

Հայաստանի քաղաքական այս վիճակը, իհարկե, ցանկալի չէր
ո՛չ Բյուզանդիային և ո՛չ էլ Պարսկաստանին: Կիսանկախ վիճակում
գտնվող հայ նախարարները հնարավորություն ունեին օգտագործել
հարմար առիթը և սպասամբել, մանավանդ որ ժողովուրդը շնչ
հանդուրժում օտարերկրյա լուծը: Բացի այդ, տիրակալների նպա-
տակն էր ոչ միայն վերացնել հայ նախարարների ներքին անկախու-
թյունը, այլև ասիմիլյացիայի ենթարկել ողջ ժողովուրդին: Ահա այս
ժանր շրջանում, երբ երկիրը բաժանված էր երկու մասի, երբ եր-
կու կողմերում էլ նվաճողները որոշակիորեն վարում էին ձուլողա-
կան քաղաքականություն, անհրաժեշտ էր ժողովրդին զդաստու-
թյան և սպաքարի կոչել: Բախտորոշ այդ ժամանակում էական դեր
ունեի կատարելու հայ դիրն ու զրականությունը:

Ամենից մեծ վտանգը հայ ժողովրդին սպառնում էր քրիստո-
նեական Բյուզանդիան: Զուլողական քաղաքականության համար
նա ուներ ավելի նպաստավոր հող հետևյալ պատճառով: Հեթանո-
սական հայ մշակույթին սպանիչ հարված հասցրեց նորամուտ քր-
իստոնեությունը: Ճիշտ չէ, որ հեթանոսությունն իր տեղը կամա-
վոր զիջեց քրիստոնեությանը: Քրիստոնեությունը արտակարգ ան-
հանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերեց դեպի հեթանոսա-
կան հայ մշակույթը: Քրիստոնեության առաջին մեծ զոհերից մեկը
կարելի է ասել, որ հեթանոսական հայ մշակույթը հանդիսացավ:

Լուսավորիչը և Տրդատը կրթություն էին ստացել հունական
միջավայրում: Նրանք իրենց շրջապատել էին հույն և ասորի քա-
րողիչներով: Հեթանոս հայկական մատենագրության արգելումից
հետո Հայաստանում սկսեցին իշխող դիրք գրավել հունական և
ասորական քարոզիչները, որոնք իրենց հետ բերում էին ոչ միայն
նոր վարդապետությունը, այլև իրենց լեզուն և մատենագրությունը:
Գրագրությունն սկսեցին վարել հունարեն և ասորերեն: Իսլոցնե-
րում հայ երեխաների հետ սկսեցին պարապել հունարեն և ասորե-
րեն: Նույնիսկ եկեղեցական ծիսակատարությունները կատարվում
էին հունարեն և ասորերեն լեզուներով: Եթե IV դարում, երբ գոյու-
թյուն ուներ հայ պետականություն, ստեղծված այդ վիճակն այն-

քան էլ վտանգավոր շէր, ապա Հայաստանի բաժանումից հետո, երբ նվաճողները հայ ժողովրդի նկատմամբ վարում էին ապագագաճնացման քաղաքականութիւն, դրութիւնն է՛լ ավելի վտանգավոր դարձավ: Հայ ժողովուրդը կանգնեց մեծ փորձութիւններին առաջ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Բյուզանդական կայսրութիւնը հիմնված էր ոչ թե միատարր ժողովրդի վրա, այլ էթնիկական խառնարանի՝ հույների, ասորիների, հայերի, հրեաների և այլ ժողովուրդների: Արքունիքը եռանդուն միջոցներ էր ձեռնարկում կայսրութեան սահմաններում գտնվող փոքր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի ձուլման ուղղութեամբ:

Այդ քաղաքականութեան մեջ Բյուզանդական կայսրութեան գործուն աջակցի դերում հանդես էր գալիս քրիստոնեական եկեղեցին: Մինչև 451 թվականը, երբ դեռ չէին պառակտվել և ընդհանրական, եկեղեցու մասն էին կազմում եզրկտացիները, ասորիները, եթովպացիներն ու այլ ժողովուրդներ, երբ նրանց մոտ դեռ չէր խախտվել հավատը Բյուզանդիայի նկատմամբ ու նրա վրա նայում էին իբրև քրիստոնեութեան պաշտպան պետութեան, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծվել բյուզանդական ձուլողական քաղաքականութեան համար:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես ասվել է, ձուլողական քաղաքականութիւն էր վարում նաև Սասանյան Պարսկաստանը: Իր նպատակին հասնելու համար նա ևս օգտագործում էր կրոնը և ցանկանում հայ ժողովրդին սլարտագրել զրադաշտական կրոնը: Պետք է նկատի ունենալ, որ հեթանոսական շրջանում հայերը պաշտամունքով մոտ էին պարսիկներին և քրիստոնեութիւնն ընդունելուց հետո նրանք անխղճիտրեն դեռ չէին պոկվել պարսկական հավատաբխից, մանավանդ՝ լեռնային շրջաններում: Իսկ այս նրպատաւոր հող էր ստեղծում պարսկական արքունիքի վարած քաղաքականութեան համար: Այսպիսով, օտար ազդեցութիւններին դեմ դադարաւարական պայքար մղելու համար գիր ու գրականութիւն էր հարկավոր:

Գրի և գրականութեան ստեղծման հիմնական շարժառիթներից մեկը, իհարկե, նաև քրիստոնեական ուսմունքը ժողովրդի մեջ պրոպագանդելն էր:

Հայ ժողովրդի պատմութեան այս ծանր, բախտորոշ շրջանում է ահա, որ հանդես է գալիս հայ հայրենասեր մտավորականների այն ընտիր խումբը, որն ըմբռնելով ժամանակի մեծ խորհուրդը, հայ ժողովրդին սպառնացող ահավոր վտանգը, ձեռնարկում է հայ

գրի և գրականութեան ստեղծմանը և հաշոդութեամբ իրագործում
այն: Լուսավորական այս մեծ շարժման հանճարեղ ղեկավարի և
կազմակերպչի դերում հանդես է գալիս մեծ հայրենասեր Մեսրոպ
Մաշտոցը:

Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ստեղծումը

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին մեզ տեղեկութիւն
են հաղորդում հինգերորդ դարի երեք պատ-
միչներ՝ Կորյունը, Մովսես Խորենացին և Ղա-
ղար Փարպեցին: Կորյունը եղել է Մաշտոցի ավագ աշակերտներից,
գործուն մասնակցութիւն է ունեցել հայ գրի և գրականութեան ըս-
տեղծմանը և իր ուսուցչի մահվանից հետո, որպէս լավատեղյակ
անձնավորութիւն, գրել և մեզ է թողել իր երախտավոր ուսուցչի
կենսագրութիւնը՝ «Վարք Մաշտոցի» խորագրով:

Մաշտոցի մասին բացառիկ գրվատանքով է խոսում նաև
Ղաղար Փարպեցին: Նա ծանոթ է Կորյունի աշխատութեանը, տեղ-
տեղ օգտվել է նրանից և, որպէս արժանահավատ աղբյուր, մատնա-
ցույց է անում այն. «Եթէ որեւէ մեկը կամենում է ավելի հավաստի
գիտենալ նրա (այսինքն՝ Մաշտոցի) գործունեութեան և հայերեն
նշանագրերը ստեղծելու մասին, — գրում է նա, — թող կարդա և տե-
ղեկանա սիրելի Կորյունի, հանգուցյալի աշակերտի գրածը...»:

Ուշ դարերի պատմիչներից ու տարեգիրներից Մաշտոցի մասին
տեղեկութիւններ են հաղորդում Անանիա Շիրակացին (VII դ.), Հով-
հաննես Գրասխանակերտցին (X դ.), Ստեփանոս Ասողիկը (X—
XI դար), Սամվել Անեցին (XII դ.) և ուրիշներ: Սակայն նշված հե-
ղինակների վկայութիւնները պատմական մեծ արժեք չեն ներ-
կայացնում, որովհետև նրանք, հիմնականում, օգտվել են Կորյու-
նից, Մովսես Խորենացուց և Ղաղար Փարպեցուց:

Մաշտոցի մասին մեզ տեղեկութիւն հաղորդող հեղինակները
մեծ մասամբ եկեղեցականներ են և հայ գրի ու գրականութեան ըս-
տեղծման մասին խոսում են կրոնա-բարոյախոսական տեսանկյու-
նով: Որոշ պատմիչների մասին կրոնական այդ շեշտն այնքան
ուժեղ է, որ հաճախ միատիկ հրաշապատումների մեջ մթագնվում
է Մաշտոցի պայծառ կերպարը որպէս անձնվեր հայրենասերի, մեծ
գիտնականի և խոշոր կաղմակերպչի:

Ըստ Կորյունի տեղեկութեան Մաշտոցը ծնվել է Տուրուբերանի
նահանգի Տարոն գավառի Հացիկ կամ Հացեկաց գյուղում, որն իր
անունը պահել էր մինչև մեր ժամանակները: Հոր անունը եղել է
Վարդան:

Տոմարագիտական մոտավոր հաշվումներով Մաշտոցը ծնե-
ված պետք է լինի 361—364 թվականներին: Մաշտոցը հունական

կրթութիւնն է ստացել: Չորրորդ դարում Հայաստանում գործող բոլոր դպրոցները, առանց բացառութեան, ինչպէս ասել ենք, հունական կամ ասորական կրթութիւնն էին տալիս:

Մաշտոցի ստացած դաստիարակութեան հարցում ավելի հավանական է այն ենթադրութիւնը, որ Մաշտոցը սովորել է Անտիոքում, իբրիանոսի նշանավոր դպրոցում: Այդ դպրոցի շրջանավարտներից են եղել համաշխարհային հռչակ վայելող մի շարք դեմքեր՝ Հովհան Ռակեբերանը, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նաղիազանցին, Խեղորոս Մոսսուեստացին, Ղևոնդ Հայկազնը և ուրիշներ:

Տարոնցի երիտասարդը իր կրթութիւնը ավարտելուց հետո գալիս է Վաղարշապատ, որն այն ժամանակ կոչւում էր Նոր քաղաք, և ծառայութեան մտնում հայ Արշակունիների արքունիքում Առավանի հաղարայետութեան տարիներին: Մաշտոցի տղաբնական ծառայութիւնը արքունիքում որոշակի կապված է զինվորական գործի հետ: Այդ երևում է Կորյունի մի ակնարկից, որ Մաշտոցը հմուտ էր աշխարհական կարգերի մեջ և զինվորական արհեստը լավ տիրապետած լինելու համար՝ սիրված զինվորականներից: Մաշտոցը, սակայն, արքունի ծառայութեան մեջ երկար չի մնում: Նա հոգեվոր վրդով է ընդունում և մեկնում քարոզչութեան Գողթն գավառը:

Ինչո՞վ բացատրել Մաշտոցի այս շրջադարձը զինվորականից՝ հոգևորական գործին, ինչն ստիպեց նրան այդ քայլն անելու: Եթէ հավատալու լինենք եկեղեցական պատմաբաններին, ապա այդ քայլն անելու դրդեց Մաշտոցի բարեպաշտութիւնը: Սակայն ուշագիւր քննելով պատմական սկզբնաղբջուրները, գալիս ենք այլ եզրակացութեան: Մաշտոցը պաշտոնավարելով հայկական արքունիքում, շփվելով հայ հասարակական ու քաղաքական լայն շրջանների հետ և մոտիկից ծանոթանալով սրբակա-բյուզանդական տիրակալների ապագայնացման գիտավորութիւններին, տեսնում էր այն անհեղին վտանգը, որ սպառնում էր հայ ժողովրդին, ուստի նրա մոտ արթնանում է այն գիտակցութիւնը, որ հայ ժողովրդի փրկութեան միակ միջոցը ինքնուրույն գիր ու գրականութիւնն ունենալն է:

Այս մտածումի մեջ, ինչպէս երևում է, Մաշտոցը միայնակ չէր: Բայց ինչո՞վ, ինչպէ՞ս կարող էր նա օգտակար լինել իր ժողովրդին, փրկել նրան կործանումից: Միակ ասպարեզը, ուր նա կարող էր գործել և իրականացնել իր նպատակները, եկեղեցին էր. նա էր հանդիսանում ավատական գաղափարախոսութեան պաշտոնական ներկայացուցիչը, նրան էին ենթարկվում դպրոցները, նրա բեմից էին քարոզում ժողովրդին:

Առաջին դավառը, որն ընտրում է Մաշտոցը իր և իր աշակերտ-

ներքի քարոզչութեան համար, Գողթն էր: Այդ ընտրութիւնը պատահական չէր: Գողթնը Հայաստանի լեռնային այն գավառներից մեկըն էր, ուր հեթանոսութիւնը բավականին ուժեղ էր և հին հայկական ավանդութիւնները դեռ պահպանվում էին: Գալով Գողթն, նորից մտնելով ժողովրդի մեջ և մտտիկից շփվելով նրա հետ, նա ավելի ու ավելի է համոզվում, որ եթե միջոցներ չձեռնարկվի օտարամուտ ազդեցութիւնների դեմ, ապա հայ ժողովուրդը ենթակա է վերջնական խորտակման:

Հայ գիր ու դրականութիւն ստեղծելու որոշակի մտադրութեամբ Մաշտոցը գալիս է Վաղարշապատ և ներկայանում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին ու հայտնում նրան իր մտադրութիւնը: Երկուսով միասին ներկայանում են Վառաձապուհ թագաւորին: Սա ևս համամիտ լինելով նրանց հետ, միաժամանակ հայտնում է, որ ինքը Միջագետքում Դանիել Ասորի անունով մի եպիսկոպոսի մոտ տեսել է հայկական գրեր: Մարդ են ուղարկում և բերել տալիս այդ գրերը, երեխաներ հավաքում և նրանով սկսում դասավանդել հայոց լեզուն:

Դանիելյան գրերը Հայաստան են բերվում Վառաձապուհ թագաւորի գահակալութեան երրորդ տարում՝ 403 թվականին: Սակայն կարճ ժամանակամիջոցում դասավանդման ընթացքում պարզվում է, որ այդ գրերը չեն արտահայտում հայկական լեզվի հնչունական առանձնահատկութիւնները, երեխաները դժվար են յուրացնում այն և չեն տալիս թվական ամբողջական համաշարք, ուստի որոշում են մեկնել Ասորիք՝ օտար ժողովուրդների գրատեսակները ուսումնասիրելու և տեղի հունչ ու ասորի գիտնականների հետ խորհրդակցելու համար: Այդ գործի նախաձեռնութիւնը դարձյալ իր վրա է վերցնում Մաշտոցը: Նա իր հետ տանում է նաև աշակերտների մի մեծ խումբ՝ հունական և ասորական լեզուների մեջ մասնագիտացնելու և թարգմանիչներ սլատրաստելու նպատակով: Կորյունի տեղեկութեան համաձայն, Մաշտոցը իր աշակերտների հետ Ասորիք է մեկնում 405 թվականին:

Միջագետքում գտնված ժամանակ Մաշտոցը նախ լինում է Ամիդ, իսկ այնուհետև՝ Եդեսիա քաղաքում: Նա իր աշակերտներից մի մասին թողնում է այստեղ ասորերեն սովորելու, իսկ մյուս մասին ուղարկում Սամոսատ քաղաքը հունարենի մեջ կատարելագործվելու համար: Մաշտոցը հենց Եդեսիա քաղաքում էլ ստեղծում է հայկական նոր այբուբենը, որը Կորյունն անվանում է «Ժընունդ նորոգ և սքանչելի»: Մաշտոցն ինքն է գծում նշանագրերը, անուններ դնում նրանց և դասավորում այբբենական շարքի մեջ:

Հայկական գրի ստեղծումը վերջնականապես ավարտելուց հետո նա անցնում է Սամոսատ, ուր գտնվում էր այդ ժամանակ գրչուժյան արվեստի մեջ մեծ հռչակ ունեցող Հոտփանոս գեղագիրը՝ հայկական նորաստեղծ նշանագրերը գրչուժյան արվեստի համաձայն հղկելու, ձևավորելու համար: Հոտփանոսը գեղադրական ձև է տալիս հայկական նշանագրերին, որից հետո Մաշտոցն իր երկու աշակերտների հետ, որոնք ուղեկցում էին նրան, Հովհան Եկեղացու և Հովսեփ Պաղնացու օգնությամբ, սկսում են թարգմանություններ կատարել: Առաջին փորձը սկսում են Սողոմոնի առակներից, որոնք խրատական բովանդակություն ունեին և կարող էին մատչելի լինել նորուս աշակերտության համար: Մաշտոցյան այս գիրը հայ հնագրության մեջ կոչվում է «Բոլորաձև երկաթագիր»:

Եվ այսպես, հայկական գիրը վերջնականապես ստեղծելուց և ձևավորելուց հետո, Մաշտոցը և իր աշակերտները «Տոգելից ուրախություն» վերադառնում են հայրենիք:

Ժամանակակից հայ հասարակությունը, ինչպես երևում է, բացառիկ կարևորություն է տվել գրի ստեղծմանը: Այդ երևում է այն փառավոր ընդունելությունից, որ ցույց են տվել հայրենիք վերադարձող Մաշտոցի և նրա աշակերտների նկատմամբ. Վաղարշապատ քաղաքի ողջ բնակչությունը, այդ թվում նաև թագավորը, նախարարները, հոգևորականությունը, Մաշտոցին դիմավորում են Ռահ գետի կամուրջի մոտ, ցնծությամբ վերադառնում մայրաքաղաք և այդ օրը տոն հայտարարում:

Հայ գրի ստեղծումը, ըստ Կորյունի, տեղի է ունեցել Հազկերտ I-ի գահակալության ութերորդ տարում: Հաղկերտը գահակալել է 399 թվականին, նրա ութերորդ տարին կլինի 406 թվականը:

Հայկական առաջին դպրոցը բացվում է Վաղարշապատում: Դպրոցում դասավանդում է ինքը Մաշտոցը: Կենտրոնական այդ դպրոցում սովորում են գլխավորապես այն անձնավորությունները, որոնք հետագայում պետք է աշխատեին որպես ուսուցիչներ: Սովորողների թվում հիշվում են նաև V դարի ազատագրական շարժումների այնպիսի ականավոր դեմքեր, ինչպիսիք Վարդան Մամիկոնյանն է, Հմայակ Մամիկոնյանը, Վահան Ամատունին և ուրիշներ: Մաշտոցի աշակերտների թվում եղել են նաև ոչ քիչ թվով գյուղացի սուլաներ:

Առաջին փորձի հաջող ավարտից հետո, դպրոցներ են բացվում Հայաստանի միջնաշխարհում և գավառներում: Ինքը՝ Մաշտոցը, աշակերտներ վերցրած պտտում էր Հայաստանի բնակչաշատ քաղաքները և ավանները ու հայկական դպրոցներ բաց անում: «Մաշ-

տոցը բերեց մեր լեզվի նշանագրերը, — գրում է Խորենացին, — Վր-
ոամշապուհի և Սահակ Մեծի պատվերով ժողովեցին ուշիմ, առող-
ջակազմ, ձայնեղ և երկարաշունչ ընտիր մանուկներ, դպրոցներ
հաստատեցին Հայաստանի բոլոր գավառներում և սովորեցնել ըս-
կըսեցին Պարսկական բաժնի բոլոր կողմերում»:

Նորաստեղծ գիրը Արևելյան Հայաստանում գործածության մեջ
դնելուց հետո անհրաժեշտ էր այն գործածության մեջ դնել նաև
Արևմտյան Հայաստանում, ուր ապրում էր Կորյունի բառերով ա-
սած, «մյուս կես ազգն Հայոց»: Եվ ահա Մաշտոցը աշակերտներ
վերցրած մեկնում է Արևմտյան Հայաստան: Բայց այստեղ Մաշ-
տոցը դժվարություններ է հանդիպում. տեղի բյուզանդական իշխա-
նությունները թույլ չեն տալիս Մաշտոցին հայկական դպրոցներ
բաց անել: Պատճառը հասկանալի է. նրանք չէին ուզենա շունական
դպրոցները փոխարինել հայկական դպրոցներով, որը կխանգարեր
նրանց ասիմիլյացիոն քաղաքականությունը: Բայց Մաշտոցը, ուժեղ
նկարագրով ու կազմակերպչական ունակություններով օժտված այս
մեծ հայրենասերը, չի հուսահատվում և գործը թերի չի թողնում:
Մաշտոցը գնում է Թեոդորոս կայսեր ու Ատտիկոս պատրիարքի
մոտ և թույլտվություն ստանում դպրոցներ բաց անելու Արևմտյան
Հայաստանում: Մաշտոցի դեպի Բյուզանդիա կատարած ճանա-
պարհորդությունը և նրա գործունեությունը Արևմտյան Հայաստա-
նում պետք է տեղի ունեցած լինի 419—425 թվականներին:

Վերադառնալով Արևմտյան Հայաստանից, Մաշտոցը Սահակ
Պարթևի և իր շնորհալի աշակերտների հետ ձեռնարկում է գրական
և մանկավարժական վիթխարի աշխատանք:

Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին խոր
ծերություն մեջ՝ իր պարտքը սիրելի ժողովրդի առջև վիժվին կա-
տարած: Մաշտոցի դիակը, իր աշակերտ Վահան Ամատունու ցան-
կությունով, թաղվում է Օշականում:

Հայ բազմադարյան պատմության մեջ անկարելի է մատնա-
ցույց անել պատմական մի այլ անձնավորության, որն այնքան մեծ
սեր ու հարգանք վայելի հայ ժողովրդի մեջ, որքան Մեսրոպ Մաշ-
տոցը: Նրան նվիրված հարյուրավոր արձակ ու շափածո ներբողներ
են գրվել, նրա շուրջը բազմաթիվ զրույցներ են հորինվել և նրա
դերերդմանն ուխտավայր է դարձել:

Հայ գրի և գրականության ստեղծումը վիթխարի նշանակու-
թյուն ունեցավ հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Զորորդ դարի
վերջին քառորդում, երբ ֆեոդալական Հայաստանը գտնվում էր
տնտեսական և քաղաքական մասնատված վիճակում, երբ նա բա-

ժանված էր բյուզանդական և պարսկական նվաճողների միջև, և հայ հասարակական կյանքը մղվում էր դեպի մեկուսացում, նորաստեղծ հայ գիրը և հայագիր գրականությունը հանդիսացավ կոփող, միավորող այն հզոր ուժը, որ կարողացավ իրար կապել տարբեր քաղաքական ազդեցությունների տակ ընկած ցրված հայություն հասարակական կյանքը:

Խորենացին խոսելով Մաշտոցի մասին, հետևյալ բնութագրությունն է տվել նրան. «Նա հրեշտակի տեսք ուներ, բեղմնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործով՝ ժուժկալ, մարմնով՝ փառահեղ, սովորություններով՝ աննման, խորհրդով՝ մեծ, հավատով՝ ուղիղ, խոսքով՝ համբերող, սիրով՝ անկեղծ, ուսուցանելիս՝ անձանձիր»:

Մաշտոցի գործունեության նշանակությունը, սակայն, չի պարփակվում հայ ժողովրդի պատմության սահմանների մեջ: Նրա հիմնած մատենագրական դպրոցը լայնորեն բաց է արել իր դռները անտիկ առաջավոր գիտության առջև, թարգմանել է բազմաթիվ գիտնականների աշխատություններ, որոնք հայ ժողովուրդը գուրգուրանքով պահել և հասցրել է մինչև մեր օրերը: Մաշտոցի գործունեությունը պատկանում է պատմական այն երևույթների շարքին, որոնք շեն խոնանում: Մաշտոցի և իր աշակերտների նախածեռնությամբ ստեղծված հայ գիրը պաշտոնական հզոր զենք հանդիսացավ ո՛չ միայն ժամանակակիցների, այլև հետագա սերունդների համար:

Գերմանացի հայտնի հայագետ պրոֆ. Հ. Մարկվարտը համեմատության մեջ դնելով Մաշտոցի գործունեությունը գերմանական աչքի ընկնող լուսավորիչներ Պիպինի և Վինֆրիդի հետ, հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Եթե նկատի ունենանք այն պայմանները, որոնցում Մաշտոցն ու Սահակը իրենց մտքի գործունեությամբ հոգևոր ու ժողովրդական ինքնազիտակցության բերին հայ ժողովրդին և նրանց գործի հետ համեմատենք Գանայան այն պարզևր, որ Ֆրանկ Պիպինը նվիրեց գերմանական ժողովրդին, իր ձեռքում ունենալով քաղաքական և եկեղեցական ամեն միջոց, կտեսնենք, որ Պիպինը և իր զինակից Վինֆրիդը խեղճ թղուկներ են երևում մտքի այս հսկաների համեմատությամբ: Մի ժողովուրդ, որ իր ծոցից ծնել է այսպիսի մարդիկ և նրանց հարգում է որպես իր դուստրացանի, անկարելի է, որ իսպառ ջնջվի, քանի հետևում է նրանց օրինակին»:

Մաշտոցի աշակերտները և հայագիր մատենագրության սկզբնավորումը

Հայկական գիր ստեղծելուց և դպրոցներ բաց անելուց հետո Մաշտոցը, Սահակ Պարթևի գործուն աշակցությամբ, ձեռնամուխ է լինում հայագիր մատենագրության ստեղծմանը: Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը ընդունակ հայ ուսանողներին, մի քանի խումբերով, ուղարկում են արտասահման՝ Աթենք, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս՝ մասնագիտանալու հունարեն և ասորերեն լեզուների մեջ: Վերադառնալով Հայաստան, կրթություն ստացած այս երիտասարդները հիմք են դնում հայագիր թարգմանական և ինքնուրույն գրականության: Մաշտոցի ավագ և կրտսեր աշակերտների մեջ մենք տեսնում ենք՝ Հովհան Եկեղացուն, Հովսեփ Պաղնացուն, Կորյունին, Տիրայր Խորձենացուն, Ծղնիկ Կողբացուն, Հովսեփ Վայոցձորցուն, Աբրահամ Արևելցուն, Մովսես Խորենացուն, Մամբրե Վերժանողին և շատ ուրիշների:

Սահակ Պարթևի և Մաշտոցի նախաձեռնությամբ ասորերենից և հունարենից առաջին հերթին թարգմանվում են Աստվածաշունչը: Թարգմանվում են նաև աչքի ընկնող եկեղեցականների՝ Գրիգոր Նազիազանցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և ուրիշների աստվածաբանական աշխատությունները, հոգևոր ճառերը և այլն: Եկեղեցու ընթացիկ կարիքների համար թարգմանվում են նաև ծիսակատարության գրքեր և կանոնական այլ գրականություն:

Հայագիր մատենագրության ստեղծման գործում առանձնապես խոշոր է եղել Մաշտոցի այն աշակերտների դերը, որոնք իրենց կրթությունը ստանալով բարձրագույն դպրոցներում, ծանոթանում են անտիկ առաջավոր մտածողների գիտական ստեղծագործություններին, դրանք թարգմանում հայերեն, մեկնում և այդ հիմքի վրա ստեղծում նաև իրենց ինքնատիպ աշխատությունները:

Հայ պատմագրությունը և գեղարվեստական գրականությունը

Հայ մատենագրության մեջ առաջնակարգ դերը պատկանում է պատմագրությանը: Պատմական բովանդակությամբ մեզ հասած ամենահին գործերից մեկը Փավստոս Իսղաղիի «Պատմություն Հայոց» աշխատությունն է: Փավստոսը V դարի պատմիչ է: Նրա պատմությունը հիմնականում, ընդգրկում է չորրորդ դարի իրադարձությունները՝ սկսած քրիստոնեության տարածումից մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը: Նա կանգ է առել գլխավորապես Հայաստանի քաղաքական պատմության վրա: Նրա մոտ հայրենասիրական վառ զգացմունքներով են նկարագրված պարսկական հարստահարիչների դեմ հայ ժողո-

վրդի մղած հերոսական պայքարը: Փափսոսի պատմութիւնն ար-
ժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում ո՛չ միայն հայ ժողովրդի,
այլև Մերձավոր Արևելքի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական
պատմութիւնի համար:

V դարի պատմիչներից է Ագաթանգեղոսը, որի աշխատութիւ-
նը վերնագրված է «Պատմութիւն Հայոց»: Աշխատութիւնի հիմնա-
կան նյութը վաղ քրիստոնեւթիւնի պատմութիւնն է, նրա հաս-
տատվելը Հայաստանում:

V դարի հայ աշքի ընկնող պատմիչներից է Կորյունը, որը Մաշ-
տոցի աշակերտներից է, ինքը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել
հայ գրի և գրականութիւնի ստեղծմանը և Մաշտոցի մահվանից հե-
տո գրել է նրա կենսագրութիւնը «Վարք Մաշտոցի» խորագրով: Այս
աշխատութիւնը, փաստորեն հայագիր պատմութիւնի առաջնեկն է
և ունի ավելի կենսագրական բովանդակութիւն:

Հին հայկական մատենագրութիւնի ամենից կարկառուն գեմքը
Մովսէս Խորենացին է: Նա գրել է մի շարք աշխատութիւններ, բայց
նրա զուխ-գործոցը «Հայոց պատմութիւն»-ն է, որը գրի է առել
480—483 թվականներին՝ Սահակ Բագրատունու հանձնարարու-
թիւամբ:

Խորենացին առաջին հայ հեղինակն է, որ հայ ժողովրդի
պատմութիւնը շարագրել է նախապատմական շրջանից մինչև 440
թվականը՝ Մաշտոցի մահը: Իր ձեռնարկած այդ վիթխարի գործը
զուխ բերելու համար նա ուսումնասիրել է բազմաթիւ հունական
և ասորական սկզբնաղբյուրներ և նրանցից քաղել արժեքավոր այն
տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդին: Նա օգ-
տրվել և անուններով հիշատակել է 40-ից ավելի սկզբնաղբյուրներ:
Ըստ որում, նշված աղբյուրները նա օգտագործել է քննադատաբար.
եթէ իր նկարագրած փաստերից որևէ մեկն անհավանական է թվա-
ցել, ապա նա արտահայտել է իր կարծիքը:

Խորենացին պատմագրութիւնի մեջ մեծ տեղ է տալիս ժամա-
նակագրութիւնը: Նա այն կարծիքն է ունեցել, որ առանց ժամանա-
կագրութիւնի ճշգրիտ պատմութիւն չի կարող: Նրա կազմած
IV դարի հայ Արշակունիների ժամանակագրութիւնը՝ պատմու-
թիւնի մեջ միակ հավաստի աղբյուրն է այդ շրջանի գիտական ժա-
մանակագրութիւնի համար:

Խորենացին իր Պատմութիւնը շարագրել է հայրենասիրական
չերմ զգացմունքներով. ամեն մի քաղաքական գործչի գնահատա-
կանը տալիս, նա նկատի է ունենում այն, թե գրանցից ո՞րը ի՞նչ
օգտակար գործ է կատարել իր հայրենիքի և ժողովրդի համար: Նա

փառաբանել է այն հայ քաղաքական գործիչներին, որոնք աշխատել են պետութեան հզորացման համար, քաջաբար պաշտպանել երկրի սահմանները և, ընդհակառակն, դատապարտել նրանց, ովքեր ոչինչ չեն արել ժողովրդի ու երկրի համար:

Խորենացու «Պատմութիւնը» ավելի քան 14 դար շարունակ դպրոցների միակուսանիտիարինելի դասագիրքն է հանդիսացել: Նա իր ջերմ հայրենասիրութեամբ, կուռ տրամաբանութեամբ և պատկերավոր ոճով կարողացել է համակել տասնյակ սերունդների և հըսկայական դեր կատարել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան բարձրացման գործում:

Հին հայկական պատմագրութեան խոշոր ներկայացուցիչներից է V դարի պատմիչ Եղիշեն: Նրա աշխատութեանը վերնագրված է «Վասն Վարդանա և Հայոց պատերազմին»: Հեղինակը, որպես ժամանակակից անձնավորութեան, գեղարվեստական բացառիկ վարպետութեամբ է շարադրել պարսկական նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը: Նրա պատմութեան մեջ առանձնապես պատկերավոր է նկարագրված 451 թվականի Ավարայրի ճակատամարտը:

Եղիշեն իր պատմութեանը գրել է մեծ խանդաղատանքով. նրա նպատակն է հղել սերունդներին ոգեշնչել Վարդանանց հերոսական սխրագործութեաններով և ատելութեան ներշնչել դեպի օտար նվաճողներն ու հայրենիքի դավաճանները:

Եղիշեից հետո V դարում հանդես է գալիս Ղազար Փարսեցիին, իր «Պատմութիւն Հայոց» վերնագրով աշխատութեամբ: Աշխատութեանը սկսվում է 387 թվականից և հասցվում մինչև 485 թվականը: Գլխավոր նյութը դարձյալ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն է V դարում՝ ընդդեմ Սասանյան Պարսկաստանի: Պատմական մեծ արժեք ունեն առանձնապես V դարի երկրորդ կեսում Վահան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ մղված ազատագրական շարժումներին վերաբերող տեղեկութեանները: Պատմութեանը շարադրելիս, ասում է Փարսեցիին, պետք է լինել անկողմնակալ՝ «ոչինչ չպիտի ավելացնել և ոչինչ չպիտի պակասեցնել»:

Կարևոր արժեք է ներկայացնում VII դարի հեղինակ Սեբեոսի «Պատմութիւն»-ը, որը հարուստ նյութեր է պարունակում Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրների մասին: Սեբեոսի գիրքը հրատարակվել է ռուսերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում «Պատմութիւն Տարոնո» աշխատութեանը: Այդ երկը յուրատեսակ ժողովածու է տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների գրած

պատմական ու բարոյախոսական աշխատութիւնները, որոնք ի մի է հավաքել և մշակել VII դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը:

Պատմական արժեքավոր նյութեր է պարունակում նաև VII դարի հայ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի» խորագրով աշխատութիւնը, որը աշխարհում մեզ հասած միակ պատմական աղբյուրն է աղվան ժողովրդի մասին: Հեղինակն իր այդ աշխատութեան մեջ ի մի (է հավաքել իւր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրների տեղեկութիւնները աղվանից ժողովրդի մասին, իսկ որոշ գլուխներ գրել է իբրև ականատես անձնավորութիւն: Այս աշխատութիւնը X դարում շարունակել է մի այլ հեղինակ՝ Մովսէս Դասխուրանցին:

Արաբական խալիֆայութեան տիրապետութեան սկզբնական շրջանի հայ պատմիչներից նշանավոր է VIII դարի հեղինակ Ղևոնդը: Ղևոնդի Պատմութիւնն ամբողջովին նվիրված է ազատագրական այն պայքարին, որ հայ ժողովուրդը մղել է Արաբական խալիֆայութեան դեմ՝ VII—VIII դարերում: Պատմիչի հաղորդած տեղեկութիւնները հետաքրքիր են և արժանահավատ:

Համեմատաբար աղքատ է V—VIII դարերից մեզ հասած գեղարվեստական գրականութիւնը: Պատմական անվիճելի տեղեկութիւններ կան, որ հայ գեղարվեստական գրականութիւնը հնում գոյութիւն է ունեցել, բայց չի պահպանվել: Գեղարվեստական շափածո աշխարհիկ գրականութեան մի գեղեցիկ նմուշ մնացել է Մովսէս Կաղանկատվացու պատմութեան մեջ՝ Դավրակ Քերթողի 36 տուն ողբ-պոեմը:

V—VI դարերից մեզ է հասել գեղարվեստական արձակի թարգմանական երկու երկ՝ «Պատմութիւն Բարեղամի և Յովսափի» (Բուդգայի քրիստոնեացված կենսագրութիւնը) և «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու», որի հեղինակն է համարվում սուտ Կալիսթենեսը և որը առաջին անգամ թարգմանել է Մովսէս Խորենացին: Հետագայում թարգմանվել են նաև Եղոպոսի «Առականքը»:

V դարի երկրորդ կեսում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Իրոնիսիոս Թրակացու «Քերականութիւնը», որը զգալի դեր է կատարել հայ գրական լեզվի քերականական նորմավորման գործում և նպաստել գրչութեան արվեստի զարգացմանը: Թրակացու այդ քերականութեան հիման վրա հայ հեղինակները կազմել են հայոց լեզվի քերականական ձեռնարկները կամ մեկնութիւնները: Մեկնիչ հայ հեղինակների շարքում եղել են աչքի ընկնող գիտնականներ՝ Մովսէս Խորենացին, Մամբրե Վերծանողը, Դավիթ Անհաղթը և ուրիշներ: Թարգմանութեան և թարգմանված բնագրերը մեկնելու

գործում առանձնապես խոշոր գործունեություն է ծավալել Սյուն-
յաց բարձրագույն դպրոցը:

**Փիլիսոփայու-
թյունը**

V—VIII դարերի հայ մատենագրության մեջ
իր պատվավոր տեղն ունի փիլիսոփայությունը:
Մենք նկատի ունենք ինչպես տեղում ըս-
տեղծված ինքնատիպ փիլիսոփայական երկերը, այնպես էլ հունա-
րենից և այլ լեզուներից կատարված թարգմանությունները:

V դարի հայ պատմիչների վկայություններից երևում է, որ
Ալեքսանդրիայի, Հռոմի, Աթենքի, Անտիոքի և Եգեսիայի բարձրա-
գույն դպրոցներում սովորող հայ ուսանողներն առանձնահատուկ
հետաքրքրություն են ցուցաբերել փիլիսոփայության նկատմամբ:
Հայ ուսանողների մեջ եղել են այնպիսիները, որոնք իրենց բացա-
ռիկ ընդունակությունների շնորհիվ հասել են մինչև ուսուցչապետի
պաշտոնների և ղեկավարել իրենց իսկ սովորած դպրոցների փի-
լիսոփայական ամբիոնները: Այդպիսիներից է, օրինակ, մեծ «սո-
փեստոս և բանաստեղծ» Անոն Հայկազնը, որը V դարի քսանական
թվականներին Աթենքի համալսարանի աստղերից մեկն էր համար-
վում: Իսկ Պրոպրեստիոսը (Պարույրը), որպես հոետոր, այնքան մեծ
հռչակ է ստեղծում Հունաստանում և Հռոմում, որ նրա պատվին
Հռոմում հատուկ արձան է կանգնեցվում՝ «Հռոմի թագուհուց՝
հետորների թագավորին» մակագրությամբ:

V—VII դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել հույն
աշքի ընկնող փիլիսոփաներից մեծ մասի՝ Արիստոտելի, Պլատոնի,
Զենոնի, Հերմեսի, Փիրոն Ալեքսանդրացու, Օլիմպիոգորի, Պորփյու-
րի և այլ հեղինակների աշխատությունները: Հունարենից հայերեն
թարգմանված այդ բնագրերը գիտության համար մեծ արժեք ունեն,
որովհետև նշված հեղինակների հունարեն բնագրերը ուշ միջնա-
դարյան ընդօրինակողների կողմից ենթարկվել են խմբագրական
զգալի փոփոխությունների ու աղճատումների, տեքստերում ավել-
լացել են ընդմիջարկություններ, որոշ հատվածներ կրճատվել են
և այլն:

Հույն փիլիսոփաներից ամենից մեծ տեղը հայ իրականության
մեջ տրվել է Արիստոտելին, Պլատոնին, Պորփյուրին:

Թարգմանված երկերից արժեքավոր են հատկապես այն աշ-
խատությունները, որոնց հունական բնագրերը կորել են և դրանք
գիտության մեջ հայտնի են միայն հայերեն ընդօրինակությունե-
րով:

Այդ կարգի անգնահատելի օրինակներից է Զենոն Ստոիկի
(336—264 թթ. մ. թ. ա.) փիլիսոփայական աշխատությունը, որը

պահանջում է Երևանի Մատենադարանում: Զենոն Ստոիկի փիլիսոփայական աշխատությունները մեզ չեն հասել և նրա հայացքների մասին մինչև այժմ խոսվում էր միջնադարյան առանձին հեղինակների քաղած մեջբերումների հիման վրա, իսկ այժմ մեր ձեռքի տակ է նրա «Բնութեան մասին» աշխատությունը:

Հայերեն թարգմանությամբ գիտության մեջ հայտնի բնագրերից է նաև Հեռմես Եռամեծ փիլիսոփային վերագրվող, փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող «Սահմանք» վերնագրով աշխատությունը:

Փիլիսոփայությամբ զբաղվող հայ հեղինակները, սակայն, թարգմանությամբ չէ միայն, որ հայտնի են. նրանք գրել են ինքնուրույն գործեր և մեկնել հույն փիլիսոփաների աշխատությունները:

Հայ փիլիսոփայական մտքի աչքի ընկնող դեմքերից է Եզնիկ Կողբացին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկը, որը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել V դարի հայ ինքնուրույն գրականության ստեղծման գործում: Եզնիկի աշխատություններից մեկ է հասել միայն մեկը՝ «Եղծ աղանդոց»-ը, այն էլ միայն մեկ օրինակով:

Եզնիկ Կողբացու այդ աշխատությունը ուղղված է զրադաշտության ու գնոստիցիզմի դեմ, որոնք իր ժամանակին լուրջ վրտանդ էին ներկայացնում հայ ժողովրդի համար: Խշնամական այդ գաղափարախոսության դեմ է, ահա, որ հանդես են գալիս հայ հայրենասեր մտավորականները, այդ թվում և Եզնիկ Կողբացին:

«Եղծ աղանդոց»-ի մեջ Եզնիկն աշխատում է փիլիսոփայորեն հիմնավորել շարին դիմադրելու անհրաժեշտությունը. «Երբ ավազակը,— գրում է նա,— հարձակվում է երկրի վրա, որպեսզի ոչընչացնի բնակչությանը, մի՞թե պետք չէ, որ բնակչությունը հավաքի իր զորքերը, դնդեր կազմի՝ ավազակին դուրս վաճառելու երկրից: Զորք հավաքելը և ավազակին երկրից հանելը անհրաժեշտ համարելով, մենք դրանով ապացուցում ենք, որ ավազակի՝ երկիր ավերելը և ազահաբար պուչք ու հարստություն կողոպտելը ճակատագրի կանխորոշմամբ չէ, որ կատարվում է»:

VI դ. հայ փիլիսոփաներից է Դավիթ Անհաղթը, որի «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատությունը պահպանվել է բազմաթիվ օրինակներով: Դավիթ Անհաղթը, որ հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Եռամեծ փիլիսոփա» մականունով, մեծ հեղինակություն է վայելել նաև հույն և հռոմեացի փիլիսոփաների շրջանում:

Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական հայացքները իմացաբա-

նական հարցերում ճանապարհ են հարթում մատերիալիստական ուղղության համար: Նա պայքարում է սկեպտիցիզմի դեմ, քննադատում Անտիսոֆենի փիլիսոփայությունը, որը ժխտում էր ղզայական օբյեկտիվ աշխարհի գոյությունը: Օպտիմիստորեն նայելով մարդու իմացական կարողության վրա, նա փիլիսոփայությանը վերագրում է բարձր կոչում և գտնում, որ տեսական իմացությունը առաջացել է մարդկության պրակտիկ գործունեության հետևանքով:

Փիլիսոփայական արժեքավոր մտքեր են հանդիպում մեզ VII դարի գիտնական Անանիա Շիրակացու աշխատություններում: Շիրակացին փիլիսոփայական հատուկ աշխատություն շունի, սակայն իր «Տիեզերագիտության» մեջ արտահայտել է փիլիսոփայական որոշ մտքեր, որոնք հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել գիտնականների կողմից:

Փիլիսոփայական հիմնական հարցերից մեկը, որը արժարժեք է Շիրակացին, այդ տիեզերքի սկզբնավորության հարցն է. աշխարհը գոյություն ունի՞ հավիտենապես, թե նա ստեղծված է աստծու կողմից: Շիրակացին որոշակի կանգնած է իդեալիստական փիլիսոփայության տեսակետի վրա և գտնում է, որ այն ամենը, ինչ գոյություն ունի գետնի վրա կամ երկնքում, բոլորն էլ ստեղծված է աստծու կողմից: Նա նույնիսկ քննադատում է անտիկ Հունաստանի մատերիալիստ փիլիսոփաներին այն բանի համար, որ նրանք «Զաստուած ոչ կամեցան ճանաչել և պատճառ լինելութեան զհիւլէ սոսցին»:

Շիրակացին բնությունը պատկերում է շարժման, փոփոխության մեջ: Ըստ նրա որդեգրած բնափիլիսոփայության, բոլոր տեսակի առկա գոյությունները քայքայվում են և նրանց փոխարեն նորերն են ստեղծվում. «Ամեն մի լինելիություն,— գրում է նա,— ենթադրում է քայքայում, իսկ ամեն քայքայում սկիզբ է հանդիսանում նոր լինելության և այս անվնաս հակադրության շնորհիվ է, որ աշխարհը կարողանում է գոյատևել»:

Հայ մատենագրության մեջ խոշոր փիլիսոփա է ճանաչված Ստեփանոս Սյունեցին (VIII դար): Նրա աշխատություններից մեզ է հասել «Պիտանի լուծմունք սահմանացն Դավթի և Պորփյուրի»: Սյունեցու այս աշխատությունը պարունակում է 'Կավթի Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» և Պորփյուրի «Ներածութեան» մեկնությունները:

Հին հայ մատենագիրները հատուկ ուշադրություն են դարձրել նաև ճարտասանությանը: VI դարում նրանք հունարենից հայերեն են թարգմանել Թեոնի «Ճարտասանական արվեստի մասին»

աշխատութիւնը, որն ավելի ամբողջական և ավելի հարազանորեն է պահել հեղինակի նախնական բնագիրը, քան մեզ հասած հունական ընդօրինակութիւնը: Հույն պատմա-հետորական աշխատութիւններից հնում հայերեն են թարգմանվել նաև Նոնոսի և այլ հեղինակների աշխատութիւնները:

Բնական գիտությունները

Հայ գիտնականները արժեքավոր ներդրումներ են կատարել նաև բնական գիտությունների՝ մաթեմատիկայի, քիմիայի, տիեզերագիտության, բժշկության, տոմարագիտության և ուրիշ բնագավառներում: Հայ գիտնականների համար ուղեցույց է հանդիսացել V դարում հունարենից հայերեն թարգմանված Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեից» կոչվող աշխատութիւնը, որի մեջ փորձեր են արվում անտիկ բնագիտական միտքը համաձայնեցնել քրիստոնեական դոգմաներին: Այս աշխատութիւնից բավականաչափ օգտվել են բնագիտությամբ զբաղվող հայ հեղինակները:

Առաջին հայ հեղինակը, որ օգտագործել է բնական գիտությունների ավյալներն իր աշխատության մեջ, հանդիսացել է Եգնիկ Կողբացին: Նա իր «Եղծ աղանդոց»-ի մեջ բազմաթիվ փաստեր է բերել երկրի ձևի, արեգակի, լուսնի շարժման և բնական մի շարք հրեւոյթների մասին:

Բնական գիտությունների խոշոր ներկայացուցիչներից է VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին: Շիրակացին հանդիսացել է բնական գիտությունների հիմնադիրը հայ իրականության մեջ:

Շիրակացին ծնվել է VII դարի սկզբներին Շիրակի շրջանի Անի ավանում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է տեղի պետական դպրոցում, իսկ այնուհետև 8 տարի Տրապիզոն քաղաքում ուսանել է հույն գիտնական Տյուբրիկոսի մոտ: Գիտական մեծ պատրաստությամբ վերադառնալով հայրենի Շիրակ, նա զբաղվում է մանկավարժությամբ ու գիտական հետազոտական աշխատանքով: Շիրակացին մահացած պիտի լինի VII դարի 80-ական թվականներին:

Շիրակացու աշխատութիւններից քիչ մասն է մեզ հասել, սակայն այդ քիչ մեջ ևս դժվար չէ տեսնել գիտնականի մեծութիւնը և նրա արտակարգ տաղանդը:

Շիրակացու մեզ հասած լավագույն աշխատութիւնը նրա թվաբանության դասագիրքն է, որը պարունակում է դոմարման, հանման, բազմապատկման և բաժանման աղյուսակները, թվաբանական 24 և «խրախճանական» խնդիրներ:

Շիրակացին իր ժամանակ այնքան մեծ հռչակ է վայելել որ-

պես մաթեմատիկայի խոշորագույն մասնագետի, որ նրան տրվել է «համարող», այսինքն՝ «մաթեմատիկոս» մականունը:

Մեզ հասած Շիրակացու մյուս աշխատություններից գիտական բացառիկ արժեք ունի «Տիեզերագիտությունը»: Շիրակացու այս աշխատության մեջ արծարծված են տիեզերագիտական բազմաթիվ հարցեր, որոնք ներկայումս մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գիտությունների պատմության համար:

Տիեզերագիտական այս աշխատության մեջ ուշագրավ է հատկապես Շիրակացու արտահայտած տեսակետը կոսմոգոնիայի (աշխարհաստեղծման) մասին: Քննասեր հայ մտածողին հետաքրքրել է այն հարցը, թե ինչ ձև ունի երկիրը: Անդրադառնալով այս հարցին, նա հետևյալ ինքնատիպ բացատրությունն է տվել. «Երկիրը, ինձ թվում է, ձվի նման է. ինչպես ձվի դեղնուցը կտր մեջտեղումն է, սպիտակուցը՝ նրա շուրջը, իսկ կեղևը շրջապատում է շորս կողմից, այնպես էլ երկիրը գտնվում է մեջտեղում, օդը՝ նրա շուրջը և երկինքը շրջապատում է շորս կողմից»:

Նշանակալից է այն, որ Շիրակացին իր կարծիքը երկրի կոորդինացիայի մասին հայտնում է առանց վերապահության՝ հակագրվելով երկրի ձևի մասին իր ժամանակ գոյություն ունեցող մի շարք տեսակետների, այդ թվում նաև՝ Աստվածաշնչի տեսակետին, ըստ որի երկիրը տափակ մի տարածություն է, և եթե մարդ քարձրանա: շատ քարձր լեռան դագաթը, կտեսնի աշխարհի շորս բոլորը: Պետք է նկատի ունենալ, որ մեծ համարձակություն էր այն ժամանակ արտահայտել այնպիսի տեսակետ, որը հակասում էր քաղաքացիություն ունեցող պաշտոնական ըմբռնումներին, գիտության մշակիչ կարող էին համարել հերետիկոս, կտրել նրա ձեռքի և ոտքերի ջլերը, խարան դնել ճակատին, ինչպես վարվում էին սովորաբար:

Շիրակացին իր նույն աշխատության մեջ անդրադառնում է նաև երկրի կոորդինացիայի հարցին, բայց այս անգամ ստում է վարագործված ձևով, որ իբրև թե ինքը Եվգենիայի տաճարում աղոթելիս մտածել է այն հարցի մասին, թե ինչ ձև ունի երկիրը և բունը տարել է: Նրազում իբրև թե տեսնում է, որ արեգակը երիտասարդ տեսքով իջնում է երկիր: Նա դնում է արեգակին բնդառաջ, գրկում նրան և հարցնում, թե նա իրը դնում է երկրանգղի մյուս կողմը, ո՞ւմ է տալիս լույս: Արեգակը պատասխանում է, որ երկրի մյուս մասում կան անմարդաբնակ ձորեր, լեռներ, անձավներ, կրանց է լույս տալիս:

Երկրի կոորդինացիայի հարցում Շիրակացին հետևում է Պտղոմեոսի տեսությանը. նրա աստղագիտական սխեմանը ոչ թե հելիոցենտ-

րիկ է (արեգակնակենտրոն), այլ գեոցենտրիկ (երկրակենտրոն)»

Ընդունելով երկրի կլորությունը, անհրաժեշտ էր բացատրել նաև այն հարցը, թե ինչպես է, որ երկիրը, այդ հսկայական զանգվածը, կարողանում է պահպանել իր հավասարակշռությունը տիեզերական անհունության մեջ և «վայր չի ընկնում»: Այս հարցին հնում գիտնականները տարբեր բացատրություններ են տվել: Այսպես, ոմանք կարծել են, թե երկիրը հաստատված է հսկա փղերի վրա, ոմանք՝ եզան, ոմանք կոկորդիլոսների և այլն: Լ'ստ Աստվածաշնչի, երկիրը հաստատված է ծովի վրա, իսկ ծովը՝ սյուների: Շիրակացին զգուշությամբ առարկում է Աստվածաշնչին, թե՛ «Մովբերն ինչպե՞ս կարող են պահել այդպիսի ծանրություն և թույլ շտալ որ ընկղմվի»: Շիրակացու կարծիքով, երկրին հավասարակշռություն տվողը՝ մրրիկն է, որը փշում է երկրի ներքևից դեպի վեր, երկիրն իր ծանրությամբ հակումն ունի ներքև իջնելու, իսկ մրրիկն աշխատում է նրան վեր բարձրացնել և այս երկու հակադիր ուժերն են, որ հավասարակշռություն են ստեղծում: Այդ տեսակետը, ինչպես գիտենք, ճիշտ չէ, սակայն Նյուտոնից առաջ տվյալ հարցի մասին արտահայտված հիպոթեզներից ամենից տրամաբանականն է, որը գիտության պատմության մեջ հայտնի է «Մրրիկների տեսություն» անունով:

Շիրակացին խորը թափանցելով տիեզերքի գաղտնիքների մեջ ճիշտ է բացատրել Միր Կաթինի էությունը: Այդ հարցին նվիրված «Յաղագս կաթինի ծրոյ» գլխում նա բերում է ժողովուրդների մեջ տարածված մի շարք առասպելներ. «Ոմանք ասում են, — գրում է նա, — թե Միր Կաթինը՝ Հերա աստվածուհու ստիներից թափված կաթըն է, որ ցրվել է երկնական արում, ոմանք գտնում են, թե դա Գերոն աստծու նախրի ճանապարհն է, ոմանք Պերսեֆոնիա աստվածուհու առազաստն են համարում»: Շիրակացին բերում է նաև հայկական առասպելը, ըստ որի հայկական Վահագն աստվածը մի ցուրտ ձմռան զնացել է Ասորիք, զողացել ասորական Բարշամ աստծու հարդը և երկնքով բերելիս թափել ճանապարհին, որի պատճառով այն «Հարդագողի ճանապարհ» է անվանվում: Սա քննադատում է այս առասպելները. «Թողէք զայդ ի բաց... մի դուք զայդպիսի բան լսեք, քանզի բարի փիլիսոփայք ասացին զդմանէ, թե խիստ աստեղք են բազումք, նուազ և յոյժ ընդ աղօտ երևմանէն միաւոր լոյս տեսանին»:

Շիրակացին իր «Տիեզերագիտության» մեջ հանգամանորեն խոսել է արեգակի և լուսնի խավարումների մասին և հակառակ բաղդեական աստղաբաշխների անհեթեթ բացատրությունների, որոնք

խավարումները կապում էին երկնային ինչ-որ վիշապի շարժումների հետ, որն իր պոչով իբր թե ծածկում էր արեգակի կամ լուսնի երեսը և առաջացնում խավարումը, նա գտնում է, որ երբ արեգակը իր պտույտի ընթացքում գտնվում է հյուսիսային կիսագնդում, իսկ լուսինը հարավային և երկիրն ընկնում է նրանց մեջ և արգելակում արեգակի լույսի թափանցումը դեպի լուսին, առաջանում է լուսնի խավարում: Իսկ այն դեպքում, երբ լուսինն է ընկնում արեգակի և երկրի միջև և արգելակում արեգակի լույսը դեպի երկիր, առաջանում է արեգակի խավարումը:

Շիրակացին գիտե, որ արեգակը մեծ է երկրից: Նա բերում է մի շարք օրինակներ և ամփոփում հետևյալ խոսքերով. «Եւ յայսմ ամենայն յայտ է, թէ մեծ է արեգակն»:

Շիրակացին կտրականապես մերժում է այն գիտնականների տեսակետը, այդ թվում նաև՝ եկեղեցական հայրերի, որոնք գտնում են, որ լուսինն ունի իր սեփական լույսը: Հակառակ այդ կարծիքի Շիրակացին պնդում է, որ լուսինն իր սեփական լույսը չունի, այլ նա լույսը ստանում է արեգակից և արտացոլում այնպես, ինչպես արեգակի լույսն արտացոլվում է հայելու մեջ:

Շիրակացին լուսնի պարբերաշրջանների փոփոխությունը հետ է կապում ծովերի և օվկիանոսների տեղատվությունը և մակընթացությունը:

Շիրակացին իր գիտական աշխատությունների մեջ քննություն է առել բնական գիտություններին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր՝ երկնային լուսատուների երկրից ինչ հեռավորությունների վրա գտնվելու, նրանց շարժումները, ձյան և անձրևի առաջացման պատճառները և բազմաթիվ այլ հարցեր:

Շիրակացու լավագույն աշխատություններից է նրա «Աշխարհացոյց»-ը, որը բացառիկ արժեք ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան ժողովուրդների պատմական աշխարհագրության համար:

Շիրակացու մեզ հասած աշխատություններից բարձր են գնահատվում նաև նրա շափ ու կշռի, թանկագին քարերի, «Մղոնաչափք»-ի, «Օղաչափք»-ի մասին գրած աշխատությունները և մի քանի այլ բնագրեր, որոնց պատմականներն են միայն մեզ հասել:

Հայ գիտնականը կատաղի հակառակորդ է ախտաբքով զբաղվողներին, բախտագուշակներին: Նա սուր քննադատություն է ենթարկել մասնավորապես քաղղեական բախտագուշակներին այն բանի համար, որ նրանք փորձում են մարդկանց ճակատագիրը՝ նրանց բախտավոր կամ անբախտ, բարի կամ չար, հարուստ կամ աղքատ, տեր կամ ծառա լինելը կապել աստղերի շարժման հետ և

պնդել, որ իբր մարդկանց ճակատագիրը նախորոշվում է աստ-
ծուց, կախված է այն բանից, թե որ աստղի տակ է ծնվում երեխան:
Նման գիտնականների պնդումները Շիրակացին համարում է դա-
ռանցանք, իսկ նրանց հեղինակներին՝ կախարհներ: «Սթե ճիշտ է
այս տեսությունը, — գրում է Շիրակացին, — այն դեպքում ի՞նչու
են ծառաները ձգտում լավ կյանքի, չէ՞ որ աստված նախապես որո-
շել է նրանց դժբախտ կյանք... եթե երեխան ծննդից շար է, այն
դեպքում ինչո՞ւ են հանցանքի համար նրան դատապարտում, չէ՞
որ նա ծնված օրից՝ աստծուց շար է ստեղծված: Եթե մարդկանց
շար ու բարի լինելը նախապես աստծուց է սահմանվում, այն դեպ-
քում ինչո՞ւ համար են օրենքները և դատարանները, քանի որ մար-
դը չի կարող աստծու սահմանումից դուրս դալ կամ հակառակը գոր-
ծել: Եվ, վերջապես, եթե փոքրիկ, անմեղ երեխայի մեջ պատված
չարություն է դնում, այն դեպքում շար է ինքը՝ աստված: Շիրակա-
ցու համար ամեն ինչից բարձր է գիտությունը և այն ամենը, ինչ
հակառակ է գիտությանը, անընդունելի է Շիրակացուն. «Իու գի-
տությունը մերժեցիր, ես էլ քեզ եմ մերժում», — այս է Նիրակացու
նշանաբանը:

Չի կարելի, իհարկե, ժխտել, որ Շիրակացին իր աշխատու-
թյունների մեջ, մի շարք հարցերում, օգտվել է իր ժամանակի առա-
ջավոր և անտիկ գիտնականների աշխատություններից: Բայց այլ
կերպ լինել չէր կարող. գիտությունը և կուլտուրան երբեք չեն պար-
փակվել ազգային նեղ շրջանակների մեջ. գիտական այս կամ այն
նորությունները հրապարակ դալուց հետո դրանք արագ տարածվել
և ժողովուրդների սեփականությունն են դարձել:

Ինչպես հին շրջանում, այնպես էլ միջին դարերում արժեքավոր
աշխատանքներ են կատարվել նաև բժշկության բնագավառում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բժշկական գիտությունն ալելի
քան մի այլ գիտություն, չի պարփակվել ազգային նեղ շրջանակ-
ներում: Պատահական չէ, որ միջնադարյան հայ բժիշկներն իրենց
աշխատություններում այս կամ այն հիվանդության դեղատոմսի
մասին խոսելիս, հայ հեղինակների շարքում հիշատակում են նաև
օտարների անունները: Հայաստանում լայն ճանաչում գտած հեղի-
նակների շարքում են Հիպոկրատեսը, Դիոսկորիդեսը, Ասկլեպիադե-
սը, Գալիանոսը, Օրիբազիան և ուրիշներ:

Ստեփանոս Սյունեցին 772 թվականին հունարենից հայերեն է
թարգմանել IV դարի հույն հեղինակ Նեմեսիոսի «Սարգու բնու-
թյան մասին» վերնագրով աշխատությունը, որը միջին դարերում,
թյուրիմացաբար, վերագրվել է վաղ քրիստոնեական գործիչներից

մեկին՝ Գրիգոր Նյուսացուն: Նեմեսիոսի այս աշխատությունը նը-
վիրված է ֆիզիոլոգիային և հոգեբանությունը: Լսա որում, ֆի-
զիոլոգիայի հարցերում նա հենվում է Գալիանոսի վրա, իսկ հոգե-
բանության՝ Պլատոնի և Արիստոտելի: Աշխատությունը բաղկացած
է 44 գլխից: Հայկական բնագիրը բավական տարբերակներ ունի
հունական բնագրի համեմատությամբ:

VIII դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել նաև Բար-
սեղ Կեսարացու (331—379) «Տեսություն մարդու կազմության»
վերնագրով բժշկական մի աշխատություն, որը բովանդակում է
մարդու անատոմիան:

Հայ բժիշկները մեծ համարում ունեին Հայաստանի սահման-
ներից դուրս: Հայտնի է, օրինակ, որ վեցերորդ դարում պարսկա-
կան ինսորով թագավորի արքունիքի բժշկապետը Կաբրիել անունով
մի հայ բժիշկ է եղել:

Հայաստանը հնում հայտնի էր իր բուսական և հանքային
դեղորայքով: Հայաստանից արտահանվում էին հայկական կոշվող
կավը, կապույտ քարը, ամոնիումը, բորակը և այլ դեղանյութեր:

Հայ մատենագիտության մեջ հատուկ տեղ է զբաղում տոմա-
րագիտությունը: Թվականները սովորաբար կապվում են պատմա-
կան խոշոր դեպքերի հետ. օրինակ՝ հռոմեական թվականի սկիզբը
համարվում է Հռոմի հիմնադրման առաջին տարին, ներկա գործա-
ծական թվականը՝ Քրիստոսի ծննդյան հեթադրական տարին, Հիջ-
րայի թվականը՝ Մուհամմեդի Մեկկայից Մեդինա փախչելու տա-
րին և այլն: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ 553 թվականը հան-
դիսանում է «Հայկազյան մեծ» կամ «Թորգոմյան» կոշվող թվա-
կանի սկիզբը: Սակայն 553 թվականին հայ կյանքում որեւէ խոշոր
պատմական իրադարձություն տեղի չի ունեցել: Հարց է առա-
ջանում՝ «այս ինչի» հետ է կապված հայկական թվագրության ըս-
կիզբը:

Նորագույն ուսումնասիրությունները պարզել են, որ հայկա-
կան թվականը կապված է եղել տոմարական շրջանների ՇԼԲ աղ-
յուսակների հետ, որն իր մեջ ամփոփել է արեգակնային 28 և լուս-
նային 19 շրջանների՝ 532 տարիները: Այդ աղյուսակները մշակել
են Նգիպտոսում դրամարված տոմարագետների ժողովում և պաշ-
տոնական ընդունելություն գտել հայ եկեղեցու կողմից: 'Իս ուղե-
ցույց է ծառայել հայկական օրացույցների և տոմարական բոլոր
տեսակի աշխատությունների համար: Նշված տոմարական աղյու-
սակները կազմված են եղել ըստ հռոմեական անշարժ տոմարի,
որոնք հարմարեցված են եղել հայկական շարժական տոմարին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ հայերը հնուց ի վեր հետևելիս են Զղբի արեգակնային տոմարին: Հայկական տոմարը, եգիպտականի նման, շորս տարին մեկ օրով առաջ էր ընկնում, որովհետև տարվա մեջ հաշվում էին ոչ թե 365 և մեկ քառորդ օր, այլ 365 օր: Հայկական տարին, եգիպտականի նման, ուներ 13 ամիս, որից տասնեերկուսը՝ 30 օրով և մեկը, վերջինը, որ կոչվում էր «աւելեաց»՝ 5 օրով:

Գիտական մեծ արժեք ունեն Շիրակացու տոմարագիտական աշխատութիւնները, որոնք նա գրել է 667 թ. Անաստաս կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ: Շիրակացու տոմարագիտական աշխատութիւնների մեջ քննարկված են տոմարագիտական բազմաթիվ հարցեր՝ կապված վերադրի, յոթներյակի, ոսկեգրի, տարեմուտի, լուսնի և արեգակի պարբերաշրջանների հետ և այլն:

Շիրակացին իր տոմարական աշխատութիւնների մեջ լայն տեղ է հատկացրել ժամանակի տոմարական կարևոր սխտեմներին: Կան ժողովուրդներ, որոնց տոմարը հայտնի է միայն Շիրակացու աշխատութիւններից: Այսպես, հայտնի է, որ հարևան աղվանական ժողովուրդի տոմարի միակ սկզբնաղբյուրը Անանիա Շիրակացին է:

Շիրակացու վերջերս հայտնի դարձած աշխատութիւններից գիտական մեծ արժեք ունի նրա «Լուսնացոյց»-ը, որը պարունակում է լուսնի 19 տարիների պարբերաշրջանի բոլոր ամիսներում տեղի ունեցած լուսնի ծնունդները և լրումները: Այդ «Լուսնացոյց»-ի հիման վրա կարելի է ճշտութեամբ ասել, թե որ թվականին, որ ամսի քանիսին, որ ժամում և որ րոպեին պետք է Հայաստանում տեղի ունենա լուսնի ծնունդը և լրումը: Անհրաժեշտ է նշել, որ Շիրակացին անփոփոխ չի ընդօրինակել Մետոնի «Լուսնացոյց»-ը, այլ տեղում աստղագիտական դիտարկումներ է կատարել և այն սրբագրել՝ հարմարեցնելով Հայաստանի պայմաններին:

Հին հայկական հեթանոսական տոմարում նոր տարին եղել է մարտի 20-ը: Քրիստոնեական շարժական տոմարով ամանորը շորս տարին մեկ օրով սկսեց առաջ շարժվել մինչև Հովհաննես Իմաստասերը, որը 1084 թվականին իր մշակած անշարժ տոմարով հայկական ամանորը սահմանեց օգոստոսի 11-ին, որով և առաջնորդվեցին հետագայում:

Ճարտարապետությունը և մանրանկարչությունը

Եղածներն էլ կիսավեր լինակում են գտնվում:

V—VIII դարերից մեկ հասած ճարտարապետական կոթողները մեծ մասամբ տաճարներ են, եկեղեցիներ և տապանաքար-հուշարձաններ: Աշխարհիկ բնույթի շենքերը շատ քիչ են,

Եկեղեցական ճարտարապետական հուշարձանները բավական շատ են և ցրված պատմական Հայաստանի ողջ տերիտորիայի վրա: Հայ շնորհալի ճարտարապետները և վարպետներն իրենց ձեռքի արվեստը և ստեղծագործական հանճարը թափել են ամեն մի հուշարձանի, ամեն մի գեղաքանդակ բեկորի վրա: Նրանք մեզ պարզ պատկերացում են տալիս հին հայկական ինքնատիպ և զարգացած ճարտարապետության մասին:

Հայ եկեղեցական ճարտարապետությունը, չորրորդ դարից ըսկըսած մինչև ութերորդ դարը, զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել: Այդ փոփոխությունները հաճախ այնքան ակնբախ են, որ, նրանց ճարտարապետական ոճին նայելով, կարելի է որոշել նաև նրանց մոտավոր ժամանակը:

IV դարի քրիստոնեական տաճարները Հայաստանում ունեցել են շատ պարզ ձև. դրանք երկարավուն սովորական դահլիճներ են, որոնք արևելյան կողմում ունենում են սեղան՝ վիմաքարով: Տաճարներն ունեցել են փայտածածկ հարթ տանիք, որոնք ժամանակի ընթացքում քանդվել են: Պատահում է, որ դահլիճները ծածկված են լինում քարե թաղով, այդ դեպքում դրանց տանիքը երկթեք ձև է ունենում: Այդ տաճարներն իրենց կառուցվածքով հիշեցնում են հեթանոսական մեհյանները, որոնք շատ ժամանակ չէ, որ իրենց տեղը զիջել էին քրիստոնեական աղոթատներին: Ճարտարապետական այս տիպի կառուցվածքներից են Եղվարդի և 'Իվինի տաճարները:

Սկսած V դարից տաճարները սկսում են փոքր-ինչ լայնանալ և կառուցվում են ներսից երկշար սյուների վրա եռանավ կամարներով: Ըստ որում սյուների միջև եղած տարածությունն ավելի լայն է լինում, քան սյուների և պատերի միջև եղած տարածությունը: Նրման տաճարները ճարտարապետության մեջ կոչվում են բազիլիկաներ: Եռանավ բազիլիկաներից Հայաստանում կարելի է մատնացույց անել Քասախի, Երերույքի, Աշտարակի, Միծեռնակավանքի տաճարները: Բազիլիկաների որոշ մասն ունենում է դրսից մեկ կամ երկու կողմից կամարակապ սրահներ:

VI—VII դարերի ճարտարապետության մեջ հանդես է գալիս նոր ոճ՝ գմբեթավոր կառուցումների ոճը: Սկզբում գմբեթները դրվում են եռանավ բազիլիկայի հիմքի վրա: Գմբեթային բազիլիկայի տիպի տաճարներից են Օձունի, Մրենի, Հոփսիմեի տաճարները: Պարզված է, որ Տեկորը ևս V դարում կառուցված է եղել բազիլիկային ձևով և VII դարում է, որ վերանորոգման ժամանակ ավելացվել է գմբեթը:

VII—VIII դարերում Հայաստանում սկսում են կառուցել կենտրոնազմբեթ տաճարներ: Դրանք իրենցից ներկայացնում են խաչաձև հիմքի վրա բարձրացող շենքեր, որոնք ներսից ունենում են շորս կիսաշրջանաձև աբսիդներ, որոնց մույթի վրա նստում է դրմբեթը: Այս ոճի հնագույն տաճարներից են Ավանի եկեղեցին 590-ական թվականներից, Սիսիան ավանի եկեղեցին VI—VII դարերից, Հոփսիսիմեի տաճարը՝ կառուցված 618 թվականին և ուրիշները: VII դարում նման ձև է ունեցել նաև էջմիածնի Կաթողիկե Արեղեցին, որը, սակայն, հետագայում վերակառուցվել է և փոխվել:

Կենտրոնազմբեթ հրաշալի հուշարձաններից է Զվարթնոցի տաճարը, որը ճարտարապետ Թորամանյանի կարծիքով ո՛չ միայն հայ, այլև ընդհանրապես վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի ճարտարապետության հուշակապ կոթողներից է: Այդ տաճարը բրգաձև կլոր մի շենք էր, որը դրսից երեք հարկի տպավորություն էր թողնում: Ներսից ուներ սյունաշարք կազմող կիսաշրջան խորաններ: Կմբեթը նրսված էր գեղաքանդակ խոյակներ կրող մույթերի վրա: Զվարթնոցը կառուցվել է VII դարում:

Մեզ հասած քաղաքացիական տիպիկ շենքերից կարելի է մատնացույց անել Ամբերդի բազմահարկ սլալատ-ամրոցը (VII դար), Դվինի կաթողիկոսական սլալատը (VI—VII դար), որը ներսից ունեցել է հնգական սյուների երկու շարք՝ գեղեցիկ խոյակներով, սլալատական շենքերի ավերակները Զվարթնոցում, Արուճում և այլ վայրերում:

V—VIII դարերում Հայաստանում բավական զարգացած է եղել քանդակագործությունը: Եթե հեթանոսական շրջանում նա կապված էր պլաստիկության արձանագործության հետ, ապա վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակ կապվում է ճարտարապետության հետ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի քանդակները գլխավորապես պատկերաքանդակներ և զարդանկարներ են՝ կատարված շենքերի և մահարձանների վրա: Գրեթե բոլոր հուշարձաններն ունեն երկրաչափական, բուսական և այլ զարդաքանդակներ: Զարդաքանդակի ընտիր նմուշներ կան Զվարթնոցում, որոնք մինչ օրս էլ հիացմունք են սլառճառում դիտողին:

Հին հայկական արվեստի գեղեցիկ նմուշներ մենք ունենք նաև խճանկարչության (մոզաիկայի) մեջ: Հայ խճանկարչության հնագույն մի նմուշ հայտնաբերվեց Երուսաղեմում (VI դար): Երուսաղեմի Ձիթենյաց կոչվող լեռան վրա հայտնաբերված այդ խճանկարը կատարված է հայկական զարդաքանդակներով և գրություններով: Զարդաքանդակված են սիրամարգ, կաթավ և Հայաստանի բնությա-

նը հատուկ այլ թռչուններ: Յուրաքանչյուր թռչուն գեղանկարված է կլոր շրջանակների մեջ, որոնցից կախված է խաղողի ողկույզը: Հետագայում Ձիթենյաց լեռան այգ խճանկարների ոճով՝ հայկական երեք այլ խճանկարներ հայտնաբերվել են Երուսաղեմի ուրիշ թաղամասերում:

Խճանկարչության հետքեր հայտնաբերվել են նաև Իվինի և Զվարթնոցի ավերակներում: Արուճի տաճարը ներսից պահել է մեծադիր և բարձրաբլեստ խճանկարի ամբողջական պատկերներ:

IV—VII դարերում Հայաստանում գոյություն է ունեցել նաև թատրոն: Հայտնի է, որ Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը հատուկ ճառ ունի դրած, ուր դատապարտում է այն հավատացյալներին, որոնք եկեղեցի դալու փոխարեն թատրոններ են հաճախում:

Հին հայկական կուլտուրայի կարևոր բնագավառներից է մանրանկարչությունը: Հայ մատենագրության մեջ մանրանկարչությունն են կոչվել ձեռագիր մատյաններում եղած նկարազարդումները՝ գլխազարդերը, լուսանցքազարդերը, զարդագրերը և այլ զարդանկարներ: Հայ գրչությանը զբաղվողները, ձեռագրերն ավելի ակնապարար դարձնելու նպատակով, սովորություն են ունեցել զարդանկարել դրանք: Միջնադարյան Հայաստանում հանդես են եկել մանրանկարչության մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք փայլում են իրենց ստեղծագործության մեջ և ինքնատիպ արվեստով:

Մանրանկարիչները հայ մատենագրության մեջ կոչվել են տարբեր անուններով՝ «ծաղկող», «նաղաշ», «ծաղկարար» և այլն: Մեղ հասած ամենից հին հայկական մանրանկարները Երևանի մատենադարանի սեփականությունը հանդիսացող «Փղոսկրյա» կոչվող ձեռագրի մանրանկարված պահպանակներն ու փղոսկրյա կազմն են, որոնց ժամանակը համարվում է VI դարը:

Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ստեղծված կուլտուրան և գիտությունը իրենց ինքնատիպությունը և զարգացման աստիճանով՝ ուրույն տեղ ունեն համաշխարհային գիտության և կուլտուրայի պատմության մեջ: Նրանք հանդես են եկել այն ժամանակ, երբ հելլենիստական կուլտուրան իր ճգնաժամն էր ապրում, իսկ արաբականը՝ դեռ չէր ստեղծվել:

Ուշագրավ է այն, որ հետագա դարերում, քաղաքական անբարենպաստ իրադարձությունների հետևանքով, Բյուզանդիա և այլ երկրներ արտագաղթող հայ բնակչությունը իր ինքնատիպ արվեստի և մատենագրության շատ արժեքներ փոխանցել է գաղթօջախներին: Իր կատարած միջնորդի այդ դերով նա կապող ողակ է դարձել անտիկ աշխարհի և Առաջավոր Արևելքի ու Եվրոպայի միջև:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

1. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արարական Խալիֆայության հզորացումը և արաբների առաջին ներխուժումները Հայաստան

VII դարի 30-ական թվականներից սկսած մի քանի հաղթական արշավանքներից ու ճակատամարտերից հետո արաբները համեմատաբար կարճ ժամանակում դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենավտանգավոր ախոյանները երբեմնի հզոր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի համար:

635 թվականին արաբներն առաջին անգամ բախվելով բյուզանդական զինված ուժերի հետ՝ հաղթեցին նրանց և գրավեցին Դամասկոսը, իսկ հաջորդ տարին Յարմուկ գետի ափին տարած երկրորդ հաղթանակով ապահովեցին իրենց առաջխաղացումը նաև դեպի Ասորիք ու Միջագետք: 634 թվականից հետո արաբները արտակարգ հաջող կռիվներ էին մղում նաև Պարսկաստանի դեմ: Եվ արդեն 637 թվականին Քաղեսիայի ճակատամարտում նրանք ծանր պարտության մատնելով թվապես գերակշիռ պարսկական զորքերին՝ գրավեցին նաև պարսից հինավուրց մայրաքաղաք Տիբեթը: Սասանյանների դարավոր տիրապետության վերջնական կտրժանումը փաստորեն տեղի ունեցավ 642 թվականի Նեհավենդի ճակատամարտում, որից հետո արաբների առջև բացվում էր նաև ճանապարհը դեպի Հայաստան:

Արաբների հզորացումն ու արագորեն մեծացող սպառնալիքը հարկադրում էին Բյուզանդիային ու Պարսկաստանին որոշ իմաստով մեղմացնելու իրենց քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Սակայն պետք է ասել, որ հայ ֆեոդալ-ազնվականները չկարողացան անհրաժեշտ շափով օգտվել դրանից, որովհետև երկրի մասնատվածությունն ու օտարների տիրապետությունը մեծ դժվա-

րություններ էին ստեղծում հայ ժողովրդի համախմբման, պարսկա-բյուզանդական տիրապետութեան տապալման և սեփական ուժերով երկիրը արաբական հրոսակների ներխուժումներից պաշտպանելու համար:

Ասորիքը, Միջագետքը և Պարսկաստանի մի որոշ մասը գրավելուց հետո 640 թվականի գարնանը արաբական զորամասերն առաջին անգամ ներխուժեցին նաև Հայաստան: Արաբները Հայաստան մտան հարավ-արևմուտքից և Չորրորդ Հայքի կամ Տիգրանակերտի վրայով հասան Տարոն: Այստեղ նրանք իրենց թվական գերակշռության շնորհիվ կարողացան ընկճել հայերի համառ դիմադրութիւնը, ապա կողոպտելով շրջակայքը, արագութեամբ անցան Վանա լճի հյուսիսային ափերով ու անսպասելիորեն հայտնվեցին Արարատյան հովտում և նույն թվականի հոկտեմբերի սկզբներին մոտեցան ու բանակ դրեցին Դվինի մոտ և տեղանքն ու քաղաքի պաշտպանական հնարավորութիւններն ուշադրութեամբ զննելով՝ հոկտեմբերի 6-ին միօրյա կովից հետո գրավեցին Դվինը: Սկզբնաղբյուրները հաստատում են, որ Դվինի անկման հիմնական պատճառը նրա գրեթե անպաշտպան լինելն էր, որովհետև հայկական կրովող ուժերն ամբողջութեամբ Թեոդորոս Ռշտունու հետ էին, իսկ քաղաքում մնացել էին միմիայն կանայք, երեխաները և շրջակայքի բնակավայրերի այստեղ ապաստանած անգնն ու կովելու փորձչունեցող տղամարդիկ: Դվինը գրավելուց հետո արաբները ոչ միայն ավերեցին ու կողոպտեցին քաղաքը, այլև կոտորեցին կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին: Ժամանակակիցները հաղորդում են, որ այդ ժամանակ Դվինում սպանվածների թիվը 12 000 էր, իսկ գերի տարվածներինը՝ 35 000:

Դվինն ու նրա շրջակայքն ավերելուց և կողոպտելուց հետո արաբները հարուստ ավարով և շատ գերիներով կրկին ետ գնացին: Հայոց զորքերի սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին փորձեց վրեժխնդիր լինել թշնամուց, սակայն Կողովիտ դավաճում կրած պարտութիւնից հետո ստիպված եղավ նահանջել:

Այսպիսով արաբական առաջին արշավանքից հետո վտանգը Հայաստանի համար ավելի էր մեծանում:

Արաբներն իրենց երկրորդ արշավանքն սկսեցին 643 թվականի գարնանը՝ դարձյալ Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմից: Այս անգամ, ինչպես երևում է, նրանք իրենց տրամադրութեան տակ ունեին ավելի մեծ ուժեր, որովհետև այստեղ նրանք բաժանվեցին մեծ ու փոքր խմբերի և սկսեցին առանձին-առանձին ասպատակել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: Հիշյալ հրոսակախմբերից մեկը

Վասպուրականի վրայով մտավ նաև Այրարատ Թեոդորոս Ռշտունին, որպես երկրի ղինված ուժերի հրամանատար ու փաստական կառավարիչ, այժմ արդեն լուրջ նախապատրաստութիւններ էր սեւել հակառակորդին կազմակերպված դիմադրութիւնն ցուցց տալու համար: Նա կարճ ժամանակում կարգի էր բերել ու ամրացրել շատ բերդեր ու ամրոցներ և նրանց պաշտպանութիւնը հանձնել քաջ ու վստահված զինվորականներին:

Հայոց սպարապետը այդ ժամանակ դեռ օգնութեան որոշ հույսեր կապում էր Բյուզանդական կայսրութեան և արևելյան պրովինցիաներում նրա ունեցած զինված ուժերի հետ: Ահա թե ինչու Թեոդորոս Ռշտունին դիմեց Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորքերի հրամանատար Պրոկոպիոսին, որպեսզի համատեղ ուժերով հանդես դան թշնամու դեմ: Սակայն բյուզանդական հրամանատարը գոռոզաբար մերժեց նրա առաջարկութիւնը և շարունակեց ուշադրութիւն չդարձնել արաբների գործողութիւններին: Այս դեպքում հայերին մնում էր ապավինվել միայն իրենց սեփական ուժերին և անհավասար պայքարի մեջ մտնել հակառակորդի դեմ:

643 թվականի ամռանը, երբ տասը հազարանոց արաբական զորաբանակն անցնում էր դեպի Կոգովիտ, Թեոդորոս Ռշտունին իր չիռքբաթիվ ուժերով նրանց ծուղակի մեջ է գցում և Եղբարք Սարակ Կոչվող լեռան մոտ ուժեղ ջարդ տալիս: Հայերի համարձակ գործողութիւնները կարծես շարժում են բյուզանդացիների նախանձը և նրանք էլ շուտով դուրս են գալիս արաբների դեմ: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվելուց և ահագին զոհեր տալուց հետո ստիպված են լինում կրկին քաշվելու իրենց զորակայանը: Թեոդորոս Ռշտունու և նրա զինվորների հաղթանակը մեծ ոգևորութիւն էր առաջ բերել Այրարատ աշխարհի ազգաբնակչութեան մեջ՝ մարդիկ այս ու այն տեղերում ինքնաբերա կերպով զինվում ու հարձակվում էին թշնամու վրա և լուրջ կորուստներ պատճառում նրան: Եղբարք Սարակից հետո, հենց նույն թվականին, արաբական հրոսակախմբերը հայերից խայտառակ պարտութիւն կրեցին Ճաև Երևանի բերդի մոտ ու Կոգովիտ գավառի Որդսպու բնակավայրում: Վերջին պարտութիւններից կատաղած, արաբները շարժվում են Կոգովիտ գավառի ամենանշանավոր բերդերից մեկի՝ Արծափի վրա: Այստեղ նրանք գտնելով դեպի բերդը տանող գաղտնի ճանապարհը, նույն թվականի օգոստոսի 10-ին վաղ առավոտյան ներխուժում ու զրափում են Արծափը: Այնուհետև սկսվում է ավերածութիւնն ու կոտորածը: Արաբ հրոսակների ձեռքն են ընկնում բերդում ապաստանած մեծ թվով կանայք ու երեխաներ, որոնց սպառ-

նում էր մահ կամ աքսոր: Սակայն արաբները դեռ չէին հասցրել վայելելու իրենց հաղթանակը, երբ հաջորդ առավոտ, անսպասելիորեն Արծափ հասավ հայոց սպարապետ Թեոդորոս Լիշտունին իր 2000 հեծյալներով: Լիշտունին շեշտակի հարվածով նույն օրը Լեթ կարողանում է զլխովին ջախջախել թշնամու 3000-անոց ուժերին և խլել ավարն ու ազատել բոլոր գերիններին: Այդ կուլում ոչնչացվում է արաբ հրոսակների մեծ մասը, նրանց երկու հրամանատարների՝ Օթմանի և Ոգոմանի հետ միասին:

643 թվականին Կոգովիտում ծավալված դեպքերի ու խայտառակ պարտության պատասխանատվությունից խուսափելու համար բյուզանդական զորքերի հրամանատար Պրոկոպիոսն տխրում է ամբաստանել ու անտեղի մեղադրանքներ բարդել Թեոդորոս Լիշտունու վրա: Դրանից հետո կայսրի գիտությունը բյուզանդական գործակալներին հաջողվում է դավադրաբար ձերբակալել հայոց սպարապետին և ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրա դեմ հարուցված մեղադրանքները հաստատել չկարողանալով, ազատում և ետ են ուղարկում Հայաստան: Կայսրը Թեոդորոս Լիշտունու նրկատմամբ այսպիսի դիրք գրավեց պարզապես նրա համար, որպեսզի քաղաքական շարված իրադրությունների մեջ իր դեմ չըզրգոի հայ ազնվականությունից: Այն հիմնական մասին, որը գնում էր Թեոդորոս Լիշտունու ետևից:

Հայոց սպարապետի ամբաստանությունից ու բացակայության ժամանակ պայքարը արաբական նվաճողների դեմ շարունակվում էր նոր ուժով: Եվ այդ պայքարի արդյունքը եղավ այն, որ 646 թվականին հայերին հաջողվեց ամբողջապես գուրս քշել արաբներին Հայաստանից:

Պայքար քաղաքական կողմնորոշման համար

Արաբական արշավանքների ընթացքում, երբ Հայաստանում ստեղծվել էին բավականին բարդ ու լարված պայմաններ, ազնվականություն, կրոնական և զինավորական գործիչներին մեջ դժբախտաբար շկար քաղաքական միասնություն:

Արդեն 640—650-ական թվականներին հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների շրջանում պարզորոշ կերպով ուրվագծվում էին հասարակական-քաղաքական երկու հոսանքներ, երկու ուղղություններ: Հայ ազնվականության մի մասը, որ կենտրոնախույս տրամադրություններ ուներ, ձգտում էր երկիրը բաժանել իրարից անջատ, մանր նախարարությունների և Հայաստանը դնել Բյուզանդիայի հովանավորությունից տակ: Այս հոսանքը զլխավորում էր հայոց կաթողիկոս Ներսես 3-րդ Տայեցին (641—661):

Քաղաքական մյուս հոսանքը ղեկավարում էր VII դարի տաղանդավոր գորավար, նշանավոր քաղաքական գործիչ ու դիվանագետ Թեոդորոս Ռշտունին, որը հենվելով ժողովրդի վրա և իր հետևից տանելով նախարարների մեծամասնությունը, գտնում էր, որ պետք է հրաժարվել Բյուզանդիայի հովանավորությանն ապավինելուց և Հայաստանի քաղաքական անկախության պահպանման համար, որքան հնարավոր է, արաբների հետ վարել հաշտ ու համերաշխ քաղաքականություն: Թեոդորոս Ռշտունին, ճիշտ ըմբռնելով քաղաքական դեպքերի դարգացման ընթացքը, հասկանում էր, որ նոր բարձրացող Արաբական խալիֆայությունն օրըստօրե հզորանում է, իսկ Բյուզանդիան՝ թուլանում: Ուրեմն հայերը իրենց փոքր տեժերով, սեփե անգամ հաշվի չառնելիս որևէ հետևանք ու համագործակցեցին Բյուզանդիայի հետ, դարձյալ չէին կարող կանգնեցնել արաբների առաջխաղացումը դեպի Հայաստան: Իրա համար էլ նրանք պետք է ընտրեին այնպիսի մի ճանապարհ, որը դո՛ւնե որոշ չափով ժողովրդին ազատեի անտեղի զոհողություններից, իսկ երկիրը՝ ավերվելուց: Այդ է պատճառը, որ ինչպես ժողովուրդը, այնպես էլ իշխող դասակարգի մի զգալի մասը, հաստատակամորեն հետևում էր Թեոդորոս Ռշտունուն ու վստահում նրան որպես ժամանակի ամենախելացի առաջնորդի: Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ Թեոդորոս Ռշտունին լուրջ կերպով հաշվի էր առնում նաև Հայաստանի հարևան Վրաստանի ու Աղվանից աշխարհի շահերը, դրա համար էլ նրան պաշտպանում ու նրա հետ դաշնակցել էին նաև Վրաստանի ու Աղվանքի ազնվականները:

Քաղաքական խնդիրների այսպիսի բարդ ու խառը իրադրությունների մեջ բյուզանդական կայսր Կոստանդ 2-րդը (642—668), հենվելով Հայաստանում գտնվող իր ռազմական ուժերի վրա և միաժամանակ օգտվելով ներսես կաթողիկոսի բյուզանդական կողմնորոշումից, կրկին սկսեց հրահրել քաղկեդոնական դավանանքի հարցը: Հտտկանալի է, որ Բյուզանդիան քաղկեդոնականության արժարժման միջոցով ձգտում էր ամրացնել իր քաղաքական ու կրոնական դիրքերը Հայաստանում: Այս նպատակով Կոստանդ 2-րդի նախաձեռնությամբ 648 թվականին Դվինում գումարվում է մի հատուկ եկեղեցական ժողով, որտեղ քննության է դրվում բյուզանդական դավանանքի ընդունման հարցը: Դվինի ժողովին մասնակցում էին Հայաստանի աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների ներկայացուցիչները: Ժողովը, սակայն, բյուզանդացիների համար ցանկալի ընթացք չունեցավ: Այնտեղ հաղթանակ տարան Թեոդորոս

Ռշտունու կողմնակիցները և քաղկեղոնական դավանանքի ընդունման առաջարկությունը միահամուռ կերպով մերժվեց:

Դվինի ժողովի գիրքը բխում էր նախ և առաջ երկրի իրավիճակից և Բյուզանդիայի ու Արաբական խալիֆայության քաղաքականությունից: Բանը նրանում է, որ Բյուզանդիան, հետևելով Հայաստանի ամբողջական յուրացման իր հին քաղաքականությունը, նույնիսկ արաբների ասպարեզ դալուց հետո էլ չէր դադարեցնում ճնշումն ու հալածանքը ինչպես հասարակ ժողովրդի, այնպես էլ ազնվականության նկատմամբ: Մինչդեռ արաբները այդ նույն ժամանակներում բավարարվում էին միայն ասպատակություններով: Ահա այս հանգամանքն էր, որ հայ իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասին կողմնորոշեց դեպի Թեոդորոս Ռշտունին: Արաբների հետ հաշտ քաղաքականության ձգտումը հատկապես զգալի դարձավ 650-ական թվականներին, երբ խալիֆայության նախատորմիչը մոտենալով Կոստանդնուպոլսին, հարկադրեց Կոստանդ կայսրին մճարել ռազմատուգանք և վնքել եռամյա զինադադար:

652 թվականի հայարաբական դաշինքը

Կոստանդ կայսրին տված մերժողական պատասխանից հետո Թեոդորոս Ռշտունուն մընում էր արագորեն համախմբել իր ուժերը և նախապատրաստվել Բյուզանդիայի հնարավոր հարձակումների առաջն առնելու համար: Հայոց սպարապետը կարողացավ այս հարցում միասնական կարծիքի գալ նաև Վրաստանի ու Աղվանից աշխարհի ազնվատկանության հետ: Թեոդորոս Ռշտունին համոզեց իր զինակիցներին ու դաշնակիցներին, որ անհրաժեշտ է արագ կերպով բանակցություններ սկսել Արաբական խալիֆայության հետ: Այս նպատակով Թեոդորոս Ռշտունուն ներկայացուցիչները 652 թվականին մեկնում են Դամասկոս՝ Ասորիքի արաբական կառավարիչ Մոավիայի մոտ ու նրա հետ կնքում մի պայմանագիր, որի մեջ ուշադրություն են գրավում հատկապես հետևյալ կետերը. ա) Հայաստանն ընդունում է Արաբական խալիֆայության դերիշխանությունը, բ) հայերը երեք տարի ազատվում են հարկային պարտականություններից, իսկ երեք տարին անցնելուց հետո տարվելիք հարկի չափը որոշակիորեն չէր նշվում, այլ այն պետք է որոշեին իրենք՝ հայերը, գ) Հայաստանին իրավունք է տրվում ունենալու 15000 հոգուց կազմված հեծելազոր, որի ամբողջ ծախսերը կատարվելու էին խալիֆայության հաշվին: Հայկական հեծյալ ուժերը հիմնականում պետք է պաշտպանեին Հայաստանի ու Անդրկովկասի սահմանները, դ)

Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում է պահպանել Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը: Արաբները չպետք է գրավեն Հայաստանի բերդերը և ամրությունները և չպետք է տեղավորեն զինվորներ ու զինվորականներ, ե) օտար տերությունների և Բյուզանդիայի հարձակումների ժամանակ Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում է օգնել հայերին:

Հիշյալ սլավոնագրի կնքումը կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանն առժամանակ արաբական ասպատակություններից ապահովելու համար: Բացի այդ, սլավոնագիրը, ինչպես տեսանք, չէր շոշափում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող խնդիրներ. հայ ազնվականները համարվելով խալիֆի վասալներն ու հարկատուները, պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունն ու սեփականատիրական իրավունքները: Հայ-արաբական սլավոնագիրը է՛լ ավելի է ամրանում, երբ նույն թվականին Թեոդորոս Ռշտունին անձամբ է մեկնում Դամասկոս Մոսվեիայի մոտ: Դամասկոսում հայոց սպարապետին տրվում են ավելի ընդարձակ իրավունքներ ու շիադրություններ. նա նշանակվում է Հայաստանի և ողջ Անդրկովկասի կասավարիչ:

Հայ-արաբական սլավոնագրում Հայաստանի նկատմամբ խալիֆայության կողմից որոշակիորեն արտահայտված մեղմությունը բխում էր միայն քաղաքական հատուկ նպատակներից: Արաբները պարզապես հայերին սիրաշահում էին, որպեսզի նրանք հեռու մնան իրենց հիմնական հակառակորդ՝ Բյուզանդիայի ազդեցությունից: Բացի այդ արաբները ցանկանում էին նաև հայկական ռազմական ուժերն օգտագործել Բյուզանդիայի և հյուսիսից սպառնացող խազարների դեմ: Հասկանալի է, որ արաբների նմանօրինակ քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ կրում էր միայն և միայն ժամանակավոր բնույթ և մի որոշ չափով էլ կասկածում էր խալիֆայության ներսում տեղի ունեցող դահակալական կռիվների հետ:

652 թվականի հայ-արաբական, այսպես ասած, մերձեցմանը, ինչպես նաև սլավոնագրի կնքմանը Բյուզանդական կայսրությունը չկարողացավ անմիջապես միջամտել կամ մի որևէ արգելք հարուցել: Դեռ ավելին, բյուզանդացիներն այդ ժամանակ նույնիսկ շտապեցին իրենց զորքերը դուրս տանել Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններից: Սակայն ուշադրությամբ հետևելով Հայաստանում զարգացող քաղաքական իրադարձություններին, Բյուզանդիան տենդագին կերպով նախապատրաստվում էր ամբողջովին նվաճել Հայաստանը:

**Բյուզանդական և
արաբական նոր
արշավանքները
Հայաստան**

Կոստանդ 2-րդ կայսրը միայն 653 թվականի աշնանը հարյուր հազարանոց բանակի գլուխ անցած սկսեց հարձակումը Հայաստանի վրա: Բյուզանդական մեծաքանակ զորքերի առաջխաղացման լուրն ստանալուն պես հայկական մի քանի գավառների իշխաններ ու նախարարներ, ներսես 3-րդ Տայեցի կաթողիկոսի հետ միասին, բացահայտորեն լքեցին Թեոդորոս Ռշտունուն և ընդառաջ գնացին կայսրին, որն արդեն հասել էր Կարին: Բյուզանդացիների կողմն անցած ազնւականներն սկսեցին ամբաստանել ու վարկաբեկել Թեոդորոս Ռշտունուն և կայսրին գրգռել նրա դեմ:

Թեոդորոս Ռշտունին այդ ժամանակ իր հայ զինակիցների և վրաստանի ու Աղվանքի համախոհ իշխանների հետ, կազմակերպելով երկրի պաշտպանութունը, ինքն ամրացել էր Աղթամար վզղոմ, իսկ Կոստանդ 2-րդը քսան հազարանոց մի զորաբանակով հասել էր Դվին: Կայսրն այդ ժամանակ Հայաստանի հեծելազորի հրամանատար նշանակեց Մուշեղ Մամիկոնյանին և առանձին զորամասեր ուղարկեց վրաստանը, Աղվանքն ու Սյունիքը նվաճելու համար: Կոստանդն ի նշանավորումն իր հաջողութունների, Դվինի ս. Գրիգոր եկեղեցում հունական ծիսակատարութլամբ պատարագ մատուցեց, որին մասնակցում էր նաև հայոց կաթողիկոսն իր հավատարիմ բարձրաստիճան հոգևորականների հետ միասին:

653 թվականի գարնանը Կոստանդը շտապ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Սակայն դնալուց առաջ նա հայոց իշխանի պաշտոնում նշանակեց ոմն Մավրիանոսի և երկրի փաստական ղեկավարութլունը հանձնեց նրան: Կայսրի դնալուց հետո Մավրիանոսը նախ կողոպտեց ու ավերեց Դվինը, ապա փորձեց ելնել հարձակվող արաբների դեմ, սակայն նախիջևանի մոտ ծանր պարտութլուն կրելով, հազիվ կարողացավ փախչել ու ազատվել:

Բյուզանդական կայսրի Դվինից գնալուց հետո այստեղից հեռացավ նաև հայոց կաթողիկոս ներսեսը:

Թեոդորոս Ռշտունին կայսրի գնալուց հետո օգնութլուն խնդրեց արաբներից և սկսեց հարձակման պատրաստութլուններ տեսնել: Եվ ահա 653 թվականի գարնանը արաբական 7000-անոց զորաբանակը հասավ Հայաստան: Գրանից հետո հայերը, արաբների հետ միասին, իրենց առաջին հարվածն ուղղում են բյուզանդական զորքերի այն հատվածի դեմ, որը հարձակում էր սկսել Եփսոս վրայ: Նահանջող բյուզանդական զորքերն այսուհետև գտնվում էին հայ-արաբական տորաբաժանումների մշտական հետապնդումների

րի ու հարձակումների սպառնալիքի տակ: Թեոդորոս Ռշտունին, ամենուրեք ջախջախելով թշնամուն, արագ երթով մտավ Տայք, ապա հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, դուրս եկավ Սև ծովի ափերն ու գրավեց նաև Տրապիզոն քաղաքը:

Բյուզանդական զորքերին պարտության մատնելուց հետո Թեոդորոս Ռշտունին ետ վերադարձավ, բերելով իր հետ մեծ թվով գերիներ ու ռազմավար: Այս դեպքերից շատ շանցած, Թեոդորոս Ռշտունին հիվանդացավ ու կրկին քաշվեց Ադիթամար կղզին: Օդտրվելով հանգամանքից հայ նախարարներից մի քանիսը ինքնագլուխ կերպով սկսեցին կալվածքների նոր վերաբաժանում կատարել, ընդարձակել իրենց տիրույթները և ավելացնել ժողովրդից հավաքվող հարկերը: Այս կամայականությունները երկրում առաջ բերեցին լուրջ դժգոհություններ:

Արաբական խալիֆայությունը բյուզանդացիների պարտությունից հետո փոխել էր իր վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ և ձգտում էր բռնություններ տիրել Հայաստանին: 'Իրա համար էլ արաբները հայ նախարարների ինքնագլուխ գործողությունները պատրվակ դարձնելով, 654 թվականին մի ստվար բանակ ուղարկեցին Հայաստան Հաբիբ իբն-Մասլամայի ղեկավարությամբ:

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒ՞՞

Հայաստանի քաղաքական դրությունը VII դարի կեսերին

Հաբիբ իբն-Մասլամայի հրոսակախմբերը տակնուվրա արեցին գրեթե ողջ Հայաստանը: Նրանք կոտորելով և ահաբեկելով ժողովրդին, կարողացան վերջիվերջո երկիրը ենթարկել խալիֆայության իշխանությունը: Կոտորածներից և արհավիրքներից խուսափելու համար առանց դիմադրության թշնամուն հանձնվեց նաև Դվինը: Արաբական պատմիչ Բալաձորին վկայում է, որ Հաբիբ իբն-Մասլաման այդ ժամանակ Դվինի բնակիչների հետ կնքել է հատուկ պայմանագիր և պարտադրել նրանց ստանձնելու հարկատվության պարտականություն: Արաբական զորավարը ավարից ու գերիներից բացի, երկրի անվանի մարդկանցից, նրանց կանանցից, դուստրերից և որդիներից վերցրեց շատ պատանդներ ու իր հետ տարավ Արաբիա: Գերիների ու պատանդների քարավանին ինքնակամ կերպով միացավ նաև Թեոդորոս Ռշտունին, որը, հավանաբար, մտադիր էր անձամբ ներկայանալ խալիֆին ու կարգավորել հայ-արաբական փոխհարաբերությունները: Սակայն նա

չհասավ իր նպատակին: Թեոդորոս Ռշտունին վախճանվեց Դամասկոսում 656 թվականին, իսկ նրա դին տեղափոխվեց Հայաստան:

Մասլամայի արշավանքները տակնուվրա էին արել նաև Վրաստանն ու Աղվանքը: Դրա համար էլ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում օրըստօրե մեծանում էր դժգոհությունն ու վրեժխնդրությունը ընդդեմ արաբների:

654 թվականից սկսած արաբները սանձարձակ կերպով մի քանի տարի կողոպտում էին հայերին ու ավերում երկիրը: Հայ ժողովուրդն իր սեփական ուժերով չէր կարող արհավիրքի առաջն առնել: Դրա համար փորձ արվեց դիմել դրսի օգնությանը: Ահա հենց այդ ժամանակ կրկին իր պաշտոնին վերադարձավ Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը: Նա նորից սկսեց բանակցությունները Բյուզանդական կայսրության հետ ու առաջարկեց Կոստանդ Չ-րդին Հայաստանը վերցնել իր հովանավորության տակ: Կաթողիկոսը դրա փոխարեն խոստանում էր աղզովին ընդունել քաղկեդոնական դավանանքը: Բյուզանդիան այդ առաջարկությունն ընդունեց ուրախությամբ: Այդ ընթացքում արաբներն զբաղված լինելով ներքին կռիվներով, չկարողացան խափանել հայ-բյուզանդական մերձեցումը և դաժան վրիժառուցյամբ ղլխատեցին Դամասկոսում պահվող հայ պատանդներից 1775 հոգու:

Արաբական խալիֆայության ներսում ծայր առած գահակալական արյունահեղ կռիվները վերջացան Ալի խալիֆի (656—661) սպանությամբ և Ասորիքի արաբների հաղթանակով: Նոր խալիֆ հռչակվեց Մուավիան (661—680), որը հիմք դրեց արաբական Օմայան դինաստիային: Մուավիայից սկսած, Արաբական խալիֆայության կենտրոնը դարձավ Դամասկոսը:

Նոր հիմնադրված դինաստիայի շահերը պահանջում էին խալիֆայության քաղաքական տիրապետության հիմքերի ամրացման համար որոշ չափով մեղմացնել նաև վերաբերմունքը հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ: Այս քաղաքականության ընդհանուր ըսկզբունքներից ելնելով, 660-ական թվականներին Մուավիան վերականգնեց հայերի հետ ունեցած 652 թվականի հաշտության պայմանագիրը: Վերոհիշյալ դեպքերի ժամանակ մահացավ Հայաստանի կառավարիչ Համաղասպ Մամիկոնյանը: Հայերը հատուկ դիմումով խնդրեցին խալիֆին, որպեսզի նա Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը հանձնի Համաղասպի եղբորը՝ Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը գտնվում էր Դամասկոսում որպես պատանդ: Մուավիան կատարեց հայերի խնդրանքը և 661 թվականին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Գրիգոր Մամիկոնյանին: Գրիգոր Մամիկոն-

կոնյանն իր պաշտոնում մնաց մինչև 682 թվականը: Նրա կառավարութեան այս քսան տարին Հայաստանի համար համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան էր, որը ղգալիորեն նպաստեց երկրում հատկապես շինարարութեան և մատենագրութեան զարգացմանը:

Հայաստանի քաղաքական անդորրութեանը նպաստում էր նաև այն, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում արաբա-բյուզանդական պատերազմները տեղի էին ունենում մեծ մասամբ Հայաստանից դուրս, և Հայաստանն ավերածութիւնների շէր ենթարկւում: Մի քանի տարի շարունակ ուղղակի Կոստանդնուպոլսի վրա ծովից և ցամաքից Մոավիայի կատարած հարձակումները խալիֆայութեանը ոչինչ չտվեցին, իսկ 677 թվականին փոթորկից ոչնչացավ արաբական նավատորմիղի մեծ մասը և խալիֆը նույնիսկ հարկադրված եղավ տարեկան խոշոր գումար վճարել բյուզանդացիներին որպես ռազմատուգանք: Այս մասին կնքված պայմանագիրը պետք է ուժի մեջ մնար երեսուն տարի:

680 թվականին մահացավ խալիֆ Մոավիան: Նրա մահը և Օմայանների՝ Բյուզանդիայից կրած պարտութիւնը ոտքի հանեց հակաօմայան ուժերին, որոնք դահի համար մի քանի տարի շարունակ արյունահեղ կռիւներ էին մղում:

Հայերն օգտւելով խալիֆայութեան ներսում առաջացած խառը դրութիւնից, 683 թվականին ապստամբելով, թոթափեցին արաբական լուծը և հրաժարվեցին խալիֆայութեան հանդեպ ունեցած իրենց հարկային և այլ պարտականութիւնների կատարումից: Այս ապստամբութիւնը ունեցավ այն հետևանքը, որ Հայաստանը մինչև 689 թվականը ձեռք բերեց կատարյալ անկախութիւն:

Հայկական ապստամբութիւնները խոշոր ազդեցութիւն ունեցան նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների վրա: 680-ական թվականների հայերի օրինակով արաբների դեմ ելան նաև վրացիներն ու Աղվանքի ժողովուրդները:

Հիշյալ շրջանում Հայաստանում և Անդրկովկասում խաղաղութիւնը երբեմն խախտւում էր Հյոսսիսային Կովկասի խաղաղների կողմից, որոնք հաճախակի մեծ բանակներով ներխուժելով Անդրկովկաս կողուպտում և ավերում էին ընդարձակ երկրամասեր: 680-ական թվականների կեսերի այսպիսի մի արշավանքի ժամանակ հայերին, վրացիներին և աղվաններին հաջողվեց ծանր ու հերոսական պայքարի գնով խաղաղներին դուրս քշել երկրից: Այս կռիւներում շատերի հետ քաջաբար զոհվեց նաև Գրիգոր Մամիկոնյանը: Նրանից հետո, 685 թվականին, Հայաստանի կառավարիչը դարձավ Աշոտ Բագրատունին:

Արաբա-բյուզանդական հակամարտությունն ու խալիֆայության տիրապետության հաստատումը Հայաստանում

680-ական թվականների կեսերից սկսած արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները կրկին լարվում են: Հուստինիանոս 2-րդը (685—695) դա՛հ բարձրանալուց անմիջապես հետո վերսկսեց պատերազմը արաբների շեմ նախկինում Բյուզանդիային պատկանող հողերը ետ խլելու համար:

Այս նպատակով Բյուզանդիայի ձեռնարկած առաջին գործողություններն ուղղվեցին Հայաստանի դեմ: 689 թվականին դեպի Հայաստան շարժվեց բյուզանդական մի հսկայական բանակ Լեոնտիոս զորավարի հրամանատարությամբ: Բյուզանդական զորքերին կարգադրված էր՝ հայերի հետ վարվել որպես թշնամիների հպատակությունն ընդունած և քաղկեդոնական եկեղեցու սկզբունքներին հակառակվող ժողովրդի: Սա նշանակում էր, որ Հուստինիանոսը Հայաստանում կանգ չէր առնելու բունության և ահաբեկման ոչ մի միջոցի առաջ: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ բյուզանդական զինվորները մտնելով Հայաստան, անխընա կոտորում էին բնակչությանը, կողոպտում նրա ունեցվածքը, ավերում բնակավայրերը: Նրանք չէին խնայում նույնիսկ ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններն ու շինությունները: Ստեփանոս Ասողկի վկայությամբ, բյուզանդացիներն այս վոլիների ժամանակ քարուքանդ էին արել 25 գավառ և դերի տարել 8000 մարդ: Հիշյալ դեպքերի ընթացքում արաբները ոչ միայն հնարավորություն չունեցան զիմադրելու բյուզանդացիներին, այլև ավելացրին Բյուզանդիային իրենց կողմից տրվելիք հարկը և 689 թրվականին կնքած հատուկ պայմանագրով զիջեցին Բյուզանդիային նաև Հայաստանը: Բյուզանդիան հենց նույն 689 թ., հակառակ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների ցույց տված համառ զիմադրությանը, նվաճեց և՛ Հայաստանը, և՛ ամբողջ Անդրկովկասը:

Միայն 690-ական թվականներին խալիֆ Աբդ էլ-Մելիքը (685—705), ճնշելով երկրի ներսում ծագած խռովությունները և ապրստամբությունները, հնարավորություն ունեցավ ամբողջ ուժերով գործելու Բյուզանդիայի դեմ: Արաբական խալիֆայությունը Բյուզանդիայի դեմ տարած մի քանի հաղթանակներից հետո որոշեց կրկին վերանվաճել Հայաստանն ու Անդրկովկասը:

696 թվականին Աբդ էլ-Մելիքի եղբայր Մուհամեդ իբն-Մրվանի դեկավարությամբ արաբական մի խոշոր բանակ ներխուժեց Հայաստան: Երկու երեք տարվա ընթացքում Մուհամեդ իբն-Մրվանը

համառու արյունահեղ կռիվներից հետո, հաղթահարելով հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրությունը, կարողացավ նվաճել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: 700 թվականին, Մրվանը Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Աբղուլայտին և ինքը վերադարձավ Ասորիք: Այդ արշավանքով Հայաստանը և Անդրկովկասը վերջնականապես նվաճվեցին և ընկան խալիֆայության տիրապետության տակ:

**Արաբական վարչա-
ձեվը Հայաստա-
նում և հայերի դերը
երկրի կառավար-
ման ասպարեզում**

Գրավելով Հայաստանը, արաբները ձեռնամուխ եղան նաև նրա քաղաքական, վարչական և ռազմական բնագավառների ու նրանց կառավարման նախկին ձևերի վերափոխմանն ու վերակառուցմանը:

Խալիֆայության կողմից մտցված առաջին վերափոխումները վերաբերում էին Հայաստանի վարչաձևին: VIII դարի առաջին տասնամյակում արաբներն իրենց նվաճած հայկական ու անդրկովկասյան երկրամասերից ստեղծեցին վարչական մեկ միավոր՝ Արմենիա կամ էրմենիա անունով, որի սահմանները հյուսիսում կազմում էին Դերբենդն ու Կովկասյան լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատի միջին հոսանքը, ձորոխի հովիտն ու Սև ծովը, հարավում՝ Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափերն ու Տուրուբերան աշխարհը, փակ արևելքում՝ Կասպից ծովն ու Պարսկաստանը:

Արմենիան, այսպիսով, իր մեջ միավորում էր Արևելյան Վերաստանը, Աղվանից աշխարհը և պատմական Հայաստանի ընդարձակածավալ արևելյան շրջանները: Արմենիայի մեջ երբեմն մտնում էր նաև Ատրպատականը:

Արաբներին ենթակա Արմենիան իր հերթին բաժանվում էր չորս խոշոր ենթաշրջանների, որոնք ուղղակի կոչվում էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Արմենիաներ կամ Հայքեր: Արմենիայի մեջ բուն հայկական տերիտորիան, որ կազմում էր ավելի քան 250.000 քառակուսի կիլոմետր տարածություն, ոչ միայն ընդհանրապես մեծ էր նրա մեջ մտնող ոչ հայկական տերիտորիաներից միասին վերցրած, այլև իր ռազմատնտեսական հզորությամբ, քաղաքական կշիռով Արմենիայի հասարակական ու քաղաքական կյանքում կատարում էր առաջնային դեր: Մինչև 789 թվականը Արմենիայի վարչական կենտրոնը Դվինն էր, իսկ հետո դարձավ Պարտավը՝ Աղվանքում: Արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանը կառավարում էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին էմիրներ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում նրանք անվան-

վում են ոստիկաններ: Ոստիկանի իշխանությունը տարածվում էր կամ Հայաստանի և կամ ամբողջ Արմենիայի վրա: Ոստիկանը համարվում էր Արաբական խալիֆայության գերագույն իշխանավորը: Նրա պաշտոնավարության ժամկետը որոշակի չէր: Սակայն, որպես կանոն, ոստիկանները երկար չէին մնում իրենց պաշտոնում: Ոստիկանի հիմնական պարտականությունների մեջ մտնում էին՝ երկրի ընդհանուր դրույթյան հսկողությունը, հարկահավաքության գործի կազմակերպումը, երկրի անդորրության ապահովումը և նրա պաշտպանությունը դրսի հարձակումներից: Ոստիկանի վերոհիշյալ պարտավորությունների վրա VIII դարից սկսած ավելացավ նաև Արմենիայում և Հայաստանում արաբական ու մուսուլմանական ցեղերի վերաբնակեցման գործի կազմակերպումը: Արմենիայի ռազմա-տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքներում ու խոշոր հանգուցակետային բնակավայրերում, ապա նաև բերդերում ու ամրոցներում նստում էին հատուկ վերակացուներ ու կառավարիչներ, որոնք նույնպես կոչվում էին էմիրներ: Վերջիններս անմիջապես ենթարկվում էին ոստիկանին և կատարում նրա կարգադրությունները: Ոստիկանից ու նրան ենթակա տեղական կառավարիչներից հետո, կարևոր պաշտոն էր համարվում փոստի և սուրհանդակության տնօրինության պաշտոնը, որին արաբները անվանում էին սահիբ ալ-բարիդ: Հարկահավաքները կամ հարկահավաքության գործին հսկողները կոչվում էին դադիներ: Կար նաև հողաշափի կամ երկրաշափի պաշտոնը:

Արաբական խալիֆայության մեջ, որպես կանոն, բարձր պաշտոնները տրվում էին կաշառքով կամ ուղղակի վաճառվում էին: Հասկանալի է, թե ինչպիսի ծանր հետևանքներ պետք է ունենար պաշտոնների առ ու ծախք հսկատակ ժողովուրդների համար: Այս բոլորով հանդերձ, արաբները այնուամենայնիվ ստիպված էին նաև հաշվի առնել տեղական ազնվականությունը: Դրա համար էլ նրանք պահպանում էին հայ ազնվականության որոշ իրավունքները երկրի կառավարման բնագավառում: Այսպես, արաբական իշխանությունները հայոց իշխանի և հայոց սպարապետի պաշտոնները համարյա մինչև վերջ էլ թողեցին հայերի ձեռքին: Արաբները փաստորեն հայոց իշխանի միջոցով էին հավաքել տալիս հարկերը: Հայոց իշխանը պարտավոր էր ապահովել հայ ազնվականների հավատարմությունն ու հպատակությունը արաբական իշխանությունների հանդեպ: Այս պաշտոնը նշանակովի էր և ոչ ժառանգական: Ժառանգական չէր նաև հայոց սպարապետի պաշտոնը: Սպարապետը, ինչպես նախկին ժամանակներում, առաջնորդում էր հայկական զին-

ված ուժերը և որպես նրա գլխավոր հրամանատարը պարտավոր էր իր գործողությունները համաձայնեցնել արաբական իշխանությունների հետ: Այս երկու պաշտոններում էլ նշանակումները կատարում էր խալիֆը կամ նրա կողմից լիազորված մի որևէ բարձր պաշտոնյա:

Արաբների տիրապետության սկզբնական շրջանում սրոշ իմաստով արտոնյալ վիճակում էր գտնվում հայկական եկեղեցին ու հոգևորական դասը: Դրա համար էլ օրինադրության և դատավարության բնագավառը տնօրինում էր եկեղեցին: Եկեղեցին իր ձեռքում էր պահում նաև ամուսնության վավերացման իրավունքը:

Սակայն ժամանակների փոփոխման հետ փոխվում էին նաև արաբական իշխանությունների վերաբերմունքն ու պահանջները հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ և նախկին քիչ թե շատ հանդուրժողության քաղաքականությունը կամաց-կամաց տեղի էր տալիս բռնի ուժին ու սանձարձակ կամայականությունը:

3. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ֆեոդալական հարաբերություններն ու հողատիրությունը Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում ֆեոդալական փոխհարաբերությունների և շահագործվող դասակարգերի սոցիալական և իրավական դրության մեջ էական փոփոխություններ չմտցրեց: Տեղական աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների հանդեպ հայ գյուղացու ունեցած պարտավորություններին այժմ ավելանում էր նաև արաբական նվաճողների ծանր ու դժան լուծը:

Որպես ֆեոդալական երկիր Հայաստանում նույնպես սեփականություն գլխավոր ձևը հողային սեփականությունն էր: Երկրում ամբողջ հողի սեփականատերը թեև համարվում էր թագավորը (խալիֆը), սակայն նրա հողատիրական գերագույն սեփականության իրավունքն ուներ միայն ձևական բնույթ, իսկ հողի փաստական տերերը իրենք՝ հողատեր նախարարներն էին: Արաբները, որոնք սկզբնական շրջանում գտնվում էին վարգսցման շատ ցածր մակարդակի վրա, հիմնականում չկարողացան խախտել հայկական նախարարական դասի փոխհարաբերությունները, այլ իրենց տիրապետության ընթացքում, պահպանելով հայկական ֆեոդալական սխտեմի կարևոր գծերը, նրա մեջ մտցրին միայն որոշ փոփոխություններ:

VIII դարի սկզբներին, երբ արաբները հնարավորություն ունե-

ցան գործադրել նաև կայուն հարկային քաղաքականություն, այդ ժամանակ միայն նրանք սկսեցին խախտել նաև հայկական հողատիրություն իրավական կառուցվածքն ու հողային սեփականության սկզբունքները:

VIII դարի արաբական հայտնի օրենսդետ Աբու-Յուսուֆն իր «Քիթաբ ալ-խարաջ» գրքում ասում է՝ «Այն հողերը, որոնք հաշտություն պայմանագրով թողնվում են բնակիչներին, ենթակա են (հարկադրման) պայմանագրի կետերին համաձայն...»: Այդ նշանակում է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է արաբների կողմից դեռևս վերջնականապես չնվաճված, հետևաբար նաև դրանց նկատմամբ լիակատար իրավունքներ չունեցող հողային կալվածքներին, որոնց տերերը թեև պահպանում էին իրենց հողային սեփականատիրական իրավունքները, բայց թշնամուց ռազմական պարտություն կրելով, հարկադրված հանձն էին առնում հարկատվության որոշակի պարտավորություններ: Ինչպես տեսնում ենք, մենք այստեղ գործ ունենք հողատիրության պայմանական ձևի հետ, որը խարըսխվում էր արաբների ձեռք բերած լուրջ ժամանակավոր ռազմական հաջողությունների վրա, որը ավելի շուտ կիրառելի էր արաբական ներխուժումների և նվաճումների սկզբնական ժամանակաշրջանում: Քանի դեռ արաբների տիրապետությունը Հայաստանում հաստատուն հիմքեր չունեք, նրանք չէին կարող ո՛չ մանրամասնորեն հաշվառման ենթարկել հպատակեցված երկրամասերի հողատարածությունները և ո՛չ էլ իրականացնել հողատիրության ուրիշ և ավելի բարդ ձևեր: Դրա հետևանքով էլ պայմանական հողատիրության այս ձևի համար կայուն և հաստատուն սկզբունքների փոխարեն ավելի շուտ պետք է գործեն պատահական և հաղթողի ու հաղթվողի փոխադարձ համաձայնությամբ հապճեպորեն ձեռք բերված նորմաները, որոնք արաբական տիրապետության հաստատումից հետո իրենց տեղն անխուսափելիորեն պետք է զիջեն հողատիրության ավելի կայուն ձևերին:

Նվաճված Հայաստանը արաբները հողով, ջրով և ընդերքով հայտարարեցին խալիֆայական սեփականություն: Իսլամ նվաճողների և տիրողների նման նրանք նույնպես ձգտում էին Հայաստանը ենթարկել իրենց նաև տնտեսապես: Խալիֆայության մեջ գործող օրենքներով արաբների կողմից նվաճված բոլոր երկրներն ու հողային տարածությունները ղրտվում էին որպես պատերազմական ավար, որոնց տնօրինությունը կատարվում էր այնպես, ինչպես սովորական ավարի տնօրինությունը: Սակայն նոր նվաճած հողերի նկատմամբ խալիֆի ունեցած «գործողությունների լիակատար ա-

զատութիւնը» գործնական նշանակութիւն չուներ, որվհետև արար պաշտոնյաներն ու զինվորականներն իրենց զրաված երկրներում, աստիճանաբար դաւլթելով հողային ընդարձակ տարածութիւններ, դառնում էին զրանց իրական տերերը: Մոտավորապես նույնն էր նաև ոչ իսլամ ժողովուրդների գրութիւնը: Գոյութեան ունեցող օրենքով եթե ոչ իսլամ ժողովուրդները առանց դիմագրութեան հպատակութիւն էին հայտնում արաբներին ու նրանց հետ կնքում էին խաղաղութեան դաշինք, ապա արաբական իշխանութիւնները կարող էին նրանց հողերն իրենց թողնել՝ պայմանով, որ նրանք վճարեն «խարաջ» (հողահարկ): Այս դեպքում հողատերն արաբական իշխանութիւններից ստանում էր հողօգտագործման տնօրինութիւնը և դառնում էր իր կալվածքի տերը սեփականատիրական ոչ լիակատար իրավունքով, որովհետև հողի իրավական սեփականատերը համարվում էր խալիֆը: Հողատիրութեան այս եղանակը, որը, անշուշտ, պատկանում է հողօգտագործման պայմանական ձևին, արաբներն իրենք անվանում էին «խարաջային հողատիրութիւն»: Այստեղից բխում էր նաև այն, որ եթե խարաջային սկզբունքներով հող ստացողը կանոնավորապես կատարեր խարաջի պարտավորութիւնը, ապա արաբական իշխանութիւնները իրավական տեսակետից չպետք է առարկէին, եթե հողի նկատմամբ եղած այդօրինակ իրավունքն անցներ նաև հողատիրոջ ժառանգներին: Արաբական տիրապետութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում, շնայած հայ ֆեոդալական վերնախավի նկատմամբ գործադրվող հալածանքներին ու ոչնչացման քաղաքականութեանը, հայկական նախարարական կարգը այնուամենայնիվ իր գոյութիւնը պահպանեց և շարունակեց խարաջային սկզբունքներով կառավարել իր հողային կալվածքները: Այս սկզբունքը ընձեռում էր նաև հողի ժառանգական իրավունք, եթե այդ ժառանգները նույնպես կկատարէին խարաջի պարտականութիւնները:

Նվաճված մյուս երկրների նման Հայաստանում ևս արաբները ստեղծել էին պետական հողային ֆոնդ («կատայի»), որից նրանք հատկացումներ էին կատարում Հայաստանում բնակեցվող մուսուլմաններին դարձյալ պայմանական հողատիրութեան սկզբունքներով: Մուսուլմանական վերաբնակիչներն իրենց ստացած հողերի դիմաց պարտավոր էին իշխանութիւններին վճարել տասանորդ հարկը, որը իր շահով զգալիորեն պակաս էր «խարաջ»-ից: Մուսուլմանական վերաբնակիչներն իրենց հողերի նկատմամբ նույնպես միայն տնօրինութեան իրավունք ունեին:

**Արաբական ցեղերի
մասսայական
վերաբնակեցում-
ները Հայաստանում**

Արաբական իշխանությունները Հայաստանում ֆեոդալական-նախարարական կարգը քայքայելու և նրա ուժերը վերջնականապես թուլացնելու նպատակով ոչ միայն կիրառում էին ֆիզիկական բնաջնջման, ահաբեկման ու տնտեսական հալածանքների, սահմանափակումների ձևերը, այլև մասսայական վերաբնակեցումների միջոցով ստեղծում էին իր բընույթով դարձյալ ֆեոդալական-մուսուլմանական իշխանություններ, որոնք սովորաբար կոչվում էին էմիրություններ: Այս քաղաքականութունը արաբները թեև սկսել էին կիրառել դեռևս իրենց արշավանքների սկզբնական ժամանակներում, սակայն Հայաստանում զանգվածային վերաբնակեցումները կատարվում են խալիֆայության իշխանության հաստատումից հետո: Հայաստանի և Անզըրկովկասի առաջին վերաբնակիչները մեծ մասամբ զորացրված զինվորականները և պետական նպաստ կամ թոշակ ստացող արտոնյալ մարդիկ էին, որոնց իշխանությունները հանձնարարում էին նաև ճանապարհների, գյուղերի և բնակավայրերի հսկողությունն ու պաշտպանությունը: Եվ այսպես, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի այնպիսի բերդերում ու քաղաքներում, ինչպիսիք էին Դվինը, Նախիջևանը, Մանազկերտը, Արճեշը, Բաղեշը, Կարինը, Բերկիրն ու Ամյուկը, արաբական տարրերը զգալի տոկոս էին կազմում: Արաբների ձեռքն անցած երկրի կարևորագույն կենտրոններն այնուհետև վեր էին ածվում արաբական իշխանությունների ռազմա-վարչական հենակետերի, որտեղ վերաբնակիչներից ու պաշտոնյաներից բացի, տեղավորվում էին նաև զորային միավորումներ: Քաղաքների, բերդերի և խոշոր բնակավայրերի շուրջը կարճ ժամանակում կենտրոնանում էին Պաղեստինի, Եմենի, Խորասանի և մյուս վայրերի մուսուլմանական վերաբնակիչները, որոնց իշխանությունների կողմից հատկացվում էին ամենաարգավանդ և ամենալավագույն հողերն ու արտավայրերը: Թուվա Արծրունին վկայում է, որ արաբ վերաբնակիչներն ամբողջ ցեղերով, տոհմերով ու ընտանիքներով գալիս հաստատվում էին Հայաստանում, խլում հայերին պատկանող հողերն ու բաժան-բաժան անում իրար մեջ:

Հայաստանում հողային կալվածքների նկատմամբ արաբների սպառնալիքի հետևանքով տեղի էր տնենում խոշոր ֆեոդալական տնտեսությունների «կամովին» մասնատում և հողային կալվածքների բաժանում ֆեոդալական տոհմերի ներկայացուցիչների վրա,

մի բան, որք մեծ շահով թուլացնում էր հայկական նախարարությունների տնտեսական զորությունը:

Այսպիսով, արաբական ցեղերի բնակեցումը Հայաստանում ուժեղ կերպով քայքայում էր երկրի էթնիկական և տերիտորիալ ամբողջությունը ու ճանապարհ հարթում արաբական մեծ ու փոքր էմիրությունների առաջացման համար, էմիրություններ, որոնք արդեն VIII—IX դարերում Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում սկսել էին կատարել որոշակի դեր:

Այդ ժամանակներում Հայաստանում գոյացած շատ թե քիչ ազդեցիկ արաբական էմիրություններն ու մուսուլմանական միավորումները հետևյալներն էին. Դվինում և նրա շրջակայքում ըստեղծվել էր Ջահաբեդների էմիրությունը, Կայսիկները իշխում էին Ասլահունիքում, որի կենտրոնը Մանազկերտն էր, Ութմանիկները սեփականցրել էին Առբերանը Բերկրի կենտրոնով, Աղձնիքն անցել էր Մուսա իբն-Ջուրարին, որը նստում էր Բաղեշում, Ամիզում իշխում էին Շայբանիդները և այլն:

Արաբական նորաստեղծ էմիրությունները ժամանակի ընթացքում ձեռք բերելով նաև զորք պահելու, հարկեր հավաքելու իրավունք, դառնում էին առանձին-առանձին ինքնուրույն ու ինքնամփոփ ֆեոդալական իշխանություններ, որոնք երբեմն փորձում էին նույնիսկ ազատվել խալիֆայության գերիշխանությունից և հաճախ եռանդուն մասնակցություն էին ցույց տալիս սելտուլյան ներսում մղվող կռիվներին:

Հայկական նախարարական դասի և գինվորական վերնախալի ոչնչացման քաղաքականությունը

Չնայած արաբները հաստատվել էին Հայաստանում, բայց բանի որ հայերն օգտվում էին սեփական զինված ուժեր ունենալու իրավունքից, ապա նրանք որոշակի երկյուղ էին կրում այդ ուժերից: Ահա թե ինչու VII դարի վերջերից և VIII դարի սկզբներից արաբները վարում են հայկական զինված ուժերի ջլատման և ոչնչացման քաղաքականություն: Այս քաղաքականությունն առաջին զոհերը դարձան հայ զինվորականները և ուզմական գործի աչքի ընկնող նախարարները:

705 թվականին, երբ սկսվեց արաբա-բյուզանդական սլատերազմը, նոր խալիֆ վալիդ 1-ինը հանձնարարեց Հայաստան ներխուժած Մուհամեդ իբն-Օթբային որևէ եղանակով մեջտեղից վերացնել հայ նախարարների ու զինվորականների նշանավոր գեմքերին: Մուհամեդն իր հերթին որոշակի ցուցումներ է տալիս նախիջևանի արաբական զորքերի հրամանատար Կասըմին, իսկ վեր-

ջինս, օգտագործելով մի քանի տարի առաջ արաբների ունեցած փորձը, դարձյալ դիմում է խորամանկության: Նա նախ հաշվառման և նվերներ բաժանելու պատրվակով իր մոտ է հրավիրում հայոց մեծամեծներին ու զինվորականներին: Շատերը գործի էությանը միանգամայն անտեղյակ, միամտաբար ընդունում են այդ հրավերը և իրենց մարդկանցով մեկնում Նախիջևան: Այստեղ նրանց բոլորին գավազաբար կալանավորում և քշում են քաղաքի և նրանից ոչ հեռու գտնվող իրամ գյուղի եկեղեցիները, հետո զինաթափ են անում և խլում նրանց ձիերն ու թանկարժեք իրերը: Բայց դա բոլորը չէր. արաբները ավելի հարուստ ու անվանի մարդկանցից փրկագին են սպահանջում և երբ այդ էլ են ստանում, այն ժամանակ եկեղեցիների դռներն ու լուսամուտները փակում են և, շենքերը հրդեհելով, բոլորին ոչնչացնում: Նախիջևանում և իրամում հայերի կրած զոհերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 1200 հոգի: Առանձնապես շատ էին տուժել Բաղրատունի, Արծրունի, Ամատունի և երկրի ներքին կյանքում աչքի ընկնող դեր կատարող մյուս նախարարությունները: Այս դեպքերի մասին տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հետագայի հայ և օտար հեղինակները:

Հայ նախարարներին ու մեծամեծներին նենգամտորեն ոչնչացնելուց հետո, արաբներն սկսեցին ամբարտավան կերպով շարժարել ու տանջել նաև նրանց ընտանիքի անդամներին, ազգականներին ու բարեկամներին: Արաբ-բյուզանդական ավերիչ պատերազմների և արաբական արշավանքների ու ասպատակությունների պատճառով քար ու քանդ արված Հայաստանի համար արաբների հասցրած այս հարվածն առանձնապես ծանր ու զգալի էր: 705 թվականից հետո հետապնդումներն ու հալածանքները Հայաստանում շարունակվեցին էլ ավելի ուժեղանալ:

Կրոնական խտրականությունը և ազգային անհանդուրժողականությունը

Արաբները որոշակիորեն վարում էին նաև կրոնական խտրականության և ազգային անհանդուրժողականության քաղաքականություն: Արաբների օրոք, օրինակ, մուսուլմաններին իրավունք էր տրվում քանդել քրիստոնյայի տունը՝ եթե այն ամահմեդականի ունեցածից մեծ ու շքեղ էր: Այլադավաններն իրավունք չունեին օգտվելու իսլամի հետևորդների բաղնիքներից կամ աղբյուրներից: Քրիստոնյային սպանելու դեպքում իսլամ քաղաքացին օրհնքով ազատվում էր արյան վրեժից, քրիստոնյան իրավունք չունեի իսլամ հպատակի դեմ վկայություն տալու և այլն:

VIII դարից սկսած նախարարական և գլուղացիական հողերի հետ միասին արաբները քոնազրավում և յուրացնում էին նաև հայկական եկեղեցական կալվածքներն ու հարստութունները, և աստիճանաբար սահմանափակում էին նախկինում քրիստոնեական հոգևորականութանն ու եկեղեցուն տրված արտոնութունները, ծաղր ու ծանակի ենթարկում հայոց եկեղեցին ու եկեղեցական դասի ներկայացուցիչներին: Այդ մասին բավականին հարուստ ու ակնառու տեղեկություններ են հաղորդում հայկական և օտար աղբյուրները:

Հայոց դավանանքի, եկեղեցու և հոգևորականութան դեմ գործադրված բռնություններով ու հալածանքներով, արաբները չէին հետապնդում հայերի մեջ անսպալման իսլամը տարածելու նպատակներ, այլ այդ քաղաքականության հիմնական նպատակը երկիրը կողոպտելն էր:

Հարկերն ու հարկա- յին քաղաքակա- նությունը

Հարկերի գանձումը համարելով նվաճված երկրներում իրենց ներքին քաղաքականութան ամենակարևոր ու հիմնական կողմը, արաբները հարկային սիստեմը միջոց հարմարեցնում էին ժամանակի ու պայմանների պահանջներին: Դրա համար էլ ինչպես հարկերի տեսակներն ու չափերը, այնպես էլ նրանց հատվածման եղանակները տարբեր ժամանակներում եղել են տարբեր: Հայաստանում արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականությունը կարելի է բաժանել չորս շրջանի՝ 652—700, 700—725, 725—750 և 750—862 թթ.:

Արաբների հարկային քաղաքականության առաջին շրջանին վերաբերող վկայությունները ցույց են տալիս, որ այս շրջանում արաբները Հայաստանում և Անդրկովկասում կայուն քաղաքական իշխանություն չունենալու պատճառով, չեն կարողացել վարել նաև կանոնավոր հարկային քաղաքականություն: Դրա համար էլ այս շրջանում Հայաստանում գոյություն չունեին ո՛չ հարկերի որոշակի տեսակներ, ո՛չ էլ դրանց համար սահմանված կայուն չափեր: VII դ. ամբողջ երկրորդ կեսին արաբների հարկահավաքությունն ավելի շատ կրում էր ռազմական հաջողություններով պայմանավորվող պատահական միջոցառման, քան կանոնավոր հարկահավաքության բնույթ: Այդ շրջանում գանձվող հիմնական հարկը ծխահարկն էր, որը գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից անկախ նրա շնչերի քանակից: Հարկերն ավելի շատ գանձվում էին մթերքով, քան դրամով:

Արաբական խալիֆայության ռազմատնտեսական հզորացմա-

նը զուգընթաց մեծացող պետական և այլ ծախսերը վաղ թե ոչ պետք է արմատական բեկում մտցնեին նաև հայատակ երկրների նրկատմամբ արաբների ընդհանուր վերաբերմունքի, նրանց հարկային քաղաքականության մեջ: Այդ ուղղությամբ որոշ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին 700—725 թվականներին, երբ արաբները Հայաստանում արդեն ձեռք էին բերել քաղաքական իշխանություն և երկիրն ամբողջապես ենթարկել էին իրենց: Թեև այդ ժամանակներից սկսած արաբները որոշ չափով կանոնավորեցին հարկային սխտեմը, ճշգրտեցին հարկերի տեսակներն ու դրանց չափերը, այնուամենայնիվ դրանց մեջ առաջվա նման նախապատվությունը արվում էր բնամթերային ունեության, իսկ հարկային լուծն ընդհանրապես ծանր չէր:

Արաբները հարկային ծանր քաղաքականություն սկսեցին վարել 725 թվականից հետո, Հիշամ խալիֆի (724—743) գահակալության շրջանում:

Հիշամն արաբական տիրակալների մեջ առաջինն էր, որ իր գահակալության սկզբում խալիֆայության եկամուտները բազմապատկեցրեց և եկամտաբեր աղբյուրների տեսակներն ու հարկերի չափերը ճշգրտելու համար Հայաստանում անցկացնել տվեց հատուկ աշխարհագիր (աղագբենակչության, գույքի և եկամուտների հաշվառում): Այդ նպատակով 725 թվականին Հայաստան ուղարկվեց մի բարձրաստիճան պաշտոնյա Հարիթ իբն ադ-Խային կամ Հերթ անունով: Հերթը ոչ միայն չբավարարվեց մարդահամարով, այլև մանրամասն տվյալներ հավաքեց հողատարածությունների և անասունների գլխաքանակի մասին: 725 թվականի աշխարհագիրը ոչ միայն հնարավորություն տվեց անցնելու կանոնավոր հարկային քաղաքականության, այլև ավելացնելու հարկատու միավորները: Բացի այդ, դրանից հետո հարկերն սկսեցին գանձել նաև դրամով. դա ավելի էր ծանրացնում աշխատավորության դրությունը: Արաբական խալիֆայության հարկային քաղաքականության այս երրորդ շրջանում Հայաստանում կատարվում է երկու հիմնական և կարևոր փոփոխություն: Դրանցից առաջինը այն էր, որ ծխահարկի փոխարեն մտցվում է գլխահարկը («ջիզե»), իսկ երկրորդը՝ արաբները վերացնում են իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներին տված արտոնությունը և նրանց էլ են հարկադրում: Այդ ժամանակվանից սկսած գլխահարկը գանձվում էր հարկատուների սոցիալական պատկանելության և տնտեսական կարողության համապատասխան, որից տուժում էին հասարակության բոլոր խավերը՝ և՛ հարուստները, և՛ աղքատները:

Հերթի աշխարհագրից սկսած, արաբները կարևոր տեղ էին հատկացնում նաև հողահարկին («խարաջ») ու անասնահարկին: Խարաջը վճարում էին առանց դիմադրութեան արաբներին հստատակված ոչ մուսուլման ժողովուրդները: Խարաջի և անասնահարկի չափերը տարբեր ժամանակներում և վայրերում եղել են տարբեր: Նրանք կայուն սահմանումներ չեն ունեցել: Խարաջի չափը, օրինակ, հասել է բերքի 1/5-ից մինչև 1/2-ին: Արաբների մոտ տարածված հարկատեսակներից մեկն էլ երիտասարդ տղաների, աղջիկների ու կանանց հավաքելն էր, որի մասին որոշակի հիշատակություններ ունեն արաբական և հայկական աղբյուրները:

Հայաստանում խալիֆայության հարկային քաղաքականությունը է՛լ ավելի ծանրացավ շորրորդ շրջանում՝ 750—862 թվականներին: Այդ ժամանակ քրիստոնյա հստատակների նկատմամբ գործադրվող պահանջներն ու հարկադրանքներն այնքան լայն տարածում ունեին, որ այդ բունությունները չափից ավելի էին համարում նույնիսկ իսլամի ու խալիֆայության գաղափարախոսները: Հարկահավաքության ծանր ու հողեմաշ քաղաքականության մեջ արաբներն այնքան հեռու էին գնացել, որ երբեմն կենդանի մնացածներին հարկադրում էին վճարելու մահացած և նույնիսկ մահմեդականություն ընդունած ազգականների կամ համադյուղացիների պարտքերը: Արաբները իրենց գործը հեշտացնելու և հարկերը վճարածներին դեռևս չվճարածներից տարբերելու համար առաջինների պարանոցներից կախ էին տալիս կասարյա հատուկ կնիքներ կամ խարանում էին նրանց դեմքը, կուրծքը, երեսն ու ձեռքերը:

Արաբական շրջանում Հայաստանից դանձվող հարկերի քանակի մասին տեղեկություններ են հաղորդում միայն արաբական աղբյուրները: Սակայն նրանք դժբախտաբար հիշատակում են խալիֆայության դանձարանը մոտք արված դրամական եկամուտների չափերը, իսկ թե որքան է կազմել նյութական եկամուտների արժեքը կամ պետությանը տրվելիք հարկերի անվան տակ Հայաստանից կորզված միջոցները, այդ մասին նրանք ոչինչ չեն ասում: Որպեսզի պատկերացվի, թե ինչպիսի հառելի չափերով էին ավելանում հարկերը, բավական է ասել, որ արաբական տիրապետության վերջին շրջանում, սկզբնական ժամանակների հետ համեմատած, միայն դրամական հարկերն ավելացել էին 1288 անգամ: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ փոքրիկ Հայաստանը հսկայածավալ Արաբական խալիֆայության՝ դրամական ընդհանուր եկամուտների երեք տոկոսից ավելին միայն ինքն էր վճարում, ապա հասկանալի կլինի, թե որքան ծանր էր ու տաժանելի արաբական լծի տակ գտնվող

մասնատված, բաժան-բաժան եղած ու քաղաքական անկախությունը կորցրած հայ ժողովրդի վիճակը VII—IX դարերում:

**Երկրի տնտեսական
քայքայումը և բը-
նակչության արտա-
գաղթը**

Վերաբերակիչ արաբական ցեղերը հիմնականում հաստատվում էին Հայաստանի հարթավայրային շրջաններում և ղբաղվում ոչխարաբուծությամբ ու ուղտապահությամբ: Նրանց բազմահազար հոտերի անկանոն ու անխնա տեղաշարժերի պատճառով երկրի այգեվետ ու ծառատաններով հարուստ մասերը շուտով վեր էին ածվում անջրդի խոպան ու անհրապույր տափաստանների: Նույնիսկ արաբական հեղինակ Տաբարին խոստովանում է, որ իր ցեղակիցների՝ դեպի Հայաստան կատարած «մշտական ներխուժումները հիմնավորապես ոչնչացրել են նրա բուսականությունը»:

Երկրի տնտեսությունը լուրջ կերպով վնասում էին նաև պատերազմները, որոնք ոչ միայն սահմանափակում էին առևտուրն ու փոխանակությունը, անապահով դարձնում երթևեկությունը, կասեցնում առևտրի ու արհեստների զարգացումը, այլև ամայացնում ու անմարդաբնակ էին դարձնում երկրի քերքի ու մարդաշատ ամբողջ շրջաններ: Ասորական հեղինակ Դիոնիսիոս Թել-Մահարցին խոսելով արաբների՝ դեպի Հայաստան կատարած մի արշավանքի մասին, ասում է, որ այդ «երկրամասերը, որոնք շատ բնակչություն ունեին, խաղողի, հացահատիկի, պտղատու այգիների ընդարձակ տարածություններ, արշավանքից հետո ամայացան ու բնակչությունից զրկվեցին»: Այս նույն միտքը հաստատում է նաև արաբական ամենանշանավոր հեղինակներից մեկը՝ Աբու-Յուսուֆը: Նա, խոսելով Տիգրիսի և Եփրատի հովիտներում եղած խոպան հողերի մասին, նշում է, որ այդ հողերն առաջներում մշակվելիս են եղել, բայց արդեն հարյուր տարի է, որ դրանք լքվել ու այլևս չեն մշակվում: Այս երևույթի հետևանքներն ամբողջովին հասկանալի կլինի, եթե ի նկատի ունենանք, որ Հայաստանն արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում անընդհատ էր ենթարկվում ավերիչ հարձակումների ու աստատակությունների: Ուրեմն որքան ծանր ու կորստաբեր պետք է լինեին այդ արշավանքների ու պատերազմների հետևանքները երկրի ու ժողովրդի համար:

Արաբների օրոք Հայաստանում մեծապես տուժեց նաև անասնապահության մի շատ կարևոր ու արդյունավետ ճյուղը՝ խոզաբուծությունը: Խոզաբուծության նկատմամբ արաբների անհանդուրժողականությունը չի կարելի բացատրել միմիայն կրոնական տեսակետից: Խոզի միսը իր հատկություններով հարավում, շոգ կլի-

մայի պայմաններում ապրող արաբների համար, օգտակար չէր: Ահա թե ինչու արաբները հիմնականում զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ: Հայաստանում վերաբնակեցված արաբական ցեղերը նույնպես զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ: Ուրեմն հասկանալի է, որ ոչխարաբուծությամբ զբաղվող արաբներին խոզաբուծության առկայությունը վնասում էր նախ և առաջ տնտեսապես: Իրա համար էլ նրանք օգտվելով իրենց բաղաբական իշխանությունից, Հայաստանում ոչնչացնում էին տնտեսության հիշյալ ճյուղը:

Հայաստանի տնտեսական կյանքի թուլացումն ու անկումը քաղաքական ցնցումներից բացի կապվում էր նաև միջազգային առևտրական ճանապարհների փոփոխվելու հետ: Առևտրի ու վոխանակության անկումը որշակիորեն ազդեց նաև Հայաստանի քաղաքների ու քաղաքային կյանքի վրա: Քաղաքները կորցնելով իրենց նախկին տեսքը, արաբական տիրապետության շրջանում վեր էին ածվում լոկ ռազմա-վարչական կենտրոնների: Քաղաքային բնակչությունը հիմնականում կազմված էր առևտրականներից, արհեստավորներից, վաշխատուններից, բարձր դիրք ունեցող տեղացի և օտարերկրյա պաշտոնյաներից, ղինվորականներից, հոգևորականներից և աշխատավորական զանգվածների ներկայացուցիչներից:

Հայաստանում ստեղծված տնտեսական և քաղաքական անպահով վիճակը ազնվականության ու բնակչության որոշ մասին հարկադրում էր ապաստան որոնել օտար երկրներում: Մարդիկ երբեմն մեծամեծ խմբերով՝ թողած ամեն ինչ, հալածանքներից ու ոչնչացումից փրկվելու համար դիմում էին օտարություն: Արտագաղթողների մեջ որոշակի թիվ էին կազմում նաև ազնվականները: Ղևոնդ պատմիչը մի առիթով գրում է, որ օտար երկրներ գաղթող հայերի 12.000 հոգուց կազմված մի խմբի առաջնորդում էին հայ նախարար Շապուհ Ամատունին ու նրա որդին՝ Համամը: Հայ բնակչությունը հիմնականում զաղթում էր Բյուզանդիա և Արևմտյան Վրաստան: Արաբական իշխանություններն ընդհանրապես դեմ չէին արտագաղթին և միայն երբեմն խոչընդոտներ էին հարուցում:

Արաբները, ամրապնդելով իրենց ռազմա-տնտեսական դիրքերը Հայաստանում, սկսում էին ժառանգական-տիրակալական իրավունքներից աստիճանաբար զրկել նաև հայ ֆեոդալներին: Նրանք ներ հողամասեր և արոտավայրեր տալիս էին միայն հայկական իշխող դասակարգի այն ներկայացուցիչներին, որոնք այս կամ այն կերպ հարմարվում էին նոր պայմաններին: Նրանք այդ անում էին

միանգամայն ինքնակամորեն, հաշվի շառնելով հնից պահպանված ժառանգական իրավունքն ու ազնվականական ծագումը:

Հասկանալի է, որ որպես Արարական խալիֆայությունը ենթակա երկիր Հայաստանում նույնպես անխուսափելի էր արաբական լեզվի ու մշակույթի որոշ ազդեցությունը: Այդ երևույթն առանձնապես նկատելի էր իշխող դասակարգի շրջաններում, որը արաբների հետ մշտական շփման ավելի մեծ առիթներ էր ունենում: Հայ ազնվականներից ոմանք այդ ժամանակ նույնիսկ ընդունում էին իսլամը, ամուսնական կապեր հաստատում արաբների հետ, ենթարկվում նրանց նիստ ու կացին, կրում արաբական անուններ, հազնում արաբական զգեստներ և այլն:

Արևմտյան Հայաստանը VII—IX դարերում

Հայ ժողովրդի դրույթունը ծանր էր նաև հայկական այն նահանգներում, որոնք գրտնըվում էին Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Բյուզանդիան ժամանակի ընթացքում կարողացել էր Արևմտյան Հայաստանը լիովին ենթարկել իր տիրապետությանը:

Լևոն 3-րդ Իսավրացին (717—741) VIII դարում իր որդու՝ Կոստանդինի հետ Վրաստանից այսպես կոչված «Ընտրովյուն օրինաց»-ը, որտեղ հատուկ մաս կար հողատերերի և ազատ գյուղական համայնքների փոխհարաբերությունների մասին: Այդ նույն օրենքը Արևմտյան Հայաստանում շուտով ոչնչացրեց եղած գյուղական ազատ համայնքները: Համայնքի սկզբունքներով կազմված առանձին տնտեսությունների մեջ աշխատող գյուղացիներն աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից: Գյուղացիությունը, այսպիսով, վեր էր ածվում կոլոնի:

Իրավական տեսակետից կոլոնը համարվում էր անձնապես ազատ: Նա ուներ իր հողակտորը և եկամտի դաղի մասը տալիս էր տիրոջը: Ազատ կոլոնները փաստորեն հողի ազատ վարձակալուղներն էին: Սակայն, եթե վարձակալումը պայմանավորված ժամկետից անցնում էր և կոլոնը չէր կարողանում ստանձնած պարտավորությունները կատարել, ապա նա զրկվում էր վարձակալած հողից հեռանալու իրավունքից և ամրացվում էր հողին: Ֆեոդալներն ու կալվածատերերը հենց դրան էլ ձգտում էին և իրենց հաշիվները դասավորում էին այնպես, որպեսզի կոլոններին անելանելի դրույթյան մեջ դնեն և մշտապես ամրացնեն հողին:

Արևմտյան Հայաստանում կիրառվում էր նաև ստրուկի աշխատանքը: Ստրուկներն աշխատում էին հիմնականում ֆեոդալներին

տներում, եկեղեցիներում և վանքերում: Տնտեսության մեջ գերիշխող ճյուղը գյուղացու աշխատանքն էր:

Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորության կեղերման գործում հայկական և բյուզանդական աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև եկեղեցին և հոգևորականները: Բյուզանդական եկեղեցին, որպես ֆեոդալական խոշոր կազմակերպություն, նույնպես ուներ հսկայական կալվածքներ՝ կոլոնիներով ու ճորտերով: Օգտագործելով Բյուզանդական կայսրության քաղաքական իշխանությունը Արևմտյան Հայաստանում, բյուզանդական հոգևորականությունն ամեն միջոցի դիմում էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին քաղկեդոնական դարձնելու համար:

Բյուզանդական իշխանությունները հատուկ հոգատարություն էին ցուցաբերում քաղկեդոնական եկեղեցու և եկեղեցականների նյութական ասպահովության նկատմամբ: Եվ առաջին կայսրերի օրինակով հետագա շրջանի գահակալները նույնպես գնալով ընդարձակում էին եկեղեցու իրավունքները՝ տալով նրան բազմապիսի արտոնություններ: Բավական է ասել, որ VII դարում հենց միայն Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսոմ հաշվվում էր 80 վանք: Կայսրության տերիտորիայում կային այնպիսի վանքեր, որտեղ ապրում էին 2000-ից ավելի հոգևորականներ և մի այդքան էլ կույսեր: Բյուզանդական եկեղեցին հիշյալ շրջանում այնքան էր ուժացել, որ նա տիրում էր պետության ամբողջ հողային ունեցվածքի 1/3-րդից մինչև կես մասին:

Այսպիսին էր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրությունը VII—IX դարերում: Հայ ժողովուրդը ինչպես արարների, այնպես էլ բյուզանդացիների լծի տակ կրկնակի ճնշման և շահագործման էր ենթարկվում: Բնական է, որ նա չէր կարող լուռ ու մունջ տանել օտարի և տեղական շահագործողներին ծանր լուծը: Այս պայմաններում հայ ժողովրդի բողոքն արտահայտվեց հովիտ մի շարժումով, որը պատմության մեջ հայտնի է պալլիկյան շարժում անունով:

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԸՆԹԱՅՔԸ

Պավլիկյան շարժման սկզբնավորումը

Պավլիկյան շարժումը ֆեոդալիզմի ծագման ու զարգացման ժամանակաշրջանի ամենահզոր ու ամենահուժեղ ու սոցիալական շարժումներից է: Ֆեոդալական ճնշման ու շահագործման դեմ ուղղված մյուս հասարակական-քաղաքական շարժումների նման, պավլիկյանությունը նույնպես արտաքինից ընդունել է կրոնական կերպարանք և հանդես եկել աղանդավորական քողով ծածկված: Պավլիկյան շարժումը, սոցիալականից բացի, մեծ շարժվ կրոնա էր նաև օտարերկրյա զավթիչների դեմ ուղղված ժողովրդա-ազատագրական շարժման բնույթ:

Պավլիկյան անվան ծագման մասին պատմագրություն մեջ արտահայտվել են մի քանի կարծիքներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք այդ անունը կապում են Պողոս առաքյալի, ոմանք Պողոս Սամոսատցու, ոմանք էլ սամոսատցի ինչ-որ կնոջ՝ մանիքեական ուսմունքի հետևորդ Կալինիկեի որդու՝ Պողոսի հետ, որը ծագումով հայ էր: Պահպանված կարևոր սկզբնաղբյուրները պավլիկյան շարժման հիմնադիր են համարում վերջին Պողոսին, որն ապրել է V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Հավանաբար այս Պողոսի անունից էլ առաջացել է պավլիկյան շարժման անունը:

Պավլիկյան շարժման մասին հայկական սկզբնաղբյուրներից բացի, տեղեկություններ են հաղորդում նաև միջնադարյան բյուզանդական և արաբական սկզբնաղբյուրները:

Պավլիկյանների անունն առաջին անգամ հիշատակվում է հայոց Ներսես II Բագրևանդի (548—557) կաթողիկոսի նախածնունդով թվագրված Դվինի 554 թվականի երկրորդ եկեղեցական ժո-

ղովում կազմված, այսպես կոչված «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» փաստաթղթի մեջ, որտեղ ասվում է, որ Հայաստանում գտնվող նեստորական աղանդավորներն իրենց որոշ ծեսերով նրմանվում էին պավլիկյաններին: Ժողովից հետո հայկական եկեղեցին նեստորականների դեմ սկսում է կիրառել պատժիչ միջոցներ: 554 թվականին նեստորականների կենտրոնատեղին, որ գտնվում էր Դվինի մոտ, հիմնահատակ կործանվում է, իսկ աղանդի հետևորդները՝ նդովվում ու ցիր ու ցան արվում:

Ծագելով V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին, պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը սերտորեն առնչվել է բորբորիտների և մծղնեականների գաղափարախոսության հետ: Պավլիկյանների և մծղնեականների գաղափարական մոտիկություն ու սերտ հարաբերությունների պատճառով է, որ հայկական և օտար մատենադրություն մեջ երբեմն մծղնեական ասելով հասկացել են պավլիկյան և ընդհակառակը: Միջնադարյան հայ հեղինակներից ոմանք նույնիսկ ուղղակի նշում են, որ մծղնեականները դրանք նույն պավլիկյաններն են:

**Պավլիկյան շարժման
ընթացքը Արևելյան
Հայաստանում**

554 թվականի Դվինի եկեղեցական ժողովից հետո պավլիկյանները և հայկական եկեղեցու մյուս հակառակորդները ենթարկվեցին խիստ հալածանքների ու ոչնչացման: Այդ պատճառով էլ VI դարի կեսերից սկսած երկար ժամանակ Արևելյան Հայաստանում պավլիկյան շարժման մասին մեղ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Պավլիկյան շարժումն Արևելյան Հայաստանում կրկին ուժեղացավ VII դարի վերջերին և VIII դարի սկզբներին, երբ արաբական իշխանությունները Հայաստանում բյուզանդական ազդեցության տարածման դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից ելնելով, հովանավորում կամ ուղղակի անուշադրություն էին մատնում պավլիկյանների գործունեությունը: Սակայն նրանց հանդուրժել չէր կարող հայոց եկեղեցին: Պավլիկյանների դեմ պայքարի գործն այս անգամ էլ իր ձեռքը վերցրեց եկեղեցին և անձամբ կաթողիկոս Հովհան 0ձնեցին (717—728): Հովհան 0ձնեցին 719 թվականին հրավիրեց Դվինում հատուկ եկեղեցական ժողով և ուրիշ հարցերի հետ քննություն դրեց նաև պավլիկյանների դեմ մղվելիք պայքարի կազմակերպման հարցը:

Դվինի ժողովի ընդունած կանոններից 32-րդն ամբողջությամբ վերաբերում է պավլիկյաններին: Այս կանոնը հավատացյալներին պատվիրում էր ամենևին օթևան չտալ պավլիկյաններին, չխոսել ու

չշփվել նրանց հետ, խուսափել նրանցից, որովհետև նրանք «սատանայի որդիներ են» և այլն: Այդ կանոնն օրինազանցների համար առաջին անգամ նախատեսում էր խոշտանգում, իսկ երկրորդ անգամ հեկեղեցու հովանավորութունից զրկում: Հովհան Օձնեցին պավլիկյանների դեմ իր դործուներթյանն ազատութուն տալու համար կարողացավ ձեռք բերել նաև ինչպես Հայաստանի ոստիկան Վլիթի, այնպես էլ իսալիֆի հովանավորութունը: Դրա համար կաթողիկոսը 720 թվականին անձամբ մեկնեց Դամասկոս և տեսակցեց Օմար 2-րդ իսալիֆի (717—720) հետ: Հովհան Օձնեցին պավլիկյանների դեմ մղում էր նաև կատաղի գաղափարական պայքար: Նա 710-ական թվականներին պավլիկյանների դեմ գրեց իր «Ընդդէմ պաւղիկեանց» աշխատութունը, որտեղ հեղինակը, չկարողանալով գոնե փոքր չափով հիմնավորապես հերքել պավլիկյանների դրույթները կամ նրանց գաղափարախոսութունը, սկսում է հազար ու մի ձևով զրպարտել ու անարգել նրանց:

Ինչպես երևում է, Հովհան Օձնեցին և նրա հետևորդները այնուամենայնիվ կարողացել են ջլատել պավլիկյանների ուժերը և թուլացնել շարժումը, որովհետև դրանից հետո շարժման մասնակիցները խոշոր զանգվածներով սկսեցին հեռանալ Արևելյան Հայաստանից ու հաստատվել Փոքր Հայքում և Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ նրանց գաղափարների տարածման համար կային ավելի նպաստավոր պայմաններ:

**Պավլիկյան
շարժման
վերելքն Արևմտյան
Հայաստանում**

Արևմտյան Հայաստանի պավլիկյանների առաջին պարագլուխներից ու առաջնորդներից է Կոնստանդին-Սիլվանը: Նա ծնվել է Հայաստանի Մանանաղ գյուղում: Սիլվանը որպես պավլիկյանների առաջնորդ պատմական ասպարեզ է եկել 654 թվականին: Նա դեռևս իր հայրենի գյուղում ծանոթանում է Ավետարանին ու Պողոս առաքյալի թղթերին, որից հետո տեղափոխվում է Կոլոնիա քաղաքի մոտ գտնվող Կիբոսա բերդը: Կոնստանդին-Սիլվանն իր գաղափարների տարածման գործում բավական հաջողութուն է ունենում ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան Պոնտոսում և Կապադովկիայում:

Պավլիկյան շարժման աշխուժացումը Բյուզանդական կայսրության արևելյան պրովինցիաներում չէր կարող շանհանգստացնել իշխանութուններին: 680—681 թվականներին բյուզանդական զորքերը ներխուժում են Արևմտյան Հայաստան, բռնում Կոնստանդին-Սիլվանին ու երկար շարշարելուց հետո սպանում են նրան: Նույն

բախտին է արժանանում նաև պավլիկյանների մյուս ղեկավար Սիմեոն-Տիտը:

VII դարի վերջերին Բյուզանդական կայսրության դաժան հետապնդումներից ազատվելու համար պավլիկյանների նոր առաջնորդ Գենեսիոս-Տիմոթեոսն իր գործունեության կենտրոնը տեղափոխում է արարական սահմանի մոտ, վերը նշված Մանանազ գյուղը: Իր նոր բնակավայրում Գենեսիոսն ունենալով նաև արաբների որոշ հանդուրժողականությունը, հասավ մեծ հաջողությունների: Նրա հոռուն գործունեությունը շարունակվեց Երեսուն տարի, մինչև VIII դարի 20-ական թվականները:

Գենեսիոս-Տիմոթեոսի մահվանից հետո նրա հետևորդները բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մեկին ղեկավարում է Զաքարիան, իսկ մյուսին՝ Հովսեփը: Երկու ղեկավարների միջև զնալով թշնամանքն ու հակամարտությունը մեծանում էր: Այս պառակտումը, ինչպես երևում է, լուկ անձնական թշնամանքի ու հակաիրանքի հետևանք չէր: Հավանաբար, սա պավլիկյան շարժման մեջ գոյություն ունեցող չափավոր և արմատական թևերի բախման արտահայտությունն էր:

Հովսեփն ու Զաքարիան շուտով ենթարկվելով արաբների հետապնդումներին ու հալածանքներին՝ իրենց հետևորդներով կրկին տնցնում են բյուզանդական սահմանը և հաստատվում Եպիսոպարիսում: Գենեսիոս-Տիմոթեոսի մահվանից հետո պավլիկյանների դեմ արաբների սկսած ճնշումն ու հալածանքը համրեկնում է 'իվինի 719 թվականի ժողովի ընդունած որոշումների և Արևելյան Հայաստանում պավլիկյանների դեմ ծավալված ընդհանուր հալածանքների ժամանակին: Հենց այս հալածանքների ալիքներն էին, որ հասել էին Մանանազ և, երեխ, նաև բյուզանդական սահմանադրված մոտիկ գտնվող շրջաններում այրող պավլիկյաններին:

Եպիսոպարիս անցնելուց հետո պավլիկյանների միանձնյա տաջնորդը դարձավ Հովսեփը: Եպիսոպարիսի բնակիչները Հովսեփին և նրա հետևորդներին ընդունում են մեծագույն ցնծությամբ և վառվող ջահերով: Այս հանգամանքը վախեցնում և ստիպում է տեղական բյուզանդական իշխանություններին, որպեսզի նրանք պայքար սկսեն պավլիկյանների դեմ: Շատ ժամանակ շանցած բյուզանդական ղինված ջոկատները գաղտագողի շրջապատում են Հովսեփի բնակարանը, սակայն նրան բռնել չեն կարողանում: Հովսեփը ճարպկությամբ դուրս է դալիս ծուղակից ու փախչում Անտիոք, որտեղ շարունակում է երեսուն տարի ղեկավարել տեղի պավլիկյաններին: Չնայած դեպքերի այդպիսի ընթացքին, Արևմտյան Հայաստանում

տանում պավլիկյան շարժումը շի թուլանում: Այնտեղ պայքարի ղեկավարությունն ստանձնում է Վահանը, որը, ինչպես պատմիչն է ասում, փառաբանվում էր հատուկ հաստատակամությամբ: Վահանը կարողանում է իր շուրջը համախմբել «բազմաթիվ հասարակ մարդկանց» և շարունակել պայքարը նոր ուժգնությամբ: Այդ հասարակ մարդիկ, անշուշտ, մեծ մասամբ շահագործվող գյուղացիներ էին, որոնց շրջանում էլ արագություն արմատավորվում ու տարածվում էր պավլիկյանների գաղափարախոսությունը:

VIII դարի կեսերից սկսած պավլիկյան շարժումն ապրում է իր աշխուժացման ու ծավալման շրջանը: Վահանից հետո, մինչև VIII դարի վերջերը շարժումը ղեկավարում է պավլիկյանների տաղանդավոր առաջնորդներից մեկը՝ Սերգիյը, որը հայտնի է նաև Տյուքիկոս մականունով:

Սերգիյն իր եռանդուն ու հետևողական գործունեությամբ կարողացավ պավլիկյան շարժման հետևորդների ու մասնակիցների թիվը հարյուր հազարների հասցնել: Նրան հետևում էին անդամ բարձրաստիճան հոգևորականներ ու եկեղեցականներ: Վերջիններիս՝ պավլիկյան շարժմանը հարելը բխում էր նրանց ներգասային պայքարի առկայությունից: Հոգևորականների, ինչպես նաև աշխարհիկ ֆեոդալների այն հատվածները, որոնք մասնակցել կամ հարել են պավլիկյան շարժմանը, անշուշտ, նպատակ են ունեցել այդ շարժումն օգտագործել իրենց շահերի համար:

Պավլիկյան շարժման հզորանալուց անհանգստացած՝ Բյուզանդական կայսրությունը դիմեց հալածանքի ու ահաբեկման ամենախիստ քաղաքականության: Սակայն ո՛չ կայսրության ռազմական ուժերը, ո՛չ էլ գործադրվող դաժանություններն առայժմ ի վիճակի չեղան կասեցնելու պավլիկյանների շարժումը, որը հատկապես IX դարի սկզբներից թևակոխելով իր վերելքը, դնալով ընդգրկում էր ավելի մեծ շրջաններ ու համակում ավելի շատ մարդկային զանգվածների: Պավլիկյաններն առժամանակ թողնում են բյուզանդական շրջաններն ու անցնում Մալաթիայի արաբական էմիրություն: Այստեղ արաբները նրանց բնակեցնում են Արդաուս բնակավայրում և խրախուսում, որպեսզի նրանք իրենց պայքարը բյուզանդացիների դեմ շարունակեն:

Հաստատվելով արաբական տիրապետության շրջանակներում, պավլիկյաններն առայժմ վայելում էին վերջիններիս լիակատար հովանավորությունը և նրանց հետ դաշնակցած ավերում բյուզանդական երկրամասերը՝ մարդկային և նյութական հսկայական վրենաս սպառնալու վայրկյանը: Պավլիկյաններն ընդհանրապես

զբաղեցնելով Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության սահմանամերձ շրջանները, երկու հակառակորդ պետությունների միջև ստեղծել էին մի տեսակ ազմականացված ամուր գոտի:

Պավլիկյաններին հալածելու գործում բյուզանդական կայսրերի և պաշտոնական անձանց մեջ իր դաժանությունքամբ փայլում էր հատկապես կայսրուհի Թեոդորան, որը հայկական Մամիկոնյան տոհմից էր: 843—844 թվականներին Թեոդորայի կարգադրությամբ բյուզանդական զորքերը շարժվեցին դեպի արևելք՝ ետ բշելու Մելիտինեի արաբներին և ոչնչացնելու պավլիկյաններին: Պավլիկյանների զինված ուժերը արաբների հետ միասին բյուզանդական բանակին հանդիպեցին Կեսարիայից հյուսիս, Սավրոպոտամոս վայրում: Կռվում Թեոդորայի բանակը խայտառակ պարտություն կրեց, հազարավոր զինվորներ գերի ընկան, իսկ զորավարը հազիվ կարողացավ մի կերպ փախչել ու ազատվել:

Թեոդորայի սկսած արյունալի դատաստանը այնուամենայնիվ շարունակվեց: Առաջին խայտառակ պարտությունից հետո դադարած կայսրուհին արևելք ուղարկեց իր մագիստրոսներից Արգիրին, Դուկին և Սուդալիսին՝ պատվիրելով պավլիկյանների նկատմամբ գործադրվելիք միջոցների ժամանակ կանգ չառնել ոչ մի խստություն անաչ: Բյուզանդական զորքերն անողորմ հաշվեհարդար տեսան պավլիկյանների հետ, նրանք ոչնչացրին հարյուր հազարավոր մարդկանց, կողոպտեցին նրանց ունեցվածքը, իսկ բնակավայրերն այրեցին: Պատմիչն ասում է, որ այդ ժամանակ մարդկանց կենդանի կենդանի նետում էին խարույկներին մեջ կամ զորում անդունդները: Քաղկեդոնական եկեղեցին շի մոռացել վարձատրել Թեոդորային: Այդ արյունառուշտ միապետը դասվել է սբերի շարքը և մեծարվել կրոնական հատուկ տոներով:

Սակայն որքան պավլիկյանների նկատմամբ հալածանքները խստանում էին, այնքան նրանց դիմադրությունն ուժեղանում էր: Թեոդորայի ինկվիզիցիալի տարիներին պավլիկյաններին իր շուրջը համախմբեց տաղանդավոր զորավար ու առաջնորդ Կարբեասը: Նա վերջին արյունալի գեպերի ժամանակ ծառայում էր բյուզանդական բանակում որսևս սպա: Երիտասարդ զինվորականը լսելով, որ բյուզանդական շարագործների զոհն է դարձել նաև իր աչևոր հայրը, վրեժխնդրությամբ լցված՝ իր շուրջը հավաքեց 5000-ի շափ զինվորներ և անցավ Մելիտինե՝ արաբներին մոտ: Մելիտինեի էմիրը Կարբեասին փառավոր ընդունելություն ցույց տվեց, ապա ուղարկեց խալիֆի մոտ: խալիֆը թույլատրեց Կարբեասին իր հետևորդ-

ներով բնակութիւն հաստատել Սերաստիայի շրջանի Արգաուս և Ամարա բնակավայրերում:

Պավլիկյաններին արաբների կողմից ցույց տրվող այդպիսի ընդունելութիւնը բացատրվում էր նրանով, որ արաբները հատկապէս IX դարի կեսերին մեծ կարիք ունեին պավլիկյանների նման ռազմատենչ զորականների՝ Բյուզանդիայի առաջնադասումը դեպի արևելք կասեցնելու համար: Բյուզանդական պատմիչների վկայութեամբ Կարբեասի ժամանակ պավլիկյաններն էլ ավելի համախումբ վեցին և համալրեցին իրենց շարքերը: Նրանք այլևս Արգաուսում և Ամարայում չտեղավորվելով, 855 թվականին իրենց համար հիմնեցին մի երրորդ, էլ ավելի մեծ ու ամուր բնակավայր՝ Տեվրիկ անունով, որը գտնվում է Եփրատի միջին հոսանքում, նրա փոքրիկ Մելաս (այժմ՝ Թոխմա սու) վտակի ափին:

Տեվրիկը դարձնելով իր մշտական ու զլխավոր կենտրոնը, Կարբեասն այնուհետև ձեռնարկեց իր արշավանքներն ընդդեմ Բյուզանդիայի: 855 թվականին Կարբեասը Տարսոնի արաբական էմիր Ալի-Արմանիի հետ հարձակման անցավ Բյուզանդական կայսրութեան սահմանների ուղղութեամբ: Իսկ 856 թվականին տակտիկական նպատակով, պավլիկյանների զորքերը նահանջելով՝ դեպի իրենց շրջանների խորքերը քաշեցին թշնամուն: 857 թվականի դարնանը բյուզանդական բանակը Պետրոնաս Մամիկոնյանի զլխավորութեամբ առանց դիմադրութեան ներխուժեց Սամոսատի և Ամիրի շրջանները և շարժվեց դեպի Տեվրիկ: Սակայն քաղաքի անառիկ դիրքը և ուժեղ դիմադրութիւնը հարկադրեցին թշնամուն նահանջել: 859 թվականին մի նոր արշավանք ձեռնարկեց անձամբ կայսր Միքայել 3-րդը (842—867): Կայսրն իր զորքերով երեք օր էր, որ հասել էր Սամոսատ, երբ պաշարված պավլիկյան և արաբական զորամասերը հանկարծակի դուրս եկան քաղաքի դարպասներից և անսպասելիորեն հարձակվեցին թշնամու անհոգ ու գոռոզացած զորքերի վրա: Բյուզանդացիները զլուխները կորցրած խուճապի մեջ ընկան ու սկսեցին անկանոն կերպով փախուստի դիմել: Բյուզանդացիները Սամոսատի մոտ թողեցին իրենց զինվորների բազմաթիվ դիակները և հարուստ ռազմավար: Կայսրը միայն դիպվածով կարողացավ փախչել ու ազատվել գերի ընկնելուց: Սամոսատի ճակատամարտում միայն Կարբեասը գերի վերցրեց բյուզանդական հարյուրի շափ բարձրաստիճան զինվորականներ:

860—861 թվականներին Միքայել 3-րդը 40.000-անոց բանակի զլուխն անցած նորից արշավանքի դուրս եկավ պավլիկյանների ու արաբների դեմ նախորդ անգամվա իր խաչտառակ պարտութեան

վրեժը լուծելու համար: Սակայն առաջին իսկ ընդհարման ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Թոկատից ոչ հեռու Զելա քաղաքի շրջակայքում, Կարբեսան ու նրա դաշնակից Մելիտինեի էմիր Օմար ալ-Ակտան ջախջախելով թշնամուն, հարկադրեցին նրան նահանջել իր գրաված սկզբնական դիրքերից: Դրանից հետո պավլիկյաններն ու արաբները կրնկակոխ կերպով հետապնդելով բյուզանդացիներին, հնարավորութուն չէին տալիս նրանց ուշքի գալու: Այս կոիվների ժամանակ Օմար ալ-Ակտան գերի վերցրեց 7000 զինվոր, Կարբեսաւը՝ 5000, Ալի-Արմանին, որը նույնպես մասնակցում էր կոիվներին՝ 5000 մարդ և 10.000 գրաստ: Պատերազմի ժամանակ պավլիկյանների և արաբների զինված խմբերը հարձակումներ կատարելով ամբողջ սահմանադիտի երկարությամբ, նյութական և մարդկային ուժի մեծ կորուստներ էին պատճառում բյուզանդացիներին:

863 թվականի ամռանը Կարբեսան իր դաշնակից Օմար ալ-Ակտայի հետ միասին, 40.000-անոց բանակի զլուխ անցած, թշնամուն հալածելով հասավ մինչև Սև ծովի ափերն ու գրավեց Արմենիակ թեմի Ամիսոս նավահանգստային քաղաքը: Բյուզանդացիները, նահանջելով հանդերձ, թիկունքում կուտակում էին մեծ ուժեր: Եվ ահա, երբ պավլիկյաններն ու արաբները Ամիսոսից սկսեցին ետ քաշվել, նրանց զորքերը շրջապատվեցին կրկնակի անգամ ավելի բյուզանդական բանակի կողմից, որին առաջնորդում էր Պետրոնաս Մամիկոնյանը:

863 թվականի սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցավ Պոսոնի ճակատամարտը: Արաբներն ու պավլիկյանները կոլում էին արտակարգ խիզախությամբ: Սակայն Պոսոնի ճակատամարտը վերջացավ բյուզանդացիների հաղթանակով: Ճակատամարտում հերոսի մահով ընկավ նաև Կարբեսաւը:

Կարբեսաւի մահից հետո պավլիկյաններին ղեկավարութունն ոտանձնեց նրա զինակից ու բարեկամ Նրիսոսիսը: Դառնալով պավլիկյան շարժման ականավոր պարագլուխներից մեկը, նա երևան բերեց պատերազմական արվեստի բարձր ընդունակութուններ: Չնայած Բյուզանդիայի կողմից շարունակաբար աճող ճնշմանը, պավլիկյան շարժումը Նրիսոսիսի ղեկավարությամբ մեկ տասնամյակ ևս ապրեց իր վերելքի շրջանը և միայն IX դարի 70-ական թվականներին զնաց դեպի անկում: Նրիսոսիսի զլխավորած պավլիկյան ղորամասերը 863 թվականից սկսած անընդատ ավերում էին սահմանամերձ բյուզանդական տիրապետութունները և հարձակվում կայսրության նույնիսկ հեռավոր շրջանների վրա՝ լուրջ վնասներ պատճառելով իրենց թշնամիներին: IX դարի սկզբներից

մինչև 70-ական թվականները պավլիկյան շարժումն ընդգրկել էր գրեթե ողջ Բարձր Հայքը, Մանանազի, Դարանազի գավառներն ու Ամասիայի և Սեբաստիայի շրջանները, Իրիս ու Կայլ գետերի հովիտների հետ միասին:

Խրիստիսիրի գործունեությունը համընկնում է բյուզանդական կայսր Բարսեղ 1-ինի (867—886) գահակալման ժամանակներին: Մակեդոնական-հայկական դինաստիայի հիմնադիր Բարսեղ 1-ինը կարճ ժամանակում կոտրելով արաբների հզորությունը արևելքում, լուրջ սպառնալիքի տակ էր դնում նաև նրանց դաշնակից պավլիկյաններին: Ահա թե ինչու հատկապես IX դարի կեսերին պավլիկյանների պայքարը բյուզանդական նվաճողների ու ներքին շահագործողների դեմ կրում էր է՛լ ավելի կատաղի ու վճռական բնույթ:

Պավլիկյանների դեմ Բարսեղ 1-ինի ձեռնարկած առաջին արշավանքները վերջացան նրա համար խայտառակ պարտություններից: Իրենց ոչ մեծ ուժերով ստվարաքանակ բյուզանդական լեգեոններին քաշելով դեպի երկրի խորքերը, պավլիկյանները ջախջախում ու ոչնչացնում էին նրանց: Բյուզանդական զավթիչներն իրենց կատաղությունը թափում էին խաղաղ բնակչության վրա: Նրանք անխնա կոտորում էին բնակիչներին կամ քոնագաղթեցնում դեպի արևմուտք: Բարսեղ 1-ինի անցած վայրերն ավերվում ու անապատի էին վերածվում: Բյուզանդացիների շարագործություններն այնպիսի շահերի էին հասնում, որ այդ բանն ակամայից խոստովանում էին նույնիսկ բյուզանդական հեղինակները:

Բյուզանդական զորքերի քաշվելուց հետո պավլիկյան զորավարներ Խրիստիսիրն ու Կալիստը 870 թվականին, հետապնդելով թշնամուն, սրընթաց կերպով գրավում են մի շարք խոշոր բնակավայրեր ու քաղաքներ Բյուզանդիայի արևելյան պրովինցիաներում, ինչպես՝ Նիկիան, Նիկոմեդիան, Եփեսոսը և այլն: Պավլիկյանների այս առաջխաղացումն այն աստիճան շիտթեցրեց բյուզանդացիներին, որ նույնիսկ գոռոզ Բարսեղը մի նամակով առաջարկեց Խրիստիսիրին հաշտություն կնքել: Խրիստիսիրն ի պատասխան կայսերական նամակի և որպես հաշտության նախապայման, առաջարկում է Բարսեղին հրաժարվել արևելքում իր ունեցած աիրապետություններից ու հեռանալ դեպի արևմուտք: Հակառակ դեպքում պալիկյանների քաջարի առաջնորդն սպառնում էր բյուզանդացիներին ուժով վռնդել Փոքր Ասիայի տերիտորիայից:

Վերոհիշյալ դեպքից հետո 871 թվականին Բարսեղ 1-ինը մի ստվար բանակի գլուխ անցած շարժվեց արևելք: Պավլիկյանները առանց այն էլ փոքրաքանակ ուժերն արյունահեղ կոփներում ավե-

լի էին նոսրանում: Դրա համար հրիսոխիւրն անցավ պաշտպանողական մարտի: Նա իր ուժերը կենտրոնացրեց Տեւրիկում և շարունակեց դիմադրութիւնը: 871 և 872 թվականների երկու խոշոր հարձակումներին էլ Տեւրիկը դիմադրեց հերոսաբար:

873 թվականին փոքր-ինչ համալրելով իր շարքերը՝ հրիսոխիւրն անցավ հակահարձակման և պատերազմական գործողութիւնները փոխադրեց թշնամու տերիտորիան: Այս կռիւլների ժամանակ պավլիկյանները ներխուժեցին Կապադովկիա ու հասան մինչև Անկարա քաղաքը: Անկարան գրավելուց հետո պավլիկյանները գերիներով ու ավարով հտ վերադարձան: հրիսոխիւրի նահանջի ժամանակ բյուզանդական զորքերը Քրիստափորի առաջնորդութեամբ գաղտագողի սկսեցին հետապնդել նրան: Եվ այն ժամանակ, երբ պավլիկյանները հանգստանում էին հարսիանա թեմի Ագրանե վայրում, լուսաբացին աղմուկ-աղաղակով նրանց վրա հարձակվեցին բյուզանդական զինվորները, որոնց օգնում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի որոշ ֆեոդալների ռազմական ուժերը: Պավլիկյանները խուճապի մեջ ընկան և սկսեցին լքել իրենց դիրքերը: Այս կռիւմ սպանվեց նաև հրիսոխիւրը: Պավլիկյանների կորուստները մեծ էին: Ագրանեի ճակատամարտն էլ պավլիկյանների վերջնական պարտութեան համար ունեցավ ճակատագրական նշանակութիւն: Դրանից հետո, գրեթե առանց դիմադրութեան, բյուզանդացիները գրավեցին նաև Տեւրիկը և պավլիկյանների մյուս ամրոցներն ու բնակավայրերը: Բյուզանդացիներն ամենուրեք մասսայաբար սրի էին քաշում բնակիչներին ու ավերում նրանց բնակավայրերը: Պավլիկյանները սարսափահար փախչում և ապաստանում էին լեռներում և անտառներում:

Ճիշտ է, IX դ. 70-ական թվականների արշունալի կոտորածները չլատեցին պավլիկյանների ռազմական ուժերը, բայց շարժումն արմատախիլ անել կամ նրա գոյափարներն իսպառ ոչնչացնել չկարողացան: Բյուզանդական ռազմական ահեղ մեքենան ճնշելով պավլիկյանների ապստամբութիւնը, շարունակեց իր տիրապետութիւնը պահպանել Արևմտյան Հայաստանում և փոքրասիական մյուս երկրներում: Պավլիկյաններին պարտութեան մատնելուց հետո բյուզանդացիներն սկսեցին նրանց մնացորդներին ղանդլածաբար գաղթեցնել դեպի Բալկաններ:

**Պավլիկյանները
Բալկաններում**

Բռնապաղթեցված պավլիկյանների խոշոր ղանդլածները հատկապես X դարից սկսած տեղավորվեցին Թրակիայի Յիլիսոպոլի (այժմ՝ Պլովդիվ, Բուլղարիայում) քաղաքում: Պավլիկյանների

կուլոդ ուժերը շտապ կարգով մտցվում էին բյուզանդական սահմանասլահ զորամասերի կազմի մեջ և նետվում սլավոնական արշավանքների դեմ: Սակայն բյուզանդական կայսրերն ու քաղաքական գործիչները ոչ մի կերպ չկարողացան մեռցնել պավլիկյանների գաղափարախոսությունը: Հայերի զանգվածային բռնագաղթը Արևմուտք տվեց ճիշտ հակառակ արդյունքը: Պավլիկյանների գաղափարները սոցիալական նպաստավոր պայմաններում լայնորեն ծավալվեցին Բալկաններում, Կիևյան Ռուսիայում և Եվրոպական մի շարք երկրներում: Եվրոպայի և Ասիայի համար ընդհանուր սոցիալական պայմանների շնորհիվ էլ այդ գաղափարախոսությունը դուրս եկավ հայկական շրջանակներից և նախորդեց Եվրոպայում հետագա դարերում ծավալված, այսպես կոչվող, ազանդավորական և ռեֆորմիստական շարժումներին:

Բալկաններում պավլիկյան շարժման ազդեցությամբ X դարի սկզբներին բուլղարների մեջ սկիզբ առավ իր շատ կողմերով պավլիկյան շարժմանը նման բողոմիլիների շարժումը (շարժման անունը առաջացել է ղեկավար Բողոմիլի անունից): Աշխատավոր բուլղար ժողովուրդը բողոմիլյան շարժման դրոշի տակ մասսայական պայքարի ելավ իր հարստահարողների՝ բյուզանդական և տեղական ֆեոդալների դեմ:

X—XII դարերում պավլիկյանները ղինված ջոկատներով շարունակում էին իրենց պայքարը Բյուզանդական կայսրություն դեմ: Այդ պայքարի ընթացքում նրանց շատ հաճախ օգնում էին Բալկանների սլավոնական ժողովուրդները: Տնտեսական և իրավական ծանր պայմաններն ստիպում էին պավլիկյաններին հարմար զենքում համագործակցել Բյուզանդիայի թշնամիների հետ՝ օժանդակելով նրանց արշավանքներին դեպի Բյուզանդիա:

Բալկանյան թերակղզում, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրությանը մոտիկ միջերկրածովյան կղզիներում տեղավորված պավլիկյաններն առևտրական լայն հարաբերությունների մեջ էին գտնվում արևմտաեվրոպական պետությունների և մասնավորապես Իտալիայի ու Ֆրանսիայի հարավային պրովինցիաների հետ: Այս հանգամանքը, ինչպես և պավլիկյանների նկատմամբ բյուզանդացիների գործադրած հալածանքները, շատ հաճախ ստիպում էին պավլիկյաններին բնակություն հաստատել այն երկրներում, որոնց հետ նրանք առևտրական հարաբերությունների մեջ էին գտնվում: Այս շփման շնորհիվ պավլիկյան գաղափարները թափանցում էին Եվրոպա: Պավլիկյանների ուսմունքը արմատներ էր թողել Ֆրանսիայի Պրովանս և Շվեյցարիայի Վո շրջաններում: Նրանց գաղա-

փարեների ազդեցությունը եվրոպական ժողովուրդների վրա այնքան զորեղ էր, որ XIII դ. Ինոկենտիոս 3-րդ (1198—1216) պապը և XIV դ. Ֆրանսիայի թագավոր Ֆրանսուա 1-ինը արյունալի դատաստան սկսեցին նրանց դեմ:

Դեռ անցյալ դարում Պլովդիվի և Սվիշտովի (Բուլղարիա) շրջաններում ապրում էին պավլիկյանների հետնորդները, որոնց թիվը 50.000-ի էր հասնում, որոնք թեպետ արդեն մոռացել էին իրենց նախնիների գաղափարները, բայց տակավին պահպանում էին որոշ սովորություններ, որոնք հիշեցնում էին հայկականն ու պավլիկյանը: Պավլիկյան հայերի ու բուլղարների երեքմեկի գաղափարական ու մշակութային մոտիկության արդյունքը պետք է համարել նաև այն, որ մինչև այժմ էլ հիշյալ վայրերի բուլղարական և հայկական կենցաղային սովորությունների, ասեղնազործության, երաժշտության, ժողովրդական պարերի մեջ կան շատ նմանություններ:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պավլիկյանների գաղափարախոսու- թյան հիմնական դրույթները

Պավլիկյանների գաղափարախոսության ըսկզբունքը երկվությունն էր (դուալիզմ): Նրանք ընդունում էին շարության և բարության աստվածություններ, որոնք, իբր, իրար նկատմամբ դռնվում են հարատև պայքարի մեջ: Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ պավլիկյանները տեսանելի, զգայական, նյութական աշխարհը վերագրում էին շարության աստծուն, իսկ ինչ որ տեսանելի չէր, երկնային ու հոգեկան էր՝ բարության աստծուն:

Պավլիկյան շարժման պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումն ուղղված էր ամեն տեսակի անհավասարության և դասային բազմապիսի արտոնությունների դեմ: Կստ երեւվույթին պավլիկյանները ոչ թե նյութականի ստեղծումն են վերագրել շարության աստծուն, այլ ընդունել են, որ նյութը և հողին հենց սկզբից ստեղծվել են աստծու կողմից, իսկ հետագայում նյութականի վրա իշխելու իրավունքն ընկել է շարի ձեռքը: Սա ամբողջապես համապատասխանում է շարժման ոգուն և հիմնավորում պավլիկյանների գարավոր պայքարն ուղղված շարի իշխանության դեմ:

Պավլիկյանների արմատական թեք ժխտում էր անդրշիրիմյան կյանքը: Պավլիկյանները չէին ընդունում նաև եկեղեցական ծեսերը և կանգնած էին իրական կյանքի ընդունման սկզբունքի վրա: Պավ-

լիկյանները չէին ընդունում Հին Կտակարանը, իսկ հավատում էին Նոր Կտակարանի միայն որոշ դրույթներին: Ժխտելով կույս Մաքիամի աստվածածնությունը, հերքում էին նրա պաշտամունքը: Քրիստոսին վերադրելով միայն աստվածային հատկություններ, պափլիկյանները հերքում էին նրա կրկին հարության գաղափարը, չէին հավատում նրա կրած մարմնական շարժարանքներին: Այստեղից էլ անմիջականորեն բխում էր պավլիկյանների կողմից եկեղեցական համարյա բոլոր ծեսերի ու խորհուրդների ժխտումը, որոնք մեծ մասամբ, համաձայն քրիստոնեական ուսմունքի, կապվում էին Քրիստոսի անձնավորության և նրա գործունեության հետ: Այսպես, օրինակ, նրանք գտնում էին, որ ոչ թե պետք է երկրպագել, այլ անիծել խաչը, չպետք է խաչակնքել և խաչից բարի ակնկալություններ սպասել:

Ժխտելով Քրիստոսի մարդկային հատկությունները, պավլիկյաններն ուղղակի հակադրվում էին քաղկեդոնական երկարակ եկեղեցուն, այն եկեղեցուն, որը, բյուզանդական աշխարհիկ իշխանության հետ համագործակցած, հարստահարում ու ճնշում էր հայ ժողովրդին: Եվ հենց այդ ճնշման ու հալածանքի պոռթկումն էր, որ իր արտացոլումն էր գտել պավլիկյանների ուսմունքի մեջ: Պետք է ենթադրել, որ քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ ունեցած հակադրությունն էր եղել այն պատճառներից մեկը, որ Արևմտյան Հայաստանում բյուզանդական աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների դեմ մղվող պայքարն ընդունեց երկարատև զինված ապստամբության կերպարանը:

Պավլիկյանները չէին ընդունում նաև հաղորդության, մկրտության և պատարագի ծեսերը, որոնք դարեր շարունակ նյութական մեծ շահ էին բերում ոչ միայն հայոց, այլև քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներին: Այդ գաղափարների առանձին արձագանքները, ինչպես ճիշտ նկատել են որոշ ուսումնասիրողներ, պահպանվել են նաև հայ ժողովրդի մեծ էպոս «Սասունցի Դավիթ» մեջ: Գուցե Սանասարի ու Բաղդասարի կնունքը թոնրի կրակի վրա և Դավիթին՝ երինջների արյամբ՝ պավլիկյան գաղափարախոսության հեռավոր արտահայտությունն է դուցադներգության մեջ:

Պավլիկյանների դրույթներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք հիմնավորապես ժխտում էին սրբերի պաշտամունքը և սրբերին համարում նյութական աշխարհի վրա իշխող շարունակյալ աստծու ծառաներ: Պավլիկյանները պահանջում էին սրբապատկերների և եկեղեցիների ոչնչացում: Նրանք գտնում էին, որ ով հավատում է աստծուն, նա ինքն էլ կարող է անհատապես, առանց միջնորդի, կապ-

վել նրա հետ ինչպես ցանկանա և որտեղ որ պատահի, որովհետև աստված ամենագոր է և ամեն տեղ: Վերոհիշյալ դրույթներից բացի, սրավլիկյանները ժխտում էին նաև հոգեհանգստի, հոգու հացի, զոհաբերության (մատաղ), խնկարկման և այլ ծեսերը:

Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսության հիմնական դրույթներից մեկը եկեղեցական հիերարխիայի ժխտումն էր: Նրանք հերքելով դարերով սրբագործված եկեղեցական նվիրապետությունը, ելնում էին իրական սրայմաններից ու ցանկանում էին հավատացյալների մեջ մտցնել աստիճանի ու կոչման հավասարություն: Պավլիկյանները տեսնում էին, որ արտոնյալ ու պորտաբույծ հոգեվորականությունը դարեր շարունակ իր ամբողջ տարաստիճան բանակով տգորուկի նման ծծում է ժողովրդի արյունը: Ուստի նրանք արդարացի հարց էին դնում՝ ոչնչացնել հոգևորական, այսպես կոչված, սրբազան նվիրապետությունը: Այս հավասարեցման սկզբունքը պավլիկյաններն իրենց համայնքներում իրականացրել էին: Պավլիկյանների ղեկավարները, առաջնորդներն ու քարոզիչները շարքայիններից չէին տարբերվում նույնիսկ իրենց հագուստով ու սպորելակերպով:

Չակառակ քրիստոնեական եկեղեցու և պահպանվող հետամնաց սովորությունների, պավլիկյաններն առաջ էին քաշում ազատ սիրո գաղափարը: Այս դրույթն օգտագործել են նրանց դասակարգային թշնամիները հերյուրանքի և զրպարտության համար, որ իբր պավլիկյաններն անբարոյական ու անառակ կյանք էին վարում: Այսպես են վարվել նաև կղերական ու բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչները, առանց հասկանալու, որ նման բարբերով պավլիկյանները չէին կարող իրենց շուրջը համախմբել հարյուր հազարավոր աշխատավորների և դարեր շարունակ անհավասար ու հերոսական պայքարի ելնել ֆեոդալիզմի դեմ:

Մի կողմ թողնելով այն, որ պավլիկյաններին ուսմունքի մեջ այնուամենայնիվ կրոնա-աստվածաբանական կողմը նույնպես մեծ տեղ է գրավել, որ պավլիկյանները կրոնի և պաշտամունքի խստապետական հարցը չեն դրել ու չէին էլ կարող դնել, մեզ համար կարևորը նրանց շարժման ներքին սոցիալական էությունն է: Իսկ Պավլիկյան շարժման սոցիալական կողմը հենց այն է, որ նրանք համարյա ժխտելով քրիստոնեական բոլոր ծեսերն ու խորհուրդները և առաջարկելով պաշտամունքի ավելի պարզ ձևեր, փաստորեն ժխտում ու սրայքարում էին հոգևոր ֆեոդալների շահագործման դեմ, որովհետև եկեղեցական ծեսերը հանդիսացել են շահագործման հիմնական ու ամենատարածված եղանակներից մեկը:

Պավլիկյաններն իրենց երջանկությունը փնտրել են այս աշխարհում: Նրանք ձգտել են ոչնչացնել առաջին հերթին հենց նրանց, ովքեր դարեր շարունակ կեղեքել են, խաբել մարդկանց և վայելել նրանց ձեռքով ստեղծված բարիքները, իրենց համար բաժին թողնելով միայն հանդերձյալ կյանքի «հրաշալիքները» և հոգեկան երանությունները մահվանից հետո:

Պավլիկյան շարժումը լինելով աղանդավորական, արտաքինից կրոնական շարժում՝ ըստ էության սոցիալական շարժում էր, որն ուղղված էր ոչ միայն եկեղեցու, այլև տիրապետող դասակարգի ու շահագործման դեմ ընդհանրապես: Պավլիկյան շարժումն իր մեջ ընդգրկելով գյուղացիներին, կոլտններին, ստրուկներին ու արհեստավորներին, հանդես է եկել տրպես դեմոկրատական շարժում: Շարժման հիմնական առաջատար ուժը կազմել է գյուղացիությունը: Այդ շարժումը կրել է ինտերնացիոնալ բնույթ, քանի որ շարժման ընդգրկած տերիտորիայում հայերից բացի, ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, հրեաներ, արաբներ և այլն, որոնց ստորին շերտերն ու դասակարգերը նույնպես ենթարկվում էին տեղական և օտար շահագործողների ճնշմանն ու հալածանքներին:

Պավլիկյան շարժումը մասսայական, ժողովրդական լայն բընույթի շնորհիվ փր արտացոլումն է գտել ժողովրդական երգերում, որոնք խիստ վերամշակվելով ու ձևակերպվելով պահպանվել են X դ. ձևավորված «Դիզենիս Ակրիտ» բյուզանդական էպոսում, որտեղ հանդես են դալիս շարժման առաջնորդներ Կարբեասն ու Խրիստիսը:

Պավլիկյան շարժումը որպես սոցիալական, զանգվածային շարժում առաջադիմական էր, սակայն, նա նույնպես, ինչպես միջնադարյան գյուղացիական բոլոր շարժումները ի վիճակի չէր հաղթանակի հասնել:

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ**

1. ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԾԱՌԺՈՒՄՆԵՐԸ VIII ԴԱՐՈՒՄ

**702—705 թվական-
ների առաջին
գինված ապրա-
տամբությունը**

Արաբներն իրենց ամբողջ տիրապետության ընթացքում այնուամենայնիվ ի վիճակի չեղան ոչնչացնել հայկական ռազմական ուժն ու նախարարական դասը: Հայկական զորքերի սպարապետ Սմբատ Բագրատունին օգտվելով զրանից, ապստամբության ուժերը կազմակերպելու համար 702 թվականին հրավիրեմ է մի գաղտնի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին համախոծ հ և ապստամբության կողմնակից ազնվականները՝ Աշոտի որդի Սմբատ իշխանը՝ Վասպուրականից Թեոդորոս Ռշտունու որդին՝ Վարդը, սպարապետի եղբայր Աշոտ Բագրատունին և ուրիշները:

Խորհրդակցությունից հետո Սմբատ Բագրատունուն հաջողվում է իր շուրջը համախմբել 2000 հեծյալ զինվորականների: Սակայն որովհետև այդ ուժերը քիչ էին պայքարի հաջող ընթացքի համար, ուստի ապստամբները որոշում են անցնել Արևմտյան Հայաստան՝ նոր ուժեր կազմակերպելու համար: Սմբատ Բագրատունու զորքն անցնելով Արաքս գետը, կանգ է առնում Մասիսի ստորոտներում գտնվող Ակոռի գյուղում: Սակայն հայկական զորաբանակի տեղաշարժը աննկատ չի մնում: Արաբները, որ ուշադրություն չէին տրվում էին հայերի նախապատրաստություններին, իսկույն ևեթ նրանց դեմ են ուղարկում 5000 հոգուց՝ բաղկացած մի զորաբանակ:

Սմբատ Բագրատունին ռազմական նպատակներով գերազասում է զիրքեր գրավել Ակոռիից ոչ հեռու գտնվող Վարզանակերտ գյուղում: Դրա համար էլ նա շարժվում է դեպի Վարզանակերտ ու ամրանում այնտեղ: Արաքսի ձախ ափին գտնվող այս գյուղը շու-

տով վեր է ածվում ռազմական ամրացված ճամբարի: Հայ զինվորները մեծ եռանդով անմիջապես փակում են գլուղի փողոցները և դիրքեր գրավում նրա շրջակայքում: Նախապատրաստական աշխատանք կատարելու հետ միասին Սմբատ Բագրատունին, այնուամենայնիվ, աշխատում է խուսափել ընդհարումից: 'Իրա համար նա արաբների մոտ է ուղարկում հատուկ բանագնաց, որը հայերի անունից նրանց հաղորդում է հետևյալը. «Ինչու եք մեր հետևից ընկել, ինչ մեղք ունենք ձեր հանդեպ: Ահա ձեր առջև է մեր երկիրը, ձեզ ենք տվել մեր տունն ու տեղը, մեր այգիները, անտառներն ու հանդերը, էլ ինչու եք ուզում մեր անձն էլ ձեր ձեռքը գցել: Թույլ տվեք: որ հեռանանք մեր սահմաններից»: Սակայն արաբները շուրջեցին լսել հայերի առաջարկը: Դրա համար էլ ընդհարումը երկու կողմերի միջև դարձավ անխուսափելի:

702—703 թվականի Արարատյան դաշտի խստաշունչ ձմեռն էր: Արաբական զորքն ամբողջ գիշերը մնացել էր դրսում, բաց երկրնքի տակ, ցրտից անպաշտպան: Հաջորդ առավոտյան հայկական հեծելազորը արաբներին թույլ շտալով ուշքի գալ, նախահարձակ եղավ: Արաբները, վստահ իրենց թվական գերակշռության վրա, շէին սպասում, որ հայերն առաջինը կհարձակվեն: Ուստի նրանք, անակնկալի գալով, այլևս չկարողացան կանգնեցնել հայ զինվորների կատաղի գրոհը: Արաբների շարքերն սկսեցին արագորեն նոսրանալ: Թշնամին կրում վեր մարդկային ուժի մեծ կորուստներ: Եվ որովհետև այլևս հաղթանակի կամ փրկության ոչ մի հույս չկար, դրա համար էլ կենդանի մնացածները սարսուփից խուճապահար դիմեցին փախուստի դեպի Արաբսի աջ ափը: Արաբ զինվորները՝ հեծյալ թե հետիոտն, խումբ-խումբ նետվեցին դեպի սառցակալած գետը, որը շղիմանալով մարդկանց ու ձիերի ծանրությանը, ջարդվեց ու դեպի հատակը տարավ թշնամու կենդանի մնացած զինվորների մեծ մասին: Արաբական հինգ հազար զինվորներից հազիվ կարողացան փրկվել միայն 300 հոգի, որոնց հայերը մեծահոգաբար ներում շնորհեցին և թույլ տվեցին ետ վերադառնալ:

703 թվականի Վարդանակերտի ճակատամարտը փառքով պլասկեց արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի բարձրացրած առաջին ապստամբութունը: Այս դեպքերին ղուզընթաց, նույն թվականին ոտքի ելան նաև Ռշտունյաց գավառի բնակիչները, որոնց առաջնորդում էր Վասպուրականի Աշոտ իշխանի որդին՝ Սմբատը: Ռշտունցիներն իրենց գավառի Գուկանք գլուղի մոտ հանդիպելով արաբական ասպատակող զնդերին, կռվի են բռնվում նրանց հետ և, ջախջախելով վերջիններս, կենդանի մնացածներին հարկադրում

են նահանջել: Սմբատ իշխանը համեմատաբար փոքրիկ ուժերով սկսում է հետապնդել փախչող արաբներին, որոնցից 280 հոգի հազիվ կարողացան իրենց գցել գյուղի եկեղեցին ու ներում խնդրել: Հայերն ի պատասխան նրանց, առացին. «Մենք սովորել ենք մեր հայրերից, որ ողորմություն արժե անել նրանց, որոնք դիտեն ողորմել, իսկ դուք անողորմ եք և ողորմության արժանի չեք»: Երբ արաբները տեսան, որ այս ձևով իրենք ազատվել չեն կարող, փորձեցին կռվով փրկել իրենց կյանքը: Գուկանբում սկսվեց թեժ մարտը, հայերը ոգևորված իրենց տարած մի քանի հաղթանակներով, համարձակ գրոհով նետվեցին թշնամու վրա և ոչնչացրին մինչև վերջին մարդը:

Վարդանակերտի ու Գուկանքի հաղթանակներից ոգևորվելով, շուտով ապստամբեց նաև Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառը: Այստեղ ապստամբներին ղեկավարում էին Կամսարականները և մյուս նախարարները: Վանանդի ապստամբներին ևս հաջողվեց փայլուն հաղթանակ տանել արաբական մի խոշոր զորամասի դեմ: Այս դեպքերից հետո Սմբատ Բագրատունին կարողացավ բարեկամական կապեր հաստատել բյուզանդական կայսր Տիրեբրիոս 3-րդ Ապսիմարոսի հետ (698—705) և նրանից կյուրապաղատության կոչում ստանալով, իր զինակիցներով անցավ Տայոց աշխարհն ու հաստատվեց Թուխարք ամրոցում:

Երկրում մնացած նախարարները դրանից հետո որոշեցին հաշտության ուղիներ որոնել խալիֆի հետ: Նրանց տաղնապը մեծացավ մանաթանդ այն ժամանակ, երբ իմացան, որ Աբդ էլ-Մելիք խալիֆը Մուհամեդ բեն-Օքբայի հրամանատարությամբ մի մեծ բանակ է ուղարկել Հայաստան: Հայերը շուտափույտ կերպով հատուկ պատգամավորություներ ուղարկեցին Դամասկոս, Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսի (677—703) գլխավորությամբ, որպեսզի նա անմիջական բանակցությունների միջոցով մեղմացնի խալիֆի բարկությունը: Սակայն կաթողիկոսը կես ճանապարհին մահացավ և բանակցությունների գործը մնաց անկատար:

705 թվականին արաբները կարողացան ճնշել Հայաստանում բռնկված առաջին ապստամբությունը և ամրապնդել իրենց տիրապետության հիմքերն ամբողջ Արմենիայում:

Այսպիսով, ամփոփելով 702—705 թվականների արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի բարձրացրած առաջին ապստամբության մասին վերևում ասածները, կարելի է այսպիսի հետևություն անել, որ թեև այդ ապստամբությունը վերջիվերջո պարտություն կրեց, սակայն նա անհետևանք չմնաց: 702—705 թվա-

կանների ապստամբութիւնը մեծ շահով բարձրացրեց հայ ժողովրդի մարտական ոգին, վստահութիւն ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ և զարթնեցրեց պայքարի ու հաղթանակի մեծ ձգտում, որը առավել նպաստավոր պայմաններում ի վիճակի էր նոր ու է՛լ ավելի ուժեղ բռնկումներ տալու:

744—754 թվականների ապստամբութիւնները

VIII դարից սկսած արաբներն իրենց տիրապետութեան հյուսիսային սահմաններին ապահովութեան համար կատաղի պատերազմներ էին մղում նաև Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ապրող ժողովուրդների դեմ: Այս պատերազմները շարունակվեցին մինչև VIII դ. 30—40-ական թվականները և միայն Մրվան ոստիկանի ժամանակ արաբները կարողացան հաստատվել Դերբենդում, որն այնուհետև դարձավ խալիֆայութեան ամենախոշոր ամրութիւնը Կովկասի սահմանագլխին:

Օգտագործելով հայ նախարարների միջև եղած հակասութիւններն ու թշնամանքը, արաբները Հյուսիսային Կովկասից կատարվող հարձակումների դեմ, իրենց զորքերի հետ միասին, դուրս էին բերում նաև հայկական հեծելազորը: Դրանով արաբները հետապնդում էին նաև հայկական ռազմական ուժերը ջլատելու և քայքայելու նպատակ:

725 թվականին արաբների անցկացրած նոր աշխարհագրից հետո հարկային քաղաքականութիւնն ավելի խստացվեց, իսկ քիչ հետո՝ 40-ական թվականների սկզբներին բուն Արաբական խալիֆայութեան ներսում ծայր առան գահակալական արյունահեղ կռիւներ, որոնք գլխավորում էին Օմայանների ոխերիմ ու վտանգավոր հակառակորդները՝ Աբասյանները: Այս կռիւները շարունակվեցին մինչև 750 թվականը, երբ օմայան Մրվանի սպանութիւնից հետո հաստատվեց արաբական նոր դինաստիա, Աբասյանների ղինաստիան: Այս խառը ժամանակներում էր, որ արաբներին հսկատակ մի քանի երկրներում, աբ թվում նաև Արմենիայում, փորձեր արվեցին ապստամբութեան միջոցով թոթափելու խալիֆայական լուծք:

Այդ ժամանակ Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում հիմնական ու կարևոր դեր կատարող նախարարութիւնները Մամիկոնյաններն ու Բագրատունիներն էին, որոնց հարում կամ որոնց ազդեցութեան տակ էին գտնվում նաև երկրի մյուս մեծ ու փոքր ազնվականները: Բագրատունիներն իրենց զիբքերը Հայաստանում ամրապնդելու համար մեծ մասամբ փորձում էին համակերպվել խալիֆայութեանը, իսկ Մամիկոնյանները որոշ հույսեր կապելով Բյուզանդիայի հետ, ուզում էին նրա օգնութեամբ

տապալել արաբական տիրապետութիւնն ու վեր բարձրանալ քաղաքահան ասպարեզում: Միանգամայն հասկանալի է, որ Հայաստանում խալիֆայական իշխանութիւնները նախապատմութիւնը մեծ մասամբ պետք է տային Բագրատունիներին և ոչ թե Մամիկոնյաններին: Դրա համար է, որ ոստիկան Մրվան իբն-Մուհամեդը 739—740 թվականներին հայոց իշխանի և սպարապետութիւն պաշտոնները հանձնեց Վասակ Բագրատունու որդուն՝ Աշոտին, որն իր խըմբակցութիւն մեջ համարվում էր ամենահեղինակավոր անձնավորութիւնը: Աշոտ Բագրատունուն որպէս պատիւ տրվեց նաև պատրիկի կոչում:

Սրանից հետո արաբները հարձակման անցան հայ ֆեոդալների ըմբոստ տարրերի գեմ և առաջին հերթին առավել հեղինակավոր Մամիկոնյանների դեմ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեին ամբողջ Հայաստանում: Մրվան ոստիկանի այդ ուղղութիւնով ձեռնարկած առաջին գործը եղավ այն, որ նա կալանավորեց և Արաբիա ուղարկեց Մմբատ Մամիկոնյանի երկու որդիներին՝ Գրիգորին և Դավիթին: Կալանավորների վերաբերյալ Մրվանն ուղարկել էր նաև հատուկ ամբաստանագրեր, որոնցով նրանք մեղադրվում էին որպէս խռովարարներ և իշխանութիւն թշնամիներ: Հիշամ խալիֆն (724—743) իր ոստիկանի զեկուցագրի հիման վրա Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին դատապարտեց ցմահ քստորի ու քշեց Եմինի անապատները:

40-ական թվականների կեսերին Արաբական խալիֆայութիւնը կենտրոնական շրջաններում տեղի ունեցող գահակալական կռիւնները հասան լարվածութիւն ծայր աստիճանի: 743—744 թվականներին, խալիֆայական գահի վրա իրար ետևից բարձրացան ու ընկան երեք նոր գահակալներ: Այս կռիւններում ժամականավոր հաղթանակը մնաց Արմենիայի ոստիկան Մրվանի ձեռքում, որն իրեն խալիֆ հռչակեց 744 թվականի նոյեմբերին և կառավարեց մինչև 750 թվականը: 743—744 թվականների գահակալական կռիւնների ժամանակ շատերի հետ քստորից աղատվեցին ու հայրենիք վերագարձան նաև Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները:

Մամիկոնյան եղբայրները դալով Հայաստան, նախ կանգ են առնում Վասպուրականում և հենց այստեղ էլ անմիջապէս ըսկըսում են իրենց շուրջը համախմբել արաբական լծից ու Աշոտ Բագրատունու հաշտվողական քաղաքականութիւնից դժգոհ նախարարներին: Մամիկոնյանները որպէս քաղաքական իրադրութիւններին և խալիֆայութիւն ներսում տիրող խառն վիճակին մոտիկից ծանոթ մարդիկ, գտնում էին, որ իրենք անհասպաղ

պետք է օգտվեն առիթից ու զենքի դիմեն: Երկու եղբայրների հորդորներն իզուր շեն անցնում: Շուտով նրանց շուրջն են համախմբվում հայ նախարարներն իրենց գորքերով: Ապստամբության կողմնակիցների թվի արագությամբ աճելու հետևանքով, կարճ ժամանակ հետո, գերակշռությունն անցնում է Մամիկոնյանների կողմը: Այսպիսով, 744 թվականին Հայաստանում ըսկըսվում է հակաարաբական մի նոր ապստամբություն, որը զըլխավորվում էր Մամիկոնյան եղբայրների ու նրանց համախոհ հայ ազնվականների կողմից: Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների ու նրանց զինակիցների ճնշման տակ, երկար տատանվելուց հետո, ապստամբությանն է միանում նաև հայոց սպարապետ Աշոտ Բագրատունին: Այս նախապատրաստություններից հետո, ապրստամբները քաշվում են Տայոց աշխարհը, որպեսզի միանալով Պոնտոսում գտնվող բյուզանդական զորքերին, այստեղից սկսեն հարձակումը արաբների վրա: Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ հայ ապստամբների և Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին V Կոպրոնիմոսի (741—775) միջև նախօրոք կնքվել էր համերաշխության դաշինք:

Սակայն Տայքում ապստամբների և առաջին հերթին նախարարների միջև շուտով պառակտում է առաջանում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ այստեղ ապստամբներին են միանում սոցիալական ցածր խավերի շատ ներկայացուցիչներ, որոնք օտարերկրյա կեղեքիչների դեմ պայքարի հետ մեկտեղ, առաջ էին քաշում նաև ներքին շահագործման դեմ պայքարի հարցը: Սոցիալական այս ցածր խավերի մասին Ղևոնդն ասում է. «Եվ հանցագործների բոլոր զավակները գնում խառնըվում էին ապստամբության գնդին, որոնք շէին վախենում աստծու երկյուղից և ոչ էլ իշխանների ահից ու ծերերի պատվից. այլ որպես այլազգի և օտարացածներ՝ ասպատակելով գերում էին իրենց եղբայրներին ու ազգականներին և շատ ավարտություն էին անում, խոշտանգում և տանջում իրենց եղբայրներին»: «Հանցագործների զավակներ», «այլազգիներ», «օտարացածներ» ասելով Ղևոնդը կարող էր նկատի ունենալ միմիայն այն ժամանակ սոցիալական պայքարի առաջին շարքերում գտնվող պարվիկյաններին: Ժողովրդական շարժման հեռանկարից առաջինը վախեցան ապստամբության մասնակից անվճռական ու տատանվող նախարարները, որոնք սպարապետ Աշոտի գլխավորությամբ դրժեցին իրենց երդումը և լքելով զինակիցներին, դավաճանարար փախան Բագրևանդ, որպեսզի այնտեղից կապ հաս-

տատեն արաբների հետ ու ձեռք բերեն նրանց հովանավորութիւնը:

Գրիգոր Մամիկոնյանն, իմանալով Աշոտի հեռանալու մասին, անմիջապես սկսում է հետապնդել նրան ու հասնում է Բաղրևանդի Հազր գյուղը, որտեղ ամրացել էր սպարապետն իր մարդկանցով: Գրիգոր Մամիկոնյանի զորքերն անմիջապես շրջապատում են Հազրը և գերի վերցնում Աշոտ Բագրատունուն: Հենց այստեղ էլ Գրիգորի կարգադրութեամբ Աշոտ Բագրատունին կուրացվում է: Գրանից հետո Գրիգոր Մամիկոնյանն ապստամբութեան կենտրոնը տեղափոխում է Կարին, ամրացնում քաղաքը և այստեղից շարունակում պայքարը արաբների դեմ: Սակայն ազատագրական պայքարի այդ հրամանատարին վիճակված չէր մինչև վերջ լինելու իր զինակիցների հետ: Նա Կարինում անըսպասելիորեն հիվանդանում ու մահանում է: Ապստամբութեան ղեկավարութիւնն այնուհետև իր ձեռքն է վերցնում նրա եղբայրը՝ Մուշեղը, որն այդ ժամանակ վարում էր նաև հայոց իշխանի պաշտոնը:

VIII դարի կեսերին Հայաստանում բռնկված ապստամբութիւնը որոշակի ազդեցութիւն է ունեցել նաև հարևան ժողովուրդների վրա: Այսպես, օրինակ, հայկական ապստամբական շարժման հետ զուգընթաց, ոտքի ելան նաև Աղվանքի ժողովուրդները: 748 թվականին առաջինն ապստամբեցին Բայլական քաղաքի ու նրա շրջակայքի բնակիչները, որոնց շուտով միացան նաև արդարիցիները: Աղվանները ջարդեցին Պարտավի արաբ էմիր Իբն-Նզիբի զորքերին և կոտլում տպանեցին նրան: Այդ նույն ճակատագիրն ունեցան նաև օգնութեան եկած արաբական լրացուցիչ ուժերը: Աղվանից աշխարհի ապստամբութիւնը լայն տարածում ունեցավ նաև Շամախիի շրջանի հայութեան մեջ, որտեղ ինչպես Բալաձորին է վկայում, պայքարի գլուխ էր անցել հայազգի քաջարի զորավար Միքայելը: Շամախիի և Աղվանից աշխարհի մյուս վայրերի ապստամբութիւնները արաբները հազիվ կարողացան ճնշել 753—754 թվականներին:

740—750-ական թվականներին ապստամբական շարժումներին իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ցույց տվել նաև Արևմտյան Հայաստանի ու Փոքր Հայքի մի քանի շրջանների հայերը, որոնց պայքարի ու սխրանքների հերոսական դրվագներին մենք հանդիպում ենք ասորի ու արաբ հեղինակների գործերում: Արևմտյան Հայաստանի հայութեան հաջող պայքարին օգնում էին բյուզանդացիների հաղթանակները արաբա-բյուզանդական պա-

տերազմում և նրանց առաջխաղացումը Մելիտինե-Կարին ուղղությամբ: Դեպի Կարին շարժվող բուլգանդական ու հայկական զորքերին առաջնորդում էր հայազգի զորավար Կուսանը: Կարինի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողությունների ընթացքում առանձնապես նշանակալից էր երկու հայ եղբայրների սիրագործությունը: Նրանք իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, կարողանում են քաղաքի պարիսպների մեջ խորշ բացել և հնարավորություն տալ Կուսանի զորքերին ներս մտնելու և պարտության մատնելու արարներին:

Արաբական լծի դեմ Հայաստանում ծագած այս երկրորդ ասպտամբությունը վերջի վերջո ձնշվեց 754 թվականին: 750 թվականին գահ բարձրացած Աբասյան գինաստիայի հիմնադիր Աբու-Աբասի եղբայրը՝ Աբու-Ջաֆար էլ-Մանսուրը հատուկ զորաբանակով մտնում է Հայաստան: Նա մի քանի տարի շարունակ կեղեքում ու կողոպտում է ժողովրդին, պահանջելով նույնիսկ անցած տարիներին մահացածների հարկերը: Արաբների վայրագություններն անցնում էին ամեն շափ ու սահման: Պատմիչն ասում է, որ մարդիկ, ոմանք իրենց կամքով, ոմանք հարկադրաբար, կեղեքիչներին հին տալիս ձիեր, ջորիներ, թանկարժեք զգեստներ, ոսկի, արծաթ և այլն, որպեսզի «լցնեն վիշապի բերանը», բայց էլի չէին կարողանում ազատվել հետապնգումից ու բռնությունից: Աննկարագրելի նեղությունից ազատվելու համար շատերը փախչում էին օտար երկրներ: Սակայն արտագաղթը ավելի էր ծանրացնում տեղում մնացածների դրությունը:

**762 թվականի
ազատագրական
կռիվները Վասպուրականում**

Հայաստանը կողոպտվում, ավերվում էր ոչ միայն այսպես կոչված սլաշտոնական անձանց կողմից, որոնց խալիֆները տալիս էին երկիրը տիրելու լիազորություններ ու զորք, այլև առանձին ջարդարարական հրոսակախմբերի կողմից, որոնք իրենց ասպատակություններով ըզրզալի վնաս էին հասցնում խաղաղ բնակչությանը: Եվ քանի որ նրան ասպատակությունները կանխելու ուղղությամբ արաբական իշխանությունները գրեթե ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում, այլ, ընդհակառակն, կողոպտիչներին հովանավորում ու քաջալերում էին, ուստի ինքնապաշտպանության համար մղվող անհավասար կռվում հայերը մնում էին մենակ ու անպաշտպան:

762 թվականին Ատրպատականի կողմից արաբ զորավար Սուլեյմանի գլխավորությամբ մի մեծ արշավանք կազմակերպվեց դեպի Վասպուրական: Ներխուժելով այստեղ, արաբները ըս-

կըսեցին անխնա կոտորել բնակիչներին, կողոպտել նրանց ու ավերել բնակավայրերը: Թշնամու հրոսակախմբերի դեմ հերոսական դիմադրություն կազմակերպեցին Վասպուրականի նախարարներից Վահան Արծրունու որդիներ՝ Սահակ և Համազասպ Արծրունիները: Սրանք արագություն իրենց փոքրաթիվ ուժերով ընդառաջ ելան արաբներին: Բռնկվեց անհավասար մարտը: Հայ զինվորներն իրենց սիրած զորավարների օրինակով և մեծ զոհերի գնով անընդհատ հարվածի տակ էին սահում թշնամուն: Հայերի շարքերն արագություն նոսրանում էին: Թշնամին արդեն շրջապատում էր այն ջոկատը, որը Սահակի և Համազասպի զբաղակրությունները դեռ շարունակում էր դիմադրել: Շուտով Համազասպը մահացու վերք ստանալով հերոսի մահով ընկնում է կոլում: Սահակ Արծրունին տեսնելով իր եղբոր հերոսական մահը, այլևս ոչինչ հաշիվ չառնելով, ինքը ևս նետվում է արաբների խիտ շարքերի մեջ, սպանում թշնամու զինվորներից շատերին ու ինքն էլ սուրբ ձեռքին ընկնում մարտադաշտում:

Համազասպի և Սահակի անօրինակ սիրազորությունները ու հերոսական մահվան լուրն արագությամբ տարածվում է ամբողջ Վասպուրականում և արաբների դեմ ոտքի հանում մյուս նախարարներին: Պայքարի այս երկրորդ շրջանում հայկական զորքերի հրամանատարությունն իր ձեռքն առավ Համազասպի ու Սահակի մյուս եղբայր՝ Գագիկ Արծրունին: Գագիկը թեև սկզբում չի կարողանում հանդիպել թշնամու արագությամբ ետ քաշված հրոսակախմբերին, բայց հետո մի ընդհարման ժամանակ նա ջարդում է հակառակորդին ու սպանում արշավանքների կազմակերպիչ Սուլեյմանին:

Արաբները, Վասպուրականում կրած իրենց ծանր պարտությունից ու անհաջողություններից զայրացած, շարունակում են նորանոր ուժեր նետել Գագիկի դեմ: Վասպուրականի հերոսամարտերը շարունակվում են բոբբոքվել նոր թափով: Արաբների գերազանց ուժերի դեմ հայերը հարկադրված սկսում են մղել պաշտպանողական ծանր կռիվներ: Ընդհարումների հիմնական թատերաբեմը դառնում է Վասպուրականի հայտնի նկան բերդը, որտեղ ամրացել էր Գագիկ Արծրունին:

Վասպուրականի հայության ըմբոստությունը ճնշելու համար խալիֆն իր ցեղակիցների տրամադրությամբ տակ է դնում նոր զորամասեր, որոնք և պաշարում են նկանը, բայց գրավել չեն կարողանում: Արաբական զորքերի հրամանատարը հաշտություն կնքելու պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Գագիկին և խաբեու-

թյամբ ձերբակալելով, նրան ու նրա երկու որդիներին արսորում Արաբիա, որտեղ Գագիկ Արծրունին մահանում է: Որոշ ժամանակից հետո նրա որդիներին հաջողվում է գերությունից ազատվել ու հայրենիք վերադառնալ: Այսպիսով, 762 թվականի վասուլուրականում ծագած հայերի խռովությունները ճնշվում են և Հայաստանի այս մասերում կրկին վերահաստատվում է արաբական տիրապետությունը:

**774—776 թվական-
ների ապստամբու-
թյունը**

774 թվականին Աբուլ-Աբասի մահից հետո խալիֆայական գահն անցնում է Աբուլ-Ջաֆար էլ-Մանսուրին, որն իր գահակալությունը նշանավորելու և արքունիքին ակելի ապահով վիճակում դնելու համար 762 թվականին խալիֆներին մայրաքաղաքը Դամասկոսից տեղափոխեց Տիգրիսի գեղատեսիլ ամր՝ Բաղդադ:

էլ-Մանսուրն առաջինն էր, որ արաբական զինված ուժերի կազմում ստեղծեց վարձու զորամասեր, որոնք պետք է պաշտպանեին նաև թագավորին, պալատը, պետական պաշտոնյաներին ու պաշտոնատեղիները: Այս վարձկան զնդերը կազմվում էին Միջին Ասիայի ավազակաբարո ու թափառական թուրքական ցեղերից, որոնք և հետագայում աստիճանաբար ճանապարհ հարթեցին իրենց ցեղակիցների զանգվածային տեղափոխություններին համար դեպի Մերձավոր Արևելք:

Նոր մայրաքաղաքի արագ կառուցումն ու վարձկան զորամասերի ստեղծումը կատարվում էր հպատակ ժողովուրդների կեղեքման հաշվին: Արաբների հարկային ծանր քաղաքականության դեմ Հայաստանից եկած բողոքներին խալիֆը պատասխանում էր նրանով, որ հաճախ փոփոխում էր տեղում նշանակված ոստիկաններին ու մյուս պաշտոնյաներին, միաժամանակ հանձնարարելով նրանց էլ ավելի ուժգին կոզոպտել ու հարստահարել ժողովրդին:

Հայերի դրությունը շատ ծանրացավ եզիդին հաջորդած Քեքիր և Հասան ոստիկանների ժամանակ: խալիֆ էլ-Մանսուրն իր քաղաքականությունը Հայաստանում անցկացնելու համար այստեղ ուղարկեց նաև հորասանից հավաքած վարձկան զորքեր, որոնք պատմիչի վկայությամբ իրենց գազանություններով մեծամեծ աղետների պատճառ դարձան: Արաբների ճնշմանն ու հարստահարություններին շղիմանալով, հայ ժողովուրդը դիմեց նոր ապստամբության: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ հայ զինվորները «կյանքները վտանգի տակ դնելով, ձեռնամուխ եղան այն-

այիսի մի գործի, որը գլուխ բերել չէին կարող, որովհետև փոքրաթիվ էին: Բայց այնուամենայնիվ լավ համարելով քաջությամբ մեռնելը, քան սարսուղից կյանքը, ձեռնամուխ եղան ապրստամբության գործին, որ դուրս դան արաքների գերիշխանության տակից»:

Այս ապստամբությունը փաստորեն սկսեց Հմայակ Մամիկոնյանի որդին՝ Արտավազդ Մամիկոնյանը: 774 թվականին Արտավազդը եկավ Դվին և իրեն արաքներին հավատարիմ ցույց տալով, սկսեց զինել իր ջոկատը: Այստեղից Արտավազդն իր զորականներով անցավ Շիրակի Կումայրի գյուղը (այժմ՝ Լենինական քաղաք), որտեղ անանկնալ հարձակումով շարդեց ու ցիլ ու ցան արեց արաք հարկահավաքներին: Հասան օստիկանը, լքսելով այդ մասին, շուտով Արտավազդի դեմ թարմ ուժեր ուղարկեց Մուհամեդի զլխավորությամբ: Տեսնելով թշնամու ուժերի գերակշռությունը՝ Արտավազդը նահանջեց Վրաստանի կողմերը: Արաքների և Արտավազդ Մամիկոնյանի միջև ընդհարումը տեղի ունեցավ Սամցխիսե (այժմ՝ Ախալցխա) դավառում: Այստեղ արաքները շարժանալով խանգարել Արտավազդի նահանջը դեպի Արևմտյան Վրաստան, սկսեցին ասպատակել շրջակայքը և կոզդոպտել խաղաղ բնակչությանը: Այս բանն էլ ավելի դրոճեց հայերի զայրույթը:

Երբ Արտավազդ Մամիկոնյանի խիզախ գործողությունների լուրը տարածվեց երկրում, մարդիկ ամենուրեք զենքի դիմեցին և ելան արաքների դեմ: Երկրով մեկ սկսվեց հակաարաքական, ժողովրդական մի նոր ապստամբություն:

Այս անդամ ապստամբության կազմակերպման ու ղեկավարման գործում կենտրոնական դեմքը դարձավ Հրահատի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանը, որն իր խիզախ ու հաղթական կռիվներով շուտով դարձավ բոլորի սիրելին: Մուշեղն Արտագերս բերդից, մի քանի հարյուր հոգու գլուխ անցած, հարձակումներ էր գործում շրջակայքի սրաբական կայազորների ու հարկահավաքների վրա: Եվ ուր էլ որ հայտնվում էր նա, արաքները պարտվում ու փախչում էին: Մուշեղ Մամիկոնյանը ծանր ու խորտակիչ հարվածներ հասցրեց արաքներին հատկապես Բագրևանդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Պատմիչն ասում է, որ այս հաղթանակներն էլ ավելի բարձրացրեցին Մուշեղի հեղինակությունը: Ամեն կողմից գալիս ու նրան էին միանում նորանոր զինված խմբեր:

774 թվականին Կարինից դեպի Արտագերս շարժվեց արա-

բական լավ զինված ու վարժված մի ջոկատ: Վաղորդը իմանալով թշնամու դիտավորութիւններէ մասին, Մուշեղն սկսեց աննկատելիորեն հետապնդել նրան: Եվ երբ արարական ջոկատը իջեւանեց հարս գյուղի ագիւններում, Մուշեղ Մամիկոնյանի մարտիկները, գիշերն աննկատելիորեն մոտենալով ագիւններին, ըսկըսեցին փլցնել շրջապարիսպները: Փլուզման դրոյզունը և հայերի աղմուկ-աղաղակը գիշերային խավարի մեջ շփոթութիւն ու սարսափ առաջացրին արաբների զորակայանում: Օգտվելով խառնաշփոթութիւնից, հայերն անմիջապէս ներխուժեցին թշնամու ճամբարը և սկսեցին կոտորածը: Արաբները մեծ կորուստներ կրելով, անմիջապէս դիմեցին փախուստի: Մուշեղ Մամիկոնյանի զինվորները, գրավելով հակառակորդի ձիերը, զենքերն ու հանդերձանքը, արագութեամբ հեռացան գյուղից:

Երբ արաբների սլարսութեան լուրը հասավ Դվին, ոստիկանը, մեծ զայրույթով լքեց, սկսեց նոր-ուժեր հավաքել հայերի դեմ ուղարկելու համար: Արաբներին հաջողվեց զենքի տակ զնել 400 ընտիր հեծյալների, որոնք Ապունճիսի հրամանատարութեամբ շարժվեցին դեպի Բագրևանդ ու կանգ առան Բագրևան գյուղում: Հայերը, որ հավանաբար տեղյակ էին թշնամու զորախմբի մտադրութիւններին, որոշեցին կանխել նրանց հարձակումը: Մուշեղ Մամիկոնյանն անմիջապէս դիմեց հարձակման: Բանի դեռ հայերը հարձակվում էին ճակատից, թշնամին դիմադրութիւն էր ցույց տալիս, բայց երբ Մուշեղ Մամիկոնյանի ջոկատներից մի քանիսը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը, սկսեցին հարվածել նաև թիկունքից, արաբներն այլևս դիմադրութիւնը չշարունակեցին և խուճապահար փախուստի դիմեցին:

Բագրևանդի ճակատամարտը շատ կարճ տևեց: Հայերը հետապնդելով արաբներին, հասան մնիչև Արունճ ավանը և այստեղ հասցրին երկրորդ հարվածը ու կովում շատերի հետ սպանեցին նաև արաբական զորքերի հրամանատարին: Բագրևանի և Արունճի մոտ տարած հողթանալիները, մեծ ոգևորութիւն առաջացնելով երկրում, էլ ավելի խտացրին ապստամբների շարքերը: Ապրստամբները ահ ու սարսափ էին տարածել արաբների վրա: Նույնիսկ Դվինում արաբները չէին համարձակվում պարիսպներից հեռանալ, այլ մնում էին պարփակված քաղաքի ամրութիւններին անբռնաբար:

Ապստամբութեան հաջող ընթացքն ու հողթանալի հույսը ոգևորեց ու համակեց էր շատ շատերին: Անոնց պատմիչն ասում է, որ Հայաստանի տարբեր մասերից հավաքված նախարարները

արբազան երգում էին տալիս «ապրել ու մեռնել միասին»: Ազնը-վականների զորքերին միանում էին նաև աշխարհազորային զնգերը: 774 թվականի վերջերին ապստամբությունը Հայաստանում այնքան լայն ծավալ ընդունեց, որ նրա շարքերում կռվողների թիվն արգեն հասնում էր 5000 մարդու: Մինչ այդ տեսան-վող ու անհամարձակ զորականները նույնպես միացան: Մուշեղ Մամիկոնյանին: Նրանցից էին, օրինակ, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և նրա եղբայրը՝ Վասակը: Սակայն որքան մեծա-նում էր ապստամբների թիվը, այնքան ցայտուն ձևով էին դըր-սևորվում հատկապես ազնվականների և ապստամբության դե-կավար կորիզի մեջ եղած տարածայնությունները: Այս հանգա-մանքը խոշոր շափով խանգարում էր՝ ապստամբության հարված-ները ճիշտ նպատակակետին ուղղելուն: Այդ պատճառով էլ 774 թվականի վերջերից սկսած ապստամբների կողմից թույլ են տրվում ռազմական բնույթի լուրջ սխալներ: Հանգստացած լինե-լով արաբների, այսպես ասած, անգործունեությունից՝ ապրս-տամբները կորցրին իրենց ղգոնությունը և փոխանակ միացյալ ուժերով բուռն հարձակման անցնելու արաբների դեմ, ցրվի ե-կան, անջաավեցին իրարից և սկսեցին գործել առանձին-առան-ձին: Այսպես, Համազասպ Արծրունին իր եղբոր հետ քաշվեց Վասպուրական, Վասակ Բագրատունին Ամատունի և Տրունի նա-խարարների հետ զնաց Կոգովիտ ու Արտազ և այլն: Ապստամ-բությանը սկզբունքորեն դեմ էր արաբների կողմից Հայաստանի պատրիկ նշանակված Աշոտ Բագրատունին: Նա ապստամբներին զգուշացնում էր, որ բազմազուլիս վիշապին հեշտ չէ դիմադրելը, որովհետև նրա զորքերը շատ են: Արաբների դեմ դուրս եկած երկրները ջարդ ու փշուր եղան կավե անոթների նման, դուք էլ նույն ճակատագրին կարժանանաք: Աշոտի խորհուրդն էական ազդեցություն չունեցավ նրանց վրա, ովքեր հավատարիմ իրենց երգումին, որոշել էին պայքարը շարունակել մինչև վերջ: Բազ-րատունի իշխանի այսօրինակ վարքագիծը անհավատարմություն և կասկածանք էր ներշնչում ապստամբներին:

Ելնելով ստեղծված իրադրությունից, ապստամբներն իրենց ուժերի մեծ մասը շարժեցին Կարին, որպեսզի գրավելով այդ ամուր քաղաքը, կապ հաստատեն Բյուզանդիայի հետ, սակայն քաղաքի պաշարումը երկարեց և օգուտ չտվեց: Այդ նույն ժա-մանակ Բաղդադում կենտրոնացվում էին խոշոր ուժեր Հայաս-տան ուղարկելու համար: Արգեն 776 թվականի սկզբներին խա-լիֆի 30.000-անոց խորասանյան ընտիր զորքերը արշավանքի

գուրս եկան դեպի Հայաստան: Այդ բանակին առաջնորդում էր Ամիրը: Արաբական զորքերը սկզբում շարժվեցին դեպի Վանա լճի ափերն ու կանգ առան հլաթ քաղաքում: Թշնամու զորքերի հրամանատարն այդ ժամանակ իր մոտ կանչեց Հայաստանի պատրիկ Աշոտ Բագրատունուն, նրանից վերցրեց անհրաժեշտ բացատրություններ և նախապատրաստվեց հարձակման անցնելու: Աշոտ Բագրատունին թեև ի պաշտոնն ներկայացավ, բայց նա միաժամանակ լուր ուղարկեց ապստամբներին, որպեսզի ներանք զգուշանան թշնամու ձեռնարկումներից, մանավանդ, որ հակառակորդն ուներ հսկայական գերակշռություն: Սակայն ապստամբները ոչ միայն չհավատացին Աշոտ Բագրատունու ըզգուշացումներին, այլև համարձակորեն շարունակեցին արշավը դեպի Արճեշ: Ճանապարհին հայկական հիմնական զորքերին միացան նաև մեծ թվով հետիոտն գյուղացիներ: Դեռ Արճեշ չհասած հայկական ապստամբական բանակի հրամանատարությունը թույլ տվեց երկրորդ կողմի սխալը: Քաղաքի մոտ զորքի հրամանատարությունը ներկայացավ մի սուրհանդակ և հայտնեց, որ հարձակումը շարունակելը վտանգավոր է, որովհետև արաբներն այնտեղ թաքցրել են հսկայական ուժեր: Սակայն այս տեղեկությունը ևս ուշադրություն չարժանացավ և հարձակումը շարունակվեց: Եվ երբ հայերը վստահորեն սկսեցին գրոհել քաղաքի ամրությունների նկատ, անսպասելիորեն դարանից գուրս եկան արաբական հիմնական ուժերն ու մտան կովի մեջ: Հայերի դրությունը հենց սկզբից վատացավ: Նրանք փաստորեն հարձակման էին ենթարկվում մի քանի կողմերից: Առաջին հարվածն իր վրա ընդունեց հեծելազորը, որը կարճատև դիմադրությունից հետո սկսեց նահանջել: Դրանից հետո խիստ դժվարին կացությունից մեջ ընկան հետևակային զորամասերը, որոնք մեծ մասամբ կազմված լինելով անվարժ ու համարյա անզեն գյուղացիներից, մեծ կորուստներ տվեցին: Արճեշի ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ 776 թվականի ապրիլի 14-ին, հայերը ծանր սպարտություն կրեցին՝ տալով 1500 միայն սպանված:

Արճեշի մոտ հայերի կրած սպարտությունը ոչ միայն որոշեց Կարինը պաշարած զորամասերի ճակատագիրը, այլև փոխեց ապստամբության ընթացքն ընդհանրապես: Դրանից հետո Ամիրն իր դեմ կանգնած ապստամբական ուժերը ջախջախված համարելով, շարժվեց դեպի Կարին: Հայերը, որ քիչ էր մնում գրավելին քաղաքը, անմիջապես դադարեցրին նրա շրջապատումը և 5000 հոգով ընդառաջ եկան արաբների 30.000-անոց բանակին: Հայ-

կական ապստամբական զորքերը Բասենի վրայով անցան Բագրևանդ ու կանդ առան Արածանիի հովտում՝ Արձնի գյուղի մոտ: Այստեղ 776 թվականի ապրիլն 24-ին տեղի ունեցավ երկրորդ խոշոր ճակատամարտը հայկական ապստամբական ուժերի ու արաբների զորքերի միջև: Հայերի համարձակ գրոհները խիտ ու բազմամարդ շարքերի վրա, սկզբում խուճապի մատնեցին թըշնամուն: Հայ զինվորները կովի ընթացքում միմյանց ոգևորում էին բացակառնելով՝ «Քաջությամբ մեռնենք մեր հայրենիքի և մեր ժողովրդի համար»: Սակայն շուտով դրությունը փոխվեց: Արաբները, որ սկզբում նեղվելով սկսել էին նահանջել, լարելով իրենց ուժերը՝ անցան հակահարձակման և հենվելով իրենց թվական գերակշռության վրա, սկսեցին հաջողությամբ հետ մղել գրոհները և ծանր կորուստներ պատճառել հայերին: Կովի վերջում հայկական հեծելազորայիններն ու հետևակայինները մեծ կորուստներ կրելով, սպարտվեցին: Հայերը տվեցին 3000 սպանված: Զոհվածների թվում էին Մուշեղ և Սամվել Մամիկոնյանները, ըստ պարսպետ Սմբատ Բագրատունին և նրա նիզակակից հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին, Վահան Գնունին և ուրիշները: Այս ճակատամարտից հետո հայոց պատմության թատերաբեմից մեկ ընդ միշտ դուրս եկան Մամիկոնյանները: Կովից հետո կենդանի մնացածների մի մասն անցավ Վրաստան կամ Բյուզանդիա, իսկ մյուս մասն ամբացավ երկրի անմատչելի վայրերում և շարունակեց պայքարը թշնամու դեմ: Ոչնչացված կամ շարքից դուրս եկած հայ ֆեոդալների կալվածքները գրավվում էին արաբների կողմից և տրվում մուսուլմանական վերաբնակիչներին:

774—776 թվականներին արաբական բռնակալական լծի դեմ ոտքի ելան նաև Հայաստանի հարավ, հարավ-արևմտյան շրջանների լեռնականները: Այդ վայրերի ու հատկապես Զորորդ Հայքի ու Խութի հայության հերոսական պայքարի պատմությանը դրվադների մասին տեղեկություններ կան VIII դարի ասորական ժամանակագրության մեջ:

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄԸ ԵՎ
ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ, ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ IX ԴԱՐՈՒՄ

Բաբելի VIII դարի երկրորդ կեսերի հայկական ապստամբական շարժումների պարտությունը ծանր հարված հասցրեց ոչ միայն աշխատավորությանը՝ այլև հայ ֆեոդալներին: Ապստամբության ակտիվորեն մասնակցած նախարարների մի մասը կոիվներում ու

.Ճակատամարտերում ընկալ հերոսաբար: Իսկ նրանք, ովքեր կենդանի էին մնացել, այլևս չէին կարող խաղաղ գոյակցել արաբների հետ, ուստի հեռացան օտար երկրներ: Հայ ազնվականներից եղան նաև այնպիսիները, որոնք մի կերպ համակերպվեցին տիրողների հետ, մշտապես ենթարկված լինելով նրանց հետապնդումներին:

70-ական թվականներին խալիֆայությունն ավելի մեծ եռանդով սկսեց ամրացնել իր գիրքերը Հայաստանում: Այս ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին և հիմնական միջոցառումը ալաբական նորանոր ցեղերի վերաբնակեցումն էր Հայաստանում: Մանագկերսում, Բերկրիում, Բաղեշում և ուրիշ տեղերում հիմնըվել էին ուժեղ արաբական իշխանություններ, որոնց մեջ հատկապես կարևոր դեր էին կատարում Կայսիկ և Շայբանի ցեղերը: Արաբական ցեղերի առաջնորդներն ու զինվորական վերնախավն, անցնելով նստակեցություն, շուտով յուրացրին հայկական ֆեոդալական հարաբերությունների գծերը: Նրանցից ոմանք հարմար առիթների ժամանակ միանում էին հայ ազնվականների հետ ու կոչվում կենտրոնական իշխանության դեմ: Սակայն հիմնականում արաբական էմիրություններն արտահայտում էին խալիֆայության շահերն ու համատեղ կողոպտում հայ ժողովրդին:

Բյուզանդիային սահմանակից կամ նրան մոտիկ շրջաններում՝ Սպերում, Տայբում և Կղարջքում հայկական ֆեոդալական տների մեջ համեմատաբար ավելի կենսունակ ու զործուն դեր էին կատարում Բազրատունիները: Սրանք արաբական իշխանությունների հետ իրենց վարած ղգուշավոր ու ճկուն քաղաքականության շնորհիվ կարճ ժամանակում ոչ միայն ընդարձակեցին իրենց կալվածքները, այլև ձեռք բերեցին մի քանի կարևոր պաշտոններ: 775—804 թվականներին հայոց իշխանի պաշտոնը վարում էր Աշոտ Բազրատունին, իսկ սպարապետությունը՝ Բազարատը: 805—826 թվականներին հայոց իշխան գարձավ Աշոտ Մսակեր Բազրատունին, որը յուրացնելով պատմության ասպարեկից հեռացած Մամիկոնյանների ու Կամսարականների հողերը, հաստատվեց Տայբում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում ու հիմնեց Շիրակի Բազրատունիների ճյուղը, իր կենտրոնը դարձնելով Բաղավան ավանը:

VIII դարի երկրորդ կեսին Արաբական խալիֆայության ռազմա-քաղաքական դիրքերն զգալիորեն թուլացել էին նաև Անդրրկովկասում: Արաբական պատմիչ Յակուբին վկայում է, որ VIII դարի վերջերին ծանր հարկերի պատճառով ամբողջ Արմենիան բռնկված էր ապստամբական շարժումներով: Նույն Յա-

կուբին ասում է, որ Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆի ժամանակ միայն Հայաստանում իրար ետևից փոխվեցին 15-ից ավելի կառավարիչներ, որը նույնպես խալիֆայության ընդհանուր դրույթն անհանգիստ վիճակի արդյունքն էր: 90-ական թվականներին Աղվանքում և Ատրպատականում ոտքի էին կանգնել Շիրվանի, Պարտավի, Բայլականի և Արզաբիի բնակիչները:

793—794 թվականներին ապստամբություն ծագեց Փայտա-կարանում: Ապստամբությունը գլխավորում էր Աթա էլ-Մուկաննան: Մուկաննան տեղում ոչնչացնելով արաբական զինվորականներին ու սլաշտոնյաներին, շարժվեց դեպի Հայաստան, թըընամու մյուս ուժերի հետ ևս հաշվեհարդար տեսնելու համար: Փայտակարանի ապստամբներին միացան նաև հայերը և համատեղ ուժերով շարժվեցին դեպի Դվին ու շորս ամիս շարունակ շրջապատված սլահեցին արաբական իշխանությունների այս կարևոր կենտրոնը:

Ժողովրդական ապստամբությունները քսան տարի շարունակ չէին դադարում նաև Աղվանքից արևելք ու հարավ-արևելք՝ Դեյլեմում և Տաբարիստանում: Այստեղ լեռնականները 779, 783—785 և 797—798 թվականներին հերոսական սլայքար էին մղում իրենց հարստահարիչների դեմ, նրանց հասցնելով խորտակիչ հարվածներ:

VIII դարում Աղվանքում, Արապատականում և հարևան շրջաններում արաբական տիրապետության դեմ բռնկված ապստամբությունները շուտով հիմք դրեցին համաժողովրդական: այնպիսի մի հուժկու շարժման, որի դեմ տասնամյակներ շարունակ խալիֆայությունը ծանր սլայքար մղելով՝ դրեթե հասել էր կործանման եզրին: Այդ շարժումը սլատմության մեջ հայտնի է խուրամիդյան շարժում անունով: Ենթադրվում է, որ այդ անունը ծագել է սլարսկական խուրամեա բառից, որը նշանակում է լուսավոր, փայլուն: Շարժումն սկսվեց 808—809 թվականներին Ռալիչի լեռներում և Աղվանքում: Ապստամբության մեջ շուտով ընդգրկվեցին Ռալիչի ցեղերը, դելեմիտները, զվանցիները և քրդերը: Շարժումը հենց սկզբից ընդունեց նաև դասակարգային բնույթ, որովհետև խուրամիդներն իրենց զենքն ուղարկում էին արաբ հողատերերի և մյուս շահագործողների դեմ: Շարժման կենտրոնը դարձավ քաղաք-ամրոց Բազը, որտեղ իր հեռևորդներին հետ միասին գտնվում էր շարժման առաջնորդ Ջավիդանը:

815 թվականին Ջավիդանի սլանությունից հետո շարժման առաջնորդ դարձավ Բաբեկը, որը հսկայական դեր կատարեց այդ

շարժման տարածման, խոշոր զինված ուժերի կազմակերպման և արաբների դեմ սկսած կանոնավոր և հերոսական պայքարում: Բաբելից սկսած աչք շարժումը կոչվեց Բաբելյան շարժում: Բաբելի հետևորդներն սկզբում խուրամիդյան շարժման ամենահետևողական ու համարձակ տարրերն էին: Բաբելի ուժն ու հաջողությունները պայմանավորվում էին նրանով, որ նա ամենից առաջ հենվում էր գյուղացիական խավերի վրա: Ապստամբություններով բռնված շրջաններում մանր ու միջակ հողատերերից ու ազնվականներից շատերը նույնպես միանում էին Բաբելին, հույս ունենալով, որ նա հաղթանակից հետո կվերստորադնի իրենց ազնվականական իրավունքներն ու արաբների կողմից գրավված հողերը:

IX դարի 20-ական թվականներին Բաբելը մեկը մյուսի հետևից ջախջախելով արաբական զորագնդերին, ազատագրեց համարյա ամբողջ Ադվանքը և շեշտակի հարվածներով հասավ մինչև Պարսկաստանի խորքը՝ Խորասան, Արաբական պատմիչ Մասուդին վկայում է, որ Բաբելի կողմնակիցներն այնքան էին շատացել ու հզորացել, որ նրանց հարվածներից քիչ էր մնում Աբասյանների թագավորությունը կործանվել:

Բաբելի շարժումը շուտով իր մեջ ընդգրկեց նաև Պարսկաստանի արևմտյան շրջանները, Համահանը և Հայաստանի արևելյան շրջանները: Շարժումն իր վերելքի ընթացքում զբաղեցնում էր մոտավորապես 400 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն:

Բաբելի ապստամբությունը մասնակցում էին նաև Հայաստանի Սյունյաց աշխարհի գյուղացիներն ու ազնվականության մի մասը: Ապստամբության հաղթական վերելքի ժամանակ ազնվականները երբեմն վախից, իսկ երբեմն էլ իրենց իրավունքների վերականգնման ակնկալություններով, օգնում և աջակցում էին Բաբելին: Սակայն, երբ պարզ դարձավ բաբելյան շարժման սոցիալական էությունը, նրանք սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ և ի վերջո բացահայտ թշնամական դիրք բռնել Բաբելի նրկատմամբ:

Բաբելյանները կռվելով օտարերկրյա հարստահարողների դեմ, միաժամանակ նաև պայքար էին մղում սոցիալական անհավասարության և շահագործման դեմ ընդհանրապես, պահանջելով գույքի և հարստությունների հավասար բաշխում: Վերջին հանգամանքը բավական էր, որպեսզի բաբելյանների դեմ արաբական իշխանությունների հետ միասին հանդես գային նաև տե-

ղական ֆեոդալները, այդ թվում նաև հայ նախարարները: Բաբելի ապստամբությունից ճնշման տարիներին հայ ազնվականները ևս գործունեություն չայն ասպարեղ ստացան և ձեռք բերեցին նոր իրավունքներ ու կալվածքներ:

Երկարատև կռիվներում բավական մեծ կորուստներ կրելուց հետո ապստամբների շարքերը խստորեն նոսրացան և 837 թվականին Բաբելն այլևս չկարողացավ դիմադրել թշնամուն, տեղի տվեց նրան: Նույն թվականին էլ Բաբելը դավադրությամբ բռնվեց և հանձնվեց արաբական իշխանություններին: Ազատագրական պատերազմների այս առասպելական հերոսը տարվեց Բաղդադ, որտեղ ծանր խոշտանգումներից հետո նրան քառահատեցին:

Թեև Բաբելի ապստամբությունը ճնշվեց, բայց նրա հասցրած հարվածն Արաբական խալիֆայությանը նույնպես ծանր ու խոռտակիչ եղավ: Այդ բանը խոստովանում են նույնպես արաբական պատմիչները: Նրանք ասում են, որ իր քսանամյա պատերազմների ժամանակ Բաբելն արաբներից ոչնչացրեց 250.000 մարդ, իսկ ոմանք այդ թիվը հասցնում են 500.000-ի: Այստեղ չի խոսվում նյութական հսկայական կորուստների մասին, որ կրել էին արաբները, այն էլ այնպիսի մի ժամանակ, երբ նրանք կռիվներ էին մղում նաև իրենց լայնածավալ տիրապետությունից մյուս մասերում:

Բաբելի հերոսական ապստամբության արձագանքները տարածվել էին խալիֆայության ողջ տիրապետություն մեջ ու ոտքի հանել նորանոր ժողովուրդների: 829—832 թվականներին Բաբելի օրինակով դյուղացիական խոշոր ապստամբություն ծագեց Եգիպտոսում: Արաբները հնարավորություն չունեին միանգամից ճնշելու բոլոր ապստամբությունները: Նրանք հարկադրված իրենց զինվորական ուժերը ցրել էին ամբողջ տիրապետություն մեջ: Այս հանգամանքն էլ ավելի մեծ հնարավորություններ էր ստեղծում հյատակ երկրների ու ժողովուրդների համար համարձակ գործողությունների դիմելու: Ստեղծված իրադարձություններից մեծապես օգտվեցին նաև հայերը:

**Պաշար արաբական
Էմիրությունների
դեմ և հայկական
նախարարություն-
ների ուժեղացումը**

IX դարում հայկական նախարարական տրների ռազմա-քաղաքական հզորացմանն արգելակում էին ինչպես արաբական իշխանությունները, այնպես էլ հայկական հողի վրա ձևավորված մուսուլմանական էմիրությունները: Հայ ազնվականությունը,

այնուամենայնիվ, օգտվելով Արաբական խալիֆայության համար ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմաններից, խոշոր ջանքերի գնով ընդարձակում էր իր կալվածքներն ու վերականգնում կորցրած իրավունքները: Հայ նախարարների այս առաջընթացի ճանապարհին լուրջ պայքար էր գնում նաև Հայաստանում եղած արաբական էմիրոսթյունների դեմ, քանի որ վերջիններս նույնպես ձգտում էին ընդարձակել իրենց հողերը և ձեռք բերել լիակատար անկախություն:

Դեռևս VIII դարի վերջերին Բագրատունիները հաստատվելով Հայաստանի կենտրոնական դավառներում, ինչպես տեսանք, գրավեցին նաև քաղաքական ասպարեզից հեռացած Մամիկոնյանների և Կամսարականների կալվածքները: Մամիկոնյանների ժառանգական-սեփականատիրական իրավունքների պաշտպանության դերում հանդես եկավ Կայսիկների էմիր Ջահապը, որն ամուսնացած լինելով Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, իրեն համարում էր Մամիկոնյանների կալվածքների միակ ժառանգորդը: Ջահապը, այսպես ասած իր իրավունքները պաշտպանելու համար, կռիվ սկսեց Բագրատունիների դեմ և շուտով զքրափեց Արշարունիք գաութառի մի մասը:

Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ընդունելով հակառակորդի մարտահրավերը, իր ամբողջ ուժով հարձակվելով Ջահապի վրա, ջախջախեց նրան ու ետ խլեց Արշարունիքը: Աշոտ Մսակերի այս և հետագա գործողություններին խալիֆայական իշխանությունները չէին միջամտում, որովհետև նրանք զբաղված էին Բաբեկի դեմ կռվելու ծանր հոգսով: Այնպես որ Բագրատունիների ու նրանց գիւնակից մյուս նախարարների հաջողությունները մի զգալի չափով պայմանավորվում էին Բաբեկի շարժման հաջողությամբ: Բագրատունիների համար հատկապես դրական նշանակություն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Աշոտ Մսակերի հորեղբայր Վասակի թոռ Աշոտը, խալիֆից ստանալով Վրաստանի կառավարչությունը, ապահով վիճակ ստեղծեց Հայաստանի համար հյուսիսային կողմից:

30-ական թվականների Արաբական խալիֆայության հաղթանակները Բաբեկի ու Բյուզանդական կայսրության դեմ ձեռք էին բերվել շատ թանկ գնով: Խալիֆայության վերջին և հուսալի ուժը վարձկան զինվորությունն էր, որի շարքերում ծառայող 70.000 զինվորների մեծ մասը թուրքեր էին: Կռիվներից խիստ կերպով քայքայված խալիֆայությունն այս զորքի վրա տարեկան ծախսում էր վեց միլիոն ութսուցի ոսկով, որը հավասար էր ամբողջ խալիֆա-

յության մեջ հաւաքվող երկու տարվա հողային հարկի գումարին:

Թուրքական վարձկանները, վստահ իրենց ուժերի վրա, աստիճանաբար ձեռք էին գցում կարևոր սյաշտոններ կամ հարմար առիթներին գահընկեց անում կամ գահին նստեցնում նոր իշխանավորներ: Այսպիսով, դեռևս IX դարի առաջին քառորդում երբեմնի հզոր Արաբական խալիֆայության հիմքերի վրա տարբեր տեղերում զոյանում էին նոր ու անկախ իշխանություններ: 20-ական թվականներին համարյա անկախացավ հորասանը, որտեղ հաստատվեցին Թահիրյանները, 825 թվականին Դուլեֆյանների զխավորությամբ անջատվեցին Համադանը, Սպահանն ու Նեհավենդը: Իսկ հայ նախարարներն արդեն այդ ժամանակ իրենց այնքան ուժեղ ու ապահով էին զգում, որ կարողանում էին հարկադրել խալիֆին Հայաստանի ոստիկան նշանակել իրենց ցանկացած մարդուն: Այսպես, 40-ական թվականներին Սմբատ սպարապետի պահանջով Մուրասիմ խալիֆը ետ կանչեց հալիդին և նրա փոխարեն Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Ալիին: Արաբական պատմիչները, խոսելով 40-ական թվականների Հայաստանի մասին, միաբերան վկայում են, որ այստեղ գործերը խառն են, որ հայ պատրիկները (այսինքն՝ ազնվականները) գրավել են իրենց հողերը և խալիֆի իշխանությունը զնալով թուլանում է:

**Արաբների Գործարշավանքները
Հայաստան և 849—
855 թվականների
ժողովրդական
ապստամբությունը**

847 թվականին Բաղդադում գահ բարձրացավ Մուլավաբիլ խալիֆը, որը հենց ըսկրզբից հպատակ երկրների նկատմամբ սկսեց գործադրել ուժի և բռնության ավելի խիստ քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության նպատակն էր լցնել խալիֆայական դատարկված գանձարանը: Հասկանալի է, որ նոր խալիֆի ուղարկությունից շէր կարող վրիպել նաև Հայաստանը: 849 թվականին խալիֆի հանձնարարությամբ ոստիկանի պաշտոնով Հայաստան ուղարկվեց Աբուսեթը: Նրա տրամադրության տակ դրված էին մեծ քանակությամբ զինվորներ, որոնք պետք է աջակցեին Աբուսեթին հարկահավաքության ժամանակ:

Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Աբուսեթը մտադրվել է պաշտոնից հեռացնել Հայաստանի իշխանաց-իշխան Բագարատ Բագրատունուն և գահերեց իշխան Աշոտ Արծրունուն, որոնք հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու հետ միասին Հայաստանի ամենագործունյա և ամենահեղինակավոր գործիչներն էին: Նրանց հետևից էր գնում հայ ազնվականության մի զգալի մասը:

Այդ լուրն իմանալուն պես, Բագարատի նախաձեռնությամբ մի պատգամավորություն է ուղարկվում Արուսեթին ընդառաջ և առաջարկվում նրան ստանալ պահանջված հարկն ու ետ վերագառնալ: Հայկական պատգամավորներն իրենց հետ տարել էին նաև մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ ու թանկարժեք նվերներ:

Արուսեթը ոչ այնքան իրեն մատուցված նվերներէից շլացած, որքան հայ նախարարների ուժից ու միաբանությունից վախենալով, խոհեմարար կատարեց նրանց պահանջը: Դրանով նա միաժամանակ ուզում էր դեպքերի հետագա բարդացման պատահանատվությունից խուսարիել: Սակայն համենայն գեպս նա վերադարձից առաջ իր զորքերը բաժանեց երկու մասի մի մասը հանձնելով Աղձնիքի և Արձնի էմիր Մուսա իբն-Ջուրարին, նրան տվեց նաև Հայաստանի կառավարչի լիազորություններ և ուղարկեց Տարոն հարկեր հավաքելու և Բագարատին պատժելու համար, իսկ մյուսը դնելով Կայսիկ Ալա-Սովափիի տրամադրության տակ, համձնարարեց ասպատակել Վասպուրականը:

Արաբական զորաբանակը Ալա-Սովափիի հրամանատարությամբ ներխուժեց Հայաստան Աղբակ գավառի կողմերից և ըսկըսեց ասպատակել երկիրը, հասնելով մինչև Անձևացյաց գավառը: Արաբական այս ուժերի հարձակման հիմնական ուղղությունը Արծրունիների ոստան Հաղամակերտն էր: Աշոտ Արծրունին իմանալով թշնամու կատարած ավերածությունների մասին, մի նամակով դիմում է Ալա-Սովափիին և պահանջում, որպեսզի նա մի տեղ հանդիստ սպասի, մինչև ինքը հարկերը հավաքի ու հանձնի նրան: Արաբական գոռոզամիտ զորավարը նույնիսկ արժան չհամարեց պատասխանել հայոց փահրեց իշխանի նամակին և շարունակեց իր ասպատակությունները: Ծվ երբ այլևս հաշտության ոչ մի ճանապարհ չմնաց, Աշոտը որոշեց զինքի դիմել: Նա իր զորքերով հետապնդելով թշնամուն, հասավ Արձուճ գյուղը և անսպասելի հարձակումով ջախջախեց արաբներին: Ալա-Սովափին հաղիվ կարողացաւ կռվի դաշտից ողջ և առողջ դուրս պրծնել, իր զինվորներից շատերի դիակների հետ միասին մարտադաշտում թողնելով նաև հսկայական հարստություն և հանդերձանք, որ արաբները կողոպտել էին Հայաստանում: Հայերի կորուստներն այս կռիվներում, թշնամու կորուստների հետ համեմատած, զատ շնչին էին: Արձուճի կռիվներում փրենց քաջությամբ աչքի ընկան Աշոտի եղբայր Գուրգեն Արծրունին, Վահան Հավնունին և ուրիշներ:

Այս հաղթանակից հետո Աշոտը լուր ստացավ, որ արաբա-

Այան մյուս բանակը մտնելով Տարոն, բավական վտանգավոր դրուժյան մեջ է գցել իր քեռուն՝ իշխանաց-իշխան Բագարատ Բագրատունուն: Աշոտ Արծրունու զինակիցներն իրենց առաջին հաղթանակներից ոգևորված որոշեցին անմիջապես օգնության գնալ: Եվ այն ժամանակ, երբ Մուսայի զորքերը բռնելով Մուշ քաղաքի շրջակայքը նեղում էին հայերին, վրա հասավ Աշոտն իր զորքերով: Նա փայլուն կերպով վարելով հարձակումը ջախջախեց արաբական հեծելազորի աջ թևը և ստիպեց թշնամուն նահանջել: Հայերը փախչող արաբներին հալածեցին մինչև Մուսայի նստավայրը՝ Բաղեշ քաղաքը, որտեղ նրանք կանգ առան էմիրի կնոջ խնդրանքով, որը Բագարատի հարազատ քույրն էր:

Հաջկական ապստամբական շարժումները ճնշելու համար Մովսախաբիլ խալիֆը նոր զորքեր ուղարկեց Հայաստան նույն Աբուսեթի հրամանատարությամբ: Սակայն նա ճանապարհին մեռավ, նրա փոխարեն հրամանատար նշանակվեց որդին՝ Յուսուֆը:

Յուսուֆը Հայաստան մտավ Ատրպատականից և կանգ առավ Հաղամակերտում: Աշոտ Արծրունին շկարողանալով կանգնեցնել թշնամու հսկայական ուժերի առաջացումը, քաշվեց Մարդաստանի կողմերը: Արաբ ղորավար Յուսուֆը փորձեց խորամանկորեն ծուղակը գցել Աշոտին և այդ նպատակով նրան իր մոտ հրավիրեց: Սակայն Աշոտը հասկանալով թշնամու մտադրությունը և միաժամանակ հետադա բարգոյթյունից խուսափելու նպատակով, Յուսուֆի մոտ ուղարկեց իր մորը՝ Հռիփսիմե տիկնոջը մեծամեծ նվերներով: Դրանից հետո արաբական զորքերը շարժվեցին դեպի Նլաթ: Այստեղ Յուսուֆն իր խորամանկութունը բանեցրեց Բագարատ Բագրատունու նկատմամբ: Նա հայտարարեց, որ ցանկանում է ետ վերադառնալ, բայց նախքան այդ, ուզում է Հայաստանի իշխանությունը հանձնել Բագարատին: Բագարատ Բագրատունին հավատարով Յուսուֆին, զնաց նրա մոտ: Սակայն այստեղ փոխանակ նրան իշխանություն տալու, շղթայեցին և ուղարկեցին խալիֆի մոտ: Յուսուֆի այս նենգամիտ վարմունքը չի թաքցնում նույնիսկ արաբական պատմիչ Իբն ալ-Ատիրը: Նա ասում է, որ Յուսուֆը սամարդի կերպով ձերբակալեց ու Արաբիա աքսորեց Բաղարատին, որի պատճառով էլ հայերը ոտքի ելան վրեժ լուծելու համար:

Բագարատ Բագրատունուն ձերբակալելուց հետո արաբական զորքերն սկսեցին համարձակորեն կողոպտել Վասպուրականն ու Տարոնը: Հայաստանից տարված զերիների մի խոշոր մասն ուղարկվեց Ատրիք և ուրիշ երկրներ վաճառելու համար: Յուսուֆը

հրոսակախմբերը անուպատիժ կերպով կողոպտում էին Տարոնի լեռնային շրջանների բնակիչներին, որոնք առանց այդ էլ սուղ պայմաններում էին ապրում և հազիվ պահպանում իրենց գոյությունը:

Արաբական սանձարձակ բռնությունները շուտով ոտքի հանեցին հայ քաջարի լեռնականներին: Հայրենի հողն օտար հարստահարողներից մաքրելու համար ոտքի ելան Սասունի, Տարոնի, Վասպուրականի, Արզնի, Նախիջևանի, Աղբակի և այլ շրջանների ու զավառների բնակիչները:

Ապստամբության առաջին ազդանշանը տվեցին Սասունի լեռնային շրջանի՝ Խոթի գյուղացիները, որոնք 851—852 թվականների ցրտաշունչ ձմռանը հարձակվեցին Մուշ քաղաքում ձմեռող Յուսուֆի ու նրա հրոսակախմբերի վրա: Հայերի այս համարձակ արշավանքը գլխավորում էր ժողովուրդի ծոցից դուրս եկած Խոթեցի Հովնանը: Խոթեցիներին կազմակերպելու գործում կարևոր դեր են կատարել նաև աքսորից Սասունի լեռները փախած Բագարատ իշխանի որդիները՝ Դավիթն ու Աշոտը: Արաբները հանկարծակիի դալով, ընկան ծուղակը և գրեթե ոչ մի դիմադրություն չկարողացան ցույց տալ քաջարի խոթեցիներին: Նրանցից քչերին միայն հաջողվեց փախչել ու ազատվել: Այս կոտորածի ժամանակ ասպարեզից փախել ու քաղաքի եկեղեցում էր թաքնվել գլխավոր շարագործ Յուսուֆը, որը սակայն չկարողացավ իր կաշին փրկել զայրացած լեռնականներից: Հովնանի մարդիկ հենց եկեղեցում էլ սպանեցին նրան: Խոթեցիները թըշնամուց խլեցին ամբողջ ավարը, ազատեցին գերիներին և կրկին քաշվեցին իրենց լեռները: Խոթեցիների գործողությունները մեծ արձագանք գտան ամբողջ Հայաստանում: Բազմաթիվ տեղերում ժողովուրդը ոտքի կանգնելով շարդում ու երկրից դուրս էր քշում արաբական զավթիչներին:

Ժողովրդական ապստամբությունները ճնշելու համար Մութավաքիլ խալիֆը Հայաստան է ուղարկում իր ամենարյունարբու զորավար, թուրքական վարձկանների ղեխավոր հրամանատար Բուղա Շարաբիին: Նրան հանձնարարված էր Հայաստանը հստակեցնելու համար գործադրել բոլոր միջոցները: Բուղայի տրամադրությամբ տակ դրված էր մի հսկայական բանակ, որի կազմը, Թովմա Աթրոնուու չափազանցված տվյալների համաձայն, հասնում էր 200.000 մարդու:

Բուղայի զորքերի կատաղի վրիժառությունը ենթարկվեցին ամենից առաջ Սասունի բնակիչները: Արաբներն այստեղ սկսե-

ցին անխնա կոտորել բոլորին, իսկ կենդանի մնացածներին աքսորել Արարիա կամ տեղափոխել այլ շրջաններ: Բուղայի արշավանքների ժամանակ 852 թվականին արաբների ձեռքն ընկան նաև ասպտամբուլթյան ղեկավարներ՝ Հովնանը, Աշոտը, Դավիթը և մյուսները: Սրանց որպես գերիներ աքսորեցին Բաղդադ, որտեղ և տանջամահ արեցին: Բուղան իրագործելով խալիֆի հրամանը, քայլ առ քայլ ոչնչացնում էր հայերի ղինվորական ուժն ու նախարարներին: Արաբ ղինվորականներն ու պաշտոնյաները եղած հրամանի համաձայն սեփականացնում էին հայկական այն հողերը, որոնք իրենք նվաճում էին արշավանքների ընթացքում: Այս հանգամանքն արաբներին դարձնում էր ավելի բիրտ ու հանդուգն:

Թուլմա Արծրունին վկայում է, որ արշավող զորքերի ետևից գալիս էին մեծ թվով արաբական զաղթականներ, որոնք անմիջապես տեղավորվում էին հայերից խլված հողերի վրա: Բուղան իր գործողութունների ժամանակ կիրառում էր նաև նեկզ ու ստոր միջոցներ՝ հայ նախարարներին ու աչքի ընկնող գործիչներին որսալու համար: Նա պատիվ տալու պատրվակով այդպիսիներին կանչում էր իր մոտ, ապա ձերբակալում և Արաբիա արքորում: Բուղան այսպես էր վարվում նույնիսկ նրանց հետ, ովքեր թշնամանքի կամ ասպտամբուլթյան ոչ մի առիթ չէին տվել:

Հայ անվանի ու հեղինակավոր գործիչներին իր ձեռքը գցելուց հետո Բուղան էլ ավելի սարսափելի պատիժներ սկսեց գործադրել ժողովրդի նկատմամբ: Այսպես, Թուլմա Արծրունին պատմում է, որ զավանափոխ շլինելու համար Բուղան կտրել տվեց Մուկաթլ Վանանդեցու ձեռքերը, ոտքերը և լեզուն, իսկ հետո հանելով աչքերը կախել տվեց:

Սասունցիների հետ վայրագ հաշվեհարդար տեսնելուց հետո, Բուղան իր զորքերի մի մասը Փիրաքի հրամանատարությամբ ուղարկեց Վասպուրական, իսկ մյուս մասով ինքն անձամբ հարձակվեց Աշոտ Արծրունու վրա:

Փիրաքն առանց դիմադրության ներխուժեց Մուկը և Ռշտունիք: Թուլմա Արծրունին պատմում է, որ այստեղ արաբներին քաջարի դիմադրություն էր ցույց տալիս Շապուհը իր եղբոր հետ միասին: Սրանք միանալով մի խումբ հովիվների, կտրում են արաբների ճանապարհը, ջարդում նրանց ու ազատում գերիներին: Համեմատաբար ավելի զժվար էր Աշոտ Արծրունու վիճակը: Աշոտի ուժերը համարյա արդեն ջլատվել, քայքայվել էին: Նրա զինակիցներից ոմանք առանձնացել էին իրենց ամրոցներում ու

բերդերում, իսկ ոմանք էլ բացարձակորեն անցել էին թշնամու կողմը: Եվ շնայած այդպիսի ժանր վիճակին, Աշոտն իր հավատարիմ մարդկանցով շարունակում էր քաջարի դիմադրությունը: Նա կարողացավ գրավել Թոռնավան գավառի նշանավոր Նկան ամրոցն ու, ամրանալով այնտեղ, շարունակեց կռվել: Միաժամանակ նա իր եղբորը՝ Գուրգենին, ուղարկեց օգնական զորքեր բերելու: Արաբները շուտով շրջապատեցին Նկանը: Հայերը շարունակում էին հերոսաբար պաշտպանվել. դրա մանրամասն ու գեղեցիկ նկարագրությունը տալիս է Թովմա Արծրունին: Սակայն շրջապատվածների շարքում, Աշոտի զինակիցների մեջ շուտով բուն է դնում դավաճանությունը: Իշխաններից մի քանիսը գաղտագողի կապ հաստատելով Բուղայի հետ, խոստանում են իրենց ղեկավարին նրան հանձնել, այն պայմանով, որ իրենք ազատ արձակվեն: Եվ երբ դավաճանները երես առ երես հրաժարվում են Աշոտի հրամանները կատարելուց, այն ժամանակ նա ինքնակամ անձնատուր է լինում արաբներին:

Աշոտ Արծրունու եղբայրը՝ Գուրգենը, որը զնացել էր նոր ուժեր կազմակերպելու, հազիվ կարողացավ իր շուրջը համախմբել մի քանի նախարարների և հավաքել 900-ի շափ զինվորներ: Բուղան Աշոտի դեմ ունեցած հաջողություններից ոգևորված, իր զորքերը շարժեց Գուրգենի դեմ: Այս անգամ ընդհարումների հիմնական թատերաբեմը գարձավ Կորճեք աշխարհի Որոխրանք գավառը: Արաբական բանակը, բաղկացած 10.000 մարդուց, կանգ առավ Ջաբ գետի ափին: Նրանից ոչ հեռու Թով գյուղի մոտ լեռնակ էին գրել հայկական զորքերը: 852 թվականին Արյան լիճ կոչվող վայրում ուժերի չափազանց անհավասար պայմաններում տեղի ունեցավ մի կատաղի ճակատամարտ, որտեղ Գուրգեն Արծրունու հետ կողք-կողքի կռվում էին նաև նրա հավատարիմ զինակիցները, Արծրունի, Գնունի, Գազրիկյան, Ամատունի, Վարաժնունի, Ընտբունի, Ակեացի, Անձևացի և Վահևունի նախարարական տների ներկայացուցիչները: Կռվին անձնվիրաբար մասնակցում էին նաև հայ հոգևորականները:

Ճակատամարտն սկսվելուց անմիջապես հետո հայ զինվորները մեկ մարդու նման գրոհի են նետվում: Նրանց համարձակ գրոհները մինչև օրվա վերջը անընդհատ հարվածի ու ճնշման տակ էին պահում թշնամու զնդերին, որոնք մինչև երեկո կորցնելով 1800 զինվոր, պարտվում և սկսում են անկասնոն կերպով նահանջել Արյան լճից: Ծակատամարտը շարժված էր, հայերը տարել էին փառավոր հաղթանակ թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Բուղան

չէր կարողանում զսպել իր կատաղությունը: Նա վերջապես որոշեց վրեժխնդիր լինել խորամանկությամբ, այլ ոչ թե զենքով: Նա իր մոտ կանչեց Գուրգենին՝ Վասպուրականի մեծ իշխանը նշանակելու, որպես քաջ ու ճանաչված մարդու, ապա երեք օր պահելուց ու պատվելուց հետո, մյուսների հետ աքսորեց Արաքիա: Դրանից հետո հայերի դիմադրողունակությունը թուլացավ, արարները սկսեցին նորից ասպատակել Վասպուրականն ու Տարոնը:

851—852 թվականներին Հայաստանի հարավային դավառներն ու նահանգներն ավերելուց, ժողովրդին ջարդելուց ու կողոպտելուց հետո, Բուղան իր գործերի հիմնական մասերը շարժեց դեպի հյուսիս՝ ձմեռը Դվինում անցկացնելու համար:

Հաջորդ տարվա գարնանը Բուղան վերսկսեց իր արշավանքները: Արաբական զորքերը շարժվեցին նախ դեպի Թիֆլիս, որտեղ Իսհակ իրն-Իսմայիլն իրեն անկախ էր հայտարարել ու հրաժարվում էր խալիֆին հարկ վճարել: Բուղան Թիֆլիսն ու Թիֆլիսի էմիրությունը հպատակեցնելուց հետո արշավեց Կախեթի վրա: Այստեղ, սակայն, արաբական հրոսակները ջարդ կրեցին և հարկադրված վերադարձան Հայաստան, որպեսզի նոր ուժեր կազմակերպեն: Կախեթում կրած պարտության վրեժը Բուղան լուծեց Աղվանքի, Ուտիքի և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների խաղաղ բնակիչներից: Արաբներն այստեղ գրավեցին շատ գավառներ ու շրջաններ: Իրենց արշավանքների ընթացքում նրանք ներխուժեցին նաև Գարդման ու Խաչեն: Բուղան այստեղ ևս սարքեց համատարած կոտորածներ և շատերին էլ գերեվարեց: Նա հիշյալ շրջանների ու գավառների համարյա բոլոր աչքի ընկնող գործիչներին բռնեց ու աքսորեց: Բուղային ու նրա կեղծքիչներին անձնատուր շեղան. միայն հարավային Արցախի հայերը, որոնք իրենց իշխանի գլխավորությամբ արաբական լծի դեմ բռնկված ապստամբական շարժման սլատմության մեջ փառավոր էչեր գրեցին: Արցախի հայերին անշուշտ ոգևորել էին Վասպուրականի, Տարոնի և Կախեթի ժողովուրդների հերոսական պայքարի օրինակները: Հերոս արցախցիներն իրենց Քթիշ բերդը դարձրին մի հզոր ամրոց: Կատաղած Բուղան մեկ ամբողջ տարի շրջապատեց այդ բերդը, 28 անգամ գրոհ տվեց նրա վրա, բայց չկարողացավ գրավել: Բերդը պաշտպանող հայերը քաջարի դիմադրություն էին ցույց տալիս և ծանր կորուստներ սպառնալով ետ էին շարժում թշնամուն: Բուղայի ձեռնարկած գլխավոր հարձակումը նույնպես ձախողվեց: Վերջ ի վերջո բերդի տերերն ու

Քուղան համաձայնութեան եկան առանձին-առանձին պատգամա-
վորներ որդարկել խալիֆի մոտ բացատրութիւն տալու համար:
Արցախի իշխանավորները հայտարարում էին, որ իրենք խալիֆի
հպատակներն են և պատրաստ են միայն նրա հրամանները կա-
տարելու: Լեռնցիների ասպետական ու խիզախ ոգին որքան զորեղ
էր կովի մեջ, նույնքան անզոր էր Բաղդադի դավադրութիւնների
առաջ:

Կախեթցիների ու արցախցիների հերոսութիւնները նոր ոգե-
վորութիւն առաջացրին Վասպուրականում: Ազատագրական
պայքարի դրոշն այս անգամ բարձրացրեց Աբու-Ջափր Արծրու-
նին, որն իր տրամադրութեան տակ ունեւր 4000 քաջարի մար-
տիկներ: Ջորճերի հրամանատարութիւնը վարում էր Աբու-Մկրեմ
Արծրունին, Արյան լճի հռչակավոր ճակատամարտի հերոս Գուր-
գեն Արծրունու զինակիցը: Վասպուրականում ծագած նոր շար-
ժումները ճնշելու համար ուղարկվեց Նախիջևանի կառավարիչ
Իբրահիմը: Արաբական հիմնական ուժերին սերտորեն համա-
գործակցում էին նաև Բերկրիի Ութմանիկ արաբական ցեղերի
զորքերը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ հողաբերք գյուղի մոտ:
որտեղ հայերը ջախջախելով թշնամուն, նրան փախուստի մատ-
նեցին: Այս կովում հերոսի մահով ընկավ նաև Աբու-Մկրեմը:
Պայքարը շարունակեց Աբու-Ջափրը, որն անցավ Աղբակ գավա-
ռը, հարձակվեց Ռշտունիքի վրա ու Իբրահիմի ձեռքից կրկին խը-
լեց Ոստան քաղաքը: Շուտով Վասպուրականի մի զգալի մասն
ազատագրվեց ու անցավ Արծրունիների ձեռքը: Բուղան այլևս
ուժ չունենալով որևէ գործնական քայլի դիմելու, ստիպված ճա-
նաչեց Արծրունիների իրավունքները: 855 թվականին Բուղան
Հայաստանից ետ կանչվեց: Արաբների տարած մեծ թվով գերի-
ների մեջ էր նաև սպարապետ Սմբատը: 849—855 թվականնե-
րին ամբողջ Հայաստանում ու Անդրկովկասում բռնկված ապս-
տամբական շարժումները թեև ամբողջապես լթոթափեցին արա-
բական լուծը, բայց նրանք աջնպիսի հարված հասցրեցին Արա-
բական խալիֆայութեանը, որ դրանից շատ շանցած հայերը կա-
րողացան հասնել իրենց քաղաքական անկախութեանը և ստեղծել
ինքնուրույն թագավորութիւն՝ Բագրատունիների դիսպոտու-
թեամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՅԱԾ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԶԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Խ XIX

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

**Բագրատունիների
իրավունքների
ընդարձակումը
և արտաքին ու
ներքին քաղաքա-
կանությունը**

Հայկական պետականության վերականգնման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ Մութավաթիլ խալիֆը (847—861) 855 թվականին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտ Բագրատունուն: Դրա հետ միասին արաբները լուծարքի ենթարկեցին նաև Հայաստանում գտնված իրենց զորակայանները և երկրից գուրս բերեցին զորքերն ու հարկահավաքներին և սահմանափակվեց Դվինում նստած արաբական ոստիկանի գործունեությունը:

Այդ նշանակում էր, որ խալիֆայությունը հայ ժողովրդի համառ պայքարի ճնշման տակ ստիպված էր երկրի կառավարումը հանձնել հայերին:

IX դ. 60-ական թվականների սկզբին խալիֆը Աշոտ Բագրատունուն շնորհեց իշխանաց-իշխանի տիտղոս, որն առավել ևս ամրապնդեց նրա կառավարչական իրավունքները, ընդարձակեց նրա իշխանությունը և մնացած ֆեոդալական ուժերին իրեն ենթարկելու իրավաբանական հիմք տվեց: Այսպիսով փաստորեն երկրի կառավարումն ամբողջությամբ անցավ Բագրատունիների ձեռքը և զրանով իսկ Հայաստանը լիակատար ինքնավարություն ստացավ:

Իշխանաց-իշխան Աշոտ Բագրատունին հմտորեն օգտագործեց արաբա-բյուզանդական հակամարտությունները՝ Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ամրապնդելու և երկիրը օտար ուժերի ներխուժումներից զերծ պահելու համար:

Արաբական տիրապետության շրջանում նախկին հայկական Ֆեոդալական խոշոր տներից շատերը անհետացան: IX դարում ասպարեզի վրա մնացել էին Բագրատունիները, Արծրունիները և Սյունյաց Ֆեոդալական տները: Այդ երեք նախարարությունները IX դարի երկրորդ կեսին ավելի հզորացան, ընդարձակեցին իրենց կալվածքները և մեծացրին ռազմական ուժերը:

Բագրատունիները իրենց շուրջը համախմբված մյուս նախարարությունների հետ միասին ձգտում էին կազմակերպել ու միավորել երկրի ռազմական ուժերը և պայքարել Հայաստանի լիակատար պետական անկախության համար:

Նրանց ջանքերով հենց սկզբից վերականգնվեցին հայկական կազմակերպված զորագնդերը, ստեղծվեց 40 հազարանոց մշտական ու վարժեցրած բանակ, որը ընդունակ էր պաշտպանելու երկիրը թշնամիների ներխուժումից: Բանակի սպարապետ նշանակվեց իշխանաց-իշխանի եղբայր Աբասը: Հայաստանի ռազմական ուժը ավելի աճեց և հզորացավ, երբ Բուղայի կողմից գերեվարված հայ իշխանների մեծագույն մասը վերադարձավ հայրենիք:

Բագրատունիների վարած ներքին քաղաքականության նպատակն էր երկրի ուժերի համախմբումը և պետական անկախության վերականգնումը: Իսկ արտաքին քաղաքականության բնագավառում նրանք բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեցին Հայաստանի հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հետ:

Իշխանաց-իշխան Աշոտը առավել շրջահայաց քաղաքականություն էր վարում խալիֆայության նկատմամբ: Նա բացերբաց չհրաժարվեց արաբական գերիշխանությունը պահպանելուց, աշխատեց համերաշխ դիրք բռնել արաբների հանդեպ: Իրավացի շենայն պատմաբանները, որոնք նմանօրինակ քաղաքականության համար Բագրատունիներին վերագրում են արաբներին ծառայելու դիտավորություն: Այդ սխալ տեսակետը ժխտվում է այն ակտիվ դերով, որ Բագրատունիները հանդես էին բերում խալիֆայության տիրապետության դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարում:

Բագրատունիները հաշտ ու համերաշխ էին նաև Բյուզանդական կայսրության հետ: Իշխանաց-իշխան Աշոտը բարեկամական կապեր հաստատեց Բարսեղ I-ի հետ: Բյուզանդիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման հետևանքով հայքուզանդական սահմանների վրա վերջ տրվեց արաբների և բյուզանդացիների անընդհատ ընդհարումներին ու հաստատվեց կա-

յուն խաղաղություն, որի շնորհիվ վերսկսվեցին և բարենպաստ հնարավորություններ ստացան առևտրական հարաբերությունները Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև:

Բագրատունիների վարած արտաքին քաղաքականությունը նպաստեց այն քանին, որ Հայաստանը զերծ մնա օտարների արշավանքներից, ապահովվի կայուն խաղաղությունը, ամրապնդվի ձեռք բերված ինքնավարությունը և պայմաններ ստեղծվեն հայկական պետականության վերականգնման համար:

Հայկական պետականության վերականգնումն ու ամրապնդումը

Ինքնավարության շրջանում արտաքին և ներքին նպաստավոր պայմանները խթանեցին երկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի վերելքին: Ժողովրդի մեջ աճեց ու ամրապնդվեց օտար լծից վերջնականապես ազատագրվելու ձգտումը: Պետական անկախության ձեռքբերումը դարձավ հայ ժողովրդի բոլոր խավերի իղձն ու նրա պատակը:

Աշխատավոր բնակչությունը՝ գյուղացիությունն ու արհեստավորությունը, ձգտում էր դրան, որովհետև նա ամենից շատ էր տուժում արաբների կեղեքումներից: Խոշոր ու մանր ազնվականները և հոգևորականները նույնպես շահագրգռված էին ինքնուրույն պետականության վերականգնմամբ, քանի որ նրանք ևս կազատվեին արաբ զավթիչների կամայականություններից ու բռնությունից: Այդ էր պատճառը, որ արաբական լծի վերահաստատման վտանգը, որ դեռևս չէր վերացել, ստիպեց հայ ֆեոդալական խավին համախմբվել Բագրատունիների շուրջը և դառնալ հայկական պետականության վերականգնման իրական հենարանը:

Հայաստանը թագավորություն հռչակելու և իշխանաց-իշխան Աշոտ Բագրատունուն Հայաստանի թագավոր ճանաչելու հարցը հասունացել էր: Այդ նպատակով, մոտավորապես 875—877 թվականների ընթացքում, հայոց Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսի, Սյունյաց իշխաններ Վասակ իշխանիկի և Գրիգոր Սուփանի, Արծրունյաց Գրիգոր-Դերենիկի, Անձևացյաց Գուրգեն Ապուպեճի և մի քանի այլ իշխանների նախաձեռնությամբ գումարվեց ժողով, որտեղ որոշվեց Աշոտին հռչակել հայոց թագավոր և առաջարկել Արաբական խալիֆայությանը՝ հաստատելու Աշոտի թագավորությունը և օրինականացնելու Հայաստանի պետական անկախությունը:

885 թվականին խալիֆ Ահմեդ Աբուլ-Աբասը (870—892) Աշոտին ուղարկեց արքայական թագ ու հանդերձանք և Հայաստ-

տանը ճանաչեց որպես թագավորութուն: Շուտով Աշոտի թագավորութունը ճանաչեց նաև բյուզանդական կայսր Բարսեղ I-ը: Հայաստանում հիմք դրվեց Բագրատունիների թագավորությանը՝ Աշոտ I-ի (885—890) գլխավորությամբ: Աշոտ I Բագրատունու հանդիսավոր թագադրությունը տեղի է ունենում Բագարան քաղաքում:

Բագրատունիները այսուհետև ավելի եռանդուն ջանքեր գործադրեցին հայկական նորաստեղծ պետության ամրապնդման համար: Նրանք արքունիքում վերականգնեցին Արշակունիներին ժամանակ գոյություն ունեցած գործակալությունների սիստեմը: Երկրի խոշոր իշխաններին պետական բարձր պաշտոններ շնորհվեցին: Մանր ազնվականներից շատերին կալվածքներ նվիրվեցին և այլն: Այդ բոլորը հնարավորություն ընձեռեց Աշոտ I-ին սանձահարելու Գուգարքի և Ուտիքի կենտրոնախույս ֆեոդալներին, համագործակցելու Վրաստանի ու Աղվանքի հետ և այդ երկրներին հյուսիսային շրջանները մաքրելու լեռնականներից:

Այնուհետև Բագրատունիները խաղաղ պայմաններ ասպնդվեցին ստեղծարար աշխատանքի համար և իրենց քաղաքականությունը նպաստեցին ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը: Ժամանակակից պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին Աշոտ I-ի գործունեությունն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. «Եվ այնուհետև շատ և երևելի վարդեր հաստատեց իր տերության մեջ, հորինեց տոհմեր, ազգեր, քաղաքներ, գյուղեր, դաստակերտներ և հավասարապես, ըստ յուրաքանչյուրի, կարգեր էր դնում լեռնականների, ջերմահովիտ բարեխառն դաշտավայրերի քնակիչների համար և բոլոր տափարակ տեղերում ագարակներ և գոմեր էր հաստատում. մանավանդ տեղերը այգիներով ու բուրաստաններով էր զարդարում և այն ամենը ինչ թագավորության օրենքին էր համապատասխանում, կամ թագավորության մեջ վարկամ թե թագավորության շրջակայքումն էր, նրանց ընթացքը շէր կասեցնում, և գրեթե հարստագույն և խոհեմագույնն էր երևում բոլոր թագավորությունների մեջ: Եվ այսպես նորոգատուր թագավորությամբ բարձրացնում էր Թորգոմյան ազգը»: Պատմագիրը «տոհմերի» և «ազգերի» հաստատում ասելով, հասկանում է, որ Աշոտ I-ը իր քաղաքականությունը նպաստում էր նոր ֆեոդալական տների առաջացմանը, նրանց նվիրելով ընդարձակ կալվածներ, որով ցանկանում էր ամրապնդել իր թագավորությունը, ըստեղծել դրա համար վայրն հենարան: Դրասխանակերտցին այնուհետև պատմում է, որ Աշոտ I-ը իր իշխանությունն է տարածում

անհնազանդ և կենտրոնախույս տարրերի վրա, սանձահարում ավագակարար տարրերին: Բագրատունիները երկրում խաղաղություն ապահովելու համար մի կողմից սանձահարում էին միջֆեոդալական ընդհարումները, համագործակցություն հաստատում հարևան երբայրական ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հետ, մյուս կողմից՝ լույս դիրք էին բռնում Արաբական խալիֆայության նկատմամբ և բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատում Բյուզանդական կայսրության հետ: Դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Աշոտ I-ի մահից հետո, 890 թվականին, գահ բարձրացավ նրա ավագ որդին՝ Սմբատ I-ը (890/91—914): Սա թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության մեջ հետևեց իր հորը և ընդարձակեց հայկական թագավորության սահմանները: 892 թվականին հայկական զորքերը մտան Դվին, ձերբակալեցին արաբական էմիրներ Մուհամմեդին և Ումայյին ու շղթայակապ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս: Նրանք սաստեցին նաև Մանազկերտի արաբական էմիրությանը և ստիպեցին զորք տալ ու հարկ վճարել հայկական պետությանը: Այնուհետև Բագրատունիները իրենց թագավորությանը միացրին Տարոնը, Աղձնիքի հյուսիսային մասերը, Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները, Տայոց աշխարհը և այլ երկրամասեր:

Այսպիսով, հայկական հողերը, բացառությամբ Հայաստանի արևմտյան մի քանի շրջանների, որոնք մտնում էին Բյուզանդական կայսրության մեջ, համարյա ամբողջությամբ միավորվեցին Բագրատունիների տիրապետության ներքո: Աշոտ I-ի և Սմբատ I-ի ժամանակ Հայաստանի պետական սահմանները, Դրասխանակերտցու վկայությամբ, անցնում էին՝ արևմուտքից Կարին քաղաքի մոտով, Կղարջքով ու Եգերաց երկրով, հյուսիսից՝ Կուր գետով՝ ընդգրկելով Գուգարքը ամբողջությամբ, Ուտիքն ու Շամքորը, արևելքից՝ Փայտակարանով, Հեր ու Զարեվանդ գավառներով, իսկ հարավից՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերով:

**Հայաստանի դերի
բարձրացումը և արաբական էմիրությունների ոտնձգությունները**

Բագրատունիների թագավորության ամրապնդումը բարձրացրեց Հայաստանի դերն ու ազդեցությունը: Հայաստանը օգնեց Վրաստանին դուրս քշելու արաբական էմիրներին Թիֆլիսից և ազատվելու արաբական լծից: Սմբատ I-ը 90-ական թվականներին թագ շնորհեց վրաց Ատրեներսեհ իշխանին և օժանդակեց նրան վերականգնելու վրացական պետությունը: Վրաց ու աղվանից ժողովուրդների հանդեպ Հայաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը նպաստեց նրանց ու հայ ժողովրդի ավելի սերտ մերձեցմանը և բարեկամության ամրապնդմանը: Անդրկովկասյան ժողովուրդներն իրենց հերթին նեցուկ դարձան Բագրատունիների թագավորության համար, որովհետև Հայաստանի պետական անկախության պահպանումն ու ամրապնդումը կարևոր երաշխիք էր նաև այդ ժողովուրդների ինքնուրույնության պահպանման համար:

Բագրատունի գահակալները խաղաղ և բարեկամական հարաբերություններ հաստատեցին Բյուզանդական կայսրության հետ: Դեռևս Աշոտ I-ի ժամանակ Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև բարեկամության հիմք դրվեց, իսկ Սմբատ I-ը 893 թվականին Բյուզանդիայի հետ կնքեց նաև առևտրական պայմանագիր: Սմբատ I-ին հաջողվեց զսպել երկրի ներսում եղած կենտրոնախույս ուժերին: Նա ստիպեց իրեն ենթարկվել իր հորեղբոր՝ հայոց սպարապետ Աբասին, որն ամրանալով Կարսում, փորձում էր տիրանալ թագավորական գահին: Սմբատին միացան և նրան ենթարկվեցին Սյունյաց, Արծրունյաց և այլ իշխաններ:

Հայաստանի հզորացումն ու քաղաքական դերի աճումը հաճելի չէր սահմանակից արաբական էմիրություններին: Այդ պատճառով նրանք փորձեցին կասեցնել Հայաստանի հետագա հզորացումը: Ատրպատականի էմիր Ավշինը 893 թվականի հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագիրը դիտեց որպես Հայաստանի կողմից հնազանդության խախտում և նույն թվականին պատրաստվեց հարձակվել Հայաստանի վրա: Սմբատ I-ը, նախօրոք իմանալով այդ մասին, 30 հազարանոց բանակով շարժվեց դեպի երկրի արևելյան սահմանները՝ նրան ընդառաջ:

Ավշինը դեմ առ դեմ հանդիպելով հայկական 30 հազարանոց բանակին և չսեղով Սմբատի բացատրությունը, թե կնքված առևտրական պայմանագիրը օգուտ է բերում նաև արաբներին,

հաշտութիւնն առաջարկեց և իր զորքը ետ տարավ, բայց հաջորդ 894 թվականին նա նորից իր զորքերը շարժեց դեպի Հայաստան: Ավշինի բանակին հաջողվեց գրավել Դվինը, որը 893 թվականի երկրաշարժից քարուքանդ էր եղել:

Սմբատ I-ը, ասպատակութիւններին և ավերածութիւններին խուսափելու համար հաշտութիւնն առաջարկեց: Նա հայոց Գեորգ կաթողիկոսի գլխավորութեամբ պատվիրակութիւն ուղարկեց Ավշինի մոտ, բայց վերջինս մերժեց հաշտութեան առաջարկը, կաթողիկոսին բանտարկեց և հարձակման անցավ: Հայկական և արաբական բանակների միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արագածոտն գավառի Դոդոս գյուղի մոտ (այժմ էջմիածնի շրջան) և ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Ավշինը իր բանակը ետ տարավ Հայաստանից:

Այդ նույն ժամանակ, երբ հայկական բանակը զբաղված էր Ավշինի հարձակումը ետ մղելով, Հյուսիսային Միջագետքի արաբական էմիր Ահմադը նախ ձերբակալեց Աղձնիքի կառավարիչ Ապլմախրային՝ և այդ նահանգը ենթարկեց իրեն, ապա նվաճեց Սիմ լեռան շրջակայքն ու շարժվեց դեպի Տարոն: Սմբատ I-ը 60 հազարանոց բանակով ընդառաջ ելավ արաբական զորքերին: Սակայն Տարոնի ճակատամարտում հայկական բանակը Գագիկ Ապումրվան Արժրուեսու դավաճանութեան պատճառով պարտվեց և ետ նահանջեց:

Այդ դեպքից հետո՝ 896 թվականին Աշվինը նորից հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նա Աղվանքի վրայով մտավ Վրաստան և այնտեղից արշավեց դեպի Հայաստան: Արաբներին հաջողվեց պաշարել և գրավել Կարսը, գերել թագավորի ընտանիքը և առաջ շարժվելով դալ ու ամրանալ Դվինում: Սմբատ I-ը Տայքից օժանդակ ուժ վերցնելով, վերադարձավ իր արքայանիստ Երազդավորս գյուղաքաղաքը և բանակցութիւններ սկսեց Ավշինի հետ՝ հաշտութիւն կնքելու և դերիններին ազատելու համար: Այս անգամ փոխադարձ զիջումներով հաշտութիւն կնքվեց: Ավշինի կազմակերպած արշավանքները թեև խոտովում էին Հայաստանի անդորրը և նյութական վնասներ հասցնում երկրին, սակայն չկարողացան կասեցնել նրա ո՛չ տնտեսական և ո՛չ էլ քաղաքական վերելքը:

Յուսուֆի արշավանքը և Վասպուրականի անջատումը

899 թ. Ավշինի մահից հետո Ատրպատականի էմիրութիւնը անցավ նրա եղբայր Յուսուֆ Սաջիին: Սմբատ I-ը, որպեսզի Յուսուֆի հետ առնչութիւն չունենա, դիմեց խալիֆին հարկը անմիջապես խալիֆի դանձարանը մուծելու հա-

մար: Այդ հանգամանքը զրգոեց Յուսուֆին և նա 901 թվականին իր բանակը շարժեց դեպի Հայաստան: Նրա դեմ դուրս եկավ հայկական զորքը: Յուսուֆը խուսափեց ճակատամարտից, և խաղաղություն հաստատելու առաջարկով իր ասորի քարտուղարին պատվիրակ ուղարկեց Սմբատ I-ի մոտ: Սա ընդունեց հաշտության առաջարկը, և արաբական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

Յուսուֆի համար այդ հաշտությունը, որը տևեց մինչև 909 թվականը, ժամանակ շահելու միջոց էր:

X դարի առաջին տասնամյակին երկրի առանձին նահանգներում խոշոր ֆեոդալներին ոմանք տնտեսական և ռազմական տեսակետից այնքան հզորացան, որ ձգտում էին անկախ և ինքնուրույն դառնալ: Այսպես, 902 թվականին Մանազկերտի կայսրիկները հրաժարվեցին հարկ վճարել և զորք տալ Սմբատ I-ին, բայց հաջողութուն չունեցան և ստիպված շարունակեցին կատարել իրենց պարտավորությունները արքունիքի հանդեպ: Այս դեպքերից մի տարի հետո ապստամբեց Սյունյաց Սմբատ զահերեց իշխանը, սակայն նա ևս ստիպված եղավ տեղի տալ և ենթարկվել Սմբատ I-ին:

Այս դեպքերից շատ շանցած՝ Հավնունիները վրաց Ատրնեսեհ թագավորի օժանդակությամբ դավադրութուն կազմակերպեցին Սմբատ I-ի դեմ: Սրանք որոշել էին սպանել թագավորին, երբ նա շրջագայութունից վերադառնար Երազավորս: Սակայն դավադրութունը հայտնաբերվեց և Հասան Հավնունին ու նրա համախոհները պատժվեցին:

Չնայած Բագրատունիներին հաջողվեց ճնշել ֆեոդալական ընդվզումները, սակայն ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի երկրի քաղաքական մասնատում: Հայկական միասնական թագավորության առաջին մասնատողները եղան Արծրունյաց իշխանները: Արծրունիներն ու Սյունյաց իշխանները X դարի սկզբին վիճում էին Նախիջևան քաղաքի համար: Այդ քաղաքն իր շրջակայքով երբեմն գտնվել էր Արծրունիների, երբեմն՝ Սյունյաց իշխանների ձեռքում: Սմբատ I-ը այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունյաց իշխանների և քաղաքը տվեց նրանց:

Արծրունի իշխաններ Գագիկ-Խաչիկը և Գուրգենը, Սմբատ I-ի քրոջ արդիները, դժգոհ մնացին թագավորի այդ վճռից և դիմեցին Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի օգնությանը: Սրան էլ առիթ էր հարկավոր, որպեսզի պառակտեր և թուլացներ Բագրատունիների թագավորութունը: Յուսուֆը խոստացավ օգնել Արծրունիներ-

րին, Վասպուրականը հռչակել առանձին թագավորութուն և խալիֆից թագ բերել Գագիկ Արծրունու համար: 908 թվականին Վասպուրականը անջատվեց Բագրատունիների միասնական թագավորութունից ու կազմեց առանձին թագավորութուն՝ Գագիկ Արծրունու գլխավորությամբ (908—937):

Յուսուֆի հարձակումը Հայաստանի վրա և Ձկնավաճառի ճակատամարտը

Վասպուրականի դեպքերից առաջ Յուսուֆը խալիֆից Հայաստանի հարկը ստանալու իրավունք էր ձեռք բերել և արդեն առիթ կար միջամտելու Բագրատունիների ներքին գործերին: Սա Սմբատ I-ին սպառնաց պատերազմով և պահանջեց խալիֆին տրվող հարկը անմիջականորեն վճարել իրեն: Հայոց արքան երկրի գլխին կախված վտանգը հեռացնելու նպատակով համաձայնվեց հարկերը վճարել, ապա շովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին ուղարկեց Յուսուֆի մոտ՝ նրան համոզելու, որ ետ կանգնի Հայաստան արշավելու մտքից: Սակայն կաթողիկոսի միջնորդութունն ապարդյուն անցավ: Յուսուֆը նրան շղթայակապ բանտ նետեց և 909 թ. դարնանը Արծրունիների մասնակցությամբ արշավեց Հայաստանի վրա: Նրա զորքերը մտան Նախիջևան ու Սյունիք: Սյունյաց ֆեոդալներ Սմբատն ու Սահակը հեռացան իրենց երկրամասից, իսկ մի քանիսն էլ անձնատուր եղան Յուսուֆին կամ գերի ընկան:

Յուսուֆի զորքերը 910 թ. դարնանը արշավեցին դեպի Արարատյան դաշտ, գրավեցին Դվինը և ասպատակեցին այլ՝ գավառներ: Հայ ֆեոդալների մի մասը, թշնամու հաջողութունից ահաբեկված, լքեց Սմբատ I-ին ու միացավ կամ անձնատուր եղավ Յուսուֆին: Դվին եկած արաբներին հանձնվեցին Սյունյաց գահերեց իշխան Գրիգոր Սուփանը և Վասակ իշխանը, հայոց սպարապետ և Սմբատ I-ի եղբոր որդի Աշոտը և ուրիշներ:

Սմբատ I-ը, լքված իր մի քանի զինակիցներից, չկարողացավ այնուհետև կարգի բերել բանակը և կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը: Ուժերի գերագույն լարման գնով նույն թվականին Սմբատին վերջիվերջո հաջողվեց համարել բանակը և իր որդիներին՝ Աշոտի ու Մուշեղի գլխավորությամբ կովի դուրս բերել թշնամու դեմ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Նիգ գավառի (այժմյան Ապարանի շրջան) Ձկնավաճառ կոչված վայրում: Սկզբում հաջողութունը հայերի կողմն էր, բայց օրվա երկրորդ կեսին սևորդիներից կազմված գունդը մարտից դուրս եկավ, գերվեց արքայոր-

դի Մուշեղը և թշնամին պարտության մատնեց հայոց զորքին:

Զկնավաճառի ճակատամարտից հետո հայկական բանակը այլևս լուրջ և կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ չկարողացավ: Արաբները ոտնատակ տվին երկիրը և կողոպտեցին ժողովրդին: Հայ ֆեոդալներից նրանք, ովքեր չէին անցել թշնամու կողմը կամ չէին գերվել, քաշվեցին իրենց ամրությունները: Սըմբատ I-ը ևս փակվեց Կապույտ բերդում, թողնելով ժողովրդին անպաշտպան:

Յուսուֆի զորքերը մի շարք ամրոցներ գրավելուց հետո պաշարեցին նաև Կապույտ բերդը, որը համառ կերպով պաշտպանվում էր և ծանր կորուստներ էր պատճառում թշնամուն: Սակայն Սմբատ I-ը երկրի ավերումն ու կողոպուտը դադարեցնելու նպատակով որոշեց անձամբ գնալ Յուսուֆի մոտ և հաշտություն կնքել: Բայց արաբները 913 թվականին Սմբատին շղթայակապ տարան Դվին, բանտ նետեցին, իսկ 914 թվականին զլխատեցին:

Յուսուֆը հույս ուներ, որ Սմբատին աս-Պալքարի վերելքը պարեզից հեռացնելուց հետո հայերը ծնկի և Աշոտ երկորդը կգան: Բայց այդպես չեղավ: Հայ ժողովուրդը նորից ծառայեցավ թշնամու դեմ իր հայրենիքն ու պետականությունը պաշտպանելու համար: Դրան նպաստեց նաև Յուսուֆի անողոք վերաբերմունքը իր կողմն անցած հայ իշխանների նկատմամբ: Նա սպանել տվեց Գրիգոր Սուփան Սյունյաց իշխանին, Սմբատ I-ի եղբորորդի Սմբատ Բագրատունուն, արքայորդի Մուշեղին, Դավիթ ու Գուրգեն Գնունիներին և այլոց: Հետապնդումից զերծ չմնացին նաև Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիները: Սրանք տեսնելով իրենց հայրենակիցների զլխին եկած փորձանքը և զգալով, որ վաղ թե ուշ այդ նույնը վիճակվելու է և իրենց, հեռացան Յուսուֆից, զենքն ուղղեցին նրա դեմ և արյունով քավեցին հայրենիքի նկատմամբ իրենց գործած հանցանքը:

Ոտքի ելավ նաև Սյունիքը: Յուսուֆի կողմից բանտարկված վասակ իշխանը սպանում է պահակին, փախչում Սյունիք և կազմակերպում պալքարը Յուսուֆի դեմ: Այնտեղ վերադարձան Սըմբատ և Սահակ իշխանները, որոնք նույնպես ձեռնամուխ եղան ակտիվ պալքարի: Այդ նույն ժամանակ թագաժառանգ Աշոտը և նրա եղբայր Աբասը Շիրակի, Գուգարքի և Տայքի բնակիչներից փոքր խմբեր կազմած, պարտիզանական հաշոդ կռիվներ էին մղում երկիր ներխուժած թշնամու դեմ:

Յուսուֆի դեմ ծավալվող պալքարը ոգեշնչեց հասարակ ժո-

ղովըդին, որը մեծ վնասներ էր կրում արաբական զորքերի ասպատակութիւններէց, և զավառներում բնակչութիւնը համախըմբում էր պայքարի դուրս եկած ջոկատների շուրջը, համալըրում նրանց շարքերը և օգնում, օժանդակում թշնամուն ջախջախելու գործին: Թագաժառանգ Աշոտի ջոկատները, խորտակիչ հարվածներ հասցնելով թշնամուն, կարողացան ազատագրել Քազարանը, Շիրակը, Գուգարքը: Նրանք արաբական զորքերին դուրս բռնեցին նաև Թիֆլիսից և Աղստևի հովտից: Դրանից հետո Աշոտը հռչակվեց հայոց թագավոր Աշոտ II կամ Աշոտ Երկաթ մականունով (914—928):

Բյուզանդական կայսրութիւնը, որ ուշի ուշով հետևում էր Հայաստանում կատարվող դեպքերին, Աշոտ II-ին հրավիրեց Կոստանդնուպոլիս: 920—921 թվականներին Աշոտ II-ը մեկնեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք: Այնտեղ նրան հանդիսավոր կերպով ճանաչեցին որպես հայոց թագավոր և մի ջոկատ բյուզանդական զորքով ճանապարհեցին Հայաստան:

Սևանի ճակատամարտը և արաբների արտաքսումը երկրից

Արաբական զավթիչներից հայրենիքը ազատագրելու համար ժողովրդի սկսած պայքարը օրեցօր ավելի էր ուժեղանում ու լայն ծավալ ստանում: Աշոտ II-ը մեծ ջանքեր գործադրեց միավորելու այդ պայքարը: Նա փոփոխական հաջողութիւններով մի քանի ընդհարումներ ունեցավ արաբական զորքերի հետ, բայց լուրջ հաջողութիւնների չհասնելով՝ առժամանակ քաշվեց Սևանա կղզին:

Այդ ժամանակ Յուսուֆը հեռացել էր Հայաստանից և իր փոխարեն Հայաստանի կառավարիչ էր նշանակել նախ նըսրին, ապա Բեշրին: Վերջինս օգտվելով առիթից, սկսեց հետապնդել Աշոտ II-ին, կողոպտել Սևանի շրջակայքը, ասպատակել Կոտայքը և ալլն: Արաբների դեմ շուտով դուրս եկան Գևորգ Մարզպետունի իշխանի քաջարի ջոկատները: Մի անգամ նրա ջոկատներից մեկը Դվին տանող ճանապարհին հանդիպելով մի խումբ արաբների և մարտի բռնվելով նրանց հետ, ջարդեց նրանցից շատերին ու փախուստի մատնեց մնացածներին: Սակայն արաբները դրանից հետո ավելի մեծ ուժերով շարժվեցին դեպի Սևան և բանակ դրեցին Սևանա կղզու հանդիպակաց ափին:

Աշոտ II-ը կղզում գտնվող իր ռազմիկներից ընտրեց լավագույն նետաձիգների, տեղավորեց նավակներում և դեռ ափ չհասած սկսեց անվրեպ նետահարել ափում խռնված արաբներին: Հայոց թագավորի համարձակ գործողութիւնները անմիջապես խուճա-

պի մատնեցին արաբներին, որոնք շուտով սկսեցին գլխակորույս նահանջել: Ճանապարհին նահանջողների վրա հարձակվեց նաև Գևորգ իշխանի ջոկատը և նոր ջարդ տվեց նրանց: Սևանի ճակատամարտը և Գևորգ իշխանի ջոկատի հաջողությունները ոգեշնչեցին բնակչությանը և մեծ թափ հաղորդեցին արաբների դեմ մղվող պայքարին: 924—925 թվականներին Հայաստանը ամբողջությամբ մաքրվեց արաբական զորքերից: Բագրատունիների թագավորությունը նորից ոտքի կանգնեց և իր իշխանության ներքո միավորեց երկրի մեծագույն մասը, առանց Վասպուրականի:

Հայկական պետության պահպանման համար Ատրպատականի արաբական էմիրության դեմ մղվող պայքարն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Այդ հաղթանակից հետո Հայաստանը ամբողջությամբ թոթափեց արաբական գերիշխանությունը և ձեռք բերեց լիակատար անկախություն:

**ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՖԵՆՈԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

Արտադրողական ուժերի զարգացումը IX դարի երկրորդ կեսերից սկսած Հայաստանը ավելի քան 120 տարի ապրեց համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան և երկրում ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Այդ շրջանում զգալիորեն կատարելագործվեցին արտադրության գործիքները, աճեց բնակչությունը: Գյուղատնտեսության մեջ մասսայաբար գործադրվում են երկաթե խոփը, երկաթե բահը, փայտատը, մանգաղը, գերանդին, երկաթե խոփով գուլթանը և այլ գործիքներ:

Հայաստանում IX—XI դարերում տեղի է ունեցել նաև աշխատող ձեռքերի զգալի աճ: Հայ և օտար աղբյուրները վկայում են հիշյալ դարերի Հայաստանի բազմաքանակ բնակավայրերի մասին: Օրինակ՝ Սամվել Անեցին և Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում են, որ Արծրունյաց թագավորությունն ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 8 քաղաք և 72 ամրոց: Մտեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Սյունյաց թագավորությունում եղել են ավելի քան 1000 գյուղ և 43 ամրոց: Արաբական մատենագիր Իբն-ալ-Ֆաբրիհի վկայությամբ Արաքսի հովիտը, այսինքն՝ Արարատյան դաշտը ունեցել է 1000 բնակավայր, իսկ մատենագիր Յակոտին ամբողջ Հայաստանի բնակավայրերի քանակը հասցնում է 18000-ի:

Հայաստանի բնակավայրերի թվի մասին հիշյալ տեղեկությունները որքան էլ չափազանցված լինեն, այնուամենայնիվ ապացույց են խիտ բնակչության առկայության: Կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանը այդ ժամանակ ուներ 5—6 միլիոն բնակ-

չություն: Բնակչության մեծամասնությունը կազմել են գյուղացի-ներն ու արհեստավորները, այսինքն՝ աշխատավոր մարդիկ: Դարերի ընթացքում այդ մարդկանց ձեռք բերած փորձն ու հմտությունը նրանց հնարավորություն են տվել ավելի արդյունավետ կերպով օգտագործել եղած արտադրամիջոցները և առաջ մղել երկրի տնտեսական կյանքը:

Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը

Հայաստանը IX դարից սկսած վաղ ֆեոդալիզմից թևակոխեց զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը: Այժմ նույնպես ֆեոդալական հարաբերությունների հիմքում ընկած էր ֆեոդալի սեփականատիրությունը արտադրության միջոցների՝ հատկապես հողի և ոչ լրիվ սեփականատիրությունը արտադրող մարդկանց՝ հատկապես ճորտ գյուղացիների նկատմամբ: Ֆեոդալական սեփականության այդ տիրապետող ձևի կողքին գոյություն ունեին նաև գյուղացու և արհեստավորի անձնական սեփականությունն աշխատանքային գործիքների և տնտեսության նկատմամբ:

Բազրատունիների թագավորության ժամանակ ֆեոդալական հարաբերությունները կրել են զգալի փոփոխություններ: Նախկին ֆեոդալական խոշոր տների ներսում առաջացել էին բազմաթիվ ինքնուրույն ֆեոդալներ՝ իրենց կալվածքներով, ամրոցներով ու զորքերով: Բազրատունիների ֆեոդալական նախկին տունը IX դարում արդեն տրոհվել էր մի քանի ինքնուրույն ֆեոդալական ընտանիքների: Սյունյաց ֆեոդալական տոհմը բաժանվել էր 10—12, Արծրունյաց տոհմը ավելի քան 15 նույնպիսի տների:

Ֆեոդալական այդ նոր տները տիրացել էին ոչ միայն իրենց նախկին ֆեոդալական տոհմի կալվածքներին, այլև զավթել ու զավթում էին գյուղական ազատ համայնքներին պատկանող հողերը: Նոր կալվածքներ ձեռք բերելու գործում աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև վանքերը և հոգևոր ֆեոդալական մյուս հաստատությունները: Նոր հողեր յուրացնելով, ֆեոդալները դեռևս ազատ մնացած գյուղացիներին տնտեսական կախման մեջ էին դնում իրենցից, ստիպում տուրք վճարել և ապա սահմանափակում էին իրենցից կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների անձնական ազատությունը:

Հողատիրության ձևերը

IX դարում Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի համեմատությամբ արդեն զգալի փոփոխություններ էին կատարվել ֆեոդալական հողատիրության ձևերի մեջ: Արշակունիների թագավորության և մարզպանության շրջանում, բացի տանտես-

րից, ֆեոդալական տան մյուս իշխանները իրավասու չէին իրենց տոհմին պատկանող կալվածքների նկատմամբ տնօրինութուն անել՝ նվիրել, վաճառել կամ նոր կալվածք գնել: Սկսած VII—VIII դարերից, իսկ ավելի ցայտուն կերպով՝ IX դարում, ֆեոդալական տոհմի յուրաքանչյուր իշխանական ընտանիք առանձնանում է, վերցնում իր բաժին կալվածքը և այն տնօրինում ինքնուրույնաբար: Այլ կերպ ասած՝ նախկին սեպուհներն արդեն հանդես էին գալիս որպես ինքնուրույն ֆեոդալներ և կոչվում էին ոչ թե սեպուհ, այլ գահակալ իշխան:

Նախկին տանուտերը կամ նախարարը այլևս գահակալ իշխանների վալվածքների տերերը չէին և չէին կարող տնօրինել այդ կալվածքները: Այժմ նրանք կոչվում էին ոչ թե տանուտեր, նահապետ կամ նախարար, ալև՝ գահերեց իշխան: Հիշյալ փոփոխության կարևոր պատճառներից մեկն այն էր, որ ֆեոդալներն սկսել էին կազմակերպել իրենց սեփական տնտեսութունը: Հետևաբար, անհրաժեշտ էր, որ տնտեսատիրոջ լիակատար սեփականութունը դառնային ոչ միայն նրա տնտեսութունից ստացվող արդյունքները, այլև մշակվող հողերն ու կալվածքները:

Գահերեց և գահակալ իշխաններն իրենց կալվածքների զգալի, թերևս մեծադույն, մասը տիրում էին որպես սեփականատերեր կամ, ինչպես պատմագիտական զրականության մեջ ընդունված է ասել, dominium dirrectum: Այդ կարգի կալվածքը՝ մեր մատենագրության մեջ անվանվել է հայրենիք, որը համապատասխանում է Ռուսաստանում եղած вотчина-ին: Գահերեց և գահակալ իշխանները իրենց տրամադրության տակ ունեին նաև պայմանական տիրույթ հանդիսացող հողեր կամ, այլ կերպ ասած, dominium utile: Այս կարգի կալվածքները անվանվել են պարզակալ, աբխալտուր, որոնք համապատասխանում էին եվրոպական feod-ին և benefizium-ին: Այդ կարգի կալվածքները առանց նրա պարզևողի համաձայնության՝ պարզև ստացողը ուրիշին նվիրելու կամ վաճառելու իրավունք չունեի:

Պատմագիտական զրականության մեջ կարծիք կա՝ թե ֆեոդալների տրամադրության տակ եղած բոլոր կալվածքների գերագույն սեփականատիրական իրավունքը պատկանել է թագավորին: Սակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ժխտում են այդ վարծիքը և հաստատում, որ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանները հանդիսացել են իրենց կալվածքների բացարձակ սեփականատերերը: Օրինակ, կա փաստ, որ նույնիսկ թագավորը ֆեոդալից կալվածք է գնել:

Ֆեոդալական հողատիրութեան ձևերից մեկն էլ մանր ազնվականների տիրակալութունն էր, նրանց հանձնված կալվածքների վրա: Մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները, իրենց զինվորական ծառայութեան համար կալվածքներ էին ստանում խոշոր ֆեոդալներից՝ թագավորից, գահերեց և գահակալ իշխաններից, պայմանական կարգով տիրում էին այդ կալվածքներին, քանի ղեռ ծառայում էին կալվածք տվող ֆեոդալի մոտ: Սյունիքում և նրան հարևան շրջաններում մանր ազնվականները կոչվում էին խոստակդար, իսկ նրանց ստացած կալվածքները՝ խոստակ: Ազատները կամ խոստակգարները իրենց տրված կալվածքները առանց իրենց իշխանի թույլտվութեան վաճառելու կամ ուրիշին նվիրելու իրավունք չունեին: Ֆեոդալական հողատիրութեան ձևերից մեկը եկեղեցական կամ վանքապատկան կալվածքն էր, որը կրոնական հաստատութեան լիակատար սեփականութունն էր:

Ֆեոդալական հիերարխիան

Բազրատունիների օրոք հողատիրութեան ձևերին համապատասխանում էր նաև ֆեոդալական աստիճանականութունը (հիերարխիան): Այդ աստիճանականութեան բարձրագույն ոլորտը արքունիքն էր թագավորի գլխավորութեամբ: Թագավորից հետո երկրորդ աստիճանը կազմում էին գահերեց իշխանները, որոնք նշանակվում էին թագավորի կողմից: Նրանք թագավորին հարկ վճարելու և պատերազմի ժամանակ զորք տալու պարտավորութուն ունեին:

Ֆեոդալական աստիճանականութեան երրորդ սանդուղքը կազմում էին գահակալ իշխանները: Սրանք ենթակա էին գահերեց իշխաններին և նույնպես պարտավոր էին վերջիններին հարկ վճարել և զորք տալ: Գահակալ իշխանների վասալական կախվածութունը գահերեց իշխաններից տնտեսական հիմք չունեի, քանի որ սրանք գահակալ իշխանների կալվածքների նկատմամբ որևէ իրավունք չունեին: Թագավորի հանդեպ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանների պարտավորութուններից մեկն էլ արքունիքում գործակալութեան պաշտոն վարելն էր:

Ֆեոդալական աստիճանականութեան վերջին սանդուղքում էին գտնվում մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները կամ այլ հերպ ասած՝ խոստակդարները: Սրանք այն ֆեոդալների վասալներն էին, որոնցից կալվածք էին ստանում և որոնց մոտ ծառայում էին որպես զինվորականներ: Սենյորներից նրանց վասալական կախվածութունը և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական բնույթ ունի: Ֆեոդալական աստիճանականութեան մեջ մտնող

վերոհիշյալ դասերը, հոգևորականության հետ միասին, կազմում էին տիրապետող և շահագործող դասակարգը, որին հակադրվում էին բնակչության մնացած խավերը՝ գյուղացիությունը, արհեստավորությունը և քաղաքային բնակչության իրավազուրկ և հարկատու խավերը:

**Գյուղացիների
կախվածությունը
և գյուղական
համայնքը**

Այդ շրջանում որոշակի փոփոխություններ են կրում նաև գյուղացիների և ֆեոդալների փոխհարաբերությունները: Ֆեոդալները զանազան ճանապարհներով տիրանում են դեռևս անցյալից եկող ազատ գյուղական համայնքների հողերին և համայնքի գյուղացիներին կախման մեջ դնում իրենցից. օրինակ, այդպես է վարվել Տաթևի վանքը Սյունիքի Ֆուր, Տամալեկք և Ավելադաշտ գյուղերի համայնական գյուղացիների հետ:

Ֆեոդալներից տնտեսական կախման մեջ գտնվող կախյալ գյուղացիները աստիճանաբար ամրացվում էին հողին, զրկվում տեղից-տեղ փոխադրվելու ազատությունից և անձնապես կախման մեջ ընկնում ֆեոդալներից: Այսպիսով, IX—X դարերից սկսած տեղի էր ունենում գյուղացիների մի մասի ճորտացում, որի հետևվանքով Բագրատունիների օրոք, բացի ազատ և կախյալ գյուղացիներից, առաջանում էր նաև ճորտ գյուղացիների խավը:

Ճորտ և կախյալ գյուղացիները, զրկված լինելով հողից, ստիպված էին ֆեոդալից հող վերցնել և մշակել՝ այն պայմանով, որ կա՛մ իրենց ստացած եկամտի մի մասը տային հողատիրոջը, կա՛մ շաբաթվա մեջ մի քանի օր ձրի աշխատեին նրա համար: Հիշյալ դարերում դեռևս իր գոյությունը պահպանում էր նաև ազատ գյուղացիների խավը: Այդպիսի գյուղացիները իրենց մշակելիք հողերի տերերն էին և վճարում էին միայն պետական հարկեր:

Գյուղացիների բոլոր խավերը, բացի այն, որ իրենց իրավական կեցությունը տարբեր խմբերի էին բաժանված, ունեցվածքային կարողությամբ նույնպես բաժանվում էին զանազան խավերի: Հայկական մատենագրության մեջ հիշատակվում է հետևյալ երեք խավը. առաջին՝ քվանիկներ, որոնք իրենց տնտեսական կարողությամբ ավելի ունևոր են եղել, երկրորդ՝ տառապյալ գյուղացիներ, որոնք կազմել են գյուղացիության միջին շերտը և իրենց տնտեսական գրությունը շատ էլ բարվոք վիճակում չեն եղել, և երրորդ՝ վաճ ու ցանքի ենթարկվածություն չունեցող գյուղացիներ, այսինքն՝ աղքատ գյուղացիներ:

Գյուղացիները միավորվում էին տերիտորիալ համայնքներ-

րում: Գյուղական համայնքը կազմված էր այն ծխերից, այսինքն՝ ընտանիքներից, որոնք ապրում էին միևնույն գյուղում: Համայնքը կամ գյուղը իր տրամադրութայն տակ ուներ հողային որոշակի տարածություն ընդհանուր օգտագործման համար՝ արոտավայրեր, անտառներ և համայնքի անդամների անձնական օգտագործման համար վարելահող, այգի, խոտհարք և այլն: Հնագույն ժամանակներից եղած սովորույթի համաձայն համայնքների ներսում կատարվում էին հողաբաժանություն ըստ ծխերի, հաշվի առնելով նաև շնչերի թիվը: Բաժանվում էին միայն մշակելի հողերը: Սակայն այս դեպքում նույնպես թույլ էին տրվում բացառություններ: Օրինակ, վերաբաժանման ենթակա չէին այգիները, պարտեզները և այն վարելահողերը, որոնք մշակելի դարձնելու համար գյուղացին երկարատև և ծանր աշխատանք էր կատարել: Այդպիսի հողերը մնում էին նախկին օգտագործողին՝ որպես իրեն հասանելիք բաժնի մի մասը: Համայնքի ներսում հողաբաժանության առկայությունը վկայությունն է այն բանի, որ գյուղի հողերի տիրակալը, եթե հողը ստացվում էր ֆեոդալից, կամ սեփականատերը, եթե հողը չէր պատկանում ֆեոդալին, գյուղական համայնքն էր: Ազատ գյուղացու սեփականատիրական իրավունքը իր մշակելի հողերի նկատմամբ դրսևորվում էր համայնքի սեփականատիրական իրավունքի միջոցով:

Գյուղական համայնքն ունեցել է իր ավագը, որը հասարակական հավաքներում ներկայացնում էր համայնքը: Նա կարգավորում էր համայնքի ներքին գործերը՝ հողաբաժանությունը, արոտավայրերից, անտառներից, ջրից օգտվելու կարգը, հարկերի, տուրքերի և այլ պարտավորությունների բաշխումն ըստ համայնքի ծխերի, հսկում էր այգ պարտավորությունների կատարմանը, լուծում ծխերի միջև ծագած մանր վեճերը և այլն: Տարբեր տեղերում ավագները տարբեր անուններով էին կոչվում, օրինակ՝ գլխավոր գեղչն, գեղչավագ, ավագ շենին, դասապետ ֆ շինակա՛նաց, ըռայիս, տանուտեհ:

Գյուղական համայնքի սահպանումը ցանկալի էր թե՛ իշխող դասակարգին, որովհետև հեշտացնում էր հարկերի, տուրքերի հավաքումը և այլ պարտավորությունների կատարումը, թե՛ գյուղացիներին, քանի որ նրանց պաշտպանում էր ֆեոդալների կամայականություններից:

**Գյուղացիության
շահագործման
եղանակը, հարկերն
ու տուրքերը**

Գյուղացիության տարրեր խավեր տարբեր
չեն և տարբեր շահով էին շահագործման
ենթարկվում: Կախյալ և ճորտ գյուղացիները
հարկեր ու տուրքեր էին վճարում թե՛
պետությանը, թե՛ ֆեոդալներին, իսկ ազատ

գյուղացիները՝ միայն պետությանը:

Պետությանը վճարվող հարկը կոչվում էր բեկաւ և կազմում
էր հողից ստացած տարեկան եկամտի մեկ տասներորդը: Այս
հարկը գերազանցապես բնամթերքով էր հավաքվում, բայց չէր
բացառվում նաև դրամական ձևով գանձումը: Այն վայրերում,
որտեղ պետությունը (տվյալ դեպքում Բագրատունի թագավորները)
հանդես էր գալիս որպես ֆեոդալ, գյուղացիները թագավորին
վճարում էին, բացի վերոհիշյալ հողային հարկից, նաև մի այլ
տուրք՝ հողային ոռոգում, որը կոչվում էր շարխատ և կազմում տա-
րեկան բերքի մեկ տասներորդը՝ անշրդի հողերից, և մեկ հինգե-
րորդը՝ ջրարբի հողերից:

Պետությանը տրվում էր նաև անասնահարկ՝ յուրաքանչյուր
տասը մանր եղջերավոր անասունից մեկը, և յուրաքանչյուր կովի
համար՝ որոշ քանակի յուղ: Բացի վերոհիշյալ հարկերից, գյուղա-
ցին պետությանը վճարում էր դրամական մի հարկ ևս, որը կոչ-
վում էր նեպակ, և կատարում էր ձրի պարտադիր աշխատանք՝
պարհակություն:

Կախյալ և ճորտ գյուղացիները ֆեոդալներին վճարում էին
բազմատեսակ տուրքեր և նրանց համար կատարում տարբեր
պարտավորություններ: Հիմնական տուրքը եղել է շարխատը, որը
գանձվում էր նույն շահով, ինչ շահով վճարում էին թագավորին
ենթակա գյուղացիները: Այնուհետև, վճարում էին անասնահարկ՝
տասը անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից՝ տարեկան մեկ
լիտր յուղ, հատուկ տուրք այգիներից և բարձրարժեք մշակույթ-
ներից, օրինակ՝ բամբակից: Այդ տուրքը կոչվում էր խալա ու
կազմում բերքի մեկ հինգերորդը: Ապա առանձին տուրք էին վճա-
րում նաև ֆեոդալի գործակալին, որ կազմում էր շարխատի մեկ
քառորդը և անվանվում քաստակ: Այդ բոլորից բացի գյուղացիները
կատարում էին այլևայլ պարտավորություններ ևս:

Գյուղացիների շահագործման մեջ եկեղեցին էլ իր բաժինն
ունեիր: Նախ՝ վանքերը նույնպես հանդիսանում էին խոշոր ֆեո-
դալներ և իրենց կալվածքներում ապրող գյուղացիներից հավա-
քում էին այն բոլոր տուրքերը, որ տրվում էին աշխարհիկ ֆեո-
դալներին: Այնուհետև, սահմանվում էր եկեղեցական հատուկ

տուրք, որ կոչվում էր տասանորդ: Այս վերջինը թեև համարվում էր նվիրատուութուն, բայց հավաքվում էր սիստեմատիկաբար և ունեւր պարտադիր բնույթ:

Նախորդ շրջանի հետ համեմատած IX—XI դարերում գյուղացիների շահագործման ձևի մեջ որոշ փոփոխութիւն էր տեղի ունեցել: Մինչև IX դարը ֆեոդալներին վճարվող տուրքերը դանձվում էին բնամթերքով: IX դարից սկսած այդ ձևի կողքին հանդես է գալիս և լայն տարածում ստանում նաև կոռը, այսինքն՝ աշխատանքով վճարելու ձևը: Դա հետևանք էր ֆեոդալների կողմից սեփական տնտեսութիւն, այսինքն՝ ագարակներ կազմակերպելու, որի ամբողջ եկամուտը պատկանում էր ֆեոդալին: Սրանք հողի զգալի մասը պահում էին իրենց տրամադրութիւն տակ, գյուղացիներին ստիպում շաբաթվա որոշ օրեր աշխատել իրենց ագարակներում: Հենց այդ հանդամանքը նպաստել է, որ գյուղացիները հողին ամբացվեն և ճորտացվեն:

Բացի վերոհիշյալ ձևերից, X դարում արդեն հանդես է գալիս նաև դրամով վճարվող հողային ռենտան: Գյուղացիութիւն շահագործման ձևերից ամենից շատ տարածվածը հողային ռենտայի բնամթերքով վճարելն էր, քանի որ այդ ձևը մյուսների համեմատութիւնամբ ավելի էր համապատասխանում Հայաստանում այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճանին:

2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հողամշակութիւն եղանակը և ռոտգումը

Արաբական խալիֆայութիւն կեղեքիչ քաղաքականութիւնը և նրա զորքերի հաճախակի ասպատակութիւնները ծանր հարված էին հասցրել Հայաստանի գյուղատնտեսութիւնը: Սակայն IX—XI դդ. հաստատուած խաղաղութիւնը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրա զարգացման համար:

Գյուղատնտեսութիւն մեջ այդ ժամանակաշրջանում կատարված կարևոր փոփոխութիւններից մեկը հողամշակութիւն եռադաշտային եղանակի մասսայական կիրառումն էր: Այն հնարավորութիւն էր տալիս գյուղացու հողերի մի մասը երեք տարին մեկ հանդիստ թողնելու՝ ուժասպառ եղած հողի բերքատուութիւնը վերականգնելու համար: Հողամշակութիւն մեջ ավելի հաճախ էր կիրառվում հողը գոմաղբով պարարտացնելը:

Կարևոր իրադարձություն էր նաև երկաթե խոփով գուլթանի ասպարեզ գալը: Այն հողը հերկելու համար ավելի հարմար և օգտավետ գործիք էր, քան արորը: Երկաթե խոփն ու մյուս գործիքները հնարավոր էին դարձնում ավելի հեշտ և լավ մշակել հողն ու բարձրացնել նրա բերքատվությունը:

Գյուղատնտեսության զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից մեկն էլ ոռոգման ցանցի ընդարձակումն էր: Սյունիքում անցկացված ջրանցքները ոռոգել են ընդարձակ տարածություններ, որտեղ հաջողությամբ մշակում էին մրգերի ու պտուղների ամենաբազմազան տեսակներ և, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է վկայում, «առասպար ու փշալից վայրը վարդուտ և տնկալից» էր դարձվում:

Վասպուրականում Վարադա լեռնալանջով ջրանցք են կառուցել դեպի դաշտային վայրերը: Զրատար առուներ անց են կացվել նաև Ոստան քաղաքի շրջակայքում և, Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ «շատ վայելուչ կերպով» զարգարել են «ծառուվք պտղաբերովք սաղարթեալ և աչգևետ բազմութեամբ»: Զրանցքներ են կառուցվել նաև Շիրակում և Արարատյան դաշտում, որոնց մեջ նշանավորը Սմբատ II-ին (977—990) վերագրված Անիի ջրանցքն էր, որով ջուր էր մատակարարվում և՛ քաղաքին, և՛ նրա շրջակայքի այգիներին:

Հողամշակության եռադաշտային սիստեմի և երկաթյա գործիքների օգտագործման հետ միասին ջրանցքները խոշոր շահով նպաստում էին գյուղատնտեսության զարգացմանը և արժեքավոր կուլտուրաների մշակմանը:

**Գյուղատնտեսական
մշակույթները և
անասնապահու-
թյունը**

Գրավոր աղբյուրները և նյութական կուլտուրայի մնացորդները վկայում են, որ Հալաստանում առաջներում, առավելագույնս IX—XI դդ. ավելի մեծ շահով մշակվում էին հացաբույսերի, մրգատու ծառերի, թելատու բույսերի և այլ կուլտուրաների շատ տեսակներ:

Հացաբույսերից լայն տարածում ունեին ցորենը, գարին, տարեկանը և կորեկը: Դաշտային վայրերում, հատկապես տաք կլիմա ունեցող շրջաններում, մշակվում էր նաև բրինձ: Ծառապտուղներից հայտնի էին տանձը, նուռը, ծիրանը, դեղձը, սալորը, խնձորը, ընկույզը, նուշը, թուփը և այլն: Հայտնի է, որ Արարատյան դաշտում, Սյունիքի հարավային մասերում, Բագրևանդում, Վանա լճի մերձափնյա վայրերում, Արածանիի հովտում և Հալաստանի հարավային այլ շրջաններում լայն տարածում է

ունեցել խաղողի մշակութիւնը: Կան վկայութիւններ կանեփի, վուշի և բամբակի մշակութիւն մասին:

Հիշյալ դարերում Հայաստանում գյուղատնտեսութիւն մեջ նորութիւն էր բանջարանոցային կուլտուրաների մշակումը: Բացի զանազան տեսակի բանջարեղեններից, որոնք դեռևս վաղուց կարող էին ծանոթ լինել հայերին, սկսած X—XI դդ. բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներից էին լոբին, վարունգը, կաղամբը, գազարը, ձմերուկը և այլն:

Երկրի լեռնային մասերի ընդարձակ արոտավայրերը հնարավորութիւն են ընձեռել բնակչութիւնը պահելու և բազմացնելու մեծ քանակութեամբ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Անասնապահութիւնը կազմում էր ֆեոդալական տնտեսութիւն մի մասը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Աշոտ I-ը կաթողիկոսին տալիս էր «ձիերի երամակներ, տավարի նախիրներ և ոչխարի հոտեր»: Մեծ քանակութեամբ անասուններ էին բուծվում հատկապես Գուգարքի, Արցախի, Վասպուրականի և Սյունիքի ֆեոդալներին պատկանող տնտեսութիւններում: Անասնապահութիւնը բավականին տարածված էր նաև գյուղացու տնտեսութիւն մեջ:

Անասնապահութիւն զարգացման մասին է վկայում Դրաստախանակերտցու այն պատկերավոր արտահայտութիւնը, թե «... ցնծութիւն ապրեցին լեռները, որովհետև բազմացան նրանցում արչառների նախիրները և ոչխարների հոտերը»:

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արհեստագործութեանը նպաստող պայմանները

Հայաստանում արհեստագործութիւնը նըպաստեցին արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը և տեղական հումքի առկայութիւնը: Հայաստանը հնուց հայտնի է եղել իր մետաղահանքերով, որոնց շահագործումը Բագրատունիների օրոք ավելի լայն շափեր է ընդունել և հումքով ապահովել մետաղամշակման արհեստանոցներին:

Անասնապահութիւն զարգացումը և թելատու բույսերի մշակումը խոշոր շափով նպաստել են մանածագործութիւնը, իսկ երկրում եղած լավորակ կավը՝ կավագործութիւն զարգացմանը: Հումքով ապահովված էին նաև կաշեգործութիւնը, փայտամշակութիւնը և մի շարք այլ արհեստներ:

Արհեստագործութիւն զարգացման համար առավել դրական

դեր էին խաղում ներքին շուկայական հարաբերությունների ընդարձակումը և արտաքին առևտրի աշխուժացումը: Գյուղատնտեսության վերելքի հետևանքով աճում էր գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը: Աճում էր բնակչության պահանջմունքը նաև կենցաղային անհրաժեշտ առարկաների նկատմամբ, իսկ այդ ամենը խթանում էր արհեստագործության զարգացումը:

Արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից

Սկսած IX դ. գործիքների մեծ մասը պատրաստվում էր երկաթից, որն ավելի դժվար կղելի ու կոփելի էր: Արհեստավորը ստիպված էր ավելի շատ աշխատանք և ժամանակ ծախսել այդպիսի գործիքներ պատրաստելու համար, իսկ դա հարկագրում էր նրան թողնել մյուս զբաղմունքները և նվիրվել միայն արհեստին: Այնուհետև, մի կողմից, հումքի հայթայթման և արտադրած առարկաների վաճառքի դժվարությունները գյուղում, արհեստների մասնագիտացումն ու նրանց կապն ու կախվածությունը իրարից, մյուս կողմից՝ ֆեոդալների կամայականություններից ազատվելու ձգտումը ստիպում էին արհեստավորին հեռանալ գյուղից և բնակություն հաստատել քաղաքներում:

Այսպիսով, Հայաստանում X—XI դդ. արհեստները անջատվում են գյուղատնտեսությունից և կենտրոնանում քաղաքներում, որովհետև քաղաքը հեշտացնում էր հումքի ձեռքբերումը և արտադրանքի համեմատաբար արագ վաճառքը: Այժմ արհեստավորը սկսում է ավելի շատ արտադրել առանց երկյուղ կրելու, որ իր արտադրանքը երկար ժամանակ կմնա արհեստանոցում: Առաջներում արհեստավորի արտադրանքը շատ նեղ բնույթ ուներ: Արհեստավորը մեծ մասամբ որևէ իր պատրաստում էր միայն այն դեպքում, երբ նրա մոտ գալիս էր անմիջական սպառողը և հանձնարարում պատրաստել այդ իրը:

Դրությունը փոխվեց, երբ արհեստագործությունը անջատվեց գյուղատնտեսությունից և կենտրոնացավ քաղաքներում: Այդ բանի հետևանքով գյուղացին իր տնտեսության մեջ օգտագործած գործիքների զգալի մասը, իսկ երբեմն էլ բոլորը, ստիպված էր ձեռք բերել քաղաքում՝ գերազանցապես շուկաներում ու տոնավաճառներում: Այդպիսին էր ոչ միայն գյուղատնտեսական գործիքների, այլև արհեստագործական արտադրանքի մյուս բոլոր տեսակների արտադրության ու վաճառքի վիճակը: Այսպիսի պայմաններում արհեստավորը սկսում էր արտադրել մասսայաբար և կայուն ձև տալ իր արտադրած առարկաների առանձին տեսակներ

րին: Անիում, Դվինում և այլ վայրերում հայտնաբերված X—XII դդ. վերաբերող նույնանման իրերը ցույց են տալիս, որ դրանք մեծ մասամբ արտադրվել են մասսայաբար՝ ձուլելու կամ կաղապարելու միջոցով:

Արհեստների մասնագիտացումը

Աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, մարդկանց բազմապիսի պահանջները և արհեստավորական արտադրանքի պատրաստման բարդացումը ստիպում են արհեստավորներին մասնագիտանալ արտադրանքի ավելի նեղ բնագավառներում: Առաջներում արհեստավորը որևէ իր, ասենք՝ կոշիկ պատրաստելու համար պետք է ձեռք բերեր մորթի, մշակեր այն, որպեսզի կաշի ստանար և ապա կոշիկ կարեր, իսկ այս ժամանակաշրջանում կոշկակարը այլևս կաշի մշակելու գործով չէր զբաղվում: Նա կաշին ձեռք էր բերում պատրաստի վիճակում, որովհետև կաշի պատրաստելը դարձել էր առանձին արհեստավորի զբաղմունք: Այդ նույն բանը տեղի ունեւր նաև արհեստագործական մյուս մայր ճյուղերի ներսում:

Տարածված և խիստ ճյուղավորված արհեստներից էր մանածագործությունը: Հայտնի էին ջուլհակությունը, դերձակությունը, բեհեզագործությունը, ասեղնագործությունը, մետաքսագործությունը և այլն: IX—XI դդ. Հայաստանում արտադրվում էին բրդյա, բամբակյա և մետաքսյա տարբեր տեսակի գործվածքներ, ինչպես, օրինակ, սփռոցներ, գոտիներ, գորգեր, վարագույրներ, մարիդի, բոզյուն, դիպակ ու «հայկական» կոշված գործվածքներ և մետաքսազարդ ոսկեկար զանազան տեսակի պատրաստի հալուստներ:

Բագրատունիների թագավորության շրջանում զարգանում և ժողովրդի տնտեսական կյանքում զգալի դեր էր խաղում մետազագործությունը: Այս բնագավառը նույնպես ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ՝ դարբնություն, պղնձագործություն, զինագործություն, փականագործություն, ոսկերչություն և այլն: Այդ արհեստների արտադրանքի զգալի մասը կազմում էին աշխատանքային գործիքները՝ բահ, բրիչ, խոփ, մանգաղ, ուրագ, կացին, զանազան շափի մորճեր, սղոց: Քիչ չէին նաև կենցաղային իրերը՝ տնային ամանեղեն, ջահեր, կողպեքներ:

Զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել կավագործությունը: Բրուտները ևս մասնագիտացել էին արտադրանքի առանձին բնագավառներում, օրինակ՝ կային տնային գործածության հասարակ ամանեղեն պատրաստողներ և ճենապակյա, հախճապակյա,

յազոտրապատված նուրբ առարկաներ պատրաստողներ: Կավագործները պատրաստում էին նաև շինանյութեր՝ աղյուս, տանիքԷ ծածկելու կղմիներ: Տարածված արհեստներից էին կաշեգործությունը, կոշկակարությունը, հյուսնությունը, քարակոփությունը, որմնագործությունը և արհեստագործական այլ ճյուղեր:

Արհեստագործության մեջ տեղի ունեցած հիշյալ փոփոխությունները, աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, ինչպես և տնտեսության մյուս ճյուղերի ընդհանուր վերելքն ու առևտրական հարաբերությունների խորացումը նախադրյալներ էին ստեղծում հենց նույն արհեստի մեջ աշխատանքի բաժանման և արտադրության կազմակերպման ավելի բարձր ձևի անցնելու համար:

Համբարությունների կազմակերպումը

IX—XI դդ. ընթացքում արհեստագործական արտադրանքի ընդարձակման ու մասսայական բնույթ ստանալու հետևանքով անհրաժեշտություն էր զգացվում ստեղծել նաև բազմամարդ արհեստանոցներ և արհեստավորական ընկերություններ: Միայն վարպետը այլևս ի վիճակի չէր ստեղծելու հասարակության համար անհրաժեշտ քանակի արտադրանք: Այդպիսի պայմաններում վարպետը օժանդակող մարդկանց կարիք էր զգում և իր արհեստանոցում աշխատանքի էր վերցնում նաև ենթավարպետների և աշակերտների, որն իր հերթին առաջ էր բերում խոշոր արհեստանոցների կազմակերպման անհրաժեշտություն:

Ստեղծված հանգամանքները ստիպում էին միևնույն արհեստով զբաղվող վարպետներին և վարպետացուներին միավորվել, որի հետևանքով Հայաստանի քաղաքներում առաջանում էին արհեստավորական ընկերություններ կամ եղբայրություններ, այլ կերպ ասած՝ համբարություններ: Նրանց նպատակն էր՝ նախ թույլ շտալ իրենց քաղաքում կողմնակի մարդկանց զբաղվելու իրենց արհեստով և երկրորդ՝ կազմակերպել օգնություն իրենց արհեստակից ընկերներին անհաջողության կամ դժբախտ դեպքերում: Այդ եղբայրությունները ունեին իրենց ներքին կարգ ու կանոնը, սովորույթները, որոնցով և ղեկավարվում էին:

Հայաստանում համբարությունների գոյությունն մասին եղած փաստերից մեկն էլ այն է, որ քաղաքների առանձին փողոցներում կամ փողոցի որոշակի հատվածում, ինչպես ցույց են տալիս Անիում կատարված պեղումները, զետեղվում էին միևնույն արհեստով զբաղվող մարդկանց արհեստանոցները: Նույնն են ապացուցում նաև այդ դարերի հայ մատենագիրների և վիմակառն արձանա-

գրությունների գործածած տերմինները՝ կոշկակարանոցի, գդակ-
կարանոցի և արհեստանոցների նման այլ հավաքական վայրերի
մասին:

4. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ապրանքային ար- տադրության ընդ- լայնումը

Բազրատունիների օրոք երկրի տնտեսական
կյանքի վերելքը զգալի չափով նպաստեց
նաև առևտրի զարգացմանը: Գյուղատնտե-
սությունից արհեստների անջատումից հե-
տո գյուղացին ստիպված էր իր արտադրանքի մի մասը շուկա
հանել, որպեսզի վաճառեր և ձեռք բերած փողով իր տնտեսու-
թյան համար անհրաժեշտ գործիքներ, հագուստ, կենցաղային
զանազան իրեր գներ և վճարեր հարկերն ու տուրքերը, որոնց մի
մասը գանձվում էր դրամով:

Արհեստավորն էլ իր արտադրանքն էր շուկա հանում վաճա-
ռելու՝ անհրաժեշտ հումք և ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելու
համար: Քաղաքի և գյուղի միջև տեղի էր ունենում աշխույժ առև-
տուր, որի հետևանքով ապրանքայնացվում էր գյուղատնտեսական
արտադրանքի մի մասը և արհեստագործական ամբողջ արտա-
դրանքը:

Երկրի ներքին առևտրի զարգացման հետևանքով առաջանում
էին մշտական շուկաներ և վաճառափողոցներ Դվինում, Անիում,
Կարսում, Մանազկերտում, Արծնում, Խլաթում, Նախիջևանում,
Բաղեշում, Վանում: Խոշոր քաղաքներում, հատկապես առևտրա-
կան ճանապարհների խաչմերուկներում, հաճախ կազմակերպ-
վում էին տոնավաճառներ, ուր իրենց արտադրանքը վաճառքի
էին հանում ոչ միայն Հայաստանի արհեստավորներն ու գյուղա-
ցիները, այլև օտարերկրյա և հայ առևտրականները: Ապրանքա-
յին արտադրության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսական կյան-
քում զգալի չափով բարձրանում էր:

Արտաքին առևտուրը

IX—XI դդ. ներքին առևտրին զուգընթաց
աշխուժանում էր նաև արտաքին առևտուրը:
Աշոտ I-ի իշխանության տարիներից առև-
տրրական ճանապարհները բացվեցին երթևեկող առևտրական քա-
րավանների համար, իսկ Սմբատ I-ը 893 թվականին Բյուզան-
դական կայսրության հետ առևտրական պայմանագիր կնքեց, որի
համաձայն Բյուզանդիայից դեպի Հայաստան և Հայաստանից
Բյուզանդիա կարող էին ազատ կերպով երթևեկել բոլոր ազգու-

թշուհներին պատկանող վաճառականները: Առևտրական կապեր էին հաստատվել նաև Միջազգետքի, Պարսկաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի և այլ երկրների հետ:

Սկսեցին գործել Հայաստանի վրայով անցնող առևտրական մի քանի ճանապարհներ: Այդ ճանապարհներից մեկը Պարսկաստանի վրայով գալիս էր Թավրիզ, այնտեղից անցնում հոյ, ուր բաժանվում էր երկու ճյուղի՝ մեկը գնում էր դեպի Նախիջևան, այնտեղից՝ Դվին, ապա Անի, Կարս, Կարին, Արծն և անցնում Տրապիզոն: Մյուս ճյուղը հոյից գնում էր Բերկրի, որտեղ բաժանվում էր երկու ուղղությամբ. մեկը Վանա լճի հյուսիսային ափերով ձգվում էր դեպի Արճեշ, այնտեղից՝ հլաթ, ապա Բաղեշ, իսկ մյուսը՝ Բերկրից դեպի Վան, Ոստան, այստեղից էլ՝ Բաղեշ, Բաղեշից այդ ճանապարհը շարունակվում էր դեպի Արզն, Մայաֆարկին և Ամիդի վրայով անցնում Բաղդադ ու Միջերկրական ծովի ափերը: Այս մայրուղուց մի ճանապարհ անջատվում էր և հլաթի վրայով անցնում դեպի Մանազկերտ, այնտեղից էլ Կարինի վրայով միանում Տրապիզոնին:

Դվինից առևտրական մի ճանապարհ էլ Սևանա լճի հարավային ափերով գնում էր դեպի Աղվանից Պարտավ քաղաքը, այնտեղից դեպի Կասպից ծովի արևմտյան ափերը և ապա անցնում Հյուսիսային Կովկաս: Մի այլ ճանապարհ Դվինից գնում էր Կողբ, այնտեղից Գուգարքի վրայով անցնում Թիֆլիս և Արևմտյան Վրաստանով ձգվում դեպի Սև ծովի ափերը:

Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքները

Հայաստան էին ներմուծվում և այնտեղից արտահանվում բազմապիսի ապրանքներ: Բյուզանդիայից, Պարսկաստանից և այլ երկրներից Հայաստան էին ներմուծվում մետաքս, թանկագին քարեր, զարդանկարներով ճենապակյա զանազան ամանեղեն, զենքի որոշ տեսակներ, պերճանքի առարկանեո, նուրբ մետաքսյա գործվածքներ և այլն: Հայաստանից տարբեր երկրներ արտահանվում էին բամբակե, բրդե և մետաքսե գործվածքներ, ասեղնագործված գոտիներ, սփռոցներ, վարագույրներ, գորգեր, զանազան տեսակի պատրաստի հագուստներ, բարձի երեսներ, պղնձյա ամանեղեն, ոսկե զարդեր, դեղորայք, ներկեո՝ հատկապես որդան կարմիրը, հանքային նյութեր՝ երկաթ, կապար, պղինձ, արծաթ, պղնձարջասպ, սնդիկ, մկնդեղ, աղ և այլն: Հայաստանից արտահանվում էին նաև գյուղատնտեսական մրթերքներ՝ հացահատիկ, ձկնեղեն, զանազան խմիչքներ, շորացրած

մրգեր, ինչպես և անասուններ (հատկապես ձիեր, ջորիներ), շինարարություն:

Առևտրական հարաբերությունների ընդլայնման և խորացման հետևանքով երկրի տնտեսական կյանքում փողի դերը բարձրացավ: Այն դարձավ հարստություն կուտակելու և առևտրական գործառնության ու արտադրության կազմակերպման կարևորագույն միջոց: Դրամական հարաբերությունները այն ժամանակ զարգացման մեծ հնարավորություններ էին տալիս նաև վաճախատությանը, որը դարձավ փողի, այլ կերպ ասած՝ կապիտալի կուտակման ձևերից մեկը: Առանձին մարդկանց մոտ կուտակվում էր մեծ քանակությամբ դրամ և այլ ունեցվածք: Մտթեոս Ուոհայեցին պատմում է, որ երբ սելջուկ-թուրքերը գրավեցին Արծն քաղաքը, այնքան ոսկի և արծաթ տարան, որ հաշվել հնարավոր չէր: Միայն Արծն քաղաքի քորեպիսկոպոս Դավթուկի տնից հանեցին քառասուն ուղտի բեռ գանձ: Դավթուկի նման մարդկանց, հատկապես առանձին վաճառականների և հոգևոր պետերի մոտ կուտակված հսկայական հարստության մի մասը փողն էր: Նրանք այդ փողը շրջանառության մեջ էին դնում ոչ միայն առևտրի կամ վաճախատության, այլև արհեստագործության և գյուղատնտեսության բնագավառում:

5. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Սկսած IX դ. երկրորդ կեսից աշխուժանում է մեծանում էին ոչ միայն դեռ մինչ այդ գոյություն ունեցող քաղաքները, այլև առաջնորդի առաջացումը ջանում էին նորերը, որտեղ աստիճանաբար կուտակվում էր բազմաքանակ բնակչություն:

Դվինը, որ արաբական տիրապետության ժամանակ վերածվել էր ռազմական կայանի, IX դ. վերջից նորից սկսում է վերելք ապրել: IX—XI դդ. Դվինը արդեն դառնում է Հայաստանի հարուստ, վաճառաշահ, բազմահազար բնակչություն ունեցող արդյունագործական և առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկը: Նման զարգացում էին ապրում նաև Վանը, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարինը, Բաղեշը, Մայաֆարկինը և Նախիջևանը: Հին քաղաքների կողքին հիմնվում և զարգանում էին նորերը՝ որոնց թվում Անին, Կարսը, Արծնը, Արտանուշը, Բերկրին, Արճեշը, Ուտանը և այլն:

Անիի մասին, որպես բերդի, տեղեկություններ կան դեռևս V դարից: Սակայն նա քաղաք է դառնում X դարում: Նույն դարի կե-

սին Անին արդեն հիշատակվում է որպես Հայաստանի բարգաձաճ քաղաքներից մեկը:

X դ. 60-ական թվականների սկզբին Աշոտ III-ը (953—977) արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի և այն դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաքը: Դրանից հետո Անին ավելի արագ սկսեց զարգանալ և դարձավ երկրի վարչական, կուլտուրական, արդյունագործական և առևտրական խոշորագույն կենտրոն, որին Արիստակես Լաստիվերցին «տիեզերահուշակ» անունն է տալիս:

Ջարգացման նույնպիսի շրջան է անցել նաև Կարսը: Սա նույնպես մինչև X դ. հայանի է եղել որպես ամրոց: Բագրատունի թագավոր Աբասի (928—953) օրոք Կարսը դարձավ արքայանիստ քաղաք, իսկ XI դարում, երբ այն Վանանդի թագավորության կենտրոնն էր, հիշատակվում է որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը, որ, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է ասում, հարստության էր ամբարում ծովից ու ցամաքից:

Անիից և Կարսից ետ չի մնացել Արծնը, որը X դ. հիմնվել էր Կարսից Կարին տանող ճանապարհի վրա: XI դ. կեսին Արծնը եղել է Հայաստանի հարուստ քաղաքներից և արտաքին առևտրի կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որը նույնպես Լաստիվերցու ասելով, «լցվում էր ցամաքից և ծովից եկած հարստության»:

Վերը հիշատակվածներից բացի, Հայաստանում հիմնադրվել են տասնյակից ավելի նոր քաղաքներ և համարյա նույնքան էլ հին քաղաքներ են եղել: Ինչպես հին, այնպես էլ նոր քաղաքները այս ժամանակաշրջանում ֆեոդալական բերդ-ամրոցներից վեր էին ածվել արդյունագործական և առևտրական կենտրոնների, դարձել ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման պրոցես առաջացնող վարենոր օղակներից մեկը Հայաստանում:

Քաղաքների և քաղաքների կառուցվածքը Որպես ընդհանուր կանոն, քաղաքների մեծ մասը պարսպապատված էր և ուներ միջնաբերդ. այդպիսի քաղաքը կոչվում էր բերդաքաղաք: Սակայն պարսպապատվածների կողքին կային անպարիսպ և միջնաբերդ չունեցող քաղաքներ՝ բաց քաղաքներ:

Ամրացված քաղաքները ունեին միջնաբերդ՝ շրջապատված առանձին պարսպով: Միջնաբերդում էր գտնվում քաղաքի տիրոջ՝ իշխանի կամ կառավարչի դղյակը, իսկ եթե մայրաքաղաք էր՝ արքունիքը, միջնաբերդը պաշտպանող զորքի համար անհրաժեշտ շենքերը և այլ կառուցումներ:

Միջնաբերդից դուրս, որոշ քաղաքներում հենց միջնաբերդի

շուրջը, տարածվում էր բուն քաղաքը, որ կոչվում էր շահաստան կամ շահեխասան: Այստեղ կենտրոնացված էին ազնվականների և հարուստ առևտրականների պալատները, շուկաներն ու վաճառափողոցները, արհեստավորների գործատուները, հասարակական սպասարկման համար անհրաժեշտ շենքերը՝ քարվանսարաններ, հյուրանոցներ և այլն: Շահաստանը ևս միջնաբերդի հետ միասին պարփակված էր արտաքին պարսպով և ապահովված անակրեկալ հարձակումներից:

Արտաքին պարսպից դուրս գտնվում էին քաղաքի արվարձանները, որոնք արևելքում կոչվում էին ռաբատ: Արվարձաններում բնակություն էին հաստատում համեմատաբար ավելի աղքատ արհեստավորները, սևագործությունները զբաղվող և օրավարձով աշխատող մարդիկ: Այդպիսի քաղաքի օրինակ կարող է ծառայել Անի: Նրա շահաստանը ունեցել է երկարածիգ փողոցներ իրենց խանութներով, արհեստանոցներով, շքեղ պալատներով, քարվանսարաններով ու հյուրանոցներով և եկեղեցիների հոյակապ շենքերով: Քաղաքի այդ մասը պարփակված է եղել կրկնակի պարիսպներով: Այդ պարիսպներից այն կողմ տարածվում էին Անիի արվարձանները: Նրանց մի մասը գտնվում էր գետնի տակ՝ Ախուրյան գետի ափին և քաղաքը եզերող ձորերի այրերում, որտեղ մարդիկ իրենց բնակելի տներն էին կառուցել, արհեստանոցներ հիմնել ու փողոցներ բացել: Այդ գետնահարկ արվարձաններում ապրում էին քաղաքի ամենաչքավոր խավերը:

Բոլորովին այլ կառուցվածք ունեին անպարիսպ կամ բաց քաղաքները: Նրանք միջնաբերդ և արտաքին պարիսպ չունեին: Հայաստանում այդօրինակ քաղաքներ էին Արծնը, Ոստանը, Արծկեն:

Քաղաքային բնակչությանը և քաղաքային ավագանին

X—XI դդ. Հայաստանի քաղաքները բազմամարդ էին: Արդյունագործության և առևտրի զարգացումը քաղաքը դարձնում էր հրապուրիչ և աստիճանաբար հազարավոր մարդիկ գալիս էին բնակություն հաստատելու այնտեղ: Դրա հետևանքով, ինչպես Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ) է ասում՝ ազարակները ավան էին դառնում, իսկ ավանները քաղաքանունում էին բազմամարդություն և ընդհանրությամբ: Թովմա Արծրունու վկայությամբ, 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ Դվինում զոհվել է 70 հազար մարդ: Մատթեոս Ուտեայեցու և բյուզանդական պատմագիր Կեդրենուսի տվյալներով, 1049 թ. սելջուկ-թուրքերը Արծն քաղաքում ոչնչացրել են 140—150 հազար մարդ: Այս թվե-

ըր, թերևս, չափազանցված են բայց նրանք իրոք խոսում են այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքների բազմամարդության մասին: Պատմաբաններն ու հնագետները հաստատում են, որ Անին ունեցել է ոչ պակաս, քան 100 հազար բնակչություն:

Հայաստանի քաղաքների բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտարեցիտ էր: Իրենց քանակական գերակշռությամբ առաջին տեղը բռնում էին արհեստավորներն ու սևագործ մշակները: Զգալի թիվ էին կազմում նաև առևտրականները: Այս երեք խավերը միասին հանդես էին գալիս որպես քաղաքային դաս և կազմում քաղաքային բնակչության հիմնական մասը: Քաղաքներում բնակչություն էին հաստատում նաև ազնվականներն ու հոգևորականները:

Երկրի տնտեսություն մեջ և հատկապես քաղաքային կյանքում արհեստագործությունն ու առևտրի դերի բարձրացումը անխուսափելիորեն բարձրացնում էր քաղաքային դասի դերն ու տեղը հասարակական կյանքում և նրանց պայքարի հանում քաղաքները: Երբ հանդիսացող ֆեոդալների դեմ: Այդ պայքարը մղվում էր քաղաքի ներքին կյանքի կառավարմանը մասնակցելու, ֆեոդալների կամայականությունները զսպելու և քաղաքային ինքնավարություն ստեղծելու համար: Արդյունքը եղավ այն, որ մի շարք քաղաքներում ստեղծվեցին քաղաքային ինքնավար օրգաններ՝ քաղաքային խորհուրդներ կամ քաղաքային ավագանի: Այդպիսի քաղաքային ինքնավարություն ունեին Անին, Կարսը, հավանաբար նաև ուրիշ քաղաքներ:

Արիստակես կաստիվերցու վկայությամբ Անի քաղաքի զբլխավորները, այսինքն՝ ավագները որոշում են Անի կանչել Դավինի էմիրին և թուլլ շտալ, որ բյուզանդացիները տիրեն նրան: Այդ ավագանու գոյություն մասին վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին, որը պատմում է, թե ինչպես Անիի ավագանին չհամաձայնվեց քաղաքը մոնղոլներին հանձնել:

Ավագանին կամ քաղաքային ավագների խորհուրդը իր ձեռքում էր պահում քաղաքի ներքին կյանքի, ինչպես և համբարությունների և այլ ընկերությունների միջև եղած վեճերի կարգավորումը: Նա միաժամանակ խոշոր դեր էր խաղում օտար նվաճողներից քաղաքը պաշտպանելու, մի տիրոջից մյուսին հանձնելու և թշնամու հետ բանակցություններ վարելու գործում: Պետք է ենթադրել, որ ավագանին կազմված է եղել գերազանցապես քաղաքային դասի ներկայացուցիչներից: Նա հանդիսացել է քաղաքային դասի օրգանը և գործել է քաղաքի իշխանին կամ կառա-

վարչին զուգահեռաբար, հաճախ կոնֆլիկտի մեջ մտնելով նրա հետ:

6. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Արքունիքը և գործակալություն- ները

Հայաստանում IX—XI դդ. իշխող և շահագործող դասակարգը ներկայացնում էին ազնվականները և հոգևորականները: Երկրի ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում: Տիրող դասակարգը իր իշխանությունը իրականացնում էր թագավորի և նրա գլխավորած արքունիքի միջոցով:

Երկիրը կառավարելու համար արքունիքին կից գոյություն ունեին կառավարման կենտրոնական օրգաններ, որոնք կոչվում էին գործակալություններ: Արքունիքում երբեմն գումարվում էին արքայական, առյուծներ, որոնց նիստերին մասնակցում էին գահերեց իշխանները և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու հոգևորականները:

Բագրատունի թագավորներն իրենց արքունիքում ստեղծել էին սպարապետության, մարզպանության, իշխանաց-իշխանի, դատավարության գործակալությունները: Սպարապետության գործակալությունը իրագործում էր երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր ղեկավարումը և պատերազմի ժամանակ գլխավորում բանակը: Այդ գործակալությունը սկզբում գտնվում էր Բագրատունիների ձեռքում, ապա անցավ Գևորգ իշխանի որդու՝ Գրուի, իսկ հետո Պահլավունիների ձեռքը:

Մարզպանության գործակալության պարտականությունների մեջ էր մտնում Հայաստանի և հարևան երկրների միջև եղած հարաբերությունների կարգավորումը. նա տնօրինում էր երկրի արտաքին հարաբերությունները: Այդ գործակալությունը X դարի սկզբին գտնվում էր Արծրունիների ձեռքում: Իշխանաց-իշխանը, որ մեծ մասամբ լինում էր Բագրատունիներից, կարգավորում էր ֆեոդալների միջև եղած վեճերը և գլխավորում իշխանների հավաքը: Դատավարության գործակալությունը գտնվում էր կաթողիկոսության ձեռքին:

Արքունիքը գավառների և շրջանների կառավարումն իրականացնում էր իր պաշտոնյաների միջոցով, որոնք անվանվում էին գործակալներ կամ ձեռնավորներ: Այդ պաշտոնյաները հենց այն իշխաններն էին, որոնք միաժամանակ տվյալ գավառի կամ շրջանի խոշորագույն ֆեոդալն էին: Գործակալներն իրենց ձեռքի տակ

ունեին ստորագաս պաշտոնյաներ ևս, որոնց միջոցով հավաքում էին հարկերն ու տուրքերը և կարգավորում զանազան հարցեր:

Բանակը

Բագրատունիների թագավորության օրոք բանակի կազմակերպման անհրաժեշտությունը առավել կարևոր նշանակություն էր ստանում, որովհետև հայկական վերականգնված պետականությունը համարյա մշտապես սպառնում էին օտար զավթիչները: Այդ պատճառով էլ Բագրատունի զահակալները հենց սկզբից ձեռնամուխ եղան երկրի ռազմական ուժերի կազմակերպմանը: Արդեն Աշոտ I-ը իր զինված ուժերի թիվը հասցրել էր 40 հազարի, նրա որդին՝ Սմբատ I-ը՝ 60 հազարի, Աշոտ III-ը՝ 80 հազարի, իսկ Գագիկ I-ի օրոք (990—1020) զորքի թիվը հասավ 100 հազարի: Խաղաղ ժամանակաշրջանում այդքան մեծ բանակ չէր պահվում, սակայն ավելի քիչ թվով մշտական բանակի գոյությունը անհրաժեշտ էր թե՛ անակնկալ հարձակումներից պաշտպանվելու և թե՛ ֆեոդալական շահագործման դեմ աշխատավորների ընդվզումները ճնշելու կամ միջֆեոդալական կռիվները սանձահարելու համար:

Մշտական բանակը կազմված էր գերազանցապես ազատների դասից: Պատերազմի ժամանակ բանակը համալրվում էր նաև գյուղացիներից ու քաղաքային բնակչությունից, որոնք բանակում իրենց քանակով ավելի շատ էին, քան ազատները և իրենց ուսերի վրա էին տանում երկրի պաշտպանության ծանրությունը:

Հայկական բանակը բաժանված էր երկու մասի՝ արքունական և մարզպետական զնդերի: Արքունական զունդը ամբողջությամբ և անմիջականորեն գտնվում էր թագավորի տրամադրության տակ, իսկ մարզպետական զունդը կազմված էր ֆեոդալներին ենթակա զորամասերից: Գագիկ I-ի ժամանակ արքունական զունդը ունեցել է 55 հազար, իսկ մարզպետական զունդը՝ 45 հազար զինվոր:

Բանակը կազմված էր տարբեր տեսակի զորամասերից, որոնց մեջ առաջնակարգ դեր էին խաղում հեծելազորը և հետևակը. նրանց զենքերն էին՝ սուսերը, նիզակը և նետն ու աղեղը, իսկ պաշտպանության միջոցները՝ զրահը, վահանը և սաղավարտը: Հետևակն իր հերթին բաժանվում էր տարբեր տիպի զորաբաժինների՝ նիզակավորների, սուսերավորների, աղեղնավորների և սակրավորների: Վերջին զորատեսակի գործածական զենքերն էին՝ սակրը, ճկիռը և տապարը, հիշատակվում է նաև վաղրը:

Դատական սխառեմը Դատարանը ամբողջովին գտնվում էր տիրող դասակարգի ձեռքին և հանդիսանում էր այդ դասակարգի շահերն ու իրավունքները պաշտպանող հաստատություն, որի ղեկավարումը հանձնված էր հոգևորականներին: Յուրաքանչյուր շրջանում գոյություն ունեւր դատարան՝ թեմի եպիսկոպոսի գլխավորութամբ: Դատարանները դատական գործեր քննելիս լսում էին կողմերին և վկաներին: Դատարանի վճռից դժգոհ կողմը իրավունք ունեւր բողոքարկելու ավագ դատավորներին: Այդ նշանակում է, որ, բացի թեմի եպիսկոպոսի գլխավորած դատարանից, գոյություն է ունեցել նաև ուրիշ դատարան, որն ավելի բարձր էր դասվում և իրավասու էր քննարկելու ստորադաս դատարանի որոշումը՝ այն բեկանելու կամ հաստատելու համար:

Իրենց ենթակա գյուղացիների նկատմամբ դատավորի դերում մեծ մասամբ հանդես էին գալիս նաև ֆեոդալները, որոնք դատում էին փոքր հանցագործությունները: Պետական ծանր հանցագործությունները քննվում էին արքունիքում և այդ հանցագործությունների վերաբերյալ հանած վճիռների նկատմամբ վերջին խոսքը պատկանում էր թագավորին: Դատավարությունների ժամանակ ղեկավարվում էին եկեղեցական ժողովների մշակած կանոններով ու երկրի սովորություններով, որոնք սերնդեսերունդ անցնելով՝ օրենքի ուժ էին ստացել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ՖԵՈԴԱՎԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Հայաստանը X դարի երկրորդ քառորդում

X դարի առաջին քառորդի վերջերին արաբական զորքերին երկրից դուրս քշելուց հետո Բագրատունի առաջին գահակալներին շահողվեց ամբողջ երկիրը միավորել իրենց

թագավորության ներքո: Արծրունիները անջատեցին Վասպուրականը և այնտեղ Գագիկ Արծրունու գլխավորությամբ (908—937) հաստատեցին իրենց թագավորությունը: Հետագայում Գագիկ Արծրունին Վասպուրականին միացրեց նաև Մոկսն ու Աղձնիքի մի մասը և Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերին ընկած շրջանները:

Գագիկի և նրա որդու՝ Աշոտ-Դերենիկի (937—958) ժամանակ բարեկարգվում են Վան և Ոստան քաղաքները, Աղթամար կղզում կառուցվում է ամրոց-քաղաք, ինչպես և հայկական ճարտարապետության լավագույն կոթողներից մեկը՝ Աղթամարի եկեղեցին և արքայական դահլիճը, անց են կացվում ջրանցքներ, բացվում են դպրոցներ, զարկ է տրվում գյուղատնտեսության, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը:

Բագրատունիներին ենթակա հայկական նահանգներն ու գավառները ևս հիշյալ ժամանակաշրջանում ապրեցին տնտեսական և կուլտուրական վերելք: Աշոտ II-ից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբասը (928—953): Նա Բագրատունիների արքունիքը Երազավորսից տեղափոխեց Կարս և այն դարձրեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը:

Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ժողովուրդները միացյալ ջանքերով իրենց երկրների հյուսիսային սահման-

ներն ապահովեցին լեռնաբնակ ցեղերի հարձակումներից: Ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ և ապահով գոյավիճակ:

961 թվականին Աշոտ III-ը արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ Հայաստանի մայրաքաղաքը: Անին ընդարձակվեց, պարսպապատվեց, իսկ այնտեղ կառուցված պալատները, հյուրանոցները, քարվանսարաները, հիվանդանոցներն ու եկեղեցիները հանդիսացան հայկական ճարտարապետության դուրս-գործոցներ: Աշոտ III-ի թագավորության տարիներից Բյուզանդիան սկսեց նվաճողական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ: 969—970 թվականներին Բյուզանդական Չմշկիկ կայսրը արշավանք կազմակերպեց դեպի արևելք և մտավ Հայաստան: Բյուզանդական զորքերին ընդառաջ ելավ հայկական 80 հազարանոց բանակը, որին մասնակցում էին նաև Վասպուրականի թագավորության և հայկական այլ իշխանությունների զորքերը: Մատթեոս Ուռհայեցին հայերի այս ցույցը համարում է բարեկամական դիմավորում: Սակայն անհավանական է, որ նվաճողական արշավանքի ելած և անկոչ կերպով ուրիշի հողը մտած կայսրին բարեկամաբար դիմավորելու գնային, այն էլ 80 հազարանոց բանակով: Չմշկիկ կայսրը խոհեմաբար օժանդակ զորագունդ խնդրեց հայերից և հեռացավ երկրի սահմաններից:

Վանանդի, Սյունիքի և Գուգարքի անջատումը

Աշոտ III-ը գործունյա և վճռական շարժվեց կենտրոնախույս ֆեոդալական ներքին ուժերի հանդեպ: Հայաստանի մի շարք շրջաններ տնտեսապես այնքան առաջադիմեցին, որ նրանց ֆեոդալների համար նյութական խոշոր միջոցներ կուտակելու, զինվորական բազմամարդ ջոկատներ պահելու և կենտրոնական իշխանության հանդեպ իրենց համար ինքնանկախ գոյավիճակ ստեղծելու մեծ հնարավորություններ ստեղծվեցին: Արքունիքը Կարսից Անի փոխադրելուց հետո, Աշոտի եղբայր Մուշեղը, որ վարում էր Հայոց սպարապետի պաշտոնը, 962 թ. հրաժարվեց ենթարկվել Աշոտ III-ին, վանանդը անջատեց Աշոտի թագավորությունից, իրեն հայտարարեց թագավոր և Կարսը դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Մուշեղը կառավարեց իր թագավորությունը մինչև 984 թվականը, որից հետո գահն անցավ նրա որդի Աբասին (984—1029): Սա 45 տարի թագավորելով, մի շարք միջոցառումներ իրագործեց իր երկիրը բարեկարգելու համար: Ասողիկը վկայում է, որ Աբասի վճռական միջոցառումների շնորհիվ վերջ տրվեց ավազակային խմբերին, երկիրը խաղաղվեց, ապահովվեց առև-

տրական քարավանների անվտանգ երթևեկութունը, մարդկանց անձի և ունեցվածքի անվտանգութունը:

Մուշեղի օրինակին հետևեցին Սյունիքի իշխանները: Սյունյաց զահերեց իշխան Սմբատը 973 թ. Սյունիքը անշատեց Բագրատունիների թագավորութունից, հորասանի արաբական էմիրից թագ ստացավ և իրեն հայտարարեց թագավոր (973—998):

Սյունյաց թագավորութունը սկզբում իր սահմաններում ընդգրկում էր պատմական Սյունիքը, Արցախի հարավային գավառները և Սևանա լճի ավազանը, սակայն հետագայում՝ Սմբատի հաջորդ Վասակի (998—1040) և Սմբատ II-ի (1040—1044) թագավորության շրջանում այն սեղմվեց և ամփոփվեց Սյունիքի հարավային գավառներում. նրա կենտրոնը Կապան քաղաքն էր, որի պատճառով հաճախ Սյունյաց թագավորութունը անվանվել է Կապանի կամ Բաղաց թագավորութուն:

Երկրի քաղաքական մասնատումը մանր ֆեոդալական իշխանութունների, որ ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձգտումների հետևանք էր, խիստ կերպով թուլացրեց հայկական պետականութունը: Բագրատունիների կենտրոնական իշխանութունը վերածվեց ձևական մի բանի, թեև այդ թագավորության զահին նստածները շահնշահ (արքայից-արքայի) տիտղոսով էին հորջորջվում:

Աշոտ III-ի հաջորդ Սմբատ II-ի թագավորության տարիներին (977—990), մի կողմից շարունակվում էր Հայաստանի քաղաքական մասնատումը, իսկ մյուս կողմից սկսեցին հաճախակի դառնալ միջֆեոդալական ընդհարումներն ու դրսի ուժերի ասպատակութունները:

987 և 988 թվականներին Ատրպատականի Ապրհան էմիրը արշավեց Հայաստան, ասպատակեց Վասպուրականը, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը և սպառնաց Սմբատ II-ի թագավորությանը: Վերջինս միայն մեծ փրկագնով կարողացավ վտանգը հեռացնել իրենից:

Այս դեպքերից մի փոքր առաջ Սմբատ II-ի դեմ ըմբոստացել էր նրա եղբայր Գուրգենը և ամրացել իրեն բաժին ընկած Լոռի գավառում: Սմբատին շահողվեց եղբորը իրեն ենթարկել և Գուգարքը նույնպես անշատվեց Անիի թագավորութունից:

Գուրգենից հետո Գուգարքի իշխան է դառնում նրա որդի Դավիթը, որ պատմության մեջ հայտնի է Անհողին մականունով: Նա 989 թվականին իրեն հայտարարեց թագավոր՝ հիմք դնելով հայկական հինգերորդ թագավորությանը, որը սկզբում կոչվում էր

Ձորագետի կամ Լոռու, իսկ հետագայում նաև Կյուրիկյան թագավորություն: Դավիթ Անհողինը (989—1050) իր թագավորության սկզբի տարիներին գրավեց և իր իշխանությունը ենթարկեց Շամշուգե բերդը ու նրա շրջակա գավառները, ընդարձակեց թագավորությունը դեպի արևելք՝ սահմանակից դառնալով Գանձակի էմիրությունը:

Տալքի կյուրոպաղատությունը և էմիրությունները

Սմբատ II-ի թագավորության տարիներին հայքում և Բասենում առաջացավ հայ-վրացական մի իշխանություն ևս՝ Դավիթ Կյուրոպաղատի գլխավորությամբ: Բյուզանդիայում ծագած ներքին խռովությունների ընթացքում Դավիթ իշխանը պաշտպանեց Բարսեղ (Վասիլ) II կայսրին (976—1025) և ի վարձատրություն՝ կայսրից ստացավ կյուրոպաղատի կոշում և ճանաչվեց Տայոց աշխարհի ինքնակալ իշխան: Տալքի կյուրոպաղատությունը իր իրավունքներով և պետական ֆունկցիաներով համագոր էր հայկական մյուս թագավորություններին և իր ռազմական կարողությամբ այդ թագավորություններից մի քանիսից ավելի հզոր էր:

X դարի վերջին տասնամյակում Դավիթ Կյուրոպաղատը իր իշխանությունն ընդարձակեց դեպի հարավ և հարավ-արևելք, տիրեց Բասենի դաշտին, Տուրուբերանի առանձին գավառներին և կայսիկների էմիրությունից խլեց Մանազկերտ քաղաքը:

Բացի հիշատակված հայկական թագավորություններից և Տալքի կյուրոպաղատությունից, Հայաստանի տարբեր գավառներում շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել նախորդ դարերում առաջացած աբաբական էմիրությունները, օրինակ՝ Դվինի, Բերկրիի, Մանազկերտ-Խլաթի և Աղձնիքի էմիրությունները: Նրանք IX դ. երկրորդ կեսից սկսած այլևս անկախ կյանք չէին վարում և ենթարկվում էին այս կամ այն հայկական թագավորությանը: Սակայն X դարի երկրորդ կեսին այդ էմիրություններից մի քանիսը փորձեցին ոտքի կանգնել և ինքնուրույն դառնալ: Նրանք իրենց հերթին խորացրին և ուժեղացրին երկրի մասնատումն ու տրոհումը ֆեոդալական մանր իշխանությունների:

Գագիկ I-ը և երկրի միավորման փորձերը

Երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումը և կուլտուրական կյանքի բարձր մակարդակը պահանջում էին մանր իշխանությունները միավորել մեկ միասնական պետության մեջ: Այդ պահանջը զգալ էր տալիս իրեն թեկուզ հենց այն բանով, որ Հայաստանին սպառնացող արտաքին վտանգի դեպքում հայկա-

կան թագավորությունները անմիջապես համախմբվում էին Անիի Բագրատունիների թագավորության շուրջը և նույնիսկ ճանաչում նրա ավագությունը:

Երկրի քաղաքական միավորման փորձ կատարեց Գագիկ I-ը (990—1020), որ հաջորդեց իր եղբայր Սմբատ II-ին:

Նրա ժամանակ առանձին ուշադրություն դարձվեց Անիի թագավորության ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Բանակի ղեկավարությունը հանձնվեց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունուն, իսկ զորքի ընդհանուր քանակը հասցվեց մինչև 100 հազարի: Ռազմական ուժի հզորությունը հնարավորություն տվեց Անիի թագավորությանն ընդարձակել իր սահմանները, սանձահարել անջատողական ձգտումներ հանդես բերողներին և հաջողությամբ ետ շարտել Հայաստանի վրա հարձակվող օտարերկրյա զավթիչներին:

Այսպես, 998 թ. Ատրպատականի էմիր Ապրահամի որդի Մամունը, պատճառ բռնելով Դավիթ Կյուրոպաղատի կողմից կայսիկներին պատկանող Մանազկերտի գրավումը, բազմաքանակ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա և առաջացավ մինչև Ապահունյաց գավառը: Նրա դեմ դուրս եկան Գագիկ I-ի, Կարսի Աբաս թագավորի և հայկական այլ բանակներ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ: Իրենց զորքերն ուղարկեցին նաև Տայքի Դավիթ Կյուրոպաղատն ու վրաց Գուրգեն թագավորը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ապահունիքի Մմբո դյուղի մոտերքում, որտեղ հայ-վրացական զորքերը ջախջախեցին թշնամուն և դուրս քշեցին երկրի սահմաններից: Սանձահարվեց նաև Գանձակի Փատլուն էմիրը, որը ոտնձգություններ էր կատարում Դավիթ Անհողինի թագավորության դեմ: Գագիկ I-ի օգնությամբ նրա զորքերն էլ ետ շարտվեցին և հայկական հողերը մաքրվեցին օտար հափշտակիչներից:

1001 թվականին Գուգարքի թագավոր Դավիթ Անհողինը փորձեց չենթարկվել Գագիկ I-ին և չճանաչել նրա գերիշխանությունը: Գագիկի զորքերը արշավեցին Գուգարք, գահընկեց արին Դավիթին և գրավեցին նրա հողերը: Այդ պատճառով էլ նա անվանվեց Անհողին, այսինքն հող չունեցող: Միայն դրանից հետո նա զղջաց, ներում խնդրեց և ետ ստացավ իր հողերը՝ ճանաչելով Գագիկի գերիշխանությունը:

Անիի թագավորության վերոհիշյալ միջոցառումների ու գործողությունների շնորհիվ Հայաստանը կվերամիավորվեք, եթե հետագայում արտաքին հանգամանքները չխանգարեին նրան:

Տարոնի և Հայաստանի արևմտյան գավառների գավառումը

Հայաստանի վերամիավորումն ու հայկական միացյալ ուժեղ պետության վերականգնումը Բյուզանդական կայսրության կողմից դիտվում էր որպես արգելակիչ ուժ իր դիտավորությունների իրագործման ճանապարհին: Այդ իսկ պատճառով կայսրությունը ձգտում էր քայլ առ քայլ խորանալ դեպի Հայաստանի կենտրոնական գավառները և տարածել իր ազդեցությունը:

Բարսեղ II-ի օրոք կայսրությունը իր տիրապետությունը աստիճանաբար տարածեց Բարձր Հայքի մեծ մասի վրա և համընդհանրապես Տարոնի արևմտյան և հարավային շրջանները, բայց ավելի բնորոշ է Տայքի և Մանազկերտի գավառումը: Ինչպես Ասողիկն է վկայում, Դավիթ Կյուրոպաղատը խոր ծերության տարիքում էր ապրում, բայց զավակ չունեց: Այդ պատճառ բռնելով, նա իր մահվանից առաջ՝ 1000 թվականին իրեն ենթակա ամբողջ հողերը կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը: Դա հայրենիքի յուրօրինակ վաճառք էր: Մատթեոս Ուռհայեցու ասելով, Դավիթ Կյուրոպաղատի այդ արարքի դեմ ըմբոստացել են Տայքի իշխաններն ու ազատները և զրգել տեղի եպիսկոպոսին խեղդամահ անել Դավթին: Պատմագրի այս վկայությունը միանգամայն հավանական է, որովհետև, ինչպես դեպքերն են ցույց տալիս, ժողովուրդը դեմ է եղել իր երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն: Սակայն զբանով զրույթները շփոթվեց: Բարսեղ II-ը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Կիլիկիայում, շտապեց Հայաստան գալ և տիրանալ կտակված հողերին: Նա իր բանակով Հայաստանի արևմուտյան գավառներով եկավ Հարթ և այնտեղից անցավ Տայք: Չենքի ուժով հնազանդեցրեց բնակչությանը, գավառների կառավարիչներ նշանակեց իրեն հավատարիմ մարդկանց, իսկ այն իշխաններին ու ազատներին, որոնք դեմ էին երկիրը Բյուզանդիային հանձնելուն, տեղահան արեց և տարավ բնակեցրեց կայսրության մյուս մասերում: Բարսեղ II-ին դիմավորելու համար Հայաստանի և Վրաստանի գրեթե բոլոր թագավորները եկան Տայք, կայսրը նրանց կողմններ ու նշաններ տվեց: Միայն Գագիկ I-ը նրան արհամարհեց և իր արժանապատվությունից ցած համարեց դիմավորել կայսրին: Նա նույնիսկ պատժեց իր քրոջ որդուն՝ Աբուսահլ Արծրունուն, այն բանի համար, որ նա իր մասին շարախոսել էր կայսրին:

Վասպուրականի զավթումը

XI դարի առաջին քառորդում Բյուզանդական կայսրության ագրեսիայի զոհ դարձավ նաև Վասպուրականը՝ Արծրունիների թագավորությունը: Աշոտ-Գերենիկից հետո Վասպուրականի թագավորության գլուխ անցավ նրա եղբայր Աբուսահլ-Համազասպը (958—968), իսկ Աբուսահլին հաջորդեցին նրա երեք որդիները, որոնք երկիրը բաժանեցին իրար մեջ և թագավորեցին բաժանբաժան: Սակայն եղբայրների մահից հետո Սենեքերիմը նորից վերամիավորեց Արծրունիների ամբողջ թագավորությունը իր գերիշխանության ներքո և 1003 թ. թագավորեց միայնակ:

Վասպուրականի թագավորությունում գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, ինչպես նաև առևտուրը բավական զարգացած են եղել, քաղաքները առաջադիմել և վերելք են ապրել: XI դարի առաջին քառորդում այդ թագավորությունը ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 8 քաղաք, 72 բերդ-ամրոց և 115 վանք: Տնտեսական և կուլտուրական տեսակետից զարգացած այդ նահանգը իր վրա էր գրավել Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը, մանավանդ, որ Վասպուրականին տիրողը կարևոր ստրատեգիական դիրք էր ձեռք բերում Միջագետքի վրա իշխելու համար:

XI դարի առաջին քառորդում Պարսկաստանի արևմտյան գավառների և Ատրպատականի էմիրություններն էին ներթափանցել սելջուկ-թուրքական զինված ջոկատները, որոնցից այդ ժամանակաշրջանում կազմվում էին արաբական իշխանությունների վարձկան բանակները: Սելջուկ-թուրքական այդ ջոկատները ավար ձեռք բերելու համար հաճախ ասպատակում էին շրջակա երկրները, որոնց թվում և Վասպուրականը:

Սկզբում վասպուրականցիները քաջաբար դիմադրում և հակահարված էին տալիս սելջուկ-թուրքերին, բայց հարձակումներից հաջաբեկված Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը բանակցությունների մեջ մտավ կայսրության հետ և համաձայնվեց իր երկիրը, այսինքն Վասպուրականի թագավորությունը, հանձնել կայսրին և փոխարենը ստանալ Սեբաստիա քաղաքը՝ նրա շրջակա գավառներով: Պատմագիրները Վասպուրականի թագավորության անկման մասին տարբեր թվականներ են նշում: Մատթեոս Ուռհայեցին հիշատակում է 1016 թվականը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1021 թվականը: Ավելի հավանական է, որ Վասպուրականի զավթումը տեղի է ունեցել 1021 թվականին, Գագիկ I-ի մահվանից հետո:

Վասպուրականի գրավումով Հայաստանի մեծագույն մասն ընկավ Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ, իսկ Անիի թագավորության ջանքերը՝ Հայաստանը մեկ ամբողջական միասնական պետության մեջ միավորելու ուղղությամբ շիրակա-նացան:

3. ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՈՒՄԸ

**Գահակալական
ընդհարումներ Անիի
թագավորությունում**

Գագիկի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1020 թ., եղած կարգի համաձայն, գահն անցավ նրա ավագ որդուն՝ Հովհաննես-Սմբատին (1020—1041): Գագիկի կրտսեր որդին՝ Աշոտը եղբոր դեմ ըմբոստացավ և փորձեց տիրանալ գահին: Երկու եղբայրների միջև կռիվ ծագեց: Աշոտն իր դիրքերն ամրապնդելու համար նախ դիմեց հայկական մյուս թագավորների օգնությանը, բայց, նրանցից մերժում ստանալով, իր հույսը դրեց օտար պետությունների օժանդակության վրա: Սակայն հայ իշխաններ Սահակ ու Վահրամ Պահլավունիները, կարսի Աբաս թագավորը, վրաց ու աբխազաց թագավորները և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը միջամտեցին և նրանց միջև 1022 թ. հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Անի քաղաքն ու նրա շրջակայքը հանձնվեց Հովհաննես-Սմբատին, իսկ գավառները՝ նրա եղբորը՝ Աշոտ IV-ին (1022—1040): Պայմանագիրը միաժամանակ նախատեսում էր, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անին և՛ անցնելու էր Աշոտին և նա ճանաչվելու էր որպես հայոց թագավոր:

Անիի թագավորությունը իրար մեջ բաժանելուց հետո էլ Աշոտ IV-ը շճաժարվեց ամբողջ թագավորությանը տիրանալու մտադրությունից և իր նպատակին հասնելու համար նա դիմեց Բյուզանդական կայսրության օգնությանը: Բարսեղ II-ը խրախուսեց Աշոտի գործունեությունը, սակայն վերջինիս, այնուամենայնիվ, շհաջողվեց խլել եղբոր գահը և առժամանակ հաշտվեց ստեղծված դրության հետ:

**Անիի կտակաւոր
Բյուզանդական
կայսրությանը**

Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած վեճի միջոցին Տալքում բյուզանդական տիրապետության դեմ ապստամբություն էր բարձրացել: Տալքի հայերն ու վրացիները ձգտում էին թոթափել օտարի լուծը:

Ապստամբությունը ճնշելու համար 1022—23 թթ. Բարսեղ II-ը

նորից արևելք եկավ, արյան մեջ խեղդեց Տաջքի ապստամբությունը և ասպատակեց Աբխազիան ու Վրաստանի արևմտյան գավառները: Նա միաժամանակ հայոց թագավորներից պահանջեց Կարսն ու Անին: Իր անձը փրկելու համար Հովհաննես-Սմբատը դիմեց հայրենիքը վաճառելու ամոթալի միջոցին: 1023 թ. նա մի կտակ գրեց, որով իր մահից հետո Հայաստանի մայրաքաղաք Անին և նրա շրջակայքը հանձնվելու էին Բյուզանդական կայսրությանը: Այդ շարաքաստիկ կտակը Պետրոս Գետադարձի միջոցով ուղարկվեց Բարսեղ II-ին: Կայսրը հաճույքով ընդունեց կտակը և առատորեն պարգևատրեց հայոց կաթողիկոսին: Այդպիսով, թագավորն ու կաթողիկոսը վաճառեցին հայրենիքը օտարին, մեկը իր անձնական հանգստության և արտոնության, մյուսը՝ հարստություն դիզելու համար:

Վերահիշյալ դեպքերից հետո Անիի թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատի գլխավորությամբ արդեն կորցրել էր ապագայի հեռանկարը և ի վիճակի չէր քաղաքական ակտիվություն հանդես բերելու: Աշոտ IV-ը, Հովհաննեսի եղբայրը, կաշկանդեց իր գործունեության ազատությունը նրանով, որ նույնպես ապավինեց Բարսեղ II-ի հովանավորությանը: Հայկական մյուս թագավորությունները իրենց իշխանության շրջանակներից դուրս չէին գալիս և իրենց ռազմական ուժի ցածր մակարդակով չէին կարողանում որևէ փոփոխություն մտցնել ստեղծված իրադրության մեջ:

Այսպես շարունակվեց մինչև 1041 թ.: Այդ 20 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերից ուշագրավ են Պետրոս Գետադարձի դեմ Անիի բնակչության պոռթկումները: Նրա մեղսակցությունը՝ Անին Բյուզանդական կայսրությանը կտակելու գործում հայտնի էր ժողովրդին և, երբ Պետրոս Գետադարձը վերադարձավ Անի, նրա դեմ խռովություն կազմակերպվեց: 1037 թվականին նրան բանտարկեցին, բայց շատ շանցած ստիպված եղան ազատել:

Հետագայում մի նոր պոռթկում ևս տեղի ունեցավ նրա դեմ՝ այս անգամ հատկապես բնակչության ստորին խավերի կողմից: Այդ պոռթկումների մանրամասնություններն անհայտ են, բայց դրանք ապացույց են այն բանի, որ ժողովուրդը ցանկացել է պատժել հայրենիքի դավաճանին:

Պայքար պետականության և պահպանման համար

Անիի կտակումը Բյուզանդական կայսրությանը երկու եղբայրների միջև որևէ բախում առաջ չբերեց: Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև 1041 թվականը, երբ երկու եղբայրներն էլ՝ նախ Աշոտը, ապա Հովհաննես-Սմբատը, մահացան: Նրանց մահից հետո ոտքի ելան այն տարրերը, որոնք հակված էին երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն: Նման մարդկանց գլուխ էին կանգնել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը և Սարգիս Սյունեցին, որը դեպի Բյուզանդիան ունեցած իր համակրանքի համար ստացել էր բյուզանդական «վեստ» տիտղոսը և մեր սլատմության մեջ հայտնի է Վեստ Սարգիս անունով: Սանույնիսկ հափշտակեց արքունիքի զանձեբը և ամրացավ Անիի միջնաբերդում: Սակայն Վեստ Սարգիս այդ գործողությունները նրա դեմ հանեցին քաղաքի բնակչությանը, որոնց գլուխ անցավ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին:

Սյունեցու կազմակերպած դավադրությունը արագ կերպով ճնշելու և երկրի պետականությունը պահպանելու նպատակով սպարապետը դահի համար առաջ քաշեց Աշոտի սատանի որդու՝ Գագիկի թեկնածությունը, և նրան 1042 թ. վերջին կամ 1043-ի սկզբին օժեցին թագավոր: Գագիկ II-ը (1042/43—1045) Վահրամ Պահլավունու, սրա եղբորորդի Գրիգորի և ուրիշների օգնությամբ Անիից դուրս քշեց Վեստ Սարգիսին, հետո էլ ձերբակալեց: Անիի կենտրոնական թագավորությունը մի պահ նորից վերականգնեց իր դիրքերը: Թվում էր թե Գագիկ II-ին կհաջողվի իրագործել իր պապի ձգտումները՝ միավորել Հայաստանը: Սակայն շուտով Հայաստանի գործերին միջամտեց Բյուզանդական կայսրությունը և խափանեց երկրի միավորումը:

Անիի հերոսական պաշտպանությունը

Բյուզանդական Մոնոմախ կայսրը տեղեկանալով Հովհաննես-Սմբատի մահվան մասին, սրա տված կտակի համաձայն սահանջեց երկիրն իրեն հանձնել և զորքեր ուղարկեց Անին գրավելու: Սակայն սպարապետ Վահրամ Պահլավունին և Գագիկ II-ը արագ կերպով կարգի բերեցին հայկական բանակը և ոտքի հանեցին ժողովրդին՝ Անին պաշտպանելու և օտարերկրյա զորքերը երկրից դուրս քշելու համար: Հայերը Անիի պարիսպների տակ ծանր հարված հասցրին բյուզանդական բանակին և գուրս քշեցին Անիի թագավորության սահմաններից: Բայց կայսրությունը չէր հրաժարվում Անիի թագավորությանը տիրելու մտքից, մանավանդ որ Վեստ Սարգիս Սյունեցին, որ

ազատվել էր բանտից և նորից արքունիքում վերականգնել իր դիրքերը, ինչպես և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը հրահրում էին բյուզանդացիներին Անին գրավելու և խոստանում էին օգնել նրանց: Առաջին անհաջողութունից հետո բյուզանդական բանակը մինչև 1044 թ. ևս երեք հարձակում կատարեց Անիի վրա, բայց ամեն անգամ, հանդիպելով հայերի հերոսական դիմադրությանը, ստիպված էր ետ նահանջել:

Այդ անհաջողութուններից հետո Բյուզանդական կայսրությունը փոխեց իր տակտիկան և դիմեց նենգության: Կայսրը վեստ Սարգսի ու Պետրոս Գետադարձի խորհրդով, հաշտութուն կնքելու պատրվակով, Գագիկ II-ին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս: Վահրամ Պահլավունին և նրա կողմնակիցները դեմ էին այդ այցելությանը: Նրանք գտնում էին, որ կայսրի հրավերը նենգ նպատակներ է հետապնդում: Նրանց խորհրդով Գագիկը սկզբում հրաժարվեց գնալ Կոստանդնուպոլիս, բայց վեստ Սարգսի և Պետրոս Գետադարձի հորդորանքների շնորհիվ վերջում համաձայնվեց և 1044 թ. մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Գագիկ II-ը մեկնելու նախօրյակին երկրի կառավարումը հանձնարարում է Պետրոս Գետադարձին և նրան է տալիս քաղաքի դարբասների բանալիները: Կաթողիկոսն ու մյուս իշխանավորները հանդիսավոր կերպով երդվեցին պաշտպանել երկիրը և Անի քաղաքը մինչև թագավորի վերադարձը: Սակայն Գագիկի մեկնելուց հետո վեստ Սարգսի ու Պետրոս Գետադարձը ուխտագրուժ կերպով ժողովրդից թաքուն քաղաքի բանալիները ուղարկեցին կայսրին, հայտնելով, որ անեցիները որոշել են Անին հանձնել կայսրությանը:

Կոստանդնուպոլսում Գագիկ II-ին սկզբում արքայավայել ընդունեցին, իսկ հետո պահանջեցին, որ Անին հանձնի կայսրությանը և փոխարենը Փոքր Ասիայում ստանա իր համար ընդարձակ կալվածքներ: Գագիկը համառորեն մերժում էր այդ առաջարկը և պահանջում թույլ տալ իրեն վերադառնալ հայրենիք: Մոնոմախ կայսեր այն հայտարարությունը, թե Անին և Արևելքը մեզ են տվել քաղաքի մեծամեծները, Գագիկ II-ը պատասխանում է. «Հայաստանի տերն ու թագավորը ես եմ, իսկ ես չեմ տա Հայաստանը քեզ, դու ինձ խաբեությամբ ես բերել Կոստանդնուպոլիս»: Գագիկի այդ վճռականությունը այլևս նշանակություն չունեցավ: Նրան արգելեցին Հայաստան վերադառնալ և ստիպեցին հրաժարվել իր թագավորությունից ու գնալ րնակվել Փոքր Ասիայի ու Կիլիկիայի սահմանագլխին՝ Պիզու կոչված քաղաքում:

Մոնոմախ կայսրը Գագիկ II-ին ասպարեզից հեռացնելուց հետո իր զորավարներից մեկին՝ Ասիտին հանձնարարեց գրավել Անին: Վերջինս 1044 թ. աշնանը մի մեծ բանակի զուգուս անցած եկավ և սլաշարեց Անին, բայց հայկական զորքերը Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ այս անգամ ևս շարդեցին բյուզանդացիներին և ետ շարտեցին: Ասիտը ստիպված եղավ նահանջել և ձմեռն անցկացնել Կարինի շրջանում:

Անիի թագավորության անկումը

1044 թվականի փառավոր հաղթանակը բյուզանդական զորքերի դեմ չհրկեց Անիի թագավորությունը անկումից: Հայրենիք չվերադարձավ նաև Գրիգոր Պահլավունին՝ մեր պատմության մեջ հայտնի Գրիգոր Մագիստրոսը, որ գնացել էր Գագիկի հետևից՝ նրան հայրենիք վերադարձնելու նպատակով: Թուլացավ բանակի եռանդը, ժողովրդի վճռականությունը տատանվեց: Վեստ Սարգիս Սյունեցին և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը համոզեցին իշխաններից շատերին, որոնց թվում և Վահրամ Պահլավունուն, որ համաձայնեին Անին հանձնել բյուզանդացիներին: Իրենց դավաճանությունը քողարկելու համար նրանք սգո արարողություն կազմակերպեցին, ողբացին հայկական պետականության անկումը, իսկ հետո էլ հայտնեցին բյուզանդական զորավար Ասիտին, որ դա և տիրանա Անի քաղաքին:

1045 թվականին բյուզանդական բանակը նորից շարժվեց դեպի Հայաստանի մայրաքաղաք Անի: Այս անգամ անեցիները բյուզանդական բանակին չդիմադրեցին: Ներքին դավաճանական տարրերը ջլատել էին ժողովրդի ուժերը և բյուզանդացիները առանց ջանք գործ դնելու գրավեցին Անին: Դրանով փաստորեն վերջ տրվեց հայկական պետականությանը բուն երկրում, որովհետև դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած Կարսի, Լոռու և Սյունիքի թագավորությունները տեղական նշանակություն ունեին ու համահայկական պետականության վերականգնման ձգտում հանդես չէին բերում:

Բագրատունիների թագավորության անկման գլխավոր պատճառը երկրի քաղաքական մասնատվածությունն էր: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը և հսկայական նյութական միջոցների ու մարդկային ուժի կուտակումը առանձին խոշոր ֆեոդալների մոտ հնարավորություն ընձեռեցին զանց առնել կենտրոնական իշխանությունը և հանդես գալ գերագույն իշխողի դերում: Երկիրը այդպիսի նվազ և մանր թագավորությունների մասնատելը ջլատում էր Հայաստանի ուժը, թուլացնում և անզոր էր դարձ-

նում նրան օտար նվաճողների դեմ: Հենց դա էլ Բագրատունիների թագավորութունը տարավ դեպի անկում:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԱՆԻԻ ԱՆԿՈՒՄՈՑ ՀԵՏՈ

**Բյուզանդական կա-
ռավարիչները Հա-
յաստանում**

Անիի թագավորության գրավումից հետո, բացի Վանանդից, Գուգարքից, Սյունիքից, Արցախից, Գվինի և Նախիջևանի շրջակայքից, Հայաստանի մնացած բոլոր նահանգներն ու գավառները արդեն գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ձեռքին: Նվաճված հայկական նահանգներում կայսրութունը նշանակեց բյուզանդացի կառավարիչներ: Վասպուրականի և նրա շրջակա գավառների կառավարիչ նշանակվեց Ահարոն Բուզարը, իսկ Անիի նախկին թագավորության ենթակա շրջանների վրա՝ սկզբում Ասիտ զորավարը, բայց կարճ ժամանակից հետո՝ Կամենաս (կամ Կոմիանոս) զորավարը: Վարչական այդ բաժանումները պահպանվեցին մինչև սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, իսկ 1049—1050 թթ. հայկական հողերի զգալի մասը, բացի Անիի կառավարչին ենթակա շրջաններից, անցավ հյուսիսային Միջագետքի կուսակալությանը, որի կառավարիչ նշանակվեց Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Մագիստրոսի վկայությամբ, ինքը նշանակված է եղել նաև Վասպուրականի, Տարոնի, Մանազկերտի, Արճեշի, Բերկրիի և Աղձնիքի շրջանների կառավարիչ: Այդպիսով, 1049 թ. Բյուզանդական կայսրության կողմից գրավված հայկական հողերը փաստորեն բաժանված էին երկու վարչական միավորի՝ մեկն ընդգրկում էր Շիրակը, Արարատյան դաշտի մի մասը և Բագրևանդի շրջանը, որի կառավարիչն էր նույն Կամենասը, իսկ մյուսը՝ Վասպուրականը, Աղձնիքը, Տուրուբերանի նահանգը, Բարձր Հայքի մի մասը և այլ շրջաններ, որի գլուխ կանգնած էր Մագիստրոսը:

**Հայկական թագա-
վորությունները**

Հայաստանի մնացած շրջաններում իրենց գոյութունը դեռևս պահպանում էին հայկական թագավորութունները: Դրանցից համեմատաբար ավելի ուժեղ էր Սյունիքի թագավորութունը, ուր թագավորում էր Սմբատ II-ի եղբայր Գրիգոր I-ը (1044—1084): Այն իր սահմաններում ընդգրկում էր ավելի քան 1000 գյուղ, մեկերկու քաղաք, 43 բերդ և 48 վանք: Հաջորդ՝ համեմատաբար ընդարձակ տարածություն ունեցող թագավորութունը Լոռու-Չորագետի կամ Կյուրիկյան թագավորութունն էր: Այդտեղ դեռևս

իշխում էր Գավիթ Անհողինը: Նա իր թագավորութունը XI դարի առաջին կեսին բավականին ամրապնդեց և, հաջող պայքար մղելով Գանձակի էմիրութիւն դեմ, կասեցրեց նրա առաջխաղացումը դեպի Գուգարը: Գավիթ Անհողինից հետո՝ 1050 թվականին Լոու-Ձորագետի իշխանութիւն գլուխ անցավ նրա որդի Կյուրիկեն, որի անունով էլ այդ թագավորութունը կոչվեց նաև Կյուրիկյան: Երրորդը՝ Կարսի կամ Վանանդի թագավորութունն էր: Աբաս թագավորի օրոք այդ իշխանութունը տնտեսապես զարգացել և բարեկեցիկ վիճակում էր, և այն շարունակվեց Աբասի հաջորդ, նրա որդի Գագիկ Աբասյանի թագավորութիւն տարիներին (1029—1065), բայց քաղաքական առումով այդ թագավորութունը նույնքան թույլ էր, որքան առաջին երկուսը:

Վերոհիշյալ երեք թագավորութունները շկարողացան լուրջ դեր խաղալ երկիրը միավորելու և օտարների ներխուժումներից պաշտպանելու գործում: Նրանք սելջուկ-թուրքերի վերահաս ասպատակութիւնների ժամանակ անզոր եղան նույնիսկ իրենց սեփական թագավորութիւնները զերծ պահելու ավերածութիւններից:

Բյուզանդիայի վարած քաղաքականութիւնը Հայաստանում

Բյուզանդական կայսրութիւնը իրեն ենթակա հայկական նահանգներում սկզբից ևեթ վարեց ժողովրդին տնտեսապես կեղեքելու և երկրի պաշտպանունակութիւնն ու ռազմական ուժերը քայքայելու և թուլացնելու քաղաքականութիւն: Բյուզանդացիները նախ ծանրացրին հարկերը, ապա սկսեցին հայերին կրոնական և այլ կարգի հալածանքների ենթարկել: Նրանք փորձեցին վերացնել հայկական կրոնական կենտրոնը՝ կաթողիկոսութիւնը և հայկական եկեղեցին ենթարկել բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցուն: Այդ նպատակով բյուզանդական կուսակալ Կամենասը հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձին բանտարկեց, իսկ 1047 թվականին ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Շուրջ 10 տարի անց բյուզանդական կայսր Կոստանդին XI-ը ձերբակալեց Գետադարձի հաջորդ՝ իսաչիկ կաթողիկոսին և բռնագրավեց կաթողիկոսարանի հարստութիւնը:

Կայսրութիւնը դրանով ձգտում էր հայերին իրեն ենթարկել ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական ու կուլտուրական տեսակետից, այսինքն՝ հայերին ձուլել հույների հետ:

Բյուզանդական կայսրութիւն վարած քաղաքականութիւնը խոր դժգոհութիւն առաջ բերեց հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերում: Այդ դժգոհութիւնը վերածվեց թշնամանքի և ատելու-

թյան, քանի որ ժողովուրդը գիտակցում էր, որ Բյուզանդիան էր հայկական պետականության կործանողը: XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին իր «Ժամանակագրութեան» մեջ գրում է, որ հունական կայսրերը Հայաստանից հանեցին հայ զորականներին, կործանեցին հայկական թագավորությունը, քանդեցին երկրի պաշտպանությունը և երկիրը մատնեցին անտերություն, որից էլ օգտվեցին սելջուկ-թուրքերը և ասպատակեցին ու ավերեցին Հայաստանը:

**ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XI
ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դասակարգային հակասությունների սրումը IX—XI դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման հետևանքով գյուղացիների իրավունքներն ավելի սահմանափակվեցին: Նրանց մի մասը ամրացվեց հողին և զրկվեց անձնական ազատությունից: Բազմապիսի հարկերի ու տուրքերի վճարումը և զանազան պարտավորությունների կատարումը ուժեղացրեց նաև գյուղացու տնտեսական շահագործումը: Այդ ամենը ավելի սրեց նրանց և ֆեոդալների միջև եղած հակամարտությունը և նախադրյալներ ստեղծեց դասակարգային պայքարի բորբոքման համար:

Հակասությունները սրվում էին նաև քաղաքային դասի և տիրապետող ֆեոդալական խավերի միջև: Քաղաքային դասը ձգտում էր ընդարձակել իր իրավունքները, ծավալել առևտուրը, զարկ տալ արհեստագործությանը, բայց դրան խանգարում էին ֆեոդալական կարգերը, որոնք կաշկանդում էին արտագրողական ուժերի հետագա զարգացումը և խոչընդոտում քաղաքային արտադրության ընդարձակմանը:

Սրվում էին նաև ֆեոդալական դասակարգի տարբեր խավերի փոխհարաբերությունները: Նրանց միջև նույնպես առաջացել էր շահերի բախում: Մանր ազնվականությունը տուժում էր խոշոր ֆեոդալների ինքնիշխան դառնալու ձգտումների և կամայականությունների հետևանքով: Նա զրկվում էր իր կալվածքների մի մասից և ներքին ինքնուրույնությունից: Դժգոհում էին նաև ստորին կարգի հոգևորականները բարձրաստիճան հոգևորականներից,

որոնց գրպանն էր մտնում եկեղեցական եկամուտների մեծագույն մասը:

**Դասակարգային
պայքարի նոր
վերելքը**

Հայաստանում այդ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ գլուղացիության ու քաղաքային դասի մղած պայքարի աշխուժացմանը նպաստեցին նաև օտար զավթիչների գերիշխանության թոթափումը և երկրի քաղաքական անկախության վերականգնումը: Ստեղծված նոր պայմաններում գլուղացիների դեմ առ դեմ, որպես նրանց անմիջական շահագործողներ, կանգնում էին միայն հայ ֆեոդալները: Ահա այդպիսի պայմաններում՝ IX դարի վերջերին և X դարի առաջին տասնամյակներում Հայաստանում տեղի ունեցան գլուղացիական ընդվզումներ, որոնք արտահայտվեցին թե՛ բացահայտ ելույթներով, թե՛ աղանդավորական շարժման ձևով:

Թոնդրակյան շարժման առաջացումը

IX դարի վերջին տասնամյակներում Հայաստանում սկիզբ առավ գլուղացիական մի նոր շարժում, որը պատմագիտության մեջ անվանվում է թոնդրակյան: Այդ շարժման առաջացման ժամանակի մասին հայ պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Ոմանք գտնում են, որ այն սկսվել է IX դարի առաջին կեսին, իսկ ոմանք էլ՝ նույն դարի վերջին՝ Բագրատունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակ: Նրանք, ովքեր շարժման առաջացման ժամանակը համարում են IX դարի առաջին կեսը, վկայակոչում են Գրիգոր Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները սկսել են գործել Հովհաննես կաթողիկոսի և Սմբատ Բագրատունու օրոք, ենթադրելով, որ հիշյալ անձնավորությունները Հովհաննես Օվայեցին է և Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, որոնք միասին գործել են IX դարի 30-ական թ. մինչև 855 թ.: Մյուսները, ովքեր շարժման սկիզբը համարում են 90-ական թվականները, որպես հիմք ընդունում են Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) վկայությունը, ըստ որի թոնդրակյանները ասպարեզ են մտել պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոս Դվինեցու, այսինքն՝ Դրասխանակերտցու ժամանակից, որը կաթողիկոս է ընտրվել 897 թ. և գործել է Սմբատ Բագրատունի I թագավորի հետ միասին մինչև 914 թ.:

Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները գործել են սկսել Սմբատ Բագրատունու և Հովհաննես կաթողիկոսի օրոք, որքան վերաբերում է Օվայեցուն և Սմբատ սպարապետին,

աշխարհի էլ կարող է վերաբերել Սմբատ I-ին և Դրասխանակերտ-
ցուն:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների համեմատաբար ավելի հաս-
տատուն և որոշակի վկայութունները թոնդրակյան շարժման
առաջացման ժամանակի մասին՝ խոսում են հօգուտ այն տեսա-
կետի, ըստ որի շարժման սկիզբը համարվում է IX դարի վերջը,
ոչ շուտ այդ դարի 80-ական թվականներից: Շարժման հետևորդ-
ների կազմակերպած համայնքները X դ. սկզբին ավելի են բազ-
մանում և ակտիվ պայքարի դուրս գալիս հոգևոր և աշխարհիկ
ֆեոդալների դեմ:

Սմբատ Զարեհա- վանցի

Թոնդրակյան շարժման հիմնադիրը եղել է
Սմբատ Զարեհավանցին: Ստեփանոս Յա-
րոնեցին և Գրիգոր Մագիստրոսը հաղոր-
դում են, որ նա Մաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղի բնակիչ է
եղել: Գրիգոր Մագիստրոսը նրան համարում է քահանայական
կարգ շունեցող: Այդ նշանակում է, որ Զարեհավանցին հոգևորա-
կան շի եղել: Նա աղնվականության բարձր խավին էլ շի պատկա-
նել: Մնում է ենթադրել, որ նա տեղաշարժման իրավունք ունեցող
գյուղացի է եղել, այսինքն՝ ազատ գյուղացի:

Մագիստրոսի վկայութուններից երևում է, որ Սմբատ Զարե-
հավանցին մի պարսիկ բժշկից, զանազան դիտելիքներից բացի,
սովորել էր նաև աստղագիտութուն: Ուրեմն, նա իր ժամանակի
դիտությանը մոտիկ կանգնած մարդ էր, դիտեր պարսկերեն:

Միջնադարյան հայ իրականության այդ խոշոր գործչի և
մտածողի վախճանի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Գրիգոր Նարեկացու
այն վկայութունը, թե թոնդրակյանների առաջնորդին հալածել և
սպանել է Ապահունիքի Ապլվարդ քամիրը անորոշ տեղեկութուն
է և ավելի շուտ վերաբերում է Զարեհավանցուց հետո եղած
առաջնորդներին, քան իրեն՝ Զարեհավանցուն:

Թոնդրակը շարժ- ման կենտրոն

Սմբատ Զարեհավանցին, շրջադայելով զա-
նազան վայրեր և քարոզելով իր գաղափար-
ները, գալիս է Թոնդրակ գյուղը, որը գտնվում
էր Հարբ և Ապահունիք գավառների սահմանագլխին, հաստատ-
վում է այնտեղ և իր կողմնակիցներից կազմակերպում շարժման
առաջին համայնքը: Այդ ժամանակից սկսած Թոնդրակը դարձավ
շարժման կենտրոն, որտեղից նրա առաջնորդները ղեկավարում
էին այլ վայրերում կազմակերպված համայնքները: Այն բանի
համար, որ Թոնդրակը դարձավ շարժման առաջին և գլխավոր
կենտրոնը, հակառակորդները շարժման կողմնակիցներին և

հետևորդներին հետագայում կոչեցին «թոնդրակեցի» և շարժումը ստացավ «թոնդրակյան» անունը: Այն մասին, թե ինչպես են իրենց անվանել իրենք թոնդրակյանները՝ պատմությունն առայժմ հայտնի չէ: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ թոնդրակյանների առաջնորդները Թոնդրակում և զանազան շրջաններում հիմնըված համայնքներից զեկուցադրեր էին ստանում նրանց գործունեության մասին: Թոնդրակյանների հակառակորդներն ու թշնամիները Թոնդրակը համարել են «չարիքի» բույն, ակունք, որտեղից, ինչպես Մագիստրոսն է ասում, թոնդրակյան գաղափարները հորդ վտակների նման հոսում էին դեպի երկրի մյուս շրջանները:

Թոնդրակյան շարժման կազմակերպական միավորը եղել է համայնքը, որը հիմնվել է գյուղում, ավանում կամ քաղաքում: Համայնքներում ընդգրկվում էին բոլոր նրանք, ովքեր ընդունում էին թոնդրակյանների գաղափարները: Համայնքները կազմակերպվում և գործում էին խիստ գաղտնի: Նրանք հալածվում էին թե՛ պետական պաշտոնական մարմինների, թե՛ եկեղեցու և թե՛ աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից:

Չնայած ծանր հալածանքներին և դաժան պատիժներին, շարժման հենց սկզբից թոնդրակյանների գործունեությունը լայն թափ ստացավ: Այդ բանին խոշոր չափով նպաստեցին X դարի առաջին քառորդում Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունները, որոնց կազմակերպման և ղեկավարման գործում թոնդրակյանները ակտիվ դեր են խաղացել:

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ X ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Գյուղացիական ապստամբությունը Այրարատում Հայաստանում X դ. առաջին քառորդում, հատկապես 914 թ. հետո, աշխատավոր բնակչության դրությունն ավելի վատթարացավ մի կողմից արաբական զորքերի նոր արշավանքի ու ասպատակությունների և, մյուս կողմից, միջֆեոդալական ընդհարումների պատճառով: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք շրջաններում բռնկվեցին գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք ավելի լայն ծավալ ստացան Բագրատունիների կալվածքներում:

Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ 915—916 թթ. մինչև 918—920 թթ. Հայաստանի բնակչության ցածր խավերը ոտքի էին կանգնել և «խռովություն»

բարձրացրել: «Խռովարարները», այսինքն՝ ապստամբները, որոնց Դրասխանակերտցին անվանում է «նուազունք» և «ծառայք», աշխատում էին նախահարձակ լինել: Նրանք իրենց տերերին իջեցնում էին ձիերից, տրեխ հագցնում և հետիոտն իրենց առջևից քշում, իսկ իրենք հեծնում էին ահիպարանոց և ոտնատակ տվող ձիեր՝ «խորխտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ»: Ապստամբությունը ընդգրկել է Հայաստանի մի շարք շրջաններ. նրան մասնակցել է գյուղի ու քաղաքի բնակչությունը: Դրասխանակերտցու վկայությամբ, ապստամբությունը «... պատել էր և՛ քաղաք, և՛ գյուղ»:

Այս ապստամբությունը ուղղված էր ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր ֆեոդալների դեմ: «Խռովարարները» (ապստամբները), որոնց Դրասխանակերտցին այս դեպքում անվանում է «ավազակներ» և «սրիկաներ», քանզում ու ավերում էին եկեղեցիները: Նրանք ավերում էին հատկապես վանքերը և եկեղեցական այլ հաստատություններ, այնտեղից քշում էին հոգևորականներին, որոնք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել մեծ քանակությամբ կալվածքներ և շահագործում էին գյուղացիներին:

Ապստամբության ընթացքի և վախճանի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, բայց երկրում տեղի ունեցած քաղաքական այլ դեպքերի ընթացքից երևում է, որ ապստամբությունը տևել է մի քանի տարի՝ 915-ից մինչև 920 թթ.:

Սյուհիքի գյուղացիների ապստամբությունը

IX դարի վերջերում և X դ. սկզբներում բարեկարգվում և ընդարձակվում է Տաթևի վանքը: 906 թվականին ավարտվում է վանքի զլխավոր տաճարի կառուցումը. այդ կապակցությամբ վանքին նվիրում են մի շարք գյուղեր, որոնցից մի քանիսի բնակիչները դեռևս իրենց հողերի սեփականատերերն էին, կամ, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է անվանում նրանց, «հին հայրենատերեր» էին: Տաթևի վանքը աշխատում էր գյուղացիներից վերցնել հողը և սեփականացնել, իսկ վերջիններս դիմադրում էին: Այդ պատճառով էլ վանքի ու գյուղացիների միջև սկսվում է երկարատև պայքար, որն առանձնապես սուր կերպով է դրսևորվել Յուր, Տամալեկք և Ավելադաշտ կամ Բերդ գյուղերի բնակիչների շրջանում:

Գյուղացիների պայքարը վանքի դեմ սրվում է վանահայր Հովհաննես Կախկոպոսի (880—918) օրոք, երբ նա ամեն կերպ աշխատում էր գյուղացիներից խլել նրանց հողերը: 915 թվականին Յուր գյուղի բնակիչները գիշերով հարձակվում են Տաթևի

վանքի վրա, ավերում նրա «գործատները»՝ արհեստանոցները, բռնագրավում վանքում եղած հարստութիւնը, ծեծի ենթարկում վանականներին, սպանում մի քանի ծեր հոգևորականների, փշացնում եկեղեցական մասունքները և սափորով մեռնը թափում գետին:

Տուրի գյուղացիների այդ ելույթից հետո Հովհաննես եպիսկոպոսը օգնութեան համար դիմում է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատին, որը զինվորական ջոկատներով հարձակվում է ցուրացիների վրա, դուրս քշում վանքից, ավերում նրանց գյուղը և գյուղացիներից խլելով հողը՝ հանձնում Տաթևի վանքին:

Նույն տարիներին Տաթևի վանքի դեմ համառ պայքար են մղել նաև Բերդ կամ Ավելադաշտ գյուղի բնակիչները: Ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է վկայում, նրանք «յուղով նեղութիւնս» էին հասցրել Տաթևի վանքին ու շրջակա կալվածատերերին և ցուրացիների նման «բազում ոճիրս» գործել վանականների նկատմամբ:

Սյունյաց իշխանների օգնութեամբ Տաթևի վանականները կարողանում են ճնշել ավելադաշտցիների ընդվզումները, նրանց դուրս քշել իրենց հողերից և սեփականացնել այդ հողերը:

Այդ նույն ժամանակ Տաթևի վանքի դեմ ըմբոստացել էին նաև Տամալեկք գյուղի բնակիչները, որոնք Օրբելյանի վկայութեամբ «բազում և մեծամեծ վիշտս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն»: Վանքին շի հաջողվում անվերապահորեն ընկճել տամալեկքցիների դիմադրութիւնը: Դրա համար էլ նա դիմում է կոմարոմիսի, գյուղացիներին վճարելով նրանց հողերի արժեքը՝ մի մասն ու սեփականացնելով նրանց հողերը ևս: Վերը հիշված դեպքերից երևում է, որ Սյունիքի գյուղացիները X դարի առաջին քառորդում, ինչպես և հետագա ժամանակներում ակտիվ և համարձակ պայքարի էին ելել իրենց շահագործողների դեմ և Հայաստանի մյուս շրջանների գյուղացիների նման փորձում էին գնքով պաշտպանել իրենց շահերը:

**Թոնդրակյանների
մասնակցությունը
գյուղացիական
ապստամբությանը**

Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբութիւնների մասին սկզբընադէյուրների հաղորդած տեղեկութիւնները մեկնաբանելիս, բուրժուական պատմագետներից ոմանք առաջ են քաշում այն միտքը, թե ապստամբները հայ գյուղացիներ չեն եղել և չեն պատկանել հայկական եկեղեցու համայնքին:

Այդ պնդումներն անհիմն են: Նախ, գյուղացիական այդ ապստամբութիւնների մասին տեղեկութիւն հաղորդողները ֆեո-

դալական դասակարգի մարդիկ են և նրանք իրենց դասակարգի դեմ ըմբոստացածներին այլ կերպ չէին անվանի: Ծրկրորդ, հենց նույն ազբյուրները հաղորդում են նաև այնպիսի տեղեկություններ, որոնք հաստատում են ապստամբների հայ լինելը և հայկական եկեղեցու դավանանքին պատկանելը: Դրասխանակերտցիին հաղորդում է, որ «խոռվարարները» երկրում ունեին իրենց «մերձավոր», այսինքն՝ ազգակից, «ընկերակից» ու «ծանոթ» մարդիկ, որոնցից պարեն էին վերցնում, որ այդ ապստամբները «տանից» էին, այսինքն՝ Հայաստանից և հայկական եկեղեցու համայնքից, և որ նրանց մեջ կային մարդիկ, որոնք համարվում էին եկեղեցու «սյուններ», բայց այժմ հեռացել են «ի Տեառնէ»: Այնուհետև, սյունյաց իշխանները տամալեկքցիներին «հոգով ու մարմնով» նվիրում են Տաթևի վանքին, իսկ դա ապացուցում է, որ նրանք հայկական եկեղեցու հավատացյալներ են եղել:

Ապստամբներին «հեթանոս», «անաստված» են կոչել, որովհետև գյուղացիական այդ ընդվզումներին ակտիվ կերպով մասնակցել ու գլխավորել են թոնդրակյանները: Դրասխանակերտցիին վկայում է, որ ապստամբները ավերում և քարուքանդ էին անում եկեղեցիները, որ ըմբոստացողները «ապստամբեցան ի Տեառնէ», այսինքն՝ եկեղեցու, Քրիստոսի, աստծու դեմ: Ի վերջո, Տաթևի վանքի դեմ ապստամբած գյուղացիները մեռոն են թափել: Այդ բոլորը արել են նրանք, ովքեր մերժել են եկեղեցին, եկեղեցական սրբություններն ու ծիսակատարությունները և հոգևորականություն անհրաժեշտությունը: Հայաստանում այդ ժամանակ թոնդրակյաններն են միայն այդպես վարվել:

Վերոհիշյալ փաստերը խոսում են այն մասին, որ X դարի առաջին քառորդում Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունը մասնակցել և որոշ տեղերում ղեկավարել են թոնդրակյանները:

Գյուղացիական ապստամբությունը մեծ չափով նպաստել է թոնդրակյան շարժման ծավալմանը և թոնդրակյան համայնքների կազմակերպմանը Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Սակայն ապստամբության անհաջող ելքից հետո թոնդրակյան շարժումը ևս թևակոխել է իր վայրէջքի շրջանը:

Այրարատում և Սյունիքում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունների վախճանի մանրամասնությունները հայտնի չեն: Պարզ է այն, որ այդ ապստամբությունները վերջացել են անհաջողությամբ, որովհետև գյուղացիության մասնատվածությունը, ցար ու ցրիվ լինելը և ծայր աստիճան հետամնացություն-

Նը հնարավորութիւն չէին ընձեռում նրան կազմակերպելու և միասնական գործողութիւն ղեկնելու Գյուղացիները պայքարի էին ելել առանձին-առանձին շրջաններով, նույնիսկ առանձին-առանձին գյուղերով, ինչպես Սլունիքում էր, իրարից կտրված են եղել և պարզ պատկերացում չեն ունեցել իրենց պայքարի հեռանկարի մասին:

3. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔԸ

Շարժման ծավալումը և նոր համայնքների կազմակերպումը

Գյուղացիական ապստամբութիւնն պարտութիւնից հետո թոնդրակցան շարժման վայրէջքը երկար շտեկեց: X դարի կեսից այդ շարժումը նորից բռնեց վերելքի ուղին: Դրան նպաստեցին գյուղացիութիւն ճորտացման պրոցեսի ու շահագործման ուժեղացումը և քաղաքային կյանքի զարգացման արագ թափը: Ձևավորվեց և ուժեղացավ քաղաքային դասը, որի շահերը նույնպես բախվում էին տիրապետող ֆեոդալական դասակարգի շահերի հետ: Այդ ամենը պարարտ հող ստեղծեց թոնդրակցանների գործունեութիւն համար, քանի որ նրանց շարժումը տվյալ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ մղվող պայքարի գլխավոր և ճանաչված ձևն էր:

Մատենագրական տեղեկութիւնները հաստատում են, որ X դ. երկրորդ կեսին և XI դ. սկզբին թոնդրակցանները Հայաստանի տարբեր գավառներում նոր համայնքներ էին կազմակերպել: Ըստ Գրիգոր Մաղիստրոսի և Արիստակես Լաստիվերցու, թոնդրակցանները համայնքներ են կազմակերպել Խնուս քաղաքում, Մանանաղիի գավառի Կաշե, Աղլուս և Թուլայլ ավաններում, թափանցել են Խլաթի շրջանը և Հարք գավառը, մուտք են գործել Շիրակ և այլ վայրեր: Գրիգոր Նարեկացու վկայութեամբ, նրանք իրենց գործունեութիւնը ծավալել էին նաև Վասպուրականում և Մոկսում: Կողմնակի տեղեկութիւններ կան նաև այն մասին, որ թոնդրակցանները գործել են Սլունիքում և անգամ Աղվանից աշխարհում: Գրիգոր Մաղիստրոսի վկայութեամբ, Սմբատ Զարեհավանցուց հետո՝ X դ. երկրորդ և XI դ. առաջին կեսերին թոնդրակցան շարժման աչքի ընկնող առաջնորդներ են եղել Թորոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և Ղազարը: Վերջին երկուսը Մաղիստրոսի ժամանակակիցներն են և գործել են XI դ. կեսին: Հիշյալ անձնավորութիւններից բացի, թոնդրակցան շարժման դե-

կավարներ են հանդիսացել Հարթի Հակոբը, Մանանադիի Կունծիկը, Մոկաց Կճավա վանքի Մուշեղը և Շիրակի Ներսեսը:

**Թոնդրակյանների
եպիսկոպոս Հարթում**

Թոնդրակյան համայնքներից մի քանիսը XI դ. սկզբին երկրի տարբեր գավառներում ծավալեցին աշխույժ գործունեություն: Այդպիսի գավառներից մեկը եղել է Հարթը: Արիստակես Լաստիվերցին պատմում է, որ Սարգիս կաթողիկոսի ժամանակ (992—1019), մոտավորապես XI դ. սկզբին, Հարթ գավառի Հակոբ եպիսկոպոսը հարում էր թոնդրակյաններին: Նա կրճատում էր կատարվող պատարագների քանակը, կարգալուծ անում հոգևորականների մի մասին, վերացնում գոհաբերությունը, հայտարարելով, որ ով «հինքն իւրով անձամբն՝ որով մեղան և նովիմբ շապաշխարեաց, նմա ոչ յիշատակք օգնեն և ոչ պատարագք»:

Աղբյուրները լուծում են այն մասին, թե Հարթի թոնդրակյանները բացի եկեղեցական մի շարք ծեսերի վերացումից և հոգևորականների կրճատումից, ուրիշ ինչ պահանջներ են առաջադրել և կենսագործել: Սակայն հայտնի է, որ նրանց գործունեությունը լայն արձագանք է գտել գավառի բնակչության մեջ և նրան համախմբել Հակոբի շուրջը:

Հարթի թոնդրակյանների գործունեությունը լուրջ անհանգրստություն է առաջ բերել իշխող դասակարգի մեջ: Հայոց Սարգիս կաթողիկոսը մարդիկ է ուղարկել Հարթ՝ քննելու թոնդրակյանների գործունեությունը և պատժելու նրանց, բայց ուղարկված մարդկանց ջանքերը ապարդյուն են անցել, որովհետև բնակչությունը պաշտպանում էր Հակոբին և նրա հետևորդներին:

Դրանից հետո կարևեցի Եսայի անունով մի հոգևորական մտերմություն է հաստատում Հակոբի և մյուս թոնդրակյանների հետ, մտնում նրանց համայնքը, ծանոթանում թոնդրակյանների գործունեության մանրամասնություններին ու քարոզած դադափարներին և հաղորդում Սարգիս կաթողիկոսին: Վերջինս խաբեություն է քաղցրական բանիք» իր մոտ է կանչում Հակոբին, ձերբակալում, հրապարակով դատում, դեմքին աղվեսադրոշմ խարանում և բանտարկում: Սակայն Հակոբին հաջողվում է գիշերը փախչել:

Հալածանքի են ենթարկվում նաև Հարթի մյուս թոնդրակյանները: Նրանց մի մասը հետապնդումներից ղերծ մնալու նպատակով քաշվում է Հարթից ոչ շատ հեռու գտնվող Խլաթի լեռներն ու անտառները:

**Թոնդրակյանցների
Էլույթը Մանանա-
ղիում**

Թոնդրակյանների մղած պայքարի մի ուրիշ միջադեպ (դարձյալ XI դ. սկզբին) տեղի է ունեցել Մանանաղիի գավառում: Արիստակես Լաստիվերցին վկայում է, որ Մանանաղիի Շիրի բերդաքաղաքի բնակիչ Կոնծիկ աբեղան այդ գավառի մի շարք գյուղերում տարածել էր թոնդրակյան գաղափարներ ու կազմակերպել համայնքներ: Նրան հաջողվել էր շարժման մեջ ընդգրկել մանր ազնվականուհիներ Հրանուշին, Կամարա և Ախնի քույրերին, վերջինների եղբայր Վրվեռին ու նրանց պատկանած Կաշե և Աղյուս գյուղերում կազմակերպել թոնդրակյան համայնքներ:

Մանանաղիի թոնդրակյանները ավելի համարձակ գործողությունների ին դիմում, քան Հարբինր: Նրանք Կաշե, Աղյուս գյուղերում քանդում են եկեղեցիները, հարձակվում գավառի սրբավայրերի և մենաստանների վրա, ավերում ու այդտեղից դուրս բերում միաբանություն անդամներին: Արիստակես Լաստիվերցին խոսելով Մանանաղիի թոնդրակյանների գործողությունների մասին, դառնություն արձանագրում է՝ «դիական կատաղութեամբն մոլեալ, զեկեղեցիսն... խոպան դարձուցին», շատ վայրերում չուց ժամերգությունը և վանքերը «յաւեր յանմարդի» դարձրին, կամ «եւ յանդաստանացն՝ ուր և դիպօղ ժամ հանդիպէր նոցա, զվրկութիւն մերոյ զնշանն... խորտակէին»:

Նույն պատմագիրը վկայում է, որ Կաշե գյուղի թոնդրակյանները զարնանային մի զիշեր հարձակվում են Բաղմաղբյուրի խաչկոշված եկեղեցու վրա և հիմնահատակ կործանում այն: Կատարված դեպքի մասին հաղորդում են Արևմտյան Հայաստանի հոգեվոր պետ Սամվել եպիսկոպոսին, որը մեծ թվով մարդկանց հետ գալիս է դեպքի վայրը: Նրա մարդիկ հարձակվում են Կաշե, Աղյուս և այլ գյուղերի վրա, դուրս բերում բնակչությանը, հրկիզում նրանց տները և վեց հոգու, որոնք հանդիսանում էին թոնդրակյան համայնքների ակտիվ գործիչները և նրանց գաղափարների բարոզիչները, ձերբակալում և տանում Զերմ կոշված գյուղաքաղաքը: Այնտեղ նրանց հրապարակորեն դատում են և աղվեսադրոշմ խարանում դեմքերին:

Սակայն Սամվելի մարդկանց շի հաջողվել կասեցնել թոնդրակյանների գործունեությունը: Այդ երևում է նրանից, որ հաջորդ տարին բյուզանդական դատավոր Եղիան զինված ջոկատներով գալիս է Մանանաղիի գավառը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, պատժում է թոնդրակ-

յաններին, ավերում նրանց տները և տանջանքի ու հալածանքի ենթարկում շատերին:

Յուրացիների նոր ելույթը

Հարքի և Մանանադիի դեպքերի տարիներին մոտավորապես 999—1002 թթ., գյուղացիների պայքարը ակտիվանում է նաև Սյունիքում: Յուր գյուղի բնակիչները, որոնց, X դ. առաջին քառորդում Տաթևի վանքի դեմ բարձրացրած ապստամբության պատճառով, դուրս էին քշել գյուղից, նույն դարի երկրորդ կեսին, օգտվելով վանքի ժամանակավոր թուլությունից, նորից վերադառնում են Յուր և տիրում իրենց նախկին հողերին: Դարի վերջին տասնամյակներում վանքը ոտքի է կանգնում և կրկին ձեռնամուխ լինում իր կալվածքների ընդարձակման գործին: Բորբոքվում է մի նոր պայքար գյուղացիների և վանքի միջև: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, ցուրացիները նորից են հարձակվում վանքի վրա, հարուցում «մեծամեծ հալածումն եկեղեցւոյն» և «կրկին աւերել զվանսն»: Այդ պայքարի ժամանակ՝ հավանաբար 1001 թ., երբ վանահայր Հակոբ եպիսկոպոսը Բաղքից վերադառնալիս է լինում Տաթև, ցուրացիները հարձակվում են նրա վրա և սպանում հենց Յուրաձորում:

Հակոբ եպիսկոպոսի սպանությունից հետո վանքի վանահայր դարձած Գրիգոր եպիսկոպոսը (1001/2—1006) Սյունյաց վասակ թագավորից օգնություն է ստանում, ճնշում գյուղացիների ելույթը, երկրորդ անգամ քարուքանդ անում Յուրը և խլում գյուղացիների հողերը:

Յուրացիների այս ելույթը և Հարքի ու Մանանադիի թոնդրակյանների ելույթները տեղի են ունեցել նույն ժամանակաշրջանում, XI դ. առաջին տասնամյակում: Թեև հաստատուն փաստեր չկան ցուրացիների այս վերջին դեպքը թոնդրակյան համայնքների գործունեության հետ կապելու, սակայն այն, որ այդ ելույթները տեղի են ունեցել համարյա միաժամանակ և ուղղված են եղել աշխարհիկ ու հատկապես հոգևոր ֆեոդալների դեմ, ցույց է տալիս, որ XI դ. սկզբներին Հայաստանում նորից սուր բնույթ է ընդունել դասակարգային պայքարը և հաճախակի են դարձել գյուղացիական ընդվզումները, որոնք մեծ մասամբ զլխավորում էին թոնդրակյանները:

Շարժմանը մասնակցող խավերը

Դասակարգային պայքարի սրումը թոնդրակյան շարժման մեջ է ներքաշում ավելի մեծ թվով մարդկանց, որոնք պատկանում էին սոցիալական տարբեր խավերի: Սակայն շարժման հիմնա-

վան տարրը գյուղացիներն էին: Դրա համար էլ պատահական չէ, որ մեզ հայտնի թոնդրակյան համայնքների մեծ մասը կազմակերպվել է գյուղերում՝ Թոնդրակում, Թուլայում, Կաշեում, Աղյուսում, Խլաթի լեռնային վայրերի ագարակներում և այլուր: Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությամբ, առանձին շրջաններում թոնդրակյան համայնքների մեջ էին ընդգրկվել հազարավոր մարդիկ:

Թոնդրակյան շարժմանը մասնակցած երկրորդ տարրը կազմել է քաղաքային աղքատ բնակչությունը: Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն, որ թոնդրակյան համայնքներ են կազմակերպվել քաղաքատիպ վայրերում, օրինակ, Խնուսում: Վերոհիշյալ երկու խավերը կազմել են թոնդրակյան շարժման կորիզը, հիմնական տարրը:

Աղբյուրները վկայում են, որ թոնդրակյան շարժմանը հարել են նաև ստորին հոգևորականները և մանր ազնվականները: Հոգևորականության ցածր խավը իր վրա էր կրում եկեղեցական գործերի ծանրությունը, թայց չնչին բաժին էր ստանում եկեղեցական հարուստ եկամուտներից: Այդ պատճառով էլ գյուղացիական շարժումների ժամանակ այդ կարգի հոգևորականները մասնակցում էին շարժմանը և հաճախ դառնում շարժման ղեկավարներ ու գաղափարախոսներ: Մասնաճյուղի գավառի թոնդրակյանների կազմակերպիչը, թոնդրակյան գաղափարների քարոզողն ու տարածողը եղել է Կունծիկ անունով աբեղան, իսկ նրան այդ գաղափարները ուսուցանել է մի այլ աբեղա՝ Աղվանից աշխարհից: Հարք գավառում կրոնական քարոզիչներն էին թոնդրակյան գաղափարներ տարածում բնակչության մեջ:

Մանր ազնվականության առանձին տարրեր նույնպես մասնակցել են թոնդրակյան շարժմանը, որովհետև խոշոր ֆեոդալները խլում էին նրանց իրավունքները, կրճատում նրանց կալվածքները, զրկում ինքնուրույնությունից: Նրանք բարյացակամ չէին տրամադրված նաև վանքերի և բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ, քանի որ վերջիններս ընդարձակում էին իրենց կալվածքները նաև ի հաշիվ մանր ազնվականների ունեցվածքի:

Շարժմանը մասնակցած տարբեր խավերը միատեսակ ձրգտումներ և նպատակներ չեն ունեցել: Գյուղացիությունը և քաղաքային բնակչության ավելի ընդազուրկ տարրերը շահագրգռված էին ֆեոդալական շահագործման վերացման, գյուղացիներին ճորտությունից ազատելու և հողակտր ձեռք բերելու գործում: Հոգևորականության ցածր խավը ձգտում էր վերացնել եկեղեցու

ներսում եղած աստիճանականությունն ու արտոնությունները, որպեսզի ինքն էլ հավասար բաժին ստանար եկեղեցու եկամուտներէից: Մանր ազնվականությունն ուզում էր շարժումը օգտագործել իր դասային շահերը պաշտպանելու և խոշոր ֆեոդալների ոտնձգությունները սանձահարելու համար: Սակայն այդ տարբեր շահերի մեջ կար մի ընդհանուր բան, որ միավորում էր նրանց: Դա խոշոր ֆեոդալների դեմ մղվող պայքարի անհրաժեշտությունն էր:

Սոցիալական տարբեր խավերի մասնակցությունը թոնդրակյան շարժմանը ավելի լայն հասարակական-քաղաքական բնույթ տվեց նրան:

4. ԹՈՆԴՐԱԿՑԱՆՆԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շարժման հոսանքները Սկզբնաղբյուրներում մանրամասն տեղեկություններ չկան թոնդրակյան շարժման քարոզած գաղափարների և կատարած գործերի մասին. պատմագիրները գիտակցաբար խուսափել են դրանից: Արխտատկես Կաստիլերցին գրում է, թե նրանց կատարած գործերը «անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել», որովհետև «ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելեօք» և նրանց կատարած գործերի ու քարոզած գաղափարների հիշատակումը «ի խողտանս ձգէ ղլսօղսն, և ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ. վասն այսորիկ և ես խոյս ետու յայնմանէ»: Նույնը խոստովանում է նաև Գրիգոր Նարեկացին, հայտարարելով թե՛ «ամենեկին նուազս ի յոքունց և սակաւ ի բազմաց գծագրեցի»: Սակայն եղած տեղեկությունները վկայում են, որ տարբեր սոցիալական խավերի մասնակցությունը թոնդրակյան շարժմանը առաջ է բերել տարբեր ուղղություններ, որոնք հիմնականում երկուսն են: Գրիգոր Մագիստրոսի խոստովանությամբ՝ թոնդրակյանների մի մասը, «որք ի շարն կատարելագոյնք» էին և կարող էին ընդունել «զմահացու դեղն», քարոզում էին «իբրև անյուսութիւն ամենեկին և անաստուածութեան իբրու զԵպիկուրեանցն», իսկ մյուսները քարոզում էին «քրիստոնէական. աւանդութեամբ», բայց այն ևս «ալլանդակ փմն կարգաց և կրօնից քրիստոնէից»:

Ուղղություններից առաջինը քարոզել է ավելի առաջադիմական գաղափարներ և գործել է ավելի հետևողական ու վճռական կերպով, ինչպես, օրինակ, Մանանաղիի թոնդրակյանները: Այս ուղղությունն արտահայտել է շարժմանը մասնակցած աշխատա-

վորական տարրերի՝ գյուղացիների և քաղաքի ընչազուրկ մարդկանց ձգտումներն ու նպատակները և հանդիսացել է շարժման առավել հեղափոխական թևը: Երկրորդ ուղղութիւնը քարոզել է ավելի չափավոր գաղափարներ, առաջադրել է ոչ արմատական պահանջներ. այդ բանը երևում է Հարքի թոնդրակյանների գործունեութունից: Այս ուղղութիւնը արտահայտել է շարժմանը մասնակցած ոչ աշխատավորական տարրերի ձգտումները և հանդիսացել է այդ շարժման չափավոր, ռեֆորմիստական թևը:

Հոգու անմահութիւն և հանդերձալ կյանքի ժխտումը

Թոնդրակյանների գաղափարախոսութեան անկյունաքարն են կազմել Քրիստոսի աստվածայնութիւնը, սուրբ հոգու գոյութիւնը, հոգու անմահութեան և հանդերձալ աշխարհի ժխտումը և այս աշխարհի կյանքը որպէս մարդու համար միակ ռեալ կյանքի ճանաչումը: Գրիգոր Մագիստրոսը և Գրիգոր Նարեկացին հաղորդում են, որ թոնդրակյանները Քրիստոսին աստվածային կարողութիւն և աստվածային հատկութիւններ չէին վերագրում, այլ համարում էին մահկանացու: Նրանք մերժում էին նաև հոգու անմահութեան հասկացողութիւնը: Այս մասին ամենից որոշակի գրում է ներսես Շնորհալին: Թոնդրակյանները, նրա վկայութեամբ, ասել են՝ թե «էական բնութիւն բանին մեռաւ ընդ մարմնոյն ի վերայ խաչին» կամ՝ «անստեղծականի բնութեանն Աստուծոյ զչարչարանս գնէք, և զայս ասելով՝ զնոյն իսկ զձօրն զաստուածութիւն և զՍրբոյ Հոգւոյն՝ ասէք Կրօնական գոլ մահու»:

Հոգու անմահութեան հաղափարի ժխտումը թոնդրակյաններին բերել է այն համոզման, որ զորութիւն չունի նաև սուրբ հոգին: Այս բոլորը ի վերջո հանգեցրել է այն բանին, որ նրանք մերժել են հանդերձալ կյանքը, ինչպէս էպիկուրյաններն ու սաղոկեցիներն էին մերժում, և պաշտպանել այն համոզմունքը, ոչ մարդն ունի մի կյանք, այս աշխարհում անցկացրած կյանքը: Հոգու անմահութեան, Քրիստոսի աստվածայնութեան և հանդերձալ կյանքի մասին թոնդրակյանների ունեցած հասկացողութիւնը բոլորովին տարբերվում է այդ նույն հարցերի մասին իրենց նախորդների՝ պավլիկյանների պաշտպանած տեսակետներից: Այդ հարցերում թոնդրակյանները մի քայլ առաջ էին զնացել և հակվում էին զեպի աշխարհը ճանաչելու մատերիալիստական ուղին:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժխտումը

Թոնդրականներն ավելորդ են համարել սկզբիցին, նրա արարողությունները, հոգևորականությունը: Շարժման առավել արմատական ուղղությունը անվերապահորեն ժխտել է այդ ինստիտուտի անհրաժեշտությունը: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է, որ թոնդրականները ժխտել են հոգևորականների ձեռնադրումը, հաղորդությունը, ազոթքը, մկրտությունը, եկեղեցական պսակը և այլ արարողություններ: Արիստակես Լաստիվերցին նշում է, որ նրանք «զեկեղեցին և ղեկեղեցույ կարգաւորութիւն բնաւ ոչ ընդունէին», իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը, հաստատելով վերոհիշյալ տեղեկությունները, ավելացնում է, որ թոնդրականները եկեղեցական բոլոր արարողությունները համարել են ավելորդ և ստեղծված «վասն խաբելոյ ժողովրդեանն»:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժխտումը բխում էր հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի մերժումից, ինչպես և այն բանից, որ հոգևորականությունը հանդիսանում էր աշխատավոր բնակչությանը շահագործող կազմակերպություն: Նրա վերացումը կազատեր աշխատավորությանը մի շահագործող դասից ևս: Ժխտելով եկեղեցին և հոգևորականությունը, թոնդրականները մերժում էին նաև եկեղեցու և եկեղեցական օրդանների հաստատած մկարգն ու կանոնը, նրանց ընդունած օրենքները: Գրիգոր Մագիստրոսը հաղորդում է, թե թոնդրականները ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, «ոչ յաստուածայնոց և ոչ յեղելոց» և «ծաղր առնեն զհին և զնոր օրենսս»: Այս վկայությունից երևում է, որ նրանք մերժել են թե կրոնական և թե աշխարհիկ այն օրենքները, որոնք պաշտպանել են իշխող դասակարգի շահերը: Սխալ է հայ պատմագիտության մեջ եղած այն կարծիքը, թե թոնդրականները մերժել են ամեն մի օրենք և նույնիսկ իշխանություն, պետություն: Նրանք ժխտել են ֆեոդալական դասակարգի ու նրա սուպատարկու եկեղեցու հաստատած կարգն ու կանոնը, իսկ իրենց համայնքներում հաստատել են փրենց օրենքները, իրենց կարգն ու կանոնը: Եկեղեցական արարողությունների, կրոնական հաստատությունների և մի շարք հասկացողությունների ժխտումը մարդուն դուրս էր բերում եկեղեցու ազդեցությունից, ներշնչում էր նրան համարձակություն իր գործողությունների մեջ, վստահություն իր ուժերի նկատմամբ:

Թոնդրական շարժման մասնակիցները վերոհիշյալ գաղափարներին միատեսակ մոտեցում չեն ունեցել: Զափավոր ուղղությանը հարողները եկեղեցին ու եկեղեցական արարողություն-

ներն ու հոգևորականութեանը ամբողջութեամբ շին ժխտել: Նրանք կողմնակից են եղել եկեղեցու բարեփոխմանը, մի շարք ավելորդությունների վերացմանը, բայց անհրաժեշտ են համարել հոգեվորականների մի մասին պահպանել, ընդունել են մեղքը՝ որպես կրոնական հանցագործություն և դրա հետ միասին՝ աղոթքի ու պատարագի անհրաժեշտությունը: Այս երևում է Հարք գավառի թոնդրակյանների զործելակերպից: Դրան հակառակ՝ թոնդրակյան շարժման մյուս թևը՝ ավելի արմատական ուղղությունը ամբողջութեամբ ժխտել է կրոնական այդ արարողություններն ու հաստատությունները:

Իրավահավասարության գաղափարը

Թոնդրակյաններն ունեցել են իրենց ուրույն հասկացողությունները մարդկանց փոխհարաբերությունների և հասարակական կյանքի առանձին հարցերի մասին: Նրանք քարոզել են մարդկանց իրավահավասարության գաղափարը և պաշտպանել ունեցվածքային հավասարության սկզբունքը: Նրանք իրենց կազմակերպած համայնքներում վերացնում էին կրոնական կոչումները, աստիճանները, դասային արտոնությունները և համայնքի բոլոր անդամներին համարում էին հավասար իրավունքներ ունեցող անձնավորություններ: Գրիգոր Մազիստրոսի անելով, թոնդրակյաններն իրենց գործերը վարում էին «անպիսկուպոստնս և անքահանայս», իսկ «Բանալի ճշմարտութեան» մեջ ասված է, թե «քահանայ, եպիսկոպոս, վարդապետ, առաքեալ, առաջնորդ և ընտրեալ ոչ են մեծ կամ փոքր ի վերայ միմեանց, այլ են հարթ հաւասար»:

Մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը թոնդրակյաններն ընդունում էին նաև կանանց նկատմամբ: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է, որ նրանք մերժում էին եկեղեցական պսակը և քարոզում էին ազատ ամուսնություն՝ սիրո սկզբունքի վրա, այսինքն ամուսնության հարցում կնոջը վերապահել են նույնպիսի ազատ ընտրության իրավունք, ինչպիսին կարող էր ունենալ սղամարդը: Գրիգոր Մազիստրոսը հաղորդում է, որ թոնդրակյանները խտրություն չեն դնում տղամարդկանց ու կանանց միջև և այդ կապակցությամբ մեղադրում է նրանց այն բանի համար, որ նրանք չեն պահպանում կամ, ինչպես ինքն է ասում, չեն պատվում ո՛չ աստվածային և ո՛չ էլ եղած այլ օրենքները:

Մարդկանց իրավահավասարության գաղափարի պաշտպանությունը թոնդրակյանների մոտ առնչվել է նաև ունեցվածքի հավասարության հասկացողության հետ: Այդպիսի գաղափարի

քարոզումը հավանաբար վերաբերել է առաջին հերթին անշարժ գույքին, հատկապես հողային ունեցվածքին, քանի որ շարժման հիմնական տարրը գյուղացիությունն էր, որ ձգտում էր վերջ տալ ֆեոդալական հողատիրությունը:

Թոնդրակյան համայնքների բնույթը Թոնդրակյաններն իրենց գաղափարների իրականացման նպատակով կազմակերպում էին համայնքներ: Այդ համայնքները առերևույթ հիշեցնում էին քրիստոնեական վաղ շրջանի համայնքները, որտեղ շեն եղել հոգևորական աստիճաններ, եկեղեցական բարդ և շատերի համար անհասկանալի ծիսակատարություններ, եկեղեցական հիերարխիա, և համայնքի բոլոր անդամները միատեսակ պարտավորություններ ու հավասար իրավունքներ են ունեցել: Այդ դարձ էր դեպի վաղ շրջանի քրիստոնեական համայնքը, որ իր բնույթով առաջադիմական չէր և հանդիսանում էր շարժման կրոնական քողը: Սակայն այդպիսի գաղափարի քարոզումը թոնդրակյանների ձեռքին մի դեմք էր պայքարելու շփացած հոգևորականության և եկեղեցական ավելորդ ծիսակատարությունների դեմ: Դա կազմակերպական այն ձևն էր, որի միջոցով թոնդրակյանները համալրում էին իրենց շարքերը և նախապատրաստում պայքարը ֆեոդալական կարգերի դեմ:

Միջնադարյան գյուղացիական շարժումների համար կրոնական գունավորումը պատմականորեն անխուսափելի է եղել. այդ բացատրվում է առհասարակ կրոնի և մասնավորապես քրիստոնեական եկեղեցու այն խոշոր ազդեցությունը և խաղացած դերով, որ նա ձեռք էր բերել հասարակական կյանքի համարյա բոլոր բնագավառներում: Ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին խոշորագույն կալվածատեր էր. նա իր ձեռքն էր վերցրել մտավոր ամբողջ կյանքը՝ դպրոցները, գիտությունը, իրավաբանությունն ու օրենսդրությունը և այդ բոլորը ենթարկել էր աստվածաբանությանը: Եվ այդ ամենը օգտագործվում էր ֆեոդալական կարգերի սրբագործման համար:

Կրոնի և կրոնական հաստատությունների այդպիսի մեծ ազդեցության պայմաններում միջնադարյան գյուղացիական շարժումները, այդ թվում և թոնդրակյան շարժումը, իրենց մղած պայքարում նույնպես պետք է օգտագործեին կրոնի ազդեցությունը և իրենց կազմակերպություններին ու գործունեությունը տալիս կրոնական գունավորում՝ ուղղելով այն առաջին հերթին պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Այդ անխուսափելի էր և անհրաժեշտ, որովհետև, ինչպես էնգելսն է ասում, «Տիրող հասարակական

հարաբերությունների խնդիրը շոշափելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբություն այն շղարշը, որով սրբղված էին այդ հարաբերությունները» և այդ պատճառով էլ «... յուրաքանչյուր պայքար ֆեոդալիզմի դեմ այն ժամանակ պետք է կրոնական զգեստավորում ընդուներ, ուղղվեր առաջին հերթին եկեղեցու դեմ»:

5. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ԾՆՇՈՒՄԸ

Շարժման նոր վերելքը

Մանանադիի և Հարք գավառների թոնդրակյան համայնքների ելույթներից հետո թեև շարժումը XI դ. առաջին քառորդում վայրէջք ապրեց, սակայն նույն դարի 20-ական թվականներից սկսած նոր ծավալ և թափ ստացավ: Հայաստանից հեռացած Հարքի թոնդրակյանների ղեկավար Հակոբը վերադարձավ հայրենիք և վերսկսեց իր գործունեությունը հլաթի լեռներում ու անտառներում ապաստանած գյուղացիների մեջ: Վերականգնվեցին Մանանադիի գավառի Կաշե և այլ գյուղերի ջախջախված թոնդրակյան համայնքները: Ասպարեզ ելան և ակտիվ գործունեություն ծավալեցին թոնդրակյան շարժման նոր կենտրոններ Թուլայլ ավանը և Ննուս քաղաքը: Թոնդրակյանների գործունեությունը աշխուժացավ Շիրակում: Շարժումը ծավալվեց և տարածվեց նաև Հայաստանի այլ գավառներում:

Թոնդրակյան շարժման ծավալմանը զուգընթաց ավելի որոշակի դարձան նրանց ձգտումներն ու քարոզած գաղափարները, որոնք, կաստիվեցու արտահայտությունամբ, ժողովրդի մեջ տարածվում էին այնպես, ինչպես քաղցկեղն է տարածվում հիվանդի մարմնի մեջ: Շարժման նոր, հուժկու վերելքի մասին Գրիգոր Մագիստրոսը ահաբեկված տոնով գրել է, թե թոնդրակյանները «մրրկեալ» և «պղտորեալ» վտակների նման ողողել էին երկիրը Սմբատ Զարեհավանցու գաղափարներով:

Թոնդրակյան համայնքների ցրումը

Գյուղացիների և աշխատավորական մյուս խավերի ակտիվ գործունեությունը, թոնդրակյան շարժման համեմատաբար լայն տարածումը երկրի մի շարք նահանգներում անհանդստություն ու վախ են առաջ բերել շահագործող գասակարգի մեջ: Հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները միացած բյուզանդական իշխանությունների հետ, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում այդ ժամանակ Հայաստանի մեծագույն մասը, XI դարի 50-ական թվականների առաջին տարիներին ընդհանուր գրոհ կազմակերպեցին

Թոնդրակյանների դեմ: Այդ գործի գլուխ անցավ հայ խոշոր ֆեոդալ և ժամանակի մտավորականության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող Գրիգոր Մագիստրոսը: Նա 1049 թ. Բասենի ճակատամարտից հետո, երբ սելջուկ-թուրքերը շուրջ հինգ տարի դադարեցին Հայաստանի վրա արշավելուց, իր տրամադրության տակ եղած դորքերը գործադրեց Թոնդրակյանների դեմ՝ նրանց կենտրոններն ու համայնքները ոչնչացնելու համար:

Նրա ջոկատները հարձակվեցին Խնուսի վրա: Դրանից հետո նրանք մտան Մանանդիի գավառը, քարուքանդ արեցին Թուլայլ և Կաշե ավանները և Թոնդրակյան կազմակերպությունները ցրեցին: Այդ ջոկատները ավելի դաժան դատաստան տեսան Թոնդրակյան շարժման գլխավոր կենտրոնի՝ Թոնդրակ գյուղի հետ, որը հիմնահատակ կործանվեց: Այդ բոլորի մասին ինքը՝ Մագիստրոսն է տեղեկություններ հաղորդում, հայտարարելով, թե «հրամայեցաք տապալել զհիմունսն հարկացն և հրձիգ առնել և զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց»:

Շարժման թուլացումը ու անկումը Գրիգոր Մագիստրոսի ջոկատները թեև ծանր հարված հասցրին Թոնդրակյան շարժմանը, բայց չկարողացան նրանց բոլոր կենտրոնները ի հայտ բերել և ոչնչացնել:

Այնուամենայնիվ Թոնդրակյանների դեմ կիրառված այդ հալածանքներից հետո Հայաստանում նրանց շարժումն այլևս նոր վերելք չապրեց, այն թուլացավ և զնաց դեպի անկում: Սելջուկ-թուրքերի և մոնղոլական տիրապետության տարիներին քայքայվեց երկրի տնտեսությունը, անկում ապրեցին քաղաքները, ուժեղացավ տնտեսության փակ բնույթը, և ետ մղվեցին սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Այդ բոլորը առաջ բերեց հայ ժողովրդի մասսայական արտագաղթ իր բուն հայրենիքից: Այդպիսի իրադրությունը այլևս անհրաժեշտ պայմաններ չէր ընձեռում Թոնդրակյան շարժման համար, և այդ է պատճառը, որ Թոնդրակյանները հեռացան ասպարեզից ու տեղի տվեցին դասակարգային պայքարի այլ ձևերի:

Թոնդրակյան շարժման և շա- նակությունը

Թոնդրակյան շարժման գնահատման հարցում հայ պատմագիտական գրականության մեջ կան տարբեր մոտեցումներ: Բուրժուակրեական շրջաններին պատկանող որոշ պատմագետներ դեռևս XIX դ. վերջերից այդ շարժումը ներկայացրել են որպես լոկ կրոնական, հասարակական արժեքից զուրկ և լուսավոր շող շունեցող մի շարժում՝ այն էլ դրսից ներմուծված

հայ իրականության մեջ: Նրանք գտնում են, որ թոնդրակյանները եղել են «հին աշխարհի ճշմարիտ ոչնչականներ», այսինքն՝ նիհիլիստներ և նրանց քարոզած գաղափարները չեն եղել հայ մտքի «արտաբերություն»:

Պատմագետների և բանասերների մի այլ խումբ թեև առաջինների նման շարժման մեջ չի տեսնում դասակարգային պայքար, սոցիալ-տնտեսական բովանդակություն, բայց նշում է նրա առաջադիմական էությունը հայ հասարակական մտքի զարգացման համար և այն գնահատում է որպես հայ հասարակական կյանքի կարևոր երևույթ:

Սովետահայ պատմագիտությունն ու բանասիրությունը ցույց տվեցին, թե որքան անհիմն է թոնդրակյան շարժանը տրված կղերա-բուրժուական պատմագետների գնահատականը, վեր հանեցին այդ շարժման կարևոր նշանակությունը և դերը ոչ միայն հասարակական մտքի պատմության, այլև միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու դրա հետ կապված դասակարգային պայքարի համար: Իրոք, թոնդրակյան շարժումը, առաջանալով IX—XI դդ. որպես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետևանք, հանդիսացել է հայ աշխատավոր բնակչության կողմից ֆեոդալական կարգերի դեմ ուղղված պայքարի ձևերից մեկը: Այդ շարժումը հաստատում է Հայաստանում IX—XI դդ. ծավալված դասակարգային պայքարի սուր բնույթը և ժխտում կղերա-բուրժուական պատմագետների այն պնդումը, թե հայ իրականության մեջ միջին դարերում դասակարգային պայքար գոյություն չի ունեցել: Թոնդրակյան շարժումը սողորված է եղել իր ժամանակի առաջադիմական գաղափարներով և զխավորել է ֆեոդալական կարգերի դեմ աշխատավոր բնակչության մղած պայքարը: Այն դրսևորվել է որպես միջնադարյան Հայաստանի հասարակական կյանքի ամենապրոգրեսիվ և հեղափոխական երևույթ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԷՆՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Սելջուկյան առաջին Սելջուկ-թուրքական ցեղերը մինչև XI դ. արշավանքները և սկիզբն ապրում էին Միջին Ասիայում: Բասենի ճակատա՝ նրանք, լինելով գերազանցապես խաշնա՝ մարտը րած և քոչվորական կյանք վարող ցեղեր, նոր արոտավայրեր գտնելու համար հաճախ տեղից տեղ էին փոխադրվում: Նրանց ցեղապետներ Չակիրը և Տուզրիլ քեկը նույն դարի 30-ական թվականներին իրենց ենթարկեցին ամբողջ Պարսկաստանը և հիմք դրեցին սելջուկյան մեծ պետությունը: Դրանից հետո սելջուկները արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Միջագետք ու Անդրկովկաս: Այդ արշավանքների ժամանակ էլ մտան Հայաստան: Հայաստանի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած հայկական մանր թագավորությունները շկարողացան դիմադրել սելջուկ-թուրքերի արշավանքներին, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը իր տիրապետության տակ եղած հայկական հողերից տեղահան էր արել և կայսրության այլ շրջաններ քշել հայկական ռազմական ուժերը: Երկիրն անպաշտպան էր մնացել սելջուկյան ասպատակող հորդաններից:

1048 թվականին սելջուկ-թուրքերը, Գթլմուշի և Իբրահիմ Յանալիի ղեկավորությամբ, սկսեցին իրենց առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան: Նրանք Ատրպատականից Խոյի և Սալմաստի վրայով մտան Հայաստան և, ասպատակելով ու կողոպտելով իրենց ճանապարհին ընկած շրջանները, անցան Բերկրի և յնտեղից էլ Վանա լճի հյուսիսային ափերով շարժվեցին դեպի Մանազկերտի դաշտը: Այնտեղ նրանք բաժանվեցին մի քանի խմբերի,

շարժվեցին դեպի Բասեն, Կարին, Տայք, Սպեր, Արշարունիք և Տարոն: Սելջուկ-թուրքերը բազմաթիվ ավաններ ու գյուղեր ավերեցին, շատ մարդկանց սրի ճարակ դարձրին և հարուստ ավարով ու բազմաքանակ գերիներով վերադարձան Պարսկաստան: Հաջորդ տարի՝ 1049 թ. սեպտեմբերին նրանք նույն զորավարների գլխավորությամբ և նույն ճանապարհով երկրորդ անգամ արշավեցին դեպի Հայաստան: Սելջուկները Մանանդիի գավառի Սմբատաբերդ լեռան մոտ, ուր ապաստանել էր ժողովուրդը, կոտորեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց՝ շխնայելով ծերերին, կանանց և երեխաներին: Նրանք գրավեցին ու հիմնահատակ կործանեցին հռչակավոր Արծն քաղաքը, կողոպտեցին նրա հարստությունը և սրի քաշեցին բազմահազար բնակչությունը: Արիստակես Լաստիվերցին Արծնի մասին պատմում է՝ «Մտին իբրև հնձողք ոճոյ ագարակի, և սուր առն ի վերայ եղեալ հնձեցին մինչև անջատեցաւ ի կենդանոյ քաղաքս»: Նրանք հանկարծակի հարձակվեցին նաև Կարս քաղաքի վրա և մեծ կոտորածի ու կողոպուտի մատնեցին բնակչությունը: Այդպես վարվեցին նաև Հայաստանի այլ քաղաքների ու գյուղերի հետ:

Բյուզանդական կայսրությունը փորձեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Այդ նպատակով, նույն 1049 թ. Անիի կառավարիչ Կամենասը, Վասպուրականի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարը և հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ Գրիգոր Մագիստրոսը, վրաց կիպարիտ իշխանի հետ միասին, իրենց զորքերով Բասենի դաշտում ճակատամարտ տվեցին սելջուկ-թուրքերին: Սակայն ճակատամարտի դաշտից Ահարոն Բուլղարի ջոկատները դուրս գալու պատճառով բյուզանդական զորքերը պարտվեցին և ցաք ու ցրիվ եզան, իսկ սելջուկները մեծ ռազմավարով նորից վերադարձան Պարսկաստան:

Բյուզանդիայի նոր քաղաքակառույցությունը Հայաստանում

Կայսրությունը անսպառնալիք էր թողել Հայաստանը: Դա հայերի մեջ առաջ էր բերել ատելություն և թշնամանք դեպի Բյուզանդիան: 1049 թվականից սկսած Բյուզանդիան որոշ շահով թեթևացրեց հարկերը, ապա երկրի առանձին մասերում նշանակեց հայ կառավարիչներ և հայ խոշոր ֆեոդալներից ոմանց թույլ տվեց վերադառնալ Հայաստան: Այնուհետև սկսեց ավելի համբերատար քաղաքականություն վարել նաև կրոնա-դավանաբանական հարցերում:

Բյուզանդական կայսրության այդ նոր քաղաքականության նպատակն էր՝ մեղմացնել հայերի թշնամանքը իր նկատմամբ և

ստանալ նրանց օժանդակութիւնը սելջուկ-թուրքերի դեմ պայ-
քարելու, նրանց արշավանքները կասեցնելու համար:

Սելջուկյան երրորդ արշավանքը և Մա- նազկերտի պաշտ- պանութիւնը

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները վեր-
սկսվեցին 1054 թ.: Այս անգամ արշավան-
քը գլխավորում էր անձամբ Տուղրիլ բեկը՝
սելջուկյան պետութիւնն ղեկավարը: Սելջուկ-
յան զորքերը նախորդ արշավանքների ճա-
նապարհներով մտան Հայաստան: Բայց այս անգամ նրանք որոշ
տեղերում հանդիպեցին լուրջ դիմագրութիւն: Տուղրիլը ձգտում
էր գրավել Կարին քաղաքը, սակայն հանդիպեց դիմադրութիւն և
ետ քաշվեց: Այնուհետև փորձեց հարձակվել Կարս քաղաքի վրա:
Բայց Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի զորքերը արժանի հար-
ված հաջորին սելջուկներին և ետ շարտեցին նրանց:

Կարսի վրա կատարված հարձակման ժամանակ Թաթուլ
անունով մի հայ զինվորական մահացու հարվածով վիրավորել
էր Տուղրիլի բարեկամ սելջուկ մի երիտասարդի, բայց ինքն էլ
գերի էր ընկել: Տուղրիլը իր մոտ կանչելով Թաթուլին, նրան
ասում է, որ եթե սելջուկ երիտասարդը մեռնի, ապա իրեն՝ Թա-
թուլին կգլխատեն, իսկ եթե ապրի՝ ազատ կարձակեն: Թաթուլը
համարձակորեն պատասխանում է, որ եթե հարվածը իմն է, ապա
երիտասարդը պիտի մեռնի: Հայ մարտիկի այդ վճռական պա-
տասխանը իր հայրենիքի պաշտպանութիւնն համար ոտքի ելած
մարդու անձնազոհութիւնն և նվիրվածութիւնն ապացույց էր:

Տուղրիլի զորքերը ասպատակած շրջաններից ետ վերադառ-
նալիս պաշարեցին Մանազկերտը: Քաղաքի բնակչութիւնը նախօ-
րոք ամրացրել էր պարիսպները, մեծ քանակութեամբ սննդա-
մթերք ամբարել և պատրաստ էր պաշտպանելու իր քաղաքը:
Տուղրիլը քաղաքի դեմ հանեց բաբաններ, հրամայեց անցք փորել
գետնի տակով և ներխուժել քաղաք: Սակայն այդ բոլոր ձեռնար-
կումներն էլ խափանվեցին քաղաքացիների հերոսական ջանքերի
շնորհիվ:

Արիատակես կատարվեցին պատմում է, որ սելջուկները քա-
ղաքի պարսպին մոտեցրին հարվածներից պաշտպանված մի
հսկա բաբան, որի նետած քարերից մեկը արդեն փլվածք էր
առաջացրել պարսպում: Քաղաքի բնակիչներից մեկը, որին պատ-
մագիրները «փոռնգ» են անվանել, հանձն է առնում ոչնչացնել
թշնամու այդ ահավոր մեքենան: Նա մարտի ընդմիջման պահին
վերցնում է նավթով լցված շշեր և ձևացնելով, թե բանակցութիւն
է գնում, ձին քշում է դեպի բաբանը. մոտենալով մեքենային,

լցնում է նավթը նրա վրա ու հրկիզում: Մինչև սելջուկները գլխի են ընկնում, փռանդը ասպանդակում է ձին և սլանում դեպի քաղաք: Լաստիվերցին վկայում է, որ պաշտպանվողներին օժանդակել է թշնամու բանակում եղած և Տուղրիլի նախատեսած գործողություններին իրազեկ մի անձնավորություն: Նա հաճախ նամակով, որ կապում էր նետին և արձակում պարսպից ներս, տեղեկացրել է մանազկերտցիներին, թե այդ կամ հաջորդ օրը սելջուկները որ ուզողությամբ ինչ գործողություններ են ձեռնարկելու: Մանազկերտցիների հերոսական և համառ դիմադրությունը ընկճում է սելջուկներին: Նրանք, շուրջ մի ամիս քաղաքը պաշարելուց հետո, ամոթահար հեռանում են Մանազկերտից:

Սելջուկները Մանազկերտում կրած պարտության վրեժը լուծում են հայկական մյուս քաղաքներից և գյուղերից, ավերում են Արծկե, Բերկրի քաղաքներն ու այլ բնակավայրեր, և բազմաքանակ գերիներով հեռանում Հայաստանից: Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, որ ավարառության և հետախուզական բնույթ էին կրում, ծանր հարված հասցրին Հայաստանին: Արիստակես Լաստիվերցին այսպես է ավարտում իր խոսքը սելջուկ-թուրքերի շարագործությունների մասին. «... քաղաքներն ավերվեցին, տները հրկիզվեցին, ասպարանքներն ու արքունաշեն սրահները մոխրակույտի վերածվեցին»:

Սելջուկ-թուրքերի կատարած ավերածությունները Հայաստանում առաջ բերեցին բնակչության մասսայական արտագաղթ և թուլացրին Հայաստանը՝ անպաշտպան դարձնելով սելջուկյան հետագա արշավանքների հանդեպ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԱՆԷՋՈՒԿՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լոռու, Այուճիքի և Արարատյան դաշտի գրավումը Սելջուկ-թուրքերը շուրջ տասը տարի դարեցրին իրենց արշավանքները դեպի Հայաստան: Սակայն ոչ Բյուզանդական կայսրությունը, ոչ էլ հայկական թագավորությունները այդ ժամանակամիջոցը շօգտագործեցին երկրի պաշտպանությունը ամրացնելու և սելջուկյան հետագա հարձակումները ետ մղելու համար:

Այդ արշավանքները վերսկսվեցին Տուղրիլ բեկի մահից հետո, երբ սելջուկյան պետության գլուխ էր անցել նրա եղբորորդին՝ Ալի-Ասլանը (1063—1072): Սա 1064 թ. մեծ բանակով արշավեց Հայաստան: Նրա ղորքերը, իսկ զորքերի ետևից կրնկակոխ նա՝ սելջուկ ցեղերը՝ իրենց անասունների հոտերով, նախ մտան Աղ-

վանք, ապա Կուր գետի հովտով անցան Արևելյան Վրաստան և այնտեղից Գուգարքի վրայով արշավեցին դեպի Հայաստան: Ալփ-Ասլանի զորքերը առաջին հերթին գրավեցին Լոռին: Այնտեղի հայկական թագավորությունը հպատակություն հայտնեց Ալփ-Ասլանին և պահպանեց իր գոյությունը: Լոռուց թշնամու բանակը իջավ դեպի Շիրակ և պաշարեց Անին: Սելջուկ-թուրքերը շուրջ մի շաբաթ իզուր փորձում էին գրավել քաղաքը: Հույսերը կտրած, նրանք դադարեցնում են պաշարումը և պատրաստվում հեռանալու: Այդ նույն ժամանակ բյուզանդական զորքերը թողնում են արտաքին պարսպի պաշտպանությունը և քաշվում միջնաբերդ: Քաղաքի անգնն բնակչությունը բողոք է բարձրացնում բյուզանդական զորքերի դեմ: Հակառակորդը, օգտվելով քաղաքում ստեղծված շփոթությունից, վերսկսում է հարձակումը և գրավում Անին:

Ալփ-Ասլանը Անին գրավելուց հետո, այն իր շրջակայքով հանձնեց Գանձակի Շեդադյան էմիր Փաղունին, որն իր զորքերով օգնում էր սելջուկ-թուրքերին, իսկ սա մէջ Անիի վառավարիչ նշանակեց իր թոռ Մանուչեին՝ Դվինի Աբուլսվար էմիրի որդուն:

Սելջուկ-թուրքերը նույն թվականին գրավեցին նաև Արարատյան դաշտը և Սյունիքը: Սյունյաց հայկական թագավորությունը, որի ղուլխ այդ ժամանակ կանգնած էր Գրիգոր I-ը, դիմադրություն ցույց չտվեց՝ հայտնելով իր հնազանդությունը Ալփ-Ասլանին, և պահպանեց իր թագավորությունը: Կարսի հայոց թագավոր Գաբրիկ Աբասյանը, իր երկիրը ասպատակությունից զերծ պահելու համար, նույնպես ընդունեց Ալփ-Ասլանի առաջարկությունը և հնազանդվեց նրան:

Այսպիսով, 1064 թ. արշավանքի ժամանակ սելջուկ-թուրքերին հաջողվեց նվաճել Հայաստանի հյուսիսային նահանգները՝ Լոռին, Սյունիքը, Արարատյան դաշտը և Հայաստանի հարևան երկրները՝ Աղվանքն ու Վրաստանի արևելյան շրջանները: Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդ վայրերը ներխուժեցին ու բնակություն հաստատեցին նաև սելջուկյան ցեղերը:

Մանգոլերտի ճակատամարտը և ամբողջ Հայաստանի նվաճումը

Հայաստանի հյուսիսային մասերը գրավելուց հետո սելջուկ-թուրքերը 1070 թ. արշավեցին դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, գրավեցին Բագրևանդը, իջան դեպի Վասպուրական, արշավեցին Մանգոլերտի վրա, գրավեցին և բարուբանդ արեցին քաղաքը:

Այդ ժամանակ Բյուզանդիան մի մեծ բանակ ուղարկեց սելջուկների դեմ: Սկզբնական շրջանում բյուզանդացիներին հաջողվեց նեղել սելջուկներին և նույնիսկ ետ վերցնել ավերված Մանազկերտ քաղաքը: 1071 թվականին Մանազկերտի մոտ Դրոզդենես IV կայսեր և Ալփի-Ասլանի զորքերի միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Կովի դաշտում բյուզանդական առանձին զորամասեր և հայկական շոկատները ցուցաբերեցին արիության և անձնազոհության, բայց բյուզանդական մի քանի զորավարներ, որոնք անբարյացակամ էին դեպի կայսրը, դավաճանաբար լքեցին մարտի դաշտը և այդպիսով նպաստեցին սելջուկների հաղթանակին:

Մանազկերտի ճակատամարտը վերջացավ բյուզանդացիների լիակատար պարտությանը: 1073—1074 թվականներին բյուզանդական մի այլ կայսր՝ Միքայել VII Դուկասը թեև փորձեց ետ մղել սելջուկ-թուրքերին, բայց նորից պարտություն կրեց և հուկադրված նոր հաշտություն կնքեց Ալփի-Ասլանի հաջորդ Մելիքշահի (1072—1092) հետ, ճանաչեց նրա գերիշխանությունը ամբողջ Մերձավոր Արևելքի, ինչպես և Հայաստանի վրա:

Մելիք-շահի իշխանության առաջին տարիներին սելջուկյան արշավանքներն ավարտվեցին: Այդ լայնածավալ պետության ներսում ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ դրություն: Երկրի ամբողջ կառավարումը՝ տեղական վարչական պաշտոնները, դատավարությունը, հարկահավաքումը և այլն, անցան սելջուկների ձեռքը: Միայն մի քանի դավառներում՝ Լոռիում, Սյունիքում և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում, ուր հայ ֆեոդալները կարողացել էին պահպանել իրենց գոյությունը, քաղաքական-վարչական իշխանությունը գեոևս հայերի ձեռքին էր: Սելջուկները բնակչության վրա մեծ հարկեր գրեցին, որոնք առանձնապես ծանր էին գյուղացիների համար: Նրանց ճորտացման պրոցեսը կասեցվեց. գյուղացիները տեղափոխման իրավունք ստացան, որովհետև սելջուկները, վաչկատուն անասնապահ ցեղեր լինելով, շահագրգռված չէին նրանց հողին ամրացնելու գործում, բայց գյուղացիների վիճակը ավելի ծանրացավ. նրանք կորցրին ունեցվածքի և անձի ապահովությունը: Սելջուկները խլեցին հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածքները, նրանց դուրս բերեցին երկրից կամ ոչնչացրին, իսկ խլված հողերը հանձնեցին իրենց զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Մելիք-շահից հետո սելջուկյան պետության ներսում սկիզբ առան խռովություններ և դահակալական կռիվներ: Սելջուկ շատ պաշտոնյաներ ու ցեղապետներ, հաստատվելով նվաճված երկրը-

ներում, սկսեցին ծառանալ կենտրոնական իշխանության դեմ, հատկապես Մուհամեդ Տաբարիի (1104—1118) ժամանակ ու նրանից հետո սելջուկյան ընդարձակ պետությունը տրոհեցին բազմաթիվ մանր իշխանությունների:

Սելջուկյան պետության քայքայման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրա մեջ կային բազմաթիվ ժողովուրդներ, ցեղախմբեր և ցեղեր, որոնք գտնվում էին զարգացման տարբեր աստիճանի վրա և միավորված էին մի պետության մեջ ոչ թե տնտեսական ու կուլտուրական կապերի անհրաժեշտությամբ, շահերի ընդհանրությամբ, այլ բռնի ուժի, հաջող ռազմական գործողությունների միջոցով: Եվ բավական էր, որ այդ ուժը մի պահ թուլանար, որպեսզի պետությունը փլվեր նույնպիսի արագությամբ, ինչպիսի արագությամբ ստեղծվել էր:

Հայկական իշխանությունների վերականգնումը

Սելջուկյան գերիշխանության թուլացման հետևանքով հայկական թագավորությունները կոռիում ու Սյունիքում իրենց անկախ հայտարարեցին:

Կոռիի թագավորությունն այդ ժամանակ ընդգրկում էր Գուգարք նահանգի արևելյան մասերը (Չորագետ-Տաշիրը), սրանցից հյուսիս ընկած շրջանները, Ուտիքի արևմտյան մասերը և այլ գավառներ: Այդտեղ իշխանության գլուխ կանգնած էին Կյուրիկի որդիները՝ Դավիթն ու Արասը:

Ընդարձակ տերիտորիա էր ընդգրկում նաև Սյունյաց կամ Կապանի թագավորությունը: Նա իր սահմաններում պարփակել էր այն շրջանները, որոնք հիմա հայտնի են Զանգեզուր անունով: Մելիք-շահի ժամանակ Սյունիքում թագավորում էր Սենեքերիմը (Գրիգորի կնոջ եղբայրը): Սենեքերիմին հաջորդում է նրա որդին՝ Գրիգոր II-ը, որը և իր թագավորությունը հայտարարում է անկախ:

Բացի հայկական հիշյալ երկու թագավորությունից, XI դ. վերջերին և XII-ի սկզբներին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և հարավային լեռնային վայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին և ինքնավար կյանք էին վարում առանձին հայկական ֆեոդալական իշխանություններ: Օրինակ, պատմական աղբյուրներում հիշատակություն կա Արցախ նահանգի խաչենի իշխանության, Ռշտունիքում՝ Ամյուկ բերդի շրջակայքում և Աղթամար կղզում ապավինած Արծրունիների մնացորդների, Սասունում, Մոկաց լեռնային վայրերում և այլ տեղերի իշխանությունների մասին: Այդ բոլորի մեջ աչքի էր ընկնում Սասնո իշխանությունը, որի

գլուխ էին կանգնած՝ սկզբում Թոռնիկ իշխանը, իսկ հետո նրա որդիները։ Չորսովանելը և Վասսակը։ Թոռնիկի իշխանությունը, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայութեամբ, կարող էր ռազմի դաշտ դուրս բերել մի քանի տասնյակ հազար հետևակ և հեծյալ զորք։

Հայկական վերոհիշյալ իշխանությունները բաժան-բաժան և թույլ լինելու հետևանքով ի վիճակի չեղան Հայաստանի կյանքում լուրջ քաղաքական դեր խաղալ և ժամանակի ընթացքում կուզ գնացին շրջակայքի ավելի ուժեղ սելջուկյան էմիրություններին։

Էմիրությունների առաջացումը Հայաստանում

Հայաստանում առաջացան նաև սելջուկ-թուրքական և այլ օտար իշխանություններ, որոնք մեկ ընդհանուր անունով կոչվում էին էմիրություններ։ Դրանցից մեկը Շեղադյան էմիրությունն էր, որ տարածվում էր Արարատյան դաշտում և Շիրակում՝ կենտրոն ունենալով Դվինն ու Անին։ Այս էմիրության հիմնադիրն էր Գանձակի էմիր Փաղունը, որը ծագում էր քրդական մի ցեղից։ XI դարի առաջին կեսին, Հովհաննես-Սմբատի օրոք, նա զրավել էր Դվինը և հանձնել իր որդի Աբուլավարին, որն ամուսնացել էր Բագրատունի թագավոր Աշոտ IV-ի դստեր հետ։

Մյուս խոշոր էմիրությունը Շահարմենների էմիրությունն էր։ Այս իշխանությունը կազմակերպվեց XII դ. առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում։ Նրա գլուխ անցավ Սուլթան ալ-Կուտբի անունով մի անձնավորություն։ Այս էմիրության մեջ էին մտնում Մանազկերտի, Խլաթի, Տարոնի, Խնուսի, Բագրևանդի գավառները և Բարձր Հայքի, Վասպուրականի մի շարք շրջաններ։ Նրա կենտրոններն էին Մանազկերտ և Խլաթ քաղաքները։ Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում հիշյալ էմիրություններից բացի, կազմակերպվեցին նաև Կարինի Սալղուխյան և Կարսի էմիրությունները։

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ևս առաջացան զանազան էմիրություններ, օրինակ, Գանձակի կամ Փահլևանյան էմիրությունը, որի մեջ, Աղվանքից բացի, մտնում էին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները՝ Արցախը, Սյունիքի հյուսիսային գավառները, Սևանա լճի արևելյան ափերը և այլն։ Այս էմիրությունը XIII դ. առաջին կեսին անդրկովկասյան երկրների ուժեղագույն իշխանություններից մեկն էր և հայկական թագավորությունների ամենավտանգավոր թշնամին։ Հայաստանի հարավային սահմանագլխին ստեղծվել էր Օրդուխյան էմիրությունը, որի մեջ էին մտնում հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհի և Վասպուրա-

կանի հարավային մասերը: Օրդուկյան էմիրության կենտրոններն էին Հասան-Քեֆը և Մերդինը: Հայաստանի արևմտյան մասերում առաջացել էր Դանիշմանների էմիրությունը, որն ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի արևելյան գավառները և Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Երզնկայի, Կամախի հողերը և այլն:

XII դարի սկզբից առաջացած վերոհիշյալ էմիրություններին ենթակա բնակչության մեծ մասը, հատկապես Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում, հայեր էին: Հայ բնակչությունը ենթարկվում էր ծանր հարկադրումների և զանազան կեղեքումների ու հալածանքների: Այդ էմիրությունների հենարանն էին սելջուկ-թուրքական ցեղերը, որոնք ներխուժել էին հայկական հողերը և հաստատվել այնտեղ:

**ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՄՆԱՅԻՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ**

**1. ՀԱՅ ՈՒ ՎՐԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ**

**Հայերի վիճակը
Էմիրություններում**

XII դարում Հայաստանում առաջացած օտար իշխանությունները, որոնք իրար նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված և հաճախ բախվում էին ինչպես իրար, այնպես էլ հայկական թագավորությունների հետ, հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին ծանր կացություն: Վարդան Արևելյին վկայում է, որ Օրդուխյան, Շեղագյան և Գանձակի էմիրությունների միջև տեղի ունեցած բախումների ժամանակ ամենածանր հարվածը հասնում էր հայ ժողովրդին: Ոտնատակ էին լինում նրա մշակված արտերն ու այգիները, կողոպտվում էր նրա ունեցվածքը, ավերվում ու հրկիզվում էին գյուղերն ու քաղաքները, զերուխյան ու ստրկուխյան էին քըշվում հազարավոր մարդիկ: Էմիրություններում բնակչությունը ենթարկվում էր ծանր հարկագրման և կրոնական հալածանքների: Էմիրությունները սելջուկյան կենտրոնական իշխանության նման հետամուտ էին հայկական ազնվականության ոչնչացմանը և նրանց կալվածքների զրավմանը: Իսկ սելջուկ ցեղերի թափառումները (իրենց անասուններով) կատարյալ շարիք էին դարձել ժողովրդի համար և մեծ վնաս էին հասցնում երկրագործությանը: Ստեղծված դրությունը դժգոհություն և զայրույթ էր առաջացնում հայերի մեջ և նրանց ոտքի հանում էմիրությունների դեմ: Այդ պայքարն ավելի իրական հիմքերի վրա դրվեց XII դ. առաջին քառորդից, երբ եղբայրական վրաց ժողովուրդը նույնպես ոտքի ելավ իր հայրենիքից սելջուկ-թուրքական սուպատակողներին դուրս քշելու համար:

Վրաստանի հզորացումը մեծ հույս ներշնչեց էմիրություննե-
րի լծի տակ տառապող հայ ժողովրդին: Նա վրացական պետու-
թյան հզորացման մեջ էր տեսնում այն ուժը, որի օգնությամբ
կազատագրվեր օտարի լծից և սելջուկ-թուրքական ասպատակու-
թյուններից: Այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի համարյա բոլոր
խավերն իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի Վրաստան և ընդհա-
նուր թշնամու դեմ մղված պայքարում, ինչպես հայկական հողե-
րի վրա, այնպես էլ այլ վայրերում, մեծ աջակցություն ցույց տա-
լիս վրացական բանակին: Դեռևս Դավիթ IV-ի թագավորության
առաջին տարիներին սելջուկներից հալածված հայկական ֆեոդա-
լական և զինվորական տարրերը, ինչպես հաղորդում է Մատթեոս
Ուտհայեցին, անցան Վրաստան և մտան վրացական բանակի շար-
քերը: Վրաստան զնացին նաև հայ բնակչության մեծ զանգված-
ներ, որոնց նկատմամբ Դավիթ IV-ը բարյացակամ վերաբերմունք
էր ցուցաբերում:

Վրաստան տեղափոխված հայերից վրացական բանակում
ստեղծվեցին հայկական ջոկատներ, որոնց թիվը գնալով մեծա-
նում էր և նրանց հրամանատարները դառնում էին հայ իշխաննե-
րը: Այդ հրամանատարներից ոմանք սկսեցին խոշոր դեր կատա-
րել վրաց բանակում: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդպիսի-
ներից հիշատակվում է հատկապես Սարգիս Զաքարյանը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև ստեղծվեց ամուր դա-
շինք, որով շահագրգռված էին թե՛ վրացիները և թե՛ հայերը:
Ստեղծված իրադրությունն անհրաժեշտ էր դարձնում հայերի և
վրացիների սերտ համագործակցությունը, որի արդյունավետու-
թյունը երկու ժողովուրդների համար էլ ապացուցված էր դարերի
պատմությամբ:

**Լոռիի միացումը
Վրաստանին և
պայքարը Անիի
համար**

Հայերի և վրացիների համագործակցությու-
նը հայկական հողերի ազատագրման հա-
մար առաջին հերթին կենսագործվեց Վրաս-
տանին սահմանակից Հայաստանի հյուսի-
սային մասերում: Դեռ 1110 թ. ազատագրվել
էին Կյուրիկյան թագավորության հին մայրաքաղաք Շամշուլգեն և
Սոմխեթի մի շարք բերդեր, 1118 թ. Լոռի բերդաքաղաքը և Ազա-
րակը, իսկ հետագա տարիներին (մինչև 1123 թ.) Լոռիի հայկական
նախկին թագավորության ամբողջ հողերը միացվեցին վրացական
պետությանը: Դրանով Լոռին ու Սևանա լճից հյուսիս ընկած հայ-
կական հողերը զերծ մնացին Գանձակի էմիրության կողմից նվաճ-
վելու վտանգից:

Սելջուկ-թուրքերի դեմ վրաստանի տարած հաղթանակները հայերի մեջ մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին: Շեղադյան էմիրությունից տիրապետության տակ գտնվող Անի քաղաքի բնակիչները 1124 թ. պատգամավորություն ուղարկեցին Դավիթ IV-ի մոտ և խնդրեցին նրան օգնել ազատագրելու Անին: Դավիթ թագավորն ընդառաջեց հայերի խնդրանքին և դեպի Անի առաջնորդեց իր զորքը, որի շարքերում վրացիների հետ կողք-կողքի մարտնչում էին նաև հայկական ջոկատները: Հայերը ապստամբություն բարձրացրին քաղաքի կառավարիչ Մանուչեի որդի Աբուլսվարի դեմ, ձերբակալեցին նրան և Անիի դարբասները բացեցին օգնության եկող զորքերի առաջ:

Անի քաղաքի ազատագրումը տագնապ առաջացրեց սելջուկյան էմիրություններում: Դավիթ Շինարարի մահից հետո, 1126 թվականին, գերված Աբուլսվարի ավագ որդի Փադլունը, օգնություն ստանալով էմիրություններից, եկավ և պաշարեց քաղաքը: Սկսվեց օրհասական պայքարը Անիի համար: Հայերն ու վրացիները քաղաքը պաշտպանում էին հերոսաբար: Մարտերին ակտիվ կերպով մասնակցում էր Անիի և նրա շրջակայքի բնակչությունը: Սամվել Անեցին պատմում է, որ քաղաքի պաշտպանությունը մասնակցելու համար կազմակերպվել էին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնց շարքերում կային նույնիսկ կանայք: Նրանցից առանձնապես աչքի էր ընկնում Այծեմիկ անունով մի կին, որը «առնացի ստացեալ սիրտ հալածական առնէր քարամբք» հակառակորդի գինվորներին, «առ ոչինչ համարելով նետերից ստացած վերքերը»:

Սակայն թշնամու գրոհները, օրավուր սաստկանալով, ծանր կացության մեջ դրեցին քաղաքի պաշտպաններին և բնակչությանը: Քաղաքում սկսվեց սով: Պաշտպանությունը զնալով դժվարանում էր և վրաց Դեմետրե թագավորը, որ հաջորդել էր Դավիթ IV-ին, ատիպված եղավ Անին վերադարձնել Շեղադյաններին:

Սյունիքի թագավորության անկումը 1126 թվականին Գանձակի Հարուն էմիրը հարձակվեց Սյունիքի վրա, ասպատակեց Արևիք ու Կապան գավառները և գրավեց մի քանի ամրություններ: Հետո հարձակումներ կատարվեցին նաև Գարդմանի, Խաչենի, Տավուշի և այլ վայրերի ու ամրությունների վրա: Սյունյաց թագավորության վիճակն ավելի վատացավ, երբ Գանձակի էմիրության գլուխ անցավ էլզկուզ Եթաբեկը, որը հայկական իշխանությունների նկատմամբ բացարձակ թշնամական դիրք բռնեց:

Էլզկուզի զորքերը 1151—1152 թթ. գրավեցին Շիրուտ բերդը,

1157 թ.՝ Մեղրին, 1166—1169 թթ.՝ Գրհամը և Կաքավաբերդը, 1170 թ.՝ Բաղաբերդը և ապա՝ ամբողջ թագավորութունը, վերացրին հայկական վերջին անկախ իշխանությունը բուն Հայաստանում:

Սելջուկ-թուրքերը կողոպտում էին բնակչությանը, գերեվարում մարդկանց, ավերում բնակավայրերը, ամրութունները և կոլտորայի հուշարձանները: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, որ էլզկուզ աթաբեկի զորքերը, գրավելով Բաղաբերդը, ոչնչացրին այնտեղ բերված Տաթևի վանքի 10000 ձեռագիր գրքեր:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Անիի վերջնական ազատագրումը

Վրաց թագավոր Գեորգի III-ի օրոք (1156—1184) էմիրությունների դեմ հայերի և վրացիների համատեղ պայքարն ավելի մեծ ծավալ ու թափ ստացավ: Ետ մղելով սելջուկ-թուրքական ուժերի գրոհները, իր բանակը համալրելով նաև հայերով և կովկասյան մյուս ժողովուրդներից ստացած ուժերով, Գեորգի III-ը անցավ հակահարձակման: Նրա բանակը, որն իրավամբ կարելի էր անվանել հայ-վրացական, 1161 թ. երկրորդ անգամ ազատագրեց Անին ու Շիրակի գավառը, իսկ հաջորդ՝ 1162 թ. շարունակեց իր առաջխաղացումը դեպի Արարատյան դաշտ և Շեղագյաններից խլեց նաև Դվինը: Սակայն այս հաջողությունները երկարատև չեղան: Գանձակի էմիրության բանակը 1162 թ. աշնանը արշավեց դեպի Արարատյան դաշտ, ետ վերցրեց Դվինը և պաշարեց Անին: Նորից սկսվեց հերոսական պայքար Անին պաշտպանելու համար: Երկու կողմերն էլ անզիջում մարտնչում էին քաղաքի համար: Էլզկուզ աթաբեկի զորքերին օգնության էին եկել մյուս էմիրություններից: Նրանց գրոհը գնալով սաստկանում էր, բայց պաշտպանվողներն էլ անզրգվելի էին: Սակայն, ի վերջո, Գեորգի III-ը 1165 թ. ստիպված եղավ Անին ու Շիրակը վերադարձնել Շեղագյաններին:

XII դարի վերջերին էմիրությունները սկսեցին քայքայվել, նրանց դիմագրությունը թուլացավ: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց վրացական պետության ընդարձակման և հայկական հողերի ազատագրման համար: 1170-ական թվականների առաջին կեսից հայ-վրացական զորքերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները և 1174 թ. երրորդ անգամ ազատագրեցին Շիրակն ու Անին:

Անիի երրորդ ազատագրումից հետո, 1177—78 թվականնե-

րին, Վրաստանում տեղի ունեցավ գահակալական խռովութիւն, որը գլխավորում էր Անիի կառավարիչ Իվանն Ծրբեւյանը: Խռովութիւնը ճնշելուց հետո Ծրբեւյանների տոհմը սրի քաշվեց: Անիի կառավարիչ նշանակվեց Սարգիս Զաքարյանը, որը Գեորգի III-ից ստացավ նաև Շիրակը որպես կալվածք:

Զաքարյանները ու վրացական արքունիքը

Սելջուկյան էմիրութիւնների դեմ Հայաստանի ազատագրման համար մշած պայքարում խոշոր դեր խաղացին Զաքարյան տոհմի ներկայացուցիչները: Հայկական այդ ֆեոդալական տան առաջացման մասին կան տարբեր ենթադրութիւններ: Վերջին տարիների ուսումնասիրութիւնները պարզում են, որ Զաքարյանները դեռևս XI դ. հաստատված են եղել Գուդարքում և ազգակցական կապեր են ունեցել Լոռիի Բագրատունիների հետ, որոնցից ձեռք են բերել ընդարձակ կալվածքներ և դարձել խոշոր ֆեոդալական տներից մեկը: Վրացական արքունիքը հաշվի առնելով այդ ամենը, նրանց բարձր պաշտոններ էր շնորհում: Սարգիս Զաքարյանը, որ պատմական աղբյուրներում երբեմն անվանվում է «Մեծ», բացի Անիի կառավարչի պաշտոնն ստանձնելուց, եղել է նաև վրացական բանակում գործող հայկական զորամասերի հրամանատարը, իսկ 1186 թ. նշանակվել է վրաց և հայոց զորքերի ամիրսպասալար:

Սարգիս Զաքարյանի մահից հետո Թամարի գահակալութիւնն ժամանակ (1184—1213) այդ պաշտոնը տրվում է Սարգիս Զաքարյանի ավագ որդուն՝ Զաքարե Զաքարյանին: Զաքարեի կրտսեր եղբայրը՝ Իվանն Զաքարյանը նշանակվում է վրաց արքունիքի աթաբեկ, այսինքն՝ խնամակալ:

Այդպիսով, հայ խոշոր ֆեոդալական տարրերը՝ հանձինս Զաքարյանների, ակտիվ և գործուն մասնակցութիւն են հանդես բերում վրացական պետութիւնն թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին կյանքում, և գա առավել ևս ուժեղացնում է հայ-վրացական միացյալ պայքարը էմիրութիւնների դեմ:

Սյունիքի և Արարատյան դաշտի ազատագրումը

XII դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին հայ-վրացական բանակը Զաքարե և Իվանն Զաքարյանների գլխավորութիւնով քաղաքացիական Գանձակի էմիրութիւնը և ազատագրեց Արցախի նահանգը, Սևանա լճի շրջակայքը և ամբողջ Սյունիքը: Հայկական գավառների հետ միասին ազատագրվեցին նաև Աղվանից աշխարհի շատ շրջաններ: Հաջորդ հարվածն ուղղվեց Շեղադյան էմիրութիւնն դեմ: 1198—1199 թվականներին ազատագրվեց ամ-

բողջ Շիրակը, իսկ 1202—1204 թթ. հայ-վրացական բանակը սելջուկներինց մաքրեց Արագածոտն գավառը, Բջնին, Դվին քաղաքը և ամբողջ Արարատյան դաշտը:

Այսպիսով, XII դ. վերջերին և XIII դ. սկզբներին վրաց և հայ ժողովուրդների միացյալ ուժերը ոչնչացրին Գանձակի և Շեղադյան էմիրությունները և ազատագրեցին Գուգարքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատյան նահանգի մեծագույն մասը: Ազատագրված հայկական բոլոր հողերի կառավարումը Թամար թագուհին հանձնեց Զաքարյաններին, իսկ դրանց մի զգալի մասը՝ որպես սեփական կալվածք: Զաքարյաններն էլ իրենց հերթին այդ հողերից ընդարձակ կալվածքներ էին նվիրում հայ ազնվականներին և դրանով իսկ նրանց կախման մեջ դնում իրենցից: Այդ ամենը հիմք հանդիսացավ Զաքարյանների իշխանության ստեղծման համար Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում:

Կարսի և Բագրե- վանդի ազատա- գրումը

Հայաստանի կենտրոնական գավառները գտնվում էին Շահարմենների, իսկ արևմտյան մասերը՝ Դանիշմանների էմիրությունների ձեռքում: XIII դ. սկզբին այդ էմիրություններում դրուժյունը փոխվել էր: Շահարմենների, Կարսի, Կարինի, ինչպես և Դանիշմանների էմիրությունները կորցրել էին իրենց ինքնուրույնությունը, ընկել էին Իկոնիայի և եգիպտական բավականին ուժեղ սուլթանությունների ազդեցության տակ: Դանշանակում էր, որ հայկական հողերի ազատագրումն այստեղ ավելի մեծ դիմադրության պետք է հանդիպեր, բայց հայ-վրացական զորքերը 1206 թ. ազատագրեցին Կարս քաղաքը:

Դրանից անմիջապես հետո Իկոնիայի Ռուքն-էդ-դին սուլթանը բանակի գլուխ անցած արշավեց Վրաստան: Բայց վրացական ու հայկական բանակը Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորությամբ 1206 (կամ 1207) թվականին դուրս եկավ նրա դեմ և Բասենի դաշտում պարտության մատնեց նրան: Այդ հաղթանակի շնորհիվ ազատագրվեցին Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները՝ Բասենի դաշտով, և հանձնվեցին Զաքարյաններին: 1208—1209 թվականների ընթացքում հայ-վրացական զորքերն ազատագրեցին Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային մասերը և պաշարեցին իլաթ քաղաքը: Այստեղ նրանք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության: Պաշարումը երկարեց, սակայն մի անակնկալ դեպք առիթ տվեց դադարեցնելու պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելու:

Իվանե աթաբեկը դուրս էր եկել դիտելու ռազմաճակատը

քաղաքի շրջակայքում: Այգ պահին թշնամին հանկարծակի հարձակվում է նրա վրա և գերում: Զաքարե ամիրսպասալարը եղբորը փրկելու համար բանակցությունների մեջ է մտնում հլաթի տերերի հետ և առաջարկում հաշտություն կնքել: Նրանք համաձայնվում են: Վերացվում է քաղաքի պաշարումը, կնքվում է հաշտություն: հլաթի իշխանությունը վերադարձվում են նրանից վերցված մի քանի ամրություններ և գերված Իվանե անթաքեկը ազատ է արձակվում:

հլաթի հաշտությամբ ավարտվեց հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան էմիրությունների դեմ: Այգ պայքարը տևեց մի ամբողջ դար և վերջացավ վրացիների ու հայերի կատարյալ հաղթանակով: Վերացվեցին Հայաստանում հաստատված մի քանի էմիրություններ և ազատագրվեց Հայաստանի մի ղգալի մասը:

Սելջուկյան էմիրությունների դեմ տարած հաղթանակին նսպատեց այն, որ վրաց, աղվանից և հայ ժողովուրդները օտար զավթիչների դեմ մղած պայքարում հանդես էին գալիս միասնաբար:

**Զաքարյանների
իշխանության
հաստատումը
Հայաստանում**

Ազատագրված հայկական հողերը վրացական պետությունը հանձնեց Զաքարյաններին: Նրանց իշխանությունը Հայաստանի հյուսիսարևին մասերում ավելի որոշակի դարձավ և օրինականացվեց Թամար Թագուհու

օրոք, երբ հայ իշխաններ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները վրացական պետության մեջ ղեկավար դեր ստանձնեցին և գլխավորեցին սելջուկ-թուրքական էմիրությունների դեմ մղվող պայքարը:

Զաքարյաններն իրենց իշխանություն տակ գտնվող նահանգներում ու զավառներում բոլոր գործերը վարում էին ինքնուրույն կերպով: Նրանք լիակատար ինքնիշխան էին Հայաստանին վերաբերող ներքին հարցերի լուծման գործում և ճանաչվում էին որպես Հայաստանի տնօրեն: Զաքարյաններն իրենց ենթակա նահանգներում և գավառներում նշանակում էին հատուկ կառավարիչներ ու գործակալներ, հավաքում էին հարկերը և տնօրինում դատական, եկեղեցական և երկրի ներքին կյանքին վերաբերող այլ գործեր: Պատմագիրների երկերում և վիժական արձանագրություններում Զաքարյանների իշխանությունն անվանված է «պետական իշխանություն», «պետություն», «աշխարհակալ տերություն», իսկ իրենք Զաքարյանները՝ «շահնշահ», «Հայոց Թագավորներ»:

Այդպիսով, ազատագրված հայկական հողերում ստեղծվեց

հայկական ինքնավար իշխանություն՝ Զաքարյանների գլխավորությամբ: Այն մտնում էր վրացական թագավորության մեջ: Սակայն հայկական հողերը չէին դիտվում որպես նվաճված հողեր և հայ ու վրաց բնակչությունը իրավահավասար վիճակում էր: Ստեղծվել էր հայ և վրաց ժողովուրդների մի համագործակցություն, դաշինք՝ իրենց հողերը օտար ներխուժողներից ազատագրելու և պետական անկախությունը պաշտպանելու համար:

Զաքարյանների իշխանությունից դուրս մնացած հայկական հողերը՝ Վասպուրականի, Մոկլքի, Աղձնիքի նահանգները, Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի մեծ մասն ու Հայաստանի արևմտյան գավառները գտնվում էին եգիպտական էտրքյան և Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության ներքո. այդ շրջանների հայ բնակչությունը շարունակում էր մնալ օտար լծի տակ՝ ենթարկվել ծանր հալածանքների և տնտեսական կեղեքման:

Յ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ

Հայկական ֆեոդալական հողատիրության վերականգնումը

Զաքարյանների տիրապետության առաջին իսկ տարիներին սելջուկների կողմից իրենց կալվածքներից զրկված հայկական ֆեոդալական տների իրավունքները վերականգնվեցին և առաջացան նորերը:

Այդպիսի խոշոր ֆեոդալական տների թվին էին պատկանում Զաֆարյանները, որոնք բաժանված էին երեք ճյուղի: Նրանցից մեկը՝ Զաքարե ամիրսպասալարի ճյուղը հաստատվեց Շիրակում և կոռիում: Երկրորդ ճյուղը, որին գլխավորում էր Զաքարե ամիրսպասալարի եղբայր Իվանն աթաբեկը, կալվածքներ ուներ Արարատյան դաշտում, Սևանա լճի ավազանում, Սյունիքում և այլ գավառներում: Երրորդ ճյուղը Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի ժառանգներն էին, որոնք հաստատվել էին Արցախի նահանգում և կալվածքներ ունեին Գարդմանքում, Փառխոսում, Շամքորում և այլ գավառներում:

Բացի Զաքարյանների վերոհիշյալ ֆեոդալական տներից, իր հզորությամբ աչքի էր ընկնում նաև Սյունիքում նոր առաջացած Օրբելյանների տունը, որը ձևավորվեց XII դ. վերջերին և XIII-ի սկզբներին: Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ վրաց թագավոր Գեորգի III-ի դեմ Իվանն Օրբելյանի բարձրացրած ապստամբության ժամանակ վերջինիս եղբայր

Լիպարիտը, իր երկու որդիների՝ էլիկումի և Իվանեի հետ միասին, գնացել էր Պարսկաստան օգնութիւն խնդրելու, բայց մինչև նրանց վերադարձը ապստամբութիւնը ճնշվում է և Լիպարիտն ու նրա որդի էլիկումը այլևս չեն վերադառնում Վրաստան:

Լիպարիտի մահից հետո էլիկումը դալիս է Սյունիք, ամուսնանում Ճահկեցի հայ ազնվական Աբասի դստեր հետ և Երնջակի բերդն ու Ճահուկ ավանը ստանում որպես կալվածք: Էլիկումը և նրա արդեն հայացած զավակները Օրբելյանների հայկական ֆեոդալական տան հիմքն են դնում: Էլիկումի որդի Լիպարիտը Սյունիքը Գանձակի էմիրութիւնից ազատագրելու ժամանակ Ջաքարյան Իվանե աթաբեկից ընդարձակ կալվածքներ է ստանում Սյունիքի հարավային մասերում: Այդ ժամանակից սկսած Օրբելյանները հանդես են գալիս որպես խոշոր կալվածատերեր:

XIII դարի սկզբին Սյունիքի արևմտյան մասերում՝ Վալոց ձորում և Կոտայքում, առաջացավ ֆեոդալական մի այլ տուն, որը պատմական աղբյուրներում անվանվում է Պոռչյան կամ Խազբակյան: Այս ֆեոդալական տան հիմնադիր Վասակ Իշխանը, որն անձամբ մասնակցել էր Սյունիքի և այլ զավառների ազատագրմանը, Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածքներ է ստանում Վալոց ձորում, Գառնիում, Կոտայքում և այլ վայրերում: Նրա հաջորդները XIII դ. առաջին կեսին արդեն հանդես են գալիս որպես խոշոր ֆեոդալներ: Բացի վերոհիշյալ ֆեոդալական խոշոր տներից, պատմական աղբյուրներում հիշատակվում են Վաչուտյանների տունը, որի հիմնադիր Վաչե Իշխանը Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածքներ էր ստացել Արագածոտն զավառում, Դուխյանների տունը, որի կալվածքները գտնվում էին Սևանա լճի հարավային ափերին՝ Գեղարքունյաց զավառում, Պահլավունիների հետնորդները իրենց վաղեմի կալվածքներում, և ուրիշներ:

Հայաստանում սելջուկյան տիրապետութեան ժամանակ հողատեր սելջուկ-թուրքերը իրենց կալվածքներին, որոնք կոչվում էին իկտա, տիրում էին պայմանականորեն, ժամանակավորապես: Ջաքարյանների իշխանութեան հաստատման ժամանակաշրջանից սկսած վերահաստատված հայ ֆեոդալները իրենց տրված հողերի մեծ մասի նկատմամբ ձեռք էին բերում սեփականատիրական իրավունք և տիրում ժառանգաբար: Վերոհիշյալ փոփոխութիւնը փաստորեն վերականգնումն էր հողատիրութեան այն ձևերի ու հարաբերութիւնների, որոնք գոյութիւն ունեին Բագրատունիների թագավորութեան ժամանակաշրջանում:

Գյուղացիության Հայ ֆեոդալական տների և հողատիրու-
ճորտացումը թյան վերոհիշյալ ձևի վերականգնմանը
համընթաց վերսկսվեց նաև գյուղացիու-
թյան ճորտացման, այսինքն՝ գյուղացուն հողին ամրացնելու
պրոցեսը: Այդ բխում էր ֆեոդալական տնտեսության պահանջնե-
րից: Հայ ֆեոդալները ձեռնամուխ էին եղել սեփական տնտեսու-
թյան ստեղծման գործին: Նրանք կազմակերպում էին ագարակա-
յին տնտեսություններ և շահագրգռված էին մշտական աշխատող
ձեռքեր ունենալու մեջ: Դրա համար էլ գյուղացուն ամրացնում
էին հողին և արգելում հեռանալ այդ վայրից:

XII դարի վերջերին գյուղացիների մի մասի ճորտացումն ար-
դեն կատարված իրողություն էր, որն արձանագրվել է Մխիթար
Գոշի «Դատաստանագրքում»: Գյուղացիներին վերաբերող հող-
վածներից մեկում ասված է. «Մարդկային բնությունը արարչից
աղատ է ստեղծվել, իսկ տերերին ծառայելը եղել է հողի և ջրի
կարիքի պատճառով: Ծս այդպիսի դատաստան եմ սլատշաճ հա-
մարում, որ (գյուղացին) թողնելով իր տիրոջ կավածքը կարող է
գնալ և ապրել ուր կամենա: Իսկ եթե այդ բանը տերերից որևէ
մեկը չների և բռնություններ նրան ետ վերադարձնի, հոր մահից հե-
տո աղատ են այն որդիները, որոնք ծնվել են ուրիշ տեղ և ոչ տի-
րոջ կավածքում»: Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ գյուղա-
ցիները ամրացված են եղել հողին, անձնապես կախյալ ֆեո-
դալից և առանց տիրոջ համաձայնության իրավունք չեն ունեցել
հեռանալու նրա կավածքից:

Գյուղացիության ճորտացված լինելու մասին են վկայում
նաև XIII դ. վիմական արձանագրությունները, որոնցից մի քա-
նիստում պատմվում է, թե ինչպես ֆեոդալները իրար նվիրել կամ
վաճառել են գյուղացիներին՝ և՛ հողի հետ, և՛ առանց հողի: Օրի-
նակ, Դադի վանքի 1224 թ. արձանագրության մեջ հիշատակու-
թյուն կա «չորս տուն շինականի», Խժկոնքի 1211 թ. արձանագրու-
թյան մեջ՝ մեկ շինականի, Հաղպատի 1243 թ. արձանագրության
մեջ՝ երեք շինականի, իսկ Մարմաշենի 1225 թ. արձանագրության
մեջ՝ գյուղի ամբողջ բնակչությունը հողով և ջրով նվիրելու մա-
սին: Ճորտացված գյուղացիության ղգալի մասը կենտրոնացված
էր ագարակներում, որոնք ֆեոդալական տնտեսության կարևորա-
գույն կենտրոններ էին: Սակայն գյուղացիությունը ամբողջությամբ
վերցված ճորտացված չէր: Նրա ներսում կային այնպիսի խավեր,
որոնք կամ բողոքովին աղատ էին, կամ միայն տնտեսական
կախվածության մեջ էին, այսինքն՝ կախյալ գյուղացիներ էին:

Գյուղացիութեան մեջ XII—XIII դդ. այդպիսի տարբեր խավերի առկայութեանն էլ հիմք է տվել Մխիթար Գոշին իր «Դատաստանագրքում», բացի ֆեոդալական դասակարգից, մնացած բնակչութեանը բաժանել երեք շերտի: Այնտեղ ասված է. «Քաղաքացի մարդիկ պիտի ավելի պատիվ ունենան, քան գեղջուկները, իսկ գեղջուկներին նմանապես առավել պատիվ պիտի տրվի, քան ագարակի բնակիչներին»:

Քաղաքացիներն ավելի արտոնյալ վիճակում էին նաև նախորդ դարերում, բայց գյուղացիութեանը երկու շերտի՝ գեղջուկների և ագարակի բնակիչների բաժանելը արդեն նոր երևույթ էր:

Գյուղացիութեան ճորտացումը ամբողջ Հայաստանի համար համատարած երևույթ չի եղել: Այն հատուկ է եղել միայն Հայաստանի հյուսիսային նահանգներին, ավելի որոշակի ասած՝ Զաքարյանների իշխանութեանը ենթակա հայկական շրջաններին:

Գյուղացիութեան վերահիշյալ խավերից բացի, XII—XIII դդ. կար շահագործվողների մի այլ խումբ ևս, որի մեջ մտնում էին աղախիներն ու ծառաները, որոնք ըստ երևույթին ժամանակավորապես ստրկացված էին և պարտավոր էին յոթ տարի ձրի աշխատել իրենց տերերի համար: Թեև ծառաներն ու աղախիները իրենց իրավական և տնտեսական կացութեամբ ստրուկների նման էին, բայց տերերը նրանց սպանելու իրավունք չունեին:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացումը Զաքարյանների ժամանակ

XII դարի վերջերից Հայաստանի ազատագրված շրջանների բնակչութեանը նորից ձեռնամուխ եղավ դաշտերի մշակման և անասնապահության զարգացման գործին: Շիրակի, Արշարունիքի, Բագրևանդի և Բասենի հարթավայրերում նորից տարածվեցին ցորենի, գարու և այլ հացաբույսերի արտերը, իսկ Արարատյան դաշտում, Լոռիի և Սյունիքի ձորահովիտներում՝ խաղողի այգիները և պտղատու ծառերի պարտեզները: Վերանորոգվեցին նաև քաղաքները: Անին, որ սելջուկների արշավանքների հետևանքով խիստ ավերվել էր և նրա տնտեսական կյանքը Շեղաղյան էմիրության օրոք կանգ էր առել, այժմ՝ Զաքարյանների օրոք սկսեց վերելք ապրել: Նորից ծավալվեց շինարարութեանը, կառուցվեցին դղյակներ, սկսեցին գործել շուկաները, հիմնվեցին արհեստանոցներ և քաղաքը մտավ իր զարգացման կանոնավոր հունի մեջ: Վերականգնման այդպիսի սուղի բռնեցին նաև Կարսը և երկրի մյուս քաղաքներն ու քաղա-

քատիպ ավանները: Աշխուժացավ նաև ներքին և արտաքին առևտուրը: Տնտեսական կյանքի զարգացման կարևոր հատկանիշներից մեկն այն էր, որ առևտրականները ձգտում էին իրենց միջոցները ներդնել թե՛ արհեստագործության և թե՛ գյուղատնտեսության մեջ: Այդ երևույթի ցայտուն օրինակ է անեցի հարուստ առևտրական Հոնենց Տիգրանի գործունեությունը: Նա Հայաստանի տարբեր գավառներում գնել էր գյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, դրանք դարձրել շահույթի աղբյուրներ:

Տնտեսական կյանքի զարգացումը բարերար կերպով անդրադարձավ երկրում ծավալվող շինարարության վրա: Լոռիում, Սյունիքում, Շիրակում և Այրարատյան նահանգի մի շարք այլ գավառներում վերաշինվեց սելջուկյան արշավանքների ժամանակ ավերված բնակավայրերի մի մասը, ինչպես և կառուցվեցին ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններ: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, երկրի տնտեսական կյանքի մակարդակը, հատկապես քաղաքների, քաղաքային կյանքի ու շուկայական հարաբերությունների զարգացման բնագավառներում, չհասավ այնպիսի բարձրության, որին հասել էր Հայաստանը նախասելջուկյան, այսինքն՝ Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանում:

Աշխատավորության պայքարը շահագործողների դեմ

Երկրի արտադրանքի աճը ընդհանուր առմամբ դրականորեն անդրադարձավ ժողովրդի կենսամակարդակի վրա, սակայն աշխատավոր մարդկանց ստեղծած նյութական բարիքներից օգտվում էին գերազանցապես շահագործող խավերը՝ ազնվականները, հոգևորականները և հարուստ առևտրականները: Մխիթար Գոշի «Ռատաստանագրքից» հայտնի է, որ գյուղացիները պարտավոր էին ֆեոդալներին տալ յուրաքանչյուր տարվա բերքի մեկ հինգերորդ մասը, ամեն տարի տասը մանր եղջյուրավոր անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից մեկ լիտր յուղ, շաբաթվա մեջ մեկ օր իրենց անասուններով և գործիքներով ձրիաբար աշխատել ֆեոդալների համար, տոն օրերին և տարեմուտին նվերներ տալ, անտառից և որսից ձեռք բերածը տասնորդել, եկեղեցուն տալ տասանորդը և այդ բոլորի հետ միասին պետությունն էլ վճարել զանազան հարկեր: Իրենց արտադրանքից բազմաթիվ մասհանումներ էին կատարում նաև արհեստավորները: Այդ ամենը ժանրացնում էր աշխատավոր գյուղացիների վիճակը, նեղ դրություն մեջ էր դնում արհեստավորներին, սրում դասակարգային հակասությունները շահագործողների և աշխատա-

վորութեան միջև, վերջինիս ակտիվ պայքարի հանում շահագործողների դեմ:

Պատմական աղբյուրներում եղած կցկտուր վկայութիւնները խոսում են ոչ միայն այդ պայքարի առկայութեան, այլև բորբոքման ու խորացման մասին: Շիրակի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի Անի քաղաքում թողած 1217 թ. և նույն քաղաքում գրված վրաց Եփիփան կաթողիկոսի 1218 թ. արձանագրութիւնները վկայում են Շիրակի գյուղացիների և Անի քաղաքի բնակչութեան՝ հոգևորականներին վճարվող տուրքերից ազատելու համար մղած պայքարի մասին:

Գրիգոր արքեպիսկոպոսի արձանագրութիւնից երևում է, որ նա ստիպված է եղել վերացնել գյուղացիներից եկեղեցու համար հավաքվող հացահատիկային տուրքը, իսկ Անի քաղաքի բնակիչներից՝ զատիկ օրերին եկեղեցուն մորթի տալու պարտավորութիւնը: Եփիփան կաթողիկոսի արձանագրութիւնում ասված է, որ Անիի բնակիչները ըմբոստացել են հոգևորականների դեմ, քանի որ նրանք բնակչութեան վրա ծանր տուրքեր էին դրել: Կաթողիկոսը հարկադրված է եղել, ժողովրդի գայրույթը մեղմացնելու նպատակով, ի լուր ամենքի հայտարարել, որ նշանակված տուրքերը շատ են և ապօրինի:

XII դարում Հայաստանում և հայաբնակ այլ շրջաններում ևս դասակարգային պայքար է մղվել: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում թոնդրակյան շարժման ճնշման տարիներին բազմաթիվ թոնդրակեցիներ արտաքսվեցին նաև Ասորիք և հյուսիսային Միջագետք: Նրանց հետնորդները XII դ. երկրորդ կեսին ակտիվ գործունեութիւն էին ծավալում Հայաստանի հարավային և սրան սահմանակից շրջաններում: Ներսես Շնորհալու գրած մի նամակից երևում է, որ Ամայք և Շիրակի գավառների հայ բնակչութեան մի մասը մերժում էր քրիստոնեական եկեղեցու որոշ սկզբունքներ, հայտարարելով, որ Քրիստոսը մեռել է խաչի վրա և այլևս հարութիւն չի առել, որ հոգին անմահ է, որ նա էլ է մեռնում մարմնի հետ միասին: Ներսես Շնորհալին պարզաբանում է, որ դրանք թոնդրակյաններ են եղել և այդ գավառների իշխանին խորհուրդ է տալիս՝ չլսել և հալածանքի ենթարկել նրանց:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ
ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ**

**1. ԿԻՒԿԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**Աշխարհագրական
դիրքը և բնական
հարստությունները**

Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափամերձ շրջանում: Հարավից Կիլիկիան եզերում է Միջերկրական ծովը, հյուսիսից և արևմուտքից Կիլիկիան Փոքր Ասիայի մյուս շրջաններից անջատվում է Տավրոսի լեռնաշղթայով, արևելքից նրա սահմանն են կազմում Սև լեռները կամ Ամանոսի լեռնաշղթան: Կիլիկիայի բնական սահմանները երկրի համար պաշտպանական ամուր գոտիներ են: Երկրի հյուսիս-արևելյան մասը ծածկված է լեռնային զանգվածներով, որոնք կազմում են բարձրադիր մի լեռնաշխարհ և կոչվում լեռնային Կիլիկիա, իսկ հարավ-արևելյան մասը՝ Դաշտային Կիլիկիա: Երկրի արևմտյան մասը, որ ծածկված է քարքարոտ բլուրներով, ստացել է Քարուտ Կիլիկիա անունը:

Կիլիկիայում կան բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, որոնցից ջրառատությամբ և երկարությամբ աչքի են ընկնում Կալիկադնոս կամ Սելեկիա, լամոս, Կյուդնոս կամ Տարսուս-չայ, Սարոս կամ Սիհուն և Պիոամոս կամ Ջիհուն գետերը: Վերջին չորս գետերը, հոսելով դաշտային Կիլիկիայով, երկրի հյուսիսային լեռներից իրենց հետ բերում են հարուստ տիղմ և դրանով ծածկում արդեն իսկ բերրի դաշտերը, այվելի արգավանդ դարձնում դրանք:

Կիլիկիայի բնաշխարհը հարուստ է ինչպես բուսականության մեջ ու կենդանիներով, այնպես էլ հանքային հանածոներով: Նրա լեռնային մասերը ծածկված են սաղարթախիտ անտառներով ու ընդարձակ արոտավայրերով:

Կիլիկիայի լեռների ընդերքում կան բազմատեսակ հանքա-

նյութեր, որոնցից հին ժամանակներում հայտնի են եղել երկաթի, կապարի, արծաթի, զանազան գույնի կրաքարերի, ծծմբի, արջասպի, բորակի, աղի և այլ հանքերը: Այնտեղ կան նաև հանքային բուժիչ ջրեր, որոնք դեռ վաղ ժամանակներում օգտագործվել են բնակչության կողմից:

Կիլիկիայի բնակչությունը մինչև X դարը

Կիլիկիան հայտնի է շատ վաղ ժամանակներից: Նրա հնագույն բնակիչներից են եղել փոքրասիական ցեղերն ու ցեղախմբերը, իսկ միջին դարերում այնտեղ ապրել են հույներ, ասորիներ, հրեաներ և այլ ազգություններ: Հիշյալ բնակիչներից բացի, այդ երկրի առանձին շրջաններում, հին ժամանակներից սկսած, բնակություն են հաստատել նաև հայերը: Դեռևս մեր թվականությունից առաջ, I դ. Կիլիկիայի արևելյան շրջանները նվաճեց Տիրզրան II-ը: Այդ ժամանակից սկսած հայերը բնակություն են հաստատել այնտեղ: IV դարի լատին մատենագիր Ամիանոս Մարկելինոսի վկայությամբ, Իսոսի (այժմյան Ալեքսանդրետի) ծոցը ժամանակին կոչվել է «Հալկական ծոց», իսկ նրա համարյա ժամանակակիցը՝ Հովհան Ոսկեբերանը V դ. սկզբին Կիլիկիայի արևելյան շրջանից գրած մի նամակում հիշատակում է, թե իր ապրած գյուղը հայաբնակ է, որ մի հայ իշխան է այդ շրջանի տերը:

Բյուզանդական կայսրության՝ հայերին Հայաստանից արտագաղթեցնելու քաղաքականության հետևանքով VII դ. առաջին կեսին Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում արդեն մեծ թվով հայեր կային: Արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է, որ 809 թ. վերաշինվել է Սիս քաղաքը, ուր տեղափոխվել են բազմաթիվ հայեր:

Ստեփանոս Տարոնեցին վկայում է, որ Խաչիկ կաթողիկոսը X դ. վերջին Տարսոն և Սուրնդա քաղաքներում ու նրանց շրջակայքում մեծ թվով հայ բնակչության կուտակման պատճառով՝ եպիսկոպոսություններ է հաստատել: Նույն դարում հայերը բնակություն են հաստատել նաև Սելեկիա քաղաքում և նրա շրջակայքում ու 967 թ. իրենց վրա են վերցրել քաղաքի և նրա շրջակայքի պաշտպանությունը օտար ասպատակողներից:

Այսպիսով, վաղ ժամանակներից սկսած հայերը աստիճանաբար թափանցել են Կիլիկիա և X դ. արդեն զգալի թիվ կազմելով մեծ դեր են խաղացել այդ երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Հայերի մասսայա-
կան հոսանքը
դեպի Կիլիկիա XI
դարում

XI դարում Հայաստանի համար ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմանները բնակչության մի մասին ստիպեցին թողնել հայրենիքը և արտագաղթել օտար երկրներ: Գեոռև XI դ. առաջին քառորդում Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի հետ Փոքր Ասիա տեղափոխված ավելի քան 70 հազար հայերի մեծ մասը բնակութուն հաստատեց Կիլիկիայի լեռնային մասերում: Պատմագիտական գրականության մեջ հիշատակութուն վառ, որ հետագայում Վասպուրականից դեպի վերոհիշյալ շրջանները և Կիլիկիա տեղափոխվել են շուրջ 400 հազար հայեր:

1045 թվականին Բյուզանդական կայսրության մեքենայութունների պատճառով իր թագավորութունից զրկված Գագիկ II-ը եկավ և բնակութուն հաստատեց Կիլիկիայի սահմանագլխին գտնված Պիղու քաղաքում: Այդ հանգամանքը սուրիս տվեց, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայկական ազնվականական տարրերը, ինչպես և բնակչության մյուս խավերը մասսայաբար թողնեն փրենց հայրենիքը և տեղափոխվեն Կապադովկիայի հարավային և Կիլիկիայի հյուսիսային շրջանները: Հայերի հոսանքը դեպի Կիլիկիա առավել ևս ուժեղացավ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների ժամանակ: 1065 թվականին Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանը թողեց իր երկիրը և մեծաթիվ զորականների, ազնվականների և այլոց հետ տեղափոխվեց Կիլիկիայի հյուսիսային սահմանամերձ Մամեղավի շրջանը: 1073 թվականին բազմաթիվ գաղթականների հետ Կիլիկիա գնաց Արցախի իշխաններից Օշինը: Այնտեղ տեղափոխվեցին Սասունից, Շիրակից, և Հայաստանի այլ վայրերից բազմահազար հայեր:

XI դարի 70-ական թ. սելջուկ-թուրքերը ներխուժեցին նաև Փոքր Ասիայի արևելյան ու կենտրոնական շրջանները: Այստեղ կենտրոնացած հայկական բնակչության զգալի մասը տեղափոխվեց Կիլիկիա և բնակութուն հաստատեց Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն քաղաքներում և նրանց շրջակայքում: Այդպիսով, XI դ. կեսերին և հատկապես նրա երրորդ քառորդում Կիլիկիայում կուտակվեցին մեծ թվով հայեր, որոնք արդեն այդ երկրի բնակչության մեջ թվական գերազանցութուն էին կազմում: Շատ շրջաններում առաջացել էին հայկական խոշոր ֆեոդալներ, որոնք իրենց ձեռքն էին առել այդ գավառների վարչական ու տնտեսական կյանքի կառավարումը:

Հայ բնակչության կուտակումը Կիլիկիայում և այնտեղ հայ-

կական խոշոր ֆեոդալական տների առաջացումն ու քաղաքականապես ամրապնդվելը նախապայմաններ ստեղծեցին հայկական ինքնուրույն իշխանության առաջացման համար:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Հայկական իշխանությունների հաստատումը Կիլիկիային սահմանակից երկրամասերում

Կիլիկիայում և նրան սահմանակից շրջաններում հաստատված հայկական ֆեոդալական խոշոր տները իրենց կալվածքներն ղարձակելու համար պայքարի մեջ մտան այլազգի և առաջին հերթին բյուզանդական ծագում ունեցող ֆեոդալների հետ, զենքն ուղղելով նաև բյուզանդական գերիշխանության դեմ:

Կիլիկիայի, Կապադովկիայի ու Ասորիքի հայ բնակչության բոլոր խավերը համակրանքով վերաբերվեցին այդ պայքարին, որի արդյունքը եղավ հայկական իշխանությունների առաջացումը Կիլիկիայի լեռնային մասերում, Կապադովկիայում և Ասորիքի հյուսիսային շրջաններում: Դրանցից մեկը Փիլարտոսի իշխանությունն էր: Սա նախկինում եղել էր բյուզանդական զորավար, որի բանակի զինվորների մեծ մասը հայեր էին: 1071 թվականի Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության կրած պարտությունից հետո նա հրաժարվեց ճանաչել կայսրության գերիշխանությունը և սկսեց գործել ինքնիշխան կերպով: Շուտով նրա գլխավորությամբ ստեղծվեց մի ընդարձակ իշխանություն, որն ընդգրկում էր Մարաշի, Քեսուի, Եդեսիայի, Անարզաբայի ու այլ շրջաններ: Այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև XI դ. 80-ական թթ.: Փիլարտոսի մահից հետո, Քեսուում առաջանում է Գող Վասիլի իշխանությունը, որը նույնպես ընդարձակ շրջաններ էր ընդգրկում:

Հայկական նշված իշխանությունները երկար ժամանակ կասեցնում էին սելջուկ-թուրքերի ներխուժումը Ասորիքի որոշ շրջաններ ու Կիլիկիա և դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղծում Կիլիկիայի հայերի միավորվելու և իրենց սեփական իշխանությունը ստեղծելու համար: Վերոհիշյալ հայկական իշխանությունները կարճատև կյանք ունեցան: Նրանք փաստորեն գոյատևեցին մինչև իրենց հիմնադիրների մահը: Ի տարբերություն վերը հիշատակված իշխանությունների, այլ ընթացք ունեցավ բուն Կիլիկիայում Ռուբենի գլխավորությամբ ստեղծված հայկական իշխանությունը, որը խոշոր գեր խաղաց Կիլիկիայի հայերի պետական ու կուլտուրական կյանքում:

Ռուբինյան իշխանության հաստատումը

Պատմական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Գագիկ II-ի թիկնապահ իշխաններից (թերևս ազգականներից) մեկը՝ Ռուբեն անունով, հաստատվել էր Կիլիկիայի հյուսիսային լեռնաշխարհում՝ Բարձրբերդում: Նա 1080 թ. ապստամբվեց Բյուզանդական կայսրության դեմ, ամբողջով Կոռոմոզով բերդում և պայքար սկսեց իր իշխանությունն ընդարձակելու համար: Այդ պայքարի ընթացքում Ռուբենի շուրջը համախմբվեցին Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում բնակություն հաստատած հայերը և օգնեցին նրան այդ շրջանները մաքրելու բյուզանդական իշխանություններից: Հայերին հաջողվեց կարճ ժամանակում բյուզանդացիներից գրավել նաև Կոպիտառ և Բարձրբերդ ամրոցները, ազատագրել ամբողջ Բարձրբերդի շրջանը և Ռուբենի գլխավորությամբ Կիլիկիայում հիմք դնել հայկական իշխանության: Այստեղից էլ պատմության մեջ այդ իշխանությունը կոչվեց Ռուբինյան իշխանություն, հետագայում նաև թագավորություն:

Ռուբինյան իշխանությունը, որ XII դ. վերջերին դարձավ թագավորություն, իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 300 տարի: Այն իր պետական կառուցվածքով, մշակած օրենքներով և վարչական կառուցվածքով հասավ կազմակերպվածության բարձր աստիճանի ու դարձավ հայերի երկրորդ հայրենիքը, միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն օջախը: Ռուբեն I-ը (1080—1095) կարողացավ իր իշխանությունը տարածել Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասի վրա և արդեն ամուր հիմքերի վրա դրված մի իշխանություն ժառանգություն թողեց իր որդուն՝ Կոստանդին I-ին (1095—1100):

Խաչակիրները և հայկական իշխանության ընդարձակումը

XII դարի առաջին երեք տասնամյակներում հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում ամփոփ ընդարձակվեց ու ամրապնդվեց: 1098 թվականին հայկական զորքերը գրավեցին Վահկա բերդը, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ իշխանության կենտրոնը: Կոստանդին I-ը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանության սահմանները դեպի Դաշտային Կիլիկիա ընդարձակելու գործին, և ինչպես Մատթեոս Ուտհայեցին է վկայում, տիրեց «բաղում քաղաքաց և գաւառաց»: Կոստանդինի ժամանակ հայերի հաջողությամբ նպաստեց նախ այն, որ ազատագրվող շրջանների բնակչության մեծ մասը հայեր և ասորիներ էին, որոնք ակտիվ կերպով օժանդակում էին հայկական զորքե-

րին: Երկրորդ, խաչակիրների արշավանքը, որն սկսվել էր այդ ժամանակ, օբյեկտիվորեն օժանդակում էր հայերին Բյուզանդական կայսրության դեմ նրանց մղած ազատագրական պայքարում:

Կոստանդին I-ը համագործակցեց խաչակիրների հետ և իր զորքերով մասնակցեց խաչակիրների արշավանքին դեպի Ասորիք, իսկ խաչակիրները օժանդակեցին Կոստանդինին իր իշխանությունն ընդարձակելու դեպի արևելք, նրան շնորհեցին «Կոմսի», «մարկիզի» տիտղոսներ և խնամիական կապեր հաստատեցին նրա ընտանիքի հետ:

Կոստանդին I-ի որդին՝ Թորոս I-ը (1100—1129) շարունակեց իր հոր քաղաքականությունը: 1104 թ. Թորոսը պարտության մատնելով բյուզանդական զորքերին, իրեն միացրեց Սիս և Անարզաբա քաղաքները: 1111 թվականին նրանք գրավեցին Կիզիստրա ամրոցը, որով հայկական իշխանության սահմաններն ընդարձակվեցին դեպի հյուսիս՝ մինչև Կապադովկիա:

Հայկական իշխանության հաջողություններն սկսեցին անհանգրստություն պատճառել թե՛ Բյուզանդական կայսրությանը, թե՛ Կիլիկիային սահմանակից սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: 1107 թ. Իկոնիայի սելջուկները թափանցեցին Կիլիկիա և ասպատակեցին Անարզաբայի շրջանը, սակայն Թորոս I-ի և Գող Վասիլի միացյալ զորքերը Բերդուսի մոտ ջարդեցին սելջուկներին և ետ շարժեցին նրանց: Հարձակումները կրկնվեցին նաև 1110 և 1113 թթ., բայց հայերին հաջողվեց սանձահարել սելջուկյան հրոսակախմբերին և մաքրել երկիրը նրանցից:

Դաշտային Կիլիկիայի միացումը հայկական իշխանությանը

Թորոս I-ին հաջորդեց նրա եղբայր Լևոն I-ը (1129—1137), որի իշխանության շրջանում երկրի հոգսերից մեկը դարձավ Կիլիկիայի ծովեզրյա մասերի ազատագրումը: Այստեղ հայերը բախվեցին և՛ բյուզանդացիների, և՛ խաչակիրների հետ: Վերջիններն իրենց արշավանքների ժամանակ բնակություն էին հաստատել ծովափնյա մի շարք շրջաններում, հատկապես Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան մասերում: Բայց հայերը կարողացան օգտագործել իրենց հակառակորդների միջև եղած թշնամանքը և առանձին-առանձին նրանց դուրս բռնեցին Կիլիկիայից:

1130—1132 թվականներին հայկական իշխանությունը բյուզանդական զորքերին դուրս բռնեց Մամեստիայից, Ադանայից և Տարսոնից: Դրանով հայերն իրենց իշխանության սահմանը հարավից հասցրին մինչև Միջերկրական ծովը: Այնուհետև, Լևոն I-ի

բանակը հարձակվեց Կիլիկիայի սահմանակից սելջուկյան էմիրութիւնները վրա և իշխանութեան սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևելք ու հյուսիս-արևելք, իսկ հետո ձեռնարկեց Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովեզրոյա շրջանների ազատագրումը: Դրանից հետո Լևոն I-ը դաշնակցեց Եդեսիայի դուքս Ճոսլինի՝ իր քրոջ որդու, և Հալեպի Զանգի Ամիրի հետ, պայքարի ելնելով Անտիոքի դքսութեան և Երուսաղեմի թագավորութեան դեմ: Նա 1135—1136 թվականներին խաչակիրներին ծովափնյա շրջաններից դուրս քշելուց հետո իշխանութեան սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևմուտք և հասցրեց մինչև Կալիկադոնոս գետը:

Հայկական իշխանութեան ժամանակավոր անկումը

Մինչև 1130-ական թվականները Բյուզանդական կայսրութիւնը լուրջ ուշադրութիւն չէր դարձնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող զեպքերին: Սակայն 1136 թ., երբ հայկական զորքերը պաշարել էին Սելեկիա քաղաքը, բյուզանդական կայսր Հովհաննէս Կոմնենոսը կազմակերպեց արշավանք դեպի Կիլիկիա:

Բյուզանդական բանակը Կիլիկիա մտավ Միշերկրական ծովով: Նրան հաջողվեց սրընթաց արշավանքով գրավել Տարսոն, Ադանա, Մսիս քաղաքները և առաջ շարժվել դեպի Անարզաբա, որն այդ ժամանակ հայկական իշխանութեան կենտրոնն էր: Հայկական զորքերը, տեղեկանալով բյուզանդացիների հարձակման մասին, դադարեցին Սելեկիայի պաշարումը և եկան ամրացան Անարզաբայում, որը շուտով պաշարվեց հակառակորդի կողմից:

Անարզաբայի պարիսպների տակ տեղի ունեցան արյունալի մարտեր: Երկու կողմերն էլ կռոււմ էին անընկճելի համառութեամբ: Բյուզանդացիները բարաններ բերեցին և, մարտկոցներ կազմելով, սկսեցին հարվածել պարիսպներին: Սակայն, պաշտպանվողներն էլ իրենց հերթին մեքենաներով հսկայական քարեր էին նետում թշնամու վրա և շարքից հանում բաբանները: Նրանք պարիսպ բանդող մեքենաները հրկիզում էին նաև շիկացած երկաթյա ձողերով: Բայց այնուամենայնիվ բյուզանդացիները կարողացան ճեղքել պարիսպը և ներխուժել քաղաք:

Հայերը միջնաբերդում 30 օր համառ պայքար մղելուց հետո ստիպված եղան թողնել քաղաքը, քաշվել լեռները և ամրանալ Վահկա բերդում: Վերջինս որքան էլ անառիկ էր, այնուամենայնիվ շղիմացավ բյուզանդական զերազանց ուժերին և 1137 թ. Լևոն I-ը անձնատուր եղավ: Բյուզանդական կայսրը Լևոն I-ին և

նրա երկու որդիներին՝ Ռուբենին և Թորոսին, շղթայակապ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ Կիլիկիան ենթարկեց իր գերիշխանությանը:

Կիլիկիան նվաճելուց հետո բյուզանդական կայսրը իր զորքերի մեծ մասով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Դրանից օգտվեցին հարևան սելջուկյան էմիրությունները և լատինական իշխանությունները: Դանիշման Մելիք-Ահմադը ներխուժեց երկրի լեռնային մասերը, դրավեց Վահկա բերդը և Կապանի ամրությունները: Խաչակիրները ասպատակեցին դաշտային շրջանները: Երկրում ստեղծվեց խառնակ և անպահույն վիճակ:

Թորոս II-ը և իշխանության վերականգնումը

Կիլիկիայում ստեղծված դրությունը նորից իր վրա հրավիրեց Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը: Հովհաննես Կոմնենոսը 1142—1143 թթ. նորից մեծ բանակով արշավեց Կիլիկիա: Սակայն 1143 թ. նա Կիլիկիայում նետահարվեց թունավոր նետով և մեռավ՝ գահը թողնելով իր որդի Մանվելին: Վերջինս Կիլիկիայում թողեց 12 հազարանոց մի բանակ և վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Հենց այդ ժամանակ էլ երկրում սկսվեց մի հուժկու շարժում՝ բյուզանդական տիրապետությունը նորից տապալելու և հայկական իշխանությունը վերականգնելու համար:

Հայ պատմագիրները հաղորդում են, որ գերված հայոց իշխան Լևոն I-ը և նրա որդի Ռուբենը 1142 թ. մահանում են Կոստանդնուպոլսում: Մյուս որդին՝ Թորոսը կենդանի է մնում, վերադառնում է Կիլիկիա և սպաքարում իշխանության վերականգնման համար: Թորոսի Կիլիկիա վերադառնալու մասին կան տարբեր տեղեկություններ, որոնք, սակայն, միաբերան վկայում են, որ Թորոս II-ը (1145—1169) փախում է Կոստանդնուպոլսից, 1145 թ. գալիս է Կիլիկիա, իր շուրջն է համախմբում հայկական ուժերին, օժանդակություն ստանում ասորիներից և սպաքար սկսում բյուզանդական զորքերի դեմ: Շուտով նրա մոտ են գալիս գերությունից գերծ մնացած իր երկու եղբայրները՝ Ստեփանեն և Մլեհը, որոնք բյուզանդական արշավանքի ժամանակ գտնվում էին Հայկպոլմ: Նրանք ընդհանուր գրոհ սկսեցին բյուզանդացիների դեմ և, նրանց դուրս բերելով Լեռնային Կիլիկիայից, ազատագրեցին Ամոսոա, Վահկա, Առլուծ և Սիմոնկլայ բերդերը:

Իրենց դիրքերն ամրապնդելու և հաղթանակն ապահովելու նպատակով հայերը դարձյալ համագործակցության մեջ մտան

խաչակիրների հետ: Այդ նույն նպատակով հայերը աշխատեցին ընդհանուր լեզու գտնել նաև սելջուկ-թուրքական առանձին էմիր-րուժյունների հետ: Օգտագործելով այդ իշխանությունների ուժերը, հայերը Թորոս II-ի գլխավորութեամբ ազատագրեցին Անարզաբաքաղաքը, Թիլ ամրոցը, իջան դեպի ծովափ և 1151 թ. դուրս բռնեցին բյուզանդացիներին Մսիս և Տարսոն քաղաքներից: 1145—1151 թվականներին՝ շուրջ 5—6 տարվա ընթացքում, հայերին հաջողվեց բյուզանդական զորքերից մաքրել համարյա ամբողջ Կիլիկիան և վերականգնել հայկական իշխանությունը: Սամվել Անեցու և Մատթեոս Ուռհայեցու վկայութեամբ Թորոս II-ը ոչ միայն «իր հայրենիքը ետ գրավեց, աբլև ավելի քաղաքներ ու բերդեր առավ, քան իր նախնիները» և «տիրապետեց ամբողջ Կիլիկիան» ծագեց ի ծագ»:

3. ՊԱՅՔԱՐ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՆՈՒՄԸ

Բյուզանդական կայսրությունը 1152 թ. Բյուզանդական Անդրոնիկոս Կոմնենոս զորավարին մեծ նոր արշավանքները բանակով ուղարկեց Կիլիկիա: Անդրոնիկոսի զորքերը պաշարեցին Մսիս (Մամեստիա) քաղաքը, ուր գտնվում էր հայկական բանակը:

Թորոս II-ը, նկատի ունենալով թշնամու գերազանց ուժերը, Անդրոնիկոսին առաջարկեց հաշտութիւն կնքել, խոստանալով հնազանդվել կայսրին, բայց պայմանով, որ կայսրն էլ ճանաչի հայերի իրավունքները: Սակայն բյուզանդական զորավարը ի պատասխան հայերի առաջարկի, սպառնաց Թորոս II-ին, ասելով, որ ինքը իր հետ բերել է նրա հոր՝ Լևոն I-ի շղթաները և դրանցով Թորոսին պիտի շղթայակապ ուղարկի Կոստանդնուպոլիս:

Հայերը վրդովվեցին Անդրոնիկոսի ամբարտաճան պատասխանից, կրկնապատկեցին իրենց ուժերը և ամուր պաշտպանութեան անցան: Նրանք անձրևոտ մի գիշեր դուրս գալով քաղաքից, հանկարծակի գրոհեցին բյուզանդական բանակի վրա: Խուճապի ենթարկված հակառակորդը շղթաներով ու փախուստի դիմեց: Թորոս II-ի զորքերը մեծ ջարդ տվեցին թշնամուն և գերեցին շատերին, որոնց թվում Օշին Հեթումյանին և Վասիլ Նաթանայելյանին: Իսկ բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Կոմնենոսը հազիվհազ փրկեց իր անձը՝ ճողոպրելով դեպի Անտիոք:

Բյուզանդական կայսրությունը Անդրոնիկոսի պարտութեանից հետո փորձեց հայերի դեմ հանել սելջուկ-թուրքական էմիրու-

Քրիստոնեաներին, խաչակիրներին և, հատկապես, Անտիոքի դքսությունը:

Հայերը, հետագա բարդություններից խուսափելու և խաչակիրներին բյուզանդացիների հետ համագործակցելուց ետ կանգնեցնելու համար, Անտիոքի դքսությանը զիջեցին սահմանամերձ մի քանի բերդեր, և վերահաստատեցին նրա հետ նախկին բարեկամությունն ու դաշինքը: Դրանից հետո այդ երկու իշխանությունները միացյալ ուժերով իրենց զենքն ուղղեցին Բյուզանդիայի դեմ:

Անհաջողություններն ավելի անհանգստացրին Բյուզանդական կայսրությանը: Նա վճռեց նորից զորքեր ուղարկել Կիլիկիա: Եվ ահա, 1156—1157 թթ. բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Եվփորպեն մի մեծ բանակով մտավ Կիլիկիա, բայց Տարսոն քաղաքի մոտ մղած մարտի դաշտում թողնելով 3000 զիակ, ետ փախավ: Մի տարի անց ինքը՝ կայսրը նոր բանակով արշավեց Կիլիկիայի վրա և սլատերազմ սկսեց թե՛ հայերի և թե՛ խաչակիրների դեմ: Պատերազմական գործողությունները ձգձգվեցին, խաչակիրները դադարեցրին դիմագրությունը, իսկ հայերն էլ ընդունեցին Երուսաղեմի թագավորի ու Անտիոքի դուքսի միջնորդությունը և հաշտություն կնքեցին Բյուզանդիայի հետ՝ նրան զիջելով Անարզաբա ու Մսիս քաղաքները և ընդունելով կայսեր գերիշխանությունը: Բայց շուտով Թորոս II-ը այդ պայմանները շեղյալ հայտարարեց:

Հայերի հաղթանակը և իշխանության ամրապնդումը

Շուրջ հինգ-վեց տարի երկիրը ղերծ մնաց արտաքին հարձակումներից: Այդ ժամանակամիջոցում Թորոս II-ը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց իշխանության ամրապնդման վրա: Նրա զորքերը գրավեցին երկրի ներսում դեռևս տեղ-տեղ բյուզանդացիների ձեռքում մնացած ամրոցները, հայկական իշխանությունը միացրին Նաթանայելյանների կալվածքները և ընդարձակեցին ու ամրապնդեցին իշխանության սահմանները: Ստեփանեի ջոկատները գրավեցին Սև լեռներում գտնվող Բերդուար, Դղյակ Կիլիկիոն և այլ ամրություններ:

1163—1164 թվականներին Կիլիկիայով ճանապարհորդել է հրեա ճանապարհորդ Բենիամին Դուտեկան: Նրա հաղորդած տեղեկությունների համաձայն Թորոսի իշխանության սահմանները հարավ-արևմուտքում հասել էր մինչև Կոռիկոս, իսկ արևելքում՝ Սև լեռներ: Այդ նշանակում է, որ Թորոսին հաջողվել էր ետ մղել բյուզանդացիների բոլոր հարձակումները և, բացառությամբ Քարուտ Կիլիկիայի արևմտյան գավառների, տեր դառնալ Կիլիկիայի մեծագույն մասին: Թորոս II-ը այդ բավականին ընդարձակ տե-

րիտորիան արտաքին թշնամիներին պաշտպանելու համար ստեղծեց ավելի քան 30 հազարանոց ուժեղ բանակ: Բացի ռազմական ուժի կազմակերպումից, իշխանությունը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց նաև երկրի շինարարության ու տնտեսական կյանքի վրա: Բարեկարգվեցին քաղաքները, նավահանգիստները: Զարկ տրվեց առևտրին, արհեստագործությանը և դյուղատնտեսությանը: Սակայն բյուզանդացիները մեկ անգամ ևս փորձեցին խախտել Կիլիկիայի խաղաղությունը:

1164 կամ 1165 թվականին բյուզանդական կառավարիչներից մեկը խարդախությամբ իր մոտ կանչեց Թորոս II-ի եղբորը՝ Ստեփաննին և դաժանությամբ սպանեց նրան, կենդանի-կենդանի ընկղմելով կաթսայում եռացող ջրի մեջ: Թորոս II-ն ու Մլեհը հարձակումներ կազմակերպեցին բյուզանդական տիրապետությանը ենթակա շրջանների վրա, քարուքանդ արեցին նրանց ամրոցները և անխնա կոտորեցին նրանց պաշտոնյաներին: Կայսրությունը այդ դեպքերը առիթ դարձնելով, նորից բանակ ուղարկեց Կիլիկիա: Մանվել Կոմնենոսը Կիլիկիա արշավող զորքերի հրամանատար նշանակեց դարձյալ Անդրոնիկոս Կոմնենոսին, որն արդեն մի անգամ խայտառակ պարտություն էր վերել հայերից: Կիլիկիա գալով, նա հայերի նկատմամբ իր արհամարհանքը ցույց տալու համար գաշտում զորքերը դասավորեց ոչ մարտական ձևով: Հայերն էլ օգտագործեցին այդ, անտառներով ու ձորերով ծածկաբար մոտեցան հակառակորդին և, մի քանի կողմից գրոհելով, լիովին ջարդեցին նրան: Այս անգամ ևս Անդրոնիկոս Կոմնենոսը մաղապուրժ փախավ: Դրանից հետո բյուզանդական կայսրությունն այլևս երբեք չփորձեց միջամտել Կիլիկիայի գործերին և հաշտվեց հայկական ինքնուրույն իշխանության գոյության հետ: Թորոս II-ը մահացավ 1169 թ.: Նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Մլեհը (1169—1175):

Մլեհը և նրա քաղաքականությունը

Պատմագիտական հին աղբյուրներում և նույնիսկ հետագա շրջանի որոշ ուսումնասիրություններում Մլեհը ներկայացվել է որպես անփառունակ և անարժան մի անձնավորություն, այն բանի համար, որ նա Կիլիկիայի հայկական իշխանության արտաքին և մասամբ էլ ներքին քաղաքականության մեջ փոփոխություններ է մտցրել: Մինչև Մլեհը, Կիլիկիայի հայ իշխանները բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում հիմնականում դաշնակցում կամ համագործակցում էին խաչակիր ասպետական ընկերությունների և լատինական իշխանությունների հետ: Մլեհը փոխեց այդ քաղաքականությունը և սկսեց համագործակցել Կի-

լիկիայի հարևան սուլթանութունների, առանձնապես Հալեպի սուլթանության հետ:

Հայկական իշխանությանը հարկավոր էր ամբողջութամբ մաքրել Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները օտարներից. արևմտյան ծովափնյա վայրերում դեռևս իշխում էին բյուզանդացիները, իսկ արևելյան մասերում՝ տեղ-տեղ խաչակիրները: Սրանց այդ շրջաններից դուրս քշելու համար Մլեհը պետք է այլ ուժերի հետ համագործակցեր և օգնություն ստանար: Համագործակցել կարող էին հարևան սուլթանութուններն ու էմիրութունները, որոնք շահադրգոված էին լատինական իշխանութունների և Բյուզանդիայի թուլացմամբ:

Մլեհն իշխանութունն իր ձեռքը վերցնելուց հետո պետական ապարատում կատարեց որոշ փոփոխություններ: Նա ասպարեզից հեռացրեց այն մարդկանց, որոնք դեմ էին իր քաղաքականությանը, բռնություններ գործադրեց նրանց նկատմամբ և զրկեց որոշ իրավունքներից:

Այս ձեռնարկումներից հետո 1171—1172 թ. հայկական իշխանութունը, երկիրն ապահովելով հարևան սելջուկ-թուրքական սուլթանութունների ներխուժումներից, պայքար սկսեց խաչակիր տաճարական ասպետների դեմ, որոնք տիրում էին Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև ընկած վայրերին, և այդ հողերը միացրեց իրեն: Այնուհետև, օժանդակություն ստանալով սուլթանութուններից և հատկապես Հալեպի սուլթանից, հայերը դուրս քշեցին Անտիոքի դքսին և խաչակիր մյուս տարրերին Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովափնյա շրջաններից, իսկ բյուզանդական իշխանության մնացորդներին՝ Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոսի ծովամերձ շրջաններից և այդ բոլոր հողերը վերջնականապես միացրին իրենց իշխանությանը:

Բյուզանդական կուսակալներ և զորավարներ Միքայել Վառնան, Կոստանդին եվփորպեն և Կոստանդին Կալամանը փորձեցին խանգարել հայերին, սակայն նրանց զորքերը ջարդվեցին և երկրից դուրս շարժվեցին: Մլեհի գլխավորությամբ ձեռք բերված այդ հաջողությունները մեծ հաղթանակ էին հայերի համար, հատկապես այն տեսակետից, որ նրանց ձեռքն էին անցնում խոշոր նավահանգիստները և ծովային ճանապարհների ելքերը:

Մլեհի իշխանության տարիներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց երկրի շինարարության և տնտեսական կյանքի կարգավորման ու զարգացման վրա: Վերաշինվեց ու բարեկարգվեց Սիս քաղաքը և դարձավ իշխանության կենտրոնը: Այնուհետև հոգ տարվեց

առևտրի և արհեստագործության զարգացման մասին: Այդ նպատակով Մլեհը, Հալեպի նուր-էդ-դին սուլթանի հետ միասին, դրամ կտրեց և կարգավորեց երկրի դրամական շրջանառությունը:

Մլեհի վարած քաղաքականությունը և իրագործած ձեռնարկումները, անտարակույս, նպաստեցին հայկական իշխանության ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Դրա հետ մեկտեղ, այդ ձեռնարկումները Մլեհին հնարավորություն տվեցին խոշոր ֆեոդալներին ավելի մեծ կախման մեջ դնելու կենտրոնական իշխանությունից: Իսկ այդ շահավետ շէր խոշոր ֆեոդալներին, դրա համար էլ նրանք դժգոհեցին Մլեհի քաղաքականությունից: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականները ևս խիստ դեմ էին մահմեդական իշխանությունների հետ Մլեհի համագործակցությանը: Այդ բոլորը հասցրեց այն բանին, որ 1175 թ. Սիս քաղաքում դավադրություն կազմակերպեցին Մլեհի դեմ և սպանեցին նրան:

Բյուզանդական իշխանության մնացորդների վերացումը

Ստեփանի որդի Ռուբեն II-ը (1175—1187), որ հաջորդեց Մլեհին, շփոխեց իր հորեղբոր վարած քաղաքականությունը այս կամ այն իշխանության, ինչպես նաև սելջուկյան սուլթանությունների հետ համագործակցելու հարցում: Ռուբեն II-ի ժամանակ ևս հայկական իշխանության հիմնական հոգսը բյուզանդական տիրապետությունից ամբողջ Կիլիկիայի ազատագրումն էր: Նա, օգտագործելով բյուզանդական իշխանությունների և Իկոնիայի սուլթանության միջև եղած թշնամանքը և օժանդակություն ստանալով Իկոնիայի սուլթանից, կարճ ժամանակում Կիլիկիայի արևմտյան մասերը ազատագրեց բյուզանդական տիրապետությունից: Հայերը բյուզանդական վերջին կուսակալին՝ Կիո Սահակին գերի վերցրին և հանձնեցին Անտիոքի դքսին: Կիլիկիայում վերացվեց բյուզանդական տիրապետության վերջին մնացորդը: Ամբողջ երկիրը միավորվեց հայկական իշխանության ներքո, որի սահմանները ձգվում էին Սելեկիայից մինչև Սև լեռները:

Այսպիսով, ավելի քան հարյուրամյա համառ և արյունալի պայքարի դնով Կիլիկիայի հայերը կարողացան երկրից դուրս բշել բյուզանդացիներին, կազմակերպել և ամրապնդել իրենց իշխանությունը, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և ստիպել Բյուզանդիային ու սահմանակից մյուս տերություններին ճանաչել իրենց իշխանությունը Կիլիկիայում:

Հայ ժողովրդի կիլիկյան հատվածի այդ հաղթանակի վճռական պայմաններից մեկն այն էր, որ ժամանակի ընթացքում

Հայաստանից և հայաբնակ այլ վայրերից Կիլիկիա տեղափոխվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: XI—XII դարերում Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի ղեկավարությունը: Դրա հետ միասին հայերը տոգորված էին բյուզանդական տիրապետությունը թոթափելու և սեփական անկախ պետություն ստեղծելու ձգտումով:

Երկրորդ պատճառն այն էր, որ Կիլիկիան, տեղավորված լինելով Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, միջազգային առևտրի ծովային և ցամաքային ճանապարհների հանդույց էր: Իսկ դա զգալի շահով նպաստում էր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը և հսկայական եկամուտ բերում իշխանությունը: Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքն ունեւր նաև մի այլ առավելություն: Նա երեք կողմից շրջապատված էր բարձր և անանցանելի լեռներով, իսկ մի կողմից ծովով: Այդ դժվարացնում էր թշնամու մուտքը երկրի խորքերը և հեշտացնում երկրի պաշտպանությունը:

Պատճառներից մեկն էլ խաչակիրների և հայերի համագործակցությունն էր: Խաչակիրների արշավանքները և Ասորիքում ու Պաղեստինում ստեղծած նրանց իշխանությունները ծանր-հարվածներ հասցրին Կիլիկիային սահմանակից սելջուկ-թուրքական սուլթանություններին և թուլացրին նրանց: Բացի այդ, խաչակիրներն իրենց հարվածներն ուղղում էին նաև Բյուզանդիայի դեմ և դրանով խանգարում Բյուզանդիային միջամտելու Կիլիկիայի գործերին:

ԿՐԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԼԵՎՈՆ II-Ը ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՌՁԱԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրու- Մերձավոր Արևելքի, առանձնապես Միջերկ- թյունը Մերձավոր րական ծովի արևելյան ափերին ընկած երկրների, քաղաքական վիճակը XII դ. վեր- Արևելքում XII դարի շին քառորդում ենթարկվեց զգալի փոփո- վերջին քառորդում խուժյունների: Երկրորդական էություն սուլ- թանությունը Սալահդդինի գլխավորությամբ մեծ հզորության էր հասել: Այդ սուլթանությունը 1187 թ. դրավեց Երուսաղեմի լատինական թագավորությունը, իրեն ենթարկեց Ասորիքի և Միջագետքի զգալի մասը և վտանգի տակ դրեց Անտիոքի լատինական իշխանության գոյությունը ընդհանրապես: Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին ընկած լատինական իշխանություններից մի քանիսը XII դ. վերջին քառորդին կույ զնացին Սալահդդինի նվաճումներին:

Խոշոր ուժ էր դարձել նաև Իկոնիայի սուլթանությունը: Նա Բյուզանդիայի հաշվին ընդարձակել էր իր տերիտորիան Փոքր Ասիայում և իր ազդեցությունը տարածել արևելքից հարևան սելջուկյան էմիրությունների վրա: Նրա արևելյան սահմանը XII դ. վերջին քառորդում հասնում էր մինչև Կարնո բարձրավանդակը:

XII դարի վերջերին իր հզորացումն էր ապրում նաև վրացական պետությունը: Նա այդ ժամանակաշրջանում ծանր հարվածներ էր հասցնում հարևան սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: Մերձավոր Արևելքում աստիճանաբար թուլանում էին արևմտյան պետությունների ազդեցությունը և նրանց ստեղծած լատինական իշխանությունների ուժն ու նշանակությունը: Բյուզանդիան, որ մինչ այդ ազդեցիկ դեր էր խաղում Միջերկրական ծովի արևելյան

ավազանում, այժմ ետ էր մղվել և ամփոփվել Մարմարի և Սև ծովերի ափերին: Նա XII դ. վերջերում, այլևս վտանգավոր չէր ինչպես հայկական իշխանություն, այնպես էլ ուժեղացող Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանությունների համար:

Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունների նվաճումների հետևանքով Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի բանուկ ճանապարհներն ու նավահանգիստները դուրս եկան եվրոպական պետությունների ձեռքից: Հենց դա էլ դրդեց նրանց նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելք՝ լատինական իշխանությունները վերականգնելու և առևտրական ճանապարհներին տիրելու համար: Այդ ժամանակ էլ կազմակերպվեց խաչակրաց երրորդ արշավանքը, որը գլխավորում էին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը:

Պայքարը օտար ներխուժումների դեմ

Այդպիսի քաղաքական իրադրության պայմաններում Կիլիկիայի հայկական իշխանության գլուխ անցավ Լևոն II-ը (1187—1219): Նրա իշխանության հենց առաջին տարիներին Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանությունները փորձեցին անդամահատել Կիլիկիան և տիրանալ նրա առանձին մասերին: Այդ նպատակով 1187 թ. Իկոնիայի սուլթանի զորավար Ռոստոմը մեծ բանակով հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և, ասպատակելով շատ գավառներ, հասավ մինչև Սիս քաղաքը: Բայց նրա դեմ ելան հայկական զորքերը: Սիսից ոչ հեռու, Ռավին կոչված վայրում, ջարդեցին նրա բանակը, իրեն էլ սպանեցին:

Թշնամիների ներխուժումները հայերին ստիպեցին մտածել իրենց իշխանության սահմանների ամրապնդման մասին: Այդ նպատակով հայկական զորքերը 1188 թ. Իկոնիայի սուլթանությունից գրավեցին Պոսականա և Լուլուա, Պաղրաս և Դարսակ ամրոցներն ու բերդերը և դարձրին սլաշտպանության ամուր կետեր:

Այդ նվաճումներից հետո, դեռևս 90-ական թթ. սկզբներին, Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմանները հասան հարավ-արևելքից՝ մինչև Ալեքսանդրետի շրջանը, հյուսիս-արևելքից՝ մինչև Մարաշ, հյուսիսից՝ մինչև Առակլիա քաղաքը, իսկ արևմուտքից՝ մինչև ծովափնյա Ատալիա քաղաքը: Այդպիսով, հայկական իշխանության տերիտորիալ սահմանները Լևոն II-ի իշխանության առաջին տասնամյակում դուրս եկան Կիլիկիայի աշխարհագրական շրջանակներից:

**Լևոն II-ը և խաչա-
կիրները**

1189 թվականին սկսվեց խաչակիրների եր-
րորդ արշավանքը: Լևոն II-ը հատուկ պատ-
վիրակության միջոցով բանակցությունների
մեջ մտավ գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիլամորուսի հետ.
նրանք համաձայնության եկան համագործակցելու իրար հետ:
Լևոն II-ը պատրաստակամություն հայտնեց օգնել խաչակիրնե-
րին պարենով, իսկ գերմանական կայսրը խոստացավ թագ շնոր-
հել Լևոնին և նրան ճանաչել որպես Կիլիկիայի հայոց թագավոր:
Խաչակիրները մի քանի տարի Երուսաղեմի համար համառ
կռիվներ մղեցին Սալահեդդինի բանակի դեմ: Այդ կռիվներում
խաչակիրները թեև լուրջ հաջողություններ չունեցան, բայց զբա-
ղեցրին Սալահեդդինի զորքերին և կասեցրին նրանց հարձակում-
ները Կիլիկիայի հայկական իշխանության վրա:

Լևոն II-ը, ի հատուցումն այդ բոլորի, 1191 թ. անձամբ գլխա-
վորելով հայկական զորքերը, օգնեց Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ
Առյուծասրտին Բյուզանդիայից զրավելու Կիպրոս կղզին, ուր հե-
տո հաստատվեց ֆրանսիական կյուզինյան կամ Լուսինյան տան
իշխանությունը: Այնուհետև, նա խաչակիր ասպետների միու-
թյուններից մի քանիսին կալվածքներ շնորհեց Կիլիկիայում՝ տա-
ճարականներին՝ Մարաշի շրջակայքի մի քանի բերդեր, հիվան-
դանոցային ասպետներին՝ Սելևկիա քաղաքը և այլն: Լևոն II-ը
այդ անում էր այն նպատակով, որպեսզի հետագայում նրանց օգ-
տագործեր իր երկիրը ներխուժող ուժերի դեմ:

**Դաշինքի կնքումը
Անտիոքի և Կիլի-
կիայի միջև**

Մինչև Լևոն II-ը Կիլիկիայի հայ իշխանները
եթե Անտիոքի դքսության ենթական կամ
վասալը չէին, այնուամենայնիվ, հանգա-
մանքների բերումով, ընդունում էին նրա
ավագությունը: Լևոն II-ը այդպիսի դրություն այլևս հանդուրժել
չէր կարող: Նա առիթ էր որոնում վերջ տալու այդ աննորմալ վի-
ճակին: Դեռևս Սալահեդդինի կենդանության ժամանակ, 1193 թ.
Անտիոքի դուքս Բոհեմունդը աշխատեց նրան դրդել Լևոն II-ի
դեմ: Սակայն այդ շիրականացավ, որովհետև Սալահեդդինը հենց
այդ թվականին մահացավ: Դրանից հետո Անտիոքի դուքսը խորհեց
դավադրությամբ իր ձեռքը գցել Լևոն II-ին: Երկու երկրների միջև
սահմանային վեճերը լուծելու և բարեկամություն հաստատելու
պատրվակով 1193 թ. Բոհեմունդը պատվիրակություն ուղարկեց
Միս, Լևոնին առաջարկելով գալ և տեսակցել իր հետ երկու պետու-
թյունների սահմանադիտին: Սակայն Լևոն II-ը, նախօրոք տեղե-
կանալով Անտիոքի դքսի մտադրության մասին, կարողացավ

նույնպիսի ծուղակ սարքել Բոհեմունդի համար: Նա իր համաձայն-
նությունը հայտնեց հանդիպելու դքսի հետ և տեսակցության վայ-
րը նշանակեց Կաստիմ բերդը: Բոհեմունդը առանց որևէ կաս-
կածանքի ընդունեց Լևոնի առաջարկը և իր շքախմբով մեկնեց
Կաստիմ: Այնտեղ Լևոն II-ը նրան ձերբակալեց և բերեց Սիս:
Գերված դքսից պահանջեցին ետ վերադարձնել Ռուբեն
II-ի օրոք Կիլիկիայից խլած բերդերը, հողերը և գանձը,
ինչպես և հայերին հանձնել Անտիոքը: Բոհեմունդը ընդունեց այդ
պահանջները, բայց Անտիոքի բնակիչները չկամեցան քաղաքը
հանձնել հայերին և դուքսը մնաց գերության մեջ:

Երուսաղեմի թագավորը 1194 թ. եկավ Սիս, բանակեց և Լևոն
II-ի հետ: Նրան հաջողվեց համոզել Լևոն II-ին ու Բոհեմունդին՝
հաշտություն կնքել: Այդ հաշտության համաձայն՝ ա) Անտիոքի
դքսությունը հրաժարվեց իր ավագությունից Կիլիկիայի իշխանու-
թյան նկատմամբ և ընդունեց Կիլիկիայի հայկական իշխանու-
թյան ավագությունը, բ) Կիլիկիայի իշխանությանը վերադարձվե-
ցին նրանից գրավված հողերն ու ամրությունները, գ) ազատ
արձակվեց Բոհեմունդը, իսկ նրա որդի Ռայմոնդը ամուսնացավ
Լևոն II-ի եղբայր Ռուբենի դուստր Ալիծի հետ, պայմանով, որ
Ռայմոնդի մահից հետո դքսությունը անցնի Ալիծից ծնված որդուն:
Լևոն II-ը իր եղբոր աղջկան Ռայմոնդի հետ ամուսնացնելով,
ձգտում էր հնարավորություն ստեղծել և իրավաբանական հիմք
ունենալ հետագայում Անտիոքի դքսությունը միացնելու Կիլիկիա-
յի հայկական իշխանությանը և այդպիսով կազմակերպելու հա-
մեմատաբար ուժեղ և կենսունակ պետություն: Հետագայում Ալի-
ծից ծնված որդուն նա որդեգրեց և հռչակեց Կիլիկիայի հայկական
իշխանության գահաժառանգ: XII դարի վերջերին Կիլիկիայում
արդեն ստեղծվել էին քաղաքական, տնտեսական և տերիտորիալ
բոլոր նախապայմանները, որոնք հնարավոր էին դարձնում այդ
իշխանությանը տալ պետական ավելի հաստատուն և օրինական
ձև՝ հռչակել թագավորություն:

**Թագավորություն
հռչակումը**

Կիլիկիան թագավորություն հռչակելու հա-
մար գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկա-
մորուսի և Լևոն II-ի միջև դիվանագիտա-
կան բանակցություններ էին սկսվել դեռևս XII դարի 80-ական
թվականների վերջերից: Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը չկարողացավ իր
տված խոստումը կատարել, որովհետև խեղդվեց գետում, բայց
հայերը այդ հարցը բարձրացրին նրա հաջորդի՝ Հենրիխ I-ի առջև:
Վերջինս հանձն առավ իրագործել հայերի պահանջը և իր քար-

տուղար Կոնրադի միջոցով թագավորական թագ ուղարկել Լեոն II-ին: Բայց պատերազմական գործողությունների անհաջող ընթացքի հետևանքով Կոնրադը չկարողացավ հասնել Կիլիկիա և թագադրել Լեոն II-ին:

Այդ ժամանակ բյուզանդական Ալեքսեյ կայսրը շտապեց առաջինը պաշտոնապես ճանաչել Կիլիկիան որպես թագավորություն և 1196 թ. թագ ուղարկեց Լեոն II-ին: Դրանից երկու տարի հետո Հենրիխ I-ի ուղարկած թագը ևս ստացվեց և այդ նույն՝ 1198 թվականին Լեոն II-ը Տարսոն քաղաքում հանդիսավոր կերպով թագադրվեց որպես Կիլիկիայի հայոց թագավոր:

Այդ ակտը իր ժամանակի պատմագիրների կողմից դիտվել է որպես հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձություն: Կիլիկիայի հայ պատմագիր Սմբատ Գունդըստաբլը այն բնութագրում է որպես հայկական խորտակված պետականության վերականգնում: Եվ իրոք, Կիլիկիան թագավորություն հռչակելը նշանակում էր, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծվել էր հայկական մի ուժեղ պետություն, որ նորից վերականգնվել էր հայկական պետականությունը:

Հայերը Լեոն II-ի թագադրությանը տվեցին հանդիսավոր բնույթ: Տարսոն էին հավաքվել բազմաթիվ իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, օտարերկրյա դեսպաններ ու պատվիրակություններ, ինչպես և բնակչության տարբեր խավերին պատկանող հազարավոր մարդիկ: Թագադրության հանդեսը տևել է մի քանի օր և վեր է ածվել համաժողովրդական ցնծության:

Լեոն II-ի ձեռնարկումները

Թագավոր օծվելուց հետո Լեոն II-ի առաջին ձեռնարկումը եղավ Կիլիկիայում դեռևս անկախ մնացած առանձին ֆեոդալական իշխանությունների հնազանդեցումն ու հայաբնակ այդ շրջանների միացումը թագավորությանը: Այդպիսի շրջաններից մեկն էր Լամբրոնը: Դեռևս Լեոն II-ի նախորդները մի քանի անգամ անհաջող փորձեր էին կատարել Լամբրոնի Հեթումյաններին իրենց ենթարկելու: Լեոն II-ը վճռեց վերջ տալ նրանց պառակտիչ գործողություններին: Նա 1202 թ. Լամբրոնի տեր Հեթում իշխանին խնամիական կապ հաստատելու պատրվակով հրավիրեց Տարսոն և բանտարկեց: Դրանից հետո առանց մարտի գրավեց Լամբրոնը և այն վերածեց արքունական կալվածքի:

Թագավորության ձեռնարկած երկրորդ քայլը եղավ երկրի սահմանների պաշտպանության ամրացումը: Լեոնայքքներում կառուցվեցին ամրություններ, որտեղ տեղադրվեցին մշտական սահ-

մանապահ զինվորական ջոկատներ: Այդպիսի ջոկատներ հաստատվեցին նաև սահմանային այն հատվածներում, որտեղից ավելի շատ էր սպասվում թշնամու հնարավոր ներխուժում: Այնուհետև ուշադրություն դարձվեց երկրի ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Ստեղծվեց մշտական բանակ և հաստատվեց ռազմական ուսուցման որոշակի սիստեմ:

Իշխանության շրջանում պետական կանոնավոր ապարատ համարյա թե գոյություն չունեի: Լևոն II-ի օրոք ստեղծվեցին և օրինականացվեցին պետական մի շարք օրգաններ: Նախ, կազմակերպվեց և օրինական տեսք ստացավ **արքունիք**: Երկրորդ, արքունիքին կից հիմնադրվեց մեծ կամ վերին ատյան, որն անվանվել է նաև արքունական ատյան կամ դիվան: Երրորդ, արքունիքում կազմակերպվեցին գործակալություններ, վարչություններ, որոնց պաշտոնատար անձինք նշանակվում էին թագավորի կողմից: Չորրորդ, կարգավորվեց դատական սիստեմը և ստեղծվեց երեք կարգի դատարան՝ վերին, Սսի արքեպիսկոպոսական և Ստորին կամ Փոքր ատյաններ: Այս վերջին դատարանը միաժամանակ անվանվել է նաև Բուրջես:

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց երկրի տնտեսական կյանքին: Կարգի բերվեցին նավահանգիստները և ապահովվեցին ծովային ավազակների ասպատակություններից, ստեղծվեց առևտրական նավատորմ, կանոնավորվեցին ցամաքային ճանապարհները, շրջանառության մեջ դրվեցին արծաթյա և ոսկյա դրամներ, որոնք գործածություն մեջ մտան ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում: Արհեստագործության և առևտրի զարգացմանը նպաստելու համար առևտրական պայմանագրեր և համաձայնագրեր կնքվեցին վենետիկի, Ջենովայի և այլ քաղաքների ու երկրների առևտրականների հետ:

Լևոն II-ը աչքաթող շարեց նաև երկրի մշակութային կյանքի բնագավառը: Նա թե՛ հին և թե՛ իր օրոք կառուցված նոր վանքերին կից հրամայում է հիմնադրել դպրոցներ և դրանք ապահովում նյութապես: Նա գիտություն և արվեստի մարդկանց հրավիրում է իր արքունիքը և պայմաններ ստեղծում նրանց գործունեության համար: Ալիշանի նշած մի հիշատակարանում ասված է, որ Լևոն II-ի օրոք Եփրատից վրաց աշխարհը լցվեց իմաստությամբ և բազմացան մատենագրությամբ զբաղվողները՝ կեսը գրականության, մյուսները զարդանկարչության գծով:

Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայում ամրապնդվեց օրինականությունը և կարգավորվեցին մարդկանց սոցիալ-տնտեսական հարաբե-

րությունները: Այդ ձեռնարկումների ընթացքում հայկական թագավորությունը շատ բան վերցրեց Ասորիքի և Պաղեստինի լատինական իշխանությունների, հատկապես Անտիոքի դքսության հաստատած կարգ ու կանոնից: Կիլիկիայում կիրառվեցին Անտիոքի դքսության կողմից ընդունված օրենքները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին ասիզ, այսինքն՝ օրենսդրական հրովարտակ:

**Նոր ընդհարումներ
Անտիոքի դքսության
հետ**

Հայկական թագավորության ռազմական ու քաղաքական հզորացումը և Անտիոքի զբքսությունը հայկական թագավորությանը միացնելու մասին Լեոն II-ի մտադրությունը ցանկալի չէին Կիլիկիայի հարևաններին, որոնց թվում և լատինական իշխանություններին: Դա նոր բախումներ առաջ բերեց Կիլիկիայի և Անտիոքի դքսության միջև: 1199 թվականին մեռավ Անտիոքի դուքս Ռայմոնդը, գահը թողնելով Ալիծից ծնված իր անչափահաս որդուն՝ Ռուբեն-Ռայմոնդին: Բայց այդ բանին դեմ դուրս եկավ Ռուբեն-Ռայմոնդի հորեղբայրը՝ Տրիպոլսի դուքս Բոհեմոնդ Միականին: Նա հարձակվեց Անտիոքի վրա և գրավեց այն: Միականու գործողությունները զրդեցին Լեոն II-ին պաշտպանելու Ռուբեն-Ռայմոնդի օրինական իրավունքները, որոնք նախատեսված էին և՛ ժառանգական սկզբունքով, և՛ 1194 թ. Անտիոքի դքսի ու Լեոն II-ի միջև կնքված պայմանագրով:

Կիլիկիայի թագավորության և Տրիպոլսի դքսության միջև Անտիոքի համար մղված պայքարը շարունակվեց մինչև 1216 թ. երբ մի վերջին անգամ Լեոն II-ը զորքով մտավ Անտիոք և, այնտեղից գուրս քշելով Միականուն, հանդիսավոր կերպով Ռուբեն-Ռայմոնդին նորից հռչակեց Անտիոքի դուքս:

Այդ ամենից հետո Ռուբեն-Ռայմոնդը ապերախտ գտնվեց իր խնամակալի և պաշտպանի հանդեպ, գոռոզացավ և զրկվեց նրա պաշտպանությունից: Նրանից երես դարձրին նաև Անտիոքի ազդեցիկ մարդիկ և օգնեցին նրա հակառակորդին՝ Միականուն, որը 1219 թ. հարձակվեց Ռուբեն-Ռայմոնդի վրա և վերջնականապես Անտիոքը խլեց նրա ձեռքից: Դրանով Անտիոքի համար պայքարը փաստորեն վերջացավ Միականու հաղթանակով:

Լեոն II-ի թագավորության վերջին տասնամյակում տո՛ղի ունեցան մի շարք այլ դեպքեր: Իկոնիայի սուլթան Քեյքաուզը դեռևս 1214 թ. հարձակվել էր Կիլիկիայի վրա և գրավել Լուլուա բերդը, սակայն հայկական բանակից հակահարված ստանալով ետ էր քաշվել: Այդ դեպքերից հինգ տարի անց՝ 1219 թ. նա նորից

հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և պաշարեց սահմանային կարևոր ամրություններից մեկը՝ Կապան բերդը, որի գրավումը լուրջ վտանգի տակ կղներ հայկական թագավորությունը: Քեյքաուզ սուլթանին չհաջողվեց գրավել բերդը, սակայն բաց ճակատամարտում հայկական զորքերը պարտվեցին և հայկական բանակի հրամանատար Կոստանդին Գունդատաբլը և մի քանի այլ իշխաններ գերի ընկան, որոնց հետո ազատեցին մեծ փրկանք վճարելով, բայց հայկական բանակը դրանից հետո մտավ թշնամու երկիրը, Իկոնիայի սուլթանը խոհեմությամբ ցուցաբերեց, ետ քաշվեց և այլևս չխախտեց երկրի սահմանները:

Արտաքին թշնամիներին սանձահարելու հետ միասին Լևոն II-ը փորձեց կարգավորել նաև գահաժառանգության հարցը: Նա արու զավակ չունեւր. 1209 թ. նա որդեգրեց Ռուբեն-Ռայմոնդին ու հռչակեց թագաժառանգ: Սակայն հետագայում հրաժարվեց դրանից:

Անտիոքի դեպքերից հետո, 1217 թ. նա գահաժառանգ հայտարարեց իր երկրորդ կնոջից ծնված դստերը՝ Ջաբելին, նրան խնամակալներ նշանակեց սպարապետ Կոստանդինին և իշխան Ատանին: Այս դեպքերից քիչ անց, 1219 թ. մայիսի 2-ին, Լևոն II-ը մեռավ՝ իր հետնորդներին թողնելով բարգավաճած և վերելք ապրող մի հզոր պետություն:

2. ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ԳԻՆԱՍՏԻԱՆ ԵՎ ԴԱՇԻՆՔԸ ՄՈՆՂՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ

Գահակալության հարցը Լևոն II-ից հետո

Լևոն II-ի մահից հետո գահակալության հարցը բարդություններ առաջացրեց: Խնամակալ Ատան պալլի մահից հետո երկրի ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացավ Կոստանդին Գունդատաբլի ձեռքում: Հենց այդ ժամանակ էլ Կիլիկիայի թագավորության գահի համար նոր հավակնորդներ ասպարեզ ելան: Գրանցից մեկը Լևոն II-ի ավագ դստեր՝ Ռիթայի ամուսինն էր՝ Նրուսաղեմի թագավորը, որն ուզում էր իր որդուն դնել Կիլիկիայի թագավորության գահին:

Ոտքի էր կանգնել նաև Ռուբեն-Ռայմոնդը, որն արտաքսվել էր Անտիոքից: Սակայն այս հավակնորդներից և ոչ մեկը հաջողություն չունեցավ: 1220 թվականին Ռիթան և նրա որդին մեռան, իսկ Ռուբեն-Ռայմոնդը, որը Կոտիկոսի իշխան Վահրամ Մարաշախտի և այլոց օգնությամբ Կիլիկիա էր մտել և փորձում էր տի-

րանալ գահին, Կոստանդին Գունդստաբլի զորքերից պարտութուն կրեց և գերվելով բանտ նետվեց:

Վերոհիշյալ դեպքերը ստիպեցին արքունիքին արագացնել Զաբելի մտուանութունը, այլ կերպ ասած, լուծել դահակալության հարցը: Ստեղծված պայմաններում նպատակահարմար համարվեց Կիլիկիայի գահը հանձնել Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միականու որդուն՝ Ֆիլիպին: Այդպիսի որոշումն արդարացվում էր նրանով, որ Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև եղած հակամարտութունը կվերանար և հնարավոր կդառնար այդ երկու իշխանութունները միավորել մեկ պետության մեջ: Դրա համար էլ 1221 թ. Ֆիլիպին մտուանացրին Զաբելի հետ և նրան օժեցին Կիլիկիայի թագավոր այն պայմանով, որ նա, ինչպես վկայում է Սմբատ Գունդստաբլը, «հայենակ կենայր, և զեկեղեցին և զսեղան հայենակ տաներ»:

Սակայն Ֆիլիպը սկսեց պետական բարձր պաշտոններից հեռացնել հայերին, մեծ տեղ տալ լատինական տարրերին և արհամարհել հայկական սովորութունները: Այդ պատճառով էլ նա 1223 թ. հայ իշխանների կողմից ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, որտեղից այլևս դուրս չեկավ:

Հեթումյան դինաստիայի հաստատումը Թագավորական գահը դարձյալ թափուր մնաց: Երկիրը նորից սկսեց կառավարել Գունդստաբլը: Նա այս անգամ ստանձնեց ոչ միայն Զաբելի, այլև ամբողջ թագավորության խնամակալութունը, այսինքն՝ նշանակվեց երկրի պալլ: Նա երեք տարի այդպես կառավարեց երկիրը և միայն 1226 թ. նորից դրեց գահի համար թեկնածու ընտրելու հարցը: Այս անգամ պալատականների համաձայնությամբ որոշվեց Զաբելին մտուանացնել Կոստանդին Գունդստաբլի որդուն՝ Հեթումի հետ և նրան ճանաչել որպես Կիրիկիայի թագավոր: 1226 թվականին Տարսոն քաղաքում մեծ հանդիսավորությամբ Հեթումին հայոց թագավոր օժեցին (1226—1270): Այդպիսով, հանձինս Հեթում I-ի, հիմք դրվեց Հեթումյան դինաստիային, որը տևեց մինչև 1342 թ.:

Նորահաստատ դինաստիան իր գիրքերը երկրում ամրացնելու համար պետական բարձր պաշտոններն ու զործակալութունները կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Հեթումի հայրը՝ Կոստանդին Գունդստաբլը նշանակվեց թագավորահայր և ավագ պարոն: Սպարապետութունը արվեց Հեթում I-ի ավագ եղբորը՝ Սմբատին: Թագավորի երկրորդ եղբայրը՝ Լևոնը նշանակվեց մարաջխտ՝ բանակի հրամանատար սպառազինման և մատակարարման գծով և իշխանաց-իշխան կամ պարոնաց-սյարոն: Ամենակրտսեբ եղ-

բայրը՝ Օշինը նշանակվեց պալլ: Թագավորի եղբայրներին մեկն էլ՝ Բարսեղը նշանակվեց Դրագարկի վանքի վանահայր և Սսի արքեպիսկոպոս, որը եկեղեցական գործերում ազդեցիկ պաշտոն էր:

Նոր դինաստիան արքունիքի հետ կապեց նաև ազդեցիկ ֆեոդալ-իշխաններին, մանավանդ այնպիսիներին, որոնք հաճախ էին փորձել հակադրվել արքունիքին, օրինակ՝ Լամբրոնի նախկին տերերին: Կոստանդին Թագավորահայրը նրանց և արքունիքի միջև եղած հակամարտությունը վերացնելու համար Հեթումի որդի Կոստանդին Լամբրոնացուն տվեց Թագադրության պաշտոն և նրան վերագործրեց Լամբրոն ամրոցը: Այդպիսի քաղաքականություն վարեց նաև Կոռնիկոսի նախկին տիրոջ՝ Վահրամ Մարաշախտի որդիների նկատմամբ, որոնց վերագործվեց այդ ամրոցը:

Բանակցություններ մոնղոլների հետ Հեթում I-ի Թագավորության տարիներին Հեռավոր արևելքից մոնղոլ-թաթարական ցեղերը խոշոր զանգվածներով ներխուժեցին Մերձավոր Արևելք և, ոտնատակ տալով բազմաթիվ երկրներ, մտան նաև Փոքր Ասիա, լուրջ սպառնալիք ստեղծելով Կիլիկիայի Թագավորության համար:

Կիլիկիայի Թագավորության նկատմամբ շրջապատող պետությունների ունեցած թշնամական վերաբերմունքը ստիպեց Հեթումյաններին չհակադրվել մոնղոլներին, այլ դաշինք կնքել նրանց հետ: Այդ պատճառով էլ, երբ 1243 թ. մոնղոլ-թաթարները Բաշու գորավարի գլխավորությամբ մտան Փոքր Ասիա և գրավեցին Կեսարիա քաղաքը, Կիլիկիայի Թագավորությունը Կոստանդին Թագավորահոր գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկեց մոնղոլ գորավարի մոտ, առաջարկելով բարեկամություն հաստատել և դաշինք կնքել երկու պետությունների միջև: Բաշուն ընդունեց հայերի առաջարկը այն սլայմանով, որ Կիլիկիայի Թագավորը անձամբ գնա մոնղոլական մեծ դանի մոտ: Հայերն ընդունեցին Բաշուի պայմանը: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական Թագավորության ու մոնղոլ-թաթարների միջև բարեկամություն հաստատվեց: Այդ բարեկամության առաջին արդյունքը եղավ այն, որ մոնղոլական զորքերն ու ցեղերը չմտան Կիլիկիա և երկիրը զերծ մնաց նրանց ահավոր ավերածություններից: Հեթումի այցը Մոնղոլիա նախապատրաստելու նպատակով 1248 թ. Սմբատ Գունդըստաբլը մեկնեց Մոնղոլիա և պայմանավորվեց Հայոց Թագավորի այցելության և դաշինքի հաստատման մասին:

Հերոսն I-ի այցը Հեթում I-ի այցը Մոնղոլիա ձգձգվում էր Մոնղոլիա և դաշինք-մասամբ այն պատճառով, որ հարևանները քի հաստատումը մի քանի անգամ հարձակումներ գործեցին Երկրի վրա: Հարկավոր էր ետ մղել թշնամիներին և ապահովել Երկրի պաշտպանությունը: Այնուհետև, թագուհու մահը 1252 թ. և, թերևս, Հեթումի՝ Մոնղոլիա գնալու ցանկություն չունենալը նույնպես ձգձգում էին այցելությունը:

Սակայն այդ այցելությամբ շահագրգռված էր մոնղոլական պետությունը: 1253 թ. հայոց թագավորը հրավեր ստացավ այցելելու մոնղոլական պետության մայրաքաղաք Կարակորում, և Հեթում I-ը 1254 թ. գարնանը մեկնեց մոնղոլական մեծ դանի մոտ:

Հեթում I-ը անցավ Հայաստանով, տեսակցեց մի շարք նշանավոր իշխանների հետ, ապա շարունակեց ճանապարհը դեպի Ոսկե Հորդա, իսկ այնտեղից, էլ՝ Կարակորում: Այնտեղ նա ընդունվեց Մանգու դանի կողմից. դաշինքը երկու երկրների միջև հաստատվեց: Մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ Հեթում I-ի և Մանգու դանի միջև կնքված դաշինքը ունեցել է հետևյալ բովանդակությունը. առաջին՝ երկու կողմերն էլ պայմանավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ: Կիլիկիայի հայերը օգնելու էին մոնղոլներին Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլներն էլ պաշտպանելու էին Կիլիկիայի թագավորությունը Իկոնիայի, Եգիպտոսի և այլ պետությունների հարձակումներից: Երկրորդ՝ առանց Կիլիկիայի թագավորության համաձայնության և պահանջի, մոնղոլական զորքն ու պաշտոնյաները հայկական թագավորության սահմանները չպետք է մտնեին: Երրորդ՝ այն հողերը, որոնք նախկինում պատկանել էին հայկական իշխանությանը, բայց զավթվել էին ուրիշների կողմից, իսկ հետո էլ անցել մոնղոլներին, պետք է վերադարձվեին հայկական թագավորությանը: Չորրորդ՝ մոնղոլական պետությունը հանձն էր առնում կարգավորել բուն Հայաստանի քնակչությունից դանձավող հարկերը և թեթևացնել հայկական եկեղեցուց վերցվող տուրքերը:

Կնքված դաշինքը շահավետ էր Կիլիկիայի թագավորության համար: Այն ապահովում էր այդ թագավորության ինքնուրույն գոյությունը, զերծ էր սլահում Կիլիկիան մոնղոլական զորքերի ներխուժումից և Կիլիկիայի առևտրականների համար հնարավորություն էր ստեղծվում մուտք գործելու մոնղոլական լայնածավալ պետության խորքերը:

Մոնղոլական պետության և Կիլիկիայի հայկական թագավոր-

րության հարաբերությունների մասին պատմագետներից ոմանբայն կարծիքն են հայտնել, թե Կիլիկիայի թագավորութունը հանդիսացել է մոնղոլական մեծ դանների բացարձակ վասալը: Մինչդեռ եղած աղբյուրները հաստատում են, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորութունը չի մտել մոնղոլական պետության կազմի մեջ և եղել է միանգամայն ինքնուրույն իշխանություն:

Հայ-մոնղոլական համագործակցու- թյունը

Հեթում I-ը հայրենիք վերադառնալիս հանդիպեց Նուբաուին, որը նշանակվել էր Մերձավոր Արևելքում գտնվող մոնղոլական զորքերի հրամանատար և այդ երկրների կառավարիչ: Նրան հանձնեց Մանգու դանի ուղարկած գրությունները և ապա անցավ Հայաստան: Նա Հայաստանում տեսակցություն ունեցավ Բաշուի հետ, մասնակցեց դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան գավառները նրա կազմակերպած արշավանքին: 1256 թվականին մեծ հանդիսավորությամբ նա ժամանեց Սիս և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը:

1258 թվականին սկսվեցին մոնղոլական զորքերի նոր հարձակումները Միջագետքի, Ասորիքի ու Պաղեստինի վրա: Այդ թվականին էլ Նուբաուի բանակը գրավեց Բաղդադը և վերջ տվեց Արաբական խալիֆայությանը: Հաջորդ տարին Նուբաուի մոտ գնացին Հեթում I-ը և հայոց կաթողիկոսը՝ Խալիֆաթի դեմ տարած հաղթանակը շնորհավորելու և նրա գալուստը ողջունելու: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական բանակը մոնղոլական զորքերի հետ մասնակցեց հիշյալ երկրների նվաճմանը, վարդան Արևելցու վկայությամբ, Նուբաուի զորքերի հետ էր «ի յառնուլն դամենայն աշխարհն Շամա (այսինքն՝ Ասորիք) և մեր պսակաւորն Հեթում»:

Փոքր Ասիայում և Ասորիքում մոնղոլական զորքերի մղած կռիվների ընթացքում հայկական թագավորութայնը հաջողվեց իրեն միացնել Հալեպի, Այնթապի, Մարաշի և Կապադովկիայի հարավային շրջանները:

Կիլիկիայի հայկական թագավորութայնը հզորացումը անհանգրստություն էր առաջ բերում եզրպատական սուլթանությունում: Այդ պատճառով եզրպատական սուլթան Բիպարսը (Ֆնգիտար), օգտվելով Նուբաուի մահվանից (1265) հետո մոնղոլների միջև առաջացած երկպառակությունից ու ընդհարումներից, որոնց հետևանքով նրանք այլևս հայերին չէին կարող օգնել, նախապատրաստվեց արշավել դեպի Ասորիք և Կիլիկիա: Նա պատերազմական գործողություններն սկսելուց առաջ Կիլիկիայի հայկական թագավորութայնն առաջարկեց իրեն վերադարձնել Ասորիքի և Կիլիկիա-

յի սահմանագլխին գտնվող մի քանի բերդեր և վերացնել Կիլիկիայից Եգիպտոս հաց արտահանելու արգելքը: Հայկական արքունիքը մերժեց այդ պահանջը: Եգիպտական զորքերը 1266 թ. նախ հարձակվեցին Անտիոքի վրա, գրավեցին այն, ապա արշավեցին Կիլիկիա: Հեթում I-ը հայկական բանակի հրամանատարութունը հանձնարարեց իր երկու որդիներին՝ Լևոնին և Թորոսին, իսկ ինքը մեկնեց մոնղոլ-թաթարների օգնութուն խնդրելու:

Եգիպտական բանակը շտապեց մարտի բռնվել հայերի հետ ավելի շուտ, քան նրանք կարող էին մոնղոլներից օգնութուն ստանալ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սև լեռների մոտ՝ Մառի կողմած վայրում, նույն թվականի աշնանը: Հայկական բանակը թեև անձնուրաց կերպով կռվեց եգիպտական սուլթանության զորքերի դեմ, բայց, ի վերջո, պարտվեց. հրամանատարներից Թորոսը զոհվեց, իսկ Լևոնը գերի ընկավ: Մոնղոլական ղանը պատերազմի մեջ գտնվելու պատճառով չկարողացավ հայերին օգնել և Հեթումը ձեռնունայն հտ վերադարձավ:

Դրանից հետո հակառակորդի բանակը թափանցեց երկրի խորքը, ասպատակեց քաղաքներն ու գյուղերը, գրավեց Սիսը, հրկիզեց այն և կողոպտեց արքունի գանձարանը: Սակայն հայերին հաջողվեց մինչև 1268 թ. թշնամուց մաքրել երկիրը և բանակցութուններ սկսել եգիպտական սուլթանության հետ հաշտութուն կնքելու համար: Եգիպտական մամլուկյան սուլթանութունը հաշտութուն կնքելու և գերված արքայազն Լևոնին ազատ արձակելու համար պահանջում էր, որ իրեն տրվեն սահմանամերձ մի քանի բերդեր և ազատ արձակվի ու Եգիպտոս վերադարձվի մոնղոլների կողմից գերված եգիպտական զորավար Սոնգուրը: Հեթում I-ը համաձայնվեց և 1268 թ. հաշտութուն կնքվեց: Գերված թագաժառանգ Լևոնը ազատվեց և վերադարձավ հայրենիք:

Կիլիկիայի թագավորության և նոր քաղաքականությունը

Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում XIII դ. վերջին քառորդում զգալի փոփոխություններ կատարվեցին: Մոնղոլների ահ ու սարսափ տարածող ուժը աստիճանաբար թուլանում էր. մոնղոլներն արդեն պաշտպանողական դիրք էին բռնել իրենց հակառակորդների հանդեպ: Ասպարեզից վերանում էին խաչակիրների կողմից ստեղծված լատինական իշխանութունները, իսկ Իկոնիայի սուլթանութունը մոնղոլներից ստացած հարվածներից այլևս ուշքի չկավ ու գնալով թուլացավ: Դրան հակառակ, եգիպտական մամլուկյան սուլթանութունը

տարեցտարի ավելի էր հզորանում և Մերձավոր Արևելքի ազդեցիկ ուժերից մեկը դառնում:

Ստեղծված նոր պայմաններում Կիլիկիայի թագավորության առջև լուրջ խնդիրներ ծառայան ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության բնագավառում: Կիլիկիայի համար ավելի վտանգավոր հակառակորդ դարձավ եգիպտական սուլթանությունը, որի դեմ պայքարելու դեպքում նա դաշնակցի կարիք պետք է գգար: Մոնղոլական էլղանությունը թեև շարունակում էր մնալ Կիլիկիայի դաշնակիցը, բայց այնքան էլ հուսալի չէր:

Հեթում I-ի հաջորդը և որդին՝ Լևոն III-ը (1270—1289) շարունակեց պահպանել բարեկամությունը մոնղոլների հետ, բայց միաժամանակ նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու հույսով իր հայացքն ուղղեց դեպի Արևմուտք: Նա 1274 թ. պատգամավորություն ուղարկեց Լուզոնի ժողով, նպատակ ունենալով խաչակրաց նոտարշավանք կազմակերպել դեպի Արևելք: Նման դիմումներ կրկնվեցին նաև 1278, 1279 և 1282 թթ.:

Մամլուկյան սուլթանությունը այդ բանը դիտեց որպես 1268 թ. հաշտության խախտում: 1275 թվականին եգիպտական զորքերը մտան Կիլիկիա և, հանկարծակիի բերելով հայկական բանակին, ասպատակեցին երկիրը, ավարի ենթարկեցին Մսիսը, հասան մինչև Կոռիկոս, պաշարեցին Սիսը: Հայերը միայն հաջորդ տարին Սմբատ Գունդստաբլի հրամանատարությամբ պարտության մատնեցին մամլուկներին և դուրս քշեցին երկրի սահմաններից: Եգիպտացիները 1277—1281 թթ. ընթացքում մի քանի անգամ հարձակումներ գործեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանների վրա, սակայն հայերը, մոնղոլներից օգնություն ստանալով, կասեցնում էին մամլուկների առաջխաղացումը և ստիպում հեռանալ Կիլիկիայից: Դրանից հետո, 1282 թ. Կնքվեց հաշտություն, կատարվեց գերինների փոխանակություն, առևտրական քարավաններին ազատ երթևեկելու իրավունք տրվեց և այլն: Այդ հաշտությունը երբեմն-երբեմն խախտվելով՝ իր ուժը պահպանեց մինչև 1321 թ.:

Լևոն III-ի ներքին քաղաքականությունը Լևոն III-ի թագադրության կապակցությամբ, 1271 թ., ներում շնորհվեց բանտարկյալներին և «բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան»: Սակայն բանտարկյալ-

ների ազատման դեմ դուրս եկան խոշոր ֆեոդալները և ապստամբեցին Լևոն III-ի դեմ: Նրանց ընդվզումը ճնշվեց, Մավլան բերդի տեր Լևոնը և Աբլղարիբ իշխանը պատժվեցին:

Վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ կենտրոնախույս ուժե-

որը ձգտում էին կասեցնել կենտրոնական իշխանության հզորացումը: Ազնվականության միջին և ցածր խավերը, ինչպես և բնակչության մյուս տարրերը օժանդակեցին Լևոն III-ին կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերող ֆեոդալների դեմ մղած պայքարում: Դա պայմաններ ստեղծեց թագավորի իրավունքների ու իշխանության ընդարձակման համար, որը տանում էր դեպի միանձնյա իշխանություն, դեպի արսուլյուտիզմ:

Լևոն III-ի ժամանակաշրջանում ուշադրություն դարձվեց նաև երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի վրա: Միջոցներ ձեռք առնվեցին վերաշինելու պատերազմների ժամանակվանսոված Սիսը, Տարսունը, վերականգնելու ավերված վանքերը և երկրի պաշտպանության համար կառուցելու ամրություններ: 1271 թվականին վերանորոգվեցին վենետիկցիների, իսկ 1288 թ. ջենովացիների հետ նախկինում կնքված առևտրական պայմանագրերը, նոր պայմանագիր կնքվեց արադոնացի առևտրականների հետ: Առևտրականներին լայն հնարավորություններ էին տրվում Կիլիկիայում առևտուր անելու համար, որը զգալիորեն նպաստում էր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը:

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրությունը Մերձավոր Արևելքում XIV դարի սկզբին

XIII դարի վերջերին և XIV դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ, որոնք աննպաստ վիճակ ստեղծեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար: Եգիպտական սուլթանությունը նվաճեց լատինական իշխանությունները և սահմանակից դարձավ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Մոնղոլական էլղանության ներսում արագացել էր տնտեսական կյանքի անկումը, որի հետևանքով երերուն էր դարձել նաև նրա ռազմական ու քաղաքական վիճակը: Ղազան դանի ժամանակ (1295—1304) մոնղոլներն ընդունեցին մահմեդականություն և փոխեցին իրենց նախկին թշնամական վերաբերմունքը մուսուլմանական իշխանությունների նկատմամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի թագավորության գլուխ էր կանգնած Լևոն III-ի որդին Հեթում II-ը (1289—1301), ապաշնորհ մի թագակիր, որ իր թագավորության 11 և խնամակալության 5 տարիների ընթացքում հինգ անգամ հրաժարվեց երկրի

կառավարումից և երեք անգամ վանք մտալ որպես հոգևորական: Նա ամբողջութեամբ հարեց կաթողիկոսութեանը և փորձեց երկրի թագավորութեան արտաքին և ներքին քաղաքականութիւնը ենթարկել Արևմուտքի շահերին: Դա առաջ բերեց երկրում ներքին խլրտումներ և գահակալական կռիւներ, որից օգտուեցին արտաքին թշնամիները և հարծակումներ գործեցին Կիլիկիայի ու նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջանների վրա:

Դեռևս 1292 թ. եգիպտական զորքերը հարձակվել էին Հռոմ-կլայի վրա, գրավել կաթողիկոսարանը և գերի տարել Ստեփանոս կաթողիկոսին: Դրանից հետո նոր կաթողիկոսը ստիպված եղաւ փոխադրվել Սիս քաղաքը: Եգիպտական զորքերը մի քանի անգամ ևս ասպատակեցին Կիլիկիայի զանազան շրջանները, բայց վերջին անգամ մոնղոլների օգնութեամբ հայերին հաջողեց ետ մղել նրանց հարձակումները և առժամանակ պաշտպանել երկիրը նրանց ներխուժումներից:

Սսի և Ադանայի ժողովները

Կիլիկիայի հայկական արքունիքը ձգտում էր հայ-մոնղոլական թուլացած և իր նշանակութիւնը կորցրած դաշինքի փոխարեն ձեռք բերել եվրոպական պետութիւնների օգնութիւնը:

Հեթում II-ը 1301 թ. պաշտոնապես հրաժարվեց գահից և այն հանձնեց իր եղբորորդի Լևոն IV-ին (1301—1307), բայց այդ անշահաւէտ թագավորի խնամակալութեան և խորհրդատուի պարտականութիւններն ու իրավունքները իր վրա վերցրեց, այլ կերպ ասած, շարունակեց կառավարել երկիրը: Այդ ժամանակ եգիպտական մամլուկների կողմից Կիլիկիայի համար ստեղծված վտանգն ավելի մեծացաւ: Նրանք մի քանի անգամ հարձակվեցին թագավորութեան վրա և մեծ տագնապ առաջ բերին երկրում: Մոնղոլների օգնութիւնն այլևս հուսալի չէր: Հեթում II-ը և հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցին, որոնք իրենց լատինամոլութիւնը վաղուց էին դրսևորել, սկսեցին օգնութիւն խնդրել Հռոմի պապից և եվրոպական իշխանութիւններից: Իսկ պապը պահանջում էր, որ հայկական եկեղեցին ընդունի կաթողիկ եկեղեցու ծիսակատարութիւններն ու սկզբունքները, այսինքն՝ ենթարկվի իրեն: Այդ կապակցութեամբ 1307 թ. Սսում հրավիրվեց ժողով և քննարկվեց կաթողիկ եկեղեցուն միանալու հարցը: Հեթումի և Լևոնի ճնշման ներքո ժողովականները ստիպված եղան համաձայնվել դրան: Սակայն այդ որոշումը չկատարվեց, որովհետև հայ բնակչութիւնը և հոգևորականների զգալի մասը դեմ էին դրան: Այդ պատճառով երկրում առաջացան իրար դեմ պայքարող

խմբավորումներ, որով խախտվեց երկրի քաղաքական միասնությունը:

Կիլիկիայի հարևան սելջուկյան և արաբական իշխանություններն այդ որոշումը դիտեցին որպես խաչակիրներին նորից արևելք բերելու փորձ, և հայկական թագավորության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքն ուժեղացավ: Նրանց զորմամբ Կիլիկիայում որպես օգնական ուժ գտնվող մոնղոլական ջոկատի հրամանատար Փիլարդունը, որն արդեն մահմեդականություն էր ընդունել, Ասի ժողովից ութ ամիս հետո, 1307 թ. նոյեմբերին, հյուրասիրության պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Հեթումին և Լևոն IV-ին, կազմակերպում նրանց սպանությունը: Դրանով արդեն վերջ էր տրվում հայ-մոնղոլական դաշինքին:

Փիլարդունը և նրա համախոհները ամրացան Անարզաբա քաղաքում՝ մտադրվելով տիրանալ Կիլիկիայի մի մասին: Սակայն թագավորի հորեղբայր Օշինը, հայկական զորքերի գլուխ անցած, հարձակվեց նրանց վրա և դուրս քշեց Կիլիկիայից: Դրանից հետո Օշինը հռչակվեց թագավոր (1309—1320) և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը:

Արքունիքը և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը ժողովրդի կամքին հակառակ, փորձեցին գործադրության մեջ դնել Սսի ժողովի որոշումը: 1309 թվականին Ադանայում տեղի ունեցավ մի նոր ժողով, որի նպատակն էր ստիպել ժողովրդին համաձայնվելու հայկական եկեղեցու միացմանը կաթոլիկականին: Այդ ժողովի դեմ նույն թվականին Սիս քաղաքում տեղի են ունենում ցույցեր և բողոքներ, որոնց մասնակցում են հոգևորականներ, բազմաթիվ հասարակ մարդիկ և բնակչության այլ խավեր, այդ թվում նաև կանայք: Ցուցարարներից շատերը, որոնց թվում և կանայք, մահապատժի ենթարկվեցին:

1316 թվականին Ադանայում նորից ժողով գումարվեց, որը թագավորի և կաթողիկոսի հարկադրանքով վերահաստատեց Սսի 1307 թ. ժողովի որոշումը: Եգիպտական սուլթանությունը հալկական թագավորության նման քաղաքականությունը գնահատեց որպես թշնամանք իր նկատմամբ և նորանոր արշավանքներ կազմակերպեց դեպի Կիլիկիա:

**Եգիպտական և 1320 թ. Օշինին հաջորդեց նրա անչափա-
արշավանքը և 1323 հաս որդի Լևոն V-ը (1320—1342), որն
թվականի հաշտու- սկսեց երկիրը կառավարել խնամակալների
թյունը և պայլերի օգնութեամբ: Նրանցից առանձ-
նապես նշանավոր էր Կոռիկոսի տեր Օշինը:
Լևոն V-ի թագավորութեան հենց առաջին տարիներին Եգիպտական
սուլթանութեան խրախուսանքով Կիլիկիայի վրա հարձակվեցին
թաթար Քեմուրդաշը և թուրք Ամիր-Օմարը: Նրանք 1321 թ. հյու-
սիսից և արևելքից մտան Կիլիկիա և, ասպատակելով մի շարք
գավառներ, հասան մինչև Մամեստիա և Ազանա: Այդ նույն թվա-
կանին Կիլիկիա ներխուժեց նաև եգիպտական մեծաքանակ մի
քանակ՝ սուլթան Մելիք-Նասիրի զլխավորութեամբ, և գրավեց
Այաս քաղաքը:**

Հայկական բանակը անպատրաստ գտնվեց այդ հարձակում-
ների հանդեպ: Մանկահասակ թագավորը, Օշին պայլը և սրա եղ-
բայրը՝ Կոստանդին Գունդատարը իրենց զորքերով քաշվեցին լեռ-
ները և ամրացան բերդերում: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Միայն
տեղ-տեղ կազմակերպվեցին աշխարհագորային և պարտիզանա-
կան ջոկատներ, որոնք լեռնանցքներում և կիրճերում փակում էին
թշնամու զորքերի ճանապարհը ու հարվածում նրանց: Այդ ջո-
կատներից հայտնի է Այասի մոտակայքում 600 մարդուց կազմը-
ված խումբը, որը մեծ կորուստ պատճառեց եգիպտական զորքե-
րին: Ակտիվ կերպով գործել է նաև մի այլ՝ 200 հոգուց բաղկացած
ջոկատ, որի գործողութունների հետևանքով ոչնչացվել է շուրջ
6000 մամուլեյան զինվոր:

1323 թ. եգիպտոսի մայրաքաղաքում հայկական թագավո-
րութեան և սուլթանութեան միջև կնքվեց հաշտութուն՝ հետևյալ
պայմաններով.

ա) Եգիպտական զորքերը ետ են քաշվում Կիլիկիայից:

բ) Հայկական թագավորութունը պարտավորվում է տարե-
կան 50000 ֆլորին տուրք և Այաս նավահանգստի ծովային եկա-
մրտի 50 տոկոսը վճարել եգիպտական սուլթանութեանը:

գ) Սուլթանութունը պարտավորվում է իր ծախսով վերաշի-
նել ավերված ամրութուններն ու բերդերը, բացառությամբ Այա-
սի ամրութունների:

Բացի այդ, Կահիրեում հայկական պատվիրակությանը հաս-
կացրին, որ արևմտյան սիստութունների հետ Կիլիկիայի թագա-
վորութեան քաղաքական կապերը ցանկալի չեն, հայերը պետք է
խուսափեն այդպիսի կապերից:

**Լևոն V-ի լատինա-
մով քաղաքակա-
նությունը**

Կիլիկիայի արքունիքը անհրաժեշտ հետե-
վություններ շարեց Կահիրեի 1323 թ. հաշ-
տուիյան պայմաններից: Հազիվ էր անցեր
մի քանի տարի, երբ Լևոն V-ը, անտես-
առնելով մամլուկյան սուլթանության պահանջը, նորից բանակ-
ցությունների մեջ մտավ Վատիկանի և մյուս իշխանությունների-
հետ՝ խաչակրաց արշավանքները վերսկսելու և ռազմական օժան-
դակություն ստանալու հույսով:

1329 թվականին ձերբակալվում և գլխատվում են Կոռիկոսի-
տեր Օշին պայլը և նրա եղբայր Կոստանդին Գունդստաբլը: Նրանց
փոխարեն Կիպրոսից Կիլիկիա հրավիրվեցին Լևոն V-ի հորաքրոջ
որդիներ Ջիվան և Բոհեմունդ Լուսինյան եղբայրները, որոնց Օշինը
դուրս էր քշել Կիլիկիայից: Ջիվանը նշանակվեց պայլ, իսկ Բոհե-
մունդին տրվեց Կոռիկոսի շրջանն ու բերդը: Բարձր պաշտոն
ստացան նաև Բալդին ու Բոհեմունդ լատին իշխանները:

Արքունիքում լատինական տարրերի ազդեցության ուժեղա-
ցումը հեշտացրեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականության իրա-
գործումը: Նա 1331 թ. առանձին գրությամբ դիմում է Ֆրանսիա-
կան Ֆիլիպ թագավորին և Հռոմի պապին, իսկ երկու տարի հետո
հատուկ դեսպանություն է ուղարկում Եվրոպա՝ նոր խաչակրաց
արշավանք սկսելու և Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը
ռազմական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով: Հռոմի պապը
ու եվրոպական պետությունները հայկական արքունիքին դատարի
խոստումներ տալուց այն կողմը շանցան: Եվ եթե պապը 30000
ոսկի խոստացավ Լևոն V-ին, ապա այն պայմանով, որ այդ գու-
մարը հայոց թագավորը կստանա այն դեպքում, երբ հայերը ըն-
դունեն կաթոլիկություն:

Արքունիքի արևմտյան քաղաքականության դրդապատճառ-
ներից մեկն էլ այն էր, որ նա մեծ չափով շահագրգռված էր ար-
տաքին և ներքին առևտրի զարգացմամբ ու ծավալմամբ, որով-
հետև դա պետությանը խոշոր եկամուտ էր բերում: Իսկ այդ առև-
տուրը մեծ մասամբ կատարվում էր Արևմուտքի հետ: Բացի այդ,
Կիլիկիայի առևտրականներից շատերը եվրոպացիներ, հատկապես
իտալացիներ էին, որոնք շահագրգռված էին հայկական թագավո-
րության և եվրոպական պետությունների դաշինքի ու պապակա-
նության ազդեցության ուժեղացման գործում:

Նոր հարձակում- Լևոն V-ի վարած քաղաքականությունը
ներ: 1337 թ. հաշ- ավելի ուժեղացրեց ներքին պառակտումը,
տուրջունը սրեց արևմտյան քաղաքականության կողմ-
նակիցների՝ ունիթորների և հակաունիթոր-
ների պայքարը, բորբոքեց եզիպտական սուլթանության թշնաման-
քը Կիլիկիայի թագավորության նկատմամբ: Այս անգամ նույն-
պես եզիպտական սուլթանությունը Լևոն V-ի բանակցությունները
Արևմուտքի հետ համարեց իր նկատմամբ ոչ բարյացակամ ակտ
և 1335 թ. նորից արշավեց Կիլիկիայի վրա: Պատերազմը շարու-
նակվեց նաև 1336 և 1337 թթ.: Հայկական բանակն այս անգամ
էլ ստիպված եղավ քաշվել երկրի լեռնային մասերը: Մելիք-Նա-
սիրի զորքերը գրավեցին Մամեստիա, Ադանա, Այաս և Տարսոն
քաղաքները, հրկիզեցին շատ բնակավայրեր, կողոպտեցին երկրի
հարստությունը և գերեցին բազմահազար մարդկանց: Հայոց թա-
գավորը ստիպված եղավ հաշտություն կնքելու նպատակով նորից
պատվիրակություն ուղարկել Մելիք-Նասիրի մոտ: Բայց այս ան-
գամ գործը այնպես հարթ չանցավ, ինչպես 1323 թ.: Եզիպտական
սուլթանը բանտարկեց պատվիրակության անդամներին և ապա,
ծանր պայմաններ առաջարկելով, համաձայնվեց հաշտություն
կնքել: 1337 թ. կնքված հաշտությամբ Կիլիկիայի հարավ-արևել-
յան գավառները՝ Սև լեռներից սկսած մինչև Ջհան գետը, և Այաս
քաղաքն ու նավահանգիստը անցան Եզիպտոսի սուլթանությանը:
Լևոն V-ը խոստացավ բանակցություններ չվարել եվրոպական
պետությունների ու չոմի պապի հետ: Այս հաշտությունը խիստ
թանկ նստեց հայկական թագավորության վրա:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը պարտություն կրեց,
որովհետև հայկական արքունիքը հույսը դրեց եվրոպական պե-
տությունների օգնության վրա, որը ոչինչ չտվեց հայերին, բացի
հարևան իշխանությունների թշնամանքից: Արքունիքի վարած
այդպիսի քաղաքականությունը երկրի ներսում առաջ բերեց երկ-
պառակություն և անզոր դարձրեց արտաքին նվաճողներին դիմա-
դրելը: Լատինամոլությունը խանգարեց թագավորության կա-
ռավարող շրջաններին Մերձավոր Արևելքի պետությունների հետ
խելացի ու հեռատես քաղաքականություն վարելու և երկրի հա-
մար խաղաղ զարգացման հնարավորություն ապահովելու գոր-
ծում:

Լուսինյանները և 1337 թ. հայ-եգիպտական հաշտությունից թագավորության հետո Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ապրեց իր թուլացման շրջանը: Արքունիքը լատինական տարրերի ազդեցության տակ շարունակեց իր բանակցությունները Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների հետ, բայց մերժում ստացավ: Թագավորն ընդհարվեց Հակոբ կաթողիկոսի հետ, որը դեմ էր նրավարած քաղաքականությունը, և պաշտոնանկ արեց նրան: Արքունիքի այդ վարքագիծը խորացրեց երկրի ներքին պառակտումը: Ժողովրդի մեծ մասը պահանջում էր պահպանել հայ-եգիպտական հաշտության պայմանները: Սակայն թագավորն ու նորընտիր Մխիթար կաթողիկոսը շարունակեցին նախկին քաղաքականությունը:

Թագավորության համար այդպիսի ծանր կացություն ժամանակ, 1342 թ. երիտասարդ հասակում հանկարծամահ եղավ Լևոն V-ը, առանց ժառանգ թողնելու: Լևոն V-ի մահից հետո թագավորական գահը Հեթումյան դինաստիայից անցնում է ֆրանսիական ծագում ունեցող Լուսինյաններին, որոնք մոր կողմից ազգակից էին Հեթումյաններին, իսկ հոր կողմից՝ Կիպրոսի թագավորական տանը: Սկզբում գահը անցավ Լևոն V-ի հորաքրոջ կրտսեր որդուն՝ Զիվան Լուսինյանին (Կոստանդին II), որը վարում էր պայլի պաշտոնը, բայց մի տարի անց նրան ստիպում են հրաժարվել գահից և այն հանձնում են նրա եղբորը՝ Գվիդոն Լուսինյանին: 1343 թվականին նրան օժում են Կիլիկիայի հայոց թագավոր Կոստանդին III անունով (1343—1344/5): Այդպիսով, Կիլիկիայում հաստատվում է Լուսինյանների դինաստիան:

Գվիդոն Լուսինյանը կամ Կոստանդին III-ը շարունակեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականությունը: Պա գրգռեց նրա հակառակորդներին, որոնք 1344—1345 թթ. կազմակերպեցին Կոստանդին III-ի և նրա եղբոր՝ Բոհեմունդ իշխանի սպանությունը: Այդ տեղի ունեցավ Ադանա քաղաքում, երբ թագավորի լատինամոլության դեմ զայրացած բազմությունը, պատմագիր Պարդելի խոսքերով ասած, «վառեալ ի զէն գրոհ ետուն» և սպանեցին ինչպես թագավորին, այնպես էլ լատինական տարրերից բաղկացած նրա թիկնապահ զորքի ղգալի մասին: Այդ դեպքերը ավելի խորացրին պետության քայքայումը:

Լևոն VI և թագա- Կոստանդին III-ից հետո թագավորական-
վորության անկումը գահն անցավ նզրեցիկների ձեռքը, որոնք
ժագովումով հայ էին: Սկզբում գահ բարձրա-
ցավ նզրեցի Բաղդին մարաշախտի որդի Կոստանդին IV-ը
(1344/5—1363), իսկ հետո՝ նրա հորեղբայր Հեթում Ջամբուլայի
որդի Կոստանդին V-ը (1363—1373): Նզրեցիկները փորձեցին վերա-
կանգնել երկրի միասնությունը, կասեցնել թագավորության թու-
լացումը և վերականգնել նախկին հզորությունը: Այդ նպատակով
նրանք աշխատեցին զսպել գլուխ բարձրացրած լատինական տար-
րերին և լատինամոլ ունիթորական հոսանքի կողմնակիցներին,
ձեռնպահ մնացին Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերություններ ունե-
նալուց: Սակայն նրանց ջանքերը դրական արդյունք չտվեցին:

Գեոևս 1347—1348 թթ. Իկոնիայի սելջուկ-թուրքերը և գարա-
մանցիները հարձակվել էին Պայեռոնի վրա և գրավել այն: Այդ
նույն տարիներին համառ պայքար էր մղվել հայերի և մամլուկ-
ների միջև Այաս քաղաքի համար, որը ի վերջո ընկավ Մամլուկ-
յան սուլթանության ձեռքը: 1355 թվականին օտար զավթիչները
ավարի և ասպատակության ենթարկեցին Ադանա և Տարսոն քա-
ղաքներն ու նրանց շրջակայքը: Հինգ տարի հետո Հալեպի էմիր
Բեկ-Թեմուրը՝ եգիպտական զորքերի գլուխ անցած, արշավեց Կի-
լիկիա և հայկական թագավորությունից վերջնականապես գրա-
վեց այդ քաղաքները: Կոստանդին IV-ը թեև փորձեց կասեցնել
եգիպտական զորքերի առաջխաղացումը, բայց հաջողություն չու-
նեցավ:

Եգիպտական մամլուկները ամրասնդեցին իրենց դիրքերը
երկրում, լրջորեն վտանգելով թագավորության գոյությունը: 1360
թ. Տարսոնի մամլուկյան Մանչուկ էմիրը 60 000-ոց բանակով
արշավեց Սիս մայրաքաղաքի վրա և պաշարեց այն, որը տևեց
մի քանի տարի: Սսի համար մղված մարտերում իրենց կատարած
հերոսություններն ու սխրագործություններով աչքի են ընկել հայոց
սպարապետ Լիպարիտը և ամուսիններ Հեթումն ու Զարման-
դուխտը: Վերջինս դեռևս Ադանայի դաշտում մղված մարտում
սպանել էր եգիպտական զորավար էոմերին, իսկ Լիպարիտ Գուն-
դըստաբլի՝ Սսի պաշտպանության ժամանակ ցուցաբերած քաջու-
թյունն ու անձնագոհությունը ժողովրդի հիշողության մեջ դարձե-
լ է ապրել և գովերգվել բանաստեղծների կողմից: Նրան ներբողներ
են նվիրել Հովհաննես Թրկուրանցիին և Սարգիս Քերթոզը:

Կիլիկիայի թագավորության համար ստեղծված այդ ծանր
օրերին արքունիքի առաջ դարձյալ ծառայեցավ գահի թեկնածուության:

հարցը: 1373 թ. մեռնում է Կոստանդին V նզրեցին, առանց ժառանգ թողնելու: Երկրի ազդեցիկ մարդիկ իրենց հայացքը դարձյալ ուղղեցին դեպի Ֆրանսիացի Լուսինյանները: Կիպրոսում էր գտնվում Ջիվանի կամ Կոստանդին II-ի որդի Լևոնը: 1374 թ. նրան Կիպրոսից, ծպտյալ կերպով, թշնամու գրաված տերիտորիայով բերեցին Սիս և այնտեղ օձեցին հայոց թագավոր: Իշխանության գլուխ անցնելով, Լևոն VI Լուսինյանը (1374—1375) ջանում էր իր շուրջը համախմբել երկրի մնացած ռազմական ուժերին և փրկել թագավորությունը կործանումից: Այդ նպատակով նա ամրացրեց մայրաքաղաքի պաշտպանությունը և հաշտություն կընքելու համար բանակցությունների մեջ մտավ Կիլիկիա ներխուժած զավթիչների հետ: Սակայն մամլուկյան զորքերի հրամանատար Աբուբեքրը, որին սուլթանը 15000-անոց բանակով 1374 թ. ուղարկել էր Սիսը գրավելու, շհամաձայնեց հաշտություն կնքել և նորից պաշարեց մայրաքաղաքը: Հայերը թշնամու գերազանցող ուժերին դիմադրում էին խիզախորեն, բայց երկար դիմանալ չկարողացան: Հաջորդ՝ 1375 թ. փետրվարին թշնամու ուժերը համալրվում են Հալեպի էմիրի 15000-անոց բանակով, իսկ հայերը, դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով, հրկիզում են քաղաքը և քաշվում Սսի վերին ամրոցը, որը քաղաքի ամենաանառիկ կետն էր: Այստեղ ևս մաքառումը երկար չի տևում. նույն տարվա ապրիլ ամսին հայերը անձնատուր են լինում եգիպտական զորքերին: Լևոն VI-ն իր ընտանիքով գերի է ընկնում, տարվում Հալեպ, իսկ այնտեղից՝ Կահիրե և բանտարկվում: Հետագայում, Ֆրանսիական կառավարության միջնորդությամբ, նա գերությունից ազատվում, տեղափոխվում է Փարիզ և 1393 թ. մեռնում: Սսի անկումից և թագավորի գերեվարությունից հետո էլ հայերը Կիլիկիայի առանձին շրջաններում շարունակում էին պայքարը, և նույնիսկ որոշ մարդիկ իրենց թագավոր էին հայտարարում, բայց դրական արդյունքի չհասան և հայկական համակիլիկյան թագավորությունը վերջնականապես ընկավ 1375 թ.:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՅՄԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Դասակարգերն ու դասակարգային հարաբերությունները Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում բնակություն էին հաստատել տարբեր երկրներինց եկած բազմաթիվ մարդիկ, որոնք իրենց հետ բերել էին տարբեր սովորույթներ: Սակայն, սերտ շփման մեջ մտնելով միմյանց հետ, նրանք իրարից ընդօրինակում և յուրացնում էին շատ սովորույթներ: Նման բարդ պայմաններում ձևավորվեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում իշխող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, որոնք իրենց վրա էին կրում հայկական, արևմտավրոսական և բյուզանդական սովորույթների կնիքը:

Կիլիկիայի հասարակությունը բաժանված էր երկու գլխավոր խմբի՝ ազատների և անազատների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրն իր հերթին տրոհված էր զանազան դասերի ու դասակարգերի: Ազատների, այսինքն՝ իշխողների դասակարգը բաժանված էր գարձյալ երկու մասի՝ աշխարհիկ ազնվականների և հոգևորականների: Աշխարհիկ ազնվականությունը բաղկացած էր խոշոր ֆեոդալ իշխաններից, որոնք Կիլիկիայում կոչվում էին բեռլատներ պարոններ, և մանր ազնվականներից, այսպես կոչված ձիավորներ ի դասից: Բերդատեր պարոնների դասը նույնպես բաժանված էր երկու խմբի՝ հայրենատեր բերդապետների, որոնք իրենց բերդերին ու կալվածքներին տիրում էին ժառանգաբար, և ոչ հայրենատեր բերդատերների, որոնք իրենց բերդերն ու կալվածքներն ստանում էին թագավորից: Բնակչության մյուս՝ անազատների, այսինքն՝ շահագործվողների խումբը նույնպես բաժանված էր տարբեր խավերի՝ գյուղացիության և քաղաքային բնակչության: Կիլիկիայում

հայկական թագավորության օրոք գյուղացիության մեծագույն մասը ճորտացված էր, ամրացված էր հողին: Այդպիսի գյուղացիները Կիլիկիայում, հունական արտահայտություններ, կոչվում էին սլաբիկոս: Գյուղացիության մի մասն էլ ֆեոդալի նկատմամբ ունեռ միայն հարկատվության պարտավորություն և անձնապես ազատ էր:

Պատմական աղբյուրներում երբեմն հիշատակվում են նաև դոմենյան՝ արքունի գյուղացիներ, որոնք, սակայն, ավելի ազատ են եղել, քան կախյալ գյուղացիները, բայց իրենց տերերին վճարում էին նույն տուրքերն ու կատարում նույն պարտավորությունները, ինչ որ կախյալ գյուղացիները: Նրանք կազմում էին գյուղացիների երրորդ խավը: Գյուղացիները պարտավոր էին պետությանն ու ֆեոդալին, ինչպես նշված է Սմբատ Գունդատարի «Դատաստանագրքում», վճարել իրենց տարեկան բերքի մեկ հինգերորդը, շաբաթվա մեկ օրը աշխատել ֆեոդալի համար, առանձին տուրք վճարել անասունների համար, կատարել պետության ու ֆեոդալների հանդեպ ունեցած զանազան պարտավորություններ և տասանորդ վճարել եկեղեցուն:

Կիլիկիայում հայկական թագավորության օրոք տնտեսական ու քաղաքական զգալի ուժ էր ներկայացնում նաև քաղաքացին բնակչությունը, որը հիմնականում բաղկացած էր արհեստավորներից և առևտրականներից: Քաղաքային բնակչության մեջ, քացի հայերից, կային հույներ, իտալացիներ, ասորիներ ու հրեաներ: Քաղաքային բնակչության գերակշռող մասը արհեստավորներ էին, որոնք անձնական և տնտեսական կախում չունեին ֆեոդալներից: Կիլիկիայում անձնական ազատություն էին վայելում նաև առևտրականները: Թե՛ արհեստավորները, թե՛ առևտրականները ունեին իրենց կազմակերպությունները՝ համարություններն ու միությունները: Բայց այդ բոլորով հանդերձ նրանք զբղջված էին քաղաքական իրավունքներից և պատկանում էին անազատների դասերին. նրանք պարտավոր էին հարկ վճարել պետությանը և տուրք տալ ֆեոդալին: Դա հակամարտություն էր առաջ բերում քաղաքային դասի և ֆեոդալների միջև: Բացի վերոհիշյալ սոցիալական խավերից, Կիլիկիայում կար նաև մի այլ խավ՝ ծառանների ու աղախիների խավը:

**Հողատիրութեան Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում
ձևերը և ֆեոդալա-
կան հիերարխիան**

Տոգը նույնպես կենտրոնացված էր խոշոր դատեր պարոնների ձեռքին, որոնց թիվը 70—80-ից ավելի չի եղել: Հայրենատեր բերդատեր պարոններն իրենց կալվածքներին տիրում էին ժառանգաբար, որպես սեփականույթյուն: Այդպիսի կալվածքները կոչվում էին նայրեներ: Ոչ հայրենատեր բերդատեր պարոններն իրենց կալվածքներին տիրում էին պայմանական կերպով, ստանում էին թագավորից: Այս կարգի կալվածքները կոչվում էին պարգևական և թագավորի համաձայնութեամբ հորից անցնում էին որդուն: Թագավորը, որպես երկրի գերագույն իշխող, իրավասու էր հարկ եղած դեպքում ետ վերցնել ոչ հայրենատեր բերդատերի կալվածքները, իսկ հայրենատեր բերդատերի կալվածքների նկատմամբ նա այդպիսի անմիջական իրավունք չունի: Նրանց կալվածքները թագավորի կողմից կարող էին հարքոնիս գրավվել միայն պետական ծանր հանցանքի դեպքում և այն էլ դիվանի որոշմամբ:

Հողատիրութեան մի յուրատեսակ ձև էր մանր ազնվականներին, այսինքն՝ ձիավորներին տրվող կալվածքը: Ձիավորները կալվածքներ էին ստանում այն ֆեոդալից, որի մոտ զինվորական ծառայութուն էին կատարում: Այդ կալվածքին նրանք կարող էին տիրել այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ ծառայութեան մեջ էին գտնվում տվյալ ֆեոդալի մոտ:

Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում գոյութուն ունեւ հողատիրութեան մի առանձին ձև ևս. դա եկեղեցական և վանքապատկան հողերն էին, որոնք համարվում էին հոգևորականութեան սեփականութունը: Ֆեոդալական սեփականութունից բացի, հողային սեփականութեան յուրահատուկ ձև էր նաև ազատ գյուղական համայնքների կամ, ավելի ճիշտ, ազատ գյուղացիների տիրակալութունն իրենց հողամասերի վրա:

Ֆեոդալական հիերարխիայի բարձրագույն աստիճանն էր արքունիքը՝ թագավորի գլխավորութեամբ: Թագավորը մյուս բոլոր խավերի նկատմամբ զիտվում էր որպես սյուզերեն: Թագավորից հետո ֆեոդալական հիերարխիայի երկրորդ աստիճանը կազմում էին բերդատեր պարոնները, որոնք թագավորից վասալական կախվածութեան մեջ էին գտնվում: Իրենց սենյորի՝ թագավորի նկատմամբ բերդատեր պարոններն ունեին մի շարք սպարտավորութուններ՝ պատերազմի ժամանակ օգնել իրենց

գորքով և ուղղմական հանդերձանքով, հարկ վճարել արքունիքին, մասնակցել արքունական դիվանի նիստերին և արքունիքում վարել որևէ պաշտոն:

Հիերարխիայի երրորդ և ամենացածր աստիճանը կազմում էր ձիավորների դասը: Սրանք ենթակա էին այն ֆեոդալին, որից ստանում էին իրենց կալվածքները: Նրանց պարտականությունն էր մշտական զինվորական ծառայությունը տվյալ ֆեոդալի մոտ, որի վասալներն էին նրանք: Թագավորի և բերդատեր պարոնների վասալները Կիլիկիայում կոչվում էին լիճ, իսկ նրանց ծառայությունը սենյորի հանդեպ՝ լեուքյուն:

Պետական կառուցվածքը

Կիլիկիայի հայկական թագավորության մեջ արքունիքն էր մարմնավորում երկրի գերագույն իշխանությունը:

Սկզբնական շրջանում, երբ թագավորությունը դեռ չէր կազմակերպվել, երկիրը կառավարում էին Ռուբինյան տոհմի իշխանները, իսկ թագավորության ժամանակ՝ թագավորները: Նրանք էին պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, դաշն դնում ուրիշ պետությունների հետ, լուծում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող կարևորագույն հարցերը և հրապարակում օրենքներ ու վճիռներ:

Կիլիկիայում արքունիքն իր տարբեր օրգաններով և գործակալություններով ձևավորվեց երկրում թագավորություն հռչակելուց հետո: Լևոն II թագավորը արքունիքը դարձրեց երկրի կառավարման գլխավոր օրգանը, որն ուներ մի շարք գործակալություններ և բարձրագույն ատյան: Վերջինս թագավորի վարչարարատես օրգանն էր, որի նիստերում նախագահում էր ինքը թագավորը: Այդ ատյանը կոչվում էր Վերին կամ Արևոնի ատյան: Նրա նիստերին մասնակցում էին բոլոր բերդատեր պարոնները որպես ատյանի անդամներ: Վերին ատյանը հավաքվում էր երկրի համար լուրջ պահերին և քննության էր առնում պետությանը վերաբերող կարևոր խնդիրները՝ պատերազմի, հաշտության հարցերը, պետության դեմ կատարված ծանր հանցագործությունները, ֆեոդալների միջև ծագած լուրջ վեճերը և այլն:

Գործակալությունները

Լևոն II-ի օրոք արքունիքում ստեղծվեցին մի քանի գործակալություններ: Հետագայում՝ Հեթումյանների օրոք, Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների օրինակով, ավելացան նաև այլ գործակալություններ. XIII դ. Հեթումյանների արքունիքում

դրանց թիվն արդեն տասից ավելի էր: Կարևոր գործակալություններից էին.

ա) Խնամակալության գործակալություն կամ պայլուքյուն: Գործակալության գլխավոր պաշտոնատար անձը կոչվում էր պայլ: Նա թագավորի առաջին խորհրդականն էր. նրա վրա էր գրվում նաև թագաժառանգի կամ անշափահաս թագավորի խնամակալությունը: Թագավորի անշափահաս լինելու դեպքում կամ թագաժառանգի խնամակալության ժամանակ պայլի պաշտոնում նշանակվում էին երկու հոգի: Որպես կանոն, նրանք պետք է լինեին երկրի ֆեոդալական խոշորագույն տների գլխավորները:

բ) Սպարապետություն, որի պաշտոնատար անձը Կիլիկիայում կոչվում էր գունդստարլ: Գունդստարլը զորքի ընդհանուր հրամանատարն էր: Պատերազմների ժամանակ, եթե թագավորը մասնակցում էր պատերազմական գործողություններին, նա ինքն էր գլխավորում բանակը, բայց մնացած բոլոր դեպքերում երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը գտնվում էր գունդստարլի ձեռքում: Երկրի ռազմական ուժերին ապաստարկելու համար արքունիքում կար նաև համբարակային (ինտենդանտություն) գործակալություն, որի խնդիրն էր ռազմական հանդերձանք և պարեն մատակարարել բանակին: Գլխավոր ինտենդանտին Կիլիկիայում անվանում էին մարաջախտ:

գ) Արհունական ֆարտուղարություն: Այս գործակալության գլխավոր պաշտոնյան կոչվել է շանցլեր կամ կանցլեր, այսինքն՝ ատենագրպիր: Զանցլերը ղեկավարում էր օտար պետությունների հետ ունեցած բանակցություններն ու գրագրությունները և կատարում դեսպանական հանձնարարություններ:

դ) Սեղանապետությունը իր բովանդակությամբ համապատասխանել է Արշակունիների ժամանակվա հազարապետությանը: Սեղանապետություն վարող անձը կոչվել է սենեսչալ կամ սենեսկալ: Նա տնօրինում էր արքունիքի եկամուտներն ու ծախսերը, չոգում երկրի անտեսական կյանքի մասին և հսկում թագավորական տանը: Այդ պատճառով էլ նա կոչվել է «հավատարիմն տանն արքունի»: Սենեսկալին է ենթարկվել արքունական մի այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ ջամբուլայը, այսինքն՝ արքունիքի հանդերձապետը կամ սենեկապետը, որը պահպանում էր թագավորական զգեստները, դրոշը, դանձը և կազմակերպում հանդեսներ:

ե) Մաֆսապետության գործակալություն: Այս գործակալությունը կարգավորում էր երկրի ֆինանսները: Գործակալությունը

վարող գլխավոր պաշտոնյան անվանվել է պոռոֆսիմոս, որին ենթարկվում էին բոլոր մաքսատների գլխավորները, նավահանգրստային ամրոցների և մյուս նավահանգիստների վերակացուները, որոնք կոչվում էին մինապան կամ կապիտան, և հարկահավաքման ու ֆինանսների պահպանման հետ կապված այլ կարգի պաշտոնյաներ:

Բացի վերոհիշյալ գործակալութուններից ու պաշտոնյաներից, արքունիքում կային նաև այլ բարձրաստիճան անձինք, օրինակ՝ պարոնաց-պարոն, թագադիր իշխան, թագավորի սեղանապետ, սուրհանդակապետ և այլն: Ի տարբերություն մինչ Կիլիկիայի թագավորութունը եղած հայկական պետութունների, որոնց արքունիքում պաշտոնները ժառանգական էին և պատկանում էին որևէ ֆեոդալական տան, այստեղ բոլոր պաշտոնյաները նշանակովի էին և ոչ ժառանգական:

Կիլիկիայում յուրաքանչյուր շրջան նույնպես ուներ իր կառավարիչը կամ իշխանը՝ պարոնը. շրջանների կառավարման գործը մեծ մասամբ գտնվել է սվլյալ շրջանի հողերին տիրող ֆեոդալի ձեռքին: Սակայն եղել են այնպիսի շրջաններ, որոնց կառավարիչները նշանակվել են թագավորի կողմից, նրանք չեն հանդիսացել սվլյալ շրջանի հողատերեր: Այդպիսի շրջանները թվում են եղել հատկապես մեծ քաղաքներն ու նրանց շրջակայքը, օրինակ՝ Տարսոնի, Այասի, Ադանայի, Մամեստիայի շրջանները և այլն:

Ղատարանները Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայում կարգավորվեց և օրինական կերպարանք ստացավ դատաստանական գործը: Կազմակերպվեցին երեք կարգի դատարաններ, որոնք կոչվում էին ատյաններ: Դրանցից առաջինը արքունի դատարանն էր, որ անվանվել է Վերին կամ Մեծ դարբաս՝ ատյան: Այս դատարանը եղել է արքունական ատյանին կից: Այնտեղ քննաչմվել են խոշոր ֆեոդալների միջև ծագած վեճերը, պետական ծանր հանցանքները՝ հայրենիքի դավաճանություն, թագավորի դեմ դավադրություն կազմակերպելու և այլ պետական նշանակություն ունեցող հանցագործություններ: Երկրորդ կարգի դատարանը Սսի աբեպիսկոպոսական ատյանն էր: Այնտեղ քննվում էին հոգևորականներին վերաբերող հարցեր, այլադավան անձանց միջև ծագած վեճերը և հանցանքները: Այս դատարանը գլխավորում էր Սիս քաղաքի արքեպիսկոպոսը: Երրորդ կարգի դատարանները Ստորին կամ Փոքր ատյաններն էին: Սրանք եղել են շրջաններում և քաղաքներում, բայց հատկապես քաղաքներում և

այդ պատճառով կոչվում էին բուրջես: Հիշյալ ատյաններում քննվում էին տեղական բնակիչների միջև ծագած վեճերը, քրեական հանցանքները և այլն:

Դատական ատյանները կամ դարբասները ունեցել են իրենց ատենապետներն ու ատենակալները: Մեզ հասած տեղեկություններից հրեում է, որ ատենապետը, այսինքն՝ գլխավոր դատավորը կոչվել է տուկ, իսկ վերին ատյանի արքունի դատավորը՝ կապիտան: Մնացած դատարանների ատենապետները անվանվել են դիվանբաշի, իսկ նրանց ենթակա մարդիկ, այսինքն՝ ատենակալները՝ դիվրնցիֆ: Դատական ասպարատի կարգավորմանը զուգընթաց մշակվել է նաև դատական օրենսդրություն, որով ղեկավարվել են դատավորները՝ իրենց վճիռները կայացնելիս:

Բանակը

Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար կարևորագույն գործոններից մեկը երկրի ռազմական ուժն էր, քանի որ երկիրը համարյա բոլոր կողմերից շրջապատված էր թշնամաբար տրամադրված իշխանություններով, որոնք հաճախ ներխուժում էին նրա տերիտորիան և ավերածություններ կատարում: Դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների ժամանակներից սկսած Կիլիկիայում ստեղծվեց մի քանի տասնյակ հազար զինվորից կազմված մշտական բանակ: Թագավորության շրջանում բանակն ավելի կազմակերպված դարձավ: Նրա զինվորների թիվը պատերազմների տարիներին մեծ չափով ավելանում էր և հաճախ անցնում հարյուր հազարից:

Կիլիկիայի հայկական բանակը շատ բան ընդօրինակեց խաչակիրներից: Բանակում սահմանվեց ռազմական ուսուցում և վարժեցում, զինվորական համազգեստ և զինվորական աստիճան: Բանակը կազմված էր գլխավորապես հետևակից և հեծելազորից: Կային նաև սակրավորներ: Կիլիկիայի հայ զինվորը, հատկապես հեծյալ զինվորը, զգեստավորվել է խաչակիրների նման: Նա գլխին ունեցել է սաղավարտ, հագին՝ զրահ, իսկ զրահի վրայից կրել է բրդյա պատմուճան՝ առջևից խաչի նշանով:

Հայկական բանակի զենքերն էին սուրը, նիզակը, նետն ու աղեղը, իսկ պաշտպանության համար՝ վահանը: Գործածել են նաև հատուկ տեսակի աշտե կամ նիզակ, որը բացի սուր ծայրից ունեցել է և կեռ՝ թշնամուն ձիերից վայր գցելու կամ պարսպին մոտեցողներին բարձրացնելու և ոչնչացնելու համար:

Բանակի կազմում տեղ ու դեր ունեին ձիավորի, այսինքն՝ ասպետի կոչում ստացած մարդիկ: Խաչակիրների ասպետական օրգենների օրինակով Կիլիկիայի հայկական բանակում նույնպես

սահմանվել էր որոշ աստիճան, որին հասնելու համար ղինվորականը պետք է հրապարակորեն քննութիւն տար: Հաջող քննութիւն տվողներն ստանում էին ձիավորի կոչում: Կոչման շնորհումը տեղի էր ունենում հանդիսավոր արարողութիւններով ու մաղթանքներով:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱՆԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Փյուղատնտեսությունը

Կիլիկիայի կլիմայական պայմանները, բերրի գետահովիտներն ու արգավանդ դաշտավայրերը հարմար էին երկրագործութեան, իսկ խոտառատ արոտավայրերը՝ անասնապահութեան զարգացման համար: Երկրի ծովամերձ շրջաններում, գետահովիտներում և գաղտային վայրերում բնակչության զբաղմունքը գերազանցապես երկրագործութիւնն էր: Բացի հացահատիկային փուլտուրաներից, որոնցից լայն տարածում էր ստացել ցորենը, մշակում էին նաև թելատու բույսեր, հատկապես բամբակ, որն իր որակով մրցում էր եգիպտականի հետ, բանջարանոցային կուլտուրաներ, բրինձ և այլն:

Կիլիկիայի տաք և մերձարևադարձային կլիման մարդկանց հնարավորութիւն էր տալիս աճեցնելու նաև մերձարևադարձային կուլտուրաներ՝ արմավենի, թզենի, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ և այլն: Մշակվել է նաև խաղող:

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում զարգացել և կատարելագործվել էին հողամշակութեան ձևերն ու գյուղատնտեսական գործիքները, որոնց զգալի մասը արդեն պատրաստվում էին երկաթից:

Կիլիկիայի լեռնային մասերում և արևմտյան Քարուտ Կիլիկիայում զարգացած էր անասնապահութիւնը: Ամենից շատ պահում էին մանր եղջերավոր անասուններ: Խոշոր եղջերավոր անասուններից պահում էին կով, եղ, գոմեշ, ապա նաև ձի, ջրլի և այլն: Լավ համբավ են ունեցել Կիլիկիայում բուծված ձիերը, որոնք ոչ միայն օգտագործվում էին երկրի ներսում, այլև արտահանվում էին: Խոշոր և մանր եղջերավոր մեծաքանակ հոտեր ունենալը հնարավորութիւն է տվել Կիլիկիայից արտահանելու նաև կաշվեղեն:

Արհեստագործությունը

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում արհեստագործութիւնը զարգացման այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ անջատվել էր գյուղատնտեսութիւնից, մեծ մասամբ կենտրոնացել քաղաքներում և դարձել արհեստավորի ապրուստի հիմնական միջոցը:

Այդ ժամանակներում Կիլիկիայում տարածված և զարգացած արհեստներից էր մանածագործությունը, որը ճյուղավորված էր բազմաթիվ մասնագիտացած արհեստների, օրինակ՝ շուլհակություն, դերձակություն, ներկարարություն: Լայն տարածում է ունեցել նաև մետաղամշակությունը, որը տրոհված էր մանր արհեստների՝ դարբնության, պղնձագործության, զինագործության, պայտագործության, ոսկերչության: Տարածված արհեստներ էին նաև կաշեգործությունը, աստղձագործությունը, կավագործությունը, որմնագրությունը:

Արհեստագործական արտադրանքը մասսայական բնույթ էր բնդունել և պատրաստվում էր անորոշ սպառողի, շուկայի համար: Շատ հաճախ ոչ թե արհեստավորն էր իր արտադրած իրի վաճառողը, այլ միջնորդ առևտրականը: Արհեստագործական արտադրության լայնացմանը զուգընթաց, նրբանում ու կատարելագործվում էին արհեստավորի աշխատանքային գործիքները, տեղի էր ունենում ավելի նեղ մասնագիտացում: Արհեստավորը աստիճանաբար վարժվում էր որևէ տեսակի արտադրանքի պատրաստման մեջ:

Վերոհիշյալ երևույթները Կիլիկիայում XII—XIV դդ. աստիճանաբար լայն ծավալ էին ստանում և խոշոր շափով նպաստում արհեստագործության զարգացմանն ու շուկայական հարաբերությունների ընդլայնմանը:

Ներքին և արտաքին առևտուրը

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում, դյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացմանը զուգընթաց, լայն ծավալ էր ընդունել առևտուրը: Լևոն II-ի թագավորության տարիներից սկսած պետությունը լուրջ ուշադրություն դարձրեց առևտրի զարգացման վրա: Կիլիկիայի ներսում վերացվեցին ֆեոդալների կողմից ստեղծված մաքսային արգելքները:

Լևոն II-ի, Հեթում I-ի և մյուս թագավորների օրոք բաց թողնվեցին ինչպես արծաթյա, այնպես էլ ոսկյա դրամներ: Հայտնի է եղել Կիլիկիայի հայոց թագավորների կտրած քաղվորական կոշիկի դրամը, որը լայն տարածում և ճանաչում էր գտել Կիլիկիայի սահմաններից դուրս:

Կիլիկիայում առևտրի զարգացմանը նպաստեցին նաև հայկական թագավորության կողմից մի քանի օտարերկրյա առևտրական ընկերություններին շնորհած արտոնությունները: Լևոն II-ը 1201 թ. ջենովացի, իսկ 1215 թ. վենետիկցի առևտրականներին հատուկ պայմանագրերով լայն արտոնություններ տվեց: Այդ արտո-

նագրերը նորանոր լրացումներով վավերացվեցին հետագա տարիներին: Նման արտոնագրեր են տրվել նաև 1314 թ. Մոնբելիին, 1331 թ.՝ Միցիլիայի և 1335 թ.՝ Ֆլորենցիայի առևտրականներին:

Հիշյալ քաղաքների ու երկրների առևտրականները, մի շարք արտոնություններից բացի, իրավունք էին ստացել մշտական բնակութուն հաստատելու Կիլիկիայի քաղաքներում, ունենալու իրենց առանձին թաղամասերը, դատարանը, դպրոցը, եկեղեցին, ինչպես և երկրում զբաղվելու արհեստագործությամբ ու գյուղատնտեսությամբ: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ վենետիկցիներն ու ջենովացիները հաստատվել էին Այասում, Տարսուսում, Մամեստիայում և Սսում:

Հայկական թագավորության ժամանակներում Կիլիկիայում վերելք էր ապրում նաև արտաքին առևտուրը: Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին XII դ. սկզբին խաչակիրների ստեղծած իշխանությունները, բացի իր ուժն ու նշանակութունը կորցրած Անտիոքի դքսությունից, XIII դ. սկզբին նվաճվեցին սելջուկ-թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ սլաոնառով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների առևտրականները Արևելքի հետ իրենց առևտուրը մեծ մասամբ սկսեցին կատարել Կիլիկիայի վրայով:

Կիլիկիայի թագավորութունն իր հերթին խրախուսում էր արտաքին առևտրի զարգացումը: Պետության նախաձեռնությամբ կարգի բերվեցին նավահանգիստները Կոռիկոսում, Այասում և այլ վայրերում, առևտրական նավերը և քարավաններն ապահովվեցին ավազակների կողոպուտից, վանոնավորվեցին շափն ու կշիռը: Մի շարք երկրների ու քաղաքների առևտրականներին տրվեցին արտոնություններ: Նրանցից մաքս էր վերցվում չորս տոկոսի փոխարեն մեկ տոկոսի շափով:

Կիլիկիան առևտուր էր անում իտալական քաղաքների, Բյուզանդիայի, Ղրիմի, Իկոնիայի սուլթանության, Հայաստանի, Ասորիքի, Միջագետքի և Եգիպտոսի հետ: Այդ երկրներից, ինչպես և հեռավոր Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և այլ վայրերից առևտրական քարավաններ էին դալիս Կիլիկիա: Երկրի ներսում և երկրի վրայով կատարվող առևտուրը մեծ եկամտի աղբյուր էր պետության համար: Վերջինս, բացի երկիր ներմուծվող ապրանքների համար գանձվող մաքսից, որ կազմում էր ապրանքի արժիքի 4%⁰-ը, հատուկ հարկ էր վերցնում ոսկու, արծաթի, թանկագին քարերի, մուշտակեղենի, կաշվեղենի և կանգունով չափվող շուխայի վաճառքից և շաբաթական մի թագավոր (ոսկյա դրամ)՝ օտարազգի գինեվաճառներից:

**Քաղաքների գար- Արհեստագործության և առևտրի զարգացու-
գացումը** մը խթան հանդիսացավ քաղաքային կյանքի
աշխուժացման համար: Կիլիկիայի հին
քաղաքներն էին Տարսոնը, Սիսը, Մամեստիան, Սելևկիան, Ադա-
նան, Անարզաբան կամ Անավարզան: Սակայն այդ քաղաքներն
իրենց զարգացման բարձունքին հասան հայկական թագավորու-
թյան տարիներին, երբ այնտեղ կենտրոնացան արհեստներն ու
առևտուրը, առաջացան մշտական գործող շուկաներ, առևտրական
քարավանների համար կառուցվեցին քարվանսարաններ, հյուրա-
նոցներ, աճեց բնակչությունը:

Հայկական թագավորության մայրաքաղաքն էր Սիսը: Թեև
նրա մասին հիշատակություն կա V դ. սկսած, բայց այն հայկա-
կան պետության օրոք միայն բարձրացավ և դարձավ երկրի վար-
չական, արհեստագործության, առևտրի ու կուլտուրայի զարգաց-
ման խոշոր կենտրոններից մեկը: Ճանապարհորդ Վիլլեբրանդ Օլ-
դենբուրգի վկայությամբ XIII դ. սկզբին Սիսը անպարիսպ մի քա-
ղաք էր, ուր բնակություն էին հաստատել «անթիվ և մեծատուն»
մարդիկ:

Կիլիկիայի ամենախոշոր վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքն
էր Տարսոնը: Նա կառուցվել էր մեր թվականությունից առաջ: Հայ-
կական թագավորության ժամանակաշրջանում Տարսոնը ուներ
բազմազգ բնակչություն: Այնտեղ, բացի հայերից, բնակություն
էին հաստատել մեծ թվով հույներ, ասորիներ, հրեաներ, իտալա-
ցիներ և այլն: Տարսոնի նավահանգիստը տարեկան հարյուրավոր
առևտրական նավեր էր ընդունում:

Արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոն է եղել
Ադանա քաղաքը, որը բուռն կերպով սկսում է զարգանալ XII դ.
երկրորդ կեսից: Այդ ժամանակաշրջանում ավորող մատենագիրնե-
րի վկայությամբ Ադանան XII—XIII դդ. մարդաշատ, արհեստա-
գործությամբ ու առևտրով զարգացած, ոսկով և արծաթով հա-
րլստացած քաղաք էր:

Հայկական թագավորության տարիներին հիմնված, բայց
առևտրի ու արհեստագործության զարգացման գործում հուշակ
ձեռք բերած նավահանգստային քաղաքներ էին Այասն ու Կոռի-
կոսը: Վերջինս վերաշինվեց հայերի կողմից, ապահովվեց ծովա-
հենների հարձակումներից, իսկ նրա նավահանգիստը հարմարեց-
վեց մեծաքանակ և խոշոր նավերի ընդունման համար: Այնտեղ
հաստատվեց մաքսային գլխավոր կետերից մեկը:

Արդյունագործության, ինչպես և առևտրի զարգացման ու ծա-

վալման տեսակետից ավելի մեծ դեր է խաղացել Այաս նավահանգստային քաղաքը: Այն եղել է խոշորագույն և առաջնակարգ նավահանգիստ: Հռչակավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն 1271 թ. եղել է Այասում և նկարագրել նրա աշխույժ կյանքը: Այդ նկարագրության մեջ ասված է. «... Երկիրն ունի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, և ամեն ինչ ունի առատորեն... Նրանք, այսինքն՝ հայերը ունեն մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Լայաս (Այաս), որտեղ նրանք մեծ առևտուր են կատարում: Որովհետև դուք պետք է իմանաք, որ բոլոր համեմունքները և մետաքսյա ու արծաթյա փերպասները, արծեքավոր անոթները, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը: Ծ՛վ վենետիկի, և՛ Ջենովայի, և՛ ուրիշ երկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները կամ գնելու՝ ինչ որ իրենք պետք ունեն»:

Այաս քաղաքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ֆլորենցիայի վաճառականական ընկերության գործակալ Պալտուչի Բեկոլոզին իր «Հրահանգ վաճառականության» գրքում: Նա 1336—1340 թթ. գրել է, որ Կիլիկիան և հատկապես նրա Այաս քաղաքը առևտրի ու վաճառականության խոշորագույն կենտրոն է եղել, ուր մշտապես բնակվել են վաճառականներ: Այնտեղ կռաչափով վաճառել են պղպեղ, կոճապղպեղ, շաքար, դարիսենիկ, խունիկ, որդան-փայտ, կրքախեժ, բամբակ, մետաքս, աճառ, ասր, ցիսի, քրքում, երկաթ, պղինձ, անագ, ոսկի, արծաթ, իսկ տարածաչափով՝ զանազան տեսակի մորթիներ, գծաչափով՝ ամեն տեսակի կտավեղեն և կանեփեղեն, ծավալաչափով ու հատավաճառով՝ արմտիքներ, հացահատիկ և այլ ապրանքներ:

Այասին վերաբերող այս նկարագիրը ցույց է տալիս, որ Կիլիկիայի քաղաքները հանդիսացել են արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ, նպաստել են երկրի ներսում գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքի ապրանքայնացման պրոցեսի ուժեղացմանը և քաղաքային կյանքի ու ջուկայական հարաբերությունների ծավալմանն ու խորացմանը, մի երևույթ, որ իր շրջապատույթի մեջ էր առել ոչ միայն արհեստավորներին ու առևտրականներին, այլև ֆեոդալական որոշ տարրերի և գյուղացիներին:

Ունիթորներ և հա- շասրակական կյանքի զարգացումն, ու
կաունիթորներ բարդացումը՝ դասակարգերի միջև հակա-
մարտ հարաբերությունների խորացումը, քա-
ղաքային տնտեսության զարգացումը և երկրի արտաքին հարաբե-
րություններում առաջացած դժվարությունները Կիլիկիայի բնակ-
չության տարբեր խավերի մեջ առաջ բերեցին շահերի սուր բախում
ու պայքար:

Եղած տեղեկություններից պարզվում է, որ Կիլիկիայում
ներքին պայքարը սուր ձևեր է ընդունել XIII դ. երկրորդ կեսին:
Ինչպես ասվեց, Հեթումի որդի Լևոն III-ը 1271 թ. իր թագադրու-
թյան առթիվ ներում շնորհեց բանտարկյալներին: Բայց դրան
ընդդիմացան բերդատեր պարոնները և ընդվզեցին թագավորի
դեմ: Հավանաբար բանտերից ազատվածները եղել են խոջոր
ֆեոդալների հակառակորդները՝ կա՛մ գյուղացիներ, կա՛մ քաղա-
քային դասի ներկայացուցիչներ:

Աղբյուրներում հիշատակվում է նման բախումների մի հե-
տաքերի դեպք ևս, որ տեղի է ունեցել Օշին թագավորի (1309—
1320) օրոք: Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողի
վկայությամբ, Օշին թագավորի ներքին և արտաքին քաղաքակա-
նությունից դժգոհ մարդկանց բաղմությունը բողոքի ցույց է
կազմակերպել: Սիս քաղաքում ցույցը վերածվել է արշաւահեղ
ընդհարումների: Արքունի զորքերը, կաթողիկոսի և իշխանների
համագործակցությամբ, ձերբակալել ու բանտ են նետել բաղմա-
թիվ մարդկանց և սպանել ռյարանց և ի կանանց ղրազումս և ի
կրոնաւորաց սակաւ ինչ»: Այս տեղեկություններից երևում է, որ
Կիլիկիայի տարբեր խավերի միջև մղված պայքարն ունեցել է թե՛
սոցիալական, թե՛ կրոնական գունավորում: XIV դարի սկզբից
այդ պայքարն առավել սուր ձևեր ստացավ: Այժմ այն մղվում էր
ոչ միայն տնտեսական, սոցիալ-իրավական ու կրոնական հարցե-
րի շուրջը, այլև շոշափում էր պետության արտաքին քաղաքակա-
նությանը վերաբերող հարցեր, որոնք առհրեույթ կրոնական-
դավանաբանական գունավորում էին ստացել:

Ստեղծված իրադրությունը երկրի ներսում առաջացրեց սուր
պայքար և տարբեր խմբավորումներ: Դրանցից մեկը, որ կոչմանա-
կից էր հայկական եկեղեցին կաթոլիկականին միացնելուն և
եվրոպական ուժերի հետ դաշինք կնքելուն, կոչվեց ունիթոր կամ
ունիթորական ճոսանք, իսկ մյուսը, որ դեմ էր դրան, հակաունի-
թորական ուղղություն: Ունիթորականներին հարում էին առևտրա-
կանները, արհեստավորների մի մասը, Կիլիկիայում բնակություն

հաստատած լատինական տարրերը, առանձին բարձրաստիճան հոգևորականներ և արքունիքը: Հակառնիթորական հոսանքի կողմնակիցներն էին հոգևորականությունը (հատկապես նրա ստորին դասը), խոշոր ֆեոդալների մեծագույն մասը և այլ խավեր:

Ունիթորական հոսանքին հարողները շահագրգռված էին արդյունագործության և առևտրական հարաբերությունների զարգացմամբ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ Եվրոպական երկրների հետ: Այդ իմաստով նրանց պայքարն ուներ առաջադիմական կողմեր: Սակայն նրանք իրենց վարած քաղաքականությամբ ստեղծում էին խիստ վտանգավոր իրադրություն հայկական պետականության համար՝ նրա դեմ հանելով շրջապատի պետություններին: Այս տեսակետից նրանց վարած քաղաքականությունն ու պայքարը կործանարար էր հայկական թագավորության համար և անընդունելի:

Ունիթորներին և հակառնիթորներին պայքարը, որ տևեց երկար տարիներ, ծանր կացության մեջ դրեց երկիրը, ջլատելով նրա միասնությունը, թուլացնելով նրա ռազմունակությունը և անպաշտպան դարձնելով նրան օտար նվաճողների հանդեպ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ IX—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գպրոցները և ուսուցումը

Հայկական մշակույթը IX—XIV դդ. զարգացման բարձր մակարդակի հասավ: Պատմագիտական, փիլիսոփայական, կրոնագավանաբանական գրականությունը զուգահեռ առաջացան և մեծ զարգացում ստացան գեղարվեստական գրականությունը, իրավագիտությունը, մանրանկարչությունը, ճարտարապետական արվեստը և կուլտուրայի այլ բնագավառներ:

Վերոհիշյալ դարերում հայկական կուլտուրայի զարգացման համար ստեղծվել էին մի շարք նպաստավոր պայմաններ: Դրանցից մեկը օտար լծի թոթափումը և հայկական պետականության վերականգնումն էր: Բազրատունիները և Զաքարյանները Հայաստանում, իսկ Ռուբինյանները Կիլիկիայում շատ հաճախ խրախուսում, հովանավորում էին կուլտուրական ձեռնարկումները և գիտություն, գրականության ու արվեստի մարզկանց գործունեությունը:

Կուլտուրական կյանքի վերելքին նպաստող պայմաններից մեկն էլ Հայաստանի և Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի, ինչպես և քաղաքների զարգացումն էր: Պետք է նշել և այն, որ հայերն ունեին բազմադարյան մտավոր մշակույթ: Բացի այդ, IX դ. սկսած Մերձավոր Արևելքի շաւ. ժողովուրդներ, առանձնապես արաբներն ու պարսիկները, կուլտուրական մեծ վերելք ապրեցին, որից մեկուսացված չէին նաև հայերը:

Ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ Կիլիկիայում վանքերին կից, քաղաքներում, քաղաքատիպ բնակավայրերում, նույնիսկ առանձին գյուղերում բացվում է ավելի քան 80 դպրոց: Որոշ

դպրոցներում միաժամանակ սովորել են հարյուրավոր աշակերտներ: Դպրոցները եղել են տարբեր տիպի ու բնույթի, իսկ դասավանդվող առարկաները՝ բազմազան:

Առանձին ուսումնասեր մարդիկ կազմակերպել են որոշ տիպի դպրոցներ, որոնք մասնավոր բնույթ են ունեցել: Դրանք մատենագրության մեջ անվանվում էին առանձնական դպրոցներ, իմաստնոց տներ, տուն դպրանոց: Այդ դպրոցներում երեխաներին սովորեցնում էին գրագիտություն, երգեցողություն և հաշվարկում: Սրանք ցածր տիպի դպրոցներ էին:

Դպրոցների մի մասն էլ կոչվել է հասարակական կամ ժողովրդական: Նրանք կրում էին աշխարհիկ բնույթ և կազմակերպվում էին քաղաքներում ու ավաններում, օրինակ՝ Անիում, Կարսում, Երզնկայում, Վանում, Սանահին գյուղում, Դսեղում, Եզվարդում և այլուր: Վերոհիշյալ դպրոցներից բացի, լայն տարածում են ունեցել նաև վանական դպրոցները, որոնք գործել են խոշոր վանքերին կից և բաժանված են եղել երկու կարգի՝ տարրականի և բարձրագույնի: Տարրականում ուսուցանում էին գրագիտություն, թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, կրոնի պատմություն և այլն: Բարձրագույն տիպի դպրոցներում, որոնք համապատասխանում էին միջնադարյան համալսարաններին և տարբեր տեղերում տարբեր անուններով էին կոչվում՝ վարդապետարան, իմաստասիրական կամ համալսարան, դասավանդվում էին բազմապիսի առարկաներ՝ աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, պոետիկա, ճարտասանություն, քերականություն, մաթեմատիկա, տոմարագիտություն, աստղաբաշխություն, երկրաչափություն, պատմություն, երաժշտություն, նկարչություն, գրչության արվեստ (գեղագրություն) և այլն: Հիշյալ առարկաների դասավանդումը այս կամ այն դպրոցում պայմանավորված էր տվյալ առարկայի մեջ մասնագիտացած դասատուի առկայությամբ:

IX—XIV դդ. մեծ հռչակ էին ձեռք բերել մի շարք բարձրագույն դպրոցներ: Այդպիսի դպրոցների թվին են պատկանում՝

ա) Տաբևի համալսարանը, որը հիմնադրվել է IX դ. վերջերին և գործել մինչև XV դ.: Այդ դպրոցը բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել առանձնապես XIII—XV դդ., երբ դպրոցի ղեկավարներն ու մանկավարժներն են եղել իրենց գիտականությունում ու մանկավարժական հմտությամբ մեծ հռչակ վաստակած Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Սյունեցին և ուրիշներ:

բ) Գլաձորի համալսարանը, որ հիմնվել է XIII դ., Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում, գործել է որպես բարձրագույն տիպի դպրոց մինչև XIV դ. 30-ական թթ.: Դպրոցի հիմնադիրը եղել է իր ժամանակի հմուտ ուսուցիչ Ներսես Մշեցին, իսկ վերջինիս մահից հետո այն գլխավորել է նրա աշակերտ Ծսայի Նշեցին: Այնտեղ դասավանդել են նաև Դավիթ Տիրատուրը, Հովհաննես Որոտնեցին և ուրիշներ: Գլաձորի համալսարանը Հայաստանում ամենից շատ հռչակված դպրոցն էր, ուր սովորելու էին գալիս բազմաթիվ հայեր թե՛ Հայաստանից, թե՛ այլ երկրներից, ի թիվս որոնց նաև Կիլիկիայից:

գ) Նաբեկա նաբասանական դպրոցը, որը հիմնադրվել է X դ., գտնվում էր Ռշտունիքի Նարեկ գյուղի մոտերքում՝ Վանա լճի հարավային ափին հիմնված համանուն վանքում: Նաբեկա դպրոցը հռոտն գործունեություն է ունեցել X—XI դդ., երբ այնտեղ դասախոսում էին ժողովրդի մեջ հեղինակություն վայելող Անանիա Նարեկացին և նրա արժանավոր աշակերտ Գրիգոր Նարեկացին:

դ) Անի ֆաղաֆի իմաստասիրական դպրոցը հիմնադրվել է XI դ. և գործել է մինչև XIII դ.: Դպրոցն ունեցել է փիլիսոփայական ուղղություն: Նրա ղեկավարներն ու դասախոսները տարբեր ժամանակներում եղել են Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Մխիթար Անեցին և ուրիշներ: Անիի իմաստասիրական դպրոցը, մյուսների հետ համեմատած, ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել. այնտեղ դասավանդվող առարկաների մեջ գերազանցել են հատկապես փիլիսոփայական և բնական գիտությունները:

ե) Սիս ֆաղաֆի նեմարան-համալսարանը. նրա հիմնադրումը սերտորեն կապված է Ներսես Լամբրոնացու անվան հետ: Դպրոցը բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել XII—XIII դդ.: Այդ դպրոցը նույնպես ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել և մեծ մասամբ այնտեղ են իրենց ուսումն ստացել Կիլիկիայի հայկական թագավորության պետական գործիչներն ու գիտությունը նվիրված մարդիկ:

Վերոհիշյալ բարձրագույն դպրոցների շարքին են պատկանել նաև X—XIV դդ. լայն գործունեություն ծավալած Սանահնի, Հաղպատի, Արշարունյաց, Ծրասիաձորի, Կամբջաձորի, Բջնիի, Կեչառիսի, Կարսի, Գոշավանգի կամ Գետիկի, Ծրզնկայի շրջանի Կարփոսի և Կիլիկիայի Ակնեբի, Տարսնի, Սկևռայի, Լամբրոնի, Դրազարկի դպրոցները: Հիշյալ դպրոցները հանդիսացել են միջնադարյան հայ մտավորականության պատրաստման և միջնադարյան

հայկական կուլտուրայի՝ գրականության, գիտության և արվեստի ստեղծման ու զարգացման օջախներ:

Ժողովրդական քանահյուսությունը Բանահյուսությունը IX—XIV դդ. դրսևորվել է ժողովրդական ասացվածքներում, հեքիաթներում, առակներում, պատմվածքներում և վելի ընդարձակ ծավալի վեպերում՝ էպոսում: Ժողովուրդը դրանց մեջ ամփոփել է իր իմաստուն, խրատական մտքերը, լավագույն իդձերն ու ձգտումները:

Դեռևս XII դ. ներսես Շնորհալին և Մխիթար Գոշը հավաքել, մշակել և գրի են առել բազմաթիվ առակներ: Նրանց է հետևել նաև XIII դ. առակագիր Վարդան Այգեկցին, որի կազմած առակների ժողովածուն ստացել է «Աղվեսագիրք» անունը: Վերոհիշյալ հեղինակների հավաքած և գրի առած առակների մեջ արտահայտվել են խրատական-բարոյական, հակակրոնական և սոցիալական մոտիվներ:

Ժողովրդական բանահյուսության գոհարներից է «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը: Ժողովրդական այս վեպը ձևավորվել է IX—X դդ., բայց լրացվել և հարստացել է նաև հետագա ժամանակներում: էպոսի պատմական սյուժեն գլխավորապես այն պայքարն է, որ հայ ժողովուրդը մղել է արաբական տիրապետության դեմ:

«Սասնա ծռեր»-ում արտահայտված են հայրենասիրական, հումանիստական բարձր գաղափարներ և հավատ հաղթանակի ու ապագայի նկատմամբ: Այս էպոսը մեր ազատատենչ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի վսեմ հուշարձանն է, նրա ստեղծած կուլտուրական արժեքների խոշորագույն կոթողներից մեկը:

Գեղարվեստական գրականություն Մինչև X դ. հայ գեղարվեստական գրականությունը հանդես է եկել պատմագիտական և կրոնական գրականության հետ միասնաբար և շի կազմել ինքնուրույն ճյուղ: Սակայն սկսած X դ. նա անջատվեց դրանցից և զարգացավ որպես ինքնուրույն ճյուղ: X—XIV դդ. ասպարեզ եկան մի շարք բանաստեղծներ, որոնք միջնադարյան հայ գեղարվեստական գրականությունը, առանձնապես պոեզիան, հասցրին բարձր զարգացման:

Հայ գեղարվեստական գրականության առաջին խոշոր դեմքը և աշխարհիկ բանաստեղծության հիմնադիրը Գրիգոր Նարեկացին է: Նա ապրել և ստեղծագործել է X դ. երկրորդ կեսին և մահացել 1003 թ. իր ստեղծագործական ուժերի բեղուն շրջանում: Նարեկացին թողել է մի շարք գրական գործեր, բայց դրանցից իրենց

գեղարվեստական արժանիքներով առավել աչքի են ընկնում «Տաղերը», այսինքն՝ շափածո բանաստեղծությունները, և «Մաալան ողբերգության» խորագրով պոեմը, որը ժողովրդին հայտնի է «Նարեկ» անունով: Նարեկացու այդ ստեղծագործությունները հայ գրականության մեջ արվեստի անկրկնելի նմուշներ են:

Գրիգոր Նարեկացուց հետո գրական ասպարեզ ելան Ներսես Շնորհալին (XII դ.), Հովհաննես ու Կոստանդին Երզնկացիները (XIII դ.), Ֆրիկը (XIII—XIV դդ.) և ուրիշներ: Ներսես Շնորհալին գրել է ներբողներ, առակներ, մանկական ոտանավորներ, հանելուկներ և մի պոեմ՝ «Ողբ Եդեսիոյ» վերնագրով: Ինչպես Շնորհալու, այնպես էլ նրա ժամանակակից ու նրանից անմիջապես հետո հանդես եկած բանաստեղծների գործերում աշխարհիկ տարրը առավել մեծ տեղ է գրավում: Այդ երևույթը նոր ուժգնությամբ է դրսևորվում XIII—XIV դդ. գրողների և առանձնապես Ֆրիկի բանաստեղծություններում:

Ֆրիկի կյանքի մասին քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Հայտնի է, որ նա աշխարհիկ մարդ է եղել, երկար ժամանակ ապրել է Կիլիկիայում, շրջագայել է այլ վայրեր և ծանոթացել ժողովրդի, հատկապես աշխատավոր մարդկանց կյանքին: Ֆրիկի թողած գրական ժառանգությունը նրա բանաստեղծություններն են՝ «Տաղերը»: Այս բանաստեղծություններում հեղինակը շոշափել է սոցիալական, հակակրոնական, խթատական, հայրենասիրական և այլ մոտիվներ: Նա մերկացնում է աշխարհում գոյություն ունեցող անհավասարությունը, անարդարությունը, հարուստների ու իշխանավորների կողմից աշխատավոր բնակչության հարստահարումն ու ճնշումը: Նա բողոքում է այն իրադրության դեմ, որ «մեկն ի պապանց պարոնորդի» է, իսկ մյուսը՝ «ի հարանց մուրող», կամ թե՛ «մեկին հազար ձի և ջորի, մեկին ոչ ու մի, ոչ մաթի», և ի վերջո՝ «մեկն ի զրկանց հարստի, մեկն իւրայնոցն աղքատացի»:

Ֆրիկը իր ստեղծագործություններում արտահայտել է նաև հակակրոնական մոտիվներ: Նա համարձակորեն կշտամբում է ճակատագրին, այսինքն՝ աստծուն, ասելով՝ «ծուռ է զինչ որ դու կառնես, ով լինի հաւան քեզ»: Ֆրիկի ստեղծագործություններում ակնհայտորեն արտահայտված են ավետարանական մտքեր, հայրենասիրական վառ զգացմունք, բոլոր օտար զավթիչների դեմ: Բոլոր դեպքերում բանաստեղծը կանգնում է աղքատների, այլ կերպ ասած՝ աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերում՝ ընդդեմ հարուստների և իշխողների: Ֆրիկը միջնադարյան

հայ գրականութեան մեջ դեմոկրատական ուղղութեան հիմնադիրն է:

X—XIV դդ. հայ գեղարվեստական գրականութեան զարգացման ընթացքում դրսևորվեցին հետևյալ տեղեկանքներն ու հատկանշական գծերը. նախ, աստիճանաբար տեղի ունեցավ գրական ստեղծագործութիւններու բովանդակութեան աշխարհականացում, այնուհետև՝ գրական լեզվի մոտեցում ժողովրդի խոսակցական լեզվին: Գեղարվեստական գրականութեան մեջ բարձրացվեցին հայրենասիրական, սոցիալական և հակակրոնական հարցեր, արտահայտվեցին հումանիստական գաղափարներ:

Պատմագիտական գրականություն

Հայ պատմագիտական գրականութիւնը IX—XIV դդ. նոր վերելք ապրեց: Ասպարեզ իշան շուրջ երկու տասնյակ պատմագիրներ, որոնց երկերը արժեքավոր ներդրում են հայ պատմագիտական մտքի զարգացման գործում:

Վերոհիշյալ դարերում հայ պատմագիտական գրականութեան մեջ առաջացավ բազմատեսակութիւն՝ իր մեծաթիվ ներկայացուցիչներով, որոնցից առավել աչքի ընկնողներն են.

Անանուն պատմագիր կամ Շապուհ Բագրատունի: X դ. սկիզբի պատմագիրներից է: Նրա աշխատութեան սկիզբը մեզ չի հասել: Մեզ հասած տեքստը սկսվում է VII դ.: Թուրքիկ կերպով շարադրելով արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանի պատմութիւնը, հեղինակը ավելի հանգամանորեն պատմում է IX դ. վերջին քառորդի դեպքերի մասին: Այս գիրքն առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն տեսակետից, որ գրված է ժողովրդի խոսակցական լեզվով, կամ ինչպես Դրասխանակերտցին է ասել՝ «գեղջուկ բանիւ», և շարադրված է վիպական ձևով: Գրքում Արծրունիների ֆեոդալական տան օրինակով, որոշակիորեն բացահայտված են ֆեոդալական դասակարգի ներսում տեղի ունեցած նոր երևութիւններն ու հարաբերութիւնները, որոնք ձևավորվում էին IX դ.:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի: Մենդյան թվականը հայտնի չէ: Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել 897 թվականին, մահացել է 930 կամ 931 թվականին: Նա գրել է «Պատմութիւն Հայոց» վերնագրով մի աշխատութիւն, որի մեջ շարադրել է հայ ժողովրդի պատմութիւնը՝ սկսած Հայկի ու Բելի ավանդութիւնից մինչև 924—925 թթ. դեպքերը:

Իր աշխատութեան մեջ Դրասխանակերտցին պաշտպանում է հայկական միասնական պետութեան ստեղծման և պահպանման

գաղափարը, քննադատում է պետութեան միասնութիւնը շլատելու ձգտում հանդես բերող տարրերին: Այս դրական դժերի հետ միասին Դրասխանակերտցին պատմական երևույթներին տալիս է իդեալիստական մեկնաբանում, պատմական դեպքերի զարգացման մեջ տեսնում է աստծու կանխորոշող դերը: Պատմագիրը հանդես է գալիս ֆեոդալական կարգերի պաշտպանի դերում և ամեն մի ըմբոստացում այդ կարգերի դեմ բնութագրում է որպէս շարիք և աստծու կամքին հակառակ բան:

Թովմա Արծրունի: Ենթադրվում է, որ նա ծնվել է IX դ. 60-ական և մահացել է X դ. 30-ական թթ.: Թովման Արծրունիներին տոհմային պատմագիրն է: Նրա աշխատութեան վերնագիրն է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»: Նա իր աշխատութիւնը գրելու համար օգտագործել է հայկական և օտար աղբյուրներ, ժողովրդական առասպելներ և զրույցներ:

Գրքի առաջին բաժնում հեղինակը սլատմում է Արծրունիներին տոհմի ծագման մասին: Երկրորդ մասում համառոտակի շարադրում է Պարսկաստանի, Հայաստանի և արաբական պետութեան պատմութիւնները մինչև IX դ., վերջում հանգամանորեն պատմում է Հայաստանի վիճակի մասին՝ IX դ. երկրորդ և X դ. առաջին կեսերին: Գրքի վերջին զուգանքը գրել են ուրիշները և դեպքերի շարադրումը հասցրել մինչև XIV դ.:

Ստեփանոս Տարունեցի (Ասողիկ): Ապրել է X դ. երկրորդ կեսին և XI դ. առաջին բառրդում: Գրել է «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատութիւնը, որի մեջ շարադրել է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Մերձավոր Արևելքի մի շարք ժողովուրդների ու պետութիւնների պատմութիւնը՝ շատ վաղ անցյալից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը:

Ավելի կարևոր և արժեքավոր է աշխատութեան վերջին բաժինը, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն շարադրել է Հայաստանի պատմութիւնը՝ սերտորեն շղկապված Մերձավոր Արևելքի արաբական իշխանութիւնների և Բյուզանդիայի պատմութեան հետ:

Ստեփանոս Տարունեցին առաջինն է, որ որոշակի նպատակ է դրել գրելու ընդհանուր պատմութիւն: Նա իր աշխատութեան մեջ վեր է հանում հայ ժողովրդի ստեղծարար գործունեութիւնը, նրա մղած պայքարը իր անկախութեան համար և հանդես է գալիս որպէս հայկական միասնական պետութեան ջատագով:

Արիստակես Լաստիվերցի: Լաստիվերցին ապրել է XI դ., մեռել է նույն դարի 70-ական թվականների վերջին կամ 80-ականի սկզբներին: Նա գրել է «Պատմութիւն» խորագրով մի աշխատու-

թյուն, որն իր ձևով ժամանակագրություն է: Աշխատությունը սկսվում է 1001 թ. դեպքերով և ավարտվում է 1071 թ. անցուդարձերի նկարագրությամբ:

Արիստակես Լաստիվերցին այն պատմագիրներից է, որոնք առավել մեծ շահերով են գտնվել կրոնական գրականության և եկեղեցական դոգմաների ազդեցության տակ: Չնայած դրան, նրա աշխատությունը բովանդակում է մի շարք կարևոր դրույթներ: Նախ, այնտեղ որոշակիորեն արտահայտված է այն միտքը, որ հասարակութունը բաժանված է երկու հակադիր խմբի՝ հարուստների ու աղքատների, շահագործողների ու շահագործվողների: Այնուհետև Լաստիվերցին նշում է նաև դասակարգային պայքարի առկայությունը, նկարագրում է. թոնդրակյան շարժման առանձին կազմակերպությունների գործունեությունը և նրանց գաղափարախոսությունը: Լաստիվերցին իր աշխատության մեջ հանդես է գալիս որպես ժամանակի խոշորագույն հայրենասերներից մեկը, հայկական պետականության պահպանման և ուժեղ միասնական պետության ստեղծման ջերմ կողմնակից:

Մատթեոս Ուռնայեցի: Ուռնայեցին XII դ. պատմագիր է: Նա ծնվել է Եդեսիայում և այնտեղ էլ անցկացրել իր ամբողջ կյանքը: Ուռնայեցու հեղինակությամբ մեզ է հասել պատմագիտական մի աշխատություն, որը հայտնի է «Ժամանակագրութիւն» խորագրով: Մատթեոս Ուռնայեցին պատմությունն սկսում է 952 թ. և հասցնում մինչև 1136 թվականը, որից հետո այդ աշխատությունը շարունակում է Քեսունցի Գրիգոր անունով մի երեց և այն ավարտում 1162 թ. դեպքերով:

Ուռնայեցու աշխատությունը փաստորեն հանդիսանում է Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների՝ Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Միջագետքի, Հայաստանի և Վրաստանի մասին գրված մի երկասիրություն:

Մատթեոս Ուռնայեցին Լաստիվերցու նման անարգանքի սյունին է գամում հայրենիքի դավաճաններին ու հայկական միասնական պետության դեմ դավեր նյութողներին: Նրա աշխատությունն ըստ էության մի բողոք է օտար նվաճողների՝ սելջուկ-թուրքերի և խաչակիրների դեմ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի իրավունքների ու պետականության պահպանման:

Սմբատ Գունդստաբլ: Սմբատ Գունդստաբլը կամ Սպարապետը (1208—1276) մեր երկրորդ աշխարհիկ պատմագիրն է: Նա հայտնի է ոչ միայն որպես պատմագիր, այլև որպես օրենսդիր և զորավար: Նրա գրչին են պատկանում «Պատմութիւն յունաց ի

Կոստանդնուպոլիս և հայոց մեծաց ըսա կարգի ժամանակաց» խորագրով պատմագիտական աշխատությունը, «Պատաստանագիրք»-ը, Անտիոքի «Ասիզների» թարգմանությունը և այլ դրվագներ: Նա իր «Պատմությունը» շարադրելիս հետևել է Մատթեոս Ուռհայեցու մեթոդին, այսինքն՝ կազմել է տարեգրություն: Աշխատությունն սկսվում է 951 թ. և ավարտվում 1276 թ. դեպքերի նկարագրությամբ:

Սմբատ Գունդստաբըրը իր աշխատության մեջ համառոտակի շարադրել է Բյուզանդիայում X դ. վերջին և XI դ. առաջին կեսին տեղի ունեցած դեպքերի, Բագրատունիների թագավորության վերջին շրջանի, սելջուկյան արշավանքների և համեմատաբար ավելի մանրամասն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը: Պատմագիրը կանգ է առել դիսավորապես քաղաքական դեպքերի վրա և աչքաթող արել Կիլիկիայի հայկական թագավորության տնտեսական ու կուլտուրական կյանքին վերաբերող հարցերը: Գունդստաբըրը առանձին զոհունակություններ է պատմում Կիլիկիայի հայկական թագավորության հաստատման մասին՝ որպես հայերի կորցրած պետականության վերականգնման փաստ, և բարձր գնահատում Լեոն II-ի ու Ներսես Համբրոնացու դերն այդ գործում: Վերջինս քանակցել է խաչակիրների և բյուզանդական արքունիքի հետ Լեոնին ճանաչելու որպես թաղավոր:

Կիրակոս Գանձակեցի: Գանձակեցին ապրել է XIII դ., մահացել է 1272 թ.: Նա գրել է «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը, սկսելով հայերի կողմից քրիստոնեության ընդունումից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը՝ 1265 թ.: Աշխատության մեջ համառոտակի շարադրում է IV—XI դդ. պատմությունը, իսկ հետո ավելի մանրամասն տալիս է Հայաստանի վիճակը սելջուկյան էմիրությունների տիրապետության ժամանակ, հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան տիրապետության դեմ, Զաքարյանների իշխանության առաջացումը Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմությունը: Վերջում ավելի հանգամանորեն խոսում է մոնղոլական արշավանքների մասին, նկարագրում է մոնղոլների կատարած ավերածությունները, նրանց վարած քաղաքականությունը, անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը և այդ ժողովուրդների մղած պայքարը մոնղոլական լծից ազատագրվելու համար:

Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունն ունի նաև խոցելի

կողմեր: Օրինակ, աշխատութեան մեջ մեծ տեղ է տրված կրօնական-եկեղեցական հարցերին, դավանաբանական վեճերին, ինչպես և մեջ են բերված այնպիսի գրույցներ, որոնք լի են առասպելական հրաշքներով և հանգեցնում են սնոտիապաշտութեան:

Ստեփանոս Օրբելյան: Օրբելյանն ապրել է XIII դ. երկրորդ կեսին և մահացել է 1304 թ.: Եղել է Տաթևի վանքի վանահայր: Նա գրել է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» արժեքավոր աշխատութիւնը, որտեղ տալիս է Սյունյաց նահանգի տեղագրութիւնը, Սյունյաց ֆեոդալական տան առաջացումը և նրա խաղացած դերը Արշակունյաց ֆեոդալորութեան ժամանակ, քրիստոնեութեան տարածումը Սյունիքում և, համառոտագրելով, Սյունիքի պատմութիւնը հասցնում մինչև IX դ.: Դրանից հետո ավելի հանգամանորեն պատմում է Սյունյաց իշխանների և Տաթևի վանքի առաջնորդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական գործունեութեան, Սյունյաց ֆեոդալորութեան, Օրբելյան ֆեոդալական տան առաջացման ու գործունեութեան մասին և աշխատութիւնն ավարտում է XIII դ. վերջում տեղի ունեցած դեպքերով: Օրբելյանի աշխատութեան մեջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կան Սյունյաց նահանգի տնտեսական կյանքի, առանձնապէս գյուղատնտեսութեան զարգացման, ջրանցքաշինութեան, սոցիալական հարաբերութիւնների, դասակարգային հակամարտութեան խորացման և գյուղացիական ընդվզումների մասին, մի բան, որ առավել արժեքավոր է դարձնում այդ աշխատութիւնը:

Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմահայեցողութեամբ հանդես է գալիս որպէս ֆեոդալական դասակարգի գաղափարակիր:

Հիշյալ պատմագիրներից բացի հայտնի են նաև Լևստանեսը (X դ.), Մովսէս Կաղանկատվացին (X դ.), Սամվել Անեցին (XII դ.), Գրիգոր Ակնեցի (XIII դ.), Վահրամ Բաթունին (XIII դ.), Վարդան Արևելցի (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցի (XIII—XIV դդ.), Հեթումը (XIV դ.) և ուրիշներ:

Իրավաբանական գիտությունը

XII դ. սկսած հայ կուլտուրան հարստացավ մի նոր բնագավառով ևս: Դա գրավոր օրենսդրութեան ստեղծումն էր, որի առաջին ձեռնարկողը XII դ. առաջին կեսին եղավ Ալավկա ուղի 'Իսվիթը: Սակայն նրա կազմած դատաստանագիրքը շատ թերի էր և չէր կարող բավարարել հասարակութեան բարդացած հարբերութիւնների հետևանքով առաջացած պահանջները: Այդ պատճառով դատաստանագրքի ստեղծումը դարձյալ մնում էր որպէս անհրաժեշտ գործ. որին XII դ. վերջերին ձեռնամուխ եղավ Մխիթար Կոչը:

Մխիթար Գոշը ծնվել է Գանձակ քաղաքում 1130-ական թթ. և մահացել է 1213 թ. խոր ծերության հասակում: Նա իր «Դատաստանագիրքը» սկսել է շարագրել 1184 թ. և ավարտել է, հավանաբար, նույն դարի վերջին: Նրա «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է նախագրությունից և եկեղեցական ու աշխարհիկ օրենքների բաժիններից: Գոշի «Դատաստանագիրքը», մասնավորապես նրա նախագրությունը և աշխարհիկ օրենքների բաժինը, միջնադարյան Հայաստանի գրական խոշորագույն հուշարձաններից է: Նա մի գանձարան է, որտեղից կարելի է տեղեկություններ քաղել ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանում իրավագիտական մտքի պատմության, այլև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Գոշը իր «Դատաստանագիրքը» գրելիս ելել է ֆեոդալական դասակարգի շահերի պաշտպանության սկզբունքից, սակայն նա միաժամանակ պաշտպանում է նաև պրոգրեսիվ գաղափարներ: Ամենից առաջ Գոշը հանդես է գալիս որպես կենտրոնացված ուժեղ պետության և օրինականության պաշտպան: Պահանջելով կառավարող և իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներից զործել միայն սահմանված օրենքներով, նա դրանով իսկ ձգտում է շրջանակների մեջ դնել իշխողների իրավունքները և արգելել նրանց կամայականություններն իրավազուրկ մարդկանց նկատմամբ: Գոշը հայտարարում է՝ «Մարդկային բնությունը արարչից ազատ է ստեղծվել, իսկ ուրիշին ծառայելը առաջ է եկել հողի և ջրի կարիքից»:

Մխիթար Գոշից հետո, XIII դ. մի նոր դատաստանագիրք է գրում Սմբատ Գունդստաբլը, որը մեծ չափով օգտվել է Մխիթար Գոշից և խաչակրաց արշավանքի ժամանակ Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին կազմակերպված լատինական իշխանությունների ասիզներից, դրանք հարմարեցնելով Կիլիկիայի հայկական թագավորության պայմաններին ու պահանջներին: «Դատաստանագրքում» նա մեծ տեղ է տալիս կենտրոնացված պետության շահերի պաշտպանությանը, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը և օրինականության պահպանմանը: Բացի «Դատաստանագրքից», Գունդստաբլը լատիներենից հայերեն է թարգմանել Անտիոքի դքսությունում կիրառություն գտած դատական օրենքները և գործածություն մեջ դրել Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում: Այդ ասիզներն լատիներեն բնագրերը կորել են և մնացել են միայն հայերեն թարգմանություններ:

Գոշի և Գունդստաբլի «Դատաստանագրքերը» հայկական հասարակական մտքի զարգացման մեջ նորություն էին և դրանցով հիմք դրվեց հայկական գրավոր օրենսգրությունը:

Փիլիսոփայություն IX—XIV դդ. առաջընթաց է ապրում նաև հայ փիլիսոփայական միտքը: Նրա զարգացման մեջ նոր և ուշադրության արժանի երևույթ էր թոնգրակյան շարժման գաղափարախոսությունը, որի գլխավոր մշակողը եղել է Աբմբառ Զարեհավանցին: Այդ գաղափարախոսության առանցքային հարցերից մեկը հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի ժխտումըն էր և այս աշխարհի՝ որպես ոեալ իրականության ընդունումը: Դրանով թոնգրակյանները փիլիսոփայությունը կանգնում էր աստվածային ուժերի արարչական կարողության մեթոման և դեպի պթեիզմ տանող ուղու վրա: Թոնգրակյանները զարգացնում էին սոցիալական իրավահավասարության գաղափարը: Նրանք գտնում էին, որ հասարակության մեջ բոլոր մարդիկ պետք է լինեն իրավահավասար: Նրանք պաշտպանում ու քարոզում էին նաև մարդու ակտիվ դերը հասարակական կյանքում: Սմբատ Զարեհավանցու և նրա հետևորդների քարոզած գաղափարները Հայաստանում հիմք էին դնում փիլիսոփայական դեմոկրատական ուղղությանը, որը տանում էր դեպի մատերիալիզմ: Դա IX—XIV դդ. հայ հասարակական մտքի մեջ ամենաառաջավոր ուղղությունն էր:

Փիլիսոփայական գիտության մեջ թոնգրակյանների գաղափարախոսական հակառակորդներն են եղել քրիստոնեական եկեղեցու և ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչները: Նրանք բոլորն էլ իրենց փիլիսոփայական աշխարհայեցողությունը հիմնականում հարել են իդեալիզմին: Սակայն նրանցից ոմանք որոշ հարցերում կանգնած են եղել առաջավոր գաղափարների պաշտպանության դիրքերում և շատ մեծ դեր են խաղացել հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում: Այդպիսի մտածողներից էր Կրիգոր Մագիստրոսը (990—1058), Պահլավունյաց ֆեոդալական տան խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը: Նա խորամուխ է եղել փիլիսոփայության, գրականության, բնական գիտությունների և աստվածաբանության մեջ: Գրիգոր Մագիստրոսը հունարենից հայերեն է թարգմանել Պլատոնի «Տիմէոս», «Փեդովնա» և Եվկլիդեսի «Նրկորալափություն» աշխատությունները, գրել է ֆեոդալառության մեկնություն, ինչպես և բազմաթիվ նամակներ:

XII դ. հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում աչքի է ընկել Հովհաննես Խմաստագրը (1045—1129), որը, հետեւելով Անանիա Շիրակացուն, առաջ է քաշել այն միտքը, թե գիտության հիմքը փորձն է և գիտության մեջ պետք է ղեկավարվել ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական դոգմաներով ու գրականությամբ, այլև «արտաքին», այսինքն՝ հին հունական և այլ աշխարհիկ գի-

տության տվյալներով: Այնուհետև, Մխիթար Հերացին (XII դ.), որն իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» բժշկագիտական և այլ գրվածքներում առաջ է քաշել օբլեկտիվ օրինաչափության, հոգու և մատերիայի հարաբերության, պատճառին և հետևանքին վերաբերող հարցերը, զարգացրել է իր ժամանակի համար համարձակ և պրոգրեսիվ մտքեր:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում իր փիլիսոփայական հայացքներով հայտնի է դառնում նաև Մխիթար Գոշը, որը «Կատաստանագրքում» և իր մշակած առակներում արժարժում է օրենքի ու կենտրոնացված պետութայն անհրաժեշտությունը, սոցիալական անհավասարության և իր ժամանակի սոցիալական հիմնական խավերի անտազոնիստական հարաբերությունների հարցերը, դրանք առանձին դեպքերում մեկնաբանում է եկեղեցու քարոզած գաղափարներին հակառակ իմաստով:

XIII դ. ասպարեզ են դալիս արդեն պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ, որոնք գրել են տրակտատներ և հետևել փիլիսոփայական առանձին ուղղություն՝ հատկապես նոմինալիզմին: Իրանցից հիշատակության արժանի են Վահրամ Բաբունին և Հովհաննես Երզրնկացին: Բաբունին ապրել է XIII դարում, եղել է կոն III-ի քսուտուղարը: Նա թողել է գրական մի շարք աշխատություններ:

Իր աշխատություններում Բաբունին քարոզում է, որ ոեւալ աշխարհը գոյություն ունի անկախ մարդկանց գիտակցությունից որ մարդիկ աշխարհի և իրականության մասին գաղափար են կազմում իրենց զգայարանների միջոցով: Նա միաժամանակ գտնում է, որ շի կարող գոյություն ունենալ ընդհանուր ճանաչողություն անկախ առանձին առարկաներից և պաշտպանում է Արիստոտելի մատերիալիստական ըմբռումները տրամաբանությանը և իմացաբանությանը վերաբերող հարցերում:

Հովհաննես Երզնկացին (1250—1325/6), բացի բանաստեղծություններից, գրել է նաև գիտական փիլիսոփայական երկեր՝ «Դիոնիսիոս Թրակացու Քերականության մեկնությունը», «Յազագս երկնային շարժմանց» և այլն: Այդ աշխատություններում նա զարգացնում է այն տեսակետը, թե մարմինը և հոգին հավասարազոր են, թե մարդը շի կարող անտեսել մարմնի պահուսնները և մտածել միայն հոգու մասին, փակել իր հինգ զգայարանները արտաքին աշխարհի հանդեպ և այլն: Երզնկացին միաժամանակ գտնում է, որ բնության երևույթների մեջ կա օրինաչափություն և պատճառականություն:

XIV դ. որպես պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ հանդես են եկել

նաև Հովհաննես Որոտնեցին և նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին: Որոտնեցու (1315—1388) գրական ժառանգության մեջ ուշադրության արժանի են Արիստոտելի «Կատեգորիայի» և մյուս աշխատությունների մեկնությունը, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական աշխատությունների վերլուծությունը և այլն: Որոտնեցին քննարկել է հատկապես տրամաբանության և ճանաչողության հարցերը նոմինալիզմի տեսանկյունից: Նա զարգացրել է այն տեսակետը, թե զգայության ենթակա իրը գոյություն ունի անկախ այն մարմնից, որն ընկալում է այն, մտածողությունը որպես հայելի տրպավորում է իր մեջ իրի նմանությունը: Որոտնեցին առանձին հրավելություններին տալիս է մատերիալիստական մեկնաբանություն, որը հետագայում զարգացնում է նրա աշակերտ Տաթևացին:

Գրիգոր Տաթևացին (1340—1410) թողել է հարուստ գրական ժառանգություն, որի մեջ նշանավոր են՝ «Գիրք հարցմանց», «Ամուսն հատոր», «Ձմուսն հատոր», Արիստոտելի «Լոգիկայի», Պլատոնի, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական գրվածքների մեկնաբանությունները և այլն: Տաթևացին քննարկում է հատկապես տրամաբանության, պատահականության և անհրաժեշտության, պատճառականության ու նպատակահարմարության վերաբերյալ հարցերը, որոնց լուսաբանման ժամանակ հիմնականում ելնում է սխոլաստիկայի և աստվածաբանության դիրքերից, բայց միաժամանակ առանձին, հատկապես բնությանը վերաբերող երևույթների մեկնաբանման դեպքում հանդես է բերում մատերիալիստական մոտեցում: Նա գտնում է, որ առաջնայինը իրական աշխարհն է, իսկ մրտածողությունը հետևում է իրական աշխարհին, որ մնացունը չի կարող բխել ոչ մնացունից, ինչպես, օրինակ, ոտքը չի բխում իր հետքից, այլ ոտքի հետքն է բխում ոտքից, կամ մարմինը հետևանք չէ իր ստվերի, այլ ստվերն է մարմնի հետևանքը: IX—XIV դդ. փիլիսոփայական գիտության զարգացումը Հայաստանում, բացառությամբ թոնդրակյանների փիլիսոփայական ուղղության, թեև ընթանում էր սխոլաստիկայի և թեոլոգիայի գերիշխող ազդեցության ներքո, բայց և այնպես նրանում տիրապետող ուղղությունը նոմինալիզմն էր, որ դրսևորում էր մատերիալիզմի տարրեր և խոշոր առաջընթաց էր:

Բնական գիտությունները

Հայաստանում վերելք ապրեցին նաև բնական գիտությունները՝ մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը, բնագիտությունը, արժիմիան և այլն: Դեռևս XI դ. առաջին կեսին Գրիգոր Մագիստրոսն իր նամակներում պարզաբանում էր կենդանաբանությանը վերա-

բերող հարցեր, որոնք ցույց են տալիս, որ նա հանգամանորեն ըզբաղվում էր կենդանիների օրգանիզմի ուսումնասիրությունում և բրժըշկությունում: Նույն դարի վերջին և XII դ. առաջին քառորդում բրժնական գիտությունների ուսումնասիրության բնագավառում հռչակ էր ձեռք բերել Հովհաննես Իմաստասերը: Նա դասավանդել է Հաղպատի և Անի քաղաքի դպրոցներում, գրել է մաթեմատիկական, աստղաբաշխական ուսումնասիրություններ, որոնցից մեզ հասել են «Յաղագս անկիւնաւոր թւոց»-ը, տոմարական տեքստեր ու այլ գրքավածքներ: Նա կարգավորել է հայկական անշարժ տոմարը:

XII դ. երկրորդ կեսին բնագիտության բնագավառում մեծ անուն է հանում Մխիթար Հերացին: Նա մասնագիտությունում բժիշկ էր, ուներ բժշկապետի կոչում: 1184 թ. գրել է բժշկագիտական մի աշխատություն «Ջերմանց մխիթարութիւն» վերնագրով: Այդ գիրքը նա շարադրել է ժամանակի խոսակցական հայերենով կամ, ինչպես ինքն է ասում, «գեղջուկ և արծակ բարբառով, զի գիրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»: Մխիթար Հերացին զարգացնում է այն միտքը, թե հիվանդ մարդու բարձր ջերմությունը հետևանք է մարմնում առաջացած այրման, փտման, որ հիվանդությունը կապ ունի մարդու մարմնի ներսում տեղի ունեցող փոփոխության և հենց այդ այրման հետ: Այդ միտքը նորություն էր միջնադարյան բնագիտության մեջ:

Մխիթար Հերացուց հետո բնագիտության ասպարեզում հանգես են եկել նոր մարդիկ: XV դարի բնագիտ-բժիշկ Ամիրդովլար Ամասեցին իր «Անգիտաց անպետ» գրքում նշում է, որ իրենից առաջ եղել են անվանի բժիշկներ՝ Ահարոնը, սրա որդի Ստեփանոսը և նրանց տոհմից ճողջին Հակոբը, Վահրամը և այլն, որոնք «շատ գրեանք շիներ էին»: Մեզ է հասել Ստեփանոսի «Փաղիկ» վերնագրով աշխատությունը և Գրիգորիսի բժշկարանը՝ «Քննություն բնութհան մարդոյ և նորին ցառոց» վերնագրով:

Ինչպես բնական, այնպես էլ հասարակական գիտությունների զարգացմանն օժանդակել են նաև օտար լեզուներից կատարված հայերեն թարգմանությունները, որոնցից մի քանիսի բնագրերի անհայտացման պատճառով հայերեն թարգմանությունները ստացել են բնագրային նշանակություն:

Ճարտարապետություն և քանդակագործություն

Ճարտարապետությունը հայ միջնադարյան արվեստի մեջ առաջնակարգ տեղ է զբաղում: Արվեստի այդ ճյուղը արաբական տիրապետության ժամանակ զգալի շարժում էր մընացել: Սակայն, սկսած IX դ. վերջից և X դ. սկզբից այն ընդունեց զարգացման լայն թափ ու ծավալ:

X դ. առաջին կեսին Վասպուրականում բարեկարգվեցին Վան և Ոստան քաղաքները, Աղթամար կղզում հիմնվեց մի նոր քաղաք, ուր կառուցվեցին ճարտարապետական բարձրարվեստ հուշարձաններ, որոնցից առանձնապես փառահեղ են եղել արքայական տաճարը, կղզին ծովից անջատող ու ծովախորշ առաջացնող պարիսպը և եկեղեցու շենքեր: Աղթամար կղզում կառուցված այդ շենքերը եղել են հայ միջնադարյան ճարտարապետական արվեստի պարծանքը: X դ. երկրորդ կեսին ճարտարապետության զարգացման կենտրոն դարձավ Շիրակը: Այստեղ հիմնվեց և արագ վերելք ապրեց Անին, որը ճարտարապետական արվեստի մի գեղեցիկ համայնապատկեր էր ներկայացնում: Այնտեղ կառուցվել են թագավորական բազմահարկ պալատ՝ օժանդակ շենքերով, քարվանսարաններ, կամուրջ Ախուրյան գետի վրա, քաղաքի պարիսպները, Կաթողիկե եկեղեցին, Գազկաշեն եկեղեցին ու բազմաթիվ այլ շենքեր, որոնք ճարտարապետության լավագույն նմուշներ են: Անիում կառուցվել է նաև ջրմուղ, որը բացառիկ երևույթ էր միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների համար:

XI դ. 50-ական թթ. մինչև XII դ. կեսը սելջուկյան կործանարար արշավանքների ու նրանց տիրապետության ժամանակ Հայաստանում շինարարությունը առժամանակ կանգ առավ, սակայն XII դ. երկրորդ և XIII դ. առաջին կեսերին, Զաքարյանների իշխանության օրոք, նորից շինարարական եռուղեու սկսվեց: Գուգարքում, Շիրակում, Արարատյան դաշտում և նրան հարող զավառներում, Սյունիքում և այլ շրջաններում կառուցվեցին քաղաքացիական և եկեղեցական շենքեր, բերդ-ամրոցներ, կամուրջներ, ինչպես, օրինակ, Ամբերդի ամրոցը, Սանահնի կամուրջը, Թալինի և Սելիմի լեռնանցքի իջևան-քարվանսարանները, Հաղպատի, Սանահնի, Գոշավանքի, Կեչառիսի, Օհանավանքի, Սաղմոսավանքի, Գեղարդի, Տաթևի եկեղեցական շենքերը և այլն: Ճարտարապետական տեսակետից առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Գեղարդի քարափոր

մատուռներն ու դավիթը, որոնք փորված են ժայռի մեջ և հիացմունք են առաջացնում:

Ճարտարապետութեանը դուզընթաց կատարելութեան է հասել նաև քանդակագործութիւնը: Հայաստանում արվեստի այդ ճյուղը զուգորդվել է ճարտարապետութեանը՝ շենքերը զարդարվել են հոյակապ քանդակներով: Քանդակագործական արվեստի նմուշներ կան այդ շենքերի պատերի վրա՝ մարդկանց, կենդանիների, գյուղատնտեսական մշակույթների և զանազան առարկաների պատկերումներով: Քանդակվել է նույնիսկ գյուղատնտեսական որևէ կուլտուրայի մշակման ամբողջ ընթացքը: Այդպիսին է, օրինակ, Աղթամարի եկեղեցու քանդակների մի մասը: Այնտեղ պատկերված է այգեգործութեան, ավելի ճիշտ՝ խաղողի մշակութեան ամբողջ ընթացքը՝ սկսած որթի տնկումից, մշակումից, այգեկութից, վերջացրած գինու մշակութեամբ: Հոյակապ քանդակներ ունեն Գեղարդի, Անիի, Մաղկաձորի, Սանահնի և այլ վայրերում կառուցված շենքերը: Քանդակագործական արվեստի տեսակետից աչքի են ընկնում նաև իսաչքարերը և հուշարձան-կոթողները: Զարդաքանդակները հաճելի տեսք են տվել շենքերին, գեղեցկացրել դրանք և արտահայտիչ դարձրել նրանց ճարտարապետական ոճը:

X—XIV դդ. էլ ավելի հզկվեց ու կատարելագործվեց հայ ճարտարապետական արվեստը: Հայերը, Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների ճարտարապետութիւնից վերցնելով և ստեղծագործորեն յուրացնելով նրա որոշ ձևերը, ստեղծեցին իրենց ինքնատիպ ճարտարապետական ոճը, որն իր հերթին ազդեցութիւն է թողել այլ ժողովուրդների ու երկրների ճարտարապետութեան վրա: Իրա լավագույն ասպացույցն են բյուզանդական և գոթական ճարտարապետութեան մեջ եղած հայկական ճարտարապետական ոճի տարրերը: Մատենագրութեան մեջ և արձանագրութիւններում հաճախ հիշատակվում են այն մարդկանց անունները, ովքեր հանդիսացել են միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստի կերտողները: Վասպուրականի, հատկապես Աղթամարի հուշարձանների հեղինակն էր Մանվել ճարտարապետը՝ «այր լի իմաստութեամբ և զորաւոր» իր գործում, «ճարտարապետ հանճարեղ»: Անիում X դ. վերջին և XI դ. առաջին քառորդում հրաշակված ճարտարապետ էր Տրդատը: Նրա ստեղծագործութիւններն են Անիի և Շիրակի շատ հուշարձաններ, Կոստանդնուպոլսի հռչակավոր Սոփիայի եկեղեցու վերակառուցված դմբեթը, որն ավելի գեղեցիկ է եղել և «պայծառ, քան զառաջինն»: X—XI դդ. որպես ճարտարապետներ ու քանդակագործներ հիշատակվում են Սաւն-

հան արեղան, Սարգիսը, Վահան քահանան, XII դ.՝ Հեսուն, Գորգ ճոնակը, XIII դ.՝ Անդրիասը *հծկոնքում*, Գալձակ վարպետը Գեղարդում, Ֆրեբը (Կարին քաղաքից) Հոռոմոսում, Հովհաննես քարադործը Գոշավանքում և շատ ուրիշներ, որոնց անունները չեն պահպանվել: Այդ ճարտարապետ-քանդակագործները մեծ մասամբ եղել են աշխարհիկ մարդիկ և նրանք են կերտել IX—XIV դդ. հայկական ճարտարապետական արվեստը, որն արժանի տեղ է գրավում համաաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ:

Նկարչական արվեստը

Միջնադարյան Հայաստանում արվեստի ծաղկած ճյուղերից մեկն էլ մանրանկարչությունն էր, որը գերազանցորեն ծառայել է գրքի ձևավորմանն ու նկարազարդմանը: Մեզ հասած ավելի քան 25 հազար հայկական ձեռագրերի զգալի մասը մանրանկարներ ունի: Նկարազարդ գիրք ունենալու պահանջը առավել լայն շափեր է ընդունել, քանի որ քաղաքային կյանքի և առևտրական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ մարդկանց ճաշակը և կուլտուրական մակարդակն ավելի է բարձրացել: Հենց դա էլ նկարչական արվեստի զարգացման համար լայն ասպարեզ ստեղծեց: Առաջ եկան ոչ միայն բազմաթիվ գծագրողներ և գիրք նախշողներ, այլև տաղանդավոր նկարիչներ, որոնցից շատերի անունները հայտնի են:

Մանրանկարչական արվեստի հնագույն օրինակներ կան մեզ հասած մի ավետարանում, որ գրվել է 887 թ., Մլքե թագուհու 902 թ. Ավետարանում, ինչպես և 989, 1033, 1038 թթ. և հետագայում նկարազարդված բազմաթիվ այլ գրքերում: Արժեքավոր գործեր են թողել XIII դ. առաջին կեսի նկարիչ Մարգարը (հավանաբար ապրել է Անիում), որի վրձնին են պատկանում 1211 թ. մի ձեռագրի նկարները, ապա Վարդան նկարիչը Կիլիկիայում և Կրիզոսը, որի գործերը զետեղված են 1232 թ. Սյունիքում գրված մի ավետարանում: XIII դ. երկրորդ կեսին ասպարեզ են գալիս հայկական մանրանկարչության խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Թորոս Թոսլինը և Սարգիս Պիձակը: Սրանք երկուսն էլ ստեղծագործել են Կիլիկիայում և նկարազարդել շատ գրքեր, որոնց մանրանկարները դիտողին հիացմունք են պատճառում: Թորոս Թոսլինի «Ճաշոց» գրքի նկարները մանրանկարչական արվեստի կատարելության հասած գործեր են: XIV դ. առաջին կեսին հիշատակվում են Սիմեոն նկարիչը Նախիջևանում, Յոսեֆը՝ Կիլիկիայում, Թորոս Տարոնեցին և Մովսիկը՝ Գլաձորում և ուրիշներ, Ռոստոպկես նկարիչը Բաղեշում և Մանվելն ու Մեհունը:

Մանրանկարչությունից բացի, IX—XIV դդ. Հայաստանում և

Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում զարգացել է որմնանըկարչութիւնը: Արվեստի այս ճյուղը սերտորեն կապված է եղել շենքերի նկարազարդման հետ: Դասչիճները, եկեղեցիները, ֆեոդալական պալատները և այլ շենքեր ներսից հաճախ զարդարվել են նկարներով: Որմնանկարներով զարդարված հուշարձանների թվին են պատկանում Աղթամարի Արծրունյաց թագավորական պալատը, որի նկարագիրը թողել է թուվմա Արծրունին, Անիի թագավորական և իշխանական պալատները, Փրկչի ու Տիգրան շոնենցի եկեղեցիները և այլն: Հայկական միջնադարյան նկարչական արվեստի մեջ գոյութուն է տւնեցել երկու ուղղութիւն, որոնց ներկայացուցիչները իրարից տարբերվել են իրենց ընտրած թեմատիկայով, կյանքը դրսևորելու և ըմբռնելու մտահղացումներով և կատարման տեխնիկայով: Այդ ուղղութիւններից մեկը եղել է կրոնական, պահպանողական, իսկ մյուսը՝ համեմատաբար ավելի աշխարհիկ, որին սնունդ են տվել զարգացող քաղաքային կյանքը և աշխատավոր խավերի պայքարը: Առաջին ուղղութիւնը պատկանող նկարիչները իրենց թեմատիկան դարձրել են կրոնի պատմութիւն մեջ հիշատակվող դեպքերն ու գործող անձերը և, ղեկավարվելով քրիստոնեական եկեղեցու մշակած կանոններով, կազմել են տվյալ գիրքը զարդարող նկարների կոմպոզիցիաներ: Երկրորդ ուղղութիւնը հարող նկարիչները մեծ մասամբ իրենց թեմատիկան վերցրել են աշխարհիկ կյանքից՝ կենցաղային էպիզոդներ, մարդկանց ըզբաղմունքը բնորոշող դեպքեր և նույնիսկ հասարակութիւն աղքատ խավի կյանքը ներկայացնող պատկերներ:

Հայ նկարիչներն ստեղծել են հոյակապ կոմպոզիցիաներ, վարպետորեն կիրառել գույների ներդաշնակութիւն, կարողացել են նկարներ իմաստը պարզ ու հասկանալի դարձնել առաջին իսկ հայացքից, նրանց տալ խոր արտահայտչականութիւն: Նրանք օգտագործել են նաև այնպիսի գույներ, որոնք դարերի ընթացքում չեն կորցրել իրենց թարմութիւնը, չեն խունացել և դժգունացել: Հայկական մանրանկարչութիւնը, ինչպես հայկական ճարտարապետութիւնը, իր նշանակութիւնամբ և գեղարվեստական արժանիքներով դուրս է եկել ազգային շրջանակներից և միջազգային արվեստի պատմութիւն մեջ գրավում է իր արժանի տեղը:

Թատրոնը

IX—XIV դդ. առանձին թատերական հաստատութիւնների մասին մեզ տեղեկութիւններ չեն հասել, սակայն մատենագրութիւն մեջ եղած անուղղակի վկայութիւնները և մանրանկարչութիւն առանձին պատկերներ վկայում են, որ Հայաստանում թատրոնը շարու-

նակել է իր զարգացումը և լայն տարածում է ստացել: IX—XIV դդ. ձեռագրերում կան նկարներ, որոնք պատկերում են ներկայացման առանձին տեսարաններ:

Գրիգոր Մաղիստրոսի վկայությամբ, թատերական ներկայացումներ դիտելու է դնացել նաև բնակչության ստորին խավը և հրճվանքով ընդունել հասարակական կյանքի արատավոր երևույթների մերկացումը գերակատարների կողմից: X դ. գործիչ Խոսրով Անձևացին (Գրիգոր Նարեկացու հայրը) հանցանք է համարել խաղարան, թատրոն գնալը, որովհետև այդ վայրերում իբր անվայելուչ և ալյասերող ներկայացումներ են բեմադրել, իսկ 'Իավիթ Մաշկեղորը (XII դ.) թատրոն հաճախելը դասել է կրոնական մեղքերի թվին:

Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են, որ IX—XIV դդ. Հայաստանում զարգացել է նաև թատերական արվեստը: Հավանաբար մեծ մասամբ կատակերգային ներկայացումներ են բեմադրվել: Գերասանները՝ կատակերգակները, ծաղրածուները, պարուհիները, գուսանները ներկայացումների ժամանակ հազել են դիմակ և հատուկ թատերական զգեստ: Դիմակները հաճախ պատկերել են կենդանիների, թռչունների կամ մարդկանց: Ներկայացումներին ուղեկցել են երգն ու պարը, որոնք առավել հրապուրիչ և ժողովրդական են դարձրել թատերական արվեստը:

Երաժշտությունը

Թատերական արվեստին զուգընթաց մշակվել է և զարգացել է նաև երաժշտությունը: Գեոևս հին ժամանակներից հայտնի են եղել գողթան փրգիչները, որոնք հիշյալ դարերում նույնպես հանդիսացել են հայկական ժողովրդական երգի ու երաժշտության մշակողներ և կերտողներ: Գուսաններն իրենց երգերում պախարակում էին հասարակական կյանքում եղած ալյանդակությունները, գովերգում լավը, քաջագործությունը, հերոսությունը և արտահայտում ժողովրդի ցալն ու վիշտը, ուրախությունն ու տրտմությունը: Գուսանները և՛ երգում էին, և՛ պատմում: Բացի գուսանական ժողովրդական երաժշտությունից, IX—XIV դդ. առավել լայն շափերով մշակվել ու զարգացել է նաև հայկական եկեղեցական երաժշտությունը: Հոգևորականությունը ժողովրդին թատերական ներկայացումներից հեռու պահելու, դեպի եկեղեցին հետաքրքրություն և ձգտում առաջացնելու նպատակով ստիպված է լինում եկեղեցական արարողություններին տալ թատերական հանդիսավորություն և ժամերգությունը կատարել հոգեզմայլ երաժշտության տակ: Դրա համար հորինվել են եկեղեցական շատ երգեր, որոնք իրենց մեղեդիներով և մշակման կատարելությամբ երաժշտական արվեստի բարձր նմուշներ են:

Եկեղեցական երաժշտութիւնն հորինողներն օգտվել են ժողովրդրգական երաժշտութիւնից և դրա շնորհիվ եկեղեցական երաժշտութիւնը ավելի դյուրամբոնելի է դարձել ժողովրդի համար: Դեռևս VIII դ. հայերն ստեղծել են յուրատեսակ նոտաներ, որոնք կոչվել են խագեր: Մեզ հասել են խագերով ձայնագրված շատ ձեռագրեր:

Վերածննդի տարրերը հայկական մշակույթի մեջ

IX—XIV դդ. Հայաստանում և Կիլիկիայում ինչպես երկրի սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մտավոր կյանքում առաջացան մի շարք նոր երևույթներ, որոնք իրենց բնույթով և բովանդակութամբ հիշեցնում էին XIV—XVI դդ. Եվրոպայում տեղի ունեցած Վերածնունդը: Վերջինս բնութագրվում է որպես եվրոպական ժողովուրդների կյանքում տնտեսութիւն, արտադրութիւն և մտավոր մշակույթի զարգացման նոր էտապ, որը նշանավորում է անցումը ֆեոդալիզմից դեպի բուրժուական հասարակարգ: Հիշատակված երևույթը նվազ կամ առավել չափով դրսևորվել է նաև հայ իրականութիւնն թե՛ տնտեսական, թե՛ մտավոր կյանքի բնագավառներում:

IX—XI Հայաստանում, իսկ XII—XIV դդ. և՛ Հայաստանում և՛, առավելապես, Կիլիկիայի հայկական թագավորութիւնում այդ փոփոխութիւնների խորացումն ու ծավալումը ստեղծել էին ֆեոդալիզմի քայքայման և նոր հարաբերութիւնների սաղմնավորման ու զարգացման նախադրյալներ, որոնք մարդկանց մեջ սնուցում և առաջացնում էին Վերածնութիւնը հատուկ նոր գաղափարներ և հասկացողութիւններ հասարակական և բնական երևույթների մասին:

Այդ փոփոխութիւնների հետևանքներից մեկը դասակարգային պայքարի սրվելն էր, որի բնորոշ օրինակն է շուրջ երկու հարյուր տարի տևող Թոնդրակյան հակաֆեոդալական շարժումը՝ իր հեղափոխական աշխարհայեցողութիւնով: Այդ շարժման գաղափարախոսութիւնն արտահայտել է ոչ միայն գյուղացիութիւն, այլև քաղաքային դասի ձգտումներն ու իղձերը, որոնք իրենց ամբողջ էութիւնով հակաֆեոդալական բնույթ ունեին: Մարդասիրական գաղափարների գրսևորումը Հայաստանում ցայտուն կերպով երևում է «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսում: Նրա հերոսները անձնվիրաբար պայքարում են մարդկանց բարօրութիւն համար, հոգատար են գեպի մարդը և կովում են մարդկանց շարիք պատճառող տարրերի դեմ:

Վերածնութիւն գարաշրջանի բնորոշ գաղափարներից մեկն էլ

կրոնական դոգմաների ու ասկետիզմի ժխտումն էր և աշխարհիկ կյանքի քարոզը: Հայաստանում այդ դրսևորվել է ինչպես սոցիալական շարժումների դադափարախոսության, այնպես էլ բանահյուսության, գրականության և արվեստի մեջ: Այսպես, թոնգրականները ժխտում էին կրոնական բոլոր ծիսակատարությունները, առականբրում ծաղրվում էին հոգևորականությունը, եկեղեցին և նրանց քարոզած սկզբունքները: Ֆրիկի «Գանդատ» և «Ընդդեմ ֆալաքին» ոտանավորները մի հուժկու ընդվզում էին կրոնի և ճակատագրի, այլ կերպ ասած՝ աստծո դեմ: Նարեկացու բանաստեղծություններում գովերգվում էին բնությունը, մարդը, սերը: Նրա ոտանավորներից մեկում լայնաթիկունք, ահեղագոչ, հաստաբազուկ մարդն էր շարժման մեջ դնում իրերը և իշխում: Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում և Ֆրիկի «Գանդատում» հայրենասիրության հզոր ձայնն էր հնչում և այլն:

Աշխարհիկ կյանքի ձգտումը իր արտահայտությունն էր գտել նաև արվեստի մեջ: Ենթերը քանդակագարդում էին աշխարհիկ կյանքից վերցրած պատկերներով՝ ընտանի կենդանիներ, գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և գյուղատնտեսական աշխատանքի զանազան պրոցեսներ պատկերող գեղեցիկ, բարձրարվեստ բարելիեֆներով: Այդ նույն երևույթն, արտահայտվում էր նաև մանրանրկարչության ու որմնանկարչության մեջ: Այստեղ էլ աշխարհիկ մոտիվներն իրենց համար ճանապարհ էին հարթում և առաջ ընթանում: Որպես օրինակ հիշատակելու արժանի են Աղթամար կղզու եկեղեցու և արքայական պալատի, Անիի, Գառնիի, Հաղպատի, Սանահնի հուշարձանների քանդակները, Աղթամարի թագավորական պալատի որմնանկարները, Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիծակի և Ծերունի նկարները:

Հայաստանում կրոնական դոգմաների քննադատությանն ու ժխտմանը, հումանիստական գաղափարների քարոզին ու աշխարհիկ կյանքի ձգտումին ուղեկցում էին նաև մտածողության ազատությունը գիտության բնագավառում, ինչպես և բնական գիտությունների զարգացումը: Հայկական դպրոցներում սկսում են ուսումնասիրել նաև բազմաթիվ այլ առարկաներ, այդ թվում՝ պատմություն, աշխարհագրություն, աստղագիտություն և այլն: Առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում բնական գիտությունների ուսումնասիրությանը: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստանում զարգանում էր աստղաբաշխությունը, տոմարագիտությունը, մաթեմատիկան, բնագիտությունը՝ հատկապես բժշկությունը: Իսկ այդպիսի գիտությունների զարգացման պահանջը առնչվում էր երկրում

սաղմնավորվող ու զարգացող նոր հարաբերությունների հետ: Այս բոլորի հետ միասին IX—XIV դդ. գրողներից ու գիտնականներից շատերը (Ֆրիկ, Մխիթար Հերացի և ուրիշներ) իրենց գործերը դրում էին ժողովրդի խոսակցական լեզվով, որպեսզի մարդկանց մատչելի, հասկանալի դարձնեն իրենց գիտելիքներն ու գաղափարները, այլ կերպ ասած՝ տեղի էր ունենում նաև գրական լեզվի արհարհականացում:

Հայ իրականության մեջ առկա վերոհիշյալ երևույթները յուրահատուկ շեն ֆեոդալական հարաբերություններին և իրենց էությունամբ հակաֆեոդալական են: Դա նշանակում է, որ Հայաստանն ու Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը նույնպես ապրել են մի շրջան, երբ առկա են եղել վերածնությանը բնորոշ երևույթներ թե՛ տնտեսության և թե՛ կուլտուրայի բնագավառներում: Այդ շրջանը ընդգրկել է IX—XIV դդ.: Այնուամենայնիվ, հայ իրականության մեջ վերածնության դարաշրջանին բնորոշ երևույթները չխորացան և չհասան այն մակարդակին, որին հասավ Եվրոպայի XV—XVI դդ., կանգ առան իրենց զարգացման նախնական փուլում: Ժողովուրդը կորցրեց իր անկախությունը, սելջուկյան արշավանքները կասեցրին տնտեսական կյանքի զարգացումը, իսկ մոնղոլական արշավանքներն ու տիրապետությունը Հայաստանում՝ երկիրը տարան դեպի տնտեսական քայքայում, արգելակելով հասարակական կյանքի առաջընթացը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՖԵՈԴԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՃԱՅՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱԾՈՒՄԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երկրի վիճակը և Զաքարյանները շկարողացան ամբողջ Համոնդոլական առաջնապետանը միավորել իրենց տիրապետության ներքո և ստեղծել համահայկական պետականություն: XIII դ. առաջին կեսին Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Վասպուրականը, Մոկսը, Աղձնիքը և Տուրուբերանի հարավային գավառները մնացին Եզրիտոսի էուբյան սուլթանության, իսկ արևմտյան շրջանները՝ Բարձր Հայքի արևմտյան մասերը, Երզնկան և Ծոփաց աշխարհն ամբողջությամբ անցան Իկոնիայի սուլթանությանը:

Երկրի քաղաքական և տերիտորիալ մասնատվածությունը մեծապես վնասում էր հայ ազգաբնակչության պաշտպանունակությանը ու զրկում նրան իր ուժերը համախմբելու և Հայաստան ներխուժող օտար զավթիչներին միասնաբար դիմադրելու հնարավորությունից: Այդ առավել ևս դժվարանում էր նաև այն պատճառով, որ հազարավոր հայեր հեռանում էին իրենց հայրենիքից, զնում այլ երկրներ:

Մոնղոլները բնակվում էին Սիբիրի և Չինաստանի միջև ընկած տափաստաններում: Նրանք 1206 թ. կայացած ժողովում իրենց ցեղապետներից մեկին՝ Տեմուլինին ճանաչեցին որպես համամոնղոլական խաբան և նրան վերակոչեցին Չինգիզ խան և հիմք դրեցին մոնղոլական միացյալ պետության: Այդ պետությունը իր կազմավորման առաջին իսկ տարիներից սկսեց նվաճողական քաղաքականություն վարել: Չինգիզ խանի զորքերը 1219—1220 թթ. նվաճեցին Միջին Ասիան և Պարսկաստանի հյուսիսային մասը: Զեբե նուինը և Սուբասա բահաթուրը մի ջոկատի

գլուխ անցած 1220 թ. աշնանը Ատրպատականի վրայով մտան Աղվանք, բանակեցին Մուղանի դաշտում և սկսեցին հարձակումներ գործել վրացական պետութեան արեւելյան շրջանների վրա:

Վրաց թագավոր Գեորգի կաշան և Զաքարյան Իվանե աթաբեկը, կարգի բերելով հայ-վրացական բանակը, դուրս եկան մոնղոլների դեմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1220—1221 թթ. ձմռանը, Կոտման գետի ափին: Սկզբում վրացիներին և հայերին հաջողվեց լուրջ հարված հասցնել մոնղոլներին և ետ մղել նրանց, բայց վերջում թաքստոցներից դուրս եկած մոնղոլական ջոկատները հակահարձակման անցնելով պարտութեան մատնեցին վրացական ու հայկական զորքերին: Դրանից հետո մոնղոլները դադարեցրին հետապնդումը և Շիրվանով անցան Հյուսիսային Կովկաս: Դա մոնղոլ-թաթարների առաջին արշավանքն էր դեպի Անգրկովկաս:

Ջալալեդդինի ասպատակությունները Հայաստանում

Մոնղոլների կողմից միջինասիական երկրների նվաճման ժամանակ խորեզմի թագաժառանգ Ջալալեդդինը հեռացավ երկրից և գնաց Հնդկաստան: Սակայն 1225 թ. նա վերադառնալով Պարսկաստան, բանակ կազմեց և փորձեց վերականգնել խորեզմի պետությունը, բայց այդ նրան չհաջողվեց: Դրանից հետո նույն 1225 թվականին նա սկսեց ասպատակել Ատրպատականը, Հայաստանն ու Վրաստանը:

Ջալալեդդինի դեմ դուրս եկան հայ-վրացական ուժերը Իվանե աթաբեկի գլխավորությամբ, սակայն Դառնիի մոտերքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվելով՝ նահանջեցին: Թշնամին, հետապնդելով հակառակորդին, 1226 թ. գրավեց Քիֆլիսը և կողոպտեց քաղաքը: Դրանից հետո Ջալալեդդինի զորքերն սկսեցին հարձակումներ գործել Կարինի, Անիի, Կարսի և Խլաթի վրա, փորձելով գրավել այդ քաղաքները, բայց հաջողութուն չունեցան: Ստեփանոս Օրբելյանի ասելով, Ջալալեդդինը «որտեղ հասնում էր, ավերում էր, կոշտստում և սպանում շինայելով ո՛չ մարդկանց և ո՛չ էլ անասուններին»: Ջալալեդդինի ասպատակությունները Հայաստանում տևեցին շուրջ յոթ տարի: Նրա դեմ դուրս եկան և հայ-վրացական ուժերը, և էմիրությունները: Ջալալեդդինի զորքերի դեմ էին դուրս եկել Խլաթի էմիրը, ինչպես և Իկոնիայի և Էուբյան սուլթանությունները, որոնք, օժանդակություն ստանալով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից, նրանց և նրա զորքերին և ստիպեցին նահանջել դեպի Ատրպատա-

կան: 1231 թ. Ամիդ քաղաքի մոտ Զալալեդդիների զորքերը վերջնականապես շախչախովեցին և ցաք ու ցրիվ եղան: Զալալեդդիներն էլ իր գերեզմանը գտավ այնտեղ, և Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «այնպէս բարձաւ շարն շարեաւ»:

Մոնղոլական նոր արշա- վանքները

Մոնղոլական զորքերը, որոնք հետապնդում էին Զալալեդդիներին, 1231—1232 թթ. ասպատակեցին Հայաստանի շատ շրջաններ: Նրանք կողոպուտի և ավերածութեան ենթարկեցին Վասպուրականի, Ամիդի, Արզնի և Մայաֆարկիների շրջանները, կողոպտեցին Վարազա վանքը, գրավեցին Բերկրի ու Արճեշ քաղաքները, սրի քաշեցին նրանց բնակչութեանը և շարժեցին դեպի Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան շրջանները: Այստեղից մոնղոլները մտան Աղվանք ու պաշարեցին Գանձակը: Գանձակի բնակիչները թեև դիմադրեցին, բայց մոնղոլներին հաջողվեց ամրութուններ խորտակող մեքենաների միջոցով քանդել պարիսպները և ներխուժել քաղաք:

Այս անգամ ևս նրանք չհաստատվեցին Անդրկովկասում ու Հայաստանում և 1232 թ. հեռացան դեպի Պարսկաստան: Սակայն Անդրկովկասի, Հայաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի արտոսավայրերը, որոնց մասին նրանք գիտեին նախորդ արշավանքներից, հրապուրում էին նրանց: Մոնղոլական 30 հազարանոց բանակը, քոչվոր ցեղերով և անասուններով, Չարմաղանի գլխավորութեամբ 1236 թ. արշավեց դեպի Անդրկովկաս ու Հայաստան: Այդ բանակը մտավ Մուղանի դաշտը, այնտեղ բաժանվեց մի քանի մասերի և շարժվեց դեպի Հայաստան ու Վրաստան: Վորաբանակներից մեկը Ասլան նոինի գլխավորութեամբ հարձակվեց Սյունիքի վրա: Սյունյաց Օրբելյան իշխան էլիկումը դիմադրութուն ցույց չուվեց, քաշվեց Վայոց ձորի (այժմյան Եղեգնաձոր) Հրաշկաբերդ ամրոցը և ապավինեց նրա անմատչելի պարիսպներին: Մոնղոլները գրավեցին ամբողջ Սյունիքը և ավարի ենթարկեցին գյուղերն ու ավանները, իսկ հետո առաջարկեցին էլիկումին անձնատուր լինել և դաշինք կնքել իրենց հետ: Էլիկումն ընդունեց մոնղոլներին գերիշխանութունը, վերստացավ իր բոլոր կալվածքները և հանձն առավ իր զորքով մասնակցել նրանց արշավանքներին: Մի այլ զորամաս, Դուզատա նոինի ղեկավարութեամբ, արշավեց դեպի Աղստե գետի հովիտը և գրավեց այդ շրջանի ամրութունները: Երկրամասի տերը՝ իշխան Ավագը, ի վանն ավաբեկի որդին, սկըբում ամրացավ Կայեն բերդում, բայց հետո անձնատուր եղավ և ընդունեց մոնղոլների գերիշխանութունը:

Այդ նույն ժամանակ մոնղոլական մի ուրիշ զորաբանակ արշավեց դեպի Շամքորի շրջանը և պաշարեց Շամքոր քաղաքը, որը պատկանում էր Զաքարյան իշխաններից Վահրամին: Քաղաքի բնակիչները ձեռնամուխ եղան պաշտպանության գործին, բայց երկար դիմադրել չկարողացան, և մոնղոլները գրավեցին քաղաքը: Թաթար-մոնղոլների մի այլ ջոկատ ավելի առաջ էր անցել և մասել Ղոփ: Այս շրջանի ֆեոդալ տերերը ևս, որոնց գլխավորում էր Զաքարե ամիրսպասալարի որդին՝ Շահնշահը, որեւէ վտուր փորձ չարեցին պաշտպանելու երկիրը:

Անիի և Կարսի գրավումը

Մոնղոլական զորքերը նույն՝ 1236 թ. իջան դեպի հարավ՝ դեպի Արարատյան դաշտն ու Շիրակ: Չարմաղանի գլխավորած զորքերը Սեանա լճի հարավային ափերով մտան Այրարատյան նահանգը և մոտեցան Անի քաղաքին: Դեպի Անի էին առաջանում նաև Ղոփն գրաված զորքերը: Չարմաղանը պատվիրակութուն ուղարկեց քաղաքի ավագանու մոտ և պահանջեց անձնատուր լինել: Անիի ավագանին մերժեց նրա պահանջը, իսկ բնակչությունը հարձակվեց մոնղոլ պատվիրակների վրա և սպանեց նրանց: Այդ դեպքից հետո մոնղոլները ա՛մ իջապես պաշարեցին ու գրավեցին քաղաքը, կողոպտեցին, կոտորեցին և գերեվարեցին բնակչության զգալի մասը:

Անիի և Կարսի գրավումով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները նվաճվեցին մոնղոլների կողմից:

Մոնղոլները այլևս չհեռացան գրավված վայրերից, ինչպես առաջին արշավանքների ժամանակ, այլ հաստատվեցին այդ վայրերում: Նրանց զինված ջոկատներին կրնկակոխ հետևում էին մոնղոլական ցեղերը, Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «կանամբք և որդուվք և ամենայն ախիւ բանակին իւրեանց»: Այդ ցեղերը ներխուժում էին նվաճված վայրերը և տիրանում լավագույն հողերին ու արտավայրերին:

Հայաստանի մնացած նահանգների գրավումը

Մոնղոլները 1242 թ. վերսկսեցին իրենց առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի արավային ու արևմտյան շրջանները: Այս անգամ մոնղոլական զորքերին Չարմաղանի փոխարեն գլխավորում էր Բաշու Նոինը: Նրա բանակը արշավեց դեպի Կարին և Հայաստանի հարավային շրջանները: Կարին քաղաքի բնակիչները համառ դիմադրութուն ցույց տվեցին և ավելի քան երկու ամիս քաջաբար պաշտպանվեցին: Սակայն մոնղոլներ-

րին հաջողվեց գրավել Կարինը և կողոպուտի, հրի ու սրի մատենել նրա բնակիչներին:

Հաջորդ՝ 1243 թ. նրանք Չմանկատուկ գյուղաքաղաքի մոտ ջարդեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակը և գրավեցին Կեսարիա ու Երզնկա քաղաքները, մեծ ավերածություն կատարելով Երզնկայում, որի բնակիչները մոնղոլներին դիմադրություն ցույց տալու համար կոտորվեցին: Գանձակեցու ասելով, միայն ռուսական մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին փ գերութիւն»:

Չմանկատուկի ճակատամարտից երկու տարի հետո մոնղոլական զորքերը մի նոր արշավանք սկսեցին դեպի Տուրուբերանի և Վասպուրականի նահանգները: Նրանք նախ մտան Մանաղկերտի դաշտը, գրավեցին Խլաթը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի հարավ և գրավեցին Բաղեշ քաղաքը: Այնուհետև մտան Աղձնիք, անցան Հյուսիսային Միջագետք և Ասորիք: Այս արշավանքի ժամանակ մոնղոլները գրավեցին նաև Հայաստանի հարավային նահանգները: Այդպիսով, 1236—1245 թթ. ընթացքում ամբողջ Հայաստանը նվաճվեց մոնղոլների կողմից և ընկավ նրանց լծի տակ:

Երկրի ամայացման քաղաքականությունը

Մոնղոլները կիրառում էին նվաճված ժողովուրդների մասսայական կոտորածի և քաղաքների ու գյուղերի ամայացման քաղաքականություն: Նրանք Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում բնաջնջեցին մարդկանց, հրկիղեցին նրանց բնակավայրերը, կոտորեցին երկրի խոշոր քաղաքների բնակչության զգալի մասին և մնացածներին գերի տարան: Նրանց նպատակն էր՝ ստեղծել ամայի, անմարդաբնակ լայն տարածություններ, իրենց անասուններն արածեցնելու համար: Մարքսի խոսքերով ասած՝ «Մոնղոլները վարվում էին իրենց արտադրության եղանակին համապատասխան, երբ ամայացնում էին Լիուսաստանը. անասնապահության ղլխավոր պայման են մեծ, անմարդաբնակ տարածություններ»:

Մոնղոլները իրագործում էին նաև մասսայական գերեվարություն: Նրանք տասնյակ հազարավոր մարդկանց, հատկապես երիտասարդների գերում էին, տանում օտար երկրներ և վաճառում: Այդպես վարվեցին Անի, Կարս, Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա և այլ քաղաքների ու շրջանների բնակչության հետ: Ավարառությունը ու կողոպուտը մոնղոլների համար դարձել էին եկամտի և ապրուստի կարևոր աղբյուր: Ֆեոդալների նկատմամբ մոնղոլներն առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին: Նրանք, որոնք առանց որևէ դիմադրության կամ թույլ դիմադրությունից հետո անձնա-

տուր էին լինում, շարունակում էին տիրել իրենց կալվածքներին, պահպանել իրենց ռազմական ուժը և իրավունքները: Հայաստանում մոնղոլներն այդպես վարվեցին էրիկում Օրբելյանի, Ավաչ Զաքարյանի, Շահնազ Զաքարյանի և այլ խոշոր ֆեոդալների հետ:

Մոնղոլների վարած քաղաքականության նպատակն էր՝ պահպանել ֆեոդալների ռազմական ուժը և այն օգտագործել իրենց արշավանքների ժամանակ: Եվ իրոք, նրանք Օրբելյան իշխաններին ստիպեցին մասնակցել Անիի դրավմանը, իսկ այնուհետև ինչպես Օրբելյանները, այնպես էլ Զաքարյանները իրենց ջոկատներով մասնակցեցին Կարինի, Երզնկայի, Խլաթի և այլ քաղաքների դրավմանը, դեպի Միջագետք ու Ասորիք կատարած արշավանքներին:

Մոնղոլների վարած քաղաքականությունը ամեն տեսակետից կործանարար եղավ Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Այն կասեցրեց Կարին տնտեսական և ինքնուրույն քաղաքական կյանքի հետագա զարգացումը, ինչպես և դեպի օտար երկրներ հայ բնակչության նոր մասսայական արտագաղթի սլառճառ դարձավ:

1249 թվականի ապստամբության փորձը

Մոնղոլական արշավանքների և նվաճումների ընթացքում Հայաստան և Անդրկովկաս ներխուժած թաթարական և միջինասիական մեծաթիվ քոչվոր ցեղերը տիրացան տեղական բնակչությանը պատկանող արոտավայրերին և իրենց թափառումների ընթացքում ոտնատակ էին տալիս և ոչնչացնում էին մշակված արտերն ու այգիները, կասեցնում գյուղատնտեսության զարգացումը:

Ժողովրդի համար ավելի մեծ շարիք էին մոնղոլներն կողմից գանձվող հարկերը: Մոնղոլ հարկահաններն ու զորավարները ժողովրդից հավաքում էին այն ամենը, ինչ իրենց ցանկալի էր, և այնքան, որքան կամենում էին: Հարկահանությունն ավելի սաստկացավ 1246—1247 թթ., երբ Հայաստան և Անդրկովկաս եկան Արղուն ու Բուղա հարկահավաքները: Նրանք սկսեցին կեղեքել ժողովրդին բազմապիսի հարկերով ու պահանջներով, շխնայելով նաև ֆեոդալներին: Կիրակոս Գանձակեցին նրանց բնութագրում է որպես «արք խիստք և հափշտակողք» և, մասնավորացնելով խոսքը Բուղայի մասին, ավելացնում է. «Մտանէր ի տունս ավագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա»:

Մոնղոլական դաժան լուծը ժողովրդի մեջ առաջ բերեց ցասում նրանց տիրապետության դեմ: Հայ և վրացի իշխանները ձեռ-

նամուխ եղան ապստամբութեան կազմակերպման դործին: Հայ-կական աղբյուրները հաղորդում են, որ նրանք հավաքվել են Քիֆ-լիսում և որոշել վրաց Դավիթ թագավորի գլխավորութեամբ ապրստամբել մոնղոլների դեմ: 1249 թվականին վրացական և հայկական զինված ուժերը կենտրոնացվեցին Քիֆլիսի և Լոռիի շրջակայքում: Ապստամբութեանը մասնակցելու համար նրանք նախապատրաստել էին նաև մյուս շրջանների բնակչութեանը: Սակայն շուտով այդ բանը հայտնի է դառնում մոնղոլներին, ապստամբութեան կազմակերպիչները, այդ թվում և Դավիթ թագավորը, ձերբակալվում և բանտ են նետվում: Դրանից հետո թեև Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք շրջաններում, ուր կենտրոնացված էին ապրստամբութեան համար կազմակերպված ուժերը, տեղի են ունենում զինված ելույթներ, բայց դրանք լայն տարածում չեն ստանում: Մոնղոլները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, Հայաստանում ու Վրաստանում կազմակերպում են մասսայական կոտորածներ:

Ապստամբութիւնը անհաջողութիւն կրեց, բանի որ այն մասսայական բնույթ չունեւ: Բացի այդ, ապստամբութեան ղեկավարութեան մեջ չկար միասնութիւն: Ազգեցիկ ֆեոդալներից մեկը՝ Զաքարյան Ավազը, որ վարում էր վրացական պետութեան արքայական և հայ-վրացական զորքերի ամիրսպետսալարութեան պաշտոնները, դեմ էր ապստամբութեանը, իսկ զա նշանակում էր ապստամբական ուժերի անհամերաշխութիւն:

Դավիթ Ծարեցու շարժումը

Բնակչութեան աշխատավորական խավերը մոնղոլ նվաճողներից կեղբքվելուց և հարստահարվելուց բացի, շահագործման էին ենթարկվում նաև տեղական ֆեոդալների կողմից: Կյուղացիները պարտավոր էին նրանց վճարել հողային տուրք՝ ունտա, կատարել պարհակութիւն և զանազան այլ պարտավորութիւններ: Հայ իշխանները և մանր ազնվականները հաճախ օգտագործում էին մոնղոլների գործադրած դաժանութիւնները և իրենր նույնպէս զիմում էին կամայականութեան՝ կողոպտում և հարստահարում ժողովրդին: Կիրակոս Քանձակեցին պատմում է, որ զաւառների տերերը, իշխանները իրենց շահի համար գործակցում էին մոնղոլների հետ: Մասնավորացնելով իր խոսքը հայ ու վրաց իշխանների մասին, նա գրում է. «Մինչդեռ հեններից և ասպատակութիւնից մեր երկիրը սակավ ինչ կազդուրվել էր... և մարդիկ ամբողջ սրան էին սպաւիհնել, քան աստծուն, իշխանները զրկում և կողոպտում էին

աղբատներին, և այդ կողպուտներով գնում էին թանկագին հանդերձանք ու հագնում, ուտում և ըմպում ու գոռոզանում»:

Ժողովրդին շահագործելու և կեղեքելու գործում աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև հոգևոր ֆեոդալները: Վանքերի և բարձրաստիճան հոգևորականների ձեռքում էին կենտրոնացվել մեծ տարածություն վայրէջքներ, որտեղ ապրող գյուղացիներին նրանք դաժանորեն կեղեքում ու շահագործում էին, որը հարուցում էր աշխատավոր բնակչության դժգոհությունը: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է նաև, որ Սևանա լճից դեպի արևելք, Խաչենի դավառի Ջերմուկ բերդի մոտ գտնվող Մար գյուղում ապրում էր Դավիթ անունով մի մարդ՝ «ի շքատրայց և ի տնանկաց, պահէր զջրաղացս նոցա և հայնմէ կերակրէր ինքն և կինն իւր և որդիք»: Դավիթ Մարեցին 1250 թ. սկսում է քարոզել ժողովրդի մեջ, թե ինքը աստծուց օժտված է հիվանդներին բուժելու, և մի փայտյա խաչ է կանգնեցնում եկեղեցու դռան առաջ՝ որպես նշան իր «հրաշագործությունների»: Դրանից հետո Հայաստանի տարբեր շրջաններից նրա մոտ են սկսում հավաքվել բազմաթիվ մարդիկ: Նրանք լսում են Դավիթի քարոզները, հավատում նրան և երես դարձնում այն հոգևորականներից, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Դավիթը: Այդ շրջանի բարձրաստիճան հոգևորականները, որոնց թվում և մեր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, փորձում են ցրել Դավիթի շուրջը համախմբվածներին, ձերբակալել և շեղոքացնել նրան: Սակայն ժողովուրդը, որ այնքան շատ էր հավաքվել նրա մոտ և «տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել», ըմբոստանում է Դավիթին ձերբակալելու եկած հոգևորականների դեմ ու հարձակվում նրանց վրա՝ «սրովք և բրովք, կամէին սպանել զնոսա»: Եպիսկոպոսն ու մյուս հոգևորականները հաղիվճաղ աղատվում են ժողովրդի ցասումից և հեռանում: Սակայն, Դավիթ Մարեցու կողմնակիցներից ոմանք հետո օժանդակում են այդ հոգևորականներին՝ ձերբակալելու նրան և արտաքսելու իր հայրենի Դրանի գլուղը, իսկ հավաքված ժողովրդին ցրելու: Դրանով էլ Մարեցու շարժումը վերջանում է:

Դավիթ Մարեցու շարժումը կարևոր երևույթ էր, որովհետև այն դրսևորում էր ժողովրդի դժգոհությունը «սեփական» շահագործողների դեմ և հարկական պետականության վերականգնման գաղափարը՝ հայտարարելով, որ իր որդիներից մեկը կլինի հայոց թագավոր, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոս:

Էլղանությունը և վարչական կարգը Հայաստանում

Մոնղոլական մեծ պետությունը բաժանված էր չորս մեծ շրջանի՝ ուլուսներին: Այդ ուլուսներից մեկը, որի մեջ մտնում էր նաև Հայաստանը, իր վերջնական ձևավորումն ըստացավ Մանղու ղանի ժամանակ (1251—1259): Սա այդ ուլուսի կառավարիչ նշանակեց իր եղբայր Հուլալուին, որը 1255 թ. եկավ Քավրիզ: Նա նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Միջագետք ու Ասորիք և, 1258 թ. գրավելով Բաղդադը, վերջ տվեց Արաբական խալիֆայությանը: Այնուհետև մոնղոլական զորքերը գրավեցին Ասորիքի մի մասը, բայց Պաղեստինի սահմանագլխին հանդիպեցին եգիպտական մամլուկյան զորքերի ուժեղ դիմադրությունը, պարտվեցին և ետ քաշվեցին: Այս արշավանքներով ավարտվեցին մոնղոլական նվաճումները Առաջավոր Ասիայում և ստեղծվեց մոնղոլական մեծ պետություն, որն ստացավ հատուկ անուն՝ էլղանություն կամ Իլխանություն: Նրա մեջ մտնում էին Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ասորիքի մի մասը, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները, Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը:

Հայաստանում քաղաքական-վարչական իրավունքները կենտրոնացան մոնղոլների ձեռքում: 1254—55 թթ. Հայաստանում անցվեց նոր աշխարհագիր, որի նպատակն էր՝ սահմանել հարկատվության և զինապարտության նոր կարգ: Դրանից հետո Հայաստանի շրջաններում հիմնվեցին մոնղոլական զորքերի զորակայաններ, որոնց ղեկավարները կոչվում էին բասդադ: Նրանց հանձնարարված էր հետևել հարկերի հավաքմանը և հսկել տեղական ֆեոդալների գործունեությունը: Հայաստանում և Վրաստանում բասդադ էր նշանակված Արղունը: Քաղաքներում և շրջաններում նշանակվեցին մոնղոլ կառավարիչներ, որոնք կոչվում էին շահնա և ենթակա էին բասդադին: Ստեղծվեցին կառույալուման օժանդակ գրասենյակներ, յայսպես կոչված դիվաններ, որտեղ կենտրոնացված էին հարկային մատյանները, և նշանակվեցին բազմաթիվ պաշտոնյաներ, զրագիրներ (բիթիքիներ) և հարկահավաքներ (տամդաչիներ):

Մոնղոլների հարկային քաղաքականությունը

Հայաստանում անցկացված աշխարհագրից հետո հարկերի չափը տնհամեմատ ավելացավ: Գրիգոր Ակնեբրցու վկայությամբ, հարկային միավոր էր համարվում աշխատող տղամարդը՝ սկսած 15-ից մինչև 60 տարեկանը: Յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդ պարտավոր էր վճարել մի տեսակ հարկ,

որը կոչվում էր մալ և որի շափը, սակայն, հայտնի չէ: Կիրակոս Գանձակեցու պատմելով, յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդ պարտավոր էր տարեկան վճարել «հարյուր վիտր ցորեն (40 կգ), հիսուն լիտր գինի (այժմյան 20 լիտր), երկու լիտր բրինձ և ծըն-ծատ, երեք տոպրակ, երկու շվան, մի սպիտակ (դրամ), մի նետ, մի պայտ և քսան անասունից մի անասուն ու ամեն մեկի համար մի սպիտակ»: Երկրագործական արտադրանքով վճարված այդ հարկը մոնղոլների ժամանակ անվանվել է քաղաք, իսկ անասուն-ներից և արոտատեղերից վերցվածը՝ փախչուր կամ ղփչուր: Բացի այդ, յուրաքանչյուր 15—60 տարեկան աշխատող տղամարդ տարեկան պետք է վճարեր 60 սպիտակ՝ որպես գլխահարկ: Հիշատակված հարկերից բացի, բնակչութունը մոնղոլների համար պարտավոր էր կատարել զանազան կարգի ձրի աշխատանքներ՝ պարհակություն և զինվորական պարտավորություն կամ դրա դիմաց վճարեր հարկ, որ անվանվել է խալա:

Հիշյալ հարկերը, բացի գլխահարկից ու զինվորական պարտավորությունից, վճարում էին միայն գյուղացիները: Քաղաքացին բնակչութունը, արհեստավորներն ու առևտրականները գլխահարկի և զինվորական պարտավորության հետ միասին իրենց եկամուտներից վճարում էին նաև մի հարկ, որը կոչվում էր տամ-ղա:

Ժողովրդի համար անտանելի հարկերից մեկն էր երթևեկու-թյան հարկը: Դա սահմանված էր մոնղոլ ճանապարհորդներին սպասարկելու համար: Առանձին կայաններում, որոնք կոչվում էին յամ, մոնղոլ ճանապարհորդը ստանում էր փոխադրական միջոց, սննդամթերք, գիշերելու տեղ և այլն: Այս բանը շարաշահվում էր մոնղոլների կողմից և մի տեսակ շարիք էր դարձել ժողովրդի համար: Պարսիկ մատենագիր Համդալբահ Ղազվինին, խոսելով մոնղոլների հավաքած հարկերի չափի մասին, հաղորդում է, որ հարկերը վճարելուց հետո բնակիչներին մնում էր իրենց տարեկան եկամտի մեկ երրորդ մասը: Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես, խոսելով մոնղոլների հարկային դաժան քաղաքականու-յան մասին, դրում է, որ նրանք ամեն ինչ հարկի տակ դրին, բոլորից պահանջելով «խստագոյն հարկս, աելի քան զկար մարդոցն» և «այսպէս... վայել և աշխարով լցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և պրով»:

Մարդիկ «սկսան շքաւորիլ»: ի վիճակի չէին վճարել իրենց

հարկերը, և այն ժամանակ մոնղոլները հարկի դիմաց տանում էին նրանց երեխաներին:

Մոնղոլների հարկային քաղաքականությունը կասեցրեց երկրի արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը և Հայաստանը տարավ դեպի տնտեսական անկում ու քայքայում:

Հողատիրության ձևերը Հայաստա- նում մոնղոլների ժամանակ

Հայաստանում գոյություն ունեցող հողատիրության ձևերը մոնղոլները նույնությամբ չլահապանեցին: Նրանք ճանաչեցին հայ խոշոր ֆեոդալների մի մասի սեփականատիրական իրավունքներն իրենց կալվածքների նրկատմամբ, սակայն միաժամանակ հաստատեցին հողատիրության այլ ձևեր ևս:

Մոնղոլները վերականգնեցին սելջուկյան տիրապետության ժամանակ Հայաստանում առաջացած իկտադրական հողատիրությունը, ընդարձակ հողաբաժիններ շնորհելով իրենց գինվորականներին և սլաշտոնյաներին:

Հողատիրության այս ձևը սկզբնական շրջանում կրում էր պայմանական տիրակալության բնույթ, բայց XIII դ. վերջերից նկատվում է այդ ձևը ժառանգական դարձնելու հակում. որի մասին վկայում են Ղազան զանի (1295—1304) հրահանգները՝ յառլիկները: Այդ փաստաթղթերում ասված է, որ իկտան կարող է անցնել նրա տիրակալողի որդուն: Իկտայական հողերի վրա ապրող բնակչությունից գանձվող բոլոր հարկերն ու տուրքերը գնում էին իկտադարի օգտին: Այդ հողերը համարվում էին ինչու, այսինքն՝ նրանց եկամտից վերցված հարկից պետությունը բաժին չուներ:

Հողատիրության ձևերից էր նաև դիվանայատկան և կառավարող տան անդամներին պատկանող հողերը: Այդ հողերի մի մասից ստացված հարկերը մուծվում էին պետական դանձարան, իսկ մյուս մասից ստացվածը գնում էր թագավորական տան անդամների օգտին: Այս կարգի հողերը համարվում էին խաս ինչու և դառնում թագավորական տան անդամների սեփականություն: Կային սյսպես կոչված վալֆայիճ հողեր, որոնք պատկանում էին մահաբեգական հողերականությանը: Այս կարգի հողերի վրա ապրող բնակչությունը իր բոլոր հարկերն ու տուրքերը վճարում էր մրզկիթներին և մահաբեգական հողերականությանը: Այդ հողերը նույնպես համարվում էին ինչու:

Վակֆային հողերի շարքին կարելի է դասել նաև հայ հոգևվորականության կալվածքները: Այս դեպքում էլ կալվածքը պատկանում էր եկեղեցական հաստատությանը և անդիսանում նրա

սեփականութիւնը: Հայկական եկեղեցին և նրա կալվածքները մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ մասնակիորեն կամ ամբողջութեամբ ազատված էին պետական հարկեր վճարելու պարտավորութիւնից:

Հողատիրութեան ձևերից մեկն էլ տեղական ֆեոդալներին՝ Հայաստանի հյուսիսում մեծ մասամբ հայ, իսկ հարավային և արևմտյան շրջաններում՝ գերազանցապես ոչ հայ կալվածատերերի հողերն էին: Այդ հողերը մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ համարյա ամբողջութեամբ համարվում էին կալվածատիրոջ սեփականութիւն: Հողատիրութեան այս ձևը Հայաստանում ամենատարածվածն էր: Սակայն հայ աշխարհիկ ֆեոդալներին կալվածքները հետզհետե պակասում էին և անցնում վանքերին կամ հայ հոգևորականութեանը: Դրա պատճառն այն էր, որ աշխարհիկ ֆեոդալներին կալվածքներից հավաքում էին մեծ քանակութեամբ պետական հարկեր և տեղական ֆեոդալներին շատ քիչ բան էր մնում: Նրանք կա՛մ թողնում-հեռանում էին երկրից, կա՛մ իրենց կալվածքները հանձնում վանքերին, որովհետև մոնղոլները վանքին նվիրած կալվածքը ազատում էին պետական հարկերից:

Ֆեոդալները, հատկապես ոչ հայկական ծագում ունեցողները, իրենց կալվածքները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու և ոռոտա վճարելու պայմանով: Նախկինում հայ ֆեոդալներին կողմից կազմակերպված ֆեոդալական ագարակային տնտեսութիւնները, մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում, նվազում և հտ էին մղվում: Այսպիսիները մեծ մասամբ պահպանվում էին վանքապատկան կալվածքներում և տրոշ շահով՝ հատ ու կենսամնացած հայ խոշոր ֆեոդալներին մոտ:

Մոնղոլներն իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանում գյուղացիներին հողին չէին ամրացնում, և Հայաստանի շատ շրջաններում գյուղացիներն դնեին տեղաշարժման իրավունք: Սակայն հետագայում մոնղոլ կալվածատերերը նույնպես հանդես բերեցին գյուղացիներին հողին ամրացնելու, այսինքն՝ ճորտացնելու ձգտում: Ղազան ղանը հրովարտակներով գյուղացիներին արգելեց մի ֆեոդալի կալվածքից հեռանալը և մի այլ կալվածատիրոջ մոտ վերաբնակվելը: Այդ հրովարտակները փախած գյուղացու կալվածատիրոջը իրավունք էին վերապահում 30 տարվա ընթացքում գտնել նրան և վերադարձնել նախկին տեղը: Սակայն Հայաստանում թե՛ հայ, թե՛ այլազգի ֆեոդալներին կողմից գյուղացիներին ճորտացումը լայն տարածում չստացավ և հետագայում վերացվեց:

Հայերի և վրացիների նոր ապստամբությունը

Մոնղոլները էլզանության շրջանում նույնպես շարունակում էին հարստահարել ու գերեվարել հայ և վրացի աշխատավոր խավերին: Հայ և վրացի ազնվականների համար ամենածանր պարտականություններից մեկը գինապարտությունն էր: Նրանք պատերազմների ժամանակ պարտավոր էին իրենց զորքով մասնակցել մոնղոլների արշավանքներին:

Մոնղոլների այդպիսի մեծ չափի հարկապահանջությունը և գործադրած կամայականությունները նրանց դեմ հանեցին հայ և վրացի բնակչության համարյա բոլոր խավերին, որի հետևանքով 1259—1261 թթ. բռնկվեց մի նոր ապստամբություն: Այս անգամ ապստամբության գլուխ անցավ վրաց թագավոր 'Իավիթը' Գեորգի Հաշայի որդին: Ապստամբներն իրենց զորքերով անցան Վրաստանի լեռնային մասերը և սկսեցին հարձակումներ գործել մոնղոլական ջոկատների վրա: Հայ իշխաններից ապստամբությանը մասնակցեցին և օժանդակեցին իսաչենի իշխան Հասան-Ջալալը, Ջաբարյան Շահնշահի որդին՝ Ջաբարեն, Ջաբարյան Ավագի դուստր Խոջաքը և ուրիշներ:

Մոնղոլական զորքերը Արղունի գլխավորությամբ հետապնդեցին ապստամբներին և սկսեցին ասպատակել Վրաստանի և Հայաստանի մի շարք շրջաններ: Բայց ապստամբները հանկարծակի հարձակվեցին Արղունի բանակի վրա, ջարդեցին նրա զորքերի մի մասին և ստիպեցին հեռանալ մի քանի գավառներից: 'Իրանից հետո ապստամբները շարունակեցին պարտիզանական կռիվներ մղել, բայց լուրջ հաջողություն չունեցան:

Արղունին հաջողվեց ձերբակալել վրաց թագուհուն, հայ իշխաններ Ջաբարին, Հասան-Ջալալին և այլոց: Ձերբակալվածներից մի քանիսին մահապատժի ենթարկեցին, այդ թվում՝ իսաչենի իշխան Հասան-Ջալալին և Շահնշահի որդի Ջաբարին: Ասլրատամբությունը ճնշվեց 1261 թ.: Անհաջողության պատճառն այն էր, որ այն չվերածվեց համաժողովրդական շարժման: 'Իա առանձնապես զգալի էր Հայաստանում, քանի որ հայ ժողովրդի մի ստվար հատված մոնղոլական տիրապետության շրջանում դիմեց պայքարի պասսիվ ձևին՝ արտագաղթին: 'Իա բնակչության մեջ առաջ բերեց ընկճվածություն, անվճռականություն, նույնիսկ հուսալքում՝ նրան անընդունակ դարձնելով ակտիվ պայքարի համար:

**Հայաստանի քաղաքական վիճակը
Հուլավուից հետո և ղաղ դրություն ստեղծվեց:
Մտնտեսության
քայքայումը**

Հուլավուի գահակալության վերջին տարիներին սկսած երկրում համեմատաբար խառնուրդից հնարավորություն ստեղծվեց: Իսկ բնակչությանը հնարավորություն տվեց կարգի բերել իր քայքայված տնտեսությունը: Սկսեցին վերականգնել ավերված ավաններն ու քաղաքները, կառուցել ճարտարապետական արժեք ունեցող շենքեր: Սակայն այդ խաղաղ վիճակը երկար չտևեց: Դեռևս Հուլավուի օրոք, մոնղոլական երկու ուլուսների՝ Ոսկե Հորդայի և էլդանության միջև 1265 թ. սկսվել էր մի հակամարտություն, որի հետևանքով Անդրկովկասն ու Հայաստանը վեր էին ածվել պատերազմական թատերաբեմի: Աքաղա դանը (1265—1282) և նրա հաջորդները՝ Արղունը (1284—1291), Ղազան դանը (1295—1304) և մյուսները պատերազմական գործողություններ էին վարում ոչ միայն Ոսկե Հորդայի դորքերի, այլև Եփրատի մամլուկյան սուլթանության, փոքրասիական իշխանությունների և այլոց դեմ: Բացի այդ, մոնղոլ դաները ստիպված էին մշտական բախման մեջ մտնել ներքին դավադրի ուժերի հետ: Իսկ այդ բոլորը կործանարար հետևանքներ էր ունենում Հայաստանի, Վրաստանի և նվաճված մյուս երկրների համար: Մշտական անապահով վիճակը, մոնղոլ զորքերի ավարտությունը, քոչվոր ցեղերի անընդհատ տեղաշարժերը և ծանր հարկերը կասեցնում էին տնտեսության ընթացքը և ետ մղում այն: Այս ամենը ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեց Ղազան դանի մահից հետո, երբ էլդանությունը սկսեց թուլանալ և քայքայվել:

Մոնղոլական լայնածավալ պետությունը սկզբնական շրջանում որոշ չափով նպաստեց միջազգային առևտրի զարգացմանը: Հուլավուն նպատ լեռան մոտ, Դառն դաշտում, կառուցել տվեց Ալագաղ անոնով մի քաղաք և այնտեղ բնակեցրեց միջազգային առևտրով զբաղվող բազմաթիվ վաճառականներին: Սակայն տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման համար համարյա թե նշանակություն չունեցավ: Ինչպես ամբողջ էլդանության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում XIII դ. վերջին բառորդից սկսած արհեստագործությունը, գյուղատնտեսությունը և ներքին առևտուրը անկում ապրեցին: Տնտեսության փակ բնույթը նորից սկսեց տիրապետող երևույթ դառնալ: Տեղի էր ունենում երկրի տնտեսության բոլոր բնագավառների քայքայում:

**-Քաղաքների անկու-
մը և բնակչության
մասսայական
արտագաղթը**

Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ և հա-
րուստ քաղաքները աստիճանաբար աղքա-
տացան, զրկվեցին բնակչութունից, իսկ
նրանցից մի քանիսը նույնիսկ ամայացան։
Դվինը մոնղոլական տիրապետութեան ժամա-
նակ քայքայվեց, արվերվեց և XIV դ. սկզբին որպես քաղաք դադա-
րեց գոյութուն ունենալուց։ Անին XIII դ. վերջերից սկսեց անկում
ապրել և սակավաբնակ դառնալ։ XIV դարի վերջերին և XV դ.
սկզբներին նա արդեն դադարել էր քաղաք լինելուց։ Նույն բախտին
արժանացան նաև Կարսն ու Հայաստանի հյուսիսային նահանգնե-
րի այլ քաղաքներ։ Նույնպիսի անկում ապրեց նաև երկրի գյուղա-
տնտեսութունը։ Մանր հարկերը, հաճախակի դարձած պատերազ-
մական գործողութիւնները, մոնղոլական և թուրքմենական քոչվոո
ցեղերի ներխուժումը և տեղից-տեղ անվերջ թափառումները կոր-
ծանարար հետևանքներ ունեցան գյուղատնտեսութեան համար։
Ամայացան, խոպան դարձան նախկին մշակված դաշտերն ու
այգիները և վերածվեցին եկվոր ցեղերի անասունների արոտատե-
ղիներին։

Այս բոլորը մի քանի դար ետ մղեց երկրի սոցիալ-տնտեսա-
կան կյանքը։ Ճիշտ է ասված, որ եթե սելջուկները պոկեցին Արե-
վելքի ժողովուրդների քաղաքակրթութեան ծառի ծաղիկները, ապա
մոնղոլները պոկեցին նաև նրա տերևները։

Որքան ճշմարտացի են հնչում Կ. Մարքսի այն խոսքերը, թե
«մոնղոլների լուծը ոչ միայն ճնշում, այլև վիրավորում ու շորաց-
նում էր նրան ղո՛ղ դարձած ժողովրդի բուն ոգին։ Մոնղոլ-թաթար-
ներն ստեղծեցին սիստեմատիկ տեռորի ոեժիմ, ընդ որում քայքա-
յումն ու մասսայական սպանութիւնները կազմում էին նրա մշտա-
կան ինստիտուտները»։ Այս խոսքերն ասված են Խուստատանում
մոնղոլ-թաթարների վարած քաղաքականութեան կապակցու-
թյամբ։ Բայց դրանք հավասարապես վերաբերում են նաև Հայաս-
տանին։

Մոնղոլական դաժան լծից փրկվելու համար հայ ժողովրդի
մի մասը հեռացավ իր հայրենիքից դեպի օտար երկրներ և Կի-
լիկիայի հայկական թագավորութուն։ Գաղթում էին Հայաստանի
բոլոր նահանգներից և բնակչության բոլոր խավերից՝ աղնվա-
կաններ ու հողևորականներ, առևտրականներ ու արհեստավոր-
ներ։ Ըաղթում էր և գյուղացիութունը։

1314 թվականին Կարին քաղաքում գրված մի ձեռագիր
հիշատակարանում պատմվում է այն մասին, որ երկիրը տառա-

պանքի մեջ էր, հայ ժողովուրդն իսպառ նվազում էր, քաղաքացիներին շատերը իրենց երեխաներին վաճառում էին, իրենք փախչում, հեռանում երկրից: 1341 թ. Տայքի Վարդաշեն ավանտում զբրված մի հիշատակարանում ասված է, որ «եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուտ», որ «ամենայն ոք հախաւ, և շոճեցին յերկիր օտար»:

XIII—XIV դդ. տեղի ունեցած բնակչութեան մասսայական արտագաղթը մեծագույն աղետ էր հայ ժողովրդի համար: Բնակչութեան զանգվածային հեռացումը թուլացնում էր ժողովրդի պայքարը օտար զավթիչների դեմ, հայրենիքը զրկում պաշտպանունակութունից, արտադրողական ուժերից և աշխարհով մեկ ցրում հարյուր հազարավոր հայերի: Նրանք գնում էին Ղրիմ, Աստրախան, Հեհաստան, Ուկրաինա և եվրոպական այլ երկրներ, որտեղ այդ ժամանակներից սկսած առաջացան հայկական դաղթավայրեր՝ բազմահազար հայ բնակչությամբ:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIV դԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XV դԱՐՈՒՄ

Էլղանության քայքայումը և թուրքմենական ցեղերը Հայաստանում

Էլղանության մասնատման նշանները զբրսնորվեցին դեռևս XIV դ. առաջին քառորդում: Այդ երևույթի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում նաև Ոսկե հորդայի՝ դեպի Անդրկովկաս կազմակերպած արշավանքները: Առաջին պառակտումն սկսվեց Անդրկովկասում 1319 թ.: Ապստամբությունը գլխավորում էր Ղուռումչին, որի նպատակն էր՝ անջատել Անդրկովկասը էլղանությունից: Դրան հետևեց Չոբանյանների ապստամբությունը: Թեև նրանք ճնշվեցին, բայց կենտրոնական իշխանության այդ հաջողություններն առերևույթ էին:

Այս խառնակ շրջանում Հայաստանի հյուսիսային ճահանգները մեծ մասամբ ենթակա էին Չոբանյաններին, որոնց իշխանության կենտրոնը Թավրիզն էր, իսկ Հայաստանի հարավային ճահանգները՝ Զեյալիքներին, որոնք նստում էին Բաղգադում: Հայկական ֆեոդալական իշխանությունները՝ Զաքարյանների հետնորդները Շիրակում, Վաչուտյաններինը՝ Արագածոտն գավառում, Օրբելյաններինը՝ Սյունիքում, Պոռչյաններինը կամ Խաղբակչաններինը՝ Վայոց ձորում և Կոտայքում, դեռևս շարունակում էին պահպանել իրենց գոյությունը, բայց լուրջ ուժ չէին ներկայացնում և ի վիճակի չէին գլխավորելու հայ բնակչությանը երկիրը: շոնե, կիսաանկախ վիճակում պահելու համար, ինչպես Վրաստանն էր:

Դեռևս մոնղոլական առաջին արշավանքների ժամանակ մոնղոլ կովոզ ուժերին կրնկակոխ Հայաստան ներխուժեցին Միջին Ասիայի թուրքմենական ցեղերը: Հայաստանի հարմար արոտավայրերը գրավեցին այդ ցեղերի ուշագրուծյունը և նրանց մի մասը հաստատվեց Հայաստանում: Այդ ցեղերի թվում էին կարա-կոյունյունները և աղ-կոյունյունները: Նրանք այդպես էին անվանվում, որովհետև նրանցից մեկը սահում էր սև, մյուսը՝ սպիտակ գույնի տխարներ:

Դեռևս XIV դ. վերջերին կարա-կոյունյունները հաստատվեցին վանա լճի շրջակայքում՝ վասպուրականում, Տուրուբերանում և այլուր, իսկ աղ-կոյունյունները՝ Մոկսի ու Աղձնիքի նահանգներում և Մոփբի արևելյան գավառներում: Հետագայում՝ XIV դ. վերջին քառորդում, նրանց ազդեցությունն ու քաղաքական կշիռը այնքան մեծացավ, որ այդ երկու ցեղերին հաջողվեց իրենց գերիշխանությունը հաստատել Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

1378 թ. կարա-կոյունյունների ցեղապետներ Կարա-Մահմադը և սրա որդի Կարա-Յուսուֆը հիմնեցին իրենց իշխանությունը Տարոնի, Սասունի և Քաջբերունիքի շրջանում, իսկ աղ-կոյունյունները Օսմանի գլխավորությամբ՝ Հայաստանի հարավային մասերում, կենտրոն դարձնելով Դիարբեքի կամ Ամիդ քաղաքը:

Լենգթեմուրի արշավանքները

Այդպիսի խառն և երբեմն վիճակում էր Հայաստանը, երբ սկսվեցին Լենգթեմուրի արշավանքները:

Նրա զորքերը Թավրիզը գրավելուց հետո 1386 թ. արշավեցին Հայաստան, մտան Նախիջևան, ասպատակեցին Սյունիքը, գրավեցին Որոտան բերդը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Արարատյան դաշտը, Կարինի շրջանը, հարձակվեցին կարա-կոյունյունների իշխանությունների վրա, բայց ճապաղջուր գավառում սպարտություն կրեցին և, ետ նահանջելով, ուղղություն վերցրին դեպի վան ու 1387 թ. պաշարեցին այն:

Քաղաքի կառավարիչն ու բնակչությունը որոշում են դիմադրել Լենգթեմուրին, բայց 25 օր պաշտպանվելուց հետո ստիպված են լինում տեղի տալ: Քաղաքն ընկնում է թշնամու ձեռքը: Լենգթեմուրը, ինչպես պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, հրամայում է՝ կանանց և երեխաներին գերի տանել, մնացած բոլորին բերդի պարիսպներից վայր նետել:

Այդ վայրագ հրամանը կատարվում է: Վանա բերդի պարիսպներից ցած են նետվում հազարավոր մարդիկ, նրանց դիակներից հսկայական բլուր է գոյանում ու բարձրանում, որ «վերջին

անկեալքն ոչ մեռանէին»։ Դրանից հետո Լենգթեմուրի զորքերը հեռացան Հայաստանից, բայց նորից երկու անգամ 1394—1396, 1400—1402 թթ. հարձակվեցին Հայաստանի վրա կողոպտելով և մասսայաբար կոտորելով ժողովրդին։

1400—1402 թթ. արշավանքի ժամանակ Լենգթեմուրի դեմ դուրս եկավ օսմանյան սուլթան Բայազիդ I-ի բանակը, բայց 1402 թ. Անգորայի ճակատամարտում պարտվեց, իսկ սուլթան Բայազիդ I-ը գերի ընկավ։

Հայաստանի վրա Լենգթեմուրի կազմակերպած արշավանքները ամենակործանարար և ավերիչ արշավանքներից էին։ Վանում նրանք բերդից վայր նետեցին և սպանեցին շուրջ 7000 մարդ, Սեբաստիայում, ինչպես պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, կանանց կապեցին ձիերի պոչից և քարշ տալով սպանեցին, նրանց երեխաներին ոչնչացրին հեծելազորի ոտների տակ տրորելով։ Նրանք չբավականացան այդ ամենով. նույն քաղաքի շուրջ շորս հազար տղամարդկանց կենդանի-կենդանի թաղելով խեղդեցին ջրի ու մոխրի մեջ։ Լենգթեմուրի արշավանքները է՛լ ավելի խորացրին երկրի տնտեսական կյանքի քայքայումն ու ամայացումը։

Թեմուրիդների և կարա-կոյունլուների պալքարը Հայաստանի համար

Լենգթեմուրի մահից հետո նորից զուգահեռ քարձրացրին կարա-կոյունլուները և աղ-կոյունլուները։ Կարա Յուսուֆը, որ Լենգթեմուրի արշավանքների ժամանակ փախել էր Հայաստանից, 1406 թ. վերադարձավ և վերականգնեց իր իշխանությունը Ատրպատականում ու Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում։ Այդ հաջողությունից հետո Կարա Յուսուֆ իր բանակն առաջնորդեց դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, դրավեց և իր իշխանությունը միացրեց Մերդին, Արզն և Երզնկա քաղաքները՝ նրանց շրջակա գավառներով։ Այնուհետև աղ-կոյունլուների ցեղապետ Օսմանը ընդունեց Կարա Յուսուֆի գերիշխանությունը։ Սակայն այդ երկար շտեկը 1417 թ. կարա-կոյունլուների վրա արշավեցին՝ արևելքից Թեմուրիդ Շահուհի զորքերը, հարավ-արևմուտքից աղ-կոյունլուները։ Այդ ընդհարումները փոփոխական հաջողություններով տևեցին մի քանի տարի, դրանք ավելի հաճախակի դարձան Կարա Յուսուֆի հաջորդ և որդի Իսկանդարի (1420—1437) օրոք։

Կարա-կոյունլու Իսկանդարի իշխանության տարիները արհավիրքներով լի մի ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի համար։ Երկրում փաստորեն անիշխանություն էր տիրում։ Հայաստանի զանազան շրջաններում թուրքմենական և քրդական առանձին

ցեղապետներ հաստատել էին իրենց տիրապետութունը: Իսկանդարը ձգտում էր ստեղծել ինքնանկախ և ընդարձակ մի պետություն, այն հակադրելով թեմուրիդների և աղ-կոյունլուների իշխանություններին: Թեմուրիդներն իրենց հերթին փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխանությունը Լենգթեմուրի նվաճած բոլոր երկրների վրա: Այդ պատճառով, մի կողմից թեմուրիդների ու կարա-կոյունլուների և, մյուս կողմից, վերջինների ու Հայաստանում ինքնազուխ դարձած ցեղապետների միջև տեղի էին ունենում անընդհատ կռիվներ, որոնց կործանարար հետևանքները առաջին հերթին բաժին էին ընկնում հայ ժողովրդին թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ նրան սահմանակից հայաբնակ շրջաններում:

Այդ խժոժությունների ժամանակ՝ 1437 թ. Իսկանդարի եղբայր Ջհանը թեմուրիդների օժանդակությամբ Երևշակ բերդում սպանել տվեց Իսկանդարին, անցավ իշխանությունը գլուխ, ընդունեց Շահուհի գերիշխանությունը, վերջինիս կողմից հռչակվեց շահ և ստացավ Ջհանշահ անունը (1437—1467): Նա իր իշխանության առաջին տարիներին ճնշեց մյուս մանր ցեղապետների ըմբոստացումները և իր տիրապետությունը տարածեց Վրաստանի, Հայաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի և այլ երկրամասերի վրա: Նրա իշխանության տարիներին երկիրը խաղաղվեց և ժողովուրդն առժամանակ շունչ քաշեց անընդհատ կռիվներից ու ասպատակություններից:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոն

Ջհանշահի օրոք բավականին ամրապնդվեց կարա-կոյունլուների իշխանությունը Անդրկովկասում և Հայաստանում: Առևտրական կապեր հաստատվեցին միջինասիական երկրների և Արևմուտքի հետ, կարգի բերվեց ենթակա երկրների կառավարչական սիստեմը և փորձ արվեց նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու տնտեսության վերականգնման համար: Ջհանշահը Թավրիզը դարձրեց իր իշխանության կենտրոնը, Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների համար նշանակեց առանձին կուսակալ, որը նստում էր Նախիջևան քաղաքում: Այս կուսակալությունը բաժանվեց մի քանի վարչական ընդարձակ շրջանների, որոնց կենտրոններ դարձան Երևանը՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերի, Վանը՝ Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների և Թիֆլիսը՝ Վրաստանի համար: Այսպիսով, XV դ. 30-ական թթ. վերջերից սկսած Երևանը դառնում է Արարատյան դաշտի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը: Գարա-կոյունլուների կողմից Երևանի կառավարիչ է նշանակվում Յաղուբ բեկը,

որը խոշոր դեր է խաղացել հայոց կաթողիկոսութիւնը էջմիած-
նում վերականգնելու գործում:

Դրանից հետո Երևանը աստիճանաբար դառնում է նաև Հա-
յաստանի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի կենտրոնը: Արա-
րատյան դաշտը, որ հնուց ի վեր հայ ժողովրդի պետական-քա-
ղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի օրրանն էր,
այժմ նորից կարևորագույն նշանակութիւն է ձեռք բերում հայ
ժողովրդի կյանքում և իր վրա բեռնում այդ ժամանակ արդեն աշ-
խարհով մեկ ցրված հայերի հայացքը:

Երևանը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է: Նրա
մասին հիշատակութիւններ կան դեռևս ուրարտական արձանա-
դրութիւններում: Մեր թվականութիւնից առաջ VIII դ. ուրարտա-
կան արձանագրութիւններից մեկում հիշատակված է այժմյան
Երևանի տերիտորիայում ընկած էրեբունի անունով խոշոր բնա-
կավայրի մասին, իսկ Երևանին շատ մոտիկ Կարմիր բլուր կոչված
վայրում հայտնաբերված է ուրարտական մի ամրոց-քաղաք: Այս
փաստերը վկայում են Երևանի հնագույն բնակավայր լինելու և
նրա անունը էրեբունի բառից առասանալու մասին:

Կաթողիկոսութեան վերահաստատու- մը էջմիածնում

Կաթողիկոսութիւնը, որպես հայկական ե-
կեղեցու բարձրագույն օրդան, ոչ միայն
զգալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կրո-
նական գործում, այլև մասնակցել է նրա
քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցերի լուծմանը, իսկ հր-
բեմն էլ, պատմական դեպքերի բերումով, կատարել է քաղաքա-
կան իշխանութեան առանձին ֆունկցիաներ: Այս առումով նա
կապված է եղել հայկական աշխարհիկ քաղաքական իշխանու-
թեան դերագույն օրդանների հետ և, հետևելով նրանց, փոխադր-
վել է այնտեղ, որտեղ այդ օրդանները փոխադրվում կամ հաս-
տատվում էին:

XV դ. հայկական պետականութիւնն այլևս գոյութիւն չունի
ո՛չ բուն Հայաստանում. ո՛չ էլ Կիլիկիայում: Հայերին, բնականա-
բար, մտահոգում էր այն հարցը, թե որտեղ պիտի լինի կաթողիկո-
սութիւնը: Հայ հոգևորականութեան մեծագույն մասը այն կար-
ծիքին էր, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը նորից պիտի
տեղափոխուի Հայաստան՝ էջմիածին, իր հինավուրց վայրը:

Կիլիկիայում հայկական թագավորութեան անկումից հետո
կաթողիկոսութեան վիճակը երերուն դարձավ: Այնտեղ կենտրոնա-
ցած հայութիւնը կազմում էր հայ ժողովրդի փոքր մասը: Կիլի-
կիաշից, սկսած XV դ. սկզբներից, հայերը տասնյակ հազարներով

հեռանում էին ու գնում օտար երկրներ: Դրանով աննպաստ դրու-
թյուն էր ստեղծվում Սսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հա-
մար, որը անպաշտպան էր մնում և մեկուսանում, կտրվում հայ
ժողովրդից: Այնուհետև, Սսի միջավայրը և կաթողիկոսության մեջ
գործող անձինք մեծ մասամբ հակված էին միաբանելու կաթողի-
կական եկեղեցու հետ, ենթարկվելու նրան:

Վերոհիշյալ երևույթները հայ հոգևորականությունը և, հաս-
կապես, բուն Հայաստանի հոգևորականությունը բերեցին այն հա-
մողման, որ Սսից Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունն անհրա-
ժեշտ է տեղափոխել էջմիածին: Այդ միտքը ծագել էր գեռես Գրի-
գոր Տաթևացու մոտ, բայց այն մասսայականացրին և նրա իրա-
կանացման գործի գլուխ անցան Թովմա Մեծոփեցին և Հովհան-
նես Հերմոնեցին: Նրանք համոզեցին Հայաստանի հոգևորակա-
նությունը, այդ թվում նաև Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսին,
ստացան Կիլիկիայի հոգևորականների մի մասի համաձայնու-
թյունը և 1440 թ. Գրիգոր կաթողիկոսից պահանջեցին կաթողիկո-
սությունը Սսից տեղափոխել էջմիածին: Սակայն Սսի կաթողիկո-
սությունը մերժեց այդ պահանջը: Այն ժամանակ Հովհաննես Հեր-
մոնեցին և Թովմա Մեծոփեցին հրավեր ուղարկեցին հայ բարձր-
աստիճան հոգևորականներին՝ հավաքվելու և որոշելու կաթողիկո-
սության հարցը: 1441 թվականին ժողովի պատվիրակները նախ
հավաքվեցին Երևանում, ապա գնացին էջմիածին: Պատվիրակնե-
րի թիվը, Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ, 300-ից ավելի է եղել,
որոնց մի մասը աշխարհիկ մարդիկ՝ «ազատք և որդիք ազատաց,
ձեռնաւորք և տանուտէրք» էին: Ժողովը որոշում է այլևս չճանա-
չել Սսի կաթողիկոսին որպես Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և նոր
կաթողիկոս է ընտրում Կիրակոս Վիրապեցուն: Այսպիսով, բազմա-
դարյան ընդհատումից հետո էջմիածնում նորից է հաստատվում
Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը:

Այս իրադարձությունը իր նշանակությամբ կրոնական-եկե-
ղեցական հարցերի շրջանակից դուրս է գալիս: Այն հետապնդում
էր նաև քաղաքական նպատակներ՝ հայերին հեռու պահել պապա-
կանությունից և եվրոպական քաղաքական մյուս ուժերի ձեռքին գոր-
ծիք դառնալուց և դրանով իսկ Արևելքի իշխանություններին, ո-
րոնք արդեն տիրում էին Հայաստանին, չգրգռել հայերի դեմ:

Բացի դրանից, կաթողիկոսությունը վերահաստատումը էջմի-
ածնում, այսինքն՝ մայր հայրենիքում, ունեցավ նաև այն նշանա-
կությունը, որ դարձավ միջոց օտար երկրներ ցրված բազմահա-

զար հայությանը կապելու հայրենիքի հետ, արգելակելու նրանց օտարացումը և ձուլումը այլ ազգությունների հետ:

**Աղ-կոյունլուների
սիրապետությունը
և հայ ժողովրդի
ծանր վիճակը**

Աղձնիքից ու Սուփքից իրենց ենթարկեցին նաև Տուրքերանի մեծ մասը և դարձան կարա-կոյունլուների վտանգավոր մրցակիցները:

Ջհանգիրի օրոք աղ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների միջև հակամարտությունը շարունակվում էր. թեև 1461 թ. Ջհան-շահին հաջողվեց իրեն ենթարկել Ջհանգիրին և հարկատու դարձնել, բայց և այնպես աղ-կոյունլուները շղաղարեցրին սլաքաբը կարա-կոյունլուների դեմ: Ջհանգիրի հաջորդը և որդին՝ Ուզուն-Հասանը Ջհանշահի մահից (1467) հետո պատերազմ սկսեց Ջհան-շահի հաջորդ Հասան Ալիի դեմ: Պատերազմական գործողությունները կարճատև եղան: Կարա-կոյունլուները պարտվեցին, նրանց տիրապետության տակ գտնվող բոլոր հրկրամասերը անցան աղ-կոյունլուների ձեռքը:

Աղ-կոյունլուների պետությունը չկարողացավ իր գոյությունը պահպանել երկար ժամանակ: Ուզուն-Հասանի մահից հետո, 1479 թ. սկսած, նրանց իշխանությունն անկում ապրեց: Իշխանատենչ տարրերը մեկը մյուսի ետևից գլուխ բարձրացրին, ջլատեցին պետության ուժերը և արագացրին նրա անկումը, որը տեղի ունեցավ 1502 թ.:

Թուրքմենական ցեղերի ավելի քան 100-ամյա տիրապետության ու ասպատակությունների տարիներին ոչ միայն ոչնչացվեց ժողովրդի մի մասը, այլև տասնյակ հազարավոր հայեր դատապարտվեցին ստրկության, վաճառքի հանվեցին, ավերվեցին գյուղերն ու բաղաքները, խոսպան դարձան արտերն ու աչդիները, ժողովուրդը ծայրագույն իշխանության և աղքատության հասավ: Կարելի է ասել, որ նրանց տիրապետությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ամենամղձավանջալից շրջանն է: Նրանց տիրապետությունը իր ավարտին հասցրեց երկրի ավերումն ու ամալացումը, բաղաքների անկումն ու կործանումը, որ սկսվել էր մոնղոլ-թաթարների տիրապետության ժամանակներից:

Ժողովրդի աղքատացումն ու նրա տնտեսության քայքայումը պատկերավոր արտահայտել է XV դ. պատմագիր Խուլմա Մեծփեյին: Նա գրում է, որ մի քաղաք և մի քանի գյուղ միասին վեր-

ցըրած այնքան միջոց շունեին, որ կարողանային վճարել մի գելլի մարդու սիրկագինը: Այս ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի նոր զանովածներ հեռացան հայրենիքից, գաղթելով օտար երկրներ:

Հայ բնակչության արտագաղթին հակառակ, Հայաստանում տեղի էր ունենում մի այլ երևույթ ևս: Դեռևս մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում, հատկապես XIII դ. վերջերից ըսկըսած, Անդրկովկաս և Հայաստան ներխուժեցին մոնղոլ-թաթարական և թուրքմենական մի շարք ցեղեր: Այդ ցեղերը վարում էին թափառաշրջիկ կյանք և զբաղվում անասնապահությամբ: Նրանք երկար ժամանակ ապրելով Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում, սկսեցին ընտելանալ նստակյաց կյանքին, զբաղվել երկրագործությամբ և տնտեսության այլ ճյուղերով:

Այդպիսով, հայ բնակչության կողքին, Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատեցին թաթարական և թուրքմենական ցեղեր, որոնք, օգտագործելով իրենց իշխող դիրքը, ղենքն ու ուժը, տիրացան երկրի արգավանդ վայրերին, լավագույն արոտատեղերին և երկրում մնացած հայ բնակչությանը քեցյին ղեպի լեռնալանջերը, ձորերը և այլ ապառաժուտ և ոչ բերրի տեղեր: Հայ բնակչության և նրանց բնակավայրերի կենտրոնացումը լեռնալանջերին, հաղորդակցության ու շփման համար գրեթե անմատչելի վայրերում՝ բխում էր նաև ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունից: Այդպիսի վայրերում ապրելով, նրանք համեմատաբար ավելի հաջող էին պաշտպանվում զավթիչների և ասպատակողների հարձակումներից ու ավարառությունից:

**ԹՈՒՐ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

**Քաղաքական դրու-
թյունը Մերձավոր
Արևելքում XVI
դարի սկզբին**

XV դարի վերջերին և XVI դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքում քաղաքական նոր ուժեր ասպարեզ ելան: Այդ ուժերից մեկը Օսմանյան կամ Օթոմանյան սուլթանությունն էր, իսկ մյուսը՝ Սեֆևյան Պարսկաստանը:

Հայաստանն ընկած էր այս երկու խոշոր պետությունների միջև և XVI դ. սկզբներին դարձավ նրանց պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը:

XIII դարի երկրորդ կեսին թուրքական մի ցեղախումբ, իր ցեղապետ Օսմանի ղլխավորությամբ, արևելքից անցավ Փոքր Ասիա և 1299 թ. դրեց Օսմանյան պետության հիմքը:

Օսմանի հաջորդները նվաճեցին Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները, մտան Բալկանյան թերակղզի, Մուհամեդ II սուլթանի օրոք 1453 թ. պարտության մատնելով Բյուզանդական կայսրությանը, գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվեցին կայսրության ցոլովությանը:

Օսմանյան սուլթանության նվաճած երկրներում մեծ թվով հայ բնակչություն կար: Սուլթանությունը, այս և մի շարք այլ հանգամանքներ նկատի ունենալով, 1461 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնեց հայկական պատրիարքություն, որին հանձնարարվեց հայերի կրոնական ու կրթական գործերի տնօրինությունը:

Սուլթանության սկզբնական շրջանի համբերատար մեղմ քաղաքականության նպատակն էր՝ շահել հայերի համակրանքը և ներքանց ներգարվել պետության տնտեսական կյանքի ասպարեզ: Դա տվեց իր արդյունքները: Մինչև XV դ. երկրորդ կեսը հայերը մեծ

մասամբ դաղթում էին դեպի Ղրիմ, Արևմտյան Ուկրաինա և եվրոպական այլ երկրներ, իսկ XV դ. վերջերից նրանք գնում էին նաև Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա և փոքրասիական ծովափնյա այն բաղաբները, որոնք գտնվում էին Օսմանյան սուլթանության ձեռքին:

Օսմանյան սուլթանությունը XV դ. վերջերին արևմուտքում լուրջ դիմադրություն հանդիպելով, իր հայացքն ուղղեց դեպի արևելք՝ Հայաստան, Ասորիք, Միջագետք և այլն: Սուլթան Բայազիդ II-ի օրոք օսմանցիներն արդեն մի քանի ծանր հարված հասցրին աղ-կոյունլուներին, նրանց դուրս քշեցին Փոքր Ասիայի սահմաններից և մոտեցան Հայաստանին:

Այդ նույն ժամանակներում Մերձավոր Արևելքում ասպարեղ ելավ մի նոր ուժ՝ Սեֆևյան պետությունը, որը նույնպես ձգտում էր գերիշխող դառնալ հիշյալ երկրներում: Պարսկաստանի Սեֆևյան պետության հիմնադիր Իսմայիլը XV դարի վերջերին իր շուրջը համախմբեց կզլբաշ ցեղերին և պայքարի դուրս ելավ աղ-կոյունլուների տիրապետության դեմ:

Իսմայիլը մի քանի ճակատամարտերում հաղթություն տանելով, գրավեց Բաքվի, Շիրվանի շրջանները, մտավ Հայաստան, 1502 թ. Շարուրի դաշտում վերջնականապես պարտության մատնեց աղ-կոյունլուներին, տիրացավ իշխանությանը և Թավրիզում իրեն հայտարարեց շահ: Այդպիսով, Պարսկաստանում հիմք դրվեց մի նոր պետության՝ որի գլուխ անցավ Իսմայիլը կամ՝ Շահ-Իսմայիլ I-ը (1502—1524):

Այս նոր պետության մեջ մտան Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ատրպատականը, Վրաստանն ու Հայաստանը: Այսպիսով, XVI դ. սկզբին, Մերձավոր Արևելքի երկու խոշորագույն պետությունները՝ Սեֆևյան Պարսկաստանը և Օսմանյան սուլթանությունը սահմանակից դարձան, ընդ որում նրանց բաժանող դիժը դարձավ Եփրատ գետը՝ Հայաստանի արևմտյան սահմանը:

Հայաստանը պարսկա-օսմանցյան կռիվների թատերաբեմ

Օսմանյան սուլթանությունը XVI դ. սկզբներին ձգտում էր գրավել Միջագետքը, Հայաստանը, Անդրկովկասը և արևելյան այլ երկրներ, որոնք գտնվում էին Սեֆևյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Օսմանյան սուլթան Սելիմ I Ահեղի (1512—1520) գործերը 1514 թ. անցան Եփրատը, մտան Կամախի շրջանը և, ասպատակելով Բարձր Հայքի մի շարք գավառներ, արշավեցին դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջանները: Շահ-Իսմայիլի դորքերը նահանջեցին

դեպի Ատրպատական, իրենց հտնից թողնելով հրկիզված և ավերված հայկական գյուղեր, ոչնչացված ցորենի դաշտեր: Օսմանյան թուրքերը Տուրուբերանով անցան Այրարատյան նահանգ, ապա Վասպուրականի վրայով մտան Ատրպատական: Ուրմիր լճի մոտերքում, Չալդրան կողմից վայրում, 1514 թ. օգոստոսին երկու բանակների միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Իսմայիլի բանակը կոպում էր անձնուրաց, բայց, վատ դիրքով լինելու պատճառով, պարտութուն կրեց և նահանջեց դեպի Պարսկաստանի խորքերը, իր հետ տանելով ծանր վիրավորված Շահ-Իսմայիլին:

Թուրքական զորքերը շհետապնդեցին պարտված պարսիկներին: Նրանք Հայաստանի վրայով ետ վերադարձան, 1515 թ. արշավեցին դեպի Ասորիք, մտան Կիլիկիա, իսկ հաջորդ տարին Սեֆեկյաններից գրավեցին Միջագետքը: Օսմանյան սուլթանութունը 1514—1516 թթ. արշավանքների ժամանակ զավթեց Հայաստանի հարավ-արևմտյան մի շարք նահանգներ ու գավառներ, այդ թվում և Երզնկայի ու Կամախի շրջանները, Բարձր Հայքի ու Տուրուբերանի մի քանի գավառներ, Մոփքն ու Մշո դաշտը:

Օսմանյան և Սեֆեկյան բանակների միջև պատերազմական գործողութունները Հայաստանում վերսկսվեցին 1532 թ.: Թուրքական բանակը 1533 թ. գրավելով Խլաթ, Արճեշ, Վան քաղաքները ու Բարձր Հայքը, ոտնատակ տվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջանները, անցավ Ատրպատական և սեպտեմբերին մտավ Քավլըիզ: Այդ նույն թվականին պարսից Քահմազ I շահը (1524—1576) սկսեց ասպատակել Հայաստանի արևելյան գավառները: Պարսկական և օսմանյան բանակների այդպիսի երկկողմանի արշավանքները կրկնվեցին 1549—1554 թթ.: Պարսկական զորքերը ասպատակում ու կողոպտում էին Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, թուրքական զորքերը՝ Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Նյունիքը, Նախիջևանի շրջանը և Հայաստանի այլ գավառներ:

1555 թ. մայիսի 29-ին Օսմանյան սուլթանության և Սեֆեկյան Պարսկաստանի միջև հաշտութուն կնքվեց, որի համաձայն առաջին անգամ Հայաստանը բաժանվեց թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Այդ երկու պետութունների՝ Հայաստանով անցնող սահմանագիծը դարձավ Հայկական պարը: Նրանից դեպի հարավ ընկած հայկական հողերը՝ Բարձր Հայքը, Տուրուբերանի, Աղձնիքի, Մոփաց և Վասպուրականի նահանգները անցան Թուրքիային, իսկ դեպի հյուսիս ընկած շրջանները՝ Շիրակը, Կուղարքը, Արա-

րատյան դաշտը, Սյունիքը և Վասպուրականի արևելյան մի քանի գավառներ անցան Պարսկաստանին:

Օսմանյան սուլթանությունը, օգտագործելով Սեֆեյյան Պարսկաստանում եղած գահակալական խլրտումները, 1578 թ. նորից պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ III-ը (1574—1595) արևելյան բանակի հրամանատար նշանակեց Մուստաֆա կալափաշային և կարգադրեց արշավել Հայաստանի և անգրկովկասյան երկրների վրա: Պարսից շահ Մուհամեդ իուղաբանդան (1578—1587) պարսկական բանակի հրամանատարությունը հանձնեց իր որդի Համզե Միրզային, որը շտապեց դիմադրելու օսմանյան զորքերին և կասեցնելու նրանց առաջխաղացումը:

80-ական թվականներին օսմանցիները շարունակում էին առաջ շարժվել և պարսիկներին դուրս մղել Հայաստանից, Վրաստանից և Ատրպատականից: Նրանք նվաճեցին ամբողջ Հայաստանը, Անգրկովկասը և տիրացան Թավրիզ քաղաքին: Այդ ժամանակ Սեֆեյյանները իրենց իշխանությունը լիակատար կործանումից փրկելու համար դիմեցին Մուրադ III-ին հաշտություն կնքելու առաջարկով:

Հաշտությունը կնքվեց 1590 թ. մարտին պարսիկների համար շատ թանկ գնով: Նրանք ստիպված եղան օսմանցիներին զիջել Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը՝ Թավրիզ քաղաքով:

Ժողովրդի ծանր դրությունը և ազատագրական ձգտումները

Հայաստանն ամբողջ XVI դ. ապրեց պատերազմների, սովի, ավերածությունների, բայթայման, բնակչության ոչնչացման և գերեվարության տազնապալի պայմաններում:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ մղձավանջային վիճակը ժամանակակից և ականատես Թադևոս Սեբաստացի վարդապետը արտահայտել է հետևյալ սեղմ նախադասությամբ. «Ոչ գեղ, ոչ քաղաք թողուցին, զամենայն հրով այրեցին, զայգիքն ամէն կտրեցին, զարտորայքն ամէն այրեցին, զամենայն սրով մաշեցին»:

Թուրքերը վերոհիշյալ արհավիրքներին ավելացրին նաև մի այլ շարիք, որն ամենից ծանրն ու անտանելին էր հայ ժողովրդի համար: Սուլթան Սուլեյման I-ը (1520—1566) իր ենիչերական զորամասերը համալրելու նպատակով կաշգաղրեց երկուսից-հինգ տարեկան բրիստոնյաներից արու երեխաներին հավաքել և զորանոցային պայմաններում վարժեցնել զինվորական գործին:

Այսպիսի ծանր պայմաններում հայերի մեջ շարունակում էր պահպանվել հայրենիքից հեռանալու ձգտումը, բազմահազար հայեր թողնում էին իրենց տունն ու տեղը և գնում օտար երկրներ:

Սակայն, որքան էլ մեծ թվով հայեր հեռանային երկրից, այնուամենայնիվ, հայ բնակչության մեծագույն մասը մնում էր հայրենիքում՝ Հայաստանում: Այդ մասն սկսում է ելք որոնել ըստեղծված ծանր դրությունից դուրս գալու համար: Սեփական ուժերով օտար գավթիչներին, այն էլ այդպիսի չգոր թշնամիներին, հայրենիքից գուրս քշելու և նրանց լծից ազատվելու հավանականությունը փոքր էր: Անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդներից օգնություն ստանալու հույսը նույնպես բացառված էր, քանի որ նրանք նույնպիսի վիճակում էին գտնվում: Մնում էր հայացքն ուղղել դեպի հեռավոր Արևմուտք, որին հայերը հաճախ էին դիմել անցյալում:

Այդպիսի պարագաներում մարդիկ սկսեցին խորհել երկրի և ժողովրդի ազատագրության մասին: Դրանցից մեկը, գուցե և առաջինը, եղել է հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցին: Նա իր ժամանակի զարգացած մարդկանցից էր, կրթություն էր ստացել Կոստանդնուպոլսում, եղել էր Լեհաստանում, ղրխավորել հայկական դաղթավայրերի հոգևոր գործերը և այցելել Մոսկվա: Նա տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուներին, այդ թվում և լատիներենին:

1547 թ. էջմիածնում հրավիրվում է մի գաղտնի ժողով, որտեղ Սալմաստեցու առաջարկությամբ քննության է առնվում Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովը որոշում է դիմել Վենետիկի հանրապետությանը և կաթողիկոսի ղրխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ օգնության գործը հաջողեցնելու համար:

Վենետիկի հանրապետությանն ուղարկած դիմումի մեջ ըզրված էր. «Մենք խեղճ հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլադենից, կու սպասեմք ձեր գալուն... Դիտեմք որ ի զօգնութենէ տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն: Կուղարկեմք մեր պատրիարք Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, սո մեծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարդութիւն ընծայէ ձեզ և մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ»:

Ստեփանոս Սալմաստեցին 1549 թ. մեկնում է Օվրոպա՝ լինում է Վենետիկում, Հռոմում, անցնում է Գերմանիա, ապա Լեհաստան և 1551 թ. վերադառնում էջմիածին՝ առանց որևէ օգնության կամ օգնության խոստում ստանալու:

Այս անհաջողութիւնը շընկճեց հայերին: 1562 թվականին տեղի ունեցավ մի այլ ժողով, այս անգամ Սեբաստիայում՝ Միքայել Սեբաստացու նախաձեռնութեամբ և զխավորութեամբ: Նա Սալմաստեցու բացակայութեան ժամանակ մնացել էր կաթողիկոսի տեղապահ, իսկ հետո ընտրվել կաթողիկոս: Միքայել Սեբաստացու հրավիրած ժողովը հետապնդել է նույն նպատակը, ինչ որ 1547 թ. էջմիածնի ժողովը: Այստեղ էլ որոշվում է նոր դիմում հղել Եվրոպա՝ Հռոմի պապին և մյուս իշխանութիւններին՝ Հայաստանը օսմանյան և պարսկական տիրապետութիւններից ազատագրելու խնդրանքով: Այս անգամ դիմումը Հռոմ տարավ մի պատվիրակութիւն, որի գլուխ կանգնած էր աշխարհիկ անձնավորութիւն՝ Աբգար Եվդոկացին կամ Թոխատեցին: Պատվիրակութեան կազմումն էր նաև Աբգարի որդի Սուլթանշահը:

Այս պատվիրակութեան նպատակների մասին որոշակի տեղեկութիւններ է հաղորդում Սուլթանշահը, հայտարարելով, որ Եվրոպա գնալու իրենց նպատակն էր՝ նախ հիշեցնել հոռմեացիների և հայերի միջև կնքված դաշինքի մասին և նորոգել այն, երկրորդ՝ իմանալ, թե եվրոպական իշխանութիւնները ինչ վերաբերմունք ունեն հայերի նկատմամբ և երրորդ՝ համոզել նրանց՝ օգնել հայերին ազատագրվելու օտարների լծից: Այս նույն բանը հաստատում է նաև Միքայել Սեբաստացին Հռոմի պապին ուղարկած իր մի նամակում:

Աբգար Եվդոկացու պատվիրակութիւնը նույնպես որևէ արդյունքի չհասավ: Հայաստանի ազատագրութեան համար Սալմաստեցու և Սեբաստացու ձեռնարկումները այն նշանակութիւնն ունեցան, որ հայերը շուրջ երեք հարյուր տարվա լռութիւններից հետո նորից բարձրացրին ազատագրական պայքարի գրոշը: Այդ ձեռնարկումները հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սկիզբն են, թեև Արևմուտքի օգնութեամբ ազատագրվելու ուղին դրական արդյունքի հասցնել չէր կարող:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԵՎ
ՊԱՌՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ

Նոր պատերազմի
նախապատրաս-
տումը

Շահ-Աբաս I-ը (1587—1628) չէր հաշտվում 1590 թ. պայմանագրով Պարսկաստանի կրած տերիտորիալ կորուստների հետ: Նա շուրջ 12 տարի տևող խաղաղ շրջանում զբսպեց ներքին հուզումները, միավորեց երկիրը, ստեղծեց ուժեղ

կենտրոնացված իշխանութիւն և 1597 թ. ծանր պարտութեան մատնելով ուզբեկներին, ապահովեց Պարսկաստանը նրանց հետագա հարձակումներէց: Այս ձեռնարկումներին զուգընթաց, Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանութիւնը հատուկ ուշադրութիւն դարձրեց պետութեան տնտեսական կյանքի և հատկապէս ֆինանսական դրութեան բարելավման վրա: Այդ նպատակով խրախուսվեց ներքին և արտաքին առևտուրը, մետաքսի վաճառքը՝ հայտարարվեց պետական մենաշնորհ, արգելվեց ոսկու և այլ միջոցների արտահանումը երկրից: Բայց Շահ-Աբասի առաջին մտահոգութեան առարկան բանակի ուժեղացումն էր:

Այդ ժամանակ Պարսկաստանում էին գտնվում անգլիացի Անտոն և Ռոբերտ Շերլի հղբայրները, որոնք օգնեցին Շահ-Աբասին վերակազմավորելու պարսկական բանակը եվրոպական բանակների օրինակով, դարձնելով այն մշտական և ղինելով հրազենի նոր տեսակներով, հատկապէս թնդանոթներով:

XVI դ. 90-ական թթ. Թուրքիայի արևելյան նահանգները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին Անատոլիա, ապրեցին խոռվահույճ մի ժամանակաշրջան: Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում բռնկել էր գյուղացիական ապստամբութիւնը, զրուխ էին բարձրացրել նաև զանազան բախտախնդիր մարդիկ, օգտագործելով աշխատավոր գյուղացիութեան դժգոհութիւնը: Նրանց բոլորին կոչում էին «ջալալիներ», այսինքն՝ ապստամբներ:

Աեֆեզյան Պարսկաստանը շտապում էր օր առաջ օգտագործել Թուրքիայում ստեղծված անկայուն իրադրութիւնը և նրանից խել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: Քաղաքական իրադրութիւնը Պարսկաստանի համար նպաստավոր էր նաև նբանով, որ Հայաստանի ու Անդրկովկասի համարյա բոլոր ժողովուրդները խիստ լքնամբար էին տրամադրված դեպի Թուրքիան: XVII դ. պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին պատմում է, որ մի շարք հայ և ադրբեջանցի իշխաններ, հոգևորականներ և այլ անձինք դիմում են Շահ-Աբասին իրենց երկիրն արշավելու հրավերով, սրովհետև «օսմանցիները... ծանր հարկապահանջութեամբ և կեղծամամբ զոհում ու կողոպտում էին և հավատքի կուռեծուքիւն (խստութիւնը) գործադրում», որ «բազում տառապանօք շարշարէին ոչ միայն զազգն հայոց, այլ և զազգն վրաց և մահմեդականաց»: Բացի այդ, Թուրքերը գերում էին հազարավոր մարդկանց, տանում հեռավոր երկրներ վաճառելու, ավերում էին գյուղերն ու ավանները, անխնա կոտորում բնակչութեանը:

Այդ պատճառով XVII դ. առաջին տարիներին հայերից, վրա-

ցիներից, ադրբեջանցիներից և քրդերից, հատկապես նրանց վերնախավային տարրերից, ներկայացուցիչներ զնացին Շահ-Աբասի մոտ և նրան խնդրեցին, որ նա արշավի դեպի Հայաստան, Ատրպատական, Վրաստան և այդ երկրներն ազատի օսմանյան թուրքերի լծից: Նույնիսկ Թուրքիային ենթակա շրջաններից հաճախ բնակչությունը խմբերով անցնում էր Պարսկաստան: Վերոհիշյալ իրադրությունը նպաստավոր էր Պարսկաստանի համար, և Շահ-Աբասը շտապեց օգտագործել այն:

Շահ-Աբասի արշավանքը և Երևանի գրավումը

Սլամաստ քաղաքի վրա, որի կառավարիչ քուրդ Ղազի խանը սլաբիկների օգնություները խնդրողներից մեկն էր:

Պարսկական բանակը արագ ընթացքով մտավ Թավրիզ, առանց գժվարություն գրավեց այն, Սոֆիանա դաշտում ծանր պարտություն մատնեց Ալի փաշայի 20 հազարանոց բանակին և 1604 թ. սկզբին առաջ շարժվեց դեպի Նախիջևան, գրավեց Զուզան, Նախիջևանը և, հետապնդելով թուրքերին, եկավ ու պաշարեց Երևանը:

Նույն թվականին Շահ-Աբասը անձամբ Թավրիզից շարժվեց դեպի Երևան: Նա ճանապարհին մտավ Զուզա քաղաքը, որի բնակիչները նրա համար ճոխ ընդունելություն կազմակերպեցին: Դավրիժեցիներն պատմում է, որ ջուղայեցիները, որոնք համարյա բուլսրն էլ հայ առևտրականներ և արհեստավորներ էին, Շահ-Աբասին դիմավորելու համար հազել էին իրենց տոնական զգեստները և «ի դարդ և ի զէնս ոսկեհուռն սխրատեսիլ հանդերձից պճնազարդեալը ընդ առաջ ընթանային»: Այն փողոցը, որով անցնելու էր շահը, ծածկված էր թանկագին գորգերով և զուամաշով:

Շահ-Աբասը, Զուզայում երեք օր ճոխ ընդունելություն վայելելուց և հայ հարուստ առևտրականներից առատ նվերներ ստանալուց հետո, ճանապարհ ընկավ դեպի Երևան: Պարսիկները շտապում անմիջապես գրավել Երևանը: Այդ պատճառով քաղաքի պաշարումը տևեց ութ ամիս՝ մինչև 1604 թ. ամառը: Այդ ժամանակամիջոցում պարսկական զորքերի մի մասը արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, ասպատակում Արճեշի, Բերկրիի, Վանի, Ալաշկերտի, Մանազկերտի, էրզրումի, Խնուսի, ապա նաև Սևանա լճի շրջ-

շակայքը ու այդ վայրերից տասնյակ հազարավոր մարդկանց քը-
շում-բերում Արարատյան դաշտ:

1604 թվականի ամռանը գրավվեց նաև Երևան քաղաքը: Սե-
ֆեյան Պարսկաստանի հաղթանակը Թուրքիայի նկատմամբ կար-
ծես թե կատարյալ էր: Սակայն հետագա դեպքերը զգալի շափով
փոխեցին պատերազմական գործողությունների ընթացքը: 1604 թ.
Պարսին է ուղարկվում Սինան փաշա Ջղալօղլին՝ մի մեծ բանակով,
որին հանձնարարված էր հակահարձակման անցնել և ետ մղել
պարսիկներին: Նույն թվականի աշնանը սկսվեց թուրքերի հակա-
հարձակումը: Շահ-Աբասը որոշեց ճակատամարտ չտալ, այլ նա-
հանջել՝ ամայացնելով իր զորքի նահանջի և թշնամու բանակի
հարձակման ուղղութիւնամբ ընկած շրջանները, թշնամուն Կրկել
սլաշար ձեռք բերելու հնարավորությունից, թուլացնել նրան, ապա
նոր մարտի բռնվել: Պարսկական բանակը նահանջում էր Արա-
րատյան դաշտով, Արաքս գետի հոսանքի ուղղութիւնամբ, հետևելով
բռնութիւնամբ տեղահան արված և դեպի Պարսկաստան քշվող բազ-
մահազար բնակչութիւնի շարասյանը:

Մի շարք փոքր բախումներից հետո 1605 թ. հոկտեմբերի
25-ին Սոֆիան գյուղի մոտ տեղի ունեցավ պարսկական և օսման-
յան բանակների ճակատամարտը, որը վնջալուծ թուրքերի ծանր
պարտությունամբ: Դրանից հետո Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև
ժամանակավոր հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն վերահաս-
տատվեց 1555 թ. հաշտությունամբ ընդունված սահմանագիծը:

Բնակչության բռնի գաղթեցումը Հայ ժողովրդի համար պարսկա-օսմանյան
պատերազմներից ամենածանրն ու ողբեր-
գականը եղավ XVII դ. սկզբների պատե-
րազմը, որին ուղեկցում էին ոչ միայն սովորական դարձած ավե-
րածությունն ու ավարառումը, կոտորածն ու գերեզմարումը, այլև
բնակչության մասսայական ու բռնի գաղթեցումը, ժողովրդի հայ-
րենագրկումը:

Այդ տեղահանումը համապարփակ բնույթ էր կրում և հետա-
պնդում էր բնակչությանը ընդմիշտ իր հայրենիքից հեռացնե-
լու և Պարսկաստանում մշտական բնակչության դատապարտելու
նպատակ: Շահ-Աբասը հայ առևտրականներին և արհեստավորնե-
րին տեղափոխեց Պարսկաստանի քաղաքները՝ այնտեղ առևտուրն
ու արհեստագործությունը զարգացնելու համար, իսկ Արարատյան
դաշտի և Հայաստանի մյուս շրջանների գյուղացիներին՝ այնտեղ
բամբակագործությունամբ և գյուղատնտեսության այլ ճյուղերով ըզ-
բաղվելու համար:

Բռնի տեղահանվեցին Հայաստանի մի շարք շրջանների, գերազանցապես Արարատյան դաշտի ու նրա շրջակայքի գավառների բնակիչները: Տեղահանումն սկսվեց 1604 թ. Երևանը զրավելուց հետո, մի քանի հերթով: Առաջին հերթին Պարսկաստան քշվեց ժողովրդի այն մասը, որ պարսկական զորքերն իրենց ատպատակութունների ժամանակ Հայաստանի տարբեր շրջաններից գերել ու բերել էին Արարատյան դաշտ: Երկրորդ տեղահանումը կատարվեց նույն թվականի աշնանը, որ կրեց համատարած բնույթ և ուղեկցվում էր երկրի ավերմամբ ու ամայացմամբ: Տեղահանման շարժառիթը օսմանյան զորքերի հակահարձակումն էր:

Շահ-Աբասը յուրաքանչյուր գավառի բնակչությանը տեղահան անելու համար նշանակում էր առանձին զորավարներ, իսկ ընդհանուր ղեկավարութունը և Երևանի ու Արարատյան դաշտի բնակչության տեղահանումը հանձնարարվել էր Ամիրգունա խանին, հրամայելով՝ «ուր և կարասցեն ձեռն արկել, արտասահման արարեալ վարեսցեն, և ոչ թողուցուն ամենևին շունչ կենդանի»: Այդպես էլ արվեց: Ամբողջ բնակչությունը՝ հայ, աղբեջանցի, վրացի և այլն, առանց խտրության, տեղահան էր արվում և քշվում Պարսկաստան: Նրանց տները, ունեցվածքը, սլարենը, անասնակեբը այրում, ոչնչացնում էին, որպեսզի օսմանցիների ձեռքը չընկնեք, և գաղթող բնակչությունն էլ հույսը կտրեք տուն ու տեղից և այլևս չվերադառնար:

Գաղթող բնակչության շարասյան լայնությունը հասնում էր «ի ստորոտէ լեռանցն Գառնույ մինչ ի Կզրն Երասխայ մեծի գետոյն», իսկ երկարությունը՝ երկու-երեք օրվա ճանապարհ, այսինքն՝ 70—100 կիլոմետր:

Պարսկական զորքերը տեղահանված բնակչությանը ենթարկում էին ծանր տանջանքների ու դաժան բռնությունների, գլխատում էին բոլոր նրանց, ովքեր չէին կարողանում շարունակել ճանապարհը, ըմբոստացողների ու փախչելու փորձ կատարողների զլուխները կտրում և նիզակների վրա ամրացրած տնկում էին ճանապարհի եզրերին, որ ահաբեկեն մարդկանց և ստիպեն նրանց ետ շմնալ, շխուսափել գաղթից:

Գաղթող բնակչության համար ամենաողբերդականը Արաքսն անցնելու պահն էր: Եղած կամուրջներն ու մյուս միջոցները չէին բավարարում Արաքսի ափին կուտակված հարյուր հազարավոր մարդկանց արագ և շտապ գետանցին: Պարսիկները երկյուղ կրելով, որ թուրքերը կարող են հասնել իրենց, ձգտում էին, որքան կարելի է, շուտ անցնել գետը և ազատվել հակառակորդի հետա-

պընդումից: Այդ պատճառով Շահ-Աբասը հրամայում է իր զորքերին՝ ստիպել ժողովրդին լցվել գետը և ոտքով անցնել մյուս ափը:

Տեղի է ունենում ամենատղբերգական տեսարանը: Պարսիկ զինվորները մերկ սրերը ձեռներին, մահվան սպառնալիքի տակ. քշում էին ժողովրդին գետի գետը: Այդ մասին են պատմում Առաքել Դավրիժեցու սարսուռացուցիչ խոսքերը՝ «Յառաջ դանհուն գետն տեսանէին իբրև զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն պարսից՝ որ սպանանէր»: Մարդիկ լցվում էին ջուրը: Ով կարողանում էր ճեղքում էր Արաքսի կոհակներն ու անցնում մյուս ափը, իսկ ով չէր կարողանում, առանձնապես ծերերն ու երեխաները, կանայք ու թուլակաղմ մարդիկ, զոհ էր գնում գետի ալիքներին:

Նույն ճակատագիրն ունեցան նաև Զուղայի բնակիչները, որոնք այնպես փառահեղ ընդունելութուն էին ցույց տվել Շահ-Աբասին: Վերջինիս հրամանով բռնությամբ տեղահան արին նաև ջուղայեցիներին, այրեցին քաղաքը, ոչնչացրին այն ամենը, ինչ որ բնակիչները չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ կամ չէին կողպտվել պարսիկների կողմից:

Պարսիկները որքան էլ աշխատեցին բուրդին տեղահանել, այնուամենայնիվ, շատերին հաջողվեց լեռներում, անտառներում, այրերում պահվելով, պարսկական զինվորներին դիմադրութուն ցույց տալով կամ ճանապարհից փախչելով խուսափել դաղթեցումից: Եղել են գեպքեր, երբ բնակչութունը դիմել է ուժի, շի գաղթել և ստիպել է պարսկական զինվորներին հտ գնալ: Այդպիսի գեպքերից է Գառնի գյուղի բնակչության դիմադրութունը:

Գառնեցիները, ինչպես պատմում է Դավրիժեցին, «սրով և բրով՝ քարիւ և փայտիւ» հարձակվեցին Ամիրգունա խանի ուղարկած զինվորների վրա, շատերի կառափները ջարդեցին և ետ շրպըրտեցին: Նույն գավառի մի քանի գյուղերի բնակիչներ բարձրացել էին լեռները, թաքնվել այրերում և զերծ մնացել տեղահանումից: Իսկ երբ Ամիրգունա խանը անձամբ, մի ջոկատի գլուխ անցած, եկավ Գեղարդա ձորի այրերում թաքնվածներին տեղահան անելու, նրանք խանին դիմավորեցին նետերով և քարերի տարափով:

Տեղահան արված բնակչութունը 1605 թ. դարնանը շարունակեց իր ճանապարհը գետի Պարսկաստան: Նրա մի մասը՝ գյուղացիները տեղավորվեցին Սպահան քաղաքի շրջակա գավառներում, իսկ մյուս մասը, հատկապես առևտրականները և արհեստավորները՝ քաղաքներում: Շահ-Աբասը Զուղա քաղաքի բնակիչ-

ներին բնակութեան վայր տրամադրեց Սպահանում, ուր նրանք կառուցեցին իրենց առանձին թաղամասը և այն անվանեցին Նոր Զուղա: Դրանով էլ հիմք դրվեց Նոր Զուղայի հայկական գաղթավայրին:

Շահ-Աբասի հրամանով կատարված այս վայրագ գաղթեցումը հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ նրա գլխին եկած մեծագույն շարիքներից մեկն էր: Բռնութեամբ Պարսկաստան քշվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: Այդ ծանրագույն հարված էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև հայազուրկ դարձան Հայաստանի շատ գավառներ. երկրի հայ բնակչութունը ավելի նոսրացավ, տկարացավ և երկար ժամանակ զրկվեց պաշտպանունակութունից, իր ինքնուրույնութեան համար պայքարելու հնարավորութունից:

Ջալալիների ասպատակություններն ու սովը

Գաղթից հետո երկրում մնացած հայ բնակչութունը, որ դարձյալ մեծամասնութուն էր կազմում, ենթարկվեց նորանոր աղետների, որոնցից առավել ահավորը Ջալալիների

ասպատակություններն էին և 1606—1609 թթ. սովը: Ջալալիների շարժումն սկսվել էր դեռևս 1590-ական թթ. վերջերից Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում և տարածվել Թուրքիայի արևելյան երկրամասերում՝ Կեսարիայից հասնելով մինչև Սրևան և Թավրիզ:

Ջալալիները գործում էին առանձին-առանձին ջոկատներով՝ իրենց թուրք կամ ջուրդ ցեղապետների ու փաշաների գլխավորությամբ, առանց իշխանութուն հաստատելու հավակնությամբ: Թեև նրանց ղեկավարների մեջ կային նաև ժողովրդի ցածր խավերին սլատկանողներ, որոնք իրենց հարվածներն ուղղում էին բռնավորների և հարուստների դեմ, բայց նրանց մեծագույն մասը զբաղվում էր ասպատակությամբ, գերեվարությամբ և ավազակությամբ:

Ջալալիների ավազակային մեծ ու փոքր ջոկատներից մի քանիսը Շահ-Աբասի կատարած բռնի գաղթեցումից հետո նույնպես շարունակեցին իրենց ասպատակութունները Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում: Նրանք ավարառութեան և դերիներ ձեռք բերելու նպատակով ասպատակեցին ու կողոպտեցին Արարատյան դաշտի, Աշտարակի, Ասպարանի, Կոտայքի, Գառնիի, Մաղկաձորի, Կեղարքունիքի, Սուրմառիի, Շիրակի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջանները, ամենուրեք տարածելով ահ ու սարսափ, մահ ու ավերածություն: Ջալալիների մյուս ջոկատները ավազակային գործողություններ էին կատարում Վասպուրականում, Տարոնում, Բասս-

նում, Սեբաստիայում, Թոխատում, Կիլիկիայում և այլուր:

Ստեղծված վտանգավոր ու տագնապալի պայմաններում հայերը ստիպված էին իրենց ֆիզիկական գոյությունը սլահայանելու կամ գերեվարությունից ազատվելու համար տարվա բոլոր եղանակներին թաքնվել այրերում, անտառներում, լեռնային անմառչելի վայրերում և այդ պատճառով, ինչպես պատմում է Առաքել Դավրիժեցին, «սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենևին և սկսաւ լինել սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց»: Այդ ամենի հետևանքը եղավ այն, որ 1606 թ. մինչև 1609 թ. ամբողջ երկրում տարածվեց սովը, որն առավել սուր բնույթ ընդունեց 1607—1608 թվականներին:

Սովը ամենուրեք հնձում էր մարդկանց: Բնակչության համար սովն ավելի սարսափելի ու կործանարար եղավ, քան պատերազմըն ու գերեվարությունը: Շատ նահանգներում ու գավառներում սպառվել էր ամբողջ պարենը, մորթվել էին անասունները, իսկ կենդանի մնացածները սնվում էին մեռածների դիակներով:

Սովի և ջաղալիների ասպատակության տարիներին բազմաթիվ հայեր թողին իրենց հայրենիքը և գնացին օտար երկրներ՝ ստվարացնելու այնտեղ հաստատված հայկական գաղթավայրերի բնակչության թիվը:

1639 թ. հաշտությունը և Հայաստանի նոր բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև

Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողություններն ընդհատումներով շարունակվեցին ավելի քան երեք տասնամյակ: Այդ գործողությունները դարձյալ մեծ մասամբ տեղի էին ունենում հայկական հողերում:

1616—1617 թվականներին վերսկսված պատերազմական գործողությունները տևում են մինչև 1638 թ.:

Օսմանցիները 1638 թ. գեկտեմբերին գրավեցին Բաղդադը, բայց ընդունեցին պարսիկների առաջարկը և հաշտություն կնքեցին: 1639 թվականին Դիարբեքիում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց 30-ամյա հաշտություն, որը տևեց ավելի քան 50 տարի:

1639 թվականի հաշտության համաձայն Հայաստանը նորից վերաբաժանվեց Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆևյան Պարսկաստանի միջև: Այս անգամ սահմանագիծը հյուսիսից սկսվում էր Ախուրյան գետի ակունքից և նրա հոսանքով գալիս հասնում էր Արաքս գետին, ապա կտրում Արաքսը, ուղիղ գծով շարունակվում մինչև Հայկական պարի բարձունքները, նրա դադաթով թեքվում դեպի

արևելք և հասնում մինչև Փոքր Մասիս. այնուհետև, Մեծ ու Փոքր Մասիսների միջով թեքվելով դեպի հարավ և Վասպուրականը բաժանելով երկու մասի, ուղիղ գծով շարունակվում էր մինչև Միջագետք՝ Բաղդադը թողնելով Թուրքիային:

Պարսկաստանին անցան Հայաստանի հետևյալ նահանգներն ու գավառները՝ Գուգարքը, Շիրակի և Արշարունիքի մի մասը, Արարատյան դաշտը՝ նրա շրջակա գավառներով, Սյունիքն ու Արցախը և Վասպուրականի արևելյան մասը: Թուրքիային անցան Արարատյան նահանգի հարավային գավառները, Տուրուբերանի նահանգը, Վասպուրականի արևմտյան մասը՝ Վան քաղաքով, Աղձնիքը, Ծոփքը, Բարձր Հայքը, Բասենն ու Վանանդի գավառը: Այս բաժանումը անփոփոխ մնաց մինչև XIX դ. առաջին քառորդը: Հայաստանի այն մասը, որն անցել էր Պարսկաստանին, անվանվեց Արևելյան կամ Պարսկահայաստան, իսկ այն մասը, որը մնացել էր Թուրքիային՝ Արևմտյան կամ Թուրքահայաստան, հաճախ նաև՝ Տաճկահայաստան:

Ըմբոսաացում տեղական շահագործողների դեմ և Մեխլուի ելույթը

XV—XVI դդ. Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական աննպաստ անցուղարձեքի հետևանքով համարյա ամբողջությամբ վերացել էին հայ աշխարհիկ ֆեոդալական տարրերը: Նրանց շատ չնչին մասը իր գոյությունը կարողացավ պահպանել միայն Սյունիքի, Արցախի, Լոռիի և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում: Իսկ եկեղեցական կալվածատիրությունը իր գոյությունը պահպանում էր Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Պատմական աղբյուրներում եղած վկայություններից երևում է, որ Ռշտունիքում, Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում և Արարատյան դաշտում հոգևոր հաստատություններն և առանձին հոգևորականներ ոչ միայն պահպանել, այլև XV—XVI դդ., XVII դ. առաջին կեսերին ձեռք էին բերել նորանոր կալվածքներ, ինչպես, օրինակ, Ռշտունիքի սբ. Հակոբի վանքը, Աշտարակի շրջանի Օհանավանքը, Գեղարդի վանքը և այլն:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում առանձին հոգևորականներ կազմակերպում էին սեփական տնտեսություններ և ձեռք բերում կալվածքներ: Այս վերջին երևույթի մասին Առաքել Իսախանյանի պատմում է, որ հայկական բոլոր վանքերում «Իւրաքանչիւր սեւազլուիս ուներ իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց»:

Գավրիժեցու հաղորդածը լրացնում է Գրիգոր Իսրայանդեցին,

որն արդեն ականատես է եղել այս ամենին: Նա պատմում է, որ հոգևորականները «թողեալ էին զլուսազարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի դեղորայսն և անդեայք, և այդիք, և բուրաստանք, և հօտք խաշանց, և արջառաց բազմութիւն ստացեալ էին և եղեալ էին իբրև զմի ի մեծատանց աշխարհականաց»:

Հոգևորականները շատ հաճախ բռնի միջոցներով ժողովրդից հավաքում էին բազմապիսի տուրքեր: Դավրիժեցիս պատմում է, որ հայ բարաձրաստիճան հոգևորականները, այդ թվում և կաթողիկոսները, որոնք XVII դ. սկզբին մի քանիսն էին, «ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թագաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքնեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ տրք ի ժողովրդեանէն՝ ճշտիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին»: Դրան ավելանում էին օտար տիրապետողների կեղեքումներն ու բռնությունները: Այդ ամենը բնակչութեան մեջ առաջացնում էր մեծ դժգոհություն, որը երբեմն պոռթկում էր այս կամ այն ձևով:

Աշխատավոր ժողովրդի դժգոհութեան գրակերման մի դեպք տեղի է ունեցել XVII դ. առաջին քառորդին Արևելյան Հայաստանում, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր հատկապես կուսակրոն հոգևորականութեան դեմ: Գրիգոր Դարանաղեցիս պատմում է, որ Զուղայի հարուստ առևտրականների զրգամամբ աւ հովանավորութեամբ Մեխլու մականունով մի մարդ Արևելյան Հայաստանում Երևանի Ամիրդունա խանի օրոք, սկսում է պայքարել բարձրաստիճան հոգևորականութեան դեմ, քարոզելով ոչնչացնել և վտարել նրանց Հայաստանից: Նրա գործունեությունը պաշտպանություն է գտնում նաև բնակչության կողմից, որը համախմբվում է նրա շուրջը: Մեխլուի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին: Վերջինս պատմում է, որ Մեխլուն եղել է Գանձասարի կաթողիկոսարանի սարկավազ, բայց երբ նրան ուղարկում են դյուղերը կաթողիկոսարանի կարիքները հոգալու, նա սկսում է բնակչության մեջ քարուղել զանազան մտքեր, որոնց բովանդակության մասին պատմադիրը լռում է, բավարարվում դրանք «թւր և անուղիղ հայհոյանս և շարաքանութիւնս» հայտարարելով: Այդ մասին հայտնում են Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, որը պատժում է Մեխլունին, նրան զրկում սարկավազի կոչումից և նշանակում վանքի տընտես: Սակայն Մեխլուն հեռանում է այդտեղից և, շրջագայելով զանազան գավառներ, դալիս է Երևան, ճանապարհին իր շուրջը հավաքելով ավելի քան հինգ հարյուր մարդ՝ «ոչ միայն գոհեիկ

աշխարհականք և ռամիկք, այլև տգետք երիցունք, և փարթամ, և մեծազգի մարդիկ»:

Նա ժողովրդին քարոզում էր՝ հոգևորականներին տուրք չըտալ, հալածել նրանց և ոչնչացնել, նշանաբան ունենալով՝ «ով սպանի աբեղա, նա արքայութուն կգնա», իսկ «ով աբեղաներին բան տա, նա դժխք կգնա»: Նրա քարոզած գաղափարները պաշտպանում և ընդունում էին ոչ միայն նրա շուրջը հավաքված հինգ հարյուր հոգին, այլև բնակչության որոշ խավեր: Եվ ոգևորվելով այդ պաշտպանութունից, Մեխլուն, ինչպես ասում է Կրիգոր Դարանաղեցին, «Ջարեանց հեղմունս գործէր և... օր քան զօր յաւերյոյր զգործ շարեացն», հոգևորականներից ոմանց սպանել տվեց, իսկ շատերին էլ բրածեծ անելով քշեց իրենց բնակավայրերից:

Մեխլուի շարժումը երկար չի տևում: Երևանի Ամիրդունա խանը նախ ձեռքակալում է նրան և ապա աքսորում Արևելյան Հայաստանի սահմաններից դուրս, իսկ նրա շուրջը համախմբված մարդկանց ցրում: Դրանից հետո Մեխլուն գնում է Երուսաղեմ, բայց այնտեղի հայ հոգևորականների կողմից հալածվում, բանտարկվում է, միայն ուխտի գնացած առևտրականների միջնորդությամբ ազատվում ու բերվում է Ամիդ քաղաքը: Նրա հետագա գործունեության մասին ուրիշ տեղեկություններ չկան:

Մեխլուի անվան հետ կապված վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ նույնիսկ քաղաքական այդ ծանր իրադրության տարիներին աշխատավոր բնակչությունը տեղական շահագործող խավերի կողմից պակաս չափով շէր կեղեքվում, մի բան, որ մեծ դժգոհություն էր սուռացնում ժողովրդի մեջ ընդդեմ իր անմիջական շահագործողների և դասակարգային պայքարի զգացում արթնացնում նրանց մեջ: Դա մի պայքար էր, որն ուղղված էր այդ ժամանակի հետամնաց ֆեոդալական կարգերի դեմ և որին, ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, մասնակցել են ոչ միայն աշխատավորները, այլև առևտրականները, ժամանակի բուրժուականացնող տարրերը:

**ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

**1. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՍԵՐՈՒՄ**

**Խանությունները
Արևելյան Հայաս-
տանում**

Հայաստանը նվաճած պետությունները դեռևս XVI դ. փորձում էին իրենց գրաված հայկական հողերում վարչական կայուն սիստեմ ստեղծել, բայց այդ նրանց հաջողվեց

միայն 1639 թ. հաշտությունից հետո: Պարսկաստանին անցած հայկական նահանգներում, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանում, կազմակերպվեցին խանություններ՝ ինքնուրույն վարչական միավորներ:

Այդ խանություններից իր քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությունամբ կարևոր էր համարվում Երևանի խանությունը: Վերջինս ընդգրկում էր Արարատյան դաշտն ամբողջությամբ, Վեդիի, Գառնիի, Գյուղչայի, Ախտալի, Կոտայքի, Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի շրջանները և Շիրակի գավառի այն մասը, որն անցել էր Պարսկաստանի տիրապետությանը: Այս խանությունը կազմակերպվեց XVII դ. առաջին տասնամյակում: Խանության վարչական կենտրոն դարձավ Երևան քաղաքը: Երևանի խանությունը կոչվել է նաև սարգարություն կամ բելլերբեյություն, իսկ նրա խանը՝ սարգար կամ բելլերբեյ: Այդ խանությունը իր զոյություն ըսկիզբից մինչև XVIII դ. առաջին կեսը Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս խանությունների համեմատությամբ հանդիսացել է առաջնակարգ վարչական և ռազմական միավոր: Նրա վրա գրված էր պարսկական պետության արևմտյան սահմանի պաշտպանությունը թուրքական բանակի հարձակումներից և այդ պատճառով Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի մյուս խանությունները անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր էին իրենց

նազմական ուժերը դնել Երևանի սարդարի տրամագրության տակ:

Արևելյան Հայաստանում ստեղծված երկրորդ խանությունը Նախիջևանին էր: Այն ընդգրկում էր Շարուրի դաշտը, Սյունիքի հարավային մասերը և Նախիջևանի շրջանը: Այս խանությունը նույնպես ձևավորվել է XVII դ. սկզբին, որի կենտրոնը եղել է Նախիջևան քաղաքը:

Երրորդը Մակուի խանությունն էր: Այդ խանությունն ընդգրկում էր Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան շրջանները, Հեր, Զարե-վանդ գավառները և Արաքս գետի ստորին հոսանքի աջ ափին ընկած մի քանի այլ շրջաններ: Խանության կենտրոնն էր Մակու քաղաքը:

Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային մի քանի գավառներ անցան հարևան խանություններին, օրինակ՝ Գուգարքի մարզը նահանգը միացվեց Վրաստանին, իսկ Սևանա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերին ընկած մի շարք շրջաններ մտան Կանձակի խանության մեջ: Արցախ նահանգի հարավ-արևելյան գավառները և Սյունիքի հյուսիսային մի քանի շրջաններ պահպանվեցին որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին մելիքու-թյուններ:

Խանությունների կառավարման սխտեմը

Խանություններում իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում էր պարսիկ պաշտոնյաների ձեռքում: Բարձրագույն պաշտոնյան խանն էր, որին ենթարկվում էին մնացած բոլոր պաշտոնյաները: Խաները նշանակվում էին շահերի կողմից անորոշ ժամանակով: Նրանց պարտականությունն էր՝ հետևել խանության ներքին կարգ ու կանոնին, խանությունը պաշտպանել դրսի հարձակումներից, բաշխել հարկերն ու տուրքերը ըստ շրջանների և հսկել դրանց գանձմանը: Նրանք էին դատում ծանր հանցագործությունները կամ հաստատում նման հանցանքների վերաբերյալ գատարանի հանած վճիռները:

Խաների պալատներին կից կային գրասենյակներ՝ իրենց բազմաքանակ պաշտոնյաներով՝ ծախսատարներ, հարկահավաքներ, որոնց թիվը հարյուրից ավելի էր: Խանը ունեցել է նաև իր զինված ուժերը՝ բազկացած հարյուրավոր հետևակ և հեծյալ զինվորներից: Այդ զինվորներն իրենց ընտանիքներով խաղաղ ժամանակաշրջանում տեղավորվում էին խանության ենթակա առանձին բնակավայրերում՝ գերազանցապես գյուղական վայրերում և շարիք էին դառնում բնակչության համար:

Խանություններում դատավարությունը համարյա ամբողջու-

թյամբ դտնվում էր մահամեղական հոգևորականության ձեռքում: Դատական օրենքները սահմանված էին դուրանի սկզբունքներով, այսինքն՝ ամբողջությամբ իշխում էր շարիաթի օրենքը:

Խանությունները բաժանվում էին շրջանների, որոնք կոչվում էին մահալ: Օրինակ՝ Երևանի խանությունը բաժանված էր 13—15 մահալի: Յուրաքանչյուր մահալ ուներ իր կառավարիչը, որ նշանակվում էր խանի կողմից և տարբեր խանություններում տարբեր անուն ուներ՝ նայիբ, միրբողուկ, մելիք և այլն: Նայիբներն ու միրբողուկներն էլ ունեին իրենց ստորադաս պաշտոնյաները գյուղերում: Դրանք գյուղապետներն էին, որոնք կոչվում էին քեդխուդա, գյուղի նայիբ, գյուղի մելիք և այլն: Եթե գյուղը հայկական էր, նրա գյուղապետը կոչվում էր մելիք, եթե հայկական չէր՝ նայիբ: Այնուհետև, գյուղում առանձին կարևոր պաշտոնյա էր համարվում միրաբը՝ ջրբաշխը:

Առանձին վարչական միավորներ էին հատկապես այն քաղաքները, որոնք հանդիսանում էին խանության կենտրոնատեղի: Այգպիսի քաղաքներն ունեին իրենց քաղաքագլուխը՝ քայանթարը:

Փաշայությունները Հայաստանի այն մասում, որն անցել էր Թուրքիային, XVII դ. սկսած կազմակերպվեցին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին փաշայություններ: Դրանց թիվը փոփոխական է եղել: XVIII դ. դրանք արդեն հաստատուն վարչական միավորներ էին.

ա) Կարսի փաշայության մեջ էին մտնում Շիրակի այն մասը, որն ընկած էր Ախուրյան գետի աջ ափին, Արշարունիքը և Վանանդի գավառը: Կենտրոնը Կարս քաղաքն էր:

բ) Էրզրումի փաշայությունը ընդգրկում էր համարյա ամբողջ Բարձր Հայքը: Նրա մեջ էին մտնում Բասենը, Ճորոխ գետի հովիտը, Ապահունիքը, Հարքը, Խնուսը, Ինչպես և Երզնկայի ու Կամախի շրջանները: Կենտրոնն էր Կարին կամ Էրզրում քաղաքը: Այս փաշայությունն իր տարածությամբ «ամենախոշորն էր, այնտեղ էր նստում օսմանյան պետության արևելյան զորքերի սերասկյուրը՝ զորահրամանատարը:

գ) Խաբերդի կամ Մալաթիայի փաշայության մասերն էին կազմում հին Մոփքը և Եփրատ գետի միջին հոսանքի աջափնյա գավառները՝ Արաբկիրի և Մալաթիայի շրջանները, արևմուտքից ընդհուպ մինչև Մարաշի շրջանը, իսկ հարավից՝ մինչև Ասորիքի աահմանները:

դ) Դիարբեհի փաշայությունն ընդգրկում էր Մերդինի,

Մծբինի և Մայաֆարկիների կամ Նիփրկերտի շրջանները: Կենտրոնն էր Դիարբեքիր կամ հին Ամիդ քաղաքը:

Ե) Բիթլիսի կամ Բաղեշի փաշայությունը թեև մի փոքր ուշ է կազմակերպվել, բայց եղել է Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ և կարևոր փաշայություններից մեկը: Նա ընդգրկում էր Տարոնի, Մուշի, Սասունի, Աղձնիքի շրջանները և Մոկաց նահանգի արևմտյան մասերը: Փաշայության կենտրոնն էր Բաղեշ կամ Բիթլիս քաղաքը:

զ) Վանի փաշայությունը երկար սահմանագծով անմիջապես շփվում էր պարսկական պետության հետ և նույնպես ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ուներ: Վանի փաշայության մեջ էին մտնում Վասպուրականի արևմտյան և հարավային զավառները, Ռշտունիքը, Մոկսի արևելյան մասը, Արծկեի, Արճեշի և Բերկրիի շրջանները: Կենտրոնն էր Վան քաղաքը:

է) Բայազետի փաշայությունը կազմված էր Կոզովիտ և Բագրևանդ զավառներից: Նա սկզբնական շրջանում մտնում էր էրզրումի փաշայության մեջ և միայն XVIII դ. երկրորդ կեսին առանձնացվեց և կազմեց առանձին փաշայություն, բայց երբեմն էլի ենթակա էր էրզրումի փաշայությանը: Նրա կենտրոնն էր Բայազետ քաղաքը:

Հայաստանի սահմաններից դուրս, բայց նրան մոտիկ կային հայաբնակ մի շարք շրջաններ, որոնք մտնում էին թուրքական պետության այլ վարչական միավորների մեջ: Այդպիսի շրջաններից էին Սեբաստիան (Սսվաղ), Կիլիկիան, Մարաշը և Զեյթունը:

Փաշայությունների կառավարման ձևը

Փաշայություններում ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր փաշաների ձեռքում, որոնք նշանակում էր սուլթանը: Փաշաները, իսաների նման, ունեին իրենց դրասենյակը՝ բազմաքանակ պաշտոնյաներով: Փաշայություններում դատական գործը գտնվում էր մահմեդական հոգևորականության ձեռքում և առավել ևս, քան խանություններում, ղուրանի սկզբունքներով գործող դատարանները ոտնահարում էին ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքները, կիրառում կրոնական խտրականություն, որից ծայր աստիճան տուժում էին հայերը:

Փաշայությունները բաժանվում էին սանջակների, այսինքն՝ ավելի մասը շրջանների: Յուրաքանչյուր սանջակ ուներ իր կառավարիչը և սրան ենթակա զանազան պաշտոնյաներ: Նրանք նշանակվում էին փաշայի կողմից և պատասխանատու էին նրա առաջ: Սանջակի կառավարիչը կոչվում էր բեյ կամ բեկ, առանձին տեղե-

րում նրան անվանում էին նաև դերբեյլի: Գլուղերում իշխանութ-
յան պաշտոնատար անձնավորութիւնը հանդիսանում էր գլուղի
տանուտերը, որն Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում կոչ-
վում էր սես:

Փաշայութիւններում պաշտոնյաների նշանակման կարգը
խիստ արատավոր էր: Սուլթանը որևէ մեկին փաշայի պաշտոնում
նշանակելիս սլահանջում էր, որ պաշտոն ստացողը նախօրոք փա-
շայութեան մի տարվա հարկի շափ գումար մուծի սուլթանութեան
գանձարանը, նրան իրավունք վերապահելով փաշայութեան հար-
կերը գանձելու իր օգտին: Այդպես էլ վարվում էր փաշան սանջա-
կի կառավարիչ նշանակելիս: Իսկ սրանք էլ հարկերի հավաքման
իրավունքը վաճառում էին հարուստ վաշխառուներին: Հենց այդ էլ
բնակչութեան և հատկապես նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ
ապօրինութիւնների ու կամայականութիւնների լայն դուռ էր բա-
ցում:

**Հայ Ֆեոդալական
իշխանութիւնների
մնացորդները Արե-
վելյան և Արևմտյան
Հայաստանում**

Հայաստանը նվաճողները, սկսած սելջուկ-
թուրքերից մինչև օսմանցիներն ու Սեֆելյան-
ները, թեև աշխատել են ոչնչացնել հայ աշ-
խարհիկ ֆեոդալներին և նրանց իշխանու-
թիւնը, բայց և այնպէս այդ ֆեոդալների մի
մասին հաջողվել է իր գոյութիւնը պահպա-
նել Հայաստանի լեռնային վայրերում և հարատեւել մինչև XVIII դ.:
Իսկ առանձին տեղերում նույնիսկ մինչև հաջորդ դարը: Նրանք,
իհարկեք, պետական իշխանութիւն չէին, այլ ֆեոդալական փոքրիկ
տներ էին, որոնք ամրացել էին լեռնաձորերում և պահպանել իրենց
տիրակալութիւնը այդ վայրերի ու նրանց բնակչութեան վրա:

Այդ ֆեոդալներից ոմանք իրենց հպատակութիւնն էին հայտ-
նել նվաճողներին և պահպանել իրենց գոյութիւնը, նվաճողների
հանդեպ, կատարելով բոլոր պարտավորութիւնները: Սակայն մի
երկու տեղ թեև առերևույթ ընդունել էին նվաճողների գերիշխա-
նութիւնը, բայց պահպանել էին ինքնավար գոյավիճակ և խուսա-
փում էին որևէ պարտավորութիւն կատարելուց:

Արևելյան Հայաստանում այդպիսի մի քանի իշխանութիւն-
ներ իրենց գոյութիւնը պահպանել էին Սյունիքի և Արցախի նա-
հանգներում: Այդ իշխանութիւնները, սկսած Սեֆելյանների տի-
րապետութեան ժամանակաշրջանից, անվանվել են մելիքութիւն-
ներ, իսկ նրանց գլուխ կանգնած անձնավորութիւնները՝ մելիքներ:

Դեռևս XVI դ. հայտնի են եղել Խաչենի և Վարանդայի մելի-
քութիւնները. հետագայում մելիքութիւններ են կազմակերպվել

նաև Գյուլիստանի, Զրաբերդի, Դիզակի և Սյունիքի գավառներում: Մելիքները Արցախի և Սյունիքի նախկին հայ ֆեոդալական տների հետնորդներն էին, որոնց իշխանությունը իրենց կալվածքների և այդ կալվածքներում ապրող բնակչության վրա ճանաչեցին Սեֆևյան շահերը: Մելիքները իրենց ենթակա շրջանը կառավարում էին ներքին ինքնավարության սկզբունքով, պարսկական պետությանը վճարում էին միայն մի հարկ, որ կոչվում էր շահլուղ: Նրանց պաշտոնը ժառանգական էր, բայց մահացած մելիքի պաշտոնի անցումը նրա որդուն պիտի հաստատվեր շահի հրովարտակով՝ ֆերմանով:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ֆեոդալների այդպիսի մանր իշխանություններ իրենց գոյությունը պահպանել էին երկրի հարավային լեռնոտ վայրերում՝ Հայկական Տավրոսի դժվարամատչելի ձորահովիտներում՝ Շատախում, Մոկսում, Սասունում, Դիարբեքրից հյուսիս ընկած լեռներում և Զեյթունում: Սրանցից առավել աչքի ընկնողներն էին Զեյթունն ու Դիարբեքրի փառայությունում Իսյան կոչված շրջանը: Իսյանի հայերը, որոնք մեծ ուշադրություն էին դարձնում զինավարժությանը և քաջարի կրոնիկներ էին, քրդական ցեղերի հետ համագործակցած, երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը և հրաժարվում էին հարկ վճարել թուրքական պետությանը:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղը ունի Զեյթունը: Այն գտնվում է Կիլիկիայից հյուսիս-արևելք՝ Տավրոսյան լեռներում և իրենից ներկայացնում է լեռներով շրջապատված մի փոքրիկ հովիտ, ուր բնակություն էին հաստատել 2—3 տասնյակ հազար հայեր: Սրանք դեռևս օսմանյան տիրապետությունից առաջ ինքնանկախ, ազատ կյանք էին վարում և շենթարկվեցին նաև օսմանյան պետությանը:

Երկար սպաքարից հետո, որի ընթացքում ղեյթունցիները քաջաբար պաշտպանում էին իրենց անկախությունը, XVII դ. առաջին կեսին օսմանյան սուլթան Մուրադ IV-ը նրանց սարսաղորեց տարեկան 15000 դահեկան վճարել Կոստանդնուպոլսի Այա Սոֆիա մզկիթին և հրաժարվեց միջամտել նրանց ներքին կյանքին:

Հայկական ինքնավար այդ իշխանությունները և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում խոշոր դեր են խաղացել XVII—XVIII դդ. թուրքական և պարսկական տիրապետությունների դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարում: Այդ իշխանությունները դարձան Հայկական ազատագրական պայքարի ղարթոնքի և կազմակերպման օջախներ:

**Հողատիրությունն
ու հողատերերը
Արևելյան Հայաս-
տանում**

Արևելքում, հատկապես մահմեդական դավանանքին պատկանող ժողովուրդների մոտ, հողը համարվել է պետության, ավելի ձիշտ, շահի կամ սուլթանի սեփականություն: Սակայն այդ ակզբունքը, որ հաստատված էր դուրանով, XVII—XVIII դդ. չէր պահպանվում, մասնավաճառ այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք էին Հայաստանն ու անդրկովկասյան երկրները, որտեղ դարերի ընթացքում տիրապետող են եղել հողատիրության այլ ձևեր ևս: XIV—XVII դդ. նորանոր ժողովուրդների ներթափանցումը Հայաստան և հաճախակի փոփոխվող տիրապետությունները երկրում առաջ բերեցին հողատիրության բազմապիսի ձևեր, որոնցից մի քանիսը ավելի շատ էին տարածված:

ա) Մուլֆատիրական կամ մուլֆադարական հողեր: Այս անվանումը առաջացել է «մուլֆ» բառից, որն այս դեպքում նշանակում է գյուղացիների կողմից ֆեոդալին վճարվող տուրք՝ հողալին ունեւտա: Սեֆեւյանների իշխանությունը Հայաստանում կազմակերպված խանություններում իր պաշտոնյաներին որպես ուճիկ շնորհում էր մեկ կամ մի քանի գյուղերի մուլքը: Այդպիսով, նըշված պաշտոնյաները ժամանակավորապես դառնում էին տվյալ գյուղերի տերեր: Հետագայում զանազան պատճառներով և պատրվակներով այդ պաշտոնյաները պաշտոնաթող լինելուց հետո էլ իրենց ձեռքին փին պահում տվյալ գյուղերից մուլք դանձելու իրավունքը և այն վերածում ժառանգական սեփականության: XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դ. մուլք ստանալու իրավունքը դառնում է մասնավոր սեփականություն և առուծախի առարկա: Այդ ձևով էլ հիմք է դրվում մուլքատիրական հողատիրության ինստիտուտին:

Իշխող և շահագործող խավերին պատկանող մարդիկ գյուղերից մուլք գանձելու իրավունք կարող էին ձեռք բերել զանազան շանապարհներով՝ զնելու, զավթելու, գյուղի բնակիչներին ուրիշի ոտնձգություններից պաշտպանելու և այլն:

Մուլքատերերը մուլքատու գյուղի հողերի նկատմամբ որևէ անօրինություն չէին անում, նրանք չէին խառնվում հողաբաշխման գործին և նաւյնիսկ իրավասու չէին մուլքատու գյուղի հողը կամ նրա մի մասը ուրիշին վաճառել կամ նվիրել: Նրանք իբավաւու չէին գյուղի վճարելիք մուլքը, այսինքն՝ ունեւտա--տուրքը անօրինել ինչպես կամենային՝ վաճառել, նվիրել և այլն: Այստեղ է ար-

տահայտվել այն սկզբունքը, թե հողը, սովյալ դեպքում գյուղական համայնքներին օգտագործման հանձնված հողը, պետություն սեփականությունն է: Դրանով պետք է բացատրել, որ մուլքատերը հողի նկատմամբ տնօրինություն անելու իրավունք չի սնեցել:

բ) Թիւրվական կալվածքներ: Այս սիպի հողատիրությունը առաջանում էր հետևյալ կերպ: Շահը կամ խանը իրեն այն պաշտոնյաներին կամ զինվորականներին, որոնք աչքի էին բնկնում հատուկ ծառայություններով, որպես պարգև նվիրում էր մեկ կամ մի քանի գյուղերից հավաքվող հարկը, այսինքն՝ պետական եկամտային հարկը, որը կոչվում էր բահրա: Այդպիսի պարգևն անվանվում էր թիուլ և ժամանակավոր բնույթ էր կրում:

Այս ձևով էլ առաջացել է այդ մարդկանց տիրակալությունը նրանց տրված գյուղերի վրա: Սա ըստ էության այնքանով էր հողատիրություն համարվում, որքանով ընդունվում էր պետության կամ շահի պերագույն սեփականատիրական իրավունքը հողի նրկատմամբ: Այդ թիուլատերերը նույնպես իրավունք ունեին միայն սովյալ գյուղի բահրան վերցնել իրենց օգտին, իսկ գյուղի համայնքի օգտագործմանը ենթակա հողերի նկատմամբ որևէ տնօրինություն անել չէին կարող:

գ) Եկեղեցական կալվածքներ: Այս կարգի հողերը գտնվում էին մահմեդական և քրիստոնյա հոգևորականության ձեռքին: Դրանք պատկանում էին ոչ թե առանձին հոգևորականների, այլ հոգևոր հաստատություններին՝ մզկիթին, եկեղեցուն, վանքին և այլն: Մահմեդական հոգևորականներին պատկանող կալվածքները համարվում էին վակաֆ, այսինքն՝ այն հողային հարկերն ու տուրքերը, որ պետք է ստանային պետությունն ու ֆեոդալը, տրվում էին մահմեդական կրոնական հաստատությանը:

Քրիստոնեական եկեղեցուն պատկանող կալվածքները պետական հարկից, հատկապես եկամտահարկ՝ բահրա վճարելուց ազատված չէին: Միայն առանձին վանքերի, մեծ մասամբ էջմիաձնի կաթողիկոսարանին էր հաջողվում երբեմն իր սեփական հողամասերն ազատել տալ հարկից, դարձնել վակաֆ կամ պակասեցնել այն: Չնայած դրան Արևելյան Հայաստանում հայկական վանքերը XV—XVIII դդ. ունեին ընդարձակ կալվածքներ՝ թե՛ ուրպես մուլքատու գյուղեր և թե՛ որպես սեփական հողամասեր՝ այգի, վարելահող, խոտհարք, արոտատեղի և այլն: Այդպիսին են եղել էջմիաձնի, Սանահնի, Հաղպատի, Տաթևի և այլ վանքերը:

դ) Սեփականատիրական կալվածքներ: Արևելյան Հայաստանում հողի մասնավոր սեփականությունը բավականին տարածված

Երևույթ էր: Այդպիսի հողերը դտնվում էին հատկապես վանքերի, խաների, հարուստ վաճառականների և այլոց ձեռքին և կազմում էին ընդարձակ տարածութիւն գրավող վարելահողեր ու այգիներ:

Երևանի խաներին էր պատկանում քաղաքի շրջակայքում եղած այգիների մի մասը: Էջմիածնի վանքին էին պատկանում Փաբաբար և Էջմիածին գիւղերի միջև ընկած ընդարձակ վարելահողերի ու այգիների մեծ մասը:

Երևանի և շրջակա բնակավայրերի առևտրականները Երևանում և մերձակա գավառներում ձեռք էին բերել իբրև սեփականութիւն խաղողի այգիներ, վարելահողեր, բանջարանոցներ, կառուցել կամ գնել էին ջրաղացներ, իսկ քարձրադիր վայրերում՝ սարքել էին ջրամբարներ՝ գարնան ջրերը հավաքելու և ամռանն օգտագործելու համար:

Այս ամենից բացի, բոլոր տեսակի այգիներն էլ կազմում էին իրենց տերերի սեփականութիւնը, անկախ այն բանից, թե այգետերերը տիրող կամ շահագործող խավերի՞ն էին պատկանում, թե գյուղացիներ կամ արհեստավորներ էին: Մասնավոր սեփականութիւն հանդիսացող հողերը տերերի կողմից ազատ կերպով վաճառվում ու նվիրվում էին յուրաքանչյուր մարդու, ով ցանկանար այն ձեռք բերել:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանի հողատեր դասակարգի, այսինքն՝ ազնվականության ներսում զգալի փոփոխութիւններ էին կատարվել: Առաջին հերթին բազմազան էր դարձել նրա էթնիկական կազմը: Հայ հոգևորականության և մելիքների կողքին որպես կալվածատերեր կանգնած էին նաև պարսիկ ու ադրբեջանցի խաները, բեկերը և մահմեդական հոգևորականութիւնը: Բացի այդ, խիստ կերպով խախտված էր ֆեոդալական դասակարգին հատուկ վասալական կախվածութիւնը: Այն ստացել էր պաշտոնական ենթարկվածության բնույթ: Թեև «խան» հորջորջումը ավելի բարձր էր դասվում, քան «բեկ», «աղա» կամ «մելիք» տիտղոսները, բայց սրանց կողմերը վասալական կախվածության միջչէին գտնվում իրարից, եթե իրենց ստանձնած պաշտոններով իրար չէին ենթարկվում: Բացի խաներից մնացածները շունեին իրենց գինվորական ջոկատները, ինչպես նախկինում վասալ ֆեոդալները:

**Հողատիրութեան
ձևերը Արևմտյան
Հայաստանում**

Արևմտյան Հայաստանում, ըստ ղուրանի, հողի գերագույն տերը համարվում էր սուլթանը: Սակայն այստեղ ևս գոյություն էն ունեցել հողատիրության տարբեր ձևեր:

Դեռևս Սելիմ II-ի օրոք (1566—1574), XVI դ. երկրորդ կեսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ հողային ռեֆորմ, որի համաձայն պետության ենթակա հողերը բաժանվեցին երեք կարգի:

Առաջին կարգի մեջ մտնում էին մահմեդական բնակչությանը և մահմեդական հոգևորականությանը պատկանող հողերը: Մահմեդական հոգևորականության հողերը այստեղ էլ համարվում էին վակրֆ: Երկրորդ կարգին էին պատկանում գրավված երկրների հողերը, որոնք տրվում էին նվաճված, այսինքն՝ քրիստոնյա բնակչությանը օգտագործելու, այն պայմանով, որ նրանք կրկնակի հարկ վճարեին կամ օսմանյան պետությանը, կամ այն մարդուն, որին այդ հողերը տրամադրել էր պետությունը: Երրորդ կարգի, այսինքն՝ պետության տրամադրության տակ եղած հողերը բաժանված էին մի քանի տեսակ կալվածքների, որոնցից ստացված եկամուտը՝ ա) գնում էր սուլթանի անձնական գանձարանը, բ) տրվում էր սուլթանի ընտանիքի անդամներին (մորը և այլն), գ) մտնում էր պետության գանձարանը և գ) կալվածքներ, որոնք պետության կողմից տրվում էին զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Պաշտոնյաներին և զինվորականներին տրված հողերը սկզբնական շրջանում պայմանական բնույթ ունեին, բայց հետագայում, XVII—XVIII դդ. այդ սիստեմը փոխվեց և այդպիսի հողերի տիրակալությունը ժառանգական ու մշտական բնույթ ընդունեց: Օսմանյան պետությունը Հայաստանում իր զիրքերը ամրապնդելու, հայկական ազատագրական շարժումներն ու պայքարը ճնշելու նպատակով Հյուսիսային Միջագետքից մեծ թվով քրդական ցեղեր տեղափոխեց Հայաստանի կենտրոնական նահանգները և նրանց տրամադրության տակ գրեց ընդարձակ կալվածքներ: Այդ ձևով թուրք փաշաների ու բեկերի կողքին Արևմտյան Հայաստանում որպես շահագործողներ հանդես եկան նաև քուրդ ազնվականները:

Արևմտյան Հայաստանում հայկական ֆեոդալական տարրերը ավելի թույլ էին, քան Արևելյան Հայաստանում: Այնտեղ հայ աշխարհիկ ֆեոդալները համարյա թե անհետացել էին: Որպես կալվածատերեր Արևմտյան Հայաստանում հանդես էին գալիս նաև հայ հոգևորականները, վանքերը: XVII—XVIII դարերում խոշոր

կալվածատեր վանքերի թվին էին պատկանում Վարազա, Նարեկա, Մշո սուրբ Կարապետի և ուրիշ վանքեր: Վանքերը և ձկնղեցիները, չնարած հանգիստանում էին այդ հողերի սեփականատերեր, բայց, որպես նվաճված ժողովրդին պատկանող կրոնական հաստատություններ, ստիպված էին զանազան հարկեր վճարել սուլթանին: ✕

Գյուղացիության վիճակը

Խումբը: Նա XVII—XVIII դդ. Հայաստանում բազմատարր էր և՛ իր ազգային կազմով, և՛ իրավական դրույթամբ ու տնտեսական վիճակով:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Պարսկաստանում, առհասարակ, տարբերություն էր դրվում նրվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների և նվաճող մահմեդական ժողովուրդների միջև: Առանձնապես զգալի էր տարբերությունը քրիստոնյա և մահմեդական գյուղացիության միջև՝ հատկապես հարկատվության և անձնական իրավունքի տեսակետներից:

Արևելյան Հայաստանում գյուղացիությունը նախ բաժանված էր երկու խմբի: Խմբերից մեկը կոչվում էր ռահաթ, մյուսը՝ ռաչքառ: Ռահաթ համարվում էին այն գյուղացիները, որոնք ունեին իրենց հողաբաժինը և աշխատանքային գործիքները, այլ կերպ ասած՝ իրենց տնտեսությունը: Ռաչքար կոչվում էին այն գյուղացիները, որոնք չունեին հողաբաժին, աշխատանքային գործիքներ, բանող անասուն և նույնիսկ տուն:

Ռաչքարները, չունենալով տնտեսություն և նույնիսկ ապրելու տեղ, զանազան պայմաններով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Հողատերերը ռաչքարին տալիս էին հողակտոր, գործիքներ և որոշ դեպքերում նույնիսկ բանող անասուն, ապրելու տեղ՝ պայմանով, որ ռաչքարը մշակի հողամասը և ստացած բերքը բաժանի իր հետ, իհարկե, նախօրոք բերքից դուրս գալով գործիքների, բանող անասունի վարձը և, եթե սերմացու էր տրվել, սերմացուն:

Ռահաթը նույնպես ուներ իր ստորաբաժանումները: Ռահաթների մի մասը մուլքատու գյուղացիներ էին, որոնք, բացի պետական հողային հարկից, մուլքատիրոջը վճարում էին նաև ռենտա, այսինքն՝ մուլք: Ռահաթների մյուս խումբը ազատ գյուղացիների խումբն էր, որն ուներ իր սեփական հողամասերը, տնտեսությունը և վճարում էր պետական հողային հարկ: Ռահաթների շարքին էին

դասվում նաև վաչկատուն ցեղերը, որոնք անասուններով տուրք էին տալիս այն խանին կամ բեկին, որին պատկանող արոտատեղերը օգտագործում էին:

Խանություններում գյուղացիները անձնապես ազատ էին, իրավունք ունեին մի տեղից գնալ և բնակութուն հաստատել մի ուրիշ տեղ, այլ կերպ ասած՝ ճորտացված չէին: Սակայն երբեմն առանձին ֆեոդալներ փորձում էին արգելակել գյուղացիներին ազատ տեղաշարժը կամ հեռացած գյուղացուն հտ բերել: Օրինակ, XVIII դ. երկրորդ կեսին էջմիածնի վանքին պատկանած Մուղնի գյուղից երկու ընտանիք թողնում և գնում են Լոռի: էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին տեղի կառավարչից պահանջում է, որ այդ ընտանիքները հտ վերադարձնի:

Այլ էր գյուղացիների իրավական վիճակը Լոռիում, Սյունիքի և Արցախի մեծիքություններում: Այս վայրերում գյուղացիութայն զգալի մասը ճորտացված էր՝ ճորտական հին հարաբերությունները որոշ չափով իրենց ուժը պահպանել էին: Գյուղացիները, բացի տուրքեր և հարկեր վճարելուց, անձնապես ենթակա էին ֆեոդալներին:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղացիութայն դրությունն առավել ծանր էր, քան Արևելյան Հայաստանում: Թեև Թուրքիայում ևս գյուղացու ճորտացումն օրենքով նախատեսված չէր, բայց այնտեղ գյուղացին կիսատրկական վիճակում էր գտնվում: Հայ գյուղացին այնտեղ փաստորեն զրկված էր անձնական ազատությունից, համարվում էր կալվածատիրոջ գերին և նրա համար, բացի ունեւոր վճարելուց, կատարում էր բազմաթիվ պարտավորություններ: Թուրք ու քուրդ կալվածատերերը հաճախ նրան առուծախի առարկա էին դարձնում կամ ստիպում ամիսներով ձրիաբար աշխատել իրենց համար:

Գյուղական համայնքը և հողաբաժանությունը

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերում XVII—XVIII դդ. ևս գյուղական համայնքը պահպանել էր իր գոյութունը, որը գյուղական բնակչության ձեռքին մի միջոց էր կարգավորելու գյուղի ներքին գործերը, գյուղացիներին պաշտպանելու կալվածատերերի կամայականություններից, պաշտոնյաների ոտնձգություններից և զանազան պատահարներից:

Գյուղական համայնքն ուներ իր ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցում էին ընտանիքների ղլխավորները կամ, ինչպես ներանց անվանում էին, տանուտերերը: Այդ ժողովներում նրանք քննարկում և որոշում էին գյուղի ընդհանուր արոտատեղերի և ջրի

օգտագործման կարգը. հողաբաժանութեան հարցերը, ընտրում գյուղապետեր, երբեմն լսում նրանց զործունեության մասին և ամբողջ գյուղին վերաբերող այլ հարցեր: Գյուղական համայնքների գործունեությունն ավելի լայն շարժում էր գրասենյակում Արևելեյան Հայաստանում:

Արևելեյան Հայաստանում հաճախ էր գյուղերում տեղի ունենում հողաբաժանություն: Դա անհրաժեշտություն է եղՉԼ, որովհետև վարելահողերը շին հանդիսանում առտնձին գյուղական րնտանիքների սեփականությունը և, բացի դրանից, առարհների ընթացքում գյուղական ընտանիքների անդամների թիվը փոփոխվում էր. սլասահում էր, որ փոքր ընտանիքն ունենում էր ավելի մեծ, իսկ մեծը՝ ավելի փոքր տարածություն վարելահող:

Հողաբաժանումը համայնքի ներսում տեղի էր ունենում հետևյալ սկզբունքով: Որպես միավոր ընդունում էին 16 շնչից բաղկացած ընտանիքը, որը կոչվում էր համվա: Այնուհետև հաշվում էին, թե քանի՞ այդպիսի միավոր կա գյուղում, գյուղի ունեցած վարելահողերը վեր էին ածում այդքան միավորի և բաժանում գյուղի ծխերի վրա՝ ելնելով նրանց ունեցած շնչերի թվից: Եթե ընտանիքը բաղկացած էր 16 շնչից, ստանում էր մի լրիվ համվա հողաբաժին, 14 շնչից՝ երեք քառորդ և մեկ ութերորդ, 12 շնչից՝ երեք քառորդ, 10 շնչից՝ կես և մեկ ութերորդ, 8 շնչից՝ կես, 6 շնչից մեկ քառորդ և մեկ ութերորդ, 4 շնչից՝ քառորդ, 2 շնչից՝ մեկ ութերորդ համվա: Եթե ընտանիքի շնչերի թիվը կենտ էր, ասենք՝ 9 շունչ էր, ապա այդ ընտանիքը ստանում էր կես համվա և մի այլ ընտանիքի հետ միասին, որի շնչերի թիվը նույնպես կենտ էր, ևս մեկ ութերորդ համվա հողաբաժին:

Մեկ շնչից բաղկացած ծուխը միշտ ստանում էր մեկ ութերորդ համվա: Այս դեպքում գյուղական համայնքը զիջում էր նրան և օժանդակում այդ ծխին ոտքի կանգնելու:

Հարկերն ու տուրքերը

Հայաստանում ամբողջ բնակչությունը հարկատու էր: Հայերը համարվում էին նվաճված ժողովուրդ՝ ռայա կամ զիւմի, այսինքն՝ գերի, հպատակ, հարկատու, ծառա: Բացի այն հարկերից, որ ռայան տալիս էր պետությանը, նրա աշխատավորական խավերը, հատկապես գյուղացիները, մահմեդական աշխատավորության հետ միասին, կալվածատերերին վճարում էին նաև ունտա և նրանց համար կատարում զանազան պարտավորություններ:

XVII—XVIII դարերում թուրքական և պարսկական պետություններում կայուն հարկային սիստեմ համարյա թե չի եղել:

Սահմանված մի քանի ընդհանուր հարկերից բացի, տեղական իշխանությունների իրավասությունն էր թողնված ժողովրդից լր-
րացուցիչ հարկեր ու տուրքեր հավաքելու գործը: Այդ բխում էր
փաշայություններում և խանություններում պաշտոնյաներ նշա-
նակելու սիստեմից: Խանը, փաշան և այլ պաշտոնյաներ իրենց
պաշտոններն ստանձնելիս պետական գանձարան էին մտնում
իրենց տնօրինությանը հանձնված շրջանի տարեկան հարկը և իրա-
վունք ստանում բնակչությունից գանձելու մոծված գումարը:

Դրա հետևանքով տարբեր խանություններում և փաշայություն-
ներում միատեսակ հարկերի հետ միասին եղել են նաև տարբեր
հարկեր ու տուրքեր և, նույնիսկ, միևնույն տեսակի հարկի համար
տարբեր շափեր: Այդ բոլորով հանդերձ, հավաքվել են հետևյալ
հիմնական հարկերը.

ա) Գլխահարկ, որը Արևելյան Հայաստանում կոչվել է քաշ-
փուլի, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ ջիզիե, փրկու մասում էլ նը-
վաճված ժողովրդից գանձվում էր դրամով՝ սկսած շափահասության
հասած տղամարդուց մինչև զառամյալ ծերունին: Նախիջևանի խա-
նությունում հայերը տարեկան վճարում էին մարդագլուխ 4 ուրլի:

բ) Հողային կամ եկամտային հարկը Արևմտյան Հայաստանում
անվանվում էր աշար, որը տարբեր ժամանակներում ու տարբեր
փաշայություններում ունեցել է տարբեր շափ՝ սկսած տարեկան
բերքի մեկ տասներորդից մինչև մեկ հինգերորդ մասը և ավելին:
Արևելյան Հայաստանում այն կոչվել է քանրա և կազմել է տարե-
կան բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Երկու մասերում էլ այս հողա-
յին հարկը պետությունը վճարվել է բնամթերքով: Արևելյան Հա-
յաստանի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին վկայում է, որ «որպես
սովորութիւն է երկրիս, որք ի յամենայն գեօղորայս զոր ինչ սերմա-
նեն՝ ի հնդէն մէկ՝ զհնդորդ տան յարքունիս, որ բահրա ասի, և ի
տասէն մէկ՝ զտասանորդ տան մլքատեանն՝ որ մուլք ասի»:

գ) Անասնահարկը հավաքվել է զանազան ձևով, առանձին տե-
ղերում գանձվել է փողով, իսկ այլ վայրերում՝ անասուններով:
Հարկի շափը նույնպես տարբեր տեղերում տարբեր է եղել. օրի-
նակ Երևանի խանը անասնաուգանցեղերից հավաքում էր յուրաքան-
չյուր 100 ուլտարից մեկը, իսկ Նախիջևանի խանությունում հավաք-
վում էր դրամով՝ յուրաքանչյուր մեկ գոմեշից 1 ուրլի 50 կոպեկ,
կովից՝ 1 ուրլի 20 կոպեկ, բեռնակիր ձիուց և ջորուց՝ 3 ուրլի 60
կոպեկ, մեկ ուլտարից՝ 20 կոպեկ և այլն: Անասնահարկը Արևելյան
Հայաստանում կոչվել է մալ-փուլի. իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝
ղաչուր կամ կամչուր:

դ) Հողային ռենտան վճարվում էր պետութայնը այն դեպքում, երբ պետութունն էր հանդես գալիս որպես հողի փաստական տեր: Մնացած բոլոր դեպքերում վճարվում էր առանձին մարդկանց՝ կալվածքի փաստական տնօրինողին: Հողային ռենտան Արևելյան Հայաստանում անվանվել է մուլֆ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ խարաչ և երկու մասերում էլ կաղմել է տարեկան բերքի մեկ տասներորդ մասը:

ե) Կոռ ու բեգաբը ձրի պարտադիր աշխատանք էր, ծանրագույն պարտականութուններից մեկը, որ կատարում էին Հայաստանի երկու մասերի աշխատավորները թե՛ պետութայն, թե՛ կալվածատերերի համար: Կոռ ու բեգարի չափը կայուն կերպով սահմանված չէր, և տեղական իշխանութուններն ու կալվածատերերը, շարաշահելով իրենց իրավունքները, ստիպում էին մարդկանց երկար ժամանակով կտրվել սեփական տնտեսութունից և ձրիաբար աշխատել իրենց համար:

է) Սկամտային հարկը և մախը վճարում էին քաղաքի բնակիչները՝ արհեստավորներն ու առևտրականները, իրենց եկամտի մոտավորապես 20 տոկոսի չափով: Այդպիսի չափ էր սահմանված, օրինակ՝ Նախիջևանի խանութունում:

Բացի հիշատակված հարկերից ու տուրքերից, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի բնակչությանը հարկադրում էին կատարել նաև բազմաթիվ այլ վճարումներ: Օրինակ՝ Արևելյան Հայաստանում սահմանված էր առանձին տնահարկ, որ կոչվում էր էլ-վիլլի, օջախի հարկ՝ արաշ-վիլլի, հատուկ հարկ՝ ոստիկանութայնն ու հարկահավաքներին պահելու և վարձատրելու համար, որ կոչվել է ղուլլուղ փուլի, մի քանի խանութուններում՝ նաև հավատքի հարկ, որը գանձվում էր հայերից, և այլն: Որպես կանոն հարկերի չափը չէր սահմանվում, այլ թողնվում էր տեղական իշխանութունների հայեցողությանը:

Գյուղերում հարկերի հավաքման կարգն անտանելի էր: Բերքահավաքի ժամանակ հարկահավաքները գնում էին գյուղերը և, ամիսներով մնալով այնտեղ, սպրում էին գյուղացիների հաշվին, ձգձգում էին հարկերի և տուրքերի հավաքումը, շատ դեպքերում պատճառ դառնալով բերքի կորուստի, որովհետև առանց նրանց թույլտվության չէր կարելի հնձել արտը կամ կալսած հացահատիկը տնօրինել:

Այդ բոլորը շատ ծանր էր անդրադառնում գյուղացիութայն վրա: Գյուղացին շարունակում էր վարել աղքատիկ կյանք, խոր

թշնամանք տածելով դեպի նվաճողներն ու տիրապետողները և նը-
րանց հաստատած կարգերը:

Ժողովրդական հուզումները

Կալվածատերերի և պետական պաշտոնյա-
ների կամայականութուններն ու բռնութիւն-
ները, ինչպէս և տնտեսական կեղեքումը հա-
ճախ յորդում էին աշխատավոր բնակչութեանն ըմբոստանալու շա-
հագործողների դեմ: XVII—XVIII դդ. էլ այդ պայքարը դրսևորվել
է տարբեր ձևերով՝ սկսած սովորական դժգոհութիւններից և կրոնա-
կան բնույթի շարժումներից մինչև զինված ընդվզումները:

Էջմիածնի վանքը XVIII դ. իր կալվածքների ընդարձակման
ժամանակ հաճախ է հանդիպել գյուղացիների դիմագրութեանը:
Օրինակ՝ վանքը Արագածի լանջերից դեպի Շիրակ հոսող գետակնե-
րից մեկի ընթացքը փոխում է, շրջելով դեպի Քասախ գետը և յու-
րացնում Քասախ գետի ջրի կեսը, մի շարք գյուղերի զրկելով այդ
ջրից օգտվելու հնարավորութիւնից: Գյուղացիները ըմբոստանում
են դրա դեմ և մի քանի տասնամյակ շարունակ պայքարի մեջ
մտնում վանքի հետ: Այդ պայքարի ընթացքում գյուղացիները հա-
ճախ են քանդել վանքի առուն, տիրացել ջրին, բայց վերջ ի վերջո
հոգևորականութեանը հաջողվել է ընկճել գյուղացիների դիմագրու-
թիւնը և Երևանի խանի օգնութեամբ ճնշել նրանց ընդվզումները:

Ավելի սուր բնույթ է ստացել Օշական գյուղի մոտ եղած հողերի
համար մղված պայքարը Էջմիածնի վանքի և «մուղանցի» կոչված
ազրբեջանական գյուղացիների միջև: Նրանք հարձակվել են էջ-
միածնի աթոռակալ Սամսեցի Հակոբ եպիսկոպոսի վրա, որը զնա-
ցել էր Օշական՝ մուղանցիներից հողերը ետ վերցնելու, և սպանել
նրան:

Պայքար է մղվել նաև Էջմիածնի բնակչութեան և վանքի միջև:
Վերջինս գյուղի հողերի զգալի մասը յուրացրել էր դեռևս նախորդ
դարերում: 1725 թ. Էջմիածնեցիներն ըմբոստանում են վանքի դեմ
և փորձում հողի մի մասը ետ վերցնել նրանից, սակայն օսմանյան
փաշան, որ այդ ժամանակ իշխում էր Երևանում, օգնում է վանքին
և դսպում գյուղացիների ընդվզումը:

Ինչպէս երևում է հետագա դեպքերից, վանքի և էջմիածնեցի-
ների միջև պայքարը թեև խուլ բնույթ է կրել, բայց երկարատև է
եղել, և վանքը, երկյուղ կրելով գյուղացիների ելույթներից, Սիմեոն
Նրևանցու ժամանակ, XVIII դ. երրորդ քառորդին քանդել է տալիս
գյուղը, որ կայած էր վանքին, և, Սիմեոն կաթողիկոսի ասելով «իբր
հրացանի միոյ ձգման շափ» հեռացնում վանքից, որովհետև գյու-

դացիներին «երկիւղք և վտանգք ևս ծնանէին սրբոյ աթոռոյս», այսինքն՝ վանքին:

Ավելի բնորոշ է Նախիջևանի խանությունում տեղի ունեցած գյուղացիների ապստամբությունը: XVIII դ. 40-ական թթ. Նախիջևանի հայկական մի քանի գյուղեր ապստամբում են Մահմուդ-ղուլի խանի դեմ: Գյուղացիները համախմբվում են, զինվում և կենտրոնանում Աստապատ հայկական գյուղում: Խանի զորքերը հարձակվում են Աստապատի վրա, բայց պարտվում են, որից հետո խանը ստիպված է լինում հեռանալ Նախիջևանից:

Փախած խանին փոխարինում է մի ուրիշը՝ Հեյդար-ղուլի խանը, որը դատաստան է տեսնում հայ գյուղացիների ղեկավարների հետ և ուժեղացնում հալածանքը ժողովրդի նկատմամբ: 1750 թ. գյուղացիները նորից զենքի են դիմում և Հովհաննես Խանդամիրյանի գլխավորութայմբ ամրանում Շահկերտ գյուղում տւ զինում 500 քաջակորով մարդկանց:

Շահակերտցիների մեջ կային շատ պղնձագործ արհեստավորներ, որոնք ապստամբների համար նույնիսկ թնդանոթներ պատրաստեցին: Խանը իմանալով այդ բոլորի մասին, շհանդգնեց անմիջապես հարձակման անցնել և Թավրիզից զորք խնդրեց: Շուտով Հեդյար-ղուլի խանին օգնութայան եկան ևս երեք խան՝ իրենց ջուկատներով: Սկսվեց հարձակումը, բայց ապստամբները հաջողութայմբ պաշտպանվում էին և ժանր հարվածներ հասցնում թշնամուն: Հեյդար-ղուլի խանն ու մյուսները ստիպված եղան դադարեցնել ռազմական գործողութայունները և դիմել բանակցութայունների՝ ապստամբներին համոզելու և զինաթափ անելու նպատակով:

Սկզբում Հովհաննես Խանդամիրյանն ու մյուս ղեկավարները չհամաձայնեցին, բայց հետո, երբ ապստամբների շարքերում տատանումներ առաջացան, ստիպված եղան դադարեցնել դիմադրութայունը՝ պայմանով, որ խանը ապստամբների պարագլուխներին, հատկապես Խանդամիրյանին, շհետապնդի և դադարեցնի իր հալածանքներն ու կեղեքումները:

Այսպես է վերջանում Նախիջևանի շրջանի գյուղացիութայանը մբոստացումը, որ արտահայտում էր ժողովրդի ցասումը կալվածատեր խաների կեղեքումների, ինչպես և նվաճողների բիրտ կամայականութայունների դեմ:

Աշխատավորական խավերի ընդվզումներ են տեղի ունեցել նաև Արևմտյան Հայաստանում: Վան քաղաքի գլխավորներից մեկը՝ ռես Թոխմախ Միրաքը թուրք փաշաներից ետ շէր մնում ժողովրդի կեղեքելու գործում: Նրան պատժելու համար 1702 թ. հավաք-

վում է շուրջ 500 մարդ և գրոհում նրա տան վրա: Թոխմախ Միրա-
քը փախչում ու թաքնվում է, բայց գտնում են, ոտներից կապած
այնքան են բարձր տալիս, մինչև որ մեռնում է: Ժողովրդական մաս-
սաների այդ ընդվզման դեմ դուրս է գալիս փաշան, զսպում այն և
մեծ տուգանք վերցնում բնակչությունից: Վերոհիշյալ դեպքերը վը-
կայում են աշխատավոր ժողովրդի մղած պայքարի մասին:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գյուղատնտեսու- թյունը

Թուրքմենական ցեղերի անընդհատ ասպա-
տակությունները XV դ. և ապա թուրք-ուլարս-
կական պատերազմները XVI դ. ու XVII դ.
առաջին տասնամյակներում ծայր աստիճան քայքայեցին Հայաս-
տանի գյուղատնտեսությունը:

Այդպիսի պայմաններում գյուղատնտեսության և ոչ մի բնա-
գավառ առաջընթաց քայլ չարեց: Դրությունը փոխվեց 1639 թ. հաշ-
տությունից հետո, երբ Հայաստանում համեմատաբար երկարատև
խաղաղություն հաստատվեց:

Արևելյան Հայաստանում դեռևս XVII դ. առաջին քառորդում
սկսեցին հող տանել գյուղատնտեսության վերականգնման մասին:
Երևանի Ամիրզունա խանը, ինչպես պատմում է Ջաքարիա սարկա-
վազ Քանաքեռցին, արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Ալաշ-
կերտի, Վասպուրականի ու Մշո շրջանները և այդ վայրերից հազա-
րավոր հայ ընտանիքներ բերում ու բնակեցնում Արարատյան դաշ-
տում:

Արևելյան Հայաստանից տեղահանված և Պարսկաստան քշված
հայերից շատերը որոշ ժամանակից հետո կարողացան վերադառ-
նալ հայրենիք: Այդպիսով, երկրի տնտեսության վերականգնման և
հետագա զարգացման համար արդեն զգալի քանակությամբ արտա-
դրող ուժ կար:

Նույն պատմագիրը վկայում է, որ Երևանի խանությունում այ-
դիններ տնկեցին, առուններ փորեցին և նույնիսկ տնտեսությունը բա-
րեկարգելու նպատակով տեղ-տեղ թեթևացրին հարկերը: Իրա հե-
տևանքը եղավ այն, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում,
Ջանգեզուրում և Լոռիում գյուղատնտեսությունը դուրս եկավ անկ-
ման վիճակից:

Նույնպիսի փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև անաս-
նապահության բնագավառում: Եթե նախորդ դարերում պատե-
րազմների և երկրում ծագած սովի հետևանքով անասունները ոչըն-

շացվում էին և սրակասում էր նրանց գլխաքանակը, ապա սկսած XVII դ. երրորդ քառորդից անասնապահությունը ևս որոշ շափով վերակենդանացավ:

XVIII դարում Արևելյան Հայաստանում կալվածատերերից ոմանք սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Նրանք իրենց հողերում ստեղծեցին բամբակի ու բրնձի դաշտեր և խաղողի ընդարձակ այգիներ:

Երևանի խանը իր տրամադրության տակ ուներ մեծ քանակությամբ հողամասեր: Այդ հողամասերում նա մշակել էր տալիս հատկապես բամբակ, մասամբ՝ բրինձ և նրանց վաճառքից մեծ եկամուտներ էր ստանում:

Բամբակի, բրնձի դաշտեր, խաղողի ընդարձակ այգիներ տներ նաև էջմիածնի վանքը: Եղած տեղեկությունների համաձայն, այդ վանքը XVIII դ. ունեցել է շուրջ 5—6 հարյուր հեկտար վարելահող և դրանից փոքր-ինչ ավելի՝ խաղողի այգիներ:

Ֆեոդալ-կալվածատերերից բացի, գյուղատնտեսությամբ են սկսում զբաղվել նաև խոշոր առևտրականները՝ խոչաները: Զբառրիա սարկավազ Քանաքեռցին պատմում է, որ կարբեցի հարուստ առևտրական Հակոբջանը և նրա որդիները, հատկապես Այվազը, ձեռք են բերում արդիներ, բանջարանոցներ, ջրաղացներ և քաղմաքանակ անասուններ, զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ, առուներ փորում և կառուցում լճակ՝ ջուր ամբարելու համար: Երևանցի խոջա Սեթը և սրա որդիները, բացի մլքատու գյուղերից, նաև ընդարձակ հողամասերի և այգիների տեր են դառնում և զբաղվում գյուղատնտեսությամբ: Առևտրականներն իրենց միջոցները ներդնում էին գյուղատնտեսության մեջ, որովհետև այն եկամտաբեր էր դարձել:

Հայաստանի արևելյան մասում գյուղատնտեսության մեջ XVIII դ. լայն տարածում է ստանում վարձու աշխատանքը: Խաները, բեկերը և ֆեոդալական այլ տարրեր իրենց հողերը մշակելիս օգտագործում էին ուղբարներին, որսրես ազատ ձեռքեր: Նրանք օրավարձով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Այնուհետև էջմիածնի վանքը, որպես խոշոր կալվածատեր, իր սեփական հողերը մեծ մասամբ մշակում էր վարձու մշակներով: Օրինակ՝ վանքի տնտեսության մեջ 1740 թ. օրավարձով օգտագործվել է 11336 բանվորական օր, 1769 թ.՝ 21415, իսկ 1779 թ.՝ 20485, այն դեպքում, երբ բացի օրավարձու բանվորներից, վանքի տնտեսության մեջ ամեն տարի աշխատել են նաև 70—90 մշտական վարձված մշակներ: Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ XVIII դ. Արևել-

յան Հայաստանում, հատկապես վանքապատկան գյուղատնտեսու-
թյան մեջ, մուտք էր գործել տնտեսութուն վարելու առաջավոր
եղանակ, որը նպաստում էր թե՛ գյուղատնտեսության զարգաց-
մանը և թե՛ նրա արտադրանքի ապրանքաճանցմանը:

Արևմտյան Հայաստանում ևս XVII դ. երկրորդ կեսից ժողովրդի
համար ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ իրադրություն: Ալաշ-
կերտի, Մանազկերտի, Մշո դաշտերում և այլ վայրերում նորից
սկսվեց բամբակի և տիխնիկական այլ կուլտուրաների մշակումը:
Վասպուրականում, Ալաշկերտում, Կաղզվանում, Շիրակում և մի
քանի այլ շրջաններում զարգացան հացահատիկային բույսերի ու
պտղատու այգիների մշակումը և անասնապահությունը:

Սակայն թուրքական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հեր-
կել խոտհարքի տեղերը և այնտեղ հացահատիկ կամ այլ մշակույթ
ցանել, առանց հատուկ թույլտվության իրավունք չէր վերապահ-
վում այգիներ տնկել: Շատ հաճախ մի փառայութունից մի այլ
փառայութուն և նույնիսկ սանջակից-սանջակ գյուղատնտեսական
արտադրանքներ փոխադրելու դեպքում մաքս էր վերցվում և նման
այլ արգելքներ էին հարուցվում: Այս բոլորը խոչընդոտում էր գյու-
ղատնտեսության զարգացմանը Արևմտյան Հայաստանում:

Արհեստագործու-
թյունը XV—XVI դդ. երկրի քաղաքական աննպաստ
վիճակը արգելակեց նաև արհեստագործու-
թյան զարգացումը: Հայաստանի արհեստա-

վորների մի զգալի մասը երկրից հեռացել էր: Միայն տեղ-տեղ, այն
էլ միայն երկրի հարավ-արևմտյան ծայրամասային մեկ-երկու
քաղաքներում, օրինակ՝ Նրզնկայում, արհեստագործությունը մաս-
նակիորեն պահպանվել և աշխուժության նշաններ էր ցույց տալիս:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքներում
և մեծ ավաններում նորից կենտրոնացան արհեստով զբաղվող
մարդիկ, նորից հիմնվեցին արհեստավորական թաղամասեր և փո-
ղոցներ: Ի դեպ, հակառակ եկվոր այլ էթնիկական տարրերի՝ թուր-
քերի, քրդերի, ադրբեջանցիների քանակական աճին, Հայաստանում
արհեստագործությունը դարձյալ կենտրոնացված էր հայերի ձեռ-
քին և արհեստավորների բացարձակ մեծամասնությունը կազմում
էին հայերը:

Արհեստագործության մեջ ասպարեզ եկան բազմաթիվ ինքնու-
րույն և մասնագիտացված արհեստներ: Առանձին քաղաքներում՝
Երևանում, Վանում, Բաղեշում, Կարինում և այլուր նյութական բա-
րիքներ արտադրող արհեստների թիվը մի քանի տասնյակի էր հա-
սել: Կատարելագործվեց նաև արհեստագործական արտադրանքի

պատրաստման տեխնիկան: Արհեստավորներն սկսում են մասսայաբար գործադրել այնպիսի միջոցներ և աշխատանքի ձևեր, ասենք, դաջելը, դրոշմելը, ձուլելը, և այլն, որոնք հնարավորություն էին տալիս պատրաստել մեծ քանակությամբ միատեսակ արտադրանք:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանում առավել տարածված արհեստագործական ճյուղերն էին.

ա) Մետալագործությունը: Դա արհեստագործության այն մայր ճյուղերից մեկն էր, որն իր մեջ բնդրկում էր մի շարք արհեստներ՝ դարբնություն, պղնձագործություն, դինագործություն, ոսկերչություն, պայտագործություն, փականագործություն և այլն:

բ) Մանածագործությունը: Արհեստագործության այս ճյուղը նույնպես իր մեջ ընդգրկել է բազմաթիվ արհեստներ, որոնցից ավելի կարևորներն էին ջուլհակությունը, գորգագործությունը, դերձակությունը և այլ արհեստներ: Մանածագործության մեջ բազմատեսակ զարդանկարներով ու գույներով դործվածքներ պատրաստելու համար լայնորեն օգտագործվել է դաջելու մեթոդը: Կործվածքների պատրաստման տեխնիկայի մեջ ևս առաջընթաց է տեղի ունեցել, կատարելագործվել է ջուլհակի դալգահը և այն հարմարեցվել ավելի նուրբ ու ծաղկազարդված գործվածքներ պատրաստելու համար:

Մանածագործության հետ կապված են եղել նաև ներկարարությունը և ասեղնագործությունը, որոնք նույնպես XVII—XVIII դդ. առաջընթաց էին ապրում:

Վերոհիշյալ գլխավոր արհեստագործական ճյուղերին զուգընթաց աշխուժացել և զարգացել էին նաև կաշեգործությունը, կավագործությունը, փայտամշակությունը և զանազան այլ արհեստներ:

Առևտուրը

Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում առևտրական հարաբերությունները թեև տարբեր շափերով, բայց և այնպես զարգացան թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ: Ընդլայնվում է ներքին շուկան, ասպարեզ են գալիս միջնորդ առևտրականներ, որոնք արհեստավորից և գյուղացուց վերցնում են նրանց արտադրանքը և տարբեր վայրերում վաճառքի հանում, աշխուժանում է արտաքին առևտուրը ինչպես ներմուծման, այնպես էլ արտահանման բնագավառում:

XVII դ. երկրորդ կեսից սկսած ամեն կողմից դեպի Երևան են գալիս բազմաթիվ քարավաններ, Արարատյան դաշտում գնում գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ և այլ ապրանքներ: Զաքարիա Քանաքեռցին վկայում է, որ Կարբի գյուղաքաղաքի ռեհմատուն և փարթամ: Հակոբջանի ընտանիքը առևտրական կապեր էր հաստատել Գանձակի, Արդաբիլի, Զմյուռնիայի, Պարսկաստանի և Լու-

նաստանի քաղաքների հետ: Աբրահամ Կրետացին պատմում է, որ անձամբ կոնդակով ծանուցել է Կարսի, Էրզրումի, Քոխատի, Բայազետի, Վանի և Բաղեշի առևտրականներին և հորդորել նրանց՝ առևտուր անել Անդրկովկասի և Պարսկաստանի հետ, ապա ավելացնում է՝ «ահա սկսան դալ կարաւանք և վաճառականք՝ թէ մեր ազգէ, թէ յօսմանցւոց: Այլև մեծամեծ կարաւանք կան որ մօտ օրերս գալոց են»:

Այդ առևտրական քարավանները դրսից, առանձնապես եվրոպայից, Հայաստան էին բերում դանազան ապրանքներ և Հայաստանից բազմատեսակ արհեստագործական արտադրանք ու գյուղատնտեսական մթերքներ դուրս տանում վաճառելու: Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցին վկայում է, որ «երկիրն Արարատեան պարարտ է և առատ յամենայն իրաց՝ և թեթևագին: Վասնորոյ յամենայն կողմանց գան յԵրևան, և գնեն զոր ինչ կամին, և դառնան ի տեղիս իրեանց: Նոյնպէս եկին և ի Քաւրիզոյ բազում կարաւան, և դնեցին բրինձ, բամբակ, իւղ, սլանիւր, ճրագու, ձէթ, կաշի, մորթի և այլն զոր ինչ կամեցան՝ առին»:

Երևանի խանը մեծ քանակութեամբ բամբակ, բրինձ և ուրիշ մթերքներ էր վաճառքի հանում: Խանից ետ շէր մնում էջմիածնի վանքը: Այն ևս գյուղատնտեսական արտադրանքի առևտուր էր անում Կարսի, Բայազետի և Արևմտյան Հայաստանի այլ փառաշուքայինների հետ: Վաճառահանված արտադրանքի մեջ մեծ տեղ էին բռնում բամբակը, բրինձը, ցորենը, զինին և այլն, իսկ Վանից, Բայազետից և ուրիշ տեղերից բերում էին բուրգ, յուղ և անասուններ:

Գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքին մասնակցում էին նաև գյուղացիները: Զաքարիա սարկավագի վկայութեամբ Քանաքեռ գյուղը միայն տանուտերի միջոցով երեք տարում 340 թումանի առևտուր էր արել: XVII դարի զներով այդ փումարով կարելի էր գնել 3400 սումար յորէն կամ ավելի քան 11300 փութ ցորենի արուր:

Այս ամենը, անտարակույս, նպաստում էր Հայաստանի արտագրողական ուժերի աշխուժացմանը և երկրի տնտեսական կյանքի առաջընթացին: Սակայն տիրող հետադիմական ֆեոդալական կարգերը, որ խստագույն կերպով պաշտպանվում էին թուրքական և պարսկական պետութիւնների կողմից, և վերջինների հաստատած հետամնաց քաղաքական ու վարչական սիստեմը մեծազույն չափով արգելակում էին Հայաստանի տնտեսական կյանքի նորմալ զարգացումը:

**Քաղաքներն ու քա-
ղաքային դասը**

Նախորդ դարերի պատմությունը ցույց տվեց, որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանից սկսած Հայաստանի քաղաքներն սկսում են քայքայվել և XV—XVI դդ. կորցնում իրենց դերն ու նըշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում: Սակայն XVII դ. կեսից սկսած արհեստագործության և առևտրի աշխուժացման շընորհիվ քաղաքները՝ Երզնկան, Բիթլիսը, Կարինը, Վանը, Կարսը և Նախիջևանը նորից դառնում են արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Բիթլիսն ու Երզնկան դարձան մանածագործության, իսկ Վանը և Կարինը՝ մետաղամշակման, հատկապես ոսկերչության կենտրոններ: Այդ քաղաքներով էին անցնում արևելքից արևմուտք երթևեկող բազմաթիվ առևտրական բարավաններ:

XVII—XVIII դդ. քաղաքային աշխույժ կյանք ապրեց Երևանը: Այստեղ զարգացան և՛ արհեստագործությունը, և՛ առևտուրը: Երեվանում գործում էին մի քանի տասնյակ արհեստներ, որոնցից առանձնապես արդյունաբերական նշանակություն ունեին կաշեգործությունը, ջուհհակությունը, հյուսնությունը, դերձակությունը, դինադործությունը, պղնձագործությունը և այլն: Երևանի կաշեգործները կարող էին պատրաստել տարեկան ավելի քան 30000 մեծ և փոքր կաշի, ապակեգործները՝ օրական շուրջ 200 ապակյա ամանեղեն: Երևանը դարձել էր նաև տարանցիկ առևտրի կենտրոններից մեկը:

Արևելյան Հայաստանում, Երևանից բացի, առևտրի և արհեստագործության մեջ աչքի ընկնող դեր էին խաղում այնպիսի քաղաքներ ու ավաններ, ինչպիսիք էին Նախիջևանը, Կյումրին, Կարբին, Ագուլիսը, Սրգուբագը և այլն:

XVII—XVIII դդ. քաղաքային բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտաբղետ էր, սակայն նրա հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները: Այս երկու խավից հետո քաղաքի բնակչության մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև սելադործ բանվորներն ու այգեպանները կամ այգեգործները: Վերջիններս փաստորեն մասնագիտացած ղբաղմունքի տեր մարդիկ էին ու վիճակագրական փաստաթղթերում համարվում էին արհեստավորներ: Քաղաքներում ապրում էին նաև կալվածատիրական տարրեր ու հոգևորականներ:

Այդ մասնակի երևույթ չէր: Դա վկայում է Հայաստանում XVII—XVIII դդ. առաջացած մի նոր խավի՝ քաղաքային դասի, կամ ինչպես Արևմուտքում էին անվանում, երրորդ դասի ձևավորման մասին:

**Համաքարոթյուն-
ներ կամ եղբայրու-
թյուններ**

Քաղաքային դասը վերոհիշյալ դարերում ըս-
տեղծել էր նաև իր կազմակերպությունները՝
համաքարոթյունները կամ եղբայրություննե-
րը: Այդ կազմակերպությունների նպատակն
էր՝ սյաշտպանել իրենց անդամներին մրցակցությունից և օգնել
նրանց դժբախտ դեպքերում: Արևմտյան Հայաստանում նրանք կոչ-
վել են էսնաֆություններ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ համաբու-
թյուններ: Այդպիսի կազմակերպություններ եղել են Կարինում,
Բաղեշում, Վանում, Երևանում, Նախիջևանում և այլ քաղաքներում:

Յուրաքանչյուր առանձին արհեստով զբաղվող արհեստավոր-
ները միանում էին մեկ ընկերության մեջ և կազմակերպում իրենց
համաքարոթյունը: Կային քաղաքներ, օրինակ՝ Կարինում (էրզրում),
որտեղ բոլոր համաքարոթյունները միավորվել և ստեղծել էին իրենց
համաքաղաքային ընկերությունը կամ ընդհանուր վարչությունը:
Կարինի էսնաֆությունները հասել էին այն բանին, որ «խոհական
արհեստավորները», ինչպես ասված էր Կարինի դարբինների համ-
քարոթյան կանոնադրության մեջ, քաղաքի «իշխան աղայի» հետ
մշակեն քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող կանոններ: Նրանք
ձեռք էին բերել անհնադանդ արհեստավորին կամ առևտրականին
պատժելու, տուգանելու, նույնիսկ խանութը կամ արհեստանոցը
ձեռքից առնելու իրավունք: Նրանք իրենց վրա էին վերցնում համ-
քարոթյան անդամներից հարկեր հավաքելու և պետական դանձա-
րան մուծելու պարտավորությունը, ազատելով բնակչությանը թուր-
քական հարկահանների կամայականություններից և կեղեքումներից:

Համաքարոթյունների ներքին կյանքում տիրապետում էին որոշ
դեմոկրատական սկզբունքներ. նրանց անդամները իրավահավա-
սար էին և մասնակցում էին ընկերությանը վերաբերող հարցերի
քննարկմանն ու լուծմանը: Դրա հետ միասին նրանք սյարտավոր
էին ենթարկվել համաքարոթյան որոշումներին և սրբությամբ
պահպանել նրա ներքին կարգն ու կանոնը:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻՋՔՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ XI—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Առաջին հայ գաղ-
թավայրերը**

Հայ բնակչության արտագաղթը հայրենիքից դեպի օտար երկրներ սկսվել է սելջուկյան արշավանքներից կամ մոնղոլական տիրապետությունից ավելի վաղ: Դեռևս VI դ. սկսած Բյուզանդական կայսրությունը հայերին տեղահանել է իրենց հայրենիքից և բնակեցրել կայսրության հեռավոր վայրերում: IX դ. երբ Վասիլ (Բարսեղ) I կայսեր զորքերը Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքի արևմտյան գավառներում ճնշեցին պավլիկյան շարժումը, հազարավոր հայերի բռնությամբ տեղահան արեցին և բնակեցրին կայսրության հյուսիս-արևմտյան սահմանազլխին, հատկապես Մակեդոնիայում: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Բալկանյան երկրներում՝ Բուլղարիայում, Հունաստանում և Ռումինիայում սկսեցին հիմնվել հայկական գաղթավայրեր:

X—XI դդ. ինչպես և հետագայում, Հայաստանից բնակչությունը մեծ զանգվածներով տեղափոխվում է Փոքր Ասիայի արևելյան և Ասորիքի հյուսիսային նահանգները ու այդ վայրերում հիմնում հայկական բազմամարդ գաղութներ:

XI դ. սելջուկների կողմից Անի քաղաքի գրավումից և կողոպտումից հետո քաղաքի և ճրա շրջակայքի բնակչության մի մասը հեռացավ հայրենի երկրից: Անեցիների հետ նաև այլ վայրերից շատ հայեր գնացին և հաստատվեցին Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին:

Հետագայում, երբ մոնղոլները տիրեցին Հայաստանին, Անիից շուրջ 40000 գաղթականներ շարժվեցին դեպի Աստրախան և Սաբայ քաղաքները: XIII դ. երկրորդ կեսին այդ վայրերի հայկական

գաղութներն ավելի բազմամարդ դարձան և իրենց ձեռքը վերցրին առևտուրն ու արհեստագործությունը: Հին ժամանակներից սկսած, առավելապես XI դ. հայկական գաղթավայրեր են հիմնվում Վրաստանում և Անդրկովկասի այլ վայրերում:

Ղրիմի հայկական գաղթավայրերը

Հայկական խոշորագույն գաղթավայրերից մեկը եղել է Ղրիմի թերակղզու հարավ-արև-վելյան ծովափնյա շրջանը: Եղած տեղեկությունները վկայում են, որ XI դ. վերջերից և XII դ. սկզբներից հայերն սկսել են բնակություն հաստատել Ղրիմի առանձին շրջաններում: Հայերի գաղթը դեպի Ղրիմ ավելի է մեծանում XIV դ.: Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին բնակված հայերը 1299 թ. պատվիրակություն են ուղարկում Ջենովա՝ Ղրիմ տեղափոխվելու թույլտրվություն ստանալու համար: Ջենովայի կառավարությունը բավարարում է պատվիրակության խնդրանքը:

Մի քանի տասնյակ հազար հայեր 1330 թ. դուրս են գալիս Սարայ-Բերկեից ու Աստրախանից և զենքով իրենց համար ճանապարհ բացում դեպի Ղրիմ, որտեղ վաղ ժամանակներից բնակվում էին բազմահազար հայեր: Հայերը հիմնել էին մի շարք գյուղեր, ավաններ, եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ: XIV դարի երկրորդ կեսին հայերի թիվը Ղրիմում հասնում էր մի քանի հարյուր հազարի. միայն Կաֆա քաղաքում ապրում էին շուրջ 100000 հայեր: Հայերի քանակական գերազանցությունը Ղրիմում հիմք է տրվել ժամանակակիցներին այն անվանելու «Մովսիսի Հայաստան»:

Ղրիմում գրված «Հայսմավուրքի» գրիչը իր հիշատակարանում հիացմունքով հաղորդում է, թե «Յայնժամ ղօրացաք մեք և բազմացաք, և շինեցաք զգեօղ և զգաւաոս, իշխանք և աղնվականք ի Ղարապազարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆեոգոսեայ, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանորեիք և շինեցաք տունք 100 000 և զեկեղեցիս հազար»:

Հայերը XIV—XV դդ. զգալի դեր են խաղացել Կաֆայի, Սուրխաթի և այլ քաղաքների ու գավառների պաշտպանության գործում: Նրանք Կաֆայում ստեղծել են իրենց ոստիկանությունն ու զինվորական ջոկատները, սլարսպասատել են քաղաքը անակնկալ հարձակումներից պաշտպանելու համար, Ղրիմում ստեղծել են կուլտուրական հաստատություններ. օրինակ, 1338 թ. Հովհաննես վարդապետ Սեբաստացին վերաշինում է սբ. Խաչի վանքը և այնտեղ կազմակերպում ճեմարան, այսինքն՝ բարձր տիպի դպրոց և գրուչատուն: Դպրոց և գրչատուն են հիմնվում նաև սբ. Անտոն վանքին կից և այլ վայրերում: Այդ դպրոցներում ու գրչատներում գրվել ու

արտագրվել են շատ գրքեր, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են մինչև մեր օրերը և հանդիսանում են հայկական միջնադարյան կուլտուրայի արժեքավոր կոթողներ:

Ղրիմի հայկական գաղութը իր բարգավաճման շրջանն է ապրել XIV—XV դդ.: XV դ. երկրորդ կեսին, երբ Ղրիմի վրա կախվում է օսմանյան նվաճման սպառնալիքը, հայերի զգալի մասը աստիճանաբար հեռանում է Ղրիմից և գնում Արևմտյան Իւկրաինա ու Լեհաստան:

Արևմտյան Եվրոպայի հայկական գաղութները

Վաղ ժամանակներից հայերը առևտրական կապեր են ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի հետ, իսկ հայ առևտրականներից ոմանք բնակություն են հաստատել Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Նիդեռլանդիայի քաղաքներում: XI դարի վերջերից դեպի այդ երկրներ հայերի գաղթն ավելի հաճախակի է դառնում, իսկ XIII—XV դդ. Հայաստանից և Կիլիկիայից տասնյակ հազար հայեր ղնում են դեպի Արևմուտք և հայկական գաղթավայրեր հաստատում եվրոպական շատ երկրներում: Դրանցից նշանավոր են եղել Վենետիկում, Ջենովայում, Հոմում, Ֆլորենցիայում, Պիզայում, Բերուզում, Մարսելում, Բրյուսելում, Ամստերդամում հիմնված գաղութները:

Գաղթավայրերից մի քանիսը XV դ. սկսած զգալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման գործում, նպաստել նրա կուլտուրական կյանքի վերելքին: Հայ և օտարազգի մի քանի պատմաբաններ Վենետիկի հայկական գաղութի հիմնադրման սկիզբը համարում են XI դ., բայց մինչև XIII դ. այն սակավամարդ է եղել: Այդ ժամանակներից գաղութը բազմամարդ է դառնում, հիմնում է իր հաստատությունը, որը կոչվում էր «Հայոց առև»: Գաղութը ավելի է բարգավաճում հետագա դարերում:

Արևմտյան Եվրոպայում երկրորդ կարևորագույն հայկական գաղութը եղել է Ամստերդամինը: Այնտեղ նույնպես XVI—XVIII դդ. կենտրոնանում են մեծ թվով հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ, հիմնում իրենց հաստատությունները և խոշոր դեր խաղում հայկական տպագրության կազմակերպման գործում: Այս բնագավառում նշանավոր գործ է կատարել նաև Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում հիմնված հայկական գաղութը: Այդ գաղթավայրերը եղել են այն առաջին օջախները, որտեղ սկզբնավորվել, կազմակերպվել և զարգացել է հայկական տպագրությունը:

Գաղթավայրերում հռչակ են ձեռք բերում հայ արհեստավորները և գյուտարարները, օրինակ՝ Վենետիկում հայտնի էր Անտոն

Սուրբյան անունով մեկը, որը հնարել էր ջրասույզ եղած նավերը ջրի հատակից հանելու հարմարանք, և Վենետիկի ծերակույտը 30 տարով այդ գործի մենաշնորհը նրան էր տվել: Վերոհիշյալ գաղթավայրերը սերտ կապ էին հաստատել ինչպես մյուս գաղթավայրերի, այնպես էլ բուն Հայաստանի հետ, օժանդակում էին տպագրված գրականությունը հայրենիք տեղափոխելուն և նոր, առաջավոր գաղափարները հայ ժողովրդի մեջ տարածելուն:

Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերը

Հայկական խոշոր գաղթավայրեր էին հիմնվել Արևմտյան Ուկրաինայում՝ Գալիցիայում, Մոլդավիայում, Բուկովինայում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Տրանսիլվանիայում, Վալախիայում, ինչպես և Հունգարիայի ու Բուլղարիայի տարբեր վայրերում: Հայերը հիշյալ վայրերն էին գաղթել դեռևս XI դ. և սերտ հարաբերությունների մեջ մտնել Կիևյան Ռուսիայի հետ: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Գալիցիայի ուս իշխան Դմիտրին 1067 թ. հայերին հրավիրել է իր մոտ լեհերի դեմ կռվելու համար:

XI դարում ապրած Թեոդոսիոս Պեչորացու «Վարքի» մեջ սյամբովում է նրա և Կիևում հաստատված հայերի միջև մղված դավանաբանական վեճի մասին, իսկ XII դ. սկզբներին՝ Վլադիմիր II Մոնոմախի իշխանության օրոք (1113—1126) Կիևում կառուցվել է հայկական քարաշեն եկեղեցի:

XIII դ. վերջերին՝ մոնղոլ-թաթարների տիրապետության օրոք, Հայաստանից, հատկապես նրա քաղաքներից, բազմահազար հայեր գաղթեցին դեպի Ուկրաինա և նրա մերձակա երկրները: Հետագայում, հատկապես XV դ. հարյուր հազարավոր հայեր տեղափոխվեցին այդ վայրերը Արմից և Կիլիկիայից: Հայ բնակչության այդպիսի ներհոսի հետևանքով Ուկրաինայի Լվով, Կամենեց-Պոդոլսկ, Ակկերման, լեհական Ռաշկով, Ստանիսլավ, Տրանսիլվանիայի Նդիսաբեթապոլիս, Կեոլա, Բուկովինայի Չերնովեց, Սերատ, Սուլավա, Մոլդավիայի Քիշնև, Բուլղարիայի Վառնա ու ծովափնյա այլ քաղաքներում հիմնվեցին բազմամարդ հայկական գաղութներ: Առանձին քաղաքներ և քաղաքատիպ ավաններ ու գյուղեր հիմնադրում էին հենց իրենք հայերը. օրինակ՝ Կեոլան կամ, ինչպես հաճախ այն անվանել են, Արմենոպոլիսը (Հայաքաղաքը):

Վերոհիշյալ քաղաքներում և նրանց շրջակա գյուղական վայրերում կենտրոնանում են մեծ թվով հայեր: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ վայրերում XVI—XVIII դդ. հայերի թիվը հաշվում են 400 հազարից մինչև 500 հազար:

Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերի բազմաքանակ բնակչութունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր խավերից՝ արհեստավորներից, առևտրականներից, գյուղացիներից, ազնվականներից և այլն: Հայերը աչքի ընկնող դեր էին կատարում այդ երկրների տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Լվովի, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ռաշկովի, Եղիսաբեթապոլսի, Կեոլայի և այլ քաղաքների հայկական գաղութները լեհական և այլ իշխանություններից ձեռք էին բերել իրենց ներքին կյանքը կառավարելու համար սեփական օրգաններ և կուլտուրական հաստատություններ ստեղծելու իրավունք: Նրանք ունեին իրենց առանձին փոխթը, այսինքն՝ քաղաքագլուխը, կառավարիչը՝ իր տեղապահով, 12 հոգուց բաղկացած աղա-դատավորների կոլեգիան և 40 հոգուց կազմված պատվավորաղբարների հանձնաժողովը:

Եղիսաբեթապոլսում, Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում պարող հայերը իրենց դատական գործերը վարում էին մեծ մասամբ հայկական օրենսգրքերով գեռես XIV դ. սկսած:

1518 թվականին լեհական թագավոր Սիգիզմունդ III-ը հայերից պահանջում է պետությանը ներկայացնել իրենց օրենսդրությունը: Նրանք կազմում են օրենքների մի ժողովածու, որի մեջ մտցնում են հայկական եկեղեցական կանոններից և Մխիթար Գոշի «Ռատաստանագրքից» բազմաթիվ հոդվածներ, թարգմանում լատիներեն և ներկայացնում թագավորին: Սիգիզմունդ III-ը աննշան փոփոխություններով հաստատում է հայերի կազմած օրենքների ժողովածուն և նրանց իրավունք տալիս դրանով ղեկավարվել: Հայերի հիմնած գաղթավայրերում՝ Լվովում, Եղիսաբեթապոլսում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Կեոլայում, Ռաշկովում և այլուր, եղել են հայկական դպրոցներ, գրչատներ, դպրատներ, բազմաթիվ վանքեր և կուլտուրական այլ հաստատություններ: XVII դ. Լվովում հիմնվում է հայկական տպարան: Այդ տպարանում տպվել և գրչատներում ձեռքով արտագրվել են մի շարք հայերեն գրքեր, որոնց մի մասը ուղարկվում էր նաև Հայաստան: Լվովի հայ մտավորականության և հայկական դպրոցի սաների ջանքերով XVII դ. նորից վերակենդանանում է հայկական թատրոնը:

Հայկական վերոհիշյալ գաղթավայրերի բնակչությունը XVIII դ. ընթացքում աստիճանաբար նվազում է, և նրանցից շատերը դադարում են հայ բնակչության կենտրոնավայրեր լինելուց: Դրա պատճառը մասամբ այն էր, որ սկսած XVII դ. երկրորդ կեսից դարձեց հայերի հոսանքը դեպի այդ վայրերը, իսկ նախորդ դարերում եկածները, շվիման մեջ մտնելով տեղական բնակչության

հետ, յուրացնում էին նրանց նիստուկացը, լեզուն, կուլտուրան, կորցնում իրենց ազգային հատկանիշները և ձուլվում նրանց հետ: Փոքր դեր չեն խաղացել այդ գործում նաև դավանաբանական վեճերը և կաթոլիկական եկեղեցին, որն ամեն կերպ ջանում էր իրեն ենթարկել հայերին և նպաստել նրանց ձուլմանը: XVIII դ. երկրորդ կեսին այդ հարյուր հազարավոր բնակչություն ունեցող գաղթավայրերում մնացել էին աննշան քանակությամբ հայեր, որոնք այլևս ի վիճակի չէին որևէ դեր խաղալ իրենց ժողովրդի կուլտուրական և քաղաքական կյանքում:

Կոստանդնուպոլսի և Թուրքիայի այլ վայրերի գաղթօ- ջակները

Հայկական խոշոր և հին գաղթավայրերից էին Կոստանդնուպոլիսն ու Փոքր Ասիայի ծովափնյա մի քանի այլ քաղաքներ՝ Զմյուռնիան կամ Իզմիրը, Տրապիզոնը և այլն: Կոստանդնուպոլսում հայերը բնակություն էին հաստատել դեռևս Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ժամանակաշրջանից:

Հայ իշխաններից շատերը բյուզանդական կայսրերի պալատներում վարում էին բարձր պաշտոններ և հասել էին նույնիսկ կայսրության գահին: Այդ ժամանակներից ի վեր Կոստանդնուպոլսում սկսում է ձևավորվել Կոստանդնուպոլսի հայկական գաղութը, որտեղ XVII—XVIII դդ. հայերի թիվը հարյուր հազարների էր հասնում:

Հիշյալ հայկական գաղութները զգալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի և հատկապես նրա արևմտահայ հատվածի կուլտուրական ու քաղաքական կյանքում: Նրանք, մյուս հայկական գաղութների հետ համեմատած, ավելի մոտ են եղել Հայաստանին և սերտ կապ են պահպանել բուն հայրենիքում ապրող հայության հետ: Այդ հանգամանքը նրանց դարձրել է կենսունակ ու հարատև:

Այդ գաղութների, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի գաղութի, հայ բնակչությունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր խավերից, որոնց մեջ իրենց բազմամարդուցյամբ աչքի էին ընկնում արհեստավորները և մշակները: Արհեստավորներն ունեին իրենց ընկերությունները, որոնք անվանվում էին էսնաֆություններ: Արհեստավորներից և մշակներից բացի այդ գաղութներում զգալի թիվ էին կազմում առևտրականները, որոնք նույնպես ունեին իրենց ընկերությունները:

Առանձին խավ էին կազմում այսպես կոչված ամիրանները կամ սեղանավորները, որոնք զբաղվում էին գերազանցապես վաշխառությամբ:

Նոր Զուղայի Պարսկաստանում հայ բնակչությունը շատ
Հայկական գաղութը հին պատմություն ունի: Հայտնի է, որ դեռևս
IV դ. պարսից Շապուհ թագավորը Հայաստանից տասնյակ հազարավոր մարդկանց բռնի տեղափոխեց
Պարսկաստան: Հայ բնակչության այդպիսի գաղթեցումներ դեպի
Պարսկաստանի խորքերը կատարվել են նաև հետագա դարերում:
Սակայն հայկական գաղթավայրերի առաջացումը Պարսկաստանում տեղի է ունենում ավելի ուշ, առանձնապես XVII դ.: Այդ գաղութներից առավել նշանավոր է պարսկական Սպահան քաղաքի արվարձաններից մեկում հիմնված **Նոր Զուղան**: Այստեղ հայերի բնակություն մասին տեղեկություններ կան սկսած XVI դ. 50-ական թթ., բայց նրա հիմնադրումը տեղի է ունեցել Շահ-Աբաս I-ի օրոք:

XVII դ. երկրորդ կեսին **Նոր Զուղայի** հայկական գաղութը ծաղկման շրջան էր ապրում, նրա բնակչության թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի: Եվրոպական ճանապարհորդներից մեկը՝ **Ջոնսոնը**, նշել է, որ Սպահանի արվարձան Նոր Զուղան ունեցել է 12 000 բնակիչ, այսինքն՝ 50—60 հազար շունչ, իսկ եթե հաշվենք նաև նրան մոտիկ և նրա հետ կապված հայկական գյուղերի բնակչությունը, ապա հայկական այդ գաղթավայրի բնակչությունը հարյուր հազարից ավելի է եղել: Առանձնապես աչքի էր ընկնում խոշոր վաճառականների դասը, որն իր առևտրական գործունեությամբ կապված էր բազմաթիվ երկրների հետ և խոշոր դեր էր խաղում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև առևտրի զարգացման գործում: Մեծ թիվ էին կազմում նաև միջին ու մանր առևտրականները: Այդ երկու խավերից ավելի բազմամարդ էին արհեստավորական և գյուղացիական խավերը, որոնք նույնպես իրենց լուծման ունեին Աեֆեյան Պարսկաստանի արհեստագործության և գյուղատնտեսության զարգացման գործում:

Նոր Զուղայի բնակչությունը, հատկապես առևտրականները, սերտորեն կապված էին Հայաստանի հետ և արձագանքում էին նրա աղատագրական պայքարին: Ինչպես պատմական աղբյուրներն են վկայում, Նոր Զուղայի մի քանի խոշոր առևտրականներ անմասն չեն մնացել XVIII դ. առաջին կեսին Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական պայքարում: Խաչատուր Զուղայեցին հաղորդում է, որ Նոր Զուղայի խոշոր առևտրականներ Հարություն Շեհրիմանյանցին և էմնիազ-ադա խոջա Մինասյանցին Նադիր շահը կասկածել է հայերի և վրացիների կազմակերպած ըմբոստացումների հրահրման մեջ: Շահի հրամանով նրանց կենդանի-կենդանի այրել են խարույկի վրա:

Ավելի սուր ու հարատև է եղել գաղութի սոցիալական տարբեր խավերի միջև եղած պայքարը: Դեմոկրատական տարրերը ոտքի են ելել խոշոր վաճառականների և բարձրաստիճան հոգևորականների դեմ, որոնք գաղութի ղեկավարութունն իրենց ձեռքում էին պահում և ճնշում ու կեղեքում աշխատավոր բնակչությանը: Այդ պայքարի ցայտուն արտահայտությունն է XVII դ. առաջին կեսին Թոմասի գլխավորությամբ սկսված շարժումը: Խաչատուր Զուղայեցին պատմում է, որ Շահ-Սեֆի I-ի օրոք (1628—1642) Նոր Զուղայում Թոմաս անունով մի մարդ սկսում է ժողովրդի մեջ քարոզել քրիստոնեական եկեղեցու համար անընդունելի գաղափարներ, որոնք հավանություն էին գտնում շատ մարդկանց կողմից և առաջ բերում բուռն վեճեր: Թոմասի քարոզած գաղափարները հակակրոնական բնույթ ունեին և իրենց սուր ծայրով ուղղված էին շահագործողների և հատկապես հոգևորականների դեմ: Խաչատուր Զուղայեցու ասելով, նա մերժում էր խաչը, պատարագը և հաղորդությունը, արհամարհում էր առաջնորդներին, վարդապետներին, քահանաներին և նրանց բոլորին համարում խաբեբաններ:

1642 թվականին Նոր Զուղայի մեծամեծները պախարակում են Թոմասին, աշխատում նրան խրատել, բայց, ըստ երևույթին, նա չի հրաժարվել իր գաղափարներից: Թե ինչ վախճան է ունեցել Թոմասի գլխավորած շարժումը, հայտնի չէ, պատմագիրն այդ մասին լռում է: Միայն հետագա դեպքերից երևում է, որ 1642 թվականից որոշ ժամանակ անց, Շահ-Սուլեյման I-ի օրոք (1667—1694), Նոր Զուղայում նույնպիսի մի շարժում է սկսվում Տեր-Օհան աբեղայի գլխավորությամբ: Այս նշանակում է, որ սկսված սոցիալական պայքարը, թեև կրոնական գունավորումով, շարունակվել է մինչև XVII դ. երկրորդ կեսը և ընդգրկել ոչ միայն քաղաքային, այլև հայկական գյուղերի բնակիչներին: Այդ երևում է նրանից, որ Օհանի գործունեության կենտրոնը փղել է նաև Փերա գավառը, որտեղ բազմաթիվ հայկական գյուղեր կային: Օհանին հալածանքի են ենթարկում, արքայություն, բանտարկում, բայց չեն կարողանում կասեցնել նրա պայքարը:

Նոր Զուղայի հայկական գաղութը XVII—XVIII դդ. խոշոր դեր է խաղացել հայկական կոլտուրայի դարգացման գործում: Այնտեղ XVII դ. առաջին կեսերին հիմնադրվել է մի դպրոց, որը Խաչատուր Զուղայեցին անվանում է համալսարան: XVII դ. երկրորդ կեսին Զուղայում սկսում են գործել այլ դպրոցներ ևս, որոնցից նշանավոր էր Կոստանդին վարժապետի գլխավորած գյուղը: Այնտեղ դասավանդվում էին աշխարհիկ գիտություններ և գերա-

ղանցապես հաշվողական առարկաներ: Դասավանդումը կատարվում էր պարզ և հասկանալի լեզվով, համարյա աշխարհաբար:

Հնդկահայ գաղութը

Դեռևս XVI դ. հայ առևտրականները հենակետեր են ստեղծում հնդկական հինավուրց քաղաքներում՝ Մադրասում, Բոմբեյում, Սեյդաբադում և այլուր: Մադրասում հայկական եկեղեցի է կառուցվել դեռևս 1547 թ., քաղաքի հնագույն մասը կոչվել է հայ Թոմասի անունով: Սուրաթ քաղաքում հայկական տնտկանաքարի կան 1666 թ., իսկ այդ քաղաքի հայ առևտրական խոջա Փանոս Քալանթարյանը 1688 թ. պայմանագիր է կնքել անգլիական առևտրական ընկերություն հետ:

Թեև Հնդկաստանի հայկական գաղութներից մի քանիսը հին պատմություն ունեն, բայց նրանք սկսում են աճել ու զարգանալ միայն XVIII դ.: Այդ ժամանակ է, որ հայերը լայն գործունեություն են ծավալում Մադրասում, Բոմբեյում, Հայդարաբադում, Կալկաթայում և Հնդկաստանի այլ քաղաքներում: Հայ առևտրականները ակտիվ մասնակցություն են ունենում Կալկաթա քաղաքի հիմնադրմանը, որը տեղի է ունեցել 1690 թ.:

Հնդկաստանում հիմնված հայկական գաղութները նույնպես բազմաքանակ բնակչություն են ունեցել: Առանձին տեղերում բնակչությունը տասնյակ հազարների է հասել: Բայց, ի տարբերություն հայկական շատ այլ գաղթավայրերի, այստեղի բնակիչները գերազանցապես առևտրականներ էին և քիչ թվով արհեստավորներ:

Հնդկահայերը խոշոր դեր են խաղացել Հնդկաստանի տնտեսական կյանքում և ակտիվ կերպով մասնակցել են անգլիական գաղութարարների դեմ հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: Բենգալիայում 1763 թ. անգլիացիների դեմ բռնկված պայքարում հայերը ծանր դեր են խաղացել հնդկական զինված ուժերի մի քանի հրամանատարներ հայեր էին, նույնիսկ ընդհանուր հրամանատարությունն իր ձեռքն էր վերցրել Գրիգոր Հարությունյանը, որին անվանել են Գորգի խան:

Մեծ է եղել Հնդկաստանի հայկական գաղութների դերը հայկական ազատագրական պայքարի կազմակերպման և հայերի քաղաքական մտքի մեջ նոր դեմոկրատական ու առաջադիմական գաղափարներ արթնացնելու գործում:

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի բնագավառում Հնդկաստանի հայկական գաղութները, հատկապես Մադրասի գաղութը, խոշոր ծառայություն են մատուցել: Այնտեղ է առաջին անգամ կազմակերպ-

վել և դրվել հայկական պարբերական մամուլի հիմքը: 1794 թ. Մադրասում է լույս տեսել հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար»-ը:

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲՆ ՈՒ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ XVIII դԱՐԸ

**Հայ-ռուսական մեր-
ձեցման վաղ
շրջանը** Հայերի և ռուսների հարաբերությունների ըս-
կիզբը դրվել է X—XI դդ.: Սկզբում դրանք
էպիզոդիկ բնույթ են ունեցել: Հայերը ռուս-
ների մասին առաջին տեղեկություններն ըս-
տացել են ռուսական այն ջոկատներից, որոնք կա՛մ բյուզանդական
բանակի կազմում, կա՛մ այլ առիթով եկել են Հայաստան և ան-
դրրկովկասյան երկրներ:

Հայ առևտրականների քարավանները X—XIII դդ. թափան-
ցել են մերձվոլգյան և մերձդնեպրյան քաղաքները, հասել մինչև
Նովգորոդ: X դարի արաբ մատենագիր Իբն-Ֆադլունի վկայու-
թյամբ, սլավոնական մի իշխանի վրանի հատակը ամբողջությամբ
ծածկված է եղել հայկական բազմերանգ գորգերով:

Հայ առևտրականների հետ միասին Ռուսաստան են գնացել
նաև հայ բժիշկներ և ճարտարագետ-արհեստավորներ: Հայտնի է,
որ Վլադիմիր II Մոնամախի օրոք (1113—1126) նրա արքունիքի
պալատական բժիշկը հայ է եղել: Ակադեմիկոս Գրեկովն իր աշ-
խատություններում ընդգծում է, որ Ռոստով-Սուզդալյան իշխա-
նության ենթակա վայրերում կառուցված ճարտարագետական հու-
շարձանների վրա որոշակիորեն նկատվում է հայկական ճարտարա-
պետության ազդեցությունը: Ռուս-հայկական կուլտուրական կա-
պերը այդ վաղ շրջանում արտահայտվել են նաև նկարչական ար-
վեստի և թարգմանչական գրականության բնագավառներում: Նով-
գորոդի տաճարներից մեկի պատերի վրա նկարված են եղել Գրիգոր
Հուսավորչի և Հովհիսիմե կույսի պատկերները, իսկ Մոսկվայի Վա-
սիլի Երանելու տաճարի մի խորանը կոչվել է «Գրիգորի հայոց»՝
Գրիգոր Հուսավորչի անունով: Անի քաղաքի XIII դ. եկեղեցիներից
մեկի որմնանկարների հեղինակը եղել է ռուս նկարիչ: Վերոհիշյալ
դարերում հայերենից ռուսերեն են թարգմանվել «Գրիգոր Պարթևի
վարքը» և «Հովհիսիմե կույսի վարքաբանությունը», իսկ ռուսերե-
նից հայերեն՝ «Բորիսի և Գլբբի վարքաբանությունը»:

Այդ կապերը հանգեցրել են այն բանին, որ XII դ. Սանահնի
վանքի վանահայր Գրիգոր Տուտեորդին կաթոլիկության և հունա-
կան եկեղեցու հալածանքների դեմ պայքարելու համար խորհուրդ

է տալիս հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային՝ հենվել «քրիստոնե-
ութեան պատվար մեծափառ ոռոսական եկեղեցու վրա»: Պատմա-
կան աղբյուրները հիշատակում են, որ 1009 թ. կիւլյան ոռոս իշ-
խանները Մորզավիայում և Կիւիին մոտիկ շրջաններում բնակու-
թյուն հաստատած հայկական ռազմական ուժերին հրավիրում են
օգնելու իրենց լեհերի դեմ մղվող պայքարում:

Այնուհետև, տեղեկութուններ կան, որ X—XIII դդ. ոռոսա-
կան զորքերի շարքերում հաճախ եղել են հայկական շոկատներ:
Հիշատակելի է այն, որ 1410 թ. տևտոնական ասպետների դեմ
մղված մարտերում, Գրյունվալդի ճակատամարտում ոռոս զին-
վորների հետ միասին մարտնչել են նաև հայկական երկու զրն-
դեր: Այսպիսին են եղել ոռոս-հայկական կապերը վաղ ժամանակ-
ներում: Դրանք ավելի սերտ և բազմակողմանի են դառնում հե-
տագա դարերում:

Հայ առևտրական- ները Ռուսաստա- նում և 1667 թվա- կանի արտոնագիրը

Ռուսական պետութւյան հզորացումն ու ըն-
դարձակումը, մի շարք երկրների հետ նրա
սահմանների մերձեցումը մեծ հետաքրքրու-
թյուն առաջացրեց Պարսկաստանում, Ան-
դրկովկասում, Հյոսիսային Կովկասում և
այլ երկրներում ապրող հայ առևտրականների մեջ: Նրանք ավելի
հաճախ սկսեցին Արևելքից ապրանքներ տեղափոխել Ռուսաստան,
իսկ այնտեղից, նոր ապրանքներ ձեռք բերելով, դնալ ուրիշ եր-
կրներ: Արդ բանում մեծ շահով շահագրգռված էր նաև ոռոսա-
կան պետութւյունը: Արդ պատճառով հայ առևտրականների նկատ-
մամբ նա սկսում է վարել խրախուսման ու հովանավորման քա-
ղաքականութւյուն:

Այդպիսի փոխադարձ շահագրգռվածութւյունը նպաստավոր
պայմաններ է ստեղծում հայ առևտրականների աշխույժ գործու-
նեութւյան համար: Պարսկաստանից, Անդրկովկասից, Լեհաստա-
նից և այլ երկրներից, որտեղ կային հայկական գաղութներ, հա-
յերն սկսում էին իրենց առևտրական քարավաններով անցնել Ռու-
սաստան և առևտուր անել Մոսկվայի, Նովգորոդի, Արխանգելսկի.
Աստրախանի և այլ քաղաքների հետ:

XVI դարում Շամախու հայ առևտրականները Ռուսաստանի
հետ առևտուր էին անում: Նույն դարի կեսերին պատերազմա-
կան գործողութւյունների պատճառով ընդհատվել էր նրանց առև-
տուրը, բայց Շիրվանի խանը դիմում է Իվան IV-ին, խնդրելով,
որ նա հնարավորութւյուն տա հայ առևտրականներին վերականգ-
նելու իրենց առևտուրը Ռուսաստանի հետ: Ցարը հաճույքով ընդու-

նում է այդ առաջարկը, և նրանք նորից վերսկսում են իրենց առևտուրը: Հայերն ամենից շատ իրենց գործունեությունը ծավալել են Աստրախան—Արխանգելսկ երթուղու երկարութեամբ, այդ պատճառով հիշյալ ճանապարհը կոչվել է «հայկական»:

Հայ առևտրականները XVII դ. ճանաչված մարդիկ էին ուսական իշխանների պալատներում և նույնիսկ ցարական արքունիքում: Նրանց համար ուս պետական գործիչները ոչ միայն լավ գնորդներ էին, այլև հովանավորողներ ու բարեկամներ: Դրա ապացույցն է նոր Զուղայի խոջա Զաքար Սահրադյանի կողմից 1659 թ. Ալեքսեյ ցարին նվիրված «ալմաստե գահը»:

Ռուսական ցարը հաճույքով և ընդունում հայ առևտրականների այդ նվերը և խրախուսում նրանց առևտրական գործունեությունը Ռուսաստանում: Նա խոջա Զաքար Սահրադյանին և նրա ընկերներին հանձնարարում և ավելի ընդլայնել իրենց առևտուրը Ռուսաստանի հետ և, մետաքսից ու թանկարժեք կերպասեղենից բացի, բերել թանկագին քարեր, համեմունքներ ու այլ ապրանքներ: Ցար Ալեքսեյը այդ առևտրականներին հատկապես պատվիրեց՝ Ռուսաստան հրավիրել հայ աղհաստավորների՝ երկրում արհեստագործությանը լայն թափ հաղորդելու համար:

1667 թ. Մոսկվայում նոր Զուղայի առևտրականների ներկայացուցիչներ Գրիգոր Լուսիկյանը և Ստեփան Համադանցին ուսական արքունիքի հետ առևտրական պայմանագիր են կնքում: Այդ պայմանագրի համաձայն ուսական կառավարությունը նոր Զուղայի հայ առևտրականներին և առևտրական ընկերությանը պարտավորեցնում էր, որ Պարսկաստանի մետաքսը նրանք արտահանեն Ռուսաստան և նրա մի մասը Ռուսաստանի վրայով ներմուծեն եվրոպական մյուս երկրներ: Դրա գլխաց հայ առևտրականներին Ալեքսեյ ցարը տալիս էր լայն արտոնություններ՝ զանազան ապրանքների առևտրի մենաշնորհ, Ռուսաստանում ընկերություններ հիմնելու իրավունք և այլն: Այդ արտոնությունների հիման վրա էլ Աստրախանում, իսկ հետագայում նաև Մոսկվայում, կազմակերպվում են հայ առևտրականների ընկերություններ կամ առևտրական տներ:

1667 թ. ուսական կառավարության կողմից հայերին տրված արտոնությունները մեծ չափով խթանեցին հայերի և Ռուսաստանի միջև եղած առևտրատնտեսական կապերի ընդարձակումը. հարյուրավոր հայեր գնացին Ռուսաստանում բնակվելու, իսկ այդ բանը նպաստեց, որ հայերի և ուսաների միջև ավելի խորանան

ու զարգանան վաղուց եղած կոլտուրական կապերը, նախադր-
յալներ ստեղծվեց հետագայում այդ երկու ժողովուրդների միջև
քաղաքական հարաբերությունների առաջացման համար:

**Հայ-ռուսական քա-
ղաքական հարաբե-
րությունների սկզբ-
նավորումը**

Հայ առևտրականների ու արհեստավորների
նկատմամբ ռուսական պետության հովանա-
վորող և բարյացակամ վերաբերմունքի արդ-
յունքը եղավ նաև այն, որ Ռուսաստանի հա-
րավային շրջաններում, հատկապես Հյուսի-
սային Կովկասում, առաջացան հայկական գաղութներ, որոնցից
առավել նշանավոր էին Աստրախանի, Մոզդուկի, Կլավրի և այլ քա-
ղաքներում հիմնված գաղութները:

Այդ գաղութների բնակչությունը իր կապերը ղկտրեց ո՛չ Հա-
յաստանի և ո՛չ էլ այլ երկրներում եղած գաղթավայրերի հայերի
հետ: Իսկ թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ հայկական գաղթավայրե-
րում պատմական դեպքերի բերումով հայ բուրժուականացող տար-
րերի մեջ, սկսած XVII դ. երկրորդ կեսերից, ուժեղանում էր Հա-
յաստանն օտար տիրապետություններից ազատագրելու և սեփա-
կան պետություն ստեղծելու ձգտումը:

Հայաստանի ազատագրության գաղափարն արդ ժամանակ-
ներում սերտորեն կապվում էր դրսից օգնություն ստանալու հետ:
Հայերն այդպիսի օգնություն ստանալու հույսը XVII դ. վերջերից
սկսեցին կապել Ռուսաստանի հետ: Հայերի այդ ձգտումն ուներ իր
ոնալ հիմքերը: Ռուսաստանը XVII դ. աշխարհի խոշորագույն և
հզոր պետություններից էր: Անդրկովկասի հետ նրա հարավային
սահմանն էին կազմում Կովկասյան լեռները: Ռուսական պետու-
թյունը մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում արևելյան երկր-
ների, այդ թվում և Անդրկովկասի ու Հայաստանի նկատմամբ:
Այս բոլորը լուրջ հիմքեր էին ստեղծում Հայաստանը օսմանյան և
սլավոնական լծից ազատագրելու հույսը կապելու ռուսներից օգ-
նություն ստանալու հետ:

Ռուսաստանի հետ քաղաքական հարաբերությունների մեջ
մտնելու առաջին փորձերը կատարվում են 70-ական թթ.: 1670—
1671 թթ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով
գրմամ է ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորու-
թյան տակ վերցնի հայերին և նրանց օգնի՝ ազատագրվելու օտար
տիրակալների լծից: Այդ նույն շրջանում նորջուղայեցի Գրիգոր
Ղոսիկյանը պատրաստվում է մեկնել Մոսկվա՝ որպես պարսկա-
կան շահի դիվանագիտական միսիայի անդամ, իսկ դրանից առաջ
1668—1669 թթ. Սպահան էր եկել հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զու-

դայեցին՝ հայկական ազատագրական շարժման առաջին ոգեշունչ շողներից մեկը: Նա Սպահանում տեսակցություններ է ունենում Նոր Զուղայի գլխավորների հետ և, ամենայն հավանականությամբ, այդ խորհրդակցությունների ժամանակ էլ ծագում է ռուսական ցարին խնդրագիր-նամակ ուղարկելու միտքը:

Հետագայում Հակոբ Զուղայեցին նույնպես նամակ է գրում ռուսական ցարին՝ նրան խնդրելով օժանդակել Հայաստանի ազատագրման գործին: Պատմական աղբյուրներից երևում է, որ ռուսական կառավարությանն այդպիսի նամակ ուղարկել են նաև նորջուղայեցի հայ առևտրականները: Այդ նամակները առաջին քայլերն էին հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հաստատման բնագավառում, հարաբերություններ, որոնք հետագայում լայն ընթացք ստացան և դարձան հայկական ազատագրական շարժումների ծավալումն ու վերելքը խթանող գործոններից մեկը:

**ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII—XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՇԱՐԺՄԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ. ԷԶՄԻԱԾՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

**Ազատագրական
շարժումը խթանող
պայմանները**

XVII դ. կեսերից թուրքական և պարսկա-
կան պետությունները աստիճանաբար թու-
լանալով, կորցրեցին իրենց երբեմնի ռազ-
մական հզորությունն ու ազդեցությունը:

Թուրքիայում այդ բանը ցայտուն կերպով դրսևորվեց դարի
վերջին կեսին, երբ թուրքական պետությունը, եվրոպական ուժերից
շարունակ պարտություն կրելով, զրկվում էր Եվրոպայի հարավ-
արևելյան մասերում իր նվաճած շատ շրջաններից:

Նույնպիսի վիճակ էր ապրում նաև Աեֆեյան Պարսկաստանը:
XVII դ. երկրորդ կեսին նա կորցրել էր Շահ-Աբաս I-ի ժամանակ-
վա հզորությունը, կազմալուծվել և անմարտունակ էր դարձել նրա
բանակը:

Պարսկական և թուրքական կենտրոնական իշխանությունների
կազմալուծումը թեև տեղական պաշտոնեություն համար նվաճված
ժողովուրդների նկատմամբ կամայականություն ու բռնություն
գործադրելու հնարավորություն էր ընձեռում, բայց, այնուամենայ-
նիվ, այդ ժողովուրդների աչքում Թուրքիան և Պարսկաստանը աս-
տիճանաբար կորցնում էին իրենց ահ ու սարսափ տարածող նախ-
կին ուժի ու հզորության համբավը: Բնակչության մեջ առաջանում
և ամրապնդվում էր այն միտքը, թե հնարավոր է պայքարի դուրս
գալ թուրքական ու պարսկական բռնության դեմ և ազատագրվել:

Պայքարի համար կարևոր ազդակ էր նաև Ռուսաստանի միջադ-
դային ասպարեզ դուրս գալը և նրա հետաքրքրությունը Արևելքի եր-
կրների նկատմամբ: Ռուսաստանը XVII դ. վերջերին և XVIII դ.
սկզբներին ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մոտեցել

էր Անդրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցութիւնը տարածել նաև այդ երկրամասի վրա, մի հանգամանք, որը անդրկովկասյան ժողովուրդներին հույս էր ներշնչում և ոգևորում պայքարի ելնելու համար:

Հայաստանում ազատագրական գաղափարների տարածման գործում փոքր դեր չի խաղացել նաև Եվրոպայում և այլ երկրներում հաստատված հայկական դազթավայրերի բնակչութիւնը: Այդ դազթավայրերի հայկական տպարաններում տպագրվում էին գրքեր և բերվում հայրենիք: Այդ գրքերից մի քանիսը նվիրվել են Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարին, զգալի շափով բարձրացրել ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը և խթանել ազատագրական գաղափարների տարածումը:

Ազատագրական շարժումները պայմանավորվում էին ժողովրդի վիճակի էլ ավելի ծանրանալով: Թուրքական և պարսկական դավթիչները հայերին ենթարկում էին տնտեսական կեղծքման, գրկում անձի և գույքի ապահովութիւնից, ոտնահարում նըրանց ազգային ու կրօնական զգացմունքները, բնտենեկան պատիվը: Հայերին արգելում էին դատարանում վկայութիւն տալ մահամեղականների գործով, նույնիսկ սուտ վկայութեան դեպքում նրանք հայից խլում էին նրա ունեցվածքը և տալիս թուրքին կամ պարսիկին: Նրանք խրախուսում էին դավանափոխութիւնը և մահմեդականացած հային իրավունք էին տալիս տիրանալու իր ազգականների ունեցվածքին:

Ժողովրդի ծանր վիճակը աստելութիւն էր առաջ բերել դեպի օտար դավթիչները և հող ստեղծել ազատագրական գաղափարների տարածման համար: Այդ գաղափարները XVII դ. կեսերին արդեն թափանցել էին հայ հասարակական գործիչների մեջ:

Ազատագրական շարժումը Արևմտ- յան Հայաստանում

Դեռևս XVII դարի 40—50-ական թվականներից Արևմտյան Հայաստանի բնակչութեան մեջ ծնունդ է առնում ազատագրական շարժման գաղափարը, որի նպատակն էր Թուրքիային ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդները հետ միասին թոթափել օսմանյան ծանր լուծը և ազատութեան ձեռք բերել: Կրետեի (Կանդիայի) պատերազմը վենետիկի հանրապետութեան և Օսմանյան սուլթանութեան միջև, որ սկսվել էր 1645 թ. ու տևել մինչև 1669 թ. զգալի շափով հուսադրեց թուրքական լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, նրանց զրոյաց պայքարի ելնել Օսմանյան պետութեան դեմ:

1662 թ. Անտիոքի հունաց պատրիարք Մակարը, Սսի հայոց

կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացին և Հալեպի ասորաց կաթողիկոս Անդրեասը նամակ են գրում Հռոմի պապին և խնդրում՝ աչակցել իրենց ժողովուրդներին ազատագրական պայքարին: Վերոհիշյալ անձնավորությունները միաժամանակ կապ են ստեղծում Հալեպի ֆրանսիական դեսպանություն հետ և նրա միջոցով օգնություն խնդրում Լյուդովիկոս XIV-ից: 1663 թ. նրանք երկրորդ նամակն են գրում Հռոմի պապին և միաժամանակ դիմում ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրանսուա Բարոնին:

Սաի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացին 1663 թ. փետրվարի 12-ին իր գրած դիմումի մեջ խնդրում է պապին, որ նա հոգ տանի բոլոր քրիստոնյաներին, հատկապես հայ ազգին ազատագրելու համար, և ապա ավելացնում է. «Հույս և հավատ ունենք, որ ձեր օրհնյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»: Հույների, հայերի և ասորիների նույն ձգտումն է արտահայտված նաև ֆրանսիական հյուպատոսի զեկուցագրում՝ ուղղված Լյուդովիկոս XIV-ին և նրա մինիստր Կոլբերին: Այնտեղ ասված է, որ Թուրքիայի լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդները հույս ունեն ֆրանսիական պետության օգնությամբ ազատագրվելու թուրքերի ճնշումներից:

Այսպիսով, XVII դ. 60-ական թթ. արևմտահայության մեջ ձևավորվում է ազատագրական շարժման զաղափարը, որը ղլխավորում են հայրենասիրաբար տրամադրված հայ առևտրականները և հոգեվորականության մի մասը: Խաչատուր Գաղատացու հետ միասին գործում էին համբավ և ազդեցություն ունեցող խոջա Մահմետի Մուրադ կամ Շահմուրադ Բաղիշեցին, խոջա Առաքելը, Օրոսաղեմի հայոց պատրիարք Նղիսապար Այնթապցին, Հովհաննես Թութունչին կամ Արևելցին՝ Պոլսի հայոց պատրիարքը, իսկ հետո Վանի Վարդա վանքի առաջնորդը, հալեպցի Զուգեպը, էրզրումցի Կրիգորը և ուրիշներ:

Մահմետի Մուրադ Փարիզում և ճրագիրը

1660-ական թթ. կեսերին Ֆրանսիայում խոսում էին պապի և Վենետիկի պետության հետ միասին խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին: 1663 թ. հայտնի դարձավ Թուրքիայի դեմ այդպիսի արշավանք կազմակերպելու ֆրանսիացի ղինվորական Տյուրենի ծրագիրը: Եվ ահա 1666 թ. այդ ժողովուրդների ազատագրական շարժման ղեկավարները պատվիրակություն են ուղարկում Փարիզ՝ Լյուդովիկոս XIV-ի մոտ: Այդ պատվիրակությունը գլխավորում էր «հայ ազնվական»՝ Մահմետի Մուրադ Բաղիշեցին: Նա Փարիզ է տարել հայերի և հույների կողմից առաջարկվող որոշակի ծրագիր, որով նախատեսվում էր. ա) Կրետե

կղզու համար մղվող պատերազմը օգտագործել և այդ առիթով Ֆրանսիայի, Վենետիկի և այլ երկրների ուժերով արշավանք կազմակերպել Օսմանյան սուլթանության դեմ. բ) բարձրացնել հույնների, հայերի և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների ապստամբություն. գ) տալալել սուլթանական իշխանությունը և Թուրքիայի կառավարումը հանձնել դոմինիկյան կրոնավոր հայր Օտոմանին. դ) ազատել քրիստոնյա ժողովուրդներին թուրքական զերիշխանությունից: Այդ նույն ժամանակամիջոցին՝ 1657 և 1668 թթ. հաշատուր Գաղատացին էլ բանազնացություններ է կատարել դեպի Կրետե՝ վենետիկյան զորքերի հրամանատարության հետ դորժակցելու և ապստամբությունը նախապատրաստելու համար:

1670 թ. սկզբներին Փարիզ է ուղարկվում Մահտեսի Մուրադի «պաշտոնակից» խոջա Առաքելը, որը նոր տեղեկություններ է տանում Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական գաղափարների շարժման և ազատագրական շարժման ծավալման մասին:

1672 թ. Մահտեսի Մուրադը նոր տեսակցություն է ունենում Լյուդովիկոս XIV-ի հետ: Այդ ընդունելության ժամանակ Մուրադը, հիշեցնելով նախորդ հանդիպման մասին, Ֆրանսիայի թագավորին հայտնում է, որ հայերը սպասում են ֆրանսիական զորքերին և Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա մյուս շրջաններում, որտեղ հայերը ստվար թիվ են կազմում, պատրաստ են հույների և մյուս ժողովուրդների հետ միասին ապստամբություն բարձրացնել Անատոլիայում և դիմազրել մինչև ֆրանսիական բանակի հասնելը: Սակայն այդ ժամանակ Թուրքիայի վրա արշավելու գաղափարը ֆրանսիական արքունիքում ընդունելություն չի գտնում: Հակառակ թագավորի պատերազմական հակումներին, նրա միջնորդները, առանձնապես Կորբերը ու գրեկոնը, գերադասում էին Թուրքիայի հետ խաղաղություն պահպանելը: Բացի դրանից, նույն 1672 թ. պատերազմ ծագեց Ֆրանսիայի ու Հոլանդիայի միջև: Դեպի Արևելք կատարվելիք արշավանքը ետին պլան մղվեց:

1683 թ. վերսալ են ժամանում և Լյուդովիկոս XIV-ի հետ տեսակցություն են ունենում մի խումբ հայ հասարակական և կրոնական գործիչներ: Դրանց թվում էին Թութունչի Հովհաննես վարդապետը, հալեպցի Զուզբալը, էրզրումցի Գրիգորը, սիսիանցի Զաքարիա վարդապետը և ուրիշներ: Սրանք այնտեղ հանդիպում են Մահտեսի Մուրադ Բաղիշեցուն և բոլորը միասին ընդունվում Ֆրանսիայի արքայի կողմից:

Սակայն պապի և ֆրանսիական պետութեան օգնութեամբ թուրքական լուծը թոթափելու և աղատագրվելու հունա-հայկական ծրագիրը շիրականացավ: Աղատագրական շարժման ղեկավարները իրենց հույսը դրել էին գերազանցապես Ֆրանսիայի օգնութեան վրա, իսկ վերջինս իրերի բերումով շահագրգռված չէր ընդհանրվելու թուրքիայի հետ:

Ազատագրական շարժումը Արևելյան Հայաստանում

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Հայաստանում հայերն իրենց բախտակից մյուս ժողովուրդների հետ միասին պայքարում էին թուրքական լծից ազատագրվելու համար, Արևելյան Հայաստանում նույնպես աղատագրական շարժում սկսվեց, որն ուղղված էր պարսկական տիրակալության դեմ: Այստեղ նույնպես ազատագրական գաղափարները թափանցել էին հայ հասարակական գործիչների ու ազնվականության, հատկապես Սյունիքի մելիքների մեջ և նրանց ոտքի հանել:

1677 թ. էջմիածնում հրավիրվում է գաղտնի ժողով, որին մասնակցում է 12 մարդ՝ 6 աշխարհիկ, 6 հոգևորական: Ժողովի մասնակիցներից հայտնի են Մելիք-Մսրայեզը, Կոստան Բելը և Աղաջանը:

էջմիածնի ժողովում քննարկման են դրվում Արևելյան Հայաստանի ազատագրման հարցը և դրա հետ կապված՝ հայկական և կաթոլիկական եկեղեցիների փոխհարաբերությունը: Որոշվում է պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ պապից ու եվրոպական պետություններից օգնություն խնդրելու: Պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կաթոլիկոս Հակոբ Զուղայեցին, Մելիք-Մսրայեզը և ուրիշներ, նախ գնում է Վրաստան՝ վրաց գործիչների հետ բանակցելու և համատեղ պայքար կազմակերպելու համար: Փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին: 1679 թ. աշնանը էջմիածնի ժողովի պատվիրակությունը Վրաստանից ուղևորվում է դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ պատվիրակությունը տեսակցություններ է ունենում Պոլսի հայ բընակչության ներկայացուցիչների հետ, որոնցից մեկը՝ բանաստեղծ և պատմագիր Երեմիա Զելեպի Քեմոյուրճյանը մեծ աջակցություն է ցույց տալիս նրա գործունեությանը:

Երկարատև ճանապարհորդությունը, լարված աշխատանքը ծանր են անդրադառնում պատվիրակության ղեկավար Հակոբ Զուղայեցու առողջության վրա. նա, ութ ամիս Կոստանդնուպոլսում մնալուց հետո, 1680 թ. օգոստոսին մահանում է: Իրանից հետո

պատվիրակութեան մնացած անդամներն այլևս գործնական քայլերի չեն դիմում և նրանցից ոմանք ետ են վերադառնում Արևելյան Հայաստան: Պատվիրակութեան ցրվելը, սակայն, չընդհատեց ազատագրական շարժման հետագա ընթացքը: Այդ գործը շարունակեց պատվիրակութեան անդամ Մելիք-Իսրայելի տրդին՝ Իսրայել Օրին:

Իսրայել Օրին Արևմրտյան Եվրոպայում

Մելիք-Իսրայելը, ըստ երևույթին, ցանկացել էր Օրուն նվրոպա տանել կրթութեան տալու համար: Օրին պատվիրակութեան անդամների հետ չվերադարձավ հայրենիք: Նա առևտրական մի քարավանի հետ Կոստանդնուպոլսից անցավ Եվրոպա, եղավ Իտալիայում, ապա անցավ Ֆրանսիա, հաստատվեց Փարիզում և սկսեց զբաղվել առևտրով:

Պատմագիտական գրականութեան մեջ Իսրայել Օրու ծննդավայրի և Եվրոպայում ունեցած գործունեութեան մասին տարբեր կարծիքներ կան:

Սովետահայ պատմագետների մի մասն այն կարծիքին է, որ Օրու ծննդավայրն այժմյան Սիսիանի շրջանն է, որի գյուղերից մեկի մելիքն է եղել նրա հայրը՝ Իսրայելը, իսկ Պոռշյանների իշխանական տոհմից սերված լինելու հորինված հանդամանքը բացատրվում է քաղաքական-գիվանագիտական նկատառումներով:

Իսրայել Օրին իր զեկուցագրերում պատմում է, որ XVII դ. 90-ական թթ. անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ զբաղվել է ֆրանսիական բանակին պարեն մատակարարելով, մասնակցել է պատերազմական գործողութուններին և զերի է ընկել անգլիացիների ձեռքը: Գերութունից ազատվելուց հետո նա այլևս չի մնացել Ֆրանսիայում և 1695 թ. մեկնել է Գերմանիա (Հոենոսի հովիտ) և բնակութուն հաստատել Դյուսելդորֆ քաղաքում: Այստեղ ևս սկզբնական շրջանում զբաղվել է առևտրով և մի գործի կապակցութեամբ ստիպված է եղել դիմել Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին, ծանոթութուն հաստատել նրա հետ: Այստեղ էլ Օրին սկսել է զբաղվել Հայաստանի ազատագրութեան հարցով:

XVII դ. վերջերին եվրոպական պետութուններն սկսում են մեծ հետաքրքրութուն գրսևորել Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Իսրայել Օրին ըմբռնելով ստեղծված քաղաքական իրադրութունը, ենթադրում է, որ իրեն կհաջողվի շահադրգուել Հովհան Վիլհելմին Հայաստանի ազատագրութեան համար օգնութուն կազմակերպելու նախաձեռնութունն ստանձնելու խնդրում: Նա այդպիսի նկատառումով Հովհան Վիլհելմին պատմում է հայերի ծանր վիճակի, նրանց ազատագրական ձգտումների, էջմիածնի ժողովի, երկրի

քնական հարստութիւնների մասին և համոզում, որ նա իր վրա վերցնի Հայաստանի ազատագրման գործը և դառնա այդ երկրի թագավորը:

Հովհան Վիլհելմը տալիս է իր համաձայնութիւնը, բայց պահահանջում է, որ հայերի կողմից այդ մասին լինի գրավոր դիմում և համաձայնութիւն: Քանի որ Օրին իր մոտ այդպիսի դիմում չունենր, անհրաժեշտ եղավ մեկնել Հայաստան:

2. ԱՌԵՎԵԼՅԱՆ ԼԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՍԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Անգեղակոթի ժողովը

Իսրայել Օրին 1699 թ. սկզբին ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան: Պֆալցի կուրֆյուրստը նամակներ գրեց վրաց թագավորին, Գանձասարի և էջմիածնի կաթողիկոսներին: Իսրայել Օրին փորձեց այդպիսի գրութիւններ վերցնել նաև ավստրիական կայսր Լեոպոլդ I-ից և Տոսկանայի դուքս Կոզմաս III-ից:

Ֆլորենցիայում Կոզմաս III-ը տվեց իր համաձայնութիւնը: Վիեննայում, սակայն, Օրոն հասկացրին, որ Լեոպոլդ կայսրը չի կարող Հայաստանի ազատագրութեան մասին հանձնարարական տալ՝ նկատի ունենալով իր համար ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրութիւնը:

Օրին նույն թվականի գարնանը Թուրքիայի վրայով մեկնեց հայրենիք: Ճանապարհին նա եղավ Կոստանդնուպոլսում, տեսակցեց հայոց պատրիարքի հետ, վերջինիս օգնութեամբ բարեհաջող հասավ Կարին, իսկ այնտեղից էլ էջմիածին:

Իսրայել Օրին շատ էր կտրվել հայկական իրականութիւնից և անտեղյակ էր Հայաստանում ու Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձութիւններից: Դրա ցայտուն ապացույցն այն էր, որ Օրոցուցումներով Հովհան Վիլհելմի գրած նամակների բոլոր հասցեատերերն արդեն չկային: Իսրայել Օրին կարծում էր, որ էջմիածնի հոգևորականութիւնը և նրա կաթողիկոսը նեցուկ կլինեն իր գործունեութեանը, սակայն Օրու հույսերը շարդարացան: էջմիածնի հոգևորականութիւնը և նախապես կաթողիկոսը անբարյացակամ գտնվեցին Օրու նկատմամբ:

Իսրայել Օրին ստիպված եղավ անմիջապես հեռանալ էջմիածնից. նա մեկնեց իր ծննդավայրը՝ Սիսիանի շրջան. եղավ իր եղբոր տանը, տեսավ քրոջն ու եղբայրներին, իրեն ներկայացնելով որպէս օտարերկրացի ճանապարհորդ, քանի որ անհրաժեշտ էր զգուշանալ պարսիկների հետապնդումներից: Եղբոր տանը գիշերելուց հետո

Օրին գնաց Անգեղակոթ գյուղը՝ տեսակցելու Մելիք-Սաֆրազի հետ, որին գիտեր մանկությունից: Անգեղակոթում Օրին Մելիք-Սաֆրազին պատմում է Հովհան Վիլհելմի հետ ունեցած իր զրույցների մասին և ոգևորում նրան, որ նա էլ ձեռնամուխ լինի Հայաստանի ազատագրության դործին:

Մելիք-Սաֆրազն ու Օրին որոշում են Սյունիքի մելիքներին հրավիրել Անգեղակոթ և քննության առնել Հովհան Վիլհելմի նամակները: 1699 թ. ապրիլ ամսին Անգեղակոթում հրավիրվեց Սյունիքի մելիքների ժողովը: Այդ ժողովի կողմից գրված դիմումներից երևում է, որ խորհրդակցությանը մասնակցել են 11 մելիքներ:

Ժողովում Իսրայել Օրին մելիքներին ծանոթացնում է Հովհան Վիլհելմի նամակներին, նրանց հայտնում, որ Վիլհելմը համաձայնվել է օգնել հայերին՝ ազատագրելու Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից և ստանձնելու հայկական թագավորության գահը՝ այն պայմանով, որ հայերի կողմից Հովհան Վիլհելմին և եվրոպական մյուս իշխանավորներին գրավոր դիմումներ արվեն: Մելիքները հավանութուն են տալիս Օրու առաջարկություններին և իրենց անունից դիմումներ գրում եվրոպական իշխանավորներին: Այդ դիմումներից մեկն թողղված էր Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին, որի մեջ շնորհակալութուն էր հայտնվում կուրֆյուրստին, ճանաչում նրան հայոց թագավոր և խնդրում արագացնել իր զորքերի ուղարկումը Հայաստան: Դիմումներ են գրվում նաև Ավստրիայի Լեոպոլդ կայսրին և Տոսկանայի դքսին:

Դիմումներից մեկը հասցեագրված էր Հռոմի պապին, որտեղ մելիքները խնդրում էին պապին, որ նա հորդորի եվրոպական իշխանություններին մահմեդականների գերիշխանութունից հայերին ազատագրելու գործում: Դրա դիմաց նրանք հանձն էին առնում ազատագրվելուց հետո միանալ կաթոլիկական եկեղեցուն: Հռոմի պապին գրված դիմումի մեջ առաջին անգամ խտուվում էր էջմիածնի ժողովի մասին:

Անգեղակոթի ժողովում մի դիմում էլ գրվեց ռուսաց ցարին, որից նույնպես օգնութուն էր խնդրվում պարսկական տիրակալությունից ազատագրվելու համար: Սա արդեն որոշակի քայլ էր հայառուսական քաղաքական կապեր հաստատելու գործում: Բացի վերոհիշյալ դիմումներից, Անգեղակոթի ժողովը մի լիազորագիր և մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թղթեր տվեցին Իսրայել Օրուն, նրան լիազորելով դրանց վրա իրենց անունից դիմումներ գրել ում որ հարկ լինի: Օրուն տրված լիազորագրում պատմվում էր նրա տոհմի և ազնվականական ծագման մասին, նը-

րան համարելով սերված Պոռշյան իշխանական տոհմից, և լիազորում նրան հայերի անունից բանակցութիւններ վարել եվրոպական պետութիւնների հետ:

Իսրայել Օրին, վերոհիշյալ փաստաթղթերն իր հետ վերցնելով, Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցի հետ միասին, որին ժողովը առանձնացրեց որպէս Օրու օգնական և քարտուղար, նույն 1699 թ. վերադարձավ Եվրոպա՝ Դյուսելդորֆ քաղաքը:

Անդեղակոթի ժողովը կարևոր դեր խաղաց հայերի ազատագրական շարժման ծավալման գործում: Ժողովում քննարկվեցին նաև շարժումը կազմակերպելու, ժողովրդին ղինելու և օտար նվաճողների դեմ պայքարելու համար նրան նախապատրաստելու գործի հետ կապված հարցերը:

Իսրայել Օրու պը- ֆայցյան ծրագիրը և Եվրոպայում կրած անհաջողությունը

Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը 'Իյուսելդորֆ ժամանելուց հետո երկար ժամանակ չկարողացան տեսակցել Հովհան Վիլհելմի հետ՝ վերջինիս հիվանդ լինելու պատճառով: Նրանք, մինչև կուրֆյուրստի առողջանալն ու նրա հետ տեսակցելը, մշակեցին Արևելյան Հայաստանի ազատագրման ծրագիր, որով նախատեսվում էր Եվրոպայում կազմակերպել բանակ և այն ուղարկել Հայաստան: Այդպիսի բանակ ստեղծելու համար պիտի կազմվեր եռյակ միութիւն՝ հանձինս Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդի, Պֆայցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի և Տոսկանայի դուքս Կոզմաս III-ի: Բանակի տեղաշարժը գաղտնի պահելու համար այն պիտի անցներ Ռուսաստանով՝ որպէս ուսական պետութիւն ղորք և Կասպից ծովի վրայով մտնել Անդրկովկաս:

Օրագրում նախատեսված էր՝ երբ եռյակ միութիւն ղորքերը մտնեն Անդրկովկաս, հայերն ու վրացիները պիտի ապստամբեն պարսիկների դեմ, միանան բանակին և 20—25 օրվա ընթացքում ազատագրեն ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Ըստ Օրու ծրագրի, ազատագրված Հայաստանում պիտի վերականգնվեր հայկական պետութիւնը, կազմվեր թագավորութիւն, որի դահին բարձրանալու էր Հովհան Վիլհելմը:

Իսրայել Օրու ծրագրում խիստ գերազանհատված էին հայերի և վրացիների ռազմական ուժերը, վարդապուշն էր պատկերված Հայաստանի տնտեսական վիճակը, նրա նյութական բարիքների առատութիւնն ու հարստութիւնը: Այդ բոլորին հակառակ, Օրու ծրագրում Պարսկաստանի ռազմական ուժերն այնքան էին թերազանհատված, որ ընդամենը երկու շաբաթ էր նախատեսված Հայաստանից նրանց դուրս քշելու համար: Դա Իսրայել Օրու դիվանագի-

տական մոտեցումն էր, որ նպատակ ունեւր հրապուրելու Հովհանն Վիլհելմին և նրան մղելու գործնական քայլերի՝ Հայաստանին օգնելու համար, իսկ հայերին՝ ոգևորելու ազատագրական պայքարում:

Հայաստանի ազատագրութեան այս ծրագիրը, իր թերութիւններով հանդերձ, արժեքավոր փաստաթուղթ և կարևոր երևույթ էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութեան մեջ: Մինչ այդ հայերը ազատագրական պայքարի որոշակի գրավոր ծրագիր չեն ունեցել: Դա հայ ազատագրական մտքի փայլուն արտացոլումն էր:

Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը 1700 թ. իրենց մշակած ծրագիրը ներկայացրին կուրֆյուրստ Հովհանն Վիլհելմին: Սա տվեց իր հավանութիւնը և առաջարկեց ձեռնամուխ լինել ծրագրի իրականացման գործին: Կուրֆյուրստի հանձնարարականներով Օրինն որից մեկնեց: Ֆրորենցիա և Վիեննա՝ Լեոպոլդ I-ի և Կոզմաս III-ի համաձայնութիւնը ստանալու համար:

Ֆրորենցիայում Տոսկանայի դուքսը տվեց իր համաձայնութիւնը և խոստացավ զորք ու ռազմական հանդերձանք տրամադրել: Սակայն Վիեննայում Օրին հաջողութիւն չունեցավ: Լեոպոլդ կայսրը հրաժարվեց Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց: Այդպիսով Օրու ծրագիրը տապալվեց:

Եվրոպական այդ երկու խոշոր պետութիւնները՝ Ֆրանսիայի և Ավստրիայի համար XVII դ. վերջերին ստեղծված միջազգային, քաղաքական իրադրութիւնն այնքան էլ ոգևորիչ չէր, որ նրանք հայերի պատճառով բախվեին Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ: Լյուդովիկոս XIV-ը և Լեոպոլդ I-ը վիճում էին իսպանական գահի համար և պատերազմի էին պատրաստվում: Այդ պատճառով Ֆրանսիան, որը Թուրքիայի հետ լավ հարաբերութիւններ էր մեջ էր և վերջինիս միշտ հրահրում էր ընդդէմ Ավստրիայի, չէր ուզում իր դէմ հանել նրան: Իսկ Պարսկաստանում Ֆրանսիան ուզում էր ավելի մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել՝ հեշտացնելու համար իր միսիոներների և առևտրականների գործունեութիւնը, որոնց հետ հաջող կերպով մրցում էին հայ առևտրականները:

Ավստրիան նույնպէս իր նկատառումներն ունեւր: Նա նոր էր ավարտել Թուրքիայի դէմ մղած պատերազմը և չէր ուզում նորից ընդհարվել նրա հետ, մանավանդ, որ պատերազմի էր պատրաստվում Ֆրանսիայի դէմ: Կար մի պատճառ ևս: Հայաստանը շատ հեռու էր Արևմտյան Եվրոպայից և նրանց միջև ընկած էին այնպիսի

երկրներ, որոնք չէին հանդուրժի ոչ ֆրանսիական, ոչ էլ ավստրիական բանակների անցումն իրենց տերիտորիայով:

Այսպիսով, հայերի՝ Արևմուտքից օգնութիւն ստանալու հույսը շիրականացավ: Նրանց մնում էր ավելի որոշակի և ավելի ռեալ ուժի հետ կապել օգնութիւն ստանալու իրենց հույսը:

3. ՇՐՋԱՂԱՐՁ ԴԵՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Իսրայել Օրին Մոսկվայում և ազատագրական ճորժրագիրը

Վիեննայում Իսրայել Օրուն հասկացրին, որ հայերի ազատագրութեան գործին իրական օգնութիւն կարող է ցույց տալ Պետրոս I-ը, և նա, Արևմուտքից հույսը կտրած, իր ընկերոջ՝ Մինաս վարդապետի հետ ճանապարհ ընկավ դեպի Ռուսաստան: Ռուսական իշխանութիւններին ներկայանալու համար Օրին Հովհան Վիլհելմից վերցրեց հանձնարարական և այնտեղ եկավ որպէս կուրֆյուրստի պատվիրակ: Ճանապարհին, Լեհաստանով անցնելիս, նրանք որպէս թարգմանիչ իրենց հետ վերցրին Լեհահայ նազար Օրեխովիչին:

1701 թ. հուլիսին Իսրայել Օրին իր ընկերների հետ հասնում է Մոսկվա և ներկայանում ռուսական պետութեան առաջին պաշտոնյա Գոլովինին: Վերջինս մանրամասն կերպով հետաքրքրվում է նրանց Ռուսաստան գալու նպատակով: Զրուցի ընթացքում Գոլովինը ցանկանում է պարզել, թե հայերը ո՞ւմ օգնութեամբ են ուզում ազատել իրենց երկիրը, կուրֆյուրստը ինչքա՞ն գործ է ուղարկելու, Հայաստանի ազատագրված հողերը ո՞ւմ անունով են պահվելու, ո՞ւմ զորքերը պիտի մնան գրավված հողերում և այլն:

Իսրայել Օրին այդ հարցերին տված իր գրավոր պատասխանում ամբողջովին շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան: Նա հայտարարում է, որ հայերը հույսը դրել են միայն Ռուսաստանի ռազմական օգնութեան վրա, նրանք Արևմուտքից օգնութիւն չեն խնդրել, նրանց ցանկութեանն է եղել միայն, որ արևմտյան պետութիւնները թույլ չտան Թուրքիային հարձակվել հայերի վրա, որ Հայաստանում գրավված հողերն ու բերդերը կանցնեն ռուսական պետութեան գերիշխանութեան տակ և ռուսական զորքեր կը մընան այնտեղ:

Գոլովինի հետ ունեցած գրույցների ժամանակ Իսրայել Օրին խնդրում է, որ իրեն հնարավորութիւն տան անձամբ տեսակցելու Պետրոս I-ի հետ: Օրուն խոստացան այդպիսի տեսակցութիւն: Մինչև ռուսական ցարի հետ հանդիպելը Իսրայել Օրին մշակեց Հա-

յաստանի ազատագրութեան նոր ծրագիր: Այդ ծրագրում նախատեսվում էր կազմակերպել 25 հազարանոց բանակ, որի մի մասը՝ 10 հազարը Աստրախանից ծովով պիտի անցնէր Անդրկովկաս, մյուս մասը՝ 15 հազարը Հյուսիսային Կովկասից Իարիալի կիրճով պետք է մտնէր Վրաստան, որտեղ ռուսական զորքերին պիտի միանային վրացական մի քանի տասնյակ հազար զինվորներ և շարժվէին Գեպի Արեւելյան Հայաստան: Երբ երկու կողմից՝ Վրաստանից և Ազրբեջանից ռուսական զորքերը մտնէին Հայաստան, այնտեղ նրանց պիտի միանային ապստամբութիւն բարձրացրած հայերը, որոնց զինված ուժերի քանակը Օրին հասցնում էր մինչև հարյուր հազարի: Ռուսական, հայկական և վրացական զորքերը 10—15 օրվա ընթացքում պիտի ազատագրէին ամբողջ Արեւելյան Հայաստանը:

Ծրագրում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է արշավանքը դեպի Հայաստան սկսել 1701 թ. հոկտեմբերին, որովհետև Պարսկաստանը բավականին թուլացել էր և ի վիճակի չէր դիմադրութիւն ցույց տալ: Օրին այս ծրագիրը մշակելիս սերտ կապ էր պահպանում վերաց Արշիլ թագավորի հոր հետ, որն այն ժամանակ գտնվում էր Մոսկվայում և նույնպէս ջանում էր ռազմական օգնութիւն ստանալ Ռուսաստանից:

Ծրագիրը ռուսական կառավարութեանը ներկայացվեց դեռևս հուլիսի 25-ին: Օրին նորից տեսակցութիւն խնդրեց Պետրոս I-ի հետ: Այդ տեսակցութիւնը տեղի ունեցավ 1701 թ. հոկտեմբերին Գոլովինի դղյակում: Զրույցի ժամանակ Օրին ու Մինաս վարդապետը պատմեցին հայերի ծանր վիճակի մասին, հաղորդեցին, որ հայերը իրենց ազատագրութեան հույսը դնում են ռուսաց հզոր պետութեան վրա և մեծ թագավորին խնդրում են ազատել իրենց օսմանյան և պարսկական լծից: 1702 թ. մարտին պաշտօնապէս հայտնեցին Օրոն, որ Պետրոս I-ը վճռել է շվեդական պատերազմը վերջացնելուց հետո անպայման օգնել հայերին և նրանց ազատել թուրքական ու պարսկական լծից:

Ռուսական կառավարութեան այս խոստումը որովհետև Օրոն և Մինաս վարդապետին: Նրանք որոշեցին այդ լուրը շտապ կերպով հաղորդել Հայաստան: Նամակներ գրեցին Սյունյաց մելիքներին, Գանձասարի ու էջմիածնի կաթողիկոսներին և Մոսկվայում ապրող մի հայի՝ կապիտան Միրոն Վասիլևի միջոցով ուղարկեցին Հայաստան:

Միրոն Վասիլը 1702 թ. գարնանը ճանապարհ ընկավ դեպի Անդրկովկաս: Նա եղավ Գանձասարում և էջմիածնում:

Սակայն Միրոն Վասիլը 1703 թ. դատարկաձեռն վերադարձավ Մոսկվա: Օրու նամակների նկատմամբ հայ հոգևորականների և մելիքների սկզբնական անտարբեր վերաբերմունքը բացառվում էր նրանով, որ Հայաստանի ազատագրության նոր ուղին, այսինքն՝ շրջագարձը դեպի Ռուսաստան, դեռևս ընդհանուր ճանաչում չէր գտել:

Միրոն Վասիլի ձեռնունայն վերադառնալը ծանր կացություն ստեղծեց Իսրայել Օրու գործունեության համար:

Ստեղծված դրությունից դուրս գալու նպատակով Մինաս վարդապետն ու Օրին օգտագործեցին Անգեղակոթի ժողովի կողմից ներանց արված մաքուր թղթերը: Նրանք մելիքների անունից մի դիմում կազմեցին և ներկայացրին Պետրոս I-ին: Այդ դիմումի մեջ ասված էր, որ հայերն իրենց ազատագրության ամբողջ հույսը դրնում են ռուսաց մեծ թագավորի օգնության վրա և աղաչում են շուտ իրականացնել այն:

Պատմագիտական գրականության մեջ այդ դիմումը համարվել է կեղծիք: Սակայն Օրու և Մինաս վարդապետի նկատմամբ այդպիսի մեղադրանքն իրավացի չէ: Նրանք կատարել են այն, ինչ իրավունք էր տվել Անգեղակոթի ժողովը:

Հայաստանում տեղի ունեցած հետագա դեպքերն արդարացրին Իսրայել Օրու վարքագիծը: Թե՛ մելիքները, թե՛ Գանձասարի կաթողիկոս Ծսայի Հասան-Ջալալյանը, որ կաթողիկոս ընտրվելու օրից՝ 1703 թ. սկսած դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը, նորանոր դիմումներ հղեցին ռուսական պետությանը՝ հայերին օգնելու և Հայաստանն ազատագրելու խնդրանքով:

Օրու դեսպանությունը Պարսկաստան

Շվեդների դեմ մղված պատերազմում տարած առաջին հաղթանակները ռուսական կառավարությանը հնարավորություն տվեցին մտածելու նաև դեպի Պարսկաստան և Անգրկովկաս կազմակերպվելիք արշավանքի մասին: Պարսկաստանում և Անգրկովկասում տիրող վիճակին ծանոթանալու համար անհրաժեշտ դարձավ Պարսկաստան ուղարկել մի դեսպանություն: Իսրայել Օրին խնդրեց իրեն ևս թույլ տալ մասնակցելու այդ դեսպանությանը: Ռուսական արքունիքը նկատի առնելով նրա իրազե-

կուսթյունը Անդրկովկասին, համաձայնեց Օրու առաջարկին, նրան տվեց ղնդապետի կոչում և նշանակեց դեսպանության ղեկավար:

Պարսկաստանում դեսպանության նկատմամբ կասկածանք չառաջացնելու համար պետք էր ավելի անմեղ պատրվակ: Այդ նըպատակով խորհուրդ տրվեց Օրուն վերադառնալ Եվրոպա և իր ծանոթների միջոցով Հոռմի պապից մի նամակ վերցնել՝ ուղղված պարսից շահին: Այդ նամակում պապը պետք է միջնորդեր շահի առաջ, որ նա կասեցնե՛ր քրիստոնյաների հալածանքները իր երկրում:

Իսրայել Օրին 1704 թ. Մոսկվայից գնաց Դյուսելդորֆ, Հովհանն Վիլհելմի միջոցով ձեռք բերեց ցանկացած դիմումը, ապա շրջագայութուն կատարեց Արևմտյան Եվրոպայում, 20 հազար ռուբլու զենք գնեց և 1706 թ. վերադարձավ Ռուսաստան: Նա մտադիր էր Աստրախանում հայերից մի գունդ կազմակերպել և այն զինել Եվրոպայից բերված այդ նոր զենքով: Պետրոս I-ը ևս, ի պաշտպանութուն Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների, նամակ գրեց շահին: Իսրայել Օրին այդ նամակները վերցնելով, 1707 թ. հունիսին ճանապարհ ընկավ դեպի Պարսկաստան: Օրին իր շքախմբով Աստրախանից նավով գալիս է Բաքվի մոտ գտնվող Նիզովոյե նավահանգիստը և այնտեղից ուս նավատիների զինված ջոկատի ուղեկցութամբ 1708 թ. սկզբին հանդիսավոր կերպով ժամանում Շամախի քաղաքը:

Շամախու խանը արգելեց նրան շարունակել ճանապարհորդությունը: Արգելման պատճառը Պարսկաստանում գործող արևմտեվրոպական՝ ֆրանսիական միսիոներների՝ հատկապես Միշելի տարածած այն լուրերն էին, թե Օրին պարսկահայ է, ուզում է Հայաստանը անջատել Պարսկաստանից և ինքը. դառնալ Հայաստանի թագավոր: Սակայն պարսկական իշխանություններին ձեռնտու չէր Պետրոս I-ի դեսպանին ձերկար ժամանակ պահել իրենց հողում, և 1709 թ. Օրին շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Սպահան, նույն թվականի կեսերին վերադարձավ Անդրկովկաս և մնաց այնտեղ մինչև 1711 թ.:

Նա Անդրկովկասում գտնվելու ժամանակ զգալի գործ կատարեց զպատագրական պայքարի գաղափարը արմատավորելու և ժողովրդի մեջ Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքն ուժեղացնելու ուղղութամբ: Սպահան գնալիս և վերադառնալիս Օրին ճանապարհորդեց Հայաստանում, եղավ Գանձասարում, Սյունիքում, էջմիած-

նում: Կապեր հաստատեց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և մելիքների հետ: Աշխատեց համոզել էջմիածնի կաթողիկոս Ալեքսանդր Զուղայեցուն՝ կողմնորոշվել դեպի Ռուսաստանը:

Օրին ուշադրություն դարձրեց նաև այդ երկրամասի բազմազգ ժողովուրդների միջև համատեղ պայքարի ճակատ ստեղծելու վրա: Նա կապ հաստատեց վրաց և ադրբեջանցի գործիչների հետ: Հայտնի են նրա հարաբերությունները Ղուբայի և Շիրվանի խանների, Սուլեյման-բաբայի և այլոց հետ: Օրին աշխատում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների ուժերը միավորել և հայկական ազատագրական պայքարը դուրս բերել ազգային շրջանակներից: Նա արդեն բավականին տեղեկություններ էր հավաքել Պարսկաստանի և Անդրկովկասի մասին և իր գործունեությունում հայերի ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մեջ ոգևորություն, խանդավառություն և բարյացակամ վերաբերմունք էր առաջացրել դեպի Ռուսաստանը: Այս բոլորից հետո Օրին և Եսայի Հասան-Ջալալյանը 1711 թ. ճանապարհ ընկան դեպի Ռուսաստան: Նրանք Կասպից ծովով եկան Աստրախան, որպեսզի այստեղից մեկնեն Մոսկվա, բայց Աստրախանում 1711 թ. օգոստոսին զադարեց գործելուց հայ ժողովրդի ազատագրության համար բաբախող սիրտը՝ Իսրայել Օրին հանկարծամահ եղավ:

Իսրայել Օրին խոշոր դեր խաղաց XVII—XVIII դդ. հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Նա ազատագրական շարժումը դուրս բերեց հոգևորականության շրջանակներից, կրոնական դավանաբանական արահետից, դրեց աշխարհիկ-բաղաբան ուղու վրա, բարձրացրեց համազգային մակարդակի և մարտական շունչ տվեց նրան: Նա հայերի ազատագրական շարժումը դուրս բերեց նաև ազգային շրջանակներից, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կապեց անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների պայքարի հետ և արմատավորեց այդ ժողովուրդների համատեղ պայքարի գաղափարը: Իսրայել Օրին դրեց հայ-ուսական քաղաքական հարաբերությունների հիմք և հայ ժողովրդի ազատությունը կապեց ուս ժողովրդի օգնության հետ, հրաժարվելով արևմտյան օրիննաացիայից: Իսրայել Օրին իրեն դրսևորեց որպես խոշոր հայրենասեր, միշտ ընդհանուրի, հայրենիքի ազատության շահը գերադասելով անձնականից, աղնվորեն, անձնուրաց կերպով իր կյանքը նվիրեց հայրենիքի ազատագրության գործին:

Դրությունը Անդր-կովկասում և հայկական զինվորականությունը

Իսրայել Օրու մահը շկանզնեցրեց հայերի ազատագրական շարժումը:

XVII դ. վերջերին Պարսկաստանում մտցվեց նոր հարկային սխտեմ և նշանակվեցին նորանոր հարկեր՝ կրկնապատիկ և եռապատիկ շափերով, որոնց գանձումը, մա-

նավանադ նվաճված ժողովուրդներից, ուղեկցվում էր դաժան հալածանքներով: Եսայի Հասան-Ջալալյանը պատմում է, որ պարսկական իշխանավորներից մեկը՝ Միրզա Թահիրը Խավրիզից 1100 զինվորներով ու հարկահաններով եկավ Ղարաբաղ, Կանձակ և ըսկըսեց կողոպտել հայ բնակչությանը: Այդ նույն բանը տեղի էր ունենում Արևելյան Հայաստանի նաև մյուս շրջաններում: Հարկահանութեան պատրվակով պարսից զինվորներն ու պաշտոնյաները թալանում էին բնակչության ունեցվածքը, տանջանքի ենթարկում մարդկանց, ոտնահարում նրանց ընտանեկան պատիվը, կրոնական ու ազգային զգացմունքները, հարկի գիմաց տանում նրանց երեսաներին: Հպատակ ժողովուրդների համար ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում էր ոտքի ելնել պարսկական տիրակալության դեմ: Այդպիսի ապստամբություն արդեն սկսվել էր Աֆղանստանում՝ Միր Վեյսի, իսկ հետո նրա որդու՝ Միր Մահմուդի զլխավորությամբ: Ազատագրական շարժումը աշխուժացել էր նաև Վրաստանում և այլ երկրներում: Ազատագրական պայքարի այդ վերելքն իր ոլորտի մեջ առավ նաև Արևելյան Հայաստանը:

XVIII դ. երկրորդ տասնամյակում Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրությունն ավելի ուժեղացավ. 1715 թ. Անդրկովկաս եկավ ռուսական դեսպան Վոլինսկին: Նրան հանձնարարված էր ուսումնասիրել Պարսկաստան տանող ճանապարհները, հետաքրքրվել Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայերի կյանքով, պարզել, թե նրանք ինչպիսի վերաբերմունք ունեն ռուսական պետության նկատմամբ և լավ վերաբերվել նրանց հետ:

Մի տարի հետո՝ 1716 թ. Մոսկվայից Արևելյան Հայաստան եկավ Իսրայել Օրու ընկեր Մինաս վարդապետը: Նա տեսակցություն ունեցավ Եսայի Հասան-Ջալալյանի և էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցու հետ, աշխատեց վերջինիս կողմնորոշել դեպի Ռուսաստանը և նոր լուրեր բերեց ռուսական զորքերի կողմից նախապատրաստվող արշավանքի մասին: Վոլինսկու և Մի-

նաս վարդապետ Տիգրանյանցի այցելությունները նոր լիցք տվեցին հայկական ազատագրական շարժմանը:

Աֆղանցիների ապստամբությունը հետզհետե լայն տարածում էր ստանում: Նրանք 1722 թ. արշավեցին սլարսից մայրաքաղաք Սպահանի վրա, գրավեցին այն և գլխատեցին գերի ընկած Հուսեյին շահին: Պարսկաստանում առաջացավ քաղաքական խառնաշփոթություն: Այդ խառնակ շրջանում ոտքի ելան նաև կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերը: Նրանք սկսեցին ասպատակել Ադրբեջանը և Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան շրջանները:

Լեզգիների ասպատակություններից պաշտպանվելու նպատակով հայերը Ղարաբաղում, Սյունիքում և այլուր սկսեցին կազմակերպել զինված ջոկատներ, որոնք հետզհետե համալրվեցին և կանոնավոր զորքի կերպարանք ստացան: Հայկական զորքի խոշոր ջոկատներ առաջին հերթին կազմակերպվեցին պատմական Արցախում, այսինքն՝ Ղարաբաղում, Մոսվ լեռան շրջակայքում. այդ վայրը անվանվեց Մեծ սղևախ, որ նշանակում էր ամրացված վայր, զորակայան: Այստեղ կենտրոնացված հայկական զորքերի թիվը 10 հազարից ավելի էր: Նրանց կազմակերպիչներն ու զորավարներն էին Շիրվան, Սարուխան, Սարգիս, Գրիգոր յուզբաշինները և Մելիք Հովսեփը: Մյուս զորակայանը Փոֆր սղևախն էր՝ Շուշի քաղաքի մոտերքում, որի հրամանատարն էր Ավան Յուզբաշին. նրա զորքի թիվը հասնում էր երկու հազարի: Հետագայում 'Ղարաբաղի այս երկու զորակայանների ընդհանուր զորահրամանատարը դարձավ Ավան Յուզբաշին, սակայն ամբողջ շարժման ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը եղել է Նսայի Հասան-Ջալալյանը: Այդպիսի ջոկատներ կազմակերպվեցին նաև Սյունիքում՝ Ղափանում: Այդ ջոկատների մարտիկների թիվը սկզբնական շրջանում քիչ էր: Նրանք ցրված էին տարբեր տեղերում և շունեին իրենց ընդհանուր ղեկավարը: Օրինակ՝ Թորոս զորավարի գլխավորությամբ մի ջոկատ կազմակերպվեց Զավնդուրում, մի այլ ջոկատ Պապի գլխավորությամբ՝ Կալերում, մի ուրիշը՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսազանի գլխավորությամբ՝ Հալիձորում և այլն: Սյունիքում կազմակերպված բոլոր ջոկատների ղինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 7—8 հազարի:

Ապստամբության սկիզբը

1722 թ. սկզբներից լեզգիները 'Իսուդ բեկի գլխավորությամբ ներխուժեցին Ադրբեջանի կենտրոնական շրջանները, գրավեցին Շամախին, ամրացան այնտեղ և հարձակումներ սկսեցին Գանձակի խանության վրա: Վրաց Վախթանգ VI թագավորը, որը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Գանձակի խանի հետ, իր

բանակով օգնութեան եկաւ նրան: Այդ ժամանակ Վախթանգ VI-ի մոտ գնաց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ հայկական ազատագրական շարժման ղեկավարներից մեկը. Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան Ջալալյանը գնում են Թիֆլիս և խորհրդակցում հայերի ու վրացիների հետագա միացյալ գործողութիւնների մասին:

1722 թ. ամռանը, երբ Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը պայքարի ծրագիր էին մշակում, Թիֆլիս են գալիս Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի պատվիրակները: Պետրոս Մեծի պատվիրակը բերել էր ցարի նամակը, որով խորհուրդ էր տրվում Վախթանգին իր բանակով ընդառաջել ռուսական զորքին և Շամախիում միանալ նրան: Պարսից շահն էլ իր նամակով քաջալերում էր վրաց թագավորին՝ լեզգիների դեմ նրա մղած հաջող մարտերի համար և հանձնարարում՝ շարունակել այդ գործը: Թուրքական պատվիրակն էլ բերել էր Կարինի (էրզրում) օսմանյան փաշայի նամակը, որի մեջ փաշան սուլթանի անունից հայտնում էր, թե շուտով թուրքական զորքերը մտնելու են Անդրկովկաս և պահանջում էր Վախթանգից՝ իր զորքերով միանալ թուրքերին:

Վախթանգ VI-ը օսմանցիների պահանջը մերժեց: Որոշվեց վրացական բանակը առաջ շարժել դեպի Գանձակ, այնտեղ բերել նաև հայկական զորքերը սղնախներից, ապա միացյալ ուժերը շարժել դեպի Շամախի և սպասել ռուսական բանակին:

1722 թ. սեպտեմբերին վրացական բանակը շարժվեց դեպի Գանձակ: Եսայի Հասան-Ջալալյանը շտապեց Մեծ սղնախ՝ հայկական զորքը բերելու: Երկու եղբայրական զորագնդերն իրար հանդիպեցին Գանձակի մոտ, Չուլակ կոչված վայրում: Ինչպես նկարագրում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը, հանդիպումը հուզիչ է եղել: Վրացական բանակը մարտական շարք է կազմել, իսկ հայկական զորքերը հանդիսավորութամբ անցել են նրանց առջևով:

Հայ-վրացական զորքերը Գանձակից շարժվեցին դեպի Շամախի, քանի որ լեզգիներն արդեն կտրել էին ճանապարհը, իսկ ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին էլ ոչ մի տեղեկություն չկար:

1722 թ. հուլիսին ռուսական զորքի մի մասը նավերով մոտեցավ Կասպից ծովի ափերին՝ Բաքվի և Գիլանի մոտերքում, իսկ մյուս մասը ցամաքով շարժվեց դեպի հարավ: Այդ զորամասերին հաջողվեց տիրանալ Կասպից ծովի անդրկովկասյան ափերին, սակայն մի շարք աննպաստ պայմանների պատճառով Պետրոս I-ը

կարգադրեց դադարեցնել առաջխաղացումը և ամրանալ նվաճված վայրերում, իսկ ինքը աշնան սկզբներին վերադարձավ Մոսկվա:

Վախթանգ VI-ը և Նսայի Հասան-Ջալալյանը աշնանը տեղեկութուններ ստացան, որ Պետրոս I-ը վերադարձել է Մոսկվա և ռուսական բանակը դադարեցրել է իր առաջխաղացումը: Այդ տըխուր լուրն ստանալուց հետո հայկական և վրացական զորքերը վերադարձան իրենց տեղերը:

Մեծ սղնախի զորաբանակը վերադառնալով Ղարաբաղ, ամրացավ անառիկ վայրերում և ապստամբեց պարսկական տիրապետութեան դեմ: Նրան հետևեցին Փոքր սղնախի զորքերը: Ապստամբութունն սկսվեց: 1722 թ. աշնանը ամբողջ Ղարաբաղը ազատագրվեց և այնտեղ հաստատվեց հայկական իշխանություն:

Դավիթ-Քելը և Սյունիքի ազատագրումը

Ազատագրական պայքարի ալիքը հասավ նաև պատմական Սյունիք: Այստեղ իրադրությունը, Ղարաբաղի հետ համեմատած, ավելի բարդ էր: Ղարաբաղում բնակչությունը զգալի չափով միատարր էր՝ հայկական: Այնտեղ կային կազմակերպված զինվորական ավելի մեծ ուժեր և հմուտ ղեկավարներ՝ հանձինս Նսայի Հասան-Ջալալյանի և Ավան Յուզբաշու: Ղափանում հայկական զինված ուժերը ցաքուցրիվ էին, չկար ուզմական և քաղաքական հմուտ ղեկավար: Այնտեղ ավելի ուժեղ էին պարսկական խաները, իսկ քոչվոր ցեղերը չէին համակրում հայկական ազատագրական շարժմանը:

Այս դժվարությունները Ղափանի հայերից պահանջում էին գործի գլուխ դնել կազմակերպչական և ուզմական հմտություն ու վճռականություն ունեցող ղեկավարի: Այդ նպատակով նրանք Ղափանցի հայ առևտրական Ստեփանոս Շահումյանին ուղարկում են Թիֆլիս, որպեսզի վրացական բանակի հայ հրամանատարներից մեկին հրավիրի Ղափան: Նա գիմում է վրաց արքայազն Շահնավազին, իսկ վերջինս մատնացույց է անում վրաց բանակում զինվորական ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ-Քելին: Սա ընդունում է Ստեփանոս Շահումյանի առաջարկությունը և 1722 թ. աշնանը գալիս է Ղափան ու անցնում ապստամբության գլուխ:

Նա իր հետ բերել էր շուրջ 30 քաջակորով ուզմիկներ, այդ թվում՝ Մխիթարին, Ավթանդիլին, Բայանդուրին, մեծ և փոքր Գեորգիներին և ուրիշներին: Նրա առաջին գործը եղավ մի փոքր ջոկատ կազմակերպելը և գրոհի անցնելը: Առաջին հաջող մարտը տեղի ունեցավ 1722 թ. աշնանը: Ուշթափալար կոչված վայրում, ջիվանշիր ցեղերի և նրանց գլխավորող խաների դեմ: Հայկական շուրջ 400

հողուց բազկացած զորախումբը Դավիթ-Բեկի հրամանատարութեամբ գրոհեց հակառակորդի վրա և փառավոր հաղթանակ տարավ: Այս հաղթանակը վճռական նշանակութիւն ունեցավ Դավիթ-Բեկի հեղինակութեան համար և նրա համբավը տարածվեց ժողովրդի մեջ, Դրանից հետո նրան միացան մինչ այդ կազմակերպված ջոկատներից շատերը, օրինակ՝ Չավնդուրի ջոկատը՝ Թորոսի գլխավորութեամբ, Զուղայի զինված ուժերը՝ Մաղամելիքի որդիները գլխավորութեամբ և այլն:

Ուշթափայի հաղթանակից հետո Ղափանի զորամասերի առաջ ծառայեց մի կարևոր և դժվար խնդիր՝ ոչնչացնել երկրի ներսում եղած պարսկական խաների ուժերը և գրավել ապստամբութեան նրկատմամբ թշնամական դիրք բռնած մարդկանց ձեռքին գտնվող ամրութիւնները: Դրանցից առանձնապես խոշոր նշանակութիւն ունեին Տաթևի շրջանում գտնվող բերդերը, ուր ամրացել էր դավաճան մելիքներից մեկը՝ մելիք Դավիթը, որը մահմեդականութիւնը ընդունելուց հետո իրեն անվանում էր մելիք Բաղը: Նրա ամրութիւնները վերցնելը դժվար էր, բայց Դավիթ-Բեկի զորքերը հարձակման անցան, կարողացան շրջապատել մելիք Բաղրի ամրոցը և երկու օրվա համառ գրոհներից հետո վերցնել նրա բոլոր ամրութիւնները, գերել Բաղրին և մահապատժի ենթարկել:

Տաթևի դեպքերից քիչ անց՝ 1723 թ. Ղափանի ազատագրված շրջանների վրա արշավեցին Բարկուշատի և Ղարադաղի պարսիկ խաները: Չավնդուրի մոտ թշնամու դեմ ելան Թորոս և Բայանդուր զորավարներն իրենց զորախմբերով: Պարսիկ խաները, վստահ իրենց գերազանց ուժի վրա, առաջ էին շարժվում. նրանք մտան Չավնդուր գավառը: Սակայն Թորոսն ու Բայանդուրը զիջերով գրոհեցին թշնամու վրա ճակատից ու թիկունքից կատարյալ հաղթանակի հասան:

Տաթևի և Չավնդուրի հաղթանակները էլ ավելի բարձրացրին Դավիթ-Բեկի և նրա բանակի հեղինակութիւնն ու համբավը ողջ Սյունիքում: Այդ հաղթանակներից հետո եկան ու Դավիթ-Բեկին միացան նոր ջոկատներ, օրինակ՝ Հալիձորի ջոկատները՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսադանի գլխավորութեամբ, Կալերում եղած խումբը՝ Պապի հրամանատարութեամբ, Մեղրիից Կոստանդինն ու Հովհաննեսը՝ իրենց զինվորներով, և մնացած տեղերում եղած ջոկատները:

Այսպիսով, Ղափանի, այսինքն՝ Սյունիքի բոլոր զինված ջոկատները 1723 թ. առաջին կեսին միավորվեցին մեկ զորաբանակի մեջ և Դավիթ-Բեկին ճանաչեցին որպէս իրենց ընդհանուր հրա-

մանատար ու ղեկավար: Ղափանում շուրջ մեկ տարվա մղած պայքարը պարսկական տիրակալության դեմ պսակվեց հաջողությամբ, խաներն ու բեկերը վճռովեցին երկրից և այնտեղ ևս ստեղծվեց հայկական իշխանություն՝ Գավիթ-Բեկի գլխավորությամբ:

Հայկական իշխանությունների ամրապնդումը

Պարսկական խաներն ու բեկերը, որոնք դուրս էին շարտվել Ղափանից և Ղարաբաղից, չէին հաշտվում կատարված իրողության հետ: Նրանք փորձեր էին անում ճընշելու հայերի ապստամբությունը և վերականգնելու իրենց տիրապետությունը: Երևանի խանը ուրիշ խաների հետ միասին 1723 թ. մի արշավանք կազմակերպեց Մեծ սղնախի վրա, իսկ Փոքր սղնախի վրա հարձակվեցին երկրից վճռված խաները, սակայն սրանք բոլորն էլ պարտվեցին և ետ շարտվեցին: Ղարաբաղի հայերը հերոսաբար պաշտպանում էին իրենց ձեռք բերած ազատությունը և այնտեղ ստեղծված հայկական իշխանությունն օր-ավուր ամրապնդվում ու կայունանում էր:

Ավելի համառ պայքար ծավալվեց Ղափանում: Մոտակա շերտաններում եղած խաները, որոնց մոտ ապաստան էին գտել նաև Ղափանից վճռված ուժերը, անընդհատ հարձակումներ էին գործում ազատագրված շրջանների վրա և ավարի ու ավերի մատնում հայկական գյուղերը: Դրա դեմն առնելու համար Գավիթ-Բեկը Ղափանում անջատ-անջատ գործող ջոկատները համախմբեց մի ընդհանուր հրամանատարության տակ, համալրեց և դարձրեց ամուր կարգապահություն ունեցող, մարտունակ մի բանակ: Նա ստեղծեց իր շտաբը, կազմեց զինվորական խորհուրդ: Մխիթարին նշանակեց սպարապետ՝ բանակի հրամանատար, զորքերը դասավորեց ըստ շրջանների և յուրաքանչյուր ջոկատի հրամանատար նշանակեց քաջակորով, զինվորական գործին հմուտ և ազատության գործին նվիրված մարդկանց, որպիսիք էին Տեր-Ավետիսը, Խորոսը, Պապը, Բայանդուրը, Փարսազանը, Ստեփանոս Շահումյանը, Ավթանդիլը և ուրիշներ:

Ձևու բերդը, որը գտնվում էր Հալիձորի և Գեղվա գետի միջև, Ասլամազ զուլի խանի զորակայանն էր: Հայկական զորքերը Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ գրոհեցին այդ բերդի վրա: Տեր-Ավետիսը խաբեց բերդապահին, մի խումբ մարտիկների հետ մտավ բերդը և գերեց խանին, իսկ Մխիթար սպարապետի ջոկատը, գրոհելով պարիսպների վրա, զրավեց բերդը:

Հակառակորդի հաջորդ հենակետը ապստամբների թիկունքում

գտնվող Տաթևի Որոտնա բերդն էր: Դեռևս Զևուի դեպքերից առաջ Որոտնա բերդի գրավման համար Դավիթ-Բեկը խնդրել էր Ավան Յուզբաշու օգնությունը: Վերջինս եկել պաշարել էր բերդը, բայց չէր կարողացել զրավել: 1724 թվականի գարնանային մի օր հայկական զորքերը պաշարեցին Որոտնա բերդը և շորսօրյա համառ մարտերից հետո գրավեցին բերդը: Նախիջևանի խանը 1724 թ. բազմահազարանոց մի բանակով հարձակվեց Սիսիանի վրա: Դավիթ-Բեկի ջոկատները դուրս եկան նրա դեմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ նախիջևան գետի ափին: Թշնամին չդիմացավ հայերի հուժկու հարվածներին, ետ ընկրկեց և նահանջեց դեպի գետի մըջուս ափը: Հայերը, ոգևորված իրենց հաջողություններով, շարունակելով հետապնդել հակառակորդին, անցան գետը: Բայց թշնամու զորքերը դադարեցնելով նահանջը անցան հակագրոհի: Նրանք հայերին սեղմեցին գետին և օրվա վերջում պարտություն մատնեցին: Դավիթ-Բեկի բանակը մարտի դաշտում թողեց շուրջ 1000 դիակ և ետ նահանջեց: Սա Դավիթ-Բեկի զորքերի առաջին լուրջ պարտությունն էր, բայց թշնամին չկարողացավ օգտագործել այն:

Հայկական զորքերը հազիվ էին ուշքի եկել նախիջևանի տակ կրած պարտությունից, երբ ոտքի ելան Օրդուբադում ծվարած խաները: Հայկական բանակը շտապեց կանխել այդ սպառնալիքը: Թորոս զորավարի ջոկատները պատրաստվեցին հարձակվել Օրդուբադի վրա: Սակայն այդ մասին Բարկուշատի Ֆաթալի խանին տեղյակ է պահում Արծվանիկ ավանի մելիք Ֆրանզուլը: Սա խորհուրդ է տալիս խանին իր զորքերով արշավել Չավնդուրի վրա և խափանել հայերի հարձակումը, խոստանալով նաև իր օժանդակությունը: Այդպես էլ արվում է, 1725 թ. Չավնդուրի և Բարկուշատի սահմանագլխին, Նղվարդի ճակատամարտում, հայկական զորքերը պարտվում են, Թորոս զորավարը զոհվում է մարտի դաշտում:

Ֆաթալի խանը դրանից հետո փորձեց օգտագործել իր հաղթանակը և ասպատակել հայկական գյուղերը, սակայն Չավնդուրում եղած հայկական զորքերին օգնության հասավ Պապ զորավարն իր ջոկատներով, կասեցրեց թշնամու ասպատակությունները և նրան դուրս քշեց Չավնդուրից: Այդ նույն ժամանակ Օրդուբադում կենտրոնացած ուժերը Սաֆի զուլի խանի գլխավորությամբ սկսեցին իրենց հարձակումները: Նրանք ասպատակելով մի շարք բնակավայրեր, պաշարեցին Մեղրին: Սաֆի զուլի խանի զորքերին հաջողվեց ներխուժել Մեղրիի Փոքր թաղ կոչված մասը, բայց մեղրեցիները քանդելով գետի կամուրջը, կասեցրին թշնամու առաջխաղացու-

մը: Նրանք գիշերով հարձակվեցին թշնամու վրա, ջարդեցին նրան և դուրս քշեցին Մեղրիից:

Շուտով մեղրեցիներին օգնության հասան Բայանդուրն ու Ստեփանոս Շահումյանն իրենց ջոկատներով: Թշնամին վերադասավորելով իր ուժերը, նորից գրոհեց Մեղրիի վրա, բայց հայերը երեք կողմից հարձակվելով կատարյալ պարտության մատնեցին նրան: Թշնամին մարտի դաշտում թողեց մի քանի հազար դիակ և նահանջեց դեպի Օրդուբադ:

Օրդուբադում և այլ վայրերում ծվարած խաները մի քանի փորձեր ևս արեցին հայկական իշխանությունը տապալելու: Նրանց հարձակումներից մեկի ժամանակ հայերը նույնիսկ ծանր կորուստ ունեցան, Ստեփանոս Շահումյանը գերի ընկավ, սակայն ի վերջո հաղթանակ տարան հայերը: Նրանք ազատագրեցին ամբողջ Ղափանը, ամրապնդեցին իրենց իշխանությունը, որի պաշտպանության համար տտքի էր ելել ամբողջ բնակչությունը: Այդ նույն բանը տեղի էր ունենում նաև Ղարաբաղում, ուր բնակչությունը նույնպես անձնուրաց կերպով պայքարի էր ելել իր ազատության համար:

Ղափանի և Ղարաբաղի ապստամբության հաղթանակը հայերի ազատասիրական ձգտումների, օտարի լուծը թոթափելու համար նրանց մղած վճռական պայքարի արդյունքն էր:

5. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ՂԵՄ

Թուրքերի Գերխուժումը Անդրկովկաս

Այունիքն ու Արցախը հազիվ էին թոթափել պարսկական լուծը, երբ ստիպված եղան մարտնչել մի նոր, ավելի հզոր ու վտանգավոր թշնամու՝ օսմանյան նվաճողների դեմ: 1723 թ. թուրքական զորքերը մտան Անդրկովկաս և գրավեցին Վրաստանը:

Թուրքական զորքերը Իբրահիմ փաշայի հրամանատարությամբ նույն թվականի աշնանը շարունակեցին իրենց արշավանքը դեպի Գանձակ: Գանձակի աղբբջանցիները և Ղարաբաղի հայերը թշնամու դեմ միացյալ ճակատ կազմեցին: Նրանք պարտության մատնեցին թուրքական բանակին և ստիպեցին նրան ետ նահանջել դեպի Վրաստան: Սակայն 1724 թ. վերջերին թուրքերին հաջողվեց գրավել Գանձակը և մոտենալ Ղարաբաղի հայկական իշխանության սահմաններին: Բայց հայկական զորքերը պատենջի նման կանգնե-

ցին նրանց առաջ: Թուրքերին շհաջողվեց ոտք դնել 'Լարաբաղի հողի վրա:

Օսմանյան բանակի մի այլ ջոկատ 1724 թ. դարնանը Քյուփուրլու Աբդուլլա փաշայի գլխավորությամբ Կարինից արշավեց դեպի Արևելյան Հայաստան և մարտին արդեն Շիրակի վրայով անցավ Արարատյան դաշտ: Առաջասլահ ջոկատները թևանցեցին Աշտարակը, Կարբին և հասան Եղվարդ գյուղը:

Երևանի Միհրաբի խանը օսմանյան առաջասլահ զորամասերի դեմ դուրս բերեց իր 12 հազարանոց բանակը, բայց Եղվարդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվեց և նահանջեց Երևան ու ամրացավ բերդում: Թուրքական բանակը շտապեց դրոհել Երևանի վրա: Կարբի ավանում հաջբը ձեռնամուխ էին եղել դիմադրություն կազմակերպելու գործին: Կարբին այն ժամանակ բավականին մեծ ավան էր, ուր բնակություն էին հաստատել հարուստ առևտրական ընտանիքներ: Օսմանցիները հարձակվեցին Կարբի վրա, բայց հանդիպեցին հայերի ուժեղ դիմադրությանը: Կարբեցիները Սարգսի, Աղաբաբի, Պողոսի և Ավագի ղեկավարությամբ միառժամանակ հեռոսաբար պաշտպանվում էին: Նրանք դիմեցին Երևանի խանին, որպեսզի նա օժանդակ ուժ ուղարկի իրենց: Սակայն օգնություն չստանալով, ստիպված եղան բանակցություն մեջ մտնել Թուրքերի հետ, քանի որ շէին կարող երկար դիմադրել օսմանյան 30—40 հազարանոց զորքին: Այդ բանակցությունների հետևանքով կարբեցիները համաձայնվում են զինաթափ լինել, եթե օսմանյան զորքերը չմտնեն Կարբի: Դրանից հետո օսմանյան բանակը զրավում է Աշտարակը, էջմիածինը և շարժվում դեպի Երևան:

1724 թ. ապրիլի 7-ին Թուրքական բանակը

Երևանի պաշտպանությունը մոտենում է Երևանին և սկսում իր գրոհները քաղաքի վրա: Միհրաբի խանը ուժեր չունի քաղաքը տեղափոխելու պաշտպանելու համար. քաղաքի բնակչությունը հույսը իր ուժերի վրա պիտի դնի: Առաջին նախաձեռնողները եղան հայերը: Նրանք ջոկատներ կազմակերպեցին և ձեռնամուխ եղան քաղաքի պաշտպանության գործին:

Թուրքական բանակը դիրքեր էր գրավել Հրազդան գետի ափին՝ Ձորագյուղի դիմաց, փորձելով այնտեղից մտնել քաղաք: Բայց Թուրքերի գրոհներն ապարդյուն անցան:

Այդ անհաջողությունից հետո Աբդուլլա փաշան նոր համալրում է պահանջում և 10 հազարանոց մի նոր բանակ ստանում: Օսմանցիները թարմ ուժերով վերսկսում են իրենց հարձակումները: Նրանք

անցնում են Հրազդան գետը, թափանցում Ջորագյուղի փողոցները և ձգտում մտնել քաղաք: Սակայն հայ մարտիկները հերոսական դիմագրուծյուն են ցույց տալիս: Նրանք Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Քելիբեկյանի, Կառլիկ Հովհաննեսի և Դավիթ Միրզեջանյանի գլխավորությամբ կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը, ջարդեցին նրանց և ետ շարտեցին: Հայերի հաղթանակը փառավոր էր, բայց կորուստն էլ մեծ էր: Նրանք այդ ճակատամարտում կորցրին 2000 մարտիկ:

Այդ ճակատամարտը լուրջ կերպով անհանգստացրեց հայերին: Նրանք գիտեին, որ այդպիսի գրոհներ նորից կլինեն: Նոր ջոկատներ կազմակերպելու և քաղաքի պաշտպանությունը ամրապնդելու համար Գրիգոր վարդապետի գլխավորությամբ սբ. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցություն է հրավիրվում, որին մասնակցում էին նաև քաղաքի անվանի մարդիկ, Կոնդի հայ բոշաների առաջնորդները և քաղաքում տեղավորված շրջակա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչները: Խորհրդակցությունը որոշում է դիմագրել թշնամուն և պաշտպանել քաղաքը բոլոր միջոցներով:

Խորհրդակցությունից հետո քաղաքացիներից 16 հոգի, այդ թվում Փիրիգուլը, Թադեոսը, Մալխասը, Ավետիսը և ուրիշներ իրենց թաղամասերի բնակիչներից կազմակերպեցին խմբեր, որոնց մեջ ընդգրկեցին նաև շրջակա գյուղերի բոլոր ուղղմունակ մարդկանց: Երևանի երիտասարդները ևս Նիկողայոսի, Թաթևիկի և այլոց գլխավորությամբ ջոկատներ կազմակերպեցին: Ուտքի ելան նաև Կոնդի հայ բոշաները՝ Ղազարոս Բաբուրյանի, Դավթի և մյուսների ղեկավարությամբ:

Դրանից հետո հայերի կազմակերպված զորքի թիվը հասավ 10 հազարի:

Թուրքական բանակը վերջին անհաջող ճակատամարտից հետո միառժամանակ դադարեցրեց իր գրոհները: Բայց շուտով թուրքերին նդիպատոսից օգնության եկան ընտիր զորամասեր: Սրանք, առանց Աբգուլլա փաշայի կարգադրության, ձենարկեցին մի նոր գրոհ՝ դարձյալ Ջորագյուղի ուղղությամբ, հույս ունենալով Երևանի դրավումով փառքի արժանանալ և առատ ավար ձեռք բերել: Նրանց հաջողվեց անցնել գետը, մտնել Ջորագյուղ և առաջ շարժվել:

Հայերի առաջապահ ջոկատները ստիպված եղան ետ քաշվել դեպի ջրաղացները: Թշնամին առաջանում էր զեպի քաղաք: Սակայն, մյուս թաղամասերից եկան և մարտի նետվեցին նոր ջոկատներ, որոնց հետ նաև բոշաներից կազմված ջոկատը: Թուրքերի առաջխաղացումը կասեցվեց, նրանք մեծ կորուստ ունեցան և նա-

հանջեցին իրենց ելման դիրքերը, մարտի վայրում թողնելով վեց հազար դիակ: Հայերի կորուստն էլ զգալի էր: Այդ ճակատամարտում նրանք զոհ տվեցին 1300 մարտիկ:

Հայերի հերոսական դիմադրությունը և թուրքական բանակի ծանր կորուստը Աբդուլլա փաշային հարկադրեցին նոր օգնություն խնդրել սուլթանից: Վերջինս կարգադրում է Սարու Մուստաֆա և Ռաշաբ փաշաներին իրենց զորաբանակներով օգնության գնալ Աբդուլլային:

Շուտով տեղ հասավ թուրքերին օգնության եկող զորքը՝ շուրջ 38 հազար զինվոր: Հայերը գիտեին թուրքերի ստացած՝ նոր համալրման մասին և սպասում էին, որ օսմանցիները նոր հարձակում կսկսեն: Իսկ հայ զորագնդերն արյունաքամ էին եղել, նոր լրացուցիչ ուժեր չկային և ոչ մի տեղից օգնություն ստանալու հույս չկար:

Բերդում եղած պարսիկները իրենց թնդանոթներով թշնամուն այլևս վնաս չէին կարող պատճառել, որովհետև անհնարին էր թընդանոթներով գնդակոծել նրանց դիրքերը: Հայերը սակավաթիվ ուժերով թուրքական ավելի քան 70 հազարանոց բանակի դեմ մընացել էին մենակ՝ ճակատ առ ճակատ: Դրությունը ասավոր էր: Եվ ահա նրանք նորից են հավաքվում սբ. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցելու: Որոշվում է բանակցություն սկսել թուրքական հրամանատարության հետ քաղաքն առանց մարտի հանձնելու և դրանով իսկ կանխելու բնակչության կոտորածն ու ավարառությունը:

Բանակցություն սկսելու համար կար մի լուրջ դժվարություն: Օսմանյան առաջապահ զինվորները թույլ չէին տալիս բանագնացներին հանդիպել հրամանատարության հետ և տեղնուտեղը սպանում էին նրանց: Այդպես էին վարվել դրանից առաջ Հարություն անունով պատվիրակի հետ, և հիմա էլ նույն վտանգն էր կանգնած հայերի առջև: Սակայն դրան հակառակ, խորհրդակցության մասնակիցներից Ախիջանյան Միրզան հանձն է առնում գնալ՝ թեկուզ կյանքի գնով: Բայց նա հազիվ էր հասել թուրքական դիրքերի առաջին գիծը, երբ նրան ևս բռնում ու սրախողխող են անում:

Ախիջանյանի թինկնապահը մի կերպ կարողանում է փախչել, իրեն նետելով Հրազդանի ջրերը և գալ ու պատմել եղելությունը: Հայերին մնում էր կռվել, կռվել մինչև վերջին շունչը, վերջին կաթիլ արյունը:

1724 թվականի հունիսի 7-ի վաղ առավոտյան թուրքական բանակն սկսեց շորս կողմից գրոհել քաղաքի վրա: Բազմահազար թուրք զինվորներ թափանցեցին քաղաքի փողոցները, ամենուրեք

հանդիպելով հայ մարտիկների անձնուրաց և հերոսական դիմադրությունը: Թուրքերին հաջողվեց ընկճել հայերի դիմադրությունը և գրավել Երևանը 60 օրվա հերոսական պաշտպանությունից հետո: Երևանի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պատերազմների պատմության հերոսական էջերից մեկն է:

Դրությունը Ղարաբաղում և պաքարը թուրքերի դեմ

Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան կատարված օսմանյան արշավանքները շատ ծանր կացության մեջ դրեցին Ղարաբաղում և Ղափանում հաստատված հայկական իշխանություններին: Հայերը գրկվեցին իրենց հուսալի դաշնակիցներից մեկի՝ վրացիների օգնությունից և բոլոր կողմերից շրջապատվեցին թշնամական ուժերով: Հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սպառնում էին կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերը՝ Կաուղ-բեկի զբլիսավորությունը: Արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից առաջ էին շարժվում թուրքերը, իսկ հարավից անընդհատ հարձակումներ էին գործում երկրից դուրս վճռված խաներն ու բեկերը: Հայերի միակ հույսը ուսական բանակի առաջխաղացումն էր դեպի Հայաստան, այն էլ չէր իրականանում:

Ռուսական օգնությունը արագացնելու նպատակով սղնախների ղեկավարները 1723 թ. նոյեմբերին, թուրքական հարձակումը ետ մղելուց հետո, մի նոր խնդրագիր են գրում Պետրոս 1-ին և հաղորդում թուրքական բանակի հարձակումների հետևանքով հայերի համար ստեղծված ծանր դրության մասին, խնդրում են, որ նա կատարի իր խոստումը:

Հաջորդ տարվա հունվարի 1-ին Մեծ սղնախ եկավ Իվան Կարապետ անունով մի հայ, որն իր հետ բերել էր Պետրոս 1-ի հուշագիրը՝ ի պատասխան հայերի նախորդ դիմումների: Այդ հուշագիրը գրվել էր 7 ամիս առաջ՝ 1723 թ. հունիսին, բայց նամակաբեր Իվան Կարապետը չէր կարողացել ժամանակին տեղ հասնել, որովհետև լեզգիները փակել էին ճանապարհը:

Պետրոս 1-ը իր հուշագրում նորից խոստանում էր օգնել հայերին, նրանց խրախուսում էր շրնկճել և քաջաբար դիմադրել թըրքական միջևն ուսական զորքերը օգնության հասնեն: Ժողովրդի և զորքի ոգևորությունը նորից բարձրացավ, պատակաման վտանգը վերացավ և տեղի տվեց վճռականությանն ու միասնությանը: Նույն տարվա փետրվարին սղնախների ղեկավարներն իրենց պատասխան նամակում հավաստում են ցարին, որ կդիմադրեն թշնամուն, միայն թե նա շտապեցնի ուսական զորքերի մուտքը Ղարաբաղ: Նամակը Մոսկվա տանելու համար առանձնացվեց պատվիրակություն՝

հանձինս Անտոն քահանա Առաքելյանի և Զալարի Քյոխվայի, որոնց ճանապարհին միացավ նաև շամախեցի Պետրոս քահանան:

Այդպիսի դրուժյուն էր տիրում Ղարաբաղում, երբ օսմանցիները, Երևանը գրավելուց հետո, նախապատրաստվում էին արշավել Ղափանի և Ղարաբաղի վրա: Նրանք, նախքան իրենց զորքերի առաջխաղացումը, փորձում էին հայերին համոզել, որ նրանք զենքը վայր դնեն, անձնատուր լինեն և ճանապարհ տան իրենց:

Այդ նպատակին հասնելու համար թուրք փաշաները 1724 թ. էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր շամաղանցուն դրդում են նամակ գրել Ղարաբաղի հայերին, հատկապես Ծսայի Հասան-Ջալալյանին, որ նրանք զենքը վայր դնեն և ընդունեն թուրքական հպատակություն: Բայց Ծսայի Հասան-Ջալալյանն ու նրա զինակիցները անհետևանք թողեցին Աստվածատուր շամաղանցու նամակը և պատրաստվեցին մարտնչել թուրքական զավթիչների դեմ: 1725 թ. օսմանյան 5 հազարանոց մի բանակ մտավ Վարանդայի շրջանը և սպառնալիք ստեղծեց Փոքր սղնախի համար: Հայերը համաձայնվեցին չդիմադրել և ճանապարհ տալ թուրքերին: Կերակրելու և օթեկան տալու պատրվակով նրանց բաժանեցին մանր խմբերի, տեղավորեցին տարբեր դյուղերում, իսկ գիշերը բոլորին կոտորեցին: Այդ հաջողությունը ոգևորություն առաջացրեց հայերի մեջ, ավելի ամրապնդեց Գանձակի ազրբեջանցիների և հայկական զորքերի համագործակցությունը: Նրանք համաձայնության եկան զինակցել նաև պարսիկների հետ՝ ընդդեմ թուրքերի և այդ նպատակով պատվիրակություն ուղարկեցին Թահմազ շահի մոտ՝ առաջարկելով միացյալ ճակատ կազմակերպել թուրքերի դեմ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները և թուրքական նոր հարձակումը

1725 թվականին սղնախներ վերադարձան Անտոն քահանան և Զալարի Քյոխվան: Նրանք իրենց հետ բերել էին Պետրոս I-ի նոր ուղերձը, որը միայն հուսախաբություն առաջ բերեց հայերի մեջ: Անտոն քահանան և Զալարի Քյոխվան ռուսական կառավարությանը հայտարարել էին, որ եթե հնարավոր չէ զորք ուղարկել Ղարաբաղ, ապա հայերին թուլատրվի գաղթել ու բնակություն հաստատել ռուսական զորքի կողմից արգեն գրավված վայրերում: Պետրոս I-ը այդ հայտարարության և Անտոն քահանայի կողմից գրված դիմումի հիման վրա իր նոր նամակում առաջարկում էր հայերին՝ թողնել իրենց հայրենիքը և գաղթել Գիլան ու Կասպից ծովի առափնյա մյուս շրջանները:

Հայերը նորից ծանր վիճակի մեջ ընկան: Ռուսաստանից օգնություն ստանալու հույսը չիրականացավ: Այժմ նրանք կանգնած

էին, մի կողմից, օսմանյան վտանգի և, մյուս կողմից, Պետրոս I-ի՝ Գիւլան գաղթելու առաջարկի առջև: 1725 թվականի հուլիսին սըղ-նախնների ղեկավարները նորից խորհրդակցութիւն գումարեցին, հանգամանորեն կշռադատեցին ստեղծված վիճակը և որոշեցին նորից դիմում գրել Պետրոս I-ին, շիմանալով, որ նա արդեն մահացել է: Այդ նամակում Եսայի Հասան-Ջալալյանը, մեւիքներն ու յուզբաշինները բացարձակապես շէին մերժում Գիւլան և այլ շըր-ջաններ գաղթելու առաջարկը: Նրանք առաջ էին քաշում մի շարք պայմաններ, որոնց իրագործումը շատ դժվարութիւններին հետ էր կապված: Հայերը խնդրում էին, որ ռուսական զորքերը առաջ շարժվեն մինչև Շամախի և ճանապարհ բացեն ժողովրդի համար: Այդպիսի բան ռուսական բանակը չէր կարող անել, որովհետև կը-խախտեր 1724 թ. Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագիրը, որով արգելվում էր ռուսական զորքի մուտքը Շամախի: Բացի դրանից, հայերը հասկացրին Իվան Կարապետին, որ իր կողմից նամակ գրի, ռուսական պետութիւնը ղեկուցի գաղթեցման հետ կապված դժվարութիւնների մասին և զգալ տա հայերի անհամաձայնութիւնն իրենց հայրենիքից գաղթելու առաջարկի հետ: Այդ նամակները Ռուսաստան տանելու համար նորից ուղարկեցին Չալաբի Քյոխվային, բայց նրան զգուշացրին, որ բանավոր որևէ առաջարկութիւն անե-լու կամ տեղեկութիւն տալու իրավունք չունի: Չալաբի Քյոխվան այս անգամ հանձնարարութիւնը կատարեց բարեխղճորեն և Ղա-րաբաղ վերադարձավ 1726 թ. իր հետ բերելով Եկատերինա I-ի նամակը, որի մեջ նորից խոստում էր տրվում օգնութիւն մասին: Չալաբի Քյոխվային միաժամանակ հանձնարարված էր բանավոր կերպով հայտնելու, որ ռուսական զորքեր կուղարկվեն վրաց Վախ-թանգ թագավորի կամ մի ուրիշի գլխավորութիւնամբ:

1726 թ. օսմանյան 40 հազարանոց բանակը սկսեց իր հարձա-կումը Մեծ սղնախի վրա: Օսմանյան զորքերի հետ էին նաև լեզ-գիները: Սղնախի ղեկավարները համալրեցին իրենց ջոկատները, զինեցին բոլոր նրանց ուժքեր ունեին զենք կրելու կարողութիւն, և կազմ-պատրաստ մարտի ելան: Ճակատամարտը տևեց ութ օր: Հա-յերը կատարյալ հաղթանակ տարան: Թշնամին ռազմի դաշտում թողեց հազարավոր սպանվածներ և նահանջեց դեպի Գանձակ:

Հայերը թեև փառավոր հաղթանակ տարան և խափանեցին թուրքերի նոր հարձակումները, բայց զգում էին, որ միայն իրենց ուժով չէին կարող մինչև վերջ դիմանալ: Այդ պատճառով սղնախ-ների ղեկավարները 1727 թ. սկզբին, 26 հոգուց կազմված մի պատվիրակութիւն ուղարկեցին Սալյան ռուսական զորքերի հրա-

մանատաք զենքերալ Դուզորուկովի մոտ: Պատվիրակութունը իր հետ տանում էր Եկատերինա կայսրուհու նամակը, որտեղ ասված էր, թե զենքերալ Դուզորուկովն իր զորքերից օգնական ուժ կուղարկի հայերին: Ցարական զենքերալը հայերին պատասխանեց, որ ինքը կայսրուհուց հրաման չունի Ղարաբաղ զորք ուղարկելու մասին և խորհուրդ տվեց նորից պատվիրակութուն ուղարկել Լեւոսաստան: Չալաբի Քոխվան երրորդ անգամ ուղևորվեց ռուսական մայրաքաղաք: Բայց ասպարդյուն, օգնութուն չստացավ և հայկական զորքը դարձյալ մեն-մենակ կանգնեց Ղարաբաղի լեռներում՝ որպես անխորտակ պատնեշ օսմանյան բազմահազարանոց բանակի դեմ հանդիման:

Արևելյան Հայաստան մտած թուրքական
Հալիձորի ճակատա- բանակը Երևանից շարժվեց դեպի հոյ և
մարտը Թավրիզ քաղաքները: 1726 թ. նա իր զենքն ուղղեց նաև Ղափանի հայկական իշխանու-
թյան դեմ: Թշնամու բազմաքանակութունը և սկզբնական հաջողու-
թյունները ահաբեկեցին Դավիթ-Բեկի առանձին ջոկատներին: Օս-
մանցիները կարողացան գրավել Ղափանի մեծ մասը: Դավիթ-Բե-
կը ստիպված եղավ իր մոտ մնացած սակավաթիվ զորքով ամրա-
նալ իր նոր կառուցած Հալիձորի բերդում: Թշնամին 1726 թ. աշ-
նանը մոտեցավ և 1727 թ. պաշարեց Հալիձորը:

Համարյա ամեն օր նրանք գրոհ էին կազմակերպում բերդի վրա, բայց հարյուրավոր դիակներ թողնելով պարսպի պատերի տակ նահանջում էին: Պաշարման վերջին օրը թուրքական բանակում արտասովոր եռուզեռ էլու թուրքերը որոշել էին այդ օրն անսպասման գրավել բերդը: Արևածագին թշնամին իր ուժերը բաժանեց երեք խմբի և տարբեր կողմերից շարժվեց դեպի բերդի պարիսպները: Օսմանյան զորքերի առջևից գնում էին վերելակներ տանողները, նրանց հետևում էին դրոշակակիրներն ու թմբկահարները, իսկ սը-
րանց հետևից երեք ուղղությամբ գունդ առ գունդ շարժվում էր զորքը: Երբ օսմանցիներին հաջողվեց սանդուղքները մոտեցնել պարսպին, նրանց զորքը աղմուկ-աղաղակով գրոհեց բերդի վրա: Այդ պահին, ինչպես պատմում է Ստեփանոս Շահումյանը, ամբողջ ձորը թրտում էր հրանոթների որոտից և թմբուկների զարկից: Թուրքական զորքերը ալիք առ ալիք մոտենում էին պարսպին: Սա-
կայն նրանց չէր հաջողվում բարձրանալ պարսպի վրա: Հայ մար-
տիկները քաջարար հտ էին մղում նրանց գրոհները, չարդում էին վերելակներով պարիսպն ի վեր սողացող թուրքերին, որոնք, պատ-

մազրի խոսքերով ասած, կարկտահար վաղահաս թզերի նման թափվում էին սանդուղքների տակ:

Օրվա երկրորդ կեսին թշնամու գրոհները է՛լ ավելի սատկացան: Պաշտպանվողները կենաց և մահու կոխվ էին մղում թուրքերի դեմ: Բերդի անկումն անխուսափելի էր դարձել: Բերդի հրամանատարութունը որոշում է հակազրոհի անցնել, ճեղքել թշնամու շրջթան և դուրս գալ շրջապատումից: Նա զորքի մի մասին թողեց բերդի պարիսպները պաշտպանելու, իսկ մյուս մասին նախապատրաստեց գրոհի: Մի քանի հարյուր կորովի մարտիկներից ջոկատ կազմեցին, աննկատելի դուրս եկան բերդից և հանկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Գրոհը հուժկու էր և անսպասելի: Թշնամու աջ թևը սարսափեց, խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի: Այդ խուճապն անդրադարձավ նաև մյուս զորագնդերի վրա և սկզբվեց թշնամու բանակի ընդհանուր նահանջը: Այդ ժամանակ բերդում մնացած զորքերն էլ հարձակման անցան և հետապնդեցին նահանջող հակառակորդին:

Թուրքերի դեմ տարած Հալիձորի հաղթանակը, թերևս, ամենախոշորն էր օսմանյան բանակի դեմ հայերի մղած հերոսամարտերում: Հալիձորում նրանք թողին 148 դրոշակ, մեծ քանակությամբ ռազմավար և հազարավոր դիակներ:

Հալիձորի փառահեղ հաղթանակը փոխեց պատերազմական դործողությունների ընթացքը: Հայկական զորաբանակը լքած ջոկատները նորից վերադարձան Դավիթ-Բեկի մոտ, և հայերն սկսեցին Ղափանը մաքրել օսմանյան զորքերից: Թուրքերը պարտություն պարտության հետևից կրելով, դուրս քշվեցին երկրից:

Մեղրիի ճակատամարտը

Հալիձորի պարտությունից հետո օսմանցիները իրենց ուժերը կենտրոնացրին Մեղրիում: Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը համալրեցին իրենց ջոկատները մեղրեցիներով և հարձակման անցան: Մեղրեցիներից կազմված մի ջոկատ դարան մտավ մոտիկ մի վայրում, իսկ մի այլ ջոկատ ծպտյալ կերպով թափանցեց Մեղրի: Թուրքերը տեղեկացան հայերի նախապատրաստությունների մասին և շարժվեցին դեպի Փոքր թաղ: Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը իրենց ջոկատով, որ ծպտյալ կերպով մտել էին Մեղրի, թիկունքից գրոհեցին թշնամու վրա: Թուրքերը հանկարծակի գալով, շտապեցին դեպի Փոքր թաղ, սակայն այդ կողմից էլ դարան մտած ջոկատն էր հարվածում նրանց և ստիպում շարժվել դեպի Մեղրիի կիճը, որի ելքերը արդեն փակվելու էին հայերի կողմից: Թուրքերին մնում էր միայն մի ելք՝ հանձնվել Արաքսի

ալիքներին: Հայերի հարվածները և Արաքսի ալիքները կոտորեցին ու խեղդամահ արեցին թուրքական զորքերի ղզալի մասը: Նրանք կատարյալ պարտութուն կրեցին:

Հալիձորի հաղթանակից հետո դա Ղափանի հայկական զորքերի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր, որ մեծ փառք բերեց հատկապես Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսյին: Այդ երկու հաղթանակը նորից վերականգնեց հայկական զինվորության ու նրա հրամանատար Դավիթ-Բեկի հեղինակությունը ժողովրդի մեջ:

Մեղրիի գեպեքից հետո օսմանյան բանակը նույն 1727 թ. մի քանի փորձեր արեց տիրանալու Ղափանին: Բայց նրանց բոլոր գրոհները վերջանում էին անհաջողությամբ: Դավիթ-Բեկի բանակը կարողանում էր քաջաբար պայքարել օսմանյան մեծաթիվ և բավականին ռազմունակ զորքերի դեմ՝ շնորհիվ այն բանի, որ ժողովուրդը բոլոր միջոցներով օգնում և օժանդակում էր նրան: Ժողովուրդն ամենուրեք համալրում էր նրա շարքերը նորանոր ջոկատներով, պարեն ու զենք էր մատակարարում և ոգևորում մարտիկներին հայրենիքի ազատության համար մղվող պայքարում:

6. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՎԱՌՃԱՆԸ

Հայ-պարսկական համաձայնությունը և պայքարը օսմանցիների դեմ

Օսմանցիների դեմ տարած հաղթանակները մեծ ոգևորություն էին առաջացնում հայերի մեջ և հույս ներշնչում Արևելյան Հայաստանը թուրքական օկուպացիայից ազատագրելու գործում. սակայն այդ խնդրի իրագործումը միայն հայերի ուժերով հնարավոր չէր: Հարկավոր էր մի հզոր դաշնակից, օգնող ուժ: Դա կարող էր լինել Ռուսաստանը, որի զորքերը գտնվում էին Կասպիականի ափերին: Հայերը մեծ հույսեր էին կապում ռուսական պետության հետ, բայց նա կաշկանդված էր 1723 թ. Պարսկաստանի և 1724 թ. Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրերով: Անդրկովկասյան ժողովուրդների միացյալ պայքարի հնարավորությունը նույնպես բացառված էր, որովհետև թուրքերը ղավթեղ էին Վրաստանը, իսկ Ազրբեջանի ղզալի մասը գտնվում էր լեզգիների հսկողության տակ: Ասպարեզի վրա մնում էր Պարսկաստանը, որը ոտքի էր կանգնել և պատերազմական հաջող գործողություններ ծավալելով թուրքերի դեմ, երկրի ղզալի մասը մաքրել էր նրանցից:

Հայերը, որոնք ապստամբության սկզբին իրենց զենքն ուղղել էին պարսկական տիրակալության դեմ, այժմ ձգտում էին պար-

սիկնների հետ համագործակցութեան մեջ մտնել և միացյալ ուժերով պատերազմ մղել թուրքերի դեմ: Դեպի Պարսկաստան հայերի այս կողմնորոշումը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ նրանք պարսկական տիրակալութիւնը թուրքականի համեմատութեամբ համարում էին փոքրագույն շարիք: Եվ ահա, Դավիթ-Քեկը Հալիժորի հաղթանակից հետո, 1727 թ., իր երկու զորավարներին՝ Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին ուղարկեց պարսից Թահմազ շահի մոտ, թուրքերի դեմ միացյալ ճակատ կազմելու առաջարկով:

Պարսիկները սկզբում թերահավատութեամբ մոտեցան հայերի առաջարկութեանը, բայց շմերժեցին և որսիս համաձայնութեան նըշան մի փոքր ջոկատ դրեցին հայկական պատվիրակների հետ ու ետ ուղարկեցին: Մեզրիի զեպքերից հետո հայերը նորից կրկնեցին իրենց առաջարկը: Այս անգամ պարսից շահը համոզվեց թուրքերի դեմ պայքարելու հայերի վճռականութեան մեջ և հայերի ու պարսիկների միջև հաստատվեց համագործակցութեան հետևյալ պայմաններով. ա) պարսիկները ճանաչեցին Սյունիքի հայկական իշխանութիւնը՝ Դավիթ-Քեկի գլխավորութեամբ, իսկ Դավիթ-Քեկին էլ ընդունեց Պարսկաստանի գերագույն իշխանութիւնը, բ) Դավիթ-Քեկը նշանակվեց Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում եղած պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար և հիշյալ վայրերում եղած խաներին ու պարսկական զորքերին կարգադրվեց ենթարկվել Դավիթ-Քեկին, գ) Դավիթ-Քեկին իրավունք տրվեց կրտրելու իր սեփական զրամը, դ) համաձայնութեան եկան համատեղ պայքար մղել թուրքերի դեմ ու նրանց դուրս քշել Անդրկովկասից:

Կայացած համաձայնութիւնից հետո պարսից շահի կարգադրութեամբ եկան և Դավիթ-Քեկի հրամանատարութեան տակ մտան Սյունիքի մոտերը, Ղարաղաղում և անդրկովկասյան այլ վայրերում եղած պարսիկ խաներն ու նրանց զորքերը: Առաջին կարևոր գործը եղավ Օրդուբադի մաքրումը օսմանյան զորքերից: Հայ-պարսկական ուժերը գիշերով մոտեցան Օրդուբադին և հարձակեցին թշնամու վրա: Հակառակորդը զգալի կորուստ կրելով հեռացավ քաղաքից և նրա շրջակայքից:

Դրանից հետո Դավիթ-Քեկի գլխավորած զորքերը ձեռնամուխ եղան Ագուլխի ազատագրման գործին: Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը, հայ-պարսկական զորքերի գլուխ անցած, արշավեցին Ագուլխի վրա և ավանից դուրս քշեցին թուրքերին, բայց շամրացան այնտեղ և բանակ գրեցին Ագուլխի վանքում: Այնտեղ եկավ

Նաև Դավիթ-Բեկը, զորահանգես կազմակերպեց և շատերին պարգևատրեց:

Նուսով օգնության եկան պարսկական նոր զորամասեր: Դավիթ-Բեկը որոշեց հարձակման անցնել Ազուլիսի շրջակայքում եղած թուրքական զորքերի վրա և դուրս քշել նրանց այդ վայրերից: Օսմանյան բանակն էլ իր հերթին էր պատրաստվում հակահարձակման անցնել: Երկու ընդդիմադիր բանակների միջև փոփոխական հաջողություններով տեղի ունեցած մի քանի ընդհարումներից հետո խոշոր ճակատամարտ տրվեց Մարաղայի դաշտում: Հայ-պարսկական զորքերը մարտից առաջ բաժանվեցին երեք խմբի: Պարսիկ խաները առաջ շարժվեցին մի թևից, հայկական զորքերի մի մասը Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ՝ մյուս թևից, իսկ մի մասն էլ Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ՝ Արաքս գետի կողմից գրոհեց թշնամու վրա: Օսմանյան բանակն էլ վերադասավորվել էր և սլատրաստվել գրոհի: Մարտի ընթացքում երկու կողմերն էլ կռվում էին անզիշում:

Մարտի թեժ պահին պարսիկները, ահաբեկված օսմանյան զորքերի գրոհի հուժկու թափից, ետ ընկրկեցին և նահանջեցին մարտի դաշտից: Հայերի մի թևը քաջվեց և հարվածի տակ ընկավ: Սակայն նրանք շտատանվեցին և շարունակեցին համարձակ կերպով գրոհել թշնամու վրա և, մեծ կորուստներ պատճառելով, նրան ստիպեցին նահանջել: Հաղթանակը դարձյալ հայերին էր պատկանում: Բայց նրանք, փոխանակ հետապնդելու թուրքերին և Ազուլիսի շրջանից դուրս քշելու, դադարեցրին մարտը և ընկան պարսիկների ետևից՝ նրանց վերադարձնելու համար:

Սա Դավիթ-Բեկի սխալն էր, որից օգտվեցին օսմանցիները: Նրանք չհեռացան Ազուլիսի շրջանից, կապ հաստատեցին Ազուլիսի խոշոր առևտրականների հետ ու նրանց դուրս բերեցին Դավիթ-Բեկի դեմ: Եվ երբ հայկական զորագնդերը վերադարձան ու նորից բանակեցին վանքում, ազուլիսցիները զնդակոծման ենթարկեցին նրանց և սպանեցին Մելիք-Փարսաղասին:

Հայկական զորքերը խրենց հայրենակիցներին հետ չընդհարվելու համար ստիպված եղան քանդել սլարիսպը, վանքի բակից դուրս գալ հակառակ կողմից ու հեռանալ քաղաքից: Սա էլ Դավիթ-Բեկի տակտիկական սխալն էր այն տեսակետից, որ անսպառիժ թողեց ազուլիսցիներին, որոնք առավել ևս գոտեպնդվեցին, հետսպալում նրանց զսպելու համար ուղարկված ջոկատին դիմադրեցին և ստիպեցին ձեռնունայն ետ վերադառնալ:

հայերին: Նրան խանգարում էին մի շարք հանգամանքներ. նախ, երկար ժամանակ նա պատերազմի մեջ էր եղել շվեդների հետ և անմիջապես չէր կարող ընդհարվել դեռևս բավականին լուրջ ուժ ներկայացնող թուրքական բանակի հետ, երկրորդ, նրան սպառնում էին եվրոպական պետությունները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնց ձեռնտու չէր ուսական ազդեցության տարածումը Պարսկաստանի և Անդրկովկասի վրա:

Ապստամբության վախճանը

Սյունիքի և Արցախի հայերը մի քանի տարի շարունակ, առանց դրսից օգնություն ստանալու, անհավասար պայքար էին մղում օսմանյան զավթիչների դեմ: Այդ օրհասական պատերազմում նրանք հույս ունեին, որ ուսական պետությունից կամ պարսիկներից օգնություն կստանան և թուրքերին դուրս կքշեն երկրից: Սակայն այդպես չեղավ, իսկ թուրքական սպառնալիքն ավելի ու ավելի էր սաստկանում: Հենց այդ էլ հայկական զորքի մեջ առաջ բերեց հուսախաբություն, տատանումներ ու երկպառակություն: Դեռևս Դավիթ-Բեկի և Սսայլի Հասան-Ջալալյանի կենդանության ժամանակ կազմալուծող տարրերն իրենց զգացնել էին տալիս: Դրա արտահայտությունն էին ազուլիսցիների և ապա Զավրնդուրի ջոկատների պառակտիչ գործողությունները:

Կազմալուծումը Ղափանի զորքի մեջ առավել սուր ձևով դրսևորվեց Դավիթ-Բեկի մահից հետո: 1728 թ. Ղափանի զինվորական հրամանատարությունն ամբողջությամբ անցավ Մխիթար Սպարապետի ձեռքը: Սա նույնպես արիաբար գլխավորեց հայերի պայքարը թուրք զավթիչների դեմ և մի շարք հաղթական մարտեր մղեց: Սակայն հենց նրա ժամանակ Ղափանի զորքը սկսեց պառակտվել և կազմալուծվել: Այդ բանը ցայտուն կերպով երևաց, երբ թուրքական բանակը երկրորդ անգամ պաշարեց Հալիձորի բերդը, որի պաշտպանությունը դարձյալ իրենց վրա էին վերցրել Մխիթար Սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը: Բայց այս անգամ նրանք, փոխանակ միահամուռ կերպով հարվածելու թշնամուն, պառակտվեցին:

Մխիթար սպարապետը պահանջում էր շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն, իսկ Տեր-Ավետիսը առաջարկում էր բանակցել թուրքերի հետ և բերդը հանձնել նրանց առանց դիմադրության: Զորքի մի մասը պաշտպանեց Տեր-Ավետիսին, և նա գնաց թուրքերի հետ քանակցելու, իսկ Մխիթար Սպարապետը զիջերով հեռացավ բերդից: Թուրքերը գրավեցին բերդը և, հակառակ իրենց տված խոստմանը, բոլորին թալանեցին, շատերին կա՞մ կոտորեցին, կա՞մ գերեվարեցին:

Հալիձորի դեպքից հետո թեև Մխիթար Սպարապետին հաջող-
վեց իր շուրջը համախմբել մնացած ջոկատներին և մի քանի հաջող
հարձակումներ գործել թշնամու վրա, նույնիսկ վրեժխնդիր լինել
թուրքերից Հալիձորի համար, սակայն ապստամբության ուժերի
կազմալուծումը հնարավոր չեղավ կասեցնել: Ղափանում այն շա-
րունակեց խորանալ և ավարտվեց նրանով, որ 1730 թ., երբ Մխի-
թար Սպարապետը Օրդուբադում թուրքերին ջարդելուց հետո վերա-
դառնում էր հնձորենսկի իր շտաբը, դարան մտած մարդիկ գնդակո-
ծեցին նրան և սպանեցին: Դրանից հետո Ղափանում օսմանյան
զորքերին այլևս կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտրվեց:

Հայկական զորքը նույնպիսի կազմալուծում ապրեց նաև Ղա-
րաբադում: Այստեղի հայկական զորքերը մինչև 1729 թ. հերոսա-
բար դիմադրում էին օսմանյան բանակին և պաշտպանում հայերի
ձեռք բերած ազատությունը: Սակայն Ռուսաստանից օգնություն
ստանալու հայերի բոլոր ջանքերը հաջողություն չունեցան: Ավան
Յուզբաշին, որ անձամբ գնացել էր Ռումյանցևից օգնություն խնդրե-
լու, այլևս չվերադարձավ Ղարաբադ: Սղնախնների հայկական զին-
վորությունը նույնպես կազմալուծվեց և զորքը ցրվեց: Օսմանյան
բանակն օգտագործեց հայկական զորքի կազմալուծումը և զավթեց
Ղարաբաղն ու Ղափանը:

Ապստամբության անհաջողության պատճառները և նշանակությունը

Սյունիքում հայերը շուրջ ութ տարի հերոսա-
կան պայքար մղեցին իրենց ազատության
համար: Այդ պայքարին մասնակցում էին
բնակչության բոլոր խավերը: Նրանք բոլորն
էլ, հատկապես աշխատավոր գյուղացիու-
թյունն ու արհեստավորությունը, շահագրգռված էին որքան կա-
րելի է շուտ թողափել օտարի լուծը: Նրանք ամենաեռանդուն մաս-
նակցություն հանդես բերին այդ պայքարին և իրենց ուսերի վրա
տարան ինչպես ճակատամարտերի, այնպես էլ զորքի համալրման,
զենքի ու ռազմական հանդերձանքի պատրաստման և պարենա-
վորման ամբողջ ծանրությունը:

Չնայած այս բոլորին, պատմագիտական գրականության մեջ
առաջ է քաշված այն սխալ թեզը, թե դա գյուղացիական ապստամ-
բություն էր՝ ուղղված ինչպես օտար զավթիչների, այնպես էլ հայ
մեկիքների ու կալվածատերերի դեմ: Ապստամբության ղեկավարու-
մը իրենց ձեռքն էին վերցրել բնակչության վերնախավերը՝ մեկիք-
ները, հոգևորականները և, մասամբ, առևտրականները: Սրանց մե-
ծամասնությունը նույնպես նվիրված էր ազատագրական պայքա-
րին: Սակայն, հակառակ ապստամբների անձնագոհությանն ու նը-

վիրավածութիւնը, հակառակ այն հաղթական հերոսամարտերի, որ նրանք մղեցին նախ պարսիկների, ապա թուրքերի դեմ, ապրտամբութիւնը անհաջող վախճան ունեցավ:

Ապստամբութեան անհաջողութիւնն ունի իր լուրջ պատճառները: Կարևորագոյն պատճառներից մեկը ապստամբութեան սահմանափակվածութիւնն էր տերիտորիալ նեղ շրջանակներում: Այն դուրս չեկավ Ղափանի և Ղարաբաղի սահմաններից, չընդգրկեց գոնե, Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանները նույնիսկ այն դեպքում, երբ Երևանն էլ էր ոտքի ելել թուրքերի դեմ, չվերածվեց համահայկական ապստամբութեան:

Անհաջողութեան պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ապստամբութիւնը շունք միասնական ղեկավար կենտրոն և գործողութեան հեռանկարային ծրագիր: Դավիթ-Քեկն իր զորավարներով, մի կողմից, Եսայի Հասան-Ջալալյանն ու Ավան Յուզբաշին, մյուս կողմից, գործում էին առանձին-առանձին:

Ապստամբութեան անհաջող վախճանին նպաստեց նաև այն, որ հայերը զրկվեցին իրենց դաշնակիցների օգնութիւնից: Վրաստանը օկուպացիայի ենթարկվեց և ի վիճակի չեղավ այլևս օգնութեան հասնել: Իսկ ցարական կառավարութիւնը չիրականացրեց իր խոստացած օգնութիւնը:

Թեև Սյունիքի ապստամբութիւնը իր նպատակին չհասավ, բայց խոշոր նշանակութիւն ունեցավ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար: Այդ ապստամբութիւնը բարձրացրեց ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը, նրա մեջ ամրապնդեց այն դադափարը, որ ինքն էլ կարող է զենք վերցնել և հաղթանակի հասնել: Այդ ապստամբութիւնը ցույց տվեց, որ հնարավոր է ընդհանուր թշնամու դեմ կազմակերպել անգրկովկասյան ժողովուրդների համագործակցութիւնը:

Սյունիքի և Ղարաբաղի ապստամբութիւնը ավելի ժողովրդականացրեց ազատագրական պայքարի դադափարը: Նրա ղեկավարների՝ Դավիթ-Քեկի, Մխիթար Սպարապետի, Ավան Յուզբաշու և այլոց անձնական քաջագործութիւնը և անձնագոհութիւնը օրինակ դարձան հայրենասիրութեան և ազատասիրութեան ոգով հետագա սերունդներին դաստիարակելու համար: Այդ ապստամբութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ապամտութեան պայծառ էջերից է:

**Ծարժման ժամա-
նակավոր վայրէջքը**

1734 թվականին պարսկական բանակը, որ նազիր խանի գլխավորությամբ հաղթանակ էր տարել աֆղանների և թուրքերի դեմ երկրի հարավային շրջաններում, մտավ Անդրկովկաս, պաշարեց Գանձակ քաղաքը, իսկ հաջորդ տարվա գարնանը՝ նաև Երևանը: Այդ նույն տարվա ամռանը օսմանյան մեծաքանակ զորքերը Քյոփուղու Աբդուլլա փաշայի գլխավորությամբ օգնության եկան Երևան քաղաքում պաշարվածներին: Պարսկական և օսմանյան բանակների միջև օգոստոսին Եղվարդ գյուղի մոտերքում ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Աբրահամ Կրետացու վկայությամբ, որը ճակատամարտից երեք օր հետո անցել էր մարտի դաշտում ընկած դիակների միջով, օսմանցիները ծանր պարտություն են կրել և տասնյակ հազարների կորուստ տվել: Դրանից հետո նազիր խանի բանակը շարժվեց դեպի Կարս, բայց օսմանցիները առաջարկեցին հաշտություն կնքել: Արդարև, 1735 թ. վերջացավ պարսկա-օսմանյան պատերազմը և Արևելյան Հայաստանը նորից անցավ պարսիկները տիրապետության տակ:

Ամբողջ Պարսկաստանը և նրան ենթակա երկրները թուրքերից մաքրելուց հետո, 1736 թ. սկզբներին, նազիր խանը իրեն հայտարարեց Պարսկաստանի շահ և երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց: Նա, իրազեկ լինելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին, փորձեց վարել այնպիսի քաղաքականություն, որը նրանց հետագայում հեռու կպահեր ազատագրական պայքար մղելու գաղափարից, կշատեր այդ ժողովուրդների ուժերը և նրանց վերնախավին կկողմնորոշեր դեպի Պարսկաստան: Այդ նպատակին հասնելու համար նազիր շահը Արևելյան Հայաստանում իրագործեց մի քանի ձեռնարկումներ: Դրանցից մեկը վերաբերում էր Ղարաբաղի և Ղափանի հայ մելիքներին: Նախորդ շրջանում, այդ մելիքները թեև ունեին որոշ իշխանություն իրենց կալվածքներում, բայց մեծ մասամբ ենթակա էին շրջապատի խաներին և հաճախ հալածվում ու կեղծվում էին նրանց կողմից: Նազիր շահը այդ մելիքներին համախմբեց և միավորեց հինգ մելիքությունների մեջ, որոնք պատմության մեջ հայտնի են «խամսայի մելիքություններ» անունով: Շահը ճանաչեց յուրաքանչյուր մելիքության գլուխ կանգնած մելիքի ինքնավար իշխանությունը, նրանց դուրս բերեց խաների հսկողությունից և անմիջապես ենթարկեց շահին: Այդ մելիքություններին իրավունք տրվեց հազարական զինվորից բաղկա-

ցած մշտական բանակ ունենալ և միություն կազմել, այնպես որ հինգ մելիքությունները միասին կունենային 5000 հոգուց բաղկացած մշտական զինված ուժ:

Խամսայի (արաբերեն՝ հինգ) մելիքությունները հետևյալներն էին՝ ա) Գյուլիստանի մելիքություն՝ Բեգլարյանների, բ) Ջրաբերգի մելիքություն՝ Իսրայելյանների, գ) Խաչենի մելիքություն՝ Հասան-Ջալալյանների, դ) Վարանգայի մելիքություն՝ Շահնազարյանների և ե) Իրզակի մելիքություն՝ Եգանյանների գլխավորությամբ:

Նաղիր շահը փորձեց սիրաշահել հայ հոգևորականությունը՝ անձնական ծանոթություն հաստատելով էջմիածնի կաթողիկոսի հետ, ընդարձակելով կաթողիկոսարանի կալվածքները և թեթևացնելով նրա հարկերը: Նա խրախուսեց նաև հայ առևտրականներին և նրանց շահագրգռեց Պարսկաստանում առևտուր ծավալելու գործում: Նաղիրը նույնիսկ որոշ շափով թեթևացրեց հայերի նկատմամբ եղած հարկապահանջությունը և, ինչպես վկայում է Աբրահամ Կրետացին, կարգադրեց մի շարք հարկերի միայն կեսը վերցնել հայերից: Պարսկական պետության այդպիսի քաղաքականությունը հայերին առժամանակ ետ կանգնեցրեց ազատագրական պայքարից: Դրան նպաստեցին նաև Սյունիքի ապստամբության անհաջողությունը և պարսկա-թուրքական պատերազմական գործողությունները, որոնք ծանր հարված հասցրին բնակչությանը:

Հայկական գաղթավայրերը և ազատագրական շարժումը Հայաստանում ազատագրական շարժման վայրէջքը տևեց մինչև XVIII դ. երկրորդ կեսը՝ շուրջ երեսուն տարի: 1760-ական թթ. նորից է նկատվում ազատագրական պայքարի ակտիվացում, բայց այս անգամ հասարակական կյանքի զարգացման այլ պայմաններում և այլ միջավայրում:

Արևմտյան Եվրոպայում, Լեհաստանում և Ուկրաինայի արևմտյան շրջաններում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում հաստատված հայկական գաղթավայրերի բնակչությունը ակտիվորեն ընդգրկվում էր զարգացող բուրժուական հարաբերություններում: Այդ գաղթավայրերի բնակչությունը, որ մեծ մասամբ առևտրականներ և արդյունաբերողներ էին, գյուրություններ էր ընկալում բուրժուական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ առաջացած նոր գաղափարները և, առանձնապես, սեփական հայրենիք, ազգային պետություն և իշխանություն ձեռք բերելու գաղափարը: Սակայն, նա իր այդ ձգտումները օտար երկրներում ապրելով իրականացնել չէր կարող: Նրա նկատմամբ գործադրում էին խտրականություն,

տնտեսական ու քաղաքական ճնշումներու Այդպիսի պայմաններում գաղութահայ բնակչութիւնը իր հայացքը դարձնում էր դեպի հայրենիք, դեպի Հայաստան: Եվ ահա հենց այդ գաղթավայրերի բնակչութեան մեջ էլ XVIII դ. կեսերին արթնանում է Հայաստանը թուրքական և պարսկական տիրապետութիւնից ազատագրելու միտքը:

Հայ ազատագրական շարժման գործում XVIII դ. երկրորդ կեսերին աչքի բնկան հատկապես Հնդկաստանում և Ռուսաստանում եղած գաղթավայրերը:

Մինչև XVIII դ. 40-ական թթ. անգլիացիները հաշիւի էին առնում հայ առևտրականներին, բայց երբ նրանք հաստատուն կերպով գաղթեցին Հնդկաստանը, սկսեցին այնտեղից դուրս մղել մյուսներին, որոնց թվում և հայ առևտրականներին: Այդպիսի իրադրութեան պայմաններում հնդկահայ գաղութի բուրժուականացող տարրերի մեջ առաջանում է հայրենիքն ազատագրելու և սեփական պետութիւն կազմակերպելու գաղափարը: Նույն միտքն է ծագում նաև Ռուսաստանում ապրող հայերի մեջ: Այստեղ պայմանները մի փոքր այլ կերպ էին դասավորվել: Ռուսական պետութիւնը օրըստօրե ավելի մեծ հետաքրքրութիւն էր հանդես բերում Արևելքի երկրների նկատմամբ և ձգտում էր նրանց վրա տարածել իր ազդեցութիւնը: Այդ կապակցութեամբ ուշադրութիւն էր դարձվում նաև Անդրկովկասի և Հայաստանի վրա: Հայերն ու անդրկովկասյան ժողովուրդները փորձում են օգտվել դրանից և Ռուսաստանի օգնութեամբ ազատագրվել թուրքական ու պարսկական տիրակալութիւնից: Այս մտադրութեան իրականացման համար Ռուսաստանում հաստատված հայ գործիչներից ոմանք ռուսական արքունիքում, հատկապես Եկատերինա II-ի գահակալութեան շրջանում, բարձրացրին Հայաստանի ազատագրութեան հարցը: Այսպիսով, Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղութներում սկզբնավորվում է հայ ազատագրական շարժման մի նոր շրջան:

Այս անգամ դրվում է ամբողջ Հայաստանի ազատագրման ու հայկական միասնական պետութեան ստեղծման հարցը: Առաջ են քաշվում դեմոկրատական սկզբունքներ պետական կառուցվածքում: Պահանջվում է ֆեոդալական կարգերի վերացում: Շարժման ղեկավարման գործում վճռական դեր է սկսում խաղալ բուրժուականացող առևտրական խավը, և շարժման մեջ որոշակիորեն դերակոչվում են տարբեր ուղղութիւններ:

Հովսեփի Էմինը և
ազատագրակաճ
շարժումը հնդկա-
հայերի մեջ

Հնդկահայ գաղութում հայկական ազատա-
գրական շարժման առաջին մունեստիկը եղա՛վ
Հովսեփի Էմինը կամ, ավելի ճիշտ, Էմին Հով-
սեփի Էմինյանը: Նա ծնվել է 1726 թ. Պարս-
կաստանի Համադան քաղաքում: Նրա նախ-

նինները Հայաստանից Պարսկաստան էին տարվել Շահ-Աբաս I-ի
ժամանակ: Հայրը՝ Հովսեփը, որ զբաղվում էր առևտրով, թողել էր
իր ընտանիքը Համադան քաղաքում (հոր մոտ), իսկ ինքը տեղա-
փոխվել էր Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքը: Շուտով այդտեղ է
բերել տալիս նաև իր որդուն՝ Էմինին՝ առևտրական գործում իրեն
օգնելու համար: Բայց Էմինը տարվում է բոլորովին այլ գաղա-
փարներով: Նա գեռես պատանեկան հասակում ակնհատես էր
եղել այն քոնսթյուններին, որ թուրքերն ու պարսիկները գործա-
դրում էին իր հայրենակիցների նկատմամբ: Լսել էր Սյունիքի հե-
րոսական ապստամբության և Ղարաբաղի ու Ղափանի մելիքու-
թյունների մասին: Նա Կալկաթայի նավահանգստում և այլուր,
շփվելով եվրոպացիների հետ, տեսնում էր նրանց քարձք կու-
տուրան, ռազմական կազմակերպվածությունը: Նրա գրիում առա-
ջանում է այն միտքը, որ պետք է սովորել, յուրացնել նրանց
ռազմական կազմակերպական ձևերը և ի սպաս դնել հայրենիքի
ազատագրման գործին:

1751 թ. օգտվելով հոր բացակայությունից, Էմինը իր հասա-
կակից մի երիտասարդի հետ վարձվում է մի նավում որպես հա-
տակ մաքրող և գալիս է Լոնդոն: Այստեղ նա շուրջ չորս տարի ապ-
րում է ծանր պայմաններում, օրվա հաց ու օթևան գտնելու համար
կատարում է զանազան ֆիզիկական աշխատանքներ: 1755 թ. Լոն-
դոնում Էմինը պատահաբար ծանոթանում է անգլիացի երի-
տասարդ գրող Էդմոնդ Բյորքի հետ, որը և նրան վերցնում է իր
հովանավորության տակ և նրա համար մատչելի դարձնում Լոնդո-
նի մտավորականության շրջանը:

Էդմոնդ Բյորքի հետ ծանոթանալուց միառժամանակ հետո Էմի-
նը հանդիպում է նորթումբերլենդի հերցոգին: Վերջինս հետաքր-
քրվում է Էմինով, վերցնում է նրա ինքնակենսագրությունը, բազ-
մացնել է տալիս և բաժանում անգլիական լորդերին որպես անգ-
լիական վերնախավի համար հետաքրքրություն ներկայացնող մի
պատմություն: Դա Էմինի համար նոր ծանոթություններ է ստեղ-
ծում և հաջողություններ բերում նրան: Անգլիական թագավորի որ-
դին՝ Կոմբերլենդի հերցոգը, որ նույնպես ծանոթացել էր Էմինի

կենսագրութեանը, իր հովանավորութեան տակ վերցրեց էմիինին և ընդունել տվեց Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան:

էմիինը Վուլվիչի ակադեմիայում սովորելու ընթացքում, փորձ ձեռք բերելու նպատակով մասնակցեց նաև անգլո-ֆրանսիական պատերազմին: Այս գործում էլ նա ընդունակութիւն ցուցաբերեց և աչքի ընկավ իր քաջութեամբ ու հմտութեամբ: Սակայն էմիինին միշտ հուզում էր հայրենիքի ազատագրութեան հարցը և, հենց որ նրա գործերը քարհնաջող ընթացք ստացան Լոնդոնում, նա ձեռնամուխ եղավ ազատագրական շարժման կազմակերպման գործին: Այդ նպատակով նա նամակներ գրեց իր հորը, Կալկաթայի հայերին և Վրաստանի թագավոր Հերակլ II-ին: Էմիինը հորը գրած նամակում խնդրում էր, որ իր նամակները կարողացվեն Կալկաթայի ազգեցիկ հայերի առջև, որ նրանց հորգորի մասնակցելու հայերի ազատագրական գործին, որ նրանք էլ նամակ գրեն Հերակլ II-ին և նրան համոզեն զլիավորել հայերի ու վրացիների ազատագրական շարժումը: Այդ նույն միտքը էմիինը հայտնում է նաև վրաց թագավորին գրած նամակում, նրան անվանելով հայոց ու վրաց թագավոր՝ կոչ անելով անցնել հայերի ու վրացիների զլուխ և պայքարել երկու ժողովուրդների ազատագրման համար:

էմիինը շէր բավարարվում միայն հնդկահայերի օգնութեամբ: Նա ձգտում էր շարժման մեջ ընդգրկել նաև Եվրոպայում եղած գաղթավայրերի հայերին: Այդ մասին տեղեկութիւն կա էմիինի հովանավորներից մեկի՝ տիկին Մոնտեգյուի մի նամակում, որի մեջ վերջինս հաղորդում է, որ Հոլանդիայում եղած ժամանակ էմիինը հավաքել է Հաագայի և մյուս քաղաքների նշանավոր հայերին, նրանց քննութեանն է դրել իր ծրագիրը, որին ներկա եղողները հավանութիւն են տվել և խոստացել օժանդակել:

էմիինն հաջողվեց 1758 թ. վերջերին տեսակցել Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Պիտտի հետ: Տեսակցութեան նպատակն էր ըստանալ անգլիական կառավարութեան աջակցութիւնը: Բայց ապարդյուն, Պիտտը ոչ մի աջակցութիւն չխոստացավ: Պատճառն այն էր, որ Անգլիան չէր ուզում վատացնել իր հարաբերութիւնները Թուրքիայի հետ և փորձում էր նույնիսկ նրան դուրս բերել Ավստրիայի դեմ, որի հետ պատերազմի մեջ էր: Դրանից հետո էմիինը պատրաստվեց ճանապարհ ընկնել դեպի Հայաստան:

Էմիինը Հայաստանում 1759 թ. ձմեռնամուտին Հովտեփ էմիինն արդեն ճանապարհին էր: Նա ափ իջնելով Ալեքսանդրեոս քաղաքում, եկավ Հալեպ, իսկ այնտեղից երկու հայ ուղեկիցների հետ ճանապարհ ընկավ դեպի

Հայաստան: էմինն անցնում էր գյուղեգյուղ, հետաքրքրվում հայերի վիճակով և աշխատում նրանց մեջ արթնացնել ազատագրական պայքարի գաղափարներ: էմինը հայ գյուղացիներին կոչ էր անում պայքարի ելնել սոցիալիստական, բռնության, անիրավահավասարության դեմ: Նա օրինակներ էր բերում եվրոպական ժողովուրդների կյանքից, աշխատելով համոզել հայերին, որ նրանք էլ հետևեն եվրոպացիների օրինակին, թոթափեն օտարի լուծը, ազատագրվեն և իրենց սեփական պետությունն ու հայրենիքն ունենան: Արդյուսի զրույցների ժամանակ հայերից շատերը, թեև տարակուսանքով ու ահով էին լսում էմինի խոսքերը և ընկալում նրա մտքերը, բայց միաժամանակ հակվում էին գեպի նա, նրա մեջ տեսնելով իրենց ազատության գործին նվիրված մի անձնավորություն: Կարին քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Ջենիս գյուղում էմինն իր պայտասակից հանում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» գիրքը և նրանց կարգում այն հատվածները, որտեղ Խորենացին պատմում է հայկական պետության և հայ ժողովրդի կատարած սխրագործությունների մասին: Նա խրախուսում է հայերին ոտքի ելնել և նորից ձեռք բերել իրենց ազատությունը:

Մշո սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովնան եպիսկոպոսը տեղեկանալով էմինի գործունեությունը և ազատագրական գաղափարներին, հետագայում նամակագրական կապեր է հաստատում էմինի հետ, գառնում է նրա մարտական գաղափարակիցը և կազմակերպչական աշխույժ գործունեություն ծավալում Արևմտյան Հայաստանում:

1760 թ. գարնանը էմինն արդեն էջմիածնում էր: Այստեղ նա անմիջապես շահյանեց Հայաստան գալու իր նպատակի և ծրագրի մասին, ինչպես արել էր Իսրայել Օրին, բայց, այնուամենայնիվ, էջմիածնի միաբանության անդամները նրա նկատմամբ անբարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեցին և նույնիսկ մի աննշան դեպքի կապակցությամբ բանտարկեցին նրան: Սակայն կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին տեղեկանալով էմինի բանտարկության մասին, կարգադրում է անմիջապես ազատել նրան:

Հայտնի չէ, թե էմինը կաթողիկոսին հաղորդե՞լ է իր մտադրությունն ու ծրագրերը, բայց նա էջմիածնում ձեռները ծալած չի նրստել: Այնտեղ եղած ժամանակ փորձել է կապ հաստատել Սրեանի առևտրականների հետ, ծանոթանալ երկրի դրությունը, տեղեկություններ հավաքել Վրաստանի և Պարսկաստանի քաղաքական իրադրություն մասին և նամակ է ուղարկել վրաց թագավոր Հերակլին: Այդ նամակում նա Հերակլին խնդրում է ընդունել իրեն և

հայտնում է, որ դրական պատասխան ստանալու դեպքում անմիջապես կմեկնի Թիֆլիս: Սակայն մի քանի օր հետո էմիտը փոխում է իր մտադրությունը և որոշում է վերադառնալ Անգլիա:

Նա հանգեց այն եզրակացության, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների հայացքն ուղղված է դեպի Ռուսաստան և հարկավոր է դիմել հենց այդ մեծ պետության օգնությանը: Եվ որպեսզի այդ օգնությունը ձեռք բերվի, նա որոշեց վերադառնալ Անգլիա, այնտեղից մեկնել Ռուսաստան և ռուսական կառավարության հանձնարարականով գնալ Վրաստան՝ Հերակլ II-ի մոտ:

8. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՕՋԱԿՆԵՐ

Է մ ի ն ը Ռուսաստանում

էմիտը 1760 թ. ապրիլին էջմիածնից ուղևորվեց Լոնդոն:

Նա Լոնդոնի իր բարեկամների միջնորդությամբ կապ հաստատեց ռուսական դեսպանության հետ, ռուսական դեսպան իշխան Գուլիցինից ստացավ Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարական՝ ուղղված արտաքին գործոց վարչությունը: 1761 թ. նոյեմբերին նա արդեն Պետերբուրգում էր: Այստեղ նրան ընդունեց Ռուսաստանի կանցլեր կոմս Վորոնցովը:

Կանցլեր Վորոնցովից անհրաժեշտ գրություններ վերցնելով Վրաստան մեկնելու համար էմիտը ճանապարհ ընկավ դեպի Ռիֆլիս: 1762 թվականի հունիսին նա արդեն Հյուսիսային Կովկասում էր և ամսվա վերջին ժամանեց սահմանամերձ Կզլար քաղաքը: Աստրախանում, Կզլարում և Հյուսիսային Կովկասի այլ վայրերում ապրող հայերը էմիտին դիմավորում էին մեծ խանդավառությամբ: Նրանք լսել էին էմիտի ծրագրի և նպատակների մասին, դիտեին, որ նա դնում է Անդրկովկաս և Հայաստան՝ հայրենիքի ազատագրության համար պայքար կազմակերպելու նպատակով: Այդ գաղափարը համակել էր նաև Հյուսիսային Կովկասում ապրող հայերի սրտերը: Աստրախանում էմիտին միացան մի քանի տասնյակ դիմված հայ երիտասարդներ, որոնք վճռել էին գնալ հայրենիք և մասնակցել նրա ազատագրական պայքարին: Կզլարի հայերը մի քանի հարյուր հոգով դիմավորեցին էմիտին և հանդիսավորությամբ նրան առաջնորդեցին քաղաք: Այդ հանդիսավորությունն ու դիմված ջոկատի առկայությունը կասկածառք առաջացրին ռուսական սահմանապահ զորքերի հրամանատար գեներալ Ստուպչինի մոտ, որը էմիտին թույլ չտվեց շարունակել ճանապարհը և պահակի ուղեկցությամբ ետ դարձրեց Աստրախան, իսկ այնտեղից էլ՝ Պետերբուրգ: Սակայն էմիտը չի հասնում մինչև Պետերբուրգ: 1762 թ.

սեպտեմբերին օծվելու համար Մոսկվա էր ժամանել նոր գահ բարձրացած թագուհին՝ Եկատերինա II-ը: Այդ կապակցությամբ Մոսկվա էին տեղափոխվել պետական մի շարք օրգաններ, որոնց թվում և արտաքին գործոց վարչությունը: Էմինը Մոսկվայում գիմեց արտաքին գործոց վարչությանը՝ Անդրկովկաս գնալու իրավունք ըստանալու համար: Նրան նորից ընդունեց կանցլեր Վորոնցովը՝ Գոլիցինի հետ միասին, որը Լոնդոնից վերադարձել և ստանձնել էր փոխ-կանցլերի պաշտոնը: Ռուսական կանցլերը նորից բարյացակամ վերաբերվեց էմինին, կարգադրեց նրան նոր անցագիր և հանձնարարականներ տալ Վրաստան մեկնելու համար:

Տեսակցության ժամանակ Վորոնցովը հայտնում է էմինին, որ Եկատերինա կայսրուհին նույնպես համակրում է նրա զառափարները և միաժամանակ առաջարկում է ծառայության մտնել ռուսական բանակում: Սակայն էմինը հրաժարվում է, հայտարարելով, որ ինքը վճռել է գնալ հայրենիք ու ծառայել նրա ազատագրության գործին:

Ռուսական կառավարությունը բարյացակամ էր էմինի ու նրա ծրագրի նկատմամբ, որովհետև շահագրգռված էր Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տիրապետության տակ եղած երկրները, հատկապես Անդրկովկասը և Հայաստանը, իր տիրապետության տակ առնելու խնդրում:

Էմինի ծրագիրը և Հերակլ II-ը

Էմինը Ռուսաստանում ծանոթություն հաստատեց այնտեղի հայ գործիչների հետ, որոնք համակրանքով վերաբերվեցին նրա ազատագրական գաղափարներին և գարձան ազատագրական պայքարի ակտիվ գործիչներ: Դրանցից են եղել Թարխան Մարգարյանը, որը դարձավ Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպված ջոկատի հրամանատարը, Պապա Խաթունյանը, Մովսես Բաղրամյանը, որ Մոսկվայում միացավ էմինին, դարձավ նրա զինակիցը և նրա հետ միասին գործեց մի քանի տարի, և ուրիշներ:

Էմինը ծանոթություն հաստատեց նաև հայ ազդեցիկ առևտրական ընտանիքի՝ Լազարյանների հետ և նրանցից որոշ նյութական օժանդակություն ստացավ: Հովհաննես Լազարյանը հետագայում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայերի ազատագրական շարժմանը: Հիշյալ անձնավորությունները մեծ շահով օգնեցին էմինին ռուսական արքունիքում իր գործերը կարգի բերելու, հայ բնակչության մեջ ազատագրական շարժման գաղափարի տարածմանը նպաստելու գործում:

Պապա Խաթունյանի և Թարխան Մարգարյանի միջոցով էմինը

նամականեր է հղել Հերակլ II-ին և նրանից պատասխան նամականեր ստացել: Այդ նամականերում էմինը հայտնում է վրաց թագավորին, որ ցանկանում է գալ Անդրկովկաս և ազատագրական պայքար կազմակերպել օտար զավթիչների դեմ, իսկ Հերակլը իր հերթին խրախուսում է էմինին և հրավիրում նրան Թիֆլիս:

1763 թվականի ապրիլին էմինը գալիս է Թիֆլիս: Քաղաքից դուրս նրան դիմավորելու էին Եկեղ բազմաթիվ հայեր: Հերակլի կարգադրությամբ վրացիներից և հայերից կազմված զինվորական մի ջոկատ նույնպես ընդառաջ էր եկել էմինին: Այդպես հանդիսավոր կերպով էմինը մտնում է Թիֆլիս: Հերակլ II-ը նրան հրավիրում է իր մոտ և երկար զրույց ունենում: Այդ և հետագա տեսակցությունների ժամանակ էմինը պատմում է Հերակլին իր նպատակների ու ծրագրի մասին, որի էությունը կայանում էր հետևյալում. ա) վրացիներից և հայերից ստեղծել ամրակուռ բանակ, այն կազմակերպել և վարժեցնել եվրոպական բանակների օրինակով, բ) ուժեղացնել կենտրոնական իշխանությունը, զսպել ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձգտումները և ամրապնդել պետությունը, գ) բացել դպրոցներ՝ երիտասարդությունը դաստիարակելով հայրենասիրության և ազատասիրության ձգտումներով: Ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, նրան ներշնչել ազատագրական գաղափարներ և նախապատրաստել օտար զավթիչների դեմ մղվող պայքարին, դ) կազմակերպել հայերի և վրացիների ապստամբություն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, ազատագրել հայկական և վրացական բոլոր հողերը, ե) ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն՝ Հերակլի գլխավորությամբ, զ) այդ պայքարի ընթացքում ապավինել ռուսական պետության օգնությամբ:

Հերակլ II-ը սկզբում ոգևորվեց էմինի ծրագրի որոշ, հատկապես կենտրոնական իշխանության ուժեղացման, բանակի կազմակերպման գաղափարներով, բայց Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ ապստամբության բարձրացման և գլխավորման հարցում միշտ խուսափողական դիրք էր բռնում: էմինն աշխատում էր համոզել Հերակլ II-ին, որ նա ձեռնարկի այդ ծրագրի իրականացման դործը: Հերակլի հետ էմինի ունեցած բանակցությունները ձգձգվեցին, և նա վրաստանում մնաց մինչև 1764 թ. ամառը: Վրաստանում եղած ժամանակ էմինը կապեր է հաստատում Հայաստանի առանձին շրջանների և գործիչների հետ՝ առանձնապես Մուշում, Երևանում և Ղարաբաղում գործող որոշ մարզկանց հետ:

Ազատագրական շարժման ակտիվացման գործում մեծ դեր է

խաղացել Հովնանը Արևմտյան Հայաստանում: Նա իր տրամադրութեան տակ եզած միջոցներով աշխատում էր դենք ձեռք բերել, կադմակերպել զինվորական ջոկատներ և, ինչպես էմինին գրած իր նամակներում հաղորդել էր, արդեն տարբեր շրջաններում ստեղծել էր մի քանի ջոկատներ, որոնց շարքերում ընդգրկվում էին ազատագրական պայքարին նվիրված մարդիկ: Հովնանը կապ էր հաստատել էրզրումի, Դիարբեքիի, Վանի և այլ քաղաքների հայ նշանավոր մարդկանց հետ և նրանցից ոմանց ներգրավել ազատագրական շարժման մեջ: Նա առանձին շրջաններում, օրինակ, էրզրումում, ուներ իր գործակալները, որոնք դրամական միջոցներ էին հավաքում պայքարի կազմակերպման համար:

Հովնանը էմինին գրած նամակներում հորդորում էր նրան՝ շարունակել իր ջանքերը ժողովրդի ազատագրումը իրականացնելու համար, անցնել Հերակլի զինվորներից կազմված մի ջոկատի գլուխ, նրա անունից մտնել Արևմտյան Հայաստան և պայքար սկսել թուրքական տիրակալութեան դեմ: Նա հաղորդում էր, որ այդ ժամանակ էմինի ջոկատին կմիանան մի քանի տասնյակ հազար զինված մարտիկներ և ազատագրական ապստամբությունը կծավալվի ամբողջ երկրով մեկ:

Հովնանի նամակները ոգևորում էին էմինին: Նա, Հերակլին ոգեշնչելու և գործի մղելու համար, այդ նամակների ու Հովնանի գործունեության մասին պատմում էր նրան ու հորդորում գործի անցնել: Սակայն Հերակլ II-ը խուսափում էր էմինին հաստատ խոստում տալուց և Թուրքիայի ու Պարսկաստանի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու որոշակի ձեռնարկումներից:

Հերակլը այլ կերպ վարվել չէր կարող: Նրա գլխավորած իշխանությունը թեև փաստորեն ինքնանկախ էր և հանդիսանում էր ուժեղագույններից մեկը Անդրկովկասում, այնուհանդերձ այնքան զորեղ չէր, որ ծառանար դեռևս բավականին ուժեղ օսմանյան պետության և Պարսկաստանի դեմ: Այդ էր պատճառը, որ Հերակլը ստիպված եղավ հեռու մնալ իր իշխանություն տերիտորիալ ընդարձակման և հայ-վրացական միացյալ պետություն ստեղծելու մտքից:

Էմինի ազատագրական ծրագրի դեմ դուրս եկավ էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին, որն անձնական ծանոթություն և բարեկամություն էր հաստատել Հերակլ II-ի հետ և նրան խորհուրդ էր տալիս ազատվել էմինի ներկայությունից: Կաթողիկոսի թելադրանքով էմինի դեմ են դուրս գալիս նաև Թիֆլիսի հայ առևտրականներից ոմանք, ինչպես և հայ հոգևորականները (առանձնապես

հարուստ վաճառական Աղամալի որդի Քարխանը և Զաքարիա եպիսկոպոսը): Ի դեպ, Սիմեոն Երևանցին Հերակլին դրած նամակներից մեկում վատաբանում է նաև Հովնանին, որին ինքը՝ թագավորը մի նամակ էր գրել, խրախուսելով նրա գործունեությունը, բայց նամակը բռնվել էր Երևանում և տհաճության առիթ տվել:

Այսպիսով, ստեղծված իրադրությունը և Հերակլ II-ի վրա էմինի ծրագրի հակառակորդների գործադրած ճնշումը վրաց թագավորին ստիպում են հրաժարվել էմինի հետ գործակցելու մտադրությունից:

Այդ բուլղոց հետո Հերակլը 1764 թ. ամռանը, հարմար առիթ գտնելով, իր մոտ է կանչում էմինին և առաջարկում հեռանալ Քիֆլիսից: էմինը ստիպված ուղևորվում է դեպի Ռուսաստան, բայց ճանապարհին հիվանդանում և մնում է կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերի մոտ:

Խամսայի մելիքությունները և Էմինը

Խամսայի մելիքությունները դուրս չէին մնացել էմինի ուշադրությունից: Քիֆլիսում եղած ժամանակ նա Ղարաբաղի մելիքներին դրած իր նամակներում հորդորում և ոգևորում էր՝ իրենց նախորդների նման պայքարի ելնել հայրենիքի ազատության համար: Եվ այժմ, երբ նա անհաջողության էր հանդիպել վրաց արքունիքում, հույսը դրեց Ղարաբաղի մելիքների վրա:

Խամսայի մելիքություններում XVIII դ. երկրորդ կեսին տեղի էին ունեցել նոր իրադարձություններ: Ղարաբաղի դաշտային մասում դեռևս նույն դարի 40-ական թթ. Փանահ խանի գլխավորությամբ կազմակերպվեց նոր իշխանություն, որն անվանվեց Ղարաբաղի խանություն: Այն սկզբից ևեթ նվաճողական ձգտումներ հանդես բերեց հայկական մելիքությունների նկատմամբ: Սակայն այդ ձգտումների իրականացման փորձերը հանդիպում էին հայ մելիքների միացյալ դիմադրությանը և խափանվում: Բայց շատ չանցած երկրառակություն է ծագում մելիքությունների միջև, որից օգտորվում է Փանահ խանը, կոտորում նրանց դիմադրությունը և տիրանում նրանց հողերի մի մասին: Պառակտման պատճառ եղավ այն, որ Վարանդայի Մելիք Հովսեփին սպանեց նրա եղբայր Շահնազարը և իրեն հռչակեց Վարանդայի մելիք: Նրա դեմ դուրս եկան մյուս մելիքները և հարձակվեցին Ավետարանոց գյուղում գտնվող նրա ամրոցի վրա:

Մելիք Շահնազարն իր իշխանությունը պահպանելու համար դիմեց Փանահ խանի օգնությանը: Վերջինս օգտագործեց այդ միջադեպը և ամբողջութամբ իրեն ենթարկելով Վարանդայի մելիքությունը, հարձակվեց իսլանի մելիքության վրա, այն խլեց Հասան-Ջալալյաններից և տվեց իր կողմնակից Միրզախանին: Այսպիսով, Փանահ խանը ջլատեց մելիքությունների ուժերը, 'Իրզակը կտրեց Ջրաբերդից ու Գյուլիստանից և երկարատև պայքարից հետո վերջին երկու մելիքությունների ղեկավարներին ստիպեց հեռանալ Ղարաբաղից: Այդ նույն ժամանակ Փանահ խանը մելիք Շահնազարի խորհրդով Վարանդայի Շուշի գյուղի մոտ կառուցեց մի ամուր բերդ և ամրացավ այնտեղ:

Ղարաբաղի խաների և հայ մելիքների միջև մղված պայքարի հետևանքով Գյուլիստանի Մելիք Հովսեփը և Ջրաբերդի Մելիք Հաթամը հեռացել էին Ղարաբաղից: Նրանք Հերակլ II-ի միջնորդությամբ Գանձակի խանից, որը բարեկամ էր վրաց թագավորին և թշնամի՝ Ղարաբաղի խանին, Շամխորի շրջանում փոքրիկ կավածքներ են ստանում և իրենց ջոկատներով բնակություն հաստատում այնտեղ: Նրանք հույս ունեին մի օր նորից վերադառնալ հայրենիք և վերականգնել իրենց իշխանությունը:

Այսպիսի վիճակում էին Ղարաբաղի հայ մելիքությունները, երբ 1766 թ. վերջերին Հովսեփ էմինը եկավ Գետաշեն՝ Մելիք Հովսեփի մոտ: Վերջինս սիրով ընդունեց էմինին: Բայց ո՛չ Մելիք Հովսեփը, ո՛չ էլ մյուս մելիքների ուժերն այլևս այն չէին, որ նեցույդ դառնային ազատագրական պայքարի ծավալմանը և հայրենիքի ազատագրմանը: Էմինը հանդիպումներ ունեցավ նաև Գանձասարի կաթողիկոսի և մյուս մելիքներից մի քանիսի հետ:

Այդ հանդիպումները էմինին բերեցին այն եզրակացության, որ մելիքները չեն կարող հենարան լինել իր գործին, և նա որոշեց հեռանալ Հայաստանից, դարձյալ ուղղություն վերցնելով դեպի Ռուսաստան: Սակայն ճանապարհին, Շամախու մոտերքում, նրան են հասցնում իր ծանոթներից մեկի նամակը, որով նա տեղեկացնում էր էմինին, թե Հերակլը զղջացել է իր արարմունքի համար և այժմ ուզում է, որ էմինը վերադառնա Ռիֆլիս:

Էմինը փոխեց Ռուսաստան մեկնելու իր մտադրությունը և ուղևորվեց Վրաստան: 1767 թ. նա նորից Հերակլի մոտ էր: Սա առաջվա նման սիրով ընդունեց էմինին, քանի որ Վրաստանին սպառնում էր թուրքական ներխուժումը, իսկ Հերակլը ցանկանում էր օգտագործել էմինի ռազմական գիտելիքներն ու հմտությունը օսմանյան զորքերի դեմ պատերազմի դեպքում: Էմինը իր հերթին

ողևորվեց այն հուլիսով, թե ննարավոր կդառնա իր փայփայած նըպատակի իրականացումը: Բայց թուրքական ներխուժում Վրաստան տեղի չունեցավ և Հերակլը նորից սաւը վերաբերմունք հանդես բերեց էմինի ծրագրի իրագործման նկատմամբ: Սա նորից հուսախար լինելով 1768 թ. նեռացավ Վրաստանից և մեկնեց Հընդկաստան:

էմինի գործունեությունը զգալի չափով նպաստեց ազատագրական գաղափարի տարածմանը և այդ շարժման նոր օջախների ստեղծմանը: Ռուսաստանում ապրող հայ գործիչներ Հովհաննես Լազարյանի և Հովսեփ Արղությանի հետ նրա ունեցած կապերը խըթան հանդիսացան այնտեղ ես հայ ազատագրական շարժման նոր օջախ ստեղծելու և ակտիվ կերպով Հայաստանի ազատագրության հարցը առաջ քաշելու գործին: Նրա գործունեությունը, Մշո Հովնանի հետ ունեցած կապերը աշխուժացրին ազատագրական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում, առանձնապես Մշո և նրա հարևան շրջաններում: էմինը նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ ազատագրական շարժումը XVIII դ. երկրորդ կեսին: Նա այդ շարժման պատմության մեջ մտավ որպես իր հայրենիքի ազատագրության անխոնջ մարտիկ ու լուսավորիչ:

Մադրասի խմբակը և նրա գործունեությունը

Այն ժամանակ, երբ էմինը գործում էր Անդըրկովկասում, Հնդկաստանի Մագրաս քաղաքի հայկական գաղութում կազմակերպվում է մի խմբակ, որը նույնպես նպատակ էր դընում պայքարելու Հայաստանի ազատագրության և հայկական պետականության վերականգնման համար: Խըմբակի ղեկավար փորիդը կազմում էին հարուստ ակնավաճառ Շահամիր Շահամիրյանը, ղարաբաղցի քահանա Մովսես Բաղրամյանը, որ մի քանի տարի ընկերակցել էր Հովսեփի էմինին և եղել նրա գաղափարակիցը, հարուստ առևտրական Գրիգոր Խոջաջանյանը, Հակոբ Շահամիրյանը՝ Շահամիր Շահամիրյանի որդին: 1773 թ. Մադրաս է գալիս նաև Հովսեփի էմինը և ակտիվ մասնակցություն ունենում խմբակի աշխատանքներին:

Մագրասի խմբակը, որին գլխավորում էր Շահամիր Շահամիրյանը, թեև որդեգրեց էմինի ազատագրական գաղափարներն ու ծրագրերը, բայց նա իր նպատակին հասնելու համար ընտրեց այլ ուղի: Այդ ուղին ազատագրական պայքարի գրավոր պրոպագանդան էր: Խմբակի նախաձեռնությամբ 1772 թ. Մադրասում ստեղծվեց հայկական տպարան, որտեղ հրատարակվում էին ազատագրական պայքարին նվիրված գրքեր և տարածվում հայ բնակչու-

թյան մեջ: Օրինակ՝ այդտեղ հրատարակված «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» գրքերն ուղարկվել են էջմիածին՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, Ղարաբաղի մելիքներին, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին և այլոց:

Բացի հրատարակված գրքերի առաքումից, Շահամիրյանը նամակներ էր գրում էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, վրաց Հերակլ թագավորին, խամսայի մելիքներին: Այդ նամակներում նա շարադրում էր Մադրասի խմբակի ծրագիրը Հայաստանի ազատագրության մասին: Այդ ծրագիրը բովանդակում էր հետևյալ հիմնական դրույթները.

ա) Բացել դպրոցներ, ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, երիտասարդությունը դաստիարակել ազատասիրության ու հայրենասիրության գաղափարներով, նրան ուսուցանել իր ժողովրդի պատմությունը:

բ) Զինել ժողովրդին, երիտասարդությունը սովորեցնել ռազմական գործը, նրան նախապատրաստել օտար տիրապետողներին դեմ զինված ապստամբության համար:

գ) Ապստամբության նախապատրաստման և կազմակերպման համար խամսայի մելիքների մոտ ստեղծել մի մարմին՝ կազմված Հայաստանի տարբեր շրջանների ներկայացուցիչներից:

դ) Հայաստանի ազատագրության գործը ֆինանսավորելու նրպատակով քահանայի մոտ խոստովանության գնացող յուրաքանչյուր մարդ ապստամբության համար պետք է տար այնքան, որքան կարող էր: Այդ գումարը քահանան պետք է մուծեր ընդհանուր գանձարկի:

ե) Ապստամբության հաղթանակն ապահովելու համար հայերը պետք է համագործակցեն վրացիների հետ՝ օտար լգավթիչների դեմ մղվող պայքարում և ձեռք բերեն ռուսական պետության հովանավորությունն ու օժանդակությունը:

զ) Ազատագրվելուց հետո ամբողջ Հայաստանում պետք է ըստեղծվեր համահայկական անկախ և ինքնուրույն պետություն՝ հանրապետական և բուրժուական կարգերով:

Մադրասի խմբակի գործունեությունը և նրա առաջադրած սլահանջները ղգալի տարբերություն ունեին ազատագրական շարժման նախորդ շրջանի համեմատությամբ: Այստեղ առաջնահերթ խնդիր էր համարվում ժողովրդին լուսավորելու, դպրոցներ բացելու և երիտասարդությունը ազատասիրության ոգով դաստիարակելու հարցը: Շահամիրյանը, էմինը և Բաղրամյանը հանդես էին գալիս ոչ միայն որպես ազատագրական շարժման անխոնջ գործիչներ, այլև որպես

լուսավորիչներ: Խմբակի կողմից առաջ էր քաշված ամբողջ Հայաստանն ազատագրելու և հայկական միասնական ինքնուրույն պետութուն ստեղծելու զազափարը:

Մազրասի խմբակը Հայաստանի ազատագրումը համարում էր իրենց՝ հայերի գործը: Այդ միտքը ցայտուն կերպով արտահայտված էր «Նոր տետրակ»-ի մեջ. հեղինակը դիմում էր հայ երիտասարդներին հետևյալ խոսքերով. «ապա ում երբեք լինի փոյթ առ այս՝ որ մենք վասն մեր ոչ ջանամք: Ուստի անընդհատ մինչև այնքան նրկըրտիլով՝ և ջանալով գուն գործել պարտիմք մինչ զի զերծուցեալ զմեզ սատարաւ»:

Մազրասի խմբակի ծրագրի կարևորագույն առանձնահատկութուններից մեկն էլ սոցիալական բարեփոխությունների՝ ֆեոդալական հարաբերությունների վերացման և պետական դեմոկրատական կարգերի ստեղծման զազափարն էր: Որքանով էլ զա այն ժամանակվա Հայաստանի համար երազանք լիներ, այնուամենայնիվ, նախորդ շրջանի համեմատությամբ, ազատագրական շարժումը մի նոր աստիճանի վրա էր բարձրացնում: Ի վերջո, այդ ժամանակ հայ բուրժուականացող առևտրականությունն ազատագրական շարժման մեջ ավելի ակտիվ դեր սկսեց խաղալ, քան առաջ, հանդես եկավ իր սեփական ծրագրով ու ձգտումներով:

Հայ ազատագրական շարժումը XVIII դ. երկրորդ կեսին ունեցավ նաև իր հակառակորդները, որոնց մեջ առավել աչքի էր ընկնում էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին: Նա գտնում էր, որ հայերը չպետք է դիմվեն և ապստամբեն պարսկական և թուրքական բռնակալության դեմ, այլ պետք է հնազանդությամբ սպասեն մինչև մի ուժեղ քրիստոնյա պետութուն զա և իրենց ազատի:

Նա դեմ դուրս եկավ էմինի գործունեությանը, անլուր հալածանք սկսեց Հովնանի դեմ, իսկ երբ ստացավ Մազրասի խմբակի հրատարակած գրքերը՝ հանդես եկավ նաև այդ խմբակի ազատագրական զազափարների ու գործունեության դեմ: Նա Մովսես Բաղրամյանին հալածանքի ենթարկեց, Շահամիրյանից պահանջեց ոչնչացնել հրատարակված գրքերը և առանց իր թույլտվության գրքեր չհրատարակել և փակել տպարանը:

Հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության բռնած թշնամական դիրքը խիստ բացասաբար էր անդրադառնում այդ շարժումը տարածելու և ժողովրդին իր ազատագրության համար ակտիվ պայքարի հանելու գործի վրա:

**Դրութիւնն Անդր-
կովկասում և Ռու-
սաստանը**

XVIII դ. վերջին քառորդում անդրկովկաս-
յան խանութիւնների վրա պարսկական կեն-
տրոնական իշխանութիւն Տակոտութիւնը
խիստ թուլացել էր: Այդ խանութիւններից
մի քանիսը համարյա ինքնավար իշխանութիւնների կերպարանք
էին ստացել: Դրանց մեջ առավել աչքի ընկնողը Կարաբաղի խա-
նութիւնն էր: Այն ավելի էր ընդարձակվել ու հզորացել: Իբրահիմ
խանն իրեն էր ենթարկել իսամայի մելիքներին, փորձում էր ծուռ-
կի բերել Գանձակի խանին և նրան դարձնել իր վասալը, բայց հան-
դիպում էր մյուս խաների և վրաց Հերակլ թագավորի դիմադրու-
թյանը: Հերակլը փաստորեն իրենից վասալական կախման մեջ էր
գրել Գանձակի և Երևանի խաներին, Երևանի խանին ստիպելով
հարկ վճարել: Ինքնավար դարձած այդ իշխանութիւնները անընդ-
հատ պայքարի մեջ էին իրար հետ: Իսկ դա ծանր էր անդրագառ-
նում անդրկովկասյան ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովըր-
դի վրա:

Նույն դարի 80-ական թթ. Անդրկովկասին լուրջ վտանգ էր ըս-
պառնում նաև թուրքիան: Օսմանյան սուլթանութիւնը ձգտում էր
իր իշխանութիւնը տարածել այդ երկրամասի վրա: 1783 թ. երբ
Վրաստանի և Ռուսաստանի փոխհարաբերութիւնն ավելի սերտ և
բարեկամական բնույթ ստացավ, օսմանյան պետութիւնը լուրջ
միջոցառումների դիմեց Անդրկովկասի խաներին Վրաստանի և Ռու-
սաստանի դեմ հանելու, նրանց ռուսական կողմնորոշումից հեռու
պահելու համար:

Էրզրումի, Կարսի և սահմանամերձ այլ շրջանների փաշաները
պատվիրակներ էին ուղարկում Երևանի Ղուլամ Ալի խանի մոտ,
որպեսզի նրան համոզեն միանալու թուրքերին ընդդեմ Վրաստա-
նի: Իսկ Ղուլամ Ալի խանի մահից հետո (1784) օսմանյան սուլթա-
նը Երևանի նոր խանին՝ Մահմեդին հատուկ ուղերձ ուղարկեց և
առաջարկեց միանալ իրեն, իրենց կողմը գրավել մյուս խաներին
և դուրս գալ Վրաստանի ու Ռուսաստանի դեմ՝ Անդրկովկասը Ռու-
սաստանի ազդեցութիւնից հեռու պահելու համար:

Ռուսաստանն իր հերթին նույնպես ուղիներ էր որոնում Անդր-
կովկասը գրավելու համար: Եկատերինա II-ը ձգտում էր Ռուսաս-
տանին միացնել Սև և Կասպից ծովերի առափնյա շրջանները: Դեռ-
ևս ռուս-թուրքական առաջին պատերազմի ժամանակ (1768—1774)

ռուսական զորքերի մի ջոկատ եկավ Վրաստան՝ Հերակլի գորքերի հետ միասին Թուրքիայի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելու համար: Ռուսական պետություն սահմանը ավելի մոտեցավ Անդրկովկասին, երբ Ռուսաստանին անցան Կուրանի մի մասը և Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները:

1783 թ. վրաց Հերակլ թագավորը դիմեց ռուսական պետությանը՝ Վրաստանը իր հովանավորություն տակ վերցնելու և Թուրքիայի հնարավոր հարձակումների դեպքում Վրաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու համար: Այդ թվականին Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիևսկի ամրոցում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքվեց պայմանագիր, որի համաձայն Վրաստանն ընդունեց ռուսական պետության հովանավորությունը և պարտավորություն ստանձնեց պատերազմի դեպքում Ռուսաստանի հետ միասին դուրս գալ Թուրքիայի դեմ, իսկ ռուսական պետությունը հանձն առավ Վրաստանը պաշտպանել Թուրքական և պարսկական հարձակումներից, և զորքեր ուղարկեց Վրաստան:

Գեորգիևսկի դաշնագիրը, ռուսական զորագնդի ժամանումը Անդրկովկաս և ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրվելը մեծ հույսեր էին ներշնչում նաև հայերին: Այս անգամ ազատագրական շարժումը լայն թափ ստացավ նաև Ռուսաստանում եղած հայկական գաղթավայրերում, որտեղ ասպարեզ ելան Հայաստանի ազատագրության գաղափարով տոգորված նոր գործիչներ:

Մովսես Սարաֆյանի ազատագրական ծրագիրը

Ռուսաստանում (առավելապես Հյուսիսային Կովկասում) եղած հայկական գաղութները XVIII դ. երկրորդ կեսին ավելի բազմամարդ էին դարձել և սկսել էին հանդես բերել կուլտուրական ու քաղաքական աշխույժ գործունեություն: Առանձնապես աչքի էին ընկնում Աստրախանի, Կզլարի և այլ վայրերի հայկական գաղութները: Այդտեղի հայ բնակչությունն ավելի ստվարացավ և գաղթավայրերի գործունեությունն ավելի մեծ թափ ստացավ, երբ 1778—1779 թթ. ռուսական կառավարությունը Ղրիմից տեղահան արեց մեծ թվով հայերի և վերաբնակեցրեց Իոնի Ռուստովում ու նրա շրջակայքում, հիմնեց Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութը: Այդ գաղթավայրերն էին գնում ու բնակություն հաստատում բազմաթիվ հայեր, այդ թվում նաև Պարսկաստանից և Անդրկովկասից եկած հարուստ առևտրականներ:

Հայերն այնքան էին աճել ռուսական պետության ենթակավայրերում և նրանց կուլտուրական ու կրոնական կյանքի տնօրինումն այնպիսի կարևորություն էր ստացել, որ Ամենայն հայոց կա-

Թողիկոս Սիմեոն Երևանցին հատուկ դիմում գրեց և պատվիրակու-
կություն ուղարկեց Եկատերինա II կայսրուհու մոտ, նրան խնդրե-
լով թույլ տալ Ռուսաստանում ապրող հայերի համար կազմակեր-
պել առանձին թեմ: Կայսրուհին ընդառաջեց հայոց կաթողիկոսի
խնդրանքին: 1768 թ. նա հատուկ հրովարտակով թուլլատրեց կազ-
մակերպել այդ թեմը, որն ամբողջութամբ պետք է ենթարկվեր
էջմիածնի կաթողիկոսին: Սիմեոն Երևանցին այդ թեմի առաջնորդ
նշանակեց Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանին՝ Լոռիի համանուն
ֆեոդալական տան անդամներից մեկին: Հայկական եկեղեցական
թեմի ստեղծումը նոր խթան հանդիսացավ Ռուսաստանի հայերի
կուլտուրական և քաղաքական գործունեության համար:

1769 թ. Աստրախանի բնակիչ, մետաքսագործությանը զբաղ-
վող Մովսես Սարաֆյանը, Հովհաննես Լազարյանի, Կրիգոր Կամ-
պանյանի և Պետերբուրգում ապրող այլ անվանի հայերի գիտու-
թյամբ, բայց իր անունից, Եկատերինա II-ին ներկայացրեց մի
ծրագիր՝ բաղկացած ներածությունից և տասնչորս հոդվածից այն
մասին, թե ինչպես Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հա-
յաստանը և վերականգնել հայկական պետականությունը:

Մովսես Սարաֆյանը Արարատյան դաշտի ծնունդ էր, առե-
տրական գործերով երկար ժամանակ եղել էր Թուրքիայում և
Պարսկաստանում, ծանոթ էր այդ երկրներում տիրող դրությանը և
հայ ժողովրդի ծանր վիճակին, իսկ հետո գնացել էր Աստրախան և
զբաղվում էր մետաքսի մշակությամբ:

Սարաֆյանի ծրագիրն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

ա) Վրաց երկու թագավորությունների հետ միասին պատե-
րազմ սկսել Թուրքիայի դեմ՝ Վրաստան ուղարկելով ռուսական մի
էքսպեդիցիոն կորպուս: բ) Ռուսաստանում եղած հայերից, հայ
հրամանատարի զլխավորությամբ, կազմակերպել կամավորական
ջոկատներ: Պատերազմական գործողությունների ընթացքում այդ-
պիսի ջոկատներ կազմակերպել Արևելյան և Արևմտյան Հայաս-
տանի հայերից, ներգրավելով նաև Ղարաբաղի մելիքների ուժերը,
նրանց մատակարարել զենք, հանդերձանք և նյութական միջոց-
ներ: գ) Ամբողջ Հայաստանն ազատագրելուց հետո միավորել այն,
կազմակերպել հայկական պետություն Ռուսաստանի հովանավորու-
թյան ներքո և հայերից մեկին ճանաչել որպես հայոց թագավոր:
դ) Հայոց թագավորությունը պարտավոր էր անհրաժեշտության
դեպքում Ռուսաստանին տրամադրել ռազմական ուժ և այլ մի-
ջոցներ, իսկ ռուսական պետությունը պետք է հովանավորեր նրան
ուրիշ պետությունների հարձակումների դեպքում:

Սարաֆյանի ծրագրի համաձայն Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելուց առաջ ռուսական զորքերը պետք է զբաղվեին Երևանը կամ, այլ կերպ ասած, Արևելյան Հայաստանը: Գրանից հետո ռուսական և վրացական զորքերը հայկական ջոկատների հետ միասին պետք է տարբեր ուղղություններով առաջ շարժվեին դեպի Արևմտյան Հայաստան, գրավեին Կարսը, Վանը և հաջողությամբ դեպքում շարունակեին իրենց առաջխաղացումը: Պատերազմական ծախսերը հողալու համար Սարաֆյանն առաջարկում էր կոնտրիբուցիա դնել Հայաստանում ապրող թուրքերի վրա, անհրաժեշտության դեպքում այն հավաքել նաև հայերից, նույնիսկ հայկական եկեղեցիներից վերցնել նրանց ունեցած թանկարժեք ըսպասեղենն ու այլ իրեր:

Սարաֆյանի ծրագիրը արտահայտում էր Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի բնակչության հայրենասիրական իղձերը, բայց այն միաժամանակ արտահայտում էր համարյա ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական ձգտումները: Հակոբ կաթողիկոս Շամախեցին դեռևս 1760 թ. դիմում և գրում ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորության տակ վերցնի հայ և վրաց ժողովուրդներին: Մի քանի տարի հետո, 1768 թ., նույնպիսի դիմումով Եկատերինա կայսրուհուն դիմեց նաև Սիմեոն Երևանցին: Կայսրուհին խոստացավ հայերին վերցնել իր հովանավորության տակ: Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և թուրքական տիրակալությունից ազատագրվելու ձգտումն ավելի ցայտուն է դրսևորված ռուսական կառավարությանն ուղղված Երևանի, Սյունիքի և այլ վայրերում ապրող հայերի դիմումներում:

**Հայ-ռուսական բանակցությունները
XVIII դ. 80-ական
թվականներին**

XVIII դ. վերջին քառորդում Ռուսաստանը նախապատրաստվում էր արշավանք սկսել դեպի Անդրկովկաս և Կասպիականի ափերը: Այդ գործը հանձնարարվել էր ռուս տաղանդավոր զորավար Սուվորովին: Նա դեպի Կովկաս շարժվելուց առաջ, Եկատերինա II-ի և իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի հանձնարարությամբ, Հայաստանին վերաբերող հարցերը քննելու համար մի խորհրդակցություն է գումարում, որին մասնակցելու համար հրավիրվում են Հովհաննես Լազարյանը, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և Հովսեփ էմինը: Վերջինս այդ ժամանակ գտնվում էր Նոր-Ջուղայում և ի վիճակի չէր ներկա լինելու խորհրդակցությանը, թեև Արղությանը այդ մասին նրան նամակ էր գրել:

խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ Պետերբուրգում 1780 թ.

հունվարին: Այնտեղ արժարժվել են Հայաստանին ու հայերին վերաբերող մի շարք հարցեր և խոսք է եղել հայկական պետության վերականգնման հնարավորության մասին: Խորհրդակցությունը նպատակ է ունեցել խրախուսել հայերին, նրանց մասնակից դարձնել դեպի Անդրկովկաս կատարվող ռուսական ղորքերի արշավանքին և ապահովել նրանց օժանդակությունը արշավող բանակին: Այդ կարևոր հարցերը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է եղել, որ Հազարյանն ու Արղուսյանը մի քանի անգամ հանդիպումներ ունենան իշխան Պոտյոմկինի և գեներալ Սուվորովի հետ: Վերջինիս հետ տեղի ունեցած զրույցներից մեկի մասին Արղուսյանը գրել է. «...Մեր թախանձեղն նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տերութիւն մի մեծն Հայաստան ի քաղաք Երևան. պատասխանեց թե կարելի է...»:

Գեներալ Սուվորովը Հյուսիսային Կովկաս դալուց հետո կապ հաստատեց Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ, որոնք նորից ոգեվորվում են ազատագրական գաղափարներով ու հույսերով: Սուվորովին հաջորդած կովկասյան ղորքերի հրամանատար գեներալ Պավել Պոտյոմկինը իշխան Գ. Պոտյոմկինի հանձնարարություններ նամակներ է ուղարկում Ղարաբաղի մելիքներին և Ղուկաս կաթողիկոսին՝ հայտնելով նրանց ռուսական ղորքերի առաջիկայում կատարվելիք արշավանքի մասին և հուսադրում, որ այդ արշավանքը կօգնի հայերին ազատագրվելու թուրք-պարսկական տիրակալությունից:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մելիքները նոր մարդիկ էին: Գյուլիստանում մելիքությունն իր ձեռքն էր վերցրել Մելիք Աբովը, Ջրբաբերգում՝ Մելիք Մեջլումը, Գիզակում՝ Մելիք Բախտամը: Սրանք նույնպես, իրենց նախորդների նման, մաքառում էին Իբրահիմ խանի դեմ՝ իրենց իշխանությունը պահպանելու համար: Սրանք մի քանի այլ մարդկանց հետ միասին 1783 թ. մարտին հավաքվեցին Գանձասարի վանքում՝ Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ, և քննարկեցին Պոտյոմկինի նամակը: Այդ ժողովը որսւշւց ընդունել ռուսական հպատակությունը, խնդրել ռուսական պետությանը շտապեցնելու իր ղորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան և Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսի, վեց Եպիսկոպոսի ու վեց մելիքների ստորագրություններով գրություններ ուղարկվեց իշխան Պոտյոմկինին: Վերջինս Գանձասարի ժողովի դիմումը ստանալուց հետո, շուտով, նույն թվականի ապրիլին, կարդադրում է գեներալ Պոտյոմկինին արշավանք սկսել դեպի Անդրկովկաս, պաշտոնանկ անել Իբրահիմ խանին և Ղարաբաղում կազմակերպել հայկական իշխանություն, որի գլուխ դնել մելիքներից մեկին:

Այդ նույն ժամանակ ռուսական պետությանը դիմումներ են

գրում նաև Երևանի հայերը Սրանք կապ են հաստատում ռուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և 1784 թ. երևանցի առևտրական Ստեփան Տեր-Սահակյանին ուղարկում են Ռուսաստան, նրան հանձնելով Եկատերինա II-ին գրած դիմումը: Տեր-Սահակյանը Ռուսաստան ղնալու ճանապարհին լինում է Աստրախանում, տեսակցում իշխան Պոտյոմկինի հետ և ապա ուղևորվում Պետերբուրգ: Լաղարյանն ու Արղուիթյանը ռուսական կառավարությանը Ստեփան Տեր-Սահակյանին ներկայացնում են որպես Հայաստանի պատվիրակի:

Սակայն դեպի Անդրկովկաս արշավանք սկսելու մասին իշխան Պոտյոմկինի հրամանը չիրագործվեց: Դրա պատճառներից մեկը Անդրկովկասում գտնվող պարսկական մի քանի խաների, հատկապես Ղաթաբաղի Իբրահիմ խանի խորամանկ և երկերեսանի քաղաքականությունն էր: 1783 թ., երբ վրաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվում էր Գեորգիևսկի դաշնագիրը և որոշվում էր իշխանազուրկ անել Իբրահիմ խանին, վերջինս պատվիրակություն ուղարկեց ռուսական հրամանատարություն մոտ և հայտնեց, որ ընդունում է ռուսական հայատակությունը: Ռուսաստանին հայատակություն են հայտնում նաև խոյի և այլ վայրերի խաները: 1784 թ. պարսկական զահին տիրելու հավակնություն ունեցող Ալի-Մուրադ խանը Ռուսաստանից աջակցություն ստանալու նպատակով բանակցություններ սկսեց Եկատերինա II-ի հետ և խոստացավ Ռուսաստանին զիջել Կասպից ծովի արևմտյան ափերը, Ղարաբաղը, Ղարադաղը և Երևանի խանությունը:

Այդպիսի նպատավոր առաջարկությունները գայթակղեցրին ցարական կառավարությանը, որը որոշեց դիվանագիտական, խաղաղ ճանապարհով տիրանալ այդ երկրամասին: Բայց ապարդյուն: Իբրահիմ խանը և մյուսները ջանում էին ժամանակ շահել և մտադրություն չունեին ենթարկվելու Ռուսաստանին, իսկ Ալի-Մուրադը նույն թվականին էլ մեռավ՝ առանց իր խոստումը կատարելու:

Հայ-ռուսական դաշնագրի երկու ցախագիծ և ազատագրական շարժման երկու ուղղություն

Պարսկական և թուրքական տիրակալությունից Հայաստանի ազատագրման հարցը XVIII դ. 80-ական թթ. ավելի սերտորեն է կապվում Ռուսաստանի օգնության հետ: Ռուսական պետությանն ուղղված Արևելյան Հայաստանի բնակչության հաճախակի դիմումները, Եկատերինա II-ի արքունիքի և նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ Հովսեփ Արղուիթյանի և Հովհաննես Լաղարյանի մտտիկ հարաբերությունները մեծ դեր խաղացին այդ գործում:

Երկրի ազատագրումը Ռուսաստանի հետ էին կապում նաև Մադրասի խմբակի ղեկավարները: Շահամիր Շահամիրյանն իր որդուն՝ Եղիազարին ուղարկում է Պետերբուրգ՝ հայրենիքի ազատագրության հարցը ռուսական պետության առաջ բարձրացնելու համար: Եղիազարը Պետերբուրգում «Նոր տետրակ»-ը թարգմանել է տալիս ռուսերեն և տարածում ռուսական քաղաքական գործիչների շրջանում:

Հայերը նույնիսկ փորձեցին կազմել Ռուսաստանի հետ կնքվելիք պայմանագրի նախագծեր և ներկայացնել Եկատերինա II-ին:

Այդպիսի նախագծեր նախապատրաստվեցին թե՛ Ռուսաստանում եղած հայկական գաղթավայրերում՝ Հովտիկ Արղուիջյանի և Հովհաննես Լազարյանի ղեկավարությամբ, և թե՛ Մադրասի գաղութում՝ Շահամիրյանի ղեկավարությամբ: Պետերբուրգի 1780 թ. խորհրդակցությունից հետո հրապարակ հանվեցին հայ-ռուսական դաշնագրի երկու նախագիծ: Նախագծերից մեկը, որը գրականության մեջ հայտնի է «Հյուսիսային ծրագիր» անունով, կազմել է Հովսեփ Արղուիջյանը, իսկ մյուսը, որն անվանվել է «Հարավային ծրագիր», մշակել է Շահամիր Շահամիրյանը:

Արղուիջյանի առաջարկած նախագիծն ունի 18 հոդված, որոնց հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է.

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ռուսական զորքերի մի մասը մնում է երկրում՝ պարսկական և օսմանյան հարձակումներից այն պաշտպանելու համար:

բ) Հայոց գահի թեկնածու առաջադրում է ցարը՝ կա՛մ հայերից, կա՛մ իր հավատարիմ մարդկանցից: Նախադրում ակնարկված է իշխան Պոտյոմկինը, որին համարում էին Հայաստանի խնամակալ:

գ) Ով էլ որ լինի Հայաստանի թագավորը, երկիրը կառավարվելու է հայկական օրենքներով:

դ) Հայկական թագավորությունը գտնվելու է Ռուսաստանի հովանավորության ներքո և ռուսական պետությանը վճարելու է հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու է զինքով:

ե) Հայաստանում պահպանվելու են ֆեոդալական հարաբերությունները: Հայ ազնվականության մնացորդներն իրավունք ունեն նորից տիրանալ ընդարձակ կալվածքների, իրենցից կախման մեջ զննելով գյուղացիներին:

Ապա մի շարք հոդվածներում խոսվում է ռուսական և հայկական պետությունների միջև հավիտենական բարեկամության պահպանման, առևտրական, կրոնա-դավանաբանական հարաբերու-

թյունների կարգավորման, հայկական պետական նշանների, մայրաքաղաքի և այլ հարցերի մասին:

Արդուժյանի առաջարկած նախագծի բովանդակութունից պարզ երևում է, որ Հայաստանի ազատագրումից հետո այնտեղ ստեղծվելու էր հայկական պետություն Ռուսաստանի դերիշխանության ներքո՝ միապետական կարգերով և ֆեոդալական հարաբերութուններով:

Շահամիրյանի առաջարկած նախագիծն ունի 20 հոդված և առաջագրում է հետևյալը՝

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ոռոսական զորքի մի մասը, շուրջ 6000 զինվոր, քսան տարով մնում և Հայաստանում՝ երկրի պաշտպանության համար: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանի ամբողջություններն ու բերդերը գտնվելու են ոռոսական հրամանատարության տրամադրության տակ: Հայաստանի վառավարութունը հատուցելու է այդ զորքերի ծախսը:

բ) Հայաստանի պետությունը ունենալու է պառլամենտական կառուցվածք և կոչվելու է «Հայոց տուն», որը երկիրը կառավարելու է հայկական օրենքներով և հրովարտակով կազմելու է Հայաստանի կառավարություն: Նախագծում կառավարությունը անվանված է նախարարություն, որի անդամները և հատկապես նախագահը՝ նախարար, լինելու են ազգով հայ և հայկական եկեղեցու դավանությամբ:

գ) «Հայոց տունը» ճանաչելու է Ռուսաստանին որպես իր ազատարարի, նրա հետ պահպանելու է մշտական բարեկամութուն և, որպես հավատարմության նշան, տարեկան մեկ անգամ ոռոսական ցարին ընծայելու է 20 մսխալ (մոտավորապես 84 գ) մաքուր ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ: Հայաստանը պարտավորվում է հարկ եղած դեպքում զորք տրամադրել Ռուսաստանին՝ նրա թշնամիների դեմ կռվելու համար: Ռուսական կայսրութունը ճանաչելու է «Հայոց տունը» որպես Հայաստանի թագավորութուն, որի դեսպանը՝ «Հայոց բեռանը», նստելու է Պետերբուրգում: Իսկ եթե վիճելի հարց ծագի երկու պետությունների միջև ու նրանք խաղաղությամբ չկազոնանան լուծել, ապա դիմում են երրորդ պետությանը, որի վճիռը պարտադիր է լինելու և՛ Հայաստանի, և՛ Ռուսաստանի համար:

Նախագծի մնացած հոդվածներում խոսվում է երկու պետությունների միջև մի շարք այլ հարցերի՝ առևտրի, պարտքերի վճարման, քրեական հանցադործ փախստականների, կրոնադավանաբանական խնդիրների կարգավորման մասին և այլն:

Այսպիսով, այդ նախագծում առաջագրված է հայկական ան-

կախ պետութիւն ստեղծման, ֆեոդալական կարգերի վերացման և բուրժուական կարգերի հաստատման պահանջը: Ընդ որում հայկական պետութիւնը պետք է ունենար հանրապետական բնույթ և դեմոկրատական կառուցվածք: Այդ նախագծերի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ XVII դ. երկրորդ կեսին հայկական ազատագրական շարժման մեջ գոյութիւն է ունեցել երկու հոսանք՝ կղերաֆեոդալական, որի ղրուխ կանդնած էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, և բուրժուա-դեմոկրատական, որին ներկայացնում էր Մադրասի խմբակը՝ Շահամիր Շահամիրյանի և Հովսեփ Էմինի զլխավորութեամբ:

Կղերա-ֆեոդալական ուղղութիւնը, արտահայտելով կալվածատերերի, հոգեւորականների և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հայ խոշոր առևտրականների տրամադրութիւնները, գտնում էր, որ Հայաստանում սոցիալական փոփոխութիւններ չը պետք է կատարվեն, իսկ պետութիւնը պետք է ունենա ֆեոդալական-միապետական կառուցվածք և ենթակա լինի ցարական կառավարութեանը: Դրան հակառակ, բուրժուա-դեմոկրատական ուղղութիւնը, որ արտահայտում էր բուրժուականացող հայ առևտրականների, մտավորականների և դեմոկրատական այլ խավերի ձգտումներն ու իղձերը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանում վերացնել հին՝ ֆեոդալական կարգերը, հաստատել դեմոկրատական կարգեր, տարածել լուսավորութիւն և ստեղծել անկախ պետութիւն: Տվյալ ժամանակաշրջանում կղերա-ֆեոդալական հոսանքի առաջադրած նախագծի իրականացման համար ավելի ուշ հիմքեր կային, քան բուրժուա-դեմոկրատական ուղղութիւնն նախագծի համար, թեև այն հագեցված էր դարի ամենաառաջադիմական գաղափարներով և պատմական խոշոր նշանակութիւն ուներ:

Երկու նախագծերն էլ ներկայացվել են ցարական կառավարութեանը: Ինչպես վկայում է Արղությանը՝ Շահամիրյանին գրած իր նամակում, հայերի այն խնդրանքին, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվի դաշնագիր, ռուսական կառավարութիւնը պատասխանել է. «Թէ թագաւորը ընդ թագավորաց կարեն դնել դաշինս, ազգի ձերում ո՞վ է թագավորն որ համարձակեցի զդաշն խորհրդել», այսինքն՝ հայերը պետութիւն չունեն, հետևապես, նրանց հետ պայմանագիր չի կնքվի: Այդպիսով, դաշնագրի երկու նախագծերը մնացին որպես արխիվային նյութ հայ-ռուսական բանակցութիւններին մասին:

Գրությունն ԱՇղըր- Անդրկովկասի քաղաքական վիճակը 1783 թ.
կովկասում և ոռու- հետո ավելի ժանրացավ: Ռուսական հպա-
ռական գործերի ար- տակության խոստում տված խաները զրժե-
շավանքը ցին իրենց խոսքը և փորձում էին ամրացնել
իրենց դիրքերը: Թուրքական կառավարություն-
նը խանություններում ամեն կերպ հրահրում էր հակառուսական
տրամադրություններ:

Թուրքիան Հերակլ II-ի դեմ հանեց ինչպես կովկասյան լեռ-
նաբնակ ցեղերին, այնպես էլ խաներին: Նրա գրգռամբ 1785 թ.
Ավարայի Օմար խանը լեզգիներից և այլ ցեղերից կազմված բազ-
մամարդ բանակով արշավեց Վրաստանի արևելյան շրջանների վրա
և մինչև 1787 թ. թալանի ու ավերի ենթարկեց ինչպես այդ շրջան-
ները, այնպես էլ Լոռին ու Երևանի՝ խանության հյուսիս-արևմտյան
մասերը՝ մինչև Աշտարակ ու Եղվարդ:

Օմար խանին օժանդակում էին նաև Ղարաբաղի ու Խոյի խանե-
րը: Նրանց նպատակն էր՝ ծունկի բերել Հերակլ II-ին և ստիպել
նրան հրաժարվելու Ռուսաստանի հետ դաշնակցելուց: Ղարաբաղի
Իբրահիմ խանը 1787 թ. այսինքն՝ Ռուսաստանին հպատակություն
հայտնելուց շորս տարի հետո դիմում է օսմանյան սուլթանին, իր
հպատակությունը հայտնում նրան և օգնություն խնդրում:

Օսմանյան սուլթանը խոստանում է օժանդակություն ցույց
տալ, և Իբրահիմ խանը գործի է անցնում: Նա Խոյի և Ավարայի խա-
ների հետ միասին հարձակվում է Նախիջևանի և Գանձակի խանու-
թյունները վրա, տիրում նրանց և իր մարդկանց դնում իշխանու-
թյան գլուխ:

Իբրահիմ խանը, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, սկը-
սեց հաշվեհարդար տեսնել նաև Ղարաբաղի մելիքների և հայ բը-
նակչության հետ: Նա խաբեությամբ իր մոտ կանչեց մելիքներին ու
Գանձասարի կաթողիկոսին և բանտարկեց Շուշիի բերդում: Մելիք-
ներից երկուսը 1787 թ. կարողացան փախչել բանտից և նորից պայ-
քար սկսել Իբրահիմ խանի դեմ, իսկ կաթողիկոսն ու մյուս մելիք-
ները սպանվեցին բանտում: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ձեռնար-
կեց Ղարաբաղի հայ բնակչությանը այլ վայրեր տեղափոխելու կամ
պարզապես ֆիզիկապես ոչնչացնելու գործը:

Այդպիսի վիճակ էր տիրում Անդրկովկասում և Արևելյան Հա-
յաստանում, երբ Պարսկաստանում ներքին խռովությունների և գա-
հակալական պայքարի ընթացքում հաղթանակ տարավ կաշառների
ցեղին պատկանող Աղա-Մահմեդ խանը: Նա անդրկովկասյան խա-
ներից և Հերակլ II-ից պահանջում էր ընդունել իր դերիշխանու-

թյունը: Նրանցից ոմանք առերես ընդունեցին այդ պահանջը, իսկ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ու վրաց Հերակլ Թագավորը մերժեցին Աղա-Մահմեդ խանի պահանջը: Հենց այդ էլ առիթ տվեց, որ Աղա-Մահմեդ խանը, 1794 թ. իրեն պարսից շահ Տայտարարելուց հետո, արշավեր դեպի Անդրկովկաս:

Արշավանքն սկսվեց 1795 թ.: Աղա-Մահմեդ խանի 50 հազարանոց բանակը շարժվեց դեպի Ղարաբաղ, Երևան և Շամախի: Պարսից զորքերի այն մասը, որ Արարատյան դաշտն էր մտել, պաշարեց Երևանը. 30 օրից հետո քաղաքն ու բերդը անձնատուր եղան՝ առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների: Աղա-Մահմեդ խանը 1795 թ. ամբողջ ամառը զբաղված էր Շուշիի բերդի պաշարմամբ, բայց չկարողացավ գրավել այն և որոշեց արշավել Թիֆլիս: Վրաստանն անպատրաստ էր դիմադրելու պարսից զորքին: Հերակլը իր զորքերի մի մասը նույնիսկ քաղաքից հանել և ուղարկել էր ուրիշ տեղ, իսկ ռուսական գումարտակը, որ Գեորգիևսկի դաշնագրովյամբ Վրաստան էր եկել, վաղուց էր հեռացել Թիֆլիսից:

Աղա-Մահմեդ խանի զորքերը, հաղթահարելով վրացական բանակի թույլ դիմադրությունը, նույն թվականի սեպտեմբերին գրավեցին Թիֆլիսը, կողոպտեցին հարուստ քաղաքը և բազմաթիվ գերիներով հեռացան այնտեղից:

Պարսից շահի հաջողությունները նորից էին ամրապնդում Պարսկաստանի գերիշխանությունը Անդրկովկասի վրա, իսկ դա ձեռնտու չէր ոչ անդրկովկասյան ժողովուրդներին և ոչ էլ ռուսական պետությանը: Այդ պատճառով Ռուսաստանը որոշեց նոր արշավանք ձեռնարկել դեպի Անդրկովկաս՝ կանխելու պարսկական գերիշխանության հաստատումն այնտեղ:

Նախքան արշավանք սկսելը ռուսական հրամանատարությունը 2000 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ ուղարկեց Վրաստան՝ Հերակլին օգնելու համար, իսկ հաջորդ՝ 1796 թ. դարնանը արշավանք սկսեց դեպի Անդրկովկաս: Արշավանքը գլխավորում էր կոմս Պլատոն Զուբովը: Նրա բանակը հաջողությամբ վերցրեց Դերբենդը և առանց դիմադրության հանդիպելու առաջ շարժվեց դեպի հարավ: Արաբաջի, Բաքվի և մյուս տեղերի խաները շտապեցին իրենց հրապատակությունը հայտնել Ռուսաստանին, իսկ Աղա-Մահմեդ խանը իր բանակով այդ ժամանակ մեկնել էր Պարսկաստան՝ Խորասանում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար:

Ռուսական զորքերը նույն թվականի դեկտեմբերին մտան Գանձակ, որի խանը առանց դիմադրություն անձնատուր եղավ:

Կոմս Զուբովի բանակի հետ միասին Անդրկովկաս էր գալիս Հովսեփ Արղուիթյանը: Սա փայտաշու էր այն հույսը, թե այս անգամ արդեն կիրականանա, գոնե, Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և կվեբրականգնվի հայկական պետությունը, բայց այդպես չեղավ: 1796 թվականի նոյեմբերին մահացավ Եկատերինա II-ը և գահ բարձրացավ նրա որդի Պավել I-ը: Նա իր համախոհների հետ միասին, որոնք շէին հետևում Եկատերինա II-ի արտաքին քաղաքականությանը, հրամայեց դադարեցնել ռուսական զորքերի առաջխաղացումը և ետ վերադառնալ Հյուսիսային Կովկաս, Հայերի իղձը՝ օգտագործել այդ արշավանքը և ազատագրվել պարսկական և թուրքական լծից, դարձյալ անկատար մնաց:

Ռուսական բանակը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, երբ 1797 թ. գարնանը Աղա-Մահմեդ խանը մի նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Անդրկովկաս: Նրա զորքերը անցան Արաքսը. մտան Սյունիք, գրավեցին Շուշիի քերդը, որի խանը՝ Իբրահիմը, այս անգամ փախել էր այնտեղից, և փաստորեն վերականգնեցին պարսկական կենտրոնական իշխանության տիրակալությունը անդրկովկասյան խանությունների վրա: Թեև շահի բռնություններն ու դաժանությունները իր դեմ հանեցին նույնիսկ նրա մոտիկ և հավատարիմ մարդկանց, որոնց ձեռքով էլ նա ստանվեց նույն թվականի մայիսին՝ Շուշի քերդում, այնուամենայնիվ, Անդրկովկասի վիճակը շարունակեց մնալ անփոփոխ մինչև XIX դ. ըսկիզբը, երբ Ռուսաստանը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ այդ երկրամասը իրեն միացնելու գործին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ, ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՍՈՒԸ

Դպրոցները

XV—XVI դդ. թուրքմենական ցեղերի տիրակալութիւնը և պարսկա-օսմանյան պատերազմները աննպաստ դրութիւն ստեղծեցին հայկական մշակույթի զարգացման համար բուն երկրում: Այդ բանն առանձնապէս ծանրը անդրադարձավ դպրոցական կյանքի վրա: Նախորդ դարերում հռչակ ձեռք բերած դպրոցներից համարյա ոչ մեկը, սկսած XV դ. երկրորդ քառորդից, այլևս չէր գործում:

XVII դ. առաջին կեսից սկսած ժողովուրդը նորից ձեռնամուխ եղավ դպրոցների բացման գործին: Բաղեշ քաղաքի Ամրդուլու վանքի նշանավոր դպրոցը XVII դ. սկզբից, Առաքել Դավրիժեցու վկայութեամբ, նորից վերակենդանացավ և բեղմնավոր գործունեութիւն ծավալեց: Նույն դարի երկրորդ կեսին դպրոցի հըռչակն ավելի է տարածվում. շատ երիտասարդներ գալիս են այնտեղ սովորելու և կատարելագործվելու «արտաքին գիտութիւններին» մէջ:

XVII դ. առաջին քառորդում Տաթևի մոտ, Որստան գետի ձորում, բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոցը: 1610 թ. այստեղ են գալիս Սարգիս Լպիսկոպոսը և Կիրակոս Տրապիզոնցին: Սրանք համախմբելով երիտասարդներին ուսուցանում են տարրական գրագիտութիւն: Շուտով Ամրդուլուի դպրոցից այստեղ է գալիս Ներսէս Մոկացին, որի շուրջն են համախմբվում մի քանի երիտասարդներ. սրանք ուսումնասիրում են հայ և հույն փիլիսոփաների գրվածքները:

Մեծ անապատի դպրոցի սաներից մի քանիսի ջանքերով դըպ-

րոցներ են բացվում նաև Ագուլիսում, Օհանավանքում, Երևանում, Աղթամարում և այլուր:

Ներսես Մոկացիին և նրա աշակերտ Մելիքսեթ Վժանացին թողնում են Սյունյաց դպրոցը, գալիս Վանա լճի կի՛մ կղզին և աճտեղ նոր դպրոց հիմնում: Նրանք շարունակում են ուսումնասիրել «արտաքին գիտությունները», հատկապես Պլատոնի, Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի, Պորփյուրի ստեղծագործությունները և ուսուցանում իրենց աշակերտներին: Ներսես Մոկացու մահից հետո (1627) նրա գործը շարունակում է Մելիքսեթը: Սա ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց «արտաքին գիտությունների» ուսուցումը, որով նպաստեց գիտական մտքի զարգացմանը Հայաստանում:

XVII—XVIII դդ. դպրոցներ բացվեցին նաև հայկական գաղթավայրերում՝ Նոր Զուղայում, Կոստանդնուպոլսում, կլովում և այլուր:

1717 թ. Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացու գլխավորությամբ հիմնվում է Մխիթարյան միաբանությունը, որին կից բացվում է նաև հայկական դպրոց: XVIII դ. կեսին միաբանության անդամներից մի քանիսը անցնում են Վիեննա, աճտեղ կազմակերպում Մխիթարյան միաբանության նոր ճյուղ և հիմնում իրենց դպրոցը: Մխիթարյանների այդ երկու դպրոցն էլ հայագիտության և հայկական տպագրության զարգացման գործում մեծ դեր են կատարել:

Հայկական տպագրությունը

Մշակույթի բնագավառում հայ ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումներից մեկը տպագրության կազմակերպումն էր: 1512 թ. Վենետիկում լույս տեսավ առաջին հայերեն տպագրված գիրքը՝ «Պարզատումար» վերնագրով, իսկ հաջորդ՝ 1513 թ. արդեն մի քանի գիրք, որոնց թվում նաև «Տաղարան»-ը:

Հայտնի չէ, թե 1512—1513 թթ. լույս տեսած հայերեն գրքերը ո՞ր տպարանում են տպվել և ո՞ւմ էր այն պատկանում, սակայն 1513 թ. լույս տեսած գրքերում հիշատակված է Հակոբ անունով մի հայ, որն իրեն «մեղապարտ» է անվանում և այդ գործի կազմակերպիչն է եղել:

1562 թ. էջմիածնի կաթողիկոսը Վենետիկ է ուղարկում հայ առևտրական Աբգար Եվդոկացուն կամ Թոխատեցուն, որին հանձնարարված էր զբաղվել նաև հայերեն գրքերի տպագրության գործով: Աբգար Եվդոկացին 1567 թ. իր պատրաստած հայերեն տառերն ու տպագրական այլ սարքավորումները փոխադրեց Կոս-

տանդնուպոլիս և այնտեղ մի շարք գրքեր հրատարակեց: Այդպիսով, Կոստանդնուպոլսում հայրկական տպարանի հիմքը դրվեց և այն դարձավ հայկական կուլտուրայի օջախներից մեկը:

1640-ական թթ. նոր էջ բացեցին հայկական տպագրության պատմության մեջ: Այս անգամ տպագրության գործի օջախ դարձավ Նոր Զուղայի հայկական դպրոցը: Դպրոցի ղեկավար Խաչատուր Կեսարացին և իր աշակերտները տառեր են փորագրում, տպագրական հարմարանքներ պատրաստում, տպարան հիմնում և 1640 թ. տպագրում իրենց անդրանիկ գիրքը՝ «Հարանց վարքը»: Տպարանը ամուր հիմքի վրա դնելու համար Կեսարացին մարդ է ուղարկում Եվրոպա՝ ավելի կատարելագործված տառեր և տպագրանական սարքավորում բերելու համար: Մի քանի տարի հետո պաշքարով և դժվարությամբ ձեռք բերված այդ սարքավորումը հասցվում է Սպահան, և Նոր Զուղայի տպարանը սկսում է տպագրել ավելի ճաշակով ու գեղեցիկ գրքեր:

Հայրկական տպագրության կազմակերպման գործին առանձին ուշադրություն է դարձնում Հակոբ Զուղայեցին: Նա Եվրոպա է ուղարկում Մատթեոս Ծարեցուն, որը 1658 թ. Ամստերդամում տպարան է հիմնում: Ծարեցու մահից հետո (1661) Հակոբ Զուղայեցին Ամստերդամ է ուղարկում Ոսկան Երևանցուն՝ տպագրության գործը ղեկավարելու համար: Նա Ամստերդամում և ապա Լիվորնոյում ու Մարսելում, հրատարակեց շուրջ 17 անուն գիրք, այդ թվում «Քերականությունը», Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցը» և սրան կից «Աղվեսագիրքը»:

Ոսկան Երևանցու մահից հետո (1674) տպարանի աշխատողներից մեկը՝ Մատթեոս Վանանդեցին (Գողթն դավառի Վանանդ գյուղից) Թովմաս Նուրիջանյանի օգնությամբ Ամստերդամում հրատարակում է մի շարք գրքեր, տակայն նրա աշխատանքի զբլուխը դործոցը 1695 թ. հրատարակած «Համատարած աշխարհացույցն» է, պղնձե տախտակի վրա փորագրված մի քարտեզ և դրան կից բացատրական հավելվածներ՝ «Բանալի» վերնագրով: Այդ նույն ժամանակ և հետագայում Վանանդեցու և Նուրիջանյանի տպարանում առաջին անգամ տպագրվում են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», «Դուռն իմաստության» դասագիրքը, «Գանձ չափոց, կշռոց, թվոց և դրամոց բոլոր աշխարհի» և մի քանի այլ գրքեր: Ամստերդամի հայկական տպարանը հայ գրքի տպագրության գործը զարգացման ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց:

XVIII դ. առաջին կեսին հայկական տպագրութիւնը աշխուժանում է նաև Կոստանդնուպոլսում: Տպագրվում են մի քանի տասնյակ գրքեր, այդ թվում ներսես Շնորհալու «Հանելուկները», Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւնը», Փալատոս Բուզանդի «Պատմութիւնը», Բաղդասար Դպիրի «Քերականութիւնը» և այլն: Տպագրական գործը ծավալվում է նաև Վենետիկում, որի հրատարակութիւնների մեջ իրենց արժանի տեղն են գրավում «Հայկազյան բառարանը» և Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմութիւնը»:

XVIII դ. 70-ական թթ. հիմնվեց ևս երկու տպարան: Դրանցից մեկը Մադրասի ազատագրական խմբակի կազմակերպած տպարանն էր, որը լույս ընծայեց հայկական առաջին քաղաքական բրնույթի գրքերը՝ «Նոր տետրակը» և «Որոգայթ փառացը», իսկ մյուսը՝ մայր երկրում (էջմիածնում) 1771 թ. Սիմեոն Երևանցու հիմնադրածը:

Հայկական տպագրության կազմակերպումն ու զարգացումը կուլտուրական և լուսավորական մեծ գործ էր. դրա շնորհիվ հեշտացան ուսուցման կազմակերպումը, գրագիտութեան տարածումը, զարգացավ գիտութիւնը, կորստից փրկվեցին հայկական մատենագրութեան շատ գանձեր և դարձան ժողովրդի սեփականութիւնը:

Հրապարակախոսությունը և պարբերական մամուլը

XVIII դ. հիմք դրվեց նաև հայ հրապարակախոսական գրականութեանը և պարբերական մամուլին: 1773 թ. Մադրասի ազատագրական խմբակը իր տպարանում հրատարակեց «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» և մի քանի տարի հետո «Որոգայթ փառաց» գրքերը: Առաջին գիրքը, որի հեղինակը խմբակի անդամ Մովսես Բաղդամյանն է, ամբողջութեամբ շոշափում է քաղաքական հարցեր, որոնց առանցքը Հայաստանի ազատագրութեան խնդիրն է: Երկրորդ գիրքը նույնպես քաղաքական բրնույթի է և արծարծում է Հայաստանի ազատագրութեան ու սեփական կարգին վերաբերող հարցեր:

Այդ գրքերում բարոզվում են հետևյալ հիմնական սկզբունքները.

ա) Հայերը նույնպես մի ամբողջական ազգութիւն են, ինչպես բոլոր ազգութիւնները, հետևապես, նրանք նույնպես իրավունք ունեն ազատ լինելու, ունենալու իրենց սեփական պետութիւնն ու հայրենիքը: Բ) Հայերը ազատութիւն ձեռք բերելու համար պետք է կազմակերպվեն, միավորվեն, գինվեն, սովորեն զենք

գործածել, դպրոցներ բացեն և երիտասարդութիւնը դաստիարակեն ազատասիրութեան, հայրենասիրութեան ոգով, լուսավորութիւն տարածեն ժողովրդի մեջ: դ) Ժողովրդի ազատագրութիւնը օտար տիրակալներէ իր՝ ժողովրդի սեփական գործն է, հետևապէս, հայերն իրենք պետք է պայքարեն իրենց ազատութեան համար և հույսը դնեն իրենց վրա, քանի որ «ուս երբէք լինի փոյթ առ այս որ մեք վասն մեր ոչ ջանամք»: դ) Հաջող պայքարի համար պետք է համագործակցել բախտակից վրաց ժողովրդի հետ, նախապատրաստել զինված ապստամբութիւն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ: ե) Վերացնել երկրում ֆեոդալական կարգերը, հաստատել կայուն օրենքներ, թույլ չտալ, որ միանձնյա իշխանութիւն հաստատվի, ապահովել բոլոր մարդկանց ազատ գործունեութիւնը տնտեսական և մյուս բնագավառներում:

Սրանք Վին այն հիմնական քաղաքական-հասարակական գաղափարները, որ պաշտպանում էին ժամանակի հայ առաջավոր մտածողները: Նրանք արտահայտում էին զարգացող բուրժուազիայի ձգտումները:

Հայ պարբերական մամուլի ստեղծման նախաձեռնողը Նույն-պէս եղավ հնդկահայ քահանաներից մեկը՝ Հարութիւն Շմավոնյանը: Նա 1793 թ., երբ Շահամիր Շահամիրյանի հիմնադրած տպարանն այլևս չէր գործում, Մադրասում նոր տպարան հիմնեց և գրքեր հրատարակեց: Հաջորդ՝ 1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին Մադրասում լույս է տեսնում հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազգարար» անունով: Դրանով հայկական պարբերական մամուլի, հայկական լրագրական գործի հիմքը դրվեց:

«Ազգարարը» լույս էր տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Նա ծավալով փոքր էր, բայց ուներ տարբեր բաժիններ, օրինակ՝ քաղաքական բաժին, որտեղ զանազան տեղեկութիւններ էին տալիս տարբեր երկրներում տեղի ունեցած անցուդարձի մասին, ազգի կյանքին վերաբերող բաժին, որտեղ տպագրվում էին Հայաստանի քաղաքական վիճակի, ժողովրդի դրութեան, Հայաստանի ազատագրութեան և այլ հարցերին վերաբերող հոդվածներ: Թերթն ուներ նաև գրական բաժին: Այնտեղ տպագրվել են ժամանակակից հայ պատմագիրների աշխատութիւններից, օրինակ՝ հաշատու: Զուղայեցու «Պատմութիւն պարսիցը» և այլ երկեր: Անվելի հարուստ էր և մեծ տեղ էր բռնում առևտրական կյանքի և հայտարարութիւնների բաժինը:

Հարութիւն Շմավոնյանը թերթի հրատարակումը շարունակեց մինչև 1796 թ. մարտ ամիսը, ընդամենը՝ 18 համար: Այն թեև

կարճ կյանք ունեցավ, բայց հայ ընթերցողներին մեջ սեր արթնացրեց դեպի ըրագիրը:

Առաջին հայ պարբերականի դադարից հետո 1799 թ. Վենետիկում Ղուկաս Ինճիճյանի խմբագրությունում բայց է տեսնում հայերեն երկրորդ պարբերականը՝ «Տարեգրություն» անունով, աշխարհաբար լեզվով: Դրանից հետո հայ պարբերական մամուլը անընդմեջ բազմանում և աճում է:

2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Գիտական մտքի նոր զարթոնքը

XV—XVI դդ. Հայաստանում ոչ միայն քաղաքական իրադրությունների մղձավանջային շրջան էր, այլև գիտական մտքի լճացման, ամուլության դարեր: Սակայն XVII դ. առաջին տասնամյակներից հայ գիտական մտքի մեջ մի նոր զարթոնք տեղի ունեցավ: Դրանում խոշոր դործ կատարեցին Բաղեշի Ամբողուի և Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոցների ուսուցիչներն ու սաները:

Ամբողուի դպրոցի ուսուցիչ Բարսեղ Գավառացին XVII դ. առաջին տասնամյակներում սկսում է ուսումնասիրել հույն և հայ լիլիստփաների գրվածքները: Բարսեղ Գավառացու աշակերտները շատ բան ավելացրին իրենց ուսուցչի հաղորդած գիտելիքներին: Այդ աշակերտներից առանձնապես աչքի ընկավ Ներսես Մոկացին: Սա եկավ Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոց, իր շուրջը համալրմբեց երիտասարդներին, նրանց դասախոսություններ կարգաց լիլիստփայություն, քերականության և գիտություն ան բնագավառների մասին, սեր ու ձգտում առաջացրեց նրանց մեջ դեպի աշխարհիկ գիտությունները:

Ներսես Մոկացու հետ միասին և նրանից հետո գիտության զարգացման ու տարածման գործում խոշոր դեր խաղաց նրա տոկուն և ամենաընդունակ աշակերտը՝ Մելիքսեթ Վժանացին: Առաքել Դավրիժեցին մեծ գովեստով և երախտագիտություն է խոստում Մելիքսեթի մասին: Պատմագիրը հաղորդում է, որ Վժանացին տքնությունում ու շարշարանքով «զմարմին իւր խաչ բարձեալ» տասը տարի անընդճատ ուսումնասիրեց Արիստոտելի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Դավիթ Անհաղթի աշխատությունները, ինչպես և տոմարագիտությունն ու քերականությունը:

Բարսեղ Գավառացու, Ներսես Մոկացու և Մելիքսեթ Վժանացու ծառայությունն այն է, որ նրանք ասպարեզ հանեցին մոռաց-

ված գիտությունները, արթնացրին դիտական միտքը հայ իրական-նության մեջ, կադրեր պատրաստեցին աշխարհիկ գիտությամբ զբաղվելու համար:

Պատմագիտու- թյունը

Պատմագիտությունը նույնպես XV—XVI դդ. վայրէջքի շրջան ապրեց: Թեև եղել են մանր տարեգրություններ և XV դ. պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին գրել է Լենգթեմուրի արշավանքների պատմությունը, սակայն պատմագիտական լիարժեք գործեր այդ դարերում առպարեզ չեն եկել: XVII դ. սկսած պատմագիտությունը ևս բունեց վերելքի ուղի:

Այս շրջանի նշանավոր պատմագիրներից է Առաֆել Դավրիժեցին: Նա ծնվել է XVI դ. 80-ական թթ. վերջերին կամ 90-ականի սկզբներին Թավրիզում, մահացել է 1670 թվականին (թաղվել է էջմիածնում): Դավրիժեցին գրել է 60 տարվա՝ 1602—1662 թթ. պատմությունը: Իր «Պատմության» մեջ հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է հայ ժողովրդի վիճակը XVI դ. վերջերին և XVII դ. սկզբներին, պաշտպանության պատերազմի ընթացքը XVII դ. առաջին կեսին, Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: Բացի քաղաքական անցուղարձից, պատմագիրը տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի տնտեսական վիճակի և այլ երկրների մասին: Նրա աշխատությունը հագեցված է խոր հայրենասիրությամբ և առաջադիմական ձգտումներով դեպի այն ամենը, ինչ նպաստում է լուսավորության տարածմանը, գիտության զարգացմանը, ժողովրդի կուլտուրական վերելքին, թեև տուրք է տալիս կրոնական դոգմաներին:

Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմությունը» գրելիս հատուկ ուշադրություն է դարձրել ժամանակագրության վրա, որովհետև «գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանոր պետք է գտնել զթվականն իբր զհիմն, և ապա հարել ի նոյն պատմութիւն որպէս զշինուածս»: Դավրիժեցու «Պատմությունը» կարևորագույն աղբյուր է XVII դ. Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, նույն դարի հայկական պատմագիտական մտքի արժեքավոր հուշարձաններից մեկն է:

Գրիգոր Դարանաղեցին (կամ Կամախեցին) (1576—1643) ծնվել է Դարանաղի գավառի Կամախ քաղաքում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայրում: Եղել է Ղրիմում, Կոստանդնուպոլսում, Երուսաղեմում և այլ երկրներում: Նա թողել է պատմագիտական մի աշխատություն, որի վերնագիրն է «Փամանակագրութիւն»: Այս գործն իր բնույթով տարեգրություն է և որոշ իմաս-

տով հեղինակի ինքնակենսագրութիւնը: Աշխատութեան մեջ նա չարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի, Թուրքիայի, հայկական մի քանի գաղթավայրերի և այլ երկրների մասին: Հետաքրքիր են նրա վկայութիւնները Արևելյան Հայաստանում XVII դ. առաջին քառորդում տեղի ունեցած գյուղացիական զգոհութիւնների և հուզումների մասին:

Գրիգոր Դարանաղեցու «Ժամանակագրութիւնը» նույնպես հարուստ տեղեկութիւններ է հաղորդում Մերձավոր Արևելքի երկրների XVII դ. առաջին կեսի պատմութեան վերաբերյալ և հավաստի աղբյուր է այդ երկրների պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Զաքարիա սարկավագ Քանաֆեոցին ծնվել է Քանաքեռ գյուղում 1627 թ.: Կրթութիւնն ստացել է Հովհաննավանքի դպրոցում, այնտեղ աշխատել է որպէս ուսուցիչ մինչև իր մահը՝ 1700 թ.:

Զաքարիա Քանաքեոցին թողել է «Պատմագրութիւն» վերնագրով մի աշխատութիւն՝ բաղկացած երեք մասից: Աշխատութիւնն սկսվում է պարսից Արշակունի թագավորների և ապա հայոց դահակալների թվարկումով՝ մինչև հայ Արշակունի վերջին թագավորը: Դրանից անմիջապէս հետո անցնելով XV դ. դեպքերին, համառոտաբար շարագրում է պատմութիւնը մինչև XVII դ., այդ դրի պատմութիւնը տալով շատ մանրամասն կերպով: Աշխատութեան վերջին մասը նվիրված է Հովհաննավանքի պատմութեանը և իր՝ հեղինակի ազգաբանութեանը:

Քանաքեոցու աշխատութիւնը իր բնույթով ու բովանդակութեամբ տարբերվում է ժամանակակից մյուս պատմագիրների երկերից: Նա գրի է առել այն ամենը, ինչի մասին լսել է, առանց ստուգելու և ճշտելու: «...Ձոր ինչ լուսք ի համբաւոյ՝ դայն գրեցաք, թէ գովութիւն լիցի և թէ սուտ պարսաւանք՝ նոցա լիցի», — գրում է նա:

Քանաքեոցու երկը հարուստ նյութ է տալիս գյուղական համայնքի և Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքի մասին: Նա աչքաթող չի արել նաև արհեստագործութեան ու առևտրի բնագավառը և հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում այդ մասին: Նրա ուշադրութիւնից չի վրիպել նաև գյուղացիութեան զգոհութիւնը տեղական և օտար շահագործողներից և մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում XVII դ. առաջին քառորդի գյուղացիական շարժման վերաբերյալ: Այդ կարևոր տեղեկութիւններն էլ Քանաքեոցու աշխատութիւնը դարձնում են արժեքավոր աղբյուր XVII դ. պատմութեան համար:

Երեմիա Չելեպի Քեոմյուրեյանը (1635—1695) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և այնտեղ էլ անցկացրել իր կյանքը: Նա գործուհի մասնակցություն է ունեցել Պոլսի հայկական գաղութի հասարակական կյանքին և աչքի է ընկել իր առաջադիմական ձրուսումներով: Նա գրել է բանաստեղծություններ, կատարել թարգմանություններ, բայց արժեքավոր են նրա պատմագիտական երկերը: Միքայել Չամչյանի վկայությամբ, Քեոմյուրեյանը գրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը՝ բաղկացած հինգ գրքից, Ալեքսանդր Մալեղոնացու պատմությունը (թուրքերեն լեզվով), Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Անատոլիայի և Հայաստանի մասին ընդարձակ մի աշխատություն (գերմանական դեսպանի հանձնարարությամբ), «Տնօրինական տեղիք» վերնագրով մի գիրք և հրատարակախոսական աշխատություններ: Նրա աշխատությունների մեծ մասը չի հրատարակված, իսկ մի քանի ձեռագրեր էլ անհետացել են: Հայ ժողովրդի պատմության համար արժեքավոր է «Գիրք պատմաբանութեանց» աշխատությունը, որի մեջ Քեոմյուրեյանը նկարագրում է պարսկա-օսմանյան պատերազմները, օտար զավթիչների կողմից նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ գործադրված բռնություններն ու դաժանությունները Արևմտյան Հայաստանում՝ բողոքելով տիրողների վայրագությունների դեմ: «Տարեգրական պատմություն» աշխատության մեջ, որն իրավամբ օրագիր է անվանված, պատմվում է Պոլսի ներքին կյանքի, հայկական գաղութում եղած վեճերի ու պայքարի մասին:

Քեոմյուրեյանը հրատարակախոսական գրվածքներում և պատմագիտական երկերում հարցերին և փաստերին քննադատաբար է մոտենում և, շնայած հայ իրականության մեջ տիրապետող պատմահայեցողությանը, զգալի շափով ազատ է կրճական նախապաշարմունքներից: Նա, ինչպես իրավագիտորեն նկատում է Լեոն, իր լեզվի և մտածողության աշխարհականացմամբ հետագա հայ հրատարակախոսության և պատմագիտության նախակարապետն է:

Աբրահամ Կրետացին ծնվել է Կրետե կղզում XVII դ. 70-ական թթ.: Երկար ժամանակ եղել է թեմի առաջնորդ, իսկ 1734 թ. եկել է էջմիածին և ընտրվել կաթողիկոս: Նրա «Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատրշահին պարսից» գիրքը ընդամենը երեք տարվա պատմություն է ընդգրկում՝ 1734 թ. մինչև 1736-ի վերջը, բայց կարևոր աղբյուր է պարսկական պետության կողմից հայերի նրկատմամբ վարած քաղաքականությունը բացահայտելու համար:

Գրքում մանրամասնությամբ պատմվում է Նադիր շահի զորքերի՝ Նղվարդ գյուղի մոտերքում թուրքերի դեմ մղած ճակատամարտի, պարսից շահի թագադրման ծիսակատարութիւնների, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ Նադիր շահի վարած քաղաքականութիւնը և «համասայի մելիքութիւնների» մասին:

Արբանամ Երևանցու անձնավորութեան մասին առաջմ տեղեկութիւններ ղկան: Հայտնի է միայն, որ նա ապրել է XVIII դ. առաջին կեսին և գրել է պատմագիտական մի աշխատութիւն՝ «Պատմութիւն պատերազմաց», որն ընդգրկում է 1721—1736 թթ. աֆղանների ու պարսիկների, ապա՝ պարսիկների ու թուրքերի միջև մղված պատերազմների պատմութիւնը: Երևանցու երկի արժեքը բարձր է հատկապես այն իմաստով, որ միակ պատմական աղբյուրն է Արարատյան դաշտի հայերի՝ Երևանի ու Կարբիի պաշտպանութեան և իրենց ազատագրութեան համար օսմանցիների դեմ մղած հերոսական պայքարի մասին: Արբանամ Երևանցին թեև պատմական դեպքերի անհաշոդ ընթացքը երբեմն մասնակիցների աստվածամոռացութեամբ է մեկնաբանում, բայց իրենից առաջ եղած մեր պատմագիրներից շատերի նման գրի չէ կրօնական դրոշմաներին, ավելի ազատ է խորհում երևութիւնների ու պատմական անցուդարձի մասին, պատճառաբանում և բացատրում է այդ երևութիւնները:

Նսայի Հասան-Ջալալյանը ծնվել է Ղարաբաղում XVII դ. երկրորդ կեսին և մահացել 1728 թ.: Կրթութիւնը ստացել է Գանձատարի վանքում և իր կյանքի վերջին շրջանում ղբաղեցրել է կաթողիկոսական աթոռը Գանձատարում: XVIII դ. առաջին կեսի հայկական ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ է և, միաժամանակ, պատմագիր: Նա գրել է «Պատմութիւն կամ յիշատակարան ինչ ինչ անցից դեպիւոց յաշխարհն Աղուանից» կամ, կրճատ ձևով ասած՝ «Համառօտ պատմութիւն Աղուանից», որի մեջ պատմում է Արևելյան Հայաստանի, հատկապես Արցախի և Սյունիքի դրութեան մասին XVIII դ. առաջին երեք տասնամյակներում: Աշխատութիւնը հայրենասիրական ոգով գրված մի ժամանակագրութիւն է:

Հասան-Ջալալյանի աշխատութեան կարևոր մասը վերաբերում է Սյունիքի հայկական ազատագրական ապստամբութեան պատմութեանը: Այնտեղ հանգամանորեն խոսվում է հայկական զինվորականութեան կազմակերպման, հայ-վրաց միացյալ ասլըստամբութեան նախապատրաստման, վրաց վախթանգ VI թագա-

վորի վտղմից հայկական զինվորականութեանը ցույց տրված օգնութեան և այլ պատմական դեպքերի մասին:

Ստեփանոս Շահումյանը ամենայն հավանականութեամբ ծընվել է Ղափանի շրջանում, հայ առևտրականի ընտանիքում: Երևրևոյան ու մահվան թվականներն անհայտ են: Եղել է Սյունիքի ապստամբութեան կազմակերպիչներից և Դավիթ-Քեկի զորավարներից մեկը: Ապստամբութունից հետո գնացել է Վենետիկ և զբաղվել առևտրով: Այնտեղ էլ նա Դավիթ-Քեկի հերոսական պայքարի պատմությունը թելադրել է, իսկ Ախիթարյան միաբանութեան անդամ Ղոնկաս Սեբաստացին դրի է առել: Արդյես ստեղծվել է Դավիթ-Քեկի ապստամբութեան հակիրճ, բայց բովանդակալից և բարձր հայրենասիրութեամբ տոգորված պատմությունը, որը հրատարակիչները վերնագրել են՝ «Դավիթ-Քեկ, ընտիր պատմութիւն Դավիթ-Քեկին և պատերազմաց հայոց Խաթանու»:

Հեղինակը թեև պատմական դեպքերը շարագրում է էմպիրիկ ձևով, առանց նրանց ներքին բովանդակութեան ու կապի մեջ թափանցելու և պատճառաբանելու, այնուհանդերձ, հանդես է բերում ստեղծված քաղաքական իրադրութեան ճիշտ ըմբռնում, մեծ սեր դեպի ազատագրական պայքարը, ատելութուն դավաճանների նկատմամբ:

Խաչատուր Զուլայեցիին ծնվել է Նոր Զուղայում, ծննդյան և մահվան թվականները անհայտ են. որոշակի է այն, որ 1788 թ. կենդանի է եղել, իսկ 1795 թ. արդեն չկար: Զուլայեցին դրել է «Պատմութիւն պարսից» աշխատությունը, որն սկսվում է պարսկական Աքեմենյան թագավորութեան հիմնադրումից, համառոտաբար շարագրում է Պարսկաստանի ու Հայաստանի պատմությունը մինչև աղ-կոյունյունների իշխանութեան վերջը, իսկ հետո ավելի ընդարձակ և հանգամանորեն խոսում է պարսկական սեֆելյան պետութեան և դրանից հետո ընկած շրջանի մասին:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին Զուլայեցին խոսում է հայրենասիրական խոր ու հուզիչ զգացմունքով: Ժողովրդին հասած ամեն մի դժբախտութուն, փորձանք խոցոտում է նրա սիրտը: Նրա երկը կարևորագույն աղբյուր է XVI—XVIII դդ. Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Թովմաս Խոջամալյանցը հնդկահայ վաճառական էր, գործել է XVIII դ. երկրորդ կեսին: Սկզբում եղել է նավավար, բայց հետո զբաղվել է առևտրով և գրականութեամբ: Խոջամալյանցը իր ժամանակի զարգացած հայ աշխարհիկ մտավորականներից էր: Նա, իր մայրենի լեզվից բացի, իմացել է անգլերեն, հնդկերեն և պարս-

կերեն, եղել է Անգլիայում, ծանոթացել է եվրոպական կյանքին ու գիտությունները և զբաղվել գրականություններով:

Խոջամալյանցը գրել է Հնդկաստանի պատմությունը սկսած եվրոպացիների ներթափանցումից մինչև իր օրերը, բաղկացած երկու մասից: Հրատարակվել է այդ աշխատության երկրորդ մասը, որի մեջ հեղինակը մանրամասնությամբ պատմում է XVIII դ. դեպքերի, մասնավորապես անգլիացիների ու ֆրանսիացիների դեմ հնդիկների մղած պայքարի մասին:

Թովմաս Խոջամալյանցի աշխատության արժեքը ոչ միայն այն է, որ նա հարուստ նյութ է տալիս Հնդկաստանի պատմության նոր շրջանի ուսումնասիրության համար, այլև այն, որ հայ աշխարհիկ պատմագրի մտահորիզոնը ազգային շրջանակներից դուրս է եկել և ընդգրկել ընդհանուր պատմությանը վերաբերող հարցեր:

Միքայել Չամչյանը (1738—1823) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, հետո գնացել է Վենետիկի ս. Ղազար կղզի ուսումը շարունակելու: 1779 թ. լույս է տեսել նրա առաջին հայագիտական ուսումնասիրությունը՝ «Քերականությունը»: Նրա գրչին են պատկանում նաև կրոնադավանաբանական բազմաթիվ գրքեր: Բայց ամենաարժեքավորը նրա «Պատմություն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784» խորագիրը կրող եռահատոր աշխատությունն է:

Իր ժամանակի մեծ պատմաբանի այդ խոշոր գործը լույս է տեսել Վենետիկում 1784—1786 թթ. ընթացքում: Այդ երկի հրատարակումը, ինչպես նշել է բազմավաստակ պատմաբան Լեոն, մի նոր դարապոլիս բացեց հայագիտության, հատկապես հայոց պատմագիտության զարգացման համար:

Չամչյանի «Պատմությունը» սկսվում է աշխարհաշինությունից, Հայկի ու Բելի պատմությունից և ավարտվում է XVIII դ. վերջի դեպքերով:

Այդպիսի խոշոր գործ կատարելով հանդերձ, Չամչյանը գերծ չի եղել իր ժամանակի ու շրջապատի սահմանափակությունից:

Միքայել Չամչյանը իր պատմահայեցողությամբ դավանում է հայ միջնադարյան կղերա-ֆեոդալական պատմագիրների քարոզած սկզբունքները. պատմական երևույթների ու դեպքերի զարգացման ընթացքը մեկնաբանում է աստծու կամեցողությամբ: Նա անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չի դարձրել ժողովրդի սոցիալատնտեսական կյանքին և դասակարգային հարաբերություններին: Չամչյանը լայն տեղ է տվել նաև կրոնական հարցերին՝ հաճախ դրանք դարձնելով պատմության առանցքը: Այնուհանդերձ, Չամ-

չյանի «Պատմություն հայոց» աշխատությունը խոշորագույն երե-
վույթ է եղել հայ պատմագիտության մեջ:

Փիլիսոփայական մտքը

XVII դ. փիլիսոփայական գործերով աչքի է
ընկել Սիմեոն Զուղայեցիին, որը ծնվել է նոր
Զուղայում XVI դ. վերջերին, վախճանվել է
1657 թ.: Նրա գրվածքներից առանձին համբավ են վայելել «Քե-
րականությունն» ու «Տրամաբանությունը»: Դրանց մեջ Զուղայե-
ցին քննության է առնում մարմնի ու հոգու փոխհարաբերությունը,
իմացության տեսությունը, տրամաբանությունը, գիտությունների
դասակարգումը և այլ հարցեր: Հիմնականում պաշտպանելով իդեա-
լիզմը, նա, այնուամենայնիվ, մի շարք հարցերում փորձ է անում
սահմանադատվելու միջնադարյան կրոնական ըմբռումներից:

Խաչատուր Էրզրումցիին (Խաչատուր Առաքելյան) (1666—1740)
ծնվել է Կարինում: Նախնական կրթությունը նա ստացել է ծննդ-
դավայրում, իսկ հետո եկել է Էջմիածին և շարունակել կատարե-
լագործվել ուսման մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Գիրք քերա-
կանութեան», «Բովանդակութիւն ամենայն ոսմանց», ապա նաև՝
«Համառօտ մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի», «Լիակատաւ
աստվածաբանութիւն», «Ճարտասանութիւն» և այլ գրվածքներ:
Էրզրումցին այդ աշխատություններում քննարկում է փիլիսոփայա-
կան, կրոնա-դավանաբանական և հասարակական կյանքին վերա-
բերող մի շարք հարցեր: Փիլիսոփայական ընդհանուր հարցերում
նա խղեալիստ է: Ու թեև հասարակական կարգերին վերաբերող
հարցերում ևս իդեալիստ է, բայց այդ բնագավառում նա պաշտ-
պանում է առաջադիմական գաղափարները, մերժելով ֆեոդալա-
կան հարաբերություններն ու վամաշականությունը, գերադասում
է օրինականության սկզբունքը, առաջ քաշում արդարացի սլատե-
րազմների գաղափարը: Նա ժողովրդի ազատության, նրա բարօ-
րության և իրավունքների պաշտպանության համար մղվող պա-
տերազմը համարում է արդարացի: Սա սլայքարի ելած ճնշված
ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության գաղափարախո-
սություն է:

Քացի վերոհիշյալներից, փիլիսոփայական մտքեր են արտա-
հայտել կամ առանձին հարցերի քննութամբ զբաղվել՝ Ոսկան Երե-
վանցիին (XVII դ.), Մխիթար Սեբաստացիին (XVIII դ.), Սիմեոն
Երևանցիին (XVIII դ.) և ուրիշներ:

**Իրավաբանական
գիտությունը**

XVIII դ. հայ իրավաբանական միտքը մի առաջընթաց քայլ ևս կատարեց: 70-ական թթ. վերջերին Մադրասի քաղաքական խրմբակը լույս ընծայեց ազատագրվելիք Հայաստանի համար մի օրենսգիրք «Որոգայթ փառաց» վերնագրով: Այդ օրենսգրքի համաձայն, Հայաստանում պիտի ստեղծվեր հայկական ազգային պետություն՝ դեմոկրատական և հանրապետական սկզբունքներով: Պետության գերագույն օրգանը լինելու էր «Հայոց տունը» (պառլամենտը): Նա պետք է կազմվեր երկու պալատից՝ օրենսդրական և գործադիր իշխանություններից, որոնց անդամները ընտրվելու էին ժողովրդի կողմից: Ընտրական կարգը լինելու էր ընդհանուր և բազմաստիճան: Յուրաքանչյուր 12 հազար ընտանիք ունեցող տերիտորիա կազմելու էր մեկ ընտրական շրջան, որի յուրաքանչյուր բնակավայրը (գյուղ, ավան և այլն) ընտրելու էր մեկական ներկայացուցիչ: Սրանք իրենց միջից վիճակահանությամբ պետք է առանձնացնեին երկու մարդ՝ որպես հայոց տան պատգամավորներ կամ, ինչպես օրենսդրության մեջ է ասված՝ փոխանորդներ: Բոլոր ընտրական շրջաններից ընտրված երկուական փոխանորդներից էլ կազմվելու էր Հայոց տունը՝ պառլամենտը: Այդ երկու փոխանորդներից մեկը դառնալու էր օրենսդրական, մյուսը՝ գործադիր օրգանի անդամ: Պետական բոլոր պաշտոնները պետք է լինեին ընտրովի, սկսած փոխանորդից՝ պառլամենտի անդամից, մինչև հանրապետության նախագահը: Յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ տեղի էր ունենալու վերընտրություն կամ, ավելի ճիշտ, նոր ընտրություն:

Գործադիր օրգանի փոխանորդներն իրենց միջից ընտրելու էին պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ հանրապետության նախագահ, նախագահի խորհրդականներ և տեղակալներ, մինիստրներ, բանակի գլխավոր հրամանատար և այլն, իսկ օրենսդրական օրգանի փոխանորդները՝ նույնպես իրենց միջից՝ դատավորներ և դատական այլ պաշտոնյաներ: Ընտրողներին իրավունք էր վեճապահվում ետ կանչել ընտրած փոխանորդին, պետական և դատական պաշտոնյային՝ ընդհուպ մինչև հանրապետության նախագահը. ժամանակից շուտ, այսինքն՝ նախքան երեք տարին լրանալը. եթե նրանք չարդարացնեին իրենց կամ հանցանք գործեին (կաշառակեություն, պետական դավաճանություն և այլն), և նրանց փոխարեն ընտրել նորը: Ընտրությունների ժամանակ ընտրողները կարող էին ազատ կերպով խոսել առաջադրված թեկնածուների դեմ կամ օգտին:

Օրենսդիրքը նախատեսում էր խղճի, կրոնի, խոսքի ազատութիւն, ունեցւածքի և անձի ասպահովութիւն, իրավահավասարութիւն, հանրապետութեան մեջ ասլոդ օտարազգիների գործունեութեան ազատութիւն, քաղաքական և այլ կարգի փոխտական օտարականներին օթևան տալու իրավունք, պարտադիր կրթութիւն մինչև որոշ տարիքի երկսեռ երեխաների համար, աղքատներին, հաշմանդամներին ու ծերերին (խնամողներ շունենալու դեպքում)՝ պետութեան կողմից օգնութիւն ստանալու հնարավորութիւն և նման այլ արտոնութիւններ:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի բնագավառում օրենսդիրքը պահանջում էր ֆեոդալական հարաբերութիւնների վերացում և բուրժուական կարգերի հաստատում: Մասնավոր սեփականութիւնը հայտարարվում է սրբութիւն և անձնամխելի: Խրախուսվում են մասնավոր ձեռնբերցութիւնը, արհեստագործութիւնը և առևտրի զարգացումը, ինչպես նաև մարդկանց ազատ գործունեութիւնը տնտեսութեան բոլոր բնագավառներում:

Սրանք են «Որոգայթ փառացի» հիմնական սկզբունքները: Դրանք Հայաստանի համար սահմանում էին բուրժուա-դեմոկրատական հանրապետութիւն, ուր ժողովրդի կողմից տեղծված և հաստատված օրենքն էր թաղավորելու Այդ գաղափարները վերցվել են ինկից և Մոստեսքոյից, բայց միաժամանակ որոշ հարցերում մի քայլ առաջնթաց է կատարվել դեպի դեմոկրատիզմ: Այդ արտահայտվել է ընտրութեան կարգի մեջ, ուր բացառվում է որևէ սահմանափակում, երկրի կոլեգիալ ղեկավարութեան սկզբունքի մեջ, հարկեր սահմանելու դեմոկրատիկ բնույթի մեջ, երբ հարկի ծանր բեռը դրվում է հարուստների վրա, և այլ հարցերում: Այս առումով Մադրասի խմբակը մշակել էր այնպիսի մի օրենսդրութիւն, որն իր դեմոկրատիկ բնույթով գերազանցում էր այդ ժամանակվա ամեն մի հանրապետական սահմանադրութեան:

Սակայն, դրա հետ միասին, նա ունի նաև իր թերութիւնները. ինչպես, օրինակ, պետութեան նեղ, ազգային բնույթը, երբ պետական ղեկավար օրգաններում ընտրվելու իրավունքից զրկվում են ոչ միայն այլազգիները, այլև այն հայերը, որոնք լուսավորչական եկեղեցու համայնքին չէին պատկանում, պետական օրգաններում կանանց մասնակցութեան բացառումը, այլազգիներին Հայաստանում անշարժ դուլք՝ հող և այլն ձեռք բերելու իրավունքից զրկելը և ասիական առանձին հետամնաց սովորութեան պահպանումը:

Մադրասի խմբակի մշակած օրենսդիրքը չէր ելնում բուն Հա-

յաստանում տիրող իրագրութունից, չէր բխում Հայաստանի արտագրողական ուժերի և արտագրական հարաբերությունների զարգացման մակարդակի պահանջներից և այդ առումով այն ուստպիս էր Հայաստանի համար:

Բնական գիտությունները

XV դ. խոշոր բնագետ-բժիշկ Ամիրդովլայ (Գրիգոր) Ամասեցին (1414—1496) եղել է իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը, տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, շրջագայել է շատ երկրներ և երկար տարիներ ապրել ու գործել է Կոստանդնուպոլսում: Ամիրդովլայթ Ամասեցին, բացի հմուտ, ճանաչված բժիշկ լինելուց, զբաղվել է նաև գիտություններով: Նա աշխարհաբար լեզվով գրել է «Օգուտ բժշկութեան», «Անգիտաց անպէտ», «Ախրապատին» և այլ աշխատություններ: Նրա գործերը տոգորված են մարդասիրական և ժողովրդի մեջ լուսավորություն ու գիտություն տարածելու գաղափարով՝ «Գիտությունը լույս է, իսկ տգիտությունը խավար... ով որ ուսում ունի, նա լույս ունի»:

Արժեքավոր է նրա այն միտքը, թե ճանաչողության աղբյուրը փորձն է, փորձով կարելի է ստուգել և հայտնաբերել ճշմարտությունը: Այս բոլորի հետ միասին Ամիրդովլայթ Ամասեցին, որոշ շահով տուրք տալով ժամանակին, առաջ էր քաշում այն թեզը, թե կրոնն ու գիտությունը իրար շեն խանգարում և կարող են զուգահեռաբար խրախուսվել ու զարգանալ: Սա ցույց է տալիս Ամասեցու անհետևողականությունը տեսության մեջ, իսկ գործնականում, հիվանդությունները բուժելու և կանխելու հարցերում, նա ոչ մի գերբնական ուժ չի ընդունում:

XVII դարի առաջին կեսին իր բնագիտական աշխատություններով աչքի է ընկել Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին: Նա 1611 թ. ձեռնարկել է գրել իր հետաքրքիր աշխատությունը, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն անասնոց և գազանաց, շորգոտանեաց, սողնոց և թռնաւորաց, թռչնոց և մարդկան, ծովային ձկանց և անասնոց»: Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը դասակարգում է կենդանիներին ըստ տեսակների, նկարագրում է նրանց հատկությունները, նշում ապրած վայրերը, նրանց տված օգուտն ու վնասը: Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին իր երկով մեծ ծառայություն է մատուցել հայ բնագիտական մտքի զարգացման գործում:

Մյուս բնագետը Ավետիք Բաղդասարյանն է: Նա ծնվել է Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) քաղաքում և գրականության մեջ հաճախ անվանվում է Տիգրանակերտցի: Ավետիքը աշխարհիկ մարդ էր:

Նա իր գիտական գործունեությունն սկսել է 1684 թ. և 35 տարվա ընթացքում գրքեր է գրել մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության, տոմարագիտության և նույնիսկ երաժշտության մասին: Նրա ամենակարևոր գործը «Տեֆտեր դիրքն» է, որի մեջ հեղինակը պարզաբանում է թվաբանական, տոմարագիտական, աստղաբաշխական հարցեր:

XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին միաժամանակ ասպարեզ են ելնում Ղուկաս Նուրիջանյանը (կամ Վանանդեցին)՝ Գողթն գավառի Վանանդ գյուղից, Խաչատուր Էրզնուցին (Ասաֆեյան) և Պետրոս Քալանթարյանը: Նուրիջանյանը գրել է «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թվոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը, որի մեջ խոսվում է նաև թվաբանական շորս գործողությունների մասին, «Դուռն իմաստութեան» վերնագրով դասագիրքը, «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարրաբանութիւն» և այլն: Այս վերջին աշխատություններում Ղուկաս Նուրիջանյանը բացատրում է բնական երևույթները՝ ամպը, անձրևը, ձյունը, կաճակը, երկրաշարժը և տալիս նրանց առաջացման պատճառները՝ իր ժամանակի գիտության մակարդակին համապատասխան:

Խաչատուր Էրզնուցին գրել է «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» վերնագրով բնագիտական աշխատությունը, որի մեջ խոսվում է բնության, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և այլ հարցերի մասին: Իսկ Պետրոս Քալանթարյանը, որը սովորել է Մոսկվայում և այնտեղ զբաղվել է բժշկությունով, գրել է «Բժշկարան համառօտ» խորագիրը կրող գիտական աշխատությունը և հավելվածում տվել է բառարան՝ գեղերին վերաբերող բառերի բացատրությամբ:

Վերոհիշյալ բնագետների աշխատությունները զգալի առաջադիմության հասցրին հայ գիտական միտքը: Դրանք, իրենց թերություններով հանգերձ, նորությունն էին և խոշոր չափով նպաստում էին գիտության զարգացմանը բուն Հայաստանում:

Բառարանագրությունը

Կուլտուրական կյանքի առաջընթացը, հայ մտավորականության շփումը այլ երկրների գրական և գիտական աշխարհի հետ, ինչպես և հայոց լեզվի նկատմամբ այդ երկրների գիտնականների հետաքրքրությունը խթանեցին նաև հայոց լեզվի զարգացումը:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Գրիգոր Խալաբաբյանը Պետերբուրգում կազմում և հրատարակում է հայ-ռուսերեն բառարան՝ «Գիրք որ կոչի Շավիղ լեզվագիտութեան» վերնագրով: Նույն ժամանակներում, դարձյալ Պետերբուրգում, Կլեոպատրա Սարաֆյանի հե-

ղիւնակութեամբ լույս է տեսնում ռուսաց լեզվի ուսուցման ձեռնարկ, որի մի մասը նույնպէս բառարան է՝ հայերենից-ռուսերեն, ռուսերենից- հայերեն:

Բառարանագիտութեան մեջ մեծագույն վաստակ են ներգրել վենետիկի Միխիթարյանները: Դեռևս Միխիթար Սեբաստացու կենդանութեան ժամանակ նրա ղեկավարութեամբ սկսվել էր հայերեն բացատրական բառարան կազմելու դործը: Տասնյակ տարիներ մեղմաջան աշխատանք է կատարվել հայերեն դրական երկերից, փառաթղթերից, արձանագրութեաններից բառեր, աշխարհի տարբեր վայրերից հայերեն ձեռագիր և տպագիր գրքեր հավաքելու և այդ բոլորից հայերեն ամեն մի բառի գործածութեան օրինակներ վերցնելու համար:

Այդ ժրջան աշխատանքի արդյունքը եղավ այն, որ կազմվեց «Բաղդիրբ հայկազեան լեզուի» վրամ, ինչպէս այժմ սովորաբար անվանում են, Հայկազյան բառարանը: Դա առաջին և դեռևս չգերազանցված հայոց լեզվի բացատրական բառարանն է, որը լույս տեսավ 1749 թվականին: Նրա հիման վրա նախապատրաստվեց և 1836 թ. հրատարակվեց «Նոր հայկազեան բաղդիրբ» լրացված և կատարելագործված աշխատութեանը:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գեղարվեստական գրականությունը

Հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում թերևս գեղարվեստական գրականութեանն է, որ XV—XVI դդ. մղձավանջային շրջանում շարունակեց իր հարստուն զարգացումը:

XV դ. աչքի բնական բանաստեղծներից է Մկրտիչ Նաղաշը: Նա ծնվել է Բաղեշ քաղաքի մոտ գտնվող Պոռ գյուղում XIV դ. վերջերին և ապրել է մինչև XV դ. երկրորդ կեսը: Նաղաշը նշանավոր է նաև որպէս նկարիչ և դրա համար էլ ստացել է ճաղաշ (այսինքն՝ նկարիչ) մականունը: Մկրտիչ Նաղաշը թողել է բազմաթիվ ոտանավորներ, որոնց մի մասն է միայն հրատարակվել: Այդ ոտանավորներում բանաստեղծը շարունակում է Ֆրիկի տրագիցիան՝ քրննադատում անարդարութիւնը, պախարակում հարուստներին և բարձրացնում սոցիալական հարցեր: Նա գրել է նաև սիրո, բնութեան, գեղեցկութեան և պանդխտութեան մասին: Նաղաշի բանաստեղծութեանները, որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով, թեև գերծ չեն վրոնակաւ դատողութեաններից, բայց իրենց էութեամբ աշխարհիկ են:

Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակակիցն է Առաքել Բաղիշեցին, իսկ նրանից հետո ասպարեզ են մտել Հովնանենս Թլկուրացցին և Գրիգորիս Աղքամարցին, որոնք բացի կրոնաբարոյական ոտանավորներից դրել են նաև սիրո և բնության մասին, երգել են աշխարհիկ կյանքը: Թլկուրացցին և Աղթամարցին իրենց աշխարհիկ բանաստեղծություններում դարգացնում են այն միտքը, որ մարդիկ չպետք է հրաժարվեն այս աշխարհի բարիքները վայելելուց, որովհետև այլ կյանք նրանց համար չկա:

XVI դ. տաղանդավոր բանաստեղծը Նահապետ Քուչակն է: Նրա անձնավորության մասին քիչ տեղեկություններ կան: Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունները գերազանցապես սիրո թեմային են վերաբերում: Նա իր բանաստեղծություններում դրել է մարդկային խոր գեացմունքներ ու հումանիզմ, դրանք արտահայտել է բանաստեղծական կատարելության հասած պատկերներով: Բացի բանաստեղծություն գրելուց, նա զբաղվել է նաև երաժշտությամբ, երգել է իր ստեղծագործությունները: Քուչակը համարվում է միջնադարյան հայ խոշորագույն լիրիկը, ժողովրդի մեջ անուն հանած ու նրա կողմից սիրված գուսանը:

XVII դ. բանաստեղծների մեջ պայծառ դեմք է Նաղաշ Հովնաթանը (1661—1722), որը հայտնի է նաև որպես նկարիչ ու երգիչ: Նա ճանապարհորդել է շատ երկրներ, երկար տարիներ ապրել է Թիֆլիսում, գրել է սիրո մասին, երգել է բնության գեղեցկությունը, թողել է խրատաբարոյական ու երգիծական շատ ոտանավորներ: Հովնաթանի երգիծական ոտանավորներում ծաղրվում են հոգևորականները, նրանց ընչաքաղցությունը և քծնանքը հարուստներին:

XVIII դ. հայ գեղարվեստական գրականությանը տվեց մի նոր պայծառ դեմք՝ Սայաթ-Նովային (1712—1795): Նա ծնվել է Թիֆլիսում, արհեստավորի ընտանիքում: Վաղ հասակից մեծ սեր է տածել դեպի երաժշտությունն ու բանաստեղծությունը: Սայաթ-Նովան գրել է անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն: Նրա բանաստեղծությունները բազմաբովանդակ են, ունեն սոցիալական ուժեղ գունավորում, արտահայտում են բանաստեղծի ոչ միայն սերը դեպի բնության գեղեցկությունը, այլև դժգոհությունը անարդարության, սոցիալական անհավասարության, տիրող դասակարգի դեմ, համակրանքը աշխատավոր մարդու նկատմամբ:

Սայաթ-Նովան իր երգերում արտահայտել է ժողովուրդների համերաշխության և եղբայրության գաղափարներ, սիրո հանճա-

րեղ երգիչը մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում անդրկովկասյան բոլոր ազգերի մեջ:

Թատրոնը

XVI—XVIII դդ. Հայաստանի տարբեր վայրերում գուսանները, ժողովրդի միջից հանդես եկած դերակատարները և նույնիսկ մասնագիտացած դերասանները մեծ ամաններում, քաղաքներում և քաղամարդ այլ բնակավայրերում կազմակերպում էին բացօթյա, հրապարակային ներկայացումներ՝ պարում էին, երգում, երգիծական պատկերներ և երբեմն էլ մի քանի գործողութիւններով պիեսներ էին ցուցադրում: Այդպիսի մի ներկայացման նկարագրութիւնը տվել է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը: Նա 1664 թ. եղել է նրևանում, դիտել է մի ներկայացում, որի ժամանակ նախ ցույց են տվել ըմբշամարտ, իսկ հետո երեք գործողությամբ մի կատակերգութիւն: Ներկայացման ժամանակ դերասաններն ու դերասանուհիները իրենց դերերը կատարել են շափածոյով, երգելով պարել են նվագակցության տակ:

XVII դ. 60-ական թթ. հայկական թատերական արվեստի պատմության մեջ նշանակալի նոր երևույթ տեղի ունեցավ: Լվով քաղաքի հայկական ռպրոցի աշակերտները իրենց ուսուցիչների օգնությամբ թատերական խմբակ են կազմակերպում և 1668 թ. ապրիլի 9-ին հայերեն լեզվով ներկայացում տալիս քաղաքի հասարակության համար: Նրանք բեմադրում են «Ճոխփսիմե կուչսի նահատակութիւնը» ողբերգութիւնը: Այն ներկայացվել է երաժշտության ուղեկցությամբ և մեծ հաջողութիւն է ունեցել: Լվովի դպրոցի աշակերտների նախաձեռնութիւնը արձագանք է գտնում նաև մյուս հայկական գաղթավայրերում: Այսպես վերակենդանացավ հայ հին թատրոնը և սկիզբ դրվեց նոր թատրոնի զարգացմանը: Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերից հայ թատերական արվեստը անցավ Կոստանդնուպոլիս, ապա Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, որոնք XVIII դ. ներկայացումներ են կազմակերպում՝ բեմադրության նյութ դարձնելով Տիգրան Մեծի, Տրդատ III-ի, Վարդան Մամիկոնյանի և Բագրատունի թագավորներէ գործունեութիւնը:

Երաժշտությունը

Երաժշտութիւնը միշտ հայկական արվեստի անկապտելի մասն է եղել: XV—XVIII դդ. հայկական երաժշտության մեջ զգալի տեղ են բռնում պանդրխտական երգերը, որոնք արտահայտում են ժողովրդի թախիծն ու կարոտը օտարության մեջ գտնված իր զավակների նկատմամբ,

ինչպես և վերջիններիս կարոտը իրենց հարազատների ու հայրենիքի հանդեպ:

Ժողովրդական երաժշտությանը զուգահեռ ստեղծվել ու զարգացել է նաև աշուղական երաժշտությունը: Ժողովրդական երաժշտությունից այն տարբերվել է նրանով, որ հանդիսացել է կոնկրետ մարդու, որևէ աշուղի, երգչի ստեղծագործությունը, աղբյուր ընդունելով դարձյալ ժողովրդական մեղեդիները, ժողովրդական երգերը: Երգիչ-ստեղծագործողներից շատերը իրենք են գրել երգի խոսքերը և իրենք էլ եղանակել: Այդպիսի երգահան-բանաստեղծներ են եղել Նահապետ Քուչակը, Նաղաշ Հովնաթանը, Շամշի Մելքոնը և ուրիշներ:

XVIII դ. գուսանական երաժշտությանը ամենախոշոր դեմքը Սայաթ-Նովան է: Նա իր գրած բանաստեղծությունները երգի է վերածել և ինքն էլ երգել է՝ բամանչայի վրա մովազելով շգերազանց-ված վարպետությունը: Նրա երգերը, որ դեռևս XVIII դ. դարձել են անդրկովկասյան ժողովուրդների սեփականությունը, երգել են հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով: Սայաթ-Նովայի երաժշտական ստեղծագործությունների շնորհիվ հայկական աշխարհիկ երաժշտությունն ավելի բարձր մակարդակի հասավ:

XV—XVIII դդ. շարունակեց զարգանալ նաև հայկական եկեղեցական երաժշտությունը: Հորինվեցին նոր երգեր, կատարելագործվեցին հերբը: Եկեղեցական երաժշտության զարգացման մեջ որոշ դեր են խաղացել Մասիալճի Հարությունը, Տեր-Պետրոս Մինասիայանը և ուրիշներ:

1794 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ երաժշտության վերաբերյալ մի աշխատություն՝ «Նվագարան» վերնագրով: Այդ գրքի հեղինակն էր Գրիգոր դպիր Գապառաղալյանը, որն իր աշխատության մեջ խոսել է հայկական, թուրքական և հունական երաժշտության մասին: Դա առաջին հայերեն երաժշտագիտական աշխատություններից է:

Քանդակագործությունը և Գլխարչությունը

Հայաստանում քանդակագործությունը ծառայել է շենքերի զարգանկարմանը և զարգացել է շինարարությանն ու ճարտարապետությանը զուգընթաց: XV—XVIII դարերում բարձրարվեստ շենքեր չեն կառուցվել: Այդ պատճառով քանդակագործությունը մեծ զարգացում չի ունեցել: Բայց այդ արվեստն օգտագործվել է փոքր հուշարձանների զարգաքանդակման համար:

Ճանապարհների խաչմերուկներում կամ աչքի ընկնող տեղերում, բնակավայրերի մոտերքում և սրբավայրերում դրվել են բազմաթիվ մանր հուշարձաններ, որոնք քանդակագործվել են նուրբ ու գեղեցիկ փորագրություններով: Հայ քանդակագործ վարպետը իր արվեստը կիրառել է առանձնապես խաչքարերի վրա, որոնց նմուշները հիմա էլ գտնվում են հին գերեզմանատներում:

Հայկական արվեստի մեջ վերոհիշյալ դարերում զարգացման բարձր մակարդակի է հասել նկարչությունը: Նախորդ դարերի նրման, մանրանկարչության հիմնական ասպարեզը եղել է ձեռագրերի զարդանկարումը և պատերի գեղանկարումը: Մանրանկարչական արվեստը շարունակել է ծաղկել ու զարգանալ թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ հայկական գաղթավայրերում: Մանրանկարչությունը ունեցել է իր բազմաթիվ ներկայացուցիչները, բայց մեծ համբավ և ժողովրդական ճանաչում են ունեցել հատկապես մեծ բանաստեղծներ Մկրտիչ Նաղաշը և Նաղաշ Հովնաթանը: Վերջինս զարդանկարել է էջմիածնի մայր տաճարի ներսի պատերը. նրա նկարների մի մասը մինչև այսօր էլ պահպանվում է գմբեթի պատերի վրա:

Հայաստանում նվարչական արվեստի մեջ մինչև XVII դ. համարյա բացառապես մանրանկարչությունն է գերիշխել: Մտկայն այդ դարում նկարիչներն սկսեցին ստեղծել նաև այլ բնույթի գործեր՝ դիմանկարներ, բնանկարներ և այլն: Բայց ամենակարևորն այն է, որ նրանք սկսեցին յուրացնել և գործադրել եվրոպական առաջավոր նկարչական արվեստը: Այս ուղղության պիսավոր ներկայացուցիչն է Մինաս Զուղայեցին, որի մասին մեծ գովեստով է խոսում պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին: Մինասը ծնվել է Նոր Զուղայում, նկարչություն է սովորել Հալեպում՝ մի եվրոպացի նրկարչի մոտ, նորից վերագործել է Նոր Զուղա, որտեղ գործել է մինչև իր մահը՝ մոտավորապես մինչև XVII դ. 70-ական թթ.:

Մինաս Զուղայեցին մեծ տաղանդի տեր նկարիչ էր, նրա համբավը տարածվել էր ողջ Պարսկաստանում: Նա Նոր Զուղայի հարուստ հայ առևտրականների, պարսից շահի և խաների պալատները զարդարել է իր որմնանկարներով:

Մինաս Զուղայեցուց հետո նույն դարում եվրոպական նկարչական արվեստն ուսումնասիրել է նաև Ստեփանոս Լեհացին, որը Լվովից գալիս է էջմիածին և մնում այնտեղ: Այդ երկու ժամանակակից նկարիչները հայկական նկարչական արվեստին տալիս են նոր շունչ, այն դուրս բերում մանրանկարչության շրջանակներից

և դնում զարգացման ավելի լայն ուղու վրա: Մինաս Զուղայեցին
իր շուրջն է հավաքում աշակերտներ և նրանց սովորեցնում իր
արվեստը: Դժբախտաբար, այդ նշանավոր նկարիչների գործերը
չեն պահպանվել կամ առայժմ անհայտ են, բայց փաստ է այն,
որ նրանք են դրել նոր ուղղության հիմքը և դարձել հայկական
նորագույն շրջանի նկարչական արվեստի նախակարասյուները:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբադա, դան, 593
 Աբաս, ազնվական, 501
 Աբաս, թագավոր, 450, 453, 462
 Աբաս Բագրատունի, թագավոր, 424, 443, 449
 Աբաս Բագրատունի, սուլթան, 416, 420
 Աբաս Կյուրիկյան, իշխան, 490
 Աբգար Եվդոկացի (Քոնստանցի) 608, 723
 Աբսիդարես, թագավոր, 108
 Աբդուլա, Հայաստանի կառավարիչ, 357
 Աբլաբիոս, պրեֆեկտ, 237
 Աբլղարիբ, իշխան, 533
 Աբրահամ Արեւելցի 328
 Աբրահամ Երևանցի 731
 Աբրահամ Կոստանդնուպոլսցի, թեոսոփ, 737
 Աբրահամ Կրետացի, կաթողիկոս, 640, 695, 696, 730
 Աբուբեքր, զորավար, 542
 Աբուլ-Աբաս, խաղիֆ, 394, 396
 Աբուլսվար 495
 Աբուլսվար, էմիր, 488, 490
 Աբու-Մկրիմ Արծրունի 414
 Աբու-Յուսուֆ, օրենագիր, 360, 368
 Աբու-Ջաֆր Արծրունի 414
 Աբու-Ջաֆր էլ-Մանսուր, զորավար, 394, 396
 Աբուսանլ Արծրունի 454
 Աբուսահլ-Համազասպ, թագավոր, 455
 Աբուսեյթ, ռատիկան, 407—409
 Ագարանգեղոս 114, 160, 220, 225—227, 329
 Ադոն 172
 Ադոնց Ն. 76, 285, 301
 Ադրիանոս, կայսր, 183, 184
 Աթա էլ-Մովանես 403
 Աթանաս Ալեքսանդրացի 265
 Աթաշխուզա, զորավար, 233
 Աթիլա 269
 Աժգանակ, թագավոր, 86—88
 Ալավկա որդի Դավիթ, օրենագիր, 566
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 69, 100—106, 187, 730
 Ալեքսանդր Ջուղայեցի, կաթողիկոս, 670
 Ալեքսեյ, կայսր, 524
 Ալեքսեյ, ցար, 654
 Ալի, խաղիֆ, 354
 Ալի, փաշա, 610
 Ալի-Արմանի, էմիր, 378, 379
 Ալիծ 523, 526
 Ալի-Մուրադ, իսան, 715
 Ալի-Ասլան, սուլթան, 437, 488
 Ալմաշանյան Միրզա 682
 Այսնի 473
 Ակակիոս, պրոկոնսուլ, 303—305

Աճառոն, բժիշկ 571
Աճառոն Բուկլար. 461, 485
Աճմաղ, փձիբ, 421
Աճմեղ Աբու-Աբառ, Խառիճ, 417
Աղաբար 680
Աղամալ 705
Աղա-Մանեղ խան, շահ, 719—721
Աղաշան 661
Ամիսնո Մարկելիանոս, պատմիչ, 236, 245—247, 255, 256, 507
Ամիր, զորավար, 400
Ամիրզունա, խան, 612, 613, 117, 618, 636,
Ամիրզովլար (Գրիգոր) Ամասեցի, բնագետ բժիշկ, 571, 737
Ամիր-Օմար, զորավար, 537
Ամֆիկրատես Արենացի, պատմագիր, 194
Այծեմիկ 495
Այվազ, առևտրական, 637
Անակ Պարթև 191
Անանես 471
Անանիա Նառեկացի 559
Անանիա Շիրակացի 10, 13, 205, 222, 307, 308, 313, 322, 334—339, 341, 724
Անանուն (Շապուհ Բագրատունի), պատմագիր, 561
Անաստաս, կաթողիկոս, 341
Անաստաս, կայսր, 303
Անատոլիոս, զորավար, 278
Անդեկան, մարզպան, 296
Անդովկ, իսխան, 235, 244
Անդրիաս, կաթողիկոս, 659
Անդրիաս, Հարությանբան, 574
Անդրեիկոս Եվփուրպե, զորավար, 515
Անդրեիկոս Կոմենենոս, զորավար, 514, 516
Անիա, Թագավոր, 76, 77
Անտիոֆոս III 108—110, 115
Անտիոֆեն, փլիլիսոփա, 334
Անտոն Շերի 609
Անտոնիոս Կարակալլա, կայսր, 187
Անտոնիոս Պիոս, կայսր, 184
Անուշավամ 286

Աշխադար, Թագավոր, 182
Աշխեն, 225
Աշոտ I 415—420, 447
Աշոտ II (Աշոտ Երկաթ) 423—425, 436, 440, 449
Աշոտ III 443, 447, 450, 451
Աշոտ IV 456—458
Աշոտ Արծրունի 407—409, 411, 412
Աշոտ Բագրատունի, Հայաստանի կառավարիչ, 335
Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան, 391—393, 399, 400, 402
Աշոտ Բագրատունի, տպարարան, 423
Աշոտ Բագրատունի, Վրաստանի կառավարիչ, 406
Աշոտ-Գերեթիկ, Թագավոր, 449, 455
Աշոտ, փշխան, 410, 411
Աշոտ, փշխան, 387, 388
Աշոտ Մսակեր Բագրատունի, Հայոց իշխան, 402, 406
Աշուշա, բրեշխ, 276, 286
Ապլեան, էմիր, 451, 453
Ապլմախա 421
Ապլվարդ, էմիր, 466
Ապպիանոս 117, 126, 166
Առաստոմ Գեոնի 289
Առավան, հագարապետ, 262, 323
Առաֆել, խոջա, 659 660
Առաֆել Բադիշեցի 740
Առաֆել Գավրիթեցի 609—617, 724, 727, 728, 743
Առաֆելյան Անտոն 684
Առաֆել Այունեցի 558
Ասիտ, զորավար, 460, 461
Ասլամազ դուլի, խան, 677
Ասրան, նոին 582
Ասկիպիադես 339
Աստվածատուր Համադանցի, կաթողիկոս, 672, 684
Աստուրբանխալ, Թագավոր, 57, 53
Աստուրեագիրովալ II 34, 36
Աստուրիարտի IV 42
Ավազ 680
Ավան Յուզբուշի 673, 675, 691, 693, 694
Ավետիս 681
Ավրանդիլ 675, 677

Ավշին, էմիր, 420, 421
Ավրեյիանոս, կայսր, 190
Ատան, իշխան, 527
Առոմ Գնունի 289
Ատտիկոս, պատրիարք, 266, 267
326
Ասրեհեսն, թագավոր, 420, 422
Ասրուրիզդ, մարզպան, 284
Ատրվշնասպ, մարզպան, 287, 289,
290
Արամ, թագավոր, 36, 37
Արգիշտի I 40—42, 46, 53, 61, 63,
79
Արգիշտի II 56
Արգիր, գորավար, 377
Արդ էլ-Մելիֆ, խալիֆ, 356, 389
Արինքեսոս, գորավար, 252
Արիոբարզան, Կապադովկիայի թա-
գավոր, 122
Արիոբարզան, թագավոր, 171, 172
Արիստակես Լաստիկերցի 443, 445,
471, 472, 481, 485, 487, 563, 564
Արիստոռեյ 332, 340, 570, 720, 727
Արևան, քրմապետ, 226
Արդուրյան Հովսեփ, արքեպիսկոպոս,
707, 712—718, 721
Արդուն, հարկահավաք, 585, 588, 592
Արզուն, դան, 593
Արշակ I 173
Արշակ II 236—251, 254, 263
Արշակ III 259—262
Արշակ Արշակունի, իշխան, 304
Արշամ, թագավոր, 107, 108
Արշակիր, իշխան, 235
Արշակիր Կառնաքական 289, 291
Արտանես, թագավոր, 120
Արտաշես I 12, 109—116, 152, 159,
166, 194, 196, 197
Արտաշես II 146—148, 156
Արտաշես III 236
Արտաշես Մամիկոնյան 284
Արտաշիր, թագավոր, 260
Արտաշիր I 188—190
Արտավազդ, Ատրպատականի թագա-
վոր, 147
Արտավազդ, Արտավազդ II-ի սորան,
146

Արտավազդ, Հայաստանի թագավոր,
190
Արտավազդ I 113, 117
Արտավազդ II 141—147, 149, 156,
162, 166, 194, 195, 197, 199,
209
Արտավազդ IV 172
Արտավազդ Մամիկոնյան 397
Արտավազդ Մամիկոնյան, սպարա-
պետ, 232
Արտավան, Կախարար, 250, 252, 255
Արտավան III 172, 173
Արտավան V 187—189
Արտավան Արշակունի, իշխան, 304
Արտախենքեսես II 90, 91
Արբա 471
Արեղայոս 176
Քաբեկ 403—405
Քաբուրյան Ղազարոս 681
Քազրառ Քազրատունի, հայոց իշ-
խան, 407—410
Քազրառ Քազրատունի, սարարապետ,
402
Քազոաս (Քազրառ), գորավար, 122,
125
Քալանդրի, պատմիչ, 353, 393
Քալդիին, իշխան, 538
Քակուր, քրեշխ, 232
Քակուր, թագածառանդ, 143
Քակուր II 182
Քակուր Արշակունի, թագավոր, 184,
185, 199, 209
Քաղդասար Դպիր 725
Քաղդասարյան Ավետիֆ (Տիգրանա-
կեսոցի), քնագետ, 737
Քաղդամյան Մովսես 702, 707—709,
725
Քայազդի I 597
Քայազդի II 604
Քայանդուր 675, 676
Քաշու, նոին, 529, 531, 533
Քառ Սանառունի 257—259
Քարդաձան Եղեսացի, պատմագիր,
195, 196
Քարսեղ, արքեպիսկոպոս, 529

Բարսեղ I 380, 416, 418
Բարսեղ (Վասիլ) II 452, 454, 456,
457
Բարսեղ Կավանեցի 727
Բարսեղ Կեսարացի 323, 328, 335,
340
Քեկ-Քեմուր, էմիր, 541
Քեչը, զորավար, 425
Քեֆիր, ոստիկան, 396
Քիպարս (Ֆեդիստար), սուբթան, 531
Քյուրֆ էդմեդ, 698
Քոզոմիլ 382
Քոնեմունդ, դուքս, 522, 523
Քոնեմունդ, իշխան, 538
Քոնեմունդ Միսկանի, դուքս, 526,
528
Քոպպ Յ. 71
Քուզ, զորավար, 305
Քուլա, հարկահավաք, 585
Քուլա Եւրաբի, զորավար, 410—
414, 416
Գաբրիել, բժիշկ, 340
Գագիկ I 447, 453, 455, 456
Գագիկ II 458—460, 508, 510
Գագիկ Արասյան, թագավոր, 462,
486, 488, 508
Գագիկ Ապոմուլան Արծրունի 421
Գագիկ Արծրունի, թագավոր, 422—
424, 449
Գագիկ Արծրունի, նախարար, 395,
396
Գագիկ-Խաչիկ Արծրունի, տե՛ս Գա-
գիկ Արծրունի
Գաղիշո հռոմիոսունի 288
Գաղիշո Մաղիսագ, իշխան, 286
Գալիանոս 339, 340
Գալմակ, ճարտարագետ, 574
Գայոս Կեսար, զորավար, 171, 172
Գասպառազայան Գրիգոր 742
Գարսագշյան Ա. 96
Գրիգոր Սյունի, իշխան, 286, 294
Գեներալ-Տիմոթեոս 375
Գեորգի 675
Գեորգի III 496, 497, 500
Գեորգի Լաշա, թագավոր, 531, 592
Գեոմանիկոս, զորավար, 173

Գրմուշ 448
Գլակ, նախարար, 250, 252, 255
Գյուս, կաթողիկոս, 283, 286, 287
Գնել 237, 244
Գոլիցին, փոխ-կանցլեր, 701—702
Գոլովին 667, 668
Գոլ Վասիլ, իշխան, 509, 511
Գոռ, սպարապետ, 446
Գորգ ձնեակ, ճարտարագետ, 574
Գրեկով, ակադ., 652
Գրիգոր 600, 659
Գրիգոր, արքեպիսկոպոս, 505
Գրիգոր, եպիսկոպոս, 474
Գրիգոր, կաթողիկոս, 600
Գրիգոր, նկարիչ, 574
Գրիգոր, վարդապետ, 681
Գրիգոր I 461, 490
Գրիգոր II 490
Գրիգոր Ակենեցի 565, 583
Գրիգոր Աղթամարցի 740
Գրիգոր Անավարզեցի, կաթողիկոս,
535
Գրիգոր Գարանդեցի (Վամախեցի)
616—618, 728, 729
Գրիգոր-Գերեմիկ, իշխան, 417
Գրիգորիս, բժիշկ, 571
Գրիգոր Լուսավորիչ 225, 227, 233,
320, 652
Գրիգոր Մազիսարոս 458, 459, 461,
465—467, 471, 475—479, 481,
482, 485, 559, 568, 570, 576
Գրիգոր Մամիկոնյան, իշխան, 391—
393
Գրիգոր Մամիկոնյան, Հայաստանի
կառավարիչ, 354, 355
Գրիգոր Մամիկոնյան, նախարար,
296
Գրիգոր Նազիազանցի 323, 328
Գրիգոր Նառեկացի 466, 471, 476—
479, 559—561, 576
Գրիգոր Նյուսացի 340
Գրիգոր Պաղավունի, տե՛ս Գրիգոր
Մաղիսարոս
Գրիգոր Սուսիան, իշխան, 417, 423,
424
Գրիգոր Տաբլացի 558, 570
Գրիգոր Տղա, կաթողիկոս, 653

Գրիգոր Տառակորդի, վանահայր, 652

Գրիգոր Քեսոցցի 564

Գուրաս, փախաբա, 125, 135

Գուրգեն 312

Գուրգեն, թագավոր, 453

Գուրգեն, իշխան, 451

Գուրգեն Ապուպլին, իշխան, 417

Գուրգեն Արծրունի, իշխան, 408, 412—414

Գուրգեն Արծրունի 422, 424

Գուրգեն Գնանի 424

Գևորգ Գառնեցի, կաթողիկոս, 417, 421

Գևորգ Մարգարեանի, զորավար, 425, 426, 446

Գաղարշիս, զորավար, 89

Գանիկ Ասորի, եպիսկոպոս, 324

Գանիկ Ասորի. կաթողիկոս, 233

Գավթակ Քերթազ 331

Գավթակ, շարեպիսկոպոս, 442

Գավիր 681

Գավիր, թագավոր, 586, 592

Գավիր, իշխան, 410, 411

Գավիր Անհալը 331, 333, 334, 722, 727

Գավիր Անհալը, թագավոր, 451, 452, 462

Գավիր (Բաղր), մելիք, 676

Գավիր-Քեյ 675—678, 686—692, 694, 732

Գավիր Գեունի 424

Գավիր Մառեցի 586, 587

Գավիր Կյուրիկյան 490

Գավիր Կյուրոպաղատ, իշխան, 452—454

Գավիր Մամիկոնյան, իշխան, 391, 392

Գավիր Մաշկեռ 576

Գավիր IV (Շինարար) 494, 495

Գավիր Սամառունի 318

Գավիր Տիրամուր 559

Գատարե, նահարար, 231, 232

Գարդել, պատմագիր, 540

Գարեհ I 85, 88—90

Գարեհ III Կողման 100, 103

Դառազ, բեկ, 673

Դեմետրե, թագավոր, 495

Դենշապուհ 270—272

Դր Լիոն, մինիստր, 660

Դիոգենես IV 489

Դիոնիսիոս Թեղ-Մանարցի 368

Դիոնիսիոս Թրակացի 331.

Դիոն Կասիոս 134, 147, 189

Դիոսկարիդես 339

Դմիտրի, իշխան, 646

Դուրոսով 686

Դուկ, զորավար, 377

Դուլոստա, նոին, 582

Եգիզ, տաթիկան, 396

Եզնիկ Կողբացի 328, 335

Եզոպոս 331

Եկատերինա I 685, 686

Եկատերինա II 697, 702, 710—713, 715, 721

Եղիա, զորավար, 474

Եղիազար Այնթապցի, պատրիարք, 659

Եղիշեն 270—272, 274, 276, 277, 281, 282, 285

Ենսեն Պ. 75

Եսայի 472

Եսայի Հաասն-Ջալալյան, կաթողիկոս, 669—675, 684, 685, 691, 692, 694, 731

Եսայի Նշեցի 559

Եվմենես 105—107

Եվսեբիոս 236

Եռեմիա Ջլեկաի Քեոմյուրեյան 661, 730

Երվազ Երվանդունի, ջրմասկետ, 105, 109, 160

Երվանդ IV 105, 106, 194, 196

Երվանդ Սակավտիլյաց, թագավոր, 86, 87

Եփիմյան, կաթողիկոս, 505

Ջարել 527, 528

Ջարբիենոս, թագավոր, 131

Ջարեհ, Արտաշես I-ի տղան, 113

Ջարեհ, թագավոր, 108—112, 115,

120

Զարեհ, Տիգրան II-ի տղան, 136
Զարեհ Երվանդակյան 111
Զարմանգոյվատ 541
Զարմանգոյվատ, Թագուհի, 259
Զաբարիա 375
Զաբարիա, Կորնելիոս, 705
Զաբարիա, վարդապետ, 660
Զաբարյան Ալազ, իշխան, 582, 584, 586, 592
Զաբարյան Զաբարե, ամիրապետական, 497—500, 583
Զաբարյան Զաբարե, իշխան, 592
Զաբարյան Իվան 497—501, 581, 582
Զաբարյան Շահնշահ, իշխան, 583, 584, 592
Զաբարիա Քանախեղի 617, 627, 636—640, 729
Զենոբ Կլակ 159, 226
Զենոն, կայսր, 300
Զենոն-Արտաշես, Թագավոր, 173
Զենոն Ստոիկ 332, 333
Զիկ, գորավար, 250
Զիպանի, Թագավոր, 78
Զորակ Կամսարական 313
Զուբով Պլատոն, կոմս, 720, 721

Էդիլուզ, էմիր, 495, 496
Էլիկում Օրբելյան, իշխան, 501, 582, 584
Էմբաս, գորավար, 88
Էմիր իբն-Նզիդ 393
Էմիլիազ-ղա Մինասյանց, առևտրական, 649
Էնգելս Ֆ. 19, 47, 166, 217, 265
Էոմեր, գորավար, 541
Էվրիպիդես 143, 198
Էրատո, Թագուհի, 150, 156, 172
Էրիմենա 58

Թադևոս 681
Թադևոս Սեբաստացի, վարդապետ, 606
Թաթևիկ 681
Թաթուլ, դիակոր, 486
Թամմազ, շահ, 684
Թահմազ I 605

Թամար, Թագուհի, 497—499
Թարխան, յուզբաշի, 691
Թարխան, վահագավան, 705
Թեմուրլազ, գորավար, 537
Թեոդոսիոս Պեչորացի 646
Թեոդորա, կայսրուհի, 377
Թեոդորոս 317
Թեոդորոս, կայսր, 260, 267, 269, 278, 326
Թեոդորոս Մեծ, կայսր, 299
Թեոդորոս Մոսսուեսաացի 323
Թեոդորոս Ռչաունի, սպարապետ, 346—354, 387
Թեոն 333
Թիգրապալասար I 78
Թիգրապալասար II 33, 34
Թիգրապալասար III 43
Թողրոս 471
Թոխմախ Սչրաբ, ռես, 635, 636
Քոմաս 656
Քոմաս 651
Քոննիկ, իշխան, 491
Քովմա Արծրունի 273, 362, 407, 410—412, 435, 444, 563, 575
Քովմա Մեծոփեցի, պատմագիր, 596, 597, 600, 601, 728
Քորամաելյան, ճարտարապետ, 345
Քորոս 532
Քորոս 511
Քորոս 513—516
Քորոս, գորավար, 653, 675, 677
Քորոս Ռոսին, նկարիչ, 574, 578
Քորոս Տարոնացի, նկարիչ, 574
Քուկուլքի-Նինուրոս, Թագավոր, 33

Փիրաբ, գորավար, 411

Իբն ալ-Ասիր, պատմագիր, 409
Իբն ալ-Ֆախր, պատմագիր, 427
Իբն-Ֆադլուն 652
Իբրահիմ 414
Իբրահիմ, խան, 705, 710, 714, 715, 719, 720
Իբրահիմ, փաշա, 679
Իբրահիմ Յանալի, գորավար, 484
Իննիկյան Ղուկաս 727
Իննիկեաթոս III, պապ, 283

Իշպուխի, *Թագավոր*, 38
Իսահակ Ֆրե-Իսմայիլ 413
Իսկանդար 597, 598
Իսրայել Օրի 662—672, 700
Իվան IV 653
Իվանե 501
Իվանե Օրբելյան 497, 500
Իվան Կարապետ 683, 685

Լազարյան Հովհաննես 702, 707, 712
—716
Լենգրեմուր 596—598, 727
Լեո 730
Լեոնտիոս, *գործավար*, 356
Լեոպոլդ I 663—666
Լեպիդոս 144
Լիբիանոս 323
Լիպարիա, *ժողիան*, 485
Լիպարիա, *սպարապետ*, 541
Լիպարիա Օրբելյան 501
Լյուդովիկոս XIV 659, 660, 666
Լուկիանոս Սամոսատցի 201
Լուկիոս Վերոս 185
Լուկուլիոս 127—135, 137, 141, 194
Լուսիկյան Գրիգոր 654, 655
Լուսիկյան Բոհեմունդ 538, 540
Լուսիկյան Գլիդոն, *տե՛ս Կոստանդուին*
111
Լուսիկյան Զիվան, *տե՛ս Կոստանդին*
11
Լևոն 533
Լևոն, *կայսր*, 286
Լևոն, *մարաշախոս*, 528
Լևոն I 511—514
Լևոն II 520—527, 546, 548, 551,
565
Լևոն III 532—534, 555
Լևոն IV 535, 536
Լևոն V 537—540
Լևոն VI 542
Լևոն 3-րդ Իսապրացի, *կայսր*, 286

Լուդ, *Կաթողիկոս*, 242
Լուսիկյան Պապա 702
Լուսիկյան Գ. 96
Լուսիկյան Գրիգոր 738
Լուսիկյան Հովհաննես 635

Լուսիկյան Գաղատացի, *կաթողիկոս*,
659, 660
Լուսիկյան Էրզրումցի (Լուսիկյան) 734, 738
Լուսիկյան Լեւոնացի 724
Լուսիկյան Զուղայեցի, *սպարապետ*,
649, 650, 726, 732
Լուսիկյան, *կաթողիկոս*, 462
Լուսիկյան, *սպարապետ*, *տե՛ս Լուսիկյան*
Նորր, 379—381, 386
Լուսիկյան Հովհան 410, 411
Լուսիս 294
Լուսիս 592
Լուսիկյան Թովմաս, *սպարապետ*,
732, 733
Լուսիկյան Գրիգոր, *տե՛ս Լուսիկյան*,
707
Լուսիկյան, *սպարապետ*, 182
Լուսիկյան, *Պարակաստանի թագավոր*,
315, 317
Լուսիկյան I 187
Լուսիկյան II 191
Լուսիկյան IV 260—262
Լուսիկյան Անձևացի 576
Լուսիկյան III Կոնստանդին 227—262
Լուսիկյան Նուշիրվան, *թագավոր*, 306,
307, 311—313
Լուսիկյան Լուսիկյան, *մարաշախոս*, 280,
281

Մեհուան, *նկարիչ*, 574, 578

Կաթիկիկե 372
Կաթիկյան 331
Կաթիկյան, *սպարապետ*, *տե՛ս Լուսիկյան*,
380
Կաթիկյան 473
Կաթիկյան, *թագավոր*, 88
Կաթիկյան (Կոնստանդին), *գործավար*,
461, 462, 485
Կաթիկյան Գրիգոր 712
Կաթիկյան Հովհաննես 681
Կաթիկյան 386
Կաթիկյան, *թագավոր*, 317
Կաթիկյան, *թագավոր*, 75—77
Կաթիկյան, *սպարապետ*, *տե՛ս Լուսիկյան*,
377—379, 386

Կարևն, զորավար, 250
Կիսնաբ, թագավոր, 58, 59, 84
Կլո Սանակ, Կոսակակ, 518
Կիրակոս Գանձակեցի 445, 565, 582—
587, 589
Կիրակոս Վիրապեցի 600
Կիրակոս Տրապիզոնցի 722
Կիրսիլոս Փարսավանցի 69
Կլեոսյատրա, թագուհի, 147
Կլեոսյատրա, Տիրդան II-ի կինը, 121
Կյուրեղ 471
Կյուրիկե, թագավոր, 462, 490
Կյուրոս, թագավոր, 86—88
Կյուրոս Կրտսեր 90, 91, 97
Կոզմաս III, դուքս, 663, 665, 666
Կոթբեր, միևրատր, 659, 660
Կոնստանդին-Սիլվան, պավլիկյանների
առաջնորդ, 374
Կոնրատ 524
Կոստան Բեյ 661
Կոստանդ II 349, 350, 352, 354
Կոստանդին 676
Կոստանդին, կայսր, 370
Կոստանդին, վարժապետ, 650
Կոստանդին I 510, 511
Կոստանդին II 538, 540, 542
Կոստանդին III 538, 540
Կոստանդին IV 541
Կոստանդին V 541
Կոստանդին XI 462
Կոստանդին Գունդստարլ, Հեթոա I-ի
շայրը, 527—529
Կոստանդին Գունդստարլ, Օշին պայլի
եդրայրը, 537, 538
Կոստանդին Նվառպե, զորավար, 517
Կոստանդին Նրզնկացի 561
Կոստանդին Լամբրոնացի, իշխան,
529
Կոստանդին Կալման, զորավար, 517
Կոստանդին V Կոպրոնիմոս, կայսր,
392
Կոստանդին Մեծ, կայսր, 227, 231,
237
Կոստանդինոս, կայսր, 234—237, 244
—247
Կոստաս 237

Կորթուլոն, զորավար, 175—177,
179, 180
Կորյուն 266, 322—326, 328, 239
Կրեչմեր Պ. 75
Կունծիկ, թոնդրակյանների ասոջնորդ,
472—474
Կուսան, զորավար, 394
Հաբիբ իբն-Մաալամ, զորավար,
353, 354
Հագարավուխտ, զորավար, 293, 295
Հագվերտ I 262, 325
Հագվերտ II 269, 270, 274—276,
287, 295
Հակոբ, եպիսկոպոս, 474
Հակոբ, կաթողիկոս, 540
Հակոբ համսեցի, եպիսկոպոս, 634
Հակոբ (Հարֆի Հակոբ) 472, 481
Հակոբ Մեղապարտ 722
Հակոբ Շամայեցի, կաթողիկոս, 700,
713
Հակոբջան 637, 640
Հակոբ Ջուղայեցի, կաթողիկոս, 655,
656, 661, 724
Համագասպ, պրոկոնսուլ, 304
Համագասպ Արծրունի 395, 399
Համագասպ Մամիկոնյան, զորավար,
281
Համագասպ Մամիկոնյան, Հայաստա-
նի կառավարիչ, 354
Համամ Ամտուունի 369
Համգալլան Ղազվիհի 589
Համգա 601
Համգե Միրզա, զորավար, 606
Հայր Մարգպետ 239
Հանդիբեկյան Հովհաննես 681
Հաննիբալ 114
Հասան, ոստիկան, 396, 397
Հասան Ալի 601
Հասան Հավնունի 422
Հասան-Ջալալ, իշխան, 592
Հարիթ իբն ադ-Թայ (Հերթ) 366,
367
Հարուրյուն 682
Հարուրյունյան Գրիգոր (Գրիգոր
խան) 651
Հարուն, էմիր, 495

Հարուն ալ-Ռաշիդ, խալիֆ, 403
Հերոս 541
Հերոս, պատմիչ, 566
Հերոս I 528—533, 551, 555
Հերոս II 534—536
Հերոս կամբոնացի, իշխան, 524, 529
Հերոս Զամբուլա, իշխան, 541
Հեյդար-դուլի, խան, 635
Հենրիխ I 523, 524
Հեսու, թոնդրակյանների առաջնորդ, 471
Հեսու, ճարտարապետ, 574
Հերակլ I 317, 318
Հերակլ II 699—701, 708, 710, 719, 720
Հերմես Նոամեծ 332, 333
Հերոդոտ 12, 90, 93, 94, 96
Հիշամ, խալիֆ, 366, 391
Հիպոկրատես 399
Հմայակ Մամիկոնյան 397
Հմայակ Մամիկոնյան, Վարդանի եղբայրը, 278, 284, 286, 325
Հյուրժան Հ. 71
Հոսդամիզյ, թագավոր, 409
Հոլիսիմես, Աշոտ I-ի մայրը, 409
Հոլիսիմես, կույս, 652
Հուփանոս, գեղադիր, 325
Հովերոս 77
Հունեց Տիգրան, առևտրական, 504
Հովիանոս, կայսր, 247, 258
Հովհան Եկեղացի 325, 328
Հովհան Մամիկոնյան, պատմիչ, 312, 313, 331
Հովհան Մայրավանցի 310
Հովհան Մանդակունի, կաթողիկոս, 198, 199, 290, 344
Հովհաննես 676
Հովհաննես, եպիսկոպոս, 468, 469
Հովհաննես, կաթողիկոս, 617
Հովհաննես, կաթողիկոս, 708, 714
Հովհաննես, քարագործ վարպետ, 574
Հովհաննես Արշակունի, իշխան, 304—306
Հովհաննես Դրասխանակերտցի (Դիկեցի), կաթողիկոս, 322, 413,

419, 423, 436, 465—468, 470, 473, 562, 563
Հովհաննես Բագրևանդցի, կաթողիկոս, 316
Հովհաննես II Գաբղենցի, կաթողիկոս, 331
Հովհաննես Երզնկացի 561, 569
Հովհաննես Եվեսացի, պատմիչ, 311
Հովհաննես Թլկուրանցի 541, 740
Հովհաննես Թարունջի (Արևելյի), պատրիարք, 659, 660
Հովհաննես Իմաստասեր 341, 559, 568, 571
Հովհաննես Կոմենես, կայսր, 512, 513
Հովհաննես Հերմոնեցի 600
Հովհաննես Որոտնեցի 558, 559, 570
Հովհաննես Սեբասացի, վարդապետ, 644
Հովհաննես Սմբատ, թագավոր, 456—458, 491
Հովհան Ոսկեբերան 323, 328, 507
Հովհան Վիրնեվ, կուրֆյուրստ, 662—667, 670
Հովհան Օնեցի, կաթողիկոս, 373, 374
Հովհան, Եսթրիկոպոս, 700, 704, 705, 707, 709
Հովսեփ Էմին (Էմին Հովսեփ Էմինյան) 696—709, 713, 718
Հովսեփ 375
Հովսեփ Գաղնացի 325, 328
Հովսեփ Վաչոցձորեցի, կաթողիկոս, 273, 275, 280, 281, 297, 323
Հովսեփ Յղավիթս 173
Հորացիոս, բանաստեղծ, 149
Հրահատ III 132, 136—140
Հրահատ IV 144, 148
Հրահատ Կամսարական 292
Հրանուշ 473
Հուզգանես, թագավոր, 76, 77
Հուլյան 531, 588, 593
Հուլիանոս 236
Հուլիանոս, զորավար, 246, 247
Հուլիանոս, կայսր, 235
Հուլիոս Կեսար 142
Հուսեյին, շահ, 673

Հուսիկ, *Կաթողիկոս*, 233, 255
Հուստինիանոս, *Կայսր*, 14, 300, 301,
303—305
Հուստինիանոս II 356
Հուստինոս, *Կայսր*, 311

Զվիկ, Վահան Մամիկոնյանի մայրը,
286

Ղազան, *ղան*, 534, 590, 591, 593
Ղազար, *թոնդրակյանների առաջնորդ*,
471
Ղազար Փարպեցի 271, 274, 285—
290, 293—295, 322, 330
Ղազի, *խան*, 610
Ղարա—Մանմաղ 596
Ղարա—Յուսուֆ 596, 597
Ղափանցյան Գ. 73, 76
Ղուլամ Ալի, *խան*, 710
Ղուկաս, *Կաթողիկոս*, 714
Ղուկաս Սեբաստացի 732
Ղուռուձլի 595
Ղևոնդ, *Երեց*, 276, 280, 281
Ղևոնդ, *պատմիչ*, 331, 356, 369, 392,
396, 398
Ղևոնդ Հայկազն 323, 332

Ճուլին, *դուքս*, 512
Ճոշլին Հակոբ, *բժիշկ*, 571

Մածան 113
Մախսա 681
Մակար, *պատրիարք*, 658
Մանմեղ, *խան*, 710
Մանմուղ-ղուլի, *խան*, 635
Մանտեսի Մուրադ (Շահմուրադ)
Բաղիշեցի 659, 660
Մաղամելի 675
Մամբրե վերձանոզ 328, 331
Մամբուն 453
Մանանդյան Հ. 96, 186, 241
Մանգու, *ղան*, 530, 531
Մանիս Ալվիլիոս, *պոնտոս*, 122
Մանկայոս, *գորավար*, 129
Մանդուկ, *կմիր*, 541
Մանվել 311
Մանվել, *ճարտարագետ*, 573

Մանվել, *նկարիչ*, 574
Մանվել Կոմենես, *Կայսր*, 513, 516
Մանվել Մամիկոնյան 259
Մանուչե 488, 495
Մառ Ն. 72, 73
Մապիսակի Հարություն, *Երպահան*,
742
Մասուղի, *պատմիչ*, 404
Մավրիանոս 352
Մատրես Մարեցի 724
Մատրես Վանանդեցի 724
Մատրես Սամայեցի 427, 442, 450,
454, 455, 463, 490, 510, 514, 564,
565
Մար Արա Կատինա (Մծուրնացի)
195
Մարգար, *նկարիչ*, 574
Մարգարյան Թարխան 702
Մարկիանոս, *Կայսր*, 278
Մարկիանոս, *Կայսր*, 187, 188
Մարկո Պոլո 554
Մարկոս Անտոնիոս 144—148
Մարկոս Ալբերիոս, *Կայսր*, 184
Մարկոս Կրսոսոս 142—144
Մարկվարտ Հ. 327
Մարս Կ. 161, 166, 221, 584, 594
Մարտես, *փոխարքա*, 127
Մեդիոս Լաբիացի 69
Մելլու 616—618
Մենոն, *գորավար*, 104
Մենուա, *թագավոր*, 38—41, 47, 79
Մելիֆ Աբով 714
Մելիֆ-Անմաղ 513
Մելիֆ-Բախտամ 714
Մելիֆ Խարայեղ 661, 662
Մելիֆ Հարամ 706
Մելիֆ Հովսեփ 673
Մելիֆ Հովսեփ 705, 706
Մելիֆ Հովսեփ 705
Մելիֆ Մեջլում 714
Մելիֆ-Նասիր. *սուլթան*, 537, 538
Մելիֆ-շահ 439, 490
Մելիֆ-Մաիրազ 664
Մելիֆեսբ Վժանացի 723, 727
Մեսոպ Մաշտոց 262, 267, 322—325,
333

Մետոն 341
Մետրոպոլիտ Սկեպտացի 127, 194
Մերոման, գործավար 129
Մերոման Արծրունի, նախարար,
247, 248, 253
Մերոման Արծրունի 278
Մժեժ Գնունի 309, 317
Մլեն, թագավոր, 513, 516—518
Մլեն, թագուհի, 524
Մխիթար, կաթողիկոս, 540
Մխիթար Այրիվանեցի 566
Մխիթար Անեցի 559
Մխիթար Գոչ 502—504, 560, 563,
567, 569, 647
Մխիթար Հերացի 569, 571, 579
Մխիթար Սեբաստացի 723, 734, 739
Մխիթար Սպարապետ 675, 677, 637
—689, 692—694
Միրասա, գործավար, 122
Միրասուտեն, թագավոր, 103, 104,
106
Միրբեն (Միրան), սատրապ, 104
Միրզա Քահիր 672
Միրզախան 705
Միրզազանյան Դավիթ 681
Միրխան, թագավոր, 243
Միրուլի, խան, 680
Միրան, գործավար, 292
Միրան Մենեղիվանցի, գործավար,
313
Միրզաա. Ասրպատականի թագավոր,
132, 135
Միրզաա, Հայաստանի թագավոր,
173, 174
Միրզաա II 117, 120
Միրզաա VI եվպատուր, տե՛ս Մի-
շրդաա Պոնտացի
Միրզաա Պոնտացի 121, 122, 127,
128, 130, 132—139, 194
Միրենեռեն. նազարապետ, 274, 275
Մինաս Զուլալեցի. նկարիչ, 743, 744
Միշել, մխիթաներ, 670
Միր Մահմադ 672
Միր Վելյա 672
Միխայել, գործավար, 393
Միխայել III 378
Միխայել VII Գուրաս, կայսր, 489

Միխայել Սեբաստացի 608
Միխայել Վառնա, գործավար, 517
Մկրտիչ Նադաչ 739, 740, 743
Մոավիա, վապիճ, 350, 354, 355
Մոնոմախ, կայսր, 458, 459, 460
Մոսիկ, նկարիչ, 574
Մովսես Դավթուրանցի, պատմիչ, 331,
Մովսես II եղվարդեցի, կաթողիկոս,
316
Մովսես Խորենացի 66, 80, 84, 85, 87,
105, 109, 112—114, 116, 117,
119, 158—160, 163, 184, 186,
187, 190, 193—196, 212, 213,
222, 225, 228, 240, 243, 253,
262, 266, 322, 326—331, 700, 724
Մովսես Կաղանկատվացի 331, 565
Մորիկ, կայսր, 314, 315, 317
Մովան իբն—Մոմամեդ, խալիֆ, 355,
390, 391
Մուբասիմ, խալիֆ, 407
Մուբալաֆիլ, խալիֆ, 407, 409, 410,
414
Մովաբըլ Վանանդեցի 411
Մոմամեդ II 603
Մոմամեդ, գործավար, 397
Մոմամեդ, էմիր, 419
Մոմամեդ, մարզպարե, 340
Մոմամեդ Բեն—Օբբա 363, 383
Մոմամեդ Խուլաբանդա, շահ, 606
Մոմամեդ Տաբարի 490
Մուշեղ, թագավոր, 450, 451
Մուշեղ, թոնդրակ ճանճերի առաջնորդ,
472
Մուշեղ, Մամբատ I-ի որդին, 433, 424
Մուշեղ Մամիկոնյան, իշխան, 315
Մուշեղ Մամիկոնյան, գործավար, 352
Մուշեղ Մամիկոնյան, Նախոց թիշխան,
393
Մուշեղ Մամիկոնյան, Հրատանու որ-
դին, 397—399, 401
Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ,
252—254, 257, 258
Մուշեղան Նյուսավաճուրտ, գործավար,
280, 284
Մուսա իբն—Ջուրաբ, էմիր, 363, 408,
409
Մուսատաֆա Կալա, վարչա, 606

Մատուց III 606

Մուրշի II 76

Յակոբի, պատմիչ, 402

Յակոբաի 427

Յագուբ, բնիկ, 598

Յամբլիճու Բարեկոնացի 195

Յաստի, դերասան, 143

Յաստիճու 117

Յասուֆ, զորավար, 409, 410

Յասուֆ Սաշի, հսկիչ, 421—425

Յադիր, շահ, 649, 695, 696, 731

Յագենիկ, վարձակ, 199

Յարանայելյան Վասիլ 514

Յաղաջ Հովնաթան 740, 742, 743

Յահագետ, կաթողիկոս, 664

Յահագետ Քուչակ 740, 742

Յաբամսին, թագավոր, 78

Յգրեյի Բաղդի, մարաշախտ, 541

Յեմեսիոս 339, 340

Յեպագոսմեսու 106

Յերչապուն Արծրունի 278, 281

Յերչապուն Մամիկոնյան, եպիսկոպոս,
223, 303

Յերոն 175—180, 199

Յերսեն, Հայաստանի թագավոր, 234

Յերսեն, Պարսկաստանի թագավոր,
221

Յերսեն Կամսարական 289, 291, 292

Յերսեն Կամսարական, նախարար,
242, 244

Յերսես, զորավար, 314

Յերսես II Բագրևանդցի, կաթողիկոս,
303, 372

Յերսես Կամբրոնացի 559, 565

Յերսես Մչեցի 559

Յերսես Մսկացի 722, 723, 727

Յերսես (Շիրակի Յերսես), թոնգրակ-
բաննորհ առաջնորդ, 472

Յերսես Շնորհալի 477, 505, 560, 561,
725

Յերսես Պարթև, կաթողիկոս, 223,
237—239, 242—244, 254, 255

Յերսես III Տայեցի, կաթողիկոս, 348
—354

Յերս, զորավար, 425

Նիխոր Վշնասպլառ 295, 296

Նիկողայա 681

Նյուսոն 337

Նոնոս 335

Նուր-Էլ-դին, սուլթան, 518

Նուրիջանյան Իսվմաս 724

Նուրիջանյան Ղուկաս (Վանանդեցի),
բնագետ, 735

Շահ-Աբաս 608—614, 649

Շահակ, կաթողիկոս, 233

Շահամիրյան Նիխագար 716

Շահամիրյան Հակոբ 707

Շահամիրյան Շահամիր 707—709,
716, 718, 725

Շահ-Խամալիլ 604, 605

Շահնագար, մելիք, 705, 706

Շահնավազ 675

Շահուսն 597, 598

Շահ-Սեֆի I 650, 657, 698

Շահ-Սուլեյման I 650

Շահուլյան Սակիանոս 675, 677, 679,
686, 732

Շամիրամ, թագուհի, 40

Շամչի Մելիսն 742

Շապուն 411

Շապուն, զորավար, 294, 295

Շապուն, թագավոր, 262

Շապուն I 190, 191

Շապուն II 223, 231—236, 242,
245—253, 255—260, 649

Շապուն III 260

Շապուն Ամատունի 369

Շարդին, ճանապարհորդ, 741

Շենիյունյանց Հարություն, առևտրա-
կան, 649

Շիրս 312

Շիրվան, լուղրաշի, 673

Շևապունյան Հարություն 726

Ոգոման, զորավար, 348

Ողյանյ, բուրմ, 194, 196

Ոսկան Երևանցի 724, 734

Ումիզդ, թագավոր, 315

Ումիզդ-Արաաշիր, թագավոր, 190

Չալարի Քյոսվա 634—636

Չակիր, ցեղասիրտ, 484
Չամչյան Մխիթայել 725, 730, 733
Չարմադան 582, 583
Չինգիզ խան (Տիմուրի) 580
Չմշկիկ, կոյսր, 450
Չորավանել, իշխան, 491

Պալաուչի Քելդուղի 554
Պամբա, թագավոր, 78
Պապ, զորավար, 673, 676—678
Պապ, թագավոր, 240, 245, 251—259, 263
Պավել I 721
Պարթմաթի, թագավոր, 182, 183
Պարույր Հայկազն (Պրոչերեսիոս) 332
Պարույր Ակալոզդի, թագավոր, 84
Պետերման Հ. 71
Պետոս, զորավար, 178, 179
Պետրոհաս Մամիկոնյան, զորավար, 378, 379
Պետրոս, փաթողիկոս, 655
Պետրոս, քաճանա, 684
Պետրոս I 667—670, 674, 675, 683—685
Պետրոս Դեռադաճ, փաթողիկոս, 456—459, 462
Պերոզ, թագավոր, 286, 287, 295
Պերտիկաս, զորավար, 105
Պիոտրովսկի Ռ. 77
Պիտո, պրեմիեր-մինիստր, 699
Պլատոն 332, 340, 723, 727
Պլինիոս Ալպո 12, 168, 194
Պլուտարհոս 114, 115, 130, 134, 143, 169, 194, 195, 198, 200, 203
Պոդոմետո 12, 336
Պոդոմետո, զորավար, 101
Պոլեմոն, թագավոր, 173
Պոլիբիոս 107, 112, 116
Պոդոս 680
Պոդոս 372
Պոդոս, առաքյալ, 372, 374
Պոդոս Սամոսատցի 372
Պոմպեոս 137, 144
Պոսյովկին Գրիգորի, իշխան, 713, 714

Պոսյովկին Պավել, գեներալ, 714
Պորփյուր 332, 334, 570, 722, 727
Պրոկոպիոս 347, 348
Պրոկոպիոս, զորավար, 247
Պրոկոպիոս Կևարացի, պատմիչ, 303, 308
Պուլբիոս Կանդիոս 144

Ջալալեդդին 581, 582
Ջանապ, հմիր, 406
Ջալիդան 403
Ջանանգիր 601
Ջհանշան, շահ, 598, 601
Ջոսոն, ճանապարհորդ, 649
Ջուզեպ 659, 660

Ջայմոնդ, դոքս, 523, 526
Ռաշար, փաշա, 682
Ռիքա 527
Ռիչարդ Ալյումասիրտ, թագավոր, 521, 522
Ռոբերտ Շերլի 609
Ռոստափես, Կիրարիչ, 574
Ռոստոմ, զորավար, 521
Ռուբեն, Լևոն II-ի եղբայրը, 523
Ռուբեն, Լևոն I-ի որդին, 513
Ռուբեն I 509, 510, 510
Ռուբեն II 518
Ռուբեն-Ռայմոնդ, դոքս, 526, 527
Ռումյանցև, գեներալ, 691, 693
Ռուսա I 44—46, 56
Ռուսա II 56, 57
Ռուսա III 58
Ռուֆն-էդ-դին, սուլթան, 498

Սաթենիկ, թագուհի, 113, 196, 197
Սալանդդին, սուլթան, 520, 522
Սալար, զորավար, 290
Սալմանասար I 33, 36
Սալմանասար III 36, 37
Սամեհան, ճարտարագետ, 573
Սամոս, թագավոր, 107
Սամվել, եպիսկոպոս, 473
Սամվել, Վահան Մամիկոնյանի որդին, 253

Մամվել Անեցի 322, 427, 455, 495,
555, 566

Մամվել Մամիկոնյան 401

Մայր-Նովա 740, 742

Մանարով, թագավոր, 181, 182, 184

Մանևան, թագավոր, 229

Մանակ, իշխան, 423, 424

Մանակ Արծրունի, նախարար, 395

Մանակ Բագրատունի, իշխան, 400

Մանակ Բագրատունի, մարզպան, 286,
288, 290—292, 329

Մանակ Զորախորեցի, կաթողիկոս,
389

Մանակ Պանկավունի, իշխան, 456

Մանակ Պարթև, կաթողիկոս, 262,
266, 267, 324, 326—328

Մանրադյան Զսփար 654

Մարաֆյան Մովսես 711—713

Մարգին 680

Մարգին, եպիսկոպոս, 722

Մարգին, թողարկեցիների առաջ-
նորդ, 471

Մարգին, կաթողիկոս, 472

Մարգին, ճարտարապետ, 574

Մարգին, յուզբաշի, 673

Մարգին Պիծակ 574, 578

Մարգին Քերթոլ 541

Մարզոն I 78

Մարզոն II 44—46, 51, 52, 56

Մարդուր, բրձմապետ, 46

Մարդուր (Սիդուր) I 37, 38

Մարդուր II 40, 42—44, 53, 63, 79

Մարդուր III 57

Մարավան, յուզբաշի, 673

Մարտ Մուսուֆա, փառա, 682

Մասան 188

Մաֆի դուլի, իսան, 678

Մեքատիանոս, գորավար, 247

Մեթենո 66, 195, 311, 315, 316,
330

Մեթովատ 313

Մեթովատ, գորավար, 278

Մեթ, խոռա, 637

Մեկիմ II 628

Մեկիմ I Անեղ 604

Մեղեն-Վլեոպատրա, թագուհի, 124

Մելկիս նիկատոր, գորավար, 101

Մենեֆերիմ, վասսուրափանի թագա-
վոր, 455, 508

Մենեֆերիմ, Սյունիքի թագավոր, 490
Մեպսիմիոս Սեբոս, կայսր, 185—
187

Մերգիլ (Տյուֆիկոս) 376

Մերսարիս 137

Միգիվանդ, թագավոր, 647

Միմենո, նկարիչ, 574

Միմենո Երևանցի, վաթխողիկոս, 627,
630, 632, 634, 704, 705, 708,
709, 711, 713, 725, 734

Միմենո Զողայեցի 734

Միմենո-Տիտ, պարլիկյանների առաջ-
նորդ, 375

Մինան Զղարոլի, փառա, 611

Միտատ, գորավար, 305

Մմբատ, Արտաշես I-ի զայալը, 113,
160, 197

Մմբատ, գահերեց իշխան, 422—424,
469

Մմբատ, իշխան, 387—389

Մմբատ I 419—424, 440, 447, 465,
466

Մմբատ II 435, 451—453

Մմբատ I, Սյունիքի թագավոր, 451

Մմբատ II, Սյունիքի թագավոր, 451,
461

Մմբատ Բագրատունի, նախարար,
313, 315, 316

Մմբատ Բագրատունի, Մմբատ I-ի
եղբորորդին, 424

Մմբատ Բագրատունի, ապարապետ,
387—389

Մմբատ Բագրատունի, ապարապետ,
399, 400

Մմբատ Բագրատունի, ապարապետ,
407, 414, 415, 465

Մմբատ Դունդուսար 523, 529, 533,
544, 564, 565, 567

Մմբատ Զառեմավանցի, թողարկեցի-
ների առաջնորդ, 466, 471, 481,
568

Մմբատ Մամիկոնյան 316

Մմբատ Մամիկոնյան 391

Սոնետոս-Տիգրան, Վազավոր, 184,
185, 195
Սողոմոն 325
Սուգուր, զորավար, 532
Սպարտակ 142
Ստադիոս Պրիսկոս, զորավար, 185
Ստեփանե, Քեռն I-ի որդին, 513,
515, 516
Ստեփան Համադանցի, սուստրական,
654
Ստեփանոս, քովիչ, 571
Ստեփանոս Լեհացի, նկարիչ, 743
Ստեփանոս Սաղմաստեցի, վարժողի-
կոս, 607
Ստեփանոս Սյունեցի 334, 339
Ստեփանոս Տարոնեցի (Ստողիկ) 311,
322, 356, 444, 450, 454, 465, 466,
507, 563
Ստեփանոս Օրբելյան 183, 427, 435,
468, 469, 474, 496, 500, 566,
581,
Ստրաբոն 12, 69, 71, 80, 83, 111,
112, 114, 115, 120, 151, 202
Ստոպչին, փեներակ, 701
Սուղալիս, զորավար, 377
Սուիդաս 181
Սուլեյման, զորավար, 394, 395
Սուլեյման I 606
Սուլեյման-բաբա, իսան, 671
Սուլբանշան 608
Սուլլա, փոխպրետոր, 122
Սուլայիլուպիտմ, թագավոր, 75, 76
Սուվորով Ա. 713, 714
Սուրեն, զորավար, 142, 143
Սուրեն Վշնասպ, մարզպան, 311—
313
Սուրյան Անտոն 645

Վազգեն, իշխան, 287
Վախրանգ 313
Վախրանգ, թագավոր, 287, 291
Վախրանգ VI 673—675, 685, 731
Վալիդ I 363
Վանան 376
Վահան, իշխան, 279
Վահան, ճարտարագետ, 574

Վանան Ամատունի, հազարագետ,
272—273, 278, 280, 325, 326
Վանան Արծրունի 395
Վանան Գեունի 400
Վանան Հավնունի 408
Վահան Մամիկոնյան 247, 253
Վանան Մամիկոնյան, մարզպան,
284, 286—296, 309, 330
Վանրամ, բժիշկ, 571
Վանրամ, իշխան, 583
Վանրամ Զաֆարյան 500
Վանրամ Մարաշախտ, իշխան, 527,
529
Վանրամ Չուբին 315
Վանրամ Պանվալունի, սպարապետ,
453, 456, 458—460
Վանրամ Բարունի 565, 569
Վահեունի, նախարար, 291
Վահումիսա, զորավար, 89
Վաղարշ I 184, 212
Վաղարշ I, Պարթևաստանի թագավոր,
174, 177—179
Վաղարշ (Վաղարշակ) II 163, 185—
187, 195
Վաղարշակ, Պապի սողան, 259
Վաղարշ (Բալաշ), թագավոր, 295,
296
Վադես, վարչար, 251, 253, 256—258
Վաչե Մամիկոնյան, սպարապետ,
228—232
Վաչե Վաչուտյան 501
Վանոն, թագավոր, 172
Վասակ 305, 306
Վասակ, զորավար, 178
Վասակ, թագավոր, 471, 474
Վասակ, իշխան, 491
Վասակ, Հմայակ Մամիկոնյանի տղ-
դան, 284, 289, 292
Վասակ Բագրատունի 391
Վասակ Բագրատունի 399
Վասակ Բագրատունի 406
Վասակ Իշխանիկ, իշխան, 417, 423,
424
Վասակ Մամիկոնյան. սպարապետ,
237, 248, 249
Վասակ Պռոշյան (Խաղբակյան), իշ-
խան, 501

Վասակ Սյունեցի (Սյունի), մարգարան, 274, 276, 277, 279, 280, 284, 285
Վասիլ (Բարսեղ) I 643
Վասիլի Միրոն 663, 669
Վարազդատ, թագավոր, 257—259
Վարազ Շապուռ 234
Վարազվազան 274
Վարդան, Թեոդորոս Ռշտունու տղան, 387
Վարդան, Մաշտոցի հայրը, 322
Վարդան, նկարիչ, 574
Վարդան, Վասակ Մամիկոնյանի ձեռքայրը, 237
Վարդան Այգեկցի 560
Վարդան Արևելցի 493, 494, 529, 566
Վարդան Մամիկոնյան, սպարապետ, 274, 277, 279—287, 325, 741
Վարդան Մամիկոնյան (Կառմիր Վարդան) 311, 313
Վարդ Պատրիկ, մարզպան, 309
Վենվենեամ 287
Վեստ Սարգիս Սյունեցի 458, 459
Վիլիբրանդ Օլդեմբուրգ 533
Վիդիլզման Յ. 71
Վիճֆրիդ, լուսավորիչ, 327
Վիրգիլիոս 149
Վլադիմիր II Մոնոմախ 646, 652
Վլիթ, ոտտիկան, 374
Վոլինսկի 672
Վորոնցով, կանցլեր, 701, 702
Վոսմ, թագավոր, 263
Վոսմշապուռ, թագավոր, 262, 324, 326
Վրիկ 286
Վրվեռ 473
Վրույր, Արտաշես I-ի տղան, 113, 193
Տարսի 368
Տակիտոս 114, 145, 172, 174, 177
Տեր-Ավետիս 673, 676—692
Տերենտիոս, զորավար, 251, 255, 256
Տեր-Պետրոս Մինասիպյան, երգահան, 742

Տեր-Սանակյան Ստեփան, առևտրական, 715
Տեր-Օնան 650
Տիբերիոս, կայսր, 173
Տիբերիոս, III Ապսիմարոս, կայսր, 389
Տիբերիոս կլավդիոս 148, 149
Տիգրան II 12, 117—141, 149, 156, 161, 162, 168—170, 194, 197, 198, 209, 507, 741
Տիգրան III 146, 148, 149, 156
Տիգրան IV 150, 156
Տիգրան V 172
Տիգրան VI 176, 177
Տիգրան Երվանդյան, թագավոր, 86—88, 196
Տիգրան Կրսուեր 136, 139
Տիգրանյանց Մինաս, վարդապետ, 665—669, 672
Տիմարոս, կոստակալ, 116
Տիրայր Խորձենացի 328
Տիրան 194
Տիրան, քաղախ, 233—235, 254
Տիրան-Տիգրան I 113, 117
Տիրիբազ, սատրապ, 92—94
Տիրիք 237, 244
Տյուրեն 659
Տյուրիկոս, Շիրակացու սատրապիչը, 335
Տրաչանոս, զորավար, 256
Տրաչանոս, կայսր, 182, 183
Տրդատ, իշխան, 185
Տրդատ, մարտարապետ, 573
Տրդատ I 174, 175, 177, 179—181, 199
Տրդատ II 187—191
Տրդատ III 191, 214, 224—227, 237, 330, 741
Տուդիսայիա III 75
Տուրիլ 484, 486, 487
Ֆիցերոն 134, 194
Ռոզուն-Հասան 601
Ռիստանես, պատմիչ, 566
Ռոմալի, էմիր, 419

Փաղլուն, էմիր, 488, 491
Փաղլուն, Մանուշիկի թոռը, 495
Փանան, խան, 705, 706
Փառանձեմ, թաղոսնի, 244, 245, 250,
251
Փառեն, կաթողիկոս, 233
Փավստոս Բուզանդ 182, 222, 223,
227—239, 241—245, 243, 249,
251, 253, 255, 257, 259—261,
328, 329, 725
Փատլուն, էմիր, 453
Փարսազան 673, 677, 690
Փարսաման, թաղավոր, 173, 174
Փիլարդուն 536
Փիլարոս, իշխան, 509
Փիլոն Ալեքսանդրացի 332, 570
Փիսակ, սենեկարպետ, 234
Փիրիզուլ 681
Փլեղոն Տճալացի 130
Փոկաս, կայսր, 317
Քալանթարյան Պետրոս, բժիշկ-գիտ-
նական, 738
Քալանթարյան Փանոս 651
Քեյխանուզ, սուլթան, 526, 527
Քեչիբեկյան Պողոս 681
Քյոփուրլու Արդուլա, փաշա, 680—
682, 695
Քսենոֆոն 12, 85, 86, 90—98, 165,
201
Քսերֆես I 96
Քսերֆես, Մովսիսի թագավոր, 108,
109
Քրիստափոր, գորավար, 381
Օգոստոս, կայսր, 144 147—149, 172

Օգսեն, նկարիչ, 574
Օրման, գորավար, 348
Օլիմպիա, թագուհի, 237, 244, 245
Օլիմպիոպոլ 332
Օկտավիանոս, տե՛ս Օգոստոս
Օմար, իսալիֆ, 719
Օմար II 374
Օմար ալ-Ակոա, գորավար, 379
Օշին, թագավոր. 526, 537, 555
Օշին, իշխան. 508
Օշին, պալլ, 537, 538
Օշին, պալլ, շեթոմ I-ի եղբայրը, 529
Օշին շեթումյան, իշխան, 514
Օսման 603
Օսման, ցեղապետ, 596, 597, 601
Օվիդիոս 149
Օտոման 660
Օրիբազիս 339
Օրմանյան Մ. 297
Օրոդես, թագավոր, 142—144
Օրոնտոս-Նովանդ II, սատրապ, 91,
93

Յաթալի, խան, 678
Ֆիլիպ, Կիլիկիայի թագավոր, 528
Ֆիլիպ, Յրանսիայի թագավոր, 538
Յուսեբ է. 76
Յրանգուլ, յեկիբ, 678
Յրանկ Պիպին, լուսավորիչ, 327
Յրանոս I 383
Յրանոս Բարոն 659
Յուսեբ 574
Յուդիցիխ Եփամարոս, թագավոր,
527—523
Յուլի 561, 578, 579, 739

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբաղայի դաշտ 5
 Աբխազիա 457
 Աբովյանի շրջան 24
 Ագաբակ, գյուղ, 494
 Ագրանի 381
 Ագոցիս, գյուղ, 641, 689, 690, 723
 Աղամակերտ 14, 408
 Աղանա 508, 511, 512, 517, 535—
 537, 539—541, 548, 553
 Աղիարեն 69, 80, 123, 126, 130, 176,
 177, 183, 187
 Աղբեջան 668, 673, 688
 Ազատ, գետ, 7, 9, 209, 228, 316
 Արենի 328, 332
 Արաղաղ, քաղաք, 593
 Արևաճերմա, քաղաք, 521, 699
 Արևաճերմաի ձոց, տե՛ս Խոտաի ձոց
 Արևաճերմա 146, 328, 332
 Արցի, շրջան, 78
 Արլին—քաղաք 63
 Ախալցխա 397, 614
 Ախալքալաք 614
 Ախտա 619
 Ախտրյան 7, 9, 64, 105, 444, 572,
 614, 621
 Ալիլիսեն 69
 Ալկերման, քաղաք, 646
 Ալեկեր 559
 Ալոտի, գյուղ, 289, 387
 Ալտիում, հովանդան, 147, 148
 Աղբակ, գավառ, 14, 408, 410, 419
 Աղբամար, կղզի, 6, 14, 352, 353,
 449, 490, 572, 573, 575, 578,
 600, 723
 Աղձնիք 10, 13, 64, 78, 80, 85, 99,
 104, 112, 169, 219, 224, 232,
 247, 248, 308, 363, 408, 419, 421,
 449, 452, 461, 491, 500, 580, 584,
 596, 601, 605, 616, 622
 Աղյուս, գյուղ, 471, 473, 475
 Աղստև, գետ, 7, 11, 13, 425, 582
 Աղլանի 69, 129, 130, 139, 189,
 225, 270, 274, 275, 277—279,
 287, 291, 307, 310, 312, 314,
 331, 349, 350, 352, 354, 355, 357,
 393, 403, 404, 413, 418, 421, 441,
 449, 471, 475, 488, 491, 497, 582,
 598, 606
 Ամայք 505
 Ամառոսի լեռնաշղթա, տե՛ս Աև լեռ-
 ներ
 Ամասիա 350
 Ամբերդ 343, 572
 Ամիդ 246, 363, 378, 441, 582, 590,
 615, 618, 621, 622, 624, 707
 Ամիստա, քաղաք, 379
 Ամյուկ, բերդ, 362, 490
 Ամասերդավ 645, 724
 Ամբողովի վանք 722, 727
 Ամաստա, բերդ, 513

Այա 537, 539, 541, 548, 552—554
Այծպտկունք, բեռնազագարթ, 4
Այնթապ 531
Այրարատ 10, 11, 13—15, 64, 66, 67,
85, 104, 105, 112, 213, 216, 229,
248, 261, 279, 288, 308, 316, 347,
389, 467, 470, 498, 504, 605, 616
Այրարատյան նամանգ, տե՛ս Այրա-
րատ
Անատոլիա 609, 660, 730
Անարգաբա 509, 511, 514, 515, 535,
553
Անգեղակոթ 663—665, 669
Անգեղտուն, գավառ, 14, 77, 209,
201, 224, 252, 261, 299
Անգլիա 522, 691, 699, 701, 733
Անգղ, գյուղ, 14, 201, 276
Անգուա 597
Անդոկ, զեռնազագարթ, 4
Անդրեյովկա 22, 45, 59, 64, 65,
270, 276, 287, 314, 315, 346,
350, 351, 354—357, 362, 365, 402,
414, 484, 581, 582, 585, 593, 595,
598, 602, 604, 606, 609, 619,
640, 644, 653, 655, 658, 663, 665,
668,—672, 674, 679, 683, 689,
692, 695, 697, 701—704, 707, 710,
713—715, 719—721
Անի, քաղաք, 335, 435, 438—445,
450, 451, 453, 456—460, 485,
488, 491, 494—497, 505, 558,
559, 571—573, 575, 578, 581,
583, 584, 643, 652
Անի, ամրոց, 14, 76, 85, 182, 193—
195, 202, 248, 288
Անի-Պեմզա 20
Անկարա 381
Անհուշ, բերդ, 250, 262
Անձիա, տե՛ս Հանձիրի գավառ
Անձևացյաց գավառ 408
Անտիոք 101, 123—125, 187, 253,
305, 323, 328, 332, 375, 511,
515, 517, 518, 520, 522, 523,
526—528, 532, 552, 565, 567
Անտիպոնոսական սյուր 4

Անտիտավրսյան լեռնաշղթա 3, 5,
111
Աշոց 402
Աշտարակ 342, 614, 616, 619, 680,
719
Աշտիշատի վանք 14, 160, 202, 203,
238, 239
Ապանունիք 363, 453, 466, 621
Ապարան 614, 619
Ապար աշխարհ 284
Առակլիա, քաղաք, 521
Առապար, վայր Օշականի մոտ, 229
Առաջավոր Ասիա 3, 38, 42, 43, 51,
57—59, 87, 98, 105, 118, 125,
127, 139, 187, 345, 588, 732
Առաջին Արմենիա, վարչական միա-
վորում Արաբական խալիֆայության
մեջ 357
Առաջին Հայք 15, 299, 300, 303—305
Առքերան 363
Առեստ, ավան, 231
Առյուծ, լեռն, 513
Ասիա 20, 124, 382
Ասորեստան 33—36, 38—46, 51, 52,
55—59, 64, 67, 78—80, 85, 89,
95, 101, 104, 107, 108, 120, 121,
123—128, 131, 142, 144, 145,
148, 155, 156, 173, 176, 183, 200,
201, 225, 265, 324, 337, 345, 346,
350, 354, 357, 409, 505, 509, 519,
520, 526, 530, 531, 552, 564,
584, 585, 588, 604, 605, 621, 643
Աստապատ 635
Աստրախան 595, 643, 644, 653—655,
668, 670, 671, 701, 711, 712
Ավան 317, 343
Ավարայրի դաշտ 5, 14, 273, 280—
286, 290, 297, 300,
Ավիլադաշտ, տե՛ս Բերդ
Ավստրիա 664, 666, 699
Ատաթիա 521
Ատրպատական 13, 114, 117, 123,
130, 139, 144, 145, 148, 155, 171,
172, 175, 181, 248, 252, 253, 288,
289, 315, 484, 581, 597, 598, 604
—606, 610
Արաբական խալիֆայություն 318, 331,

345, 349—351, 353, 354, 356,
358, 359, 365—367, 370, 377,
390, 391, 396, 401, 405—407,
409, 411, 413, 414, 531, 563, 583
Արարիա 353, 391, 396, 409, 411,
413
Արարիք 621
Արագած 4, 22, 27, 67, 634
Արագածոտն 14, 67, 421, 498, 501,
595
Արագուս 376, 378
Արածանի 5, 7, 10, 13, 21, 39, 47,
64, 92, 107, 133, 134, 151, 176,
178, 182, 401, 435
Արամալի, երկրամաս Ուրարտուում,
37
Արարա, լեռ, 3, 4, 68, 70, 160,
289, 387, 616
Արարատյան դաշտ 5, 6, 8—11, 29,
21, 27, 29, 39—41, 47, 48, 51,
56, 58, 67, 80, 81, 105, 106, 114,
115, 126, 151, 152, 155, 156, 184,
289, 338, 423, 427, 435, 451, 461,
487, 488, 496—498, 500, 503,
572, 583, 596, 598, 599, 605,
611, 612, 614, 616, 619, 636, 639,
680, 712, 720, 729
Արարատի շրջան 9, 114
Արախ 4, 6, 7, 9, 10, 13, 39—41,
105, 114, 149, 193, 228, 229,
289, 387, 388, 427, 611—613,
615, 620, 687, 688, 690, 721
Արբիլայի շրջան 123
Արգիշտիխիսիլի, տե՛ս Արժարիլ
Արդարիլ 403
Արդանանի սարահարթ 5
Արեգունի, բլուր, 13, 18
Արզն (Արձն) 401, 403, 410, 441,
582, 597
Արզնի 11, 64
Արթիկ 11, 26
Արին-բերդ, 35, 40, 49, 50
Արխանգելսկ 653, 654
Արծաթ, գյուղ, 294
Արծալի 347, 348
Արծկե 444, 487, 622

Արձն 440—444, 485
Արկարիակեբա 160
Արդանա, գետ, 108
Արզնի, Արդանա-ձաղեն, 10
Արնակ, լճակ, 6
Արնեշ 42, 64, 362, 400, 441, 442,
461, 582, 605, 610, 622
Արնուն, գյուղ, 408
Արմալի-Մցխեթ 156
Արմալիք 9, 14, 35, 41, 42, 64, 67,
94, 105, 106, 115, 156, 158, 161,
201, 202, 206, 210
Արմենիա 67, 69, 78, 85, 89
Արմենիա, վարչական միավորում Ա-
րարական խաղիֆայության մեջ,
357, 358, 389—391, 402
Արմենի-Շուպրիա 77—80, 84, 85
Արմենուպոլիս, տե՛ս Կենդա
Արյան լիճ 412, 414
Արշակական 240—244
Արշամաշատ 108, 161, 183
Արշամեյա 108
Արշարուիի 14, 402, 406, 485, 503,
559, 616, 621
Արպաղ 43
Արտագերս, ամրոց, 14, 171, 172,
250, 251, 397
Արտագ 14, 280, 290, 299
Արտամեո 14
Արտանուր, քաղաք, 442
Արտաշատ 9, 15, 114—115, 125,
133, 138, 141, 143, 146, 154, 161,
173—176, 180, 184, 185, 194—
196, 198, 202, 204, 206, 203,
222, 223, 228, 251
Արտին լեռ 17, 18
Արցախ 9, 13, 81, 85, 111, 112, 151,
252, 283, 303, 413, 414, 436,
451, 461, 490, 491, 497, 498, 500,
508, 616, 620, 624, 630, 679, 692,
731
Արուն 343, 344, 398, 408
Արսատան 114, 115
Արևելյան Եփրատ, տե՛ս Արածանի
Արևելյան Հայաստան 93, 261, 262,
269, 298, 305, 307, 311, 312, 314,
315, 326, 351, 373, 375, 598,

616 — 620, 623, 625, 626, 628—
633, 636—642, 649, 661—665,
668, 672, 680, 683, 686, 688, 689,
694, 695, 702, 713, 715, 719, 721,
729, 731

Արևելյան Վրաստան 357, 488

Արևելյան Տիգրիս (Ռոնոտոնու), գետ,
7, 9, 13, 91, 92

Արևիք, գավառ, 14, 495

Արևմտյան Եվրոպա 221, 546, 552,
645, 661, 662, 666, 696

Արևմտյան Եփրատ, տե՛ս Եփրատ

Արևմտյան Հայաստան 24, 91, 93,
245, 247, 259, 260, 262, 266,
298—300, 302—304, 326, 370,
371, 374, 381, 384, 387, 393,
473, 621—624, 628—630, 632,
633, 635, 638—640, 642, 658,
660, 661, 670, 700, 704, 712,
713, 730

Արևմտյան Վրաստան 369, 397, 441

Արևմտյան Տիգրիս, տե՛ս Տիգրիս

Արևմտյան Ուկրաինա 604, 645, 646

Արևմտյան Պարսկաստան 95, 98,
100, 104

Աֆղանստան 672

Բաբելոնիա 42, 57, 58, 66, 68, 70,
80, 86, 88, 90, 95, 96, 100, 101,
104, 186

Բագստին 204

Բագավան 204, 260, 398, 402

Բագարան 9, 14, 105, 109, 115, 160,
418, 425

Բագրևանդ 15, 24, 204, 260, 276,
392, 393, 397, 398, 401, 435,
461, 468, 491, 498, 503, 622

Բագ, քաղաք-ամրոց, 403

Բագմադրյուր 473

Բաբուլ 4

Բալանովիտ 5, 299

Բալխանյան բերակղզի 69, 72, 381,
382, 643

Բախտակ, գետակ, 6

Բակուրիա 155

Բաղաբերդ 496

Բաղդադ 396, 399, 405, 407, 411,
414, 441, 531, 588, 595, 610,
615

Բաղեշ 7, 352, 363, 402, 409, 440—
442, 574, 584, 622, 638, 640—
642, 660, 722, 727, 739

Բաղխ, գավառ, 10, 14, 474

Բալազան 5, 11, 15, 229, 240, 316,
346—348, 399, 622, 640

Բալլական 393, 403

Բանոս 20

Բասեն 5, 7, 14, 235, 292, 401, 452,
482, 485, 498, 503, 614, 616, 621

Բարդոզ, լեռնազապաթ, 4

Բարկուշտա 676, 678

Բարձրբերդ, գավառ Կիլիկիայում,
510

Բարձր Հայք 13, 14, 75, 80, 85, 112,
248, 299, 308, 380, 419, 454,
461, 491, 498, 500, 580, 604, 605,
621

Բաբա 604, 670, 674, 697, 720

Բենգալիա 651

Բեռլին 68

Բերդ 431, 469, 668

Բերդունի 307

Բերդուս 511, 515

Բերկի 6, 10, 352, 363, 402, 414,
441, 452, 461, 484, 487, 582,
610, 622

Բերուշ 645

Բզնունի 14

Բիքլիս, տե՛ս Բաղեշ

Բինիսարունի ժայռ 89

Բյուզանդիա 229, 233, 255—237,
242—246, 251, 261, 269, 273,
278, 285—287, 298—305, 308,
314—318, 320, 321, 326, 344,
345, 348—351, 354—356, 359,
370, 371, 374—377, 379, 382,
390, 399, 401, 406, 417, 419, 420,
425, 440, 441, 450, 452, 454,
458, 462, 463, 473, 484, 485,
489, 515—520, 522, 523, 603,
648

Քյուսթանիա 116, 119, 122, 127
Ռյուրակնյան բարձրավանդակ 5, 7,
8, 261
Քամբեյ 651
Քասպոր (Քասփոր) 106, 121, 127,
137, 155, 552, 595, 604, 644 —
646, 711, 728
Քշեի 64, 498, 559
Քշուսեկ 645
Քուլանիս 17
Քուլդարիս 381, 643, 646
Քուկովինա 646
Քուշտու 39, 41

Գալասփա 119
Գալիցիա 646
Գալլ, գետ, 15, 106, 137, 380
Գանգես 100
Գանձակ, Ատրպատականում, 145,
155,, 307
Կանձակ 452, 453, 462, 488, 491,
493—495, 497, 498, 501, 566,
582, 620, 639, 672—674, 679,
684, 695, 706, 719, 720
Կանձասար 617, 655, 663, 668—670,
674, 706, 708, 714, 719, 731
Կառնի 9, 15, 24, 64, 154
Կավառագետ 6
Կավգամեղա 100, 103, 104
Կարդան 495, 500
Կեղամա լեռներ 4, 8, 27, 30
Կեղարդ 228, 572—574, 613, 616
Կեղարփունիք, գավառ, 14, 64, 67,
501, 614
Կեղվա գետ 677
Կեռքիեակ, ամրոց, 711
Կետաշեն 27, 705, 706
Կերմանիա 607, 662
Կիլան 674, 684, 685
Կլակա վանք 14
Կլանո 559, 574
Կյոշկա 619
Կյուլիստան 624, 696, 705, 706,
714
Կյումրի, տե՛ս կենիթնակարն
Գողթն 14, 266, 323, 324, 724, 733
Գոշականք 559, 572, 574

Գրեհամ 496
Գրյունվալդ 653
Կուգարֆ 9, 10, 13, 14, 32, 111,
112, 169, 219, 252, 418, 419,
424, 425, 436, 441, 450, 451,
453, 461, 462, 488, 490, 497,
498, 572, 605, 616, 620
Գուկանք, գյուղ, 388, 389
Գուրգամ 42, 509, 521, 522, 531,
621, 622

Դամասկոս 345, 350, 351, 354, 374,
389, 396
Դանկուվա 76
Դանոս 100, 269
Դաշբուտուն 39, 193
Դաշտային կիլիկիա 124, 126, 131,
506, 510, 511
Դառն դաշտ 593
Դաստիր, բնակավայր, 137
Դարաբեյ, բերդ, 62
Խարանաղյաց գավառ 14, 120, 182,
193, 195, 202, 204, 248, 299,
380, 728
Դարդանեկ նեղուց 127
Դարխաղի վիրն 663
Դարպասակ 521
Դեբեդ 7
Դեդին գետ 7
Դեյլեմ 403
Դերբենդ 57, 357, 390, 720
Դերշան, գավառ, 5, 111, 204, 261,
299
Դերսիմ 5
Դիաղինի շրջան 11
Դիլալ 41
Դիարբեհիս, տե՛ս Ամիրդ
Դիաունիսի 35, 39, 40
Դիզակ 624, 696, 706, 714
Դյուսեղդուրֆ 662, 665, 670
Դոդս, գյուղ, 421
Դոնի Ռուստով 711
Դսեդ 558
Դվին 9, 15, 27, 95, 223, 228, 388—
290, 292, 293, 295, 296, 302, 307,
308, 313, 316, 342—344, 346,
349, 350, 352, 353, 357, 362,

363, 372, 375, 397, 398, 403,
413, 415, 419, 421, 423—425,
438, 440—442, 444, 445, 452,
461, 491, 496, 498, 594

Դրագրակի վանք 529, 559

Դրմեռտ. գյուղ, 79

Դու, գյուղ, 292

Դուրաղի դաշտ 5

Դուր-Շարունկիների 46

Եգերաց երկիր 419

Եփրատու 88, 95, 101, 108, 124,
144, 146, 167, 193, 340, 405,
521, 530, 532, 537, 539, 552, 580,
681

Եփեսիս 183, 187, 324, 332, 509,
512, 564

Երովպիա 100

Եկեղյաց գավառ 14, 120, 146, 159,
183, 202, 261, 299

Եղեգնածո 283

Եղբարի Սարակի, լեռ, 347

Եղիկո, գյուղ, 14

Եղիսաբերդովյա 646, 647

Եղվարդ 342, 558, 678, 680, 695,
719, 731

Եմեն 362, 391

Եսիսպարիս 375

Եվրոպա 18, 221, 344, 382, 533,
577, 607, 609, 640, 653, 661,
662, 670, 699, 724

Երագգավորս 105, 421, 422, 449

Երասխածո 559

Երեւոյլի տանար 342

Երզնկա 5, 11, 14, 63, 94, 146, 202,
294, 492, 558, 559, 580, 581,
584, 585, 597, 605, 621, 633,
641

Երկրորդ Արմենիա, վարչական միա-
վոր Արաբական խալիֆայության
մեջ, 357

Երկրորդ շախ. տե՛ս Թոգարմա եր-
կիր

Երեջակ. բերդ, 7, 501, 599

Երվանդաշատ 14, 105, 109, 115,
161, 206, 223, 251

Երվանդավան 105

Երրորդ Արմենիա, վարչական միա-
վոր Արաբական խալիֆայության
մեջ, 300, 357

Երուսաղեմ 285, 307, 343, 344, 512,
520, 522, 523, 618, 723

Երևան 10, 11, 15, 41, 57, 64, 71,
106, 333, 344, 347, 598—677,
680, 681, 683, 686, 694, 695, 700,
703, 705, 710, 713, 714, 715, 719,
720, 723, 731, 741

Երևանյան լին 18

Եփեսոս, պրովինցիա Բյուզանդիա-
յում, 380

Եփրատ 4, 10, 12, 13, 36, 37, 39,
57, 76, 92, 96, 106—108, 112,
123, 124, 129, 129, 135, 142, 156,
173, 357, 368, 378, 604, 621

Զար, գետ, 412

Զաղաներ, բնակատեղ, 20

Զանգեզուր 490, 636

Զարեհավան 115, 161, 223, 251,
276, 465

Զարիշատ 115, 161, 223, 251

Զարևանդ 231, 252, 278, 280, 419,
620

Զելա 135, 379

Զեյթուն 622, 624

Զոմբրմ 44

Զինքա, ամրոց, 224

Զմյուտնիա 604, 639, 648

Զող 26

Զվարթնոց 56, 343, 344

Զևգմա 156

Զեա, բերդ, 677, 678

Էգեյան ծով 88

Էլամ 57, 101

Էկրատան 58, 87, 123, 155

Էրեբունի, բերդ-ամրոց, 41, 42, 51,
63, 90, 94, 96,

Էրզրում, տե՛ս Կարին

Էշմիածին 14, 24, 105, 154, 161,
184, 185, 191, 206, 208, 223,
251, 323, 324, 343, 599, 600,
607, 608, 626, 627, 630, 634, 640,
661—664, 668, 670, 680, 684,

696, 700, 701, 704, 708, 709, 723,
725, 728, 734, 743

Ջննափրաս, ըննագագաթ, տե՛ս
Կապուտկոդ

Թալլն 20, 572, 619

Թալլի լեռեր 403

Թալլի 441, 588, 595, 596, 598,
604, 606, 610, 614, 635, 640,
672, 686, 728

Թեյքերաբնի ամրոց, տե՛ս Կարմիր
բլուր

Թեսալիա 69, 72

Թիլ, ավան, 204, 513

Թիֆլիս, 278, 307, 413, 420, 425,
441, 581, 586, 598, 674, 675, 701,
703, 704—706, 720, 740

Թոգարմա երկիր, յ. թ. ա. IV, 15,
80, 299, 300

Թոնդուրեկ, ըննագագաթ, 3, 4

Թոխատ 379, 616, 640, 660

Թոնդրակ, գյուղ, 466, 467, 475, 482

Թոռնավան, գավառ, 412

Թով, գյուղ, 412

Թավրակ-կալա 35, 44, 47, 49, 50,
62, 63

Թրակիա 246, 259, 316, 381

Թուլայլ, ավան, 471, 475, 481, 482

Թովսարհ. ամրոց, 389

Թուրքիա 605, 609—611, 614, 615,
616, 521, 629, 630, 648, 657—
660, 663, 664, 667, 674, 685, 688,
699, 702—704, 710—713, 719,
726, 728, 729

Թբերիա, տե՛ս Վրաստան

Թզիլ, տե՛ս Քաջուրենիս

Թզարունի, տե՛ս Հրազդան

Թյունիս 511, 518, 521, 526, 527,
530, 532, 541, 552, 580, 581

Թպսոս 107

Թյան շրջան 624

Թոսո, ծովածոց, 507

Թազանիս 137

Թոսիս 382, 645

Թեան, տե՛ս Պարսկաստան

768

Իրանական բարձրագույն 58, 59
Իրիս (Նշիլ-Իրմակ), գետ, 15, 380

Կամբրոն 559

Կամոս, գետ, 306

Կարիսա 69

Կենաստան 595, 607, 645, 646, 653,
667, 696

Կենինական 27, 397, 641

Կենինգրադ 63, 701, 712, 713, 715—
717, 738

Կոնեային Կիլիկիա 506, 510, 513,
515, 550

Կոնային Ղարաբաղ 106

Կլմ, կղզի, 6, 723

Կիվորնո 724

Կնաշեն 26, 27

Կյուլիս, պետություն, 59

Կոնդոն 698, 699, 701, 702

Կոնի 460, 487—490, 494, 497, 500,
503, 504, 583, 586, 616, 630,
636, 712, 719

Կվով 646, 647, 723, 741, 743

Կուլուս, բերդ, 521

Խարուր, գետ, 80

Խարքի 56

Խալիսոս 56

Խալսու, քաղաք, 43

Խալիսադի դաշտ 279

Խաղաթի-Խալիկա 86

Խամսայի մելիֆուրյուններ 705, 708,
710

Խաշենի զավառ 495, 587, 623, 696

Խառան, քաղաք, 143

Խարբերդ 10, 14, 621

Խարբերդի դաշտ 5, 7, 173

Խարս, գյուղ, 393

Խեթական թագավորություն 77, 78

Խլար 307, 400, 409, 440—442, 452,
471, 475, 481, 491, 498, 499, 581,
584, 585, 605

Խծկոնե 574

Խնձուրեսկ 693

Խնուս 471, 475, 481, 491, 610, 621

Խոյ 441, 434, 686, 719

Խոնավ, ըննադրիս, 4, 8

Նոշաբ, գետ, 6, 40
Նոսոխոսունիք, գավառ, 14
Նորասան 396, 451, 720
Նորեզմի պետություն 531
Նորձյան գավառ 229, 261
Նորնի, գյուղ, 14
Նորփիրայ 11, 114
Նրամ 364
Նուբուշկիա 35
Նուր, գավառ, 14, 401, 410
Նուշաբերք 414

Մաղկաձոր 573, 614
Մաղկանց լեռներ 4, 6, 7, 277
Մաղկոսն, գավառ, 15, 201, 291, 466
Մամեղավի շրջան 508
Մալղեից գավառ 224
Մար, գյուղ, 587
Միձեռնակալանք 342
Միրանաց լեռներ 4
Մզուկ 14
Մմբո, գյուղ, 453
Մովք, վիճ, 6, 7
Մովք 5, 9, 10, 12, 13, 14, 39, 41,
77, 80, 85, 107—110, 112, 120,
129, 138, 144, 151, 156, 169, 178,
183, 209, 224, 252, 261, 299,
300, 308, 346, 401, 580, 596, 601,
605, 621

Կարբիս 128
Կարաբեն 69, 80
Կարեր 671, 673
Կարիկաղեսու (Սեյկիյա), գետ, 506,
512
Կարկարա 651, 698, 699
Կարխեթ 413
Կամիրե 537, 538, 542
Կարզվան 9, 152, 250, 638
Կամախ 76, 492, 604, 605, 621, 723
Կամախի դաշտ 5
Կամենեց-Պոդոլսկ 646, 647
Կամրշաձոր 559
Կայեն-բերդ 582
Կայենկարլիս 184
Կանեշ 78

Կաշև, ալան, 471, 473, 475, 481,
482
Կապաղովկիա 15, 105, 106, 107,
116, 119—122, 126, 135, 136,
144, 148, 155, 166, 174, 176,
178, 184, 185, 188, 225, 265, 299,
374, 381, 508, 509, 511, 531
Կապան 451, 495, 513, 527
Կապույտ բերդ 283, 424
Կապուտան ձով, տե՛ս Ուլթախ լիճ
Կապուտեղ, լեռնաբարձր, 4, 10
Կապուտղոլ, լեռնագագաթ, 4
Կասպից ձով 7, 12, 68, 69, 112,
307, 357, 441, 643, 644, 665, 674,
684, 710, 715
Կաստիմ, բերդ, 523
Կարակորում, քաղաք, 530
Կարբի 627, 639, 641, 680, 731
Կարթագեն 114
Կարին (Թեղոպոլիս) 5, 7, 10, 11,
13, 14, 24, 94, 111, 261, 294,
299, 300, 307, 308, 312, 352, 393,
397, 399, 400, 434, 441—443,
460, 485, 486, 491, 498, 574,
581, 583—585, 594, 596, 610,
611, 621, 622, 638, 640—642,
660, 663, 674, 680, 700, 704, 720
Կարմիր բլուր, ամրոց, 27, 35, 47—
51, 57, 58, 61—63, 599
Կարմիր գետ, տե՛ս Կոտուր գետ
Կարեն բարձրալանդակ 520
Կարեն դաշտ 14, 259
Կարս 5, 6, 14, 17, 184, 420, 421,
440—443, 445, 449, 450, 453,
456, 457, 460, 462, 485, 486,
488, 491, 498, 503, 508, 558, 559,
581, 583, 594, 621, 640, 641, 660,
695, 710, 713
Կարփոս 559
Կարբեմիշ, քաղաք, 58
Կախարբերդ 496
Կաֆա 644
Կելկիդ, տե՛ս Գալլ գետ
Կեշադիս 559, 572
Կեռլա 646, 647
Կեսարիա 78, 238, 246, 255, 377,
584, 614

Կզլար 655, 701, 711
Կֆրոսա, բերդ, 374
Կիզիկ, քաղաք, 127
Կիլիստրա, ամրոց, 511
Կիլիկիա 4, 15, 104, 122, 137, 183,
247, 454, 459, 506—517, 519—
555, 557, 559, 561, 565, 567,
574, 575, 577, 581, 594, 599,
600, 605, 615, 622, 624, 643,
646
Կիշտան, քաղաք, 43
Կիպրոս 522, 538, 540, 542
Կիրովական 24, 27
Կիև 646, 653
Կիևյան Ռուսիա 382, 646
Կղարջ 402, 419
Կղզյակ-Քլուր, բնակավայր, 20
Կյուչնոս (Տարսուս-չայ), գետ, 506
Կոգովիտ, գավառ, տե՛ս Բարազետ
Կոլոսիդա 42, 106, 121, 155, 156
Կոլոնիա 307, 374
Կոդ, գավառ, 6
Կողբ 9, 20, 152, 307, 441
Կողբիս 69, 120, 137
Կոմմազեն 107, 108, 123, 131
Կոնդ 681
Կոպիտառ, ամրոց, 510
Կոռիկոս 515, 533, 537, 538, 552,
553
Կոռոմոզով, բերդ, 510
Կոստանդնուպոլիս 266, 267, 307,
311, 316, 317, 348, 350, 352,
355, 371, 419, 425, 459, 462, 513,
514, 565, 573, 603, 604, 607, 624,
648, 659, 661—663, 723—725,
728, 730, 733, 737, 742
Կովկաս 18, 45, 51, 57, 59, 225, 229,
355, 390, 441, 581, 653, 668, 701,
702, 711, 713, 714, 721
Կովկասյան լեռնաշղթա 68, 357, 390
Կոսայթ 14, 425, 501, 595, 614, 619
Կոտուր, գետ, 5, 7
Կորդվաց աշխարհ 90, 123, 126, 131,
132, 135, 139, 140, 142
Կորդվաց լեռներ 3, 7, 12
Կորզուխների Երկիր 91

Կորնեխ 13, 80, 85, 104, 112, 305,
412
Կոտոց, կղզի, 6
Կրեան (Կանդիա), կղզի, 658, 659,
660, 730
Կուբան, 711
Կուլիմար (Քլիմար), քաղաք, 79
Կումայրի, տե՛ս Լենինական
Կումենո 60
Կումմալա 42, 43, 76
Կոտուրլինի դաշտ 57
Կուր, գետ, 4—6, 7, 10, 12, 13, 196,
419, 488
Կուրման, գետ, 581

Հազա, քաղաք, 699
Հազարի (Աղավնազետ), գետ, 7
Հաղամակեբու, տե՛ս Աղամակեբու
Հազր, գյուղ, 393
Հաթրի Երկիր 78
Հալեպ 512, 513, 517, 518, 531, 541,
542, 659, 699, 743
Հալիձոր 673, 676, 677, 686—689,
692, 693
Հաղպատ 502, 559, 572, 578, 626
Համադան 404, 407, 698
Հայասա 75, 76, 77
Հայդարաբադ 651
Հայկական լեռնաշխարհ 17, 24, 35,
47, 64, 65, 67, 69, 71—73, 77,
78, 80—82, 92, 112, 143, 139
Հայկական սյառ 4, 6, 38, 39, 81, 65,
615
Հայկական ՍՍՀ 6, 9, 24, 41, 62, 64,
114
Հայկական Տավրոս 4, 7, 10, 18, 36,
624
Հայոց ձոր 5, 21, 66, 80
Հանձիր, գավառ, 14, 77, 252, 299
Հաշտյանի, գավառ, 294
Հառին 26
Հարհ 80, 454, 466, 471—475, 477,
479, 621
Հացեկաց, գյուղ, 14, 322
Հեր 231, 252, 278, 280, 419, 620
Հյուսիսային Կովկաս 655, 721
Հյուսիսային Աֆրիգիոս 80, 101,

116, 121, 123—126, 134, 135,
139, 140, 142, 421, 485, 491,
505, 582, 584, 628

Հնդկական օվկիանոս 10

Հնդկաստան 104, 155, 156, 307,
308, 552, 581, 651, 697, 693,
707, 730, 733

Հոլանդիա 660, 699

Հոոսմոս 574

Հովհաննական 572, 616, 723, 729

Հունդեա 14, 178, 180, 181, 182, 184
Հոնոս 662

Հոոմ 110, 119—122, 127, 128, 135,
137—139, 141, 142, 144, 147—
150, 157, 161, 167, 171—175,
177,—180, 183—185, 187, 191,
222, 224, 227, 230—233, 245,
246, 252, 253, 256, 261, 308, 332,
340, 535, 538—540, 607, 608,
645, 659, 664, 670

Հոոմկլա 535

Հրազդան, գետ, 7, 11, 17, 57, 680,
682

Հրաշխարհ, ամրոց, 582

Հունաստան 91, 101, 121, 122, 157,
161, 199, 332, 639, 643

Ձիթենյաց լեռներ 343, 344

Ձիրավի դաշտ 253

Ձկնավանտ, վայր, 423, 424

Ջուրգետ, գետ, 490

Ջուրգլուղ 630, 681

Ջուր, գավառ, 10

Ջարարդ 13, 672, 673, 675, 677,
679, 680, 683, 686, 691, 693—
695, 698, 703, 705, 706, 708,
710, 712, 714, 715, 719, 720,
731

Ջարդաղ, երկրամաս Պարսկաստանում,
676, 689, 715

Ջափան 8, 11, 683, 686—688, 691—
695, 698, 732

Ջրիմ, տե՛ս Բոսպոր

Ջուրա 720

Ճահուկ, ավան, 501

Ճապաղուր 596

Ճարմանյի դաշտ 291

Ճուրա պահակ 279, 306

Ճուրխ 4—6, 10, 13, 357, 621

Մագնետիա 110

Մադրա 651, 652, 707, 709, 716,
718, 725, 726, 735, 736

Մագազի գավառ 15

Մաժաֆ 126

Մալբախ 15, 17, 39, 41, 42, 104,
129, 178, 299, 374, 376, 379,
394

Մակեդոնիա 101, 121, 643

Մակու 5, 316, 620

Մամեսաիա 508, 511, 517, 537, 539,
548, 552, 553

Մալաֆարկին 441, 442, 582, 622

Մալկուպ 199

Մանակերտ 5, 34, 37, 362, 363,
402, 419, 422, 440—442, 452—
454, 461, 484, 486—489, 491, 509,
584, 610, 638

Մանանաղ 14, 299, 374, 375, 380,
471—476, 482, 485

Մաննա երկիր 39, 41, 44, 46, 59

Մաշտոց-բլուր, հին բնակատեղ, 26

Մասիս, տե՛ս Արարատ, լեռ

Մավրան, բերդ, 533

Մարաղա 690

Մարաշ, տե՛ս Գուրգամ

Մարաստան 58, 59, 69, 80, 85, 86,
88, 101, 106, 115, 116, 120, 123,
124, 155, 187, 224, 247

Մարգաղի 299

Մարդաստան 409

Մարմաշեն 502

Մարմարա ձով 127, 521

Մարսի 645, 724

Մարտունու շրջան 32

Մեդիան 340

Մելա (Թոխմա սու), գետակ, 378

Մելիսենեի բազավորություն, տե՛ս
Մալաթիա

Մեծամոր 6, 7, 26, 27, 29, 114, 223

Մեծ Ջար, գետ, 80

Մեծ Մովսի 14

Մեծ Հայք 2, 3, 12—15, 104—107,
109, 110, 112, 113, 120, 156,
209, 299, 643
Մեծրաց լեռներ 4
Մեկկա 340
Մեղրագետ 182
Մեղրի 4, 8, 496, 676, 678, 679,
687—689
Մերային 597, 621
Մերձավոր Արևելք՝ 167, 227, 228,
301, 317, 329, 330, 396, 489,
520, 524, 529, 531—537, 539,
557, 563, 564, 573, 603, 604, 662,
728, 729
Միգրոնիա 123
Միլլիի տափաստան 13
Միչագետի 4, 22, 43, 51, 90, 106—
108, 115, 117, 123, 128, 130,
137, 139, 142, 143, 155, 177,
183, 186, 222, 240, 245, 246,
315, 324, 345, 346, 441, 455,
461, 484, 520, 530, 531, 552, 564,
585, 588, 604, 605, 616
Միջերկրական ծով 121, 123, 124,
137, 441, 506, 511, 512, 519, 520,
552, 567
Միջին Ասիա 100, 101, 104, 115,
308, 396, 484, 580, 596
Մծբին 135, 177, 183, 187, 222, 224,
227, 230, 231, 234, 261, 622
Մծուրն 161, 182, 195
Մճերի դուռ, ժայռ, 60
Մճծուր 77
Մշո դաշտ 5, 91, 130, 133, 182, 605
Մոզզոկ 655
Մոլդավիա 646, 653
Մոխրաբլուր 24
Մոկաց աշխարհ 80, 490, 491, 622
Մոկս, գետակ 7, 449, 471, 580, 596,
622, 624
Մոկի 13, 85, 104, 112, 247, 411,
500
Մոնղոլիա 529, 530
Մոսկվա 607, 654, 655, 667—672,
675, 683, 702, 738
Մոսկ, լեռ, 673
Մսիս, քաղաք, 512, 513, 515, 533

772

Մրեն 342
Մոսկաճառ-քափա 27
Մուղանի դաշտ 581, 582
Մուղնի 630
Մուշ 8, 14, 79, 409, 410, 622, 629,
636, 700, 703, 707
Մուշկին (Փուլուզիա) 56
Մուսասիր 35, 38, 46, 50, 51, 60, 62

Յարմակ, գետ, 345

Նազիկ, լիճ, 6
Նախրի երկիր 33, 34, 36, 38
Նախիջևան 5, 7, 9, 14, 71, 105,
152, 161, 223, 289, 307, 352,
362—364, 410, 414, 422, 423,
440—442, 451—461, 574, 596,
605, 610, 620, 632, 633, 635,
636, 641, 642, 678

Նախնավան, տե՛ս Նախիջևան
Նարեկյա վանք 14, 629

Նարեկ, գյուղ, 559

Նեմավենդ 345, 407

Նեմուր, լեռնադաշտային, 4

Նեբեմապատ 290, 291

Նեբին Տավրոս 5

Նիգ, գավառ, 423

Նիգեղանդիա 646

Նիզովյեի, եսվահահանդիտու, 670

Նիկեֆորյան-Ֆարկին, գետակ, 130

Նիկիա, քաղաք, 380

Նիկովեդիա 380

Նինվե 58, 80, 123, 317

Նկան, սուրոց, 395, 412

Նոյեմբերյանի շրջան 20

Նոշիրական 169, 252

Նոր-Նախիջևան 711

Նոր-Ջուղա 614, 649, 650, 654, 656,
723, 724, 732, 734, 743

Նովգորոզ 652, 653

Նպատ, լեռ, 13, 253, 593

Նվարսակ, գյուղ, 295

Նիրկեբու-Ֆարկին 126

Շակաշեն 252

Շահապիվան 15, 268

Շահաստան 307

Շանկերտ, գյուղ, 635
Շամիրամի ջրանցք 40
Շամախի 393, 653, 670, 673, 674,
685, 706, 720
Շամշուկի, բերդ, 452, 494
Շամֆար 419, 500, 583, 706
Շաշիլու 39
Շատախ 624
Շարուրի դաշտ 604, 620
Շենգավիթ 24, 25
Շիրակ 5, 8, 11, 14, 29, 40, 67, 81,
288, 335, 397, 402, 424, 425,
435, 461, 471, 472, 481, 488,
491, 496—498, 500, 503—505,
508, 572, 573, 583, 595, 605, 614,
616, 619, 621, 634, 638
Շիրի, բերդաքաղաք, 473
Շիրվան 403, 581, 604
Շյուրատ, բերդ, 495
Շվեյցարիա 382
Շոնա 294
Շուշի 90, 706, 719—721
Շփղթա 505

Ողական, ամրոց, 14
Ողբի, գետ, 7, 11
Ոստան, գավառ, 15
Ոստան, քաղաք, 14, 414, 435, 441,
442, 444, 449, 572,
Որդսպու 347
Որոտան, բերդ, 596, 678
Որոտան, գետ, 7, 11, 722
Որսիբանք, գավառ, 412

Չալդրան, վայր, 605
Չավնդուր 673, 676, 678, 692
Չերնովեց 646
Չինաստան 115, 155, 156, 308, 580
Չլդիր, լիճ, 40, 42
Չմանգյաղով, գյուղաքաղաք, 584
Չորրորդ Արմենիա, վարչական միա-
վոր Արաբական խալիֆայության
մեջ, 357
Չորրորդ Հայկ, տե՛ս Մոսիք

Պաղնատուն, գավառ, 10
Պաղրաս, ամրոց, 521
Պապեռոն 541
Պարթևական քաղաքություն 117,
119, 120, 122, 133, 155, 174, 175.
186, 188
Պարսից ծոց 155, 183
Պարսկախալ 13, 112
Պարսկաստան 22, 87—90, 93, 101.,
104, 117, 188—191, 222—224,
230—235, 245, 246, 248, 249.,
252, 253, 257, 261, 262, 270.,
272, 273, 275, 279, 284, 287.,
292, 293, 301, 305, 307, 308,
314—318, 320, 345, 346, 357.,
404, 441, 455, 484, 485, 501, 552,
563, 580—582, 588, 603—606,
608—616, 619, 629, 636, 639, 640,
649, 653, 657, 665, 666, 668—
674, 688, 689, 691, 692, 695, 696.,
698, 700, 702—704, 711, 712,
719, 720, 726, 728, 730, 732, 743:
Պարսպատունիք 111
Պարոտա 39, 41
Պարտավ 307, 357, 393, 441
Պաֆլագոնիա 105, 106
Պերգամոնի քաղաքություն 116.,
119
Պերսեպոլիս 94
Պետերբուրգ, տե՛ս Լենինգրադ
Պիզա 645
Պիզու 459, 508
Պլովդիվ 383
Պոնտական լեռնաշղթա 4
Պոնտոս 86, 107, 115, 121, 122,
127, 128, 130, 132, 135, 137,
148, 155, 194, 374, 392
Պոռ, գյուղ, 739
Պոսոն 379
Պոսկանա, ամրոց, 521
Պոդոմևական քաղաքություն 10!
Պրովանս 382
Պուրուլումգի շրջան, Շուպրիս երկ-
րում, 78

Ջավախի սարահարթ 5
Ջենիս 700

Ջենովա 525, 554, 644, 645
Ջերմ, գյուղաքաղաք, 473
Ջերմով, առողջարան, 11
Ջերմով, բերր, 587
Ջիան, գետ, 4, 539
Ջրաբերդ 624, 696, 706, 714
Ջրաշատ, գյուղ, 95
Ջուրա 610, 613, 617

Ռան, գետ, 325
Ռաշկով 646, 647
Ռավին, վայր, 521
Ռշտունիք, գավառ, 14, 64, 388, 411,
414, 490, 559, 616, 622
Ռումիենիա 643
Ռուսախիելի 44
Ռուսաստան 429, 584, 594, 652—655,
657, 661, 665, 667—672, 674,
684, 686, 688, 691, 693, 696,
697, 701, 702, 705—707, 710—
713, 715—721

Սալմաստ 484
Սաղմոսավանք 572
Սամոսատ 107, 156, 324, 325, 378
Սանահին 558, 559, 572, 573, 626,
652
Սասանյան Պարսկաստան 268, 269,
321, 330
Սասուն 78, 410, 490, 508, 596,
622, 624
Սատանի-դար, բլուր, 18
Սատաղ 208, 235
Սարայ-Ռերկե 643, 644
Սարգեն 90
Սարքա (Սինուն), գետ, 506
Սերաստիա 15, 299, 316, 378, 380,
455, 584, 599, 608, 615, 622,
660
Սելիմ 572
Սելեկիա, քաղաք, 12, 101, 106, 108,
110, 115, 123, 155, 183, 507, 512,
518, 522, 553
Սելդարադ 651
Սերատ 646
Սեֆեյան Պարսկաստան 604, 605,
606, 609, 611, 615

Սիրիբ 580
Սիմ, ըն, 421
Սիմոնկլայ, բերդ, 513
Սինակ, լեռնադաշտ, 4
Սինգարա 235
Սիս, քաղաք, 507, 511, 517, 521—
523, 525, 531—536, 541, 542,
548, 552, 553, 555, 559, 600,
658, 659
Սիսական 67
Սիսիան 106, 210, 343, 662, 663,
678
Սիսպիրիտիս 69, 80
Սիցիլիա 552
Սիվան 6
Սկևոս 559
Սղերդ 7
Սմբատաբերդ, ըն, 485
Սյունիք 9—11, 14, 29, 30, 32, 64,
81, 85, 104, 111, 112, 151, 219,
244, 266, 307, 352, 404, 423, 424,
430, 431, 435, 436, 450, 451,
460, 461, 468—471, 474, 487—
491, 495, 497, 498, 500, 501, 503,
504, 550, 566, 572, 574, 582, 595,
596, 605, 606, 616, 620, 623, 624,
630, 661, 664, 670, 672, 673,
675—677, 679, 689, 692—694,
713, 721, 727, 731, 732
696, 698
Սյունյաց լեռնաշղթա 4, 8
Սոլի, քաղաք, 126
Սուլեյմա, քաղաք, 507
Սոմխեթ 494
Սովետական Միություն 11, 18
Սոս, գավառ, 10
Սոֆիա 573
Սոֆիան, գյուղ, 611
Սոֆիանա, դաշտ, 610
Սպահան 407, 613, 614, 649, 655,
656, 670, 673, 724
Սպեր 10, 14, 104, 237, 299, 402,
485
Սվազ, տե՛ս Սելբատիա
Սվիշտով 338
Ստահր 188
Ստանիսլավ 646

Մրմանց լեռնագագար 7
 Մուրեատ 36
 Մուզունիա, բերդաքաղաք, 37
 Մուգա 94
 Մուշալա 646
 Մովսեփեան, լեռնագագար, 4
 Մոսպիլովի իում 76
 Մուրաք 651
 Մուրխաք 644
 Մուրմալու 5, 614
 Մուրմառի, տե՛ն Մուրմալու
 Սեանի լեռներ 8, 13
 Սեանա լին 6, 8, 29, 41, 42, 44,
 229, 441, 451, 490, 494, 497, 500,
 501, 583, 587, 610, 620
 Սեանա կղզի 425, 426
 Սե բլուր, բնակավայր, 20, 24
 Սե լեռներ 506, 515, 518, 532, 539
 Սե ձով 45, 59, 68, 100, 105—108,
 115, 120, 126, 156, 240, 353,
 357, 379, 441, 521
 Սե չրի դաշտ 5

 Վալսլիսիա 646
 Վանկա բերդ 510, 512, 513
 Վաղարշակներ 15
 Վաղարշապատ, տե՛ն էջմիածին
 Վաղարշավան 14
 Վայոց ձոր, գավառ, 10, 11, 14, 283,
 501, 559, 582, 595
 Վան 4, 10, 14, 24, 35, 34, 38, 40,
 42,—46, 58, 60—62, 64, 80, 84,
 85, 90, 96, 105, 231, 440—442,
 449, 558, 572, 596—598, 605, 610,
 616, 622, 635, 638, 640—642, 659,
 660, 704, 713
 Վանա լին 4, 5, 6, 9, 10, 13, 38, 45,
 47, 48, 66, 104, 151, 231, 316,
 357, 400, 435, 441, 449, 484, 559
 Վանանդ, գավառ, 14, 389, 450, 461,
 462, 616, 621, 724, 738
 Վանոնա 646
 Վասպուրական 4, 14, 21, 85, 112,
 266, 308, 347, 387, 388, 391, 394,
 396, 399, 408—411, 413, 414,
 421, 423, 426, 435, 436, 449—
 451, 455, 456, 461, 471, 485, 488,

491, 500, 508, 572, 580, 582, 584,
 596, 606, 616, 620, 622, 636, 637
 Վարագա վանք 592, 629
 Վարագապետ 289
 Վարաձնունիք, գավառ, 10
 Վարանդա 623, 634, 696, 705, 706
 Վարդանակներ 307, 337—389
 Վարդաշեն, սովան, 595
 Վարդգեսավան, տե՛ն էջմիածին
 Վարդենիս 6
 Վատիկան 538
 Վարշակ 291
 Վեդի 9, 619
 Վենետիկ 525, 554, 607, 645, 646,
 658, 660, 723, 725, 727, 732, 733,
 739, 741
 Վերալ 660
 Վիեննա 663, 666, 667
 Վիրահայոց լեռնաշղթա 4, 112
 Վո, շրջան Եփեցյաքիայում, 382
 Վրաստան 116, 150, 155, 156, 189,
 225, 242, 270, 274, 275, 287, 288,
 290—292, 307, 310, 312, 314, 349,
 350, 352, 354, 401, 406, 413,
 420, 421, 441, 449, 454, 457, 488,
 493—498, 501, 504, 581, 582,
 586, 588, 592, 595, 598, 604, 620,
 644, 661, 668, 672, 679, 688, 694,
 699, 700—703, 706, 707, 710—
 712, 715, 719, 720
 Վրկանաց աշխարհ 175, 177, 184

 Տաբալ 51
 Տաբարխտան 403
 Տաքև, գյուղ, 558, 572, 626, 676,
 678, 722
 Տաքևի վանք 431, 468—470, 474,
 496, 566
 Տամալեկ 431, 468, 469
 Տայք 6, 9, 13, 92, 111, 112, 237,
 283, 292, 353, 369, 392, 402, 419,
 421, 424, 452—454, 456, 457, 485,
 596
 Տաշիր, գավառ, 10, 490
 Տավրիկյան Խեղանեն 121
 Տավրուսյան լեռնաշղթա 4, 112, 130,
 133, 178, 419, 506, 624

Տավուշ 495

Տարն 14, 39, 64, 79, 80, 85, 104,
112, 159, 160, 176, 202, 203, 239,
259, 266, 315, 322, 330, 346, 408,
410, 413, 419, 421, 454, 461, 485,
491, 596, 614, 622

Տարան 256, 378, 507, 508, 511—
513, 515, 517, 524, 528, 534, 539,
541, 548, 552, 553, 559

Տեղեբոաս, գետ, 91

Տեղերիկ 378, 381

Տերտերի-ձոր, բնակատեղ, 20

Տիգրանակերտ 7, 125—127, 129—
132, 156, 161, 174—176, 178, 194,
198, 206, 223, 248, 346, 737

Տիգրիս 6—8, 10, 13, 101, 368, 396

Տիգրոն 193, 186, 198, 234, 247—
249, 262, 270, 274, 275, 284—
287, 292, 295, 296, 312, 317, 345

Տղուտ, գետ, 280, 281

Տմորիք 111, 293

Տոլորս 26

Տովիս, ամրոց, 108, 120

Տոսկանիա, դքսուհիուն, 664—666

Տասլ 14, 64, 161

Տվարածատավի դաշտ 5

Տրանսիլվանիա 646

Տրապիզոն 92, 105, 335, 353, 441,
648

Տրիպոլիս 526

Տուշպա, տե՛ս Վաճ

Տուրոսերան 10, 13, 14, 308, 316,
322, 357, 452, 461, 498, 500,
580, 584, 596, 601, 605

Յուր, բերդ, 431, 468, 469, 474

Ուասի մարզ 45

Ուկրաինա 595, 604, 646, 696, 741

Ուչթավալար, վայր, 675, 676

Ուռհա 307

Ուտիք 10, 13, 81, 85, 111, 112, 252,
413, 418—419, 490

Ուրարտու 12, 33, 35—38, 40, 59,
61, 62, 65, 80, 84, 85, 96, 159

Ուրմե երկիր 79

Ուրմիո լին, 3, 4, 6, 13, 36, 38, 42—
44, 46, 47, 145, 307, 605

Փամբակ, գետ, 11

Փամբակի լեռնաշղթա 4

Փայտակարան 13, 111, 112, 252, 273,
307, 308, 403, 419

Փառխոս 500

Փավնիսիս 111

Փարասապան, տե՛ս Գանձակ

Փարաբր 627

Փարիզ 150, 542, 659, 660, 662

Փերե 69

Փյունիկիա 123, 124, 127, 129,—131,
144, 148

Փոքր Ասիա 22, 45, 51, 56, 59, 72,
73, 77, 88, 90, 95, 97, 100, 104,
108, 110, 116, 119, 121, 122,
124, 126, 135, 156, 159, 200, 380,
459, 492, 506, 508, 520, 529, 564,
588, 603, 604, 609, 614, 616, 648

Փոքր Կովկաս 3, 4, 10, 36

Փոքր Հայք 12, 15, 75, 80, 85, 86,
104, 106, 107, 116, 120, 121, 137,
146, 156, 208, 299, 393, 374, 643

Քաղեսիա 345

Քաղեկոն 301, 302, 317

Քաղբիղ, վտակ, 7, 79

Քանաբև 640, 729

Քաջբերունիք 596

Քասախ, գետ, 342, 634

Քարթլի, տե՛ս Վրաստան

Քարուտ Կիլիկիա, տե՛ս Լեռնալին Կի-
լիկիա

Քեսու 509

Քթիշ, բերդ, 413

Քիշն 646

Քիւմանջան 89

Քղիմար 79

Քուլանաց բազավորություն 156

Ոլթի, գետ, 39

Օհանավանք, տե՛ս Հովհաննավանք

Օձուն 342

Օշական 229, 326, 634

Օսմանյան պետություն, տե՛ս Քուր-
բիա

Օսրոյեն 123

Օրդուբադ 106, 641, 678, 689, 693

Ֆասիս 92

Ֆարկին, գետ, 7

Ֆեոդոսիա (Քեոդոսիա) 644

Ֆլորենցիա 552, 554, 645, 663, 665

Ֆրանսիա 46, 382, 383, 645, 660—

662, 666, 695

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ընճաղխարհի բնությունը և Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը	3

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

Նախնադարյան-համայնական հասարակությունը և վաղ ստրկատիրությունը Հայաստանում

Գլուխ I. Նախնադարյան-համայնական մասսագիտությունը Հայաստանում	
1. Պարեպելիթը և նեպլիթը Հայաստանում	16
2. Էնեոբլիթը և բրոնզե դարը Հայաստանում	24
3. Երկաթե դարի սկիզբը և նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայումը	30
Գլուխ II. Ուրարտական պետությունը	
1. Ուրարտական պետության առաջացումը և ամրապնդումը	33
2. Ուրարտուն իբրև Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություն	38
3. Պարբար Ուրարտուպի և Ասորեստանի անիշև և Ուրարտական պետության թուլացումը	43
4. Ուրարտուի տնտեսությունը, հասարակական և պետական կարգը	47
5. Ուրարտական պետության անկումը	56
6. Ուրարտուի մշակութիւնը	59
Գլուխ III. Հայ ժողովրդի կազմավորումը	
1. Ավանդություններ հայ ժողովրդի ծագման մասին	65
2. Հայ ժողովրդի ծագման հարցը պատմագրության մեջ	70
3. Հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները	73
4. Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը	80
Գլուխ IV. Հայկական մենագույն պետությունը	
1. Հայկական պետության առաջացումը	84
2. Հայաստանը Աբեմենյան Պարսկաստանի կազմում	87

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ստրկատիրությունը Հայաստանում

Գլուխ V. Հայկական քաղաքացիությունները IV—III դարերում (մ. ք. ա.)	
1. Ներքինիզդի դարաշրջանը Արեւելքում	100
2. Հայկական թագավորությունները IV—III դարերում	103
Գլուխ VI. Հայկական կենտրոնացված պետության առաջացումը	
1. Հայկական հողերի միավորումը	110
Գլուխ VII. Հայաստանը իբրև Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություն	
1. Հայկական պետության հզորացումը	118
2. Հայ-հռոմեական պատերազմները	127
Գլուխ VIII. Հայ ժողովրդի պայխարը պետական անկախության պահպանման համար	
1. Հայաստանի պայքարը պետական հզորության և ինքնուրույնության վերականգնման համար	141
Գլուխ IX. Հայաստանի տնտեսությունը և հասարակական-պետական կարգը	
1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերը	151
2. Հասարակական և պետական կարգը	157
Գլուխ X. Արշակունիներէլ քաղաքացիությունը Հայաստանում I—III դարերում	
1. Հայկական տնտեսական անկախության վերականգնումը	171
2. Հայաստանը II—III դարերում	182
Գլուխ XI. Հին հայկական մշակույթը	
1. Գրականություն, ռեղիզիոնական վեպ, թատրոն	192
2. Պաշտամունքը և տոմարը	200
3. Հայկական հելլենիստական արվեստը	206

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում

Գլուխ XII. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում	
1. Ֆեոդալական հարաբերությունների սաղմնավորումը	211
2. Հայաստանը IV դարի առաջին կեսին	224
3. Պայքար կենտրոնացված պետության ստեղծման համար Արշակ II-ի ժամանակ	235
4. Հայաստանը Պապի դահլիճայության շրջանում	252
5. Արշակունիների թագավորության անկումը	257
Գլուխ XIII. Սոցիալական և ազատագրական շարժումները V—VI դարերում	
1. Սոցիալական շարժումները	264
2. Ազատագրական շարժումները V դարի առաջին կեսին	268
3. Ազատագրական սպանությունները 481—484 թվականներին	285
Գլուխ XIV. Հայաստանը VI դարում	

1. Արևմտյան Հայաստանը և Հուստինիանոսի ուժեղացումները	298
2. Հայ ժողովրդի պայքարը անկախության վերականգնման համար VII դարում. Հայաստանի երկրորդ քաժանումը	308
ՎՈՒՅ <u>XV</u> . Հայկական մշակույթը IV—VIII դարերում	319
ՎՈՒՅ XVI. Հայաստանի նվաճումը Արաբական խալիֆայության կողմից	
1. Արաբական արշավանքները Հայաստան	345
2. Արաբական խալիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում	353
3. Արաբական խալիֆայության քաղաքականությունը Հայաստանում	359
ՎՈՒՅ XVII. Պալլիկյան սոցիալական շարժումը Հայաստանում	
1. Պալլիկյան շարժման սկզբնավորումը և ընթացքը	372
2. Պալլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը	383
ՎՈՒՅ XVIII. Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում աբաբական տիրապետության դեմ	
1. Ապստամբական շարժումները VIII դարում	387
2. Արաբական խալիֆայության թուլացումը և ապստամբական շար- ժումները IX դարում	407

ԲԱԺԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում

ՎՈՒՅ XIX. Հայկական պետականության վերականգնումը	
1. Բաղրատունիների թագավորության հաստատումը	415
2. Պաշար պետական անկախության պահպանման համար	420
ՎՈՒՅ XX. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և ֆեոդալական կարգերը IX—XI դարերում	
1. Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը	427
2. Գյուղատնտեսությունը	434
3. Արհեստագործությունը	436
4. Առևտուրը	440
5. Քաղաքները	442
6. Քաղաքական կարգերը	446
ՎՈՒՅ XXI. Հայաստանի պետականության անկումը	
1. Հայաստանի տրոհումը ֆեոդալական մանր թագավորությունների	449
2. Բյուզանդական ազդեցության Հայաստանի դեմ	454
3. Անիի թագավորության անկումը	456
4. Հայաստանի վիճակը Անիի անկումից հետո	467
ՎՈՒՅ XXII. Գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XI դարերում	
1. Թոնդրակյան շարժման սկզբնավորումը	464
2. Գյուղացիական ապստամբությունները X դարի առաջին քառոր- դում	467
3. Թոնդրակյան շարժման նոր վերելքը	471
4. Թոնդրակյանների գաղափարախոսությունը	476
5. Թոնդրակյան շարժման ճնշումը	481
ՎՈՒՅ XXIII. Հայաստանը սելջուկ-թուրքերի տիրապետության շրջանում	
1. Սելջուկների արշավանքները	484
2. Հայաստանի նվաճումը սելջուկների կողմից	487

Գլուխ XXIV. Հայ և վրաց ժողովուրդների համատեղ պայքարը էմիրությունների դեմ և Հայաստանի նյութախային շրջանների ազատագրումը	
1. Հայ ու վրաց ժողովուրդների պայքարը օտար նվաճողների դեմ	493
Վ2. Հայաստանի հյուսիսային շրջանների ազատագրումը և Զաքարյանների իշխանության հաստատումը	496
Վ3. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը Զաքարյանների իշխանության օրոք	500
Գլուխ XXV. Հայկական իշխանության առաջացումը Կիլիկիայում	
1. Կիլիկիայի աշխարհագրական պայմանները և բնակչությունը	505
2. Հայկական իշխանության հաստատումը Կիլիկիայում	509
3. Պայքար բյուզանդական զորքերի դեմ և հայկական իշխանության ամրապնդումը	514
Գլուխ XXVI. Կիլիկիայի հայկական քաղաքներում	
1. Էհոն II-ը և թագավորության հռչակումը	520
2. Հեթումյանների դինաստիան և դաշինքը մոնղոլների հետ	527
3. Կիլիկիայի քաղաքական դրույթունը XIV դարում և թագավորության անկումը	534
Գլուխ XXVII. Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալ-տնտեսական կյանքը	
1. Դասակարգային հարաբերությունները և քաղաքական կարգերը	543
2. Կիլիկիայի տնտեսական կյանքը	550
Գլուխ XXVIII. Հայկական մշակույթը IX—XIV դարերում	
1. Գրականության և գիտության զարգացումը	557
2. Արվեստի զարգացումը	572
Գլուխ XXIX. Հայաստանը ֆեոդալական մարտերությունների ղեկավար և տնտեսական անկման շրջանում	
1. Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից	580
2. Հայաստանը ֆրանսիական շրջանում	583
3. Հայաստանը XIV դարի երկրորդ կեսին և XV դարում	595
Գլուխ XXX. Թուրք-պարսկական տիրապետության նաստատումը Հայաստանում	
1. Հայաստանի առաջին բաժանումը պարսկական և օսմանյան պետությունների միջև	603
2. Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև	608
Գլուխ XXXI. Վարչական կարգեր և սոցիալ-տնտեսական կյանքը Հայաստանում XVII—XVIII դարերում	
1. Վարչական կարգերը Հայաստանի արեհյւան և արեւտյան մասերում	619
2. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	625
3. Հայաստանի տնտեսական կյանքը XVII—XVIII դարերում	636
Գլուխ XXXII. Հայկական գաղթավայրերը և հայ-ռուսական հարաբերությունների սկիզբն ու զարգացումը	
1. Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը XI—XVIII դարերում	643
2. Հայ-ռուսական հարաբերությունների սկիզբն ու զարգացումը մինչև XVIII դարը	652
Գլուխ XXXIII. Հայ ազատագրական շարժումները XVII—XVIII դարերում	
1. Շարժման դարձմանը. էջմիածնի 1672 թվականի ժողովը	657

2. Արևելյան Հայաստանի ազատագրման ժրագիրը	663
3. Շրջագարձ դեպի Ռուսաստան	667
4. Սյունիքի ազատագրական ապստամբությունը	672
5. Հերոսամարտեր թուրքական զավթիչների դեմ	679
6. Ապստամբության վախճանը	683
7. Հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի Էրկրորդ կեսին	595
8. Ազատագրական շարժման նոր օջախներ	701
9. Ազատագրական շարժումը և հայ-ուսական կապերը XVIII դարի վերջին տասնամյակներում	710
ԳԼՈՒԽ XXXIV. Հայկական մշակույթը XV—XVIII դարերում	
1. Դպրոցները, տպագրությունը և մամուլը	722
2. Գիտությունների զարգացումը	727
3. Դրականությունն ու արվեստը	739
Անձնանունների ցանկ	747
Տեղանունների ցանկ	762

Գրքի 1—11-րդ գլուխները գրել է դոց. Հայկազ
Գևորգի Ժամկոչյանը, 12—15-րդ գլուխները՝ պրոֆ.
Աշոտ Գարեգինի Աբրահամյանը, 16—18-րդ գլուխ-
ները՝ պրոֆ. Ստեփան Տիգրանի Մելիք-Բախչյանը,
19—34-րդ գլուխները՝ պրոֆ. Սերոբ Պողոսի Պո-
ղոսյանը, Հայկական լեոնաշխարհի բնությունը և
Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը՝ պրոֆ. Թադևոս
Խաչատուրի Հակոբյանը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբից սինչև XVIII դ. վերջը

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Կեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմազյան
Նկարիչ՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխն. խմբագիր՝ Մ. Պ. Սարգսյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Ա. Ի. Սաղաթելյան

ՎՖ 08460

Պատվեր 1172

Տպաքանակ 20000

Հանձնված է արտադրության 9/IX—1974 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 26/II—1975 թ.:

Թուղթ տպ. 60×90¹/₁₆:

Տպագր. 49,0., հրատ. 40,2 մամուլ:

Գինը՝ 2 ո. 50 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Աբովյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան, 375025 Արովյան, փող. № 52:

Типография Ереванского государственного университета, Ереван 375025, ул. Абовяна 52.